

જેણે છે ને બન્ને બરાબર બીજા એમ કરે છે, ત્યારે કોઈ હમો ભૂલગો વિચાર ન કરતાં માત્ર કર્તવ્યનો જ વિચાર કરે છે.

હવે જોઈએ, દુનિયામાં કપડા સાથી થાય છે તે ભણે છે? હું તમને સમજાવું. એક દોડા છે. બે ઠાકરીઓને તે જોઈએ છે. એક કહે હું લડું ને બીજા કહે હું લડું. એક કહે એની ઉપર મારો હક ને બીજા કહે એની ઉપર મારો હક. આથી શું થશે?

વિનં—અધોડા થશે.

કુ—સાબાસ. હવે બીજે દાખલો લો. એક દોડા 'વાટ' પર છે. એક નાની ઠાકરી છે ને એક ચોટી છે. બંનેને જોઈએ છે. પણ ચોટી વિચારે છે—'હું ચોટી છું. એટલે વાટ પરથી દોડા લઈને નાનીને આપવો એ મારી ફરજ છે.' આમ વિચારીને તે દોડા ઉતારી નાનીને આપે છે. આથી શું થશે? અધોડા થશે કે આનંદ?

વિનં—અધોડા નહિ થાય, આનંદ થશે.

કુ—વારુ, ત્યારે હક પર મુસ્તાફ રહેવાથી અધોડા થાય ખરું ને?

વિનં—હા.

કુ—અને ફરજ બલવવાથી આનંદ થાય, સુંખ થાય, શક્તિ રહે, ખરું તે?

વિનં—હા.

કુ—વારુ, તમે પોતે શું ઇચ્છો? હક પર મુસ્તાફ રહેવાનું કે ફરજ બલવવાનું?

વિનં—હક અને ફરજ બંને સરખાં ઇચ્છોએ.

કુ—એમ? હવે ત્યારે હું તમને પ્રશ્ન પૂછું. મા ને દીકરી બંને ભૂખ્યાં છે. એક જણને યઈ રહે એટલું દૂધ મા પાસે છે. મા એ દૂધનું શું કરશે? અરધું પોતે ખાશે ને અરધું દીકરીને આપશે?

વિનં—ના, બધું દીકરીને આપી દેશે.

કુ—કેમ? અરધું પોતે નહિ લે? તમે મને પહેલાં કહ્યું કે હક ને જલ સરખાં હોય. અને અહીં તો કહ્યું કે ફરજ જ હોય, હક હોય નહિ! ત્યારે હવે કહો, તમે શું ઇચ્છો? હક કે ફરજ?

વિનં—ફરજ.

કુ—જોએ, ત્યારે તમે હક જતો કરીને ફરજ બલવવી જોઈએ, એમ કહો છો. આ બે સંકોચે હવે બીજી રીતે સમજાવો. હક પર મુસ્તાફ રહેવાથી અધોડા થાય છે. માટે હકમાંથી હિંસા થાય છે એમ કહી સકાય ખરું ને?

વિનં—હા.

કુ—અને ફરજ બલવવાથી અધોડા થતો નથી, પણ સુંખ મળે છે. તેથી ફરજ બલવવામાંથી હિંસા પ્રવર્તી નથી. એટલે કે, ફરજ બલવવી એ અહિંસાનો માર્ગ છે, એ પ્રેમનો માર્ગ છે, એમ કહી સકાય ને?

વિનં—હા.

કુ—હીક, હવે વિચારો. દુનિયા અધડતી હતી અધોડા શોમાંથી હશે? થશે દરો? હકમાંથી ને?

વિનં—હા.

કુ—એમ જ છે. પશ્ચિમના લોકોને મોજોમાં અને એસિઆસ જોઈએ છે. તેથી તેઓ આખી દુનિયાને ચૂરે છે. તેઓ કહે છે, ગમે ત્યાંથી ગમે તે રીતે અમારી જરૂરિયાતો પૂરી કરવાનો અમને હક છે. આમાંથી અધોડા થાય છે. આ વિશ્વયુદ્ધ પણ એ કારણમાંથી થયું હતું. અને હજી પણ એ જ કારણથી ત્રીજું યુદ્ધ થવાના બહુસાર વાતો છે.

ગાંધીજીના માર્ગ હિંસાનો નથી, એટલે કે 'હક' રક્ષાપદનો નથી. તેમનો માર્ગ અહિંસાનો, એટલે બીજાની પ્રત્યેની પોતાની ફરજ બલવવાનો, બીજાને માટે પસાઈ મૂકવાનો છે. આ માર્ગ એવા છે કે એમાં કદી અધોડા હશે થાય જ નહિ. આપણા દેશની સંસ્કૃતિ આવી—અહિંસાના પાયા પર સ્થાયેલી હતી, અને છે. ત્યારે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ હક પર, હિંસા પર, સ્થાયેલી છે.

તમે શું 'પસંદ' કરો? હક પર સ્થાયેલી હિંસા સંસ્કૃતિ કે ફરજ પર સ્થાયેલી અહિંસા સંસ્કૃતિ?

વિનં—ફરજ પર સ્થાયેલી અહિંસા સંસ્કૃતિ.

કુ—લો, ત્યારે તમે તમારી નતે જ સાચું અર્થસાક્ષે સમજી અર્થો. પોતાની જરૂરિયાતો—ગમે ત્યાંથી તે ગમે તે રીતે પૂરી કરવી—કોઈના પણ વિચાર ક્યાં સિવાય—એ હિંસા ઉપર સ્થાયેલી અર્થસાક્ષ છે. પશ્ચિમનું અર્થસાક્ષ આનું છે. બીજાનો વિચાર કરવો, તેમની જરૂરિયાતો પૂરી કરવી ને તેમ કરતે કરતે પોતાની જરૂરિયાત પૂરી થાય તેટલી કરવી એ અહિંસા અર્થસાક્ષ. ગાંધીજી આવા અર્થસાક્ષનો બહામણ કરે છે. એ કોઈને ભોંભે પોતાની જરૂરિયાત પૂરી કરવા માંગતા નથી, પણ પોતાને ભોંભે બીજાની જરૂરિયાત પૂરી કરવા તકરો છે.

હવે તમે વિચારો. જાપાન એનો માલ અહીં શા માટે વેચવા આવે? એ રીતે એ આપણને ચૂસવા જાપાને? 'એનો' નાલ લઈને એટલે એ નાલ અપાવત એને અહીં સત્તા જમાવવી પડે. તે એ રીતે આપણને તેના જુલમ બતાવે. ઉપરાંત આપણને જુલમ રાં માટે સમજે છે? આપણે એને કાંતો માલ પૂરો પાડી? અને તે એમાંથી પાકો માલ તૈયાર કરીને આપણે માં ભરવે તે માટે ને? એનો માલ આપણે કોઈ ન લઈએ તો પછી અહીં રહેવાનું એને કારણ શું? હવે બે સમજી શકો છો કે પરદેશીનો માલ લેવાથી શું થાય

વિનં—હા, એને આપણી ઉપર સત્તા મળ થાય.

કુ—બરાબર. પહેલાં માલ આપે, પછી તે માટે સત્તા મેળવવાની લાલસા જામે, સત્તા

માટે લશ્કર, નીકા અને વિગ્રાની દળ, અણુ-ભોગ્ય, વગેરે આવે. આવે અપડાનો દાવાનજ સળગે. આતું કરું ન થવા રહું હોય તો શું કરું ?

વિ—પરદેશીનો માલ ન લેવો.

કુ—તમે ઠીક સમજી ગયાં. આદવી સાદી વાત પણ ભલાભલા નથી સમજી શકતા. મોટા ઉદ્યોગ-પતિઓ મથેલા પણ નથી સમજી શકતા. તેઓ અમેરિકા, ઈંગ્લેન્ડ વગેરેનેય હજી છે કે, અમારાં કારખાનાં ચલાવવા માટે અને નવાં નવાં ખોલવા માટે, તમે અમને તમારે ત્યાંથી થોડા આવે. આવી માગણી કરવી વખતે તેઓ એ નથી વિચારી શકતા કે, તેઓનો માલ અહીં ધૂસરો એટલે તેની પાછળ સત્તાની લાલસા ભગીર, ને તે કારણે અણુભોગ્ય આવશે.

હવે મિલનો માલ પણ કેમ ન લેવો તે સમજવું એક દાખલો આપું. તમારી પાસે ચાર આના છે; તમારી આસપાસ ગરીબ ભૂખ્યાં છોકરાં છે. એ ચાર આનાનો તમે શો ઉપયોગ કરશો ? મોનરોખમાં એ વાપરી દેશો કે પેલાં ગરીબ ભૂખ્યાં છોકરાંને ખાવાનું આપશો ?

વિ—ગરીબ ભૂખ્યાંને ખાવાનું આપીશું.

કુ—સરસ જવાબ આપ્યો. હવે તમારી પાસે કાપડ ખરીદવા માટે અમુક નાણાં છે. તમારી આસપાસ ગરીબ ભૂખ્યાં લોક છે, જે પોતે કાપડ વેચાર કરીને તમારી પાસે લાવે છે. આ કાપડની કીમત કારખાનાવા કાપડ કરતાં વધારે લાગે છે. કારખાનાવા કાપડના ઓછા દામ બેસે છે. પણ ત્યાં કારીગરોને ચૂસવામાં આવે છે. ત્યાં ને

થોડા વગેરે વપરાય છે તેથી પરદેશી સત્તા ટકે છે. નફો થાય છે તેથી એક જ ભૂખ્યાં મળવાં ભરાય છે, અને કારીગરોની નીતિ ને તંદુરસ્તી બનેનો નાશ થાય છે. તો તમારે શું કરવું જોઈ એ ? તમને જરૂરી કાપડ તમારે જરીબાએ વેચાર કરેલા કાપડમાંથી વધારે નાણાં આપીને લેવાનું પસંદ કરવું જોઈએ કે પરદેશી ચા મિલનું ઓછા દામવાળું કાપડ લેવાનું પસંદ કરવું જોઈ એ ?

વિ—કાપડનું પસંદ કરવું જોઈએ.

કુ—મિલનું નહિ ?

વિ—ના.

કુ—આવી રીતે બધી વસ્તુઓ માટે તમારે વિચારવું રહ્યું. તમે કોઈ પણ ચીજ લો અથવા લેતા હજી ત્યારે વિચાર કરજો કે, તમે પૈસી ખાતું કામ કરો છો કે નહિ. મા પોતાની ભૂખી દીકરીને પોતાનું ખાવાનું આપી દઈ પોતે ભૂખી રહીને આનંદ, સુખ, સાંતિ અનુભવે છે. તેમ તમે વધારે દામ ખરચીને આગલાંના કારીગરોએ હાથે બનાવેલ ચીજે ખરીદીને આનંદ, સુખ ને સાંતિ અનુભવો. પરદેશી કે મિલની ચીજે ખરીદવાથી તમે પરદેશીની સત્તા કાયમ રાખો છો, ચા પરદેશીને પોતાની સત્તા અહીં જમાવવાની સગવડ કરી આપો છો એમ સમજજો.

તમે અત્યારે અને મોઢાં યાચો ત્યારે પણ દેશમાં બાંહેધી પ્રત્યે ખાતાની લાગણીથી વર્તો એવી મારી તમારી પાસે માગણી છે. તેઓ અહીં કેળવાય છે તેમની પાસેથી આદવી આસા રાખવી વધારે ન ગણાય.

આતમુદ્દત

આતમુદ્દત આને છે અને મંજળ આદ્યું, આજથી કાંચ પૂરી, આ ઓપલી ચૂંચી ટપ, અમારા જુદની છાયા સહેલે મુહિતા સદા ! સહેલે કાર્યને મા, આ : અહીં સૌ માનવી અર્થે છવતાં નથી તે શીખ્યાં પીડા ને હાનિ અન્યને કર્યા વિના ! અને છે ના કોયે કાર્ય અમારું તો હોય વિનાનું કે કાળે ! અરે ! ને જન્મ આપડી તે માતાનેય શાં શાં ના પ્રસૂતિ-દુઃખ આપીએ !

તારા આ અંગને તેમ બોમ ને સૂચ્યંદ્રની સમૃદ્ધિ સર્વથી સુતાં કરી. અહીં અસંખ્ય ને ૧૦ લલાઓ, પુષ્પો ને પર્ણો ઋતુએ ઋતુએ નવાં ખોલે તે રહેતે ને રિનખ છવન વિસ્તરું, તે સર્વની કરી ધ્વજ, અપકૃષ્ટે સુદૃષ્યની માવા વિષ્ણે ગ્રાંખી, ચેષ્ટા ને કરીએ અમે, તે પાલવા લેખી, ધરિત્રી, સદને સદા !

રહો હોતો હું કરી આમ જ્યારે ધરિત્રી કેરી સ્તુતિ વ્યાદી બાવે, વિચાર કેરી સદસા પ્રચંડ જગા હોડીયિત મહાજ આધ્યા : જેને અને સંસ્કૃતિ નામ આપિયું, ને કાલ જેને મધીએ અમે સદા, સાચે જ છે સંસ્કૃતિ તે ? હશે વા તે ના અમારા સહુની જ ભ્રાન્તિ !

રચ્યાં અને આલય ન્યાં મહાન, ને પધ્યે દાખરથી વપરા જ્યાં માર્ગો રચ્યા, તેની તળે ન જેમ વર્ષા તણી પાંચરસો કળા કરી, મનુષ્ય જે તેમ અમે બધાં અહીં સંસ્કારના રોજ નવા નવા ને ચઢાવીએ યોપ. બધાં, ન તે શું

છે લીપણો ને ઉર, ચિત્ત, પ્રાણને
અરપૂઠ રાખે નિત તે ડંવાથી
જેથી રાકે માનવી માનવી બની ?

ત્યાં પાઠશાળા ગાદી આજ બોખાં
પટ્ટી રતાં ને સિંચ મુગ્ધ મીઠાં,
તેમાંથી કાલે બનશે વધીલ કે,
કે વૈદ્ય યાશે, અધિકારી કે બની
પ્રદેશે પુરા રાજ્ય તણી છટાથી —
રે કિન્તુ ત્યારે સહુ આજ જેવાં
નિર્દોષ, મીઠાં, મૃદુ, સ્નિગ્ધ, સુન્દર
હશે રહ્યાં તે ? — નહિ તે હશે બન્યાં
કે તત્ત્વ કેરા જડ અંગ જેવાં ?

એ કાયદાના સહુ જ્ઞાન-ભારે
ઘટપા કરાવે જગમાં ઝુના, કે
બની પ્રભ કે વધુ નીતિમાન ?
ને જ્ઞાન વેલો તણુયે ન એવું શું ?
વિજ્ઞાન કેરી સપ્તમી કિયારે
દેખાય ના દોરી જતી વિચારમાં ?
વિજ્ઞાન સી એ, ક્ષવિતા કળા એ,
છે વારસો અવ્ય મનુષ્ય કેરા;
રે, કિન્તુ એથી અમ પૂર્વજોથી
અમે વધ્યા સંસ્કૃતિમાં અમારી કે
નોથે પડ્યા, તે કહી આજ કે રાકે ?
છે વાત કિન્તુ અમ કાલ રપક કે,
ન આજના જેવી ઘણા બદલી
સંહારલીલા અમ પૂર્વજો
હરી હની કે હની કહ્યોયે કહી,
રે આજ તો શક્તિ વિનાશ કેરી
લેખાય છે સંસ્કૃતિ-માનદંડ ?
ને એ કળામાં વિજ્યો બને ને
સંસ્કારી ને શ્રેષ્ઠ પ્રજા મનાય તે ।

માનવી માનવી રહે ના, મર્મ સંસ્કૃતિનો શું એ ?
યત્ર ને માનવી વચ્ચે ફેર ત્યારે રહ્યો કરો ?
ક્રમ છે વિશ્વનો એવો કે, સંહાર્યા વિના નહિ
શક્ય છે સાધકું કોયે કાર્ય આ વિશ્વની મહી ?
જીવનું હોય તો લેવો રહ્યો શ્વાસ મનુષ્યને,
ને લેતાં શ્વાસ જીવો ને પામે તારા ન તેમને
શક્ય બચાવવા કેમેય છે, એ જ્ઞાન પાગળને
લેખી સહજ હિસાબે, અંધ્ય ને હરવી પડે
હિસા તે સૌ ક્યે જતી વિના શોઅં, વિના હંઅં ? ૭૦

૧૬૨૫ જિજ્ઞાસુ કેવું હોય એ ફેર આવું તો
ફેરતા એ ન છે શું ના રહશે સત્ય સર્વનું ?

નેશરય કેરે વમળે હું આમ
હતો યતો લીન તહીં અવાજ,
કરતા પરે મોઢર લોરીએના
મેં સાંભળ્યો ને ગણું કે વહી કે,
“ ફિતિહના આજનું થયા રાકનું છે,
માખા તણાં લેગન આવી પહોંચ્યાં । ”

ને સખ એ સાંભળી આંખ મારી
હસી લહી — ભાતિ દુકાળ કેરી
ટળી હવે ને સહુ અન્ન પામશે ।
ને ખ્યાલ એ રપક વધુ થતાં તે
રસ્તા તણા હર્શન કેરી ખીજ
અંકાઈ બાજુ મનમાં રહી કંઈ.

હા, માર્ગ નોથે નહિ જોવી કંઈ રાકે
જિવાડી તોયે અહા । જીવ કેટલા
રાકે પથો એ । ગદ, તેમ સર્વ આ
બલે ધરાના લધુ કે । ખુણાને
રાખે રાહા વંચિત પત્રપુષ્પે,
છે કેટલાં કિન્તુ મનુષ્ય-પુષ્પો
ખીલી રહ્યાં એની નીચે સદાથે ।

એ દરથે મનનો મારો વિવાદ બોસરી ગયો,
ને સંહાર તણો અર્થ નવો હું ગોઠવી રહ્યો;
સંહાર સર્વ કાળે ના અનિદ; અનિવાર્ય છે
કે વેળા તે; રહ્યું કોમાં દોષ પ્રેય અનેકનું
કોણું દુદ્ધની મૂર્તિમાં શિવ તેથી લઈ જગે,
ને દેવોમાં વરસાદને પ્રતિષ્ઠા તેથી દુદ્ધની.

ને સર્વનું હોય નવીન કાંઈ
તો તેની પહેલાં પછી ભાંગવું પડે ।
દેહું મરી કુંભ થતાં પહેલાં
ખાદાઈ, અંદાઈ, મરી ચાહે, ને
તપી નિભાડે, ખટુ પેર એગ.

શું શું થયે ના સહવું જ મારીને ?
આંખની ફાણી કલમે પહેલો
ને મોર જોસે નુંદવો પડે તે,
ને વજ્ર કેસ હિતમાં ન માળીને ?
કલ્પાનિત કેરી સીડી તો દીસે મંદી
સંહાર-સોપાન વડે, ન કે પે
ચઢ્યા વિના જીવન બિધ્નમાં
બને કંદી : માર વિચિત્ર એવો
વિકાસ કેરો ક્રમ છે પુરાણ ।

૪૦

૫૦

૧૦

૮૦

૬૦

૧૦૦

૧૧૧

પહેલી તે હદિહિ સુદિગાંથી
ઉત્કાન્તિ કરી અંતર છવને થતાં
હદિહિના કેરો નદિ શું દરી થયો
સંદાર મોટો! ત્યગ અંતરથી
જગતુજના જગતી પ્રદિષા
થતાં ન શું ધોર અનેક યાતના
દરી સહેલી પણ અંતરને ?

વિના સંદાર એ જો તા હતો શક્ય વિદ્યાસ આ,
તો તે સંદારને શાને લેખવો વ્યર્થ કાઢ્યો ? ૧૨૦
ને જેમ પ્રગતિ અર્થે વિનાસ જરૂરી કરી,
તેમ સુધારવા બોલો થયેલી બુદ્ધિજનમાં
વર્તમાને હલી મોટો નાશ થે કરવો પડે !
તે એવું જ બને ન્યારે મોટાથી સ્વાધર્મી થયવા
ગતિ પ્રગતિની રૂપી બને નિષ્ક્રિયતા જરૂર
ને બધિયાર પાણીના જેવું છવંત મૃત્યુ એ
હાજવા ઉપ સંદાર અચૂક કરવો પડે !

વિદ્યાસ કેરો કમ છે ન સારો
અનેક આંતરપૂરીમાંથી એને
થવું પડે છે અમથી પચાર;
ને એ ક્રિયામાં થયો વાર લોકો
વિમાર્જમાં બધા ચડી અને તે
સ્વીકારતોને સધળે કાશા
જનૂનથી જુઝી રહે સારો !—
સૌ ધર્મ ને વાદ અનેક કેરો
પૂરે છે એની હિતદાસ આખા !
અનેક એવી જૂઝી મૂર્તિ બાંગતાં
ધુધો પડે બીવળું કંઈક એટલાં;
તે તેજ તમજન્ય વિનાશને બધે
દરી જુઝે તે ન શું છે અધર્મ ?

હા, અધર્મ એ; હિન્દુ એને અધર્મ લેખતાં
વિવેક કરવો રહે છે ધર્મ તેમ અધર્મનો;
ને અનિવાર્ય છે દિ'સા છવવા હાજ, તે થકી
અદી કરવાને જો થાય હજી અધર્મ તે.
છવવા હાજ દિ'સા ને થાય તે પ્રક્રિયા,
ગાંધી હદિહિથી થઈ થાનિને સુધી એ કમે.
નોનો હા દોષ દિ'સામાં એ, ન નીતિઅનીતિનો
દતો એમાં કરો પ્રશ્ન—પ્રકૃતિ એ પ્રાણીની દની.
પ્રકૃતિ વિહિને એ પામી મનુષ્યને જો,
ન્યારે સ્વાર્થ તથા સના કેડું સાધન એ બની
ચિત્તિ એ વિના ને ને દિ'સા કરવી પડે,

નિરુપાય થતી તે સી—સ્વીકારી એવું નમ ધર્મ,
પ્રાચયિષ્ઠ કરી તેવું, હજીમાંની કમ્પા ચહી,
હજીમાં તેથીયે રહું મંગલ સર્વનું નવું !
એ છે સંકૃતિ સાચી, એ છે ધર્મ સનાતન.

ધર્મ મનુષ્યનો આવો બુદ્ધિવો છે સહેલ, ને
એ ધર્મની થતાં જ્ઞાનિ, આવે સંદાર સર્વવા !
કથા એવી અનેક છે બરેલો હિતદાસ ને,
સુમેથી નિત્ય તે બાબે સત્ય એક અમોઘ કે, ૧૧૦
માનવ્ય તો રહ્યું સાચું અધર્મમાં અધર્મ સાધને
છવનાં પૃથ્વી આખીને લેખવામાં હુદ્બળવતું !

આવા અનેક તરો ને વિતક એવતાં લશો
ધર્મ ઉત્કાન્તિ કેરો મેં મોટો ગંભીર, અને ફરી
ક્રિયામાં ખાતમુદ્રણ કેરો ચિત્ત પડેવતું
ધિરિરી કરી મેં પાછો આદરી સ્મૃતિ બાવથી:

ખાતા હે વસુધા, જેને આશિષ હદિહિયો સી
શકતે આ રમણ ભગી ને હો આશિષ જેથી આ
શુદ્ધ ને બાંધીએ આને, ગાંધ્ય સાધી સર્વનું,
છવને સર્વ છવને સાધે સંવાદ સર્વદા ! ૧૬૦

બંગોને તથ ને ને મા કીધી વંચિત જ્યોત્સ્નાની
શખરે શુદ્ધ આ, તે જે વૈવેક ધર્મની સુધા,
રીજતો સર્વને નિત્ય, દેશાનીશું અને અમે
ભાવથી પૃથ્વી તારો ખોલો તેને બરી સદા
રોદ સીન્ધવ ને શાન્તિના વર તેજ પુ'જથી,
સદુ ગાંધ્યની નિત્ય ઉપાસના અદી' અમે
કરતાં રચીશું વાણી મુદ્દતી પ્રાણ—સીરમે !
બંધન લેખને તા મા, આ શુદ્ધને દીવ્ય ઘં,
આગમણ શરૂ એને અર્થ જે તથ પારને.

અને હદિહિના જેની આ રમણમાં વસતી થતે, ૧૪૦
તે સીને હેતથી આને પ્રાર્થાએ કે, ન તે હરી
રમણ આ છોડી અન્યત્ર કરને ગતિ, ને રહો
સ્વીકારવા અમારી ને અમારી સંતતિ તણી
સેવા તે અદી; ને પૂલ સ્વીકારી અમ સર્વદા
અમારા શુદ્ધને તે સી વાણી રહે રહો વી'રી,
પોટે આપાસથી લીલા પૃથ્વીને જેમ અધિધની !
દેલે કોનેય ના બાધા અમારા શુદ્ધી કરી
છાવમાં એની તો નિત્ય રહો શાન્તિ વિચની શરી !
આશય છવને હાજે હો એ શાન્તિ નિદેશન,
એની છાયા મોટી શુભે શાન્તિમંત્રે સનાતન: ૧૬૦
શાન્તિ શાન્તિ હજો બોમે, શાન્તિ દો નિશિવાસને,
અંતરીએ દલે શાન્તિ, શાન્તિ દો શાંતિ સી રમને !

સ્નેહરશ્મિ

પર્વનો મહિમા

(શ્રી. રવિરા'કર મહારાજને વક્તવ્યવિધાનય, બોચાસિલ્લા વિભાગીઓ આમળ કરીને દિવસે આપેલા વ્યાખ્યાન પરથી)

પર્વ એ તો જીવ્યા પછીનું અનુભવનું વર્ણન છે. જેમ આધ્યા પછી ચોડકાર આવે છે તેમ જીવન પછી તેનું પર્વ આવે છે. જેમ કે બળેલ. એ બ્રાહ્મણીનું પર્વ છે. પહેલાંના સમયમાં બ્રાહ્મણો આતુર્ભાસ કરતા. આતુર્ભાસમાં ઋષિઓ ચિંતન કરીને અનુભવેલી આપણે કરતા અને જીવનમાં જે સાધનાઓ કરી રાંધ તેનું સંસ્કરણ કરતા. એમ દરેક વર્ષે કરતા. આ સાધનાનું સંસ્કરણ કરવું એ ઉપવીત-જનોઈ પાછળનો હેતુ છે.

વળી કેટલાક બળેલને નાળિયેરી પૂનમ પણ કહે છે. કેમ કે સાહસિક વેપારીઓએ તેની ઉજવણી કરેલી હતી, અને દરિયાને કાંઠે યતાં શ્રીફળ અર્પણ કરીને મુસાફરી કરવાનો રિવાજ હતો.

વળી તે દિવસે રક્ષાબંધનનો રિવાજ છે. તેની પાછળ હેતુ એ છે કે, ચોમાસામાં શરીરને રોગો આવવાના છે તેમાંથી રક્ષા કરો. રાદકાનુત્ત આવવાની છે અને તેમાં રક્ષણ કરવાનું એ પ્રતીક છે. એટલા માટે જ 'સત્ જીવે' નાદા: 'સો રાદ લ્લો' એમ કહેવાય છે.

પછી અર્ધો પાક થઈ ગયો હોય અને રોમ ચોળા થવા લાગ્યા હોય. એટલે રક્ષાની જરૂર ચોળી થાય. તેથી રોગોને દિવસે તે કાઢી નાખે છે.

ઋષિપત્રીના પર્વનો વિચાર કરીએ તો સમજશે કે, તે જીવન સાથે બંધાયેલું હતું. ઋષિઓ કુદરતી રીતે ઉપવન થયેલાં ફળફૂલ ખાતા, કેમ કે તેમનું જીવન કુદરતમય હતું. તે કાઈના પર પોતાનો બોલ નાખવા માગતા ન હતા. એ જીવન સ્વાભાવિક છે. પણ સમુદ્રમાં ઘણા જીવ મેળા રહેતા હોય ત્યારે એ રીતે જીવનું સકય નથી. ત્યારે ચોળામાં ચોળા બોલે બીજ પર પડે એ રીતે જીવનું ભેટીએ. તેથી હંમેશાં નહિ તો એક દિવસ ચોરા કરાવ્યો કે તે દિવસે બળદની મંદુરિયી ઉત્પન્ન કરેલું નહિ ખાઈ, પણ મારી જ મહેનતનું ખાઈશ. એટલે જાતે શ્રમ કરીને ફળફૂલ જે મળે તે લાવીને તેને ખાય છે. આપણે ત્યાં 'સામો' ધાન્ય થાય છે. તેને તે દિવસે લોકો ખાય છે. તેથી તેને સામાપાંચમ પણ કહે છે. આમ જે જીવન જીવતા હતા તેનું પર્વ થયું.

અત્યારે હિન્દુ મુસલમાનના અને બ્રાહ્મણ અબ્રાહ્મણ વગેરેના બેદ છે અને અંદર અંદર ક્લેશ થાય છે. પહેલાંના સમયમાં આર્ય-અનાર્યના બેદ હતા. અને આર્યો અનાર્યોને હાંડી કાઢવા હલતા અને નાશ કરતા. જેમ કે જુઓ સપ્તસત્રની વાત. તેમાંથી આસ્તિક ઋષિને પ્રતાપે બેમાં મેળ થયો. આપણાં પર્વોમાં આ બેમાં છે. જેમ કે, નાગપંચમી એ મૂળ અનાર્યોના તહેવાર આર્યોએ પણ

ઉજવવા માંડ્યો. મહાદેવના મળામાં નામ છે, કેમ કે તેમના દિલમાં આર્ય-અનાર્યના બેદ નથી.

ધરેઆકાશનું પર્વ લઈએ. ધરેઆકાશ એટલે દુર્વાધમી. ધોળી ધરો ૧૦૦ વર્ષના આયુષ્યની ગણાય છે. કાંચે ખોરાક કુદરતી દોષવાળી તે ખાવો સારો. રાધિકા કરતાં કાચું સારું. એટલે અનાજ પલાળી, ઉગાડીને, દળીને ખાઈ શકાય. આનું હંમેશાં નથી કરી શકતા તો વરસમાં એક દિવસ તો રાખવો જ ને દિવસે તેનું સ્મરણ થાય. એમ માનીને તે પર્વ થયું. તે દિવસે લોકો ચોખાના લોટના લાકડાં ફૂલના ફૂટલા દોળનાં વેદાં ખાય છે. દોળ બેગે છે ત્યારે તે પચવામાં સહેલું બની જાય છે. બીજ એં તો માતા છે, છાટને પોતાની મેળે પોષણ મેળવવાની શક્તિ આવે ત્યારે તેનો નાશ થાય છે.

નવરાત્રિમાં માતાની એટલે શક્તિની પૂજા કરે છે. જ્યારા ઉગાડીને ઉલ્લે દિવસે તેને નદીમાં કે પાણીમાં પદમસે છે. એનો અર્થ એ છે કે, જે શક્તિ વેદાં થરી તેને જનકલ્યાણમાં દોભી હઈશ.

એ નવરાત્રિ પછી દશેરા. તે દિવસે રાત્રે લોકકલ્યાણ ખાતર રાવણને માર્યો. દશેરા એ ક્ષત્રિઓના તહેવાર છે. ક્ષત્રિય એટલે સમાજનું રક્ષણ કરે તે. પણ પહેલાં ક્ષત્રિયોં બામ અને દેરા મેળવવા યુદ્ધો કરતા, અને લાંઘતા પણ ખરા. આજે લોકોનો નોકરી એવી જ હલકી ક્ષત્રિયતા બની રહી છે. સિવાજી મહારાજે સરખાતમાં માવજત લોકોને એવી રીતે મેળા કરેલા. કેમ કે મુસલમાનોની લાંઘમાંથી બચવાનો બોલે રસ્તા ન હતો. અને પાસે પેસા ન હતા એટલે લૂંટીને લોકોને તેમાંથી બામ આપતા, અને એ રીતે લોકો બેલું ક્યું હતું.

એ વખતે દેડ પર હાથ મૂકીને નૃત્ય કરતા હોય તેવા દેખાવાના ચિંતાઓની મૂર્તિ ભેટીને રામદાસ સ્વામીએ કહ્યું કે, આ જમાના સાથે આ કંઈનો મેળ ખાતો નથી. વારી મૂર્તિમાંથી અમને આજે રાષ્ટ્રરક્ષણની યૌરજા મળતી નથી. તેથી તારાં દર્શન કરવા નહિ આવું. અને પછી તેમણે ધનુષ્ય બાણ પીરજ કરનારા રામલક્ષ્મણની અને સર્વાર્પણ કરનાર સેવક હનુમાનની મૂર્તિ રચાવી.

આપણે કોઈ મળે અથવા કોઈથી છૂટા પડીએ ત્યારે રામરામ બોલીએ છીએ. એનું મૂળ કારણ એ છે કે રામનું ચરિત્ર એટલે હિન્દુધર્મ અને હિન્દુધર્મ એટલે રામનું ચરિત્ર.

જેમ રામદાસે કહ્યું તેમ તહેવારો અને તેનાં પ્રતીકો જીવનને બંધાયેલાં કરવાં નોઈએ. જેમ કે ૧૬ીં ચૈત્રિક. રાષ્ટ્રીય સપ્તાહ થયું અને લોકો તેને બિજવવા લાગ્યા.

ગાંધીજીવંતી લોકો. બિનચે છે, કેમ કે આ જાનનાને તે બંધખોસે છે. એમ તહેવારો જાનનાને બંધખોસતા કરવા પડે. કેમ કે આપણામાં નવી શક્તિ આવે અને સમાજના કંધાણ માટે ખરચાય એવું કરવું પડે. અને એમ કરીશું તો અને ત્યારે આજના જાનનાને તે તહેવારોનો કંપચોમ

યરો. . . .

શરીરને ખડતલ બને એવું ઘઉંરડું અને તેનો સંભવ્ય કરવાને યોગ્ય બનાવવું એ કેળવણી છે. શરીર તો સાધન છે. સાધન નેટરું શુદ્ધ અને મજબૂત હોય તેટલું સાધુ. આ શરીરના કલ્પવૃક્ષને અર્થ છે. રવિશંકર બ્યાસ

મોટાનું શીઘ્રશિક્ષણ-૨

[આપરચક સૂચનાઓ]

[મધ્ય અંકથી ચાલુ]

૧. સુદશિક્ષણ આ બંધી વિષેક : શીઘ્રશિક્ષણ માટે મામમાં હમેશ્વરો દૂંઢવા જતાં ઊકારાઓ તેમ જ ઊકારીઓ બંને જોવામાં આવશે, કારણ કે દોર ચારવાનું કામ ૧૨ વર્ષની ઉંમરે સુધી ઊકારાઊકારી બંનેને બાળે આવતું હોય છે. બંને સરખાં હસમુખાં, સરખાં ચપળ, સરખાં તેજ જોવામાં આવશે. બેમાંથી એ વચ્ચે પ્રમાણે ઊકારીઓ વધારે કાવધી, કુચળ અને કાસાટી માણસ પડશે.

આમાંથી આમરોપિકાઓએતો ઊકારીઓને જ પચાઈથી આપવી પડે. ઊકારીઓને શિક્ષણની બાબતમાં એટલો અન્યાય થયો છે કે યુરુપ સેવકોને પણ ઊકારીઓ તરફ પક્ષપાત રહેવા સ્વાભાવિક છે. પરંતુ તે સ્વાભાવિક હોવા છતાં સેવકોએ પોતાનું મનું વપાસી તેની મર્યાદામાં જ રહેવું ઉચિત થશે.

આ શીઘ્રશિક્ષણની યોજનામાં ૧૨ વર્ષ ઉંમરનાં ઊકારાઊકારીઓ સાથે કામ લેવાનું હોવાથી, અને તેમને પોતાના આશ્રમમાં રાતરવિસ સાથે જ રાખવાનાં હોવાથી, સેવકે દરકાઈથી મર્યાદા સંભાળવી આવરચક છે. આમડામાં બેઠેલાં સેવક કે સેવિકા યથુજી સમૂહમાં રહેતાં નહિ હોય, તેમનું કેન્દ્ર નાની કુટીરનું બનેલું હશે અને તેમાં તેઓ એકલા જ રહેતાં હશે. આવા સંલેગોમાં યુરુપ સેવકે શીઘ્રશિક્ષણ માટે ઊકારાઓ જ હો, અને સેવિકાઓ ઊકારીઓ જ હો, એ મર્યાદા સ્વાભાવિક છે, અને પાળવી આવરચક છે. પતિપત્ની ભોગાં મળીને આમસેવા કરવા નીકળેલાં હોય તો તેઓ બિશ્રમડળ બેસું ફરી શકે. પણ તેમાંયે વિવેક રાખવામાં રહેશે. પત્ની ને માત્ર પતિ સાથે દોશરોને તેનું ધર રાખવા પડતી ગઈ હોય તો તેવા સંલેગોમાં બિશ્રમડળ રાખવાની સલાહ હું ન આપું. પત્ની પોતાને સેવિકા સમજીને ગયેલી હોય, અને ઊકારીઓની સાથે બધો વખત બંધી દિવચયોમાં સાચા વ્યવસ્થી હોય, અને પતિ તે જ પ્રમાણે ઊકારાઓ સાથે, તો જ બિશ્રમડળ રાખવું યોગ્ય અણાય. પણ આમાં પણ એ યાસ્ત રહેશે કે, તેમની પાસે આશ્રમમાં પૂરતી મોહાવાસ હોય, અથવા બે છદી છદી ઝૂંપડીઓ હોય.

૨. સંખ્યા : આમાં શીઘ્રશિક્ષણનાં વિદ્યાર્થીઓ

અથવા વિદ્યાર્થીનીઓની સંખ્યા ચાર અથવા બધુ બધુ તો છપી વધવા ન હેવી. આમસેવકોને જાણના સમાસનો, સાધનોનો, ખર્ચનો તેમ જ પૈસાનો છતર કાળોનો — એમ બધો જ વિચાર કરીને પોતાની મર્યાદા કરાવવાની હોય છે. જે સુચવેલી સંખ્યા કરતાં વધારે રાખવાનો મોહ કરવા જતાં આ દરેક બાબતમાં તેમને બોલેલાં થાય. પણ આટલી મર્યાદા સાચવી હશે તો તે નાની મંડળીઓ તેમને બોલારૂપ ન થતાં ભિલ્લી આશ્રમની દરેક પ્રવૃત્તિમાં ઉત્સાહ વધારનારી નીવડશે.

૩. આશ્રમવાસની મુદત : આપણે અહીં એવા અત્યંત ગરીબ ધરનાં ઊકારાઓનો જ વિચાર કરીએ છીએ કે જેમને તેઓ જરાક ઢાલતાં ચાલતાં ધર્યાં કે તરત ગોવાગિધાને કામે લગાડી દેવાં પડ્યાં હતાં, તેઓ હઈકે જીવાન ધર્યાં એટલે માળખ પસ્તાવિકરીતે આસા રાખતાં હતાં કે તેઓ હવે યોદી મનુદ્રી કરશે અને ધરનો ભાર ઉપાડવામાં પોતાનો ફાળો આપતાં થશે. તેવાં માળખ પાસેથી વગાડીને આપણે આમને આશ્રમમાં લાવ્યા છીએ. આશ્રમમાં રહે ત્યાં સુધી માળખ ઉપર તેમનો જોતો આપણે પડવા નહિ દઈએ એવી ખાતરી આપી ત્યારે જ આપણે માળખને મનાવી રાક્યા છીએ, તેથી આવાં ઊકારાઓના આશ્રમવાસની મુદત ઘણી લાંબી ન દોવી જોઈએ. હું ધારું છું કે 'વર્ધા શિક્ષણ-યોજના'ને અવ્યાસક્રમ પૂરો કરાવવા નેટરી તે હોવી જોઈએ. તેમની હંમર અને અનુભવનો આપણને લાભ મળેતા હોવાથી બે વર્ષની મુદતમાં તેટલું શીઘ્રશિક્ષણ સંકેલાઈથી થઈ શકે એમ માનું છું.

૪. ખર્ચનું શું ? : વિદ્યાર્થીઓ પૂરો સમય આશ્રમવાસ રોવે એ આ યોજનાનો મૂળ પાથો હોવાથી અનવચ્છ આદિ ખર્ચનો પ્રશ્ન બીજો થશે જ. માળખ પાસેથી તો તે મળે એવા સંલેગો નથી. અને દંડકાળા ઉપર આસા બાંધવી પણ સારી નથી. બિડા લેવી હોય તો પણ ગામમાંથી જ અથવા પોતાના લાગ ઉપર ખાસ પ્રેમ ધરાવનાર રેનેલી વર્ગમાંથી અનાજ, કપાસ વગેરે રૂપમાં લેવી. પરંતુ મુખ્ય આધાર તો એ વિદ્યાર્થીઓના પોતાના હશેગો ઉપર જ રાખવો જોઈએ. તેઓ રોજ

છ કલાક ઉત્પાદક ઉદ્યોગ કરશે તો સહેજ પૌતાના નિર્વાહ પૂરવું મેળવી શકશે. એટલું જ નહિ, એમનું કામ તો સાચા ફિલનું અને ઉત્પાદનું હોઈ, તેઓ ગુરુશિક્ષણ રૂપે આશ્રમને પણ કંઈક ફાળો આપી શકશે.

કાંતણ, પીંજણ અને ખેતીકામ એ ત્રણ તો એવા ઉદ્યોગ છે કે કોઈ પણ ગામમાં કોઈ પણ પ્રાસિક્ષકમાં માત્રસેવક તેમાંથી એકાદ ઉદ્યોગ તો પૂરો પાડી શકશે જ.

કાંતણમાંથી છ કલાકમાં ૪થી ૬ આના સહેજે મળી રહે. પીંજણમાંથી તો ૮ આના સુધી પણ મેળવવા શક્ય છે.

ખેતીમાં આસપાસના ખેડૂતો સાથે ગોઠવણ કરી હશે, અને ગ્રામસેવક પોતે સાથે રહેશે એમ તેઓ ભણતા હશે, તો જુદી જુદી પ્રાસિક્ષકમાં ૮ આના રોજનું કામ મેળવવું સહેજે થઈ પડશે.

વણાટ પણ સારો ઉદ્યોગ છે અને તેમાંથી નવેક માસના શિક્ષણ બાદ ૧થી ૮ આનાનો રોજ મેળવી શકશે.

કેટલાક સેવકો ભલે વણાટ ભણનારા હશે. તેઓ પોતે સાળ મંડિરી અને તેમાં આ મિત્રોને મદદમાં લેવાનું રાખશે તો ઘણા અલ્પ આવાસો તેઓ વણાટની કળા શીખી શકે. પરંતુ એ ઉદ્યોગ અનેક કિંચાકિંચાઓ- અને વખત લેનારો એક વિશાળ ઉદ્યોગ હોવાથી, જમ જ તેનાં કોનારો પણ પ્રમાણમાં કંઈક મૂડી ગાળનારાં હોવાથી, સેવકને સરજાતમાં કચાકંચી મદદ મેળવી લાવવી પડશે.

આ ચાર કામો, પૈકી આ શીખશિક્ષણની શાળાની દૃષ્ટિએ હું તો પીંજણને જ કામધેતુ માનું છું. આજ કાલ સારી પછાતી વય હવેનાં સંજગતો જ રહે છે. વિદ્યાર્થીઓને જો તે કામ સારી રીતે શીખવી દેવામાં આવે અને જો તેઓ મન રેડીને મનોહર પૂણ્યો બનાવી આપે, તો ધારક શોધવાની કે પૂરતા પૈસા મળવાની ચિંતા કરી રહે જ નહિ. અને, એકસને વખતે તો આશ્રમની આજી મંડળી જંગમ આશ્રમમાં ફેરવાઈ નય અને રેડિયા-ખાદીના સોળ ધરાવનારાં ગામોમાં પીંજણ લઈને પહોંચી નય, તો મહેનો બે મહિના સુધી તેઓ ખૂબ સારો અને પ્રાસિવાળો ધંધો કરી શકે. તેઓ પૌતાના રોજ ઉપરાંત ધી, ગોળ અને કૂધ પણ ચાકસ પ્રમાણમાં ન્યાયપૂર્વક મળી શકે, અને ગામ-વાસીઓ તે ધણી જ પ્રેમથી આપે.

માત્ર ગ્રામસેવકો એટલું સાચવવું જોઈએ કે, પૌતાની મંડળી આશ્રમ મહીને કેવળ મંડરોની ટોળી બની ન લય. પોતે જંગમ આશ્રમરૂપે વિચરતા હોય એમ જ તેમણે વર્તવું જોઈએ. એટલે કે, આશ્રમની સર્વ દિનચર્યા આમઢથી ગણ રાખવી જોઈએ. તેમ કરશે તો તે

ગામમાંથી પોતે રોજ તો કમારી જ, પણ તે ઉપરાંત ગામમાં આશ્રમી કેળવણી પણ અનાયાસે ફેલશે.

૫. ભણતર: યાદ રાખવું જોઈએ કે આપણે શીખ શિક્ષણની આ શાળા વિચારી રહ્યા છીએ. તે નિરાળના બહુતર વિના મોટાં ઘઉં ગણેલાં છાકરાછાકરીઓને નજર સામે રાખીને વિચારી રહ્યા છીએ. તેમની નિરાળના બહુતરની ખામી પૂરવા ઉપર ગ્રામસેવકનું ખાસ વજર હોવું આવશ્યક છે: ગુજરાતી સાત ગોપરીઓ સુધીમાં નિરાજિવાઓ વાચન, લેખન, ગણિત, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ-ભૂગોળ, સંગીતો જોડેથી પરિચય મેળવે છે તેટલા તો તેમને આપી દેવા જોઈએ જ.

એટલું જ નહિ, સામાન્ય નિરાળોમાં જોડાં આ વિષયોનું જ્ઞાન મળે છે તે વિષે આપણને ધણી જ અસંતોષ છે. તે અતિ અલ્પ અને અપૂરું હોય છે. આપણે તો 'વર્ધા શિક્ષણ શાળા'ને નામે આકીર છુટીને સમિતિએ એ અભ્યાસક્રમ રચ્યો છે તેનાથી જરા પણ ઓછાથી સંતોષ માનવા તેયાર ન થવું જોઈએ. એ અભ્યાસક્રમમાં કેટલુંક કાચા ઉપકરણો આપે વધારા પડતું છે એમ બતાવી શકાય. પરંતુ જે છાકરાછાકરીઓના વિચાર ચાલી રહ્યો છે તેમના સંબંધમાં તો આપણે તે અભ્યાસક્રમને અસ્પૃશ્યપૂર પહોંચી વળવું પડે. તે વધારાપડતું કે ભારે નથી અને બે વર્ષની મુદતમાં તેનું શીખ શિક્ષણ ન થઈ શકે એમ અને તો હાથનું નથી.

એ અભ્યાસક્રમમાં ૧. મૂળ ઉદ્યોગ, ૨. જનભાષા, ૩. ગણિત, ૪. સામાન્ય પરિચય, ૫. સામાન્ય વિજ્ઞાન, ૬. આલેખન, ૭. સંજીત, ૮. ઇતિહાસ — એ રીતના આઠ વિષયો સુચવવામાં આવ્યા છે. ગ્રામસેવકો જોરો કે તેમના સીમચક્રાના કોનિયા વિદ્યાર્થીઓ આમાંનું કેટલુંક તે પાઠ્યપુસ્તકોમાં આપેલું હોય છે તેનાં કરતાં પણ અનુભવે વધારે ભણવું હોય છે. તેમને તે અનુભવ ક્રમે ક્રમે સાચીય માધ્યમો અને સાચીય કાંચામાં તમે જેમ જેમ રચી આપતા જરો, તેમ તેમ તમારા વિદ્યાર્થીઓની આંખમાં અને વાણીમાં જ્ઞાનતેજ ચમકવા લાગશે.

આ અભ્યાસ માટે દિવસમાં ત્રણ કલાકની નોજવાઈ કરવાની ચારી ભલામણ છે.

મૂળ ઉદ્યોગ કાંતણ, પીંજણ, ખેતીમાંથી તેમને પૂરો પડશે. ઉત્પાદન નિમિત્તે ૧ કલાક તે ઉદ્યોગો આલતા હશે, તેમાં ગ્રામસેવક તેમની સાથે જ હશે એટલે આલતા ઉદ્યોગ સહેજે સહેજે તેને લગતું ધણું, સિદ્ધાંત-જ્ઞાન મળી જરો. સેવકે તે જુદિપૂર્વક આપણું જ જોઈએ. છતાં કંઈક પ્રયોગ રૂપે, કંઈક કળા રૂપે, કંઈક ગણિત-કાળા આદિને રૂપે તે ઉદ્યોગનાં અંગઝપગોનું શિક્ષણ આપવાનું રહેશે જ. આપણા બે કલાકમાંથી તેની પાછળ રાખીને અડધી કલાક પૂરતો થઈ પડશે.

વાચન, લેખન અને ગણિતની પ્રક્રિયાઓથી આ વિદ્યાર્થીઓ છક અણનાજુ હોય છે. તે કઈક ભારે ભેટી અને અધરી વસ્તુ હોય એવી તેમના મન ઉપર છાપ હોય છે. વાંચતા લખતા નિરાશિયાઓને તેઓ દૂરથી એક પ્રકારનું 'અહો' કારથી નિહાળતાં હોય છે. પોતાને તે તે કહી જ આવડી શકે નહિ એવો પણ તેમના અનમાં ડર પેસી ગયો હોય છે, ખાકે ધડે કાંઈ ન થયે એ કહેવત રોજ રોજ તેમના કાન ઉપર અથડાય છે અને તેનું કામ બળવતી રહે છે. પરંતુ જો સેવક શૈક્ષણ એક કલાકને હિસાબે આ વિષયો માટે આપશે તો બે વર્ષમાં સહેલાઈથી ધારી મળશે પહેલાં જરો એ વિષે મને શંકા નથી. આલેખન અને હિંદુસ્તાનીનો પણ આ કલાકમાં સમાસ કરી શકાય, અને જો સેવક સંજોતમાં તાલ સ્વરનું કઈક જ્ઞાન ધરાવતો હશે તો તેના પણ આમાં જ સમાસ કરવો સુરેલ નથી.

હવે રહ્યા સમાજપરિચય અને સામાન્ય વિજ્ઞાનના બે મોટા વિષયો. તેમાં આમસેવક જો હંમેશાં લીધો અને તાલે રહેનારા હશે તો પોતાના વિદ્યાર્થીઓને ઘણું નહું અને રસમયું આપી શકશે. પણ તે જરો કે વિદ્યાર્થીઓએ પણ પોતાના મોવાળિયા તરીકેના જીવનમાં એમાંનું કેટલુંક લીક લીક પ્રમાણમાં નજીકું છે. આ વિષય માટે શૈક્ષણિક અડધા કલાકથી વધારે વખત અલગ કાલવાની જરૂર નથી. તે પણ કેટલુંક પ્રયોગ રૂપે શીખવવાનું હોય તેથી જ, નહિ તો આશ્રમની સેવા-પ્રવૃત્તિઓમાં, પ્રાર્થનાઓમાં, રસોઈ વગેરે ધરકારોમાં, અને ઉત્પાદક ઉદ્યોગો આલતા હોય તેમાં અને તે દરમિયાન આ બધું જ્ઞાન આપવાની તક સેવકને ધરાઈ ધરાઈને મળી રહે તેમ છે.

૬. આપ-કેળવણી : આપણે બહુતરના ત્રણ કલાક કાઢવા પ્રાર્થા છે, તેમાંના આપણે હજી એ જ વાજર્વા છે. હજી આપણી પાસે એક આખો કલાક સિલકમાં છે. સેવકો અનુભવે જોશે કે, તેમના વિદ્યાર્થીઓની બુદ્ધિ પ્રેમ અને દોરવણી મળતાં જોતજોતામાં પ્રકાશી બેઠશે. તેમની જિજ્ઞાસા દુષ્કાળ પછી બગતી જીવ એવી ભટકી બેઠશે. તેમાં વાંચવા લખવાની નવી આંખ બિઘડતાં વળી પવન ફૂંકાવા જેવું થશે. તેઓ થોડા જ વખતમાં જ હાથમાં આપે તે સ્વોચ્છ વાંચવા અને પી જવા સામગ્રી. સેવકે તે વખતે તેના હાથમાં પોતાના અભ્યાસક્રમને પાલક એવું વાચન ક્રમે ક્રમે મૂકતા રહેવું, અને થોડા મર્યાદા રસપાન કરવા દેવું—અલગજ આ કલાકની મર્યાદામાં રહીને. કેટલાકને નકશા દોરવા, ગણિતના દાખલા બજાવા, વિજ્ઞાનના પ્રયોગો કરવા, ચિત્રો ચીતરવાં, કાળ્યા અને ગીતો સુખપાઠ કરવાં, કવિતાઓ અને વાતોઓ અને નિબંધો લખવા—એવા એવા રોજો

પણ નજીવ થશે. તેવી વૃત્તિવાળાઓને માટે પણ આ કલાક જરૂરનો છે. કોઈ કારીગર રવસાવના હશે તેમને એમના રવસાવ પ્રમાણેના રોજો નળરો. જેવા કે આંધ્ર પદ્ધતિની તુલાઈ કરી સો આંકનું કંતવું, બને હાથે કંતવું શીખવું, સુંદર તાંત્રીઓ, ધટુવન-કલીઓ વગેરે વસ્તુઓ બનાવવી. તેમને પણ આ પોતાના આગવો કલાક મળવો જરૂરનો જ છે.

'વર્ધાશિક્ષણશૈક્ષણ'માં બધો અભ્યાસક્રમ સચિસ્તર આપેલો હોવાથી અહીં તેની વિશેષ ચર્ચા હું કરતો નથી. એટલું જ કે, તેમાંનું ઘણું નાની ઉંમરનાં બાળકો મહિનાઓ અને વર્ષોના અભ્યાસથી કરી શકે તે આ મોટાં છાત્રોમાં થોડાં અકવાલિયાઓમાં સિદ્ધ કરશે. મોટાં છાત્રોઓને બાળપણથીથી માંડીને ક્રમે ક્રમે વાંચતાં શીખવવું, અથવા એકે એકથી માંડીને ક્રમે ક્રમે ગણિત શીખવવું, એવું તો થોડું જ કરવાનું હોય? એ તો હસવા જેવી અને નકામો કાળ હરણ કરનારી પદ્ધતિ જ થઈ પડે. છતાં હું નજીક હું કે પ્રીકશિક્ષણને નામે અનેક વર્ષો નીકળે છે તેમાં આવી કાર્યાર્પક રીતે જ કામ થતું હોય છે, અને તેથી પ્રીક શીખનારાઓ કંટાળા બચ છે. તેથી આમસેવકો માટે આટલો ચેતવણીનો સ્પર અહીં મૂકી દઈ છું.

૭. રોજા : આ શૈક્ષણિક જેખાવમાં તો જોડે મોટાઓનું શીશુશિક્ષણ કરી તેમનું અમણપણ કાળવાની જ છે. પરંતુ આને તો આપણે આગસેવકનાં અનેક કામોમાંના એક કામ તરીકે પણ આપણે કહીએ છીએ. અને આગસેવકને કંઈ માત્ર નિશ્ચયના મહેતાજી જેટલું અને જેવું કામ કરવાથી સંતોષ થાય? તેની નજર તો ફરસી રીતે એ જ દોઈ શકે કે, પોતાની ન્યાત વધારવી, આગનાં સામાન્ય અને રૂબરૂતાં છાત્રોઓ અને છાત્રીઓને આલવી, તેમને આલખી કેળવણીનું પાન કરાવી, તેમને આમસેવકનો રંજ લગાડવો.

એ માટે તે સૂતાં બેસતાં, નહાતાં ધોતાં, રસોઈ કરતાં ને વાસણ માંજતાં, કાઠું કાઢતાં ને પાચવાનાં સાદું કરતાં પોતાના અનમાં રહેલી શક્તિ પોતાના વિદ્યાર્થીઓમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરશે જ. ઉદ્યોગો દરમિયાન તેમ જ જે વાચનલેખન આદિ બહુતર બહુવરો તેમાં પણ તે પોતાની એ વસ્તુને મૂકી દેશે.

એમ સેવાભાવના શીખવવા માટે કંઈ જુદો સમય દોઈ શકે નહિ. છતાં જુદો સમય ગણવા હોય તો પ્રવૃત્તિઓને તેમાં મૂકી શકાય. તેમાં સવારે આરંભ અને સાંજે એક મળી દોઢ કલાક આપવાથી ઉત્તમ કામ થશે. એથી વિદ્યાર્થીઓ પોતે જ કંઈ કરી રહ્યા છે, જે બણી રહ્યા છે, જે ઉદ્યોગો કરી રહ્યા છે, તે બધામાં અર્થ

જેરો, અને પ્રાણ અનુભવરો. તેમનું જીવન જ્ઞાનમય જ્ઞાનવધામાં પ્રાર્થનાઓ તેમને અમૂલ્ય મહત્ત્વ કરેલો.

પરંતુ એકલી પ્રાર્થના જ તે હેતુ સિદ્ધ કરી શકે નહિ, જો તેની પાછળ આખા દિવસનું સેવાજીવન હોય નહિ. સેવકનું પોતાનું જીવન સેવામય હશે એટલે તે પોતાનો ભાવ બહુવરો, અને વિદ્યાર્થીઓમાં સેવાભાવના પ્રેરશે જ. આશ્રમમાં પાસખાનું નતે સાફ કરવાનો નિયમ આગ્રહપૂર્વક રાખ્યો હશે તો માણસમાં અને કામમાં ઊંચનીચનો સંસ્કાર જરૂરથી ઊભી જશે. તે ઉપરાંત આમસેવાનાં કામો આશ્રમમાં કંઈ ને કંઈ નિયમિત ચાલતાં હશે, અને તેમાં વિદ્યાર્થીઓને આશી કામ કરવાની તક મળશે. આમસફાઈ એ તેનું એક કામ છે. આશ્રમવાસીઓએ તે સતત, એકધારું, અખંડ રોજ સવારે એકાદ કલાક માટે ચલાવવાનો નિયમ રાખવા જેવો છે. બાલવાડી ચલાવવામાં આવતી હશે તો તેમાં મહત્ત્વ કરતાં વિદ્યાર્થીઓ સેવાધર્મની કેટલી સુંદર અને રસભરી તાલીમ મેળવી શકશે? કુમાર કન્યા આશ્રમ ચાલતું હશે તો તે પણ સેવાની તાલીમ પૂરી પાડશે. સેવક મામતો માંદાંઓની માવજત કરવામાં રસ લેતો હશે તો વળી તેમાં પણ સેવાની તાલીમ માટે કેટલી ક્ષમતી તક છે? સેવક મામતો બેકારોને રેડિયા આદિ વડે રોજ આપવા, જુદા જુદા આમકુળોમાં શીખવવા પ્રયત્ન કરતો હશે, તેમાં પણ વિદ્યાર્થીઓ મહત્ત્વ કરશે અને તાલીમ પામશે. મામતો તો ફલિતાનું રક્ષણ કરવાના, તેમને ખાતર સત્યાગ્રહે ચઢવાના પણ પ્રસંગો અવારનવાર આમસેવકના જીવનમાં આવી પડે. વિદ્યાર્થીઓને તેનાં પણ લાભ મળી શકે.

આવાં સેવાકાર્યો પાછળ દરેક વિદ્યાર્થી દિવસમાં દોઢેક કલાક આપે એમ રાખવું નોંધ્યું. આશ્રમવાસીઓની સંખ્યા પ્રમાણે રોજ આમસફાઈ, બાલવાડી, માંદાંની માવજત જેવાં કામો નિયમિત ચલાવવાં અને અંદર અંદર વહેંચી લઈને કરવા.

૮. દિનચર્યા : અત્યાર સુધીમાં આપણે મોંઝાંઓના શીક્ષણસાધનની યોજનામાં જુદાં જુદાં અંગો વિચારી

અથા, તે પ્રમાણે મોટી ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓ રાખનાર આમસેવકોના આશ્રમોનો દિવસ સામાન્ય રીતે નીચે પ્રમાણે વહેંચાયો :—

૧૧	કલાક	પ્રાર્થનાઓમાં
૨	"	ભણતરમાં
૧	"	આપ-કેળવણીમાં
૧	"	ઉપાદાન ઉદ્યોગમાં
૧૧	"	સેવાકાર્યમાં
૩	"	રસોઈ વગેરે ઘરકામમાં તથા નાદવા ધાવા કામમાં
૧	"	રમતગમત અને વ્યાયામમાં
૮	"	સ્વામાં

૨૪ કલાક
આજ રાખું છું કે, ઉત્સાહી આમસેવકો અને શ્રેયશીલો આ યોજના ઉપાડી લેશે. તેમને નવા કામનો ભાર અને ચિંતા વધશે ખરાં, પણ તેના બદલા રૂપે તેમના આશ્રમનું જીવન ગોવાણિયાંઓના તેમાં દાખલ થવાથી અપૂર્વ રસથી છલકાવા લાગશે એની હું તેમને ખાતરી આપું છું.

આ યોજના ઉપાડનાર મિત્રોને અનુભવમાં સાદ આપું છું કે, આ યોજનામાં 'શીક્ષણસાધનો' એક પ્રયોગ પણ સાથે સાથે નોંધાયેલો છે. નાનાં ઉંમરનાંઓને છક પાંચ વર્ષથી નિરાણમાં મોકલી બિનજરૂરી વાચન લેખન ગણિત વગેરેની તકલીફમાં ન ઉતારતાં, જો નાનપણમાં તેમને અનેક નાનાં નાનાં કામોમાં અને રમતોમાં મસ્ત રહેવા દેવામાં આવે, અને ખાર વર્ષની ઉંમરે શિક્ષણની આવી કેવાંક વ્યવસ્થા કરી આપવામાં આવે, તો સાત વર્ષનું ભણતર તેઓ બે વર્ષમાં સંપાદન કરી શકે, અને તે વધારે સારી રીતે અને વધારે બુદ્ધિપૂર્વક અને તેથી જ વધારે રસ સાથે. આ યોજના આમસેવકો ઉપાડી લે તો માત્ર જેવાઓ તેનું આ પ્રયોગની દૃષ્ટિએ પણ ખારીઝદંથી અવગણન કરતા રહેશે.

જીવનસામ દેવે

વ્યવહારુ જીવિના દુઃખલુએ સુચાંગ લુ આગળ ફરિયાદ કરી, "તમારું શિક્ષણ કરા વ્યવહારુ ઉપયોગનું નથી," ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો, "જેમને નિરુપયોગી વસ્તુઓનું મૂલ્ય સમજી શકાયું હોય છે તેમને જ ઉપયોગી વસ્તુઓની ખાત કરી શકાય છે. આપણે આ જે ધરતી ઉપર ચાલીએ છીએ તે તો ખૂબ નિરાણ છે, છતાં ચાલવા માટે તો માણસ પોતાના પગનાં તળિયાં નીચે આવે એટલી જ ધરતી વાપરે છે. પણ ધારે કે તેના પગની આસપાસની ધરતી ઉકે પાતાળ સુધી કાપી નાખવામાં આવે તો પછી તે એ દુઃકામોનો ચાલવામાં ઉપયોગ કરી શકશે?" દુઃખલુએ કહ્યું, "તે તો કરા ઉપયોગમાં નહિ આવે." ત્યારે સુચાંગ લુએ કહ્યું, "એટલે નિરુપયોગીની ઉપયોગિતા દીવા જેવાં ચાખ્યાં છે."

સત્તરમી અને અઠારમી સદીનો હિંદનો વેપારઉદ્યોગ

મોગલોના સમયમાં (ઈ. સ. ૧૫૨૬થી ૧૭૬૪) હિંદમાં હુન્નરકળા સુધી પેઠે ખીલેલી હતી તથા આર્થિક અને નાણાંકીય વ્યવસ્થા ધણી આગળ વધેલી હતી. તે વખતે યુરોપનાં બંધરોને હિંદ માલ પહોં પહોં પહોં હતું. કેટલાક ધંધાઓની કારીગરી એવી વિશિષ્ટ પ્રકારે ખીલેલી હતી કે તેનો ભેટો યુરોપમાં મળતો ન હતો. કેટલાંક સામગ્રી અને શહેરોના મહોલ્લાઓમાં રૂ, રેશમ, સોનું, રૂપું, તાંબું, પીત્તલ અને હાથીદાંતની કારીગરીનું ખાસ કામ થતું હતું. ખેતીનો માલ અને પાકો માલ બંદરો તરફ પહોંચતો હતો. યુરોપમાંથી વેપારીઓ અને પ્રવાસીઓ હિંદમાં આવ્યા ત્યારે દેશમાં આવેલી ધીકેતો વેપારધંધા તેમણે જોયો અને તેનાં મોઢક વધુને તેમણે પોતાની પ્રભુ આગળ ર્ધ્યાં. તેનું જ સદીના આગામાં ધીમે ધીમે જેનું પરિણામ આવ્યું તે આપણે દેશમાં જોઈએ.

પંદરેશીઓ વચ્ચે તરીકાઈ

સોળમી સદીમાં આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર ઉપર પોર્ટુગીઝ લોકોનો કાબુ હતો. તેઓ આરબ વેપારીઓ સામે હુકમ અને તેમનો વેપાર ખોરવી નાખ્યો, પોતાનો વેપાર ફેલાવ્યો અને સાથે ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર પણ કર્યો. ધર્મપ્રચારમાં તેઓ ધણી વખત બળબળી કરતાં એટલે લોકો તેમનાથી નાખુશ હતા. તેના લાભ ડબ લોકોએ જોયા. સત્તરમી સદીની શરૂઆતમાં ડચ અને અંગ્રેજોએ મેલા વહીને પોર્ટુગીઝોને દીકા કર્યા અને પણ પિત્રોનાં જો વચ્ચે હરીફાઈ ચાલી. તેમાં અંગ્રેજો કાબુ, વચ્ચે ફ્રેન્ચો આવ્યા, તેમને પણ માત ફરીને અંગ્રેજોએ પોતાનો પગલે ન આવ્યો અને તેમાંથી સાકાન્ત્ય બન્યું હતું. જે વેપારઉદ્યોગથી લોકોએ તેઓ આવ્યા હતા, તે વેપારઉદ્યોગનું વહેણ બંધી નાખ્યું અને પોતાના દેશને સમૃદ્ધ કર્યો. ડચ્મનને સમૃદ્ધ હતું અને હિંદને પાચમાલ હતું.

મોગલોના સમયમાં આર્થિક રિધતિ

અકબરના સમયમાં (૧૫૫૬-૧૬૦૫) મન્દીરો ૬૨ સામાન્ય રીતે ૩થી ૪ પૈસા હતા. માસિક રૂ. ૨ સામાન્ય ગણાતા. ગોરખપુરમાં સુથાર, કંસારા જેવા કારીગરોને માસિક રૂ. ૪ થી ૬ મળતા. મુન્સીવાલમાં ડચ લોકો પોતાના કારખાનામાં સુથારને રોજના ૩ આના આપતા હતા.

આઠલી ઓછી મન્દીરોમાં લોકો સહેલાઈથી નિમાવ કરી શકતા હતા, કારણ કે, તે વખતે અનાજપાણી ખૂબ સસ્તાં હતાં અને નાણું મોટું હતું. ત્યારના લોકો લાભે તેમાં લાભોની સરખામણીમાં નીચે મુજબ હતા:—

ઈ. સ. બાબરી ૫૬ થી મોગલ રૂપિયાની
—માંડ ખરીદશક્તિ—
(૧ રૂ.ના કેટલા પાકા રોર મળે) નો આંક
(દશમાં)

૧૬૦૦	૧૮૧	૬૦	૧૦૩	૧૬૩	૧૦૦
૧૬૫૦	૨૧૪	૧૦૭	—	—	૧૦૦
૧૬૨૬	—	૧૩૧	૬૫	—	૧૫૬
૧૮૦૭	—	૭૦	૩	—	૧૪૫
૧૬૦૧	૨૦	૧૪	૧	૬૩	૧૫૪
૧૬૧૧	૧૭	૧૩	૬૧	૭૫	૧૪૧૪
૧૬૨૮	૧૦	૭	૫	—	૭૩૪
૧૬૩૮	૧૬	૧૩૮	૮૭	૮	૧૩૧

તોલમાપનું ધોરણ

ઉપરના આંકડા ચાલુ પાકા રોરના માપમાં લેવામાં આવ્યા છે. અકબરના વખતમાં પપા રતલનો મણ હતો. ત્યારે ૧૬૦૧ની રતલ વખતમાં ૬૬ રતલનો મણ હતો. હાલ પાકા મણના ૮૨૭ રતલ મણાય છે.

૧૬૧૧માં બંગાળમાં ૭૦ સિકા રૂપિયા=૧ રોર મળતો. હાલ ૮૦ સિકા રૂ. = ૧ રોર મણાય છે.

રૂપિયા નુદી નુદી બતના હતી. (૧) ઈલાહી (૨) શાહજહાંની (૩) ચરીરી (૪) સિકા.

૧૦૦ સિકા રૂ. = ૧૦૪ ચરીરી રૂ. = ૧૦૫ શાહજહાંની રૂ. = ૧૦૬ ઈલાહી રૂ. થતા.

૪૦ દામ (દણ પૈસા) = ૧ રૂ. = ૨ સિ. ૩ પૈસ થતા. આ માપ બધા સમયે એકસરખું નહોતું, ઔરંગઝેબના સમયમાં દામ ૧૬૦થી ૧૧૫ ચેનનો હતો અને અકબરના સમયમાં ૩૨૦ ચેનનો હતો.

૬-૪ ૧. = ૧ રોનામહોર થતી હતી. સોનુંગુણ બનેના સિકા ચલણમાં વપરાતી હતા. પરચુરણ વ્યવહાર તાંબાના નાણાં અને મોટી તથા બડામનો હતો.

સુરતમાં મહમુદી સિકાનું ચલણ હતું. તેની કિંમત ૧ ટિ. જેટલી હતી.

વસ્તી

આ સમયમાં વસ્તી ધણી ઓછી હતી. ત્યાર પછી વસ્તી નીચે મુજબ થઈ છે:—

૧૬૦૫	૧૦ કરોડ	૧૬૩૧	૩૫ કરોડ
૧૭૫૦	૧૩	૧૬૪૧	૩૬
૧૮૭૩	૨૦		

પહેલા આનાના આંકડામાં બૂલ હોય અને તે વખતની વસ્તી ગણતરી ચોક્કસ ન હોય એવો સંભવ છે.

ધર્મિદોષજ્ઞાપર

આ સમયમાં હુનરકળા સારી પેઠે ખીલેલી હતી. ર, રેશમ, સોનુંરૂપું, તાંબુપિત્તળ, હાથીદાંત અને બેદરી કામમાં લાખા માણસો રોકાયેલા હતા. સૌથી મોટા પોકેતો ધર્મી કાંતવાનણવાનો હતો. ગોતીમાંથી નવચરા મળે ત્યારે પુરુષો વણતા અને સ્ત્રીઓ કાંતતી હતી. લાખા વણકરો અને બીજા કારીગરો રવતન રીતે પોતાનું કામ કરતા હતા. મોગલાઈના વખતમાં કેટલેક ઠેકાણે રાન્યે પોતાનાં કારખાનાં કાઢ્યાં હતાં અને નવાળો અને ઉમરાવો મોટો વેપાર ખેડતા હતા. ખુદ નૂરખાનું પણ આવો વેપાર કરતી હતી. રાન્યો હોશિયાર કારીગરોને રાન્યાનીમાં બેલાવતા અને તેમને હુતેજન આપતા હતા. બહોળીર પોતાના દરબાર પાસે રૈરાની કરાવીને આવાં બહાર રોતે બસાવતો હતો.

પરદેશી કંપનીઓ આ દેશમાં આવ્યાં તે અરસામાં, કારીગરોને અગાઉથી પેશગી આપીને કામ કરાવવાનું ધોરણ કાબજ થયું. એ રીતે કારીગરોને અગાઉથી પેશા મળતા, પણ તેઓ માલ કુટ્ટી વેચી રાકતા નહિ અને પૈસા ધીરનારને માલ વેચવા બંધાઈ જતા. પૈસા ધીરનાર માલની કિંમત પણ દસવતો અને અમુક વખતે અમુક માલ તૈયાર કરી આપવાને આમ્રદ રાખતો. એ આમ્રદની સાથે રાન્યોય સત્તા અને બળબળી મળી, તેમાંથી વણાટનો ધર્મી કરવા કરતાં હોપના અમ્રદા કાપી નાખવાના પ્રસંગો ઊભા થયા.

આ રીતે કંપનીઓના ધર્મી પાલે હતા અને રાન્ય પેતે પણ કારખાનાં ચલાવીને માલ તૈયાર કરતું હતું. આવાં કારખાનાં આમ્રા, ક્તેપુર, અમદાવાદ, સુરત, છુરાનપુર, કાકમીર, પટના, કાશ્મી, લાહોર, લખનૌ, ચિતાગેમ જેવાં ઠેકાણે ચલાવતાં હતાં. તેવા એક કારખાનાનું વણન કરતાં બર્નિયર લખે છે, 'એક મોટા ખંડમાં મુકાદમની દેખરેખ નીચે કિનારીગરો કામમાં મચેલા છે. બીજા ખંડમાં સોનાકામ થાય છે.' ત્રીજામાં બાતીગરો કામ કરે છે. ચોથામાં લાખનું પાલીસકામ થાય છે. પાંચમામાં દરજી, મોશી, સાંધાવાળા, અને પેચવાળા કામ કરે છે. છઠ્ઠામાં રૈરામકામ અને જરીકામ થાય છે. અને પ્રપ્રમાદ મસ્લિમાંથી પાલકીઓ અને સોનેરી ફૂલના સુંદર ભરતકામ કરેલા પણ તૈયાર થાય છે. કારીગરો રૈરા સવારે કામિ ચડે છે અને સંજે ઘેર પાછા ફરે છે.'

કારખાનાની દેખરેખ રાખનારને મહિક કહેતા. સૌથી ઉપર ધ્યાન રાખનાર રાન્યનો મોટો અમલદાર હોય.

ત્યાં રાન્યનાં કારખાનાં ન હોય ત્યાં રાન્યનો ઇન્સેપ રાખીને રાન્યના અમલદાર મારદંવ મલ મેળવવામાં આવતો. રાન્યે જેનો ઇન્સેપ રાખ્યો હોય તે માલ બીજાને વેચી શકાતો નહિ, તેમ બીજાની પાસેથી ખરીદી શકાતો નહિ. આ માલ રાન્ય પોતાનો નફો ચડાવીને

પછી પ્રબને વેચતું અગર પરદેશ ચડાવતું. સાહનહાનના વખતમાં રાન્યે અમદાવાદી કિનખાખોનો ઇન્સેપ રાખેલો હતો. એટલે તે માલ પ્રબને સીધી રીતે વેચવાની અનાઈ હતી. રાન્ય તેની નિકાસ કરતું અને તેમાંથી ધૂમ, નફો કરતું. વેપારનાં મથકો.

અમદાવાદનું જરીકામ અને કિનાખાખનું કામ વખણાઈ હતું, અને પાસેનું સરખેજ એ પશ્ચિમ દિશનું ગળાનું મથક ગણાઈ હતું. અરાકાઓના આગમન સુધી સુરત મોટું બંદર અને હુનરકળાનું મથક હતું. જુદી જુદી ધણી કેમોના લોકો ત્યાં વસતા હતા. પશ્ચિમ વાટે સુરત અને લાહરી બંદર ઉપરાંત બરચ, ચેલ, ખંભાત, રાનપુર, ગોવા અને કારવાર મહત્વનાં બંદરો હતાં. કાશીમાં ૭૦૦૦ ચાણે. ચાણી હતી અને ત્યાંની પાંચકીઓ ઉઠાન તરફસાન સુધી પહોંચતી હતી. આખા દિશમાં આશી મોટું મથક હતું અને દેશના ધોરી રસ્તા બધા આગે પહોંચતા હતા.

વાહનવ્યવહાર

ઉપર પ્રમાણે જુદાં જુદાં મથકોથી દેશના એક ખણિથી બીજા ખણિ માલ પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા હતી. તે વખતે રેલ્વે કે મોટરો નહોતી પણ વાહનવ્યવહાર બરાબર મોકલાયેલો હતો. ૧૪થી ૨૦ હજાર પાંધિયાઓની વણકારાની હુકડીઓ રહેતી અને દરેક દેશમાં ૫૦થી ૮૦ હજાર મથક મલકી જતી હતી. સરેરાશ રૈરાના ૧૫ મોર્ડલ અંતર કમાઈ હતું. જરેજનપુરને રસ્તે સુરતથી આમ્રા ૫૫૦ મોર્ડલ થઈ. તે અંતર ૩૦થી ૪૦ દિવસમાં વણકારા કાપી રાકતા. બે બળદના ચાડાનું બાકું રૈરાનો રા. ૧ થતો અને યોડાના રા. ૨૦ બાકું થઈ હતું.

વણકારા, વાણિયા, અને કાન્તિશ દેશમાં સતત ફરતા હતા. મોખોના સમયમાં મોટી તેમ જ માની મુસાફરી વણકારા માટે સલામત હતી. મથક દિશ અને માલવાના હંમરાજ અને જંગલી પ્રદેશમાં — એ આજા અને ગુલરાતનાં મથકોને રસ્તે આવેલો હતો — તે રસ્તે પણ મુસાફરી પ્રમાણમાં સલામત હતી.

નાણાંવ્યવહાર

આવા મોટા વ્યવહારને અંગે નાણાંની લેવડદેવડની પણ પૂરતી વ્યવસ્થા હતી. હંડીઓનો વ્યવહાર વેપારનાં મથકોમાં સામાન્ય હતો. તે દ્વારા પૈસાની લેવડદેવડ સહેલાઈથી થઈ શકતી હતી. મોટાં મથકોમાં રાસફો અને જથ્થાબંધ વેપારીઓ હતા, જેઓ લાખોનો વહીવટ કરતા હતા અને મોટી મૂંડી પર કાંપ ધરાવતા હતા. તેઓ સ્વતર્રેશનના વણકરોને નાણાં પીરતા, ગળાના વેપારીઓને નાણાં પીરતા, બીજા માલના ઉત્પાદકોને પણ નાણાં પીરતા અને આંતર અને બાહ્ય વેપાર માટે જથ્થાબંધ માલ પૈસા કરાવતા. તે માલ દેશના એક ખણિથી બીજા ખણિ અને દેશ બહાર મોકલતા અને તે અંગે નાણાંની લેવડદેવડની વ્યવસ્થા કરતા.

વેપારમાર્ગો

માલની અવરજવર જમીનમાર્ગે મુખ્યત્વે જળદ કે બેટ ઉપર કરવામાં આવતી હતી. ઈરાન અને મધ્ય એશિયા સાથેના વેપાર લાહોર અને હંદહારને રસ્તે થતો હતો. ત્યારે દરિયાપારના દેશો સાથે રાતો સમુદ્ર અને ઈરાનના અખાતને રસ્તે વેપાર થતો હતો. યુરોપી વેપારીઓ હિંદમાં આવ્યા ત્યારે હિંદનો દરિયાઈ વેપાર સારી પેઠે ખીલેલો હતો. ઈ. સ. ૧૬૨૨માં પણ દરિયાઈ વીમાને હદયેષ થયેલો જ્ઞવામાં આવે છે. તે વેપાર મુખ્યત્વે આરબ, ગુજરાતી, મલબારી, બંગાળી અને આર્મિનિયન વેપારીઓના હાથમાં હતો.

વહાણવટ

વેપારીઓ પોતાનાં વહાણો રાખતા અને મેટી બાગે માલની અવરજવર હિંદનાં વહાણોમાં જ થતી હતી. અહીં સારાં વહાણો તૈયાર થતાં અને તે વખતમાં જ્ઞવન્દમાં વહાણો કરતાં તે બધો ફેરિનો હતો.

પિટર મુડી લખે છે, '૩૦૦થી ૪૦૦૦૦૦ માલ જારીને મોટી હોડીઓ આગ્રા અને બંગાળા વચ્ચે ફરતી હતી અને દોઢ મુઠી જતી હતી.' વચ્ચે ઇલાવા, અહલાબાદ, પટના વગેરે સ્થળોએ થોભતી હતી. આ હોડીઓ ખાસ કરીને ચામાસામાં ત્યારે નદીઓ બરપૂર હોય અને વહેણ ઝડપી હોય ત્યારે નીકળતી હતી. તેમાં ધરવાખરી સામાન અને માણસોને પણ લઈ જવામાં આવતાં હતાં. કેટલીક હોડીઓ એટલી મોટી રહેતી કે તેમાં આજુ-બામ સમાઈ જાય. તેમાં ઘણાં ચોરસ ચોરસીઓ રાખવામાં આવતાં અને હોડીની મધ્યે સ્ત્રીઓ માટે ખાસ ખજા રાખવામાં આવતા.

નાનાં હિંદી વહાણો ૧૦થી ૮૦ ટનનાં રહેતાં. પણ પૂર્વના, દરિયા ઉપર, સામાન્ય રીતે ૬૦૦થી ૧૫૦૦ ટનનાં વહાણો ફરતાં હતાં. જ્ઞવન્દમાં તે વખતે ૩૦૦થી ૪૦૦ ટનનું વહાણ સામાન્ય ગણાતું હતું. ૧૬૨૨માં સર એથ. મોડકરને એક સુરતી વહાણ બેચું હતું, તે ૧૫૩ ફૂટ લાંબું, ૪૨ ફૂટ પહોળું અને ૩૧ ફૂટ ઊંડું હતું. અને તેમાં ૧૫૦૦ ટન માલ ભરેલો હતો. બીજા એક વહાણમાં ૧૭૦૦ મુસાફરો હતા. ૪૦ હબર હોડીઓ સિંધુ પર ફરતી હતી. ૧૬૨૦ના અરસામાં બ્રિટિશ કોસ્ટીએ લખ્યું હતું કે, 'હિંદીઓ આપણા કરતાં પણ મોટાં વહાણો બાંધે છે. તેમાં ૨૦૦૦ ખાંચા, પાંચ સદ અને પાંચ ડોલરવા હોય છે. તોફાનની સામે રક્ષણ માટે નાવેનો માથ તેવડાં પાટિયાનો બનાવેલો હોય છે. કેટલાંક વહાણોની બનાવટ એવી હોય છે કે, એક બાજુ વેં તે બાજીના બાગથી કાચ થઈ શકે અને મુસાફરી એટલી ન પડે.' ત્યાર પછી લગભગ પોણા ત્રણસો વરસે લોર્ડ વેલેસ્લીએ લખ્યું હતું કે, 'કલકત્તાના બારમાં હિંદમાં બનેલાં ૧૦ હબર ટન ભારવાહી વહાણો-પડેલાં છે.'

આ વહાણોમાં હિંદનો બધો વેપાર થતો હતો. શ્રી. બાલકૃષ્ણની ગણતરી પ્રમાણે હિંદનાં બહાં બહાં બંદરોથી ૩,૪૫૦૦૦ ટન માલની અવરજવર થતી હતી. તેમાંથી ૮૫૦૦૦ ટન માલ હિંદ બહાર જતો હતો અને બાકીનો દેશના કાંઠે કાંઠે મોકલવામાં આવતો હતો. ૧૭મી સદીમાં એશિયાના સમુદ્રોના દરિયાઈ વેપાર દુનિયાના બીજા ક્રાંતિ પણ સમુદ્ર કરતાં વિશેષ હતો. પણ સુરોપી આંધિયાઓએ તે વેપારને ખેરવી નાખ્યો અને હિંદી ખલાસી અને વેપારીઓને દેશની સરકારનું રક્ષણ મળ્યું નહિ એટલે તેઓ ખાણ પડ્યા. ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં તો જ્ઞવન્દે કાચકો ક્યોં કે, જે વહાણ પર કે ખલાસીઓ અંગ્રેજ ન હોય. તેને હંદનનાં બારમાં દાખલ થવા ન દેવું, તે જ અરસામાં પરદેશી વહાણોના માલ ઉપર જ્ઞવન્દે વિશેષ નકાત નાખી. એ રીતે આંધિયાપણું, સરકારી મદદ અને રક્ષણીવિની મદદથી જ્ઞવન્દે પોતાનું વહાણવટ જમાવ્યું અને હિંદ ને સત્તરમી સદીમાં વહાણવટમાં મોખરે હતું અને જે પૂર્વમાં દરિયાની તાળી ગણાતું, તે તાળી મટીને ફાસી થયું અને ધીમે ધીમે વીસમી સદીમાં તો ગુલામની ફાસામાં આવી પડ્યું. આજે બીજા દેશો વહાણો બાંધે છે ત્યારે હિંદને વહાણો બાંધવાની સગવડ મળતી નથી; અને આજે તેનો દરિયાઈ વેપાર અખતે રૂપિયાનો છે છતાં વહાણવટમાં તેનો નંબર ઊભો છે. પરદેશી કંપનીઓ અને વેપારીઓએ અનેક કાવાફવાળી હિંદ પાલમાલ ક્યું, તેમાં તુકસાનની દષ્ટિએ કાપડના કલોગથી બીજે નંબરે વહાણવટનો કલોગ આને છે.

દેશપરદેશનો વેપાર

મોગલાઈ સમયમાં પરદેશી મુસાફરો અને વેપારીઓ હિંદમાં પહેલવહેલા આવ્યા ત્યારે દેશમાં આંતરિક અને બાહ્ય વેપાર સારી પેઠે ચાલતો હતો, તે ઉપર જણાવેલું છે. દેશની ચારે દિશામાં વેપારકલ્પોનાં મથકો ફેલાયેલાં હતાં. પશ્ચિમ હિંદમાં સુરત, દક્ષિણમાં મહલીપટમ, પૂર્વમાં ચિત્તાગોંડ, સતગાંવ અને પીપલી, એ સત્તરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં બાહ્ય વેપારનાં મહત્ત્વનાં મથકો હતાં. દેલ્હી, ફેન્સી માલ, ગરિલન અને સત્તર, તથા કપાસ, રેશમ, ચાના, ખાંડ, ગળી, સુરેખાર, પીપર અને મસાલા, એ સમયે નિઃસમય મુખ્ય વસ્તુઓ હતી. તે સોમાં અથ્થ સ્થાન કાપડનું હતું. કાપડના પૂર્વના ધરાકોમાં બંગાળ, સિયામ, હિંદી-ચાન, મોલુક્સ, સરેમ, બન્દા, અબોચન, મકાસર, જોનાંઓ, મુમાનો અને નવા હતાં. હિંદી મહાસાગરને રસ્તે પશ્ચિમમાં દક્ષિણ અને પૂર્વ આફ્રિકા અને ઓષાઈનિયામાં ચોટા માલ જતો હતો. પશ્ચિમ આફ્રિકા, ઈજીપ્ત અને બાલુના ઉત્તર આફ્રિકાના પ્રદેશો અને પશ્ચિમ અરબસ્તાન એ મહત્ત્વનાં ધરાકો હતાં. ઈરાન અને મધ્ય એશિયામાં જમીન માર્ગે માલ પહોંચતો

હતો. તુમ્હેતાન, મરકેલી, પોલેન્ડ અને પશ્ચિમ યુરોપ પણ સુતરાક અને રેશમી માલનાં ધરાક હતાં. કાપડની જુદી જુદી બરોડ પ્રકારની નીલો નિકાસ થતી હતી. તેને બદલે આયાતમાં નીચેની વસ્તુઓ ખુબજલે આવતી હતી: ચીની રેશમ, કદાઈ, ઝરેરાત, કલ્બરી, કાચસાબન, દારૂ, હાથીદાંત, પારા, ઘોડા, ચાંદી, શેતરંજીઓ. ખબર, દ્રાક્ષ, રેશમ, કપત્તી, મીઠું, અને કોંડી.

આ ઉપરાંત ગુલામોની આયાત પણ થતી હતી. આ વેપાર માટે પરદેશી કંપનીઓનું મોટામાં મોટું સાધન હશે, રાત્રીઓ પાસેથી મેળવેલી વેપારની રાહને હતી. તેમણે વેલર કરવાના પરવાના મેળવ્યા, એટલું જ નહિ, પણ દેશી વેપારીઓ કરતાં પણ વધારે સગવડો મેળવી, દેશી વેપારીઓને જહાજ આપવી પડતી ત્યારે પરદેશીઓને યોછી જહાજ ભરવી પડતી. આવી રાહતો આપવામાં રાજઆતમાં મુસ્લિમ રાત્રીઓ કરતાં હિંદુ રાત્રીઓ વધારે ઉદાર હતા. પછી તેા મુસ્લિમ બાદશાહોએ પણ પરદેશીઓને ખરાબવામાં બાજી રાખી નહોતી. દહીકર, કોચાન અને કવાનુરમાં રાજઆતમાં પોર્ટુગીઝોને વેપારની જે સગવડો મળી, તે જુજરાત, અહમદનગર અને બીલપુરનાં મુસ્લિમ રાત્રીઓમાં ન મળત. સુરતમાં કચ વેપારીઓને ૧૬૧૬થી ૧૬૭૮ સુધી દાણમાંથી માફી મળી હતી ત્યારે હિંદુ-મુસ્લિમ વેપારીઓને દાણ ભરવું પડતું હતું. ૧૬૫૦ પછી અંગ્રેજ વેપારીઓને પણ દાણમાંથી માફી મળી હતી. આ દાણનું ધોરણ ઓરંજ-ગેબના સમયમાં (૧૬૫૮-૧૭૦૭) નીચે મુજબ હતું :

હિંદુ વેપારી ૫ ટકા

મુસ્લિમ " ૨૫ " (૧૬૯૭ પછી માફ)

પરદેશી " માફ

ઓરંજેબના સમયમાં માલ ઉપર શ્રી જહાજ સરકારની ગણતરી પ્રમાણે જુદી જુદી ૫૪ પ્રકારની જહાજો પડતી હતી. કેટલીક વખત વરતુની મુજ કિંમત કરતા જહાજની રકમ બમણી થઈ જતી હતી.

વેપારીઓ અને ફાનદારો ઘણાખરા હિંદુ હતા. ત્યારે વણકરો, રંગાસ, કાચકામવાળા અને બેદરી કારીગરો ઘણાખરા મુસ્લિમો હતા.

ઉપર વર્ણવેલી જહાજી પણપાતની નીતિથી દેશી વેપારીઓને નુકસાન પહોંચ્યું અને પરદેશી કંપનીઓને વેપાર ખીલ્યો.

રાજઆતમાં તેા હિંદુઓમાં માલ વર્ધ જવાની હરોફાઈ ચાલતી હતી. પણ પછી તેા હિંદુઓ માત્ર આયાત પતેા અટકાવીને તેને બદલે હિંદુઓ પાસે માલ મુસાફરાની વેરની થઈ. હિંદી કાપડ ઉત્પન્નમાં દાખલ થયું અને તેના બહોળા પ્રમાણમાં પ્રચાર વધ્યો, એટલે ત્યાંના કારીગરોની રોજ અટકી પડી અને કારીગરોનાં બેડા પયાં. એટલે ૧૭૦૦થી ૧૭૩૦ ના માળામાં ત્યાં હિંદી કાપડની આયાત

અટકાવવા કાયદો થયો અને ૧૭૮૭ સુધી જહાજમાં વધારો થતો રહ્યો. હિંદી કેલિકો પહેરનારો ૫ ખોડ અને વેચનારો ૨૦ ખોડ હંડ લેવાનું કાયદામાં આવ્યું હતું. ૧૭૨૪માં આયાત કર ૬૭થી ૬૮ ટકા જેટલો થયો હતો. હિંદી માલ ઉત્પન્નમાં ત્યાંના માત્ર કરતાં વેચી ૬૦ ટકા યોછી કિંમતે વેચાતો હતો, એટલે હિંદી માલ ઉપર ૭૦થી ૮૦ ટકા સુધી જહાજ લેવાની હતી. આમ એ ન ક્યું હોત તેા, ઇતિહાસકાર વિલ્સનના કહેવા પ્રમાણે, 'વેસ્ટી અને માન્ચેસ્ટરની મિત્રો શરૂ થતાં જ અટકી પડી હોત અને વરાળજંત્રની મદદથી તે ફરી ચાલુ કરી શકત નહિ.' આ રીતે હિંદી ઉદ્યોગને ભોગે ઉત્તરની મિત્રો બીબી કરવામાં આવી. હિંદની રાજાણીય શલામીને પરિણામે, તેના યુરોપના વેપારને ગળાફાંરો થઈ અને ઉત્તરના માલ વગર જહાજે હિંદમાં દાખલ થવા લાગ્યા. તેનું કમરો: પરિણામ કેડું આવ્યું તે નીચેની ટાપીકત બતાવે છે :-

જમીન સહીમાં હિંદમાંથી કાપડ નિકાસ

રૂપિયા માંગે ૫૦૦ થી ૬૦૦ લાખ રૂા. વાર

જમીન " ૩૦ " "

પાકું રેશમ નિકાસ ૧૯૬ " "

કાચું રેશમ " ૪ " રતલ

અહારમી સહીની રાજઆતમાં હિંદી માલ પર અર્ધ-માં જહાજો પડી, છતાં આ નિકાસ અહારમી સહીની અધવચ સુધી ચાલી રહી. પણ પછી ઊલટો પ્રવાહ ચાલ્યો. ૧૭૮૩માં બંગાળમાં પહેલવહેલું ઇંગ્લિશ મરિસન કાપડ આવ્યું. અને બીલ જણ વરસમાં તેા હિંદમાંથી સુતરની નિકાસ થતી બંધ થઈ. અહારમી સહીને અતિ તેા લાખોને રોજ આપતો હિંદનો સુતર દેશમતો ઉદ્યોગ વિનાશમુખમાં આવી પડ્યો. ૧૮૪૧માં ઇંગ્લેન્ડના વડા ખાનગીએ કહ્યું હતું કે, 'આપણા માલથી હિંદી માલને આપણે સદંતર હાણી કાઢ્યો છે.' ૧૮૪૬માં તેા હિંદની નિકાસ બિજકેલ બંધ થઈ અને આયાત બિજકેલ પધતી ચાલી. અહારમી સહીની અધવચમાં ખુદ ઇન્ડિયા કંપનીનાં કારખાનાંમાં ૪૦ હજાર સાળો પર જગબજ ૫૦ હજાર વણકરો કામ કરતા હતા. અને દક્ષિણ હિંદમાં વણકરોની સંખ્યા ૫ લાખ જેટલી હતી. તે ઉપરાંત બંગાળમાં ૧૦ લાખ વણકરોને રોજ ગણતી હતી. કાશીમાં ૫ હજાર સાળો ચાલતી હતી. તે સિવાય મુરબ, અમદાવાદ જેવાં બીલાં રણથોએ હજારો વણકરોનું કામ ચાલતું હતું. એ રીતે હિંદમાં તે વખતે ૩૦થી ૪૦ લાખ સાળો પર વણકરો કામ થઈ હતું એમ ગણાય છે. તે કામ હિંદની નિકાસ બંધ થવાથી અને પરદેશી કાપડની આયાત થવાથી અટકી પડ્યું અને તે લોકો રોજ વિનાના થઈ પડ્યા. તેમાના કેટલાક શેડી ઘણી જમીન ખેડી ખાવા લાગ્યા. ઉલ્લેખ થઈ શકેલા અને જેતો પર બોલે વધ્યો. વેપારીઓ વેપારી કે કંદાકર મટીને કંપનીઓના ગુમાસ્તા થયા.

માલની આયાત નિકાસ ધીમે ધીમે વધી, પણ નિકાસ ઠાવા માલની ઘટ્ટ અને આયાત પાકા માલની ઘટ્ટ. હિંદ દુનિયાનું પાકા માલનું મધક મરીને કાચા માલનું મધક થયું. એકદરે વેપાર વધ્યો પણ વેપારીઓ હુમ્મ્યા. એટલે દેશીઓ ગરીબ થયા અને પરદેશીઓ ધનવાન થયા. એ રીતે ૧૮મી સદીને અંતે, હિંદના વેપારક્ષેત્રમાં વિનાશ-કારી ફેરફારનું મંદાણ થઈ ચૂક્યું હતું. તેને પરિણામે

હિંદમાં બેકારી અને ગરીબાઈ આવી. તેનો ભોટા પ્રાચીન હિંદમાં તો નહોતો. પણ કોઈ અર્ચાશીલ સંસ્કારી દેશમાં પણ નથી. **૭**

* આ લેખની માહિતી મુખ્યત્વે નીચેના પુસ્તકમાંથી લાવવામાં આવી છે :

The Economic History of India
1600-1800 Radhakamal Mukerjee

સ્વાધ્યાય

અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય—૧

શેઠ અથવા ચિત્તવૃત્તિનિરોધમાં બે સાધનમાં પહેલું જાણીએ છે—અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય. આ બેક જાણીને પુરું સાધન બને છે : બેક અરસપરસ કપકારી હોઈ, તે દરેક ખીલની મદદથી પુણ અને સફળ બને છે. તેમાંના 'અભ્યાસ'નો અર્થ આમ કર્યો છે :—

તત્ત્વ સ્પિતી યતોઽભ્યાસઃ ॥૧૨॥

મનની સ્થિતિ—સ્થિરતા મેળવવાનું માટે ચલ કરવા, એને અભ્યાસ કહે છે. આ કામ કેનું અર્થ છે, એ દરેક જણ બલ-અનુભવે જાણે છે. એથી જ ગીતાકારને અર્જુન કહે છે,

ચંચલે હિ મનઃ કૃણા પ્રમાપિ ચલત્ત્વદ્વમ્ ।

તત્સાદે તિમ્મં મન્યે લયોરિવ છુદુલ્કમ્ ॥૬-૨૩॥

હે કૃષ્ણ, મન તો ચંચળ જ છે; ભારે જબુડું કપમાતી છે અને એમાંથી ન ફરે એનું દંડ છે. એટલે પવનને બાંધીને ન તેને પકડવું એ સરખાં જ કાણ છે.

અને જવાબમાં શ્રીકૃષ્ણ એ વાત કપડા કરે છે—
સર્વસર્વ મહાવાહો મનો દુર્ગમિમ્મં ચત્તમ્ । ૧૨૨, મન ચંચળ છે ને પકડવું વસતું છે; છતાં હે મહાબાહુ, બીસતાથી પ્રયત્ન કરનાર પુરુષનાં અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય વડે તે હાથમાં આવે છે. કમ્યાસને તુ યંતિય વૈરાગ્યેન ચ દુશ્વરે ॥૬-૨૩॥ ચંચલતામાં જ દંડ હોય એનું લાગતું મન આ બે સાધનો વડે સ્થિતિમાં પણ એનું જ દંડ કરી શકાય છે. આ અર્થ અર્થિત લાગતી વસ્તુ સાધવાની તાકાત પણ એ જ ચંચળ-સ્વભાવી મનની છે; તેને જ અભ્યાસ કહી છે. તેની શરત આ છે :—

સ તુ લીપિકાલૈર્નૈરત્યસ્તકાર-સેવિતઃ રટમૂમિઃ ॥૧૪॥

પણ તે અભ્યાસ લાંબો વખત અને નિરંતર—સતત ચાલેલો જોઈએ; એટલું જ નહિ, તે યતનમાં હલસાહ અને ડચબકો તથા લાનની પ્રેરે એવી તેને સાતુ સહારબુદ્ધિ હોવી જોઈએ. અભ્યાસનું અભ્યાસપણું એમાં રહેલું છે. પૂર્ણ જાત ને ચીવટથી બેયમાં લાગવું એ જ અભ્યાસ છે. એ અભ્યાસ વેઠ વગતી છે એવી બુદ્ધિની ન થઈ શકે; તેને માટે પ્રેમ, આદર, અને આપકાર આપણામાં હોવાં જોઈએ. એટલે, તે હામમાં પ્રેર્યા કરનારું પ્રયોજન હમેશ આપણને લાગ્યા કરતું જોઈએ. એ જ આપણે પરમ અર્થ છે, એવો

ભાવ નમે, તો જ આ બની શકે. અને આ શક્ય બને છે સાધનના બીજા તત્ત્વ વૈરાગ્ય વડે. તેની મદદથી જ અભ્યાસ આગળ વધે છે. જેમ દેશપ્રેમથી પ્રેરાઈને મનુષ્ય હોરો હોરો કુરબાન થવા સુધીનો ચલ કરે છે, સહેજે તેમ કરી શકે છે, તેમ જ આ અભ્યાસના ચલને માટે પણ છે. એમ યાચ તો નિરોધની સ્થિરતા માટેનો પ્રયત્ન દંડ થાય છે; ધીમે ધીમે તે વસ્તુ ચિત્તને ઈશ્વર બનવા લાગે છે; સદા ચંચળ જ રહેવા જાણે ધરાનું ન હોય, એમ લાગતું ચિત્ત ઈશ્વર જ બની જાય છે—સ્થિરતામાં દંડ બને છે. આવા ચંચળ મનને તાથવા માટે અભ્યાસની વલ્લટા કેવી હોવી જોઈએ, તેનો એક દાખલો કબીરજીનું નીચેનું ભજન છે :

મન ! નોહે કંઈ વિષ કર રમગાઈ ॥૬૭॥

સોના હોય તો દુધાળા મેંગાઈ, ચંચળાલ રસ લાડાઈ ।

ચાન શરફી ફૂંક ચલાઈ, પાની કર વિપત્તાઈ ॥ ૧ ॥

પોદા હોય તો લગમ લગાઈ, કપર બીન કપ્તાઈ ।

હોય સ્ત્રાર તેરે પર ચૈટ, ચાલુક ટેકે ચલાઈ ॥ ૨ ॥

હામી હોય તો ઝંઝીર ગઢાઈ, ચારોં પૈર વૈધાઈ ।

હોય મહાવત તેરે પર ચૈટ, ઈકુલ ઈકે ચલાઈ ॥ ૬ ॥

સેહ હોય તો દુરળ મેંગાઈ, કપર ધુવત ધુવાઈ ।

ધૂનવી ધનપોર મચાઈ, જૈતર તાર લિચાઈ ॥ ૪ ॥

ચાનોં હોય તો જાન તિચાઈ, સત્તવી રાહ ચલાઈ ।

કહત કબીર મુનો માઈ સાધુ અમરાપુર પઠૌચાઈ ॥ ૫ ॥

ખસ મનથી આપણને લાગતું જોઈએ કે, મન ને અભ્યાસ કરે છે તે બરાબર નથી. પણ તે અભ્યાસ શું કામ કરે છે ? ખણા બલ ખાઈને દહે છે, બહારમાં આકર્ષણને લીધે. આ તો અધર્મીય એટલું કે નહિવત જ સાચું છે. ખરું દોહવાનું કાણું પણ ચિત્તનો પૂર્વનો અભ્યાસ જ છે—રાજકેવની પાછળ જાનોનમાંથી દોઆ કરવા દેવા આભ્યાસીએ, તેથી જ તે એનું તો 'દંડમૂમિ' થઈ ચલ્યું છે કે, જાણે એ ન એનો સ્વભાવ હોય ! આવી તેની દંડ બનેલી ચલતા એ નિશ્ચય-વિચારી વસ્તુ છે; તેને હણવા માટે લગાતાર અભ્યાસ જ કરવું, એ અભ્યાસ છે. અને તેને હણવાનું ને શકે છે તેને વેરાગ્ય કહ્યું છે. તેને વિષે હવે પછીના અંકમાં.

૨૧-૨-૪૬

મગનભાઈ દેસાઈ

બેતીની સુધારણા

હિંદના આર્થિક વિકાસની યોજનાઓના હાથેલાં સફરો કાઢ્યો છે. હિલચાલીની વાત છે કે, તે સાહિત્યમાં બેતીની સુધારણા માટે વિગતવાર ચર્ચાના અભાવ હોય છે. બંગાળમાં બ્રજભરો અને આખા દેશમાં પ્રવર્તતી અનાજની તંગી તો એમ ભાગ્યેઈ થાય છે કે આ બાબતની પદ્ધતિસર યોજના થવી જોઈએ. પણ કમનસીબની વાત છે કે આ યોજનાઓના યથાભાર પ્રયોજકો એમ માનતા લાગે છે કે, આર્થિક યોજના કરવી જોઈએ કલ્પાદન વધારવાની યોજના કરવી. અને તે માટે તેઓ સમૂહકલ્પના કે 'યંત્રોદ્યોગો' વધારવાનું સૂચવે છે. આનું કારણ એ છે કે યોજના કરનારાઓને કંઈ કરી નાખવાની લાગણી હોય છે. અને તેમને મન તાર્કિક વેદાસ વધારવી એ સાધન નથી હોતું પણ સાધ્ય હોય છે. તેમને હેતુ એ હોય છે કે, કૃત્રિમ રીતે વેદાસને ઉત્તેજન આપીને અને બેતીમાં કેન્દ્રિત કલ્પાદનની પદ્ધતિ દાખલ કરીને આ ધ્યેય સિદ્ધ કરવું. તેમને મન આ રીતે જ ઔદ્યોગિક વિકાસ સાધી શકાય છે.

આ બાબતી યોજના કરનારાઓ, જેમને માટે યોજના કરવામાં આવે છે, તેમનામાંના નથી હોતા. અને તેઓ બેતી અને બીજા ઉદ્યોગો વચ્ચેના મૂળભૂત તફાવત વીસરી ભૂલે છે. જેઓ બેતી કરી જાય છે તેઓ કહે છે કે, બેતી અને કેન્દ્રીકરણ એ એકબીજાના વિરોધી છે અને તે કુદરતના કાયદાથી પણ વિરોધી છે. દૂધી દહિયે જોઈએ તે કૃત્રિમ સાધનોથી બેતીની વેદાસ વધારી શકાય છે. પણ તાર્કિક જે મુંદર લાલ આપણે લાગે તે સાંચે માગે છેવટે તુકસાનકારી નીવડે. જેમ ભવાના આગ્રહ છે કે માણસ કુદરતને સતત હાંડપણ કરે છે, પણ તેને અંગે એ પણ નોંધવું જોઈએ કે કુદરત પણ માણસ ઉપર સતત વેર લીધા કરે છે. અનુભવીઓ કહે છે કે, કુદરતને અનુકૂળ થઈને ચાલવું એમાં જીવંતીપણું નથી પણ સંસ્કારિતા છે, તેમાં તરંગીપણું નથી પણ વિચાર-શક્તિ છે. આ ચેતવણી ન્યારે વેદાસ વધારવા માટે મોટા પાયાપર રસાયણિક ખાતરો વાપરવાની રીતે સિદ્ધાંત કરે ત્યારે ચોક્કસ જ્યાંલામાં રાખવા જોઈ છે. શું તેમણે એમ વિચાર કર્યો છે કે, જમીન સુધારવા માટે — કાણુ-મૂતર, મળ, ક્યારો, પાંદડાં અને તેમની ચેતવણીનું ખાતર જેવા — જમીનને માટે અનુકૂળ ખોરાકનો કેમ ઉપયોગ કરવો, તેને કેમ સંધરવો અને તેને કેમ વધારવો ? શું આ બધાં સાધનોનો આ દેશમાં પૂરતો ઉપયોગ કરી ભવામાં આવ્યો છે ?

યંત્રોદ્યોગોના વિચાર કરીએ તો તેમાં પણ એ જ ફેલછા દેખાશે. શ્રમ બચાવનારાં યંત્રો, જેની લઘુમત્ત કરવામાં આવે છે તે, ખરી રીતે શ્રમ લેનારાં યંત્રો

હોય છે. તે યંત્રો નવું કામ વેદા કરતાં નથી પણ ચાલુ કામનો નાશ કરે છે અને હલ્લોને બેકાર અને કમિશન રીતે આગમ્ય બનાવે છે. એ બનવા જોઈ છે કે આગમ્યવેદા પ્રદેશો, જ્યાં જલદી કામ પતાવવાનું હોય ત્યાં, યંત્રો ઉપયોગ થઈ શકે. પણ સાચે એમ પણ બને કે એ રીતે વેદાસ વધારી હોય, તેથી જમીનને કસ જલદી હણાઈ ગયો હોય અને લાસ કરતાં તુકસાન વધારે થયું હોય. લડાઈના સમયમાં આપણને હિંદના જુદા જુદા ભાગોમાં ટૂંકરો અને બેતીનાં યંત્રોના જે થેરો અનુભવ થયો છે, તે સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે કે, ટૂંકરો અર્થાત્ત રૂપમાં કંઈક ઉપયોગ થઈ શકે છે. જેમ કે જંગલોની જમીન જલદી સાફ કરવામાં, જંગલી છાંદ અને ખાંપા ઉર્જા કાઢવામાં અને જમીનનું ધોવાણ અટકાવવામાં. એમ કહેવામાં આવે છે કે યંત્ર દાખલ કરવાથી બીજા ઉદ્યોગો માટે ગત્વરી ફાંસલ પડે છે, પણ વેદાસ પાયા પર યંત્રો દાખલ કરવાથી આપણા દેશમાં ફાંસલ પડનાર મનુષ્યોની સંખ્યા લાખોની થશે. જે દોષ કામ વગરના થશે તે બધાને કયા કલ્પોમાં દોષી રાહો ? જ્યાં વસ્તી આછી હોય ત્યાં એમ થઈ શકે. અડધી સદી પર અમેરિકામાં એવા રિપતિ હતી અને ત્યાં બેતી અને ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે યંત્રો દાખલ કરવાની જરૂર હતી. પણ હિંદમાં તો કામ વગરના બેકારોને મોટો પ્રશ્ન છે, ત્યાં યંત્રીકરણથી શું બળે ? આપણે તે અનિષ્ઠતા વધારી કરવે છે કે શું એ પ્રશ્નો જવાબ પહેલવહેલો ચોક્કસ આપવો જોઈએ. વર્ષો પહેલાં મહાત્મા રસધીન કહી ગયા છે કે એકેએક માણસને પૂરતું કામ મળી ન રહે ત્યાં સુધી યંત્ર દાખલ કરવું જોઈએ નહિ, કારણ માણસ આગમ્ય પડી રહે તો સડે છે, લોહું સડતું નથી.

આ ઉપરાંત અર્થસાક્ષના અભ્યાસીઓએ આ પ્રશ્નને બીજી રીતે પણ જોવો જોઈએ કે, જે દોર બેતીના કામમાં નષ્ટાય છે તે જમીનને કેટલું પાછું આપે છે ? પાંદડાં ખાતર એ અનુકૂળ રસાયન છે. તે દોર આવે છે. તે ઉપરાંત મરેલાં દોરનાં હાડકાં, લોહી, ગાંસ વગેરેમાંથી ખાતર મળે તે જુદું. વળી બેતીના કામમાં દોર વાપરવાથી ગામડાંમાં દૂધ અને તેની બનાવટો મળી શકે છે તે પણ જ્યાંલામાં રાખવું જોઈએ. યંત્રો દાખલ કરવાથી દોર નાબૂદ થતા તો આ બધું ક્યાંથી મળે ? બેતીમાં યંત્રની જગ્યાએ માણસો કામ કરે તેઓ પણ જમીનને કંઈક પાછું આપે છે. ત્યારે યંત્રને હિંદમાં તો ખરેખરી સાધનો પર જીવવું પડે છે અને તે ત્યારે જંગલી જલ્ય કે ધરાઈ જલ્ય ત્યારે દૂધી જલ્યે વેચા જેવું પડે છે. અને તેમાંથી જમીનને પાછું કંઈ મળતું નથી. વળી એ પણ સંકારીલ બાબત છે કે દોરની બેતી કરતાં યંત્રની

ખેતીથી એકર દીઠ વધારે માલ ઊતરે છે કે કેમ ? વધારે સારો માલ થાય છે કે કેમ ?

આ ઉપરથી એટલું જ સમજવાનું છે કે, અમુક પ્રકારના ઉદ્યોગમાં મોટા પાયા'પર કામ કરવાથી લાભ જાણવો હોય; તો પણ લાંબા ગાળે સરાસરી પેદાશનો વિચાર કરીએ, તો એ રીતથી ખેતીને લાભ જ થાય એમ નથી.

પણ પેદાશરહિતો વિચાર કરતાં માણસના માનસને પણ વિચાર કરવો જોઈએ. પોતાના કામમાં માણસને મગરની લાગે તેથી કામ વધારે ચાડુ થાય છે કે નહિ ? જો એમ હોય તો કેન્દ્રીકરણ કરવાથી આપર્યજ અને સાહસને માટે રચાન રહેશે ? આ પ્રશ્ન એ ચચાનો મુદ્દો બનેા કરે છે કે, ખેતી ખેડતપદ્ધતિમાં વધારે સારી થાય

કે મેટા પાયા પરની ખેતી—એમાં ખેડત કેવળ મલુર થઈ જાય તેમાં—સારી થાય ? અહીં એટલું નોંધવું જોઈએ કે, નાના પાયા પરની ખેડતપદ્ધતિમાં ઇંગ્લેંડની માફક ખેડતદીઠ સો એકર જમીન નહિ હોય. આપણી વસ્તીના પ્રમાણમાં ફિક્કમાં કુટુંબ દીઠ જમીન એટલી ઓછી છે કે, એટલી જમીન અપરિચ્છન્નદ અથવા સામ્યવાદના સિદ્ધાંતોથી વિરુદ્ધ છે એમ કહી શકાય નહિ. ગમે તેમ હો, કેઈ પણ ચોખ્ખાની કસોટી એ હોવી જોઈએ કે એથી દેશને અને તેમાં રાતહિન મલુરી કરવાવાળાને ઉવરે લાભ થાય છે કે કેમ ? રાષ્ટ્રનું હિત આ બન્નેના હિતથી જુદું હોઈ શકે નહિ.

(મામિઘીય પત્રિકા) વૈકુઠ લક્ષ્મણ મહેતા
જુલૈઈ '૧૫

એલન ઓક્ટેવિયન લૂમ

“હિંદી સમૂહ મહાસભાને પ્રારંભ કરવો એ કોઈ પણ હિંદીને આદે અસાધ્ય હતું. . . . મહાસભાને સંસ્થાપક એક પ્રતિનિધિ અંગ્રેજ અને પ્રસિદ્ધ અધિકારી ન હોત, તો રાજકારી અગ્રણ્ય વિશે અત્યંત સાતક એવા નેકરસાહીએ આ કે તે કામજ બનાવીને તે અગ્રણ્ય કમરનીમ લાવી જ દમી હોત.”

(૨૫ ઓગસ્ટ ૧૯૧૩)

એ કામ કરનાર અંગ્રેજ અધિકારી, એલન ઓક્ટેવિયન લૂમ રોડોલ્ફ ડેના ઈશ્વરના ખુલાસા કિનારા પરના એક ગામમાં ૧૮૨૪માં જન્મેા હતો. તેને પિતા એસરે શસ્ત્રવેદ તરીકે ઈંગ્લેંડ રહિયા કંપનીની નોકરીમાં હિંદ આવ્યો હતો. પિતાએ એ સામરને રસ્તે જઈ ધનાર્જન કયું હતું, તે જ રસ્તે લેવાને યુવાન લૂમે વિચાર કર્યો. અને ડોક્ટર થઈને ૧૮૪૬માં તે હિંદને વિદારે ઊતર્યો. તે જમીનો એવો હતો કે, ઈંગ્લેંડ રહિયા કંપનીના કારકુને જોતજોતામાં ‘નવામિ’ થતા અને સિપાઈઓ ‘શેક’બનતા : હિંદ આવવું એટલે ‘રૂપિયાનાં આઠ જૂઠી ખાખાં’ એમ તપારના પરદેશીઓ કહેતા.

એકનીસ વરસનો અંગ્રેજ યુવક ભાષી રૂપન વિષેની આસાવાહી દહિ લઈને હિંદ આવે છે ત્યારે તે વખતના હિંદી યુવકોની શી સ્થિતિ છે, તેનો ચિતાર કલકત્તાનો અલેક્ઝાંડર ડક નીચે પ્રમાણે આપે છે :

“પશ્ચિમની કેળવણી લેવા માટેના ઉત્સાહ હજી મુખ્ય ઓછો થયો નથી. તેઓ (હિંદી વૈદ્યો) રસ્તામાં અમલી પાછળ પાછળ રાંધી આવે છે; અમલી પાછળનાં બાલકાં ઉપાડે છે, લીન ચહેરો કરીને અમલી આગળ અચળ્યો કરે છે. એ એઈને પથ્થર પન પીગમે, એવો તે દેખાવ હોય છે.”

સરઆતમાં લૂમ યુગપ્રાંતના એક પોલીસ સ્ટેશનમાં કારકુન તરીકે રહેો; પણ હંક સમયમાં તે હજારા બિલ્લાનો કલેક્ટર થયો. ૧૮૫૭ના બળવાને કાળી દેવામાં તેણે બહાદુરી અને કુનેહથી કામ કયું, અને તેમાં બાચ

લેનારાઓને હળવી સજા કરીને તે પોતાના પ્રાંતમાં શાંતિ સ્થાપી શક્યો. હિંદી પ્રબળી અસહાય સ્થિતિ તે સમજતો હતો અને તેની સાથે તેની પૂરેપૂરી સહાયુગતિ હતી.

બચવા પછી લૂમ યુગપ્રાંતમાં જકાત ખાતાનો કમિશનર, અને પછી હિંદી સરકારનો ચુકમાંત્રી નિભાવો. અને ત્યાં પણ એણે એટલું સાડું કામ કયું કે, લોડ લિટને તેને પંબબનો ગવર્ડર નીમવાની બારતમત્રી સેલીસબરીને સૂચના કરી. પણ લેકેશાયરના વેપારના દિવાલે, હિંદમાં આવતા માલ પર ૫% જકાત રદ કરવાની સેલીસબરીની સૂચનાને લોડ નોર્થબ્રુક સાથે લૂમે પણ સંમતિ ન આપી. તેથી તેને ફરી પાછો પ્રાંતીય મહેસુલખાતામાં ધકેલી દેવામાં આવ્યો. ઇલિસ અને હિંદી સરકારની હિંદ પ્રત્યેની નીતિ સામે લૂમને પહેલેથી જ અણખેા હતો. તેથી બને સાથે તેના આવારનવાર ઝપડાઓ થવા લાગ્યા. એથી કંડાળાને ૧૮૮૨માં તેણે પોતાની નોકરીનું રાજીનામું આપ્યું.

૨

અંગ્રેજ અધિકારી અહીંથી પેન્શન લઈને ‘ધિર’ જાય ત્યાં સામાન્યતઃ તેનું મુખ્ય કામ મરણ પર્થતિ હિંદનાં હિંતોનો વિશદ કરવાનું હોય છે. પણ લૂમ નિવૃત્ત થયા પછી એક તપ મુર્ધી અહીં જ રહો ને તે દરમિયાન તેણે હિંદી મહાસભાનાં રચાપના તપા સંગઠનમાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો.

બળવો સમવા પામ્યો હતો છતાં તેનો અગ્નિ અંદર ધૂપવાતો હતો. આખા દેશનું નિઃસશ્ત્રીકરણ, પ્રેસ ચેક્ટ, ઇલન્ટ બિલ અને હુકાળોએ બળતામાં થી હોમયું અને હિંદી પ્રજા ફરી બળવાની યુનરાજિત કરશે કે શું, એવો દર લામવા લાગ્યો. તેનું સંગઠન થવા લાગ્યું હતું, તે

વિધેના કાગળો પણ લૂમના હાથમાં આવ્યા હતા. ૧૮૭૬માં મહારાષ્ટ્રમાં જેડ્ડેએ સરકાર સામે દુલ્લેડો લ્યાં ને તે લાગ નેહને દુકે નામના એક સાહસી યુવકે 'રશાન્ય' રચાવવાનો નિમ્ણ પ્રયત્ન કર્યો.

પ્રભનો આ વધતો જતો અસંતોષ સરકાર સહાનુભૂતિથી સમજે ને તે દૂર કરવા માટે તરત પૂર્ણા બરે, એવી લૂમની ઇચ્છા હતી. તે અરસામાં રાનરે, સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, ફિરોઝશાહ મહેતા વગેરે આગેવાનોએ મુંબઈ, બંગાળ અને મદ્રાસમાં જુદી જુદી સંસ્થાઓ કાઢીને તે દ્વારા પ્રબંધીય દુઃખો સરકારને જણાવવાનું કામ શરૂ કર્યું ન હતું. પણ આ પ્રયત્નો તરફ સરકાર સાંકે દિશી નેતી હતી. હિંદી આગેવાનોની મદદથી આ બધા પ્રયત્નોનું એકીકરણ કરીને ભૂમે ૧૮૮૪માં 'હિંદી રાષ્ટ્રીય સંઘ' રચાયો ને થાતે તેનો મંત્રી થયો. દેસાઈ અને સહેરેભાઈ તેની રાજાઓ નહોતા. તેણે કલકત્તા યુનિવર્સિટીના ઇન્સ્ટ્રુક્ટરને વરેસીને એક અગ્રણી બહાર પાડી, તેમાં તેણે દેશરોવાને વરેલા એવા થયાસ ચારિત્રસંપન્ન, બહાદુર, સંયમી અને સેવાની સાવનાથી કંઈક કરવાની મગસાવાળા યુવકોની માગણી કરી. પ્રભનો મત ભણવા માટે આવી સંસ્થાઓ ધણી ઉપયોગી થશે, એમ વિચારીને, તે વખતના વાઇસરોય લોર્ડ હર્સીને ભૂમને એમાં ઉત્તેજન આપ્યું. સરકારી અધિકારીઓમાં સુર વિદિયમ વંદરબન અને સુર હેનરી કોટનની પણ મતને મદદ હતી. હિંદી આગેવાનોની સૂચનાથી તે સંસ્થાનું પહેલું અધિવેશન 'ઈડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ'ના નામથી ૧૮૮૫માં મુંબઈમાં થયું ને તેમાં ભૂમે 'ધારાસભામાં હિંદીએને પૂરતું પ્રતિનિધિત્વ મળવું જોઈએ' એવી પ્રતિજ્ઞા કરાવ મૂક્યો. મહાસભાની હાલની બળવાખોર વર્તિની કલ્પના કે અપેક્ષા ભૂમ કે રાનરે વગેરે તેના સહકારીએને તે વખતે ન હોય. પણ હિંદી પ્રભ પોતાની માગણીઓ શોધ અને બંધારણીય રીતે હિંમતીર સરકાર આગળ રજૂ કરતાં શીએ, એવી તેમની અપેક્ષા હતી.

મહાસભાના કરાવે દર વરસે સરકાર પાસે જતા. પણ સરકારી તંત્ર એટલે જાન્યર કરતાં પણ આજસુ અને અવગંધું! હાથે જ નહીં તે જોઈ જૂઝ અજાણતા. તેણે ઇંગ્લંડમાં પણ પ્રચાર શરૂ કરાવ્યો ને તેમાં દાદાભાઈ, વ્યોમેશચંદ્ર બાનરજી, ડિંગ્રી વગેરેની મદદ લીધી. તેને માટે તેણે એક બ્રિટિશ કમિટી નીમી અને 'ઈડિયા' નામનું છાત્ર ચલાવ્યું. ત્યાંનો પ્રભવત વધારે ભજત કરવા માટે ૧૮૯૨ની મહાસભાની જેક વડેનમાં ભરવાની તેની સૂચના હતી. પણ હિંદી આગેવાનોએ એ ધોળો હાથી ખરીદવામાં પૂરતો લડસાહ બતાવ્યો નહિ! ઇંગ્લંડમાં પ્રચારને માટે લખેલા એક ચોપાનિયામાં તે હિંદો ત્યાંના લોકોને આવા ચિતાર આપે છે:—

"હે ખાતાપીટા સુખી લોકો! હિંદના અસંખ્યાતકુળી છવોના છવનોના ખ્યાલ તમે કાઈ દિવસ કરો છો ખરા! જનમી માંડી મરણ સુખી તેમનો છવવંધ અને ચાતન્યોથી ભરેલા હોય છે, તે ઉપર તમે કાઈ દિવસ અસાનાં કિચ્છે દેસ છો ખરા! અરેરે! છવવેલ મહેનતુ અને અખંડ ભૂખમરો, રોગ અને રહન, દુકાળ અને દેન્ય—આથી જ તેમનાં દુકાં અને દુખી છવન ભરવેલાં હોય છે!"

મહાસભા ત્રણ ચાર વરસની થતાંવેત જ સરકારી તંત્ર તેને પામી મળું ને તેને દબાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યું. તેના જનને અભિનંદન આપનાર લોર્ડ હર્સીનેય હવે તેની સામે પડ્યો. યુક્ત પ્રાંતના ગવર્નર સર ચોલ્લેડ લેલિવન તે તેની પાછળ આડું ખાઈને જ મંત્રી પડ્યો! તેને આપેલા સંગ્રાહ જવાબમાં ભૂમ કહે છે કે, 'હિંદી પ્રભમાં અસંતોષ તો છે જ, પણ તે અનિષ્ટ રીતે ફાટી ની નીલ્લાઈ થોમ્સ રીતે બહાર આવે તે માટે મહાસભાની ચળવળ છે.' સર સ્લેથ આલ્મગ્રહ ૧૮૮૮માં લખે છે કે, 'તેમણે 'હહેલાલી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સામે એક મેહલ' કામ કરાવ્યું છે.' આવી બધી સરકારી કે ગેર-સરકારી દીક્ષાઓ જવાબ આપીને હિંદી મહાસભાનો દેસ બોલ્લિક અને નૈતિક બમિદા કપર લાવવામાં ભૂમનો ફોળો મહત્વનો છે.

૧૮૮૪માં, એટલે હિંદમાં ખિસ્તોબીસ વરસ રહીને, પહેલાં અધિકારી તરીકે સહાનુભૂતિપૂર્વક હિંદીઓની હાડમારીઓ સમજ લઈને અને પછીથી એક તપ સુધી તે દૂર કરવાનો નિસ્વાર્થ પ્રયત્ન કરીને ભૂમ વિદાય થે છે. જતાં જતાં તે હિંદી યુવકને કહેતાં લખે છે:

"તમે હિંદીઓ બહુ તો એક અકલ્પ્યા સુખી કામ કરી રહો છો. પણ અજાણ વરસ સુધી સતત, ધીમી ગતિથી અને અજાણ વગર કામ કર્યું તમારામાંથી ઘણાને અસાધ્ય છે. પણ સરકારી વિભવ જોઈતો હોય તો આના અખંડ પરિશ્રમ અને યોગ્યતા પહેલવહેલી જરૂર હોય છે."

આ શીખ આજે પણ સાચી છે.

ઇંગ્લંડ જઈ તે નોરવુડમાં રાંતિથી રહેવા લાગ્યો. ઉપર સુધી હિંદી રાજકારણમાં તે રસ લેતો હતો. આખરે ૧૯૧૨માં તેનો દેહાંત થયો. બાંકીપુરની મહાસભાની જેકમાં તેના પુત્રનિચિરે દુઃખનો કરાવ થયો હતો.

ભૂમને હિંદીઓ વિષે જે લાગણી હતી તેમાં બિટ્ટે અલાવેલી હિંદની નિર્દય આર્થિક ચૂસણો વિચાર પ્રધાન હતો, અને તેથી જ યુષ્કથત: તે તેની સેવા કરવા પ્રેરિત થયો હતો. મહાસભાની બાવી ચળવળ કેવી રીતે ચલાવવી હતી તેમાં માર્ગદર્શન કરવા માટે તેણે એક ગ્રંથ પત્રિકા છપાવી હતી. તેમાં તે લખે છે:—

"ભૂખમરો, ગરીબી, અસંતોષ અને દુકાળથી હિંદીઓ એટલા બધા હેરાન થયા છે કે, તેમની વિશ્વિનો યોગ્ય વિચાર સરકાર ન કરે તો હિંદના અજિજ સભ્ય પર દુકાં સમથમાં ચોટી આપત આવવાની છે."

‘ઈશ્વરે આ મહાન દેશ ઈશ્વરના હાથમાં એક ‘દ્રષ્ટ’ વરીકે આપ્યો છે’ એમ તે એક લાક્ષણિક દેહ છે. અને ‘‘નેહિતા હલો ઈશ્વર પાસેથી ન મળે તો ‘હોન’ હો’ની સામે કોપને જેમ લડત લડાઈ હતી તેવી લડત લડવા દેકે ઈશ્વરે તૈયાર રહેવું નેહિયે,’’ એવી પણ તેની સૂચના હતી. આજે મહાસભા એ સૂચનાને તો કયાંય

વધાવીને પાર ગઈ છે. તેણે એક નવી ને ક્રાંતિ-પદ્ધતિને જન્મ આપ્યો છે, અને દેશની બધી ને આશાનું મૂળ બની ગઈ છે. એ મહાન યાત્રાને પ્રારંભ સાવ સારી રીતે કરનાર આ હજુ હતો, એ મહાસભાની હીરક જયંતી સમયે યાદ કરવું નેહિયે.

રામચંદ્ર સોમજી

નવું વાચન

પીરાંગના વિદુલા અનુભવિયુદેવ સાંઠ પડિત;
પ્રકાંઠ શીરામપ્ત સેવા સમિતિ, અમદાવાદ. ૫૦ ૧૬;
ફિ ૦-૨-૦.

અરવચ્ચાસ પૂરો થતાં, પાંડવોએ શ્રીકૃષ્ણને વિદિ માટે હોરવો પારો મોકલ્યા. તે ખબર લાવી, કુંતીમાતાને ધડી વાર એવી શોક આવી ગઈ કે, મારા પુત્રો પત્ન્યાસનાં દુઃખોથી તારીને કપર તથા પામર તો નથી બની ગયા, કે જેથી પોતાનો અપમાનગ્રસ્તો પરાજય કરનારા સત્ત્વો સાથે તે સમાધાનીના સંદેશાઓ અવાચકાયા પડ્યા છે. તેથી તે, પોતાની પૂરે થઈ ગયેલી પીરાંગના વિદુલાદેવીએ, પોતાના પરાજિત તથા હતાશ યદિગેહિતા પુત્ર સંજયને જે તાતાં વેણ સંભળાવીને ફરી દુઃખનો સાથે જીવવા પ્રેર્યો હતો, તેમનો આર પાંડવો માટે પોતાના સંદેશાર્થે શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા પાઠે છે.

અપમાન અને પરાજય મૂંઝે મોંએ સ્વીકારી લઈને છબ્બા કરવાને નહિ, દુઃખાનનો સામનો કરતા કરતા રણસંઘામમાં ખરી નહું સારું—એ હુવરદવાએ વિદુલાદેવીને પુરવપ્રદાય આર્થમાતાના મુખમાં ડાળે તેવો છે. રત્નજ્વલ રાત્રીએ અને તેમનાં સૈન્યો રણસંઘામ દરમ્યાન પણ યોદ્ધા રીતે મહાભારતના આવા પ્રેરક પ્રસંગોનું અવજી કરતા, અને બીજ દિવસ માટે નેહિયે. પૃતિ, યદ્ધા અને સૌર્યનું બાણ બાંધી લેતા. આજે ન્યાયે સમાન સચ્ચવાળા તો શું, પણ સદતર નિરાશ પડને, સામેના સરસજનન દુઃખન સાથે લડવાનું હોય, ત્યારે સકષ એવા એકમાત્ર ડંડા સુદ્ધ મરિ જે ડંડી તાકાત નેહિયે, તે બીલવવામાં પણ કપરોથી થઈ પડે, એવી રીતે આ બધા પૂર્વપ્રસંગોના વિનિયોગ સકષ હોવો નેહિયે, અને તે ફરી આપણે નેહિયે. નહિ તો ‘મહાભારતમાં કેવું કેવું બન્યું છે’ એવો દેવળ અદોહાર, અથવા હવે એવા ‘વિનયમાળા કે વરમાળ’ (—અપસરાની) ના સોદા કરવાનું સકષ રહ્યું નથી એવી પોદળ હતાશા ન, આવા પ્રસંગોનાં રત્નોથી નીપજે. અને હતાશા એ તો, વિદુલાદેવીના ન રાજોમાં, પુરવકર્મગાને બાળી નાખનાર વસ્તુ છે.

એકે, મહાભારત દેવાં દેવાં તેલવતી મૌઝિયોએ મહા-સાગર છે, તે દેશની આપવામાં મહાસાગર થઈ પ્રકાશકોનું કાપું તો નરી પ્રકાશ ન માગી લે છે. ચો

માણસાઈના હીવા : લેખક : કવેરચંદ મેઘાણી;
પ્રકાંઠ : બારની સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ—મુલર્થ.
પૃ. ૨૩૩ + ૨૦; ફિ ૨-૮-૦

મહીસાગર! ગુજરાતની કોઈ નદીને સમગરનું નામ નેહવામાં આવ્યું હોય, તો તે ચરોતર પ્રદેશની આ મહા-નદીને, લાખો એકર ફજડુપ જમીનને કિત્તિન કરી વિસ્તાર કોતરડાં બનાવી મૂકનારી, તથા જોડી ખીણો ચોરી ચોરીને વહેતું જેનું પાણી ‘‘નથી પીવાના ખપતું, નથી જોવાના ખપતું, કે નથી નાડવાના ખપતું,’’ તેવી આ ‘અમરીન’ ‘કાવતરચોર’ નદીને નેહિયે શ્રી. મેઘાણીના અંતરમાંથી તેને માટે ‘કદરૂપી કુમારન’ એવો સખ્દ ન નીકળી શકે છે. અને વસ્તુતાએ પણ જેણે પોતાની આસપાસ જોઈ કરેલી ‘રસમણી’ ‘સુનદાર’ મોદમાં વાધ દીપડા અને તેમનાથી પણ વધારે ખૂબી એવાં તેનાં માનવ-બાળકો ન લપાઈ શકે છે, તે નદી માટે, પહેલી નજરે, સખ્દપણ પણ શું કે બીજ લોક પણ સાનીકી રીતે પારેડ સાથે સાથે નદી પોતાના કાંઠાની આસપાસનાં ચોંદા મામે અને હાખો માનવપ્રાણીઓ માટે જગત-જીવતા સતવાળી મહામાતા ચંડી છે; છવતોજીવ તેઓ તેનાં પુરવજાઓમાં નાનીને પુનિત થયાં માને છે અને તેના નામના આધેલા કપરા સોમકે દેવાપતાં નથી; અને થયાં પછી સોમસાગર માંડેથી સમગ્રજાતીની યાદેલી નમેડી કથિ એવી પણ તેના ખડબચાસ હુદય ઉપર ન કાવમની નીંદમાં પોદવાની એકમાત્ર ઊતેલી રાખે છે. એ કપરી નદીને ગુજરાતે કંઈક વધુ સમજવી નેહિયે, કંઈક વધુ પ્રમાણુવી પડશે. આ પુસ્તક એ દિશામાં એણે મહાભાર છે.

માડમે સુધી વિસ્તાર કોતરોથી લીંટાપેથી આ મહાજંડી પોતાની જાતી કપર નમોડા તાપી કરવાં જોમાં બાવકો વગમાડી શકે છે. પારેડ ત્યારે નમોડા તાપીનાં પચવાન કરનારાં ભૂમિજનો લુઓ અને મદી નદીનાં ભૂમિજનોને લુઓ. આ બીજ લોક નહિ સમજતા અંગાર,—વિસ્તાર ચંડીના વિસ્તાર પુત્રો, અને હવાં તેટલા ન સતવતા. આ પુસ્તકના પ્રસ્તાવના-લેખક કાકાસાહેબ દાલેકર એ લોકો માટે ‘જીવનની’ સખ્દ વાપડે છે, તે આ ન અર્થમાં લાખે છે. વિસ્તાર કોતરોમાં સ્વચ્છ વિદરડી, અને હાડતોડ અગ વડે

જીવન નિર્વહની એ પ્રલભા ખરેખર હાથક તેમ જ દાનાઈભર્યા, અતિથિસન્માનક તેમ જ કીનાપોર, ઉદાર તેમ જ કૃત્તી શુભ્ર અને આવેગી સ્વર ભર્યા છે. યંત્રયુગ અને પરદેશી રાજ્યની એકી હેઠળ એવા પ્રાદેશિક શુભ્ર અને આસિયતાનું સમાનીકરણ—સાધારણીકરણ થવાની એ પ્રક્રિયા નિર્મૂલ્ય રીતે ચાલતી હોય છે, તેની અગર હેઠળ લલચલા ખુલ્લુઓ પણ દૃઢિતે ગોળ બની નય છે, અને કોઈ કોઈ કાયમ રહે છે તોપણ તેમના વિપરીત વિદત સ્વરૂપે જ. એવું થયું આ મહાનરીનાં બુદ્ધિજનોની બાલતમાં પણ બન્યું છે, અને મોટે ભાગે તેમને માટે ખૂબી, હાંકારા, ગુનેગાર એવાં વિશેષણો જ વપરાય છે.

એ ક્યારેયલા, વિદ્યુત થયેલા વર્ગની ભૂતકાળની કારકિર્દીના અવશેષો ઉપર,—તેમના અંતરમાં જગતી માણસાઈની મૂળ ન્યેાવ ઉપર—અર્ધા રાખી, તેમની બેનાણી બંધકો, તીરકામઠાં, પારિયાં, અને બહારવચ્ચા પાદપી, પાશાની ઉન્માદોની વચ્ચે પણ માયાની પરવા રાખવા વિના ધસી જઈને, તેમની ઉપરના સાચા પ્રેમને બળે તેમનાં બહારવર્ષાં છોડાવનાર, તેમના શુભ દૃષ્ટ કરાવી તેમને પોલીસ ગમસારોના હાથમાં રાખીશરીયી તાલે થવા પ્રેરનાર, અને એ રીતે એ નિરસર કૃત્તી પ્રલભાં પણ પોતાના નામની 'આણ' પ્રવર્તાવનાર શ્રી. રવિશંકર મહારાજના કેટલાક જીવનપ્રસંગોની આ કથાઓ સાથે જ આપણી પાસે માત્ર મુકાવે છે, અને આપણા ઉપરને પરચપણે ફતજતા, રસનીતા અને ધન્યતાની લાગણીથી ઉભરાવી દે છે. રસની અને કલાની દૃષ્ટિએ પણ ઉત્તમ કથા પાર્શ્વિક પ્રતીતિ અને ઉદવપવહાની કથા જ હોઈ શકે છે, —નહિ કે જીવનની વિદ્યુતિ અને અધોગતિને લાગણીવિદાના રંગોની મદદથી બસકાવતી કથાઓ;—એ હકીકતને આ પુસ્તક સુદૃઢ પુરાવે છે. ટોચટોચ પોતાના કળાવિષયક પુસ્તકમાં વિધાન કરે છે કે, કથા પોતાના વસ્તુ તરીકે કમવાસના, લેખ, સ્વાભિમાન વગેરે તુચ્છ બાબતોને સ્પષ્ટકારીને સંકલિત, વિરસ અને તુચ્છ બની નય છે; તેને બદલે ધર્મનુભવની નિત્યનૂતન લાગણીઓને વિષય તરીકે સ્વીકારે, તે તે પોતે વધુ સારું કથા એટલું જ નહિ, પણ વધુ અસરકારક તથા રસપ્રદ પણ બને. આ પુસ્તક તેનું પણ પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ છે. આ રોમાંચક કથાઓ વાંચતાં વાચક એક બે વખત પણ લાગણીની ઝલુઝલુટીથી થરથરી ન જઈ એમ બનતું સંભવિત નથી. એની ઝલુઝલુટી તે વિદ્યુત વિષયથી પણ બીજી કરી શકાય; પરંતુ આ નવતાં પુસ્તકોની ખૂબી જ એ હોય છે કે, એ વાંચ્યા પછી એક નવતાં વિકલતાની, તુચ્છતાની કે અપરાધની લાગણી થવાને બદલે દૃઢતાની, ધન્યતાની અને કલ્યાણની શુભ લાગણીઓ જ અનુભવાય છે.

શ્રી. મેધાણી જેવા ચારણ શૈલીધર આ કથાઓને અન્યા, એ સોનામાં મુગધ ભળવા જેવું થયું છે; તથા માત્ર વાર્તા-રસને કોચી વાચક તેથી ખરેખર ફાવી ગયા છે. સૌરથી પરિવિથલિત અને કથાનકો માટે વપરાઈ વપરાઈને તેની સાથે એકરૂપ બની ગયેલા પ્રયોગો અને શૈલીને ચરોતરના મહીકાંકાના કથાનકોના નિરૂપણમાં ન ઇચ્છવા છતાં શ્રી. મેધાણીને હાથે થઈ જતો સ્વાભાવિક ઉપયોગ, એક પ્રદારનું વિસ્તારી વિવિધ વાતાવરણ ઊભું કરી દે છે. એટલે વચ્ચે અવારનવાર આવતાં મહીકાંકાનાં ગામોનાં અને માણસોનાં નામો, તથા ત્યાંના તળપદી બાપા-પ્રયોગોનાં કૃત્રિમ તથા અપૂર્ણ અનુકરણોની પરાણે ચરોતરના પ્રદેશની આછી યાદ નમત થતી રહે છે. પરિણામે એમ બન્યું છે કે, આ વાર્તાઓ વલ્લભવિદ્યાલયના બારેલા વિદ્યાર્થીઓ પોતાને ઘેર પોતાનાં કુટુંબીઓને સમન્વય તેવી રીતે સંભળાવવાનો પ્રયત્ન ન કરી શકે. એ રીતે વિચાર કરતાં ધીબર મનમાં થઈ નય છે કે, રવિશંકર મહારાજની આ કથાઓના નિરૂપક સૌરાષ્ટ્રના શ્રી. મેધાણી કરતાં ચરોતરના શ્રી. શવલભાઈ પટેલ દોષા એટલા ઘટા.

ઉપરના કૃત્રિમોનાં ને કહ્યું તે શ્રી. મેધાણીની આ પુસ્તકમાં વ્યવસ્થિત થયેલી કળાની સુલવણીએ નથી. એ તે એ પુસ્તકની અમુક પ્રકારની અપવહાનુ ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ જ કહ્યું હશેવાય. ખાશી, આ કથાઓના નિરૂપણમાં શ્રી. મેધાણીએ પોતાની શૈલી ઉપર સંયમ વાગીને આ કથાઓ ઉપર ખરેખર ઉપકાર કર્યો છે. અને તેથી કરીને આ કથાઓના ને વાચકોએ શ્રી. મેધાણીને ફિરિયાદ કરી છે કે, સૌરાષ્ટ્રની 'રમધાર', અને સૌરાષ્ટ્રી 'બહારવિદ્યાઓ'ની જમાવટ આ પુસ્તકમાં નથી, તે ખોટી છે; અને શ્રી. મેધાણી બલે નિવેદનમાં હશે કે, 'તેમણે ધાણું' હોત તે આ પ્રસંગોને તે મહેલાઈથી વધુ મનગીરી રાકત; અને તેમ કહ્યું હોત તે આ પુસ્તક તેમને માટે ચાંદાં વડુ વજળ મેળવી આપત; પરંતુ સાચું તે કાંકાસાહેબે એની ટકારમાં કહ્યું છે તેમ, આ પુસ્તકનું વસ્તુ શ્રી. મેધાણીના ઉપર કહેલા સંયમની માત્રા પ્રમાણે જ ખીલ્યું છે. એને, કદાચ અનાયારો, લેખકે રોમાંચક કહ્યું છે તેટલે અંશે કથાઓનું વસ્તુ ઢંકાણે લાગે છે. રોમાંચક શૈલીનું કાંપ જ એ છે કે, તે ગરમાગરમ અમુક પ્રસંગોને આધારે જ વિલસી શકે. રવિશંકર મહારાજ જેવા મુદ્ધારના પ્રચરના પાછળ ને ઉમ છતાં મુંગી તપશ્ચર્યા, સહનસકિ અને કંડી તાકત વહેણાં હોય, તે એ શૈલીના નિરૂપણમાં યથોચિત દિસ્સો પાગી રાકે નહિ. પરિણામે શ્રી. રવિશંકરે મેળવેલા અમુક આકર્ષક વિભૂતિની બસકમરી રોમાંચકતા જ વાચકના મન ઉપર છવાઈ નય છે; અને વાર્તારસ નવવાવા જતાં સંસ્કૃતિવિરુદ્ધ વાર્તાવિષ્ણુ પ્રુધાર્થનું કરવાવેળ નિરૂપણ તેમાં રહેલું નથી. એટલું જ નહિ, એમ પણ

માસિક વિવેચન

નવું વર્ષ

આ અઠ્યા 'ચિ. સા.' પાંચમા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે. ગયા ભનેવારીમાં 'પુનઃસ્થિતિ: ચોમ' ક્યું', ત્યારે જ વાતો તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત હતું તે (૧) વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિ અને સંગઠન તથા (૨) હિંદુસ્તાની પ્રચાર. આ બેટ કામો વર્ષ દરમિયાન સુંદર ખીલ્યાં છે એ આગળ વર્ણવ્યાં છે. બેટ કામોના પ્રાથમિક મુદ્દા પણ સ્પષ્ટ થતા ગયા છે.

દેશના તાત્કાલિક બાબો વિષે તે વખતે ચિંતા બહુત કરી હતી કે, ખરેખર તે સારું જ લેકરો? અને એમાં એ સુચેત નેપથિ હતો કે, ગાંધીજી જેલ બહાર આવ્યા છે, આ સાથે જ સુચેત નીવડ્યો છે. એમના નેતૃત્વે, દેશ પાછો પોતાના સ્વમાનના પંથે આવી ગયો છે. ત્યાર બાદ કાયદાક સમિતિ બહાર આવી; તેણે તરત દેશનું કામ સંભાળી લીધું, અને વખતોવખત ધટ્ટી દોરવાળી આપી પ્રભને ટકાર કરી. આને જ ભેરે આરાદ ફોજ જેવો વસપો કેસ સફળતાથી તેણે લડી લીધો; તેમાં પ્રભ અને તેના નેતાઓનો વિનય ચોખ્ખો દેખાઈ એવો છે. તેની જ સાથે, એણે સ્પષ્ટ ક્યું કે ભાંગફોડોને રસ્તો હંમેશને માન્ય નીતિમાં નથી આવતો.

પરંતુ, એથી ઉપરની ચિંતામાંથી પડા નીકળાઈ નથી. એ ખુરૂ કે, આપણે નીકળી જઈ રહ્યાં? એવો બેરેશો વખતે પ્રગાણમાં પડી શકે છે. પણ, 'આપણું' કાચો ધડવામાં આપણો યોજનાબદ્ધ પુરુષાર્થ કે જલેલ કરવાની તાકાતની દૃષ્ટિએ તો આપણે ભેટલા આગળ વધીએ, એ આપણે માટે ખરો ગત છે. આને આધાર આપણા રચનાકાર્ય ઉપર છે. એ વધે તો જ આપણે સરકારને સાચો ને સંગીન પદ્ધતિ કરી શકીએ. નવા વર્ષમાં એ વધો એ શુભેચ્છાથી તેમાં પ્રવેશ કરીએ જીએ.

વિદ્યાર્થીના એ આચાર્યો

ગુજરાત વિદ્યાર્થીનું આ ૧૯૩૫-૬ એ રજત જ્યોતી વર્ષ છે. તે દરમિયાન, ચણધારી રીતે, તેના જ આચાર્યો અમદાવાદમાં પધારી ગયા, એ એક દેવી સંકેત જ ચણાય. આં કૃપાલાની અખિલ ગુજરાત વિદ્યાર્થી સંમેલનનું હૃદયપાટન કરવાને નિમિત્તે આવી ગયા. થોડા દિવસો પછી આં કાશીનાદેવ હિંદુસ્તાની પ્રચારને કામે આવ્યા. તેની જ ભેરે અહીંની સાહિત્ય સભાએ તેમનો યદ્યુતિ હૃતસવ પણ ઊજવ્યો.

બેટ આચાર્યોને વિદ્યાર્થીના નૂના વિદ્યાર્થીઓ તથા સ્નાતકો સમયે; નૂના સંસ્કરણે તાલ ક્યાં. તેથી યજ્ઞને લાગ્યું હતો કે, કાળ કેવો સુષ્ટિક છે! વરસોનો વચ્ચે વીતેલો ગણો ક્યાંય યોગ્ય ગયો, ને બધા

નૂના જ વાતાવરણમાં બેટ હૃદયપાટનને પેટ ભરીને વાતો કરી.

અલગત, વાતોનો મુખ્ય વિષય વિદ્યાર્થી હતા. પણ આ વિદ્યાર્થી એટલે તેના પુરોને મન, સ્વતંત્ર જીવન અને સ્વમાનની દીક્ષા દેનારી માતાપિતૃ છે. એ આપક રૂપે તેની આલેશના થઈ. બેટ આચાર્યોએ આગળે માટે પોતાનો આદેશ રો દોષ, તે લંબાણથી છુટું. આ બેટ બ્યાખ્યાનો સંપૂર્ણ ને મનન કરવા જેવાં છે. તે મેળવોને આગળના અંકમાં આપવા ઉમેદ રાખું છું.

વિદ્યાર્થીને મળેલું નવું કામ

જ્યોતીના વર્ષમાં એક નવી વાત પણ નોંધવા જેવી છે તે એ કે, વિદ્યાર્થીને ચિંતોદાર (નિ. બેટ) ના શ્રી. ગોરધનભાઈ આશાભાઈ પટેલે રૂ. ૧૦૦૦૦ આપ્યા છે, અને બેએક વર્ષમાં વધુ રૂ. ૫૦૦૦૦ તે પેટ તેમણે આપવા જણાવ્યું છે. આ માસની ૧૪મીએ મળેલી વિદ્યાર્થી મંડળની બેઠકમાં આ કાનને સાબાર સ્વીકારનામાં આવ્યું અને તે અંગે કરવાનાં કામનો કસવ કરવામાં આવ્યો. આ સ્કમમાંથી ઇતિહાસ, ભૂગોળ વગેરે સામાજિક વિદ્યાઓના અવગણ, સંશોધન તથા પ્રકાશનનાં કામ કરવામાં આવશે. પ્રકાશનો 'સ્વ. શ્રી. સુરજભાઈને પટેલ સમારકમાં' વડે બહાર પાડવામાં આવશે. હાલમાં ઇતિહાસના બેએક મંથો ('હિન્દો કમ્પેન્ડિયમ' તથા 'જાણકિય માર્ગ') પ્રેસમાં છે, તે આ માળામાં પ્રથમ હોવાશે. અને હોન્નેસના આ હીરકલ્પતી વર્ષ નિશિષે, તેની બધી બેટોના હસવોનો ગુજરાતી સંદર્ભ અંગે તૈયાર કરશે, એમ કહ્યું છે.

સરદારશ્રીની સ્નાતકોને વિનંતી

સી કોઈ બેટ છે કે, પ. ગાંધીજી ગુજરાત વિદ્યાર્થીના આજીવન કુલપતિ છે; અને સરદારશ્રી વલ્લભભાઈ તેના કુલનાયક છે. અમદાવાદમાં સ્નાતકો આં કૃપાલાનીજીને મળવા ભેગા થાય છે એ બહુ, કુલનાયકો તેમને મોલેલો નીચેના સંદેશો બધાને માટે હોઈ નીચે ઉતારું છું :-

'ભાઈ કૃપાલાની અમદાવાદ આવે છે એનો હાલ લઈ તમે જમા વિદ્યાર્થીના સ્નાતકો તથા નૂના વિદ્યાર્થીઓ મળો છો, એ ખબર મળનભાઈએ હતી તે બહુને રાજ થયો. વિદ્યાર્થીની સ્થાપના સ્વચાલને માટે થઈ. તે કામમાં તેણે બરોબર પોતાનો ફાળો આપ્યો છે. હવે એ આપણા સમારથ જળવા નજીક આવ્યા છે. તે વખતે તમે વિદ્યાર્થીના આગળના કામનેય કદાચ વિચાર સેવતા હશે. એ એક મોટી જવાબદારીનો વિચાર તો આપણી આગળ છે જ. વખત આવ્યો એ આપણે કરી લેવાનું કામ રહ્યું છે. દરમિયાન આજે કદાચ ઉપર ને કામે છે તે તો

સંભાળવાં જ નહોતી. અને એ માટે તમારે સીધે મને નિર્મિત કરવો. નેહરુએ વિદ્યાપીઠનાં હાલનાં ચાલુ કાર્યોને માટે ૬૨ વર્ષે દસેક લાખરની રકમ નેહરુએ છે, તે સહેજે તમે કરી આપી શકો. આથી મારી ઉપર એ કામનો બોજો ન રહે; અને એ પૂરતો હજીવો થઈ હું ખીલું કામો નિર્મિતવાથી ફરી શકું. આટલી રકમ તો તમે જ્યાં અમદાવાદમાં છો, તેજ્યાં સહેલાઈથી કરી શકો. અત્યારે ચાલુ કામ વિદ્યાપીઠના તમારા જ નવાતક દોરતો ચલાવી રહ્યા છે. એમને, અને એ રીતે મને, તમારે વિદ્યાપીઠની આટલી નાની વાર્ષિક જરૂરની ચિંતામાંથી મુક્ત કરવા નેહરુએ. તમે બધા એકઠા મળ્યા છો ત્યારે આ કામનો વિચાર કર્યો, એવી મારી તમને વિનંતી છે.”

મુંબઈ, ૨૧-૧૨-૪૫

દિણક વિદ્યાપીઠ નજીક જન્મતી

રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠોને જન્મ આસહકારની પ્રવૃત્તિમાંથી ૧૯૨૦માં થયો. તેથી શિવક તથા બિહાર વિદ્યાપીઠનું પણ આ વર્ષે જન્મ જન્મતીનું થયું. શિવક વિદ્યાપીઠ, તે નિમિત્તે, નવાં કામો ઉપાડવાનો નિર્ધાર કર્યો છે, અને તેને માટે જ લાખ રૂપિયાની માગણી પ્રત્યક્ષ રીતે કરી છે. કામોની દૃષ્ટિએ આ રકમ નાની ગણાય; તે તેમને શરૂ કરી આપી શકે. પ્રત્યક્ષ રીતે રકમ વિદ્યાપીઠના સંચાલકોને પોતાના પહેલાં ઉપલા તરીકે પહોંચાડી દે, એમાં એને ને એના જ કાર્યને લાભ છે, એ જતાવવાની જરૂર નથી. ઉલ્લાં ૨૫ વર્ષમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ દેશની આગેવાનમાં પોતાનો ફાળો પૂરો ચૂકવે છે.

વિદ્યાર્થીઓની શીખમપ્રવૃત્તિ

શીખમજનુ નજીક આવતી ન્ય છે. એટલે વિદ્યાર્થીઓની શીખમપ્રવૃત્તિ અંગે વિચાર આપી શરૂ કરવો નેહરુએ. આ બાબતમાં ગયા વર્ષે ‘યથેથી આ પ્રવૃત્તિના જન્મ જન્મના દેવાલિ મળેલા તે સંધરી રાખ્યા છે. તેમાં અમર મદદરૂપ યાચ એવો દેવાલ શ્રી. બજલસાઈએ ચાંચા મુકમે ચલાવેલા વર્ગનો છે. તે આવતા અંકમાં આપીશ.

સમસ્ત શુભસત — એટલે કે કિલિરા તેમ જ દેશી રાજ્યોમાં ચાલતી આ છટીકવાઈ પ્રવૃત્તિને એકમેળ અને સમન્વિત કરવી નેહરુએ. તેને સળંગ ચાલુ થઈ રાખવી નેહરુએ. તો પછી તેમાં દરવાનાં કામો પોતાના-અને-કમ-બહુ દોવાં ઘટે. આ વિચાર મોટાપહેલે કરવાનો આવશે જ, એમ તેમાં પહેલાં કેલાક સેવકોને લાગણી હતી. તે માટે શુભ શરૂઆત થઈ છે એ તરફ, નીચેની ઠાણાઓ ખજાર દાશ, સોનું ધ્યાન ખેંચાણું દરો. આમાં રસ લેનાર સૌ સેવકો આ બાબત ધ્યાન પર લે, એ વિનંતી કરી તે નીચે લખાણું છે :—

“અમદાવાદ, સવિચાર

“આને સવારે ૬ વાગે, દેનામાં ચાલવા વર્ગોને સમન્વય મળેલ છે, એવા વર્ગોના સંચાલકોની એક સભા શ્રી. મોરારજી

દેસાઈના પ્રમુખપદે મળી હતી. તેમાં શ્રી. બા. જંજન, અમદાવાદ બા. મંડળ, કુલસેત અને કાલિયાલાલ વિદ્યાર્થી મંડળ, સેવા સંઘ (બારડોલી), અમદાવાદ રાષ્ટ્રીય એસોસિયેશનના પ્રતિનિધિઓ, તેમ જ લેડરોના લાકીમ વર્ગ (યામણ) ના શ્રી. બજલસાઈ મહેતા, શુભસત વિદ્યાપીઠના શ્રી. મળનાથ દેસાઈ, વિદ્યલ કન્યાવિદ્યાલય (નરિયાલ) ના શ્રી. દેસાઈલાલ, વડલલ વિદ્યાલય (બેચાસલ) ના શ્રી. શિવાલાલ, અને સેવાકોના બિહારના કાર્યકર્તા મળી કુલ ચોવીસની હાજરી હતી.

સભામાં સામાન્ય ચર્ચા થયા બાદ નીચેના મુદ્દાઓ નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા; અને તે ઉપર આગળ વિચાર કરવા માટે તા. ૧૦મી ફેબ્રુઆરીના રોજ બપોરે ત્રણ વાગે ડોલેસ હાલિમાં ફરી મળવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું :

૧. અગ્રણિય શુભસતમાં ચાલતી શીખમપ્રવૃત્તિનું એક સેળથી અને સમન્વયપૂર્વક કામ ચાલે એ જાતી છે. એને માટે સલાહ આપવા તથા સમન્વય વિચારવા માટે એક અધ્યક્ષ મંડળ હોય તે જાણે.

૨. જુદાં જુદાં મંડળો આને શીખમવર્ગો ચલાવે છે. આ વર્ગો તેઓ પોતાનો વર્ગ ચલાવવા માગે છે કે કેમ તે વિચારવું.

૩. સામાન્યપણે તે તે મંડળો પોતાનું કામ કઈ રીતે ચલાવવા હાથે (કામ ૧૬મી દરિયા), તેની સામાન્ય ફરજોના વિચારની.

૪. શીખ પ્રવૃત્તિમાં અત્યારે જે થાય છે તેમાં નીચેનાં બિંદુઓ મુખ્યત્વે નેવા મળે છે : (૧) રાષ્ટ્રની દૃષ્ટિએ સામાન્ય જાનના ઉમેરો, (૨) સામાન્યમાં કામોને પતિયમ, (૩) અધ્યાત્મ, (૪) કામચા, રીસત અને ભવમદેવતાને મહાવરો, (૫) સેવા-જનનું કામ, અને (૬) રચનાત્મક કામોની સમજ અને જાનને પતિયમ.

જુદાં જુદાં મંડળો આમાંથી એક કે બીજા મુદ્દાને પોતાનું કામ કરે છે. સમગ્ર લાકીમની દૃષ્ટિએ આ બધાં બિંદુ-ઓને પોતાપોતાના કામની મુખ્ય નજરે પોતાના અભ્યાસક્રમમાં રચના આપવા વિચાર કરવો.

૫. વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થીનીઓનું કામ એકસાથે કરી શકશે કે કેમ, એ રીતે મંડળ, પોતાના કામને અંગે વિચારી લાવે. જે સંસ્થા ઉપરની સભામાં આ કાર્યમાં સામેલ થઈ શકી નહિ હોય અને જે આવા સ્વર્ગને વર્ગો ચલાવવી હોય, તેમને પણ પોતાની રીતે જ કામ ચલાવવાનો અભ્યારાક્રમ, શ્રી. મોરારજીલાલ દેસાઈને કેલેસ હાલિસ, અમદાવાદ, એડવાઈસ, અને ઉપરના વર્ગોમાં પ્રવૃત્તિ ઉપર પોતાને સહકાર આપવાની જેમની ઉપજા હોય તેમને પણ તા. ૧૦ મી ફેબ્રુઆરીની સભામાં અમરજી આપવામાં આવશે.” (શુભસત સમાચાર, ૧૩-૧-૪૬)

અભ્યાસક્રમ નેહરુએ

રાજકોટથી શ્રી. જગન્નાથ નેરશી નીચે પ્રમાણે પત્ર લખે છે :—

“હાઈકુના મોઠા વિદ્યાર્થીઓ અને ડોલેમેન્ટ બેચા

વિદ્યાર્થીઓ માટે સામાન્ય જાનને અભ્યાસક્રમ તમે ધરી આ થકી આપો એવી જાતી નક્કી વિનંતી છે. પૂ. બાલુજી હો

છે કે, જે વિદ્યાર્થી હાઈસ્કૂલ ને ફોલોઅર્પ બુદ્ધિ છે તે બાપદે આપવા પ્રયત્ન કરે. આર્થિક અવધાનક્રમ (વનવન) અને પછી આપે. તે તે પ્રમણે પૂર્વે અને શરૂ કરવા વિચારીએ છીએ. અભિવર્ગ દર વરસે કે ઉપ વરસે ખોલાય છે. તેમાં પછી અભિવર્ગ આપવામાં થયે તે મોટે એક અભિવર્ગક્રમ ધરવાની જરૂર છે."

આવી માગણી બીમ્ રચે. તથા રોષે. પાસેથી પણ મને મળી છે. ગાંધીજીએ ૧૯૪૨માં જેલમાંથી આવી, વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિના રવરૂપ વિશે સૂચનાઓ બહાર પાડી, ત્યારથી હું એમને મૂળરૂપ આપવા માટે શું કરું તેના વિચાર કરું જ છું. સાથી મિત્રોને સૂચનાવવાનું કે, તે અંગે તમારા વિચારો ને સૂચનાઓ મને લખીશો. આ બાબતે દરેકને માર્ગદર્શન આ માસિક ફોરા આપવા તૈયાર કરવાનું હાથ હાથ ઉપર છે, જે વેધાર થયે પ્રસિદ્ધ કરીશ. મ.

એક કાંકરે એ પક્ષી

આલુ માસની ૧૨મી તારીખે દિલી સરકારે વટહુકમ બહાર પાડીને શ. ૫૦૦ અને તેથી મોટી રકમની નોટોને હાથદેસર ચલણ તરીકે બંધ કરી છે, અને સરકારે નહીં ફોર્સ પત્રકો લઈને રિસર્વ બેંક ઇન્ડિયા પાસેથી વચવી લેવા માટે ૨૬મી નન્યુઆરી સુધીની મુદત નાખી છે. એટલે કે, બહારમાં ૧૨મી નન્યુઆરી પછી ૫૦૦ અને તેથી મોટી રકમની નોટો લેવડદેવડના બંધારણમાં બંધ થઈ છે અને ૨૬મી નન્યુઆરી પછી બેંકના ચલુ તેનાં નાણાં નહિ ચાલે. ત્યાર પછી તેની નોટોની કિંમત પરીકું બાંધવાના કાળજી નેટલીય કદાચ નહિ રહે.

આવા આકરા વટહુકમને હેતુ એમ બતાવવામાં આવે છે કે, કાળા બજાર કરીને નફો કરનારાઓ અને સરકારી આવકવેરામાંથી ગ્રાહ્યો મારનારાઓને કેડાણે લાવવા. આ હેતુ સાદો છે, પણ તેનો અમલ થણા વખત પડેલા કરવો ભેદનો હતો. તેને બદલે હવે અચાંદ કાળા બજાર ધઈ ચૂક્યાં, એટલે નફો કે હુસ્તારથી આવક કરનારાઓએ મોટે ભાગે તે નાણાં કેડાણે પાડી દીધાં, અને અનાજ વગેરેની તંગીને કારણે લાખોનાં બહિષ્કાર દેવાઈ ચૂક્યાં, ત્યારે આજુ પગલું લેવાય છે, એ પરદેશી સરકારની બહિષ્કારી જ છે.

આ પગલાની જુદી જુદી અસર થશે :—

૧. બેંકની રીતે કમાણી કરી તે ચોરધન નોટો રૂપે સાચવી બેઠેલા કેટલાક ગંદખર ચોગ્ય ફંડાય.
૨. સાચી રીતે કમાણી કરી કોય તેવાને પણ પૂરતો વખત અને સંગવડ ન મળવાથી ફંડાય.
૩. અણસમજ કે અજ્ઞાનથી ને બોટા ફફડાથી ગામડિયાઓ વગર કારણે ફંડાઈ જાય કે વચલા ફલાલે ફાસલાની લે.
૪. નોટો બાબત પ્રલમાં સામાન્ય અવિશ્વાસ વધે.

૫. આ પદમાં કારણે નેટલી નોટો પાછી ન ફેરે નેટલી નોટો અપાયાપ ચલણમાંથી બોલી થાય, અને તેનાં નાણાં પાછાં વપાવવાં ન પડે, એટલે નેટલી સરકારને અણધાર્યો નફો થાય.

પહેલી રીતે કોઈ ફંડાય તેનું કોઈને દુઃખ કરવા કારણ નથી. પણ સરકારે ફોરોની નોટોનો લોભ વહેવડાવ્યો તેમાંથી મોટી રકમની આશરે બે અબજની નોટો કેરેર સંધારાયેલી પણ પડી હશે, સરકાર એક વટહુકમ બહાર પાડે તે ૮૮ ટકા અગ્રણી વરગીમાં એકદમ બધે શો રીતે પડોંગે ? અને નોટો વપાવવા માટે બેંકોની સંગવડ પણ બધે ક્યાં છે ? વળી સંદેરોમાં પણ બેંકો પૂરની સંગવડ ક્યાં આપે છે ? વટહુકમ બહાર પડે, પણ બરવાનાં ચત્રકો ચલુ સરકારમાં ક્યાં મળતાં હતાં ? આ રીતિમાં આવા વટહુકમથી પ્રભાને અંગવડ થાય અને ચલણ પ્રત્યેના અવિશ્વાસ વધે એ ન ગવિશ્વાસ આવે.

સરકારે નોટોનું ચલણ બહાર પાડીને તેનાં નાણાં મને ત્યારે આપવાનું વચન આપેલું છે. તે સરકારે આપેલી એક બાંધપત્રી છે. તે પાછી જોઈ લેતા પહેલાં પ્રભાને કે સમય અને સંગવડ મળ્યાં ભેદે તેની આ વટહુકમમાં બહુ બોલી કાળજી લીધી જાય છે, ખરી રીતે, ત્યારે કે એકવડે હાવના રૂપિયા ચલણમાંથી બંધ થઈ ત્યારે જેવી સંગવડ આપી હતી, તેવી સંગવડ આ પ્રસંગે આપવી ભેદની હતી. તેમ કરવાને બદલે આટલા ફંક સમયમાં એવિનું કલમના મોટાથી ચલણ બંધ કરવું એ વાતની ન ગણાય.

ખરી રીતે સરકારે આ વટહુકમથી એક ફંડાઈ બે પક્ષો માર્યા હાથે છે. એક તો સરકારની કાળાં બજાર પ્રત્યે નફરત છે એમ બતાવવાનો કેળાવ થયો છે. બુદ્ધિપ્રયત્ન માટે એને ત્યારે જરૂર હતી ત્યારે આ કાળાં બજારિયાઓને ને લાંચિયાઓને લગતજ છૂટકોર મુખી દીધા હતા. હવે ચોર, ચોર કંઈ શું થશે ? એ તો કપારનો ભાગી મંથા ? બેર. અને બીજી રીતે, જે નોટોનાં નાણાં આપવાં નહિ પડે તેમાંથી મોટો નફો કરવાની તરગીત કરી છે. કોઈ ફળદ્રુપ ભેલબે એ અજબ તરગીત સરકારને બતાવી લોય એમ હાથે છે, જેથી કાળાં બજાર પ્રત્યે સરકારની કેડાઈ ભેદને આમપ્રભમાં તેની વાદ વાદ બોલાય અને સાથે ચલણમાંથી લાખો કે કરોડોની નોટો પાછી ન ફેરે, તેમાંથી મોટો નફો મળે.

સરકારને કાળા બજાર અટકાવવાં હોત તે અત્યાં સુધીમાં ફંડાઈ વગરના એકતરફી વટહુકમો બહાર પાડ્યા તે કદી ન થયે. દા. ત. કાળગના વટહુકમથી કાળજી વાપરતા માટે પરવાનગીનો કાયદો કર્યો, પણ કાળજી પૂરો પાડવા માટે કોઈ ભેજવાઈ ન કરી. આજુ જ એકતરફી મારણ થણા વટહુકમોને અંગે રહ્યું છે. તેને પરિણામે એક કદેચાય કે, સરકારે પાતે જ આવ વટહુકમોથી કાળાં બજાર

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૫-એપ્રિલ ૨]

અમદાવાદ

[દેશુઆરી, ૧૯૪૬]

શાળાઓમાં ઉદ્યોગ દાખલ કરો

અમારો દેશ અમદાવાદ સુધી બરાબરી અભિવ
દેશમાં વિદ્યાર્થી પરિવહના બેઠકે કરાવવામાં નીચેના
કારણ પ્રત્યે વધારે ધ્યાન જવાની જરૂર છે. આન
વિદ્યાર્થીઓનું જ નહિ, પણ શાળાઓના સંચાલકોનું
તથા શિક્ષકોનું કામ કરવા માટે પદ ઉપર આવનાર
સ્વરાજ સરકારનું પણ, કારણ દ્વારા છે, પરંતુ આપણા
આજના શિક્ષણતંત્રની એક મોટામાં મોટી ક્ષણે તરફ
આંખો ધોળે છે. તે આ પ્રમાણે છે:—

“જો કોઈ વિદ્યાર્થી આ પરિવહન એક માને છે કે,
વિદ્યાર્થીઓની કેળવણીને સર્વાંગી, સંપૂર્ણ, અને કાર્યસર
મનાવવા માટે, હાથ હથોળી તાકીમની ભેગવણ તેમાં અવગ
રહેવી જોઈએ, આ દષ્ટિએ પ્રાંતની સરખી પ્રાથમિક અને
મધ્યમિક શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને એકલ દિવસકે હાથકેમ
શીખવવાની વ્યવસ્થા કરવાને સમય આપી પડેલો છે, એવો
આ પરિવહનને રૂઠું આલિખ્ય છે. તેથી મુંબઈ યુનિવર્સિટી
તેમ જ પ્રમુખીય શાળાઓના સંચાલકોને આ દિશામાં જરૂરી
પ્રત્યે, વિના વિચારે, બંધા આજીવનકે વિનંતી કરે છે.”
આ કારણની સાથે સાથે પરિવહન નીચેના બીજા
એક કારણ પણ જોવા ઠીક થશે:

“જો નિર્વિવાદ છે કે, આજની આપણી કેળવણી એ
અસંપૂર્ણ, અધૂરી અને અધર્મ છે, હવે પણ આજના સર્વ
સંસ્કારોને ખ્યાનમાં લઈ આ પરિવહન એકલ એકલ મત મરતે
છે કે, મુંબઈ યુનિ. વિદ્યાર્થીને પછી અભિવે તે પહેલું ને
વિદ્યાર્થી એજામાં જોવા તરફ મત મરતે આપણમાં રહેલી જન-
સેવામાં કરે, આથી આ પરિવહન, યુ. ના પછીના અવસર-
ક્રમાં એને આગવ્યક ગણવા વિનંતી કરે છે.”

અજીવનમાં ઉદ્યોગને રચાવ આપવા પાછળ અનેકવિધ
દષ્ટિએ રહેલી છે. તેમાં સૌથી મોટાને, સ્વતંત્રતા, વર્ષો
શિક્ષણે થેજનામાં જતાવેલી ગાંધીજીની દષ્ટિ આવે છે.
તેમાં ઉદ્યોગને મનુષ્યના સંગીત પદતરની એક સાંસ્કૃતિક
શક્તિ કે આત્મ-સાધન તરીકે દર્શવામાં આવેલી છે.
અને નવીન અંગ્રેજી શિક્ષણના આગટકા પચાસીને જરૂર
વાર જાણુ હવે રાષ્ટ્રીય વિચાર કરીએ તો, હિંદની
આત્મ-પ્રજ્વળે આજ મુશ્કેલી અતલવરે પણ કેળવી સ્તેહી
શક્તિ કોઈ હોય તો એ જ પરંપરીય ઉચ્ચગિતાની તાકાત
જાણી, ઉદ્યોગધંધા રચત દરજન દરનારો વ્યાપાર ન

માન નથી; એ દ્વારા વ્યક્તિ તેમ જ સમાજની સુધાર
એવી સંસ્કારિતા અને સંસ્કૃતિ પણ મળાય છે. તેથી જ
તે કેળવણીનું પ્રબળ સાધન બની શકે છે.

અને રચત વેદામ કરનાર સાધન તો એ કહાઈ છે.
એ દ્વારા માણસ પોતાની રીત મેળવી શકે છે ને નિર્વાહ
કરી શકે છે. શિક્ષણમાં કદામના રચાવ પાછળ આ પણ
દષ્ટિ રાખવામાં આવે છે. પણ એ વિષે મર્યાદા આંધો
નેહિ, ધંધા તરીકે અમુક કદામ શીખવા માગનારાઓના
ધંધાવાર જીવન સમુદાય પછી ભય. તેમને માટે તે
પ્રમાણે ધંધાવાર શિક્ષણસંસ્થાઓ — કલાકર્મને નેહિએ.
પરંતુ આપક શિક્ષણમાં કદામનો વિચાર કરવી વખતે
આ દષ્ટિ તેમાં ચર્ચવાની જરૂર નથી. વિદ્યાર્થીઓ તેમના
કારણમાં ને દષ્ટિએ કદામ દાખલ કરવા માગણી કરે છે,
તે પણ આ નહિ, પણ સામા કેળવણીની છે. અને એ
દષ્ટિએ, જરૂર છે કે, એને લાખક ‘કારણને સમય
આપી પડેલો છે.’ અને તે એટલા માટે કે, આજ
સરકારી શિક્ષણની પદ્ધતિને ફેરવવી હોય, — અને સ્વરાજ
આવે ને તે ન કરે તો શું કરવાનું છે? — તો આપણા
રાષ્ટ્રની મૂળ જીવિતોને વિચારીને તેમાં ક્રાંતિકારી એવા
ફેરફાર કરવા નેહિએ.

આવા એ પણ ફેરફાર કદામ છે:

૧. સ્વશાળાની પૂર્ણ પ્રતિષ્ઠા અને આદર.
૨. ક્રિયા દ્વારા શિક્ષણની પદ્ધતિ અને ખત-
મહેનતની રીતો તથા યોગ્યતા માન.
૩. રાષ્ટ્રભાષા હિંદુસ્તાનીને બહોળો પ્રચાર.

સ્વશાળાને કે મુશ્કેલી શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે
અપનાવવાના એકાદ પ્રયત્નો કરે થવા નેહિએ.

શિક્ષણમાં વાંચન અને જાણનું એ જ મુખ્ય સાધન
જણાય છે. એટલે મુશ્કેલી કે, કરવાના કામ વિષે વાંધો
લેવાથી જાણ જાણ મળું એમ ફેરફારને જમ થાય છે.
આવા વાંચિયા શિક્ષણમાં વાંચનને અતિશય મળે છે, તેથી
મન શરીરની શક્તિઓ સમતોલમાં ને સરખી કેળવાતી
નથી. મર્યાદા કરવાની રીત પણ નવા અજીવનમાં હોજી
મનાય છે. આ અંદાજ પૂઠા પર છેલ્લે મેહા અવતરણમાં
જુ છે એમ, શિક્ષણનો ફેરફાર જ પ્રચાર અને ગંધા કરી

અર્થે છે. એ અવળી મંગાને સવળી કરવા ઉપરનાં બે ત્રણ નજવાં લાગતાં છતાં ભારે કંતિકારી પદ્ધતિમાં માટે કપાટાળખ આપણે તૈયાર થવું જોઈએ.

વિદ્યાર્થીઓ આ કસાવ કરીને પોતાને કૃતકૃત્ય ન માને. તે એમથ ન માને કે, આ અંગે સાબાના સંચાલકોએ પહેલ કરવાની છે. વિદ્યાર્થીઓ પોતે તે કરી શકે છે, ને તેમણે કસાવ કરીને તેમ કરવાની જવાબદારી વહેંચી છે. શાળાઓમાં ઉદ્યોગ દાખલ થાય, ત્યારે વિદ્યાર્થી તેા હવે ના-મન કે ઠસગોટા કે વેઠ નહિ જ કરે, એમ સંભાવ. વિદ્યાર્થી પરિવેશે આ બાબત વિદ્યાર્થી-ગત તો કપાટાળખ કેળવવા માંડવેા જોઈએ. અને તેમને એ પણ સમજવું જોઈએ કે, રચનાગક દામમાં આદી અને કંતરણ તથા શ્રમીયોગ દ્વારા માંધીછએ તેમને માટે કસારની વ્યવસ્થા કરી દીધી છે. દેશની આગળ ખૂંટી વ્યાપક રચનાકાર્યકેમ એક આપણા દેશની આપક શિક્ષણસંસ્થાને જ ઉપક્રમ છે. તે સાળાના સંચાલક

માંધીછ છે; સી હિંદીઓ તેના વિદ્યાર્થી છે. પરિવેશમાં વિદ્યાર્થીઓએ વ્યક્ત કરેલો મત પણ માંધીછના આ જ લોકશિક્ષણવું અને તેમણે આદરેલા સ્પૃશ્ય શિક્ષણના પ્રયોગનું જ ફળ છે. એટલે શાળાઓ કસાવ પોતાને ત્યાં હલોગકામ શરૂ કરનાં વાર કરે; પરંતુ જેઓ સમજાય છે તેમણે કરી વાટ જોવા જરૂર નથી. અખિત મુલસાતના વિદ્યાર્થીઓ પોતાને કસાવ પાળી બતાવશે?

માધ્યમિક શાળાઓના સંચાલકોને વિનંતી છે કે, તેઓ આ નવો મુદ્ધારો પોતાને ત્યાં દાખલ કરે. શિક્ષણ-વર્ગમાં મુદ્ધારો કરવાની દૃષ્ટિએ પણ આ શાળાઓ મધ્યમાં છે; તેઓ કંતિ કરશે તેા જ ઉપરનું અને નીચું એક તંત્ર દલાવી કે ફેરવી શકશે. એ જ તંત્રે અંગ્રેજ કેળવણીને મદદ કરી છે; એ જ તંત્રે રાષ્ટ્રના ભવિષ્ય સ્વરાજને પણ મદદ કરી શકશે. આમ એાગની જવાબદારી પણ નાનીસાની નથી.

૮-૨-૪૬

મગનભાઈ દેસાઈ

શ્રમજીવીઓની કેળવણી

આજના સમાજમાં મહેનત-ખતરી કરનારો શ્રમજીવી વર્ગ લગભગ બધી જ રીતે છુટકાશરેલો અને તરછોડાયેલો રહે છે. એમને નમીએ મેટિ લાગે મનદરી જ કરવાની રહે છે. આથી એમનામાં રહેલા અનેકવિધ સંસ્કારો તેમ જ વિવિધ શક્તિઓને વિકાસ દ્વાર્ધ જાય છે. આ પ્રકારના વિકાસનું ફેદન એટલું બધું લગભગ નીવડી ચૂક્યું છે કે, આને શ્રમજીવીઓમાં મહેનત-ખતરી દ્વાર્ધ સિવાયની બીજી કશી શક્તિ છે જ નહિ, એમ જ સમાજ માનીને ચાલે છે. મોટા મોટા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ પણ શ્રમજીવીઓમાં એવી શક્તિઓની યોગજાણ કરી તેના વિકાસના સાચા માર્ગો બતાવવામાં લગભગ નિષ્ફળ નીવડ્યા છે. શ્રમજીવીઓ મહેનત-ખતરી જ કરે છે અને એમનેા જુદિવિકાસ થવો જોઈએ એવી પૂન ટોઈક સમાજ-હિતચિંતકમાં નંચે છે ત્યારે આજરજ્ઞાન કે એના દુનવર-હલોગનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન એને આપવાના મોટા ઘણા ટોંચ શરૂ થાય છે. પરંતુ આવા પ્રયત્નોને પરિણામે શ્રમ-જીવીઓને જુદિવિકાસ થતો જ નથી. કઈક પરિણામ આવે છે તેા એ વર્ગમાં પણ શ્રમશીલી જુદિવિકાસ જાય છે.

આવાં વિષયમાં પરિણામો શા માટે આવે છે? શ્રમજીવીઓના શ્રમજીવન અને એમની કહેવાની બીજિક કેળવણીને વધારે ઝીણવટથી તપાસીએ જોએ ત્યારે આપણને ખ્યાલ આવે છે કે, આજના શિક્ષણશાસ્ત્રમાં શ્રમ અને જુદિને તદ્દન તુડાં તરવા ગણનામાં આવે છે. શ્રમ અને મહેનત-ખતરીમાં જુદિવિકાસની અખૂટ સામગ્રી પડેલી છે તેની યોગજાણ આજના શિક્ષણ-

શાસ્ત્રીઓને નથી. વર્ષા કેળવણીમાં રહેલી પરિક્રમ અને પ્રવૃત્તિ દ્વારા કેળવણી આપવાની પોતાની શ્રમજીવીઓના શિક્ષણની આ કુટુબ દુર્દશા દાખવામાં આવી છે. વર્ષા શિક્ષણ પદ્ધતિએ શ્રમ, હલોગપ્રવૃત્તિ અને પ્રસંગોનું ઝીરવ બળ વધારી દીધું છે, અને એમાં રહેલી પાર વિનાની વિકાસશક્તિનાં અદ્યુક્ત અન્વેષણો કર્યાં છે.

આજની સમાજરચનાનું મધ્યબિન્દુ શોષણ છે. એમાંની દેન્દ્રીમૂલ વ્યવસ્થા, હિંસા અને અન્યાયનાં વિનાશ-ચક્રો ફેલાતાં જ ચલાં છે અને માનવજીવનનાં સર્વ ફેરોને એ ચક્રોએ ભટ અને નષ્ટ કરી દીધાં છે. કાર્યાલયો, દારૂના, સંચાલકો, દસાસી, ચોનકો અને તંત્રો એ દેન્દ્રીમૂલ શોષણવ્યવસ્થાનાં સાધો છે. આ બધાં તરવા મહેનત-ખતરી કરનાર વર્ગ પર દુડી પડે છે અને એની બધીયે વિકાસશક્તિને ખીખી નાંચે છે અને એ શ્રમ-જીવીઓની શક્તિઓને ચૂસી લઈ એનેા બધો જ લાભ પેલા ચોનકો અને કાર્યાલયો અને દલાસો ઉઠાવી જાય છે. શ્રમજીવીઓનું કેવળ આર્થિક શોષણ જ થતું નથી. રખેને એમનામાં રહેલી બીજિક અને સંસ્કારિક શક્તિઓ જીવની રહે અને ખીચે એટલા માટે, એમને પરેપૂરી રીતે પરાવર્તણી રાજવામાં આવે છે. આ માટે એમનામાં રહેલાં જુદિ અને સંસ્કારોનું પણ શોષણ થતું જ રહે છે. મનદરી અને જુદિતોનું આર્થિક શોષણ તેા વરત દેખાઈ આવ્યું અને એની સામે સમાજનો સમજવું વર્ગ કળી લેક્યો. પરંતુ એમની જુદિ અને એમના સંસ્કારોનું શોષણ અટક રીતે થવું રહ્યું છે, એટલે એ પર બહુ યોગાનું ધ્યાન જોવાયું છે. એ શોષણ કઈ રીતે થાય છે? આ રસિક પ્રશ્નો સંદેશ.

અભ્યાસ કરીએ બીએ ત્યારે માંથીએ એમના અર્થિસા-
યુક્ત અર્થકારણમાં સ્વાવલેન અને સ્વર્વનવાલનાં તત્વોનો
આશ્રય રાખવામાં ફેરફાર બહુ હતાપણુ વાપર્યું છે તેનો
સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે. આજના રોષિસ રોષિન વર્ગના
દારામાં એમની અમગાંથી ઉત્પત્ત થતી વસ્તુઓને અર્થેનું
કોઈ પણ પ્રકારનું સ્વતંત્ર સંચાલનકાર્ય રહેવા ન હોવાની.
આજે કારીગર અને ખેડૂત વર્ગે કેળવણીથી વંચિત રહે
છે એનું કારણ એ નથી કે એમને અસરજ્ઞાન મળ્યું નથી;
એ વર્ગમાં કેળવણીનો દુકાળ એ માટે છે કે, એમના
હયોગધાનું સંચાલન કરવાની તેમજ ન એને લગતી બીજી
બધી સત્તાઓ એમની પાસેથી ચૂંટવી લેવામાં આવી છે.
આથી ખેડૂત મંદીર વર્ગની કેળવણીના અભેદ એમને
સ્વાવલંબી અને સ્વતંત્ર કરવામાં ન મંડાવવા બેઠેએ.
સ્વાવલંબન, સ્વયંસંચાલન અને સ્વતંત્રતા એમાં નેટલી
બરપર સિસ્ટમ સામગ્રી પડી છે તેટલી બીજી ક્ષામાં
પડી નથી. માનવવસ્તિનું બધી ન બંધનું સ્વયંચ એમાં
ન કેળવણીની આશાબદી અને તેની પૂર્ણફલિ સમાયેલી છે.
વર્ધા કેળવણી સિસ્ટમનાં આ સાચાં તત્વોના
સંપૂર્ણ રીતે સ્વીકાર કર્યાં છે. જનમયી મરણ સુધીની
સમગ્ર કેળવણીને એ મોળના સ્પર્શ કરે છે. કારણ કે
મનુષ્યની બધી ન શક્તિનો સ્વાભાવિક વિકાસ જનમયી
મરણ સુધી થતો ન રહે છે. આથી શ્રમજીવીઓની
પ્રાથમિક, માધ્યમિક, તેમજ ન હચ કેળવણીની બધીયે

ચોળનાઓ એમની પ્રવૃત્તિઓ, એમના હયોગો અને તે.
બધાના સ્વયં-સંચાલન આરંભ ન વિચારાયેલી હોવી
બેઠેએ. આવી કેળવણીમાં સ્વયંવિકાસની સ્વતંત્રતા
રહેલી હોય છે. હયોગ-સંચાલનનું કાર્યકોસાલ્ય એમાં
સંપૂર્ણ રીતે બીલી બેઠે છે; અને જ્યાં આનું વાતાવરણ
દોષ છે ત્યાં જીવનના સર્વ વ્યવહારો અને જીવનની
સાધનાના સર્વ સંસ્કારોને સ્પર્શ કરનારી બુદ્ધિ, પ્રજ્ઞા,
અને વિવેકશક્તિનો સંપૂર્ણ વિકાસ થતો ન રહે છે.
સ્વતંત્ર સ્વયંવિકાસની સ્વાભાવિક પ્રેરણાને બળે બાળકમાં
તેમજ ન મનુષ્યમાં રહેલી અત્યંત શક્તિઓ બહાર
આવવા માટે છે. એ શક્તિઓને હયોગ-પ્રવૃત્તિ અને
પ્રસંગોનું સ્વાભાવિક અને સ્વયંવિકાસ-ચાપક વાતાવરણ
મળવા માટે છે, એટલે તે બધી શક્તિઓ એકદમ બીલવા
માટે છે. સ્વયંવિકાસની આ કેળવણીને પરાવલંબન ખૂંચે
છે. રોષણક્રિયાઓ સામે તો એ રીતસરનું બંદ ન
હોય છે. આથી ન શ્રમજીવીઓની કેળવણીનો આ
બંધનો વિચાર કરીને તે પ્રમાણે તેનો અમલ કરવામાં
આવે તો શ્રમજીવીઓના જીવનનો સાચો વિકાસ તો
યશે ન—એ કેળવણી દ્વારા, આજનાં અર્થકારણ,
સાધકારણ અને સમાજવ્યવસ્થામાં ધૂસી મચેલા ચાર
ધિનાનો મરો દૂર થતાં આર્થિક સમાજ-સ્થાનનું
વાતાવરણ બીલવા માટે. ૨૩-૧-૪૬

રાંધીકુટિર, દરારી

દિલપુરા ખ. દીવાનજી

સંયુક્ત રાષ્ટ્રમંડળના હેતુઓ અને સિદ્ધાંતો

[નવેમ્બર, ૧૯૪૫ના અંકમાં આ મંડળનો પ્રતિષ્ઠા આપવાનું લખેલું તે મુજબ આ તેની રાખ્યા છે હમણું ન
આ મંડળની સ્થેલપ્તેલી એક લંડનમાં પૂરી થઈ તે વખતે આ પ્રતિષ્ઠા સમગ્ર થશે એમ માન્યું છે.]

સંયુક્ત રાષ્ટ્ર મંડળનું બંધરેનાયું એક પુરતક
લખખ બને એવડો મોટો ને વિજયવાદ કરવાવે ન છે.
એમ માનો કે, સંયુક્ત રાષ્ટ્રમંડળ સંસ્થાનું એ બંધારણ
છે. તેમાં ૧૯ હપર પ્રકરણો છે અને તેની કુલ ૧૧૦
હપરાંત હલો છે, જેમાં પાંચ પોતપોતાની અનેક પેઠા
હલો છે. અને એ બધાની રૂઢમાં આ હસતેનવર્ત
‘પ્રસ્થાન’ (‘પ્રિએમ્બલ’) આપેલું છે. હલેવાય છે કે, આ
‘પ્રસ્થાન’નો મુસો સામાન્યવાદી યુસદી, જનરલ
રમરસે ધડ્યો હતો.

પ્રસ્થાન નીચે પ્રમાણે છે:—

“સંયુક્ત રાષ્ટ્રના અને લોકો, એવા મહમ
વિચારથી કે,

— યુદ્ધના અનર્થે આપણા જીવનકાળમાં જે વાર
માનવબળને અલ્પ દુઃખ અને રોડ કરાવ્યાં છે,
તેમાંથી હવે પછીની પેઢીઓને હજારવાને માટે; અને

— બલમત માનવહડોમાં, માનવ વ્યક્તિનાં ગ્રીસ અને
મુદ્દમાં, સ્ત્રીઓ તથા પુરુષોના અને નાનાં તથા
મોટાં રાષ્ટ્રોના એકસરખા હડોમાં—એમાં શક્તિનો
ફરી એકસર કરવાને માટે; અને

— એવી સ્થિતિનું સ્થાપન કરવાને માટે કે જેની નીચે,
ન્યય તથા મુલેહનામાં અને આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદાનાં
બીજાં મૂળસાધનામાંથી નીપજતી ન્યાયહારીઓને
માટે આદરમાન જળવાઈ રહે; અને

— વધારે બહોળી સ્વતંત્રતામાં ફરી સામાજિક પ્રગતિ
અને વધારે સારાં જીવનધોરણો થવામાં મદદ કરવાને
માટે;

અને આ હેતુઓને સાધવાને સારુ,

— સદનરીહસાત્ આચરણ કરવા માટે તથા એકબીજાના
બલા પડેશી તરીકે સાંતિથી હળીમળીને સાચે
રહેવાને માટે; અને

- આંતરરાષ્ટ્રીય સલાહ-સાંતિ તથા સલામતી બળવવાને અમારા બળને એકત્રિત કરવાને માટે; અને
- બધાની સહિયારા હિત સિવાય દશા માટે સસંજય વાચરવામાં નહિ આવે એવી ખાતરી, (અમુક) સિદ્ધાંતોના સ્વીકાર કરીને અને (તેને માટે યત્નથી) યુક્તિઓ કે પદ્ધતિઓ ચોખ્ખા દ્વારા, લેખી કરવાને માટે; અને
- બધી પ્રત્યેયોની આર્થિક તથા સામાજિક પ્રયત્નોની અમિષ્ટિ માટે આંતરરાષ્ટ્રીય તંત્રવ્યવસ્થાને કારણમાં લેવાને માટે;

(સંયુક્ત રાષ્ટ્રમંડળના અને લોકોએ) આ હેતુઓને સ્પષ્ટ કરવાને માટેના અમારા પ્રયત્નોને એકઠા કરવાનો દ્વારો હોય છે.

તેથી કરીને, અમારી પોતપોતાની સરકારોના પ્રતિનિધિઓ, કે જેઓ સાન ફાન્સિસ્કો શહેરમાં ગયા છે, અને પોતાની પૂરી સમિતિ બહોળર સાગન અને ચારી પેટે ફાખવી છે, તેઓની વાટે, અને સંયુક્ત રાષ્ટ્રમંડળના આ વર્તમાન બહેરનામાને સ્વીકાર કર્યો છે; અને આથી એક આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થા સ્થાપીએ છીએ, જેનું નામ 'સંયુક્ત રાષ્ટ્રમંડળ' રહેશે.

['પ્રધાન' પૃ.૩]

હેતુઓ અને સિદ્ધાંતો

કલમ ૧લી

સંયુક્ત રાષ્ટ્રમંડળના હેતુઓ આ છે :—

૧. આંતરરાષ્ટ્રીય સલાહસાંતિ તથા સલામતી બળવવી; અને એ હેતુને માટે :—

સલાહસાંતિને લેખપત્ર ધારતીઓ આપની રોકવા અને ફર કરવા માટે, તથા ચર્ચાઓ કે એવા બીજા સાંતિસંજના પ્રસંગોને દાખી દેવા માટે, એવા મગીને અસરકારક પગલાં લેવાને અને સાંતિમય ચાલનોશી, તથા ન્યાય અને આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદાના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે, આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષત્રિઓ અથવા તે સાંતિસંજ પામ્ય એવી પરિસ્થિતિઓને નિકાલ કે પતાવટ કરવી;

૨. પ્રત્યેયોના આત્મ-નિર્ણયના અને તેમના સમાન-હકોના સિદ્ધાંત મટિના આદર-માનના પાયા ઉપર, રાષ્ટ્રોમાં મિત્રતાના સંબંધ કેળવવા, અને સૌવંભીમ સલાહસાંતિ દેઠ કરવાને માટે બીજા ધરતાં પગલાં લેવા;

૩. આર્થિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, કે માનવદયા-ધર્મી પ્રકારના આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો ઉકેલવાને માટે, અને માનવદહો માટે તથા ભૂતિ, જિંમ, બાપા કે ધર્મના ભેદભાવ વગર સૌને માટે મુલખત સ્વતંત્રતાઓ માટે

આદરમાનને ઉત્તેજન આપવા તથા તેને વધારવાને માટે, આંતરરાષ્ટ્રીય સહકાર મેળવવો;

૪. આ સર્વસાધારણ હેતુઓની સિદ્ધિઓ માટે રાષ્ટ્રો કે કાર્યો કરે તેમાં સુચિત-સાધવા માટેનું કેન્દ્ર બનવું.

કલમ ૨ છ

ઉપર કલમ ૧માં જણાવેલા હેતુઓની સિદ્ધિ માટે, આ મંડળ અને તેના સભ્યો નીચે પ્રમાણેના સિદ્ધાંતો અનુસાર વર્તશે :—

૧. આ મંડળ તેના બધા સભ્યોના રાજદાનેની બાબતમાં સમાનતાના સિદ્ધાંત પર ચાલ્યું છે.

૨. મંડળના સભ્ય થયેથી ગ્રાંપટતા હકો તથા લાભો સૌને ક્રાંતક મળે એટલા માટે, બધા સભ્યો. આ વતમાન બહેરનામાની રૂએ કે ફરને ઉશવવાનું પોતે માધે લે છે, તેમને નેકનિયતથી પૂરી કરશે.

૩. આંતરરાષ્ટ્રીય સલાહસાંતિ અને સલામતી તથા ન્યાય જાળવવા નહિ એવી રીતે અને એવાં સાધનો દ્વારા, મંડળના બધા સભ્યો પોતાના આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષત્રિઓ પતાવશે.

૪. બધા સભ્યો, પોતાના આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધોમાં, કોઈ પણ રાજ્યની પ્રાદેશિક સીમા કે રાજદારી સ્વતંત્રતાની સામે બળ કે તેની ધાકધમકીને ઉપયોગ નહિ કરે; અથવા સંયુક્ત રાષ્ટ્રમંડળના હેતુઓને અસંગત એવી કોઈ બીજી રીતનું વર્તન નહિ કરે.

૫. આ વર્તમાન બહેરનામા અનુસાર સંયુક્ત રાષ્ટ્રમંડળ કે કોઈ કાર્ય કરે તેમાં બધા સભ્યો તેને દરેક મદદ આપશે, અને સંયુક્ત રાષ્ટ્રમંડળ કે કોઈ રાજ્ય સામે અભયબળવણીનું કે તેને રોકનારું પગલું લેવું હશે, તેને સભ્યો મદદ નહિ કરે.

૬. આ સંયુક્ત રાષ્ટ્રમંડળનાં સભ્ય ન હોય એવાં રાજ્યો, આંતરરાષ્ટ્રીય સલાહસાંતિ અને સલામતી બળવવાને માટે જરૂરી હોય તેટલા પ્રમાણમાં, આ સિદ્ધાંતો અનુસાર વર્તશે એવી ખાતરી આ મંડળ સંપાદન કરશે.

૭. આ વર્તમાન બહેરનામામાં કહેલી કોઈ વાત, કોઈ રાજ્યની પોતાના પ્રદેશનો અંદરની હકમતમાં આપની કે ખારા બાબતો છે, તેમાં વચ્ચે મડવાની સત્તા સંયુક્ત રાષ્ટ્રમંડળને આપવી નથી; અથવા એવી બાબતોમાં આ વર્તમાન બહેરનામાની રૂએ, સભ્યોને પતાવટ માટે મૂકવા ફરજ પાડી શકશે નહિ. પરંતુ પ્રકરણ છની રૂએ લેવાનાં પગલાંની અમલબળવણીને આ સિદ્ધાંત વાંધારૂ નહિ થાય."

આદર્શ ગામ

મગધ દેશના પરાક્રમી રાજા અનંતરાસુએ સ્વાતંત્ર્ય-પ્રેમી વળ્લુઓ પર હુમલો કરી તેમને છત્રી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. એમાં સફળતા મળશે કે નહિ એ બાબત મારે તેણે ચોતાના એક મંત્રીને બ્રહ્મ બ્રમણની સલાહ લેવા મોકલવાનો.

રાજાનો વિચાર સાંભળી બ્રમણને ચોતાના પદ્મસિંધ આનંદને વળ્લુઓની સ્થિતિ વિષે પૂછ્યું : “આનંદ, વળ્લુઓ બધા લોકોને સભાશુદ્ધમાં ભેગા કરીને વખતે-વખતે સાવંનનિક કામે તથા સાવંનનિક દિવસે વિષે ચર્ચા કરે છે ? તે લોકોમાં એકતા છે ? તેઓ વફાઈની સેવા કરે છે ? સ્ત્રીઓને માન આપે છે ? ધર્મ પ્રમાણે ચાલે છે ? સમજનાનો સત્કાર કરે છે ? અનાથોની રક્ષા અને પાલનપોષણ કરે છે ?”

આનંદે બ્રમણને ખાતરી આપી કે, “એમ જ છે,” ત્યારે બ્રહ્મ બ્રમણને કહ્યું, “એમ જ હોય તો વળ્લુઓની ઘાર નહિ થાય, તેમની તો હતતિ જ થશે. કેમ કે હું ત્યારે વેશાલી ગયો હતો ત્યારે વળ્લુઓને મેં આ જ મંત્ર આપ્યો હતો કે, ત્યાં સુધી તમારું સિંહણ શુદ્ધ છે, ત્યાં સુધી તમે ધર્મને માથે ચાલો છો, ત્યાં સુધી તમારું આચરણ શુદ્ધ છે, ત્યાં સુધી તમે પરત્વ નહિ પામો.”

આપણા દેશ પર અનેક વિદેશીઓએ આક્રમણ કર્યો છે. અનેક રાજ્યો અને સામ્રાજ્યો અહીં રૂપાયેલાં અને નાશ પામ્યાં. પરંતુ ત્યાં સુધી આપણું ગામડાંમાં ચોતાની પંચાયતો મારફત સમાજનાં બધાં કામકાજ અને વહેવાર મોટે ભાગે કરતાં રહ્યાં; ગામ-ગ્રામજનો સુચિસિત, સંસ્કારી અને ધર્મપરાયણ તથા નીતિપરાયણ રાખવાનું કામ ચોતાનું જ છે એમ માનતાં રહ્યાં; ગામને સ્વચ્છ અને નીરોગી રાખવા દરરૂં પોતે જ પાન-આપણું; ગામની ખેતી અને ગોપાલનની સાથે ખીન ગૃહ-તથા-ગામ-હદોગને ઇત્યાદિ રાખી સઘળી જરૂરિયાતોમાં સ્વાવલંબી રહ્યાં; ગામના કારીગરો અને ગરીબમાંથી કોઈ બેકાર કે બુધ્ધે ન મટે એ ભેલાની દ્રુજ બરાબર બળતવા રહ્યાં; ગામમાં ચોરી, ધાડ ન થાય એની વ્યવસ્થા પોતે કરતાં રહ્યાં; અને ગામમાં ક્યાંય અધરાં ભેગા થતાં નિષાઘ સાવજાનું કામ ચોતાના હાથમાં રાખ્યું. —ત્યાં સુધી તેમણે ચોતાની સ્વતંત્રતા ટકાવી રાખી અને તે સ્વાવલંબી અને સુખી રહ્યાં. પરંતુ આપણા દેશમાં અંગ્રેજી રાજ્ય સ્થાપના પછી તેની નવી રાજ્યપદ્ધતિ અને અર્થવ્યવસ્થામાં આપણું ગામડાંમાં ચોતાની બધી સ્વતંત્રતા અને સ્વાવલંબન ખોઈ બેઠાં. અને એને પરિણામે આજે તે નિરતેજ અને કંગાળ બની ગયાં છે. અનેક દેશી તથા પરદેશી હતિહાસવેત્તાઓ અને રાજનીતિજ્ઞોને અભિપ્રાય છે કે, અંગ્રેજોએ આપણા દેશમાં આપીને જે દ્રુષ્ટાંત

કર્યો છે — કાંઈક ચોટા ફાયદો પણ કર્યો છે, પરંતુ દ્રુષ્ટાંત વધારે કર્યો છે — તેમાં સૌથી મોટું દ્રુષ્ટાંત તેમની ક્રિસ્ત રાજ્યપદ્ધતિ છે. તેને દાખલ કરીને આપણાં ગામડાંની રિઝેન્ડ્રેટ અર્થવ્યવસ્થા અને રાજ્યપદ્ધતિને તેમણે તોડી નાખી અને ગામડાંના લોકોને ઇત્યાદિ જરૂરી નાની નાની બાબતોમાં પણ પરાવલંબી બનાવ્યા અને ડિ'હૅસ્ટાનની એક બધ્ધ સ્વરાજ્ય-વ્યવસ્થાનો નાશ કર્યો. એથી કરીને આજે જે ગામમાં પાણીની સારી વ્યવસ્થા ન હોય, સારા રસ્તા ન હોય અથવા રાજા ન હોય, તો લોકો લોકલેન્ડ પાસે જાય છે; ગામમાં ચોરી થાય, મારામારી થાય અથવા, તો પોલીસબાજી પોલીસ અમલદાર ન આવે ત્યાં સુધી બધું કામ જેમનું તેમ પડી રહે છે, પરંતુ એને મારે કાંઈ પણ કરવાની અધિકાર લોકોના હાથમાં નથી હોતા. કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકરે કહ્યું છે કે, કાંઈ પણ સાવંનનિક કામ કરવાની શક્તિ અને તેની દોરવણી લોકો પાસે રહી નથી, બધું સરકારના હાથમાં જઈ રહ્યું છે. ગામસેવકોએ જઈ, ગરીબ, અસહાય બનેલાં અને જેમના ઇત્યાદિ કાંઈ પણ ભવનો રત્ન રહ્યાં નથી એનાં ગામડાંની કમતિ મારે કમર કસવાની છે. એ મારે અખૂટ પીરજની જરૂર છે.

આ લેખમાં, આપણા પુરુષાર્થનું ધ્યેય શું છે, એટલે કે, આપણા પ્રવલ્લીત અંતે આપણાં ગામે કેવાં બનવાં જોઈએ, એની કાંઈક કલ્પના આપવાની હવાઈ છે.

૧. આપણાં ગામોમાં સૌથી મોટું હુલ્લુ મંદીરોનું છે. ગામમાં ધરો અને તેનાં આંગણાં સાફ નથી હોતાં. કમિયાં સાફ નથી હોતાં. ગામની આશુબાલુની ખુલ્લી જમીન સાફ નથી હોતી. પરમંત્રી મોરિના પાણીને નિકાલ કરવાની કોઈ ભવની વ્યવસ્થા ન હોવાથી ઘર, આંગણું અને રસ્તામાં ખૂબ ગંદું કાચ રહે છે અથવા હુલ્લુ મારતાં ખાતોરિયાં હોય છે. ગામના કુવાની આસપાસ એવો જ ગંદો કાચ રહે છે, અને ઘણું જગાએ તો ગંદું પાણી કુવામાં જઈને કુવાના પાણીને બગાડે છે. આપણે મારે આ કામ એટલું મુરતેલ બની જાય છે કે, એ રોકવા મારે આપણે આપણી બધી શક્તિ ભેગા કરવાની જરૂર છે. ગામના નવજુવાનોમાંથી સફાઈ-સેવકોની ટુકડી વેચાર કરી ગામની શેરીઓ આપણે સાફ રાખવી જોઈએ. લોકોનું મોરિનું તથા કુવાની આસપાસનું પાણી વ્યવસ્થિત નીકાલ મારફતે દૂર લઈ જઈને તે વડે ‘કેચર્ડ’ જેવું પાણી રોપી લે એવું સાદું અથવા કેળ જેવા છાંટ ટગાડવા જોઈએ. એનાથી ગંદકી દૂર થવાની સાથે કાંઈક આવક પણ થઈ શકે. આથી જ નીતે લોકોના રીતને મરિ લાગા ખાડા ખોદીને તે પર વાંસની દીનીનાં બળત્ર મકવાથી ગંદકી દૂર થઈને વપયોગી ખાતર પણ મળશે. ગામડાંની ગંદકીનો આ પ્રથમ એવો છે કે, જે આપણા વધારાના

પાણીની, કચરાપૂર્ણની અને આપણા મળમૂત્રની ચોચ વ્યવસ્થા કરીએ, તે ગંદકીને લીધે થતી બીમારીથી આપણને બેઠકું વડકસાન વેઠકું પટે છે તેનાથી કેટલોક વધારે ફાયદો આપણે ઉઠાવી શકીએ. પરંતુ આપણી આ ગંદકીની ટેવો સેંકેડો વર્ષ નીની છે, એટલે એને દૂર કરવા વરસો સુધી કામ કરવાની તૈયારી રાખીને આપણે કામ શરૂ કરવું જોઈશે. લોકોની ટેવો બદલવા માટે તેમને સાધનો મેળવી

આપવા કુપરાંત લાંબા વખત સુધી તેમને પ્રત્યક્ષ લાભીય આપવી પડશે. એ કામને માટે અથાદ ધીરજ, લગ્નની અને ધૈર્યની જરૂર છે. એને સફળ બતાવવાના પ્રયત્નમાંથી જ સંજોગ પેદા થશે અને તે એટલું મુશ્કેલ હશે કે એની મારફતે આપણે ખીલ અનેક કામો કરીને આમલોમાં સ્વચ્છતાની સ્થાપના કરી શકીશું. (કમરાઃ) ('ખાદી જગત'માંથી) નવલરિ દ્વારકાંદાસ પરીખ

મહારાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીની ચોજના

પ્રારંભિક

ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રમાં ઈ. સ. ૧૯૨૦ ની સાલમાં અસહકારના આંદોલન વખતે રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. તે જ પ્રમાણે બિહાર, કાશી અને રિલ્લીમાં પણ રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીની સ્થાપાઈ હતી અને તે દ્વારા ફેબ્રુઆરી મેઝમાં ધણું ઉપયોગી કામ કરવામાં આવ્યું હતું. પણ તે કામ કે તેની પદ્ધતિ સરકાર-માન્ય નહોતાં. વળી તે સંસ્થાઓ સ્વરાજ માટે સરભઈ હતી અને સ્વચ્છતા માટે કામ કરતી રહી. એટલે દેશની પરિસ્થિતિ અનુસાર તેમના કામમાં બરતો એટ આવતા રહ્યાં. આથી પ્રચલિત ફેબ્રુઆરીના રિસિયાઓએ ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રમાં સરકાર-માન્ય ધળની યુનિવર્સિટી સ્થાપવાની પ્રથતિ ઉપાડી. ગુજરાત કરતાં મહારાષ્ટ્રમાં આ પ્રથતિ વહેલી શરૂ થઈ અને તે વધારે વેગવંતી બની. પણ તે વેગનો આધાર સરકારની કપાઈ ઉપર રહેલો હોઈ સરકારી રજાશિયા ઘોરણે તે આગળ વધે છે. ૧૯૧૭ માં મુંબઈ ઇલાકાની ફેબ્રુઆરી પરિષદે બાબાવાર પાય વિદ્યાર્થીની સ્થાપવાની હિમાયત કર્યાં પણ ૧૯૨૪ માં સેતલવાડ પ્રમિતિએ પ્રપ્ત બહામણે હરી હતી કે, 'મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત, છત્તીસગઢ અને ત્રિપુરા માટે ચાર જુદી વિદ્યાર્થીની સમય પાડે ત્યારે સ્થાપવી અને તેમાં પૂનઃ મહારાષ્ટ્ર વિદ્યાર્થીની સ્થાપવા માટે પૂરેપૂરી પરિસ્થિતિ તૈયાર છે.' આ બહામણ ૧૯૨૬ માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીની સિનેટ સ્વીકારી હતી. પણ તેને લગભગ ૨૦ વરસ થઈ ગયાં છતાં તે વિદ્યાર્થીની અસ્તિત્વમાં આવી નથી. ગુજરાત માટે જુદી વિદ્યાર્થીની સ્થાપવાની જરૂરિયાત ઉપરની બતામણમાં સ્વીકારવામાં આવી હતી. પણ ગુજરાતની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિને કારણે કે જો તે કારણે છે હમણાં સુધી ગુજરાતની રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીની અંગ્રજ અલ્વારના સરકારી ટાંચ હેઠળ ગુજરાત યુનિવર્સિટી સ્થાપવાની મળવળ કપાડવામાં આવી નહોતી. ત્યારે મહારાષ્ટ્રના આગેવાનો તે બાબત સરકાર ઉપર અપારતવાર હસાવે અને પ્રતિનિધિમંડળો દ્વારા દળણ લાવ્યા કરતા હતા. ૧૯૩૪માં સરકારે પનાની કેકન કોલેજ બંધ કરવાનો હુકમ કર્યો ત્યારે ત્યાંના આગેવાનોએ વિરોધ કરીને એ કરાવનો અમલ બદલાવ્યો હતો. અને એ કોલેજને અનુ-

રનાતક અવસ્થા અને સંશોધન માટે ૧૯૩૬માં ફરી ચાલુ કરાવી હતી. તેના બંધારણમાં એવી કલમ રાખવામાં આવી હતી કે, મહારાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી સ્થાપાય ત્યાં સુધી મુંબઈ યુનિવર્સિટીના કુલનાયક તે દિવસની વ્યવસ્થાપક સમિતિમાં સભ્ય તરીકે રહે. આ બંધારણમાં ૧૯૪૦માં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો અને કુપરની કલમ પણ બદલવામાં આવી. એટલે મહારાષ્ટ્રના આગેવાનોને મહારાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના બાવી વિશે શંકા થઈ અને તેઓ સરકારના સલાહકારને મળ્યા. તેને પરિણામે સરકારે ૧૯૪૨ ના ફેબ્રુઆરીમાં મહારાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીની યોજના રજૂ કરવા શી. જયકરના પ્રમુખપદે સાત સભ્યોની એક સમિતિ નીમી, અને તેમાં એક મુસ્લિમ સભ્યને પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યા, એટલે આક સભ્યોની સમિતિ થઈ હતી. તેણે જ જાણમાં રિપોર્ટ રજૂ કરવાનો હતો. પણ તે રીતે કામ ન થઈ શકવાથી રિપોર્ટની મુદત ૧૯૪૩ના એપ્રિલ સુધી લંબાવવામાં આવી હતી. તે મુજબ જે રિપોર્ટ થશે તેમાં મહારાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી કયા ઘોરણે રજા શક્ય તેના ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે. તે અંગે સમિતિની મહત્વની ભલામણો કલમવાર નીચે મુજબ છે:-
હેતુ અને કાર્ય

૧. મહારાષ્ટ્ર માટે એક પ્રાદેશિક વિદ્યાર્થીની સ્થાપવી, જેમાં મરાઠી બાષા, સાહિત્ય, વેપાર-વ્યવસાય, ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ અને કળાનું શિક્ષણ અપાય અને સંશોધન થાય, અને હિંદની જુદી જુદી ભાષાઓ અને તેના સાહિત્યને પણ સુલભત્વ અપાસ થાય.

૨. સંસ્કારના વિષયો, વિજ્ઞાન, ઔદ્યોગિક વિજ્ઞાન, કાયદો, દાકતરી અને એવી વિદ્યાઓનું ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવું અને તેના સંશોધનની વ્યવસ્થા કરવી.

૩. વિશિષ્ટ ગ્રંથો અને વ્યાખ્યાનો દ્વારા પ્રબળ બધા ગ્રંથોમાં ઉચ્ચ ફેબ્રુઆરીના શાસ્ત્રીય અને વ્યાવહારિક દષ્ટિએ પ્રચાર કરવો અને તે વિષયોમાં લાયકાત મેળવનારને પ્રમાણપત્રો આપવાં.

નામ

૪. મહારાષ્ટ્ર માટેની વિદ્યાર્થીનીનું નામ 'યુનિવર્સિટી' રાખવું.

વ્યવસ્થા અને કાર્યપ્રદેશ

૫. પૂનામાં હાલ કામ કરતી જુદી જુદી કેળવણીની સંસ્થાઓના આલબન સભ્યો અને વ્યવસ્થાપકોના મોટા બાગ આ વિદ્યાપીઠ સાથે જોડાઈ નથી એ આજે વ્યવહારુ લાગતું નથી. એટલે તેમના પરસ્પર સહકાર સાધવો જોઈએ અને ચેન્નુચેટાની પદ્ધતિનું શિક્ષણ આપતી બધી કોલેજો નવી વિદ્યાપીઠની સભ્ય બનવી જોઈએ. એટલે કેટલો વિદ્યાપીઠની સાથે મળીને હમ્ય શિક્ષણ અને સંશોધનની વ્યવસ્થા કરે.

૬. ઇન્ટર ઝુધીના શિક્ષણની વ્યવસ્થા કોલેજો પોતાની મેળે ગોઠવી લે; પણ પદવી માટેના શિક્ષણની વ્યવસ્થા કોલેજોના સહકારથી વિદ્યાપીઠ કરે.

૭. વિદ્યાપીઠને પોતાની સભ્ય સંસ્થાઓનાં પુસ્તકાલયો ઉપર અંકુશ હોય, અને શિક્ષકો અને હમ્ય વ્યવસ્થાના નિયામકો માટે વિદ્યાપીઠ પોતે એક રવત ન પુસ્તકાલય ઊઠું કરે.

૮. અત્યારે પૂનામાં ચાલતી પેત્રીવાડી અને ઇન્નેરી કોલેજો પણ નવી વિદ્યાપીઠના અંકુશ હેઠળ આવી અને મહારાષ્ટ્ર જહારના વિદ્યાર્થીઓને તેમાં દાખલ કરવા ખાતર અને તેનું આખા ઇલાકાની તરીકેનું ધોરણ ટકાવી રાખવા માટેની વિગતો એક સમિતિ નક્કી કરે.

૯. નવી વિદ્યાપીઠના કાર્યપ્રદેશમાં, મુંબઈ સહેર અને પરાંચિ આદિ કરતાં, મુંબઈ પ્રાંતનો મરાઠી ભાષા બોલનાર આખો પ્રદેશ આવે.

૧૦. મરાઠી ભાષાવાળાં બાળકાં દેશી રાખવો, તેમની ઇચ્છા હોય તો, આ વિદ્યાપીઠ સાથે જોડાઈ શકે.

૧૧. મહારાષ્ટ્ર જહાર મરાઠી ભાષામાં કામ કરતી સંસ્થાઓ પણ ઇચ્છે તો આ વિદ્યાપીઠ સાથે સંબંધ બાંધી શકે.

૧૨. મહારાષ્ટ્રમાં આ વિદ્યાપીઠ સિવાય બીજા કોઈ વિદ્યાપીઠ મેટ્રિકની પરીક્ષા લઈ ન શકે.

૧૩. મેટ્રિક માટે અભ્યાસક્રમ નક્કી કરવા ઉપરાંત માધ્યામિક શાળાઓ ઉપર આ વિદ્યાપીઠનો અંકુશ ન હોય. તેમનો સંબંધ સરકારી કેળવણી ખાતા સાથે ચાલુ રહે.

૧૪. હાલની પૂના જહારની કોલેજો મુંબઈ યુનિવર્સિટી સાથે સંબંધ ચાલુ રાખવો હોય તો રાખે; પણ કોઈ પણ નવી કોલેજનો સંબંધ આ વિદ્યાપીઠ સાથે ન હોવો જોઈએ.

૧૫. વિદ્યાપીઠે શરૂઆતથી જ પ્રોટેા માટે ખાસ વર્ગો અને વ્યાખ્યાનોની વ્યવસ્થા કરવી અને વિદ્યાપીઠની બાહ્ય પ્રવૃત્તિ પણ વિદસાવવી.

અધિકારણ

૧૬. વિદ્યાપીઠની વ્યવસ્થા માટે નીચેની સમિતિઓ રચવી :

- (૧) નિયામક સભા (કોર્ટ)
- (૨) કોર્પોરાટી સભા
- (૩) વિદ્યાનિધિમંડળ (એકેડેમિક કાઉન્સિલ)

(૪) વિદ્યાસમિતિ (ફેલોશી)

(૫) વ્યવહાર સમિતિ

(૬) ખાસ સમિતિઓ

(કમિટીઓ મરાઠીમાં નામે ચોળમાં નથી)

૧૭. નં. ૩, ૪, ૫ ની સમિતિઓ શિક્ષણવિષયક બધી વ્યવસ્થા કરે અને નં. ૧ ની સભા મુખ્યત્વે તે જહારની બાબતો વિષે નિર્ણય કરે. બધો વહીવટી અને નાણાવિષયક કાંદાખર નં. ૨ ની સભા સંભાળે.

૧૮. નિયામક સભામાં મહારાષ્ટ્રના દસ જિલ્લાઓની યુનિવર્સિટીઓ અને લોકલ બોર્ડોના પ્રતિનિધિઓ હોય અને મોંઘાચેલા ચેન્નુચેટાના પ્રતિનિધિ હોય; માન્ય શાળાઓના પ્રતિનિધિ હોય અને પ્રાન્તની ધારાસભાના પ્રતિનિધિ હોય; તે ઉપરાંત સરકારનાં કેળવણી ખાતાઓના પ્રતિનિધિ હોય અને કુલપતિ (ચાન્સેલર) પોતે વધુમાં વધુ ૨૦ ટકા સભ્યો નીમે, તેમાં પછાત વર્ગો અને લઘુમતી કોમોના પ્રતિનિધિઓનો સમાવેશ થાય.

૧૯. શિક્ષણ સમિતિઓમાં બધા શિક્ષણનું કામ કરનારાં જ હોય.

૨૦. પ્રાન્તનો ગવર્નર આ વિદ્યાપીઠનો કુલપતિ (ચાન્સેલર) થાય અને કુલનાયક (વાઇસ ચાન્સેલર) કોર્ટ અનુભવી શિક્ષણશાસ્ત્રી હોય. તે પચાસ હોય કે સેવાસભી હોય.

૨૧. જુદી જુદી સમિતિઓ માટે ચૂંટણીની હરીફાઈ અને લેટલી ચોણી રાખવી.

નાણાંવ્યવસ્થા

૨૨. સરકાર વિદ્યાપીઠની ઓફિસો, વ્યાખ્યાનખંડો અને લાયબ્રેરીમાં મકાન બાંધવા માટે ઉચ્ચક શ. ૫ લાખની મદદ શરૂઆતમાં આપે, અને પછી દર વરસે શ. ૨૫ લાખની ચાલુ ખર્ચમાં મદદ આપે. તે ઉપરાંત હાલ પૂનાની સંસ્થાઓ પાછળ ને ખર્ચ કરે છે કે તેમને મદદ આપે છે તે ચાલુ રાખે. એટલી મદદ મળે તો વિદ્યાપીઠનું શરૂઆતનું ચાલુ ખર્ચ પરીક્ષાની ફી વગેરે મળીને નીકળી રહેશે. કામના ઉત્તરોત્તર વિકાસ માટે તો સરકાર અને પ્રાંત તરફથી ઘણી વધારે મદદની જરૂર રહેશે.

૨૩. વિદ્યાપીઠ શરૂઆતમાં ૧૨ અધ્યાપકો અને ૧૨ અધ્યેતાઓ (રીડર્સ) નીમે, તેમાં પહેલાંના પચાસ ૫૦૦-૨૫૦૦૦ રાખવો અને બીજાને ૩૦૦-૨૦-૫૦૦ રાખવો.

શિક્ષણનું માધ્યમ

૨૪. વિદ્યાપીઠનું એક મદરવનું કામ મરાઠી ભાષાને શિક્ષણના વાહન તરીકે દાખલ કરવાનો અખતરો કરવાનું રહેશે.

૨૫. મરાઠી-માધ્યમનો પ્રથમ આ પ્રદેશમાં પસતા બિન-મરાઠી લોકોની જરૂરિયાતોનો ખ્યાલ કરીને કરવો જોઈશે. તેવા લોકોની સગવડ ખાતર એવી વ્યવસ્થા કરવી કે, પરીક્ષાઓમાં જવાઓ અંગ્રેજીમાં આપવાની છૂટ ચાલું

રાજવી અને ઇન્ટર સુધીની પરીક્ષાઓ માટે ઓછામાં ઓછી એક સંસ્થામાં અંગ્રેજ દ્વારા શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા નાખવી. તે ઉપરાંત આગળના અભ્યાસ માટે સંસ્કૃત અને મરાઠી ભાષાના અભ્યાસ સિવાયના બધા વિષયો અંગ્રેજ દ્વારા સીખવવાની વ્યવસ્થા વિદ્યાર્થીને કરે. આ નતની સગવડનો ઉલ્લેખ વિદ્યાર્થીની સ્થાપનાના મૂળ કાયદામાં કરેલો અને તેમાં પ્રાંતિક સરકારની મંજૂરી વગર ફેરફાર ન થાય એમ રાખવું.

પ્રેરકારિ અને સુધારા

૨૧. બી. એ. પેટીલ સ્કૂલને કાઝરીની પદવી માટેની કોલેજ ખનાવવી.

૨૭. વિદ્યાર્થીના ઉચ્ચ અભ્યાસક્રમમાં સંતોષ અને કળાના શિક્ષણને સ્થાન આપવું અને ઔદ્યોગિક વિજ્ઞાન, વ્યાયામ, યોગવિદ્યા, વહાણવિદ્યા અને લશ્કરી તાલીમ જેવા વિષયોના શિક્ષણને વિકાસ કરવો.

૨૮. અભ્યાસક્રમે અમેરિકન અને જર્મન વિદ્યાર્થીના ધોરણે રચવા અને કોલેજોમાં પણ વિદ્યાર્થીઓના કામ પર અભ્યાસીની અંગત હેમરેખ રહે તેવા પ્રયત્ન કરવો.

૨૯. અભ્યાસ માટે ગાખાપથી અલગ અને છાત્રાલયોની બનાવ રહેતા વિદ્યાર્થીઓના રહેઠાણને પ્રગ વિદ્યાર્થીને હાથ ધરવો અને તેવા વિદ્યાર્થીઓના આરોગ્ય અને રહેઠાણ ઉપર હેમરેખ રાખવાની વ્યવસ્થા કરવી.

૩૦. ગરીબ અને પછાત વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ આગળ બણી શકે તે માટે વ્યવસ્થા કરવી અને તેવા વિદ્યાર્થીઓ અભૂતાં અભૂતાં કમાઈ શકે તેવી સગવડો આપવી.

૩૧. પસાર થયેલા વિદ્યાર્થીઓને કામધંધા શોધવામાં મદદ કરવા માટે બ્રિટિશ યુનિવર્સિટીઓની આર્થિક એક અવસાન-સહાયક પ્રોડ સ્થાપવું.

ઉપસંહાર

કમિટીની બહામણોના આ સાર છે. રિપોર્ટ ઉપર બધા સભ્યોએ સહીઓ કરેલી છે. કમિટીએ પહેલેથી અંદર અંદર એવું નક્કી કરેલું કે, કોઈ પ્રમ ઉપર બનતાં સુધી બહુમતીથી નિર્ણય ન કરવો. અને કોઈ બાબત મતભેદ જણાય તો તેની લડાઈ કરવાને પ્રયત્ન કરવો અને તેમ છતાં નિકાલ ન થાય તો તે બાબતના જુદા જુદા વિચારોના ઉલ્લેખ કરીને તે બાબત નિર્ણય ન આપવો. આ ધોરણે પોતે કરેલા નિર્ણયોને સાર કમિટીએ તા. ૧૮-૨-૪૩ને રોજ ચર્ચા કરીને આપ્યો. ત્યાં સુધી બધા સભ્યો એકમત હતા. ત્યાર બાદ કમિટીના એક સભ્ય બી. બી. સરકારને વધુ વિચાર કરતાં, નવા વિચારો સૂચવા અને તેમણે 'હિન્દુઓ અને યુસ્તિમો પ્રત્યેની પોતાની રપષ્ટ અને અનિવાર્ય ફરજ' વિચારીને મતભેદની જુદી નોંધ લખી. તેમાં તેમણે એવી માગણી કરી છે કે, 'અરિથમ વિદ્યાર્થીઓને અત્યારે મહારાષ્ટ્રમાં કોઈ પણ

હાઈસ્કૂલ કે કોલેજમાં અંગ્રેજ દ્વારા શિક્ષણ લેવાની એ સગવડો છે તે મરાઠી માધ્યમ દાખલ થવાથી ઓછી થવી ન જોઈએ. અંગ્રેજ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઘટી જાય તો પણ હાલ ગળતી સગવડ ચાલુ રહેવી જોઈએ. આ ની શરતે સરકારે નવી વિદ્યાર્થી સ્થાપવાની રત્ન આપવી જોઈએ અને તે બાબત કાયદામાં બાંધવરી રાખવી જોઈએ.' આ સૂચના, કમિટીમાં પડેલાં આવી હોત તો તેનો કંઈક રસ્તો કાઢત એમ બાકીના સભ્યોએ કહ્યું છે. પણ તે સૂચના જેવી છે તેવી બાકીના સભ્યોએ સ્વીકારી નથી અને તેઓ પોતાની મૂળ સૂચના (સાર કલમ ૨૪) ને વળગી રહ્યા છે.

કમિટીને માટે એટલું કહેવું જોઈએ કે, યુનિવર્સિટીના આદર્શ કે બંધાણ કે હેતુઓ વિશે તેઓ ગમે તે વિચારો ધરાવતા હોય. પણ તેમણે રિપોર્ટમાં આદર્શોના વ્યાપક દારિક દષ્ટિએ તોડ કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. મહારાષ્ટ્રની આંતરિક સ્થિતિ, હાલ ત્યાં કામ કરતી સંસ્થાઓની સ્થિતિ, અને અત્યારની રેશની સ્થિતિ, બધાનો વિચાર કરીને તેમણે પોતાની બહામણોનું સ્વરૂપ ધરાવ્યું છે. તેમ કરવા બતાવેલા આદર્શ મોલો પડ્યા હોય અને વ્યવહારની આંદીપ્તિમાં તેઓ અઘરાઈ થવા હોય તેમ લાગે છે. તેમણે ચર્ચાને કલપવિ રાખવાનું કહ્યું છે અને સરકારી મદદ ઉપર વિદ્યાર્થીનું મંડાણ કરવાનું વિચાર્યું છે. તેમણે કોઈ મહત્ત્વની બાબત માટે સંમતિપાત્ર આમ્રદ રાખ્યા નથી. સ્વભાષાનું માધ્યમ દાખલ કરવા માટેય કંઈ ચોક્કસ આમ્રદ રાખ્યા નથી, તેમ રાષ્ટ્રભાષાના સ્થાન વિશે કંઈ બહામણ કરી નથી. ઊલટું, હાલના સંજોગોમાં અંગ્રેજીનું ધોરણ ઘટવું ન હોય શકાય એમ કહ્યું છે. ઔદ્યોગિક શિક્ષણ કે સ્ત્રીશિક્ષણ વિશે ખાસ કંઈ વિચાર્યું નથી. નવી વિદ્યાર્થી સ્થાપવાના ઉત્સાહમાં મહારાષ્ટ્રની તિલક વિદ્યાર્થીના અભ્યાર સુધીના કામ વિશે કંઈ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. તેમનું મુખ્ય ધ્યેય અત્યારના સંજોગોમાં શક્ય તે રીતે મહારાષ્ટ્ર માટે સરકારમાન્ય જુદી વિદ્યાર્થી સ્થાપવાનું જણે છે. સરકારે તે ધ્યેયને માન્ય રાખ્યું છે અને તેવી વિદ્યાર્થીની સ્થાપના માટે અનુમતિ આપી છે. અગ્રાહ પણ એવી અનુમતિ આપી હતી. પણ હવે વધારે ચોક્કસ રૂપમાં આપી છે અને સરકારના બાંધકામ વગેરેના ખર્ચ માટે રા. પંચાળની મદદ અને પછી દર વર્સે રા. શા. લાખની ચાલુ ખર્ચમાં મદદ કરવાનું સ્વીકાર્યું છે. એ રીતે કમિટીના સભ્યોનો પ્રાથમિક હેતુ ચાર પડ્યો છે. પણ તે પૂરતું છે? યુનિસારમાં પણ તેવી અલગ વિદ્યાર્થી સ્થાપવાના પ્રયત્નો ચાલે છે. એટલે યુનિસારે તે વિચારવા જેવા પ્રસંગ છે કે, મહારાષ્ટ્રની કમિટીએ કે કયું છે તે પૂરતું? તેનાથી પ્રભાવી કેવળજીને નવો યુગ શરૂ થયો? તેનાથી સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રનું પદાર્થ થયો?

વિકલક્ષાસ કોઝારી

રચનાત્મક કાર્યક્રમ વગર છૂટકો નથી

કેમ કેમ રાષ્ટ્ર રચનાત્મક કાર્યની અવગણના કરે છે, તેમ તેમ ગાંધીજી તેના ઉપર વધુ ને વધુ ભાર મૂકે છે. લોકોને તે હંમેશા યાદ કરાવે છે કે, સંગઠન વગર અને રચનાત્મક કાર્યક્રમની અમૂલ્ય-અવગણી વગર રચનાત્મક નથી; અને કોન્ગ્રેસે એને વિશે બારે કસો ઉતાર્યાં નથી ખતાવ્યાં તેમ છતાં તેઓ આમ કહે છે.

રચનાકાર્ય પર ગાંધીજીનો આટલો બધો ભાર શા માટે છે? સત્તાનાં કોટરોં ઉપર તે સીધી રાજદારી ચળવળ દ્વારા હલેલા કેમ નથી કરતા? આ પ્રશ્નનો વિગતવાર વિચાર કરવા બેસીએ તો, ધ્યાનમાં અને સમાજના જીવન વિષેની ગાંધીજીની ફિલસૂફીમાં આખા જીવે જિતરું પડે. એમાં પડવાનું અહીં ન હોય. તેથી અહીંયાં તો હું રચનાત્મક કાર્યક્રમની બે ને ગાંધીજીની અને અવગણી બાજુએ છે તેથી તેમને જ ગામ બચાવેશ.

ગાંધીજીના રચનાત્મક કાર્યક્રમો મૂળ પાયા એ વિચાર ઉપર છે કે, હિંદુસ્તાનનું પરરાજ્ય, એક પ્રખલ વડીકેનાં આપણાં પ્રાથમિક મૂળ હતુંએને આપણે જે અવગણીએ છીએ, તેના ઉપર નજર છે અને ફોર છે. તેથી કરીને, લાંબા કાળથી ઉવેખાતી આવેલી એ ફરને આપણે ન્યાં સુધી અહમલિ કરીએ, ત્યાં સુધી, એ લાંબા કાળથી ઉવેખાતી આવેલી ફરને પૂરતી તો હજી રચનાત્મક હોઈ શકે નહિ. કાંતણુ, -આગેવાળીય, રવેશી, રાષ્ટ્રસાધા, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, કોમી એકતા, કે આમ-જનતાની સેવા, —આમાંનું કોઈ પણ લોકો લાંબેથી ઉવેખાયેલી રાષ્ટ્રીય ફરને એ બધાં સૂચવનારાં છે. આવી ફર જબલવવા ઉપર રાષ્ટ્રની પ્રગતિનો આધાર છે. ગાંધીજી એમ માનનારા છે કે, રાજકીય કે કોઈ પણ નતના હક ચોલાની ફરને બમલવામાંથી આપણાપ આગી મળે છે.

રચનાત્મક કાર્યક્રમની બીજી બાજુ, રાષ્ટ્રનું સંગઠન કરવાને માટે તેમાં ને શક્તિ રહેલી છે, તે છે. કોઈ પણ સંગઠન સંપ અને સહકારથી યતા કાર્ય ઉપર બધાય છે. તેથી, એવી રીતે કરવામાં આવતું કાર્ય નેહનું વધારે સાચું અને ખપતું હોય, તેટલું તેની આસપાસ રચાતું સંગઠન વધારે મજબૂત થાય. ગાંધીજી હિંદના રાજદારણનાં રાખલ થયા તે પહેલાં, કોંગ્રેસના સંગઠનને પાયા ચળવળ અને કેખાલો કરનાં એ હોતો. આ પ્રવૃત્તિઓ કામગીરી છે; પરંતુ તેમાં એનું કામ નથી મળતું કે નેનાં બંધિઓ- રાજ-બ-રોજ ભાગ લઈ શકે, એ પ્રવૃત્તિઓમાં આપણી શક્તિઓ અને આવડતોનો કસોને પૂરો ઉપયોગ નથી થતો. તેથી ગાંધીજીના આવવા પહેલાંનું કોન્ગ્રેસ સંગઠન કીટું અને

નબળું હતું. ગાંધીજીએ આ બધું બદલી કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો. રાષ્ટ્રના આ સંગઠનને તેમણે લોકશાહી બધારણુ કરી આપ્યું. આમાંથી સભ્યો મોંઘવાનું અને વખતોવખત રાગિતિઓની ચૂંટણીઓ કરવાનું કામ બચ્યું. પણ આ પૂરતું નથી. આ કામો પાણ રાજ-બ-રોજની પ્રવૃત્તિ નથી. વળી, ચૂંટણીનું કામ ધણી વાર લોકોને એક કરવાને બદલે અલગ કરે છે. તેના હરીફ ઉમેદવારો એકબીબની સક્તિઓનો લાભ મેળવવાને બદલે સામસામાની જીણુપો પર જ ભાર પડવા વધારે સંભવ છે. અને ને વાત કોન્ગ્રેસની ચૂંટણીઓ માટે સાચી છે, એાઉવતે આરો, પાર્લામેન્ટરી કાર્યક્રમ માગે પણ સાચી છે; —બેકે આમાં બ્રિટિશ સરકારની સામે થવાનું હોય છે તે છતાં.

અવગળની અને લોકશિક્ષણની દિશ્વે, રાજદારી અને કોંગ્રેસી ભેદ ચૂંટણીઓની કિમત છે. સંગઠન બાંધવામાં તે મદદ કરે છે. પરંતુ એમ બધાં સંગઠન બહુ મજબૂત કે પક નથી થઈ શકતું. તેથી કરીને, આ પ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત રચનાત્મક કાર્યક્રમને પણ ગાંધીજી રાષ્ટ્રની આમળ મૂકે છે. આ કામમાં આમજનતા, રાજ-બ-રોજની ઉપયોગી અને રાષ્ટ્રનું ઘડતર સાધતી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા, સંગઠિત થાય છે. આવાં કામોમાં ભાગ લેતી વ્યક્તિઓ એક બનવાનું, માંહોમાંંદ સહકાર કરવાનું, અને એક નેનૃત્ય તળે કામ કરવાનું શીખે છે.

આને હિંદુસ્તાનને ને મોટી મદદ છે તે સંગઠનની છે. બંધિયત મેતાં હિંદુસ્તાનીઓમાં છુટ્ટિ કે શક્તિની ખાટ નથી. આજના આગ્રહ અને આમળ થયેલા દેશોની સરખામણીમાં, આપણામાં ખૂટે છે તે સાચે મળી કામ કરવાની અને સંગઠિત થવાની શક્તિ. આ ખાટ ભાંગવાનું ઉત્તેજોતમ સાધન રચનાત્મક કાર્યપ્રવૃત્તિ થઈ શકે. એના વિના આપણો છૂટકો નથી. ગાંધીજી ને રચનાત્મક કાર્યક્રમ રમ્લ કરે છે તે ને દેશના લોકોને તથા તેમના નેતાઓને ન મળે. તો તેમણે બીજે કોઈ પણ રચનાત્મક કાર્યક્રમ ચોજનાં એઈશે, કેમ કે રચનાત્મક કાર્યક્રમ વગર હિંદનું આરકારક સંગઠન થવાનું નથી. એવો નવો કાર્યક્રમ રોધાવ ને દેશ આગળ મુકાય ત્યાં સુધી ને હાથ જોડીને બેસી રહેવું ન હોય ને કામ સાચે કામ હોય, તો આપણી સામે ગાંધીજીએ રમ્લ કરેલો કાર્યક્રમ અમલમાં મુકવો બધ્વે.

પના, ૮-૬-૪૫

આચાર્ય કૃપાલાની-

* રચનાત્મક કાર્યક્રમ અંગે મુખ્ય પ્રાંતિક સમિતિએ બહાર જાહેરાત મોકલેલ એપ્રિલના આદેશન તરફ લખેલી અમેરેક લેખ અહીં ઉપર છે.

દક્ષિણ ભારત હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભા

હિંદુસ્તાનમાં એક રાષ્ટ્રભાષાનું પ્રચારકામ કરનારી સૌથી મોટી સંસ્થા કંઠાચ ગાદાસની દક્ષિણ ભારત હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભા છે. વિસ્તારની દૃષ્ટિએ ભેલાં, બોમ્બે નત ભતનાં સ્થાનાધી કરનારી સંસ્થાઓમાં પણ આગેવાન બે વાર એની ખરેખરીની હશે; અને એનાથી ચડિયાંતી તે ચરખા સંધિ સિવાય બીજી કંઈ આગેવાન છે.

રાષ્ટ્રભાષાના પ્રચારનું કામ સૌથી અધુનું લાગણ્ય હવે ગાદાસના આર પ્રતિભાં. તેથી ઈ. સ. ૧૯૧૮માં ગાંધીજીએ આ સભાને પાંચે મદદાસમાં નાંખ્યો ને સૌથી પહેલા પોતાના પુત્ર દેવદાસ ગાંધીને એ કામને માટે મોકલ્યા. તેમાંથી વધતાં વધતાં, આજે આંધ્ર, તામિલનાડુ, કેરળ અને હર્ણાટક એ ચાર પ્રતિ તથા આસપાસનાં દેશી રાજ્યોમાં યહને, સભાના કુલ ૧૬૦૦ ઉપર પ્રચારકો હિંદુસ્તાનીનો પ્રચાર કરે છે. સભા નાની મોટી મળીને સાત પરીક્ષાઓ લે છે, તેમાં આજ સુધી કુલ ૧,૬૭,૧૫૨ વિદ્યાર્થી બેઠા છે. રાજા હોલેસે મળી ૪૧૨ સંસ્થાઓમાં સભા તરફથી હિંદુસ્તાની શીખવાય છે અને એના પ્રચલનથી ૧૦ લાખ ઉપર આદમીઓ રાષ્ટ્રભાષા હિંદુસ્તાની શીખ્યા છે. આ બધા કામમાં આજ સુધીમાં ૧૫ લાખ રૂ. ખર્ચાયા છે. સભાનું વાર્ષિક ખર્ચ અત્યારે લગભગ દોઢ લાખ છે, અને એ આખી રકમ દક્ષિણ ભારતવાસીઓનાં ગિરફમાંથી જ આવે છે.

સભાનું એક છાપખાનું મદ્રાસમાં છે, તેમાં ૧૦ ભાષાઓમાં છાપખાનું કામ કરવાની વ્યવસ્થા છે. તેમાંથી ફક્ત હિંદુસ્તાનીની ૧૫૦ નવી કિતાબો છપાવેને બહાર પડી છે, જેમાં 'અ આ', 'અલિક એ'ની ચોપડીઓથી માંડીને કોશ સુધીનો સમાવેશ થાય છે. બીજી જગ્યાએકોથી પણ સભા ચોપડીઓ મંગાવે છે. ને ખૂલે ખૂલે હિંદુસ્તાનીનો પ્રચાર કરવા પ્રચલ કરે છે. આજ સુધીમાં હિંદુસ્તાનીની ૨૦ લાખથી વધુ ચોપડીઓ, ૧૨ લાખ રાની કિંમતની, એ ચાર પ્રતિભાં ખર્ચી ચૂકી છે. આ ચોપડીઓમાં, ત્યાંની જુદી જુદી ભાષાઓ કોશ શીખવાની ચોપડીઓ સૌથી વધારે છે. એ તો નિઃશંક વાત છે કે, ઉત્તર ને દક્ષિણ વચ્ચેની ખાઈ ઉપર એક પુલ બાંધવાનું કામ દ. ભા. હિં. પ્ર. સભા બારે સરસ રીતે કરી રહી છે. સભાના એક વિષાઈમાં લખ્યું છે કે, 'પૂર્વમાં બરહામપુરથી પશ્ચિમમાં ગોવા સુધી ને કન્યા-કુમારીથી ઉત્તરમાં હૈદરાબાદ સુધી, લગભગ બધાં ખાસ સ્થાનોમાં (ગામડાં સુધી) હિંદુસ્તાનીનું બીજ વધાવું છે ને તેનાં ફળ ફૂલી રહ્યાં છે.

આખા હિંદની અંતર્યમન તરફથી ઈ-ઉર્દૂના વિદ્વાન મંત્રી ડૉ. અબ્દુલ હકે સભાના કામ બાબત પોતાનો ચલ આપનાં કહ્યું કે,

“જે હિંદુસ્તાનની બીજ સભાઓ પણ આ સભાના સિદ્ધાંત પ્રમાણે હિંદુસ્તાની ભાષાની ઉન્નતિ અને પ્રચાર કરવાની કોશિશ કરે, તે મોટા વખતમાં હિંદુસ્તાની આખા મુલકની ભાષા થઈ શકે. . . .”

૧૯૪૬માં સભાને પૂરાં ૨૫ વર્ષ થયાં. તે વર્ષ સભાની ૨૪૦૦ બર્થડેઈ હતું. પણ ગાંધીજી ને ધણાજણ કાર્યકર્તાઓ બેઠામાં હતા, તેથી તેના ઉત્સવ મુલતવી રાખેલાં. તે ૧૯૪૬ના નવેમ્બરીના અંતમામમાં આઠ દિવસ સુધી ખૂબ કાઠમકાંથી બિઝવવામાં આવ્યા. ગાંધીજી તેના પ્રમુખ હતા.

સભાના કાર્યાલયની સાથે 'હિંદુસ્તાની નવર' નામથી એક નવું મોડું શહેર બનાવવામાં આવ્યું હતું. કસ્ટરબા, બલ્લમ વગેરેના નામના સુંદર ફરવાન બનાવવામાં આવ્યા હતા ને તેમના પર ઉત્તમ ચિત્રકળા કરવામાં આવી હતી. લગભગ ૨૫૦૦ માણસો નગરમાં બેઠવાઈ હતા. બર્થડેઈની સભાઓમાં ૧૫થી ૨૦ હજાર સુધી લોકો યતા અને સાંજની ગાંધીજીની પ્રાર્થનામાં આવનાર લોક ૨-૩ લાખ જેટલા થતા.

સભાના નવા વર્ષના સ્મારકોનો પર્વદીક્ષાન સમારંભ યોજા. તેમણે પદવી લેતી વખતે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે,

“હિંદુસ્તાનની એકતાને માટે એક રાષ્ટ્રભાષાની બારે બારે છે, અને આ કામને માટે હિંદુસ્તાની જ બધી રીતે લાયક છે. આ હું સંપૂર્ણપણે માનું છું. હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, હિંદુસ્તાનીના પ્રચારમાં બનતી બધી મદદ કરવી એ મારી ફરજ સમજાશે. . .”

સભાનું કોયદેસર નામ અચાર સુધી દક્ષિણ ભારત હિંદ પ્રચાર સભા છે. . . સભાના દોઢ હજાર પ્રચારકોએ પોતાની પરિપક્વ હિંદુસ્તાની પ્રચાર પરિષદ નામ આપ્યું; ને તેમાં અનેક કાર્યોમાં એક કરાવ એ કર્યો કે, “સભાનું નામ 'હિંદ પ્રચાર સભા' બદલીને હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભા કરવામાં આવે.” ગાંધીજી આ કરાવ સાંભળીને બહુ રાજ થયા. (નામ બદલવા માટે કાયદાથી જે કરવાનું રહે છે તે કરવાનું હોશિયાર વડીલોને સોંપવામાં આવ્યું છે.) . . . અને વિશ્વાસ છે કે, ૬૦ લાખ હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભા દેશમાં એક રાષ્ટ્રભાષા, એક રાષ્ટ્રભાષ અને એક રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિને જન્મ આપવામાં બહુ મોડું કામ કરશે અને ઉત્તર તથા દક્ષિણ, હિંદુ તથા મુસલમાન, આર્ય તથા દ્રવિડ—બધાનાં મનને મેળવીને એક સુંદર પુણ્ય કામ દેશે.

(વિશ્વવાણી 'માંથી)

૫૦ સુંદરલાલ

અખિલ હિંદ પુસ્તકાલય સંમેલન

અખિલ હિંદ પુસ્તકાલય સંમેલનનું સાતમું અધિવેશન હિન્દની વડી સરકારની કારોબારીના સભ્ય સર અચ્યુત્ત હક્તા પ્રમુખપણાં હેઠળ વડોદરા મુકામે ગયા મહિનાની આખરે બરાબર હતું. સંમેલનના સ્વરૂપના પ્રમાણમાં, દૂર દુરના પ્રાન્તોમાંથી આવેલા પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા સારી ગણાય. દરેકથી કલકત્તા અને લાહોરથી અમમલાઈ મુખીના લોકો આ પરિવેશમાં બાગ લેવા માટે ખાસ આવેલા નેહને પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિમાં કેટલો રસ વધતો નેય છે તે સ્પષ્ટ જણાવું હતું. કદાચ વડોદરા એ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનું એક મોટું ધામ છે તેને પણ આ બીજાં આભારી હોય. પણ આ બધાના પ્રમાણમાં પરિવેશની કાર્યપદ્ધતિ અને કાર્ય પ્રાયોગિક સ્વરૂપનું અને અલ્પ ગણાય તેવું હતું.

પરિવેશનું કુદ્દાદત વડોદરામાં પટ્ટાભૂતી શ્રી સાંતાદેવીએ કહ્યું. પ્રમુખ સાહેબે પોતાના બાધણુમાં પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ અને ગામડાંની કેળવણી અંગેના (બાળના કેળવણી ખાતાના પ્રધાન તરીકેના) પોતાના કેટલાક મજબૂત અનુભવો દર્શાવે અને ગામડાંની પ્રવેશને માટે ઉપયોગી થાય એવા સાહિત્યની કેટલી અછત છે તે જણાવ્યું. હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિનું ને સાહિત્ય હરતલિખિતોના સ્વરૂપમાં પરિવેશમાં ધરાઈઈ ગયું છે તે આપણને પાછું મળે એ તો નેકે અસાધ્યપણ છે, તેપણ તેની ફેટામણ કદાચ મેળવવાનું કામ આપણે ઉપાર્જવું નેહીએ, એવી પણ એક સૂચના તેમણે કરી. આ કાર્ય સંમેલનની કક્ષામાં તેમ જ સક્રિયમાં કેટલે મુખી આવી શકે એ વિશે મતભેદને અપહાસ બસે હોય, પણ એ કામ થઈ જરૂરી છે એમાં શંકા નથી. હિન્દની રાષ્ટ્રીય સરકાર એ કામ બને તેટલું જલદી કરવાનું રહેશે, પુરાતત્ત્વના ખાસ અધ્યક્ષો આ કામમાં સહાયબૂત થઈ શકે જરા. આને તો આજની વડી સરકારના એક સભ્ય પણ ખુબ બાળવમાં રસ ધરાવે છે એટલું જણીતે સંતોષ મનીએ.

સંમેલનમાં નિવે અને નૈગિતિક સ્વરૂપના ઠરાવો મુકાયા ને પસાર થયા. પ્રતિનિધિઓ તરફથી ને ઠરાવો મોકલવામાં આવ્યા હતા તેમાંથી ને ઠરાવો રજૂ કરવા માટે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા તેથી કેટલાક પ્રતિનિધિઓને ખુબ અસંતોષ થયા હતા. અને એ સુદાસર નેકેશ્વરી સૂચના પણ સંમેલનમાં લાવવામાં આવી હતી. અને કામચલાઉ પ્રમુખ શ્રી રંગનાથનની કુનેદને લીધે જ સંમેલનનો વિચિત્રપણે અંત આવતો અટક્યો. દેશમાં, આપણે ત્યાં સાહિત્ય પરિષદ અને સંમેલન વચ્ચે ને ભવિષ્ય સંબંધ સાથે છે તેવા જ કંઈક આ ક્ષેત્રમાં અખિલ હિંદ પુસ્તકાલય સંઘ (અંસાસિયેશન) અને સંમેલન વચ્ચે હોય એમ દેખાયું.

સંમેલનનું બહુ કામકાજ—એક વક્તાનો અપવાદ બાદ કરતાં—અંગ્રેજી દ્વારા જ ચાલ્યું. આજના દેશના વાતાવરણ સાથે આ જરાય બંધબેસતું નથી. દક્ષિણ તરફના એ પાંચ પ્રતિનિધિઓ કદાચ હિન્દી કે હિન્દુસ્તાની બોલી કે તેથી પણ જોહા કદાચ સમજી પણ ન શકતા હોય, તો એવા એક ને સહજહરવાની ખાતર અંગ્રેજી દ્વારા કામ ચલાવીને સંમેલનમાં ફરિમ વાતાવરણ બીજું કરવું અને સમાજના મોઢા બાગને પોતાની પ્રવૃત્તિથી દૂર રાખવો, એ કેટલે મુખી હજી છે, તે વિચારી નેવું નેહીએ. આ ફરિમતાને લીધે પ્રતિનિધિઓના ઉતાવળમાં સુજ્ઞાતના જ પ્રતિનિધિઓ અંદર અંદર અંગ્રેજીમાં વાંતો કરતાં જોવામાં આવતા હતા.

પણ આની કુલુલતા તો બીજી હતી. વડોદરામાં આ સંમેલન બરાબર પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ માટે વડોદરા રાજ્ય હિન્દુસ્તાનમાં બાળીતું છે અને સંકેત પુસ્તકાલયો આને ત્યાં ચાલુ છે. એ પુસ્તકાલયોના અપવાદોએ સંમેલન માટે કાળો પણ આપ્યાનું જણવા મળ્યું. પણ સંમેલનનું કામકાજ અંગ્રેજીમાં ચાલશે માટે તમારે એમાં કાળર રહેવાની તરાહી લેવાની જરૂર નથી, એવી સૂચનાઓ તેમને મળી.

પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ ગામમાં મુખી થઈ જવી છે એવી ધમ્મ સંમેલન પેતિ પણ સેવે છે,—અને એ અર્થનો કદાચ પણ કરવામાં આવ્યો છે,—પણ સોમની લાખમાં કામ ક્યાં વિના એ કેવા રીતે થઈ શકવાનું હતું તે સમજાઈ નથી.

પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના પ્રચારને આજનો બધો લોક અચેરિકા, ઇન્કવેન્ટ વગેરે દેશોનું અનુકરણ કરવા વરજી વધારે છે. આપણે ત્યાં ને હજી અક્ષરજ્ઞાનપ્રચારને કે પ્રોફેશિયલને પ્રચાર પણ નેહીએ તેટલો અ્યાપક થયો નથી. એવે વખતે પુસ્તકાલયની પ્રવૃત્તિ આપણી શિક્ષકશિષ્યણી પ્રવૃત્તિને ધેમક થાય એ રીતે ચાલવી નેહીએ. શહેરો, યુનિવર્સિટીઓ કે બીજા તત્ત્વોનાં મંડળોનાં પુસ્તકાલયોમાં એ પદ્ધતિઓ બંધે દાખલ કરવામાં આવે. બાકી આ પ્રવૃત્તિ ચલાવવાનો એકમાત્ર અસરકારક ગ્રામ્ય એ છે કે, દેશ આગળ પડેલા વિશાળ રચનાત્મક કાર્યના એક ભાગ તરીકે એ ચલાવવામાં આવે, તો જ દેશને તેનો જાણ મળી શકશે. અને એમાં ગાંધીવાદી રચનાત્મક કાર્યકંમની ગંધધી બરકવાની જરૂર નથી. દેશમાં અનેક શિક્ષણકારો પેટે, લોકશિક્ષણના આ કાર્યમાં પણ ધરમણી વિચાર કરવા લાગીએ, એ જરૂરનું છે.

પાંડુરંગ દેસાઈ

પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના સળંગતા પ્રશ્નો

[આ એક અલિપ્ત નવલાલની * ગદ્યલેખના રૂપે લેખ છે. ગુજરાતી વાચક એ કથાને નવલનો હોય કે નાટ્યનો એવી અપેક્ષા તો રાખે ન રાખાય? સામાન્ય નિદેશ નથી પરંતુ સમ હોય, આ લાગે, પશ્ચિમની પ્રભુ પોતાની ન સંસ્કૃતિના સળંગતા પ્રશ્નો વિશે સાંભળવા દે છે, તેનો વિચાર આપણા પ્રયત્ન કરી છે. એવી આ લેખ ગુજરાતી વાચકને ખાતે લાગશે એમ માનું છું. -અબ]

'ગ્રેકિંગ પિરનિક' અને 'ઈસ્ટરિયન રિપ્રેઝ' જેવી વિલક્ષણ કૃતિઓની લેખિકા માત્ર વિજ્ઞાની તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલી નવલકથા 'સિંગિંગ વોટર્સ'માં આગલી કથાઓ કરતાં સાવ જુદું ન વરતું ચંપવામાં આવ્યું છે. 'ઈસ્ટરિયન રિપ્રેઝ'માં તેમણે ડાહ્યોટિયાનાં પુષ્પો અને સ્વાપત્યને સજીવ કર્યાં. નવી કથામાં આઈનેનિયાની પુરાણી અવસ્થાનું ચિત્રાંન છે. ફારીવારી ઇસ્ટર્નનાં સંસ્થાન-સેવક આકાશિયા સામે પશુ આ નાનકડા પ્રદેશ પોતાની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને એનાં ચિરસ્થાયી મૂલ્યોને કેટલી કલ્યાણી વળી રહે છે, એ માનવ આત્માની અંગે તેણી પાસાની આકાશિયા સામેની આજેયતાની આ કથાને પાને પાને પ્રતીતિ થાય છે.

જરા નવાઈ જેવું લાગશે, પણ આ કથામાં વરતું અને વાતાવરણ એકબીજાની નિરનિરાળાં જેવાં લાગે છે. વરતું તો સાવ જાતું છે; એક કાચુપથમૃતિ વિષવા ઓઈર ઇસ્ટર્ન જુદાં દેશમાં આકાશિક રીતે ન 'ઈસ્ટરિયન' લેખર એફિસ'ના એક ઇન્સ્પેક્ટરને મળે છે; તેની ભેટની વાતથી ઇન્સ્પેક્ટર અમેરિકાની મૂડીવારી કાગળના-સંસ્કૃતિ અંગે એનું ભ્રમનિરસન થવા પામે છે. ઇન્સ્પેક્ટર-અમેરિકાના આર્થમૂલક ભૌતિકવાદ અંગે ઇન્સ્પેક્ટર નીલસ એવી તો તેમની ઠીકઠી કરે છે કે ઓઈરનું માનવ ડહોળાઈ નય છે,—ફરોપની ભૌતિક સંસ્કૃતિના માનવ સુખાકારીપણા અંગેની એની શ્રદ્ધા ખખડી નય છે. ઇવન અને મંડેનિનું કલ્યાણકારી દર્શન કરવા માટે ઇન્સ્પેક્ટર નીલસ એને આઈનેનિયાને પ્રવાસ કરવાનું સૂચવે છે. આઈનેનિયામાં એક નબીનવારને ત્યાં રહીને ઓઈર આ પ્રદેશની અમર અવસ્થાનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરે છે.

આની, પહેલી દૃષ્ટિએ સાવ સામાન્ય લાગતી વસ્તુની પીઠિકામાં એ વાતાવરણ બરવામાં આવ્યું છે એ સામાન્ય નથી. ઇન્સ્પેક્ટર નીલસનાં ઘણાં વાક્યાં તો નહિ કે માધીજીએ 'હરિજન'ની પ્રશ્નેશીમાં લખ્યાં હોય એવાં લાગે છે. રાષ્ટ્રો વિચાર, કદ અને આસ્થા—'સાઈકલ ઓફ એ નેશન એન્ડ વહોરીટી' એ બંને વસ્તુઓને એણે કદબોલતાં નિકટને નાંતો છે, એ આજ રાષ્ટ્રની સીમાઓ વધારવા ઇચ્છતી સંસ્થાનવાંચક સત્તાઓ ઉપર ચાલના છે ઓઈર વિલની બતાવતી 'શેર' પહેરી હતી એ એઈને નીલસ હાથખતાવતી ગદ્ય અને સરસાઈ અંગે એ પ્રવચન જેવું

લેખે છે, એ તો આમેલાંચક સંધના મોઈ કાર્યકર્તા મલ્કરી અને થાગેરા મહિમા સમન્વતા હોય એનું ન લાગે છે :

'યંત્રને બદલે માણસને હાથે તૈયાર થયેલ પરીમાં એ શુભ અને મૂલ છે, એ યંત્ર વડે તૈયાર થયેલ પરીમાં નહિ આવી શકે. વળી, વધારામાં યંત્રને બદલે હાથ વડે કામ કરવાથી કારીગરમાં એ શુભ અને બળ આવે છે એ યંત્રમાંથી નથી મળી શકતાં. . . .

નીલસ અને ઓઈર વચ્ચે માનવસંસ્કૃતિ અને યંત્રવાદ અંગે મર્યાદા થાય છે અને ઇન્સ્પેક્ટર નીલસ અવાચીન સંસ્કૃતિને 'યંત્રવન બનેશી ન'બલિયત' તરીકે ઓળખાવે છે. યંત્રો અંગે નીલસના વિચારો નોંધવા જેવા છે :

'યંત્રો પોતે તો આપણને કશું ન સુધારતાં નથી, તેમ કશું બગડતાં પણ નથી. સામાજ્યોગને પોતાના અંકુશમાં રાખી શકે છે, કે પોતાને ન જીતીને યંત્રોના અંકુશ તળે નહીં પડે છે, એના કાષ્ટ ન યંત્રોના લાભ અપાવે એટલાએનો નિર્ણય અવલંબે છે. માત્ર હિમાચાલ, વીજળિક 'વોરાદો' અને આપણી પધારીની પરખે ન દેહિદોન આવી નય એટલે સંસ્કૃતિ આવી નહીં એમ ન સમજવું, એમને અને સંસ્કૃતિને કાંઈ સંબંધ નથી.'

મુદ્યુક્તા અને હાથખતાઓ વિષે નીલસના વિચારો એવા :

'હાથખતાંઓએ મહાન સાહિત્યો અને કથાના વિચારોનો ફેલાવો કરીને માનવજાત ઉપર કથા કથાય નહિ એટલા બધા ઉપદેશો કર્યા છે. પણ ક્ષિત્રમાં સાંપ્રતિક સ-અશરતા વધારી રાષ્ટ્રની સ્વચ્છતાક્રિ ન સંપૂર્ણ રીતે નહિ તો કશા અંગે પૂરેપૂરી કારિ ઉર્ધ્વ જવા પામી છે. અને આમેરિકાના દૈનિક પ્રવાસિયો—એના દબલ હાથપાતા કદાર લેખકો અને વિવેચકોએ—તો સ્વભાવથી ન વરતુ એની એક પ્રબળી સ્વતંત્ર વિચારસાક્ષિ ઉપર વ્યવિચાર ન કર્યો છે. કાવળ અને ચેરકાવતનું આ એક કદાહરણ છે અને તેથી ન હું કહું છું ખરી નિરિવાદ અંકુશની—નિયમનની છે. વીજળિક 'વોરાદો' અને 'સ્વીપરો'—નો અર્થ તો એમ થયો કે સ્ત્રીઓને તેમના હાથનો ઉપયોગ ન રહ્યો નથી. એમ દબલચોટિ માંડીઓને અર્થ એમ થાય કે માણસોને હવે ખજો વધારા રહ્યો નથી. સ્ત્રીઓના હાથ ખાલી ન હોવા એટલે એ હાથમાં કામવાસણ હોવાં એટલે, કાં સાવરણીઓ હોવી એટલે, કાં ગ્રોય-દોરા હોવાં એટલે. સાવ

નવરા ખાલી હાથ, અથવા બહુ બહુ તો અછપાનાં પાનાં જાતનાર હાથમાં, ખાલી ગભારિયોની જેમ, કમુંક નિર્જીવન છે એમ સમજવું. ખાલી હાથ તેજ ન ખાત્રી ગભારિય — બંને કિસ્સાઓમાં સી અને જીવન અરણ્યપરક હાઈક દુઃખેળિયા સંબંધમાં છે અને એને પરિણામે જીવન હરોરાટ, અનુભવ અને યાતનાથી બહુ રહે છે. આ લોકો સ્વસ્થતાની રજા કરે છે, પણ જીવન રોગને હાથતાળી આપીને જીવું રહે છે. તેઓ આખી દુનિયાનો દિગ્વિખંડ કરે છે—રેડિયો કપર—પણ પોતાનો આત્મા ખોઈ બેસે છે. અને યુરુષ કે સી આત્માની ખોટ શી રીતે પૂરી કરી શકશે ?

યંત્ર-સંસ્કૃતિની શિદ્ધાંતો સિદ્ધ કરી એકેવું અમેરિકા સુધી છે કે દુઃખી, એ અંગે એક યુવાન અમેરિકન લેખકે કહેલી હાથવરાળ નીકરે પોતાની કાચરીમાં નોંધી રાખેલી એ ગ્રંથોદરને યાંથી સંભળાવે છે :

‘અમે લોકો અચ્છ રીતે દુઃખી છીએ. આધ્યાત્મિક રીતે, આવનાત્મક તેજ ન જીવી રીતે, અમે અવળે પાંદે ચડી ગયા છીએ. અમે રાત્રી રોષમાં છીએ કે ક્યાં જઈ રહ્યા છીએ, એ પણ અમે નથી જાણીએ. આથી, અમને જે કાંઈ મળી રહે — દોહાન, કોરાઆરામ આનંદપ્રધાન—એ સી કપર અમે મરજીવા થઈને તરાપ મારીએ છીએ. જીવંતી પ્રાણીઓથી બચવા માટે અમારા પૂર્વજે ગામડાંઓની સૈવરત્ત ગંઠની રાંગ બાંધતા, તેથી રીતે આત્માવિદોષાં પડેતાં ખાત્રી ખંડિયેશોની અડખેપડખે બોતિક મોજરોખી સાધનોના લેખા લેખા એકાદિયા મર્યાદા છે. અમારાં ખાત્રીખમ હૃદયનું બાન વિસરે પાડવા માટે અમે દિવસ ને રાત રેડિયો વમારવા ન દરીએ છીએ થરના ચાલાંગરે રડવું બાળક રમકડે રિજાઈ બચ એમ, અમે બારે છુદિમુખ યંત્ર-કરાગતોથી રિજાઈએ છીએ. પણ વાસ્તવમાં તો આ દુનિયા કપર વધારેમાં વધારે દુઃખી પ્રભુ અંદર ન જીએ. . . .’

હાથ-કારીગરી અને યંત્રોત્પાદન વિશે હજી નીલસ વધારે કહે છે :

‘સુખી જીવન માટે નરીસ એકલા ન સુખમાલુમાં યંત્રો અને જીવનનો મેળ શી રીતે મેલવવો, એ પ્રશ્ન આજે આખી દુનિયાને મૂંઝવે છે. હબરો વર્ષથી માનવજીવન તો એના એ ન મોલે સાલવું આગ્યું છે — સીવડું, લણડું, કાંતવું અને વણડું, રાંધવુંગીંધવું અને ખાંડુંગીંધવું, ચાહડું અને પરણડું, જીવડું અને મરડું; લગ્ન જ્ઞાનની પિપાસા, ઓન્દર્યનું સંક્રાંતન અને ઉદ્ધારની સેવા અને અર્ચના. આ હબરો વર્ષથી યાત્રી આવની પ્રવૃત્તિમાં ધાપખાનાની રોષે એક આંચકો આપ્યો, જે ઠાસ વિચારે વધારે કટપથી અને વધારે

વિસ્તારનાં ફેલાવી શકાય છે. સામુદાય સાથે અમુક દૃદ સુધી માણસનત પોતાનો મેળ બેસાડી શકી છે. . . . પણ એવાગ્રીસમી સદીની સરસ્વાત પછી વરાળએગિન, આંતર-દાહ એગિન, વાર, ટેલિફોન અને વાઈરલેસ આગ્યાં છે; એના આગમનથી માનવજીવનનો રંગ બદલી ગયો છે. માનવજીવન કોઈ દિવસ નહોતું એટલું બહુ કટપી અને ધોંધારિયું બની ગયું છે. સાથોસાથ યંત્રોની રોષ થવાથી, અને જીવોત્પાદન દ્વારા વૈષાર થયેલા માલનાં પૂર દુનિયા-બરમાં ફરી વળવાથી જીવનનાં કેટલાંક પાસાંઓમાં પરિવર્તન થયાં છે. કહાહરજી તરીકે, માણસ થતો અને હવામાનનો ઓરિયાળો હતો ત્યાં સુધી એને હરહમેશ પોતે ઉધરનો ઓરિયાળો હોવાનું બાન રહેતું. એ એલે શુભાવું છે, પોતે જે વસ્તુ મહેનતથી વેચાર કરે છે, એમાં એને જે આનંદ અને અભિમાન મળે છે એ પણ એલે શુભાવું છે. જાનર એ ફર છે. અને એ પરમાર્નદ શુભાવવાથી માનવ ગીરવ શુભાવાય છે, આ નથી પરિસ્થિતિ સાથે માનવમતે કાં તો હાઈક મેળ રાખતો પડશે, કાં એલે ખતમ થઈ જવું પડશે. આ પરિસ્થિતિનાં ખતરનાંક પરિણામો તો હજી આપણે માપી શક્યા નથી. પણ ત્રણ પેઢી સુધીમાં તો આપણે કેન્સર જેવા રોગો, જીનઓ, બર્મિંગામ વગેરે વધતાં તેઈ રજાં છીએ. . . . એક કેન્સરી હન્ડરેકર તરીકે મને લાગે છે કે આપણે ત્રણ કેવોથી ચેતવા ગાણું ગઈએ.’

આ ત્રણ કેવો કાણું કાણું, એવું મણું આ ત્રણ :

‘અમેરિકા પોતાને ત્યાં જિવાનું જીવન આદરે મણું છે અને દુનિયાના બધા ન દેશો કપર એ દેહી બેસાડવા માગે છે. અમેરિકાનાં જીવન-ધોરણ કદગી રીતે અને વૃક્ષાનકારક રીતે બિચાં છે. અંશતઃ તો બલ્કોલોગો દરવા માટે અમેરિકા પોતાનાં જીવનધોરણો બીજાં લોકો, જુરુ વાંઘ્યા પાતે, જે. વ્યક્તિગતગિનને માનવતાનો અંચળો પહેરાવવો એ તો એક પાપ છે. અને જીવેરજીવોમાંથી આધ્યાત્મિક મુદ્દ્યા ધરાવવા મરણ એ પણ પાપ છે. આ ત્રણ દેવ છે, અધોગતિ તરફ લઈ જનારા છે.’

સામાજિક એકતા અને વર્ગબેદો પિનાના સમાજ અંગે પણ આ વાક્યાં નોંધવા જેવાં છે :

‘વર્ગહીન સમાજ’ એ શબ્દો માત્ર બમરાળા નહિ પણ તકડી છે. દુનિયામાં ક્યાંય પણ વર્ગહીન સમાજ છે નહિ. રક્ષિયા એ આદર્શની નજીકમાં નજીક છે, પણ ત્યાંય વર્ગબેદો તો છે ન. જનતા-જનાર્દન ત્યાં મોઠરચાડીઓની મહેલ કરી શકે છે ? ના, તેઓ તો ટાંગમાં અથવા તો પગથી કપર ન

ચાલે છે. તે પછી મેડરેટોનાં અગ્રાહ્યાં થી રસિયન બનાવટની એ દબણાવંધ માડીઓમાં કોણ ચાલે ધાય' છે ? કોમીસારો, 'સ્પેટસી', નિષ્ણતા, ટેકનીશિયનો, નાચગાનવાળાઓ વગેરે બધા, જેને આપણે રસિયાની નૂતન હમરાયસાહી કહી શકીએ એ નં.

એકાગ્ર અનિયંત્રિત અને નફરત બહેરખળેરોએ અને પગલાંરિતે ગાનવજીવન ઉપર કેવી અસર કરી છે એ નજીવા જેવું છે :

'બહેરખળેરોએ જીવનમાં મુદ્દેઓમાં ચંચલાડા હિંમત કર્યાં છે, માણસમાં રહેલી દહેરાતની લાગણી, અહમ્મ, વગેરેને અપીલ કરીને બહેરખળેરો નહાં મુદ્દા પ્રસારે છે. તમારી પાસે 'વિક્ટોરિયા' હોય તે તમે વધારે સુધરેલા અને શાસ્ત્ર નાગરિક ગણાઓ. તમે 'પાસ-એ-સિવ' વાપરો તે વધારે માણસો તમને ચાહશે. ફલાણીની ફક્-પેરેટ નહિ વાપરો તે તમને દીકળું' હશે થશે. . . . બહેરખળેરો મોખ્ખે-મોખ્ખી જીંડાનીરી છે. મૂખ જનતાની હલકી મનોવૃત્તિઓને અપીલ કરીને, જે માણની જ્વાલ આમ કે હપથેગિતા નથી, એને એ લોકો ઉપર લાદે રાખે છે. . . . બહેરખળેરોએ લોકોની વિવેકસંજિનો નાશ કર્યાં છે. 'નામની ન કિંગડા છે.' 'જાપ ચાલે રાખે' આવાં આવાં રચિતો પ્રચાર યાવ છે. એ સુત્રો ન બજીનાર દેખ મહિલા તેા ઉકાને બહેન મોખ્ખની લેટમાં એનો વજીહ અને ટકાડપણું નતે તપાસે છે. પણ અપ્રદિશ્ન સીએ તેા બારેભારે ટપાલ દોરો ન માલ મંગાવી લે છે. આ માણની બહેરાત એણે મોંઘરિયાં માસિકોનાં પાનાં ઉપર વાંચી હોય છે અથવા રેડિયો ઉપર સંભળી હોય છે. આ રિયલિટી ધણી ન ખરાબ છે. પોતાની અંગત વિવેકસંજિનો આ હાસ છે. ચાકાક અને અપ્રામાણિક વેપારીઓની સુસના ઉપર ન એને જીવવાનું રહે છે. આ પ્રમાણે એની અન્ય પ્રવૃત્તિઓ ઉપર પણ અસર થવા પામે છે. આ લોકો વર્તમાનપત્રમાંથી સમાચારો વાંચીને પોતાના દેવતા અભિપ્રાયો વાંધી રાહત નથી. તેઓ પોતપોતાના પ્રિય દહારવેખડો અને વિવેચકોની કસોટી વાંચી નય છે અને એમના એકાગ્ર અભિપ્રાયોને બહાવાકય તરીકે રસીકારી લે છે. સમાચારોની અંધ બંધ કરીને તેઓ મિ. કેટલેનગાર્ન અથવા મિ. રિચગની ચાંપ ચાહ કરે છે. આ બંને દહારવેખડો હોસિયાર માણસો છે, પ્રામાણિક પણ છે. તેઓ પોતાની બનતી બધી ન મહેનત કરી છૂટે છે. પણ જેવટે તેા માણસ એક વિચારશીલ પ્રાણી છે. અને જ્યારે આપણે પોતાને માટે વિચારવાનું કામ મિ. કેટલેનગાર્નને સોંપી

દઈએ છીએ ત્યારે આપણા એક નંમસિક્ક હક્ક સુભાવીએ છીએ. 'સાચા શિક્ષણની તેા આજે હુદેાપમાં પણ કેવી ખાટ પડી છે, એ જાહેર :

'લોકો જ્ઞાન અને શિક્ષણ વચ્ચે કાંઈ ભેદ નથી સંગળતા. દરેકોઈ પ્રકારના જ્ઞાનને લોકો 'શિક્ષણ' શિક્ષણ' કહી રહ્યા છે. 'ટીચીંગ' અને શિક્ષણ વચ્ચે જ્ઞાન અને અભિવિકામાં અંચવારો થઈ ગયો છે. ત્યારે જ્ઞાનમાં — અથવા તેા પોલેન્ટ કે હંચેરીમાં સાચા અર્થમાં શિક્ષણ ઉપર ન જાર મુકવામાં આવે છે. પણ અર્થસરજીના અન્યદેશોની જેમ શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં પણ માગ અને પુરવઠાના નિયમેએ પોતાનો લાવ બાજી બતાવ્યો છે ! શિક્ષણનો પ્રશ્ન એ શાળાનો અને હોલિનેતો પ્રશ્ન નહિ પણ સમાજના ધાતરનો — આર્થિક હુરદહરની મેદન વિના સંસ્કૃતિ અને વિજ્ઞાનાં બહુમાન કરવાનો — પ્રશ્ન છે. જ્યાં જ્યાં આ એ વસ્તુઓનું બહુમાન થશે ત્યાં ત્યાં માત્ર ધોળી અને પાંગળી શાળાઓ પણ સાચું શિક્ષણ આપી શકશે. પણ જ્યાં એ વસ્તુઓના બહુમાન નહિ યાવ ત્યાં આસિજ્ઞાન જ્ઞાનકાસવાળી બારીઓમાં 'લીઠા-ખાસ'વાળી લોકો હોલિને પણ સાચું શિક્ષણ આપી નહિ શકે. . . .

. . . . આજે તેા જ્ઞાનમાં પણ શિક્ષણ અંગેની જનતાની વિચારસરણીમાં વાણિજ્યકલ્પિ પ્રવેશી ગઈ છે. આમ-ધોરણો — મારા સ્ટાન્ડર્ડ — ઉપર ન સોનું લઈ લઈ દોડાયું છે. જે ન એક પેલ બન્યું છે, અને આમ-ધોરણો તેા હવેમાં વણિકસાહી એને હલકાં ન હોવાનાં. 'ખાસ વર્ષ' પહેલાં તુમાખી સુધારકો માનતા હતા કે સાંવંત્રિક શિક્ષણ અને પ્રાતિક સુનિવર્તિનીએ ધણી ધણી છૂપી મેધાનો ધોધ વહેવડાવશે અને ઉગ્ગડનું બોલ્લિક દારણ જીતી લાવશે. પરિણામ એવું નથી આવ્યું. 'વિખરલ' ધધાઓમાં સંસ્કૃતિનું દારણ જીતું જવાને બદલે નીચું થયું છે. . . .

. . . . ગેયુ આનોઈડ કહ્યું છે એ બર્થકર રીતે સાચું છે : 'જ્યારે ડાઈ રાઈમાં, સર્વ વિષયો ઉપરની સર્વત્ર વિચારસંસ્થિતાં મલ ધટવા માંડે છે, ત્યારે એ રાઈનો આત્મા સુલુ પામે છે.' શિક્ષણ શા માટે છે, એનો ઉદ્દેશ શા છે, એમ પ્રશ્ન પૂછનાર માણસ સંસ્કૃતિનો એક મૂળબલ સિદ્ધાંત બધી નય છે કે, શિક્ષણ એ તેા શિક્ષણ ખાતર ન છે. શિક્ષણ શા માટે છે, એ પ્રશ્ન તેા માણસનો આત્મા શા માટે છે એવું પૂછવા જેટલો બાલિશ બધાય. . . .

. . . . મારે મન લોકસાહીનું ધોરણ જીતું લાવવાને પરિણામ એ છે કે શિક્ષણનું ધોરણ જીતું લાવવાને બદલે નીચું થઈ જવામાં આવ્યું છે. . . . સંસ્કૃતિની

ઉચ્ચ કક્ષાઓની અવગણના કરવામાં આવે છે. હું ને વસ્તુથી વંચિત રહી છું, એ વસ્તુથી બીજા સીમે પણ વંચિત રહેવું જોઈએ, એવા બહુ કે ઘણા સિદ્ધાંત કામ કરી રહ્યો છે! બ્રિટિશ અને અમેરિકન પત્રકારિયમાં

ગ્રાજાબંધ લેખકો લોકશાહીના ઉપદેશો આપી રહ્યા હોવાનો દેખાવ કરે છે, પણ વારતવમાં તેા તેઓ ઈર્ષ્યાનું જ બહુમાન કરી રહ્યા છે."

સૂનીલાલ મલિયા

હરિજનોને સવેળા અપનાવી લેા

[કોઈ પડેલી બધા કે અજ્ઞાન યા પાપનું એક પ્રકાર એ હોય છે કે, તે ઝેળી ખાર મારે છે. આપણને બજાર ન પડે એમ તે આપણા ઉપર પાછું વળીને ધા કરે છે, અને તે વળતે આપણને એ સ્વપ્ન દેખાતું નથી. આવી બહોમાં અસ્પૃશ્યતાનું અને કોમી વેરવેરનું પાષ એક મોટી ભજ છે. એ કેવી રીતે પાછી વળીને આજે હિંદના રાષ્ટ્ર-સરીર પર ધા કરી રહ્યો છે, એ બતાવવાની જરૂર નથી. નીચે આપેલું ચર્ચાપત્ર તેનું જ્ઞાન એક અણુધારી દિશામાંથી કરાવે છે, ચર્ચાપત્રી એક રાષ્ટ્રમેધી શિક્ષક છે, તેણી નતે અનુભવેલી વાત કરે છે, એમ મનાય. આ ચર્ચાપત્ર 'મે' હરિજન સેવક સંઘના મંત્રી શ્રી. પરીશિતલાલ મજુમદારને મોકલ્યું હતું. તેમણે તે ઉપર જે નોંધ કરી મોકલી, તે સાથે એ ચર્ચાપત્ર નીચે ઉતારું છું. — મ.]

શ્રી. તનોશી,

આપણે શ્રી. બહુએ છીએ કે, પ્રાયશઃ ધોરણમાં હરિજન બાળકો બહુ ઓછાં લાગ્યા આવે છે. જે બાળકો લાગ્યા આવે છે તેમને, ઘણીખરી માનની શાળાઓમાં, એક યા બીજા કારણે કામચલાઉ અવગણ્યા નથી; યા જેમને લખત ક્યાં હોય તેમના તરફ સાવધી આ જેવી જુતા ફેળવવામાં આવે છે. પરિણામે ઘણાં મોટાં હરિજન બાળકો એકઠો થઈ રહે છે. માન્યતાના આ વલણનું પરિણામ એ આપણું છે કે, બાળકોને લાગુવલગી ઉપદેશ સાંપનારાં હરિજન માળખેને, પોતાનાં બાળકોને, પોતાના પગે જેઠલા ખાનગી શિક્ષક પસંદ લાગુવવાં પડે છે યા મિશનરી શાળામાં મોકલવાં પડે છે. આવાં ઘણાંખંડાં બાળકો મિશનરી શાળાઓમાં જ ભણે છે. આમ કુચળી થયે, આ હરિજન બાળકોને, હિંદી સંસ્કાર મળવાને બદલે મિશનરી શાળાઓના પ્રવાચકી ચંદ્રસરસકર અને જે હાલિયમાંથી 'વલ્લેપ' પત્રી નીચે છે. મિશનરી શાળામાં લખી રહેલાં બાળકો ત્રણે હાઈસ્કૂલોમાં કાર છુટ્યાં છે. મોટી કંઈબંદાર એ બાળકો હાઈસ્કૂલોમાં કામચલાઉ છે ત્યાં પણ હરિજનો તરિક્કે એકલાં અને અત્યાં પરી નીચે છે, અને બીજાં બાળકો સાથે ભણે યા સંસ્કારસંસ્કરને કારણે લખી શકતાં નથી. અંગ્રેજ લાભાં આ બાળકો, આ રીતે, અંગ્રેજ લાભાં લાભાં ખીરે ખીરે, ચંદ્રસરસકરનાં પણ ને પણ ભોગ બનતાં નીચે છે. આ લાભાંબંદોને નવારે મેટ્રિક યા એવી બીજી પરીક્ષામાં ખત્ત કરે છે ત્યારે મોટી શોધવા નીકળે છે. અને પરજીમનાં લાભાંબંદોને બીજા સંસ્કારમે ભળવાના અભાવે હિંદુઓના ધર્માત્મ પ્રેરણા કરે છે. શુ' એન્ટેસોરી યા બાલમંદિર કે શુ' પ્રાથમિક યા માધ્યમિક શાળાઓ સમથે રચયે હરિજન લાભાંબંદોને (લેસેરે કરીને બંદોને) શિક્ષક તરિક્કે પંચંગી પત્રી રહ્યાં છે. આજની શિક્ષક આઘતે પણ કેટલાંક શાળાઓને આવાં હરિજન શિક્ષકો લેવા બાંધ કરી છે.

હવે વિચારો કે, આ હરિજન શિક્ષકો કે દરિયે આપણાં બાળકોને લાગુવે એ કઈ સંસ્કારદહિ હરો! એમને જે વસ્તુમાં મળી છે તે કે બીજી? આ શિક્ષકોની ભાષા, કે જે કાસા આપણું બાળકોમાં ભાષા અને ભાવ સમૃદ્ધ થવાનાં છે, તે શુદ્ધ હરો કે સંસ્કર? આ શિક્ષકોનાં જ્ઞાન અને અનુભવ કયા ધર્માં હરો! વિચાર કરનાં લાગશે કે, જે આપણે ઇવનભરમાં સ્વાયત્તચાલુ આત્મનુસિ વ કવી હોય એને, બીજાને સ્વાયત્તચાલુ જ્ઞાનવૃત્તિ કંઈવત્તું કામ સોંપવા જેવું જ્યાં છે. આવાં હરિજન શિક્ષકોને આપણાં બાળકો સાથેના સંબંધ, એમના જ્ઞાન સંસ્કારને કારણે પ્રેમભર્યો હોવાને બાંહે નક્કી અને ધંધાશીનો હરો. આમ ઇવાંય એ શિક્ષક છે અને સંપૂર્ણ જવાબદારીવાળાં પ્રણી છે એમ માની, જેમને જાણે કરી સંસ્કાર જાવવાની વિંતા કરી નથી એવા આ શિક્ષકોના હાથમાં, એમની પસંદો સંસ્કારધન ખમર, આપણે આપણાં બાળકોને મુશ્કેલી છીએ.

કેટલાંક હરોને કે, અત્યારે બાળકોને એવી શાળામાં જતાં અને રેખાં. પણ એ હવે અસંભવ છે. ત્યાં આજ કારણે છે ત્યાં ચીમકું ટીકી કામ નહિ પામ. ફોમનૂ મૂળ હરિજનો નથી પણ અસ્પૃશ્યતા છે. આપણે અસ્પૃશ્યતાને કાળી ટીપી કે બહુ અસખર પડે જશે. શાળાઓમાં ખીરે ખીરે હરિજન લાભાંબંદોને, શિક્ષક તરિક્કે, સારી સંજ્ઞામાં વધતાં નીચે છે એટલે આપણે કાળખળને ભોળાંબી, મૂળ રૂપ ઉપર ધા કરી, સવેળા, આપણાથી અલગ અને વિરુદ્ધ થતાં એ લાભાંબંદોને આપનારી લઈએ. એમની તરિક્કે પણ આપણી મરજે પણ આપનારી લેવાનું એ આપણે હમણે જુઓ; તો એનાં દંડ આપણે ઘણાં લાવે લેવાનો પડશે." ટાકુંભાઈ સુધાર

અસ્પૃશ્યતાનિવારણની જરૂરિયાતની તરફેણમાં જે દલીલો મુશ્કેલી શકાય તેમાં આ ચર્ચાપત્ર લેખક બાઈ એકનો કમેટી કરે છે. આ ચર્ચાપત્રના લેખક બાઈ ખેડા ગિરલા-ખાંશે લખે છે. અને ગુજરાતમાં હરિજનો પ્રત્યે રાજ બતાવનાર ગિરલાખાંશે ખેડા ગિરલેસ પણ ચદત્તવનો ભાગ બનવે છે. વાચકને કદાચ ખ્યાલ નહિ હોય કે, ચર્ચાપત્ર લેખક લખે છે તેમ, ખેડા ગિરલાખાંશે ઘણાં ગામોએ આવી મિશનરી જુરી શાળાઓ હરિજનવામાં આમની હોય છે અને તેનું કારણ સર્વજ્ઞ સમાજનાં હરિજનો પ્રત્યેના વિરોધ છે. સદ્ભાવે ઉછર્યાં વર્ણોમાં આ રચયિત દવે સુધરવાં માંડી છે. અને હવે નજીકના ભવિષ્યમાં પાઠાં પ્રવંકીય ફેળવણી મંડેબો (રફ્ફળાઈ) ગરિતવર્ગમાં આવશે તે વખતે તેઓ પોતાની નૈતિક ફરજ અદા કરશે એવી આશા રાખી રાખાય. પોતાનાં અંગત હિતોને અલગ રાખીને સર્વસમાજ અસ્પૃશ્યતાને અધર્મ ગાનીને એટલે અંશી તેમજ ત્યાગ કરે, તેટલે અંશી તેની શોશા વધશે એ નિર્વિવાદ છે. પૃ. ૫૦ મૃ

ચાંગાનો ગ્રીષ્મ-વર્ષ

[ગયા અર્ધમાં નવજાનું હવું છે, શ્રી. અખબારમાં જાહેરમાંથી અર્ધ સાથ ચાંગા પ્રકાશિત એક ગ્રીષ્મ-વર્ષ ચલાવેલું, તેનો પરિણામ કરવા ભેગો છે. તે વર્ષમાં થયેલા કુશળ તેમજે અત્યેક હેતુઓમાંથી નીચેના ઉપરના આપેલ છે. —મ.]

ઈ. સ. ૧૯૩૭ થી અગ્રે ૬૨ વર્ષે હતીજાની રવિઓમાં ૭ થી ૧૫ દિવસ સુધીનો લોકસંસિદ્ધિ તાલીમ વર્ષ ચલાવીએ છીએ. વચ્ચે '૪૨ થી '૪૪ સુધી એક લાંબા ગાળે ખાલી ગયા.

સામાન્ય રીતે આપણે પહેલેથી ચાલતો આવેલો ચિત્રસ્તો એ છે કે, જેટલાજલામાં જે ગામ આગને આગમંત્રણ આપે તે આગમાં અમારો વર્ષ ચલાવેલો. વર્ષનો બધો ખર્ચ ગામ ઉપાડી લે અને આપણાથી બની શકે તેવી આપણે ગામની કાર્ડક સેવા કરવી.

એ નિયમ મુજબ આપણે ૧૯૪૧ની શરૂઆતે વર્ષ ગામ ચાંગા (તાલુકા પેટલાઈ) માં ચલાવેલો હતો.

આ વર્ષમાં કુલ ૩૬ ગામના ૮૯ બાઈઓએ ભાગ લીધો હતો. એમાંના ૧૩ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા, ૪૮ અંગ્રેજી હાઈસ્કૂલમાં અભ્યાસ કરતા, અને ૨૮ એવી નીચેનાં ધોરણના હતા. આવેલા બાઈઓમાંથી ૧૭ બાઈઓ કોલેજલ કે બાઈઓમાં રહેતા અગર ૨૮૦ આવેલા બાઈઓ હતા.

વર્ષની વિનયમાં નીચે મુજબ હતી :-

- ૫-૩૦ વાંચે બીજું
- ૫-૩૦ થી ૬-૧૫ શીય હાલસુથી પરવારતું
- ૬-૧૫ થી ૬-૪૫ કાલેના કુક પ્રવચન
- ૬-૪૫ થી ૭-૩૦ વાંચન
- ૭-૩૦ થી ૮-૦ નારતો
- ૮-૦ થી ૮-૩૦ સફાઈ, પાણી બરતું પત્રો રિસિટાઈવ.
- ૮-૩૦ થી ૯-૩૦ ગામનું કામ
- ૯-૩૦ થી ૧૦-૩૦ રોજાન
- ૧૦-૩૦ થી ૧૧-૨૦ ગે. અખબારો, પુસ્તકો રિસિટાઈવ.
- ૧૧-૨૦ થી ૧-૩૦ ભોજન
- ૧-૩૦ થી ૨-૩૦ આરામ
- ૨-૩૦ થી ૪-૧૫ જે વ્યાખ્યાનો ૫૦-૫૦ મિનિટનાં
- ૪-૨૦ થી ૫-૫૦ વાંચન તથા તુલાઈ
- ૫-૫૫ થી ૬-૪૦ સંગીત (ભજનો)
- ૭-૦ થી ૭-૪૫ રસતો
- ૭-૪૫ થી ૮-૧૫ આરામ
- ૮-૧૫ થી ૯-૦ ભોજન
- ૯-૦ થી ૧૦-૩૦ પ્રાર્થના; બાદમાં રજા, પ્રશ્નોત્તરી ૬૦
- ૧૦-૩૦ સફાઈ

આ ઉપરાંત પંદર દિવસના તાલીમ વર્ષે દરરોજના, ગામમાં ચાર ભૂલેર સહાયી, જે બહેનોની ખાસ સહાયી,

જે આપણો સ્થળે હતાં અને જે કૃષ્ય કાર્યવાહીમાં આવી હતી. એ ઉપરાંત ગામ તથા કુવાઓની સફાઈ કરી હતી.

તા. ૭મીથી ૨૨મી જે સુધીમાં નીચે નમુનામાં વિષયો પર વિનયોન થયું હતું :-

૧. વિદ્યાર્થી તાલીમ એટલે શું ?
૨. વિદ્યાર્થી તાલીમ એટલે શું ?
૩. આપણા સત્યાગ્રહની લડતો
૪. ખાલી દારા સેવા
૫. વક્તવ્ય વિદ્યાલય શું છે ?
૬. દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો
૭. અખબારી દુનિયાના લાભાકાર
૮. આપણાં ગામડાનાં પ્રશ્નો
૯. વર્ષા યોજના
૧૦. મ્યેચની નંદર
૧૧. પ્રેમ
૧૨. નાના કામમાં પણ કીલ્લવટ અને ચાલકારી
૧૩. વિદ્યાર્થીનું રચનાત્મક કાર્ય
૧૪. આપણી રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ
૧૫. પ્રાર્થના
૧૬. વિચારપૂર્વકના જીવનની નંદર
૧૭. દેશ, માળખ અને જન
૧૮. ચાંદીજીની વિરોધતાઓ
૧૯. વ્યક્તિઓમાંથી ન સમાજ અને છે
૨૦. અંત તેમજ ન સામાજિક સંસ્કૃતિ
૨૧. જીવનમાં ધર્મનું સ્થાન
૨૨. ગામડેશ
૨૩. આશ્રમજીવન
૨૪. વેડછી આશ્રમ શું છે ?
૨૫. વિદ્યાર્થીઓ શી સેવા કરી શકે ?
૨૬. અર્થશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો
૨૭. હિંદુસ્તાનનું અર્થશાસ્ત્ર
૨૮. હિંદુ સુદિન પ્રશ્ન
૨૯. આપણા સ્વાતંત્ર્યનો ઇતિહાસ
૩૦. શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અને એમના જીવનનું ઘડ
૩૧. સેવાશ્રમનો ઇતિહાસ
૩૨. સેવાશ્રમની તાલીમની નંદર
૩૩. ખજૂરનગરની વિધિ
૩૪. વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ તથા હેતુ
૩૫. હરિજનોના પ્રશ્નો
૩૬. આપણી રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ

૩૭. આપણી ધારાસભાઓ
 ૩૮. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજી
 ૩૯. સહકારી પ્રવૃત્તિના લાભાલાભ
 ૪૦. કેળવણીમાં ઉદ્યોગનું સ્વરૂપ
 ૪૧. આપણી ખેડેનેના પ્રશ્નો
 ૪૨. આપણી મહારાજાનો વિદાય
 ૪૩. અદિ સક સમાજસંસ્થાનું શું છે ?
 ૪૪. તાલીમની જરૂર
 ૪૫. આપણું આરોગ્ય અને તે સાચવવાના ઉપાયો
- દિનચર્ચાનું તારણ કાઢતાં

૪૬ ક્લાક રાત્રીરશ્મિ પાછળ,

૪૭ ,, જુદા જુદા વિષયોનાં વિવેચનના
વર્ગોમાં,

૪૮ ,, સ્વાધ્યાય પાછળ,

૪૯ ,, અંગત કામકાજ પાછળ,

૫૦ ,, ઇતર પ્રવૃત્તિઓમાં,

૫૧ ,, આરામ પાછળ જતાં

એમ કુલ ૨૪ ક્લાક ગોઠવાયા હતા.

આનેલા વિદ્યાર્થીઓમાંથી ૬૫ કાંતવાનું ભણતા હતા, ૨૧ નવેસરથી કાંતતા યીષ્યા, ૪ દુણ્દી ભણતા હતા, ૨૫ નવેસરથી. દુણ્દી શીખ્યા. ૫૬૧ દિનસમાં વિદ્યાર્થીઓએ ૩,૬૧,૧૮૮ વાર સ્વતર કાંત્યું.

ઇતર પ્રવૃત્તિઓમાં એક પુસ્તકાલય રાખ્યું હતું. એમાંથી ૫૮ પુસ્તકો વચાયાં અને ૭૦ બાઈબલો એ પુસ્તકોના લાભ લીધો. ઉપરાંત તબીબન કાર્યાલયનાં તેમ જ ખીલ પુસ્તકો લેવાના રાખ્યાં હતાં તેમાંથી ૧૭૫) ૩૧ નાં પુસ્તકો લેવાયાં અને ૮૫) ૩૧ નો રેડિયો સરજામ લેવાયો. વર્ગ દરમ્યાન “નામકું” નામનું એક દૈનિક નીકળ્યું એમાં વિદ્યાર્થીઓને માર્ગદર્શક સુચનો તથા સમાચાર આવતા. કુલ ૧૨ અંક નીકળ્યા. વિદ્યાર્થીઓ રત્નપૂર્વક એના લાભ લેતા હતા. કેટલાક એમાંથી નોંધો પણ કરતા. બે પ્રદર્શનો બર્થો. એક ખેડા જિલ્લાની માહિતી આપતું અને એક આરોગ્ય પ્રદર્શન, વર્ગ દરમ્યાન ૨૮ બન્નેની રશ્મિલવવામાં આવ્યાં. એ ઉપરાંત ભજર, મુતરડી, ક્યારાખાડા, એકાવાડ અને પતરાળાના ખાડા વગેરેની પૂરેપૂરી ભવરસા કરી હતી. એની સફાઈ પણ વિદ્યાર્થીઓ જ કરતા. વર્ગ અંગે તથા રસોઈ માટે એઈઈ બહુ પાણી વિદ્યાર્થીઓ જ ભરતા. રોજ એમાં દોઢ ક્લાક જતો. વિદ્યાર્થીઓએ વર્ગમાં ચાલતા અભ્યાસક્રમની નોંધ પણ સારી રાખી છે.

આ વર્ગ પાછળ અગાડો નીચે નમુવેલો આરામ હતો :

વિદ્યાર્થીઓમાં રાષ્ટ્રીયતા વધે, અભ્યાસરતિ વધે, પોતાનાં કામો નતે કરી લેવાની ટેવ પડે, એમનું ચારિત્ર્ય ખીલે, સારી ટેવો પાડવાની લગન લાગે, અને આપણા દેશના અને ખાસ કરીને આપણાં ગામડાંના પ્રશ્નો નજીવાની તથા એ માટે કઈક કરવાની. એમને પ્રેરણા મળે.

હાલમાં આપણે ત્યાં જે તાલીમ વર્ગો નીકળે છે એના બે ત્રણ પ્રકારો છે : (૧) વ્યાયામ તરફ વિશેષ ઝોકવાળા, (૨) રાજકીય અભ્યાસ તરફ વિશેષ ઝોકવાળા, (૩) રચનાત્મક કાર્ય તરફ વિશેષ ઝોકવાળા. આ ઉપરાંત આ વખતે દિલ્હીમાં શિક્ષકોના તેમ જ સી કાર્યદત્તિઓના તાલીમ વર્ગ પણ નીકળ્યો હતો. આવા દરેક વર્ગોના અભ્યાસક્રમ જુદો જુદો જ રહેવાનો. કેટલેક પ્રયોગ સ્થાનિક વિદ્યાર્થીઓના જ વર્ગો પણ કાંઠવામાં આવ્યા હતા.

આ બધા વર્ગોના અભ્યાસ કરતાં કેટલાક વિચારવા જેવા પ્રશ્નો છે તે અંતે જણાવું :—

૧. વર્ગ સંચાલકને વર્ગના કામ અને કહેરાની પૂરી કલ્પના તથા તે સાધવાની તૈયારી હોવી.

૨. બહારના વ્યાખ્યાતાઓ બહુ મર્યાદિત પ્રમાણમાં ખોલાવવા.

૩. નકરે ધણેથી અભ્યાસક્રમ સંચાલક તથા એણે અગાડી મેળવી લીધેલા સાધનો મારફત રમી યાચ.

૪. વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા મર્યાદિત કરી તેની ભેધે વ્યક્તિગત ધ્યાન વિશેષ આપી રાખાય.

૫. આવનાર વિદ્યાર્થીનું અભ્યાસ તથા કામરતું ધોરણ દરેક વર્ગ માટે નિશ્ચિત કરી લેવું.

૬. આખા ગુજરાતમાં કઈ ભતના વર્ગો કોણ, ક્યાં અને ક્યારે કાકરો એની પૂર્વવિચારણા અને ભંડેરાત.

૭. કુલાળાની રમચો દરમ્યાનના વર્ગમાં વ્યાયામના કલાકોની વિચારણા.

૮. વર્ગના ખર્ચ અંગેની વિચારણા.

૯. વ્યાખ્યાનોના ક્લાસોની વિચારણા.

૧૦. ઉત્પાદક અને આવરક કામ અંગેના કમની વિચારણા.

૧૧. ગામ સાથેના સંબંધ.

૧૨. વર્ગના સ્વાસ્થ્ય માટે ખોરાક અને સ્વચ્છતાનું ધોરણ.

૧૩. અભ્યાસક્રમ એક વર્ગના કે એક વર્ગના કમિટી

૧૪. પ્રમાણપત્રો.

આ બધા પ્રશ્નો વિષે આ કામમાં ૨૪ મહાવનાશઓના આશ્ચર્ય નહરમાં આવે તો બહુ ઉપયોગી થઈ પડે.

ધ્રાંગધ્રાનો શ્રીષ્ઠવર્ગ

[આ વર્ગના બાઈ રજબઅલી સાબળીએ મોકલેલા હેતુસાધી નીચેનું તાલુકુ આપું છું. આ એક રવાનિક વિધાર્થીઓ પૂરતા વર્ગનો નમૂનો છે. એ પણ એક પ્રકાર ખખો દોઈ, પદિયથ કરતા જેવો નમૂનો મળાય. —મ.]

તા. ૨-૫-૧૮૫૧ ૧૫-૫-૧૫ સુધી ધ્રાંગધ્રામાં ત્યાંના રવાનિક વિધાર્થીઓ માટેનો જ એક શ્રીષ્ઠવર્ગ આવેલો. ૨૨ વિધાર્થીઓ જોડાયા હતા. બપોરે ખારથી ત્રણ અને રાત્રે આઠથી સાડા નવ વગેરે ઘેર જમવા જવા સિવાય બાકીનો બધો વખત (રાત્રે સવાનું સુધ્યરું) વિધાર્થીઓ દેખરેખમાં જ ગાળતા. વર્ગમાં બેઠાયેલા સિવાયના બીજા પાંચ છ બાઈઓ ખજૂ મોટા બાગના કાર્યક્રમમાં રસ લેતા હતા. વર્ગમાં જોડાયેલા વિધાર્થીઓમાંના ચાર પાંચ કાઈઓ હાજરી આપવામાં અનિયમિત રહેતા— ઘેર જમવા ગયા પછી વખતસર આવી પહોંચતા નહિ.

વર્ગની રૅલિંદી દિનચર્યા નીચે મુજબ હતી:—

સવારે છ વાગ્યે ઊઠવાનું. પછી ટુરટ શેનિકની પ્રાર્થના તે પછી સવા સાત સુધીમાં રીયઝાતલુ વગેરેથી પરવારી કસરત કવાયત. એમાં રાષ્ટ્રીય કવાયત, વાલી, કેસેરનિકસ, સૂર્યનમસ્કાર વગેરેનો સમાવેશ થતો. ત્યાર બાદ ક્વલ્લવન, વારાંદરી રૅલ જુહી જુહી વિધાર્થીઓને એ વિધિ કરાવવાની તાલીમ અપાતી. તે પછી દૂધ ચણાનો નારતો લીધા બાદ એક વ્યાખ્યાન. વ્યાખ્યાન પછી કાંતલુ અને લણાઈનો કાર્યક્રમ સવા કલાક. તે પછી ચટ્ટી કલાક સમૂહવાચન અને તે પછી દેખના સ્થળની સફાઈ. સફાઈથી પરવારી ઘેર નાહવા લાવા ને જમવા અર્થે જવાનું.

બપોરે ત્રણ વાગ્યે આવે. ત્રણથી ચાર રાષ્ટ્રભાષા તે પછી જો વ્યાખ્યાનો પોણા પોણા કલાકનાં. પછી રૅનિક સમાચાર વાચન અને એ અંગેની વાતો માટે અડધો કલાક. તે પછી ક્વલ્લવતલુ વિધિ અને પછી દેશી રમતો, જેમાં જુદી જુદી મેદાની તેમજ જીડી રમતોનો સમાવેશ થતો. આઠથી સાડાનવ વગેરે જમવાનું પતાવી આવ્યા પછી સાડા નવથી સાડા દસ સુધી રાષ્ટ્રીય ગીતો ગાવાનું, પ્રશ્નોત્તરી કરવાનું વગેરે. સાડા દસે સૂઈ જવાનું.

પંદર દિવસની અંદર વિધાર્થીઓને સામાન્ય સાડુ કાંતતાં આવડી ગયેલું અને તણાઈના ચણુ હીક હીક ખ્યાત્ર આવી ગયો હતો. રાષ્ટ્રભાષાના સામાન્ય પરિચય ઉપરાંત હૂં લિપિમાં પાંદિયા ઉપર ચોડા અક્ષરે લખેલું લખાણ કલ્પતાં લગભગ સૌને કાબી અર્થું હતું.

ત્રણ ચાર અપવાદ સિવાયના બધા જ વિદ્યાર્થીઓ અક્ષેપ્ટ રૂકા ને ઉમા ધીરજીમાં મળુનારા હતા.

એક દિવસ વિધાર્થીઓ સવારમાં વહેલા ઊઠી ધેરથી બાસું ખાંધી પાંચેક માર્શલ દૂર આવેલ જગ્યા પર ગાંચે

ઝથેલા. ત્યાં તેમણે ગાંચના થોડાક બાઈઓના સહકારથી ક્વા વ્યાસપાસની સફાઈનું કામ દોઢેક કલાક કરેલું.

છલ્લે દિવસે રાત્રે જો કલાકનો કાર્યક્રમ હરિજનવાસમાં બજનશીર્તા સંલગ્નવાનો રાખેલો.

વર્ગને અંતે જો વિદ્યાર્થીઓએ નવા દેડિયા ખરીદી નિયમિત કાંતવાનું નહીં હતું. બીજા ચારેક બાઈઓ પાસે દેડિયાની સમવડ હતી જ, પણ તે સિવાયના બાઈઓની ખજૂ દમ્બા હોવા છતાં ગાવાપરે ખર્ચ કરવા મનાવી શકેલા નહિ.

નીચે જણાવેલાં વ્યાખ્યાનો ઉપરાંત વિધાર્થીઓને નિરક્ષરતાનિવારણનું કામ કરવાની શિલાભાર્તિ પદ્ધતિનો સામાન્ય બ્યાલ અપાધો હતો. વર્ગને અંતે નિરક્ષરતા નિવારણની પ્રવૃત્તિ શક્ય તેટલી સાદુ રાખવાનું કેલ્લાક વિધાર્થીઓએ તકી કયું હતું.

વ્યાખ્યાનો છં ના વિષયો

નવી સમાજરચના
અસ્પૃશ્યતાનિવારણ
અદૌરથ, ખોરાક, સારીરચના, બ્યાધામ.
રાષ્ટ્રવજ

આપણી મહાસમા
કુદરતી ઉપચારો ને અકુદરતી અવન
રચનાત્મક કામ શું છે ?

રચનાત્મક કામ અને રચનાનો સંબંધ
આપણા વહેમો

સિનેમા જેવો કે નહિ ?

વિધાર્થીઓની ચર્ચા

વિદ્યાર્થીની સાધના

જાતની પરિસ્થિતિને આડે કોઈ

ખાદી, અર્ધિયા, રવરાજ

વિદ્યાર્થીઓ શું કરી શકે ?

કાઠિયાવાડના નહેરુજીવનો પરિચય

મહેસુલ પદ્ધતિ અને ખેતીના પ્રશ્નો

અર્ચાનો રાજકારણ

પાકિસ્તાન, દેશીરાજ્યો, ને કોંગ્રેસ

ખાદી પાછળની દષ્ટિ

કેમ કાંતવું ?

રાજકોટ સત્યાગ્રહ

સાગી કેળવણી

આમડા મટિ આટલો આગલ શા માટે ?

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ

[૧૯૪૪-૪૫ ના કામગીરીનું દ્રઢ નિવેદન]

[‘રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંસ્થાઓ પાછી કામે ચડે છે’ એ મયાળા તળે, જાન્યુઆરી ૧૯૪૫ના અંકમાં વેટણી આશ્રમનો પરિચય આપ્યો હતો. આ વેળા ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસે શું કામ થાય છે, તે બતાવવું તેના મહામાનવું વાર્ષિક નિવેદન મળ્યું છે, તેમાંથી દ્રઢતાને આપું છું. આથી અનેક લોક વિદ્યાપીઠના કામ વિશે પૂછે છે તેમને કાંઈક બહુવા મળી રહેશે. જે વધુ બહુવા હવે તે મહામાનવ (ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૧)ને લખીને પૂછી શકે છે. —મ.]

ચાલતાં કામે

વિનય મંદિરની પ્રવૃત્તિ, જે ૧૯૪૩ના ઓગસ્ટથી બંધ કરવામાં આવી હતી, એ આ વરસમાં ફરી ચાલુ કરવામાં આવી નહોતી. તે સિવાય ત્રીસેની પ્રવૃત્તિઓ આ વર્ષમાં થઈ હતી :-

૧. કોરાનું કામ ૫. દિંદુરતાની પ્રચારકામ
૨. પરિભાષાનું કામ ૬. ખાદી કાર્યાલય
૩. બીજી પ્રકાશન કામ ૭. ખેતીકામ
૪. વિદ્યાપીઠ કાર્યાલય ૮. કામચોખ સમિતિ

હસ્તક કામ

આ ઉપરાંત વિદ્યાપીઠમાં અને તેની મદદથી ત્રીસેના બે કામે પણ આ વર્ષ દરમિયાન ચાલુ હતાં :

૧. નૈન સાહિત્ય પ્રકાશન સમિતિનું કામ

૨. ગુજરાત રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર સંસ્થાનું કામ ઉપર ગણાવેલાં કામોનો દ્રઢ અહેવાલ નીચે મુજબ છે :-

૧. કોરાનું કામ

કોરાની ત્રીજી આજ્ઞા ૬. સ. ૧૯૩૭માં બહાર પડી હતી તે પણ વખતથી બંધરમાં મળતી નથી. ૧૯૪૪માં તે ફરી છાપવાનો વિચાર હતો પણ સરકારનો કાનજ-નિયમનનો ધારો આવવાથી તે કામ ટૂંક સમયે નહિ. હવે તે છાપવાનું શરૂ થયું છે. આરા છે કે ૧૯૪૬ના બીજા સુધીમાં તે બહાર પાડી શકશે.

હાલમાં વર્ષો દરમિયાન ‘નોટબી મોટ સ્ક્રિપ્સ’ અને ‘રાષ્ટ્રભાષાનો કોમ’ પણ ચેચાઈ ચલા દતા. તે બન્ને ફરી છાપવામાં છે. પિરસાકાશ બહાર પડી ગયા છે. રાષ્ટ્રભાષાનો કોસ બહાર પડવાની નેચારીમાં છે. તેની નવી આવૃત્તિમાં નવા સંપર્કો ઉમેરવામાં આવ્યા છે અને દરેક સંપર્કની નામની તેમ જ હર્ડ બન્ને લિપિમાં નોટબી આપવામાં આવી છે.

૨. પરિભાષાનું કામ

કેટલાક વખતથી વિજ્ઞાનની પરિભાષા ગુજરાતીમાં તેવા કરવાનું કામ હાથ ૫૫૨ લેવામાં આવ્યું હતું. તેને

આ વરસ દરમિયાન પૂરું કરી પુસ્તકરૂપે બહાર પાડ્યું છે. તેને ગુજરાતની હાઈસ્કૂલો અને વિદ્યાર્થીઓએ આદરે આવકાર આપ્યો છે.

આ કામ આવજી વધારવાને માટે વિદ્યાપીઠ વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકોનું પ્રકાશન હાથ પર લેવું નોંધ્યું. તેની શરૂઆત ‘મહાર અને લોખ’ ની પુસ્તિકાથી કરી છે. ત્યાર બાદ ‘મલેરિયા’ ઉપર ચેક પુસ્તિકા બહાર પડી છે. એવાં બીજાં લોકોપયોગી પુસ્તકો તેવાર કરાવવાનો પ્રયત્ન ચાલુ રાખવામાં આવશે.

‘બર્ડમલ્લી રામાય’ આ સાલમાં માસિક દ્વારા હપતે હપતે બહાર પાડવામાં આવી હતી, તે હવે પુસ્તકરૂપમાં બહાર પાડવામાં આવશે.

આ ઉપરાંત બીજી વિદ્યાઓની પરિભાષા તેવાર કરવાનું કામ અગ્રગણતા પ્રમાણે હાથ ધરવાનું છે.

૩. બીજી પ્રકાશન કામ

વિદ્યાપીઠ મંથાનથીના ચાલુમાંથી અને વિદ્યાપીઠ વાચનમાળાની સાતે ચાપડીઓનું પુનર્પ્રદાન કરવામાં આવ્યું હતું. તે ઉપરાંત ‘ભારતીયા મેરિટિયા’ની નવી સુધારાવધારા સાધેની આવૃત્તિ, અને ‘વર્ષી શિક્ષણ ચોખા’ની ત્રીજી આવૃત્તિ બહાર પાડવામાં આવી હતી.

વિદ્યાલક્ષી રમારક માળામાં ‘દિવસ પ્રજાજીવન મેરિટિયા’ હમણાં બહાર પડ્યું છે અને ‘વલતા માર્ષિક રાજિત’ના આર હવે છાપવાનું શરૂ થશે.

ચક્રબર્તેન રમારક માળામાં ‘માર્ચલ ચાલુ કપાઓ’, ‘મહાર અને લોખ’ અને ‘મલેરિયા’ બહાર પડ્યાં છે.

લેવાભાઈ પટેલ રમારક માળામાં ‘લોખવાર્ષિક’ બહાર પડ્યું છે અને લોકરૂપે કૃત ‘કચ્છા પટેલ કું’ નો અનુવાદ હવે બહાર પડશે.

૪. વિદ્યાપીઠ અંશાલય

આ સાલમાં ૧૪૮૨ પુસ્તકો વંચાયાં છે. વાચક સંખ્યા ૧૦૧ છે. વર્ષ દરમિયાન ૧૩૬ પુસ્તકો નવાં ઉમેરાયાં છે તે મળીને કુલ પુસ્તકસંખ્યા ૧૭,૪૬૩ થઈ છે.

૫. હિન્દુસ્તાની પ્રચાર

ગુજરાતમાં ‘હિન્દુસ્તાની પ્રચારનું કાર્ય’ હવે બમનું બધ છે. વિદ્યાપીઠના બે સેવકોની મદદથી ગુજરાત રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર સંસ્થા કરે છે. તે કામને અંગે પ્રકાશનકામ વિદ્યાપીઠ લક્ષ્યે થાય છે. કોસ વિશે ૫૫૨ નિર્દેશ કરેલા છે. તેનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં ‘હિન્દુસ્તાની વાચકલિ’ ૧લી ક્લાસ નામની અને હર્ડ લિપિમાં બહાર પાડવામાં આવી છે. ‘ચૂંદે નિર્મી શિક્ષા’ની નવી સુધારેલી આવૃત્તિ હમણાં બહાર પડી છે. બીજી કેટલીક ચાપડીઓનું કામ હાથ ૫૫૨ છે.

૧. ખાદી કાર્યાલય

ત્રણ વર્ષકર કુટુંબો પહેલાંની માફક ચાલુ રહ્યાં છે. તેમણે વરસ દરમિયાન ૩૦૫૩ ચો.વા. ખાદી વણી હતી. કાંતનારને પૂણી મળી શકે તે સારું વિદ્યાપીઠ પાસે પટેલી ચંત્રપાળજી અમદાવાદના ખાદી મંદિરને સોંપા છે. તે સંરચા પોતાની તરફથી વધુ પાંજળો રાખી વિદ્યાપીઠના મહાનમાં પૂણીઓ લેવાર છે એવી તેમને સવડ આપવામાં આવી છે.

૩. એતીકામ

વરસ દરમિયાન આ ખાતે ૩. ૨૬૪૪-૦-૬ની આવક થઈ હતી અને બંધરયાખર્ચ ૧ અણુવા ૩. ૧૩૩૩-૪-૬નું ખર્ચ થયું હતું. પાણીના બોરિંગ પરનું કૂંડનું એનિંગ વારંવાર બગડવાથી સાલભરમાં ૩. ૭૨૧-૧૩-૦ તે ઉપર ભરાયત ખર્ચ થયું હતું. ૬ને એનિંગ કાઢી બીજાની ચોઠવણી કરવા વિચાર છે.

૮. ગ્રામસેવા સમિતિ

આ સમિતિનું કામ પૂર્વેનું ફરી ચાલુ કરવામાં આવ્યું નથી. આ સાલમાં બે સેવકો તે ખાતે કામ કરતા હતા. બાપાસહુ વિદ્યાલયમાં ૧૯૪૫ની મહાદેવભાઈ જયંતીથી હમથ સેવા તાલીમ વર્ગ શરૂ કરવામાં આવ્યો છે.

૯. પરચૂરણ કમિટી

૧. 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય' માસિક નવજીવન કાર્યાલય તરફથી ફરી શરૂ કરવામાં આવ્યું છે. તેના સંપાદક મંડળમાં વિદ્યાપીઠના બે સેવકો છે.

૨. શ્રી. મહાદેવભાઈ રમારક કાળાના ઉપરાણના

સામાર સ્વીકાર

મુજો સેવક : લે. ચંદ્રાશંકર મુલ્ક, પ્ર. વોરા એન્ડ કં. લિ., મુંબઈ કિ. ૧-૮-૦. લાલ દિલ્હાને ચુકદંડો : લે. કવેરચંદ મેધાણી, પ્ર. બારની પ્ર. મંદિર, બાવનગર, કિ. ૧-૮-૦. સુરભિ : લે. પત્રાલાલ પટેલ, પ્ર. બારની પ્ર. મંદિર, બાવનગર, કિ. ૩-૮-૦. પચિણીતા : લે. સરદેવજી, અનુ. નગીનદાસ પાદેજ, પ્ર. ગૂર્જર અંધરલ કાર્યાલય, અમદાવાદ, કિ. ૧-૦-૦. કમળેડ : તનનાં અને મનનાં. અનુ. શાંતાબેન. મ. દેસાઈ, પ્ર. ગૂર્જર અંધરલ કાર્યાલય, અમદાવાદ, કિ. ૨-૦-૦. ઉપલયન : લે. સુન્દરમ, પ્ર. આર. આર. રોહની કં., મુંબઈ, કિ. ૩-૮-૦. અમારો ગૂર્જર દેશ : લે. વરધભાઈ પટેલ અને અંબાલાલ દનામદાર, પ્ર. વોરા એન્ડ કં. લિ., મુંબઈ, કિ. ૦-૧-૦-૦. ઇતિહાસની કેડી : લે. ભોગીલાલ ન. સોરેસરા, પ્ર. પદ્મલ પ્રકાશન, વડોદરા કિ. ૪-૮-૦. હોદપ્રકાશનગ્રહ, મુંબઈ, નાં પ્રકાશનો—વૉલબાથી ગંગા : લે. રાહુલ સાંકૃત્યાયન, અનુ. ચંદુલાલ ભટ્ટ, કિ. ૬-૦-૦. મેઘધનુષ : અનુ. રમણલાલ સોની, કિ. ૪-૪-૦-૦. સામ્યવાદ : લે. ભોગીલાલ ચાંદી, કિ. ૦-૧૨-૦. દેશની

કામમાં એક મંત્રી તરીકે શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈને લેવામાં આવ્યા હતા.

૩. મેંડમ મોન્ટેસરીને સુજ્ઞાતમાં બાલશિક્ષણ તાલીમ વર્ગ ચલાવવા માટે વિદ્યાપીઠના મહાનને ગૂર્જી બાગ ચારૂક માસ માટે આપવામાં આવ્યો હતો.

૪. મુખ્ય મહાનનું ધાણું ગળે છે તે માટે ઇન્નેર શ્રી. બાઈલાલભાઈ પટેલની સહાય પ્રમાણે કામચલાઉ ઉપાયો લેવામાં આવે છે. તેને અંગે કામગીરી ઉપાય હવે કરવાની જરૂર છે.

૫. યાત્રન ખેનિંગ યોજના ચાલુ વરસમાં અગત્યમાં આવી છે. તેની રૂએ વિદ્યાપીઠ હસ્તકની જમીનમાં ફેરફાર થયો છે. પહેલાં કલ એકર ૨૫ ગ્રાંડા ૭ જમીન હતી, હવે એકર ૨૫ ગ્રાંડા ૨૪-૮ થઈ છે. જમીનની સુધારણા અને દિમતરૂડિયા વેરા મ્યુનિસિપાલિટીએ કલ ૩. ૨૬, ૨૧-૧-૦-૦ વિદ્યાપીઠ પાસે આપ્યો છે.

નવા વર્ષનું ખર્ચેદ

નવી સાલમાં ઉપર મુજબ ૪ કામ ચાલુ રાખવામાં આવ્યું છે. તેના ખર્ચેનો અંદાજ ૩. ૧૪, ૯૫૦ કરવામાં આવ્યો છે.

પુસ્તક પ્રકાશન અને બેની વગેરેની આવકનો અંદાજ ૩. ૭૫૦૦ કરવામાં આવ્યો છે. તે જતાં બાકીની રકમ વિદ્યાપીઠના સ્નાતકો, નવા વિદ્યાર્થીઓ અને ગૂર્જરાદની જનતા પાસેથી મેળવવાની રહે છે. જેઓ મદદ આપવા છતાં તેઓ પોતાનો કાળો મદદમાત્ર, ગૂર્જરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, એ સરનામે મોકલાવી આપે એવી વિનંતી છે.

આઝાદી માટે ફરી મળો : લે. પુરનચંદ્ર ભોષી, કિ. ૦-૮-૦. સેતાલિન મહેનો ઘેરો : અનુ. પરાવ તની, કિ. ૦-૮-૦. સોવિયેટની વીરચંદાઓ : અનુ. રમેશ ચંપવી, કિ. ૦-૮-૦. સોવિયેટ ભૂમિની આઝાદ પ્રભાઓ : લે. ગંગાધર અધિકારી, અનુ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ, કિ. ૦-૧-૦-૦. યુગિયો : કિ. ૦-૮-૦. પ્રિન્ટમાં લિંદની ધાપણ : લે. બી. ડી. રજુદિવ, કિ. ૦-૮-૦. કોંગ્રેસ અને કમ્યુનિસ્ટો : લે. પુરનચંદ્ર ભોષી, કિ. ૦-૬-૦. ચૂંટણી-જન જીતવા માટે : લે. ઉપર પ્રમાણે કિ. ૦-૨-૦. સ્વતંત્ર ને સુખી લિંદની રૂપરેખા : લે. ઉપર, પ્રમાણે કિ. ૦-૨-૦. કમ્યુનિસ્ટો સુસ્તિમ લીગને શા માટે ટેકો આપે છે ? : લે. કલ્યાણ દુષ્યુન, કિ. ૦-૧-૬. આઝાદીની લડતમાં અછૂત વર્ગનું સ્થાન : લે. બી. ડી. રજુદિવ, કિ. ૦-૨-૦. લાલ વાવડાનો લડવૈયો બિજાદન શુભનખાના : લે. ભોગીલાલ ચાંદી, કિ. ૦-૧-૦. બિલિછાં ફરી વિચાર કરો ૧૯૪૨ના યોગમદ પછી શું બન્યું ? : લે. ગંગાધર અધિકારી, કિ. ૦-૨-૦. 'જનયુગ' [અવારિક] : પ્ર. ગૂર્જરાત કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી.

માસ કે વિવેચન

‘વિદ્યાર્થી’ એની સંસ્કૃતિ

શોડશ વયના ઉપર એક માધ્યમિક શાળાના બેએક વિદ્યાર્થી કાર્યકરોને મળવાનું થયું. તેઓ કહે, એક નિશ્ચિત છતાં નાન્યુક પરિસ્થિતિ અમારી થી નવ છે. હવે એવું થયા હાથું છે કે, કાર્ડિક જરા સરખું બહાનું બન્યું કે ઊઠારાઓ જરા વારમાં હડતાલ પાડે છે. અને એમાંય વચાળી તો એ છે કે, કાર્ડિક બપોર આવતાં બેપાંચે જાણી હડતાલ પાડવાનો સમયે મહે. વાણુવેએ એ માટે જા. અને જે વિદ્યાર્થી એની સામે આવે તે દશાવ એણે ‘આશ્રય’ કે ‘દેશમક્ત’ બ્રુથાય, એવું વાતાવરણુ : એટલે સામે થતું પણ વચનું. અને એવું કોઈ અમારું તંત્ર તો હોતું નથી કે, પહેલું કાર્ડિક કામ તેની આમથ વિચારાયા પછી આમથ આવે. પરિણામે, એવું બને છે કે, જરા જરામાં હડતાલ પડે, અને આગળ કાર્યકરોને ન અંધ છતાં કાર્ડિક હરી ન સમીએ. કારણ જાણે તો અમે અમારા લાગીએ. (અને એ ‘કમેસું’ : ‘લારી’ — નેતાગારી પણ ભેજમાથ નહિ ?) તે વિદ્યાર્થીઓએ કહ્યું, ‘સાચું’ છે. પણ અને હવે એની પરવા નથી કરતા. આ તો સાચ અસાજક જેવું થાય, નેની સામે થતું નેરંએ, એવા વિદ્યાર્થી ઉપર, અને આગ્યા હીએ.

જાખખમાં મેં એમને કહ્યું, ‘તમે સાચા નિર્ણય કરો છો તમે મકમલાથી વર્તેશો તો તમારી આવેલાની પણ દુઃખરો. બીજું કાર્ડિક નહિ તો વ તમારી સેવા કરવાની આવડત અને શક્તિ તો વધશે જા. હોરનારને નેતા કહે છે, અને તેમ કોશી જનાર કે ધસડનારને નહિ.

અને વિદ્યાર્થીઓ હડતાલ પાડી તો સમય વેટી જ નાંખે, તો તે પાડવામાં કોશી કાયદો કે જરૂર બાળે જ દેાય.

વિદ્યાર્થી પરિવરનો ઠરાવ

હડતાલની વાત નીકળી છે ત્યાંદે, બેગસેબી, આ અંગે અખિત ગુજરાત વિદ્યાર્થી પરિવર (ડિસેમ્બર ૨૨થી ૨૪માં અગદાવાદમાં મળી હતી તેણે) કરેલા નીચેના ઠરાવ પણ લેવા લેવા છે :

‘૨૨થીક વામ વિદ્યાર્થીઓ કમ્યુનિસ્ટ કે પૂર્વા કમ્યુનિસ્ટ વચ્ચે હડતાલ પર હાંકે છે. એ વાતની આ પરિવર નેણે લે છે. અને તેથી ગુજરાત-કમ્યુનિસ્ટ વિદ્યાર્થીઓની આ પરિવર વિદ્યાર્થીઓના આગ્રહાન માટે હડતાલ બંધ નીચેની રજવા રહ્યું કરે છે.

આ પરિવર : અને છે કે, શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચેના સંબંધ એ કોઈ પ્રતિક અને મનુર જેવા નથી. સાચાસાચ આ પરિવર એમ માને છે કે, શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓનાં કલ્યાણ દિવસ અને હકો હાલથી પડેથી ફેગવણની પદ્ધતિ આમાન અને સર્વાઈ છે, તેથી વિદ્યાર્થીઓને

પોતાની ફરિયાદો હકો કે રવમાન માંડ હડતાલ એવા પ્રતિવર સંબંધે અપવિત્રતા પડેલાં એ વિચારેતો વાળખી નિકાલ લાવના મટે કાપ એવા સમયા સમયે કરી ‘સૂચ’ નેરંએ. પણ એ સુચાઈ નેરંએ નહિ કે, હડતાલ અતે છે કે હરવડું અને નપુરકારું હરિવાર છે. આમ હડતાલ પડે જતા પડેલાં તે વિદ્યાર્થીઓ ત્યાંના રવાનિક વિદ્યાર્થી કાર્યકરોની આ અને સમાહ લે એ પણ અને જરૂરું છે.

હડતાલ કમ્યુનિસ્ટ પૂરી શોતિ અને શિવત જાગવરી એ પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીની ફાલ છે. શિક્ષક અને ફેગવણી સાતાવાળાને તેમ જ હડતાલ પડે ઠીનરેલા વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી પરિવર એવી અગ્યા રજો છે કે, હડતાલ કમ્યુનિસ્ટ તેમજા વર્તન એકબીબ પ્રતે કાચી વાગણી પેમા કરે એવું ન હોતું નેરંએ.

શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ

હડતાલ ઉપરશોત શાળામાં શિક્ષકના પ્રશ્નો પણ બલતબતા કહે છે. એમાં તરત એમ કહી દેવું અધુરું છે કે, આમને વિદ્યાર્થી પડેલાં કરતાં વધારે કહાળેલા કે તોડાની બન્યા છે. મોટું નેવ્યાપક કારણુ આજનું ‘ધણદારી યતું જાતું શિક્ષકમંદમ દોષ એમ લાગે છે. તેથી શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચેના સંબંધને ખ્યાલ જ નાળે પસાડાતો ગયો છે. જા. ત., એક ઊઠારને એક શિક્ષક (તોડાને કે અવગમયને લઈને) ગઈ બહાર જવા ફરમાવ્યું : ઊઠારે જવાબ આપ્યો, ‘શા મદિ બહાર ? મેં શી બરી છે’ — આ એક અવિદ્યાકાંતને ઉપર કહેલો ખ્યાલ-પસાડો બતાવતા પૂરતો નેપાઈ છે. બાકી, આની સાથે એ પણ એવું છે કે, જે વિદ્યાર્થી શિક્ષકો લગનીબેર સાઈ શીખવનારા છે તેમણે; અથવા તો જેઓ રાષ્ટ્રપ્રેમવાળા દોષ છે તેઓને; — આવા બે સુલુષાળાને આદર અને સિદ્ધ સહેજે મળે છે. આ બતાવે છે કે, શિક્ષકના કાર્યની મૂળ બાબના તો નહ નથી થઈ જતી. તેને અગ્રહ રાખી સંબાળવરી અને વધારથી નેરંએ.

અંબુ ગુરુ વિદ્યાર્થી પરિવરે આ બાબન પણ ઠરાવ કર્યા છે. તે આપણા જમાનાનો પણ સૂચક જ છે. ઠરાવ આ પ્રમાણે છે :

‘ગુજરાત-કમ્યુનિસ્ટ વિદ્યાર્થીઓની આ પરિવર એ ૨૫૫ કરવા મળે છે કે, શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચેના સંબંધ એ કોઈ રોહ, મોર કે કમલિક મનુર વચ્ચેના, બંધાઈ કે વર્ગસેત્રને નથી, પરંતુ એકબીબને પૂરક અને મોહા છે. વિદ્યાર્થીઓનાં દિવસ અને હકો કોઈ શિક્ષકોનાં દિવસ અને હકોથી વધન રિકહ નથી, પરંતુ બંનેને આગળી ફેગવણીના તંત્રના જૂથમાં રેલા પડેથી તંત્રથી મળીને તુકાળનું પડેલી રહ્યું છે. આથી આ પરિવર વિદ્યાર્થીઓને વિનંતિ કરે છે કે, વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકો સાથે પૂના આદરણ વર્તન રાખે અને પ્રામાણિક પ્રતિબંધ લીધા ગય ત્યારે વિનયપૂર્વક પોતાનો આગ્રહ આપુ રાખે.’

માનવપ્રાણી કેવું વિચિત્ર છે !

નીચેની અબર વાંચીને વાગકને, ખેલ કે મળ્યે સારુ દેહકને પથ્થર મારતાં બાળકોની પેલી નજીવી વાત કદાચ યાદ આવશે. તોકે અબર તેા એના કરતાં વધારે દુર અને ખુબાર છે. ૧૮-૧૨-૪૫ના 'સાઇન્સ મોડ' દરિયા 'માંથી નીચેના રોહરરરેા તાર હતાંયુ યું:-

"ન્યુ યૉર્ક : ગાછી અને સની મુખેને અગિયે એક મંડળના અધિકારીએ ('યુ. એસ. રિસ એન્ડ વર્કસ લાઇફ સર્વિસ') એવી વિંતા બના રી છે કે, અણુઓએ અને નૌકાએ-બાળકોએ જે પ્રયોગો કરે છે, તેથી વેપાર માટે મહત્વની ગાછીની ભનની એવી સંજ્યા નથી પામશે.

" નૌકાપત્રિ . . . એ ભરેર ક્યું છે કે, અણુઓએ પાછીની અંદર વાપ સમારી જર બેઈ બગાએ દોઢારે. કેમ કે સપાટી પડનાં વહાણો દુધ સુગંધરોએ જર તેની રી અસર થાય છે, તે બેઈ બેઈ છે.

" (ઉપર મંડળના) મુખ્ય ગાછીવિગ્રહી મિ. . .

ક્યું કે, પાછીની અંદર દોઢારા બેઈ બગાએ પડેલાં થાય છે તેનથી હમરો દૂર ભેટલા વિગતરમાં થયે નાક પમિ છે. "

વાતનાં ઉકારાં તેા નથી ખેલ માણતાં; ખરો હતા રોહરરેા જ. અહીં નૌકાપત્રિને ગોતાના હાથમાં આવેલા ૧૫ રમકડાના પ્રયોગોએ બેઈ કરવાને આવનંદ તેા હશે; પરંતુ તેનેય માછીની તેા ખાવા નેઈએ છે. તે ખાઈને ઈચ્છુ છે; અને છનાં ધધી કરશે છે ગોતાના જ ભત્રાઈએને મારવાના નવા નવા નુકસાન અજમાવવાને! સાચે જ માનવપ્રાણી વિચિત્ર છે. ગાછીલગાં બીજ ગોળિયો પર અધિકાર મેલવવાની વાત આવે છે, ત્યાં આવેલા રોયો તે કહેવારે કદપતામયે આવ્યો હશે ખરો? આ પણ લોકલિત માટે !

ગયા ચોમાસામાં બી. બી. રેલ્વે જનાએ જનાએ મોવાઈ ગઈ, તેમાં જિલ્લોરો આનગઈ બંનાજુ સ્ત્રીની ભળ્યું હતું. ત્યાં રેલવેવાળાઓએ જની લાઈનને પટ્ટિ નવી નાંખી પડી. આ કામ મહિનાચોથી ચાલે છે. તેને માટે દુર દુરથી મજદૂરોનાં જળનાં જળ તે રમને દેવારવાં પડ્યાં; તેથી તે રમળ મજદૂરોની એક કમચલાઈ વસાહત બની છે. તેમાં કેડીબધ મજદૂર કહેઈએ વસે છે.

ગોરા દિવસ ઉપર ત્યાંથી દિવસની ગરીબા પસાર થતા હતા. બેઈ કે, વસાહતનાં કુપડાંથી ગોખી દરી આવે એવી એક ભચી જગા પરના કુપડા પર ધન બેરી રહી હતી. ગને યયું, આ શું હશે ? લોકોએ દેવગંદિરે બેઈ ક્યું? હશે ? પણ તે જ વખતે મનમાં મંદા ભરી કે, ચરકારતું . . . દેવી મંદિર તેા ન હોય ? બીમી ભી ગાડીના પાટિયા પર કેડાક મજદૂરો વગ્યા હતા. તે મારાં હતા. એ પૂછ્યું, પેલી ધનવાળી જના શું છે ? મંદા ખરી પડી : ' કેમ, એ તેા લાડીની કુશન છે ! '

લોકની 'સુખાદારી' માટે સરકાર ભરત રહે નહિ તેા શું કરે ? લરકરના પડાવ પાસે કુદકુખાનાં ખેલવાની પેટે જ મજદૂરોના પડાવ પાસે આ લાડી-મંદિર ખેલવાની 'ફરજ' સરકાર પોતે જ સમજ ભય છે. એને માટે લોકમત જમાવવા કે હરવા કાઈ ભરે થયી. હા, એમાં સુખાદારી કરવા માટે લાડી ખાવી પડે. પણ રવરાજ સરકાર આવે તેા આ 'ફરજ' અવળી થવી જ નેઈશે. દેશી લાપાચોનાં જ્ઞાન

માંથીજ હમણાં બંનાજામાં હતા ત્યારે એક જગતે ઠાપામાં દેવાલ આવેલો કે, તેમણે અંધસોસ થયો કે, મને બંનાજા નથી આવડતી; આપણને ધણી દેશી બાપાઓ આવડતી નેઈએ.

આ સારું જાણુ વાંચી તે વખતે એક વાતચીત જોવાવડમાં એક ભત્રી પૂછ્યું, " મેં લિપિવાળાં હિંદુઓની શીખે, એ તેા એક બોલે છે જ, ત્યાં માંથીજ વળી આ બોલે કયાંથી લાવે છે ? આ તેા કેમ કાવે ? ને શું કામ આપણે શીખવી ? "

રવરાજ એટલે શું, અને તે કેમ આકલુ? નેઈએ, એની કદપતા ન હોવાથી જ આવા ને બીજ અનેક ભનના સવાલો ધણી વાર તેા બેઈ છે. લાપાવાન પ્રાંત કરવા નેઈએ એમ જી કયે છે. પરંતુ એમાંથી જ ફક્ત યરી આ વાત તેમને નથી સમજાતી કે, તે કાઈ અકમતા સેવવા માટે નહિ, પણ વધારે સારી પેટે ને ખરેખર વધુ પાંપડ રીને એક બનવને માટે એ સિદ્ધાંત છે. આ કરવાઈ સાધન બાપા, કાળા કીડાક દ્વારા લિપિય વધે એ જ છે. પ્રાંત પ્રાંતના લોકલેખને પડોંચવા તે તે પ્રાંતની બાપા ને કાળા હળી ખાસિયત પામવી નેઈશે. એ વગર હિંદની પ્રમને એખંડ નહિ રાખી શકાય.

આ ગારી વાત સમજાવામાં મુશ્કેલી પડવાનું એક કારણ કદાચ એ છે કે, શિક્ષણની કાઈ પણ વાત લોકો અવારે આડુ પડેદેશી ચુકસરના શિક્ષણ ખાતાની જ પ્રચારના ખીલામાં ભુલે છે. એમાં કદો પ્રતીકીય હમજો તેા છે જ નહિ; નોકરીની ખરજ અને પરરામ્યની લાવારીથી કરી પડતી વેદ, એ જ એ કિયાનાં ભલે મુવપદ બન્યાં છે. તેથી હિંદુસ્તાનીની રેશી બાપાએની હનનિ અને પ્રજાતિના વિચારથી કાંઈ 'પચક' વારવાઈ આવે કે તેમાં બોલે જ દેખાય છે. માંથીજ કાંઈ સિદ્ધાંત રજના વિષયોની ચર્ચા કરતા નહોતા. એ તેા સાચી સ્વરામ્યની સ્વતંત્ર પ્રભવા નામરિંતની લાવના અને કમચલાની વાત કરવા હતા. એ ભાવના અને કમચલા આપણામાં ભરવાં નેઈશે. તેા પછી સ્વરામ્યના શિક્ષણ-વંતમાં દેશી લાપાચોનાં શું સ્થાન હોવું નેઈએ, એ તેા સહેલે સ્વરામ્યના કમચલા-પ્રધાને ગોઠવી લેતો. એ પ્રકારની ભવરથા ગોઠવવાને માટે લોકમત અને પ્રેમપૂર્વક લોકપ્રયલ ચાવ પડેા નેઈએ. માંથીજ ગોતાના

રચનાકર્ષકતામાં જે વાત કરે છે તે આ ભવના કામની. બાવી સ્વરાજની કક્ષના કરવામાં પણ એ જ કાર્યકર્તાને વિચાર મદદ કરી શકે છે. આપણે ત્યાં હિંદુની બીજા દેશી શાખાઓ ભલ્લુનારા હવે મધવા ભોળે; તે જ આપણું ઇવન અને સાહિત્ય તથા સંસ્કૃતિ સર્વાં સર્વાં અને સાચાં રાષ્ટ્રીય થઈ શકશે.

અંગ્રેજી વગર ન જ શકે ?

શ્રી ૧૫૫૮ ઉપર સુરતમાં 'સુવર્ણ યુનિવર્સિટી' અંગ્રે એક ભહેર ચર્ચા ગોઠવવામાં આવી હતી. તેમાં અનેક વક્તાઓએ ભાગ લીધો. તેઓમાં શ્રી. ભુવરામભાઈ દવેએ જે એક વાત કરી, તે નવી તથા મૌલિક પણ હતી. ખીલોએ દેશી વાતો સામાન્ય અને ભલ્લીવી હતી. શ્રી. ભુવરામભાઈની વાતમાં મૌલિકતા દર્શાવત એક જે છવંત કમળ છે તે પણ ધ્યાન ખેંચે છે. તેમણે જે કહ્યું તેનો ઉપાલ નીચે પ્રમાણે મળ્યો છે :—

"સુવર્ણ કાસ કિણ્ણ અપરો એ આત્મ જાગર જેવું છે. પરંતુ અંગ્રેજને ફોર્મિયન રવાન મળશે એવી આત્મતા જાગર પણ. અંગ્રેજ ને અપરો માથા પર જ નહિ, પરંતુ વળખાં પૂરી મળે, એટલે જુદા કમળ વગર એ નીકળવાર નથી. માટે અંગ્રેજને વિશ્વવિદ્યાવર્ષમાં આવવા જ ન જાય. બધા વિદ્યાર્થીના મદે એ ફોર્મિયન જેવો એ હીક લાગતું નથી. માનવી દલિયે અને એ જુદું નથી. આ બધું સાંભળીને, મધ્યમાં આ વિશ્વવિદ્યાવર્ષ વિદ્યાર્થીને ક્યા વધારો એવી જગ મદદ પર પડી નથી. એ તો એવી આદ્યા રાજીડી છે, મામતમાંથી જ પ્રાપ્તિક સિદ્ધિ શરૂ કરે એવી આ મુદ્દા પડે. આતો જેમકેલીયે રવાન્ય આવવાનું તેમ આપવાથી સિદ્ધિ. પરંતુ આ કીકણે નથી, ભિક્ષુ જે કહ્યું છે—મળતી મળી છે."

સુવર્ણ વિદ્યાપીઠના સ્નાતક સુધીના અભ્યાસક્રમમાં એવી જોગવાઈ હતી કે, અંગ્રેજને ભદ્રે નરાડી, જામાથી ૬૦ ડોઈ બીજા આવાશીન માથા લઈને સ્નાતક થઈ શકાય. એવી રીતે થવા માગનાર આને અવકાશે ડોઈક નીકળે, એ ભુદી વાત. સુરી છે, અંગ્રેજના રવાનને અને ડોઈ પણ વિદ્યાર્થી તે વિનાય કમ્પ સુધીનો અભ્યાસ કરવા માગે, તે તેને જોગવાઈ આપવાના. એ મુદ્દો જે આવાશીન કરે, તે વિશ્વવિદ્યાવર્ષની કક્ષનામાંય મોટા ફેર પડે. આ અને આવા ખીલ અનેક મૌલિક મુદ્દાઓને વિચાર જ લઈ લગ્યો નથી. અને તેથી જ આ પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટીઓની વાતને સ્વરાજ-સુરતે પવન નથી લાગ્યો, કોમ ફેડું પો છે. એના ઉપાદાકે સરસરી ઢળના ચોક્કામાંથી ભાગ્યે જ બદાર નીકળેલા હોક છે. આ વરતુ તો વાતક આ અંગમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા મદારાપ્ત માટે યુનિવર્સિટીની 'જયકર યોજના'માંથી પણ પામી નહીં શકશે.

પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટી વિષે લોકમત

આ પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટીએ કરવા અંગે મુખર્જના 'મોનિટર' પરે લોકમત ભલ્લુ પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેનું

પરિણામ તેના તા. ૨૭-૧-૪૬ના સાપ્તાહિક અંગમાં નીચે પ્રમાણે ભલ્લુએ છે :

"પ્રદેશ પ્રશાસકોના અનેક જવાબેની સમ્પ્રદાયોની તે ભલ્લુ છે કે, તે ઉપરથી આપણા કમ્પ ભિક્ષુના આ એક સમજના સચાઈ અંગે લોક મુ વિચારે છે, એટલે આત્મ કે કમ્પ કાકે ન્યાયપુરસ્કાર ન મળાય. તેથી તે જવાબેની ભલ્લુવી કરીને તેનું પૂર્વકરણ કરવાનું મોટી હાથે છે. પરંતુ એ જવાબે તો કીક; તેમની સમ્પ્રદાય એટલી નાની છે કે તે જ એમ સાબિત કરે છે કે, સામાન્ય લોક આ સમ્પ્રદાયે ભેદવા છે કે તેમાં જાણુ ફેરવા તૈયાર નથી. અત્રુ રામકારી સમજવા અને આપણી મૂલ્યોમાં કમ્પ લોક મુમાથા લેક; પરંતુ એકે વિદ્યાર્થીને જવાબ નથી મળ્યો એટલે તે કાંઈ બનાવ નથી. . . ."

મૂળ વાત એમણે લાગે છે કે, લોકો આને તો રવ-વંચતા માટે તત્કાપાપડ થઈ રહ્યા છે; અને પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટીનું કામ જ્યાં કાંઈ મદદ કરશે, એમ માઈને લાગ્યે જ લાગે છે. અને લોક એ પણ ભલ્લે છે કે, રવનવતા મળ્યે જ આ પ્રશ્નો સાચો ઉકેલ પણ જડી શકશે. સરસરી સિદ્ધિ અને સ્વરાજસિદ્ધિમાં ફેર તો પડશે જ. એ રીતે, તે વિષે લોકને લાગ્યે જ માઈ કહ્યું કરે છે કે સમજવે છે. આને મોટી જરૂર એવી છે.

ઓખ મટલિ માટે અવકાશ સમિતિ

મયા અંગમાં ભલ્લુના પ્રમાણે, મોખવર્ષો સલાધનાર ને તેમાં રસ લેનાર ભાઈબહેનોની સખા તા. ૬-૨-૪૬ના રોજ, શ્રી મેસારજ દેસાઈને પ્રમુખપદે, અમદાવાદ કોમ્પેસ દાકરમાં ગળી હતી. ૨૭ જાણુ દાતરે દનાં. આમથી સખામાં નક્કી કરેલા મુદ્દાઓ (મયા અંગમાં જે જલ્લાવવામાં આવ્યા છે.) વિષે સામાન્ય ચર્ચા થવા ભાદ, સુવર્ણવર્ષમાં આપણી આ પ્રવૃત્તિનું એકમેળથી ને સમન્વયપૂર્વક કામ ચાલે તે ઉદ્દેશથી સલાદ તથા દેસરવણી આપવા માટે એક મંચકય પ્રતિનિધિ સમિતિ નીમવામાં આવી, તે નીચે મુજબ :—

શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈ	પ્રમુખ
શ્રી. સુખાળદેવ મહેતા	
શ્રી. ભગવતભાઈ મહેતા	
શ્રી. ભદ્રજી મોદી	
શ્રી. ચોપર વ્યારા	
શ્રી. સુવર્ણ વ્યાયામ મંડળના એક પ્રતિનિધિ તે	
નીમી ભલ્લુએ તે	
શ્રી. દનામદાર	અંગી

આ સમિતિ ઉપર તેમને સાથ સદકાર મેળવીને પોતાનું કામ કરશે. આથી સુવર્ણવર્ષની આ એક વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિ પોતાનાં વળી વધારે વિશાસ અને સમજના સામ્રો એવી આદ્યા રાખીએ.

કળા એટલે શું? (લેસ્ટોય ફ્રંચ 'What is Art?') અનુગ મનનભાઈ દેસાઈ, પ્ર૦ (દેવાણ્ડી પટેલ રંગારક મંથમાળામાં), ચૂલરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ. સચિત્ર. પા. ૪૮-૨૪૦ (મથમાં આવતાં નામોનો પરિચય આપતી સુચિ તથા મંથસુચિ આપે). કિં. ૩-૮-૦.

[આ પુસ્તકના વિષય દેશાભ્યાસમાં અનુવાદે આ મંથનો પરિચય આપે છે. તે દેશીને નીચે લેવામાં છે:-] હતા ઉપરનો લેસ્ટોયનો આ નિબંધ તેના શેરક એક ગણતા મંથમાંનો એક છે. આ મંથ વિષે તેમણે ને તેના અંતિમ પ્રકરણમાં લખ્યું છે :

“મને નહિ એક કલાના વિષય ખત્તુ મારું આ પુસ્તક યથાશક્તિ મેં પૂરું ક્યું છે. તેમાં મેં આવી મર્મ શક્તિ આપી છે. તેણે મારાં ૧૫ વર્ષ લીધાં છે. આ વિષયે મારાં ૧૫ વર્ષ લીધાં છે એમ કહેવામાં મારો અર્થ એ નથી કે, આ પુસ્તક હું પંદર વર્ષ મુખી કર્યોનો કહી શકું; પણ મને એટલું જ કહેવાનું છે કે, ૧૫ વર્ષ ઉપર મેં કલા ઉપર લખવાનું શરૂ ક્યું ને તે એમ ખાતરી કે, આ કામ મેં હવે મારી લીધું છે તો વંચર આટલે હું તે પૂરું કરી શકીશ. પરંતુ નીચેનું એવું કે, આ વિષય પરના મારા વિચારો એવા નો અસરકારક હતા કે, અને મતિએ એવી રીતે તેમને હું ગાંધી ન શકીશ. ત્યારથી એ વિષે વિચાર કર્યા કરવાનું મારું આટલું નથી, અને જ થતા તાર મેં એ કરી કરી લખવામાં માર્યું; પરંતુ કદાચ તેના, તેના ઠીક ઠીક ભાગ લખ્યા બાદ, તે કામને ચતિવશકર રીતે પૂરું કરવા હું આશા નીવડ્યો, ને વેને પાવું જ શકું પાવું હશે તે મેં પૂરું ક્યું છે. અને એ કામ મને તેથી ખરાબ રીતે મેં ક્યું હશે, છતાં મને આશા છે કે, આપણા સમજાતી કલાને એ જોડી દિશા પડી છે ને એને ને અનુકરણ છે, તે વિશેનો, તેના કાંઈ વિશેનો, અને કલાના અસરકારક વિશેનો મારો અનુભવ વિચાર ખરો છે, અને તેથી મારું આ લખાણ નિરુપજોગી નહિ થાય. . . .” (પા. ૨૬૦)

આવા સમજોમાં લેસ્ટોય, પોતાના જીવનનાં છેલ્લાં વર્ષોના આ કાર્ય વિષે લખે છે. એમાં એમણે ખરેખરી મહેનત અને લીધેલી ચીવટ જ નહિ, તેની પાછળ તેમનું એ જિંદગી છે તેમ તેને જ અનુકરણ છે. હવાનો વિષય આમેય અગત્ય અને યદ ગણાય છે. પરંતુ તેથી તે કાંઈ અત્યુક જ લોકોનો ટકા નથી બનતો. હવા ચીને માટે છે. હવા દારા લોકોમાં ધર્મસંસ્થાપન કરવામાં આવ્યું છે. જુઓ દેશ દેશના ધર્મોના વિધિ અને ક્રિયાકાંડો, મંદિરો તથા મુર્તિઓ, ધાર્મિક વિશે તથા કલ્પન-કથાઓ અને પુરાણો. આ બધું હવા દારા સધાયું છે.

એમ જ નહિ, માનવ જીવનને આરકે છે તારકે બની શકે એવી નાનુકમાં નાનુક, ને સીપુરુષ-સંબંધની વસ્તુ તેમાં જ હાથે સારી પેઠે લાગ લગાવે છે. વૃત્ત, સંચીત ઇચ્છી ધર્મસંસ્થાપનમાં જ નહિ પરંતુ સમાજસંસ્થાપનમાં તેની દારા સારી પેઠે કામ લેવામાં છે. હવા એથી પણ વિચારવાનો પ્રશ્ન બને છે.

અને માનવ અર્થકારણમાં તે હવા મુદો બને છે એ તો લેસ્ટોય મંથના આદિમાં અને તેના ‘લ્યાર કરીશું’ એ મંથમાં જ લખાવે છે. કલાને માટે પણ પાર વચરનો માનવશ્રમ જોઈએ છે. અને તેનાં કળાને ઉપભોગ તેના કલાદારના કરતાં તે ન કરનાર માટે બાજે દેર છે. તે બેરોજર છે — આ પ્રશ્ન પણ કળા અંગે ઉઠે છે.”

અને સૌથી મોટો પ્રશ્ન તો એ છે કે, આ ‘હવા’ ‘હવા’ કહીને કટખા કરવામાં આવે છે એ વસ્તુ છે શું? એનું કાંઈ વ્યાપક લક્ષણ કે કસોટી છે ખરાં? કે પણ તેની ખાં ઘઈ મારે વાગેલી ટાળીના લોકોનો મત જ એનો નિર્ણાયક છે? અને તેઓ મણિ બાજે ‘આધીના શ્રીગીજાર’ જ નથી રમતા હોતા? તેઓમાં સદતા દારલોની અસરો કાગ નથી કરતી હોતી? જીલ્લો કાંઈ નહિ તોય તેઓએ હવા બાળત આપણને સારી સરખ મગજ તો આપતી જ જોઈએ.

આમ હવા માનવજાતના અનુચિંધ પુરુષાર્થમાં એતમોતર રહેલી ચીજ છે. તેને અમુક આસ લોકની ચીજ ન કહી શકાય. છતાં હાજે છે એમ, એ અંદાજો છે? તો, તો શું છે? — આનાં ને જવાર અને સમજ લેસ્ટોય આ પુસ્તકમાં આપે છે, તે મને તે ‘વાચકને પણ બેટ જાણર કર્યાં વચર નહિ રહે. ને આંતર પ્રતિભાના ભેદથી અને માનવવિદ્યાની કળાકળથી એ લખે છે, ને તેમાં ને પ્રામાણિક અનુભવની લાગણીનું પૂરું દેવાય છે, તે વાચકને સોંસકુ હાંદવમાં પહોંચ્યા વગર રહે એમ નથી . . .

લેસ્ટોયનું જીવન જોઈએ તો તરત સમજાય છે કે, તેનો મંથ બીજા જાતનો હોઈ ન શકે. લેસ્ટોયને કલાને અંગેનું કાંઈ ફિલસૂફિકી પોંજણ કરતું નહોતું. યુરોપમાં અનેક અધ્યાપકોએ તેમની પૂર્વે વિદ્યાપોષિમાં કલાપોષિમાં અને આનું કામ કર્યું હતું. તે એ પરંપરાના નહોતા. તેમને હવા અંગેના આ પ્રશ્ન પોતાના જીવનમાંથી નીકળ્યા હતા. તે એમની અંતર્મુખતાનું કળા હતો. ૫૦ વર્ષની ઉંમરે પહોંચતાં મુદોમાં તે યુરોપમાં એક જાતના સ્પષ્ટિયકાર વરીકે નીપડી ચૂકેલા હતા. પરંતુ એ માત્ર સ્પષ્ટિયકાર નહોતા. તે એક સત્યચોધક સામક પણ હતા. જીવનને કલાકારની નાનુક સંવેદનાથી તે અનુભવનાર હતા. કુશળ ફિલસૂફીની ટીરણ વેષકતા એમની હાજિમાં હતી. અને એ હાજિ ધર્મ કે સામાજિક વાંચા ચા શ્રદ્ધિ જ ની રમત જ હતી. અને સૌથી ખાસ તો એ કે, તે પોતાની આસપાસના જીવનને અને પોતે પોતાને પણ, બેટ બેટરીને અને અપ્રમાદપૂર્વક, નિદાગનાર અને

• નોંધ (લેસ્ટોય એમ આટું, પા. ૬૭) આ સંબંધમાં કહે છે કે, “જે અંદાજ, તેમના આ કામને માટે તે પૂરું લખક હતા . . . એ અંદાજ એમની પાસે આલેસા અને પુસ્તકોનાં ભારેગલ હતું, જીવનને બહાણે અનુભવ હતો, અને હાજિ તથા અંતરમાંથી અવાજ એ જે સિત્તય કે” સતતા અંધમાંથી એ મુક્ત હતા.”

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૫-અંક ૩]

અમદાવાદ

[માર્ચ, ૧૯૪૬]

કેળવણીનો આપણો આદર્શ

[કોંગ્રેસી રાષ્ટ્રીય શાળા શ્રી શામલાવલિની સ્મૃતિથી પ્રસંગે શિક્ષણ-પ્રાર્થનોને પુરૂષ]
મુખનાં વિધિ દર સર્વસ્વી રાષ્ટ્રવ્યવસ્થાને (અથવા વર્ષે એકદિવસમાં) કર્યો હોય. તે પ્રસંગે તેમણે 'આપણા
આપણાનો શુભચિંતી અતુલ સરસ્વતી વિદ્યાલોકે એકાદી આપણે છે તેમાંથી નીચેના લાગુ આપણાં આવે છે.]

દેવદાસ હોય! એમ કહે છે કે, પરાધીન પ્રવૃત્તિને રાજ-
દારણ્ય એવું કહ્યું હોતું નથી. તેના હિતર એ છે કે, પરતંબ
પ્રવૃત્તિને રાજદારણ્ય સિવાય બીજું કશું હોતું નથી. જ્યાં સુધી
આપણે અવશ્ય રોગથી પીડાતા હોઈએ ત્યાં સુધી આપણે
તંદુરસ્ત માણસોને સદાજ એવી પ્રવૃત્તિઓનો વિચાર ન
કરી શકીએ. આપણે પ્રધાન પ્રશ્ન આ અવશ્ય રોગને
દૂર કરવા એ જ બની રહે છે. એક વખત આ રોગ દૂર
થયો કે આપણે આપણું સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત કરીએ છીએ,
અને તંદુરસ્ત માણસોને સદાજ એવાં કાર્યોને માટે યોગ્ય
બનીએ છીએ. તેથી, જો આ સંસ્થા દેશની અન્ય
સંસ્થાઓની સાથે મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થઈ હોય અને
અવસ્થા સ્થિતિ હોય તો એ અનિવાર્ય છે.

મને ગઈ કાલે આગળથી પ્રદર્શન ભેળાનું સદ્ભાવ્ય
મળ્યું હતું. ત્યાં મેં એ કંઈ ભેળ્યું તેથી મને લાગ્યું કે,
વર્ગાદી સંસ્થાને 'શારદામંદિર'નું એ નામ આપવામાં
આવ્યું છે તે યોગ્ય જ છે. શારદા અથવા સરસ્વતી
અવસ્થાનાં સર્જનાત્મક અંગનું પ્રતીક છે. જ્યારે બધું
નિષેધ દર્શ, જ્યારે અસ્તિત્વનો આવિષ્કાર થયે ન હોય,
જ્યારે બાદ તિગિર ધવાયેલું હતું, ત્યારે નીરવતામાં
ગીતને વહેવું મૂકી સર્જન પોતાનું કાર્ય આરંભ્યું. સર્જન
સામાન્યતઃ ગીત અને નૃત્યથી સરૂ થાય છે. નટરાજ
કૃષ્ણની વાંસળી અને સરસ્વતીની વીણા એ સૂચવે છે
કે, ગાનન અવસ્થાનાં સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ સંગીત અને
નૃત્યથી હિતર પ્રદારે વ્યક્ત થાય છે. આપણા દેશમાં,
ભવ્ય ભૂતકાળનાં એ દિવસોમાં દરેક પ્રદારની ભક્તિનું
આયોજન અથવા પ્રારંભ આ વસ્તુઓથી જ થયેલાં. કાંઈ
પણ દાતા જ્યારે ગાંધિર બંધાવતો ત્યારે તેની સાથે
નૃત્યશૃંગાર પણ બંધાવ્યું. તેમાં હવે વજ્રની સીમો સંગીત
અને નૃત્યમાં, અને પુરુષો નાથસંગીતમાં વિરોધતા
પ્રાપ્ત કરતાં. શિવપુરાણના એક શ્લોકે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે

કે, સંગીત અને નૃત્યને કેવું વિશિષ્ટ સ્થાન આપવામાં
આવ્યું છે.

આજની આપણી શિક્ષણ સંસ્થાઓ કેવળ મગજનાં
દારખાનાં છે. આપણને માહિતી આપવામાં આવે છે,
આપણાં સરીરો ઘડવામાં આવે છે, પણ આપણી
લાગણીઓ અવિદ્યુસિત રહે છે અને કલ્પનાશક્તિની
ઉપેક્ષા થાય છે. શરીર અને શુદ્ધિ કરતાં કલ્પના અને
લાગણીના વિદ્યાસને પ્રથમ મહત્ત્વ મળે એ આવશ્યક છે.
આપણે સંગીત અને નૃત્ય દ્વારા, દલાત્મક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા
અવસ્થાનાં બીજા બાજુનો વિદ્યાસ સાચી રીતે અને તે
વિદ્યાસ ગાનન ઉત્કર્ષ માટે પ્રાણીક છે, અસ્થિત, આ
સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ માનસિક નિયમન માગી લે છે;
આપણે આપણા મહિન ગાનને પવિત્ર કરવું જોઈએ;
આપણું મન કાંઈ પણ પ્રદારનાં સર્જનાત્મક કાર્યો હાથ
ધરે તે પહેલાં બધી મહિનતા અને અનિયમ દૂર કરવાં
જોઈએ. આપણા મહાન દલિઓ અને દુષ્ટાઓ સર્વે
તપસ્વીઓ હતા. વાદ્યોમાં રામાયણની સરજાત કેવી
રીતે કરી હતી તે યાદ કરો. તપસ્વીઓનાં તપો
તપસ્વી હતા; તેમણે મનને શુદ્ધ કર્યું હતું, હૃદયને
પવિત્ર કર્યું હતું; તેથી જ તેઓ સત્ય જોઈ શક્યા છે
અને આપણને હૃદય હાથ આપી શક્યા છે. તેથી જ
'માલવિકાગ્નિમિત્ર'માં ચિત્ર જ્યારે બસબર આવેલાઈ
શક્યું નથી હોતું, ત્યારે કલિદાસ કહે છે કે, તે મૂળને
પ્રદાર નથી, કારણ કે તેમાં મહિનતા છે, અથવા
એકમતનો અભાવ છે. આમ તમે જોશો કે, દલાત્મક
સર્જન માનવી પાસેથી તેનામાં રહેલી હૃદયતા માગે છે.
આપણે આપણા સ્વભાવમાં આપણા પરિવર્તન કરવું
જોઈએ કે નેથી સર્વ શક્તિઓ સંપ્રદેય પામીને તેમાં
એકરૂપ બની જાય. સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ આપણા પ્રદારની
દરેક એકમતા અને ગૌરવ કલ્પના માગી લે છે. એઓનાં

મન સત્યને સ્થાપત્ય પ્રતિબિંબિત કરી શકે એવા વિશદ દૃષ્ટિ સમાન બની મુક્યાં હોય છે, તેમને માટે જ આ સત્ય છે. આપણા દેસામાં શિક્ષણ વિશેના આપણા ખ્યાલ આ પ્રકારની માનવીના આત્માની પરિચિત્તિ છે.

શ્રી શારદામંદિર અને જે નાનકડી પુસ્તક આપી છે તેમાં વખણું છે કે, 'કેળવણીને ઉદ્દેશ આત્માને ઝુકિતને માર્ગે દોરી જવાનો છે. વિષયા મુલ્ય મિત્વા વિદ્યાથી આપણે મૂલ્યને જિતીએ છીએ. સ્વતંત્રતા એટલે શું? સ્વતંત્રતાની અનેક બાબતો છે, અનેક અર્થોમાં તે વપરાય છે; એનો નિશ્ચિત અર્થ' કરવા કઠિન છે. કેટલાક માણસો, રાજકીય સ્વતંત્રતા વિશે અથવા પરરાજ્યશાસનમાંથી સ્વતંત્ર થવાની વાતો કરે છે. આપણીના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરનારી એવી એક બંધારણીય સ્વતંત્રતા પણ છે. આર્થિક સ્વતંત્રતા પણ હોય છે. દેસમાં ચોટા બાબતો માણસો ન્યારે નિરક્ષર હોય અને આર્થિક બાબતમાં ઉપલા વર્ગ ઉપર આધાર રાખતા હોય, ત્યારે પુષ્ટ મતાધિકારની માગણી કરવી નકામી છે, કેમ કે તેઓમાં રાજકીય મતાધિકાર એમવવાની શક્તિ હોઈ શકે જ નહિ. બીજી એક સ્વતંત્રતા કાયદાના રાજ્યની પણ છે. તેમાં સ્વતંત્રી કલપકરો ન હોય, મોળાબાર કરનારી હકીકતો ન હોય, અટાચતી છાવણીઓ ન હોય, , પહલકમો પણ ન હોય, આને કાનૂની સ્વતંત્રતા કહેવાય. પરાજયથી પીતરી આવેલા રીતરિવાજોના નામે નંજતી એક સામાજિક સ્વતંત્રતા પણ છે. પણ આ બધી સ્વતંત્રતાઓ એક એકી સ્વતંત્રતાના આધારપ છે. જે માનવી પોતાનો આત્મા કુમારોને સગરત જમવને પામે, તો તેથી તેને શો લાભ થશે? આમ તને જેઈ શકેશો કે, આત્માની મહત્તા સ્પષ્ટે દોઈને પણ સરખાવી શકાય એમ નથી; કોઈ પણ સ્વતંત્રતાના બદલામાં એને વધારી શકાય નહિ. આંતરરાષ્ટ્રીય શાસન માટે આપણે આપણી રાજ્યકીય સ્વતંત્રતાને વસ-ઓછા અંશે અર્પણિત કરી શકીએ ને આપણા સર્વસત્તાધીરાપણના અસુખ હકને જતો કરી શકીએ. કંટાકડીના કાળમાં આપણી આર્થિક અને કાનૂની સ્વતંત્રતાનેય અસુખ વખતને માટે પડતી મુકવી પડે. પણ એવી એક સ્વતંત્રતા છે કે જેને આપણે કાણુને માટે પણ ન ઉઠી શકીએ. અને તે છે માનવ આત્માની સ્વતંત્રતા. તમારા આત્માને સાચુ તમારે કોઈ વખત આ જગતથી દૂર રહેવું પણ પડે. ન્યારે સોક્રેટીસ લોકમતની સામે બેઠો રહ્યો ત્યારે રાજ્યે તેને હુકમ કર્યો, "ઉપદેશ દેવાનું બંધ કર, તો તને છોડી મૂકીએ." સોક્રેટીસે જવાબ આપ્યો, "ના, એમાં જ આત્માનિર્જયનો વિશિષ્ટ અધિકાર છે, એમાં જ મારો અંતરાત્મા છે. અને જે મારા અંતરાત્મા અને રાજ્યના કાયદાઓ વચ્ચે સંઘર્ષ હોય તો જેટલે અંશે બની શકે તેટલે અંશે મારે એ નિયમોના વિરોધ કરવો અને

શિક્ષા સહન કરવી, એ મારી ફરજ છે." આપણે જેને સત્ય તરીકે સ્વીકાર્યું છે તેને ખાતર અને આપણા અંતરાત્માના આદેશને ખાતર જે સંવિનયમંજનો આપેલી લેવો પડે, તો તેને વખાણવા લાગે આત્માનિર્જય તરીકે જ એળખાવી શકાય. તેથી જ સોક્રેટીસે કહ્યું કે, "અપનામાં ક્ષેત્રથી પતિત થવા કરતાં હું હજારબધ ખીચાવું જ વધારે પસંદ કરીશ." ઉપનિષદોમાં દર્શાવ્યું છે અને મનુ પણ કહે છે કે, જે મનુષ્ય પોતાના સ્વભાવને સંધત કરે છે અને જે આત્મામાં સર્વ બેસે અને સર્વ બેસેમાં આત્માને જુએ છે, તે જ ઉચ્ચ કોટિનો અતિ માનવ છે. તમે જે પુસ્તિકા મને લેવા માટે આપી તેની અંદર શિક્ષણનું સાચું ધ્યેય માનવાત્માની સ્વતંત્રતા છે, એકે જે સૂચવાયું છે તે સ્વતંત્રતા માનવાત્માની વાર્ષિક સ્વતંત્રતાથી વિભિન્ન નથી. આ સ્વતંત્રતાની રજાને ખાતર જમતા મહાપુરુષો અસહ્ય પરિતાપ અને દુઃખમાંથી પસાર થયા છે અને મૂલ્ય પથ'તની ચાતનાઓ તેમણે ત્રીહી લીધી છે.

શિક્ષણનું ધ્યેય શું? મીસના લોકોએ કહ્યું, "સ્વદેશ પ્રેમ." રોમનોએ કહ્યું, "સકેનશાહ પ્રત્યે વફાદારી." રશિયનોએ કહ્યું, "વર્ગવિમુક્ત વિનાનું રાજ્ય." નાઝીઓએ કહ્યું, "વર્ધસ્વશાળી પ્રબલ સાર્વભૌમત્વ." જિંદના લોકોએ કહ્યું, "જિંદિશ સંસ્થાઓની ઉંચકદત ખાલિયત." શિક્ષણના ધ્યેય વિશે આવા સિમ્બલિન મતો પ્રવર્તે રહ્યા છે. એમાંના દરેક મત નિષ્ફળ નીવડ્યો છે. ક્રીકો સ્વદેશ-પ્રેમની આગમાં હોમાઈ ગયા. રોમન સામ્રાજ્યનોય વિલય થયો, કારણ કે તેને સંકલ્પી રાજમતારી લશ્કરી સંજ્ઞા કેવળ બાહ જ હતી. રોમનોમાં આધ્યાત્મિક ભચ્ચિતો અભાવ હતો. વળી તમે જોશો કે, રશિયનોએ લોહી રેડીને અને અંજાવતોમાંથી પસાર થઈને ક્રાંતિ સ્થાપી. નાઝી સાર્વભૌમત્વ પણ નહ થયું છે. જિંદિશ સંસ્થાઓના દૈવનિર્મિત સ્વરૂપને વળગી રહેલા સામાજ્યનો પણ એક દિવસ અંત આવશે. પણ આપણું પ્રયોજન તદન જુદું છે. શિક્ષણનું ધ્યેય મનુષ્યને દિગ્ગજ — બીજે અવતાર — આપવાનું છે. આપણે આપણા સ્વભાવ અને સ્વભાવજન્ય આધ્યત્મિકતાની સૃષ્ટિમાં જન્મ્યા છીએ, સ્વજન અને સમયની અર્થદારમાં અવિરોધી છીએ. પણ આપણે એક નવી સૃષ્ટિમાં અવતાર લેવાનો છે; આપણી ભવને પાર્થિવ અવતારી સંકલિતતામાંથી ઉઠારી લઈને સ્વર્ગીય રાજ્યના સાચા નાચરિક બનવાનું છે. શુરુના ધર્મ આપણને આ નવો અવતાર આપવાનો છે.

શુ એટલે અંધકાર, હ એટલે નિરોધ. પ્રાથમ પ્રકાર શક્તિ અને ઐશ્વર્યના પ્રલવરણાનને કંતવાની દૃષ્ટિ આ કરે એટલા માટે આંખ આંટનાં પડશે. દૂર કરવો, કે સાચા શુદ્ધનું કલ્પ છે. આમાં આપણા દેશનો વિચાર કરતાં કહીએ તો બ્રહ્મવિદ્યા એકેળવણીનું સુનિશ્ચિત કાર્ય

તે આપણે કેવી રીતે સાધી શકીએ? આ હવે જીવનની દીક્ષા લેવાને માટે આપણે કઈ કઈ અવાંતર સ્થિતિઓમાંથી પસાર થવું પડે છે એ દીક્ષા બ્રહ્મચર્યથી પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રહ્મચર્ય એટલે આત્મસંયમ. બ્રહ્મચર્યથી પવિત્ર યર્થ શક્ય. વિદ્યા અને ધનથી આપણામાં મદન હૃદયવલો નોંઝે. કુલાભિમાને આપણામાં ધગડ ન હપખવે નોંઝે.

તમારી સામે આ રાષ્ટ્રવંશનું ફરજી રહ્યું છે. એનો લીધો રંગ જો સર્વશક્તિનો સૂચક હોય, તો એનો કેસરી રંગ ને તપ અને ચાતુર્યોમાંથી આપણને પસાર થવું પડે છે તેનો સૂચક છે. અને ધોળો રંગ એમાંથી પસાર થયા પછી પ્રાપ્ત થતી પારદર્શી ધ્રુવતા, સાતી સાદગી અથવા તો ઉન્નયન જીવનનો સૂચક છે. કોનો કે બીજો કેઈ એવી વસ્તુ સાથે એને સંબંધ હોય એમ હું માનતો નથી. જ્યારે સર્વશક્તિને જીવન ધરતીને તરંગો કરી દે છે, ત્યારે તે નવોડાનું અનેશું રૂપ ધારણ કરે છે. સમસ્ત જગત વસતી તાજગી અનુભવે છે; તે રૂપરુપ અને લીધું હમ બની રહે છે. આ કારણે હું લોકા રંગને જીવનની સર્જનાત્મક બાજુનો સૂચક ગણું છું. અને એ 'હજુ' છે તેમ, સર્જન આત્મસંયમ વિના સંભવી શકે નહિ. તેથી કેસરી રંગ છેક મહર્ષિઓના સમયથી માંડીને તે આજના સમયે સહજ રાજાના ભગવાં વલ્લભારી સ્વામીઓના સમય સુધી તપ અને આત્મસંયમનું પ્રતીક બની રહ્યું છે. આ તપ દ્વારા જ તમે સર્જનાત્મક કૃતિઓ રચો છો અને પારદર્શી સાદગી તેમ જ સદા પ્રકુલ એવા જીવનને સિદ્ધ કરી શકો.

આપણા ગૌરવદાનમાં આપણે એમ કરી હજુ નથી કે, બ્રહ્મચર્ય ફક્ત પુરુષો પૂરવં જ મર્યાદિત રહેતું નોંઝે. એ દિવસોમાં જી પછુ પુરુષોના નેટીની જ આધ્યાત્મિક સ્વતંત્રતાની અધિકારિણી હતી. આપણે એમાં દરો ભેદ પાડ્યો નહોતો. પુરુષોએ જીએને શીખવ્યું છે એના કરતાં ઘણી બાજુઓમાં જીએએ પુરુષોને વધુ શીખવ્યું છે. આખરે તો આપણા કરતાં જીએનો વધુ વિશેષ સહનશીલ છે. હવે ભૂમિકાએ પહોંચતાં પહેલાં આપણે ખૂબ પ્રયત્ન કરવો પડે છે. તેથી જ તો બ્રહ્માએ સનકમારને જીએનું ઉદાહરણ આપ્યું હતું. તને જાણે છે કે, સાવિત્રીનો પતિ અહ્યાસુધી હોવાને કારણે તેને બીજે પતિ પસંદ કરવાનું હોવામાં આવ્યું હતું. તે વખતે તેણે કંઈ એટલું જ હજુ કે, “બીજા કેઈને નહિ વડું. જો મારા નરીખમાં સહન કરવાનું હશે તો હું તે સહી લઉં. હું મારા અંતરાત્માને ઉતરીશ નહિ, હૃદયનીશ નહિ કે વેચાશ નહિ.” એવી જ રીતે રામચંદ્રે સીતાને ત્યાજ કર્યા પછી બીજું લગન ન હતું. આમ તમે જોઈ શકો છો કે, આપણા મહાન વીરો સહનશક્તિના ઉન્નયન ઉદાહરણો

છે. તેઓ સમસ્ત વિશ્વને માટે દર્શાવણ બની ગયાં છે અને જો આપણે દેશ યશસ્વી સ્વર્ગે બિરાજતો હોય તો તેનું કારણ એ છે કે, તપના અભિગાંથી એ પસાર થયો છે.

‘તમે સરસ્વતીને કમલના આસને બિરાજેલી જુઓ છો. સરસ્વતીની આ કમલાસના મૂર્તિ’ આપણે પરાપૂર્વથી જોતા આવ્યા છીએ. એ સૂચવે છે કે, આપણે માદીધનના માનવી છીએ, અને આપણો પિણ્ડ વાસનાથી ઘટાયેલો છે. પણ એને એક મુંદર પુષ્પ કરી દેવાનું આપણા હાથમાં છે. આ રીતે જ્યારે આપણે પંકમાંથી પંકજ પ્રગટાવી શકીએ ત્યારે સરસ્વતી પ્રગટ થાય છે. જેના વિષે વેદોમાં અને ઉપનિષદોમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે કમળ આ બાબતનું પ્રતીક છે. આ પ્રતીક માનવીને સમજાવે છે કે, સુદિના નર કાલવમાંથી આધ્યાત્મિક ‘વરદચ્છન’ને પ્રાપ્ત કરવાની તેનામાં શક્તિ રહેલી છે. આ સિદ્ધિ માનવીને માટે અશક્ય નથી. તેથી જ તો શ્વેતપાદના એવી સંજ્ઞા વાપરવામાં આવે છે.

વિશ્વનું સર્જન તપ દ્વારા થાય છે. જણે પાતાના હૃદયને પરિશુદ્ધ કર્યું છે, તેને માટે બીજ બધી વસ્તુઓ સાદાપચારી થઈ પડે છે; બીજું બધું જ્ઞાન એને માટે મદદગાર થઈ પડે છે. આપણા પૂર્વજે કહેલા કે, આપણને અભિવિદ્યા, નક્ષત્રવિદ્યા, અને ઔષધિવિદ્યા ઘણેદેલ જ્ઞાન હોતું નોંઝે. પણ એટલામાત્રથી આપણે સંતોષ ન માનવો નોંઝે. નારદ સનકમારને કહે છે કે, “હું બધી વસ્તુઓ શીખ્યો છું. પણ હું કંઈ એનો પાક જ નહ્યું છું—અર્થ જાણતો નથી, એ વસ્તુઓના ઢાંઈને પામી શક્યો નથી. હું જે મને શીખ્યા છું તેનો અર્થ જાણતો નથી. આ બધાથી મને સંતોષ થતો નથી.” તમે હમણું જ ઉપનિષદોના મંત્ર માંથી તેનો અર્થ એ હોતો કે, ‘મને આધ્યાત્મિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયો. આત્માના શ્વેતનો માર્ગ મેળો.’ ઉત્પત્તિ. આપણા પૂર્વજે કહેલા આવ્યા છે કે, વિદ્યા આધ્યાત્મિકતાનું સાધન સાત્ર નથી. તેનામાં એવું સામર્થ્ય હોતું નોંઝે કે જે આપણને કમ્પતગ કક્ષાએ પહોંચાડવા અધિકારી બનાવે. જ્યારે માનવી જન્મે છે ત્યારે ‘અમૃત’ અને ‘મૃત્યુ’ એ ભેદમાંથી એકની પસંદગી કરવાનું તેને હોવામાં આવે છે. સત્ય અને જ્યોતિની સાધનાથી આપણે મૃત્યુને અમૃતમાં પલટાવી શકીએ છીએ.

આવો મહાન આદર્શ જો આપણે સમજી શકીએ, જો આપણે આપણી સામે ફરજી રહેલા ઝંડાના રક્તચંને પામી શકીએ, તો આપણને સમજશે કે, આ જગતમાં માનવીએ માત્ર આધિભૌતિક સિદ્ધિઓ જ પ્રાપ્ત કરવાની નથી, કેવળ વંશરક્ષિ જ કરવાની નથી, એણે પાતાનામાં રહેલા સત્યની ઝીંખી કરવાની છે.

શોષણથી સરકારની પગારનીતિ

જ્યાં ત્યાં હડતાલો પડી રહી છે. મોંઘવારી એમાં નિર્ગતિદારણ છે. પરંતુ મૂળ કારણ તો એથી બીજાં— અંગ્રેજ રાજ્યની સ્થાપનાની નીતિમાં અંદાચેનાં દોષ, એમ લાગે છે. હડતાલોમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી એ છે—શિક્ષકોની ને ટપાલીઓની. શિક્ષકોએ તો તે પાડી ન દીધી; ટપાલીઓ હાલ ઘણી ગયા છે, પણ હડતાલ સંજોગો તો રાખી છે.

આ ખેડ વર્ગ પ્રલભા આવરણ સેવકવર્ગોનાં છે. એક વગર બાળકોની કેળવણી બગડે, બીજા વગર આપણે વહેવાર થઈ જાય. એમની જરૂર વિશે એમત દોષ નહિ.

આ વર્ગોની સંખ્યા ખૂબ ઓછી છે. સરખામણીમાં નાની સંખ્યાવાળા કપરના નોકરોને સરકાર જટ સતીએ છે. પણ, સમાજનાં પાયાનાં કામો કરનાર અનેક નાના નાના નોકરોની સંખ્યા ઓછી ન હોય; તેમને પગાર જટ તે નથી વધારતી, સત્વર રખાતા પોણા નોકરોને કબજે રાખી સરકાર પોતાનું ખાડું ઢાંકે રાખે છે, એથી આ ક્ષણે અન્યાય અહયા દેર છે.

અંગ્રેજ સરકારની આ નીતિ આજકાલની નથી. દરેક ઈલિયા કંપની જેટલી જૂની એ છે. ઓછી મુદ્દાની નોકરો; ઉપર ઓરા અગ્રણીઓ બૂધવા; તેમને મોટા પગાર ભાગવા, જેથી તેઓ લાંચ ખાવા ન હસવાય; અને પછી નીચરી અગ્રણ્ય જગાઓ, તેને મોટા ભેરવું જણેલા દેશીઓને આપવી. તેઓ તેમની જૂની રીતો પ્રમાણે ભણે લાંચ રુસાયતા બેભાન પ્રભ ઉપર નાંખતા. માત્ર સરકારનું કામ દેર, તેનાં નાણાંમાં ગરબ ન દેર, એટલે બસ. અને એમને સરકારી નોકરોનું પદ મળ્યું એ એણું છે? તેને ન જોરે એ આટલું મળતર દરી શકે છે ને? આવી અલખત મણુતરીથી પરદેશી સરકારનું નોકર-તંત્ર ગોઠવાયું.

કંપની સરકારે સારમાં તો તેના ઓરા નોકરો માટે પણ આ ન નિયમ રાખેલો, તેથી ન ઓરા અને તેમના કાજા આદર્શિયા ને શુભારૂઢા ફાવે તેવી રીતોથી પૈસા કમાતા હતા. ધીમે ધીમે આ નીતિમાં સુધારો થયો તે એક છે, ઓછી નોકરોઓના પગાર સુધારતા ગયા, નાની નોકરોઓના એ પ્રમાણમાં ન સુધર્યા. અંગ્રેજ રાજ્યની જરૂર એ ન આ આખી નીતિનું મૂળસ્ત્ર હવં અને આજ સુધી છે. અને એ જરૂર એટલે અહીંના વેપાર અને રાજ્યતંત્રમાંથી ચિત્તને માટે પૂરો લાભ રહ્યા દેર, એમ વર્તેલું. આમ કરવાને માટે નાહકના બોણ કે રવાઈ ન દેખાવાય તો સાકું, એટલે ચિત્તનું રીધું વિદ્ય. જ્યાં ન જોખમાઈ હોય તેવી બાબતોમાં ભણે ન્યાય અને જોખમતા સચવાય.

આથી પગારનીતિમાં સરકારને ફાયદો છે, પણ પ્રભને મટિ આપત છે. નીચલા નોકરો ઉમેર્યાં, એક

પદ્ધતિ ન જાણે હોય એમ, અન્યાયી મળતરો બનાવે દર્શાવે છે. હોલો લાચાર થઈ તેને વસા રહે છે. આથી ન નોકરી અંગે પૂછતાં પગાર ઉપરાંત પુછાય છે, 'અને બીજું પણ ગમે ને?' આમ મળતું 'વૈજું' ખાનામાં ખાતાં પણ લોક-બહેર છે. તેમાં કેળવણી ખાતું બાદત છે. તે એવું છે કે તેમાં 'જીજા'ને માટે લાભ બોણ રહે છે. એમ ન ટપાલખાતાનું પણ. બીજા કંધાઓમાં ન ફાવે તે કેળવણીમાં જઈ પડે, એવી ને અવકાશ લેવા મળે છે, તેનાં મૂળ પણ, સરખામણીમાં બોણ પગાર સાથે, આવી પરિસ્થિતિને લઈને હરો એમ ખડું?

પરંતુ આગે તો મારતરોએ પણ પોતાના લાભ લેવા દર્શાવે. શિક્ષણ કંધાદારી બન્યું; ટિપી અને પ્રમાણપત્રોનાં, નોકરો માટે, — અને દાર્દક સામાજિક પ્રતિષ્ઠા સાકું પણ, — મૂલ્ય બધાં; પરીક્ષામાં સફળતા અને 'પ્રમેશન'ની ગરજ માખાપોને બેઠી થઈ. આથી માત્ર ખાતમી દુશ્વર ન નહિ, પણ પાસ કરવાની લાંચો છં પણ મળ્યું. 'સો પગાર વરસાવી દો છે કે શાખામાં બજારીએ?' — એમ કહેવાનું પણ નજીવા મળે છે. આથી શિક્ષણને નામે એવી દશા થઈ ગઈ કે, છાત્રોને માટે ઘેર માતર તો રાખવો પડે, એમ માખાપોમાં સામાન્ય મનાઈ થઈ છે. આથી દુશ્વર-અભરમાં તેલ ચાલી. તેમાં ન હોલો મથતો મારતર શાખામાં પછાત કરવા ધારે તોય કેટલો શ્રમ કરી શકે? શાખાવાળા પણ આથી પગાર વધારવા ખાતે સો હત્તાક બતાવે? — આમ આજે તંત્ર કથળ્યું ગયું છે. એમાં કોઈ એકને વાંકે કાઢી શકાય એમ નથી. એક જોખમી બોધ આમાંથી એ છે કે, નીચલા અને ઉપલા નોકરોના પગાર વચ્ચે ને મોંઘાયા વચરોને ફેર છે તે શોષણથી પરરાજ્યને પાલવે; પ્રભસેવક રવરાજ સરકારને તે ન પાલવી શકે. કેમ કે તેનાથી પ્રભમાં લાંચરુસાયત વિધેની નૈતિક સૂઝ ન જાણે જતી રહે છે. એવી ન લોકમાનસની દશામાં કાળમાં ખનર અને તેને મળતી પ્રતિષ્ઠાએ પ્રત્યે સદૈન આજુગમે અને પુણ્યપ્રતોષ નથી બનતો. કેટલેક લગતી હની ત્વારે પણ ને કાર્યા બનર અને કાળો વેપાર-લોભ સર્વત્ર વ્યાપી શક્યો, તેમાં મૂળ આ ને અપદિત ધનસાલ પ્રત્યેની રૂમને અલાય કે જાણુ છે, તે બતાવી શકાય. મા રુપ: કચ્છવિદ્ધ વનજ ને દેશમાં એક મૂળધર્મ તરીકે આદિકાળથી કહેવાયું છે, ત્યાં નહિ તો આમ કેમ હોય?

આંધીજીએ પ્રધાનના પગારમાં મર્યાદા આંધો તે દાર્દક એમને ન માટે ને તે પૂરતી ન નહોતી. એ તો એક પ્રતીક હવં. પ્રભજીય સરકારને પ્રધાન ને આટલી રકમ ધામે, તો બીજને એથી બહુ વધારે કેમ શીમે? પણ એમ બોણ ન લોભે આપોઆપ આને છે? તે સાકું,

સહેને સી એ લાવથી વતે એવી અર્થવ્યવસ્થા સરભળી નેઈએ. એટલે સ્વચ્છ સરકારે સમાવળી આપી મળતર-વ્યવસ્થા ન નવી નિર્માણ કરવી નેઈશે. અંગ્રેજ સરકારની પગારનીતિને મુજબે આખા આપણા આર્થિક તંત્રમાં વણાઈ ગયા છે. તે પલટવાનું કામ સ્વચ્છસરકારને માથે છે; તે અર્થે આપણે સ્વચ્છ નેઈએ છે. એનું પ્રતીક પેલી પગાર-મર્યાદા છે. ધંધા-રોજગાર અને નોકરી ઇત્યાદી મળતરે વ્યવસ્થિત થવાં પડે. સરકારી જમાખર્ચ અને જમણી તથા કરજારની નીતિ એ ઢબે પલટાવી નેઈએ. અંગ્રેજ સરકારે એના કપલા અમલદારોને ખુદી રાખીને પોતાનું રાજ્ય સંભાળ્યું. સ્વચ્છ સરકારે આમપ્રત્ય એટલે રોજ સંપર્કમાં આવતા બધા નીચલા નોકરોને સંભાળવા નેઈશે. અને તે બી રીતે :— માત્ર પગાર વધારીને નહિ, — એ તો કરવાનું ન છે, નહિ તો તે પોતાનું પ્રવચીય સરકારનું નામ બોલે; પરંતુ એ નીચલા નોકરોને વધારે લાવક, વધારે સમજી, પોતાનાં કામોને વધારે સારી રીતે કરી શકે એવા કરીને. આને પ્રાથમિક શિક્ષક તેના કામ માટે પૂરતો તૈયાર નથી. તેને શિક્ષણકામ માટે પ્રેમ હશે કે કેમ એ

ભુટી વાત; પરંતુ તે કરવાને માટે તાલીમ અને પૂરું લાલચદેવ નથી. 'શ્રી. એફ.' યવામાં પણ મૅટ્રિક ઇન્ડેક્સ સંદાની વાતો નાણવા મળે છે. પ્રાથમિક શાળાઓમાં પણ મમે તેમ પ્રમેસાનો અપાય છે. ટૂંકમાં, આપણા નાવકો કહે છે એમ, છેલ્લાં ચાર વર્ષના અંગ્રેજ કુરામ્યના ન નહિ, તેની ટેકાંબૂની કુરામ્યનીતિના કાટરોને સાફ કરવાનું કામ દેશની સામે છે. આપણાં ગામડાંના દરય પેઠે, એક ઉકરડા જેવું ન આ આપણું રાજ્ય આજે થઈ રહ્યું છે. આ સાફ કરવા માટે હડતાલ એ રાજ નથી. પ્રત્યક્ષમાં — તેના બધા વર્ગોમાં — સેવાની લાવના અને રાષ્ટ્રપ્રેમનું મોજું પ્રવર્તે તો ન આ બની શકે. આ પણ એક પ્રકારની અહિંસક લડાઈ ન છે. પેટ તો ટાઈનેય નથી છાટવું. પરંતુ પટેલા દેશી એને આગળ કરીને ન ચાલવાથી કરી હલત નથી થયા. અને સ્વચ્છસરકાર કહી પોતાના નામરિકાને બૂધ્યા, એટલે કે બેકાર, ન રાખી શકે, તો તેના નોકરોને પેટ પૂરતું પહોંચાડવા તો બાંધધરી આપે ન. તો ન, શોપણાથી પરદેશ સરકારમાં અને તેનામાં ફરક છે, એમ આમપ્રત્ય ને દેશમાં ખૂણે ખૂણે આપણાપ દેખાશે.

૧૨-૩-૪૬

મનમજાઈ દેસાઈ

પડોશના શહેરની સેવા

[આમસેવકનું એક કામ]

આમસેવકનાં કામો સુચનું છે તેમાં શહેરની સેવા એ તો બેઠકી ભાષા ન થઈ શહેર તો તે તજને આપ્યો છે. શહેરને હિંદુસ્તાનના સરીર પર નીચેનું ચમડું નહીંને તે સાચા હિંદુસ્તાનમાં — એટલે કે ગામડામાં આપ્યો છે.

શહેરને ચમડું કહ્યું તે ત્યાં વસતી પ્રત્ય તરફ તિરસ્કાર બતાવવા નથી ન. એ તે ચમડું હોય અને એ આમસેવાનું કામ અહિંસાના માથે કરવું હોય તો ચમડા ઉપર મલમપટી કરવા એ પણ સેવકનું ન કર્તવ્ય છે.

વળી, અહીં હું શહેર સબ વાપડું છે ત્યારે મારા મનમાં સુંબઈ કલકતા નથી. સુરત અમદાવાદ પણ નથી. નહિવાદ નવસારી પણ નથી. પણ બારડોલી બેરસદ જેવાં શહેરો છે. આઠ દસ નાનાં ગામડાંના ઝુંડ વચ્ચે આપણા દેશમાં આંબું એકાદ મોટું આમ હોય છે ન. તેને ચામડું પણ ન કહેવાય તેમ શહેર પણ ન કહેવાય. આનાથી પણ નાનાં શહેરો ગારી નજર સામે છે, જેવાં કે વાલોટ-ખુકારી, વરાહ-બાલપરા, યામણા-જંબીરા, ગાતર-લીંબારી, વગેરે. આ છેલ્લાં ગામોને શહેરો તરીકે મોઈ ઓળખઈ નથી. વસ્તીગણતરીમાં પણ તે ગામડાંમાં ન ખરે છે. પરંતુ તે ચામડું અને શહેરનાં મિશ્રણ છે.

ત્યાંનાં કેટલાંક ફળિયાં નેઈશું તો શુદ્ધ ગામડાં છે અને કેટલાંક લાસાઓ શુદ્ધ શહેરો છે.

આમાં નાનાં શહેરો અને ગિચ ગામડાં દેખાવે ચામડાં જેવાં હોય છે. નવા આમસેવકોને પોતાના કંચ તરીકે તેના ન એકાદમાં વચવાની લાલચ થવી સાહજિક છે. થાણુંનું તે પોતે કોઈક એવા ન રવાનની પેદાશ હોય છે. ત્યાં તેને કોઈ ને કોઈ આસારો આપનાર સહેલાઈથી મળી શકે છે. તેની વાતમાં રસ બતાવનાર અને રાષ્ટ્રીય વલણ પ્રચાવનાર સુશિક્ષિત ચંદ્રશેષા પણ મળે છે. છતાં એ લાલચમાં ન તણાવાની અને શુદ્ધ ચામડું ન — રાત્રીપર ને કાલકરડા કે હરિજન કે એવી ને કોઈ દીન હરિદ વસ્તીનાણું — પસંદ કરવાની ને તેને સલાહ આપી છે.

નાનું શહેર કે કસબા તો તેણે ન ન પસંદ કરે, કારણ તેમાં તે સેવા કરી શકે તેના કરતાં આલ્પપાળમાં ન વધારે ચૂંચવાશે. ગિચ ગામડું પસંદ કરવાની હું ઉંઠ ના નહીં પાડું, પણ તેમાંના શુદ્ધ ગામડાના વિભાગમાં ન તેણે પડાવ તાળવો એના આમદ નફર રાખું. શહેરી વિભાગમાં વસવા નરો તો તેને સુખ-સમવડે કહાય મળી રહેશે, પણ તે ભુટી ન નતનાં કામોમાં દોરવાઈ જાય એવા સંભવ છે.

આમાં રાહેરા અને રાહેરી ગામોમાં નહેર કામ કરવાની ધનશાયાના કોઈ કોઈ સુશિક્ષિત ચુરસેા હોય છે, તેઓ પોતાના ગામને દરેક રીતે આગળ લાવવા હચ્છ છે. સૌથી પહેલાં તેા તેઓ કેળવણીના ફેલાવો હમ્મનારા હોઈ, ખાતાવાળા પર લાનવગ લગાડી દાઈરફલ લઈ આવ્યા છે. પણ હજી તે ધર્મશાયીમાં બેચારવી પડે છે ત્યાં સુધી તેમના મનને જ પ નથી. બાલકના તેવા જ ગામની દાઈરફલ કેટલી બધી છે ? તેઓ મુંબઈ, રંગૂન અને હંફિશુ આફ્રિકા સુધીની પણ મુસાફરી કરશે અને પેલીને પણ ઠપી ભય એવી દાઈરફલ બાધ્યા વિના રહેશે નહિ. તેની સાથે, તેણે જ ગામને ચોક્કે એવું, છાત્રાલય પણ બંધાવશે. પૈસાની પ્રદ દરો તેા ખાલ-મંદિર પણ કાઢશે. વળી પોલીસાઈ અમીનની ખુસ્તાલય અને વાતનાલયનો આગ્રહ નાણીતો છે, તેથી તે પણ કરવા જ રહ્યાં — એટલે કે, તેનાં મકાનો. અને હવે તેા ધણાં ગામોએ ટાઈનલેસ પણ કરાવ્યા છે અને તેના ઉપર યાવરને કળાર પણ ચડાવ્યો છે. આ નહેર લાવનાવાળા ચુરસેામાં રાષ્ટ્રીય લાવનારું નેર ને વધારે હોય છે તેા તેઓ ગામમાં અખોડો પણ બેસાડે છે. ગામનાં આગેવાન સરખા ગણુવેશ પટેરી એકસાથે લવાયત કરે એ તેા ગામની શોભા છે. ગામ બધી રીતે આગળ ખાનું, પણ હજી પાણીના નળ બાકી જ છે, તે થવા, પણ વીજળીના લીવા ન થાય ત્યાં સુધી બધું અધારું જ રહ્યું જ.

આવા ઉત્સાહી ચુરસેા આ બધાં 'ગામરોવા'નાં કામોમાં પોતાને મદદ કરી રાહેરા ગામરોવામાં ગામરોવા જોઈએ જ હશેનાં હોય છે. અને કોઈ મળી આવે તેા તેને પેટ લરીને પચાર આપવાને પણ તેમને વાધો નથી. તેમને પોતાને તેા તેમના ધંધા લાગેલા છે. વળી હંદક હુરસદ મળે તે વખતે મુંબઈ રંગૂન રાંડવાનું રહે છે — હારજુ કે પૈસા વિના ગામને મુંબઈનું બચ્ચું કેમ બનાવી શકાય ?

આ બધા ગામરોવાના બિજા પ્રકારો છે. પુરુષ પૈરો અને સ્ત્રીઓના નહેર ઉત્સાહ એ બેરો એ બન્ને, તેા કોઈ પણ રાહેરી ગામ એ વધુ કરીને આગળ આવી રહે છે. આપણા ગામરોવક વિના તેમાંનું કંઈ અટકી રહેવાનું નથી. પરંતુ તેના વિના દેશમાં જે ગામમાં ગામડાં છે તેમાં નહેર અટકી પડેછું છે. ત્યાંનાં બાળકો કહો ભણવા નવરાં નથી તેા બાલમંદિર ને અખોડો મટિ, છાત્રાલય અને દાઈરફલ મટિ તેા ક્યાંથી જ નવરાં હોય ? ગામમાં સારા પાણીના સારા ફાનુયે કેકાણું નથી, છે તે બગાયત થઈ ગયો છે, તેને સમસ્યાવાના લાકડા નથી, ત્યાં નળનો વિચાર પણ ક્યાંથી રહે ? અને ત્યાં ધાસવેટના ખરિયાનુંયે કેકાણું ન હોય ત્યાં વીજળીનું તેા સ્વપ્નનુંયે ક્યાંથી આવે ? સાચા ગામરોવકનું એવાં ગામડાંમાં જ કામ છે.

આમ ગામરોવકોને રાહેરી ગામોની બિજા સેવામાં ફાટા દેણું છે, છતાં આજે હું તેમને તે જ રાહેરી ગામોની સેવાને પોતાના કાર્યક્રમમાં સ્થાન આપવાની બલામજી કરી રહ્યો છું.

દેખીએ છે કે, તેમાંનું મુખ્ય કામનો કોઈ સાચા ગામડાની સચી ગામરોવાનું જ હશે. ત્યાં તેણે ગામરોવાને અનેકવિધ કાર્યક્રમ પડ્યો હશે. ખોરાશી-સેવા તેના એક નાનો સરખો ભાગ હશે. અઠવાલિય એકદ દિવસ તે ખાતે આપશે તેા પણ બહુ છે. ત્યાંનાં દેલ્લાં કામે કેવળ પ્રાસંગિક હશે, ને મટિ તેને તે ગામોમાં કામથી સેવા કરવાની જ રીત નથી. તે તેણે તેની સાથે પરિચય રાખ્યો હશે અને વિશ્વાસ મેળવ્યો હશે તેા તેવા ધણાં કામો. આવતાં જતાં, આજ વખતે રોક્યા વિના, તે કરી રાહેરી.

એવા ખોરાશી રાહેરી ગામરોવકે કંઈ સેવા કરવી અને કેવી રીતે ? તેને વધારે સમજ, વધારે શોભાવું, વધારે નામગીન કરવું, રાહેરી કેળવણી, રાહેરી સવરડો અને રાહેરી ઉચ્ચશિક્ષામાં આગળપડવું કરવું, એનો તેા મેં બિજા સેવા મળી છે. હજી કીધો છે. ત્યારે હવે ગામરોવક મટિ કંઈ સેવા કરવાની બાકી રહે છે ?

ગામરોવકે કરવા જેવી એક જ સેવા છે — તે એ કે, તેવાં રાહેરી ગામોના લોકોને નજીકનાં કાયાં ગામડાંઓની અથવા તેા પોતાના જ ગામમાં આવેલા સુદ્ધ ગામવિભાગની સેવામાં બાળવા. ત્યાંના દરેકકે વચને સાચા ગામડાની સેવાની કંઈ ને કંઈ તક મોટી આપવા તેણે નિરંતર ચિન્તન કર્યું જ કરવું.

ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓ ઉત્સાહી છે. દેશમાં આટલી રહેલાં અધોભૂતોની તેમના ઉપર અસર કરી વળેલી છે. પણ તેમની સાચાઓ થીયે થીયે આલ્યાં કરનારી છે. માળાપો પોતાના દેશભિતના વિદેશી ધંધાઓમાં રચ્યાં પચ્યાં રહે છે. હજીમાં ભિંચ્યાં હોડે છે તેને ઉત્તેજન આપનાર એમને કોઈ નથી. ગામરોવક તે તેમની મેટી રેલવેરો તેા તેમનાં કામચલાં જીવન એકદમ નેર કરીને ખીટી બાડશે.

તેણે ઉત્સાહથી પોતાના ગામના મહોલાઓની સફાઈ કરશે, વસ્તુતાં અને કાંતતાં શીખી જશે, ધરમાં વરણું પણ ટોડવાનું તેમને ઉત્તેજન નહોતું તેઓ હોશે હોશે ધરમાં કપડાં ધોવાં, પાસણું માંજવાં, ઝાડ કાઢવું, વગેરે વગેરે કામોમાં મદદ કરવા લાગી જશે. ખરેખર તેઓને કેળવનારમાંથી મૂક્યા જેવું લાગશે. ગામરોવક તેમને પોતાના ગામડામાં આપવાનું નેતરું આપશે તેને તેઓ તરત અડધી હશે. ત્યાં સેવક તેમને ખેતરોમાં ગરીબ ગામવાસીઓની જોડાલેટ કામ કરવાની તક આપશે, તેમની જોડાલેટ આપેા ચારવા જવાની તક આપશે, તેમની જોડાલેટ ફળવાની અને ઘાસ તાણવાની તક આપશે.

આમાં સહેરોની પ્રજા મોટે ભાગે ગામડાંના શોપણ કપર ન હોય છે, અતે તેમના શિક્ષારૂપ ગામડાંના લોકો સુખી કે સ્વતંત્ર થાય એમાં તેઓ રાજ નથી એમ કહેવાય છે, અતે તે ખોટુંયે નથી. છતાં જ્યાંક પ્રેમ અને ઉત્સાહનથી એ ન સહેરોઓની ઊછરતી પ્રજાને તેમની જોડાઓડ આનંદથી કામો કરતી હરી સકાય. એટલું ન નહિ, ગ્રામસેવકમાં આવડત હશે તો સહેરનાં બાળકો ગામડાંમાં ગાવી ગ્રામસક્ષાર્ક કરશે; હવિજનો અને હજીપતિઓ સાથે વિસ્તારથી વર્તવાનું છાત્રી તેઓ સેવાલાલે તેમનાં ફળિયાં અને ધરોમાં જાડું કાઢવા લાગશે. તેઓ ગરીબ ગ્રામવાસીઓનાં બાળકો સાથે બેસશેફરો અને આનંદ કરશે. તેમની સાથે કાંતરો પીંજરો, તેમની સાથે દેરાસરોનાં ગીતો ગાશે અને ઉત્સવો ઊજરશે. તેઓ ગ્રામવાસીઓને પોતાના સહેરી વિસ્તારોમાં માનથી લઈ જશે. ત્યાં તેમની બજબજાંડાઓ ધરસારશે; તેમની સાથે રમતગમતો ગોકચરો, હરીફાઈઓ રાખશે.

પડોશી સહેરોના કેશવાયેલા યુવકોની સેવા કરવાનું પણ ગ્રામસેવકે ચૂકવું ન હોઈએ. તેઓમાંથી કોઈ મુંદર સંગીત શીખ્યા હશે, કોઈ ચિત્રકળા શીખ્યા હશે, ક્યા કારીગરી નાજીવા હશે, જ્ઞાનવિજ્ઞાન કળ્યા હશે. તેમની મૈત્રી સાધીને સેવક તેમને પણ ગ્રામસેવામાં વાળી શકે છે. તેમને તે પોતાના ગામડાંમાં લઈ જશે, ગ્રામવાસીઓના રિવ સાથે તેમનાં રિવનું અનુસંધાન કરી આપશે. પોતાનું ક્યાકોશલ્ય અને પોતાનું જ્ઞાનવિજ્ઞાન ગ્રામલોકોને શીખવવાને એમને હમગજો આપે એવી દવા તે પેદા કરશે.

તેમને બહામાં તેમની ફી મળ્યા વિના નહિ રહે. ગ્રામવાસીઓ તેમને બીજું કંઈ નહિ તો દાન લોકતાં અતે કાશ ફેરવતાં અતે છાસ લાજતાં તો શીખવી શકશે ન.

સહેરી યુવકોમાંથી કોઈ કલ્કટ ભાવનાવાળા પછુ નીડળી આવશે. તેમને અવારનવાર છૂટકવાણું આનું કામ કરીને સંતોષ થશે નહિ. તેઓ ગ્રામસેવકની સાથે કામચલવા અને તેના ચગમ કામમાં સાથ આપવા તૈયાર થઈ જશે. સેવકને મોટે આથી રૂડું બીજું શું હોઈ શકે?

પડોશી સહેરો સાથે આ રીતે પ્રેમ અને સેવાનો સંબંધ બાંધેા હશે તો ત્યાંનાં યુદ્ધરો અને બહેનોમાંથી ગ્રામસેવકના કામમાં રસ લેનાર કોઈ કોઈ બ્યક્તિઓ નીકળે એ ઘણું ન સંભવિત છે. તેઓને અંદાથી ગ્રામવાસીઓનું કામ કરી છૂટવાને હમગજ હશે અને ગ્રામસેવક તો સહાનુભૂતિના બૂખ્યા હોય ન છે. તેણે અતિ નડું અને અતિ દરિદ્ર ગામ નાજીનિર્ધને પસંદ કયું છે. ત્યાં લોકોનો પ્રેમ તે મેળવી શકે છે. પછુ સાધનો તેમની પાસે ક્યાં નથી. સેવકને સારી જૂંપડી હરી આજવાનું તેઓને મળ છે, સામાન મળે તો મહેનત કરવામાં ખાજા ન પડે, પછુ તેમની પાસે પોતાની એવી જગીન નથી,

લાકડાં, વાંસ વગેરે પણ નથી. પડેલાંની જેમ આને વમદાઓમાં એ બધું રજું નથી કે જઈને વાઢી લાવે.

ગ્રામ ગામની જેને સેવા કરવી છે તે સૌની સહાનુભૂતિના સદા બૂખ્યા હોય ન. જેટલાં બજો ગામની સેવામાં તે વાળી લાવી શકે તેટલાં એમાં ન છે.

પછુ સાધનો મેળવવાં એ મૂળ હેતુ નથી, એ સેવકે બૂજવું નહિ. જે તે તેના લોકમાં પડશે તો સાચું કામ ઝાઝી તે જીમતોની પ્રશામતમાં થઈ નય એવું મેળમ છે. પોતાના ગામમાં ઘણાં સાધનો એકઠાં કરી પોતાના કામને સજ્જારનું એ વિચાર મુખ્ય ન હોવો હોઈએ. પડોશી સહેરોઓનાં મનમાં ગામડાં મોટે પ્રેમ નજે, તેઓ પોતાનાં સહેરોમાં વચતા છતાં ગામવાસીઓ જેનાં સાદાં અને મહેનતુ ઇવન યુનરતા થાય, ગ્રામવાસીઓ સાથેના બહાદારમાં ન્યાય અને માનની નીતિ રાખતા થાય, એ ન ગ્રામસેવકની દહિ રહેવી હોઈએ. ગ્રામસેવકની સેવકથી એવું પરિવર્તન દોરના ઇવનમાં ઘણું હશે તો તેના રવાભાવિક ફળ રૂપે તેઓ ગ્રામસેવાના કામમાં પોતાનો વખત અને પોતાનાં કનસાધન રવાભાવિકપણે આપતા થઈ જશે.

ગામડાંનાં જૂમમાં વચ્ચે આવેલાં નાનકડાં સહેરો અથવા મિત્ર ગામોના સહેરો લગાઓના લોકોના મુખ્ય મધ્યમાં મોટે ભાગે ગ્રામવિભાગના શોપણ કપર રવાયેલા હોય એ કુદરતી છે. ગામડાંનું લોહી સુસાઈને ઉવટે મુંબઈ કલકતા જેવાં સહેરોમાં અને રિહીની સરકારી વિભેરીમાં એકઠું થાય છે. ત્યાં મોટા મોટા નગે અતે રાજસી ડાંઠોએ છે, પછુ તે સચ્ચતા અતે પોતાના વિવેકના વેલખુદાઓમાં ડાંઠી દીધેલાં રહે છે. પણ એ મોટા નજોમાં લોહી પડેાંચાંડારની ન નાની નાની અસંખ્ય નળોએ છે તે આ નાનાં નાનાં સહેરો છે. એ નળોઓના છય ગ્રામડાંઓના માંસમાં ખોસેલા પ્રુક્ષપ્રુક્ષા બેઈ કાલ્ય છે. અહીં તેતે ડાંઠા પોસાય તેમ નથી.

અહીં જમીનદારો જમીન ખેડાવવાને ધંધો કરે છે, સાહુકારો વ્યાવસાયવનો ધંધો કરે છે, વેપારીઓ ઉધારની લાલચ લભાવી અનેક નકામી વસ્તુઓ છુસારવાના ધંધો કરે છે, દારૂવાડીના હંબરદારો અસનના વ્યાપાર માંડી બેઠા છે. સરકારની છમછાયા નીચે એ બધું ધમધોકાર ચાલી રજું છે. દયા અને ન્યાય અને સામાનના અને સ્વતંત્રતાની વાતો અહીં પોસાય તેમ નથી.

આની પરિરિધતિ વચ્ચે વસનાર ગ્રામસેવક જે સત્યાગ્રહી હશે તો તેનું સેવાનું કામ સીધી સડક પર અડી દોડાવવા જેવું નહિ હોય. ગામ રેડિયા વહાવીને, નિસાળે માંડીને, વાંચનાકથો માંડીને કે રાષ્ટ્રીય ઉત્સવો દરીને તેનું કામ પડુ થશે નહિ. તેને કાચે અન્યાયો સામે બહામાં હિતરવાનું સદા આવડતું ન રહેશે, આવડું બેઈએ.

પણ એ કમરડા તેણે અહિંયાને રસ્તે કરવા છે. નજીકની શહેરી પ્રવૃત્તિનાં ભેદશાંતિ અંગે સાથે પ્રેમ અને સેવાના સંબંધ તેણે ભેદથી ઢંરો તેરફ જ તેમ કરેલું એને માટે શક્ય બનવાનું છે.

આ દૃષ્ટિએ નજીકનાં શહેરની સેવા એ આમસેવકનું એક આવશ્યક કામ થઈ પડે છે. કાલે તેમાં તે અવારનવાર મોટા વખત જ આવી શકશે, બધે અહવારિયે એકાદ

વાર જ તે એ ખાતે કાઢી શકશે. છતાં જો પોતાની આમસેવાનું આ અંગ તે ખીલવશે નહિ તો તેની આમસેવામાં સાચી ચીકણા તે આણી શકશે નહિ.

આપણા કેટલાક આમસેવકો આ અંગનું મહત્વ સમજ્યા છે એમ તેમના કામ ઉપરથી ભેદ શકાય છે. બીજાએ એ દિશામાં પ્રયાન કરશે એવી આશા છે.

ભુવનરામ દવે

વિકૃલ કન્યા વિદ્યાલય—નરિયાદ

‘રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંસ્થાઓ પાછી કામે થઈ છે’ એ મથાળે આ આગાહ પેટાળી વિદ્યાલયને તથા વિદ્યાપીઠના ચાલુ કામોની પરિચય આપ્યા હતા. આ વેળા પીછ એક રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંસ્થાઓ પરિચય આપું છું, તે નરિયાદનું વિકૃલ કન્યા વિદ્યાલય. નામ પરથી સ્પષ્ટ છે કે, શરૂઆત થી. વિકૃલભાઈ જરેહના સ્થાપક તરીકે એ સંસ્થા શરૂ કરવામાં આવી છે. તેની દૃષ્ટાંત-ક્રિયા ૫. જાંબીછને હસ્તે ૩૧-૫-૧૯૩૫ના રોજ થઈ હતી. તેના પ્રમુખ સરદારશ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ છે, અને કાર્યવાહક સમિતિનાં પ્રમુખ શ્રી. હન્ડુબહેન ચિત્તનંદાસ રોક છે.

સાત વર્ષ કામ કર્યા બાદ, ૧૯૪૨ની સરત આવતાં સંસ્થાની મોટી વિદ્યાર્થીનીઓ તથા શિક્ષકશ્રીઓ તેમાં ભેરાયું. એમ સંસ્થાનું શિક્ષણકામ સ્થગિત થયું ત્યારે તેમાં ૧૭૫ વિદ્યાર્થીનીઓ અને ૧૮ શિક્ષકશ્રીઓ હતાં. પરિસ્થિતિ બદલાતાં, ઈ. સ. ૧૯૪૪ના નવમી ફરી વિદ્યાલય ચાલુ કરવામાં આવ્યું છે.

સંસ્થા મોઈ પણ વિદ્યાર્થીની સ્વતંત્ર રહીને કન્યાઓની કેળવણીનું કામ કરવાને હેતુ સામે છે, અને તેનું કામ એ રીતે ચાલે છે.

એ કેળવણીને પરિણામે કન્યાઓમાં નીંડર અને સ્વામ્યથી બનવાની, સુરક્ષિત, જ્ઞાનવાન અને કુશળ શૃદ્ધિઓ તેમ જ માતાઓ યવાની તથા સંમાજસેવાના સેવામાં ફાળો આપવાની શક્તિ આવે, એવી કેળવણી આપવાનું આ વિદ્યાલયનું ધ્યેય છે.

કન્યાઓનાં શરીર સુદૃઢ થાય, ખરડલ થાય, તેમનામાં નીંડરપણું કેળવાય, તથા વહેમ નિર્મૂળ થાય, અને સંલેખવશાનું પોતાના ઉપર કુટુંબના નિર્ભરતા બાર આવી પડે તો તે ઉપદેશને તેઓ સકારાત્મક નીવડે, એવી કેળવણી આ વિદ્યાલયમાં મળે એ વાત પણ સતત લક્ષમાં રખાય છે.

આ ધ્યેયને ફળીભૂત કરવા આટલી વસ્તુઓ સિદ્ધાંત રૂપે સ્વીકારવામાં આવી છે. (૧) આપણા સામાન્ય કુટુંબનાં ધરકામે તથા કારખાન દક્ષતાપૂર્વક, હાનપૂર્વક, અને પરિશિષ્ટ કરતાં આવડતું એટલું. (૨) સરકારી

માનવજીવનના આધારરૂપ એવા મૂલ જોગો મારફત જે કેળવણી અપાય છે તે વધારે સંજોગ અને વ્યક્તિ તેમ જ સમજાને વધારે જોડે ચડાવનારી છે. તેથી અભ્યાસ-કામમાં કેટલાક ભૂલ હોયોતોને પણ સ્થાન હોતું ભેદિય. (૩) આની સાથે, પોતાની તથા સમાજની જરૂરિયાતોને લક્ષમાં રાખીને તથા તેમની સાથે બંધાયેલો તેવી રીતે, પૂરતો માહિત્યિક અગ્રામ થોડવો.

ઉપરની બાબતોને અનુસરીને કેળવણીનાં ત્રણ અંગ યા સાધન ગણ્યાં છે: (૧) છાત્રાલય, (૨) મૂલ જોગો, તથા (૩) સાહિત્યિક મંત્ર કલ્પના થર્મો.

૧. મુદ્દવા છાત્રાલય—નવ વર્ષ પૂરાં કર્યાં હોય, પોતાનું કામ ભતે કરી શકતી હોય, અને શુભરાત્રી ત્રીજ ધોરણનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો હોય, એવી બાળાને છાત્રાલયમાં લેવાનું ધારણ છે.

૨. જોગો—ઉદ્યોગમાં હાલમાં (૧) સાહજા અને ફળીભૂતની વાડી, (૨) રાષ્ટ્રી કાંતવા સુધીની ખાદીવિદ્યા, (૩) અરતકામ અને સ્ત્રીવસ્તુ તથા (૪) શોખાલન અંગે દર્દી, આખણે ને મીની તાવળી કરવાનું શીખવવામાં આવે છે.

ઉદ્યોગોને રોજના બે કલાક અને વીસ મિનિટ અપાય છે.

૩. આ અભ્યાસમાં સાહિત્યકલાનાં ભણતર અંગે આ વિષય છે—સુજાતી, હિંદુસ્તાની, સરંદાસ, ‘જેકિક’ અંગેલ, અણિત, નાચું, સમાજવિદ્યા (ઇતિહાસ, બીજી અને નાજરિક ધર્મ), સામાન્ય વિજ્ઞાન, (ઝારોગ્યજ્ઞાન, શરીરરચના, ખાસકરે, વનસ્પતિવિજ્ઞાન, શુદ્ધિજ્ઞાન), વિજ્ઞાન અને સંજોગ. આ ઉપરાંત રમતગમત તથા કસરત કવાયત રોજ નિયમિત આવે છે. દર વર્ષે પર્યટનો પણ ગોઠવવામાં આવે છે.

વિદ્યાલયનો કુલ અભ્યાસકામ સાત વર્ષનો છે. તે પૂરો કરનારને સંસ્થા તરફથી ‘વિનીતા’નું પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવે છે.

હાલ સંસ્થામાં કુલ ૧૧૨ વિદ્યાર્થીનીઓ છે. બધું ઘડ વાર્ષિક ખર્ચ કપચી ૪૦૦ રૂ. આવે છે. પોતાની કન્યાઓને આ સંસ્થામાં મોકલવા ઇચ્છનારે વધુ વિગત માટે તેના આચાર્યને લખવું.

મ.

વૈરાગ્ય અને કળારસિકતા

પ્રશ્ન — વિરક્ત માણસ કળારસિક હોઈ શકે ખરો ?
કળા અને વૈરાગ્યનો મેળ ખાય ખરો ?

જવાબ — હું એ એમ કહું કે, સાચો વિરક્ત માણસ જ ઉચ્ચ કળારસિક થઈ શકે છે તે તમને તેની નવાઈ લાગશે. પણ હું તમને નથી અને તુલસી બંને દૃષ્ટિ સમજાવવાનો છું કે, આથી કળારસિક કેળવાય તે માટે વિરક્તિ અત્યંત જરૂરી વસ્તુ છે.

આપણા સાહિત્યશાસ્ત્રી કહે છે કે, બધાં જ પ્રિય વાક્યો કળાત્મક કે રસાત્મક હોતાં નથી. ‘તને હું શુદ્ધ પેસા આપીશ’, એમ હું બે કોઈને કહું તો તે રાજ રાજ થઈ જશે. ‘તારે ત્યાં છાત્રો આવ્યો છે’ એવા આનંદાત્મક સમાચાર બે કોઈને યાને પડે તો તે ઉપશ્વેષો યરો એમાં શંકા નથી. પણ તેથી આ વાક્યો કલાત્મક છે એમ ન કહી શકાય. લેખકોએ જનનિત આનંદ કહી પણ કળાત્મક આનંદ હોતો નથી. કળાત્મક આનંદ તટસ્થતાથી જ ભોગવવાનો હોય છે.

એક વખત શ્રી ધર્માનંદ કોસંબીને મેં કહ્યું કે, ગોવાની કુદરતી સોના કેટલી સુંદર છે! ત્યારે તેમણે કહ્યું, ‘ગોવાની સોના ભોળને લગને જેમ સોઈઈંબોધ થાય છે તેવા અને થઈ શકતો નથી કારણ કે, ગોવામાં મારી ખેતીવાડી કલ્યાદિ મિલકત છે. મોટા બગીચા ભોળને અને આનંદ થાય છે, તેની સાથે જ આ મારો બગીચો છે, એનો ઉપભોગ હું કરનાર છું’, એવી જાવના કે ભાન ભ્રમત હોય છે; અને પાંડિત્યનો બગીચો એટલો જ સુંદર હોય તો પણ આ અને મળી મરેા હોત તો મારી ખેતીવાડી કેટલી વિસ્તારવાળી થઈ જતી, એ જ કહેવા મારા મનમાં પ્રથમ ખરી થાય છે. તેથી તમારી ગાંઠ હું તટસ્થપણે આનંદ લઈ શકતો નથી. ગોવામાં તમારી મિલકત નથી અને તમારે ત્યાં લેવી નથી; એટલે તમે તટસ્થપણે ગોવાની વનશીનો આનંદ ભોગવી શકો છો.”

ધર્માનંદજીના આ વિચારનાં મારી કળા કે સાહિત્ય-શ્રી મીનાંસા બહુ સુંદર રીતે પ્રતિબિંબિત થયેલી છે. વસ્તુગત સોઈઈંબોધ સાથે તટસ્થપણે તાદાત્મ્ય સાધવામાં જ કલાત્મક આનંદ રહેલો છે.

તાદાત્મ્ય અત્યંત આવશ્યક છે. સાચો આનંદ તાદાત્મ્ય દ્વારા જ થાય છે, પણ એ આનંદ શુદ્ધ રોષ તે માટે તટસ્થતા પણ અતિ જરૂરી છે.

જાણ્યા માણસને બે પેટપૂર વાનડું અને રવાદિલ સોજન મળે તો તેને આનંદ થયો, તૃપ્તિ થયો. તેનું સ્મરણ, મન અને કદાચ આત્મા પણ પૂરે થશે. પણ એ આનંદ એ પારિવ આનંદ છે. તેમાં તટસ્થતા નથી હોતી, તેથી તે કલાત્મક આનંદ થઈ શકતો નથી. એટલે જ આપણા કલાકોવિદોએ નાટ્યશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, નાટકમાં ભોજનના

પ્રસંગો બતાવવા નહિ; તેમ જ મોઢાને પાણી છૂટે એવા ખાદ્ય પદાર્થોનું વર્ણન પણ કરવું નહિ.

આનો એવો અર્થ નથી કે, નાટ્યકલા-કોવિદોને ભોજનની જરૂર નથી હોતી; અથવા, જમવામાં કંઈ પાપ છે અથવા ગરીબપણું છે એમ તેઓ માને છે. જમવામાં ગરીબપણું હોય કે ન હોય, જમ્યા વિના જીવી શકાય નહિ, તેથી જમવું તો એકએ જ. કલાકોવિદોનું કહેવું એટલું જ છે કે, ભોજનાનંદ એ કંઈ કલાનંદ નથી.

આટલા પરથી તમારા ધ્યાનમાં આવ્યું જ હશે કે, જે માણસે અદ્ધાર અને લોભનો ત્યાગ કર્યો છે, જે અદ્ધાર-ભગવાથી પર બચે છે, તેને જ તટસ્થ મુખ શી રીતે ભોગવવું તે સારી રીતે આવશે. કાંઈ પણ ભવના મોહમાં સપડાયા વિના તદ્દન અલિપ્તપણે જીવનના બધા પ્રસંગોમાં રહેલો રસ તે ભોગવી શકે.

વિરક્ત એટલે કંઈ સુદૃઢ નથી હોતો. સાચો વિરક્ત માણસ જીવનવિમુખ નથી હોતો. પરંતુ અલિપ્ત રહીને પણ તે આ દુનિયામાં પ્રસન્નપણે અને ઉત્સાહથી વહેવાર કરે છે. થોતે અલિપ્ત હોવાને લીધે દુનિયામાં વહેવાર કરવાનું તેને સહેલું હોય છે, એટલું જ નહિ પણ અલિપ્તપણેને લીધે તેની બુદ્ધિ એવી કુશલ બનેલી હોય છે કે, બધી કળાઓમાં શ્રેષ્ઠ જે જીવનકળા એ જ તેને મહાજાણે વસ્તુગત થયેલી હોય છે. આપણી બધી કળાઓને જે કંઈ પ્રતિષ્ઠા મળે છે તે આ જીવનકળાની સાથેના તેમજ સંબંધને લીધે જ મળે છે. આ સર્વોચ્ચ કળા-જીવનકળા-એણે સિદ્ધ કરી તેને બીજી બધી કળાઓનું દાદાં બહુ જ સહેલાઈથી અવગત થાય છે.

વિરક્ત માણસ કાંઈ કલાકૃતિ બેઠેન અથવા કલાત્મક પ્રસંગ અનુભવીને બેઠોસ નહિ થાય એ સાચું છે, પણ હરેક વખતે તેનો સાચો મગ્ન ઉત્તમ રીતે સમજ લઈને થોતે મનમાંને મનમાં પ્રસન્ન થઈને રોજવા માટે છે. મહારાષ્ટ્રી કોઈ અટકાવવાને કોઈ તે અલિપ્ત રહેવાને પણ ગાંઠ વહેંચના એવો તે અતઃસંજ્ઞ હોય છે. પણ તેથી તેને જીવનનંદ કંઈ બોલો મળતો નથી.

હવે એ વાત યાદ રાખી કે, વૈરાગ્ય જ્યારે અતિમ કોટિએ નહીં પહોંચે છે, ત્યારે તેમાંથી જે રચયજી આનંદ પેદા થાય છે તેની આગમ કલાત્મક આનંદ તદ્દન કીકા લાગે છે. પણ તેની કલાત્મક આનંદને પારખવાની કે અનુભવવાની વિરક્ત માણસની ક્ષાતિ એણે થતી નથી.

લાનસેનનો શુદ્ધ હરિદાસ લાનસેનના કરતાં કદાચ વધારે સંઘીલતું હાઈ સમજનારો હતો. પણ તે કહી શકના દરબારમાં ગયો નહિ. તે સદાય પૌતાના નાદ-બજારની મસ્તીમાં જ રહેતો. લાનસેનને વિગ્રહિત-વેશોત્તર એવા સંઘીત આનંદ મળતો હતો તો પણ તે તેમાંથી ફરી નીચે ધોતરતો. અને ધનને લોભે અથવા પ્રતિષ્ઠાને

લોકો જાનને પ્રસન્ન કરવાના આનંદને સંગીતના આનંદથી કેટલું જાનતો. હરિદાસ હમેશ નાદગ્રસ્તની ઉપાસનામાં ને તેના આનંદમાં ગરવ રહેતો અને જાન બચી જતો. તેનામાં પાંસણ્ય હતું, તેથી જ તેણે તાનસેનને સંનીત વિદ્યામાં પાવરશે જાન વ્યો; અને તેનામાં સીઝન્ય હતું તેથી જ તેણે પોતાને દર્શને આવેલા અહમર બાદશાહને પોતાનું સંવર્ધન સંગીત સંબંધીયું. પણ જ્યારે હાઈક પુરસ્કાર કે શેટ આગવાની વાત નીકળી ત્યારે તેણે

તદન સહજપણે પોતાની નિરપેક્ષતા વ્યક્ત કરી.

હવે તમ કોટિના કળામંદો જીવનકળામાં નિષ્ણાત હોય છે તેથી જ નિરીડ, નિરપેક્ષ, નિર્બંધર, અભિપ્રાય અને વિરક્ત હોય છે; અને તેથી જ તેઓ કલાનુભૂતિની ખાજતમાં તેમ જ કલાભિવ્યક્તિના સામર્થ્યમાં સર્વોચ્ચ ટેલે પહોંચેલા હોય છે.

નરિય દ, ૧૯૪૬

(મરાઠી પંદથી)

દ. પા. ઠાલેહર

શ્રી ભવર્ગ ખોલનારને માટે

[અભિજ્ઞ ગુપ્તજ્ઞ શ્રીભવપ્રતિ માટેની મધ્યસ્થ સમિતિ તરફથી નીચેનું પ્રસિદ્ધ કરવા મળ્યું છે.]

તેમાં રસ લેનાર શ્રી ભગિણી સત્ય આપી આ કામને આગળ વધારશે એવી આશા છે. મ.]

ગુપ્તજ્ઞાતજરમાં વિદ્યાર્થીઓ કલાકાની રત્નચોનો રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ સદુપયોગ કરવા સ્વાભાવિક પ્રેશય છે તેમાંથી તેમની શ્રીભગપ્રવૃત્તિને જાણ થયો અને થોડાં વરસથી તેનો વિશાસ થઈ રહ્યો છે. આ કામ કોઈ મધ્યસ્થ દોરનજીથી થાય ને તેમાં એકદૃષ્ટિ અને સમન્વય આવે તો શાહુ ખોલી શકે, એ નિર્દિષ્ટ છે. તેથી તેઓ વિચાર કરવાને માટે ગુપ્તજ્ઞ કારિયાવાડનાં આ કામમાં રસ લેતા ભાઈબહેનોએ ગળી, એક શ્રીભગપ્રવૃત્તિ મધ્યસ્થ મેલિ નમી છે, જેના સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે —

૧. શ્રી. મનનજી દેસાઈ (પ્રમુખ)
૨. „ ભદ્રજીભાઈ ખોરી, બાવનજર
૩. „ યુષ્માજકેન ગહેલા, વિઠાસગુડ, અમદાવાદ
૪. „ બલદાસ ઈ મડતા, ધાગણ
૫. „ જીપટ વ્યાસ (મંત્રી, અવગુણિત ગદાસભા)
૬. „ જીપટભાઈ શાહ (ગુરુ વ્યાયાગ પ્રચાર મંડળ)
૭. „ હનામદાર — મંત્રી

આ સમિતિએ જો એકમમાં ગળીને, આવતા કલાવામાં વર્ષો સ્થાવનારાઓને માર્ગદર્શક અને મદદરેખ થાય, એ માટે કેટલીક સૂચનાઓ અને બહુ ગણી વિચારી કાઢી છે. શ્રીભગવંતી સ્થાનિક વિદ્યાર્થીઓ પૂરતા હશે; અને અમુક પ્રદેશના વિદ્યાર્થીઓ માટે ફોને એવા કોઈ મધ્યસ્થ સ્થાને આહવાર પણ હશે. કેટલાક વર્ષો ગુપ્તજ્ઞાતમાંથી જે આવવા છડે છે તે બધાને માટે હશે ખબરોને માટે પણ વર્ગો આવશે

વર્ગોમાં પાલપોલાતો ખાસ કાર્યક્રમ પણ હશે જેમ કે, (૧) કોઈ વર્ષ સામાન્યજ્ઞાનની વૃદ્ધિ હેતુ મુખ્ય બાર દેશે; (૨) કોઈ ખાસ વ્યાય મની તાલીમ માટે હશે; (૩) કોઈમા સેવાદળની તાલીમ આપવા ની નિયત હશે; (૪) કોઈ વર્ગો રચનાત્મક કામોનો પર્વિચય અને આગસેવાના પહેા આપવા માટે હશે

છતાં, આ બધા વર્ગોમાં એક વરસે તો સમાન રહે રહેશે, અને તે એ કે, બધા વર્ગોનું સંચાલન દેશની સ્વતંત્રતા માટે જેમણે દેખાડેલા શિદ્ધાંતો તથા નીતિસીલોને

વકાદાર રહીને કરવામાં આવશે. આપણા પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ રાષ્ટ્રના સ્વરાજની દૃષ્ટિ અને તેને માટે કોયેસે સત્ય અને અદિલતાનાં જે સાધનો બતાવ્યાં છે તે, આ બધા વર્ગોને એકસરખાં લાગુ પડતા હશે.

બંધી નાતબત, કોયે તથા ધર્મીઓ પ્રત્યે સમતા અને બંધુતાની બાવના આપણા રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિનું અમર સ્તંભ છે. આથી આ વર્ગોમાં સર્વધર્મસમાધાન તથા બંધી કેમો છંબી એકતાનો બાવ પાયામાં રહેલો હશે. હરિજનોને તેમાં સમાન દરજ્જાનું સ્થાન હશે આ બાવનાને ભૂતિર્મગ્દ કરવા માટે વર્ગોના કાર્યક્રમમાં સક્રિય દૃષ્ટિ રખાવી જોઈએ.

ખીલું, આ વર્ગોના શિબિરો ચાલશે. સૌથીસે કલાક તેમાં બંધા રાશે રહેશે. એમાં વિદ્યાર્થીઓની સમમ તાલીમ થાય એ દૃષ્ટિએ, શિબિરન્યવસ્થામાં ને વર્ગ-સંચાલનમાં કેટલીક સર્વસાધારણ બાબતો સત્યવાની જોઈએ. આને માટે સંમિતિએ યોદીક સર્વસામાન્ય બાબતો વિચારી, કે જેમને બધા પ્રકારના વર્ગોના કાર્યક્રમમાં સ્થાન મળવું જોઈએ —

૧. સામાન્ય જ્ઞાનદૃષ્ટિની ખાજતમાં નીચેનું —

(૧) રાષ્ટ્રીય નૃત્યતિથો દરિદાસ (કોન્ગ્રેસનાં ૬૦ વર્ષ) (દેશ ના કલાક)

(૨) સ્વનાત્મક કાર્યક્રમ શું છે? શા માટે? તેની વિગતોની અગત્ય અને સારજ (દેશ ના કલાક)

૨. સમજાવા લિંદુસ્તાની (એક વિષયો) (દેશ ના કલાક)

૩. જનતા જોડે સંપર્ક — તેમની સેવાનાં કામો દ્વારા (અંકગણિયામાં એક દિવસ નહીં કરી રાકાય)

૪. વ્યવસ્થિત શિબિર-જીવન — સિંત અને નત-મહેનતની તાલીમ (દેશ ૧ કલાક શિબિરકામોમાં)

૫. કસરત, ક્વાયત અને રમતો (દેશ ૧ કલાક)

૬. રાષ્ટ્રીય મુળકલો — કાલણ પીંજણ છં (દેશ ૧ કલાક)

જન્મતા દુઃકાળની દશા અને તેને પહેલો વળતર માટે શું કરવું? — આ બાબત પણ સામાન્ય જાનની એક પ્રાર્થનિક જરૂર સગળ ઉમેરવી જઈએ. (સુશ્રાહ્વાર કોને કહેવાય? તેની સમજ).

ગીમવર્ગ માટે આ સર્વ સામાન્ય વિષયો થયા તેને માટે કંગવાર સગવડ રોજ કેટલો આપવો તે તેની સાથે જણાવ્યું છે. તે પછી દિનચર્યા ધરવામાં આવે તો દિવસના દલાકોની ફાળવણી આ પ્રમાણે થઈ રહેશે —

	દલાક
શિબિર કામે	૧
દસરત, કવાયત, રમતો	૧૧
સ્નાનચાલ	૧
બોજના નારતો ઇં	૧૧
નાહતું ધાતું	૧
આરામ ને બેઠ	૮
વર્ગ કામ —	૨
સ્નાનકાર્યનો પરિચય ઇં	૦ ૧૧
સાંધીય ભથતિનો દતિદાર	૦ ૧૧
હિંદુસ્તાની	૦ ૧૧
કાંતણ પીંજણ	૧
સાચપ્રાચીના કે આખા શિબિરનું સંગ્રહન. (ખબરખતર, શિબિર-સ્વચ્છતા, પ્રવચન ઇં)	૧

૬૯ ૧૬

ખાખીના ૫ દલાકમાં દરેક વર્ગ પોતપોતાની આસિયત પ્રમાણેનાં કામે શોકવી રહે. એ સમય પોતપોતાના વિશેષ કામને માટે પણ પરતો થશે, એમાં શંકા નથી.

આ વર્ગોના ગણવેશ ખાલી રહે એવા આશંકા રાખી શકાય તો સાહે, ખાલીને માટે કાંતણ દબે જરૂરી છે. એટલે આ વર્ગોમાં એક દલાક, તે ન બંધન રને સ્થાપવો, ને બંધનારને વધુ સાહે સ્થાપવો ને કાંતણરિયાની છેલ્લી બળતોની બંધ કરવામાં આપવો જોઈએ.

આ વર્ગોમાં અનેક વક્તાઓને નોતરવાનો એક સામાન્ય કમ બની ગયો છે. આથી સહેજે અનેક જાણનો પરિચય ને સંપર્ક થતો રહે છે પરંતુ એ જ આ વર્ગોને ચલાવવાનું પ્રયોજન કે એના ઉપર તે નિર્ભર રહે એવું ન હોતું જોઈએ. દરેક વર્ગસંચાલકે પોતાના વર્ગ માટે નક્કી કામ અને તે ચલાવનાર માણસો પહેલેથી વિચારી લેવા જોઈએ. મહેમાનોને નોતરવામાં આવે; જે આવી રીતે તે બધે તેમાં અભિરુચિ કરનારા હોય કહેવાની મતલબ કે, — અનેક બ્યાખવાતાઓ બહારથી આવે તેના ઉપર વર્ગની સફળતાને ન રૂકવવી; પણ જેમ એક શાળા પોતાનું સમયપત્રક અને તેનું પાલન વિચારી તેનું આયોજન કરી લે છે, તેમ આ વર્ગોનું થવું જોઈએ.

વર્ગ આયોજનકારને પણ ઉત્તેજન બધું ન થશે. વિદ્યાર્થીઓ સ્વાસ્થ્ય કરે, ચર્ચાઓ મોકલે, પ્રસાંતરીઓ રાખે, નિયત વિષયો ઉપર અભ્યાસ કરી પોતે નિર્મલવાચન કરે, પોતાનું હસ્તલિખિત ચકાવે, આસપાસની જનતાની સેવાનાં કામોમાં વખત આપે, સ્નાનમાં અમુક સમય આપે. આ પ્રકારનાં કામે કનવાથી કપવાની તાલીમ મળે છે તે દ્વારા વરતુ વધારે વિશદ થાય છે અને નિર્ધારીઓ પોતાના કામને રસિક પણ કરી શકે.

એક સીધી મુખ્ય વાત તે એ કે, આ વર્ગોના શિબિરો એવી રીતે ચાલવ જોઈએ કે તેની છાપ આસપાસના દાક ઉપર ભતગદેનત, ઉછમ, સેવા, સદ્માવ અને જનતાચેતની પરે કાઈ રીતે આપણે લોક ઉપર બાબરૂપ કે પીડારૂપ તો ન જ થઈ શકે. આખું વાતાવરણ રસજન્ય અને સાંપ્રીયતાનું (રાતવાણું થઈ રહેતું જોઈએ. રવજન્ય, બેચનીચભાવનો અભાવ, અદ્વૈતવાદનિષારણ, જેવી ભાષણોમાં શિબિરવતનધરો લેવા જતું હોતું જોઈએ. આટલી સામાન્ય ખાબતોના અગતીની ખાતરી કરી લઈને વર્ગ ચલાવવાની તૈયારી કરવી જોઈએ.

એઓ આ ક્રમમાં વર્ગો ચલાવવા માગતા હોય તે પોતાના વર્ગને અંગેની નીચેની માહિતી સમિતિના મંત્રી શ્રી દન મહાર (કેએસ હાઈસ, ભદ્ર, અમરાવાદ) ને ૧૫મી એપ્રિલ સુધીમાં મોકલી આપે એવી વિનંતી છે —

૧. વર્ગને કોરો. કોના વરથી ચલશે?
૨. ક્યાં તે ચલાવશે? ક્યાં તે ને કલકા દિવસનો?
૩. કેટલા જણને? રચાનિક હશે? કે ક્યા પ્રદેશના વિદ્યાર્થીઓ લેશે?

૪. મુખ્ય સંચાલક કણુ રહેશે?
૫. અભ્યાસક્રમ અને દિનચર્યાની રૂપરેખા.
૬. સમિતિએ સરવેલો સર્વસાધારણ વિષયો સગવડમાં રાખી રાખશે?

બંધનું છે કાઈ પોતાના વર્ગ અંગે જણાવતું જરૂરી ખાતો તે.

આવા વર્ગોને મદદરૂપ થાય તે દિશાએ માર્ગદર્શક વિચરો સાથે અભ્યાસક્રમ, ઉપયોગી વાંચવા જેવાં પુસ્તકોની રચિ વર્ગે આપતી, ગીમપ્રવૃત્તિ અંગે એક પુસ્તિકા આપતા મોસના અંત સુધીમાં તૈયાર કરવા વિચાર છે. તે બહાર પડે જ છાપામાં ખબર આપવામાં આવશે.

એઓ આ પ્રવૃત્તિ ઉપરના અંગે વિશેષ કાંઈ પૂછવા-વિચારવા આદે તેમણે મંત્રીને લખવાથી બંનતી મદદ કરવામાં આવશે, એ કહેવાની જરૂર નથી.

ઉપર માગેલી માહિતી વર્ગ ચલાવવા છંદનારાં બાઈબલનો વેળાસર મોકલી આપશે એવી વિનંતી છે, જેથી જનતાનાં સો વિદ્યાર્થી બાઈબલનો એકસાથે તેની ખબર આપી શકાય.

ગુજરાત હિંદુસ્તાની પ્રચાર સમિતિ

હેતુકાં વખતથી ગુજરાતનું હિંદુસ્તાની પ્રચારનું કામ વિદ્યાપીઠ સંભાળી લે, એવા વિચાર ચાલતો હતો. તે વિષે ટવે નિર્ણય થયો છે, તે વાચક નીચે પ્રસિદ્ધ કંઠમાં લખાણો પઢી જોશે. હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભાએ વર્ષામાં મોતાનું કામકામ વધારવા માંડ્યું, એટલે શ્રી. અમૃતલાલ નાણાવડીને એમાં પણ ધ્યાન અને સમય આપવાનું થયું. પરંતુ એ કારણે કે, ગુજરાતમાં તેમણે વસારની રૂપે આફરેલું કામ રબ કે કુરસદ આપે તે, તેથી, આ કામ હવે ગાંધીજીની સંમતિથી વિદ્યાપીઠ સંભાળી લે છે; અને તે સંભાળવાને માટે એક સમિતિ નીચે છે, આ બાબત સૌની નજરને માટે પ્રસિદ્ધ કરવા ગળી છે તે નીચે હવારી છે. મ.

૧

વર્ષા, તા. ૧૮-૨-૧૯

શ્રી. મહામાત્ર,

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ
બાઈશ્રી,

૪. મહામાત્રાની પ્રેરણાથી ગુજરાતમાં 'ગુ. રા.ભા. પ્રચાર'ને નામે છેલ્લાં ૭ વરસથી અને જે નજીક રાજાખાનો પ્રચાર કરતા આવ્યા હોયે. સાથે સાથે એ પ્રચારને અંગે વિદ્યાપીઠમાંની યોગ્યતાની હસોદી પણ વાચ એ હેતુથી બધે વર્ષાની રા.ભા. પ્ર. સમિતિની પરીક્ષાઓની એજન્ડા પછી ચકાવી હતી. એ પરીક્ષાઓ પછી મહામાત્રાની પ્રેરણા મુજબ ચકાવવામાં અમારો હાથ હતો ન. આવજા જતાં એ પરીક્ષાઓની નીતિ પ્રચાળના હિંદી સાહિત્ય સંમેલનની નીતિ સાથે સંકુચિત થવી નય છે એમ લાગવાથી, અમે એ સંદેશો સાથેના 'ગુજરાત રાજાખા પ્રચાર'નો સંબંધ તોડ્યો. જેમાંથી બહાર આવ્યા પછી ૫. ગાંધીજીને પણ સંમેલનના કાર્યવાહી શ્રી. ટંડનજી સાથેના લાંબા પરબવહાર પછી એ સંદેશ અને એની પરીક્ષાઓ સાથે પોતાનો સંબંધ તોડવા પડ્યો.

૫. ગાંધીજીએ રાજાખા પ્રચારને જે તવી વ્યાપક દિગ્દિ આપી તે પ્રમાણે રાજાખાનો પ્રચાર હિંદુસ્તાનીને નામે અને અનિવાર્ય રૂપે નાગરી તથા હિંદી લિપિમાં ચલાવવા માટે છેલ્લાં અઢી વર્ષથી એ નતની પરીક્ષાઓ પણ લઈએ છીએ. સંમેલનો અનુકૂળ થતાં વેંત ગુ. રા. પ્રચાર સંદેશ ગાંધીજીની નવી સંદેશ હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભા સાથે સંબંધ કરવામાં આવી છે.

આ બધું કામ ચલાવવામાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠના અને નવજીવન સંદેશનો સહયોગ પ્રથમથી છે ન. એ કૃતજ્ઞતાપૂર્વક અહીં નોંધીએ છીએ.

ગુજરાતની જનતાને રાજાખા હિંદુસ્તાનીના પ્રચારનું મહત્ત્વ વધુને વધુ ધ્યાનમાં આવડે નય છે અને કામને વિરતાર વધતો નય છે. આવી સ્થિતિમાં અમને એ હૃદય

નજીવ છે કે, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ જેવી રાષ્ટ્રનિર્માણના રચનાત્મક કાર્યને વંદેશી પીઠ રાષ્ટ્રીય સંદેશ એ કામ પોતાના જ હાથમાં લઈ લે. માટે અમારી પ્રાર્થના છે કે, હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભા સાથે સંબંધ ફરીને ચાલેલી આ આખી પ્રવૃત્તિ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પોતાના હાથમાં લે અને વિધિસર એને ચાલનાવે.

ગુજરાત અને હજી હાકિવાવાડમાં ચાલતી આ પ્રવૃત્તિ ચરતેવેનો અમારો રસ ચોટા થયો નથી. આખા હિંદુસ્તાનમાં રાજાખા હિંદુસ્તાનીના પ્રચારનું કામ અમે થયાશકિત ફરીએ ન છીએ. એટલે ગુજરાતની અમારી આ સંદેશ વિદ્યાપીઠને સોંપી દીધા પછી પણ એ કાર્ય પાતે વિદ્યાપીઠ અમારી સેવા ત્યાં ત્યાં જરૂરની માને ત્યાં ત્યાં તેની સેવા અમે પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને આપતા રહીશું.

૬. હાલની અમારો આ કામગીર ગુજરાત વિદ્યાપીઠ મંડળ આપણ મુશ્કેલી અને મંડળનો નિર્ણય અમને નજીવશે.

હિ. સેવક

હાકા હાલેલકર

અમૃતલાલ નાણાવડી

૨

શ્રી. મહામાત્રાનો પત્ર

(વિદ્યાપીઠ મંડળ પરિપત્ર ૪/૪૫-૪૬)

આ સાથે શ્રી. હાકાસાહેબ હાલેલકર તથા શ્રી. અમૃતલાલ નાણાવડીનો પત્ર બીરથો છે. આપને ખબર છે કે, મંડળની ગઈ બેઠકમાં, હિંદુસ્તાની પ્રચારનું કામ વિદ્યાપીઠ હસ્તક લેવા બાબત ઠરાવ કરવાનું મુજબથી રાખેલું. ત્યાર બાદ હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભાની વર્ષામાં બેઠક થઈ, તે વખતે ૫. ગાંધીજીની સંમતિથી વિચારવામાં આવ્યું છે કે, ગુજરાત રાજાખા પ્રચાર સંદેશ જે કામ કરે છે, તે તેણે વિદ્યાપીઠને સોંપી દેવું. સાથે બીરથો પત્ર તે અંગે અને તે અનુસાર છે.

આ કામ આપણે લેવાનું વિચારેલું છે ન. તે મુજબ, હવેના પત્રને અંગે આ સાથે જોડેલો ઠરાવ આપણે ફરી લેતા જોઈએ, એવી ચારી બલામણ છે. આપ તે બાબતનો આપનો અભિપ્રાય આઠેક દિવસમાં અને મોકલી આપશો. તા. ૧૪-૩-૧૯૪૬

[આ પત્ર વંદેશી વિદ્યાપીઠ મંડળે એ અંગે નીચે પ્રમાણે ઠરાવ પસાર કર્યો છે:—]

૩

વિદ્યાપીઠને ઠરાવ

શ્રી. મહામાત્રાને મોકલેલો, વિદ્યાપીઠ મંડળ પરિપત્ર નં ૪/૪૫-૪૬ તથા તેની સાથે બીરથો શ્રી. ગુજરાત રાજાખા પ્રચાર સંદેશના પ્રમુખશ્રી તથા સંચાલક (અનુકર) શ્રી. હાકાસાહેબ હાલેલકર તથા શ્રી. અમૃતલાલ નાણાવડીનો મહામાત્રાને લખેલો પત્ર, — બિંદુ જોયા. તે

અંગે ઠરાવવામાં આવે છે કે, શ્રી. મહામાત્રે તે પરિપત્રમાં કરેલી જણાવણીને મંદિર રાખવી અને સદરજુ સંરચાણું કામકાજ વિદ્યાપીઠે નવા વર્ષથી (એટલે કે વર્ષ ૧૯૪૬ થી) સંભાળી લેવું.

૨. તે અંગેનું દફતર હિસાબકિતાબ વગેરે શ્રી. અમૃતલાલ નાણાવડી પાસેથી સમગ્ર લઈ વિદ્યાપીઠ કાર્યાલય અંગે કરી લેવાનું શ્રી. મહામાત્રે સોંપવામાં આવે છે.

૩. શ્રી. દાકાસાહેબ તથા શ્રી. નાણાવડીએ ઉલ્લાં છ વરસથી રાષ્ટ્રમાધાનું કામ કરી શુભરાતમાં રાષ્ટ્રીય કેલેબ્રેશની જે સેરા કરી છે તેની તોંધ લેવામાં આવે છે, અને તેને માટે તેમને આ મંડળ સુચારકતાથી આપે છે. હવે પછી પણ તેઓ આ કામને અંગે વિદ્યાપીઠને પેતાની મદદ આપવાનું ચાહુ રાખશે, તેની હાઈ અને આખર પૂર્વક તોંધ લેવામાં આવે છે.

૪. આ કામને માટે નીચેની સમિતિ નીમવામાં આવે છે, તેને શ્રી. શુભરાત હિંદુસ્તાની પ્રચાર સમિતિ હોવામાં આવે.

૧. કુલનાયક સરદારશ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ પ્રમુખ
૨. શ્રી. મોરારજી દેસાઈ
૩. „ જ્ઞાનપ્રભાસ દવે
૪. „ બલકૃષ્ણભાઈ મહેતા

નવીન અર્થરચના

[શ્રી. નરહરિભાઈ પરીએ લખેલું 'માનવ અર્થશાસ્ત્ર' નવમી સ્વપ્ન પ્રકાશન મંદિર તરફથી દમણમાં ૪ બહાર પાડવામાં આવ્યું છે. તેમાં અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો માનવદિલની દૃષ્ટિએ રબ્દ કરેલા છે અને તેનો અમલ કેવી રીતે કરવો તે વિચારેલું છે. ક્રમાંમાં આંધીજની વિચારસરણી મુજબ અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોને આને કેવી રીતે ધરાવવા તે દૃષ્ટિએ તે બતાવવાનો પ્રયત્ન તેમાં છે.

પુસ્તક લગભગ ૭૦૦ પાનનું છે અને તે સાત ભાગમાં વહેંચેલું છે. પહેલા ભાગમાં પ્રારંભિક ચર્ચા કર્યા પછી અર્થશાસ્ત્રની પ્રણાલિકા મુજબ બીજા ચાર ભાગમાં સંપત્તિની ઉત્પત્તિ, વિનિમય, વહેંચણી અને વ્યયનો વિચાર કરેલો છે. ત્યાર પછીના છઠ્ઠા વિભાગમાં સમાજવાદની મોર્મોસા કરવામાં આવી છે અને આંધીજનો આર્થિક કાર્યક્રમ સમજાવેલો છે. છેવટના વિભાગમાં આપણા મુળકલ્પોગે ખેતી, ખાદી, ગોપાલન અને શુદ્ધકલ્પોગે આજે કેવી સ્થિતિમાં છે અને તે અંગે શું શું કરવું તે દૃષ્ટિએ તે વિચારેલું છે.

આ રીતે આ પુસ્તક ઘણા વાચકોની નજર સારશે, અર્થશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થીઓને તેમાંથી સરળ મુજરાતી ભાષામાં અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો સમજાવાના મળશે અને હિંદુના પ્રકારોને નવીન દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાનો મળશે. આમસેવકા અને સામાન્ય વાચકોને તેમાંથી આર્થિક

૫. „ વિકલ્પકાંસ દોહારી

૬. „ અમૃતલાલ નાણાવડી

૭. „ ગિરિશાજી

૮. „ નાનાભાઈ ભટ્ટ

૯. „ કરીમભાઈ વોરા

૧૦. „ હવણજી દેસાઈ

૧૧. મહામાત્ર શ્રી. મનમથભાઈ દેસાઈ મંત્રી

૫. વિદ્યાપીઠની બીજી સમિતિઓ પેઠે આની નિમજ્જક પણ વાર્ષિક રહે.

૬. તે સમિતિને પેતાનું કામ કરવા માટે પરીક્ષા સમિતિ જેવી પેટાસમિતિઓ નીમવાનો અધિકાર રહેશે.

૭. શુભરાત કાલિવાવાડના નિદલાઓ તથા રહેદોમાં સ્થાનિક પ્રચારતંત્ર કેડું મોઠવડું કાવે અને કીક પડશે, એ અંગે પણ આ સમિતિ વિચારી લે.

૮. શુભરાતમાં આને રાષ્ટ્રભાષા હિંદુસ્તાનીનું કામ કરનાર સૌ ભાઈબહેનો આ કામનાં વિકાસ અને વૃદ્ધિ કરવામાં વિદ્યાપીઠને સાથ આપી મદદ કરે, એવી મંડળની સીને વિનંતી છે. અને શુભરાતમાં રાષ્ટ્રપ્રેમી ભાઈબહેનો તથા સામા મહારાજાઓનાં શિક્ષક શિક્ષિકાઓ અને વિદ્યાર્થીમંડળો પણ આ કામને કપાડી લેરી એવી આશા રાખવામાં આવે છે.”

સિદ્ધાંતોનું અને આપણા દેશના આર્થિક પ્રશ્નોનું સામાન્ય જ્ઞાન મળશે અને માનવ દિલની દૃષ્ટિએ શું થવું તે દૃષ્ટિએ એ બાબત દોરવણી મળશે. નવીન અર્થશાસ્ત્રનાની લેખકની દૃષ્ટિ પુસ્તકના દરેક પ્રકારની થયોમાં પડેલી છે. તે એકત્ર કરીને આજે વારણરૂપે આપી છે. તે ઉપરથી પુસ્તકમાં રબ્દ કરેલા વિચારોનો વાચકને ક્રમાંમાં ખ્યાલ આવશે. તેને ચાહુ આખા વિચારને નીચેના ૧૦ ખંડોમાં વહેંચી નાખ્યો છે. અનુક્રમે તે આપણે તેદૃષ્ટું:

૧. અમરપનાં તરવે

૨. ક્રમને આદર્શ

૩. મૂડી અને મૂડીદારો

૪. માર્કેટ અને માર્કેટ

૫. ખેતી

૬. ગોપાલન

૭. પરદેશી વેપાર

૮. સફી, કમલો ૬૦

૯. ખાનગી માલગી અને દૂરદીપણ

૧૦. વિકેન્ડીકલ અને ક્રમોલોગો

વધારે વિસ્તૃત ખ્યાલ મેળવવા માટે વાચકે પુસ્તકને પડોંચવું તેદૃષ્ટું.]

અમરપનાં તરવે

૧. નવીન અર્થરચના એવી હોવી તેદૃષ્ટું કે, તેમાં હવન સગવડવાળું અને તથા બધી રીતે આરોગ્યવાન

અને કૃતિંગય રહી રાકે એટલી નજરિયાતો સોને ગળી હોય. આવી નજરિયાતો વિચારપૂર્વક નહીં કરી તેની કંઠાપૂર્વક ગર્વાદા આંધવી એ સમાજના મુખસતિષ માટે બહુ આવશ્યક અને હજી છે.

૨. આવી અર્થવ્યવસ્થા સમાજને દિતકારી ત્યારે જ બને, જ્યારે સમાજની દરેક વ્યક્તિને પોતાની શક્તિ મુજબ પોતાને અનુકૂળ કામે કંવાની પૂરેપૂરી તમા ગળી રહે, એટલે કે, એ માગ કરવે માં એ સાધનો કે એનાંને એઈએ તે ગળવામાં કોઈ ભત્તને અંતરાય ન આવે, એ કામ માટે એ કુદરતી સાધનો એઈએ તેનો નજર પ્રગણે ઉપયોગ કંવાની પૂરેપૂરી હજી હોય. વળી એ તે કદેલા કામમાંથી થયેલું ઉત્પન્ન અથવા તેમાંથી મળેલા ફળનો લાભ બીજાઓ ગેરવાજાથી કે ખોટી રીતે ઉઠાવી ન લેવ. કદેલા, સમાજમાં ભૂખમરો ને કંવાલિયન ન હોય, એક

દેશ બીજા દેશનું, તેમ જ દેશમાનો એક વર્ગ બીજા વર્ગનું શોષણ ન કરી શકે.

૩. જ્યાં સુધી અર્થવ્યવસ્થા કેવળ માની લેવામાં આવેલી અંપતિના ઉત્પાદન અને તેનાં કેટલાં નાણું બિયજીયે તે ઉપર નજર રાખીને ગોઠવાય છે, પણ માનવ મુખનો વિચર તેમાં થતો નથી, ત્યાં સુધી દુનિયામાં મુખશાંતિ રચવાની અશક્ય છે.

૪. વાણિજ્ય અને ઉદ્યોગ વિના ધક્કાર નગર નથી રહે, પણ કૃષિશક્તિ અને ગોપશક્તિ વિના જમનનો નિર્વાહ શાકી જ ન રહે. એટલે નવીન અર્થવ્યવસ્થામાં વાણિજ્ય અને ઉદ્યોગ, કૃષિ અને ગોપશક્તિને એકો નહિ પણ એને એકઠું થાય એ રીતે, પોતાની પ્રવૃત્તિને નિયંત્રિત કરે એ આવશ્યક છે.

(આલ)

વિકલંકામ દેશી

ભાલ પ્રદેશ અને હરિજનો

ખાણી વિડોલ્લા ભાલ પ્રદેશની મુલાકાત સારીરિક દૃષ્ટિએ જા તરફીવાળા લાગી હોય છે, પણ બહુ જ બોધપ્રદ હોય છે. ખંભાત રાજ્યનો કેટલોક પ્રદેશ ભાલ પ્રદેશની અંદર ગળી રાહાય તેવો છે, અને ભાલમાં જેમ પાણીની તાણ — અછત — પ્રવેશ છે તેવી અહીં પણ હોય છે. આ પ્રદેશમાં જમીનતળ ખાસ એટલે જંગલ કાપા કાપા પોસાય નહિ. લોકો સાધારણ રીતે પહોંચે ત્યાં કુછી તળાવનાં પાણીને હજી ઉપયોગ કરે, ઉપરાંત તળાવમાં જ કૂતો ખોદી રાખેલા હોય એટલે તળાવનું પાણી એણે ચલા કૂવાનું પાણી લઈ રાહાય એ સમાજન્ય રીતે થી જ રાહાય તેવું હોય છે. આ પ્રદેશમાં વસતા હરિજનો તળાવમાં પાણી પહોંચે ત્યાં કુછી તો નમકી લે, પણ માગઈ એટલે ખરી રીતે રાજનનિક કૂતેથી પાણી લઈ રાકે નહિ. આ પ્રદેશમાં લોકલ જોડું જેવી અર્થપ્રબળીય સંસ્થા પણ નહિ, એટલે હરિજનોને એ કાચા કાચા ખોદી રાકે તો કામચલાઉ કહેતે થાય. પણ કાચખી રાહત ન મેળવી રાહાય. ખંભાતના વતની અને સુંઘઈ, ૬૦ રાકેલામાં ધંપો કરતા કેટલાક ગુરુદેવની મદદથી અને ૧૯૪૦-૪૧માં હરિજનો માટે ભુલ પાડા કાચાએ હરિજન સેવક સંઘ તરફથી કરી આપેલા હતા. ત્યાર બાદ દેલ અને અતિજ હ થઈ ગયાં. તેની અચરથી કેટલાકને તુલસાન થયું છે એવા સમાચાર મળવાથી આ કાચાઓની મુલાકાત યોગી હતી. અલબત્ત ગામમાં અને હરિજનવાસની મુલાકાતથી કામ રાકે કરવાનું, એટલે ગામ તરફથી સ્વાગતની આરા રાખ્યા વિના અમે હરિજનવાસમાં જ મુકામ રાખવાનું કરાવ્યું હતું એક ગાંધી બંગ્લા વાસમાં રાત્રિ ગાળવાનું અમે આગળથી ગોઠવી રાખ્યું હતું. એટલે બંગ્લાઓએ મદોહલો સ્વચ્છ હતી — આદરથી એક વાનરો

માંડેલા ખાંધીને ઉતારે આખો હતો. મહેમાનોનાં સ્વાગત માટે શું ખાવાનું આપવું તે સલાહ કોઈને મૂકવેલી ન હતો. આ ગળામાં ધડું તૈયાર થવાની ઉંચારી છે. એટલે ગામેગામ ધડુંનો પૌક હોયાર જલદી થઈ રાકે. સ્તેતે ચાકનો પડેમારું પણ ખેતરોમાંથી થોડી કૂખોનો લઈ, ત્યાં જ પૌક પાડી ખાઈ લે તો તેમાં મનો ન બચાવ. જરીલ બંગ્લોને પણ માનવા પાકનો દિરસો તો મળે જ, એટલે હરિજનો તરફથી ધડુંનો પૌક મળે તે જ ભોળ તરીકે સ્વીકારી ખીલે ગામ જવાનો શિરસો રાખ્યો હતો. ખંભાત રાજ્યનાં જે ગામોની અમે મુલાકાત લીધી તેમાં જ્યાં જ્યાં રાજ્યની પ્રાથમિક શાળાઓ હતી ત્યાં પણ હરિજનને દાખલ કરતા નથી. નચકમાં ગિરલાના પ્રદેશમાં આ ઉક સ્વીકારવા માંડ્યો છે. તેની હરિજનોને બહુ થઈ છે ખરી. કેટલાંક સ્થળોએ અચરઓ પણ થયેલી, પણ હાલુ તેઓ સફળ થયા નથી. આ પ્રકારમાં રાજનિક લેસેનો સદસાર વધારે કાંઈની છે, અને તેના વિના હરિજનો પોતાનો ઉક ભોગવી રાકે તેવા સતેનો એજા છે.

આ પ્રદેશમાં માત્ર ધડુંની જ ખેતી, ખેતરાઈ કાપ નંદિ અને તેથી પીતની ખેતી નહિ. ધડુંનો પાક લીધા પણ લાંબા — જાડ વિનાનાં ખેતરો — ઉત્પાદક લાગે. હરિજનો મિલનું સતર વણવાનો ઉદ્યમ કરી રાકે, પણ આજ તો આવા પ્રદેશોમાં કાયરસર સતરનો હ તો મળેલો અધરો છે. વરિણામે એક ભતની ખેકારી પ્રવેશું છે.

આ પ્રદેશમાં અચરસ માટે વિચારી મંડળો પગવાત થોડે અને ગામે ગામે મુકામે નામે તો દેશદશનંદી દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે.

પરીક્ષિતલાલ મજુરા

સ્વાધ્યાય

અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય — ૨

અંગ્રેજીમાં એક હલેવત છે, તેનો અર્થ એમ થાય છે કે, દરેક સિદ્ધિમાં એક ઠોઠાં આંતર ભિન્નિભવ અને ૯૯ ઠોઠાં પરિશ્રમ કે પરસેવો હોય છે. તે આપણા ચાહ પ્રેક્ષકને લાગુ કરીને કહીએ તો, દરેક સિદ્ધિમાં આંતર ભિન્નિભવ એ વૈરાગ્ય છે અને ૯૯ ઠોઠાંના પરસેવો એ મન્યતા છે. સૌમાં કદાચ આંતર ભિન્નિ આછીવત્તી હોય, — એક્સરખી ન પણ હોય. પરંતુ અભ્યાસનો પરસેવો તો ધારે તો સૌ પાડી શકે.

અભ્યાસ અને વૈરાગ્યના સંબંધનો વિચાર કરતાં પેલી સસલા અને કાચબાની વાત પણ યાદ કરવા જેવી છે. માન સદ્ગુણાક્તિ પર નિર્મર રહી પ્રમાદમાં પડનાર સસલું હોદમાં દાણું; અને નેટલી પણ શક્તિ લઈ તેનો ખંત-અને-લગની-એર ઉપયોગ કરી કરીને કાચબો બને. અભ્યાસનું બળ એવું છે.

એમ છતાં, એની સાથે વૈરાગ્ય જોડાયેલું જ. વૈરાગ્ય અભ્યાસની આંખ છે. જેમ જ્ઞાન વિનાનું કાચું, તેમ જ વૈરાગ્ય વિનાનો અભ્યાસ મિથ્યા જવા પૂરી ખીક રહે છે. તેથી જ જડ પ્રયા કે શ્લેષો, નવો કાઈ પવન વાતાવેત, શી જાય છે; રમરાન-વૈરાગ્યને વીતતાં વાર નથી લાગતી; અને ભારે ભૂતો ટેવો પણ, તેમનાં શિપિતા કે ખરાબ પશુનું જ્ઞાન થતાં, મુશ્કેલી શકે છે. સાચા જ્ઞાનના અસ્તિ-ત્વથી અજ્ઞાન અને પાપના એકલા ભરમચાતું રઈ જાય છે, તે પણ આથી જ હલેવાયું છે. આવી શક્તિ વૈરાગ્યની છે. પણ તેનો અર્થ સામાન્ય લોકમાં બહુ મેરઝમજ મેદોલો થાય છે. નક્કારાત્મક શબ્દ હોવા છતાં, વૈરાગ્ય એક પ્રકારના ચાકસ જ્ઞાનનું કે તમ્ભન્ય બળનું વાચક છે. તેને માટે આત્મબળ જોઈએ છે; મુગ્ધાત્મ તથા પદાર્થોના ખરા રસપ વિષેની પાછી અને અચળ સમજ જોઈએ છે. ‘પદ્મ ત્યારે કહે કે નગદંકાર,’ અથવા ‘અસાક્રિયાન ભવેત્ સાધુઃ’ કે એને મળતી ઉત્તિઓ વૈરાગ્યને આમ ખોટું સમજવા સાથે લાવ બત્તી ધરવાને મટે છે. વૈરાગ્ય એક પ્રકારનું બળ છે, અને એમ જ વૈરાગ્યપ્રકાર તેને વર્ણવે છે :

દશતુષ્ટિકવિગદિતુષ્ટય દર્શિયાર્હજા દૈતમ્ભમ્ ॥ ૧૫ ॥

આ લોકમાં સાક્ષાત્ જોવા લાજવા મળતા એવા ‘દશ’ અને ખીલ લોકમાં મળે છે એમ જે સાસ્ત્રાદિમાં કહેવાયેલું સાંભળનાથી નહીંએ છીએ એવા આત્મપ્રતિક — દ્રુકમાં આ લોક તથા પરલોકમાં મળતા બધા પદાર્થો પ્રત્યે વૃષ્ણાણુદિ ન હોવા, તેથી ચિત્તમાં જે વશીકારભાવ આવે છે, તેનું નામ વૈરાગ્ય છે. વિષયનું સામાન્ય લક્ષણ એમ મનાય છે કે, તે ચિત્તને (નાવને વાયુ હરે એમ)

એવી જાય છે. આ વશીકાર નથી, અવશતા છે. તેથી અવશતાથી છુટી કામ ન બની શકે.

આવો વશીકાર કે પેતા ઉપરનો કાજીમાન આધ્યાત્મિક કામની જ વિગતિ નથી. કાર્યમાનમાં કાંઈ ને કાંઈ કાજી રાખીએ તો જ તે રહે છે. કાજીનાર દિદાથી પોતાના અભ્યાસને માટે કાજી રાખે, મનને વિદ્યા બકાર ચહેકવા ન દે, તો જ તે અણી શકે. વેપારી તેના વેપારકામથી વ્યથ રહે તો ન જ કાને. એમ વૈરાગ્ય તો દરેક માટે જરૂરી બળ છે. પોતાના છઠ વિષયમાં ધ્યાન રાખતું એટલે અન્ય તરફ વિરાગી તો બનવું જ જોઈએ. એમ બનવાને માટે ચિત્ત આપણા કાળમાં રહેવું જોઈએ. એ કાળનું નામ જ વૈરાગ્ય. માત્ર, અધ્યાત્મમાં અથવા કહો કે મનુષ્યના પરમ — ચરમ પ્રુપુધાર્યને સાધુ તે કાળની માત્ર તેથી જ પરમ જોઈએ.

આવો વશીકાર મેળવવાને માટે હમેશ વિષયોના રસપ વિષે સાચી સમજ મેળવી, તેમનું દોષદર્શન કરતા રહેવું જોઈએ. જ્યારે કે અપ્રમાદ પૂર્વક, તેમાંનાં આકર્ષણથી ચિત્તને ખેંચાઈ જવું કાંથી રાખવું જોઈએ. એ કામ કરવાને માટે વૈરાગ્યબળ કામ આવે છે.

અને જેવો આપણી કષ્ટ વસ્તુનો પ્રકાર તે પ્રગણિ આ બળ વધારે અને ચરિયાતું જોઈએ. અધ્યાત્મ વિષયમાં અને ખીલ વિષયમાં ફરક હોય તો એ છે કે, આત્મ વિષયકામની મતાદેષ જે પ્રકૃતિ, તેનાથી ભિન્ન છે. એટલે, સરકાર અનેકવિધ એ વિષયો અંગેના કાળથી ભૂદો પાડીને પરમ વૈરાગ્યને વણવતાં રહે છે કે,

તત્ત્વ પરં પુરુષદ્વયોઃ શુભદૈત્વમ્ ॥ ૧૬ ॥

ન્યારે પ્રુપુધારવતું જ્ઞાન થાય છે — પ્રકૃતિથી પ્રુપુ મિન્ન છે એમ ખેદખર સમજાય છે, ત્યારે તે વૈરાગ્ય પરમા શ્રેષ્ઠ પદે પહોંચે છે. હમેશાં તો વિષયો અને મન વચ્ચે ખેંચામણી જ રહે છે; તેથી હર ક્ષણે મનમાં આપણે દોષદર્શન કરી કરીને વસ્તુઓની ખરી રુમજ જગવતા રહેવું પડે છે. આવો અભ્યાસ સતત ચાલી છે, ત્યારે ઉવટે જડ અને ચેતન વચ્ચે જે મૌલિક ભેદ છે તેનો વિવેક ચિત્તમાં જાય છે. જેમ કે, જેને આ રસીની પડેદોશી સરકારની અશ્વમતા વિષે પાંચે અથવા બેઠાં, તે રસપે પણ તેની સેવા સદ્કારમાં જવા લતે કરીને મન નહિ દે. તેને સરકાર વિષે પાકું ‘શુભદૈત્વમ્’ થઈ ગયું. તેમ જ ચિત્તન-નાનના લાંબા અભ્યાસ અને અનુભવે જેલું જોયું કે, પ્રુપુ કે ચેતન એ જ સત્ય સનાતન છે, અને પોતાના ત્રણ કુણે દ્વારા ખેલતી આ વિમની પ્રકૃતિ તો છે-નથી, તે માણસ પછી તેનાથી ભરમાતો મટે છે કેમ કે જ્ઞાન કે સમજની એક એવી પરમ જગ્યે તે પહોંચે છે કે જ્યાં તેને અનર્થો કે અવશતા રસીની કે

ડગાવી રાહતાં નથી. આ જ પરમ દૃઢ વૈરાગ્ય છે. ગીતાકારે તેની શૈલીમાં આ વાતને આમ વર્ણવી છે,

વિપ્રયા વિનિવર્તન્તે નિરાહારસ્ય દેહિનઃ ॥

ગાણસ આહાર લેવાનું ચાલુ ઠાકી રાખે તો તેના વિષયો ટળે છે તો ખરા. એના સતત દોષદર્શનની ચગરીથી તે મગતરાં બીડી નય છે. અને સારાન્ય મનુષ્યે એ જ કામ કર્યા કરવાનું છે. પણ તે સમજે કે, વિપ્રયાનું મૂલ વિચિત્રા રસ છે. અને

રસવર્જ રસોડયસ્ય પરં દૃષ્ટ્વા નિવર્તતે ॥

આ રસ પણ મુગો ત્યારે જ નય કે જ્યારે પરમ તત્ત્વનું દર્શન થાય. સૂત્રકાર અને જ 'પુરુષષ્યાતિ' દહે છે, અને એને જ 'જ્ઞાન' પણ દેવામાં આવે છે. એટલે થયું એવું કે, અવ્યાસ કરવાનો તે સાચો વૈરાગ્ય મેળવવા માટે, એટલે કે સાચી સમજ કે દષ્ટિ મેળવવાની.

તે છેલ્લી અવધિની ક્યારે દહેવાય કે જ્યારે પ્રકૃતિ પુરુષના નોખાપણના વિષેક બળે. આ સમજ વગર વૈરાગ્ય નથી, અને વૈરાગ્ય વગર અવ્યાસ કેવા? આમ દેહમાં આ બે સાધનો મળીને ચરમમાં ચરમ પુરુષાર્થની પણ સિદ્ધિ દરાવી આપે એવાં પ્રયત્ન છે. અને એ જ કાર્ત્ત્ત્વ સાધનાનાં બે સાક્ષ્યાર્થ બન્યાં છે —

૧. શું સાધવું છે તેની રપષ સમજમાંથી જન્મતા અન્ય વિષેના વૈરાગ્યથી વશીકાર.

૨. આ વશીકારથી સમજ થઈ, બે સાધવું છે

તેની પાછળ ગઈયા રહેવાનો અવ્યાસ.

વાચકે એવું હશે કે, આમાં શું સાધવું છે તેનો રપષ દકારાત્મક દહેલખ નથી; તે અનુરૂપ સાધ્યું છે. એના રપષ દહેલખથી ને એને જ વરીને સાધના કરવી એટલે ઈશ્વરપ્રજ્ઞાધાનનો બીજો નિર્દેશકપાય. તે હવે પછી.

૧૨-૨-૪૬

મગનભાઈ દેસાઈ

પૂરક કેળવણી — કેટલીક સૂચનાઓ

* આજે તો સાળાઓ મોટે ભાગે સરકારી નિયંત્રણ હેઠળ છે. અપના સરમર તેમના ઉપર બંધન કરે છે. એટલે વિદ્યાર્થીનું શિક્ષણ બ્રમસની બાબતમાં ઊંચું રહે છે. તેની રાષ્ટ્રીય હાતવી, ઝાંખાઓમાં આવે કે કોક ભાવભૂત સંભાવ્ય તે ચિત્ત. અસ્પૃશ્ય રહે છે. કોષ્ટકના કાર્ત્ત્ત્વોએ નિયંત્રિત રીતે એમના આ બધા શિક્ષણ પરિપૂર્ણ કરી મેઠાં. (ગોપીક)

વિદ્યાર્થીઓની આજ કૈળવણી રાષ્ટ્રીય મહત્વની બાબતોમાં ઊણી રહે છે એ નિર્વિવાદ વાત છે. તેમાં વ્યવસ્થિત રીતે પૂર્તિ કરવાનું કામ ઉપાધીલેવા ગાંધીજીએ આજ્ઞા કરી છે અને તે હાગને અદારવિધ રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં સંઘત્તવનું સ્થાન આપ્યું છે. તેમાં સુખ્ય જનિત છે કે, વિદ્યાર્થીઓને રાષ્ટ્રીય નિયંત્રિતું શિક્ષણ આપવું. સાચે સાચે આજની સામાજિકસામાજીમાં વિદ્યાર્થીને કે અધ્યાપિકા કૈળવણી મળે છે તેમાં પૂર્તિ કરવાનો વિચાર પણ રાષ્ટ્રીય કૈળવણીદારોએ કરેલા મેઠાં. વિદ્યાર્થીને આજે સાચાં ઇતિહાસમૂળેળ શીખવાતાં નથી, તેજ તેને ધોતાની આજીબાજીની પરિસ્થિતિનું કે ધોતાના વતનનું સાચું જ્ઞાન થતું નથી; તેને શરીરસાક્ષ અને આહારસાક્ષનું પરં જ્ઞાન મળતું નથી, તેમ તેને શરીર સુદ્ધ જ્ઞાનવાળી પૂરતી તાકીમ મળી નથી; તેને રચનાતાનું જ્ઞાન અધિક્યરું હોય છે, અને રાષ્ટ્રભાષાનું જ્ઞાન તે નહિવત્ જુઠું હોય છે; તેને આધુનિક પ્રકારનું જ્ઞાન હોય તોય તે અવ્યવસ્થિત અને ઉપસદ્ધિ હોય છે, અને જુદા જુદા ધર્મેનાં વતનોના તેને ભાગ્યે જ ખ્યાલ હોય છે; તેનામાં સારી રચના રમવાની આવડત નથી હોતી, તેમ કાર્ત્ત્ત્વ સંઘીત પણ તેને આવડતું નથી હોતું; તેને શરીરત્રમ કરવા પ્રત્યે બુદ્ધિમત્તા હોય છે, અને હિંદની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ તથા પ્રજ્ઞાવિકામાં તેને રસ નથી હોતો. આવી આવી ધણી

બાબતોમાં તેની કૈળવણી ઊણી હોય છે. તેમાં રાષ્ટ્રીય તત્ત્વ દાખલ થાય, એટલે કે તેને સાચું રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ મળે, તો જ એ ઊણી મટે. તેને માટે ગાંધીજીએ સરકારી સાળાના અસહકારના પાયા ઉપર રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીઓની રચાપના કરી હતી. પણ આત્મારની પરિસ્થિતિ વિચારીને હવે તેમણે જાણીવું છે કે, આપણે વિદ્યાર્થીઓને સાળા મહાસાળાઓમાંથી પાછા વાળવાના નથી. તેઓમાં બરતી ધનારા વિદ્યાર્થીઓની ધણી જતી સંખ્યા તેને સચોટ પુરાતો છે. તેથી કત્તમ ગામ' એ છે કે, વ્યવસ્થિત રીતે, એમના ઊણા અવ્યાસની પરિપૂર્તિ કરવી.

આ કામ મહાસામાજીકોએ કપાડી લેવાનું છે. એટલે કે, કૃત મહાસમાજના કાર્યકરોએ નહિ, પરંતુ આ કામમાં ગાનનારા નાનામેટા બધાએ — ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓએ થોતે અને શિક્ષકોએ આ કામમાં વિદ્યાર્થી-મંદ્યો, અવ્યાસી મંદ્યો, બધામાસાળાઓની સરવાળો સારી કાળે આપી રહે. તેમાં થોટરોનો સાથ હોય અને ઉત્સાહી શિક્ષકો તેમાં રસદાર્થક ભાગ લે અને દોરવણી આપે તો સહેજે એ કામ થીપી ગડે. કેટલેક દેહાણે એમ જ્ઞેવામાં આવે છે કે, વિદ્યાર્થી-મંદ્યો આવી પ્રકૃતિ રાજ કરે છે અને શિક્ષકો તેનાથી અજાત રહે છે. પરિણામે, થોમ્સ દોરવણી વગર તે કામમાં મેઠાંજ તેવી પ્રકૃતિ થતી નથી. એટલે શિક્ષકોને પણ તેમાં સાથ હોય તે જરૂરી છે. વિદ્યાર્થીઓની સાળાની કૈળવણીની ઊણ પૂરી કરવાની તેમની પણ ફરજ છે. વિદ્યાર્થી-મંદ્યો જેમ વિદ્યાર્થીઓની બરતી કરે છે તેમ આ કામ માટે તેમણે ઉત્સાહી શિક્ષકોની

જ આ જ બાબતમાં હમણાં ગાંધીજીએ જણ્યું છે તે માટે આ એકના પૂર્ણ પત્રું વ્યવસ્થિત જુઓ.

પણ ભરતી કરવી જોઈએ. અગર જ્યાં અલગ શિક્ષકમંડળો હોય ત્યાં બંનેએ ભેગા રાખી આવાં કામકામો કરવાં જોઈએ. આવાં મંડળો દ્વારા નીચેની કેળવણી આપવાની યોજના કરવા જેવી કામો છે:—

૧. ખાસ કરીને સુજાતનો અને સામાન્ય રીતે હિંદુસ્તાનનો પ્રવાસ,

૨. સુજાતની જુદી જુદી (દક્ષિત તથા પશ્ચિમ રાજ્ય) કેમોનો પરિચય,

૩. સમૃદ્ધ રમતો, ચાલી કમરત (સેવાદળની સામાન્ય તાલીમના રૂપમાં), અને 'સાફ' સંગીત (રાષ્ટ્રીય ગીતો અને ભાવપૂર્ણ બજનો),

૪. સંસ્કૃતશાસ્ત્ર અને આહારશાસ્ત્રનું જ્ઞાન અને સાદા ઉપચારોનું જ્ઞાન,

૫. દેશદેશાન્તરની ક્રાંતિઓ; આધુનિક રાજકીય અને આર્થિક પ્રશ્નો અને જુદા જુદા વાદોનો પરિચય,

૬. હિંદમાં અંગ્રેજોનો અને રાષ્ટ્રીય જાગૃતિનો ઇતિહાસ; સત્યાગ્રહની લડતોનો ઇતિહાસ અને તેનું તત્ત્વ

૭. માનવશાખાના જ્ઞાનનો વિસ્તાર અને રાષ્ટ્રવાદનો હિંદુસ્તાનનો (એક લિપિમાં) અભ્યાસ,

૮. જુદા જુદા ધર્મોનો પરિચય,

૯. વ્યાવહારિક નાનું,

૧૦. સમાજસંચાલનનાં મૂળતત્ત્વો,

૧૧. ગામડાંનું આર્થિકશાસ્ત્ર અને સહકારપ્રવૃત્તિ તથા તેની ઉત્પત્તિના પ્રશ્નો,

૧૨. રચનાત્મક કામો અને તેની સંસ્થાઓનો પરિચય,

૧૩. રચનાત્મક અને સમૃદ્ધજનની તાલીમ,

૧૪. પોતાની આજીવનના પ્રદેશની ચાલી તપાસ,

૧૫. સામાન્ય કાંતણ-પીંજણ અને કાંઈ એક હાથ-કરીમનું જ્ઞાન,

૧૬. ગ્રામસફાઈ અને શરીરસ્વાસ્થ્યનું જ્ઞાન,

૧૭. પ્રૌઢશિક્ષણ પદ્ધતિ,

૧૮. ચાલી બજારવા સ્થાનક સંચારો.

વિદ્યાર્થીના સામાન્ય-મહારાજાના ઝવન દરમિયાન વિદ્યાર્થીમંડળો કે અભ્યાસમંડળો કે આચાર્યશાળાઓ આવાં કામો પોતાની અસર તળેના વિદ્યાર્થીઓને ક્રમવાર શીખવવાની વ્યવસ્થા કરી શકે. તેમણે જુદી જુદી એવીના વિદ્યાર્થીઓ માટે પોતાનો કાર્યક્રમ બનાવવો જોઈએ અને ફક્ત સમયમાં અને રચનાના દિવસોમાં, છૂટક છૂટક ભાષણો અપાવવાને બદલે, અમુક દૈનિકાથી તે કાર્યક્રમ સુખ્ય પદ્ધતિના અભ્યાસ થાય એવી યોજના કરવી જોઈએ. આખા સુજાતનું એક વ્યવસ્થિત મંડળ હોય અને તે દ્વારા કેટકોણે ક્રમિક પર્વો ચાલ્ય તે તે રીતે વ્યવસ્થિત કામ થઈ શકે. તેમ કરતાં કરતાં વિદ્યાર્થીઓ માટે સ્વચાલેલા રચનાત્મક કાર્યક્રમો પણ સહેજે અમલ થઈ શકે અને વિદ્યાર્થીઓની કેળવણીની ગુણવત્તા પૂરી કરી શકાય.

ઉપરના મુદ્દાઓની કેટલીક વિગતો સૂચનારૂપે નીચે આપી છે. તેમાં અનુભવીઓ સુધારાવધારા કરીને તેને વધારે વિગતવાર બતાવીને ક્રમિક રૂપ આપી શકે:

(૧) દરેક સુજાતની સુજાતની આરંભિકમાં નીચેનાં રચનાઓ કરી વળતું જોઈએ. પ્રવાસ અને તેટલા પગપાળા કરવો જોઈએ. અને દરેક જગ્યાએ જતાં અગાઉ તેની ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક માહિતી તથા જેવા સ્થાનક રચનાની માહિતી મેળવી લેવી જોઈએ. અને પ્રવાસ દરમિયાન દરેક પોતાની મેંધ કરવી જોઈએ:—

(૧) વૈદ્યશાસ્ત્ર, કોર્સ, પાવાનર, ચિત્રાચાલુર (૨) નર્મદાકાંડો, સુકલગીર્ણ, કમ્પીરવડ, સુરપાણુ (૩) ગિરનાર, બૃનાચર, વૈરાવળ (૪) લાવનગર, રોડુંજળ (૫) દ્વારકા-ઓખા (૬) મોરાર, પાટણ, સિદ્ધપુર, પાલારામ (૭) આણુ, અંબાજી (૮) વડનગર, તારંગા (૯) ઈડર, મેડમદા (૧૦) કપડવંજ, કલકેશ્વર (૧૧) નળકાંડો (૧૨) ડાકોર, લખુડા, દાહોલ તથા બીજા પ્રદેશ

ઉપરના પ્રવાસમાં સુજાતની નીચેના જેવી પ્રત્યક્ષ સંસ્થાઓ જોવાનો સમાવેશ કરી લેવો જોઈએ: અમદાવાદ-ઉદિત્ત આશ્રમ, વિદ્યાપીઠ, નૈયાતિસંઘ, નરિયાદ-અનાથાશ્રમ; વિહાર કન્યા વિદ્યાલય, ભોપાલજી વલ્લભ વિદ્યાલય વેદાંત આશ્રમ, મરાઠી આશ્રમ, આંબલા ગ્રામહાશિષ્યામૃતિ, તરવડા સ્વદેશ મંદિર, વગેરે.

આવી જે જે સંસ્થાઓ, જ્યાં કંઈ વિશેષ દૃષ્ટિથી કામ થતું હોય, તે જોવા જવાનું પ્રવાસનું એક ખાસ કામ હોતું જોઈએ.

આ ઉપરાંત સુજાત બહાર સમગ્ર પ્રમાણે નીચેનાં રચનાઓ પ્રવાસ પછી ખેરવો જોઈએ:—

(૧) ચિતોડ, ઉદેપુર, ઉમરગઢ, ઉદોર (૨) અગમેર જળપુર, રિહી, હરદોર (૩) આમ્રા, મથુરા, કાશી (૪) મુંબઈ, નાસિક, જળપુર (૫) અલગતા, ઉલેરા, પૂના, વર્ધા, (૬) કલકત્તા, પૂરી (૭) મદ્રાસ, બેંગલોર, મૈસૂર, સમોશ્વર (૮) કલમ્પીર

આવા વિદ્યાર્થી-વપરોગી પ્રવાસોની જરૂરી માહિતી અને નકસા સાથે નાનકડી પુસ્તિકાઓ પ્રિન્ટ કરી હોય, તે વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી થઈ પડે.

પ્રવાસોની સાથે બીજા કામો બેળવવાં સુકેલ હોય છે. એટલે કેટલીક રચના આવા પ્રવાસ માટે રાખવી જોઈએ, કેટલીક તાલીમ વર્ગો માટે અને કેટલીક લોકસંપર્ક તથા રચનાત્મક કામ માટે.

(૨) શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓએ સુજાતની જુદી જુદી કેમોની (બરબાદ, કાંદવા, બાંદેશ, હળપતિ, ચાનીપાન, બીજા) વચ્ચે જઈને રહેતું જોઈએ અને તેમની કેટલીક માહિતી બેચી કરવા ઉપરાંત તેમની સાથે રહીને સ્કાઉટ, પ્રોડશિયન જેવાં કામો કરવાં જોઈએ. જુદાં જુદાં વર્ગો કરવાં ગામોમાં બબ્બે કે ત્રણ પછની છોકરી રહે તો કામ

ધાય, અગર તેા કોઈ મધ્યસ્થ રથને ઇાવણી નાખીને આનુઆનુના પ્રદેશોમાં કામ કરી શકાય. એ રીતે સમૂહજીવન, ખીજ તાલીમ, લોકસંપર્ક, રચનાત્મક કામ બધાંને ભેગા મેળ ભેરાડી શકાય. આની સાથે શક્યતા પ્રમાણે આનુઆનુનાં લેવાલાયક રથોના પણ ભેઈ શકાય. રોજ એકેક આમ ફરતા જવામાં તકલીફ વધારે પડે છે અને ખાસ કામ થઈ શકતું નથી, તેમ વધારે અપર્ક સંધાતો નથી. એટલે ઇાવણી નાખીને ફરતું અથવા નાની નાની ટુકડીઓમાં અથુક ગામડાંના નિવાસીઓ રહેતું ઇજ છે.

(૩) તાલીમ વર્ગોમાં ઉપર જણાવેલા વિષયોનું જ્ઞાન અને તાલીમ, તેના કામ ગોઠવીને, ત્રણેક વર્ષમાં આપવાં જોઈએ. ગ્રીષ્મ વ્યાયામ વર્ગોએ જેમ કેમવાર શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરી હતી, તેવા તેના કામ ગોઠવવા જોઈએ. અને સમયકે પ્રમાણે જુદે જુદે કેમણે તેના વર્ગો ચલાવવા જોઈએ. આ અભ્યાસક્રમ અને તેને કમતાં પુરતકા નક્કી કરવામાં વિદ્યાર્થીઓને 'સ્વરામ્ય વિદ્યાલય'ના અને 'સગાજ' સેવા મંદિરના અભ્યાસક્રમ અગર ચરખા સંધોના નવા અભ્યાસક્રમ ઉપયોગી થઈ શકે તેમ છે. આ વર્ગોના અભ્યાસક્રમ, અને કાર્યક્રમ તથા દિનચર્યા વ્યવસ્થિત અને નક્કી હોવાં જોઈએ. તેમાં સરીરશ્રમ, વાચન, લેખન અને પ્રત્યાલિને ઉત્તેજન આપતું જોઈએ.

(૪) વિદ્યાર્થીઓ સામાન્ય રીતે કાલકંડે ગમે તેવું સાહિત્ય વાંચે છે. તેથી સમૂહજાણ કદાચ વધતું ઢરો પણ ઉપયોગી વિષયોનું જ્ઞાન વધતું નથી. તેથી તાલીમ વર્ગોના વિષયોને અંગે અને સામાન્ય જ્ઞાનના વિષયોને અંગે ('આંધ્રી સાહિત્ય'ની સૂચિ તૈયાર થઈ છે તેવી) વિષયવાર ઉપયોગી સાહિત્યની એક સૂચિ તૈયાર કરવામાં આવે, તેા જિજ્ઞાસુ વિદ્યાર્થીઓને ઘણી ઉપયોગી થઈ પડે. વિદ્યાર્થીમંડળે તે સુખ્ય પુસ્તકો વસાવી શકે અને તેના તાલીમ વર્ગે દરગિયાન અને ખીજ સમયમાં ઉપયોગ થઈ શકે. (આવી એક સૂચિ તૈયાર કરવામાં આવશે)

(૫) વિદ્યાર્થીઓ ધારે નાની નાની આર્થિક તપાસો કરાવવી જોઈએ. તેથી પુરતકામાંથી ન મળે તેવું કેટલુંક સામાન્ય જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ મળી લય છે. લોકોનો પરિચય સાય છે, અને આંકડાઓનું વર્ગીકરણ અને તારવણી કરવાની જરૂરી વાલીમ મળે છે. પણ આ કામ લોકોની હાલતે સેવા કરીને, તેમના નિશ્વાસ સંધાન કરીને કરવું જોઈએ અને તે નાના પાયા પર મર્યાદિત સ્વરૂપમાં હોવું જોઈએ. આવી તપાસો માટે નીચેના મુદ્દા સ્વતંત્રી સહાય :—

(૧) પોતપોતાના કુલિયાની, ગામની કે નાતની જનસંખ્યા તથા કેળવણી વિષયક અને સામાજિક સ્થિતિ, (૨) ગામનાં ઢોર અને ડૂધના ધંધાની સ્થિતિ, (૩) કુંભાર, મોચી, દરજ, હુદાર, ધાંચા જેવા કારીગરોમાંથી એકાદ કે તેથી વધુ કારીગરોની સ્થિતિ, (૪) દલિજનોની સંખ્યા, ધંધા, અને સ્થિતિ, (૫) મોરડો, ધંડી, ડૂધનો

સંચો, હોટલો જેવાં સાધનોની ગામ પર અસર, (૬) 'માતર તાલુકાની આર્થિક તપાસ'માં ગામની સામાન્ય માહિતી ભેગી કરવાનું શાખું છે તેવી ગામવાર સામાન્ય માહિતી, વગેરે.

આવી તપાસોમાં અટપટી અને લાંબી તપાસણીમાં પડતું ન જોઈએ. દેવા જેવા પ્રશ્નોમાં પણ બીરપૂરી રીક નથી. પણ નાના મુદ્દા ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ. તેની પ્રશ્નચર્ચા આગાહી નક્કી કરવી જોઈએ અને તે બાબત પુરતી સમજણ દરેકને આપવી જોઈએ. તથા માહિતી બરાબર મળે તે માટે રચાનિક માણસોની મદદથી આગાહી વાતાવરણ તૈયાર કરી શખું જોઈએ. ગમે તેમ જઈને માહિતી ભેગી કરવા બતાં લોકો શંકામાં પડે છે અને માહિતી મેળવી શકાતી નથી, તે બાબત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.

(૬) આપણા દેશની આમ જનતાના આમારણ કંતણ-પોંજણનું સામાન્ય જ્ઞાન દરેક વિદ્યાર્થીને તાલીમવર્ગો મારફત આપવું જોઈએ અને પછી દરેકે ચલાયે કંતવાની ટવ પાટની જોઈએ. આ આવડત ગામડાંમાં કામ કરવામાં પળી ઉપયોગી થઈ પડે છે. દેશના બરીનો સાચિના સમજાવતું પ્રતીક તેા છે જ.

આ ઉપરાંત કોઈ પણ એક ગ્રામકોમળનું (જેમ કે ખેતી, પશુપાલન, સુધારી, હાંદી, ગાદીકામ, આમકામ, ઘણી, ઢાંચકાગળ, મધમાખ-ઉછેરકામ) દરેકે ભણી લે તેા ગ્રામજીવન અને સ્વાચ્છતાની જીવનની દિશિએ ઇજ છે.

(૭) 'આંધ્રીયાનું ગાડું', 'જેડતોના સિકારી', 'સાંતિદાસ', 'તડ' દેવે રેસાન, 'બે કેરી' જેવા જુદાસ કેટલાક સંવાદો અને નાનાં નાટકો તૈયાર કરાવવાં જોઈએ, જે ગામડાંમાં ફરતાં લોકોને ગમત સાથે જ્ઞાન આપવામાં કામ લાયે.

આ બધું કામ સ્વયંશિક્ષણની દિશિએ કરવામાં આવે તેા જ ઉપયોગી નીવડે. ગામડાંમાં જનાર લોકોના ઉપર ઉપકાર કરવા ભય છે કે લોકોને કંઈ શીખવી દેવા ભય છે, એ દિશિએ જરૂર તેા તે લોકોને કંઈ આપી શકશે નહિ અને તેને પોતાને પણ કંઈ ગળશે નહિ. આ બાબત પ્રથમથી જનતાં સારું હોવી જોઈએ. વિશેષમાં, સમજી કામ અસર, અને યોગ્યતાપૂર્વક થવું જોઈએ અને તેમાં શિક્ષકોના અને વિદ્યાર્થીઓના સહકાર હોવો જોઈએ. કોઈ મધ્યસ્થ મંડળ આ બધું યોજી શકે તેા આપણી કેળવણીમાં આપણને નવા યુગ શરૂ થાય. તેની સચોટ અસર પાડવા માટે શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓએ મળીને સંગઠિત કામ કરવું જોઈએ, અને આજે કદરૂક પ્રથમને આવે છે તેને બદલે કમળજ યોગ્યતાપૂર્વક કામ ઉપાડવું જોઈએ. આ દિશામાં ગ્રીષ્મ પ્રવૃત્તિ માટે નિમંત્રણી ગમ્યસ્થ સમિતિએ પ્રથમ આદર્શો છે તે આપકારપાત્ર છે.

વિકલદાસ કોઠારી

સંયુક્ત રાષ્ટ્રમંડળનાં સભાસદ અને ખાતાં

અંગ્રેજીમાં હંકમાં જેને 'યુનિયન' અથવા સંયુક્ત રાષ્ટ્રમંડળ કહે છે તેના હેતુઓ અને સિદ્ધાંતો વિષે અમારું હંકમાં લેખું. આ હપ્તમાં એ લેખિકે કે, કયું રાષ્ટ્ર તેનું સભ્ય થઈ શકે, અને પોતાનું ડાગ કરવા માટે તે મંડળે મુખ્ય ક્યાં ખાતાં રચાયાં છે.

સભાસદ

સભાસદ અંગે ૪ કલમો છે, અને તે મંડળના નહેરુનામાનું ૨૯મું પ્રકરણ છે.

(૩) "જો રાજ્યોએ સાન ફ્રાન્સિસ્કોમાં મળેલી સંયુક્ત રાષ્ટ્રપરિષદમાં ભાગ લીધો હોય, અથવા ૧-૧-૧૯૪૨ના રોજ સંયુક્ત રાષ્ટ્રોએ કરેલા નહેરુનામામાં આગ્રહથી સહી કરી હોય, તેઓ જો આ વર્તમાન નહેરુનામામાં મુલ્ય આપે અને તેની ૧૧મી કલમ મુજબ તેને મંજૂર રાખે, તો આ મંડળના તેઓ મુલસભ્યો બનશે."

[આ કલમ પ્રમાણે રશિયા, બ્રિટન, ફ્રાન્સ, અમેરિકા, હવે મિત્રરાજ્યો ધણીખરાં આપોઆપ આ મંડળનાં સભ્ય બને છે, મૂળ સભ્યો સિવાયના બીજાએ સભ્ય બનવાને માટેની કલમ આ પછીની આવી છે:]

(૪) "બીજાં શાંતિપ્રિય રાજ્યોને આ મંડળનું સભાસદપદ મુલ્યુ છે. કાબલ યવા માત્રનારે વર્તમાન નહેરુનામામાં જે જવાબદારીઓ રહેલી છે તે સ્વીકારવી જોઈએ, અને એમને આદા કરવા તેઓ યશસ્ત્ર અને રાજ્ય છે એમ આ મંડળને લાગવું જોઈએ."

[કલમમાં 'શાંતિપ્રિય' શબ્દ ધ્યાન ખેંચવો. જાહેર કે 'મિત્રરાજ્યો' ગણાતાં મુલસભ્યો તેમાં છે જ નહીં. આજે રશિયા ને અંગ્રેજી-ભાષી ગોરાઓ (એટલે કે અંગ્રેજો ને અમેરિકનો) કેવું વર્તે છે તે જુઓ. ઈશાનના રાજા હાલ છે તે જુઓ.]

વિદ્યાર્થીઓ અને ખાદી

અમારું અખિલ યુજનના વિદ્યાર્થી મહાસભાના દારાને વિષે ચર્ચા આવી હતી. આ વખતે કાઠિયાવાડ વિદ્યાર્થી પરિષદનાં દરબો મળ્યા છે, તેમાંના એક તરફ ધ્યાન દોરવું જોઈએ આ પરિષદ તા. ૮, ૯ ડિસેમ્બર, ૧૯૪૧ના રોજ રાજકોટમાં મળી હતી. તે આ. યુ. વિ. મહાસભા સાથે જોડાયેલી છે. એણે તેની આ બેઠકમાં પસાર કરેલા દરબોની મુદ્દિત તેના મંત્રીએ ચોકલી છે. તેમાં નીચેના એક દરબ છે, તે એવો છે કે જેને વિદ્યાર્થીઓ ધાંદે તો તરત અમલ કરી શકે છે:—

"સ્ત્રીવત્તા રૂઝે રંગશ્યામ અને શેવાલવધી લાંબાંશ્યામ યુવનોનું કિરતલજ દળ ડેરાની સાચી સેવા કરી શકે તેમ છે અને એ કાંઈ મહે યુવનોએ શુદ્ધ ખાદીમાં અણેસા ધારણ કરે નહીંએ, જો આ પત્રવ્યક અને હેં. તેજ પત્રવ્યક સંધ્યા

(૫) "મંડળના જે સભ્ય સામે 'સભામતી સમિતિ'ને (તેનું એક ખાતું આ છે.) પગલાં લેવાનાં થયાં હશે તેને, સભ્ય તરીકેના હશે હવે ભાગવવામાંથી દૂર કરવાની ભલામણ જો સદરજુ સમિતિ કરે તો. તે પછી મંડળની મુખ્ય સમિતિ ('જનરલ એક્ઝેક્યુટીવ') તેમ કરી શકશે."

(૬) "મંડળનો જે સભ્ય આ નહેરુનામાના સિદ્ધાંતોના બંધ કર્યા જ કરશે, તેને તેમાંથી કાઢી મૂકવાની સભામતી સમિતિની ભલામણ પછી, મુખ્ય સમિતિ તેમ કરી શકશે."

મંડળનાં મુખ્ય ખાતાં

મંડળનું કામકાજ સંભાળવા માટે મુખ્ય ૬ ખાતાં નહેરુનામાની કલમ ૭ માં ગણાવ્યાં છે. તે અંગે બે કલમ (૭, ૮)નું અલગ પ્રકરણ 'ત્રીલુ' છે.

(૭) "સંયુક્ત રાષ્ટ્ર મંડળનાં મુખ્ય ખાતાં તરીકે નીચેનાં સ્થાપવામાં આવે છે:

૧. મુખ્ય સમિતિ ('જો જનરલ એક્ઝેક્યુટીવ')
૨. સભામતી સમિતિ ('સિક્યુરિટી કાઉન્સિલ')
૩. આર્થિક અને સામાજિક સમિતિ
૪. દૂરરીપણા સમિતિ
૫. આંતરરાષ્ટ્રીય આદાસ
૬. મંડળની કચેરી ('સેક્રેટરિયેટ')

(૮) જે નતનાં પેદાખાતાંની જરૂર લાગે તે, આ વર્તમાન નહેરુનામાની મર્યાદામાં રહીને, સ્થાપવામાં આવે."

આ મુખ્ય ખાતાંનું કાર્ય, કાર્યપદ્ધતિ, તેમની રચના, જવાબદારી હવે બાબતો માટે હવે પછી અંતગ્ર અલગ પ્રકરણો આવે છે. તે વિષે આગળ કપર જોઈશું.

૧૬-૩-૪૬

મ૦

અણેમે જે અણેસા ધારણ કરવાની તથા તે માટે કંતવની ભલામણ કરે છે."

આ દરબમાં ખાદીની સિક્કાસ એક વિશિષ્ટ દષ્ટિએ દરબમાં આવી છે. પં. જવાહરલાલજીએ ખાદીને 'લિવરી ઓફ ઇન્ડિપેન્ડન્સ'—આઝાદીનો ખાસ પોશાક કે યુનિફોર્મ—કહી છે. વિદ્યાર્થીઓનો સદરજુ દરબ આ બધાંધ્યાને અનુસરીને રચાયેલા લાગે છે. એ રીતે ખાદીના રદરથને સમજવાની, અને તેના જે બાવ પોતાને અધીસ યાચ તે પ્રમાણે તેને અપનાવવાની વિદ્યાર્થીઓને અને દરજોહને હક છે. ખાદી હિંદના ગરીબોની સેવાનું પ્રતીક છે, અધિકાર અથવા અદોહી કલોમધ્યાનું નિશાન છે, ઉચ્ચશિક્ષા અને સ્વાવજનન તથા સ્વમાનનું ધોતક છે. આ બધું ને એવું એવું અનેક તેમાં બેરહું હોવાથી, ખાદી

વિરંગી જંગલોનું અધિધાન બની છે ને તેના જનક રેડિયો તેના મર્ચનના ગૌરવરથાને બિરોધે છે. આથી 'આઝાદીને ગણવેશ' એ એનું પડું સાવવાટી બિરદ છે. વિદ્યાર્થીઓને એ માન્ય હોય તો તેમણે તે રીતે તેનો અમલ વિચારવો જોઈએ. કેગ કે ખાદી એવી છે કે તે કેવળ વિચારસરણી નથી, તે હોવાની સંયોજાય તે પ્રમાણિત શૈક્ષણિક કાર્ય અને અમલ-અભવણી પણ છે. તેથી એને માટે કેવળ 'pious' કે 'અરુણ' કરાવો. બહુ અર્થવાળા નથી લાગતા. હમણાં સ્વાતંત્ર્યદિને એક વિદ્યાર્થી પત્રિકા વાંચવામાં આવી. તેમાં વિદ્યાર્થીઓને ઉદ્દેશ્યપત્ર લખ્યું કે, 'અલો ગામરે,' અને એનું આશાસન ('') આપેલું કે, 'અલો ખહેરતા હો તોય ચાલશે, પણ ગામરે ચલે. એ ખાદી 'આઝાદીનો ગણવેશ' છે, તો સ્વાતંત્ર્યદિને જ એ વગર શી રીતે ચાલે? અને પછી ગામરે જવાનું પણ શું કામ? સ્વાતંત્ર્યની કોરી વાતો કરવા? આપણે માટે સ્વાતંત્ર્ય હવે વાતનો, વિષય નથી રહ્યો; 'કરોગે યામરેગે' એ વિષય બન્યો છે. તેને વખતે ખાદી અને આલો બાવ તો ન હોતો.

અને ખાદી કેવળ પૈસા ફેંકી દીધે મળી નથી આપણ વધી છે. તેથી તેણે આઝાદીનું પ્રતીક બનવાની પોતાની સક્તિ વધારી છે. તે તેના પ્રેમી પાસે પ્રત્યક્ષ 'મર્ચ' મળે છે. અલ્પ સૂતર આપો તો જ તે મળી શકે. તામ સુતરનો નગદ તરીકેનો ચક્ષુ બાવ હશે કરવામાં

આવ્યો છે. એથી એની અને ખાદીની પ્રતિષ્ઠા વધી છે. નાણું-ચક્ષુથી જ દેવાયેલા કેટલાક અર્થસાક્ષીઓને આ નથી સમજતું. નાણાંની પ્રતિષ્ઠા કેવળ નાણું તરીકે વધેલી હોવાથી નાણું પોતે એક વેપાર-વહુજ અને છે, એ પ્રતિષ્ઠા તો નાણીની છે. એમ જ સૂતરને ખાદીના કાપડ પૂરી પ્રતિષ્ઠા મળે, તો તેમાં કોઈ વિચિત્ર કે નવી પ્રતિષ્ઠા નથી આવડતી. પણ એ સૂતર અટી આપણે નથી ગર્વતા. ખાદી પહેરણ હોય તો તેને ખરીદવાને માટે થોડુંક કાંતવું જોઈએ, એ આઝાદી બલર-નિમિત્તે છે. આઝાદી-પ્રેમીએ એને વશ થયે જ હજારો. તેથી વિદ્યાર્થી પત્રિકામાં કરાવમાં કાંતવાની પણ ભડામણ થઈ છે, એ સાવ જરૂરી વાત છે; તે સમજવા માટે તેને ધન્યવાદ થઈ છે, વિદ્યાર્થીઓએ હવે ખાદી પહેરવા માટે પણ કાંતતાં શીખવું જોઈએ. જગા જગામાં વિદ્યાર્થીઓએ કાંતણુના શિક્ષણ વર્ગો શરૂ કરવા જોઈએ. ઘણા પૂછે છે, વિદ્યાર્થીઓ પોતાની પ્રવૃત્તિ સ્વયં રચનાકાર્ય હવે શું કરી શકે? આ રશો તેનો એક ઉત્તર: તેઓ કાંતણું શીખવા માગનાર માટે વર્ગો ચલાવે. દારિયાવાડ પરિષદ પોતાના કરાવનો અમલ કરવા બંધાયેલી છે. તેણે તેનાં કેન્દ્રોમાં કાંતણુના વર્ગો શરૂ કરી પોતાના સભ્યોને કાંતવાની, એકલે કે ખાદી પહેરવાની અનુરૂપતા આપવી જોઈએ. વિદ્યાર્થી મંડળો આનો વિચાર કરો!

૧૪-૩-૪૬

મગનલાઈ દેસાઈ

સાહ્યાર સ્વીકાર

વિષયકી વિમુક્તિયાં લે હરિશાઈ ઉપાધ્યાય, પ્ર., દિન્ડી મંદિર, પ્રયાગ કિ. ૧-૮-૦. રિયાસતી સ્વતાત્રી સ્મરણાં લે. વેળનાથ મહોદય, પ્ર., નવયુગ સાહિત્ય સદન, ઇન્દોર કિ. ૦-૧૪-૦. માત્સિકી ઝીર મજલુર લે. ક્રિષ્ણ દેવદાસ, અનુ. સોસાયટી ઇન્ડિયા, પ્ર., નવયુગ સાહિત્ય સદન, ઇન્દોર કિ. ૧-૪-૦. મનન લે. હરિશાઈ ઉપાધ્યાય, પ્ર., નવયુગ સાહિત્ય સદન, ઇન્દોર કિ. ૧-૪-૦. સામનાંક પય પા લે. પ્ર. ઉપર પ્રમાણે કિ. ૩-૦-૦. સિત્તલપલ્લવ દાસજીવલ્લવ કૃતિહાસ લે. વાસુદેવ ઉપાધ્યાય, પ્ર., સરસ્વ સાહિત્ય મંડલ, નઈ દિલ્લી કિ. ૪-૦-૦. નવા રોજગાર લે. ગોપાલપ્રસાદ બાસ, પ્ર., નવયુગ સાહિત્ય સદન, ઇન્દોર કિ. ૩-૦-૦. હમારી રાજનૈતિક સમસ્યાં લે. સાનિતપ્રસાદ વર્મા, પ્ર., ઉપર પ્રમાણે. કિ. ૫-૦-૦. પગલ લે. ખલિલ નિજાન, અનુ. સીધરી સિંગનાથસિંહ સાહિત્ય, પ્ર., ઉપર પ્રમાણે કિ. ૧-૦-૦. સ્વામીરાવ લે. સુભદ્રા ગોપી, પ્ર., લોકપ્રકાશન ચંદ, મુંબઈ કિ. ૪-૦-૦. ચૂડાલાનું આજીવન પ્ર., રામકૃષ્ણ સેવા સમિતિ, અમદાવાદ, સ્વામી નિવેદકાનંદ લે. 'અલ્પવાસી આનંદ' ચેતન્ય, પ્ર., રામકૃષ્ણ સેવા સમિતિ, અમદાવાદ, કિ. ૧-૪-૦. સામના બારા લે. હમાશંકર ગેરશી,

પ્ર. બારતી પ્રકાશન મંદિર, ભાવનગર કિ. ૨-૦-૦. The Latest Fad — Basic Education By Acharya J. B. Kripalani, Vora & Co. Publishers Ltd. 1-8-0 અંરીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ લે. ગોવિંદરાવ પાં. ભાવનગર, પ્ર., જી. વ. સોસાયટી કિ. ૧-૦-૦. શુકલારક લે. વિજયરાવ વૈદ્ય, પ્ર., જી. વ. સોસાયટી કિ. ૨-૦-૦. ભાતણુ ઉદ્ભવ અને ભીમ લે. રામલાલ ચૂ. યોગી, પ્ર., જી. વ. સોસાયટી કિ. ૦-૧૪-૦. ફારસી સંચિ લે. કૃષ્ણલાલ મો. હવેરી, પ્ર., જી. વ. સોસાયટી કિ. ૧-૦-૦. પાંચ લાખની ટહેલ લે. પૂરનચંદ્ર જોષી, પ્ર., લોકપ્રકાશન ચંદ, મુંબઈ. દીનખંડુ પ્રેમલાલ રત્નભાઈ ન. વહેરા, પુસ્તકલય સ. સ. મંડળ લિ. કિ. ૨-૦-૦. કલ્યાણીને કંકારવ લે. જગન્નાથ દામોદરદાસ વિપાલી, પ્ર., ઉપર પ્રમાણે કિ. ૭-૦-૦. દેવ અને દાનવ લે. મગનલાલ રત્નભાઈ નિવેદી પ્ર., બારતી સાહિત્ય સંપ લિ., અમદાવાદ કિ. ૧-૮-૦. તપોવન લે. ચૂડાલાલ વર્ધમાન દાદ, પ્ર., સ્વીચ સાહિત્ય મંદિર, મુરત કિ. ૩-૮-૦. પરિહારી લે. રત્ન નવલરામ ન. નિવેદી, પ્ર., આદર્શ પુસ્તક મંડાર અમદાવાદ કિ. ૨-૮-૦. શ્રીકાંત અનુ. રમણલાલ સોની, પ્ર. ગુર્જર ગ્રંથ દર્શન દાપોલય, અમદાવાદ કિ. ૪-૮-૦.

માસિક વિવેચન

વર્તમાન સદીની અર્થનીતિ

રીઝર્વ બેન્કના શ્રી. દેશમુખે થોડા માસ પર મુંબઈમાં (જુલો) 'સાંતિ' એક ઉદ્ધિવા' ૨૬-૮-૧૯૪૫) એક વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું,

"વર્તમાન સદીમાં આર્થિક નીતિના ત્રણ ઉદ્દેશો છે—

ગરીબો નબળા કરવી, બેકારો કમી કરવી, અને અસમાનતા ઓછા કરવી."

અટલે સુધી તો ઘણાપરના સંગત થયો. પણ તે પછી એ ને ઉપસિદ્ધાંત તારવે છે. તે એવો નથી :—

"આ ત્રણ પ્રાયશઃ જરૂરિયાતો પરથી, આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરમાં ને ઉપસિદ્ધાંત કિલિત થાય છે તે એ કે, રાષ્ટ્રીય સત્તાની અને માનવ ચિન્તાની વિચરતા."

અત્યારે ઉપર, અમેરિકા, રશિયા ને કરે છે તે પૌત્રપૌત્રની સહાનુભૂતિ અને નાણાંપ્રીય સંધરતા માટે જરૂર કરે છે. ભગ કે, હિંદુનું દેરાડા રૂપિયાનું લેણું હુણાડવાનું નહિ તોય તે દુષ્ટ મિલિને આપવાની ફરજમાંથી ને ગત્તાંતક્તાં આલે છે, તે એ બે દેશોની 'સંધરતા' જાટિ ન ને ? તેથી કદાચ ભૈરવો, ગરીબો, બેકારો દૂર થયો; અમુક અંશે અસમાનતા પણ. પરંતુ તે વચને લાગુ નથી પડતું. બધા દેશો ને સહાનુભૂતિ અને સંધરતા એકસાથે મેળવવા ને શીખવા લાયક તો હાડાડી થઈ લાયક છે. અમુક તબક્કાઓના ઉપર ને થોડાક દેશો માટે છે. એટલે ઉપરના મૂળસિદ્ધાંત પરથી ને ઉપસિદ્ધાંત કદાચ હોય તો એ નીકળે કે, ફરક નાનામોટા, કાળા ગોરા કે પીળા દેશો સ્વતંત્ર થયું નેહંએ, અને અલ્પ વચ્ચે ધન પ્રાયશઃ જરૂરોની બાબતમાં સ્વાવધાની ને સંધર થયું નેહંએ. આ બંને બંને માટે સામાન્યવાદ અને હદમાં રીતે ચૂસણ ચત્રેશીયવાદ કળવા નેહંએ. તો ન શ્રી. દેશમુખે બતાવેલા જેટલા ત્રણ ઉદ્દેશો સિદ્ધ થઈ શકે એમ આજે તો લાગે છે.

'સાંતિના યુગમાટે'

આ મધ્યાભ્યાસી 'ટ્રિબ્યૂન' ડાખામાં (૧૯૬-૪૫) અગ્રવેષે લેખો ત્રેસા સાર, આજે 'યુદ્ધના યુગમાટે' ને ન્યાય (?) તોળવા નીકળી પડેલા જમાનામાં, લેખા બેલા કાળો, તેથી નીચે લેવાયું છે.

લેખક કહે છે કે, યુદ્ધના યુગા કરનારને એક સહત-કારણ છે કે તે યુદ્ધની વિષમતાને વશ છે. તેથી, સાંતિમાં શોધ કરનાર તો તેનેય ચડે છે. એટલું ન નહિ, સાંતિના ક્ષોદ કરનારા યુગમાટેની ને મોટાભાઈ ભવતમાં યુદ્ધરૂપે મંડાય છે. તેથી સાંતિ-સ્થાપન માટે આ યુગમાટેને દેશે દેશે દેહાંજી લાવવા નેહંએ.

તે યુગમાટે દયા ? પડેલા તો એ લોકકે ને કાપદાથી મળેલી પૌતાના હાથની સત્તાને દુરુપયોગ કરે છે; તે દારા પૌતાના ને બલ-આઈઓ પર જીલ્લા ચૂંટી છે. એમ કે, કમજાત કલાવવા જીલ્લા કરતો સરકારી મોકલ,

લાંચ ન મળવાથી પકડનારો પોલીસ, કે લાંચિયો અગવહાર, વગેરે.

બીજો વર્ગ કુદાળ આણનાર નિષ્કુર લોભિયાઓના. 'પૌતાના અંજત લાભને માટે તેઓ એવી દિયતિ થવા દે છે કે જેમાં માણસોના બળ નય.' કાળા બળતરિયા અને સંધર-ખોર લોક આ વર્ગમાં આવે છે. 'સરકારી વૃદ્ધેટ સમિતિ કહે છે કે, બંગાળ બૂખગરામાં ને ૧૫ લાખ માણસો રાખી તેમાંના દરેક લોક, કાળા બળતરિયાઓએ રૂ. ૧૫૦૦ નફો કર્યો છે. . . . એમના સાબરીત સરકારી અગવહારોએ શો નફો કર્યો તે નજાણું નથી. પરંતુ એ બે વર્ગોએ મળીને સામાન્ય નાગરિકોને મરો કર્યો, એ વાત છે."

ત્રીજા વર્ગમાં આવે તેવા અગવહારો કે ને પૌતાની બેરકારી કે અસહિતને બીજે લોકને રિબાગણી કરાવે છે.

અને અતે માનવ સ્વાતંત્ર્યની યુદ્ધમાં આટલે આવનાર લોક લશ્ચ નાહી-ફાશી-સામાન્ય-વાદો પણ આ ને જીનાના દોષિત છે.

દુઃકમાં, સાંતિકાળમાં પણ દુરાચાર, અનાદિ, ક્રોધ, લોભ, મદગત્સર આદિ રાહુઓ કિલા ન છે; તેમની સામે સતત લડવામાં ન આવે, તો તે મનુષ્ય, તે નાગરિક, તે અગવહાર, તે સંધર, તે દરેક વ્યક્તિ કે સમૂહ સાંતિને યુગો કરે છે. એ વ્યાપક સિદ્ધાંત પર 'સાંતિના યુગમાટે' ને સતત ચાલ્યે પકડતા રહેવું નેહંએ ને સમાજે તેમની સામે તહેદારી રાખવી નેહંએ. નહિ તો સમાજને યુદ્ધમાંથી બચવા માટે કોઈ આરો રહેતો નથી.

પ્રાથમિક સિદ્ધાંતોની હડતાલ

જીવનના પ્રાથમિક કેળવણી પરિવહ હજારો થોડા મહિનાઓ ઉપર અગાધાદમાં મળી હતી. શ્રી. હંસાળકેન મહેતા તેનાં પ્રમુખ હતાં. હાલમાં હાલના પ્રાથમિક સિદ્ધાંતો હડતાલ પાડી છે. આવા બારીક સમયે આ પરિવહના પ્રમુખે તેમને દોરવણી આપવી નેહંએ. આ પગલું ભરવા અગાધ તેમને એમનો અભિપ્રાય મેળવેલા કે કેમ એ ખબર નથી. પણ એ વાત છોડીએ. અહીંયાં, શ્રી. હંસાળકેન હડતાલ અંગે હાખાં ભેગું નીચેનું નિવેદન ક્યું છે તે પ્રસ્તુત છે :—

"જીવનના પ્રાથમિક કેળવણી પરિવહના પ્રમુખ તરીકે અને સિદ્ધાંતો એક યુગેયક તરીકે પ્રાથમિક સિદ્ધાંતો હડતાલ વિશે મારા વિચારો આ નિવેદન દ્વારા પ્રગટ કરે છે."

સિદ્ધાંતોના પગાંટ થોડા અવિશય નીચું છે અને એમાં સુધારો થવો નેહંએ એ વિશે ભે મત છે ન નહિ. એ વર્ષ નવારે પ્રાથમિક કેળવણી પરિવહ અમદાવાદમાં લઈઈ હતી તે વખતે આ વાત બચાએ ન કબૂલ કરી હતી. પરંતુ તે વખતે તાત્કાલિક પ્રશ્ન તો સિદ્ધાંતો અપનાવે અમદાવાદી લખ્યોને હતો. બીજા સરકારી મહેદોને ને મેળવવા

(સિંધ) ખાતે મળેલી પરિવહની બેઠકમાં નીચેના કાશવ પસાર થયો છે :—

“હિંદની એક સર્વસત્યાત્મ્ય સમૂહાત્મા તરીકે હિંદુસ્તાની છે એને આ પરિવહનો પૂરો રહે છે એમ ફરી જાહેર કરે છે. એને સમુદ્ર તે બ્રહ્માભૂત કરે છે કે, (૧) બધાં ચંદ્રોએ એ બ્રહ્મથી જોઈએ ને તેના અધ્યાસ કરવે; (૨) અને પરિવહન કામ તથા પ્રયાગકામ (લેખી તથા જ્ઞાતી) હિંદુસ્તાનીમાં ચલવવનું વંદનતા જુદું.”

આ અર્થે પરિવહની સાખાએ હિંદુસ્તાનીના વર્ગો ચલાવે ને પરીક્ષાએ માટે સંસ્થાને તૈયાર કરે, તેમાં તે મદદ ચાહે છે, જે પુણ્યથી તેમને આપવામાં આવશે, એમ તેમને જાણાવવામાં આવ્યું છે.

શ્રી. મોતીભાઈ અમીન અધ્યાપન મંદિર

૨૦ મોતીભાઈ અમીનની સ્મારક સમિતિએ બેઠા કરેલા કાળામાંથી ઉપરની સંસ્થા આજુબઠાં ગયે વર્ષે ઉપરી. તેનું સંચાલન સહજતના જ એક સર્વવશ્ય એવા ચરોતર કેળવણી મંદળના હાથમાં છે. તેને એક વર્ષ પૂરું થયાનો મેળાપડો ગયે મહિને શ્રી. બાળાસાહેબ ખેરને પ્રમુખપદે થયો. અધ્યાપન મંદિરમાં, સરકારે નિયત કરેલા બે વર્ષના અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે, બે વર્ગ ચાલશે. આ સાથે ૪૦ ઉદ્યોગદારોએ એક વર્ગ ચાલશે. નવા વર્ષમાં હવે એવો ખીલે વર્ગ શરૂ થશે. સરકારનિયુક્ત વિષયો ઉપરાંત હિંદુસ્તાની, ચિત્ર, સંગીત, વ્યાયામના વિષયો માટે પણ લેજવાઈ રાખી છે, જેથી હવેનાહી ઉમેદવારો એની પણ લાંબી લઈ શકે. સંસ્થા માટે મહાન તથા ઊનાલ્ય બાંધકા રા. એક લાખની માગણી કરવામાં આવી છે. આ સંસ્થા સહજતા સેવાગ્રામમાં તેમનાં આદેશો સેવાકારોને ખીલતી તેમનું સાચું સ્વાસ્થ્ય બને.

વિદ્યાર્થી એમ કેમ કરે છે ?

નૂતન શિક્ષણમાં માનતા લાગતા એક શિક્ષક આજના વિદ્યાર્થી અર્થે કેવાકે પ્રશ્નો પોતે ઉઠાવે છે અને તેના પોતાના જવાબો સાથે લખી મોકલે છે. એ જવાબોમાં સૌ સંમત નથી થાય. પરંતુ એ સવાલો છે તે આજના વિદ્યાર્થી માનસને સમજવા માટે પણ સચક છે. પ્રશ્નો પરથી લાગે છે કે, તે નાનાં બાળકો પરથી ચલ્યા હોય.

આ રહ્યા તે સવાલ-જવાબ :

૧. વિદ્યાર્થી ચોરી કેમ કરે છે ?
આખા કે વિશાક એને શિક્ષક કરે છે તેથી.
૨. વિદ્યાર્થી તેમના કેમ કરે છે ?
શિક્ષક જે કહે તેમાં સમજ ન પડવાથી.
૩. વિદ્યાર્થી વાંચતો કેમ નથી ?
પુસ્તક ઉપર કંટાળો આવવથી.
૪. વિદ્યાર્થી પ્રાસંગિક કેમ કરે છે ?
મેળામાં રમવાનો પ્રસંગ ન મળવાથી.

૫. વિદ્યાર્થી પરીક્ષામાં ચોરી કેમ કરે છે ?
પરીક્ષામાં માપસ થવની માફથી.

૬. વિદ્યાર્થી નિંદુરસાહી કેમ હોય છે ?
તેને ઠેક કહેવાથી.

૭. વિદ્યાર્થીને બળવાના વિચારોમાં કેમ કેમ પડેલા નથી ?
બળવાના વિચારોના દબનમાં ઉપયોગ ન સમજાવાથી.

૮. વિદ્યાર્થીઓમાં વિચાર કરવાની શક્તિ કેમ આવતી નથી ?
તેના મનમાં હિંસા પ્રશ્નો પૂરવવાનું ક્ષમા ન હોવાથી.

૯. વિદ્યાર્થીઓ રૂઝા હોવાથી પછી તેને ચાક કેમ કરતા નથી ?
રૂઝાના વિષયોએ તેની શક્તિ ને ધમધમ દબાવેલી હોવાથી.

૧૦. વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકો પાસે ખાન કેમ રાખતા નથી ?
શિક્ષકોએ વિદ્યાર્થીના દબન સાથે સંપર્ક સાધેલા ન હોવાથી.

૧૧. વિદ્યાર્થીઓમાં કંઈ કરી નાખવની તમના કેમ આવતી નથી ?
તેમને મહાન પુરોનાં દબનચરિત્રો પરિચય ન હોવાથી.”

ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ માટે

શ્રી. ચંદુલાલ વ્યાસ મુંબઈથી નીચેની બહેરાત મોકલી આપે છે :—

“જે રાઈ વિદ્યાર્થીને આર્થિક મદદની જરૂર હોય તેણે ‘શ્રી નૂતન શિક્ષણ’ માસિકા માથે, ૧૯૪૬ના અંકમાં આપેલી વિગતસર પછી જોઈ. પોતાને લાગુ પડતી બાબત બોધી, ચોક્કસ રકમ અચ્છ કરવી. જરૂર હોય તો માસિકાના અંક છ બાનની દિશિત બીજાથી, બપોદિયા ચંદ્રા, મુરત, એ સંપત્તિથી મળી શકશે.”

‘જ’ નો અતિઉપયોગ

એક બાઈ બારદરાંક ‘જ’ આજના બહુ છૂટકા અને કેટલીક વાર તો નકામો વપરાય છે તે તરફ ધ્યાન ખેંચે છે. તે અર્થે પુરાવાપૂર્વે તેમણે બે એક રેખામાં ઊપાંતર થોડાક અમલોમાં આપેલા ‘જ’ની ગણતરી કરી આંકડા પણ મોકલ્યા છે.

પત્રકાર બાઈની ‘જ’ના અતિ ઉપયોગની ટીકા સાચી છે. લેખકો એ તરફ ને ધ્યાન સમજો તો નકામો લાભલ ‘જ’ પોતાને જ મળી આવશે.

આમપ્રત્યયત વિષે ઇનામી નિબંધ

એકા જાહેરા આમપ્રત્યયત મંદળના મંત્રી શ્રી. સનાભાઈ પ્રજ્ઞાસ પટેલે નીચેની ઇનામી હરીકાઈ માટે બહેરાત મોકલી આપી છે :—

“હિંદની પુરાણિ આમપ્રત્યયતે, તેની શત્રુઆત અને તે નષ્ટ થવાની કારણે, અત્યંતના સત્તિઓમાં તેને અનુદાન દેવી પંચાયતો હોવી જોઈએ, અને તેમ કરવા માટે પ્રાચીન પંચાયતોના બધે રજુમાંથી કથા કરા બહારી મુદ્દાઓ અત્યંતની પંચાયતો માટે લેવા જોઈએ, અને તેવા મુદ્દાઓને દેવી રતિ અત્યંતના આમપ્રત્યયતના બંધારણમાં સામેલ કરવા જોઈએ, તેમ જ શત્રુના એક સ્વર્ગપૂર્વ એકમ તરીકે આમપ્રત્યયતનું બંધારણ રૂઝું હોવું જોઈએ, અને તે માટે અત્યંતના આમપ્રત્યયતના બંધારણમાં દેવી નતના મુદ્દાસ વધતા કરવા જોઈએ, વગેરે બાબતોના સમાવેશ કરાવે

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૫-અંક ૪

અમદાવાદ

[એપ્રિલ, ૧૯૪૬]

વિદ્યાપીઠના સ્નાતકોને

[અભ્યાસ કૃપાકાંતી ભનેશ્વરી આશ્રમ] અમદાવાદ અભ્યાસ ત્યારે વિદ્યાપીઠના સ્નાતકો વગેરેને મળ્યા હતા. તે વખતે તેમણે એમની આજ્ઞાને ને વાતચીત કરી હતી, તેના સાર આપવાનું આ અગ્રાહ એક અંકમાં કહ્યું હતું, તેમની વાતચીતના કેટલેક ભાગ અર્પણમાં આપ્યો હતો, તે એકદમ તેમાં તેમણે સુધારોબાજો કરી આપ્યો, તે ઉપરથી આ સાર લેવાર કર્યો છે. -૫૦]

તમને, આ સંસ્થાને અને તેની આસપાસના માતાપિતાને જોઈને મને હજારો વિચારો આવે છે. કારણ કે જિંદગીનાં પાંચ વર્ષ 'મે' અહીં તમારી સેવામાં ગાળ્યાં છે. એ સમયને હું જીવનનો સફળત્વનો સમય ગણું છું. તમારા બધાની પાસે આવ્યો તે પહેલાં પણ હું અધ્યાપક હતો. પણ ત્યાં અને અહીં કામ કરવામાં બધું ફરક હોયતો હતો. અહીં તો હું અને તમે બધા આજ્ઞા હતા. અને તે મારી જીવાનીનો પણ કાળ હતો.

વિદ્યાપીઠમાંથી ગયા પછી 'મે' એવું એક પણ શબ્દ કામ છડ્યું નથી કે ને મારે હું મારી ભત્તને ધન્ય ગણ્યું. તે વખતે ને વાતો કરી હતી તે આજે કરી શકતો નથી. એવું કારણ અને ખબર નથી. એ જમનો પણ ખટલાઈ ગયો છે. એવો મોઠો પણ હવે નથી. પણ મને તેમ, એ વાતો ને રીતે અને જેવી કરી તેવી હવે નહિ કરી શકું. એ જોડ પણ નહિ આવે. લાગે છે કે, મારામાથી અને સંજોગોમાંથી, આ સંસ્થામાંથી અને વાતાવરણમાંથી કંઈક ચાલ્યું ગયું છે.

મારી પાસે ને કંઈ હવે તે બધું 'મે' તમને આપી દીધું છે. એથી વધુ કંઈ જ મારી પાસે નહોતું. જીવી વખતે પણ મને થઈ હલ કે, હવે મારી પાસે કંઈ નથી, હવે તે આપી દીધું છે. સમય પૂરો પાડો ગયા ને હું ચાલ્યો ગયો. પણ તેનાં સંસ્મરણો રહી ગયાં છે.

તમે હોશ વિદ્યાપીઠને સંજીવન કરવા કાઢો છો. પણ વિદ્યાપીઠ તો ગુજરાતમાં સમાઈ ગઈ છે. એથી એને સંજીવન કરવાની શી જરૂર છે? ગુજરાતના ધરતરમાં તમે બધાએ ફાળો આપ્યો છે. હું જ્યારે અહીં અધ્યાપક હતો ત્યારે માનતો હતો કે, વિદ્યાપીઠ ગુજરાતના ધરતરમાં જરૂર પોતાનો ફાળો આપશે. મને લાગે છે કે એ ફાળો અપાયો પણ છે. વિદ્યાપીઠે જેલું કાર્ય દિવસે દિવસે વધતું જશે, ધરતું નહિ જાય. એટલે વિદ્યાપીઠ દોલ કે

ન દોલ, તેની ચિંતાં કરવી ન જોઈએ. સંસ્થાનું કામ થઈ ગયું એટલે એ બંધ થઈ, એમાં કુખની કાંઈ વાત નથી. કારણ કે, ને કામ થઈ જાય છે તેની અસર તો રહેતી જ દોલ છે. એટલે આ બાબતમાં હું કંઈ સલાહ આપી શકતો નથી.

તમે વિદ્યાપીઠને જીવતા રૂપમાં સંજીવન નહિ કરી શકો અને નવા રૂપમાં કરશો તો એ જીવતા વિદ્યાપીઠ નહિ દોલ. નરીગાથી ને પાણી નહી જાય છે તે ફરી વહી ચક્ર નથી. એ તો દરિયામાં ને મળી ગયું તે ગયું.

પણ એ જરૂરી છે કે, મહાનો અને પુસ્તકાલયનો ઉપયોગ થવો જોઈએ; અને તેવો પાસે એક કામ હોવું જોઈએ કે ને પ્રભાતી ડાહવી જરૂરિયાતો સાથે સંબંધી હોય. એ મારે હું તમને એક સલાહ આપું છું. મને ને અત્યારે સહે છે તે કંઈ છું. અહીંયાં કેવળાની કુદરતો ધણી છે. એ કામમાં પડવાની હવે તમારે જરૂર નથી. પણ તમે હવે અહીં એક છાત્રાલય શરૂ કરી શકો. અને તેમાં એવા છાત્રોને દાખલ કરો કે જેમને માંથીજીના રચનાત્મક કાર્યમાં પૂરેપૂરો વિશ્વાસ હોય અને ને એ કરવા માગતા હોય. ગુજરાત કોલેજમાં બહુતો વિદ્યાર્થી ત્યાં રહીને રહેવા નહિ કાંતી શકે, અને કાંઈકે તો સો એની અબજ હડાવશે. કાંતવા માગતા એવા વિદ્યાર્થીઓને કોઈ પ્રકારનું ઉત્તરન ત્યાં નહિ મળે. તે પ્રીતિશક્તિનું કામ કરવા માગતો હશે તો તેમાં પણ ત્યાં એને ધણું સુરેલ પડશે. ધણા વિદ્યાર્થીઓ—યુવાનો એવા છે કે જેનાં માંથીવિચારસરણી સમજતા હોય છે અથવા તો સમજવા કોશિસ કરતા હોય છે. પણ એમ ખાલી સમજવાથી કે સમજવાની કોશિસ કરવાથી કંઈ વળતું નથી. ને એ પ્રમાણે કામ કરવા સામે છે તેનાથી જ એ થઈ શકે છે. કામ કરવાથી જ તેનો પ્રકાશ સાંપડે છે. ગીતા વાંચવાથી જ એનો જવાબ નથી આવતો. એ તો એ પ્રમાણે આચરવાથી જ આવે.

એટલે એવા વિદ્યાર્થીઓ મળી આવે કે જે ગાંધીજીના વિચારો પ્રમાણે કામ કરવા માગતા હોય, પણ તેઓને તેમ કરવાની તક મળતી ન હોય, તેવાઓને એ હવ્ય ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવાની તક મળે તેમાં તમને બધા મદદ કરો. એવાઓને અહીં લાવીને રાખો. બાપુજીના આદર્શો મુજબ જીવન ધરવા એવા લોકો અહીં આવીને રહે તો, લાગે છે કે, સંસ્થાના આ મહાનનો સારો ઉપયોગ થયો અણુપણે. એવા વિદ્યાર્થી ૨૫ ૫૦-૧૦૦ ધેયાર કરી શકે તો તમે જે કરવા માગો છો તે કરી શકશો. તે સાથે એથ ચાદ શાખને કે, નહીં પાર કરવી હોય તો તેના પ્રવાહ સાથે થોડુંક બેંચાવું પડે છે, અને તો જ તેને પાર પણ કરી શકાય છે.

એટલે, ગાંધીજીના વિચારો અને આદર્શો સમજે એવા શક્તિશાળી વિદ્યાર્થીઓને અહીં લાવીને રાખો અને એમને બાપુજીની તેમજ અહિંસા શીખવો.

હમણાં કલકત્તામાં મને કેટલાક દુખી સંસ્થાઓવાળા મળ્યા હતા. એમને મેં કહ્યું, તમે બધા મહાત્માજીના સાચા અનુયાયી બની શકો એવા છો. સાચો અહિંસા સક્રિય હોય; નિષ્ક્રિયતા લાવે તો તે હિંસા છે, ચેતન નથી. ગાંધીજીમાં અહિંસાની ચેતનગત શક્તિ છે, સક્રિય હકત્તા છે. એટલે જ તેમણે વાદસરોયને સંબભાવ્યું કે, તમે સૈનિક છો તો હુંય સૈનિક છું; તમે હિંસાના સૈનિક છો, હું અહિંસાના સૈનિક છું તેઓ જ્યારે બાંહે છે ત્યારે સાંભળતાસાંભળતાં નિર્ગિચતા નહિ, પણ સક્રિયતા, હકત્તા પ્રગટાવે છે. ગાંધીજીના વિચારોને જે બાજુ હોય છે. એક બાજુ નિષ્ક્રિય હોય છે, ત્યારે બીજી સક્રિય હમ જ્યાંમાનુબી જેવી હોય છે. અહિંસાની એક બાજુ સાંત અને નિષ્ક્રિય છે અને બીજી બાજુ જ્યાંજા જેવી છે. એમ જ પ્રેમ તથા સત્યની પણ જે બાજુ હોય છે.

એટલે કહ્યું છું કે, મહેરબાની કરીને અહિંસામાંથી 'અ' (good)નો ખેટો અર્થ કાઢી નાંખો અહિંસા ફક્ત નકારણ નથી. જો એના નકારણ ઉપર જ નયોં એકાંબી બાર મૂકવામાં આવે તો અહિંસા બ્રહ્મ થઈ ચૂકામઠક, હિંસા અને દેવરૂપ જ બની રહે અહિંસાનું ઉદ્ધારણ પ્રેમ છે. જે માણસમાં પ્રેમ નથી તેની નિહાળી અહંતાબરી હોય છે; તે માણસ કોઈનું બહું કરી શકતો નથી, પણ બેહુડું પોતાને અને બીજાને નુકસાન કરે છે. અહિંસા એટલે જ પ્રેમ. જેનામાં પ્રેમ બની જાય છે તેનું વહન હંમેસા પ્રકટિત હોય છે, તેના વહનમાંથી તે જ સ્ફુરવું હોય છે. ગાંધીજીને જુઓ. કેવો પ્રેમ તેમજ વહનમાંથી નીતરતો હોય છે! એમની પાસે નાનું બાવક પંજુ બધ છે, અને પરદેશી હાકેમો પણ બધ છે. અને ત્યારેય તે બસ હસતા ને હસતા જ હોય છે. તેમનો પ્રેમ સામા માણસના હૃદયમાંથી પણ સ્ફુરેલા જગરે છે.

ગાંધીજી લોકો પાસેથી હઈ લઈ લેતા નથી, પણ આપવા હોય છે. મહાત્માજીના જે અનુયાયીમાંથી પ્રેમ સ્ફુરતો નથી, તે કેવળ નકારણવાળો છે. ઉસમુખો ચહેરા જુઓ તો સમજાવે કે એનામાં ગાંધીજીનો કોઈક અંશ છે.

સત્ય અને અહિંસાનું એક બીજું તત્ત્વ છે; આ જીવાનું ન હોઈએ. એ, જે જીવિતરૂપ, સામાન્યપણે આપણને એમ શીખવવામાં આવે છે કે, સત્ય અને જીવિત સાથે ગ્રામ હોય કેમ નથી. 'પરંતુ' સત્ય અને અજ્ઞાને પરસ્પર ધાતક છે. એક સારો દાખલો લો — હકીકતનો રિપોર્ટ કરવાનો છે. એક અજ્ઞાન માણસ તે બંનેબર નહિ કરી શકે. અનજ્ઞપણે તેના હકેમાં કોઈક દબાઈ જરી તો કોઈકમાં અત્યુક્તિ થઈ જરી. તેણે જો બંનેબર હકીકતો રબ્ કરીને કહેવું હોય, તો તેનું મગજ વ્યવસ્થિત કામ કરવા માટે કેળવણિ હોવું જોઈશે. તેમ જ અજ્ઞાનીના હાથમાં અહિંસા પણ અહિંસા નહિ રહે; તેનું હાઈ બેઝી નરો, પાલી નિર્જન બાપુ' કે તેનું હારવચિત્ત જ રહેશે. દરેક ચુસ્ત નેન અહિંસાને માને છે ને પાણે છે; પણ તે પોતાની માન્યતાઓ અને કાર્યો પર જીવિતો પ્રકાશ પાડતો નથી; પરિણામે તેની અહિંસા ભેરરી જઈ ઉસવા જેવાં રૂપ ધારણ કરે છે. તેથી, એમ માનવું કે, ગાંધીજીમાં અહિંસા અને સત્યની અજ્ઞાન કે જીવિતીન લોક એવા કરી શકે, એ તો બેહુડું છે. બાળબચાં કહ્યું છે, "લોકો જેવો નિર્દોષ અને સાધ જેવો અતુર મંથા." આમ કહેનાર સત્ય અને અહિંસાના મૂર્તિ સમાન કોઈક હતા. ગાંધીજીમાં જીવિતજીવ રહેલો છે કે જે ધણી વાર એમના સામાવલિયાઓને હંકારે છે, સત્ય અને અહિંસામાં કોઈક મૂખાઈ હોય છે એમ તેઓ માનીને ચાલે છે. પણ ગાંધીજી જેના પોતાના બંધારમાં જ્યારે તેઓ આ લેતા નથી, ત્યારે અજ્ઞાઈને નવાઈ પામે છે. તેથી જ તેમાંના ધણી એમને વાંકાચોલો મુસદ્દો માને છે.

ગાંધીજીએ ખાતીનું કામ ખતાવ્યું તેને તમે ડાહીઓનું કામ બતાવી શકો છો. પણ એ જ ખાતીને તમે એવું કામ પણ બતાવી શકો છો કે રેડિયાના એક એક આંધાએ તમે કોન્ટિ પ્રજ્ઞતાની શોધ. મહાત્માજી ને બંદી લાગવી પાતો કરે છે તેમાં કોઈક સજીવ સક્રિય તત્ત્વ રહેલું જ હોય છે, કે જે એ કાર્યને હમ — 'હાઇનેમિક' અતર્ગત મહાસાક્ષિવાળું અને સક્રિય વાર્તાવિક બતાવે છે.

ગાંધીજીના વિચારોને આપણે ક્ષાસ કરી રક્ષા બીએ એટલે મારે આ કહેવું પડ્યું છે.

પહેલાં આપણા ઉપર અંગ્રેજ વિચારોનો હલો થતો. રોકનો સુભાગ પર કુશ્મ હોય એ રૂં જે આપણા પર આવતા. સુભાગનો સ્વભાવ હોય છે કે, તે રોકના હુકમમાં સંક્રાન્તર જ રાખે. આથી કરીને, અંગ્રેજ વિચારો, તથા કાર્યોના એ હલવા સાથે યવાનું હિંદને મટે સહેલું

દર્દ. પરંતુ આજે એમાં ફરક થયો છે; આજે નવી પશ્ચિમી વિચાર આપણા પર આવી રહ્યો છે. સુલાભને તેના ચેતના દુઃખરૂપે તે નથી આવતો. તે આવે છે નવા, આગળ વધેલા અને વૈજ્ઞાનિક વિચારના લેઆશમાં. પહેલા હલ્લાને આપણે ગાંધીજીની નેતાગીરી તથા પાછો વાળ્યો. તેમ જ આ નવા હલ્લા છે તેનો પ્રભુ આપણે સામનો કરી રાખીએ. તે માટે આપણે ગાંધીજીની વિચારણા અને સત્ય-અહિંસાથી સંસ્થાની તેમની સત્યાગ્રહી પદ્ધતિ અપનાવવાં જોઈએ. ન્યાય અને શાંતિના પાશ પર નથી દુનિયા રચાયે એવી નવશાંતિ એ જ રહેતે આવી શકે એમ છે; સશસ્ત્ર યુદ્ધ અને હિંસાથી નહિ. પશ્ચિમના નવવિચાર નથી દુનિયાને યુદ્ધ અને હિંસામાં આ એ સાધનોથી રચાયા વાદ છે. એ તો ભૂતા ધંધાને નવા લેખારા આપવાની વાત છે. એમાંથી કાંઈ જ વળવાનું નથી.

હું બાપુ પાસે આવ્યો તે પહેલાં, મને લામણ કે, મારી પાસે થયું છે તે થયું હું જાણું છું. પણ તેમની સાથે કામ કર્યા પછી મને લાગ્યું કે, એ નસ્યું છે તેટલું હું નથી જાણતો. એટલે રાજકારણ, કલિકાસ, અર્થસામ્રાજ્ય હું કરી ભવિષ્ય અને તેમાંથી મને પ્રકાશ મળ્યો છે.

બાપુજી પાસેથી જે કાંઈ થોડો વખત શીખવાનું મળ્યું તે પરથી મને એક વાત સમજાઈ છે અને તે એ કે, બાપુ જે રહે છે તેમાં કાંઈ ને કાંઈ ચક્ર તરંગ હોય છે. ફેરલાક નવજીવનને તેમાં તેમાં કાંઈ ને કાંઈ પ્રવાહાથી ઠોલું જોઈએ એમ લાગે છે. પાયાની કેળવણી પર એક ચોપડી મેં લખી છે એ તમે જાણો છો. એ મેં કેમ લખી તે કહું. હું જાણતો હતો કે, બાપુ ને કાંઈ કહે છે તેમાં કાંઈ ને કાંઈ તરંગ ઠોલું જોઈએ. આથી ચિન્તારના ઇતિહાસના મારા અભ્યાસનું હું પુનરાવર્તન કરી ગયો; ને એમ કરતાં મને જડયું કે, આ માણસ દેસ આજી ને રબ્દ કરે છે તે તે ચિન્તારના સૌથી વધુ વૈજ્ઞાનિક અને અધ્યતન પદ્ધતિ છે! મોન્ટેસેરી, ડૉન્ટરન વગેરે ક્રિયા દ્વારા શિક્ષણની પદ્ધતિઓ અપાઈ ને વાત કહી

છે તે દિશામાં જ બધી જાનારી છે. ગાંધીજીની રીત નવા જ પ્રકાર ફેરે છે.

મહાત્માજીની યોજનાઓ મૂળતાથી, જીવનવાણી કે અવૈજ્ઞાનિક હોય છે એ મનોમત્ત દૂર કરો. અને તેમાં જુઓ તો તમને કાંઈ ને કાંઈ નવો જ પ્રકાર સાંપડશે. ખુલ્લા દિલે એ ગાંધીજીની ફિલસૂફી તરફ જઈએ, તો આપણે (પ્રો. કાંતવાળાની) 'ગાંધીક્રમ રી-કન્સ્ટ્રક્ટ' એવી ચોપડીઓ ન લખવી પડે. તેના લેખકે ગાંધીજીના વિચારો વિષે જે વલણ પહેલાં લીધું હતો તેમાં તેને ફરી વિચાર કરવો પડ્યો હોય, એ તદ્દન જનવા જોય છે. તે વધારે ચોખ્ખું એ કહે છે તે સાફ કહે કે, હું મારી વિચારદિયતિ ફરી તપાસું છું. એ બધી બાહ્યથી ને પછે પછે ગાંધીજીની વિચારણાને અભ્યાસ કરવાનો પ્રયત્ન રાખી જ યાય, તો તેમાં કાંઈ જ ફરી તપાસવાપણું નથી. આપણે વાદ રાખવું જોઈએ કે, ગાંધી મહાન પ્રતિભામૃતિ છે. પુરતકેનેા અભ્યાસ કરીને કંઈક વિચાર કાઢે, અને પ્રતિભામૃતિ — 'અનિચસ' — કંઈ વિચાર કાઢે, એમાં હમેશા ફેર હોય છે. એ તો બહેત્રો માણસ કાવ્ય લખે ને કાવ્યની કંદરડી બસિયવાનો માણસ કાવ્ય લખે, એ જગાં જે ફેર હોય છે, તેના જેવું છે.

ગાંધીજી જે કંઈ વાત સામે મૂકે છે તે એક આખી વસ્તુનું મધ્યબિંદુ હોય છે. અર્થશાસ્ત્રનું મધ્યબિંદુ તેમણે મહત્ત્વ છે, ફેરકેનેા બાવા પડેલા જોઈએ. એમાં આટલી વસ્તુ રહે છે કે, દુનિયાની પાંચિય વસ્તુઓ એટલી બધી ન હોવી જોઈએ કે જે સત્યને અસત્ય બનાવી ને અને બારણ બને. ગરીબાઈ થયું એવી ન હોવી જોઈએ કે જે સત્યને અસત્યમાં પલટાવી નાંખે. ફેરથી 'શરી'ની જરૂર છે અને ફેરથી નહિ, એ એમાં આવી જાય છે. એની રીતે રાજકારણનું મધ્યબિંદુ અહિંસા છે એમ તેમણે કહ્યું છે. આમ ગાંધીજી ફેરકે વસ્તુનું મધ્યબિંદુ પહેલાં રબ્દ કરે છે, તે પછી એની પાછળના પ્રમેયો — ઉપસિદ્ધાંતો — રબ્દ કરે છે. તે પછી એનું વ્યવહારુ કામ કરી બતાવે છે કે તરત જ લોહી એ શાસ્ત્ર સમજી જાય છે.

ભૂતા જમાનામાં માણસોમાં ત્રણ દોષો હતા, જે આજે કદાચ નેવામાં નહિ આવતા હોય. ભૂતા જમાનામાં હદાત મનના માણસો ઝીણી ઝીણી બાંધેતા પ્રત્યે કપેક્ષા જેવતા હતા; આજના હદાત મનના માણસો ઝોડો અમિતાચાર કરે છે. ભૂતા જમાનામાં ગોરવશાળી માણસો ધીરજથીર હોતા; આજના ગોરવશાળી માણસો ક્રપકાણુ અને અવજનકા હોય છે. ભૂતા જમાનાના જેવકેડો આખા-ખોલા હતા; આજના જેવકેડો નર્ચા ધૂત હોય છે.

— દોન્ડપૂશિયસ

કેન્દ્રણ વિન્ વિકેન્દ્રણ

છાપામાં એક એવી ખબર આવી હતી કે, સરકારે અનાજની માપબંધી કરી તેને સાચું તેમના સંધરો કરવામાં ૧૪ લાખ ટન ઉપર અનાજ દર વર્ગે હંદર ઠંઠા ખર્ચ નય છે! સામાન્ય શાંતિના સમયે સરકાર અનાજ આ પ્રમાણે સંધરતી નથી—તેને સંધરવું પડતું નથી. તે બધું વેપારીઓ અને લોકોનાં ઘરોમાં આપોઆપ ગોઠવાઈ નય છે. તેમની પાસે તેને બરોબર સ્ટોક્સ કરીને રાખવાની આવડત અને સવડ હોય છે. તે બખંડે એ તેમને પાત્રે પશુ કેમ?

પશુ સરકારનું એવું નથી. અનાજ સરકારના બંદારોમાં એમ ન ન સચવાય. તે બખંડે કે સુધરે તેની કોને પરવા પડી હોય! સાંઘનિક એટલે કોઈનું નહિ, એ સામાન્ય વ્યાખ્યા આલતી હોય છે. સરકાર ધારે તોય તે ધર એવું સુધારીને રાખી ન ન સકે. પરંતુ લંડોઈની તંત્રીમાં માપબંધી જેવી વ્યવસ્થા તેણે કરવી નહિએ, નહિ તો ખરીબ હોઠ—એટલે કે મોટા ભાગની વસ્તીને અનાજ ન મળી શકે. આ વસ્તુ આપણે અત્યુભવે નેઈ છે ને પરિણામે લાખો લોક વગર મોતે મરી ગયા.

પશુ, આ નીતિથી જેલા ૧૪ લાખ ટન બચે છે, એ તો ખરું જ છે. એ પશુ યુદ્ધની એક અનિવાર્ય હાલતમાં જ માનવી? સરકારે નેઈની આવડ મેળવી ન લીધી, કેમ કે તે બેલગાળાદાર પરદેશી હતી. ખેર. દને એ પ્રકાર પડે પડે! પડતો નય છે.

પશુ આ હપરથી ને એક વાત તરફ ધ્યાન ખેંચવું છે તે કેન્દ્રણ વિન્ વિકેન્દ્રણ* અંગે. ધેરેધેર અનાજ થળાઈ, વિજાઈ, છઠાઈ, ઊપજાઈને સંધરાય; વેપારી તેની આવડતે પોતાનો બંદાર રાખે;—આ બધી પારે વિનાની વિકેન્દ્રિત મનુશીનાં બહુ દામ ગણાતાં નથી. તે કરવામાં કેન્દ્રિત કામના જેવી ધમધમ પળ નથી હોતી. પશુ તે બધી કેન્દ્રિત થાય ત્યારે દામ ખૂબ અર્થવાં પડે છે—સરકારને તેના મેકરો અને બંદારો પાલળ ઉપરાંત, ૧૪ લાખ ટનનો બગાડ પ્રભવે વેકરે! પડે છે. કુદાળમાં અધિક માસ જેવું જ એ ને?

આમાંથી ગાંધીજીની વિકેન્દ્ર અર્થવ્યવસ્થાના એક મોટા મુદ્દો રચાય થાય છે. સામાન્ય અર્થશક્તિમાં દામથી ગણવામાં આવતા કલોગો જ વિચારાય છે પણ અનેક ધરની અંદર થતાં નાનાં મોટાં સંઘર્ષોનું દામો રોજ પાય છે, તે આ અર્થવ્યવસ્થામાં આવતાં નથી. આ દામો ને ગણવા બેસીએ તો પાર વિનાનાં છે. કોઈ પશુ ધરની સનારથી દિનચર્ચા તપાસતાં એ માલમ પડશે.

પશુ એ ને કેન્દ્રિત થાય તો મારે મોટો આર્થિક પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય. દા. ત. દળવાનું દામ ધેરેધેર થાય તો સંઘર્ષોની કલોગ ન જાય. સંઘર્ષોની કલોગ આરોગ્ય વિષયક થયોતો નજી એ તો વળી મોખો જ વિષય થયે. ગાપણે તો અલી* માત્ર એ! અર્થવ્યવસ્થા પૂરતો જ વિચાર કરીએ છીએ.

આવાં કામોને તબી પરિણામોમાં ચણકમો દર્શા છે. એટલે અર્થવ્યવસ્થાના વિચારમાં બે નહિ, ત્રણ પ્રકારનાં કામોના વિચાર, ખડું જોતાં, યવે! નેઈએ:—

૧. મોટા કેન્દ્રિત સંઘર્ષોનો
૨. નાના વિન્દ્ર ગ્રંથકલોનો
૩. તત્કાલેનવતાં અનેક નાનાં ચણકમો

પહેલાં બે કામો કલોગ કેવળ આર્થિક બની શકે. એ રીતે તે મનુષ્યને માત્ર લોકો કે કલોગના જ પાછા પશુ બનાવી શકે. ગણતરીના તો એ થાય ન. પરંતુ ત્રીજા પ્રકારનું કમ એથી ચોખી બાતનું છે. તે માનવી ચણે! માગે છે. તેથી તેમાં કેવળબી રહેલી છે. પરંપરા પ્રેમ અને મદદ તત્ત્વ તેમાં છે, આરોગ્ય માટે નજી સંભાળ તે દારા ન લઈ શકાય છે. તેમ કે, ગમે તેટલી યુક્તિ સરકારી અનાજ-બંદારીઓ કરે, તેઓ એટલું સ્વચ્છ બળ ન આપી શકે કે જેનું લોક ધરમાં રાખવાથી ખાતા હતા. મોટું કારણનાં ધણું એટલે અધુકાચુકાચુકા, અધુકાચુકા, બધેરે આવે ન છે. તેથી જ અને તેટલું બાઈકેન્દ્રણ કરવું, એમાં આર્થિક અને સાર્વત્રિક બેક રીતે લાભ છે એમાં માન-છવનનાં વધુમાં વધુ મૂલ્યાંકાયેલાં કામકોસલાની શ્રમણ વધારે મળે છે, એ તો હથાકું છે. તેથી, ને સંસ્કૃતિઓ માનવછવનને મુખ્ય રાખીને ચાલી છે, ત્યાં અર્થવ્યવસ્થામાં વિન્દ્રણ બને તેટલું વધારે સચવાઈ જ છે. જુઓ શીન અને હિંદને છવનચકવાર.

ચાલુ યુદ્ધે આ બાબતમાં કેન્દ્રણ સામે આ રીતે અનેક પાટો આપેલા છે. યુદ્ધ પોતે એકેન્દ્રી કલોગ (?) થવાથી કેમો પાલક અને અધરકૃતિક ગદામંદી જેવો થઈ બની ગયો છે! પશ્ચિમી કેન્દ્રણ-દશિમાં બધું જ મોટાં તોરણન બની બેસે,—બહિરાગનું પશુ.—તેમ જ સુધના પશુ દાલ થયા છે. અને આ દાવાનળ એવો તો આગળ વધે છે કે દરિયાનાં પાણી પશુ તે એળંગી નહિ બને જ પડેલો છે. છતાં એમાંથી ઊગતાં તો નેઈએ. તે માટે એક સાંઘરિશા તો આ છે જ કે, આ કેન્દ્ર-કલોગો ગર્ભાવિત રહે, વિન્દ્ર-કલોગો વધે, અને અને વજ-કલોગો નિરંતર અને સમજ તથા જ્ઞાન પૂર્વક પ્રભુ ચકાવે. ગાંધીજીની અર્થનીતિનો જ એક અંશ આ છે એમ કહી શકાય.

૧૦-૪-૪૬

* કેન્દ્રીકણ અને વિન્દ્રીકણ નેના લોકો સખો આટ આ દૂર ૧૫ ચોખ્યું છે.

ઓફિસ-પદ્ધતિ વિ. ગ્રામસેવા-પદ્ધતિ

ગ્રામસેવા-પદ્ધતિ એ જરા વિચિત્ર શબ્દપ્રયોગ છે. પરંતુ, આજ સુધી આપણે ખાદીકામ ઓફિસ અથવા દુકાન' પદ્ધતિએ કયું? છે, તેનાથી હવેની નવી પદ્ધતિ જુદી તરી આવે તે માટે તેને કંઈક આપું નામ જ આપવું જોઈએ.

ખડુ છે કે, આપણી ખાદીનું મૂળ તો સ્વરાજ્ય સાધનામાં જ હતું. "મારા એક હાથમાં ખાદી મૂકે અને બીજા હાથમાંથી સ્વરાજ્ય હાઈ લે", "સુતરને તાંતણે સ્વરાજ્ય", એવાં એવાં ખાંધીજીનાં વચનોની પ્રેરણાથી જ આપણે ખાદીકામમાં જોડાયા હતા. પણ પછી ખાદીકામ કરવા એકા અને તપસીલોમાં જીત્યાં ત્યારે આપણે સ્વરાજ્યના વિચારને જુદી ગયા અને કેવળ સુખીસુખી ખાદી જ ખનતવવા ને વેચવા લાગ્યા.

મૂળ કષ્ટના એવી હતી કે, લોકોને આપણે શુદ્ધ સ્વદેશી અને ધરમાં જ ઉત્પન્ન થતા કાપડના આમણી ખનાવીશું. એટલે તેઓ વિદેશીઓના ચોપણમાંથી એ ખાખતમાં ઇશરો, અને એવી ચોરી ખાખતમાં ઇશરોનો પ્રયત્ન કરશે એટલે આગોઆપ તેમને સમજ છપનમાં વિદેશીઓના પાસમાંથી ઇશરોનો ઉત્પાદન થશે. પણ આપણે તપસીલમાં જીત્યાં એટલે આપણે શું કયું? ઓફિસ બોલી, કારકુનો રાખ્યા, કાંતવાના ને પીંચવાના ને વણનારા મંદીરો રાખ્યા, ખાદી બનીને આવે અને તેને શહેરમાં મોકલી, ત્યાં આમણક બંડારો ખાઈવે, સુંદર નહેરાતો કરીને અને વાયાજ વેચનારાઓને જોડીને તે વેચવા લાગ્યા.

આ આખો વ્યવહાર કોઈ પણ કુશળ વેપારી કરે તેવા હતા. એમાંનું કયું જ સ્વરાજ્ય સાથે સંબંધ રાખવું નહોતું. એ ઓફિસ કે દુકાનપદ્ધતિનું ખાદીકામ હતું. પણ આપણે વેપાર બીજા વેપારીઓના જેવો સફળ થઈ ન શક્યો. તેઓ તો ખનતવતી રૂપ જોઈ ન્યારે જ વેપારમાં કાયદો કેમે તે કરવા માટે આજે દુકાની ડેરી ચલાવતા હોય તો આજથી કાંઈ આમમાં કમાવવા મંડ્યા હોય, પરમ દિવસે વળી વાસજીવું કારખાનું કાઢે તો પેલે દિવસે મંદીર રાખીને એની હાવવા લાગે, તે પાંચમે દિવસે કાંતવા વણવાનું કારખાનું બંધું કરે. અને તક મળી નય તો હજી દિવસે લડાઈને દાડગોળો મનાવવાને પણ રો નાંધે? આપણા કાર્યાલય માટે એ રસ્તો જુલો નહોતો. એટલે જ આપણે સફળ થઈ શક્યા નહિ.

પણ આપણું મનજ આપણી દુકાનપદ્ધતિમાં એટલું ચીન હતું કે આપણે નિષ્ફળતાનું ખડુ કારણ જોઈ ન શક્યા. આપણી દુકાનદારીમાં જ કંઈક દોષ છે એમ આપણને હંમેશાં લાગતું હતું. આપણામાં ફેલાયે

વેપારોત્તેજનારના કુશળ ખેડાડીઓ હતા. ફેલાયે નિષ્ફળતા આંકડાઓએ અને અર્થશાસ્ત્રીઓ દ્વારા. યંત્રવિદ્યાના બજારો પણ હતા. તેઓ એકાદ મિલ કે બીજે કોઈ પણ બનતું ધણે સફળતાથી ચલાવી શકે તેવા હતા. પોતાની એ શક્તિનું તેમને અલિખાન પણ હતો. તેથી ખાદીકામમાં નિષ્ફળ નવા માટે તેમને મનમાં મનમાં શરમ થતી હતી. એમાં તેમને પોતાની અકબની ડાર લાગતી હતી, તેઓ ચારે તરફથી કાર્યાલયમાં સુધારાઓ અને સંશોધનો કરવા વળ્યા.

પ્રથમ તો તેમણે સરતી મંદીરીના પ્રદેશો શોધી ત્યાં ખાદી ઉત્પાદન કરાવી અને સમૃદ્ધ બાગોમાં મોકલી વેચવાનું ચોક્કસું. છતાં બ્યાપારસુધરે મિલની હરીફાઈમાં ખાદીને જીતી રાખી શક્યા નહિ, કારણ કે મિલો તેમના કરતાં એ બાજતમાં ગાંઠના આક આગળ હતી, અને વધારામાં તેમને પરદેશી સરકારનો સાથ હતો. બીજા દિશામાં તેમણે સુંદર સ્ફર્ષકાર ધરવાલયક બનાવ્યું, એ ત્રાસનો મગનરેડિયો શોધ્યો, પણ વાલની યંત્ર પીંચણ કાઢી. છતાં સફળતા એટલી ને એટલી દૂર રહી. ત્રણ રૂચિયાના ઇનામ માટે યાંત્રિકો જેમ જેમ મથવા હતા તેમ તેમ તેઓના નમૂનાઓ મિલના સંવાને મળવા થતા જતા હતા. અને મિલ જીતી કરવાની તો આપણને મનાઈ હતી.

ઓફિસપદ્ધતિમાંથી આપણને જોડાવવા માધીજીએ ચાર એકથી એક ચોટા પ્રયત્નો કર્યા, પણ તે બધાને આપણે આપણી પદ્ધતિમાં અવગણ્યા થતાં જીંધા.

એક તો કોચેસના સુલાસિદ માટે સૂતરનું લવાજમ. એમણે કાયું? કે, સ્વરાજ્યના કલ્પાકર્મ આપણે સૌ બંને કાંતતા થઈ જઈશું. અને આપણને જેઈને કરેડો પણ બંને કાંતતા અને ખાદી કરી લેતા થશે, પરંતુ આપણે ચોડા જ બજારમાં એ નિયમમાંથી છટકી ગયા. આવ કોચેસના પદાધિકારીઓએ મને ત્યાંથી લાગીને ખાદી પહેરતી એટલું જ માંડ માંડ બાકી રહેવા દીધું. આપણે ખાદી કાર્યાલયો ચલાવનારાઓએ મંદીરો શોધી તેમને મદિ ખાદી કરાવી આપવા માંડી. મંદીરો ના પડે તો તેમને વધારે મંદીરીની લાલચ આપી. ખાદી પહેરનારાઓને પણ મંદિ આપી ખાદી સરતી કરી આપી.

માંધીજીએ હવે બીજે પ્રયત્ન કર્યો. તેમણે આગ્રહ પકડ્યો કે કાંતનારાઓને પોતાને ખાદી પહેરવા કરવા જોઈએ. તેમણે માન્યું કે આપણે કાંતનારાઓની વચ્ચે તેમના જેવા થઈને વસીશું, તેમના આખા છપનમાં લિલરીશું. આપણી સ્વરાજ્યચક્ષી તેમનામાં ફેલાવીશું અને એ રીતે તેમને કાંતવાના રંગ લગાડીશું. પણ આપણે તેમણે આપણી ઓફિસપદ્ધતિ ચલાવી.

કંતાણ-મન્દીરમાંથી કપાત દરી દરીને એમને ખાદી આપવાનો નિયમ હતો. નિયમને વશ થઈ એ બિચારાઓએ ઘોડીધણી ખાદી પહેરી. પણ તેમાંથી સ્વરાજ્ય ખાસે આત્મ નહિ.

આંધીછમે વળા ત્રીને પ્રયત્ન કર્યો — કંતાનારાંબને ઓઠામાં ઓધું ક્લાકના એક આના પ્રમાણેનું નિર્વાહ-વેલન આપવું. તેમણે ધાણું, એમ કરતાં તેમણે છપા આપણે જરા બિંડા દરીયું, સાથે આપણું છવન જરા તેમની નજીક લઈ જઈયું, એ પ્રયત્નમાં સ્વરાજ્યનો રંગ આપોઆપ થઈ જાય. પણ આપણે તેમાંથી ઓદિસ-પદ્ધતિને વર્ણા. કંતાનામણ વધાયું, પણ તે ગભરાતાં ગભરાતાં અને ઘોડુંક જ. તેમની નજીક તે ન જ ગયા. આપણી બધી શક્તિ અને આવડત મોંઘી ખાદી વેચવા સારુ રાહડના બંદારો રાણુગારવામાં વાપરવા લાગ્યા.

પરિણામે સ્વરાજ દૂર જ રહ્યું. બેઠી ખાદી મોંઘી થઈ અને આપણી મૂંઝવણ વધી.

આંધીછમે ઇંદણ પ્રયત્ન કર્યો. હવે નવસંસ્કરણને રૂપે થયો છે. તે એ છે, કે મન્દીર ખાસે ખાદી કસાવવી નહિ, પણ સૌએ ભતે કંતાનું અને ભતે પહેરવું. ખાદીના વેપાર કરવો નહિ, પણ સૌએ પોતે પોતાને ભેઈલી ખાદી દરી લેવી. તેમણે માન્યું, જેને સ્વરાજ્યની ભાવના હશે તે ભતે ખાદી દરી લેશે, અને બીજાઓમાં તેવી ભાવના જગાડવાનો પ્રયત્ન કરશે. આજ સુધીના અનુભવથી આંધીછમે હવે એટલી સ્પષ્ટ વાત નીકળી છે કે જેને આંધળો પણ દેખ્યા વિના ન રહે, જેનો અર્થ દરેક કેવળ અમકાય છે. તેમાં ઓદિસ-પદ્ધતિનો સંબંધ જ રહેતો નથી. છતાં ઓદિસ-પદ્ધતિની ફાયર તેમાંથી પોતાની આખી ધુસાડવા લાગી છે. “લોહી ભતે દતિ એ ઠીક હોય તોપણ તેઓ પોતાને ભેઈવું બધું લાપડ આજે જ પેદા કેમ દરી શકે ?” ઓદિસમાં પેદાં બેઠાં આપણે દલીલ દરી તેથી અચુક મુલત સુધી જેઓ એક આંધી કંતા લાવે તેમને પાંચ રૂપિયાની મન્દર પાસે કંતાવેલી ખાદી જરાકવાની છૂટ રાખવી ભેઈએ. “અને એટલી એક આંધી કંતાવાનો જે તેમને વખત ન મળતો હોય તે મન્દરની કંતિલી આંધી વેળવી તેના બદલામાં ખાદી લે તેમાં શો વાધો ? અને તે બિચારાએ મન્દરો મેળવવાની ખટમટમાં કેમ બેઠી શકે ? આદિસ જ મન્દરો રોણી તેમને માટે આંધીએ તૈયાર કરાવી આપે એમાં શી હરકત ?”

અરેખર, આ ઓદિસ-પદ્ધતિ આપણા હાડમાં પેસી ગયેલી છે. દરેક કામ મન્દરોથી કરાવવાની આપણને દેવ પડી ગઈ છે.

કપડું મન્દરોથી ખનાવવું શક્ય હશે, પણ ખાદી એટલે કે સ્વરાજ્ય એ મન્દરો રાખીને મેળવવું શક્ય નથી.

અને કપડું એ મન્દરોથી જ મેળવવાનું હોય તે પણ શા માટે તેમના હાથમાં ગંદ, ધીમો, નાનકડો દંડિયા મૂકવો ? શા માટે રાક્ષસી મિથિલા સંચા પર જ તેમને ન બચાડવો ?

ખાદી એ તો નિમિત્ત છે, છવનની પાયાની જરૂરિયાત છે, તેથી તેનો પ્રયત્ન કરતાં છવનમાં આપોઆપ સ્વરાજ્યશક્તિ ખીલે તેમ છે. એ અર્થમાં જ ખાદી એ સ્વરાજ્યરચનાનો આધારભૂત છે.

મને લાગે છે કે, હવે આપણે આ ઓદિસ-પદ્ધતિમાં ઘણું વર્ષ સુધી અચડાયા. હવે બળપૂર્વક અને જ્ઞાનપૂર્વક તેમાંથી ખરડી જવું ભેઈએ. આપણે જેમ તેમ દરીને કપડું પેદા કરવું નથી. તે તો મિથિલા સંચા બહુ સફાઈથી અને ટગલા મોટે દરી શકે છે. આપણે તો ખાદી મારફત સ્વરાજ્ય લાવવું છે. લોહી કાપડમાં અને છવનની નાની મોટી સર્વ વાતોમાં પરાધીન થઈ ગયા છે, પોતાના પગ પર ખડા રહેવાની શક્તિ અને ઇચ્છા ગુમાવી બેઠા છે, તે સ્થિતિ મટાડી તેમને સચ્ચવન કરવા છે, દેશમાંથી ગુલામીને દેશબટા હઈ સ્વરાજ્ય આણવું છે. તે ખાતર આપણે ખાદી કરવી છે.

તે ઓદિસમાં બેસી ચતુરાઈ બર્થા તંત્રો અને યંત્રો ગોઠવવાથી નહિ થાય. તે તો ગામડાંમાં ન્યાં પ્રજા વસે છે તેમની વચ્ચે જઈને વાસ કરવાથી, તેમનામાં આવી ગયેલી નિરાશા આપણા કંસાદના થોપ વડે હડાડવાથી જ થઈ શકશે.

ગામડાંમાં જઈને આપણે વ્હીંશું, કંતીશું, વણીશું, મુંદર ખાદી ખનાવીશું અને સાથે સાથે ગુલામી વચ્ચે પણ સ્વરાજ્યની હવામાં રહેવું શક્ય છે એવું છવન દશાત આપણે લોહીને પૂરું પાડીશું. આપણે ગામમાં અનેક નાનાંને અને મોટાંને, સીંધોને અને પુકડોને આપણી સાથે ભેળવી સ્વરાજ્યનો સ્વાદ ચખાડીશું તેઓ પણ વ્હીંશું, કંતીશું, વણીશું; છવની ખાદી ખનાવી પહેરશે, અને સાથે સાથે સ્વરાજ્યની હવા ચલાવશે.

સાચો ખાદી પેદા કરવી હોય તો આપણે આવી ગામસેવા-પદ્ધતિ જ રચીકરવી ભેઈએ.

મને આનંદ થાય છે કે, જોકે બહુ થીમે પગલે, છતાં દેશમાં ચારે તરફ ગામસેવા-પદ્ધતિમાં ખદીકામ ફેરવાવા લાગ્યું છે. ખારડાલીમાં શી ચૂનીલાઈની આસપાસ છ સાત ગામસેવા અને સોબિડાઓ નાનકડાં રાનીપરજ ગામોમાં બેસી નવી, પદ્ધતિનો ચોટો પાડી રહ્યાં છે. જાડી શેવરમાં શી દીવાનજ અને તેમના બે ત્રણ સાથીઓ પણ તેમ દરી રહ્યા છે. કાઠિયાવાડના પાંચ સાત સાદસી કાંઈકંઈકાંએ પણ ઓદિસોમાંથી છૂટી ગામસેવાપદ્ધતિ મહજ કરી છે.

વેદાણી તા. ૧૩-૪-૪૬

ભુમતરામ દવે

શાળામાં ઉદ્યોગનું શિક્ષણ—એક પ્રયોગ

[ગુજરાત વિનય મંદિરનો અનુભવ]

ગયા ઉંચેમજરમાં અમદાવાદમાં મણેલી અખિલ ગુજરાત વિદ્યાર્થી પરિષદે પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને એકાદ ઉત્પાદક હાથકડોચ શીખવવાની નક્કર છે, એવા ૬૬ અખિપ્રાય દર્શાવે છે અને પ્રગતિશીલ શાળાઓના સંચાલકોને તે દિશામાં શરૂઆત કરવા આગ્રહ કર્યો છે. ગુજરાત વિદ્યાર્થીક તરફથી ચાલતા વિનય મંદિરમાં વિદ્યાર્થીઓને અક્ષરજ્ઞાનની સાથે ઔદ્યોગિક શિક્ષણની તાલીમ આપવામાં આવતી હતી. એટલે કે શિક્ષણ સંસ્થાઓ એ દિશામાં કંઈ કરવા છાત્ર, તેમને માટે એ પ્રયોગની વિગતો ઉપયોગી હોઈ, અહીં તેની નજીકના એવી વિગતો આપી છે.

વિદ્યાર્થીઓને ઔદ્યોગિક સાથે ઔદ્યોગિક શિક્ષણ આપવાની નિર્ધારિત ગુજરાત વિદ્યાપીઠે તેની રચનાથી રચીકારી છે. ઈ. સ. ૧૯૨૦માં થયેલા એના શરૂઆતના બંધારણમાં એક કદમ એવી છે કે, ‘વિદ્યાપીઠનાં દરેક મંદિરમાં ઔદ્યોગિક ણેવણી અથવા શારીરિક મહેનત ફરજિયાત બનવામાં આવે’ ત્યાર પછી ઈ. સ. ૧૯૨૮માં વિદ્યાપીઠનાં ધ્યેશ નવેસર રચા કરવામાં આવ્યાં તેમાં નજીકનું છે કે, ‘વિદ્યાપીઠમાં ઔદ્યોગિક શિક્ષણને ઔદ્યોગિક શિક્ષણના નેટવર્ક ન મદદર આપવામાં આવશે અને ‘શિક્ષકો પોષક ને ને ઉદ્યોગો ઉ તેમને રચા આપવામાં આવશે, ખીલને નહિ’ આ ધોરણે વિનય મંદિરની શરૂઆતથી ને કોઈ ને કોઈ રૂપમાં વિદ્યાર્થીઓને ઔદ્યોગિક શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું. તે કાંતણ, પોનજ અને વણાટના રૂપમાં હોય કે મુયારી, હુદારી અને સીવણના રૂપમાં હોય. રાષ્ટ્રના પોષક ઉદ્યોગોમાંથી તેની પસંદગી કરવાની હતી, એટલે તેની મર્યાદામાં રહેતી સગવડ અને અનુકૂળતા પ્રમાણે ઉદ્યોગો શીખવવામાં આવતા હતા. તે મુજબ તેના પદ્ધતિસર અભ્યાસક્રમો પણ ચોંટાળવા આવ્યા હતા. તેની પાઠ્યક્રમો હેતુ કેવળ ઉદ્યોગ શીખવવાનો ન હતો; પણ વિદ્યાર્થીઓને સર્વાંગી ણેવણી આપવાનો હતો અને ક્રિયા કરતાં કરતાં ઉત્પાદક કામ થાય અને ઇન્દ્રિયોની ણેવણી મળે તથા હુષિ આવે, એ હતો. એમ કરવાથી અનેક રીતે લાભ થતો. વિદ્યાર્થી તે કોઈ દરત ઉદ્યોગમાં બેસી ત્રણ વરસમાં પ્રવેશ મળી જતો, એમો વિદ્યાસ કરીને તે ધારે તો તે ધંધાને પૂરો કારીગર થઈ શકે. તે કારીગર ન થાય તોપણ તેને એ દ્વારા એટલી તાલીમ મળે કે ભવિષ્યમાં ખીલ ધંધામાં તેને એ તાલીમ ઉપયોગી નીવડે, અને બેસી ત્રણ હાથકડોચોમાં પ્રવેશ પામશે હોય એટલે તેનું ભવિષ્યનું છવન વિશેષ

સમૃદ્ધ બને. તે ઉપરાંત શાળાના સમયમાં એક લાભ એ થતો કે, પાંચ કે ૭ કલાક વર્ગમાં બેસીને એકનું એક કામ કરવાને બદલે કામમાં ફેરબદલી થવાથી, શરીર અને મનજના અમનું સમતોલપણ જળવાઈ રહેતું અને બહુવામાં વિશેષ રસ આવતો.

વિનયમંદિરમાં જુદે જુદે સમયે અનુકૂળતા પ્રમાણે નીચેના ઉદ્યોગો ચલાવવામાં આવ્યા છે.

(૧) કાંતણ-પોનજ (૨) વણાટ (૩) મુયારીકામ (૪) સીવણ (૫) પુરતક-ખાંધણી (૬) ચંપલકામ (૭) માદીકામ (૮) ખેતી. આ ઉપરાંત મોપાલન, ચમાર-કામ, હુદારકામ, નેતરકામ જેવા ઉદ્યોગો પણ હાઈ શકાય.

દરેક વિદ્યાર્થી શરૂઆતમાં કાંતણ-પોનજનું સામાન્ય જ્ઞાન બેળવી છે, પછી તે કોઈ ખીલ ઉદ્યોગમાં નઈ શકતો. આ વ્યવસ્થા બે રીતે ઉપયોગી માલુમ પડી હતી. નવા વિદ્યાર્થી ખીલ ઉદ્યોગમાં શરૂઆતમાં નહીં મોડવાતા નથી અને જરાક દરે છે. તેઓ કાંતણ-પોનજમાં મકાઈ તે આજળ નથ તે ખીલ ઉદ્યોગમાં વધારે વ્યવસ્થિત કામ કરી શકે છે. વળી પોતાના પૂરત કાંતણ-પોનજનું નજીકી યે એ દરેકને માટે ઉપયોગી તો છે ન. આ રીતે ઉપરની વ્યવસ્થા અનુકૂળ હતી તે સિવાય ખીલ ઉદ્યોગોમાં સંખ્યા અને સાધનોની સગવડ પ્રમાણે વિદ્યાર્થીઓ નઈ શકતા હતા.

દરેક ઉદ્યોગમાં શિક્ષક પણ સાથે કામ કરે એ આવશ્યક હતું. કદા ઉદ્યોગ શીખવનાર શિક્ષક સાથે કામ કરે એમ નહિ, પણ શાળાના બધા શિક્ષકો કોઈ ને કોઈ ઉદ્યોગમાં વિદ્યાર્થીઓની સાથે કામ કરે, એ આવશ્યક હતું. આ ધોરણે ઔદ્યોગિક શિક્ષણ આપનાર કોઈ પણ શાળા માટે આવશ્યક છે. તે ન શાળામાં ઉદ્યોગનું વાતાવરણ નથી શકે છે અને ઔદ્યોગિક અને ઔદ્યોગિક શિક્ષણનો શ્રેય બેસે છે. ઔદ્યોગિક શિક્ષણ શરૂ કરનાર સંસ્થાએ આ શરત પોતાની સંસ્થાના શિક્ષકો માટે અનિવાર્ય સમજવી નેઈએ. શિક્ષકોની ઉદ્યોગ શીખી લેવાની તૈયારી હોવી નેઈ એ અને ઉદ્યોગ શીખી લેવાની સગવડ સંસ્થાએ તેમને કરી આપવી નેઈ એ. તો ન જતો દિવસે ઉદ્યોગશિક્ષક અને ખીલ શિક્ષક વચ્ચેનો એક રથો નથો અને કેવળશીમાં એકરૂપતા આવશે. મિસ્ટ્રી કે કારીગર મારફત શાળામાં ઉદ્યોગ-શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા કામચલાઉ ન મળવી નેઈ એ.

ઉદ્યોગને સમય રોજ એક સમય અથવા તો અઠવાડિયાના છઠક છઠક બે ચાર સમય હોય એ પૂરતું

નથી. તેથી એકધારું કામ થઈ નથી અને સમય ખર્ચે છે. એટલે રોજ બોધામાં બોધા દોઢથી એ કલાક એ ખાતે આપવા બેઠેલ અને છુદ્ધિપૂર્વક બધું કામ કરાવવું બેઠેલ. વિદ્યાર્થીઓ પોતાનાં સાધનો રક્ષા અને સુધરવા માટે, ખર્ચેલાં સાધનો સુધારી બેઠે, માલનો ખર્ચાદ ન કરે, અને તે કિંચ અંગેના દિસાખ-ફિસાખ અને અણિત બેઠે એમ કરવું બેઠેલ. પોતાના કામની રોજની રોજ રાખે, સંદેશ કાઢે, પ્રગતિનું માપ કાઢે, એ બધું કામ ઉદ્યોગના સમયમાં વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી કરાવ્યું હોય તે કટલુંક વ્યવહારિક અણિત અને દિસાખી માન તથા કેટલુંક સામાન્ય જ્ઞાન તેને એ દ્વારા સહેજે રસપૂર્વક મળી નય છે.

વિનયમંદિરના સમયોની વહેંચણી અને ૧૯૨૮માં નીચે મુજબ હતી :

દર રાનિવારે અઠધો વખત ચર્ચાવિષય કેવાં કામે ખાતે રહે, તે જતાં અઠવાડિયાના ૪૦-૪૦ મિનિટના ૪૪ સમય કામ થઈ તેમાંથી ૨૦ સમય અક્ષરજ્ઞાનને અને ૨૦ સમય ઉદ્યોગને અને ૪ સમય અંગત તથા આહવાનને મળતા. ૧૬૩૫માં ફરી અભ્યાસક્રમ ચોક્કસથી ત્યારે રોજની ૦-૪૦ મિ. સાપ્તાહિક કાંતણ માટે અને ૨-૦ મિ કલાક ઉદ્યોગ માટે રાખવામાં આવ્યા હતા. અક્ષરજ્ઞાન માટે, સંગીત વગેરે સાથે અઠવાડિયાના ૨૬ સમય મળતા હતા.

દાહ શાળાઓમાં જુદા જુદા વિષયો માટે ૯ રીતે સમયો વહેંચાયેલા છે તે જોતાં, આમ દોઢથી એ કલાક ક્યાંથી કાઢવા, એ મોટા પ્રશ્ન છે. એ ખર્ચેલ સુરેલી છે. એટલે આખા અભ્યાસક્રમમાં બુલબૂલ ફેરફાર થયા વગર ઔદ્યોગિક શિક્ષણ માટે સાચું વાતાવરણ નિર્માણ થવાનું નથી, એ સાચું છે. છતાં પ્રગતિશીલ શાળાઓ ખીલ સમયમાં થોડી કાષ્ટક કરીને તેની રાજઆત કરી શકે. ખાસ કરીને છાત્રાલયમાંના શાળાઓની માફક, વિદ્યાર્થીઓના બહારના સમયનો પણ ઉપયોગ થઈ શકે તે એમ કરવામાં વિશેષ સચ્ચદ થાય.

આ રીતે ઉદ્યોગ કાળક કરવા માટે કેટલાંક સાધનો પણ શાળાઓને વસાવવાં પડે. તકલી કે રેટિવા જેવાં સાધનો તે વિદ્યાર્થીઓનાં પોતાનાં હોય. વિદ્યાર્થીઓ હાલ શાળાઓમાં અનેક નવની ફી આપે છે. તે જોતાં એવાં સાધનોનું અર્થ વધુ થાય તેમ નથી. પણ પીજલ જેવાં કેટલાંક સાધનો શાળાએ વસાવવાં પડે. સુધારીનાં સામાન્ય ઓબરો વિદ્યાર્થીઓ પોતાનાં રાખે, પણ કેટલાંક મોટાં સાધનો અને સામાન્ય ઓબરો શાળાને વસાવવાં પડે. સીપલમાં જગ-કાતર વિદ્યાર્થી પોતાનાં રાખે, પણ અંગા તે શાળાએ વસાવવા પડે. આમ કેટલુંક ખર્ચ વિદ્યાર્થી કરે અને કેટલુંક શાળાને કરવું પડે.

ઉપરાંત કાંચા માલમાં કેટલાક પેસા શાળાને રોકવા પડે; મોસમ તો કંપાસ. સંધરવા પડે, સુધારી માટે લાકડાં ખરીદવાં પડે, વગેરે. આવી રીતે કેટલાં સાધનો ખરીદવાં પડે અને કેટલું મૂડી રોકાણ થાય તેને જગી કેટલીક વિગતો 'વર્ધા શિક્ષણ યોજના'માં આપેલી છે.

વિશેષમાં ૯ માસ તૈયાર થાય તેના નિકાલ પણ કરવા બેઠેલ. તે માટે નેચવાઈ ન હોય તે આખી યોજના તૂટી પડે. તૈયાર માલ ખર્ચેલાં વેચાય તેવા થાય તે માટે ખાસ કાળજી રાખવી પડે. માલ તેવા થાય એમાં શિક્ષણની સફળતાની કસોટી પણ રહેલી છે. શિક્ષકે તે માટે આજુ કામ વ્યવસ્થિત રીતે યોજવું બેઠેલ, જેથી શિક્ષક વિદ્યાર્થીને અનુક જ કામ સોંપાય અને આગળ તૈયાર થયેલા વિદ્યાર્થી અને શિક્ષક માલની ઉવરની તૈયારી ખર્ચેલ બેઠે છે. કામ શીખતાં કોઈ નમૂનો ખર્ચે તે નુકસાન ખાતે નય. પણ શીખવામાં કાલમનું નુકસાન જ થાય એમ ન થઈ બેઠેલ. વર્ગની મોઢવણી એવી હોવી બેઠેલ કે, જેથી શિક્ષક અને શીખેલા વિદ્યાર્થીના હાથમાંથી વસ્તુ કમસર પસાર થાય અને પછતિસર તૈયાર થાય. વસ્તુઓ વિદ્યાર્થીને ઉપયોગી અગર આનુબાહના લોકોને ઉપયોગી એવી જ કરવી બેઠેલ. તેમ ન બને તે તેનું રીતસરનું ખર્ચેલ દોઢ બેઠેલ. આ દૃષ્ટિએ કાંતણ-પીજલ માટે ખર્ચેલની સુરેલી રહેતી નથી. તેમ ખાદી વણાય તે માટે પણ રહેતી નથી. પણ ખીલ ઉદ્યોગ માટે તેના અગાઉથી વિચાર કરી લેવા બેઠેલ. તે તે ઉદ્યોગનું શાળાને અંગે નાનું કારખાનું ચાલવું હોય તે આખી વ્યવસ્થા વધારે સારી રીતે થઈ શકે છે.

વિનય મંદિરમાં બે ઉદ્યોગ ચાલતા તેમાંથી સીવણ ખાતને વિદ્યાર્થીઓનું અને આનુબાહનાં કુટુંબોનું કામ મળે રહેલું. સુધારીખાતને પણ ઓડરો મળી રહેલા. પુસ્તક બાંધણી ખાતને વિદ્યાર્થીઓનું પુસ્તકાલય કામ પડે ખાતનું. અંધલની માગણીની સુરેલી નડતી નહિ. પણ એવી રિયલિ બધે ન હોય. એટલે બે ઉદ્યોગ સાર કરવામાં આવે તેમાં શું પેલા થશે અને તેના ચાલને નિકાલ કેવી રીતે કરવામાં આવશે તેની ચેકસ યોજના હોની બેઠેલ.

આમ થાય તે ઉદ્યોગ મારફત વિદ્યાર્થીઓને જનમ પ્રકારની તાલીમ મળે છે, એટલું જ નહિ, પણ તેઓ સંસ્થાના અંગમાં કંઈ ફાળો પણ આપે. તેઓ શિક્ષકોને પૂરો ખર્ચા કરાય ન કાઢી શકે, તેમ ઉદ્યોગ અંગેનું સમાન વગેરેનું ખર્ચ, નુકસાન અને ધસારો તે તેમાંથી જર નીકળે. એ રીતે જોતાં વિનય મંદિરના વિદ્યાર્થીઓના બે કલાકના કામથી અને અંગત કાંતણ કામથી શાળાના

કામના દિવસોમાં જુદાં જુદાં વરસોમાં વિદ્યાર્થી દીઠ નીચે મુજબ ચોખ્ખી આવક થઈ હતી :

	ઉદ્યોગની આવક	અંગત કાંતણની આવક
૧૯૩૭-૩૮	રૂ. ૨-૧૧-૨ + રૂ. ૧-૬-૨	
૧૯૩૮-૩૯	૫-૬-૬ + ૨-૦-૧૧	
૧૯૩૯-૪૦	૩-૧૦-૬ + ૨-૧૫-૬	
૧૯૪૦-૪૧	૩-૧૧-૦ + ૩-૧-૫	
૧૯૪૧-૪૨	૩-૨-૫ + ૨-૧૧-૨	

આમાંથી અંગત કાંતણની આવક જ્યાં દર્શાવે છે તે ઉદ્યોગકામમાંથી સંસ્થાને ઉદ્યોગનું આદ્ય ખર્ચ કદતાં વિદ્યાર્થી દીઠ આસિદ્ધ લગભગ ચાર આઠા મળ્યા. કેળવણીની સાથે આટલી ચોખ્ખી આવક વિદ્યાર્થી કામ શીખતાં શીખતાં કરી આપે તે ચોખ્ખી ન ગણાય. આને વિદ્યાર્થી કંઈ જ કમાણી નથી કરતો અને અધૂરી કેળવણી લે છે, તે કરતાં આમાં થોડી થણી કમાણી કરીને જતન પ્રકારની કેળવણી લે છે, એ શરત લાગે છે. તેનો બીજો કેળવણી સાથે ચેલ બેસાડીને જુદિપૂર્વક અને પદ્ધતિસર ઉદ્યોગ શીખવવાની વ્યવસ્થા થાય તે સંસ્થાને, શિક્ષકોને અને વિદ્યાર્થીઓને તેમાં હરેક રીતે લાભ જ છે, એ વિનય મંદિરનો અત્યાર સુધીનો અનુભવ જતાલે છે.

રાજાઓમાં ઉદ્યોગનું વાર્તાવરણ જામે અને વિદ્યાર્થીઓ નીચલાં ધારણામાં ધરાઈને આવતા થાય, તે કામ અને કમાણીનું પ્રમાણ જરૂર વધી શકે. પણ કેળવણીની સંસ્થામાં પ્રધાન હકિ કમાણીની નહિ પણ વિદ્યાર્થીના વિકાસની હોવી જોઈએ. એટલે વિદ્યાર્થીના વિકાસની મદદતરી હકિ ખ્યાલમાં રાખીને ઉદ્યોગકામ ચલાવવું જોઈએ. વિકાસમાં ઉદ્યોગ દ્વારા અત્યુત્પાદક નહિ પણ ઉત્પાદક કામ એ મદદતરી શરત છે, એ પણ ભૂલાવું ન જોઈએ. એટલે વિદ્યાર્થી પાસે શું કરાવવું છે અને કેમ કરાવવું છે અને તે દ્વારા એને કેવી ભવતી તાલીમ આપવી છે, એની પ્રતિનિધિ કમિક ધોરણ શું હોવું જોઈએ, એનો સિદ્ધક પાસે નક્કો હોવો જોઈએ. આ રીતે વિચાર કરવામાં અને ઉદ્યોગ-શિક્ષણ કેળવણીની દૃષ્ટિએ ગ્રહણવામાં વિનય મંદિરના શિક્ષકોની થણી સક્રિય ખરવાવી હતી એમ કહેવું જોઈએ. એ પ્રમાણે આ નવા સાદસમાં શિક્ષકો સમય આપે અને ઉત્સાહ જતાને અને જીવ હઈને કામ કરે, તે જ એ કામ સફળતાથી આગળ વધે.

આ કામમાં ઉત્સાહ રેડવા માટે પ્રતિભા આસિદ્ધ નક્કશ અને વર્ષમાં એક વાર વિદ્યાર્થીઓની કૃતિનું

પ્રદર્શન ઉપયોગી નીવડે છે. તે કામ પાછળ પણ શિક્ષકોએ સમય આપવો પડે છે. એમાંથી કેટલુંક ઉદ્યોગના કામની સાથે જ તૈયાર થઈ શકે. પણ એકંદરે તે કામ માટે શિક્ષકોની યોગ્યતા ઉદ્યોગ શીખવાની તૈયારી અને સમય આપવાની તૈયારી, એ સફળતાની પહેલી શરત છે. તે જો હોય તે વિદ્યાર્થીઓને તેમાં રસ લેવો, કરવા મુશ્કેલ નથી. ઉલટું ત્યજપણથી તેમનો વ્યવહારિક વિકાસ થશે હોય અને સંસ્થામાં ઉદ્યોગનું વાર્તાવરણ હોય તે સુસ્થિતિમાં સિદ્ધાન્ત કરતાં આમાં ક્રિયાત્મક કામોમાં વિદ્યાર્થીઓને વધારે રસ પડે છે.

અંતમાં આ સંબંધમાં, ૧૯૨૮માં પૂ. ગાંધીજીએ વિદ્યાર્થીઓના ઉદ્યોગ-શિક્ષણને ઉદ્દેશીને લખેલા નીચેના શબ્દો ધ્યાનમાં રાખવા જેવા છે :

‘ઉદ્યોગને યોગ્યતામાં યોગ્ય બે કલાક રોજ આપાય છે. ઉદ્યોગને બોલાવે પહેલાંની વળવા સાડુ વધારે સમય આપવાની જરૂર તે રહેશે જ. કેમ કે પૂરા મહાવસા વિના એક પણ ઉદ્યોગ હાથ પડી ન શકે. કારીગરના હાથ પૂરા કામ વિના રીડા ન થાય. ઉદ્યોગ માનસિક ક્રિયાની જેમ નથી ચિત્તે રાકતો. થોડું વાચન મળ્યા પછી મન વચર વાચને વિકાસ પામી શકે, કેમ કે મને તે કિંમત કરતાં મન વિચારનું કામ કરી શકે છે. ઉદ્યોગ કેવળ શારીરિક કામ દોવાથી તે નેટલો સમય ચાલે તેટલો જ સમય તે પાડે, એથી તેને મહાવસાની પૂરી આવશ્યકતા રહે છે. વળી મધ્યમ વર્ગને ઉદ્યોગની રેવ જ હોતી નથી. તેથી તેને રેવ પાડવાને સાડુ વિશેષ મહાવસાની જરૂર રહે.’

વિદ્યાર્થીઓને ઉદ્દેશીને તેમણે કહેલું કે :

‘આજી ને ઉદ્યોગનું શિક્ષણ રાખેલું છે, તેમાં રસ લઈને કામ કરશે તે ઉદ્યોગથી જુદિ નહિ હોય તે તે ભરશે. પણ જો જાડ નેવા થઈને રહેા ફેરવશે તે તેમ નહિ થઈ શકે. રસ લેવો તે તમે જરોા કે એનું પણ સાચ છે. જોતનરૂપ થઈને ઉદ્યોગ કરશે તે જરોા કે એમાં રસ પડેા છે, એનું પણ સાચ છે એ સિદ્ધ કરી શકો.’

શિક્ષકોને ઉદ્દેશીને તેમણે કહેલું કે :

‘અજાપરો જ જો કાચા હશે તે સિદ્ધાન્તો પડી ભાગવાના છે એ કેળીવું છે. . . વિદ્યાર્થીઓની દોશરોા આધાર શિક્ષકોની કળા ઉપર છે.’

નવા પ્રકારની કેળવણીમાં આ શબ્દો સૌએ ખ્યાલમાં રાખવા જેવા છે.

નવીન અર્થરચના

[શ્રી નરહરિભાઈ પરીખ કૃત માનવ અર્થશાસ્ત્ર (૫૦ નવઅવધન, ડિઝે ૧-૦-૦૦) ની સરખામણીવાળા આ લેખને પહેલેા હપ્તો ગયા અંકમાં અગ્રીમ હશે. આ તેમજ આગળનો ભાગ છે]

શ્રમનો આદર્શ

૫. કેવળ આર્થિક સુખસગવડો વધાર્યા કરવી એ કાંઈ માનવજીવનનું ધ્યેય નથી. તે આપણે એક આર્થિક અને સામાજિક ન્યાય તરીકે આટલું સ્વીકારીએ કે, માણસ જેટલી વસ્તુઓના કે સેવાઓના ઉપભોગ કરે તેના બદલામાં એ વસ્તુઓ અને સેવાઓના પૂરા અંગે જેટલી સમાભિપ્રયોગી મહેનત તેણે પોતે કરવી જ જોઈએ, તો તે માણસને પોતાની જીવિચિત્તા અને તેના ઉપભોગ ઉપર અંકુશ મૂકવા વિના ચાલે જ નહિ.

૬. સ્ત્રીના અને બુદ્ધિ તથા હૃદયના વિકાસ માટે પણ સારીરિક શ્રમનું અસૂક પ્રમાણ જરૂર છે. તેને અવકાશ ન મળે તેટલી હદ સુધી સુખસગવડનાં સાધનો વધારવાથી તો, એ સગવડો ભોગવી ભોગવાને, ધણી વાર માણસ અર્થજ અને બુદ્ધિહીન બની જાય છે.

૭. ઉત્પાદક મત્તર તો સમાજનું જનું મોટું અંગ છે. એના હિતની અવગણ કરીને ઉત્પાદનની કાંઈ પણ રીત ચલાવવામાં આવે તે અનર્થકારી જ ચલુથી જોઈએ. ઉત્પાદક મત્તરને ભોગે માલ સરતો અને તેથી સમાજને હામ કરતાં નુકસાન જ વધારે થાય છે.

૮. કોઈ પણ સમાજની અર્થવ્યવસ્થા ન્યાયસુક્ર અને સુખશાંતિમય ભારે જ થઈ શકે, જ્યારે પોતાને તેમ જ પોતાના મત્તરી ન કરી શકે તેવા આશ્રિતોને જોઈતી ઉપભોગની વસ્તુઓ માટે આવશ્યક હોય તેટલો અને સમાજને ઉપયોગી થઈ પડે તેવા શ્રમ દરેક સ્ત્રી-પુરુષ કરે.

૯. માણસનાં બધાં અંગોને અને બધી શક્તિઓને પૂરતું કામ મળે — પૂરતું એટલે જોઈએ તેટલું, નહિ વધારે, નહિ ઓછું — તે માણસને ઓછામાં ઓછા ઘસારો પહોંચે અને સરવાળે વધારેમાં વધારે કામ થાય. સખત મહેનતનું કામ પણ જ્યાં સુધી શાક ન ચડે ત્યાં સુધી કંઈ પહેરે કરવાનું સારું કામ છે. એટલે કંઈ પહેરે એનું સખત મત્તરીનું કામ હોય, ત્યાર પછી વળી હળવું પણ ધરતી બહાર ખુલ્લામાં કરવાનું એવું કામ હોય, પછી વળી હાંચે ઊંચી કરવાનું કામ હોય, અમુક વખત પોતાના શોખનું જ એવું કાંઈ ખાસ કામ હોય, અમુક વખત સામાજિક સહવાસમાં ગાળવાનો હોય, અમુક વખત નવું જ્ઞાન મેળવવામાં ગાળવાનો હોય, અમુક વખત રમતગમત કે વાર્તા વિનંદ હોય; એજ આખો દિવસ કામની એવી રીતે વહેંચણી કરી હોય કે તેમાં સ્ત્રીરને તથા બુદ્ધિને જોઈએ તેટલો જ શ્રમ, તેમ જ આવશ્યક આસાએશ મળી રહે; તે વધારેમાં વધારે

કામ થાય, વધારેમાં વધારે સગવડ સંચાલ્ય, માણસને વિકાસ વધારેમાં વધારે થાય, અને વ્યક્તિનાં તેમ જ સમાજનાં સુખસંતોષ પણ વધારેમાં વધારે સધાય.

૧૦. જે દેશો શ્રીગંતપણની મોટાઈ બતાવવા માટે અથવા પોતાના આગસને જ પોષવાને માટે પોતાના કામનો બાર બીજ ઉપર નાખે છે, તેઓ તે સમાજની અર્થવ્યવસ્થાને તેમ જ સમાજતાની કાલનાને એટલું નુકસાન જ પહોંચાડે છે. આ દૃષ્ટિએ અંગત અને ધરકામ કરનારા નોકરોના શ્રમની પરીક્ષા કરીએ તો જેમને શ્રમ ઉપક્રમદની કાલિમાં આવે એવા નોકરો બહુ ઓછા નીકળશે. એટલે સમાજમાં જેમ આવા નોકરવાકરોની સંખ્યા ઓછી હોય તેમ સારું.

૧૧. આજીવિકાની ખાતર પરિવર્થાનું કામ કરતું એ બધર જ દેશોમાં અને બધા જ કાળમાં હલકું ગણાયું છે. તેથી એ કામ કરનારો અલગ વર્ગ એક વર્ગ તરીકે જેટલો વહેલો નાખડ થાય તેટલું સારું. દરેક માણસ પોતાનાં અંગત કામકામ પોતે કરી લે એ જ હક છે. કુટુંબીજનો કુટુંબનાં એવાં કામોને પહોંચા વળે. એમાં નોકરવાકરનું પ્રયોજન ન હોતું જોઈએ. માણસ ખીમારીને લીધે અર્થજ દસામાં આવી પડે અને ખીમની સેવા લેવી પડે તો કુટુંબીજનોની, પડોરાની, મિત્રોની મદદ જરૂર લે, અને એ કામ તેઓ પ્રેમશાને કરે. પણ પોતાની મુશ્કેલી દૂર થતાં એ માણસ ફરી સ્વાવલંબી બની જાય.

૧૨. અત્યારે તમામ વસ્તુઓ અને પ્રજ્વલિતોના મૂલ્યની આંકણી નાણાંના ગણથી કરાય છે, એટલે જેમાંથી ધનપ્રાપ્તિ થાય તે શ્રમ ઉત્પાદક એવો ખ્યાલ પ્રચલિત છે. પણ અત્યારે જે આર્થિક અને ઉત્પાદક પ્રજ્વલિતો કહેવાય છે, તેની આંખોની આનન્દભૂતિમાં સુખસગવડ અને પ્રગતિના ગણથી કરવામાં આવે, તો જેમાંથી ધનપ્રાપ્તિ થાય છે એવે તેથી ઉત્પાદક ગણાય છે, એવી ધણી પ્રજ્વલિતો કેવળ નકામી નહિ પણ ખરેખરે અનર્થ કરનારી માલમ પડે.

૧૩. જેમના અગાથી માનવ સુખ સંતોષ અને પ્રગતિ સધાય તેમના જ શ્રમને ઉત્પાદક શ્રમ ગણવે. જોઈએ અને તેમને જ તેમના શ્રમના પ્રમાણમાં વાજબી બહેલો મળવો જોઈએ તે સિવાયના ખીમઓની કમાણી એ ઓછી રીતે મેળવેલી કમાણી જ કહેવાય. છતાં આ કસોટીએ જેઓ ઉત્પાદક શ્રમ કરનારાની ગણતરીમાં ન આવી શકે એવા ધણા માણસો બહુ મોટી કમાણી કરતા એવામાં આવે છે. તેથી સમાજમાં આર્થિક અસમાનતા, દુષ્ટ અને કંઠાહિત ઉત્પન્ન થાય છે.

~ચાડુ

વિકલદાસ કોઠારી

હિંદની સંજ્ઞવની

[શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસની જયંતી અમદાવાદમાં
દેશાઈએ આપેલા આધ્યાત્મિક ચર્ચેલા એક મુદ્દો સાર.]

હિંદના અર્વાચીન ઇતિહાસનાં છેલ્લાં ૭-૮ ડેકાં
તપાસતાં એક વસ્તુ આજે પણ બોધક થઈ પડે એવી
તરી આવે છે. આ સેકાં એટલે બે હજાર ધર્મો માનનારી
પ્રજાઓનું હિંદમાં આગમન. એક ઇસ્લામ, બીજા ખ્રિસ્તી.
બેક ધર્મોઓ અન્યધર્મોઓને વટલાવવામાં માને. બેક
પોતાના ધર્મની સર્વશ્રેષ્ઠતામાં યોછીવતી છતાં ઝનૂની
આરવા રાખે. બેક ધર્મોઓ હિંદના ઉપયોગમાં માને છે.
બેક એકેશ્વરની માન્યતાવાળા ધર્મો. બેક હિંદમાં વાલી
મુતિપૂર્ણને હસનાર કે ધુત્કારનાર. અને આ ટળનાં
બીજું પણ નાનાં મોટાં સામ્ય-બિંદુઓ કદાચ હશે.
આટલાં આનંદ પાત્ર છે.

પહેલાં આપ્યા ઇસ્લામીઓ. તેઓ મુઘલ કરતા આપ્યા.
શરૂમાં લૂંટખી દુકંત થઈ ચાલ્યા જતા. તેમાંથી રાજ્ય
સ્થાપીને રહ્યા તે રેશના બન્યા. આ કાળ એટલે
૧૨-૧૩મા સેકાનો કાળ. ઇતિહાસ લેતાં, ભડી નજરે એક
સામાન્ય મોટી વસ્તુ એ દેખાય છે કે, આ કાળમાં
હિંદુધર્મમાં એક પ્રકારની આધ્યાત્મિક અરાજકતાની
દશા હતી. વારાળાંથી, બેચનીચાત્વ, અને તેમાંથી
જન્મની પામર ભુદ્રા આ વખતમાં બતાવી શકાય. તેનાં
સૂચક લક્ષણો ભણે ન દોષ એમ, રાજકીય એકતા આ કાળે
રહી નથી, અને અધ્યાત્મકેયમાં અનેક દેવદેવીઓની ૮૮
કે તામસ પૂજા ચાલે છે. આને જ ઇસ્લામીઓ જતપરતી
કહે છે અને તે સામે અનપરતી-નિવારણનું જ નહું જત
બહુ કરી બેસે છે.

આ દશા એક મોટી ક્રાંતિની જ છે. તેમાં સમાજ-
જીવનનાં આધ્યાત્મિકથી માંડીને આર્થિક, રાજકીય તે
સામાજિક બધાં અંગે સંકોચાય છે. બધે અજાણ
અને અજિજ્ઞતાના પરિતાપ આપે છે. સહેલો છતાં આ
લેઈ વ્યાકુલ પાયા છે; તેમનામાં છાંડે ડાંટે, આ બધું
લેઈને, કયા અને કુઝળતું પહોંચું નહોતું. પરિણામે
હિંદના એ આધ્યાત્મિક અરાજકતા કહેવ રૂપે, અનેક
સંત-પ્રતિષ્ઠા પાકે છે, જેઓ એક રામનંદીશની સાદી
ભક્તિ અને શરણ મહેનતુ જીવન ઉપદેશો છે. તેઓ બધા
લોકની બાપામાં અને તેમની વચ્ચે રહી કાચ કહે છે,
તે તેઓ મોટે કાગે સામાન્ય લોકમાંથી પાકેલા છે.

આમ પાંચે યશોવંતુ લોકજીવન ઔરજલેલના કાળમાં
પાણું લેખાય છે. તે પાછા ઝનૂની ધર્મકારણ જન્મે
છે. લરકરને ભેરે અને લાંબા આશુધ્યાના સદ્ગાથે, આખા
દેશમાં એ પહોંચાડે છે. બીજું તો કાંઈ નહિ, તેને તોડવું

તા. ૧૦-૩-૪૬ના રોજ ઊજવાઈ તે પ્રસંગે શ્રી મહાન્યાઈ
તો લેઈએ જ; પરિણામે મોગલ સામ્રાજ્ય પર મરાઠા
અને શીખના હલ્લા ચાલે છે. અને સામ્રાજ્યની સત્તા માટે
મોહામાંદે મુસલમાનોમાંય કુસંપના બધા ભંગે છે.
૧૨૨૫૨ દેશ અને વિરોધના આ અંધકાર યુગમાં પાછી
આધ્યાત્મિક અરાજકની દશા આવી લાગે છે. એના સૂચક
ચિહ્નરૂપે દોષ એમ, ૧૮મા સેકામાં કાગળે જ કળીર
નાનક આદિ જેવા એક સંત યુગપ્રવર્તન કરનારો પાકે
છે. આ યુગ એ રીતે ખાલી બધ છે.

અને એ જ સેકામાં અંગ્રેજો વેપારીમાંથી રાજકર્તા
થઈ બધ છે. હિંદીઓ એક નથી; તેઓ પોતાપોતાનાં
અલગ છુદ્દ સ્વાર્થ-દેવદેવીઓ બને છે. એમની તુલનામાં
અંગ્રેજો એક વેપાર દેવના પૂજકો તો ખરા જ. અને
ખ્રિસ્તીઓ પણ ગિસનો સ્વાર્થો હિંદના આધ્યાત્મિક
પૂજને પડકાર કરે છે. હિંદની ખાસિયત છે કે, આખા
વિષય કાળે રાતો પેદા થઈ સમન્વય અને પુનર્જીવનનો
નવમંત્ર રોપી આપે છે. ૧૯મા સેકાના પ્રારંભમાં જ આના
દ્રશ્યો પાકતા લેવા મળે છે. દેવદ્રનાય, કેશવચંદ્ર
એન, સ્વામી દયાનંદ, રામકૃષ્ણ પરમહંસ જ બ્રાહ્મણમાં
પેદા થાય છે. તેમણે શરૂ કરેલી પરંપરામાં આજ આપણો
દેશ આમળ વધ્યો છે.

આ વિદ્યાર્થનો પાઠ સ્પષ્ટ છે. હિંદમાં છુદ્દ વારાળાંથી
કે સ્વાર્થની સાકારીના બૂળમાં આધ્યાત્મિક અરાજક
કે નાશિતકતા દોષ છે. તે દૂર કરવા દોરા જ હિંદના
આત્માને જાગવી શકાય છે. આજે યુરોપના દેશો રાષ્ટ્રધર્મ
અને સામાજ્યવર્યાના અમુક કે તમુક વાદરૂપે બતાવે
વળગ્યા છે. ઇસ્લામના જન્મકાળે અરબસ્તાનની ટાળાઓ
જેવા જ યુરોપનો ઘાટ ચાલે છે. એમાં ઈશુ ખ્રિસ્તને રચાન
નથી; માનવકુટુંબની એકતાને માન નથી. નયુ જ્ઞમલ
મયા લક્ષ્મી દમ પ્રાપ્ત્યે મનોરમન, — લોભ અને મહેનું
અરાજક છે. રામકૃષ્ણના કાળનો જ યુગ નવે અવતારે
આજે આપ્યો છે. તે કાળે હિંદના આત્માને માત્ર અંગેજ
પડકારતો હોય; આજે આખી ગોરી સંસ્કૃતિનો પડકાર
આવી રહ્યો છે. ઇતિહાસને પૂછીએ, તે અત્યારનો ભેટલો
પણ અનુભવ છે તે લેઈએ, તો લાગે છે કે, આધ્યાત્મિક
નવમંત્રની એ જ ભૂની સંજ્ઞવની હિંદને સહશે અને
કામ દેશે. હિંદે તેના સંવયુકોના અગર સંદેશને
આજે છવી જણાવેના લેઈએ. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસની
જયંતી વખતે આ આપણા ઇતિહાસનો પાઠ ચાલ કરવા
જેવા છે.

સમાજવિદ્યાઓની પરિભાષા

હિંદના રાજકારણ અંગે જે આજે ચારેકોર આવી રહ્યું છે તે ખરું જોવાં તો સ્વતંત્ર હિંદનું નિર્માણકાર્ય થઈ રહ્યું છે, એમ કહેવું જોઈએ, એટલે કે, જે ચાલે છે તે રાજકારણ નહિ, રાષ્ટ્રકાળ છે. મુસ્લિમ લીગ કે એને મળતાં નાનાં મોટાં કોમી નૃપો કે મંડળો જે કામ કરે છે, તેનો પ્રકાર આવો નથી; તે તો મુસ્લિમીયીનું રાજકારણ વધારે લાગે છે. પરંતુ કોંગ્રેસનું કાર્ય એથી આગળ વધીને આખા રાષ્ટ્રનું સ્વતંત્ર નિર્માણ કરવાનું છે. ગણતંત્ર, તેમાં, જેને રાજકારણ કહેવાય છે, તે આવી ભય છે. પણ પેલાં નાનાં નાનાં કોમી કે વિશેષ-હિતવાદી નૃપો તો તેમાં જ પર્યાપ્ત થાય છે, અને તેથી જ તેમનું રાજકારણ અને કોંગ્રેસનું કાર્ય એક પ્રકારનું નથી રહેતું; આ ફેરને લઈને કોન્ગ્રેસના ને ખીલનાં કામમાં કદ-એક જ નહિ, શુણ્ઠ-પ્રકારએક આવી ભય છે.

પણ આ લેખનો વિષય આ નથી. તે પરથી એટલું જ કહેવાનું છે કે, આજે દેરાબરમાં શું ચાલે છે તે ભણવા માટે પ્રભુ આતુર બનવા લાગી છે. લોકભાષી રથાપવા ઇચ્છતી કોન્ગ્રેસ તેતે એ બધું કહેવા, સમજાવવા અને તે દ્વારા તે પ્રભુચક્તિનો પ્રવેશ સાથે ચાલે છે.

અને આ માત્ર સ્વતંત્રતાની લડતને અંગે નથી. નહું બંધારણ ઘડાય છે; નહું અર્થકારણ વિચારાય છે; નવા નવા ઉદ્યોગો ઊભા કરવા માટે યોજનાઓ ઘડાય છે. આમ, આજ સુધી ને હોતોમાં પરદેશી ગેરાલો દોડા ને ધોડાક અંધેરે બજેલા દેશી 'નોડા' માણસો જ સમજે ને ફરે તે ખરું, એમ આજ-પ્રભુ માનવી ને ચાલતી, તેની અંદર આ નવા યુગમાં આપોઆપ સુધારો થતો જાય છે. તે થતો પણ જોઈએ. આ ઊગતા લોકભાષી માનસને બેરોબર પોખીને કેળવતા જનું જોઈએ. એ એક જાણુ લોકશિક્ષણનું કામ પોતાને જોરે ભગઈ ભય છે. શિક્ષણ-જગતે તેને સમજી જઈ આપકારનું જોઈએ એટલું જ નહિ, એ સ્વયં ભગની માનને પહોંચી વળવા તૈયાર થયું જોઈએ. કમનસીબ જોગે, ચાલુ શિક્ષણ-જગતમાં આ સમજ હજી ભગી નથી, તો તેને પહોંચી વળવાની તો પાત જ કયાં રહી? આ એક ભારે ટીકા છે; પણ તે સાચી છે. કેવી રીતે તે જોઈએ.

કપાડું છે કે, ઉપર કહેલા પ્રકારની માનને લોકભાષા દ્વારા જ પહોંચી શકાય. ચાલુ શિક્ષણ-જગત આ માનના વિષયોને, કદાચ અમુક અંશે ને અમુક મર્યાદામાં, ચર્ચાઈ દેશે. પણ તે અંગ્રેજીમાં જ મોટાં લાગે. આ માધ્યમ તો ન ચાલે એ કપાડું છે. અરે, કોલેજોમાં લખાતાં જોડાઓ માટે પણ એ માધ્યમ નકારું નીવડતું છે! આજે વિદ્યાર્થીઓ સમજવા માટે છે, પણ અંગ્રેજી આડે આવે છે. તેમને એ બધું જ્ઞાન માટલામાં જોઈએ.

યુનિવર્સિટીઓ એની આટલે ઊભા છે. પણ એ તો ભલે હજી તેમનું નેટલું ચોટુંક પરદેશી રૂપનું આધુન્ય બાકી હોય એટલું ધસારી કાઢે. હોડો માટે એમ નથી. છાપાં એમને આજે જોવી આવડે તેવી પણ કેળવણી આપી રહ્યાં છે. ખખડો જ બધી આ ચાલુ ધરતરની પ્રક્રીને અંગ્રેજી હોય છે. તે ખખડો અંગ્રેજીમાં જ પહેલી રાખેલજ થાય છે. તેથી દેશી છાપાંને તેનાં કાલાંપાકાં બોહોંખાં ભાષાંતરો દસરડવાનાં થાય છે. કેટલીય વાર તે અવાચ્ય હોય છે; તેમાં ચોક્કસાઈ નથી હોતી. એનું કારણ સ્પષ્ટ છે. દેશી પરિભાષા ખૂટે છે; અને ઉપરાંત અનુવાદ-કળા પણ ખીલી નથી. આ બેઠે વાતનો કસોટી-કાળ બેઠો છે. ને એનો બેરોબર સામનો કરીએ, તો આ બેઠે વરતુ આપોઆપ પ્રભુશિક્ષણની એરણ પર ડિખાઈને તૈયાર થઈ ભય. આને મદદ કરવી જોઈએ. તે અંગે એક બે વરતુ ને ચાલુ થાય તો ફાવે—

૧. અર્થશાસ્ત્ર, રાજકારણ હજી સમાજવિદ્યાના વિષયો સ્વભાષામાં લખાવવાનું રાજ કરવું જોઈએ.
૨. એટલે, તેને માટે પરિભાષા પણ હોવી જોઈએ. તો આ વિષે સામયિક અગતિઓ અને ગ્રંથો લખવાનું કામ ચાલી રહે.

તાજેતરમાં ખદાર પંડેલ શ્રી નરહરિભાઈ પરીખ કૃત 'માનવ અર્થશાસ્ત્ર' આ રીતે અતિ ઉપયોગી અને વેળાસરનું પુસ્તક છે. તેમાં શ્રી વિદ્યલદાસ કોકારીએ તૈયાર કરેલી અર્થશાસ્ત્રની પરિભાષા પણ પુરવણી તરીકે આપી છે. તેખડો તથા અનુવાદોને એ ખખડી થઈ પડશે ગાઈ થું.*

તેમ જ રાજકારણની પરિભાષા હવે કાંઈક ચોક્કસરૂપે મળવી જોઈએ. બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળના પ્રતિનિધિઓ આવે છે, તેઓ ભાવી રાજબંધારણ વિચારશે. તેને અંગે આપણી પ્રભુએ વિચાર કરવો જોઈએ; અથવા આખાની રિયલિમાં, તેની પાસે એ વિચાર કરાવવો જોઈએ—તેને એ બિંને વિચાર કરતી કરવી જોઈએ. એટલે તેને તેની ભાષામાં સમજ પડે એમ એ બધું જોલાવું, કપાવું, ચર્ચાવું ને વિચારાવું જોઈએ. બંધારણ અંગે નાની નાની ખાસીકાઈઓમાં જઈને બધું ટપાસાશે. તે બધાને આપણી ભાષાએએ પહોંચી વળવાનું છે. કોન્ગ્રેસ સભ્ય પર એ અગતિ. હિંદુસ્તાનીમાં એ અગતિ—અર્થાત્ જોઈએ.

કરનેભા ખરડા પણ તેમાં જ કરવાના યશે. આ બધા માટે હિંદુસ્તાનીના કાર્યકર્તાઓ તથા દેશી ભાષાના પ્રેમીઓએ તૈયાર થવાનો કાળ આવી ગયો છે. યુગસતમાં અર્થશાસ્ત્ર, રાજકારણ વગેરેના અર્થપાકો આ બાબતમાં ઘણી મદદ

* તેની આગળથી સહિત અલગ એપેન્ડી ફો તેને વિષયક પસંદગી બખાવનું કામ હાથ ઉપર છે, તે ચોક્કસ વખતમાં પ્રકાશ કરશે.

કરી રાકે. કેટલાં અને કયા રાષ્ટ્રોના લુચ્ચાતી પર્ચાઈ તરત જોઈએ, એની યાત્રી તેઓ આપી રહે. તેને માટે સમર્થક રાષ્ટ્રો પણ સૂચવી રાકે. બીજા ભાષાએથી

વિદ્યાના, આ કામમાં હાથ હઈ પોતાની વિદ્યાને પણ તાજ ને તેજસ્વી કરશે એવી આશા છે.

૧૩-૩-૪૬

મગનભાઈ દેસાઈ

• સમવાયતંત્ર અને સમૂહતંત્ર

રાજ્યસાક્ષમાં રાજ્યોનું અનેક રીતે વર્ગીકરણ કરવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે, સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ રાજ્યસત્તા ક્યાં રહેલી છે, એ ધોરણે કરવામાં આવેલું રાજ્યનું વર્ગીકરણ બેઠકોએ તો, ક્યાં તે એક જ માણસના હાથમાં હોય તેને રાજાચાહી કહેવામાં આવે છે; દેશના મૂલીસર ઉમરાવોના હાથમાં હોય તેને અમીતચાહી કહેવામાં આવે છે; ગદ્યવાગ્ધાના ન્યૂનમંદારો અને ધનિદોના હાથમાં હોય તેને પત્તિકચાહી, અને પ્રજા સમસ્તતા હાથમાં હોય તેને લોકચાહી કહેવામાં આવે છે.

એ જ રીતે રાજ્યતંત્રના પ્રકાર ઉપરથી પણ રાજ્યનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે, દેશની સમગ્રી રાજ્યસત્તા અવિભાજ્ય રીતે એક જ મધ્યસ્થ તંત્રને સુપરત કરવામાં આવી હોય તેને ઇકગ્રંત્રી (unitary) રાજ્ય કહેવામાં આવે છે. જ્યાં રાજ્યસત્તાના મધ્યસ્થ અને પ્રાંતિક એવા બે ભાગ પાડીને દેશના રાજ્યબંધારણમાં સ્થાન રાખીને રૂપરેખા સત્તાઓ મધ્યસ્થ રાજ્યતંત્રને સોંપવાની અને અનુકૂળ રાજ્યસત્તા રાષ્ટ્રના અંગત ધરોળના પ્રાંતિક તંત્રને સોંપવાની ભેગવાઈ કરવામાં આવી હોય, એવા રાજ્યને દ્વિગ્રંત્રી અથવા સંયુક્ત (dual or composite) રાજ્ય કહેવામાં આવે છે.

આ બહુગ્રંત્રી અથવા સંયુક્ત રાજ્યના પણ બે વિભાગો પાડી વિચાર કરવામાં આવે છે. તે વિભાગો આ છે : મળવાયતંત્ર (federation) અને સમૂહતંત્ર અથવા મળતંત્ર (confederation)

આટલી પ્રસ્તાવના પછી આપણે સમવાયતંત્ર અને સમૂહતંત્ર એટલે શું, તથા એ બંને વચ્ચે બેઠક શો, તેનો વિચાર કરીશું.

આપણે ઉપર બેઠક કે, બહુગ્રંત્રી અથવા સંયુક્ત રાજ્યમાં રાજ્યસત્તાને મધ્યસ્થ અને પ્રાંતિક એમ બે ભાગમાં વહેલી નાખવામાં આવે છે. આમ કાપી ૧ : એકગ્રંત્રી રાજ્યની જેમ એમાં રાજ્યસત્તા અવિભાજ્ય કેમ નથી ? એમાં કારણે સમવાયતંત્ર તેમ જ સમૂહતંત્રના મૂળમાં રહેલાં છે.

પ્રથમ આપણે સમવાયતંત્રનો વિચાર કરીશું. જે કે જેથી વધારે સામાન્ય રીતે સ્વતંત્ર રાજ્યો એકત્ર થવાને પરિણમે સમવાયતંત્ર કહેવું છે. આ રાજ્યો અથવા સમવાયતંત્ર રચનાર ધરોળ—દરે પછી આપણે એજને સમવાયતંત્રના ધરોળ તરીકે જ યોગબીજું—માં ભવિ,

લાખા, સંસ્કૃતિ, ધર્મ, પ્રદેશ, ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ વગેરે લીધે અનેક પ્રકારની ભિન્નતા હોય છે. દાખલા તરીકે, રિપબ્લિકેન્ટના સમવાયતંત્રમાં ફ્રેંચ, જર્મન અને ઇંગ્લિયન એવા ત્રણ ભવિ, ભાષા અને સંસ્કૃતિના ભેદો છે. કેનેડાના સમવાયતંત્રમાં બ્રિટિશ અને ફ્રેંચ ભવિ તથા ભાષાના ભેદો છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ઉત્તરનાં કેટલાંક રાજ્યો ઉદ્યોગપ્રધાન છે અને દક્ષિણનાં કેટલાંક રાજ્યો ખેતીપ્રધાન છે. જર્મનીના સમવાયતંત્રમાં તેનાં ચોટામાં મોટા ધરોળ પ્રશિયા અને નાનામાં નાના ધરોળ વચ્ચે હદ તેમ જ સામર્થ્યની દૃષ્ટિએ છીડી અને કુંજર ભેદો વડાવત છે. આ ઉપરાંત સમવાયતંત્રના પ્રત્યેક ધરોળમાં પોતાની સ્થાનિક અસ્થિતાની ભાવના પણ હોય છે. એ ધરોળ ઉપર નજીવેલી તેમની ભિન્નતા તથા તેમની સ્થાનિક અસ્થિતા જતી કરવાને ટેવાર નથી હોતા. અને આમ છતાં એ ભિન્નતાઓ અને પ્રાંતિક અસ્થિતાઓના વાઙ્ચેએ બેઠકારી વ્યાપક રાષ્ટ્રીયતાની અને એકતાની ભાવના પણ તે બધામાં હોય છે, અને તેથી જ સમવાયતંત્ર સરખા બને છે. ધરોળો આ વૈયક્તિક ભિન્નતાઓ તથા સ્થાનિક અસ્થિતા તેમ જ એ બધા ધરોળમાં રહેલી સર્વસામાન્ય વ્યાપક રાષ્ટ્રીયતા અને એકતાનો સમવાયતંત્રમાં સમન્વય કરવામાં આવે છે. એટલા માટે સમવાયી રાજ્યબંધારણમાં રાજ્યસત્તાના મધ્યસ્થ અને પ્રાંતિક એવા બે ભાગ પાડવામાં આવે છે, અને તેમાં કોરો વાકસપણે નક્કી કરવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે આંધવામાં આવેલી મર્યાદાની બહાર મધ્યસ્થ કે પ્રાંતિક એકે સત્તા જઈ રાકે નહિ. રાજ્યસત્તાની આ રીતની વહેંચણીને કારણે ધરોળ પણ પોતાની વિશિષ્ટતા ભળવી રાકે છે. સામાન્ય રીતે સરહદો, પરદેશોની વિષયો મધ્યસ્થ સરહદને સોંપવામાં આવે છે, જ્યારે ધરોળની આંતરિક વ્યવસ્થા તેમને સોંપવામાં આવે છે. છતાં સમવાયતંત્રમાં ધરોળ અલગ રાજ્ય તરીકેની પોતાની દરેની મિટાવી દે છે. દરેક ધરોળના નાગરિક સમવાયતંત્રના પણ નાગરિક બને છે. દાખલા તરીકે, ન્યૂયૉર્કવાસી ન્યૂયૉર્કનો તેમ જ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનો નાગરિક છે, બાર્બેડોસવાસી બાર્બેડોસનો તેમ જ જર્મનીનો નાગરિક છે. આમ સમવાયતંત્ર એ એક જ રાજ્ય છે. એનો ટોઈ પણ ધરોળ એક વખત તેમાં દાખલ થવા પછી કાયદેસર રીતે તેમાંથી છૂટા થઈ શકતા નથી.

હવે આપણે સમૂહતંત્રનો વિચાર કરીએ. એ પણ સમવાયતંત્રની પેઠે જ કે બીધી વધુ સ્વતંત્ર રાજ્યોનું જોડાણ છે, પરંતુ વાસ્તવમાં એ બંને વચ્ચે શૌલિક ભેદ છે. પ્રથમ તો સમવાયતંત્ર સંયુક્ત છતાં એક જ રાજ્ય છે, જ્યારે સમૂહતંત્ર એક રાજ્ય નથી. બંનેમાં તેમના ધટોનું સ્થાન અને પદવી ભુદાં ભુદાં છે. સમવાયતંત્રનો ધટક પોતે સ્વતંત્ર અને સાર્વભૌમ રાજ્ય નથી. જ્યારે સમૂહતંત્ર, તેનાં ધટક-રાજ્યોએ કસાવેલા અમુક હેતુઓને માટે થયેલું સ્વતંત્ર અને સાર્વભૌમ રાજ્યોનું જોડાણ છે. એ દરેક રાજ્ય પોતે આદે ત્યારે કાયદેસર રીતે સમૂહતંત્રમાંથી છૂટું થઈ શકે છે. સમવાયતંત્રના બેથી હેતુની એકતા ન હોવાને કારણે એ સમવાયતંત્રના બેટલું રક્ષણી એક સરકારક નથી હોતું. સમૂહતંત્રનો પ્રત્યેક ધટક સ્વતંત્ર અને સાર્વભૌમ રાજ્ય તરીકે આજ રહેતો હોવાને કારણે તેનો નાગરિક સમૂહતંત્રનો નાગરિક નથી બનતો.

તથા તેનાં ઉપર સમૂહતંત્રની સીધી સત્તા હોતી નથી. આથી સમવાયતંત્રમાં જે સ્વતંત્ર એકતા હોય છે તે સમૂહતંત્રમાં નથી હોતી.

સમૂહતંત્રના મૂળમાં જ રહેલી આ બધી ખામીઓને લીધે સમૂહતંત્રનો એકે અખંડતા સફળ થયેલો ઇતિહાસમાં દાખલો નથી. સિવિયલ્સ, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ અને બર્મીનીનાં સમવાયતંત્રો આરંભમાં સમૂહતંત્રો જ હતાં. પરંતુ, ઉપર જણાવેલાં કારણોને લીધે, તે ધાર્યો હેતુ પાર પાટવામાં સફળ ન થઈ શક્યાં, એટલે છેવટે તેઓ સમવાયતંત્રમાં ફેરવાઈ ગયાં. આને ઇતિહાસમાં એક પણ સમૂહતંત્ર યોદ્ધા નથી.

હિંદમાં આને રાજબંધારણના પ્રશ્નો વિચારાઈ રહ્યા છે ત્યારે ઇતિહાસનો આ અનુભવ સમજવા એનો લાભ છે.

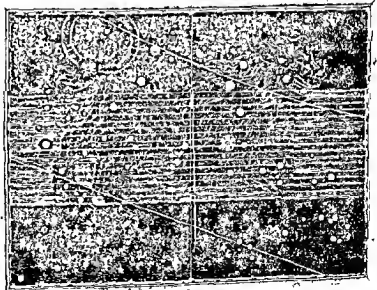
મથિલાઈ ૭૦ ફેબ્રુઆરી

સિંહ અને અવળો પ્રશ્ન

સમર્થિઓએ 'મધાનાં મોયાં પાણી' પસંદ કરેલાં કહેવાય છે. વસંત ઋતુની શરૂઆતના દિવસોમાં, રાતના નવ વાગ્યાના કુમારે, આકાશના પૂર્વ બાને મધા અને ઈશાન ખૂણામાં સમર્થિ ઊભા જણાશે. સમર્થિમાં રાત તારા છે જ્યારે મધા, સિંહ રાશિમાં આવેલા પોતાના જ નામના એક નક્ષત્રનો યોગદાર છે. તારામંડળમાં જે સૌથી વિશેષ ચળકેતો તારો હોય છે તેને એ મંડળનો યોગદાર કહેવામાં આવે છે. આપણે જોયેલાં મંડળોમાં પારિજન અને આદ્રા અનુક્રમે વૃશ્ચિક અને મૃગશીરખના યોગદાર છે.

સિંહ રાશિમાં બધાં મળી મળુ નક્ષત્ર છે — મધા, પૂર્વા ફાલ્ગુની અને જ્યેષ્ઠા ફાલ્ગુની. મધા નક્ષત્રનો ચક્રાકર કાલકરના જેવો છે, અને મધા તારા એ કાલકરની મૂકેનો છેડો છે. આ મધા નક્ષત્રની નીચે ચહેરા લંબચારસ બતાવતા ચાર તારાઓ છે. આ તારાઓ એ બેની જોડમાં એકબીજાની નીચે શિવિજનને સમાવેશ આવેલા છે. આપણે આ લંબચારસને ફાલ્ગુનીના લંબચારસ કહીશું. ફાલ્ગુનીના ઉપરના બે તારાની જોડને પૂર્વા ફાલ્ગુની અને નીચેના બે તારાની જોડને જ્યેષ્ઠા ફાલ્ગુની કહે છે.

પૂર્વા ફાલ્ગુનીના બંને તારા ચળકેતા છે, પણ એ બેમાં ઉત્તર તરફનો વિશેષ ચળકેતો છે. જ્યારે ફાલ્ગુનીમાં એક તારો ખૂબ ચળકેતો છે અને બીજો કાંપ કાંપી છે. એ એટલો બધો ઝંખો કેમ હશે? ઉત્તર ફાલ્ગુનીના ચળકેતા તારાને ચારબ લોહો અઠ પત્ર જળ જનક — સિંહપુત્ર કહે છે. પુત્રવંતું માન પોતાને નથી મળ્યું એમ માનીને તો એ કોપથી કાળો પડી ઝંખો નથી થયો હોય ?

મધ્ય નક્ષત્ર અને ફાલ્ગુનીના લંબચોરસને ધ્યાનમાં લઈએ તો સિંહ જેવી આકૃતિ લાગી થતી દેખાશે. મધ્ય તારો સિંહના આગળના પગ દર્શાવે છે અને દાંતરડાનો વળાંક એનું માથું. પૃથ્વી ફાલ્ગુની આ સિંહની કમર છે, જ્યારે હલારા ફાલ્ગુનીનો ચળકેતા તારો એનું પુચ્છ છે. સિંહ રાશિની સિંહ આકૃતિ, વૈશ્વિક રાશિના વીંછીની જેમ, પહેલી દૃષ્ટિએ એકદમ સ્પષ્ટ થઈ જતી નથી. પણ એક વાર સ્પષ્ટ થયા પછી એ હંમેશા માટે ચળમાં કેતારાઈ નય છે અને ભૂલી જવાતી નથી.

મધ્યાનું અંગ્રેજી નામ છે 'રેયુલસ'. રેયુલસ એટલે નાનો રાત્ન. સિંહ જંગલનો રાત્ન છે અને મધ્ય એનો યોગતારો છે. માટે તો એને નાનો રાત્ન નહીં કહી દોશ ? અથવા જંગલને જન્માવનાર મેઘરાત્ન એ મોટો રાત્ન અને જંગલમાં રાત્ન કરનાર એ હપરાત્ન એમ દલીલો નો મધ્યને નાનો રાત્ન નહીં ગણે દોશ ? એક બીજી રીતે મધ્ય ખરેખર નાનો રાત્ન છે. આકાશમાં જે માર્ગે ધર્મને સૂર્ય જમણું કરે છે એનું નામ છે કાન્તિવૃત્ત. સૂર્ય-માર્ગનું રક્ષણ કરવા માટે, કાન્તિવૃત્તના ચાર ભાગ પાડી, દરેક ભાગની જગ્યાભારી એક એક ચળકેતા તારાને આપ્યાનું પ્રાચીન ખાલિયાનિયાના લોકોએ કર્યું હતું. આ ચાર તારાઓ મધ્ય, પારિવત, મીનારય અને રેલિલ્લી છે. પ્રથમ વર્ગના આ ચારે તારા પૈકી એકલો મધ્ય કાન્તિવૃત્તની સાથે પાસે છે. સૂર્ય આકાશનો રાત્ન છે અને મધ્ય સૂર્યની અનુપરિચિતિમાં એનો વાહકરોય-હપરાત્ન-નાનો રાત્ન છે. વરસાદનો રાત્ન મેઘરાત્ન, અને એને જન્માવનાર સૂર્યને સપ્રાત દલીલોએ તો, વરસાદમાં નય નક્ષત્રો આદ્રા, પુનર્વસુ, પુષ્ય, આશ્લેષા, મઝા, પૃથ્વી ફાલ્ગુની, હલારા ફાલ્ગુની, હરત અને ચિત્રા પૈકી ખરાબર ગમ્ય સ્થાન ભોગવનાર મધ્ય, ખરેખર નાનો રાત્ન છે એમ લાગશે. અને ત્યારે સમજાવેલો મધ્યાનાં મેઘાં પાળી કેમ મસંદ કર્યાં હશે એનું પણ સ્પષ્ટ સંગતશે.

સમજાવેલી વાત મુલતવી રાખી સિંહ રાશિના તારાઓની થોડી પિંઝાન કરી લઈએ. મુદ્દ મધ્ય એક વિરાટ તારો છે, એ સૂર્ય કરતાં ૧૨૫ ગણો મોટો અને ૨૫૦ ગણો તેજસ્વી છે. પણ એ એકલતારો નથી. એનો સાથી તારો નીચા રંગનો માત્ર ફરખીન વડે દેખાય એવો

અંખો તારો છે. આ સાથીતારક પણ પાંદો યુગ્મતારક છે. આમ એકલપથી દેખાતો મધ્ય ખરી રીતે ત્રણ તારા મળીને બનેલો એક સંબંધ તારો છે.

સિંહ રાશિનો બીજો ચળકેતા તારો સિંહપુચ્છનો છે. એ બીજા વર્ગનો તારો છે. સૂર્ય કરતાં એ ૧૧ ગણો તેજસ્વી છે અને આપણાથી ૩૨ પ્રકારવાળું છેટું બેઠેલો છે. સિંહ રાશિનો ત્રીજો ચળકેતા તારો મધ્ય તરફના દાંતરડાના વળાંકનો બીજો તારો છે. એનું એક અરબી નામ સિંહલસાટ છે. લલાટના તિલક જેવા આ તારો આકાશના સુંદરતમ યુગ્મતારાઓ પૈકીનો એક છે. એનો એક તારો ખુલ્લો નારંગી રંગનો છે અને બીજો લીલી સોનેરી છાંટવાળા પીળા રંગનો છે. ૫૦૦ પ્રકારવાળું છેટું આવેલા આ બંને તારા એક સામાન્ય કેન્દ્રની આસપાસ ફેરકુંદરી ફરે છે. એમની એક ફેરકુંદરી લગભગ ૪૦૦ વર્ષે પૂરી થાય છે !

૨૧ મી જુલે સૂર્યનું દક્ષિણાયન (સાયન) થાય છે. આજ ક્ષણ સૂર્યનું દક્ષિણાયન કક્ષે રાશિમાં થાય છે. ૪૫૦૦ વર્ષ પહેલાં એ સિંહ રાશિમાં થતું હતું. મિસરના પિરામીડો ઘણા નંદા મનાય છે. એ પિરામીડો જેટલું નવું તરનું એક સી-સિંહ (ફિન્કસ) નું પૂતણું છે. આ સિંહ રાક્ષસી દંડનું પર્યવરનું એક મોટું ખાવડું છે. કંઈ નહિ તો ૫૦૦૦ વર્ષ જેટલું એ પુરાણું મનાય છે. પિરામીડમાંના મુતરેદો કપર તે સમયના કુલતારાનો પ્રકાર પડે એવી યોજના કરેલી છે. એ જ પ્રદેશના મુશ્કિયાળી ખગોળજ્ઞ સ્થપતિઓએ, પોતાના સમયનું, સિંહમાંનું સૂર્યનું દક્ષિણાયન અમર કરવા, એ વિરાટ સી-સિંહ સર્જ્યો છે, એમ માનીએ તો એમાં કહ્યું જ અભૂતપૂર્વ નથી.

આપણી રાશિનો સિંહ કયા ક્યાનકનો સિંહ હશે ? સત્ત્વ દિલીપના સિંહના રૂપમાં પરીક્ષા લેનાર ઇન્દ્રનું આ રંગભૂષિતું હશે ? કે પછી યુદ્ધમાં રાક્ષસ સાથે જંગ થઈ બેઠી, એનો નાશ કરી જનતાનું કલ્યાણ કરનાર વાલમસિંહ વાલીનું ? વળી દેવમંદિર, રાજદ્વાર યા ધરના પ્રવેશદ્વારે સિંહ બેસાડવાનો આપણે ત્યાં રિવાજ છે એ કઈ ક્યાની અંતકડી હશે ? સિંહ રાશિના મધ્ય નક્ષત્રપા અવળા પ્રમાણે ચિહ્ન જેવી આ નિજાસા અગમ્ય સ્વસ્થવાળો તો નહિ દોષ ને ?

છાંદુભાઈ સુધાર

રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર વિષે એ સવાલો

‘અથ અ’માં મુજરાત હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભાની સ્થાપનાની બહેરાત વાચકોએ જોઈ હશે. ત્યાર પછી તરત થોડા દિવસમાં છાપામાં ‘અંગિલ મુજરાત પ્રાંતીય રાષ્ટ્ર-ભાષા પ્રચાર સમિતિ’ના પદવીધરનાં નામ આવ્યાં. આ એક અકસ્માત પણ હોય. પરંતુ તે પડથી, અને પહેલાં પણ કેટલાય વખતથી, ગવાનવાર પૂછપરછ થયા કરે છે કે,

આ રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર સમિતિ શું છે ? આનો બહેર જવાબ આપવો મીઠું થશે.

આવી પૂછપરછ આ સમિતિના મોટા નામને લઈને જાય છે. આ સમિતિનું ‘ટાટ્ટમાળ’ પ્રચારનું નામ જામક છે. પ્રાગાલિકતાને ખાતર પણ તેના સંચાલકોએ તે બહુવિધ નેઈ એ, જેથી લોક નાહક બુલાવામાં ન પડે.

આ સમિતિ 'હિંદી-નાગરી'ના પ્રચાર કરે છે. રાષ્ટ્ર-ભાષાનું લોકમાન્ય નામ 'હિંદુસ્તાની' તેને માન્ય નથી; ને એને 'હિંદી' નામ માન્ય હોય તો તે એ વાંધરી શકે છે; એમાં સ્પષ્ટતા પણ છે, અને ચેરસમજને સ્થાન યોગ્ય થાય છે.

તે સંસ્કૃત શૈલીની હિંદીને માને છે. તેની લિપિ નાગરી છે, એમ જણાવી, તે લિપિના પ્રચાર કરવામાં માને છે. આ કાંઈ 'પાણી' રાષ્ટ્રભાષા ન થઈ. તે તો એ લિપિમાં લખાતી એવી એ સરળ હિંદી વર્ણના સુજન્ય સમાચરણ ભાષા હિંદુસ્તાની છે, તે છે. તેથી સમિતિનું નામ તો બદલવું જોઈએ.

પણ તેના સંચાલકો તે કદાચ ન જાણે. 'રાષ્ટ્રભાષા'ના નામે તદ્દનું એ પરીક્ષાર્થ ચાલવું હશે, તે સલાખે રાખવા માટે તેમાં અત્યુક્તતાનો લાભ હોય. એ લેખ જતો ન કરી શકતો હોય.

પરંતુ જનતા સ્પષ્ટતા માગે છે; તેણે તે માગવી જોઈએ, ને તેમને એ મળવી જોઈએ. તે એ છે કે, 'રાષ્ટ્રભાષા' શબ્દ ગ્રામ્ય છે, અને તેને નામે હિંદી શૈલીનાગરી લિપિના પ્રચાર કરવામાં આવે છે. મહાસભાએ તથા ગાંધીજીએ એને રાષ્ટ્રભાષા કહી છે, તે બધવા કે પ્રચાર કરવા માગનાર સમજે કે, વર્ણ નાગરી એક લિપિ લઈને ચાલતો હિંદુસ્તાનીના પ્રચાર એ મહાસભાને માન્ય છે, અને એને માટે ગાંધીજીએ હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભા નામે અલગ સંસ્થા સ્થાપી છે. યુગશત હિંદુસ્તાની પ્રચાર સમિતિ એ સંસ્થાની નીવડેલી પ્રમાણે પોતાનું કામ કરે છે.

એક એવા સવાલ પણ આવશે છે કે, ત્યારે પૈલી હિંદી-નાગરી પ્રચાર સમિતિના પ્રમુખ શ્રી મુનશી કેમ છે? કેટલાક મહાસભાવાદી પણ એમાં નથી?

આ સવાલ ખડું એટલે તેઓને પૂછવો જોઈએ. હું તો એનો સામાન્ય જવાબ જ આપી શકું. શ્રી મુનશી હિંદી સાહિત્ય સંમેલનના પ્રમુખ છે. તે વ્યક્ત એ તેની પ્રચાર પરિવેશના પ્રમુખ થયા હતા. તે સ્થાનેથી તેમણે પણ આખા હિંદની બધી કોમો—હિંદુમુસલમાન સી—વચ્ચેના માધ્યમ તરીકે એક ભાષાની જરૂર માની જ છે, અને તે 'હિંદી-હિંદુસ્તાની' છે, એમ કહ્યું છે. માનવો અથડો જવા હઈએ. અલક્ષ્ય છે, એક રાષ્ટ્રભાષા થી માટે જોઈએ તે એમને હજાર છે. કૌંચેસ તેને જ 'હિંદુસ્તાની' કહે છે. તો પછી અથડો ક્યાં રહો? એ અથડો રાષ્ટ્રભાષાના ક્ષેત્રનો નથી. એ અથડો હિંદના કોમી અથડાને અંગેનો છે. તેનું સ્વરૂપ શ્રી મુનશીનાં વ્યાખ્યાનોમાંથી હું એ સમજીશું છું તે કહું.

ઉપર પ્રમાણે હિંદુસ્તાનીને રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સ્વીકાર્યાં પછી, હિંદી ને તેના પ્રચારની ખાસ યાત્ર રહે નહિ. પણ શ્રી મુનશી તેને ખીલ એક દરિયાઈ દુરી સમજાવે છે. એ ખિંદુ રાષ્ટ્રમાળા અંગેનું નથી પરંતુ દેશના બધા

હિન્દુઓ માટે એકભાષા સ્થાપનું છે. આને બધા હિંદુઓ એક ભાષા નથી જાણતા. તેમની મૂળભાષા સંસ્કૃત છે એમ કહેવાય. પરંતુ એ જાણતી નથી. હિંદુઓ જાણે છે તો પોતપોતાની પ્રાંતભાષા; અને તે જ ભાષા તે તે પ્રાંતની બધી કોમોની હોય છે. એટલે પ્રાંતોના હિંદુઓએ પોતાની એક હિંદી ભાષા કહવી, એ વિધાન રાષ્ટ્રીય એકભાષાના ક્ષેત્રનું નથી. કોમ અંગેના સવાલ એથી નિરાશ જ હેતુ છે. એટલે, મહાસભાવાદી તરીકેના સવાલ આવે છે ત્યાં, રાષ્ટ્રભાષાપ્રચારનું સ્થાપકાર્થ સ્પષ્ટ છે અને તે હિંદુસ્તાની પ્રચાર છે.

આ બાબતમાં સરદાર વલ્લભભાઈ ખેલવે એક સુચરણી બાઈએ પૂછેલા પ્રશ્નનો તેઓએ એવો જવાબ દેવાડ્યો. તે ૧૯૪૫ના ડિસેમ્બર અંકમાં આપાયો હતો, તે નીચે ઉતારું છું:

પૂર્વ, તા. ૧૬-૧૧-૪૫

“તમે રાષ્ટ્રભાષા વિષે કોયેસની નીતિ શું છે તે બાબત મને છે. તે નીતિ કોયેસના તે વિષય કાર્યમાં છે” તે વખતે જોઈ લેવી પડે છે. હું એ શરતે કોયેસની નીતિ સમજીશું તે તમારી મત સહુ મૂકું છું.”

૧. ઉપર હિંદુસ્તાની (સરદાર તેમ જ ગાંધીના) હિંદુમુસલમાનો વ્યાપકતા વહેવરમાં એ ભાષા બોલે છે તે હિંદુસ્તાની છે અને તે રાષ્ટ્રભાષા છે.

૨. આ હિંદુસ્તાનીની સાહિત્યિક બે શીષે છે, હિંદી અને ઉર્દૂ.

૩. કોયેસી હિંદુસ્તાનીમાં હિંદી અને ઉર્દૂનું બોલાવવા પ્રમાણમાં બિશ્વ હોય છે

૪. કોયેસે હિંદુસ્તાની માટે એ લિપિનો સ્થાપક કર્યો છે, નાગરી અને ઉર્દૂ. આનો અર્થ એ થયો કે, આ બેમાંથી કોયેસે તે લિપિમાં હોયેલ લખાણને સ્વીકાર કરવાને કોયેસ અપેક્ષી છે. કોયેસવાળા પોતાની મરજ મુજબ ગમે તે લિપિમાં લખી શકે છે.

૫. ઉપરની નીતિ પરથી સ્પષ્ટ થાય કે, કોયેસવાળા ઉપર નાગરી લિપિમાં કે ઉર્દૂ લિપિમાં કોઈ કામગીરી, પરિવર્ત કે પ્રકાશન આવે તો એને એ પાત્રમાં આવડતું જોઈએ. બાકી લિપિ હું નથી જાણતો એમ કહી એ એનું લખણ પાછું ન કરી શકે.

૬. અર્થ મુખે દેશમાં નાગરી અને ઉર્દૂ આ બેમાંથી એક જ લિપિ જાણવાર એની ઠીક સંખ્યા સંજોગો છે ત્યાં મુખે કોયેસ. વાળાએ એ બન્ને લિપિમાં લખવાનો મહત્વનો સમય જ જુદો. તદ્દિ તો અમુક સંજોગો સંજોગ સંજોગ સાધી જ ન શકાય અને એ કાણેસને કાણેસ વ્યાપકતા રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ એકંદોની થઈ નય.

૭. માટે ત્યાં ત્યાં જાણવારની સમગ્ર હોતો કરી શાય ત્યાં ત્યાં બન્ને લિપિનું એકસામયું જાન વ્યાપક જોઈએ અને કોયેસવાળાએ પોતાની સ્વચાલની સેવાની ચોક્કસ વચારવાની દૃષ્ટિએ બન્ને લિપિ શીખવી જોઈએ.”

૧૨-૪-૪૬

મ૦

* આ કાર્યો વિષે 'સી. સા. ના નવેમ્બર, ૪૫, અંકમાં કોયેસ અને રાષ્ટ્રભાષા' (પા. ૨૪૪) એ લેખ જુઓ.

મેટ્રિકના અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર

મુંબઈ યુનિવર્સિટીની સેનેટ મેટ્રિકના અભ્યાસક્રમમાં અમુક ઢબનો ફેરફાર કરવાની ભલામણ પસાર કરી છે. તે અંગે છાપાખર્ચા થોડે માગે તેને નાપસંદ કરવી દીધાઓ આવી છે. એમાં ખાસ વધી એ લેવાય છે કે, આથી પરીક્ષાનું ધોરણ બહુ ઊંચી પડે છે; અને કેટલાક જરૂરી વિષયો રદ થઈ શકવાથી, નીચલાં ધોરણોના બહુવરમાં પણ તેમને ધસાડું સ્થાન મળવા બીતિ છે.

શ્રી ફેરફાર થયો છે ને તેનું દબે આગળ શું થશે એ અંગે એક જાણકાર બાઈ કહે છે કે,

“સેનેટની એ સભા તરફ અન્યરુચિના હતી; કાલે શું કહેવા માગે છે તે પૂરેપૂરું સમજાય એમ જ ન હતું. જેને જે ફેરફાર થયેલો હતા તે સુધય — પણ એ પાછળ સિક્કા-વિષયક વિચારણા હતી જ નહિ. આપણે લોકોને આગે જે મંગીન વિચાર આપી શકે તેવા પ્રતિજ્ઞા વિદ્યાર્થી મૂકી બેસી રહ્યા હતા. . . .

“આપણે સખા કોઈ કાલેજાના ‘મુકામ’ ન હતી, અને ફેરફારક વિષય ઉપર, ધોરણ ઉપર ને અભ્યાસક્રમ ધરાવતા-ખાખા, એમ લગભગ ૨૦ વખત યુદ્ધી યુદ્ધી બાબતો માટે મન લેવાયો, ને આ ફેરફાર પસાર થયું.

“પણ આ છેવટેની નિર્ણય નથી, હજી આ આખી વસ્તુ સિલેક્ટ પસે જશે. થોડાંસ રજામાં જામનર ધસારો ને પછી ફરી પછી સેનેટ પસે એ રજાખાત આવશે. તે સેનેટમાંથી પસાર થશે તો છેવટે ચાન્સલરીની સંમતિ માટે જશે. તે મળ્યા પછી નવા અભ્યાસક્રમ સાળાઓમાં આવશે.

“ધસાડું એનું મનનું છે કે, જે પસાર થયું છે તે સ્વરૂપમાં નવા અભ્યાસક્રમ આવે એવા સંભવ નથી. એ માટે બધું જોઈને વિશેષ થયો પણ છે. એટલે સેનેટ પસાર કરશે તોપણ ચાન્સલર બહાણી આવશે તહિ. તે સેનેટમાંથી પણ ફરી પસાર થવાની સંભવ બહુ એછા છે.

(બ) સુચવેલી ને સેનેટે પસાર કરેલો અભ્યાસક્રમ આ પ્રમાણે છે:—

ફરજિયાત વિષયો

૧. માનવતા અથવા (આઠ પંચ વર્ષ માટે) એંગેલ
૨. અંગ્રેજી (અનરલ)
૩. સામાન્ય વિજ્ઞાન
૪. ગણિત (બીજગણિત, બીજિનિ અને અલ્ગબ્રા) (એ પ્રકારનો—૧૨૬ ૧૦૦ માર્કસનો)

મરજિયાત (નમે તે એક વિષય લેવો)

૧. પ્રાચીન ભાષા અથવા અર્વાચીન યુરોપીય ભાષા (અંગ્રેજી સિવાય)
૨. ઇસ્ટાસ (હિંદોનો)
૩. ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઇનિટાસ
૪. ભૂગોળ
૫. ભૌતિક અને રાસાયણિક વિજ્ઞાન

(૧) વિદ્યાર્થીએ દરેક વિષયમાં ઓછામાં ઓછા ફોર્ટી સુધી મેર્કસના રહેશે, ને એકઠેર ૩૫ ટકા રાદવાનો તબો બેઠકો.

(ક) દરેક વિષયના બોર્ડને અભ્યાસના અભ્યાસક્રમમાં વિદ્યાર્થીએને માલે વધુ બોલે છે તે વચ્ચેના લક્ષ્યાંક કરવી.

આમ વિષયો ઓછા થયા, પાસ થવાનું ધોરણ નીચું ઊભર્યું, ને અભ્યાસક્રમ પણ હલકો કરવા એમ ઠાવવામાં આવ્યું છે.

મેટ્રિકના અભ્યાસક્રમ આવે સતીતકદંડ નથી, પણ નવા સુધારા એને કોઈ પણ રીતે વધુ સંઘીન બનાવી શકે તેમ નથી, અને કોઈ પણ પડને સતીત આપી શકે તેમ નથી, એમ ધસાડું મનનું છે.”

આ બાબત યુનિવર્સિટી હવે શું કરે છે તે જોવાનું છે. પરંતુ એક બે બાબતો તેમાં ધ્યાન બહાર જવી ન જોઈએ. એક તો એ કે, અંગ્રેજી કેળવણીએ ઉપરથી રાદ કરીને નીચે ફેલાવાનું ને ઊંચું વટવટ બીજું કશું છે, (ગીતાકાર જેને માટે ‘અસંગ’ રાજ જ સુચવે છે), તે હવે જઈ અને સીધું થતું જોઈએ. પાયાની કેળવણી જ આગળ વધતાં વધતાં ત્યાં લઈ જાય ત્યાં ને તેટલા ધોરણે પકોચિત્તું જોઈએ. મેલેજ્યાના ને પંડિતો એને અવારનવાર રીતે પાઠી જોઈને ઉપર ઢસડી લાવે એ થાતક થશે. હવેની કેળવણીમાં સુધારો કરવાને માટે, આ પાયાનો સિદ્ધાંત છે, તેને સેનેટના પંડિતો ન બૂલે.

ખીલું, એમાં સ્વભાષા અને સાધુભાષાનું અવરિયત અને માનવબુદ્ધિ રચના દોહું જોઈએ. યુનિવર્સિટીમાં પણ હવે માધ્યમ સ્વભાષા બનશે એ ચાલ રાખતું થશે. (આંતર-યુનિવર્સિટી કોઈ) આ બદલીના લક્ષ્યાંક પણ કરી છે, એ આ નવા યુગની નિશાનીરૂપ છે.) એક અર્વાચીન ભાષા લરીજ જ અંગ્રેજીને હવેના કંમમાં ધ્યાન થઈ છે. અને તેનું ધોરણ સામાન્ય હિંદી બાળકની વહેવારુ જરૂર તથા વિકાસને ધ્યાનમાં રાખીને ઠરાવતું જોઈએ. એ ભાષા સ્વ-અને સમજ-ભાષાને નુકસાન હવે તો ન જ કરી શકે.

બધા વિષયોનું માધ્યમ સ્વભાષા થઈ જાય તે, જ્ઞાન અને માહિતીની દ્રષ્ટિએ, થોડાં વરસમાં આપણું ધોરણ સાખત કરી શકશે. ત્યાં સુધી, આ સુધારાને લીધે, બદલી નગરે જો તે દેખીતું બિતરડું લાગે તો લડકવા જરૂર નથી. કંઈ કે આ દબે અપાણું સિક્કા સાચાતપી તેના શુભમાં કયાંય વધી જશે. અને જેમ જેમ તેમાં આગળ વધીશું તેમ તેમ તેના કદમાંય સુધારો જ થશે. એટલે યુનિવર્સિટી હવે એવી સમજવી ચાલે કે, મેડલેના શુગ પરી થઈ હિંદમાં હવે સ્વભાષા યુગ પાછો આવી ગયો છે. આ સમજવાળા સેનેટ આજે ન હોય, તો હાઈક અધવધુ કરે એમ બને. પરંતુ તે પણ મેટ્રિકના

અભ્યાસને વાસ્તવિક જરૂર તરફ વધારે જણતા ને તેને વધારે વફાદાર તો કરશે જ. પરંતુ યથેલા કારણની વિગતોમાં જાયે સુધારા-વધારાને અવકાશ હોય, પરંતુ આ મેટરી ને મદદરખની બાબત તેમાં અન્યથે પણ કંઈક તો સ્વીકારવામાં આવી છે, એ-તેની તરફેણમાં જવાની એક બાબત તરફ ડુકાંફા યુગ ન લેઈએ. મેટ્રિક માત્ર હોલેન્ડ-પ્રવેશની જ પરીક્ષા નથી. એ સામાન્ય પરીક્ષા પણ છે, અને થોડી સંખ્યાના વિદ્યાર્થીઓ એટલેથી ભણતર

ચકું કરીને જીવનમાં પડે છે અથવા વિરોધ તાલીમ લેવા માંડે છે. આ અભ્યાસ અહીં બુલાવો ન લેઈએ. આને હિન્દુસ્તાની તાલીમી સંઘ યુનિયારી કેળવણીનાં ૭ વર્ષ માટે ઉચ્ચ-યુનિયારી તરીકે વધુ યોજનાને આગળ વધારવા માંગે છે, તે કદા મેટ્રિકને મળી શકે એમાં ખાયાથી વિચાર કરવાની ને નવી દૃષ્ટિ છે, તે હવે પછીના ફળવણી-સુધારણું મુખ્ય સૂત્ર થવી લેઈએ.

૧૫-૩-૪૬

મગનભાઈ દેસાઈ

વલ્લભ વિદ્યાલય-બોયાસણ

“રાષ્ટ્રોય સ્વામી પાલી વાલ્લે વહે છે” એવા મયાળાથી અપાતા તેમના પરિચયની લેખમાળા દેશકાંઠાંકથી આવે છે. આ વેળા વલ્લભ વિદ્યાલયને પરિચય આપવામાં આવે છે. સરદાર વલ્લભભાઈના પરથી તેનું આ નામ ખરાબમાં આવ્યું છે.

સુભરાતના જુદા જુદા ગ્રામવિભાગોમાં અને ખાસ કરીને પ્રજાત ગણતી કેમોમાં કામ કરનાર સેવકો તેવાર કરવા માટે હોમપ્રધાન રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની સંસ્થાઓ કાંઠવાની પોતાની યોજના મુજબ, સુભરાત વિદ્યાપીઠ, એકા બ્રહ્મામાં પ્રાચારસહ સ્થળ પસંદ કરી, સન ૧૯૩૮ના જૂન માસની ૭મી તારીખે, આ વલ્લભ વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી હતી.

સન ૧૯૪૨ના ઝોનરની નવમી તારીખથી કાર્યકર્તાઓ તથા વિદ્યાર્થીઓ હાલમાં ભેડાયા, એટલે વિદ્યાલયનું શિક્ષણકામ આપોઆપ બંધ હતું. આદ ૧૫-૮-૪૫થી તેનું કામ વ્યવસ્થિત રૂપે શરૂ કરવામાં આવ્યું છે.

વિદ્યાલયમાં જે ભતની ગ્રામસેવાની તાલીમ આપવાની કલ્પના છે તેવી જ ભતની તાલીમ અ. ભા. વરખા સથે આખા દેશમાં આપવાનો નિર્ણય થયો. તેથી વિદ્યાલયે ચરખાસથે કરાવેલો બે વર્ષનો અભ્યાસક્રમ હવે તે તારીખથી સમય ગ્રામસેવા તાલીમ વગેરે સાથે કર્યો છે. તેમાં વિનિત કે મેટ્રિક જેટલા શણતરવાળાને લેવામાં આવે છે. અંગ્રેજ આગ્રહ એ જરૂર નથી માન્યું. હાલ ૧૬ ઉપર હોવી લેઈએ.

અભ્યાસના વિષયો

૧. સ્લોઈ તથા સ્કાઈવિજ્ઞાન : વિદ્યાલયમાં સ્લોઈ જનાવની, પાંચખાના સફાઈ, અને ઘંટી વ્યાસની વગેરે કામો વિદ્યાર્થીઓ પોતાને હાથે કરશે. એની સાથે રસાયણશાસ્ત્ર, અભિવ્યક્તિ, સફાઈવિજ્ઞાન, આહારશાસ્ત્ર, પ્રદાર્થવિજ્ઞાન અને નામું શીખવેવામાં આવશે.

૨. જીવિગ : ૧. ખેતી અને શોપાલન, ૨. વસ્ત્રવિદ્યા. ખેતી અને શોપાલન સાથે પદાર્થવિજ્ઞાન, રસાયણશાસ્ત્ર, જીવવિદ્યા અને પ્રજાવિહિતસાનું, તથા વસ્ત્રવિદ્યાની સાથે ચંદ્ર-શાસ્ત્ર, ગણિત અને કપાસવિજ્ઞાનનું જ્ઞાન આપવામાં આવશે.

૩. સામાન્ય જ્ઞાન : (એક સમય = ૪૫ મિનિટ)

સમય.

૧. રચનાત્મક દાર્થક્રમના સિદ્ધાંતો તથા ખીજ સંસ્થાઓની માહિતી ૮૮
૨. મુખ્ય મુખ્ય ધર્મોના પરિચય ૪૪
૩. હિન્દુસ્તાનનાં ઇતિહાસ તથા ભૂગોળ ૮૮
૪. ગાંધીજી સંસ્કૃતિની પ્રગતિની માહિતી ૮૮
૫. આશાના પ્રશ્નો ૮૮
૬. નાસ્તિક શાસ્ત્ર ૮૮
૭. હિન્દુસ્તાની ભાષા ૪૪
૮. ત્વાચ્ચા : દિવસના કામની નોંધ કરવી અને વર્ગ ૬૫૦૦નું વિરોધ વાચન.
૯. સ્પોર્ટ્સમાં એક દિવસ મનોરંજન અને સંસ્કૃતિના વિવેચનનો દાર્થક્રમ રહેશે.

ઇતર અભ્યાસની વ્યવસ્થા

૧. વાચનાલય (હિન્દી તેમ જ સુભરાતી માસિકો, સાપ્તાહિકો અને દૈનિકો આવે છે તેનો કાલ વિદ્યાર્થીઓ લે છે. અભ્યાસ લેખોની નોંધ પણ સાથે મૂકવામાં આવે છે.)

૨. પુસ્તકાલય.

૩. સેજ સંજે દેશપરદેશના સમાચાર આપવામાં આવે છે. જુદા જુદા ધર્મનાં પુસ્તકોમાંથી તથા ઇતર સાહિત્યમાંથી ઉત્તર વિચારો અને ભાવનાઓને પોષનારા વિભાગોનું થોડું થોડું અધ્યયન રાખવામાં આવે છે.

૪. નાનામોટા પ્રવાસો મેટ્રિક સાથે પગપાળા કરવામાં આવે છે.

૫. પ્રસંગે ગામડામાં દિવસ ગાળવામાં આવે છે. ત્યાં સામાન્ય રીતે સફાઈ, સમુદકાંતણ, ગામની સલાહકાર, ગમના વિદ્યાર્થીઓ સાથે વસ્તવમત, રાસ, લગ્ન અને સ્થળ વગેરે દાર્થક્રમ હોય છે.

૬. વિદ્યાર્થીને વ્યવસ્થાભેર અને જવાબદારીથી પ્રત્યક્ષ કામ કરતાં આવડે એ માટે તેને હિસાબ રાખવા, કાર્યાલયની વ્યવસ્થામાં પડદ કરવી, કોઠારની વ્યવસ્થા કરવી, વગેરે કામ સોંપવામાં આવે છે.

આ ઉપરાંત નીચેની નાની મોટી પ્રવૃત્તિઓ તેની આસપાસ ચાલે છે :—

વાચનિકશાળા — વિદ્યાલય બાંસાસણ ગામ ખડાર ખેતદોમાં છે. આસપાસની ખેતુ બપરીઓનાં બાબદો માટે.

વેલોનો વગ — વિદ્યાલયના કાચકતાઓની ખેતોના માટે.

સુલ્કીક્રમ — ૧૯૪૨ સુધીમાં આ કામ કેન્દ્રે મારફત સારું ખેતવધમાં આવ્યું હતું. તેનાં તે કેન્દ્રોમાં ૧૨ કાચકતાઓ કામ કરતા. આ કેન્દ્રો દ્વારા ખાદીસાધકતાની પ્રત્યક્ષ તાલીમ વિદ્યાર્થીઓને અપાતી. દર માસે ૧૫,૦૦૦ ઉપરાંતની ખાદી થતી.

લડત બાદ એમાં પલટો થઈ ગયો છે, અને ચરખા સંધની નવી નીતિ પ્રમાણે, વિદ્યાલયનું જ રવાવલખી ખાદીનું કેન્દ્ર ચલાવાય છે. વિદ્યાર્થીઓને તેની પ્રત્યક્ષ

તાલીમ આપવા માટે પ્રયોગશાળા પણ તેથી પૂરી પડી રહે છે.

સ્વાત્રાન્ત્ર્ય — ૧૯૩૪થી આ ચાલે છે. તેથી આસપાસનાં અનેક ગામોને વૈદ્યકીય મદદ આપી શકાય છે, ને વિદ્યાલયને તેમનો સંપર્ક ને પ્રેમ મળે છે.

ગોનાગ્રા ને લેતી — દસ ગાયોની ગોશાળા અને તેમને માટે ખેતીકામ ચાલે છે. જરૂરી કાલકાળ પણ કરવામાં આવે છે.

વિદ્યાલય પોતાના કાપકની જરૂર પૂરવું સુદાર કાંતી લે છે.

કુલ ૯ સેવકો તેમાં કામ કરે છે. શ્રી. રવિશંકર મહંદરાજની અધ્યક્ષતામાં વિદ્યાલયનું કામ ચાલે છે. વધુ બહુલા ઇચ્છાનર તેના આચાર્યને લખે. મં

માસિક વિવેચન

એક મનલ કપાઈ

છવટે પ્રભને પોતાના પ્રધાનોનું રાજ્ય મજબૂત છે. પ્રાંતીય ચૂંટણીઓ પૂરી થઈ અને પ્રત્યક્ષ પ્રધાનોએ પોતાના હોદ્દાં કારભારે સંભાળી લીધું છે. મળનશયે એમની લીલા સંકેલી લીધી છે, અને એમના ધુણાખરા સલાહકારો બીજે ખાસણેથી ફર થઈ ગયા છે; એમના કારભારને જવાબ આપવા બેસા રહ્યા નથી.

આમ, પ્રભની સ્વરાજની લડતની એક મનલ પૂરી થઈ છે. શ્રી. ખેરસાહેબે વડા પ્રધાન થઈને હજી એમ, નવ વર્ષે પાછા આપણે આપણા ધરની સંભાળ લેવાના અધિકારી બનીએ છીએ. આ હક પ્રભએ હાથે લીધો છે. અને આચળનું કામ ચાલે છે. પિંડો ચાક ઉપર છે; નેહએ છીએ શું હિતરે છે તે. અહિંસક પદ્ધતિમાં વાઘવાટ કે પ્રત્યક્ષ લડત સરખાં જ હોય છે. તેને દમદમી આપવાની હોતી નથી. જ્યારે ને જરૂરી હોય તે મજબૂત પૂરી સાવધાની અને સુસજ્જતાથી ભરવું, એમાં પ્રમાદ કે અભિમાન ન લેઈએ. એટલે સરસ યુદ્ધની સેનાઓ ચાલે છે એમ અહિંસક સેનાને યાદવાપણું નથી હોઈ. અહિંસક પદ્ધતિની ખુબી જ એ છે. લડત અને આરામ એમાં એતથેત રહેલાં હોય છે. તેથી જ સવિનય જાંચ અને અસહકાર સત્યાગ્રહની એક બાજુ છે, અને તેની જ ખીલ બાજુ રચનાત્મક કાર્ય છે.

પહેલાં વિશ્વયુદ્ધની અંતિમક્રિયા

રૈલ્વેદ ખબર આપે છે કે, એપ્રિલની ૮ માંએ લગભગ ૪૦ રાષ્ટ્રોના પ્રતિનિધિઓ મળ્યા અને ગઈ લશાઈના અવશેષરૂપ રાષ્ટ્રસંધની પૂર્ણાવૃત્તિ કરી. તેણે આ બીજા યુદ્ધના અંતે જન્મેલા સંયુક્ત રાષ્ટ્રમંડળને પોતાનો વારસ હરામ્યું અને તેને પોતાની મક્કમ મિલકત ઇંગ્લેન્ડે હવે સોંપી પોતે દત્તિદાસ-સંભાળિ લેશે. હવે

એવાનું છે કે, બાપ કરતાં ખોટા થઈ છે કે શું થાય છે તે. લશાઈ રોકવાને માટે જન્મેલો એ સંધ ૧૯૩૬માં તે આવી તેને ફેલી ન રાખો; જો જ એનું નૈતિક મરણ તો હતું જ. હવે તેનું નૈતિક મરણ પણ થઈ છે, અને નૈતિક વારસો અપાઈ ગયો છે. પણ તેનો નૈતિક વારસો? અથવા તે કશો છે ખરો? હુલે તે સાફ કરી દીધો ન ગણાય? એટલે સંયુક્ત રાષ્ટ્રમંડળ નવે ચોપરે નૈતિક બાજુ રાજ્ય ચિલકથી રાફ કરે છે, એમ ગણાય.

અને એનું રાજ ધરેલું કામ જોતાં 'શ્રી ૧૧' જેવા યુદ્ધનથી પણ તે સારું કરી રાખ્યું નથી. સદ્ગત થતો રાષ્ટ્રસંધ એને પેલી સનાતન રૂઢ શીખનો ટાણે મારી રાકે છે, 'યુજ બીલી, . . . ધીરી બાપુરિયાં.' ગયા સંધની કે તેને જ વરવત: મળતી નીતિથી નહું રાષ્ટ્રમંડળ ચાલવા માગે, તો તો ટાણે ખોટો પણ ન પડે. એવા નર્મ કાયાપલટથી કાંઈ આત્મા ન ફરે. નેહએ હવે જગત પાસે કેટલી સત્ય-અહિંસાની પૂજા છે. કેમ કે તેના વિના રાષ્ટ્રમંડળનો ને વેપાર જડાયો છે તે ખેડેલો અચક્ય છે.

ખેરાસરી તંગી અને દાહ્યધો

હિંદમાં નોકરીધંધા ઇંગ્લેન્ડ માટે આવતા અંગ્રેજો માટે પાઠરી ખાતું રાષ્ટ્રવાની નીતિ કેપની સરકારના જમાનાની છે. તેના અવશેષરૂપે આનંદ સુંબઈ, મદોસ, લાહોર, ઇંગ્લેન્ડ સરકાર-માન્ય બિરાપો રહે છે. કલકત્તાને બિરાપ તેમનો વડો ગણાય છે, અને તેને 'હિંદનો મેટ્રોપોલિટન' કહેવાય છે. હાલ તે પદ હપર 'મોસ્ટ રેવરંડ' છ. સી. હુબ્બર્ડ કરીને છે. ઇંગ્લેન્ડ કલકત્તાના રિડિયો-મથકથી બોલતાં તેમણે એક ઉપદેશનાકાચ, (અજગત ગોરા ખિસ્તીઓ માટે તે ખાસ દરો એમ માનવું નેહએ.) હજી તે ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. તેમણે હજી, 'જો દાર એણે પીનામાં આવે તો સામાન્ય

વાપરને માટે જોડાણ સામાન વધારે બચશે. ” (અમર જોડાણ - તા. ૯-૬-૪૯ - એ. પી. આઈ.નો તાર, ૯૭૬૫ ૬-૪-૪૬)

યોગ ન રિપર અગાઉ, શ્રી ખેરસાહેબે પ્રધાનમંડળ સમુદાયે તે વિષે લખતાં, મુલબંધા રાષ્ટ્રને અમલોજમાં ત્રણેરીએ રોડ કરી કે, પીવાના હક (1) બાબત પહેલાં જોગ ન ચલાવતાં. મતલબ કે, દારૂખંધી કરવા વિષે સંભાળતે. મેટ્રોપોલિટન આવા લોકને ખાસ કષ્ટકારવા પડે. આપણે બહુએ જાણે કે, ૧૯૪૪-૪૫ના યુદ્ધકાળમાં જોડાણની તરીકે પહેલાં વળવા રહિયા, ક્રિસ્ટન, અમેરિકા હવે દારૂ-ખંધી દેશોમાં પણ હક નિયમન અને ખંધી મુકવામાં આવેલી. આને અટી જોડાણની દંતી છે. તે સારું પણ પુરવાસ આપું તેમ કરી શકે.

પણ આપણે દેશ દારૂરિયો, એટલે કે દારૂ પીવામાં માનનારો નથી. બધા દેશી ધર્મો તેની મતા કરે છે. સમાજમાં તે પીવાની લાલ-રામ ને અપ્રતિષ્ઠા છે. આ દેશ જોડાણ નથી. તે હવે રાજ્યપદેથી હક છે. તેની રાષ્ટ્રીય કૃતિઓ માટે અટી આખા કાયદાને તે ન બચાવી શકે. ખોરા હવે રાજ્યકર્તા તરીકે નદિ પણ સમાન હકે અને કિંદની સેવામાં તે રહી શકે, એ સુચનમાં આ સમાજ આવી નવર છે.

અને જો ક્રિસ્ટી તરીકે જોડાણે વર્તનું હોય, તોય તેમને વડા પાર્ટી એમને હપ્તેય આપે છે તે દેવે બચે પડે. દારૂ જોડાણની ચીજોમાંથી બને છે. એટલે અમલું જોર થાય છે. અને એ જોર પીનારા નહિયા વધારે જોડાણ હોય છે, એ પણ ખરું જ ને? મેટ્રોપોલિટન દારૂખંધી માટે જરા વધારે જોરથી ચાલતો અવાજ જોડાણને સંભળાવેલો જોઈએ.

રેડિયોની હિંદુસ્તાની માટે રાષ્ટ્રદેશ

અખિલ હિંદ રેડિયો મધ્યેથી હિંદુસ્તાનીમાં ખબરો વહેતે રોજ અપાય છે. આની ભાષાં વિશે સારી જેટી રીકાઉપણી અને વિદેશ ચાલેલા દરે છે. હિંદી સાહિત્ય સંપ્રદાયને હિંદુસ્તાનીમાં ખાસ લોકપ્રિય છે. તેણે રેડિયોના ઓયોદ કરવા સુધી પગલાં બપોં દતાં.

આ પ્રયત્નો કાંઈક નિષ્ફળ કરવા માટે મધ્યસ્થ સરકારના તે ખાતા તરફથી એક સમિતિ નીમવામાં આવી હતી, અને તેને કેટલાક સુધારા મિત્રોની સે કપર સુધારાને સલાહ આપવાનું કામ સોંપાયું હતું. તેમાં જ સુધા નીચેના હતા :

૧. રેડિયો ને ખબરો આપે છે તે હિંદુસ્તાનીમાં આવે છે, તેમ આપ્યા કરવી? કે હક અને હિંદીમાં અલગ અલગ આપવી?

૨. એ એક સામાન્ય ભાષામાં આપવી, તો તે ભાષાનું સીને સતોય આપે એવું રાષ્ટ્રમંડળ પસંદ કરવા શું કરે?

સમિતિએ રક્ષા બંનેવારીએ ગળી આની ચર્ચા કરી, અને તેણે સર્વાનુભવે એવી સલાહ આપી કે, ખબરો હિંદુસ્તાનીમાં જ આપવાનું ચાલુ રાખવું. આ કામમાં મુશ્કેલી છે; પણ એક રાષ્ટ્રભાષા કરવી હોય તો તેનો સામનો કરવો જોઈએ.

રાષ્ટ્રમંડળના આ કામને માટે રેડિયોવાળાઓએ લગભગ ૮,૦૦૦ અંગ્રેજી રાષ્ટ્ર એવા પસંદ કર્યા છે કે ને ખબરો આપવામાં સામાન્યપણે વપરાતા હોય. તેના હિંદી, ઉર્દૂ અને સુચનારૂપે સરળ હિંદુસ્તાની પદોથી વેચાર કરવામાં આવ્યા છે. આને કોરા કરવાનો છારાનો એ છે કે, સુચનેલા સરળ હિંદુસ્તાની પદોથી માટે લિટિંગની સલાહ ને મદદ લઈ રાકાય.

ઉપરોક્ત સમિતિએ આ રાષ્ટ્રકોરાના પ્રયત્નની દિશાને આવશ્યક આપ્યો છે, અને તે બરોબર છે. અને તેણે સુચનું છે કે, રાષ્ટ્રની પસંદગીના આ કામને માટે રથથી સલાહ સમિતિ નીમવામાં આવે, ને તે રેડિયોના દિરેક્ટરને રાષ્ટ્રપસંદગીમાં મદદ કરે. તો સદરહુ દેશનું કામ આગળ ચલાવવાનું પણ આ સમિતિ કોરા માય, એમ સમિતિએ અભામણ કરી છે.

રેડિયો અને સિનેમા હિંદુસ્તાની પ્રચારનાં વજનસ્થ સાધનો બન્યાં છે. તેમાં રેડિયોએ રાષ્ટ્રકોરા બનાવ્યાં, તે કદાચ એટલા સરળ અને સફળ ના બને જોવા કે સિનેમાની લોકમાં ચાલતી ભાષામાંથી તારવવાથી બને. સિનેમા લોકને સતોય ન આપે તો કેમ ચાલે? એટલે તેણે આપોઆપ સફળ ભાષા યોજવી જોઈએ. અને એ તેણે પાવાની રીતે કર્યું છે, એમ કહેવું જોઈએ. તેથી આખા દેશમાં નીવડી ચૂકેલી યોગી લોકપ્રિય હિંદુસ્તાની ફિલ્મને પાકે લઈને જો તે પરથી રાષ્ટ્રકોરા તૈયાર કરવામાં આવે, તો એ એક સરસ કામ થાય. હિંદુસ્તાની રાષ્ટ્રમંડળ રિપર કરવામાં એ રાશી મદદ કરી શકે, ક્રમિકાન રેડિયોવાળાએ તેમના ૮,૦૦૦ રાષ્ટ્રકોરા દેશ પ્રત આગળ છાપીને જ મુકેલા જોઈએ. એટલે કે તે વેચાતો માત્ર શકેલો જોઈએ.

કાચંબાઉક સમિતિની સુધરે રોજવણી

છાપાંમાંથી વાળે જોઈ દરો કે, કોમિસની કાચંબાઉક સમિતિ હવેથી ચોટાના કાચેલા મુજ હિંદુસ્તાનીમાં કરશે અને તેવા જ છાપાંવાળાને પ્રગટ કરવા આપશે. આ એક ભારે ખોટો ફેરફાર છે. દેશને અને કો-કોસી પ્રધાનમંડળોને એમાં કાંતિધારી હોરવણી રહેલી છે. એમ કે, મુલબંધી એક કાર્ડ લખે છે, સરકારી માખળંધી અંગે બતાવવાનાં કુદમ અંગેષમાં હોય છે. તે ન લખવાને પેસા આપી તે બસાવનાં પડે છે. વળી તે કહે છે કે, કોમિસ સમિતિને કેટલાંક વખતો અંગેષમાં હોય છે. સંભાળોનાં પોટિયાં તે સુબંધમાં ઘણુંખરું હોય છે.

આગળ જતાં જોઈએ તો સુધારાઈએ અને સફલ

બેરોડા વગેરે પોતાના હેવાલો અંગ્રેજીમાં ૧૦૦ કરે છે. સરકારમાં ફાઈલ થવાનું હોય તો એ અંગ્રેજીમાં કરવું પડે છે, નહિ તો તે કામ, દેશી લાખાને રાખે (?), રહ્યા ખાય છે.

આ બધું 'હવે સુધરતું' બધું નેઈ એ. અને આ નાનોસૂતો ફેર ન માનવો. તેથી આપણે વહીવટી કામો માટે ભાષા ખીલવની નેઈશે. તેમાં ચાકચાઈ અને સ્પષ્ટતા આપવી પડશે. રાખેલા ને વાક્યો જોખીને મૂકતાં શીખવું પડશે. રાજવહીવટ અને ન્યાય, કાયદો તથા રાજ્યધારણની ભાષા અંગ્રેજી જ રહેવાથી, સામાન્ય પ્રજાજનને સંદેહે જે કેળવણી મળી રાકત, — તે જે સ્વભાષામાં કે રાષ્ટ્રભાષામાં હોય તો, — તે તેને નથી મળતી. આ બધાને તે બિચારો બહુ નેઈ માનીને ક્રોધ છે. આમ લોકશાહી પણ ન ચાલી શકે. આ જાણતાં આપણા પ્રધાનોએ જાણી બેઠી પ્રજાને દારવી નેઈએ. અને પ્રજાએ સ્વભાષાના વાપરનો પોતાનો આશ્રય અને તેની આવડત પણ કેળવવી નેઈએ. કાયદાકંઠે સમિતિનું ઉપરનું પગલું આ કોમિટી માટેની દોરવણીરૂપ છે. નાગરિકો, સરકારી અને સરખર તેને આગળ ચેરો ?

પ્રાથમિક શિક્ષકોની હડતાલ

આખરે એ પૂરી થઈ છે. શિક્ષકોના પ્રતિનિધિઓએ નામ જમાવવા પ્રધાનમાં પોતાની વિશ્વાસ બાંધ કરી છે ને તેમને પોતાની માગણીઓ જણાવીને ૨૪-૪-૪૬થી હડતાલ શરૂ કરી હેવા દરાવ્યું છે. આ વિશ્વાસ તો તેઓ, વિના હડતાલ પારવેચ, મેળવી શકતા હતા. તો જાણકાર શિક્ષણ મહિના માસ ઉપર જે સ્વરૂપ, તેમ ન યાત. પણ ઈંગ્લેન્ડની જવાની હવે જરૂર નથી. મોટે ભાગે સમજાવેલાં દરાવ કરવા માટે અભિનંદન. હવે પછી તેઓ પધારે સામાજિક જવાબદારી જાણવીને પોતાની માગણી માટે લડશે એવી આશા રાખીએ. તેમાં તેઓ હડતાલને તો ખાતલ જ રાખે, એ જાણી રીતે જોતાં લાજદારક છે.

શિક્ષકોના ત્રણ થર

પ્રાથમિક શિક્ષકો એકાદ પગારની ફરિયાદ કરે છે. પણ એ ફરિયાદ આખા શિક્ષકવર્ગની જ નથી ? માધ્યમિક કે ઉચ્ચ કક્ષેવાળા શિક્ષકોના શિક્ષકો પણ એ જ દરામાં છે. લડાઈ દરમિયાન આ લોકોમાંના કેટલાય વધારે મજતર-વાળાં રથાને જતા રહ્યા. અધ્યાપકો મિલોમાં ને હલોમમાં અવલકારકની વગેરેએ જવા. હાઈસ્કૂલોમાં 'શિક્ષકોની તાલુ પડી. એટલે આ ઉપલા એ યરના શિક્ષકોએ હડતાલ ન પાડી એટલું જ. બાકી નેમની ફરિયાદ તો છે જ.

× શ્રી. મંદાલક દેસાઈ એ મુખ્યમાં એક કાષ્ઠ પત્રકમાં કહ્યું કે, હવેથી હું તમારી બેઠે મા તે હિંદુસ્તાની કે ગુજરાતીમાં બોલીશ; અંગ્રેજીમાં બેસવાનો આ હેતુ પ્રત્યક્ષ અને, આ સારી વાત છે

એટલે એક બેઠો ફરક આ ત્રણ થરો વચ્ચે એ જોવા મળે છે કે, પ્રાથમિક શિક્ષક હડતાલ પાડવા નેટલો પ્રાથમિક છે, માધ્યમિક વગર જાણે એનું ચલાવે છે અને ટ્યુશન દોરા ખેંચે છે; અને અધ્યાપક સાહેબ તો ટ્યુશનેય ન કરી શકે; તેમાંના કેટલાક નરીબદારો સુનિવર્તિનીમાં કામમાંથી મજતરો કાંઈક કરતા હોય.

એક બીજો ફરક પણ છે. તાલુ અને સુસ્કેશીના આ કાળમાં, કપરા પ્રમાણે વેતનરૂપ કરવું નેઈએ, એ ઉધાડી વાત છે. પણ એમ કરવામાં સમાજમાં પ્રતિજ્ઞાને માટે બહારના દોરદમામથી મોકો સાચવવાની રીત આ ત્રણે વર્ગ જુદી જુદી રીતે પાળતા હશે. એક વાત જણવા મળી તે પરથી આ ખ્યાલ મને આવ્યો; તે પરથી જ એ સ્પષ્ટ પણ થશે, એટલે કહું છું.

એક કુલક મિત્ર પાસેથી જણવા મળ્યું કે, એક કોલેજના પ્રોફેસર સાહેબ નેકશાઈ વિના કામ પર આવેલા. પ્રિન્સિપાલ સાહેબે તેમને ટાક્યા કે, તમારે શી પેટે બધા સહને આવવું નેઈએ. શું કામ ? પણ એમ પૂછી ન શકાય. કલે જનાજામાં તમે બંદાઈ મરો; બૂલ મોલમાં કોલેજાને પણ કુમાઈ બન્ય; પણ પ્રોફેસરનો લેખાસ ન હોય તો કેમ ચાલે ? બોટામાં મોટા પ્રતિષ્ઠિત લોક પણ આજે સાઈ સ્વચ્છ પહેરણ ધોતિયું હું પહેરે; પણ તે પ્રોફેસર ક્યાં છે ? તે એકા અંગ્રેજીની સુનિવર્તિની વચાવે છે !

૪૨ સાચવવાની આ પીડા માધ્યમિકને પ્રમાણમાં ઓછી, અને પ્રાથમિકને તેનાથી ઓછી છે.

એટલે આ પણ એક ફરક તો ખરો. બાકી શીખવી ખાવાની પધ્ધતિ તો સીમાં સમાન આવી ગઈ હોય એમ લાગે છે; અને તે ગાત્ર પગાર-વૃદ્ધિથી રજા રાકે એમ નથી માની શકાઈ. મતુલ્ય ઘડવાના હલોમમાં આ જતિ ન ચાલી શકે એ ઉધાડું છે. એને શી રીતે સુધારી શકારો, એ વિચાર હવે પછી ઉગ્રપણે આપણી સામે આવવાનો છે.

વિદ્યાર્થીઓને પંડિતજીની સલાહ

૫૦ જવાહરલાલજી હમણાં નાવિકોની હડતાલનાં રમખાણોને પ્રસંગે મુંબઈ આવ્યા ત્યારે એક સભામાં વિદ્યાર્થીઓને સખત કપડો આપતાં કહ્યું:

"તમે તો એમ વર્તતા લાગો છો કે જલ્દી હિંદુસ્તાન તમારી નેતાગીરી માટે તાકીને બેસી રહ્યું હોય ! જ્યાં સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધમાં વિદ્યાર્થીઓ પીડાળજ હતા. તેમાંથી લવિષ્યના નેતાઓ નજે એવો એ ગણે છે. પરંતુ હિંદના વિદ્યાર્થીઓએ તો હવારની નેતાગીરી પચાવી પાડી છે ! તમારી પ્રવૃત્તિ તો સાચી

* એક મિત્ર અહીં મને માફ જણાવવાની રહે છે કે, અધ્યાપકો કોઈકેટલા કોલેજના વિદ્યાર્થીઓનાં ટ્યુશન કરે છે !

જ દારવારપદ અને વાહિયાત યદ્યર્થ છે. તમારે તો અવ્યાસ અને શાંત રચનાકાર્યમાં લાખી જીવું જોઈએ. દારવાણી આપવાની હશે તેની કૌંચિસ ખાસેથી સહ જીએ.”

આ સલાહ વિદ્યાર્થીને આપવી પડે છે એ પણ સમયની બહિષ્કારી છે. વિદ્યાર્થીઓને સ્વલ્પાય પછોએ પોતાના સ્વાર્થને ચાલુ ન વાપર્યા કે બહેકાવ્યા હોત તો કદાચ આવી સલાહ ન આપવી પડત. વિદ્યાર્થીને વિદ્યાભ્યાસ કરવા હશે પડે એવ જાનજી ન છે ને ! આજે પરદેશીમાંથી સ્વદેશી રાજ્ય જનમવાનો ક્રાંતિકાળ છે, તેમાં આવી બેઠકદારીઓ તો ફેરે ફેરે જેવા થયે તોય નવાઈ નથી. એથી નિરાશ થવાનું નથી; સતેજ થઈ તે આગંતુકતાને કાપતી માની લેવાની બૂજ ન યાય, તો બસ, કાળજી પણ તેમાંનું પણ સાફ કરી નાંખી.

શ્રીધમવર્ગો

છાપમાં વાચકો અનેક શ્રીધમવર્ગો જાણવાની નહેરાતો જોતા હશે. તે બધા વિષે માસિક પત્રમાં નહેરાત બહુ કામની ન ગણાય. તે બધા વર્ગો પૂરા થયે તેગને વિધેની સામગ્રી આ પહે કોઈક કરવી જોઈએ જરી. સર્વ વર્ગોના સંચાલકોને વિનંતી છે કે, તેઓ પોતાના વર્ગોના દેવાલ આ પત્ર ઉપર મોકલી આપે. અને તેઓને

વ્યાખ્યાનાત્ કે, શ્રીધમવર્ગ પ્રવૃત્તિ માટે ગાળદર્શક રૂપ પ્રસ્તુત દેવાર કરવાનું એ ગયા અંકમાં નહેર કરેલું, તે દવે બહાર પડી ગઈ છે. તેની નહેરાત આ અંકના પૃષ્ઠ ઉપર જાહેર જોશે.

સુરત જિલ્લા હિંદુસ્તાની પ્રચારક વર્ગ

સુરત જિલ્લામાં રાજ્યવાપ્રેમીઓ હિંદુસ્તાનીનું કામ હવે સ્વચરિયત રૂપે ઉપાડવા ચાલે છે. સુરત શહેરમાં આ કામ માટે બેવડિયત પ્રચારક મંડળ ગાથે છે, તેની મદદથી બારેગાલી તાલુકાના કોઈક ગામે તા. ૧-૫-૪૬ થી ૧૫-૫-૪૬ સુધી એક પ્રચારક વર્ગ ચાલશે. તેમાં ૨૦ રચાનિક પ્રચારકો ઉપરાંત ૩૦ વધુ જિલ્લામાંથી લેવામાં આવશે. બહારગામના બાઈઓનું ખર્ચ આમત્રોક ઉપાડી લેશે.

અગ્ર્ય કાર્ય આ હશે. ઉપરાંત કાંતણ, તુનાઈ, તથા સેવાઈવની દુકાં તાલીમ અને રચનાકાર્યનાં બીજાં અંગોના સામાન્ય પરિચય પણ આપવામાં આવશે.

આ કામની કુખ્ય દેખરેખ શ્રી જીવતરામભાઈ દવે અને વિગનજીવ બટ્ટ રાખશે. જિઠ બાઈઓ અખિલ ભારતીય હિંદુસ્તાની પ્રચાર સમા, વધારાના સંસ્થા છે.

આશા છે કે, એમની દેખરેખ તમે સાર થઈ આ કામ સુરત શહેર પેઠે સુરત જિલ્લામાં પણ હવે આગળ વધશે અને નમશે. મં.

નવું વાચન

ધર, શાળા ને શેરી — લેખક: શ્રી. ગિરીધામૈઈ મ. સદ્. પ્ર૦, યરશાળા પ્રકાશન મંદિર, બાવનગર. પા. ૩૨, કિ. રૂ. ૧.૦૦-૧-૦

રવ. ગિજીભાઈના સ્મરણાર્થે સાર કરેલી ‘અન્યાત જ્ઞાનમાળા’ની આ છઠી પુસ્તક છે. તેના લેખક શ્રી. ગિરીધામૈઈ દક્ષિણામૂર્તિના ન્દરા બાળપ્રેમી શિક્ષક છે અને બાળવાર્તાના લેખક તરીકે જાણીતા છે. તેમણે પોતાના અનુભવમાંથી બાળકેળવણીને ઉપયોગી કેટલાક મુદ્દાઓ — જેવા કે, શાળામાં મકાન, જનજી, પાણિયાડું, પુસ્તકાલય, બેંક, રેલ્લી, સંપ્રદેશવાન વગેરે — આમાં સરળ બાષામાં ચર્ચ્યા છે. તેમાંના ધણી શિક્ષકોને ઉદ્દેશીને છે અને કેટલાક માળાપોને ઉદ્દેશીને છે. સુચનાઓ અનુભવ ઉપર રચાયેલી છે અને અમલ કરવા જેવી છે. પણ તેમનો અમલ ફેણ કરશે એ સવાલ સહેજ યાય છે. આજે આપણી આનુબાલ્ય જે પરિચિત પ્રવર્તે છે તે જોતાં તેનો અમલ કેવાં માળાપ અને શિક્ષકો કરશે એ જોડો પ્રશ્ન છે. આજે ધણું માળાપોને રવિપરિ કે વળના દિવસે બાળકો ઘેર રહે તે પણ બારે પડે છે અને તેમાંથી શિક્ષકો અને ધોડાલાલ ચાલે છે. અને શાળાઓમાં ધણે દેખાણે શું નમરે પડે છે? શિક્ષક રેબલ પર ક્રાંતિયા નાંખીને પડકાર હોય કે બીકીઓ દુકાં હોય, બાળકોને

વંદવા હોય કે ધોલધપાર કરતા હોય, બાળકો પાસે લાકડાં કે આપણી મંગાવતા હોય કે બીરી દાનવીઓ પૂરતા હોય, માંડે કલાકે બહાવતા હોય અને પરીક્ષકો કે અમલદારોની ખુશામત પર જીવતા હોય, શાળામાં કામચોરી કરીને ટપૂચનની કમાણીનું સાધન બીજું કરતા હોય અને નવું વાચન તથા સંસ્કાર કેળવણીના તે સદાકાળ ઉપવાસ હોય; — તેવાઓ પાસેથી નવીન વિચારો ઝીલવાની અને તેમનો અમલ કરવાની કેટલી આશા રાખવી ?

બીરી નરર આજે માળાપો અને શિક્ષકોને કેળવવાની છે. તેઓ બાળકોને કેળવણી આપી શકે તે પહેલાં તેમણે પોતાની કેળવણી માટે શું શું કરવું જોઈએ તે જાણવું જોઈએ અને પોતે કેળવણી લેવી જોઈએ. કોઈ અનુભવોએ તે માર્ગ જતાવગો જોઈએ. બીજી પુસ્તક આવા વિષય ઉપર કરવા જેવી છે. બાળકોની દૈનિકે પણ બીજા ધણા પ્રશ્નો ચર્ચવા જેવા છે. તે યાય કે ન યાય તોપણ નેટલે અરો અથવા પ્રસ્તિકાની સ્વયંદાઓના શાળાઓમાં અમલ થશે તેટલે અરો શાળાનું કામ દીપરો અને બાવિ નાગરિકો વિશેષ સુખંડે અને સંસ્કારી થશે.

અમારો સુખંડે દેશ: લેખકો: વરધભાઈ પટેલ અને અંબાલાલ દાનમદાર; પ્રકાશક — વારા એન્ડ કંપની, મુંબઈ; પા. ૩૨; કિ. રૂ. ૦-૧-૦૦ (સચિત)

પ્રાથમિક શાળાનાં પહેલાં ચાર દિવસનાં બ્રજોબના નવા અસ્થાપકમ પ્રગણેનાં પુસ્તકોની શ્રેણીનું આ ચોથું અને છેલ્લું પુસ્તક છે. આ શ્રેણીના પહેલા પુસ્તક 'દેશ દેશાવરણ'નું અવલોકન કરતાં ગાર્ગ્ય, અચ્યુત (શિક્ષણ અને સાહિત્ય, વર્ષ ૩, અંક ૭,) અમોએ આ લેખકોએ 'પસંદ કરેલી શૈલી, વિવધ-છાયાવટની પદ્ધતિ, વગેરે બાબતના અમારા વિચારો વિસ્તૃત રીતે આપેલા છે. એ જ દુનિ અને પદ્ધતિએ આ પુસ્તક તૈયાર કરેલું છે, 'હૃદયની વિભાગોની દૃષ્ટિએ જ શિક્ષણ અપાતું નેહ એ,' 'નવલકથાની જેમ સરળતાથી વાંચી શકાય એ દુનિ અને એને અનુકૂળ એવી સરળ અને વિવિધતાવાળા શૈલીમાં આવાં પુસ્તકોની રચના થવી નેહ એ,' 'સાહિતી આપવી વખતે વિદ્યાર્થીનું સામાન્ય જ્ઞાન ખૂબ વધે એ દૃષ્ટિ હોવી નેહ એ,' 'પોતાનાં દેશ અને વતન માટે વિદ્યાર્થીને મમતા બંધાય એ રીતે રચનાત કરવી નેહ એ,' વગેરે જરૂરી વસ્તુઓ ધ્યાનમાં રાખીને આ પુસ્તક લેખકોએ લખેલું હોઈ આવકારને પાત્ર છે.

આપણા શુજાતનું વર્ણન કરતાં ઝીણી ઝીણી ભણવા જેવી સાહિતી આપવાનો પણ સાદો પ્રયત્ન લેખકોએ કરેલો છે.

આમ છતાં કેટલીક વસ્તુઓ તરફ લેખકોનું ધ્યાન ખેંચતું જરૂરી ભણપ છે. સૌદામાં પાઠમાં પડતે છે 'કાન્તા' શબ્દના ભૂલિ'ક' લખનાર કાન્તાબહેન કાન્તાનાં તેમનાં ગિત્રો કેશવ અને હસ્યાબહેને શુજાતના પાઠ્યપર અમદાવાદનું વર્ણન આપતાં બીજા ભાગે. સાથે અમદાવાદને કેળવણીના કેન્દ્ર તરીકે ઓળખવવાનું કેમ જરૂરી બધ છે તે સમજાવતું નથી. વળી કાન્તા પ્રદેશનાં મિત્રોનાં નામ દેશવ અને હસ્યાબહે એવાં શુજાતી નામે કરતાં તે પ્રદેશનાં નામે પસંદ કરવાં નેહતાં હતાં. આદ્યર યોગાત્મક અને વીસ એ ત્રણ પાઠમાં શુજાતની યાચાનું વર્ણન અને છે હવેનારાથી દારકા સુધી વચ્ચે બધાં સ્થળોએ ભેટરીને નેતાં નેતાં જનાર યાત્રીઓ તરીકેનાનાં કનુ અને કમળાને બદલે મોટી ઉંમરનાં પાત્રો પસંદ કરવાં જરૂરી હતાં. ચોવીસમા પાઠમાં પોતાના પ્રાંતને પરિચય આપનાર તેને પ્રાંતના પ્રતિનિધિઓ અને આસપાસથી આવતીએ છીએ એ રીતે સાર કરી બોલે છે એ પ્રયોગ બરોબર નથી. બધા કંઈ સાથે ઓછા બાલતા હોય છે જ બધા વતી કોઈ પ્રતિનિધિ બોલતો 'હોય તે રીતે શૈલી હોવી નેહ એ. વગેરે.

શુજાતના લુહા લુહા પ્રદેશોનું વર્ણન કરતાં તે તે પ્રદેશના કેટલાક પ્રચલિત શબ્દો લેખકોએ લખ્યાં છે તે રીક રહ્યું છે. જેમ કે 'કાઠિયાવાડનો જાગતો' (પાનું ૨૮-૨૯) 'કાનમમાં કપાસ વીણતાં કાઠ વાળતો' (પાનું ૩૦) વગેરે સોપારીના ઝાડ અને મરીના વેલાની વિખત

સારી રીતે સમજાવી છે (પાનું ૫૪) અમદાવાદની મિત્રોમાં એક દિવસમાં તૈયાર થવું કાપડ ઢિંદુરતાવાનું એક છેડેથી બીજા છેડે સુધી ચાલેલી માફક પથરાઈ રહે' એ રીતે આપેલી સાહિતી વિદ્યાર્થીના મનમાં ઝડ ભેટતી બધ એવી છે.

એ રીતે પુસ્તક સાડું છે, અને વિદ્યાર્થીઓને તે જરૂર વખતે એમ અને માનીએ બેએ.

શાં. માંધી

ગીતિકા—કર્તા: પૂર્ણલાલ, પ્રકાશક: જનન્યાય પૂર્ણલાલ ડોક્ટર, ૨૨, ગોવાળિયા ટૅંક રોડ, સુબર્, પ. ૩૧; (૬. ૧-૮-૦)

જપમળા—લેખક, પ્રકાશક: પૂર્ણલાલ જ. દલવાડી, શ્રી અરવિંદ આશ્રમ, પોદિચેરી. પ. ૩૭. (૬. ૦-૮-૦)

હૃદય-પ્રેમી, શ્રી મન્મથસરસ્વતી, સંપ્રદાય: શ્રી નંદલાલ બોમ્બાલ શાંદ. પ્રકાશક-શ્રી રામકૃષ્ણ સેવા સમિતિ, અમદાવાદ. પ. ૬૬ અને ૩૨. (૬. ૧-૮-૦ અને ૦-૮-૦)

અરવિંદ આશ્રમનાં માના આગમનને પચીસ વર્ષ થયાં એ આનંદમંગળ મહોત્સવના ઉલ્લાસને વ્યક્ત કરતાં ૨૫ ગીતોનો સંગ્રહ તે ગીતિકા. માને હૃદયને અનેક જોતામાં લખાવેલાં ૧૦૮ સુક્તકોનો સંગ્રહ તે જપમળા. એમાં કોઈ ભવનો સાધનાનો કેમ નથી, પણ ૧૦૮ની 'સંખ્યા પૂરી કરવા ભત ભતની કોટિઓ' કરેલી છે. બંને પુસ્તકો બન્ને હૃદયના હૃદયાર છે અને 'બક્તાત્માએ માટે, જગદંબિકા પ્રતિ બાળકોએ વણેલા' છંદો માટે છે. દેવળ કાવ્યરસામૃતના ઉપાસરો. ... પણ છેક નિરાસ નહિ થાય એવી આશા' લેખકે વ્યક્ત કરી છે તે છેક બધું ભય એવી નથી.

'હૃદયવેલારમાં' 'સરળ બક્ત હૃદયના સાચો ભિંંચિયા' હૃદયાર છે. ... એ બક્ત હૃદય ભક્તીયને મંત્રિકાપ્રધાન જ્ઞાનની નજરે જુએ ત્યારે જે સરળતા, જે સમપણ, જે તનમનાઈ, જે દેન્ય અને છતાં જે અચાપ શ્રદ્ધા અને આત્મવિશ્વાસ નીપજવાં નેહ એ, તેનું પ્રતીક આ લક્ષિત્તાઓનું મુક્તક જેવા પ્રશ્નોમાં મળે છે.

ગંગાત્રીના દર્શનથી નમેલા સંનિદનમાંથી બીજા કાવ્યનો જન્મ થયો છે. એ પણ સુક્તકોના જ સંગ્રહ છે. માના દર્શનથી થતો આનંદ, અનુભવાતી કૃતકૃત્યતા, અને પરિણામે વચડી છુમારી એમાં ઠેર ઠેર નેવા મળે છે. કવિ 'ધારીક પોતાના હૃદયભાવોને વ્યક્ત કરે, ધારીક જેવથ મિતે માતૃમહિમા ગાય, ધારીક સંસારી જનોને કૃપેરે આપવા માટે, ધારીક માહિને સંબોધવા માટે, એવું કવિએ આ કાવ્યમાં કર્યું છે.' કાવ્યની એક વિશેષતા એ છે કે, એને માટે ચોક્કસ શબ્દો શિખરિણી અને મોઢાકોવાનાં મિશ્રણ થયું છે. 'બે બોલ'માં જણાવવામાં

આત્મ' ઉ કે, 'પહેલા ભાગના ૭ અક્ષરો શિખરિણી છંદના છે, જે બીજાના મંદાકંઠા છંદના છે' તે ભરાબર નથી. ખરું જોતાં ચરણની પહેલી બાર શ્રુતિ તે (શિખરિણીના પહેલી બાર શ્રુતિ છે, અને છેલ્લી સાત તે મંદાકંઠાની છેલ્લી સાત શ્રુતિ છે. વળી ક્યાંક તેો આખા શ્લોકો શિખરિણીમાં જ લખાયેલા છે. જેમ કે ૪, ૫, ૬, ૭, ૮.

રુખાધ્યાય અને બીજા કાવ્યો: ક્ષોદ્ધારગોવિંદ પ્રેમસંહર કવિ; સંપાદક પ્રકાશક—નાથલાલ દવે, ૧૯૧૬, કુંજનગર, ભાવનગર પૂ. ૬૨+૧૧૬. કિં ૩-૦-૦ ખાસ આવૃત્તિ ૪-૨-૦

પોણી સરીને આરે પહોંચેલા આ મરત કવિનાં કાવ્યો એમનો સમાવેશ થાય છે. પછી પછી પ્રવૃત્તિ થયાં એ આનંદની વાત છે. પુરતકની શરૂઆતમાં ઉપર ખ્યામની રુખાધ્યાયના કિંદુરકાદે કહેલા અંગ્રેજ અનુવાદ ઉપરથી કહેલો અનુવાદ આપવામાં આવેલો છે. શ્રી. ઉમાસુંદરે પ્રવેશકમાં ઉપર ખ્યામ, રુખાધ્યાય અને કિંદુરકાદે અનુવાદ, એ બધાં વિષે વિગતે ચર્ચા કરેલી છે અને આંતરે આ અનુવાદ સંલગ્ન જણેલું છે કે, મેષદૂતની જેમ આની કહીએનું સર્વદેવ એક જ કહીમાં જનજાતિમાં ઉતારવું સહેલું નથી, પણ એકંદરે કહી શકાય કે અનુવાદમાં ખૂબનો પ્રસાદ અને પ્રવાહ બંને સચવાયા છે. એક જ કારણે ભજ થયો.

દે આજ ને બર ભજને તજ માદ દેશ-દુઃખને, આનંદ કંઈ વચ્ચે રમ્યું હોરેથી ભર હરને; એ કાળ આ હોરે પ્રસારી કાણ કાણે નિજ પાંખથી. દે તજને કર આ કાળ આલેખી પાંખ પર ચૂપારી કરી. મળ તાયે સરખાવનારને આ એક કહી ઉપરથી પણ અનુવાદના ગુણદોષનો ખ્યાલ આવી શકશે.

સંકર્ષમાંની બીજી કવિતાઓમાં પણ મજબૂત જ મુખ્ય છે અને તેમાં સૂરીવાદી મત્તી કરેલી છે. ગરજ સિવાયની જ્વલનક કવિતાઓ કે ગીતોમાં પણ એ જ આવ પ્રધાન છે. 'આજો' નામની કવિતામાંની વાંચે: હીંદી એને ખ્યાલ આપશે.

આંખલરીને એવો ચાળો શે મળેલો ?
શે મળિયો એ મોહક વસયો આનને
વિહુ દેવરીએ તાણી લીધો કપરો,
વિહુ મહિરાએ પ્રસારો કે કં અતાનને

સૌ રચનામાં એ મીઠી માગે વાંસળી,
કરમર વરસે ડરમાં ગીયો ધનને !

એ ચાળમાં હો તલવારો ઊઠયો,
એ ચાળે હો વસિયત કાળો નામને
હો એ ચાળે ભાતલ તો ભવથી ધવડ,
પ્રજા ! એ ચાળાને દેને અનુરામને !

એ પછીનું 'એ અણસારે' ગીત પણ એવું જ છે. બીજી કવિતાઓમાં 'ક્યાંયે ઉર ધરવે નહીં' માટું એ ૫૬, થોડાં દોહરાં, ખારવા ઉપરનાં જે ગીતો, પુત્રના વ્યવસાય પાછળ લખાયેલાં જે કાવ્યો, અને સત્યાગ્રહ સંઘમાં વખતે લખાયેલ 'વીર હાલ' નેવિયાન છે.

લાગણીની સમ્બાઈ, રચનાનો પ્રસાદ, અને તળપટી લખાનું બળ કાવ્યોને ઉપજોત્ય બનાવે છે.

પુરતકને અંતે કિંદુરકાદેની અંગ્રેજ રુખાધ્યાય તથા થોડાં રિપણો આપેલાં છે. રિપણમાં "મહિરાના ખ્યાલને 'ભમે-જમશીદ' કહેવામાં આવે છે" એમ લખ્યું છે તે ભરાબર નથી. જમશીદ બારસાદ પાસે એક ભટ્ટ બાણી હતો જેમાં આબેદયાત હઈ એમ મનાય છે. એ ખ્યાલો તે ભમે જમશીદ.

સાહિત્ય અને પ્રવૃત્તિ: [અંધ બાળે ૧૯૪૫]
સંપાદક—શ્રી કરચન માણેકદિગ સાહિત્યકારો, પ્રકાશક—ભારતીય સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ. પૂ. ૨૨૪ કિં. ૩-૦-૦, જગત્ ૧૨૦ પાનાં જેટલી વાર્તાઓ, ત્રીસેક પાનાં જેટલી કવિતાઓ, અને પોણીસોએક પાનાં જેટલા વિવેચન લેખોનો આ સંગ્રહ છે. શરૂઆતમાં પ્રગતિશીલ સાહિત્ય પરિષદનો દ્વંદ્વો ઉત્તર, એ પરિષદે પસાર કરેલું પ્ર. સાહિત્યમંડળનું 'નવેરનામું' બંદેરે કેટલીક માહિતી આપેલી છે. અંધ પહેલાની પેઠે આનો પણ સર્વન વિશાળ નળો છે. વિવેચન વિભાગમાં 'રવીન્દ્ર-સાહિત્યનો પ્રધાન શૂર' 'ગીતો—એક દલિવાર' (જેમાં લેખક પોતાનાં ગીતોની ચર્ચા કરવાની પણ દિગ્ગંધ કરી છે), 'દેશ દેશનાં રાજગીતો' પછેરે અખપૂર્વક લખાયેલા લેખો છે. હાપની બ્લોઝ થયો છે.

આખું પુરતક કોઈ માસિકના ખાસ અંક. જેવી વાની પીસે છે. ૧૦

'લેટરેટ ફેડ' નાં પાનાની કેળવણી ઉપર આચાર્ય કૃપલાનીનું અંગ્રેજ પુરતક, બીજી આશરિ. પ્ર૦-૧૦૧ બેન્ડ ૬૫ની, મુંબઈ. કિં. ૧-૮-૦

આ ચોપડીનાં કેટલાંક પ્રકરણો આ માસિકમાં ૧૯૪૨-૪૩ના અપાર્લમેન્ટમાં તે પહેલું કરી હવે તેને જનરાણીમાં ઉતારવાનું કામ વિધાયીક તરફથી ચાલે છે. થોડા મહિનામાં પ્રે દેશર ચઈ રહેશે. જમિયાન અંગ્રેજ ભણુવારે, માંધીજીનું આ કેળવણીમાં દર્શન સંગ્રહવાને માટે, આ ચોપડી વાંચવી જોઈએ. તેનું આખું સંચોદ નિરૂપણ બાળ્યે જ બીજું મળે. માંધીજી તેના આદિવચનમાં કહે છે. આ કેળવણી વિષે "જિજ્ઞાસુઓને જે અનેક સંકા પચવે છે તે બધાનો જવાબ આપવાનો આ ચોપડીમાં પ્રયત્ન છે."

પ્રકાશકે આ બીજી આવૃત્તિ કાઢી આવી કીમતી ચોપડી મળી કરી, એ સારું કહું છે.

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યાં વિમુક્તયે

વર્ષ ૫-અંક ૫]

અમદાવાદ

[મે, ૧૯૬૬]

૨૧૦ શ્રી. ભૂલાભાઈ જવણજી દેસાઈ

કહેવાય છે કે, શ્રી તપા સરસ્વતી સાથે નથી રહી શકતાં. ૨૧૦ ભૂલાભાઈ એવા નસીબદાર પુરુષ હતા કે, તે બે ઉપરાંત ક્રીડા પશુ તેમને વરી હતી. અને તે ક્રીડા કેવળ શ્રી તપા સરસ્વતીની જ નહિ, પણ તેમનાં દેશપ્રેમ અને રાષ્ટ્રપ્રેમની પણ. તે આપકર્મી હતા. વલસાડ પાસે બહેલી ગામમાં એક સામાન્ય રિયલિટા કુટુંબમાં તેમનો જન્મ (ઈ. સ. ૧૮૮૩માં) થયો હતો. તેમના પિતા શ્રી દળજી મુખતિવાર હતા. પિતાની એ શક્તિ યુવને વારસામાં સારી પેઠે મળી હતી, એ આને જગલદેર વરતું યઈ ગ્રીષ્મ છે.

હાઈસ્કૂલનું બહુવર પડું કરી શ્રી. ભૂલાભાઈ મુંબઈ એલિન્ટેન્ડન કોલેજમાં બહુવા આપ્યા. સામાન્ય રિયલિટા ગરીબ પણ હાથક વિદ્યાર્થીઓને બહુવામાં મદદ કરનારી નણીતી સંસ્થા, ગોકળદાસ તેજવાળા બોર્ડિંગમાં તે રહ્યા હતા. એમ. એ. અને ત્યાર બાદ એવએલ. બી. થઈ, યુનિવર્સિટી કોલેજમાં ઇતિહાસના અધ્યાપક તરીકે તે હાજર થયા. તે વખતે ૨૧૦ આનંદસાગર મુખ ત્યાં સંસ્કૃતના અધ્યાપક હતા. સાંભળ્યું છે કે, ૨૦ ભૂલાભાઈનાં ઇતિહાસનાં આખ્યાન સામળવા બીજા વિદ્યાર્થીઓ પણ પોતાના વર્ગ છોડી જતા, તેથી પ્રિન્સિપાલને તેમને વારવા માટે પ્રયત્ન કરવો પડ્યો હતો. ભૂલાભાઈનાં વિદ્વત્તા અને વક્તવ્ય, જે આજે તો સૌ કોઈ વખણે છે, તે એ રાજાનાં કાણથી જાણતાં હતાં. એમ આ પ્રગટી દેખાય છે.

૨૧૦ મુખ અને ભૂલાભાઈ બેટ એમ. એ. એલએલ. બી. હતા. બેટ અચ્છા અધ્યાપક હતા. બેટ સામે કોલેજ ને કોર્ટનું ક્ષેત્ર, પસંદ કરવા છઠ્ઠે તો, તૈયાર હતું. ૨૧૦ મુખ કોલેજમાં રહ્યા, ભૂલાભાઈ કોર્ટમાં ગયા, ને ઈ. સ. ૧૯૦૫માં તેમણે એવોલ્યુશનની પરીક્ષા પાસ કરી મુંબઈ હાઈકોર્ટના વજીલ તરીકે પોતાની આજે અચ્છા થઈ ચૂકેલી કારકિર્દી શરૂ કરી.

આ મોડા ફેરફારમાં સાહુસીધું અનુમાન એ સંભવે છે કે, કોલેજ કરતાં કોર્ટના હામમાં કમાણી વધારે કરી શકાય, એ એક મોડું કારણ હશે. પરંતુ એક બીજો વિચાર પણ અહીં આગળ રહેલો છે, જે સમજાવતો

શ્રી. ભૂલાભાઈના ત્યાર પછીના જીવનની દિશા સમજવા માટે મદદ થાય છે. દિંદેના રાજકારણનો છેલ્લો કેટલાંક વર્ષોનો પ્રવાહ જોતા જણાય છે કે, તેમાં કોલેજના અધ્યાપકો કરતાં કોર્ટના વજીલો વધારે હોય છે. બહે, એવા તો એમ મળે છે કે, ભાગ્યે જ કોર્ટ કોલેજ અધ્યાપકે, તે તરીકે ચાલુ રહીને, છેલ્લાં ૨૦-૩૦ વર્ષ દરમિયાન કોલેજ મંચ પર આગળપડ્યું સ્થાન લીધું છે. હા, તેમાંથી યુક્ત થઈને બહાર આવેલા, કૃપાલાનીય, ગિદવાણીય એવાં હાજરા બતાવી શકાય; પરંતુ નેધિપાત્ર એ છે કે, ત્યારે તેઓને સરકારી શિક્ષણ સંધરી પણ ન શક્યું. આ બીના સરકારી શિક્ષણને માટે સ્વચ્છ દીકા તથા તેના મૂળ લક્ષણ છે, એમાં શંકા નથી. ૨૧૦ ભૂલાભાઈ જો કોલેજને વળતી રક્ષા હોત, તો પછીના જીવનમાં તેમણે દેશની અને કોલેજની એ બળકતી સેવા કરી, તે ન કરી શકત, એમ માની શકાય. સરકારી કોલેજ છોડી વખતે તેમને તો આ વસ્તુનો ખ્યાલ નહિ હોય. આજ આટલાં વરસ પછી, આપણે આ સમાલોચના કરી શકીએ છીએ.

કોલેજ છોડી કોર્ટમાં જતાંની સાથે ત્યાં પણ તેમની શક્તિને પરચો તરત મળ્યો. ને મોડા કાળમાં તે ત્યાના એક અગ્રમણ્ય વજીલ ગણાતા થઈ ગયા.

શ્રી. જીણ પણ એમની સાથેના એક વજીલ હતા. બેટ મિત્રો હતા. અને અગ્રણ્ય પ્રકારે જુદા જુદા કાળમાં રાહો પર ચાલતાં છતાં, બેટ મિત્રો રહ્યા હતા, તેનો પુરાવો શ્રી. જીણએ ૨૧૦નાં અને જે બાવભરી નહેરે જાનલિ આપી છે, તે છે. અનેક હોદાએ શ્રી. ભૂલાભાઈનો આ મજાવવો મૈત્રી-સ્વભાવ વખાણ્યો છે. તેઓ કહે છે કે, વિષવિધ ક્ષેત્રોમાં અને સામે કામ કરવા છતાં શ્રી. ભૂલાભાઈ સૌ સાથે મીઠાસા અને સારાસારી રાખી શક્યા. એટલું જ નહિ, તે પોતાની વળપથી આગડિયા સાઈપી પણ, મુંબઈના બોર્ડ નેશનના વાતાવરણમાં પણ, બહુ નહોતા. તે એમની વળપથી અનાવધી બાહીમાં પોતાના નાવજાઈઓ જોડે પણ એ જ ભાવ અને સરળતાથી ભળતા. તે કહેતા, ભાઈ, હું તો બિંદત કુટુંબનો છું ને તે આજે ગુણ બહી શકતો નથી. એ મીઠાસા અને દિલની

કુમારાને લીધે જ, શ્રી. ઝીણા નેવા પણ તેમને અંબલિ આપ્યા વગર રહી શક્યા નથી.

તે કાળે આપણી ઢાઢોકેટાંમાં એવું મનાતું કે, યોદ્ધા ને જળરા ખારિટરો તો યોદ્ધા જ. આ માન્યતા તોડવામાં શ્રી. બુલાભાઈનો સારો ફાળો છે, એમ તેના બહુધારા હોઈ છે.

આમ પાંચામાં સ્વરૂપ ગોઠવાયા બાદ, શ્રી. બુલાભાઈની પ્રતિભા આપોઆપ અન્ય ક્ષેત્રો તરફ વળવા લાગી. તે ધારત તો સારા ઇતિહાસકાર થઈ શકત; પરંતુ વહીલાતાનાં કાચકિયાં ફેંદી કેસોના ઇતિહાસકાર થયા પછી એ તો ખતી ન શકે. એટલે રણ રાજકારણનું ક્ષેત્ર, કે જ્યાં પ્રખ્યાત ધારાશાસ્ત્રીઓ પોતાની રાક્ષિ અભિમાને એવો ધારો જ પડેલો હતો. ઈ. સ. ૧૯૧૫ના કાળમાં શ્રી. બુલાભાઈ, જ્યારે તથા ઝીણા હોમ ફ્રેન્ડ લીગમાં કામ કરતા નેવા થયે છે. તેમાં તેઓ ૧૯૧૬ સુધી રહ્યા. અને ત્યાર પછી રાજકારણનો એ યુગ પણ પૂરો થયો.

હોલિન અને કોર્ટ વચ્ચેનો એક ફરક આપણે ઉપર જોયો. કોર્ટમાં આવ્યા પછી પણ, અંગ્રેજ રાજ્યમાં એવી વ્યવસ્થા છે કે, બુલાભાઈ જેવાઓને ફરજી હોય તો મુખે તેમ કરી શકે. જેમ કે, બાહોરા ધારાશાસ્ત્રને જળ જનાવાય, જનનીની કાઉન્સિલને રાજ્ય જનાવી લેવાય. સર જનાવીને વડલાવી લેવાય, વગેરે. શ્રી. બુલાભાઈ હચ્છત તો આવી અનેક વાતોમાંથી મનપસંદ કોઈ પણ લઈને નિરાંત કરી શકત; અને પરરાજ્યના નામાંકિત વફાદારની આરાધી કીર્તિ મેળવી લેત. પરંતુ તેમણે એ પ્રલોભનો ઊઠાડ્યાં. એ શાથી, એનો વિતાર તો સ્વચ્છતો હોઈ અંજત મિત્ર કે જીવનચરિતકાર હોઈ ત્યારે. પરંતુ એમણે એમાંનું કાંઈ ન ક્યું, એ તો હકીકત છે. ૧૯૨૬માં મુંબઈના ઓરેન્જોઈ-જનરલ થોડો વખત થયા, એટલું જ. તે પછીની રૂએ, મુંબઈની ત્યારની કાઉન્સિલમાં સભ્ય નિમાયા હતા, એવું બહુવા મળે છે. પરંતુ, તે વખતે એવું કોઈને લાગ્યે જ નહોતું હોય કે તેમાંથી, તેમણે આગળ ઉપર વડી ધારાસભામાં ને કામ કરી જવાનું, તેની આશા પડે.

ધારોડાલી એકત સત્વાઝે એમને પોતાની રાક્ષિઓ વાપરી સેવા કરવાનો તાહ જોવાડ્યો. એક રીતે જોઈએ તો, શ્રી. બુલાભાઈએ કોંગ્રેસની સેવા પણ પોતાના ધારાશાસ્ત્રના જ્ઞાનની વિભૂતિ પર મુખ્યત્વે કરી છે. એથી એની કિંમત ઓછી આંધવાની નથી. એમાં નોંધવાનું એ છે કે, એવી રાક્ષિ ધરાવનારા તો અનેક હોય છે, પણ બધા કાઈ તેને દેશને યરણે ઓછા જ ધરે છે. એ શ્રી. બુલાભાઈએ ધરી, તેમાં એમનો સ્વરાજ અને સ્વાતંત્ર્ય મંદિરો પ્રેમ તથા દેશરક્ષિ રહેલાં છે, એ નિર્નિવાદ છે.

ધારોડાલી પોતાના વતનને જિલ્લો. તેના એકંતોને તે ઓળખે. તેમને કેસ સમજવામાં તેમને સરળતા જ નહિ,

અમુક પ્રકારનો કમખેડો પણ હશે. ત્યારે તેમની અદક્ષતાં કામ કરનારાઓ આને પણ અહોભાવથી એમની વિચિતો બાળી તેમને છણી કાઢીને પામી જવાની રક્ષિ તથા તેમણે દલીલબદ્ધ કેસ વારવવાની આવડતાં વજાણ કરે છે. આ આવડ ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ ગુણ હોય છે, ને આપણે રાત્રમાં નેત્રું કે, શ્રી. બુલાભાઈ તે હતા.

પછી ૧૯૩૦-૩૪ના કાળમાં તે સીધી લડતમાં પડ્યા ને જોડ ગયા, અને ત્યાર બાદ વડી ધારાસભાના કોંગ્રેસ પક્ષની આગેવાની લીધી તે લગભગ મરણ પર્વત સોભાવી. વચ્ચે ૧૯૪૦ના સત્વાઝમાં પણ તેમણે કામ લીધો. અને આ કાળમાં તે કાર્યવાહક સમિતિના પણ એક સભ્ય જનવાનું વિરલ માન પામ્યા. આ કાળમાં તે કોંગ્રેસના જનવા હતા અને તેની લડતોમાં આગેવાની બરો ધામ લેતા થઈ ગયા હતા. મુંબઈની પ્રાંતિક સમિતિનું પ્રમુખપદ પણ આ ગાળામાં તેમણે સ્વીકાર્યું હતું અને યશસ્વી ક્યું હતું.

ઈ. સ. ૧૯૪૨નો કાળ એક રીતે કોંગ્રેસના ઇતિહાસમાં નવું જ પ્રકારણ હતો. લડાઈનો કાળ પણ તેને નવું રૂપ અને નવો એક આપતો હતો. તે કાળમાં શ્રી. રામજી નેવા, ગાંધીયુગના ભૂતા ભેગી પણ ભૂદી નહરે જોતા થવા હતા. સાંકળ્યું છે કે, શ્રી. બુલાભાઈને પણ ૧૯૪૨ની એ આખી નવી બમિકા સાથ ગમી નહોતી. પરંતુ તેથી તે કોંગ્રેસના ન ગદી શકે. આ વખતે — ૧૯૪૦-૪૧ની જલમાંથી — તેમની તબિયત લઈની થાલી હતી. તેથી તેમણે કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યપદનું પણ રાજીનામું આપ્યું હતું.

એ આગે ૧૯૪૪માં ગાંધીજી જીવતાં વીર્યો. પોતાની નજી તબિયત જતાં, શ્રી. બુલાભાઈએ વડી ધારાસભાનું કામ પાછું સંભાળી લીધું. અટકે સુધીમાં દેશનું રાજકારણ ગપાધામેર પાછું તેજ થવું જરૂર હતું. તેમાં આજાદ હિંદ ફોજનો કેસ આવ્યો, અને બુલાભાઈને પોતાના જીવનું કામ મેંચવું. કહે છે કે, એકાંતીજન લઈને પણ તે વખતે એ કામ કરતા હતા. તે કેસમાં તેમણે અવાક મહેનત કરી. સરીર સામે પણ ન જોડું. કાયદોનો એક ગોટા સિધ્ધાંત તેમાં સોળાવાનો હતો. એક જીલામ પ્રબને તેની ઉપર બેઠેલા પરરાજ્ય સામે જીલ્લાને હક છે કે નહિ? શ્રી. બુલાભાઈએ આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદો અને પ્રબલોગી આજાદીની લડતોનો ઇતિહાસ ફેંદી કાઢી સાબિત ક્યું કે, આ હક હરેક પ્રબને છે જ. એટલે એમાં યુનો તો ક્યાંથી જ સંભવે? જલકે એમાં વીરવાની શોભા રહેલી છે. એ કેસ ચાલતો હતો ત્યારે આખા દેશની નહર રિહલી પર હતી, અને તેના કાન શ્રી. બુલાભાઈના મોંમાંથી શા રાખેડો કરે છે તેના ઉપર હતો. આ કામ એમના ધારાકીય જીવનનાં કળસરૂપ છે. એ કામને માટે આખા રાષ્ટ્ર એમને ધન્યવાદ આપ્યા.

જવાબમાં એમણે દૂકમાં જ હતું, એમાં મારી મોઝાઈ ન હતી; એ મોઝાઈ કૉંગ્રેસની અને તેને મહાન જીતની તાકાત જવાવનાર હિંદી પ્રતીતી છે.

આ પોતાનું મહાન કામ કરીને તે પધારીવરા થયા તે યથા. તેમાંથી તે લોકના નહિ-અને તા. ૬-૫-૧૯૪૬ના રોજ દેવડોલ પામ્યા. ગુજરાતના કેટલાય સપૂતો આને રાષ્ટ્રતાં વિધવિધ ક્ષેત્રો શોભાવી રહ્યા છે. શ્રી. બૂલાભાઈ ધારાસભ્યના યેઝમાં બિરાજતા હતા તેને કમી ખાવાનું જ ક્ષેત્ર ન જણાવું તેમણે તેને પોતાના દેશપ્રેમથી પ્રેરાઈને દેશમંત્રિનું પદ જીત્યું. અને તે કૉંગ્રેસના રસ્તે. બારડોલીના ખેડેતો, અગદાવાદનું ચંદ્ર મહાનન, તથા છેવટે આઝાદ હિન્દ — આ ત્રણનાં તેમણે કરેલાં કામો આના જીવંત દાખલાઓ છે તે ધારત તો તેઓ ‘લિજરલ’ થઈ શકત, ‘નોન-પાર્ટી’ થઈ શકત; ‘ઇન્ફોરિયલ’ રાજ્યરૂપ થઈ શકત. આવીના એ રસ્તો છોડી તેમણે કૉંગ્રેસને કાંડાળો રાઠ પસંદ કર્યો એમાં, ‘આપણા દેશના ક્ષાયા રાજકારણ વિશે બીડી સમજ એમણે બતાવી છે. પણ એવી બૌદ્ધિક સમજ તો પાણીની હશે. તે ગુજળ વર્તવા માટે હૃદયજન જેઈએ સ્વં બૂલાભાઈએ પોતાની પાછલી આયુષ્ય પછી બતાવ્યું. એમાં એમણે પોતાના વિવેકો બાવ કેવા પ્રકારનો છે એ બતાવ્યું છે. ભારે મુખરામથી અને નિરાંતની વજીલી કરી ખાવાનો સંજોગ હતો, તેને એ બૂલી રાધ્યા, એ એમના નાનપણના બેડુ ને ખડતલ જીવનની મૂળ શક્તિ હોવાય. કૉંગ્રેસી રાજકારણ મુખ્યત્વે ધારાસભ્યોએ અને વાચા-કેન્સર-શ્રાવ્યોના હાથમાં રહેવાથી, રાજમાં

એનું સ્વરૂપ એક પ્રકારની વજીલી જેવું જ ચાલે. એમાંથી ગાંધીજીએ તેને કળાયું. પરંતુ તેમાં પાવરવા થયેલા વજીલી તે સહેને ખંખેરી કાઢી ન શક્યા. સ્વં દેસાઈ, મોતીલાલજી વગેરે પેઠે શ્રી. બૂલાભાઈએ તે ખંખેરી કાઢી કૉંગ્રેસની લડતોમાં નેરાવા મુખીનો ભાગ લીધો હતો છતાં, એમની તાલીમ તો પેલી જ હતી; તેથી કૉંગ્રેસનાં કાર્યોમાં હલત-વિભાગના તે આગેવાન ન થઈ શકે; એ એમની જીવનશૈલી વજીલી તાલીમની દેવને લઈને આવેલી મર્યાદા ગણાય. આમ છતાં, હલતના પ્રસંગને પછી પોતાની ઝીણી નજરે વધારામાં ને યતો નિર્ણય કરવામાં તે સારી પેઠે મદદ કરી શકતા હતા. એ મદદ પણ વિરલ હોય છે. ટકાની તોલડી તેર વાનાં માથે. જીવંત સંસ્થાઓની શક્તિ વધારવા માટે અને પ્રગતિ કરવા માટે અનેક મહાન શક્તિવાન હોઠો સાથે બળીને કામ કરતા જેઈએ છીએ. શ્રી. બૂલાભાઈએ તેમાં પોતાની ધારાસભ્યની શક્તિ આપી, વંદુલવથી તેને શોભાવી, અને દેશપ્રથી તેને તેજસ્વી કરી. માણસના જીવનને મર્યાદા છે, અને એક રીતે જેઈએ તો તેનો પાર નથી. છતાં, એમાં ભારે શક્યતાઓ પણ ભરેલી છે. તે ખીલવવાનો રાજમાર્ગ એક છે ને તે એક, ઈશ્વર આપેલી બૌદ્ધિક, આર્થિક, ધર્મ બધી પૂજા નથી સ્વાર્થમાં ન નાંખતાં તેને પરાઈ ખાતે પણ વાળવી. તો સ્વાર્થ તો સધાય જ છે, ઉપરાંત પણ મળે છે કે ને નરી સ્વાર્થ-સેવાથી બેવાઈ જાય છે. શ્રી. બૂલાભાઈના જીવનમાંથી આ પાઠ લેવા નેહો છે.

ગુજરાત એમને હમેશા યાદ કરશે.

૧૩-૫-૪૬

મગનભાઈ દેસાઈ

સ્વામિ ઝૂની પત્ની મરી મઈ ત્યારે નૈવાયિક હુઈલુ રોલ કરવા માટે તેને ઘેર આવ્યો. ત્યાં તેણે ને દરય જેણું તે જેઈને તે આસો જ બની ગયો. સ્વામિ કું પોતાના મૂંટણ ઉપર ઠટારો બેઠો પાડી તાલ બંભવતો ગાતો હતો. હુઈ તુએ હતું, “અમે તેમ હો, પણ તે તમારી સાથે રહી, તમારાં બાળકોને તેણે હોય્યાં, તમારી સાથે જ તે ધરડી ધઈ. તમે તેને માટે રોલ ન કરો, એ તો બુદ્ધ બરાણ કહેવાય જ, પણ તમારા મિત્રો તમને આમ વાલ બનવી ગાતા નુએ એ તો હાલ વડાની કહેવાય.” સ્વામિ કું હતું, “તમે મારે વિશે બેટો ખ્યાલ બાંધો છો. જ્યારે તે મરી મઈ ત્યારે મોઈ પણ માણસની પેઠે હું નિરાધારામાં કૂળી ગયો હતો. પણ વરત જ ને બન્યું હુઈ તેના ઉપર વિચાર કરતાં મેં મારી નાંખીને હતું કે, મરણ એ મોઈ નથી જીવણી આપતિ નથી. . . . ને મોઈ યાત્રી ન્ય” અને સૂઈ ન્ય તો આપણે તેની પૂટે પૂટે જમભરાડા અને શોરખોર મચાવતા નતા નથી. જેને મેં જોઈ છે, તે મારી પત્ની પણ મહાન અંદરના ખંડમાં બંધવાને મૂઈ મઈ છે. કહ્યાં કરતાં કરતાં તેના આત્મામાં ખલેલ કરવા પડેલો જવું, એ તો કદરતા સર્વશક્તિમાન કાયદાને ન સમજ્યા બરાબર થયું.

— કોન્ક્રુસિયસ

દીક્ષિત સેવાજીવન - નામ૦ શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રિયાર

મરણ દાઈને મૂકવું નથી. છતાં ત્યારે દેશના સુલક્ષણ સેવકો ભય છે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે મન પર અસર થાય છે. થોડા જ માસના આગામાં આપણા સૌથી આગળની હજારોના જે રાષ્ટ્રસેવકો ગયા — શ્રી. બ્રહ્મભાર્ત અને નામ૦ શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી. એકના રાહ જુદા દતા. રાત્રમાં શ્રી. બ્રહ્મભાર્ત શિક્ષક થયા, પણ તે ઊંડી વજીલ બન્યા ને જીવનના અંત સુધી એ રહ્યા. શાસ્ત્રી પણ શિક્ષક હતા. તે ઊંડી તે હિંદ સેવક સમાજના સભ્ય બન્યા, ને થોડાં વર્ષ પર નિવૃત્ત થયા ત્યાં સુધી બિંદીબર રાજદારી મુલસીદનું કામ હતું. જેટલું અંગ્રેજીના ભારે વખા હતા. એકે એ સક્તિ કોંગ્રેસના નેતા સચકારણ અને સ્વરાજની હરત ખાતે આપી; શાસ્ત્રીએ તેમની રીતે સ્વરાજ માટે તે વાપરી, પરંતુ અંગ્રેજ સામ્રાજ્યનાં યશોમાન કરવામાં પણ તે વાપરી.

આ બે પુરુષોનાં મરણ થોડા સમયમાં જ આવે થવાથી, દેશી તેમને ને અતિ આપી, તેના ફરક સહેને ધ્યાન પર આવે. એક મિત્રે કહ્યું, 'બ્રહ્મભાર્તને દેશે શાસ્ત્રી કરતાંય ભારે માન આપ્યું! એ ફેર આ બે અભિયોનાં અતિભાવ અને જીવનદીક્ષાના કરતાં તેમણે દેશસેવાને માટે પસંદ કરેલી રીતને' વધારે આભારી હતા. શ્રી. શાસ્ત્રી હતા 'લિબરલ' પક્ષના થોડા સુનંદા રહેતા રાષ્ટ્રસેવકોમાંના એક હતા; શ્રી. બ્રહ્મભાર્ત કોંગ્રેસના હતા. એ બે પક્ષો વચ્ચે ને ફરક વેકમાનસ પર છે, તેનું જ પ્રતિબિંબ આ બે અભિયોને લોકોએ આપેલી અનંલિખા પણ છે.

શાસ્ત્રીજી સ્વં ગોખલેના પક્ષસિંધ, ને તેમની બાદ ભારત સેવક સમાજના પ્રમુખ હતા. આ સમાજનું ખાસ લક્ષણ તેના સરવાપકે એ કહેવું કે, તેના સરવા સેવાને દીક્ષા વરીકે સ્વીકારે અને ધર્મ તથા રાજકારણ અલગ વાડા છે એમ માનીને ન ચાહે. એ જ દૃષ્ટિએ ગાંધીજીએ પોતાને એ સમાજના હકીકતે નહિ તોય આત્મિક દૃષ્ટિએ સભ્ય માન્યા છે. અને તેથી શાસ્ત્રીજી તે નહેરુજીવનમાં પોતાના ગુરુબાઈ જેવા માનીને આદરમાન કરતા; અને ભારત સેવક સમાજનાં સુખદુઃખમાં હંમેશ પોતાથી બને તેટલો સાથ આપતા આવ્યા છે. પરંતુ, ભારત સેવક સમાજની દૃષ્ટિ એવી ન હતી રાજક. તે સમાજે ગાંધીજીને તેમની સત્યાગ્રહની કાર્યપદ્ધતિને કારણે પોતામાં ન સંધર્મી. અને કેટલાંય વરસો સુધી એ સમાજ કોંગ્રેસની અને ગાંધીજીની એ પદ્ધતિની સામે રહ્યો છે. આ જોઈ શાસ્ત્રીજીને પણ ગાંધીજી સાથે હતા. રાષ્ટ્ર રાત્રમાં તે કદાચ અનેક લિખરેલા પેઠે શાસ્ત્રીજી આ નવી પદ્ધતિ સામે ભારે બિનવાતા, અને એના જુદાસે કોક કોક વાર નહેરુમાં પણ બિહળી આવતા. પરંતુ વરસો જતાં, એ

બાબત શાસ્ત્રીજીમાં ફરક પડતો ગયા હોય એમ લાગે છે. તેનું કારણ ગાંધીજીને ને તેમનો અનુપમ મોઝા સંબંધ છે. ૧૯૨૩માં ગાંધીજીને પૂનામાં કોંગ્રેસના દરિયું ઓપરેશન હતું, ત્યારે પધારી પરથી મળવા બે જણને બોલાવ્યા તેમાં એક શાસ્ત્રીજી હતા. તે બન્ધ પ્રસંગનું પોતાના મન પર અંકાયેલું ચિત્ર શાસ્ત્રીજીએ અમર હતું. એમાં એમણે ગાંધીજીની ને વારીકે કરી છે, તેની બોલાએ કરી હશે. અને તે વખતે તે લિખરલ પક્ષ ગાંધીજી પર સારી પેઠે જાહેરાતો હતા. ત્યાર પછી તે એમનો ગાંધીજી પરનો પ્રેમ અને એમનાં કાર્ય તથા સક્તિ વિષેની સમગ્ર કથાએ આવળ વધી ગઈ છે છેલ્લા કુદ્ધથી અને તેમાં ને અનુભવ શાસ્ત્રીજીને થયા તેણે તે આ સમજને વધારે બીડી અને સંધાઈ બનાવી છે આ વર્ષોમાં લિખરલ પક્ષ નેઈ ગયા કે, કોંગ્રેસનું રાજકારણ તેમણે ૧૯૧૨માં તેનાથી જુદા પડતી વખતે જેવું હરેલી કે પુલકારી કાઢેલું તેવું નથી. એ એક પ્રભાવી અવાજનું પ્રતીક છે; તેની સામે થવું એ દેશના ખરા હિત સામે થવા બંધાવર છે એટલે મૂળ નીતિ રીતિને વાર્તિક વિરોધ હોવા છતાં, જીવનનાં વર્ષોમાં શાસ્ત્રીજી ગાંધીજીના કાર્યને ને કોંગ્રેસની લડતને વધારે સમજ્યા હતા, એમ લાગે છે. અને એ તે પુરુષની મોઝાઈ અને ન્યાયશ્રિયા તથા વિવેક ખતાવે છે. સાથે કામ કરનાર કે રહેનારને તે સી કોઈ ન્યાય આપે. ને સામા પક્ષને ન્યાય આપી રાષ્ટ્ર તે ખરો છે. આ ગુણ વિરલ છે. એમ નહેરુજીવનને ધર્મમય કરવામાં માને છે, તેવામાં એ ગુણ ખીલી રહે. શાસ્ત્રીજીએ સિદ્ધાંત પર રચાયેલા સેવક સમાજની મુખ્ય સેવક હતા. તે ભારે વિદ્વાન હતા. હિંદની સરકારિના બીડા અલ્યાસી હતા, સરકાર સાદિયના પ્રેમી હતા. આપક રાજકારણ અને સમાજકારણ એ તે એમના કામને અંગે પણ વિરુદ્ધ અવ્યાસને એમનો વિષય હતા. ભારત સેવક સમાજમાંથી નિવૃત્ત થયા પછી તે મદ્રાસ એજ્યુકેશનલ રહેતા. થોડો જમત લિખરલ વિવાદી હતા કલનાયક તરીકે પણ કામ હતું. હાલ. શિક્ષણ એ તે એમનું પ્રથમ પ્રેમપાત્ર કામ મળ્યું. બાદ નરમ તબિયતને લઈને તે આરામ જ કરવા. પરંતુ દેશમાં જુ. થાય છે એ નિંદાજતા રહ્યા વગર કેમ રહેવાય કે કેમ કોઈ રહી રાષ્ટ્ર ને નિવૃત્તિના અર્થ એમ નથી સૂચવતા. આથી નિવૃત્તિમાં પણ તેમને મદદસ્વની લાગે તેવી બાબતો હવર તે નહેરુમાં લખતા અને પ્રસંગોપાત બોલતા પણ. અને દેશનો સમજણો વર્ષ એમની એ અનુભવ-અને-અભ્યાસ-નૂત સલાહ શિખામણ, તેને થતા માનપૂર્વક, ગીજતો. એમના જેવી સિદ્ધિના પુરુષો ફરક રાષ્ટ્રને હોય જ નરના હોય છે. હા, કાંતિના કે ગુલામ

રાષ્ટ્રોના સ્વરાજ માટે લડવાના કાળમાં, સહેજે, ઊંચરત નીતિ અળખામળી અને બેકાર લાગે છે. પરંતુ સાતિથી સ્વરાજ ચલાવવા માટે એ નીતિ કામગીરી અને કદાચ સારી પણ ગણાય. એટલે સાચીજીને જીવનપાઠ દેને પછીનાં આપણાં કામ માટે ખૂબ અપરો છે. એમની

અચાક અમ હિંવાની અને ઊંડા અભ્યાસ કરી વસ્તુને આમૂલાત્ર વિચારવાની ટેવ આપણા યુવકોએ ધરો હિંવા જેવી છે. અને એમનું દીક્ષિત જીવન તો દરેક કાળ માટે સૌને બોધવચ છે. એ જીવીએ તો, અહીંથી બચા છતાં, આપણામાં એમને અમર કરી રાખીએ.

૧૪-૫-૪૬

મ૦

નવીન અર્થરચના

મૂડી અને મૂડીદારો

૧૪. માણસોને બેકાર બનાવી મૂકે એટલી મૂડી કેટલે દરજ્જે વધાર્યે જવી એ મોટો પ્રશ્ન આજના અર્થસારથીએ આગળ કેલ માટે બેસે છે. ન્યાં ન્યાં રાકવ દોવ ત્યાં આમોદોશો, જેમાં ખડુ યોગી મૂડીની જરૂર પડે છે, તેનો પુનરુદ્ધાર કરવો એ એક સામગ્રી કષ્ટાય છે.

આજનાં નાના હિલ ખાતર તથા સાચી અનર્થિક પ્રગતિ એટલે કે સૌને કામ મળી રહે અને કામ કરનાર પોતાના કામનું ફળ પેટે ભોગવી શકે એ ખાતર એ યંતું જરૂરી છે કે, ખડુ નાનો વર્ગ મૂડીને કબજે કરી બેસે છે, તેના હાથમાંથી અથવા તેની નાથમાંથી મૂડીને છોડાવવી જોઈએ. વળી મૂડી નાણાંપતિઓની ચૂંટણીમાંથી છૂટે તે માટે આખી નાણાંન્યવસ્થામાં પણ ધરગૂળના ફેરફારો થવા જોઈએ.

૧૫. નફો કરવો એ નહિ, પણ સમાજની જરૂરિયાતો મૂડી પાડવી એ અર્થપ્રવૃત્તિનું ધ્યેય છે.

૧૬. સમાજની જરૂરિયાતોને તેની ઉપયોગિતાના ક્રમમાં વિચાર કરી, તે ક્રમમાં મૂડીનું ફોક્ષણ ત્યારે જ થઈ શકે જ્યારે મૂડીને ઉપયોગ મોઢી પણ નફાખોરી માટે નહિ, પણ સમાજની જરૂરિયાતની વસ્તુઓને વિવેક કરી તેના ઉત્પાદન માટે કરવામાં આવે.

૧૭. મૂડી માટેની ખેંચતાણ આમોદોશો અને ખેંચી વચ્ચે નથી પણ ખેંચી અને સહેરના ચંત્રોદયો વચ્ચે છે. ચંત્રોદયો આમોદોશોને મારી નાખી ખેંચીને પણ ફટકો મારે છે, તે અનર્થકારી છે.

૧૮. આપણા યોજકો ને આપણી ખેતી અને આમોદોશોની ખિલવણીમાં પોતાની શક્તિ વાપરે તો આખા દેશની આર્થિક સ્થિતિ ખડુ જલ્દી સુધરે. પણ અત્યારે તેઓ ચંત્ર-ઉદયોગોની ખિલવણી પાછળ જ મર્યાદા દોઈ, પરદેશી ચૂસ ઉપરાંત તેમના ચંત્ર ઉદયોગોની ચૂસ પણ ગામડાને વેંકી પડે છે.

૧૯. ખીન યોજનાની-માફક આર્થિક મેનના યોજકો પણ કેવળ પોતાના સ્વાર્થ અને અંજત નફા માટે નહિ પણ આખા સમાજના આર્થિક કડવાણની ખાતર પોતાની પ્રવૃત્તિ ચલાવતા ધરો નહિ, ત્યાં સુધી સાચી આર્થિક પ્રવૃત્તિ સાચી શક્તિવાની નથી

૨૦. જમીનના આર્થિક બારા ઉપર કોઈ વ્યક્તિને નહિ પણ આખા સમાજનો દંક હોવો જોઈએ.

૨૧. જ્વાળની પ્રયાને આપણે કદાચ વડન નિર્મળ ન કરી રાખીએ તો પણ તેને એટલી બધી મર્યાદિત અને અંકુશિત તો કરી નાખવી જોઈએ જ કે એ શોષણના કારણથી ન બને અને તેની મારફત આજસને પોષણ ન મળે.

મત્સૂરી અને મત્સૂરો

૨૨. મત્સૂરને કેટલો જલ્દી મળવો જોઈએ તેનો વિચાર કેવળ આર્થિક નફાનુકસાનની દૃષ્ટિએ નહિ થઈ શકે અને ન કરવો જોઈએ. તેની વિચારણામાં માણસાઈની દૃષ્ટિ અથવા નૈતિક દૃષ્ટિ અનિવાર્ય છે. કોઈ પણ સુધરેલા સમાજમાં સાધારણ માણસની વાજળી જરૂરિયાતો — તેના ધોમ્ય કાસરને માટે આવશ્યક હોય તેટલી — પૂરી પડી રહે તેટલી મત્સૂરીનો દર હોવો જ જોઈએ.

૨૩. સુખી અને તંદુરસ્ત સમાજમાં સૌને કામ મેળવવાનો અને જીવવાનો દંક છે. તેથી દરેક પુષ્પ વચના એ પુરુષને પોતાને લાવકનું સમાજોપયોગી કામ મળી રહેવું જોઈએ, અને તંદુરસ્ત, સુધરે અને પ્રાથમિક જીવનના નિર્વાહનું અનુક ધોરણ આપણે નહીં કરવું જોઈએ જે માણસ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સમાજોપયોગી કામ કરે, તેને એ ધોરણ સુખ્ય જીવન માળી શકે તેટલું મહેનતાણું યોગમાં યોગ મળવું જોઈએ. સંભવ છે કે જીવનનું ધોરણ જુદા જુદા દેશકાળ પરત્વે જુદું જુદું હોય.

૨૪. અત્યારની આખા સંસ્કૃતિ એ ચંત્રસંસ્કૃતિ છે. તેને યથાને એ આમોદોશ અથવા હાથકડોય સંસ્કૃતિની સ્થાપના કરીએ તો જ બેકારી અને કંચાલિયતાના ઉગાય થઈ શકે એમ છે. આપણે એવું ધ્યેય રાખવું જોઈએ કે, યોજનામાં યોગ અને વધારેમાં વધારે મહેનતાણના દર વચ્ચેના તફાવત નાખદ થઈ બચ

૨૫. ન્યાં સુધી નવી સમાજરચના પૂરેપૂરી અમલમાં ન આવે ત્યાં સુધી કામના પ્રકાર પ્રમાણે મહેનતાણના દર પણ જુદા જુદા રહેવાના, જેકે નફા જેવી વસ્તુ તો નાખદ થવાની જ

વિકસાસ કોઠારી

મૅટ્રિકના અભ્યાસક્રમ માટે એક સૂચના

[જૂજરાત વિનયમંદિરનો પ્રયોગ]

જયા અંકમાં શાળાઓમાં ઔદ્યોગિક શિક્ષણ દાખલ કરવાને અંગે જૂજરાત વિદ્યાપીઠના વિનયમંદિરના હથોળ શિક્ષણને ખ્યાલ આપ્યો હતો. આ અંકમાં વિનયમંદિરની અક્ષરજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિને ખ્યાલ આપવાનો ઇરાદો છે. વિનયમંદિર એટલે હાઈસ્કૂલ. એટલે આ પ્રયોગ મૅટ્રિકને અભ્યાસક્રમ વિચારવા માટે મદદગર પણ થશે. સ્વરાજમાં હાઈસ્કૂલનું સ્વરૂપ કેવું હોય, એની કલ્પના પણ આ પરથી કરી શકાય.

૬૦૬ ઇતિહાસ

વિદ્યાપીઠનું વિનયમંદિર અમુક વિશિષ્ટ સંજોગમાં શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. વિદ્યાપીઠની સ્થાપના વખતે વિદ્યાપીઠને માન્ય વિનયમંદિરો શહેરોમાં અને આમડાંમાં હતાં, એટલે વિદ્યાપીઠ તરફથી સીધી રીતે કોઈ વિનયમંદિર ચાલતું નહોતું. પણ ૧૯૨૬માં પ્રૌઘાચરથી હાઈસ્કૂલ વિદ્યાપીઠથી છૂટી થયા પછી શહેરમાં ચાલતી નવી જૂજરાતી શાળા અને જૂજરાત મહાવિદ્યાલય વચ્ચે સાંકળ સાધવાની જરૂર લાગી અને તે માટે વિનયમંદિરની શરૂઆત ૧૯૨૭માં કરવામાં આવી હતી.

વિનયમંદિરનો ઉદ્દેશ

વિનયમંદિરની પ્રવૃત્તિને હેતુ વિદ્યાપીઠના રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના ક્ષેત્રથી બિન હોઈ રહે નહિ. પણ આ પ્રવૃત્તિનું વિશેષ લક્ષ્ય સખવાળા આવ્યું હતું, તે જુદે જુદે પ્રસંગે જુદા જુદા રૂપમાં બહાર આવ્યું હતું.

વિનયમંદિર શરૂ કરતા આચાર્ય કૃપાલાનીએ જણાવ્યું હતું કે :

‘રાષ્ટ્રીય કેળવણીને પ્રથમ આપણે વહેણે મેટ્રિક હિસાબ પરો. ત્યારે ત્યારે આપણે આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનનો વિચાર કર્યો છે ત્યારે ત્યારે રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો પ્રથમ આપણી સમક્ષ આવ્યું રીતે ઊભો થયો છે. આ રાષ્ટ્રીય કેળવણી વિના રાષ્ટ્રીય જીવન સમવૃદ્ધ નથી. ન્યારે ત્યારે રાષ્ટ્રીય જીવન બચાવવા થયું છે ત્યારે ત્યારે રાષ્ટ્રીય કેળવણી પણ પ્રાણવાન બની છે. આ બને વસ્તુને એવો અંગેશ સખાય છે. બજલગવાળા અસ્થિલન કરે કે મિસિસ બિસાન્ડ કરે કે ગાંધીજી અસ્થિલન કરે — હરેને રાષ્ટ્રીય કેળવણીને પ્રથમ પ્રભુ સમજી શકેલા જ પડ્યો છે. અર્થસમીક્ષાએ પણ આ પ્રથમ હાથ ધરતો પડ્યો છે. સનાતનીએ પણ એ પ્રથમ હાથ ધરતો પડ્યો છે. સ્વી-દ્રવ્યાય ટોચેને હિંદી સંસ્કૃતિનું પુનરુજ્જીવ કરવાને અટે પણ એ રસ્તો લેવો પડ્યો છે. આમ આ પ્રથમ અમલ સામે હરદમ ખડો છે, અને તેનો હિંદસ કર્યો સિવાય છૂટકો નથી આ હિંદ-તાનો પ્રથમ છે, આરમનો પ્રથમ છે. લેખક કહે છે : વિદ્યાર્થીએની સંખ્યા એટલી થઈ છે એથી અમારે તે ઊંચી રેખાં લેવું. પણ આ કામ હોડવાથી છૂટે એવું નથી અમે ઊંચીયું તો કોઈ ખીલ એને ઉપારો; સત્ય વસ્તુ જ એવી

છે. ત્યાં સુધી જગતમાં એની સ્થાપના નથી થઈ ત્યાં સુધી એ નજર આગળથી ખસવાનું નથી. સિદ્ધાન્તવાદી ઊંચી શરેણે જ નથી. અમારો અલગ વિચાર છે કે, રાષ્ટ્રીય કેળવણી સાથા માર્ગ પર છે, અને અમે એમ પણ માનીએ છીએ કે, સરકારી કેળવણી એવા માર્ગ પર છે. અમારા માર્ગમાં અમે સફળ ન થઈએ તે અમારા દોષને લઈને, વિદ્યાર્થીએના દોષને લઈને, પ્રત્યક્ષ દોષને લઈને — સિદ્ધાન્તના દોષને લઈને હરબિજ નહિ. એ દોષો કાઢવા અમે મથીશું.’

૧૯૩૦-૩૨ની સ્વરાજની હડત પછી ૧૯૩૫માં વિનયમંદિરની પ્રવૃત્તિ ફરી શરૂ કરવામાં આવી ત્યારે થી. નરહરિશાઈ પરીએ જણાવ્યું હતું કે :

‘સ્વસ્થપ્રમાણિને સાર ચાલતી પ્રવૃત્તિએને અર્થ આદિચવાન, શનિકાળન, સંસ્કૃતિ અને કર્તવ્યનિષ્ઠ કાર્ય-કર્તાએ તૈયાર કરવાનું વિદ્યાપીઠનું એક ધ્યેય છે, એ કાર્ય-કર્તાએને કેવા પ્રકારનાં જ્ઞાન અને તાલીમની જરૂર છે તે વિશે આપણને ઘણું વિચારવાનું મળ્યું છે. વિદ્યાર્થીમાં તાલીમ પામેલા અનેક આત્મોત્કેહાત્મકતામાં એટલી આત્મશુદ્ધિનું કામ કરી રહ્યા છે, જતાં એટલાની જરૂર છે તેના પ્રમાણમાં તો તેમની સંખ્યા નહીયો છે. એટલે તાલીમ પામેલાં આત્મ-સંકેપની સંખ્યા પણ વધારવાની જરૂર છે જ, આ થયું આ વિનયમંદિર દ્વારા સાધવાના હેતુથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના આ પ્રયોગનો ફરી આરંભ થાય છે.’

આ રીતે ફરી કામ શરૂ થયા પછી ૧૯૩૭ના અંત ભાગમાં વર્ષો શિક્ષણ યોજનાનો નજમ થયો. એટલે તે અનુસાર કામ ચલાવવાનો પ્રયત્ન થયો. તેની પાછળની કલ્પના એવી હતી કે, પાસાના શિક્ષણ માટે મણાતાં પ્રથમ દસ-અગિયાર વર્ષોની કેળવણીનો પ્રયોગ કરી જોવો. અને તે આજના માધ્યમિક શિક્ષણની પેઠે કોલેજના શિક્ષણની જવંતેયથી રૂપે નહિ, પરંતુ સ્વતંત્ર એક પદ્ધતિ શિક્ષણ તરીકે આપવું. તેમાં મહત્વની દૃષ્ટિ એ હતી કે, દેશની સામાન્ય કેળવણીની પુનર્દેશના કઈ દિશામાં કરવી થઈ તેનો ખ્યાલ રાખીને એક સાંસ્કૃતિક સામાન્ય શિક્ષણક્રમ ચોઠવવો.

ઉપરની દૃષ્ટિ પહેલાં પણ હતી અને તે મુજબ અભ્યાસક્રમ ચોઠવવાનો પ્રયત્ન થયો હતો. ૧૯૩૬ સુધીના અનુષ્ઠાન ઉપરથી અભ્યાસક્રમનો વિચાર કરવા માટે વિદ્યાપીઠ મંડળે એક અભ્યાસક્રમ સમિતિ નીમી હતી. તેને સૂચનારૂપે વિદ્યાપીઠ મંડળે જણાવ્યું હતું કે :

‘સામાન્ય કેળવણીનું સ્વરૂપ, જે આજે પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ એવા ત્રણ વિભાગમાં ચમત્કાર છે અને વિભાગો ઉચ્ચ વિભાગ સુધી પહોંચે ત્યારે કંઈક કેળવણી મળાય છે. તેને સ્વીકારીને ચાલવાની જરૂર નથી. પરંતુ વિદ્યાર્થીએ સામાન્ય શિક્ષણ તરીકે કેટલું જ્ઞાન મેળવવું નોંધવું

તેના ક્રમ લેવાનો છે, કે ને ક્રમમાં શીખ્યા પછી, આ તે તે જ્ઞાનમાં પ્રવેશ કરે, અથવા પોતાની ત્રણ કે ચારમત પ્રમાણે વિવેક શિક્ષણ મેળવવા લાયક.

આ ક્રમમાં ભાષા તથા વિજ્ઞાન અને સામન્ય જ્ઞાનના વિષયો ઉપરને ઉદ્યોગ-શિક્ષણનો સમાવેશ હોય. તે શિક્ષણ કઈ દરિયે, કેટલું અને કયા કયા ઉદ્યોગનું આપવામાં આવે તેના વિચાર પણ કરવામાં આવે.

આ ધોરણ લક્ષ્યમાં રાખી સમિતિએ ને સૂચનાઓ કરી અને સુધારાઓ સૂચવ્યા, તે અનુસાર વિનયમંદિરનો અભ્યાસક્રમ ગ્રાહ્યવામાં આવ્યો હતો. વર્ધા યોજનાનો ઉદ્યોગ દ્વારા કેળવણી આપવાનો ખ્યાલ આવ્યા પછી તે મુજબ કુમારમંદિરનાં નીચલાં ધોરણોથી શરૂ કરીને ઉદ્યોગ દ્વારા કેળવણી આપવાનો પ્રયત્ન થતો હતો અને વિનયમંદિરનાં ઉપલાં ધોરણોમાં તદનુસાર કેટલક ફેરફારો કરવામાં આવ્યા હતા તેમાં વખતોવખત પ્રવક્તા નિરીક્ષણ અને અનુભવ ઉપરથી કરવા જેવા સુધારા શિક્ષકમંડળ કરતું હતું. તે મુજબ ૧૯૪૨ના જુલાઈમાં ને અભ્યાસક્રમ અમલમાં હતો તેની મહત્વની વિષયો આદી, આપી છે. તે ઉપરથી તે પ્રયોગનો ખ્યાલ આવશે અને તેમાંથી આપણા શિક્ષણનો પુનર્વિચારણાના કામમાં કંઈક મદદ થશે.

અભ્યાસક્રમની રૂપરેખા

આમિ અભ્યાસક્રમ ૭ વરસનો છે. તેને બે વિભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યો છે : (૧) ધોરણ ૧થી ૩ (૨) ધોરણ ૪થી ૭. વિનયમંદિરમાં પ્રાથમિક શાળાનાં ચાર ધોરણ પરાં ક્યાં પછી વિદ્યાર્થીએને લેવામાં આવતા હોવાથી પહેલાં ત્રણ વરસનો અભ્યાસક્રમ કુમારમંદિરના અનુસંધાનમાં ચોડેલો હતો અને બાકીનો પ્રાથમિક શાળાનું શાળાનું ધોરણ કેવું હોતું જોઈએ, એ દૃષ્ટિએ ચોડેલો હતો. એ ધોરણમાં વર્ધા યોજનામાં કહેલી પાયાની કેળવણિનો સમાવેશ કરવાની દૃષ્ટિ પણ હતી. બાળકો વર્ધા યોજના પ્રમાણે શરૂઆતથી વ્યવસ્થિત તાલીમ લેતા આવે તો આ આમો અભ્યાસક્રમ યોગ્ય વખતમાં પણ ચર્ચ શકે.

ઉપર જણાવેલા બે વિભાગમાંથી પહેલા વિભાગમાં બધા વિષયો દરમિયાત હતા અને બીજા વિભાગમાં અનુક્રમિક વિષયોનો વિકલ્પ રાખવામાં આવ્યો હતો.

પહેલો વિભાગ : ધો. ૧થી ૩

(કુમારમંદિર ધો. ૫થી ૭)

વિષયો—સ્વભાષા, રાષ્ટ્રભાષા, ગણિત, ઇતિહાસ-ભૂગોળ, વિજ્ઞાન, ચિત્રકળા, સંગીત, ઉદ્યોગ.

બીજો વિભાગ ધો. ૪થી ૭

ફરજિયાત વિષયો—સ્વભાષા, રાષ્ટ્રભાષા, પ્રાચીન ભાષા, અર્વાચીન ભાષા, ગણિત-નાનું, ઇતિહાસ-ભૂગોળ, વિજ્ઞાન, ઉદ્યોગ.

વૈકલ્પિક વિષયો—પ્રાચીન ભાષા, અથવા ગણિત અથવા સંગીત અથવા ચિત્રકળા અથવા અર્વાચીન ભાષા. આ વૈકલ્પિક વિષયોનું સામાન્ય જ્ઞાન આગમાં ધોરણોમાં બધાને મળી નય, પછી વિદ્યાર્થી પોતાની રુચિ અનુસાર ચૂકે તે એક વિષય પસંદ કરે, એનું ધોરણ હતું.

અગ્રીમ—ઉદ્યોગશિક્ષણ વિષે અગ્રાહ ખ્યાલ આપેલો છે. તેને અંગે એટલું ફરી નોંધવું જોઈએ કે, ઉદ્યોગને અભ્યાસક્રમ તે તે ઉદ્યોગમાં સામાન્ય પ્રવેશ કરાવવા પડતો હતો. કિંવામક કામની સાથે તે ઉદ્યોગનું ગણિત, હિસાબકામ, કાચા માલનો પરિચય, શાસ્ત્રીય જ્ઞાન અને મહિતી, તથા સાધનોના ઉપયોગ અને સમારકામ શીખવવાનો ખ્યાલ રાખવામાં આવ્યો હતો, જેથી વિનિત થવા પછી વિદ્યાર્થી ઇચ્છે તો એકાદ વરસ વધુ મહાવરો કરીને તે ધંધાનો પરી કારીગર થઈ શકે. શાળામાં તે ઉદ્યોગનું આખા વખતનું પર્જીતસર ઉદ્યોગકામ ચાલતું હોય તો વિનિત વર્ગના અનુસંધાનમાં વિદ્યાર્થી તે ઉદ્યોગમાં આપો વખત કામ કરીને વિશેષ તાલીમ લઈ શકે. દુકામાં, શાળામાં તેના ઉદ્યોગ-શિક્ષણનો પાથો નખાવ, તે ઉપર વિદ્યાર્થી ધારે તો ચક્ષુર કરીને પૂરો કારીગર થઈ શકે.

વર્ધા શિક્ષણની યોજના પ્રમાણે તો ઉદ્યોગ દ્વારા સમજું શિક્ષણ આપવાની કલ્પના છે તેને પ્રથમ વિનયમંદિરની સાથોસાથ પ્રાથમિક શાળાના પહેલા વરસથી શરૂ કરેા હતો અને તે દર વરસે આગળ વધારવામાં આવતો હતો. ઉપરનાં આદ્ય ધોરણોમાં ગણિત, વિજ્ઞાન જેવા વિષયોમાં તેનો સમાવેશ કરવાનો પ્રયત્ન થતો હતો અને ઉપર મુજબ ઔદ્યોગિક શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું. હાલના શાળાઓમાં એ જ ધોરણે ઔદ્યોગિક શિક્ષણ દાખલ કરી શકશે એમ લાગે છે.

સમયોત્તી વહેંચણી

શાળાનું બધું કામ ૧૦-૫૦થી ૫-૩૦ સુધી ચાલે. તે સમય નીચે પ્રમાણે વહેંચાયેલો હતો :

૦-૨૦ ઉપાસના, ૩-૨૦ અક્ષરજ્ઞાનના વર્ગો, ૨-૦ ઉદ્યોગના વર્ગો, ૦-૩૦ બોધામ, ૦-૩૦ આરામ, કલ કલક ૬-૪૦

અક્ષરજ્ઞાનના સમયે અઠવાડિયામાં ૨૦ (દરેક ૦-૪૦ મિ. ના) હતા. તેની વિષયવાર વહેંચણી નીચે મુજબ હતી :

વિષય	ધો. ૧થી ૩	ધો. ૪	ધો. ૫	ધો. ૬-૭
સ્વભાષા	૬	૮	૬	૬
રાષ્ટ્રભાષા	૩	૩	૩	૩
અર્વાચીન ભાષા	—	૬	૬	૬
મેટ્રિકના નાનું	૬	૬	—	—
વિજ્ઞાન	૨	૨	૨	૨
ચિત્રકળા	૩	—	—	—

બોજાગ	૨	—	—	૨
ઇતિહાસ	૨	—	૩	૩
સંસ્કૃત	—	૩	૨	—
વૈકલ્પિક વિષય	—	—	૬	૬
સંગીત	૨	—	—	—
સામાન્ય જ્ઞાન	—	૧	૧	૧

આમાં વિષયોની વહેંચણીનું ધોરણ આ પ્રમાણે છે :

૧. સ્વભાષા અને રાષ્ટ્રભાષા બંધાયેલ વર્ગોમાં.
૨. અર્વાચીન ભાષા તરીકે અંગ્રેજી હોય કે મરાઠી, બંગાળી, હિંદી, ફ્રેન્ચ, જર્મન અને તે હોય.

આ ભાષાનું શિક્ષણ, વિનયમંદિરનાં પહેલાં ત્રણ ધોરણ પૂરાં થતાં સુધીમાં સ્વભાષાનો પાયો પાકે તથા પછી, સારૂ થાય તેનો હેતુ તે ભાષા સમજવાનો અને પોતાની ભાષામાં ઉતારવાનો હોય. એટલે લેખન કરતાં તે ભાષા ના વાચન અને અનુવાદ પર વિશેષ હક્ક આપવાનું હતું.

૩. વ્યાવહારિક ગણિત અને નાનું ચાર ધોરણ સુધીમાં પૂરું થાય. પછી વૈકલ્પિક થાય.

૪. સામાન્ય સારીરિક, પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયનનું જ્ઞાન બધાને મળે.

૫. સામાન્ય ચિત્રકળા અને સંગીતનું જ્ઞાન પણ બધાને મળે. તેમાં વિશેષ હાથપાતવાળા વૈકલ્પિક તરીકે આગળ છે.

૬. ઇતિહાસ-બોજાગ — જગતનાં અને સંવિશેષ હિંદનાં — બધા સીધે.

૭. શ્રેણીલીની પાથો પાકે કરવા સંસ્કૃત ભાષાનો પરિચય બધાને કરાવવાનો હતો. તે ઉપરાંતનો સંસ્કૃતનો અભ્યાસ વૈકલ્પિક રહેતો.

૮. સામાન્ય જ્ઞાનમાં નીચેના વિષયોની પરિચય કરાવવાનો હતો :

જુદાં જુદાં ધર્મો, જુદાં જુદાં વાદો, દેસ દેશાન્તરની કાન્તિઓ, વાસ્તવિક ઉપચારો, મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રો, સભાસાસ, રચનાત્મક કાર્યક્રમ અને તેની સંસ્થાઓ.

૯. ઉચોત્તમ શિક્ષણમાં તેને અંગે ભરેલી સાત્તીષ માહિતી, તેનું હિસાબી જ્ઞાન અને તેનું વિજ્ઞાન આપવાનું હતું અને ઉપરના વિષયો ઉચોત્તમ શિક્ષણને હક્કમાં રાખીને શીખવવાના હતા. તેમાં દરેક એ હતી કે, ઉચોત્તમ દ્વારા વિદ્યાર્થીને હાથપગની કેળવણી મળે, તેને હાથ-ઉઠોચ આવડે અને તે દ્વારા બૌદ્ધિક તાલીમ અને સરકાર પણ મેળવે.

ઉપર શિક્ષણપ્રવૃત્તિઓ

ઉપર જણાવેલા અસરજ્ઞાન અને ઔદ્યોગિક શિક્ષણ ઉપરાંત, વિદ્યાર્થીને નાગરિક તરીકેની વિશેષ તાલીમ આપવા માટે વિદ્યાર્થીજીવનનાં બીજાં અંગો પણ ખીલવવાનો પ્રયત્ન થતો હતો. તે કામ છાત્રાલય આરંભ વધારે સારી રીતે થઈ શકે છે. વિનયમંદિરના મેઝા

લાગના વિદ્યાર્થીઓ છાત્રાલયમાં રહેતા એટલે તે કામ માટે યોગી સંગઠન હતી. છાત્રાલય માત્ર ત્રીસ કે હોબ ગરીને વિદ્યાર્થીજીવનને વિકસાવવાનું એક સાધન બની રહેતું. છાત્રાલયની સફાઈ, દવાખાતું, પ્રવાસો, વ્યાયામ, રમતરમતો, રસોડું, પ્રદર્શનો, ઉત્સવો, વિદ્યાર્થીઓ અને બંકાર, વાચનાલય, હસ્તલિખિત સામયિકો, ચર્ચા-સભા અને મહેમાન-વ્યવસ્થા જેવાં કામો વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકોની દેખરેખ નીચે ભેજા મળીને સંભાળી લેતા અને તે દ્વારા નાનાં નાનાં કામોની વ્યવસ્થા કરવાની તાલીમ મેળવતા. ત્રીસીસ કલાકના વ્યવસ્થિત સમૂહજીવનની તાલીમ પણ એ દ્વારા મળતી હતી.

આખા દિવસનો નિયમિત અને વ્યવસ્થિત કાર્યક્રમ એ કેળવણીની દૃષ્ટિએ મહત્વની વસ્તુ છે. તેમાં સામુદાયિક જીવનનો ઉમેરો થાય અને વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો ભેગા મળીને સામુદાયિક કામો કરે, અંગમદેનતાની કાષ્ટો કરે, ત્યારે તેમાં અનેરી તાલીમ મળે છે. રાજાના કાર્યક્રમમાં આ દૃષ્ટિએ શિક્ષણની આ બાજુ પણ વિચારવી જોઈએ. વિદ્યાર્થીજીવન ઉપર વર્ષનાં શિક્ષણ કરતાં વ્યાપક કામોની વધારે ગુણકારી અને સ્થાયી અસર રહે છે, એ અનુભવથી કહી શકાય. તે સંબંધમાં એટલું નોંધવું જોઈએ કે, જેનાં સ્પેષાએ કરવાનાં કામ જેમ તેમ અવ્યવસ્થિતપણે કરવામાં આવે તો કાલ કરતાં ટુકસાન કદાચ વધારે થાય. માટે એ કંઈ કરવામાં આવે તે વ્યવસ્થિત રીતે અને કેળવણીની દૃષ્ટિ ખ્યાલમાં રાખીને નિયમપૂર્વક કરવામાં આવે તો જ તેની કિમત છે.

હાલમાં મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં મૅટ્રિકના અભ્યાસક્રમમાં કેટલાક ફેરફારો કરવાનો વિચાર આવે છે. તેને અંગે કેટલીક સૂચનાઓ રજૂ થઈ છે, જેને હેતુ આખરી સ્વરૂપ મળ્યું નથી તેમાં મહત્વની સૂચના કેટલાક વિષયો વૈકલ્પિક કરવા બાબતની છે. આ સંબંધમાં કેટલીક ચર્ચા બીકી છે અને કેટલાકે તેની સામે વિરોધ કર્યો છે. વિદ્યાર્થીઓના વિનયમંદિરમાં અમુક વિષયોના વિકલ્પનો પ્રયોગ કરી જોયો છે અને તેમાં કંઈ મુશ્કેલી જણાઈ નથી. ઔદ્યોગિક શિક્ષણ દાખલ કરતાંની સાથે એવા વિકલ્પો દાખલ કર્યા વિના છૂટકો નથી. પણ અમુક વિષયોનું પુસ્તકિય જ્ઞાન એટલું જોઈએ મળે. તેની જગ્યા વિદ્યાર્થીને મળતી બીજી પ્રકારની સંજોગ કેળવણી-બોધી પુરાઈ નથી જોઈએ. સમાજ એટલે કે, બીજા વધુ ઉપકારક કેળવણી કર્ષ કર્ષ આપતી, કયા વિષયો વૈકલ્પિક રાખવા, ક્યારથી વિકલ્પ સારૂ કરવો, અને તે સરૂ થાય તે પહેલાં વૈકલ્પિક વિષયોનું પ્રાથમિક જ્ઞાન કેવી રીતે, કેટલું, કયાં સુધીમાં આપી દેવું આવા બાબતોની વિચારણા માટે આ પ્રયોગ અને તે રીતે થયેલા બીજા પ્રયોગોની વિમતો મળે તો ઉપયોગી થઈ પડે.

વિકલ્પકાલ કોઠારી

રાનીપરજ કન્યા કેળવણી-એક પ્રયોગ

[મદ્રી કન્યા વિદ્યાલય]

બારડોલી તાલુકાનાં રાનીપરજ ગામડાંમાં આજ વર્ષેથી શ્રી. જીવતરાગભાઈ રચનાત્મક કાર્ય કરી રહ્યા છે, તે જોવાની અને તેમાંથી ધેરણા મેળવવાની ઇચ્છા ધણા વખતથી હતી, તે હમણાં પાંચઝ દિવસ ત્યાં ગાળીને પૂરી કરી શક્યો.

શ્રી જીવતરાગભાઈનું કાર્ય શુદ્ધ ગાંધીવાદી વિચાર-સરણી ઉપર ચાલી રહ્યું છે. તેડછી સ્વરાજ્ય આશ્રયની બેઠી મુલાકાત પણ તમે લો, કે કેઈક ફરના ગામડાંમાં જાઓ, તમને ત્યાં થતાં રચનાત્મક કાર્યમાં આત્મશાંતિ, સંસ્કાર ને સ્વામ્યની ખાવના જણાશે. તે બધા અંગે કહેવાનું તો ધણું છે. માટે ખાસ ધ્યાન મદ્રી કન્યા વિદ્યાલયે પાડ્યું, તે અહીં વર્ણવું.

તા. ૮-૧-૪૬થી તા. ૧૦-૧-૪૬ સુધી શ્રી. અન્નપૂર્ણાબહેને આશરે બે વર્ષથી સર કરેલા મદ્રીના કન્યા વિદ્યાલયને વાર્ષિક ઉત્સવ શ્રી. રવિશંકર મહારાજના પ્રમુખપદે બાળવવામાં આવ્યા હતા. ઉત્સવના કાર્યક્રમની યોજના વિદ્યાલયની રાનીપરજ બાળાઓ, રાનીપરજ સમાજ ને કાર્યકર્તાઓને હરથમાં લઈ, સર્વાંગે સંપૂર્ણ કરવામાં લાવી હતી. હું તા. ૧૦મીએ પહોંચ્યા. બપોરે ૨-૩૦ પછી મૌન સાથે સમૂહકાંતણ રાખવામાં આવ્યું હતું. સમૂહકાંતણને કાર્યક્રમ દરેક રાષ્ટ્રીય સંસ્થાએ ઉત્સાહમાં વધાવી લેવા જેવા છે સરોજકમની મહત્તા, ગાંધીજી ને શિસ્તની દ્રષ્ટિએ એની જરૂર છે. રાત્રે ભાષણો અને કન્યાઓના સંવાદો, રાસ ગરબા વગેરેનો રંજનારમક કાર્યક્રમ હતો.

સમૂહકાંતણ પછી શ્રી. મહારાજ અને શ્રી. ખંડુભાઈ દેસાઈના કાર્યકર્તાઓ સાથે વાર્તાલાપ હતો. શ્રી. ખંડુભાઈએ મિલકતોગને લગતા દેહલક આંકડા, હજીકતો વગેરે આપી ખાલીની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરી બતાવી હતી. વાર્તાલાપ દરમિયાન એક બાઈએ રવિશંકર મહારાજને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે, વર્ષમાં જાન્યુઆરી વગેરે બેઠા છે તેઓ ગાંધીજીની ખાદી વિષે નવી યોજનાને અંગે દેહલક સંચનાઓ ત્યાં બેઠા કરે છે પણ મેંવા શા માટે ગામડાંમાં જઈ પોતાની શક્તિ, બુદ્ધિને લબ ગામડાંને આપતા નથી ? તેઓ ત્યાં બેઠા અમારી મુશ્કેલીઓ પણ સમજી શકતા નથી.

મહારાજે જે જવાબ આપ્યો તે દરેક કાર્યકર્તાએ સમજવા જેવો હતો. એમણે જણાવ્યું કે, દરેક ને સ્થાને બેઠો હોય ત્યાં જ તે શોભે. એને સ્થાનપ્રથ ક્યો તે

એ કાઢીને થઈ નય. જેની જેવા પ્રકારની શક્તિ, જેનો જેવા વિભાસ, તેને અનુરૂપ તે કામ શોધી લે છે. તંત્રમાં જુદી જુદી કક્ષાના કાર્યકર્તાઓની જરૂર છે. તો જ તે કામ સરજી શકે ત્યાં, કાર્યકર્તાનીય જરૂર છે, ને તેટલી જ સૂત્રનું સંચાલન કરનારની પણ છે.

અન્નપૂર્ણાબહેનનો પ્રયોગ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં નવન બાત પાડે છે. આ વિદ્યાલય આજે ચાલી રહેલાં સામાન્ય વિદ્યાલયો ૧૧થી ૫ વાગ્યા સુધી બાળકોને ગાંધી રાખી બહાવવાનાં—ખડુ મેતાં તો હજીકતો કાંસી કાંસીને બરવાના—કારખાનાં જેવું નથી. તેમ જ વિદ્યાર્થીઓ માટે રહેવા, સૂતા ને ખાવાની મેળવણી કરનારાં બાળકોના સ્વરૂપનું નથી તદ્દન નવી જ વસ્તુ છે. અહીં પાસે પાસેનાં ફૂંજિયામાં રહેતી રાનીપરજની ૧૬ બાળાઓને આ વિદ્યાલયમાં રાખવામાં આવે છે. બે વખતના ભોજન માટે બાળાઓ પોતાપોતાને ધેર બપોરે ૧૦-૧૫થી ૧૨-૩૦ સુધી અને સાંજે ૪-૩૦થી ૬-૧૫ સુધી (૬૫ વાર દલાક મટિ) નય છે. ધેર નય ત્યારે તેઓ ધરના નાના મોઢાં કાગકાજ કરી કુંડેબને મદદરૂપ ધાય છે. વાંસ કલાક બાળાઓ વિદ્યાલયમાં ગાળે છે અને ધરની સાથેના સંપદ પણ જાળવી રાખે છે. વિદ્યાલયમાં જે સંસ્કાર મેળવે છે તેની મુલાકાત ધરમાં પણ રોજ રોજ ફેલાવે છે.

અન્નપૂર્ણાબહેન પોતાના નિવેદનમાં જણાવે છે કે, “મને હંમેશા થાય છે કે, આ બાળાઓનું અભ્યાસચક્ર છે તેવું જ તે ખાડું પણ છે. હું નદિયાદ વિકૃત કન્યા વિદ્યાલયમાં હતી અને વિનિત થઈ ત્યારે ૫. મહારાજ આવ્યા હતા. શ્રી. દેસાઈભાઈએ અમને બતાવીને કહ્યું કે, ‘આ બાળાઓ વિનિત થઈને બાળી બિટલી.’ મહારાજે અમને પૂછ્યું, ‘ભાલો, બરથાં કે બાળાનું ?’ મેં પૂછ્યું, ‘આમ કેમ કહ્યું ?’ મહારાજે કહ્યું, ‘બાળક બાળે છે, પણ ખરી રીતે તે પોતાના શિક્ષકને બાળાવે છે. કારણ, તેમને લાગવાતાં શિક્ષક અનુભવજ્ઞાન મેળવેના હોય છે. એ રીતે તમે દેસાઈભાઈને બાળાવ્યા સાચું’ બહુતર તો તમે હવે બાળવાનાં છો.’”

અન્નપૂર્ણાબહેન જણાવે છે કે, “આ અક્ષરશઃ સાચું છે, એ હાલ અનુભવું છે. માટે શિક્ષણ મેં મદ્રી આવીને સર કયું છે. આ વિદ્યાલયની બાળાઓ પાસેથી બેઠી ફૂંજિયાનાં બાળકો સમાં રાનીપરજ ભાઈબહેનો પાસેથી હું મારી શક્તિ પ્રમાણે બરથાં કહું છું.”

વિદ્યાલયની સરચાલ છ બાળાઓથી થઈ હતી. જ બાળાઓ દ્વારા અનપૂર્ણજાહેરને તેમના કુટુંબમાં પ્રવેશવાનો સફળ પ્રયત્ન કર્યો.

અનપૂર્ણજાહેર ગામડાનાં લોકોએવિકા પણ કર્યા છે. વખતોવખત ગામમાં ફરવા જઈને સોઝા સાથે સંપર્ક સાધવો, માંદાં માણસની માવજત કરવી, દુઃખમાં આશ્વાસન અને હિંમત આપવાં, શાળામાં આવતાં બાળકોની ઘેર સંભાળ કેવી રીતે લેવાય છે તેની તપાસ કરવી, તેમાં કંઈ ખામી હોય તે તરફ માણપત્રું ધ્યાન વિવેકથી દોરવું ને તે સુધારવા પ્રયત્ન કરવો, તેમાંથી પછાત ને દલિત વર્ગના માણસો તરફ પધારે ખમતા રાખી તેમને મદદરૂપ થવું, એ તમામ કાર્યો અનપૂર્ણજાહેર આંખ, ધીરજ ને મમતાથી કર્યે જાય છે. આથી વાલીઓને ને ગામનો સંપર્ક સધાઈતેમનું કામ સંગીન જીવંતતાવાળું બને છે.

એએ પોતાના નિવેદનમાં જણાવે છે, “પણ કુટુંબમાં બાળકોની સંભાળ લેવાતી નથી. બાળકે ખાખું કે નહિ તેની જાણ માતાને હોતી નથી તે પછી તેએ કેવા સંસ્કાર મેળવે છે તેની તો વાત જ શી! ૧૦૦ કુટુંબોમાંથી ફક્ત ત્રણ જ કુટુંબો એવાં છે જે બાળકને ઠીક ઠીક રાખે છે.” ખાખ ફાટિયો હોય તો તાડી પીને પડતો રહે છે ને બાળકો બુધ્ધમાં પડી રહે એવાં દરેકે પણ એમણે જણાવે છે. એટલે એમણે દારૂતાડી છોડાવવાનું કામ પણ હાથમાં લીધું છે, જેમાં એમને સારી સફળતા મળી છે આ આત્મશુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ માટે દૈનિક સાધન બન્યો છે. એ ૧૦૦ કુટુંબોમાં પ્રવેશી રહ્યો છે. દર અઠવારિયે એક દિવસ રાત્રે ગામમાં રાત્રીપરજનાં ઝૂંપડોમાં વિદ્યાલયની પ્રાર્થના રાખવામાં આવે છે. આત્મબાળું સાફસર કરી ગામલોક ને બાળાઓ બેગાં બેસી પ્રાર્થના કરે છે.

વિદ્યાલયમાં ‘આદી-દુકાન’ ચલાવવામાં આવે છે. જે રાત્રીપરજ બાઈજાહેરો કાંતે છે તેઓ પોતાનું સુવર આ દુકાને વેચી દુકાનમાંથી શેળ, મગફળી, નાળિયેર, તેલ વગેરે જરૂરિયાતોની વસ્તુઓ ખરીદે છે. એક વર્ષ કંરમ્યાન ૮૮૦ આદી લઈને તેના બદલામાં તેટલી કિંમતનાં શેળ, મગફળી વગેરે વેચવામાં આવ્યાં છે. રાત્રીપરજ બેઠેલા માલની અદલાબદલીની પદ્ધતિને દેવાલેલા છે એટલે આ પદ્ધતિને તેમણે વધાવી લીધી છે.

ગાંધીજીની, સ્વાતંત્ર્યદિન, રાષ્ટ્રીય સપ્તાહ વગેરે રાષ્ટ્રીય ઉત્સવોને સ્થાનિક લોક-કસબોમાં રથાન આપવું છે ને એ ઉત્સવોની ઉજવણીમાં સારી સફળતા મળી છે.

વિદ્યાલયમાં બાળવાનો સમય દોઢ કલાક રાખવામાં આવ્યો છે. ઉદ્યોગ ને કાંતણને લગભગ ચાર કલાક આપવામાં આવ્યા છે. રૂઢિચુસ્ત શિક્ષકોને સ્થાનાવિક થયે કે, દોઢ કલાકમાં તે શું છોડીને મણુવવાનાં હતાં ને તેઓ પણ શું બાળવાનાં હતાં? ભુક્ષિત સમજાવક ને હિન્દુસ્થાને બંધ રાખી કેવળ હાથપગ દલાવવા ને અમુક ક્રિયા કરવી એ ઉદ્યોગની કલ્પના બાંધે છે. સાચો ઉદ્યોગ ખરું જોતાં બાળકના સર્વાંગી વિકાસનું સાધન છે. આશ્રમના દરેક કાર્યથી બાળકનો વિકાસ થાય તે દૃષ્ટિથી તે શાળામાં આવ્યાં છે. એક વર્ષમાં દરેક બાળાએ પોતાનો રૈટિયો કર્યો, પોતાનાં તમામ કપડાં કર્યાં, ને છતાં બધી બાળાઓની મળી રૂ. ૨૬-૬૬ મઠી વિદ્યાલયમાં જમાવે રહ્યા છે. બધું મળીને ૬૦૨ આંદી સુવર કાંતવું, ૪૪ તલ ૩ પીંજી, ને ૮૩૫૨ તલ ૩ની પૂણી બનાવી. ઉપરાંત કપાસ લોટવાનું, આડોની વાણવાનું, બાગકામનું, રમાલ એટલાનું ને જળ સીવવાનું, આંદી-દુકાન ચલાવવાનું, વગેરે કામ બાળાઓએ કર્યું. બાળાઓને બોદ્ધિક વિકાસ સંતોષ આપે એવા છે. સામાન્ય જ્ઞાન, લેખન, વાચન ને ગણિતમાં પણ સારી પ્રગતિ કરી છે.

શ્રી. હુડગરામભાઈએ બાલવાદીની નવી યોજના રજૂ કરી છે તેનો અમલ પણ અનપૂર્ણજાહેર કરી રહ્યાં છે. એ જાહેર એટલેથી જ ધરાવ્યાં નથી, પણ માનના શોષાળિયા તેમ જ નિરાણે ન જતાં એવા ચોટી કંમરનાં બાળકોને સાંજથી સવાર સુધી વિદ્યાલયમાં રાખી કુમાર આશ્રમની પણ એમણે સરચાલ કરી લીધી છે. કાકાસાહેબ કાલેલકરે વિદ્યાલયની સુલાકાત વખતે ને નોંધ કરી છે તેનો ઉત્તરો આપી મઠી વિદ્યાલયની મારી ઉપર ને છાપ પડી તેનું નિવેદન પૂરું કરું છું :

“આમસેવા મંડળનાં રાત્રીપરજ કરવા વિદ્યાલયની પ્રવૃત્તિને જોઈ યોગે સંતોષ થયો. ચિ. અનપૂર્ણજાહેરનું નિવેદન સાંભળી ખરાતરી થઈ કે, કેળવણીના સર્વોચ્ચ સિદ્ધાંતો પ્રમાણે અહીંનું કામ ચાલે છે.

“રાત્રીપરજ જેવી ઉપેક્ષિત શેમની બાળાઓને સુખ્યાં કેળવણી આપવી એ પરમેશ્વરને અર્પત પ્રિય એવું કામ છે. એટલે કે, એ પ્રવૃત્તિને પરમેશ્વરના આશીર્વાદ છે જ. ચિ. અનપૂર્ણજાએ આ કાર્યમાં ઘણી પ્રગતિ સાધી છે ને હજી પ્રગતિ કરશે એવી આશા એણે ઉત્પન્ન કરી છે.

“બાળાઓની કેળવણી સાથે તેમનાં માળાપોનો સંપર્ક સાધવો અને એ રીતે તેમને પણ આંકડતરી રીતે કેળવવાં એ આ વિદ્યાલયની વિશેષતા છે, ને વિશેષ ધ્યાન યોગ્ય છે.”

ફી-વધારો અને પાસના ટકા

દમણાં એક વિદ્યાર્થી કાચકતાએ સવાલ પૂછ્યો, તે એના ભેગા સૌને માટે વિચારવા ભેગા હોઈ, અહીં નેહું છું. તેણે કહ્યું, એક રાજાનું વાર્ષિક પરિણામ બેઠું હતું છે, તેનું શું કરવું ?

તેનો બીજો પ્રશ્ન હતો, માધ્યમિક શાળાઓ ફી વધારવાની છે એવી વાત બોલે છે, તો તે અંગે શું ?

બેક સવાલો, સામાન્યપણે આપણે ત્યાં જે બતની વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેની નજરે મંદત્વના અને તેના ધ્યાનપાત્ર ગણાય છે. અને તે છે પણ, કેમ કે બેઠીની સાથે વિદ્યાર્થીનું દિવસ સંબંધાયેલું છે.

પરંતુ પ્રશ્નકારના પૂછવાનો મુદ્દો એ હતો કે, આ અંગે વિદ્યાર્થીઓએ ચળવળ કે યુનિસ કલેજથી ન બેઠે ? અને લાગે છે, આમનિ એ મુદ્દો એવા નથી કે જેમાં વિદ્યાર્થી તરીકે વિદ્યાર્થીએ લઈ લેવાની હોય.

પરીક્ષામાં નાપાસ થનારનું પ્રમાણ અમુક કહેવાતા કરતાં વધે ધટે ત્યારે પરીક્ષાને કંઈ ના-કંઈ કહેવાય છે. પણ તેની સાથે એવેય નહિ કે, તે કંઈક લાગે તો પરીક્ષાર્થી પ્રમાણમાં કાંઈ વધારે છે ? એવું તો નથી બંધવું કે, અમુક પરીક્ષામાં ૭૫ ટકા પાસ થતા હતા ને તે આંકડો ન જુદું લાગવાથી આટલો દરવાખા આવે. એથી બેઠું બનવા સંભવ છે કે, ૨૫ ન ટકા પાસ થતા હેય તો તે વધારવાનું ભેગામાં આવે છે. એટલે, પરિણામની કંઈક વિદ્યાર્થીને સાચું ભેગાં એમ સૂચવે છે કે, તેણે વધારે સારી રીતે તૈયાર થવું જોઈએ. એ પાઠ લેવાને બદલે, કહેવાતી લોકસાહીમાં આવતી કલગી રીતેથી કામ કરવું, એ વિદ્યાર્થીને માટે પણ સારી નાગરિક કેળવણી ન ગણાય.

બીજો પ્રશ્ન ફીનો છે. તે વધે તો માળખેને વધારે ખર્ચ પડે, એ પૂરું ન જ કરી શકનારા માળખેઓએ ભણાવવાનું બંધ કરવું પડે, અથવા શાળાઓમાં બધે હોલી માફી અર્ધ-માફી જેવી સવર યેળવવી જોઈએ. વિદ્યાર્થીને ખર્ચને કારણે ભણવાનું છોડવું પડે એ સાચું ન કહેવાય.

આ તેની એક બાજુ. તેની બીજી બાજુ છે તે પણ નજર બહાર કરી શકાય એમ નથી. સરકારે માધ્યમિક કેળવણી ધીમે ધીમે કરીને ખાનગી આધાર પર કરી રીધી છે. તે તેને માટે માન્ય આવે છે. ખાનગી વ્યક્તિ કે મંદળ આ કામ કરે તે તેને આર્થિક રીતે પરવડતું જોઈએ. તેથી શિક્ષકોનાં બંધર ઉપર તેમણે ભેલવાનું આવે. બધા ધંધા પેટે, આમાં પણ મળતરના ટકા વધારવાની બીજી યુક્તિઓ પણ, કંઈ છે, હોય છે. બનવા નેજ છે કે, દરે. બીજી બાજુ, સરકારે માન્ય આપવા દોર મોટી

ખટપટ અને લામવજનું પ્રકરણ બેઠું કરી મૂક્યું છે. શાળાઓએ એમાં પણ સંડોવાવું પડે; તેમાં ને ફાવતો ગજ વાગે, તો તેઓ સહેજે પોતાનું ખર્ચ બંધવું કરી શકે.

આમ આ વસ્તુ પોતે ઘઈને પણ એક પચાત અને નિર્ણયનું ધર હતી. તેમાં મોંઘવારીએ આવીને હમેશા ક્યો શુદ્ધતાએ અનેક ક્ષેત્રોમાં તાણ બેસી કરી તેમ શિક્ષકોની પણ તાણ પાડી. એટલું જ નહિ, નવી અર્થદશામાં તેમનો દરમાવે વધવો જોઈએ.

આ વધારાનો ખર્ચ ક્યાંથી લાવવો ? શાળાઓનું મોટું આવક-સાધન ફી. તે તેમણે વધારવી અથવા શાળા બંધ કરવી. શાળાવાળાઓએ પાનું પોતાનો ધંધો તો ચાલુ રાખવો જોઈએ. તેમાંથી મળતરના ટકા જરા એકા યાવ, પણ તે અઠડી જ પડે ને પાસવે.

આ લાંબી ચર્ચા એટલા માટે કરી છે કે, ચાલુ અર્થતંત્ર અને શિક્ષણતંત્ર તથા સમાજ સાથે આ ફી-વધારાને સવાલ સંકળાયેલો છે. તે સીધો લાગુ પડે છે વાલીઓને. તેઓ સમાજના છે. ને સમાજને લાગે કે, વધારો ન થાય, તો તેમણે બીજા રસ્તા શાળાવાળાઓને સૂચવવા જોઈએ. શાળાવાળાઓએ હોટોને રપ્ત દિસાબ બતાવે જોઈએ કે, તેમને ફી વધારી વગર કેમ પ્રકો નથી. શાળાવાળાએ સમાજને આ બાબત પૂરી માહિતી આપી પોતાનો કેસ પુરવાર કરવો જોઈએ, આ સવાલ એવો બેઠો ને બ્યારક છે કે, સરકાર થાયે આખા માધ્યમિક શિક્ષણની અર્થવ્યવસ્થા બાબત વિચાર કરાવવો જોઈએ. સ્વતંત્રતામાં આ કેવી હોવી ધટે તેનો વિચાર કરી લઈ, તે મુજબ પગલાં-બરડાં જોઈએ.

આ કામમાં વિદ્યાર્થીઓ માર્યે કશું કરી શકે, એટલે પેલા વિદ્યાર્થી-મિત્રને મેં કહ્યું કે, તમારે આમાં તમારા વાલીઓને રિપોર્ટ કરવાપણું છે. શિક્ષકોના પચાર વધવા જોઈએ એમ ને કહો, તો તેની બીજી બાજુ છે કે, ફી અથવા કસ આપવા તત્પર થાઓ. માધ્યમિક શાળાઓના જમાખર્ચ બાબતમાં પછીને સરકારે એ જોઈ કાઢવું જોઈએ કે, ખરેખર તેની શી દશા છે. કાંઈ અભ્યાસી આ પ્રશ્નમાં પડી નિબંધ તૈયાર કરે તો યુનિવર્સિટીએ તેને ઉમેજન આપી પ્રેરવો જોઈએ માધ્યમિક શિક્ષકોના વિચાર, સામાજિક, ઐતિહાસિક, આર્થિક, અને વહીવટી દ્રષ્ટિએ, આમૂલ્યમ કરવા બળત હોયે આવે. ગણાય. મેટ્રિકની પરીક્ષાનો વિચાર આ મૂલ જરૂરમાંથી ન બનતી એક બાબત છે, એમ લાંબી નજરે ભેગાં લાગ્યા વગર નહિ રહે.

આ દર્શ ગામ-૨

૨. વસતિવલ્લભ — ખાદી જમતના વાવડોને અને ગામસેવકો વગેરેને એ સમતલવાની નજર ન હોય કે, આદર્શ ગામ પોતાને ભેટતા કાપડની બાબતમાં સંપૂર્ણ સ્વાવલંબી હોવું જોઈએ. ખાંધીજી કહે છે કે, કાપડની મિલો મુબઈ, અમદાવાદ કે કાનપુરમાં નહિ પણ દરેક ગામમાં હોવી જોઈએ. તલભ કે ઘેર ઘેર રેડિયો ચાલેલા જોઈએ. કપાસથી માંડીને સુતર કાંતવા મુશીની બધી ક્રિયા ધરમાં થવી જોઈએ અને સુતર ગામના વજીર પાસે જ વણાવી હેવું જોઈએ. આવી વ્યવસ્થા આપણે કરી હઈએ તો આજના જેવા કાપડના દુકાળના સમયમાં લોકોને નાશા ફરવાનો વખત ન આવે.

૩. શેષા દામડોળી — ખાદીના ઉદ્યોગની સાથે જ આપણે ગામના બીજા ઉદ્યોગ પણ સજીવ કરવા જોઈએ; ત્યારે જ આપણે ગામને રોજની સામાન્ય નજરિયાતની બાબતમાં સ્વયંપૂર્ણ બનાવી શકીશું. ગામડાંને બેઠાર અને કંગાળ બનાવનારા ચંપોથીગોના આક્રમણ સામે ગામડાંએ જીવતા રહેવું હોય, તો તેમણે પોતાની રોજની નજરિયાતની બધી વસ્તુઓ અને ત્યાં મુશી ગામમાં જ પેદા કરવી પડશે. કેટલાક ગ્રામજનોગોથી આર્થિક ઉન્નતિની સાથે સ્વાસ્થ્યને પણ હાલ ધાય છે. દા. ત. સંચામાં ફોલ્લા લોટ તથા સંચામાં છેલા ચોખા કરતાં હાથ-ધંધીએ ફોલ્લા લોટ તથા હાથછડના ચોખા ખાવાથી તથા મિલમાં બનેલી ખાંડને બદલે ગામના કાદુનો ગ્રાહ વાપરવાથી ગામની મિલારી તો દૂર થાય છે જ, પણ તેની સાથે આપણને આરોગ્યવ્રત ખોરાક પણ મળે છે. તેથી આદર્શ ગામમાં ઘેરઘેર રેડિયોની સાથે ધંધી અને ખાંડણિયા પણ ચાલવા જોઈએ. એ ઉપરાંત ગામમાં ચમાર, મોશી, બજા-ધાણી ચલાવનાર ધોળો, સુનાર, લૂઠાર, કુંભાર, વજીર વગેરે ધંધાદારી રહે અને તેમના ધંધા સારી રીતે ચાલે તો જ ગામ સ્વાવલંબી અને મુખી થાય.

૪. ભેતની સુધારણા — માણસને કપડાં અને બીજા નજરિયાતો કરતાં પણ અનાજની વધારે નજર છે. એથી ગામસેવક પોતાના કામની સરખાત સફાઈ, ખાદી અને બીજા ગ્રામજનોગોથી ભલે કરે. છતાં એ તો દીવા જેવું સખ છે કે, બેતની સુધારણા કર્યા વગર આપણે મુખી નહિ થઈ શકીએ. એને માટે જમીનના હક્ક, પીતની ભેગવાઈ, ગામ લોકોની દેવાદારી વગેરે પ્રશ્નો એટલા મોટા છે કે, રાજસત્તા વિના તેમને નિકાલ કરવાનું અશક્ય છે. એટલે ગામસેવકે ને સફાઈ, ખાદી વગેરે કામો દ્વારા ગામલોકોને સંગઠિત કર્યા હોય તો જ તે તેમને કચરામાંથી ખાતર બનાવવું, વાવણી મટિ સાદું બિયાનું સંચરવું તથા ગામના ગંદા ખાણીને પ્રેરૂતિ ઉપયોગ કરવા વગેરે વાતો સમજવી સકશે. ખાતર,

ખાણી અને બિયાવાની બાબતમાં આપણી પાસે ભેટી સગવડ છે તે બધીને વધુમાં વધુ ઉપયોગ કરીએ તો બેતની બિપજમાં સહેજે ૨૦-૨૫ ટકાને તથાદારે આપણે કરી શકીએ, અને ગામને ગંદકીથી બચાવી શકીએ. દોનમાં મળવુંતો ભેટી ઉપયોગ કરવા નેહિએ તેટલો આને, આપણે કરતા નથી. માણસનાં મળમૂત્ર એક ઉત્તમ ખાતર છે પરંતુ એના પ્રત્યેની આપણા મનની ધુણને લીધે આપણે એ રોના જેવા ખાતરને વેરડી નાખીએ છીએ, અને ગામની ચારે બાજુ ગંદકી ફેલાવીએ છીએ. આ ઉપરાંત નકામે જતો કચરો પાંદડાં વગેરેમાંથી પણ ગામમાં ખાતર બની શકે. બીજા દેશોને પણ અનાજ મોકલવાર આપણા દેશમાં છેલ્લાં દસ વર્ષથી ૧૨ ટકા અનાજ આપણે પાકે છે. આ વર્ષે અનેક વસ્તુઓના પાક સારો ન થવાથી વાઇસરૉય વગેરે સરકારી અધિકારીઓ પણ અનાજના અર્થકર દુકાળની આગાહી કરી રહ્યા છે. આ બધી વસ્તુઓ સુચવે છે કે, આપણી બેતીમાં ધરમૂળથી સુધારા કરવાની નજર બેતી થઈ છે આપણે બેતીને ઉત્તમ ધંધો કહીએ છીએ ખરા, પણ આને તે ઉત્તમ નથી રહ્યો. એ ઉત્તમ દશમાં હોત તો આને દેશના ૮૫ ટકા માણસો એતીના ધંધો કરે છે એથી દેશ ચાકસ સારી ઢાલમાં હોત. ઉત્તમ ધંધાની વાત તો ખાણ્યે રહી, આને નો બેતી ધંધોય નથી રહ્યો. કોઈ પણ કામને ધંધો ત્યારે જ કહેવાય, ન્યારે તે કરનારનું ભરજુપોષણ સારી રીતે થવું હોય. આને બેતી કરનારને બેતીમાંથી પેટપૂરવું મળી રહે છે? તનતોડ મહેનત કરવા છતાં પણ આને બેતીને પેટ ભરીને ખાવા મળવું નથી. બેતીને એના પર દેવાનો બાર વધતો જાય છે. એથી આપણા દેશમાં બેતી એ ધંધો રહી નથી, તે એક વેડ બની ગઈ છે. બેતીમાંથી પેટપૂર ન મળતાં છતાં ગામડાંના લોકોને બેતી કરવી પડે છે, કારણ કે તેથી પેટ ભરીને નહિ તો અધ-પેટ ખાવાનું તો મળે છે. ને બેતીને બેતીમાંથી પેટપૂરવું નથી મળવું એમ કહી બેતી છોડી દે તો બીજા જ દિવસથી તેમને ભૂખે મરવું પડે. આવી રિયલિટીને જો ગામને સ્વાવલંબી અને મુખી બનાવવું હોય તો બેતીની સુધારણાનો પ્રયત્ન હાથ મરવા નહીં. એ આપણા હાથમાં રાજસત્તા હોય તો આ કામ ખૂબ જલદી થઈ શકે. પરંતુ ગામ-સેવકે તો રાજસત્તાની તાલ જોઈને બેસી ન રહેતાં ભેટું બને તેટલું કામ પ્રયત્ન મારવું જ શરૂ કરી દેવું જોઈએ. બેતીની જમીન નાના નાના દુકાણામાં વહેંચાઈ ગઈ છે એટલે બેતી કરવામાં ફાયદો રહ્યો નથી. આથી સહકારી ધોરણે સમૂહ-બેતી કર્યા વિના છૂટકો નથી. સહકારી ધોરણે કામ કરવામાં જ સાચા સ્વરાજ્યની ચાવી છે, એ આપણે સમજી લેવું જોઈએ.

૫. ગોપાલન — ખેતીની સાથે ગોપાલન આનવાઈ રીતે જોડાયેલું છે. ગાયની અવગણના કરીને આપણે મહા કુશીલતામાં પડ્યા છીએ. ગાય આપણને ધીરૂધ જોવા મદતરનો ખોરાક આપે છે અને ખેતી માટે બળદ આપે છે. આપણા જીવન માટે ગાય આટલી મદતરની હોવા છતાં આપણે તેનું પાલન કરવાનું છોડી દીધું છે તે એટલે સુધી કે, આપણા દેશમાં ગાયની જેટલી દુર્લભતા થઈ છે તેટલી દુનિયાના બીજા કોઈ દેશમાં થયેલી જણાતી નથી. દરિદ્રતામાંથી નીકળીને આપણે સમૃદ્ધિને રસ્તે જવું દરો તો ઘેર ઘેર ફેંદિયા, ઘંડી અને ખાંડબ્રિજાની સાથે ગાય રાખવાનું પણ આપણે સમૃદ્ધિારું પડ્યો. ગાયની જાત સુધારવા માટે તેને સારા ધાસધારો અને દાણા-પાણી આપવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ, અને ગામની ગાયોની સંખ્યાના પ્રમાણમાં સારી નવતા સાંદ પણ રાખવા જોઈશે. ગાયર અને સાંદ રાખવાની વ્યવસ્થા વ્યક્તિત્વ નહિ પણ સરકારી રીતે થઈ શકશે. એટલે ખેતીની જેમ ગોપાલનમાં પણ સરકારી ધોરણે કામ કરવાની ટેવ લોકોને પાડવી જોઈશે.

૧. સરકારી દુકાન — ખેતી, ગોપાલન, ખાદી તથા

આમકેશોરો દ્વારા નામ લીક લીક રવાવજબી યશે, છતાં દરેક આમવાળાને કોઈકમળ વેચવાનું કે ખરીદવાનું તો રહેશે જ. ફેટલીક વસ્તુઓ બહાર વેચવી પડશે અને ફેટલીક બહારથી ખરીદવી પડશે. એ માટે સરકારી દુકાન સખવી જરૂરી છે. માગજોવકે ગામની બધી પરિસ્થિતિ આનમાં રાખીને સરકારી દુકાન ચલાવવા તરફ લક્ષ આપવું જોઈએ. આ બધું કામ તે આમકેશોરો ગારફ જ કરાવશે. પરંતુ એ લોકોને માર્ગદર્શન કરાવવાનું કામ એજે પોતે જ કરવું જોઈએ. આ રીતે જ તે ગામલોકોને જીવણી આપી શકશે. નાની વસ્તુઓના ખરીદ-વેચાણમાં ગામડાંના લોકો આજે પણ કમચ છે, એ લોકોને એમાંથી અચાવવા માટે પણ સરકારી દુકાનની જરૂર છે. એ સરકારી દુકાનને નિકસાળીને ગામની બેંક, એટલે કે પેસા રાખનારી અને કરને આપનારી સરકારી મદાનનની પેટી, જતાવી શકાય. દુકાનમાં, આ સરકારી દુકાને ગામલોકોના અર્થવ્યવહાર સંબંધી બધી પ્રશ્નિ ચલાવનારું (Miscellaneous) સરકારી મંડળ જનવું જોઈએ.

નરવરિ દ્વારકાદાસ પરીખ

('ખાદી જગત માંથી ')

દારૂ કેમ ન પીવો? - ૭

[આ મધ્યાની લેખિકા, ઓગસ્ટ, ૧૯૪૨માં 'સિ. યા. એલિન' બધ યધુ ત્યારે, યાજુ હતી. ડી. વાલકલાર્કએ યાજુ કરીને તે યાજી આગળ યાજી છે, યાજી કાળખીનો અમત રાજ યાજી છે તે વખતે આ હકીમપૂર્ણ લેખ રસપ્રદ યાજી માર્તુકું. આ]

૨૧

ખીનારાનો મંદવાડ લાંબો યાજી છે

લાઈપરિજના આંકડા ઉપરથી જણાય છે કે, ૨૫ ને ૩૪મા વર્ષની વચ્ચે લીસી હિતરાવેલા માણસો સરેરાશ ૭-૫૩ દિવસ માંદા રહ્યા; પણ ખીનારા ૧૬-૨૬ દિવસ માંદા રહ્યા. ૩૫ ને ૪૪મા વર્ષની વચ્ચે સરેરાશ મંદવાડ ૧૦ દિવસનો હતો, પણ ખીનારાનો મંદવાડ ૨૭-૩૩ દિવસ ચાલ્યો હતો.

બીજા ગણનામાં મંદવાડ આટલું ચાલ્યો હતો:

સરેરાશ	ખીનારામાં
૪૫-૫૪ વર્ષ વચ્ચે ૧૩-૨૬ દિવસ	૩૩-૩૨ દિવસ
૫૫-૬૪ " ૧૮-૩૮ "	૪૦-૪૯ "
૬૫-૭૪ " ૨૬-૫૨ "	૪૬-૮૪ "

એટલે ખીનારામાં મંદવાડના કેસ વધારે ઘણા એટલું જ નહિ, પણ એનો મંદવાડ બેધી નજીજી વધારે ચાલ્યો.

૨૮

જાજા ખીનારા જણેલા મરે છે

લાઈપરિજના આંકડા બતાવે છે કે, એક લાખ વંચા વર્ષ દીઠ ૨૫ ને ૩૪મા વર્ષ વચ્ચે લીસી હિતરાવેલા જાજા માણસમાં સરેરાશ ૫૩ મરણી યયાં, પણ ખીનારામાં ૧૨૨ મરણી યયાં. એ જ પ્રમાણે ૩૫ ને ૪૪મા વર્ષ વચ્ચે સરેરાશ ૯૭ મરણી, યયાં પણ ખીનારામાં ૧૮૪

ખીનારાને લૂ વધારે લાગે છે

ઓગસ્ટ ૧૯૬૬માં યુનાઈટેડ રેફરેસમાં જડુ તાજ પડ્યો એટલે લૂ લાગવાથી પડ્યું મરણી યઈ યયાં. ૪૬૫ જળને લૂ લાગી તેમાં અતિ ખીનારા ૩૦ ટકા, મંદમ ખીનારા ૫૦ ટકા અને ન ખીનારા ૨૦ ટકા હતા. અને ૭૦ જળ લૂ લાગવાથી મરી ગયા, તેમાં અતિ ખીનારા ૬૦ ટકા, મધ્યમ ખીનારા ૩૦ ટકા અને ન ખીનારા ૧૦ ટકા હતા.

ખીનારાને તાજથી જળવાનું જાન રહે નહિ અને એના યારીમાં તાજસદનશક્તિ એજી હોય.

૩૦

ખીનારામાં ન્યુમેનિયાનું મરણીઅમણ વધારે હતું સરેરાશ રોગનિવારક રાજિ રવાનાયિક હોય છે તે હજી પીવાથી એજી યાય છે.

ડા. ઓરેસર તથા ડા. મેકેએ લખ્યા પ્રમાણે, ન ખીનારાને ન્યુમેનિયા યયા તેમાંથી ૧૮૫ ટકા મયાં. પણ મંદમ ખીનારામાંથી ૨૫ ટકા અને અતિ ખીનારામાંથી ૫૨-૮ ટકા મયાં.

૩૧

ક્ષયરોગી હાફ પીએ તો દુઃખી થાય

ફિલાડેલ્ફિયાના હેન્રી ફિશ ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં પીનારા ક્ષયરોગી ૨૯.૫ ટકા સાત્ત થયા, પણ ન પીનારા ૪૯.૨ ટકા સુધર્મા; પીનારા ૨૧.૮ ટકા મરી ગયા, પણ ન પીનારા ૯.૯ ટકા જ મર્યા; પીનારા ૪૮.૫ ટકા ન સુધર્મા, પણ ન પીનારા ૪૦.૭ ટકા ન સુધર્મા.

૩૨

દાઈફોઈડ કે શીતળા કરતાં હાફિયાપણાથી વધારે મરે છે

યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના અર્ધા જાગના આંકડા મળે છે તે ઉપરથી જણાય છે કે, ત્યાં નવ વર્ષનાં દાઈફોઈડથી ૩૨,૧૬ મરણો થયાં, અને શીતળાથી ૨,૨૧૭ મરણો થયાં, પણ હાફિયાપણાથી દાઈફોઈડ કરતાં વધારે ને શીતળાથી પંદર ગણાં, અર્થાત્ ૩૩,૧૮૭ મરણો થયાં.

શુરુદેવનું એક પ્રવચન

[શુરુદેવ દાગેર અપરાધવાર શાંતિનિકેતનના વિદ્યાર્થીઓને જંગમળીમાં દૂકાં પ્રવચનો આપતા. તેના સંકલ્પ 'શાંતિનિકેતન' નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલા છે. આ શુરુદેવ પ્રવચનોની પરિચય હવે શુભી શુભવતને થયે નથી. આ શુરુદેવ પ્રવચનોની ખોશિકતા અને સૌંદર્યનો કાંઈ જગત નીચેના અનુવાદ પરથી આવી શકે.]

મનુષ્યસૂચિમાં આપણે જ્યાં ત્યાં દુઃખ, દેશ, વિરોધ વગેરે જોઈએ છીએ. આમ થવાનું કારણ એ છે કે, આપણને એક જ બાળનો અનુભવ છે. પ્રેમ, દયા, પરોપકારશક્તિ છ'ં શુભી, જે મનુષ્યજીવનને સૌંદર્ય અર્થે છે અને જીવનને શક્ય બનાવે છે, તે વસ્તુઓ જોવાને આપણે ટેવથી નથી

જમવાન સુદ્ધ અને જમવાન ઈશુ જેવા મહાપુરુષોના જીવનમાં આ સૌંદર્યને આપણે જોઈ શકીએ છીએ. તેમનાં જીવન સેકાઓથી અનેક મનુષ્યોને પ્રેરણા આપતાં અને જીવનમાં સૌંદર્યનું દર્શન કરાવતાં આપ્યાં છે. તેઓનું જીવન આર્થ મહાન હવું તેનો અર્થ એ નથી કે, તેમને કોઈ મુશ્કેલી કે વ્યથા ભોગવવી પડી નહોતી. ઊલટું બાહ્ય દૃષ્ટિએ તો તેમનું જીવન ખૂબ જ કઠણ અને દુઃખમય હતું. તેઓને આરામ, મોજસાપ વગેરે બાહ્ય સુખોના ત્યાગ કરવા પડ્યો હતો, અને અનેક કષ્ટો શહન કરવા પડ્યાં હતાં. પણ આ બધાં બાહ્ય દુઃખો તેમને દુઃખકર નહોતાં લાગ્યાં. તેનું કારણ એ છે કે, તેમણે જીવનનો સાચો મર્મ જાણ્યો હતો, મનુષ્યમાત્ર સાચે એકત્યની ભાવના જીવંત બનાવી હતી, આત્માની અમરતા અનુભવી હતી, અને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો, અને તેથી તેઓ આપણને આનંદિત રહેતા.

જેમ કહેવતમાં અનેક વિરોધો, હિંસા છ'ં હોવા છતાં સુંદર છે. તેમ આવા મહાન પુરુષોનાં જીવન આપણને જાનની મહત્તા અને સૌંદર્યનું જ્ઞાન કરાવે છે, અને

એક અમેરિકન ડૉક્ટર લખે છે કે, 'આપણા દેશમાં ક્ષય તથા ફિંગરોજ સહિત બીજા કોઈ રોગ કરતાં હાફિયાપણું વધુ ભયંકર છે.'

૩૩

ન પીનારા ઓછા માંદા થાય ને ઓછા મરે છે દક્ષિણ ઓસ્ટ્રેલિયામાં ત્રણ સિક બેનિફિટ સોસાયટી (રિહબાઈટ્સ, સન્સ ઓવ ટેમ્પરન્સ) ન પીનારાની છે, એની યથે ત્રણ મિશ્ર સોસાયટીના આંકડા સરખાવતાં તો જોઈએ કે, ન પીનારામાં સભ્ય દીક સરેરાશ મંદવાદ ૧.૨ અઠવાડિયાં આવ્યો. પણ મિશ્ર સોસાયટીમાં સરેરાશ મંદવાદ ૨.૩ અઠવાડિયાં આવ્યો. વળી ન પીનારામાં મંદવાદ સરેરાશ ૬.૪ અઠવાડિયાં ચાલ્યો, પણ મિશ્રમાં ૧૦.૯ અઠવાડિયાં ચાલ્યો, અને મરણો ન પીનારામાં ૧૬ ટકા તથા મિશ્રમાં ૧૩ થયાં.

૬૦ ૫૦

જીવનને આટલું જીવંત બનાવવું એ બધાં માટે શક્ય છે એવું આશ્વાસન આપે છે.

આપણા જીવનની ચરમ સાધના એ છે કે, ઈશ્વરના મંમભવમ સ્વર્ગપત્ર દર્શન કરીએ; બીજાથી કેળાતી વસ્તુ ખરી રીતે સુંદર છે, એમ જાણીએ; અને જીવન તથા મરણને ભયથી નહિ, પણ આનંદથી ગ્રહણ કરીએ; પ્રિય અપ્રિય, દુઃખ સુખ, સંપૂર્ણવિપદ બધાંને વિંમતથી સ્વીકારીએ; અને એ બધાંને ઈશ્વરની કૃતિનાં જુદાં જુદાં અંગો જાણી, બધાની પાછળ રહેતાં સત્ય અને સૌંદર્યના દર્શન કરીએ.

જીવનની સાધકતા ભોગમાં નથી, તેમ વેરાઅમાં પણ નથી. તે છે સુધર્મા બાપી રહેલા પરમ તત્ત્વને પિછાનવામાં અને તેનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં

સૌંદર્યને ભોગ અને વિલાસની વસ્તુ બનાવવાથી સત્ય સાથેનો તેનો સંબંધ તૂટી ભય છે, અને તેથી તે વિકૃતિ બને છે, અને આપણી શુદ્ધિને દૂષિત કરી, દુર્બળ અને અપવિત્ર બનાવે છે.

ભોગવિલાસથી વ્યાપ્ત એવું સૌંદર્ય આપણને બધાથી જુદા પાડી જીવનને કલુષિત બનાવે છે, અને સુધર્મા એકત્યને છિન્નભિન્ન કરી નાખે છે. તેથી તો સૌંદર્યને સાચી રીતે પિછાનવા માટે સાધના અને સંયમની જરૂર છે.

જ્યારે સત્યમાં આપણે સૌંદર્યનાં દર્શન કરી શકીએ ત્યારે સાચા સૌંદર્યને પિછાની શકીએ. સત્યમાં સૌંદર્યનાં દર્શન તેઓ જ કરી શકે છે, જેમનું હૃદય પવિત્ર હોય, જેમની દૃષ્ટિ નિર્ગળ હોય. આવા માણસને વિશ્વમાં બધે આનંદોના અનુભવ કરતાં કોઈ પ્રકારની મુશ્કેલી પડતી નથી. અતુલ પત્તાલાહ જીવેરી

સ્વાધ્યાય

ઈશ્વરપ્રતિષ્ઠાન

આપણે જોઈ ગયા કે, શ્રુતિઓના નિરોધે માટે વૈરાગ્યપૂર્વક અભ્યાસ જોઈએ. જીવનમાં શું સાધવું છે તે વિષે એકતાન જનવું જોઈએ; એનો અર્થ એ કે, તે ઉદ્દેશ સિવાય બીજામાં મને દોરવું ન જોઈએ. આ જાતનો મન ઉપર કાબૂ હોવો એ વૈરાગ્ય. અને એ જાણને આધારે પણ, ઉદ્દેશ પાછળ મંડ્યા રહેવું એ અભ્યાસ. અહીંયાં પ્રથમ વાચ કે, જીવનમાં શું સાધવાનું છે? પરાપૂર્વથી આનો જવાબ અપાતો આવ્યો છે કે, ઈશ્વર-સંપ્રત્યક્ષાર. એટલે સૂત્રકારે શ્રુતિઓના નિરોધને માટે બીજું સાધન એ હજી છે કે, ઈશ્વરપ્રતિષ્ઠાનથી પણ તે સિદ્ધ કરી શકાય છે. [દ્વિતર પ્રતિષ્ઠાનાત વા — ૨૩]

ઈશ્વરપ્રતિષ્ઠાન એટલે ઈશ્વરનું અનન્ય સરણ, તેની પરામર્શિ, તેને સમર્પિત જીવનપદ્ધતિ. એટલે, તેમાં વૈરાગ્ય અને અભ્યાસ બેટા આપોઆપ આવી ગયાં. વિશેષ એમાં એ છે કે, તેમાં જીવનને માટે ઉદ્દેશના પારણપૂર્ણ એવું ઈશ્વરતત્ત્વ વધારે આવે છે. આથી કરીને, આ સાધનને ભક્તિયોગ પણ કહી શકાય. આગળ એક સૂત્રમાં સૂત્રકાર ઈશ્વરપ્રતિષ્ઠાનને ક્રિયાયોગમાં ગણાવે છે.

તત્ત્વ-સ્થાપ્ત્ય-ઈશ્વરપ્રતિષ્ઠાનનિ ક્રિયાયોગઃ (૦-૨)

તે એથી કરીને કે, એમાં ક્રિયાકારીનો અભ્યાસ પણ આવી જાય છે. આ પરથી જ પ્રતિષ્ઠાન કે ભક્તિને માટે અર્ચન, પૂજન, ઇંબાલ ક્રિયાવિધિઓનો નિત્ય અભ્યાસ ધોળવામાં આવ્યો છે. પરંતુ, એ બલવાનું નથી કે, એ વિધિઓ કરવા એ કાર્ત્ત્વ પ્રતિષ્ઠાન નથી, કેમ કે એ બધા વિધિઓ સૌ ટેકા ખરીબર કરનારમાં પણ ઈશ્વર-પ્રતિષ્ઠાન ન હોય. એ કેવળ આચારને દંભ કે ભાવ વગરની જડતા પણ હોઈ શકે. ઈશ્વરપ્રતિષ્ઠાનમાં પણ વૈરાગ્ય એટલે કે ઈશ્વર પ્રત્યે પરમ પ્રેમ હોવો જોઈએ. એટલે પ્રેમ જેની પાસે હોય, તેને પણ જગતની તમામ ભુજવસ્તુઓથી વિરાગી બનવા માટે શી લક્ષ્યદૃષ્ટિ અનેક બ્રહ્માનો બલનોનો પ્રધાન સૂર આ જ છે કે, પરમ પ્રાપ્ત્ય એવા પ્રભુને ઓડીને બીજી જગત મૂકી જ નથી ?

ઈશ્વરપ્રતિષ્ઠાનનો માર્ગ આ સાદીસીધી ને ભોળી પણ અનન્ય શ્રદ્ધાથી ચાલે છે. અભ્યાસ-વૈરાગ્યનો માર્ગ આજો નકરો સૂક્ષ્મ ભુક્તિથી રચ્ય કરીને ચાલે છે. તેમાં ભુક્તિયોગ સાધોસાય ચાલે છે. ભક્તિ કે ઈશ્વરપ્રતિષ્ઠાનમાં ઉપરની એકમાત્ર સાદી સમજનું તત્ત્વ અનન્ય હોય, તો તેનો માર્ગ આગળ ચાલે છે. તેને પણ પેલી સૂક્ષ્મ ભુક્તિની સમજ તો ઉલ્ટો આવી જ

જાય છે. (જુઓ શીતા — ૧૦-૧૦ તેમને પણ હું ભુક્તિ આપું છું, જેથી પણ તેઓ મને પામે છે.) પરંતુ તે સદૃશ સુરણ કે પ્રતીતિનો ઉદય થતો જાય એ ક્ષેત્ર.

આ ફરકને લઈને ઈશ્વરપ્રતિષ્ઠાનમાં વધારે સરળતા છે, એમ કેટલીક વાર કહેવામાં આવે છે. પણ એમાં બહુ તત્ત્વ નથી. કારણ કે, શ્રદ્ધામાર્ગમાં જડ ભુજવસ્તુઓ અને બલવા પ્રકારના ઉન્માદનો મોહ જામી શકે છે. મંદિરો, પૂજા ઇંબ, ને દશામે આને છે તેનો વિચાર કરીશું તો આ રપટ થશે. એમ જ અભ્યાસવૈરાગ્યની અંદર પણ જડવા અને ક્રિયાઓના અધિક્યમાં પડવાનો ભય છે જ. જુઓ ભુક્તિયોગ અનેક સમાધિઓ, કે ને જોઈને પરમ જિજ્ઞાસુ ભુક્તિને કાર્ત્ત્વ-સાધક ન જણાવું ને તેથી, તે બધાને ભેદી, પાછો પરમ માર્ગ નવેસર શોધવો પડ્યો.

એટલે, આ બે માર્ગોનાં સરળ-અસરળતાને ન્યાયે વિચાર ન કરવો જોઈએ. પરંતુ, અગાઉ આપણે એક અંકમાં જોયું હતું એમ, તેમાં પ્રકૃતિભેદ અને વ્યક્તિભેદ પ્રમાણે સાધકે પસંદ કરવાનું રહેલું છે, એમ માનવું. ત્યાર બાદતિપરણય અપ્રમત જીવન બેટમાં સરખું જ જોઈએ છે. બીજાવડેર આપું જ્ઞાનવિજ્ઞાન સમન્વિત જાય અને આ વિજ્ઞાનો કોયડો બીજો, એ બાબતમાં મોહા-વલેલાપણાનો ફેર પડે, એટલું જ. નહિ કે એક પદ્ધતિથી અનુક પંચાતમાંથી બચી જવાય છે ને બીજીથી તેમાંથી નથી બચવાનું. માત્ર પંચાતનો કદાચ પ્રકાર બદલાતો હોય; બાકી અજ્ઞાન, કે મોહ, કે મદ, આ પ્રમાણમાં અધારાં ઉલ્લેખવાનું તો સરખું જ છે. ફરક એક છે અને તે એ કે, વૈરાગ્યસાધનમાં નિરાકાર અવલંબન છે, તેથી વુક્તિની તીવ્રતા સરખી જોઈએ; ભક્તિમાં સાઠાર અવલંબન છે, તેથી વ્યક્તિની તીવ્રતા સરખી જોઈએ. એ પરથી એમ પણ નથી માનવાનું કે, પહેલામાં શ્રદ્ધાની જરૂર નથી કે બીજામાં ભુક્તિની નથી. બેટમાં તેમનું પ્રમાણ એકવચન હોય અને તેમનો પ્રકાર — સ્વભાવ ને વ્યક્તિ પ્રમાણે — જુદો લાગે છે એટલું જ.

આથી કરીને કહી શકાય કે, બેક સાધનોમાં જેવી સાધકની તીવ્રતા હશે તે પ્રમાણે તેની ક્ષેત્ર એકીવતી થશે. સૂત્રકાર આ વિષે પણ બે સૂત્રથી જાણવડ કરે છે. (સુ. ૨૧, ૨૨) આ સૂત્રો વિષે વિચાર હવે પછી.

ઉનાળાની રજાનો ઉપયોગ

પોતાનું કોલેજનું સત્ર પડું થયા પછી કોલેજવાસના એક હરિજન વિદ્યાર્થીએ રજાનો ઉપયોગ કરવાની દૃષ્ટિએ કોલેજવાસના દેશીરામનનું એક મુખ્ય ગામ પોતાની પ્રવૃત્તિ માટે પસંદ 'યુ' : તે વિદ્યાર્થીએ પોતાનો અનુભવ લખી નજીઆથી છે, તે ખીલ યુવકોને કરંચેથી યરો એમ ધારીને નીચે આપું છું :

“ગામ રૂઢિચુસ્ત છે. હરિજનોને એક પણ બહેર રચળોના ઉપયોગ કરવા દેવામાં આવતો નથી હરિજનોનાં ધરોની સંખ્યા ૧૭૫ની છે. તેમાં દારૂ પીનારની સંખ્યા લગભગ ૫૦ ટકા છે. માંસાહાર તો છવનમાં વણાઈ ગયો છે. (હરિજન) શાળાનું મમન મને ગમ્યું નથી, તેને 'રિપેરિંગ' કરવા એક અરજી રામનમાં આપી છે. રામનના અમલદારો અરજીરચનાનિવાસી માટે મદદ આપે છે. કીવાન સાહેબ તેમ જ . . . (રામ) અરજીરચનામાં માનતા નથી. તેઓને સદાકાર હોવાથી મારા કાર્યમાં સરળતા પડે છે. હું તો રામનના ગ્રેટ હાઉસમાં ભવિષ્ય હોતો, તે સૌથી પહેલો જ બનાવ હતો.

. . . અહીંના (સવણ) વિદ્યાર્થીઓમાં મને મજા આવે છે. 'અરજીરચ' હોવાને કારણે વિદ્યાર્થીઓના વાલીઓ તેમને માની સાથે ન કરવાનું સુચવે છે, છતાં વિદ્યાર્થીઓ સુધરેલા વિચારના છે એટલે વાંચે નથી. આ ગામમાં રહીને હાલ નીચેની પ્રવૃત્તિ કરવા વિચારું છું :

- “(૧) હરિજન વિદ્યાર્થીઓ માટે શાળા શરૂ કરવી.
- (૨) પ્રૌઢો માટે શાસ્ત્રશાળા ચલાવવી.
- (૩) સૂતર તેમ જ પગારના પ્રશ્ન ઉપર રામન પાસે સહાય માગવી.
- (૪) વિદ્યાર્થી મંડળ ઓળખવળ કાઢવા માગે છે તેમાં હરિજનો માટે પણ વ્યવસ્થા કરવી

(૫) શિશુ વિદ્યાર નામનું મંડળ શરૂ કર્યું છે તેમાં ભાષા (હરિજનોનાં) નવ ત્રણ ગોઠવણ કરવી.

“... વાધરી લોકોના લગામાં રહું છું. તેમની ભાષા મારા ચિત્તને વિદ્યુત બનાવે છે. તેમની રહેણીસણી લોકો મને મારે અતુક પા બિપર છે. . . .

“... નરીના રેતાળ પટ પર સાંજના ફરવા જવાની મજા તેમ જ મજનોના લલકાર અરજીરચનાનાં દુઃખને ભુલાવી દે છે. અહીંના એક રૂઢિચુસ્ત બ્રાહ્મણ ભેટ વેદ-ધર્મની ચર્ચા થઈ. મેં તો હમણાં જ મનુરમિત અને કીટલિય અર્થશાસ્ત્રના થોડા ફરવા વાંચેલા એટલે તેમને હરાવી તો કીધા, છતાં મારા અડવાથી લગડાં સુધમાં નાહા અને જમ્યા નહિ.

“૧૧મ ત્રણ ચાર દિવસ ગ્રેટ હાઉસમાં જમ્યા. મહારાજ રોજીદવા હતા તેમને વધિ હોતો, પણ કહી શકતા નહોતા. . . . બધા જ જાણતા હોવા છતાં મારાથી અમડાતા નહિ. મહારાજ પણ મારાની બીંદને કારણે જ અમડાતા. હું દરેક અરજીરચનાની બીંદ વિષે તેમને સમજાવતો. પછી તો મારે હરિજનવૃક્ષમાં રહેવાનું થયું. કારણ કે, કીવાન સાહેબે મારે માટે મકાન બાળત તપાસ કરી, પણ કોઈ મકાન આપવા તેવાર ન થયું. શાળામાં જ રહેવાનું પસંદ કર્યું. પણ શાળાની આસપાસનું વાતાવરણ બીંદ ન હતું. વાધરીઓ સાથે તેમની માતા અમડાય છે તે કારણે અધરો થયો. પણ સમજાવતો રામનો. . . . આવા વાણી પ્રસંગો મને ફરવા રહ્યા છે. છતાં 'સોગંબના દેવ' સાથે નજર રાખી દોડવો બળું છું”

પરીક્ષિતલાલ મજુરદાર

સંયુક્ત રાષ્ટ્ર મંડળની મુખ્ય સમિતિ

સંયુક્ત રાષ્ટ્રમંડળનાં મુખ્ય ૬ ખાતામાં પહેલું ખાતું તેની 'જનરલ એસેમ્બલી' અથવા મુખ્ય સમિતિ છે. એનું બંધારણ, કાર્ય કંઈક વિવરણ બહેરનાગાના પ્રકરણ ૪માં આવે છે; ને તેની કલમો ૯થી ૨૨, કલમ ૧૪ છે. રૂઢિ સભ્ય પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે પ્રતિ વધુ ને મોડલી શકે. એટલે કે, આ મુખ્ય સમિતિના સભ્યપણામાં નાનાં મોટા સૌ શામેલ સમાન છે.

ત્યારે તેનું નામ પણ એકું નથી કે એમાં કશી સાવચેતી રાખવી પડે, જેની કે સલામતી સમિતિને અંગે રાખવામાં આવી છે. (તે હવે પણ આપણે જોવાના છીએ.)

મુખ્ય સમિતિ, મંડળના બહેરનાગાની ગર્વોદ્યામાં

આવતી કોઈ પણ ભાષાની કે પ્રકારની ચર્ચા કરી શકે. મંડળનાં બીજાં ખાતાનાં કામે તથા સત્તાઓને લગતી ભાષાને ને પ્રશ્નો પણ તે ચર્ચા શકે; અને પોતે તે ભાષાને કે પ્રશ્નો બંને મંડળને કે સલામતી સમિતિને બતાવેલા કરી શકે. (કલમ ૧૦થી)

પણ આમાં એક અપવાદ છે (કલમ ૧૨) તે એ કે, સલામતી સમિતિને મંડળનું બહેરનામું જે કામ સોંપે છે તેની રૂબ, કોઈ પરિસ્થિતિ કે અવધાનમાં કામ તે કરતી હોય, તે વખતે એની જ ચર્ચા મુખ્ય સમિતિ ન કરી શકે; સિવાય કે સલામતી સમિતિ તે કરવા તેને વિનવેલી ફેરે.

તેથી મંડળનો મહામંત્રી મુખ્ય સમિતિ અને ત્યારે તેને જાણવી રાખશે કે, સલામતી સમિતિ કઈ કઈ ભાષાની જગ્યાતે તે વખતે કરી રહી છે કે તે પરી થઈ છે.

મંડળનું સભ્ય ન હોય એવું રાષ્ટ્ર પક્ષ શરૂની સાંતિ અને સહામતી અંગે કોઈ પ્રથમ મુખ્ય સમિતિ આચળ રત્ન કરી શકે. પણ તેમ કરે તો તેણે તે પ્રશ્નને સંતોષી ઉકેલ આપવાની મંડળની પદ્ધતિ સ્વીકારવાની જવાબદારી લેવી જોઈએ.

આ ઉપરાંત તેનાં સામાન્ય ખર્ચો કામો આ પ્રમાણે છે —

સામાજિક, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક, શૈક્ષણિક ક્ષેત્રમાં તથા આરોગ્ય અને સામાન્ય જનમુખ્યકારી તથા માનવ દોકો અને સ્વાતંત્ર્ય — એ બાબતોમાં આંતરરાષ્ટ્રીય સહકારની પ્રતિષ્ઠા કરવી. આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદો દૃઢ થાય અને ધર્મશી શકે.

આ કામો માટે શું કરવું તેનો અભ્યાસ કરવો ને બજાવવો કરવી.

મંડળનાં ખર્ચો ખર્ચો ખર્ચો હોવાથી હોવા ને તે પર વિચાર કરવો.

મંડળનું વાર્ષિક બજેટ ચર્ચા તે પસાર કરવું. દરેક

સભ્ય-રાષ્ટ્રે મંડળને કેટલું બરતું આપવાનું તે આ સમિતિ નક્કી કરે મંડળને ખર્ચો તેના સભ્યોએ ઉઠાવવાનો હોય છે.

ચોતાનાં કોઈ કામો માટે તે ચોતાની ધેરાસમિતિએ સ્થા સકે.

દર વર્ષે તેની સભા થવી જોઈએ. સહામતી સમિતિ હોતે મહામંત્રી મુખ્ય સમિતિની ખાસ સભા બોલાવી શકે. અથવા મંડળના જનમુખ્ય સભ્યો હોતે તે પણ તે બોલાવે દરેક બેઠકને પ્રમુખ તે તે સભા ચૂંટે. ચોતાની કાર્યપદ્ધતિના નિયમો સમિતિ ધરી લેશે. કેટલાક ખાસ વિશેષ અગ્રણ્ય છે તેનું કામ પસાર કરવા માટે હાજર સભ્યોના પડેલા મતની, કે જનમુખ્ય જરૂરી માની છે.

આમ જોતાં, આ સમિતિ મુખ્ય કહી છે, પરંતુ તેનું કામ આખા મંડળનું સર્વસામાન્ય જવાબદારી પૂરવું છે. મંડળનાં ખાસ કામો અંગેની ચાપ સહામતી સમિતિને સોંપાઈ છે. તે ફરી રીતે એ હવે પછી જોઈશું.

૯-૪-૪૬

મ.

માસિક વિવેચન

બ્રિટિશ નીતિમાં ફેર પડે છે

બ્રિટિશ કોમનવેલ્થ મિશન ને કામ માથે લઈને આવ્યું તેના જથ્થો અને ભાત ભેગાં, હવેનું જોઈએ કે, તેણે તેને ઠીક બપાઈથી આટાપડું. તેણે ચોતાની સલામતો રૂપે તે દેશ આગળ રત્ન કરી શીખું છે. આ પર તેના મુખ્ય-દોષ છંખાં જવાનું હોય નહિ. પણ એક જ એતિહાસિક બાબતો, આ પ્રશ્ન, સહેજ વિચારમાં રહે છે, એ રસપ્રદ થશે.

મિશન ને બહેરાત કરી છે તે આપણા દેશના બાવીમાં અને તેના ઇતિહાસમાં જનમુખ્ય મોટી બીના છે, એ તો હવાઈ છે. ૧૯૪૨ના 'ડિવલ ઇન્ડિયા' કરાવની પરિસ્થિતિમાં હવેનું હોય તો, મિશન, તે કામને ફરી રીતે અમલ કરવે, તેની વિગતવાર ચોતાના વિચારવાની હતી તે તેમણે વિચારી છે. પરંતુ, એક આમડિયાએ કહ્યું રીતે ફરી એ પણ ખ્યાલ પર લેવા જોઈ છે કે, 'પણ ભોળાને જવા સારું આટલે આવવાની રીતે જરૂર છે?' વાત સાચી છે. એટલે જવાબ એક જ છે, કે આપણે એ સિમલામાં પ્રાર્થનાના પ્રયત્ન વખતે હવેના એક વાક્યમાં છે: 'ને લોહ એક હોત તો ડુનિયામાં કઈ સત્તા એમના ૧૨ રાજ્ય કરી શકત? પણ દુનિયા એ છે કે એમનામાં દૃઢ છે'

જોવાને આ જ રાષ્ટ્રોમાં અંગે જ ઇતિહાસકાર સીડીએ 'ઈ. સ. ૧૮૮૩માં કહ્યું દુનું કે, ને હવેનું બ્રિટિશ એક થશે તે હવેનું આપણે આપણા ઉચાળા બરવા પડશે.

આ ૧૯૪૬ જરૂર અંગે રાજ્યની બેઠકની બિંદુમાં રચાઈ હતી. અને એ જ નીતિ ૧૯૪૨ના મુદ્દકાળમાં ચર્ચાએ આલાઈ અભ્યાસી હતી. પહેલી વાર તેણે ક્રિષ્ને મોક્ષે ને એમ દેખાડ્યું કે, 'તમે બધા એક નથી, બાકી અને તો સ્વરાજ આપી દેવા અરખા અરખા થઈ ગયા હોય. તમે એક થાઓ, ને આ સામે સ્વરાજ્ય છે તે કપાડી લો.'

પરંતુ નીતિ એવી રાખી હતી કે, કોમી અને નાત-ભત્તા ભાત ભત્તા મેટા જોર પર આવે ને તીમ બને.

પછીથી ઉપરની સુધિમાંથી વાત કરવામાં ને આટુરી રહી છે તે હવાઈ છે.

૧૯૪૨માં પાકી પરિસ્થિતિ એવી થઈ કે, જગત આચળ બિંદુને કપાડો પાડીને ચોતે તો હવાઈનીતિવાળો છે, એમ દેખાડ્યું. તે જરૂર બાંજવા સિમલા પરિપદ થઈ બને, 'તમે એક નથી એટલે અમે શું કરીએ?' — કહીને તે પરી કરવામાં આવી.

દમણ પાકી મેન્ટમાં ચર્ચાએ ને બાંધવાનું કહ્યું તે ઉપરથી હવે પુરાવાએ કહી શકાય છે કે, તેણે ઉપરની નીતિને એક અવરિષ્ઠ સિદ્ધાંત બનાવીને બિંદુના પ્રશ્નને દબાવે માર્યા કરવાનું સાચું જ નહિ બતાવ્યું હવે. બાંધવાનું પ્રશ્ન હવે કોમનવેલ્થ મિશનની તા ૧૯૫૫-૫૬ની બહા-અભિની બહેરાત. તેમાં તેણે સ્પષ્ટ કહ્યું કે, આપણે બ્રિટિશ નીતિને સિદ્ધાંત એ રીતે કરે છે કે, બ્રિટિશ પ્રભુ બિંદુના પ્રશ્નને ઉકેલ કરવાનું માથે લે છે; અને (એટલે કે, બ્રિટિશ વિરોધ પક્ષ) એમ સમજાવે કે, બિંદુનીઓની

એકતા ધાય તો તેના પર વિચાર કરવાનો છે, અને એ કાગે મિશન નય છે.

એટલે કે, ગઈ ચર્ચિલ-એમરી-સરકાર સુધી એમ મનાઈ કે, હિંદનું રાજ્ય કરી ખાવાની જવાબદારી બ્રિટિશની છે, ને સ્વરાજ સ્થાપવાનું કામ એમનું નથી! — એવો સાર આવ્યો. આ ઉપરથી સમજાય છે કે, ક્રિસ મિશન ને વેવેલની પહેલી સિમલા પરિષદ સાથી અફળ ગયેલી.

પણ હવે એ નીતિ નથી રહી, એમ મિશનની આ નહેરાત પરથી લાગે છે. બ્રિટિશ મંત્રી પક્ષ સરકાર આ વસ્તુ હજી વધુ સ્પષ્ટ કરશે એમ માનવું જોઈએ. એટલે કે, ભેદા ઉપર બાર ન મૂકતાં, જે એકતા મોત્તદ છે તેનો લાભ લઈ કાગે આગળ ચાલવું જોઈએ. સર રાધાકૃષ્ણને હંમણું સાચું કહ્યું છે કે, ‘રાષ્ટ્રજનનાં મુખ્ય અંગમાં અસંમતતા હોવી એ કેઈ નવી વાત નથી. . . એ તરફ જોઈને જો કામ રહેશે ચડાવશે, તો બ્રિટિશ હેતુઓની પ્રામાણિકતા વિશે શંકા નથી. . . જરૂરનું છે તે એ કે, કેસમાં હિંદુસ્તાની સરકાર દોષ, તેને સુધારાની ધમકી અને ધર્મસુદ્ધની આવનાની પ્રેરણા હોવી જોઈએ, કે એથી તે હિંદના રાષ્ટ્રીય જીવનમાં પ્રગતિરતિલ ગાંઠમાં રહેલી એકતાના પાયા ઉપર ધરમૂળથી સામાજિક અને આર્થિક કંતિ લાવી દે.’ બ્રિટિશ મિશન આવી શંકાને માટે કારણ આપ્યું નથી, એ બ્રિટિશ નીતિમાં ચોખ્ખા ફેરફાર છે. અને એ દૃષ્ટિએ ૧૯૪૨ની હઠત હિંદના ઇતિહાસમાં નવા યુગનો પ્રારંભ હતી, એ હવે તો ઠીકા જેવું સ્પષ્ટ થયું ગણાય. હિંદના અર્વાચીન ઇતિહાસ પ્રવાહ એમાં એક મેઠા નવપ્રવાહ તરીકે આ અહીં નોંધવામાં આવે છે.

સાવ સાચી સાવચેતી

એલ. પી. નેક્સના પુસ્તક ‘ધ એન્જુકેશન ઓફ ધિ હોલ મેન’ (અનુવાદ — ‘મનુષ્યની સર્વોચ્ચ કેળવણી’ ગોપાલકાસ પટેલ)માં નીચેનું એ વાંચ્યું ત્યારે મને એ બહુ સાચી સાવચેતી લાગેલી પણ મેં માનેલું કે, એવું બનવા સંભવ ખરો, પણ એમ બને ન અને બન્યું છે એવો ખ્યાલ નહિ આવેલો. એ બાગ પ્રથમ કહીને પછી આગળ ચાલું. તેમણે આમ કહ્યું છે :—

‘એકસરિબનના શુભે ક પાનકિયા સમલવતી વખતે સિદ્ધાંત એમ ‘કંઠા લેહી’ નેડે કામ લેતો હોય છે એવું અહીં (કામવિજ્ઞાનમાં) નથી હોતું. અહીં તો તે પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ માટે લોકના રહેલા લેહી સય કામ લેતો હોય છે. . . . “એ વસ્તુ ન એવા છે કે એની ચર્ચામા . . . સુચનપ ન થઈ પડે છે. . . યુવાન ખરેખર સમજતો હોય છે કે, તેની માહિતી પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ વિના છેક ન અપૂરી છે. અને સંભવ તો એવા છે કે, એ પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ કરી એવામાં તે વધુ ટીક નહિ ન કરે” (પૃ ૧૨૩)

બાળમાનસના અભ્યાસી તરત કમ્પલ કરશે કે, આ વિધાન સાવ સાચું છે. બાળક તેની કલ્પના અને કલાત્મકિથી અને કરી જોવાના પ્રત્યક્ષ બળે પોતાનો વિકાસ સાધે છે. એટલે આવા ફોટોગ્રાફિક માનસસરમાં જ્યે તેમ પથરા તો ન નાંખી શકાય. ખરું જુદા તે, શિક્ષણજ્ઞાનું હાઈ ન એ છે કે, એ સર-સપાટી પર મથે તેમ પથરા ન નાંખાવા જોઈએ. આ પથરા ખાસખા નાંખવામાં આવે છે—એ ન નહિ, સમાજમાં હરતાં ફરતાં જે અનેકવિધ સંપર્કો અને જોવા-સાંભળવાનું મળે તે બધું, શિક્ષણ બધી બાળ-કદિચો (એમનું મન સુધાર્યાં) પકડી લે છે. એટલે ન બાળક ને સમાજમાં બેઠે તેની સરકૃતિમાં પણ તેની ન સાથે આપોઆપ બેઠે છે. આથી ન આખા સમાજને છાંડીને તેની કેળવણીને બહુ જીએ નથી લઈ જવાતી. અસ્તુ.

હું પૈલા નેક્સના વાક્યની વાત કરતો હતો, તેમાં આપેલી સાવચેતી સાવ સચી છે, તે નીચેની ખબર પરથી સાક્ષાત થશે. આ ખબર મેં ‘બોન્મ કૉનિક્સ’ (તા. ૧૮-૨-૪૬, માંથી સંધરેલી છે. તે નીચે કટાક) છું :

એવામ (કેન્ડે)
(યુ.પી.એ.)

“૧૩ વર્ષનો એક બ્રિટિશ-કામ (કેન્ડે)નો છોકરો— એક નવિક અમલદારનો પુત્ર—અહીં કોઈમાં રહ્યું થયો. તેના પર તહેવાન એ કાંઈ કે એક છે વર્ષની છોકરી પર એણે આજીવનનો હુમલો કર્યો અને તેને શારીરિક ઈન કરી. “કોઈમાં તે છોકરે કહ્યું કે, બધો શાળાઓમાં પ્રાણીવિદ્યા અને સ્ત્રીપુરુષ સંબંધની નૈતિક બાજુ એક ધરેલના સમાજ વિષય તરીકે શીખવાય છે.

“નાની બાળા પરના બગલકાર માટે તેણે આશિષલેનો વાંક કાઢી ખતાઓ છે તેણે કહ્યું કે, મારે મારી ભત્રે આ વાતોનું તથ્ય પ્રયોગથી નેહાં કંઈકું હતું.”

કામવિજ્ઞાનને વર્ગોમાં એક ધરેલ ધાણીને શીખવવાના હિમાયતીઓ માટે આ ખબર ભેટ પડે છે. વિશેષ વિચાર તે અંગે અત્યારે છાંડવો બહુએ.

‘સહકારિતા’ રદ કરે’

એવા ગણાળાથી લાદોરના ‘સનડે ટ્રિબ્યુન’, તા. ૨૮-૪-૪૬માં નીચેની ખબર આવી છે, તે ઉપર કરી ટીકાની જરૂર નથી. વિચાર કરનારાઓનું એ પર ધ્યાન એવવા માટે એ અહીં ઉપાડું છે.

“લંબે, ૨૬મી એપ્રિલ, તા. ૩૦મીએ મળનાર યુનિવર્સિટી કોઈની બેઠકમાં ૫૦ ગણાપસાદ શુભ એવા ફાવ મૂકવાના છે કે, લખનો યુનિવર્સિટીમાં સહકારિતાની પ્રથા અંત કરવી. . . આ ફાવે વિચાર્યો તથા સિદ્ધિમાં એકસરનો અવગણાઈ ગયાઓ છે. ફાવ આ પ્રમાણે છે :

‘આ સમાજો મત છે કે, આ યુનિવર્સિટીમાં સો- પુરોગોના સહકારિતા — અને ખાસ કરીને પુરુષ શિક્ષકોના

હાથ તમે—એકબીજા પરિણામો આનંદ છે, તેથી કલ્પનામાં આવે છે કે બનતી જલદીથી એ પ્રવા બંધ કરવા માટે થોડા સત્તાવાજાઓને હવાખાતું કરવી. ઉપરાંત કલ્પનામાં આવે છે કે, ચોનાર કોઈક વ્યવસ્થાથી એકાદને યુનિવર્સિટીએ લઈ લેવી, અથવા એમ ન બની શકે તો પોતાની સૌ-કોષ્ટજ કાઢવી.”

“દરમિયાન, હોળીને દિવસે સમિતીના હોમરેલમાં એ બનાવ બનેલો તેની તપાસ પૂરી થઈ છે અને તેને તેણે રિપોર્ટ અલગરે વિશ્વાસ્ય છે. એ બનાવમાં એમ હઈ” કે, કેટલાક યુનિવર્સિટીના ડોક્ટરોએ મતઘણવિદ્યા પર ચર્ચા તે એટલે મુશ્કેલી કે કેટલીક ડોક્ટરોએ પચ્ચણી કરી.”

કાયદો એમાં શું કરશે?

મુંબઈની સરકારી ખા. ડી. કૉલેજના આચાર્ય મિ. મૈયદ મુરુલ્લાએ મુંબઈના શિક્ષણની એક સભામાં આ પ્રમાણે કહાનો હેવાલ પ્રસિદ્ધ થયો છે (દાર્દમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા, તા. ૨૭-૪-૪૬) :

“પ્રાથમિક શિક્ષણને આગળ ધપવના પ્રયત્નની નિષ્ફળતા બાદ પર બોલતાં શ્રી મુરુલ્લાએ કહ્યું કે, નૈતિક અનુભવ કરવા—હોળીને સમજાવી કરાને કામ સેવું એ પૂર્વ નથી. એ વિષય છે તે સુધારવી હોય તો એક જ ઉપાય છે કે, આભાસી કરવા અજાણો હોય તેમને શિક્ષણે ખવડાવવાં એટલે, . . .”

મિ. મુરુલ્લા આમાં બે વાત કરે છે : એક તો એ કે, સરકારે પ્રાથમિક શિક્ષણને આગળ ધપવવા બનતો પ્રયત્ન કર્યો છે; અને તે નિષ્ફળ જવામાં કારણ એ છે કે, આખા પ બાળકોને નિશાળે મોકલવાનું માનવાં કે સમજાતા નથી.

આ બે વાત માનો તો ત્રીજી વાત “હતિ સિદ્ધ” દોષ એમ જણાવે છે કે, કાયદાથી તેમના પર દબાણ લાવવું.

પણ પહેલી બે વાતો ખરાબ છે? પ્રાથમિક કેળવણી વધારવી છે, એમ અંગ્રેજ સરકારે જોરથી કહેતી આવી છે ખરી, પરંતુ તેને માટે નાણાં નથી જેમ આભાસી નીતિ છે કે, દારૂ એકાં વધારાય એ બહારની નીતિ છે, પરંતુ આભાસી આવક વધારેલા વધારે દોષી એટલે. લગભગ એને મળતી વાત પ્રાથમિક કેળવણીમાં પણ તેણે અવધારતા તો દેખાઈ છે કે, ખૂબ વધારો પણ વેસા નથી ખરચવાના!

અને આખાં શું કામ એ કેળવણીમાં મોકલે કે તેમને જો તેમાં તથ્ય ન જણાય, જો હાકરાને બીજા કામમાં નાંખી બે પૈસા કમાતો કરવો પડે, તો પ્રાથમિક શિક્ષણની ચેનલાછ એનાં માળાપ એને કયાંથી કરવા હઈ શકે કે અને કેળવણીએ ચોતાનું રૂપ સુધારી આ રીતિમાં સુધારો કર્યો છે? આખાપને તેમાં માત્ર નોકરી કરી ખાવાનો મંથો દેખાય; તે ન પાલવે તો તેમાં શું કામ પડે?

અને ફરિયાદ કાયદો કર્યો શું વળશે? પડેદવા સામ્યોને અનુભવ અહીં ચાદ રાખવો એટલે. સામાન્ય

પ્રભમાં બહુવા માટે ચાદ જગ્યા પછી જ એવો કાયદો કદાચ નબી રહે. આવી ભતની ચાદના ચાદ પદ્ધતિ નહિ નિષ્ફળી શકે. નવી પદ્ધતિ ચોતે ને તેણે હોઠમાં પ્રલક્ષ આતરી કરાવવી એટલી કે, આનાથી જીવનમાં હથારો ફાંટવો છે. તે એટલે હોઠો, અને તે દેખાડીને સરકાર, પ્રભાસી સાર્વત્રિક કેળવણી સફળ કરી શકશે, નહિ તો તો નકામાં ફાંડો લાગે છે.

અધ્યાપન મંદિરો એટલે શું

શિક્ષણને સુધારવાને માટે થોડા શિક્ષક તૈયાર કરવો એટલે. તેને માટે થોડા તાલીમ વિચારવી એટલે અને શિક્ષકે તે હિવા માટે હત્યાદ અને ઉમંગથી તેમને જોડાવું એટલે. આ બીજી વસ્તુ ખાસ મદદની છે; તે વગર મથે તેવી સારી વિચારેલી તાલીમ પ્રક્રિયા પણ અડધું સાધી ન શકે.

એટલે હવે આપણને અનેક અધ્યાપન મંદિરો એટલે. અને તે ભત ભતનાં હોઈ શકે. તે પ્રયાનસુધિથી પ્રભાસી ચલાવવાં એટલે તેમણે તેમ કરવા માટે ચોતાની પ્રતિષ્ઠા મેળવી હશે. તે બધામાં કામ તથા ઉદ્યોગો મેળ સાધવો એટલે. સરકારી પ્રયા આ કામ જડવત્ અને નિયમબદ રીતે કરે છે, તેથી તેમાં જીવ નથી આવતો. બીજી રીત શોધ્યા વગર આપણું માર્ગ આગળ નહિ ચાલે. એ રીત હઈ તે અનુભવીઓએ ને પ્રયોગકારોએ હવે ચર્ચવા લાગવું એટલે.

આ વિચાર આવ્યા બે ભદેરાતો વાંચીને, એક શ્રી ચારદા મંદિર, બાલ અધ્યાપન મંદિર, એલિસથિજ, અમદાવાદની; અને બીજી શ્રી ધરશાળા અધ્યાપન મંદિર, બાવનગરની. એમણે તે વિષે બહુવું હોય તે તેમને લખે.

યુનિવર્સિટીનું માધ્યમ

એક બાલુ દારૂસ્ત્રોતો ને મૈટ્રિકલાળા, અંગ્રેજના તેને હથિત ભિતરડું રચાન ચકડવાના સદાન વલણ પર અજાણી” કરે છે, ને સામે વહેણે તેને ભજવી રાખવા નિષ્ફળ મથે છે. ત્યારે બીજી બાલુ યુનિવર્સિટીમાં ચોતાનું માધ્યમ સ્વશાપાસો કરતા લાગી છે. એક આપણા દેરાના હતિદાસનાં કોતક છે. પહેલું ચિદ્રુ દવે અતત પામતા ભતા હતિદાસનો નિષ્પ્રાણ અવશેષ છે; બીજું ચિદ્રુન નતા કદવની આગાહી છે. ચિદ્રુમાંથી કોણ ફાવશે એમાંય કદ નથી. સવાલ માત્ર એ છે કે, એક સમાજ તરીકે કદ મજબૂતે આપણે તેને અપનાવી લઈશું કે કેમ; એટલે કે, કમર કરીને આ સ્વશાપાસુજ બપોરાભેર આગળ લઈશું કે કેમ.

ચોટા વખત પર બનારસ યુનિવર્સિટી તરફથી ભદેરાતનું વાંચ્યું કે, પંદર વર્ષમાં કમી કમી પાઠ્યપુસ્તકો દિલીમાં તૈયાર કરી માધ્યમ અંગ્રેજ ફરવી લેવામાં આવશે.

અન્યથે, પણ આની અંદરની ચંચળ ઉપર ટીકાકારે, લખતો યુનિવર્સિટીએ હાજરો બહાર કાઢ્યું કે, પાંચ વર્ષમાં તેઓ તૈયાર થવા ધારે છે અને હિંદુસ્તાનને માધ્યમ રાખશે. વર્ધાની વેપારી દોલેજીમાં નવા વરસથી મરાઠી ને હિંદી દ્વારા કામ કરવાની છટ નાગપુર યુનિવર્સિટીએ તેને આપી છે.

એટલે, યુનિવર્સિટીમાં માધ્યમ ફરો ન એનિવિવાદ વાત. હવે તેને અમલી ન બનાવવાનું બાકી છે, એમ આ પરથી સમજી શકાય. એ કરવા માટે તરવાનું સીપાવાનો ન્યાય ચાલ રાખવા આવે છે, કેમ કે એ અર્થોભાવ પડે છે. એ કામ શરૂ ન કરી દેવું જોઈએ. જો એ હાઈક સંતોષકારક રીતે કરી શકે એમને અધ્યાપકપદે લેવા જોઈએ; અને ચાહ હોય તેમને એમ શરૂ કરવા તૈયાર થવાની મુદત કહી નોટીસ આપવી જોઈએ.

અને, હાઈસ્કૂલમાં હજી અભિવૃદ્ધિ અને વિજ્ઞાન વગેરે ને અંગ્રેજીમાં ચાલતા હોય તો તે હવે રચનાધારા થઈ નવાં જોઈએ. તો ઉપરના અધ્યાપકોને તે કામ આગળ ચલાવવું પડશે ને તેમ કરતાં તેમને ફાવશે પણ.

આ કરવા માટે રચનાધારો અધ્યાપક ને તેનું ધોરણ જ્ઞાનપૂર્વક વધારવું જોઈએ. તેની પાછળ વધારે સમય ને જ્ઞાન અધ્યાપક તરફથી પૂરવું કહેવું હોય તો, એવું થઈ જવું જોઈએ કે, સમયપત્રકમાં રચનાધારો અંગ્રેજી સ્થાન ને માન મળે અને અંગ્રેજી તેને નીચલે સ્થાને નથી રાષ્ટ્રીય કેળવણી પર આવવા માંગતી ને પ્રતિમાન સાળાઓએ આ કરવા માંડવું જોઈએ. યુનિવર્સિટીએ મેટ્રિકને સુધારીને એને મેટ્રિકાશ ને વેગ આપવા જોઈએ.

હિંદુસ્તાનીના વધુ અભ્યાસ માટે

રાષ્ટ્રભાષા હિંદુસ્તાની ભાષા તરીકે એક પણ લખાણમાં બે લિપિમાં આવે છે. હિંદુસ્તાની પ્રચાર માટેનાં પુસ્તકો આ રીતે છપાય છે. ‘રાહબર’ નામે પત્રિકા અંગ્રેજી નીકળે છે તે પણ એક ન પાઠ બે લિપિમાં છાપે છે. એમાં હવે ‘હરિજન સેવક’ ઉમેરાય છે. તેની બે આવૃત્તિઓ હવે નીકળે છે, એક ઉર્દૂ લિપિમાં ને બીજી નાગરી લિપિમાં.

છાપોમાંથી જાણવા મળે છે કે, ‘નવા હિંદ’ નામથી એક ગાસિક પત્ર પણ આ નીતિ પર, જહાંગીરી રીઠીથી, બહાર પડશે. તેનું સંપાદક મંડળ આ વિદ્વાનોનું બનશે — ડૉ. તારાચંદ, મહાત્મા બજવાનદીન, ચૈત્ય સુન્દરકર હસન, પં. વિશ્વભરનાથ, પં. સુન્દરલાલ. એક ન મનકર બે લિપિમાં છપાશે.

ઉપરાંત, આ માસિકને ઉદ્દેશ પણ હિંદુસ્તાની સંસ્કૃતિને ધોષક અને વર્ધક રહેશે. રામી એકતા, સર્વધર્મસમભાવ, હિંદની બધી સંસ્કૃતિઓ ને ધર્મોની મહત્ત્વ એકવાક્યતા, કોમી સમભાવપૂર્વક આપણા

ઈતિહાસનો અભ્યાસ, બધી ભૂતિઓ એક સમાજ બનીને આખા દેશની એક હિંદુસ્તાની સંસ્કૃતિ જન્મે એવા જ્ઞાન તથા વિચાર અને અભ્યાસની શક્તિ — આવા એ પત્રોનો ઉદ્દેશ વિચારવામાં આવ્યો છે.

હિંદુસ્તાનીના પ્રચારો તથા અભ્યાસીઓને આ સાહિત્ય રાહુ ઇતરવાચન પૂરું પાડી શકે.

[આ માસિકના ધરાક થવા ઉપરાંત પં. સુન્દરલાલ, હિંદુસ્તાની કવચર સોહાશી, ૩૩, બાઇકા બાગ, અંકડાબાદ લખડું]

મેટ્રિક માટે અભ્યાસક્રમ — એક સૂચના

અંગ્રેજીની ‘મેટ્રિક’ ગ્રંથ ના પ્રિન્સિપાલ વકીલ મેટ્રિકના અભ્યાસક્રમને બદલવાના વિચાર અંગ્રેજી નીચેની રાચના મોકલી આપે છે, તે જોવા જેવી છે. એક ઉમેરો તો એમાં વરત સૂચે છે અને તે પહેલા વિભાગમાં રાષ્ટ્રભાષા હિંદુસ્તાનીનો (બેક લિપિ સાથે), બીજી અનેક બાબતો એ અંગ્રેજી થઈ શકાય; પણ બધી તે અરથાને જણી જાણવી જોઈએ. હાઈક સરળતા અને વ્યવહારુ ઉપયોગિતા તરફ એનો ઝોક છે, એ સ્પષ્ટ છે. બધું કામ રચનાધારમાં થવું જોઈએ એ આમાં અનુસૂચિત રહેલું માનું છું. આટલી પ્રસ્તાવના સાથે હવે તેમની યોજના આપું છું :

પ્રાથમિક વિષયો

પહેલા વિભાગ

૧. માતૃભાષા અથવા અંગ્રેજી (માત્ર પાંચ વર્ષ માટે)
૨. અંગ્રેજી સામાન્ય (આજના અભ્યાસક્રમમાંથી બહારથી એણે કરવું ને તેને બદલે વ્યાવહારિક અંગ્રેજીને વિશેષ મહત્ત્વ આપવું.)
૩. પ્રાથમિક ગણિત (અંગ્રેજી, બીજાગણિત અને ભૂમિતિ) (આજના બીજાગણિતમાંથી થોડા વિષયો જેવા કે Proportion, Ratio અને Variation તેમ જ Trigonometry કમી કરવા. ને ૧૯૩૫ પહેલાં હતા તે અભ્યાસક્રમ જાળવ કરવો.)

બીજો વિભાગ

૧. હિંદનો ઇતિહાસ, અર્વાચીન ઇસ્લામી ઇતિહાસ
૨. નાગરિકશાસ્ત્ર અને હિંદની રાજ્યબંધારણ
૩. પ્રાચીન ભાષા, આધુનિક પુરાણીય ભાષા કે હિંદુસ્તાની ભીન્ને વિભાગ

૧. ઉચ્ચ ગણિત Advanced Algebra, Geometry & Trigonometry
૨. ભૂગોળ — હિંદુસ્તાની સામાન્ય અને હિંદની વિષત્તવાર
૩. ભૌતિકશાસ્ત્ર અને રસાયણશાસ્ત્ર અથવા સામાન્ય વિજ્ઞાન

ત્રીજો વિભાગ

૧. શ્રોત્રી
૨. ગ્રંથાલોકન રાજ

નવું વાચન

એ મિત્રો લેંંગ ગોવિંદભાઈ રા. અમીન. પ્રાં. આર. આર. રોકની હંપની, મુંબઈ. રિં. ૪-૦-૦, પા. ૩૧૬
આ ગોવિંદ વાંચીને મને શ્રી. શામળાઈ નામરદાસ પાઠકની 'સુવર્ણભૂમિ' ચાંદ આવી અને તે એક કથાનો એક જાળતમાં સમાવવાને લઈને. તે એ કે, એક કથામાં એક ચતુર માણસ કેવી રીતે ધનવાન થાય છે, તેનો તાદેશ ચિતાર આવે છે. એક કથાદારો ચોતપોતાના તેવા પાત્રનું કથાનક એક પ્રધારની ભત્ત-ભૂના ભેમથી કહેવા હોય એવી છાપ પડે છે. પણ, બાકી છીછ રીતે આ એક કથામાં સાંવ જુદી ભલતી છે. અને તેમાં એટલે ફરક એ કે કે, 'સુવર્ણભૂમિ'નો નાયક પોતાની નીતિ અને પ્રામાણિકતાથી ફાવતો ચીતરાયો છે; ત્યારે આ કથાનો નાયક કથો, પાપ, ફરેલી ને વિપદાનથી ફાવતો ને તેમાં ચાનતો બતાવ્યો છે. પરંતુ લેખક છેવટે બતાવે છે કે, તેણે જેનું વળતું તેનું જ લવણું — તે બીજા તેના દેશીના વિપદાનથી છેવટે ખુવાર થઈ મરે છે.

તેનું નામ નવનીત છે. સુમન એવો હોસ્ટ છે. એ ઉપરથી કથાનું નામ 'એ મિત્રો' રખાયું છે. અને એ ભેની આસપાસ લેખકે આજના મુંબઈ જેવા નગરની અનેક અલકમલકની નવાઈઓ અને બતાવેા યૌથી છે. નવનીતને નેથી બદમાશ ચીતરેા છે. અને બદમાશની બાબતો બધી એક જ પાત્રમાં એકઠી થવાથી નરી કુદતાતું ચિત્ર બનું' યાય છે, તે કિલને દુખે છે.

સુમન એથી બેલડું પાત્ર છે. તે બહોળા અને વિખાલસ તથા પરજાલ છે. નવનીતની જેનીના ધર્મ-બંધુ તરીકે તેને બતાવ્યો છે. નવનીતના જીવનની કૃતિલતાઓની સામે એકસ ૩૫ તે છે. તેથી ચેષ્ટી કેવળ કુદતાની છાપ કળાય બને છે.

પરંતુ ત્યારે સુમનના પાત્ર-આલેખનમાં કથાકારની શક્તિ ખૂટે છે. જેનું ચિત્ર નવનીતનું ઉઠાવદાર બન્યું છે, તે હિસાબે સુમનનું સાવ આશું અને અપ્રષ્ટ છે. અને સુમનને ભાગે કથાનું કાંઈ કાય જ નથી આવતું; છેવટે જ કાંઈ આવે છે; તેથી એ નવરો વેવેલો એક નવનીતને ત્યાં કું કામ પડ્યો રહ્યો છે, એવો સવાલ ઉઠવા કરે છે.

કથાના નામ પરથી લાગે છે કે, લેખકને કદાચ આ એ મિત્રો દ્વારા એક મોટી વાતનો એક ચીતરવો હોય. જમતમાં ફાવવા માટે સાચાનું કે પાપપુણ્યનો વિચાર કયે ન પાલવે; 'રાહ' પ્રતિ શાક્યમ' એ જ ન્યાય છે. આ એક પક્ષ. બીજો પક્ષ એ કે, ના, ત્યાં પણ નીતિની મર્યાદા ઓળખવાથી છેવટે નથી જ ફાવતું; સત્ય અને પ્રામાણિકતા જ ત્યાં પણ ઉત્તમ નીતિ છે. કથાકાર નવનીતને પહેલા પક્ષનો ને સુમનને બીજા પક્ષનો દિશાચવી બતાવવા માગતા હોય, તેા તેમાં સુમનને

અંચે તે અફળ થયા છે. કારણ એ લાગે છે કે, તે પાત્રનું ચિત્ર — સુમનના જીવનવિકાસનો નકરો — કદાચ એમને એટલો બધો રપક નથી. નવનીતની સરખામણીમાં તેા નથી જ. સુમન અસહકારી છે. પણ તેમાં તે છેવટે નિરાશ થયો લાગે છે. તેમાં તેને બહુ તમ્ચ નથી દેખાઈ. તેની સ્ત્રી નથી થઈ ગઈ છે; તેથી જીવનની એ બાજુમાં એ અફળ છે. પણ મિત્ર નવનીત, તેની પત્ની ને એમના જ જીવનમાં એ પડયો રહે છે, ને કાય કરતો હોય તેા એ કે, વચ્ચે વચ્ચે વસમા પ્રસંગો આવે ત્યારે સોરો મિત્ર, સહાકાર ને દોરનાર બને છે. (પેસદારના ટ્યુટર થવું એ કાંઈ જીવનકાય ન ગણાય. સુમન એ વાપ છે, તે વસ્તુ આ વિધાને બાધક નથી.) સુમનના પાત્ર દ્વારા લેખકે જીવન વિષે અમુક ફિલસૂફી તારવવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ નવનીતના ગેવદાર કાય ને મિત્ર આગળ એ મોળો પડે છે. મનોવિકાસ ને આંતરજીવનને નવલકથાના કાર્યના હાર્દ રૂપે વિષય કરવાની કળા અધરી છે, એ આ કથા પરથી રપક થાય છે.

છતાં, એક કથા તરીકે આ સફળ છે. લેખક નવનીતની કૃતિરચા એવી રીતે કરે છે કે તે પ્રત્યે વાચકને મૂલ્યાંકન. નવનીત ફાવે છે, પણ વાચકનો સમભાવ તેની સાથે બંધાય છે. આ એક બિંદુ લેખકની કથાની તારીફની વાત છે. અને એ મૂલ્ય તે, બાપલો કે દેહા નિર્મિતો દ્વારા, વાતોના રસ કથાળીને નથી વિપ્લવતા. પ્રવાહમાંથી જ એ બને છે. સુમનને અંગેના ચિત્રમાં જ આ રીતે લે છે ને તેથી એ ચિત્ર સરખામણીમાં નબળું પડે છે.

શ્રી. અનંતરાય શાયે આ વાતાની પ્રસ્તાવનામાં લેખકને ને વાંતને સારો ન્યાય આપ્યો છે. એક વસ્તુ છેવટે કહેવાની કે, આવી નિષ્કૃસ્તાની વાત અમુક પાઠકે જુદી થયે વાંચવામાં આવે તેા જ તેમાંથી લાભ મળે. બાકી કુચળા મન પર કદાચ એ અનિચ્છનીય થા પણ કરી દે.

એ મિત્રો ઉપરાંત સામ્યવાદીઓ, આજનાં યુવક યુવતીઓ છં ના જીવનમાં પણ પ્રાસંગિક ટાકિયું કરાવતાં અનેક રસબિંદુ આ કથામાં લેખકે સારાં વણ્યાં છે તે બધામાં અમુક 'સિનિસિઝમ' — દોષદર્શન લેખક ચીતરે છે. પોતાનો આદર્શવાદ તે સુમનના પાત્રમાં વ્યક્ત કરે છે. એ જો અમરો ઉઠાવદાર બન્યો હોત તેા આ કથાના ઉમદાપણના ઠકા ધણી વધી ભત.

શુકેતારક લેંગ વિનયરાય ક. વેધ. પ્રાં. ગુ. વં. સો. ૦, અમદાવાદ. રિં. સપ્તેમી માટે રા. ૧-૦-૦, બીજા માટે રા. ૨-૦-૦, પા. ૧૭૮.

સાકાર શ્રી. નવલરામનું એક નવી જ શૈલીથી રચ્યું થયું જીવનચરિત્ર આ છે. આ અત્રાક પ્રસિદ્ધ થયેલાં

૨૫૦ શ્રી. ગોવર્ધનરામે લખેલું તથા સંક્ષિપ્ત નવલ-
અધ્યાયલિંગાં પ્રારંભે શ્રી. નરદરિભાઈ જરીએ લખેલું
જીવનચરિત આપણી ભાષામાં મોટાદ છે. (લેખકે
શ્રી. નરદરિભાઈના આ નિબંધ વિષે કોઈ હલેલ્ય નથી
કર્ધો; માનું છું તે જોયે તે હશે, કેમ કે એમાં ખૂબ
આકર્ષિતી શ્રગપૂર્વક લેખી કરવામાં આવી છે. અરુ.)
આ બે સરળ અને મુંદર તથા આધારભૂત નિબંધો પછી
આ નવો પ્રયત્ન શું કામ, એમ કદાચ પ્રશ્ન લેડી શકે.
એ નિબંધ સ્વર્ગરેખના જીવન તથા લેખન વિષે અભ્યાસ
કે વિવેચન નથી. એમાં કોઈ નવી સંશોધનસાગમી કે
મુદી પણ નથી. એની નવીનતા લેખકે પોતાના વિવેદનમાં
આમ નજીવી છે :

“આ એક નવલકથાના બાલ કે અંતર-જીવન
રેખાચિત્ર નથી. અહીં એ પ્રયાસ કર્યો છે તે એ જીવનના
બાલ્યંતર અંગેનું ચિત્રણ સમગ્ર દર્શન કરાવવાનો, ઉપરથી
(એટલે કે ગોવર્ધનરામજી જીવનકથા તથા સ્વ દેસરેલીના
લેખો છતાં) સામગ્રીને આધારે રચી શકાય છે તે રેખાચિત્ર
જોવાને તેમાં યથાસક્ય રંગપૂર્ણ કરવાને.”

આ કરવા માટે “લઘુપ્રસંગ દર્શાવેજીવનની રૂપાંત-
કથનની સંવાદની વાસરિકાની પત્રાલાપની એમ વિવિધ
પ્રકારની” પદ્ધતિ રાખી છે. લેખક પોતે જીવનને કે, એ
“અનિબંધ પ્રશોગ” છે. જીવનકથામાં કાલ્પનિક
સંવાદો લેખા કરવા, કે દર્શનની સમવટ તાંબીવી, છતાં
ક્યાં મુધી શોધ એ વિચાર સહેલે લેડે છે. ઐતિહાસિક
નવલકથાકાર તેનાં પાત્રો તથા દરયો અંગે આવી આવી
બાત લાવતી છૂટ લે ન છે; પણ તે નવલકથા છે—
જીવનકથા નથી. ત્યાં પણ આ છૂટા અંગે સ્થાપિતતા
તો છે ન. તો જીવનકથામાં આ નવતની રંગપૂર્ણતાની
અનિબંધ પ્રશોગપદ્ધતિ વિષે તો એ વધારે સંભવે.

આમ શું કામ કરવું જોઈએ? એ કારણ લાગે છે કે,
જીવનકથાને વધારે હૃદયગમ અને સચોટ કરવા માટે.
એમ કહેવ તો, આ ચોપડી એમાં શક્ય નથી. લેખકે
સંવાદો ન કાલ્પનિક ચોખ્ખા લાગે છે. વાસરિકા છતાં
પણ એવા ચોખ્ખા ન હોય. છતાં વાંચતાં એક પ્રકારની
બીક ન રહ્યા કરે છે કે, ખરેખર આમ હશે ન ને? એ
એ આ પદ્ધતિનો દોષ ગણાય. પણ કદાચ સમર્થ

● જેમ કે પા ૧૩, બીલ પેરોના ઉલ્લેખ બાજુ. તેમાં મિ.
રિયમંદના મોમાં રોગીએ પ્રયે એક દીકાની વાત મૂકી છે. આ
કવેશી કે કવેશિકા?

પા. ૩૩, ત્યાં ખેડા અમદાવાદને કંનુસ લેખકને નિલ્લા કથા
છે. તે નવલકથાની માન્યતા હતી એવું પ્રમાણ હશે?—આવી
શંકા થાય છે.

અને આણં વાસરિકા અંગે પણ થયા કરે છે.

આ રીતે નંબાવી ગયેલ કે કદાચ જીવનકથામાં અસત્ય
ગણી ન જોઈએ?

હવાકાર એવેય દૂર કરી શકે અને પોતાની હવાચાલિતીથી
સફળ “જીવનચિત્ર” આલેખી શકે. જ્યાં કે, કેટલાક
મુદોપીય લેખકો વિષે નજીવા મળે છે. આ ચોપડી તે
દૃષ્ટિએ અસફળ છે. ભત ભતની નિરૂપણશુદ્ધિઓ એક
સાથે કામમાં લેવાઈ છે; પરંતુ નિરૂપણશુદ્ધિ એમને
પહેંચી વળી એકદમ આખી શુદ્ધિ નિપજવી શકી નથી.
આથી અને બધ છે કે, લેખકે મારે જોઈએ તૈયાર
કરેલી આ મજેદાર ચોપડી એટલી બધી પ્રિય નહિ થાય.
એના દોષ લેખકે અજમાવવા હાય ધરેલી નવી છતાં
કમ્પ કલાપદ્ધતિને ગાયે છે. તેથી નવલકથા વિષે સ્વ-
ગોવર્ધનરામે લખેલો નિબંધ, આ નવા પ્રયત્ન છતાં,
“હવાચાલક” ને એવી ભતભાત નિબંધલેખન માટે નમૂને-
દાર મોરણુપ રહે છે.

ગીતાહૃદય લે. સાને શુરુ; અનુ. : નવલકથા
મા. દવે; પ્ર. ભારતી પ્રકાશન મંદિર, બાવનગર;
કિ. રા. ૧-૪-૦ (દ. ખ. ૦-૨-૬) પાન ૪ + ૧૩૩.

શ્રી. વિનોબા ભાવેએ ૧૯૩૨માં ધૂળિયા જેલમાં દર
રવિવારે એક અધ્યાય પર એક એમ કરીને ગીતાના
અંદાર અધ્યાય પર આપેલાં અંદાર પ્રવચનો દેવાની
સાને શુરુએ “ગીતાહૃદય”ના નામથી પુસ્તકરૂપે
મરાઠીમાં ગઈ લડત દરમ્યાન પ્રસિદ્ધ કરેલાં તે જેલમાં
મારા ભવામા આવેલાં. સાને શુરુની ભાવવાની તેમ જ
લખવાની રીતી બહુ જ સરળ, દેહાં દેહાં વાચ્યોવાળી,
ભોષવડી અને ખાસ તો ભાવવાની ઉત્કટતાવાળી હોવાથી
તે વાચકના હૃદય મુધી સોંસરી પહેંચી બધ છે.
મહારાષ્ટ્રમાં શુરુનાં પુસ્તકો એ જ કારણે બહુ લોકપ્રિય
બન્યાં છે.

ગીતાહૃદય ન્યારે મારા વાંચવામાં આવેલું ત્યારે
વાંચતાં મન તો પડી, પણ તેની સાથે સાને શુરુની
ભાષામાં આપણે ત્યાંના બાળસાહિત્યની લાપાનો કઈક
જુલુ (૧) રેખાશે કહો. વિનોબાની ભાષામાં મરાઠી
ભાષાનો “રેરેરે” વિલાસ રેખાય છે. છતાં તેમાં ને
માંબોર્વ અને પ્રમદ્ભતા-જેવા મળે છે તેનો અહીં કઈક
અભાવ લાગે. આ ભાષાનો દોષ બાદ કરતાં સાને
શુરુએ વિનોબાના પ્રવચનોનો સાર સારી રીતે અને
પ્રામાણિકપણે આપ્યો છે એમ દેખાય છે. થોડા જ
દિવસ પર વિનોબાએ આપેલાં પ્રવચનોનું પુસ્તક (સાને
શુરુએ જ કરેલી વિસ્તૃત નોંધો પરથી તેવા કરવામાં
આવેલું) બહાર પડ્યું છે તે જતાં પણ એમ જ લાગશે.

ગીતાનો અર્થ કરતી વખતે વિનોબાએ કોઈ પણ
આચાર્યના કે દીકાકારના આધાર લઈને પોતાના અર્થ-
પ્રતિપાદનને અર્થદિત બનાવ્યું નથી. તેથી સીધા ગીતાનું
હાઈ પકડવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને તેજે પોતાની રીતીમાં
રખું કરે છે. અને તેમ કરતી વખતે વર્તમાન કાળના

તેમ જ પ્રત્યક્ષ જીવનના દાખલાદલીલો આપી પોતાના મતબંધને પુષ્ટ કરે છે. એટલે તેમનું લખાણ વાંચતી વખતે કોઈ નિષ્પ્રાણ, પરંપરાન્તર વસ્તુ આપણે વાંચતા હોઈએ એમ કદી લાગતું નથી. પણ કેટલીક વખત તેઓ પોતાના કહેવા નવા જ અર્થો બતાવવાથીના લખાણ પર લાદવા કે તેમાંથી પકડવવા અથવા ઉપર આપણી ભુલિને એ નુકસાન નથી. ક્યારેક અપમાન જેવું પણ લાગે છે. દા. ત. જાતે, ત્રિશક્તિ, ચર્ચાઓ ઇત્યાદિ તેમણે ધરાવેલા અર્થો, આવી તિર્થંક્રમણ બાદ કરતાં, તેમની એકંદર - વિચારસરણી હંમેશા ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોને પોષક જ હોય છે.

સાને ગુરુજીની ભાષાની કેટલીક વિશેષતાઓ ઉપર ગણાવી છે. તે ઉપરાંત તેમને તળપદા સંબંધોના સમર્થ ઉપયોગ એ એક વધુ વિશેષતા ગણાવવી જોઈએ. આ પુસ્તકમાં પણ એવા સંબંધો અને રૂઢિપ્રયોગો ઠીક ઠીક વેરાયેલા છે. ગુરુજીની અનુવાદ જોતાં અનુવાદકને એ ભાષા હજી જાણતી નથી એમ લાગે છે. કેટલેક કેસોએ તેઓ જુદા જ સમજ્યા છે, ક્યાંક ક્યાંક તેમણે એ વાક્યો છોડી પણ દીધા છે કોઈ સમર્થ લેખકના પુસ્તકને અનુવાદ તેની જેમ બને તેમ બધી છડાએ અને ખૂબીઓ બજાવીને થાય તો જ તે ગુરુજીમાં સારા ઉમેરો ગણાય.

વૈરાગ્ય માટે વ્યાસપુત્ર શુકાચાર્ય (શુકદેવ) બહુલતા છે, પણ અનુવાદકે એ કૈય અસુરગુરુ શુકાચાર્યને અનેક વખત આપ્યું છે. વાળુલી શબ્દ મરાઠીમાં સ્વભરીન માટે ઉઠે છે, પણ ગુરુજીમાં તળપદાથી એ અર્થ કોઈના પણ ખ્યાલમાં નહિ આવે. પોતે અનુવાદક પણ સ્વભરીન નહિ સમજ્યા હોવાનો સંભવ દેખાય છે. બીજાંરહસ્યમાં અવિચારમાં અધ્યાયમાં 'બાળે' શું લખ્યું હતો એટલે વાંચ, એમ તેમના ગુરુજી સમા પદાર્થને કહ્યું હતો. અહીં બાળે એટલે લોકમાન્યે કાઠિયાવાડી 'માળે' નહિ (પણ આ સુદારાશસ હોવાનો પૂરતો સંભવ છે). જોડછાંમાં તો જેટલી કળજ લેવાય તેટલી જોડી જ ગાનવી. અહીં એ બાબત પૂરતી યોગ્ય દેખાતી નથી.

સુરજિ શ્રી. પત્રાલાલ પટેલ, ભારતી પ્રકાશન મંદિર. ભાવનગર. પૃ. ૨૭૨. શ. ૩-૮-૦

બાઈ પન્નાલાલની આ નવલકથા, અંદર પોતાના સર્વદંડ સ્વાધીનની ક્લમ છાપતાં સૂચવ્યું છે એમ, 'જોલપટ કે બીન કોઈ ઉપયોગમાં લેવાય' એવી રીતે લખાયેલી હોઈ, નીલરના રટોલ પરથી ખરીદાતાં લેવેની મુસાફરી કરતાં કરતાં અપાઝાળક વાંચી ન'ખાય એવી શુદ્ધ ધાર્મિક પ્રેમકથા છે. સુરજિ જેવી એક ક્લેરપતિની કન્યા પોતાના બી. એ. થયેલા પણ ગરીબ 'કિચન સેક્રેટરી' નેટ રી રીતે પરણે છે, પરણતાં પહેલાં શી શી પીડાઓ અને વાંધાઓ અને આફતોનો સામનો કરે છે, ને એ

સેક્રેટરીને માથે પણ એથી યું વીતે છે, એ નાટકી હળે એમાં ચીતરી ખતાવાયું છે. જેવટ સુરજિના પિતા, જે જીવાનીમાં બરીબાઈને જ કારણે પોતાનું પ્રેમપાત્ર મેળવવામાં નિષ્ફળ ગયા છે, ને આ દુનિયામાં સાચો પ્રેમ છે જ નહિ એમ માની વિરક્ત લેવા રહેવા પ્રયત્નવાન છે, એમની આગળ ઉપયુક્ત નાટકી હળે જ અબજુતાં ને અજુધારી રીતે સાબિત થઈ જાય છે કે, એ એક વખતનો રસોઈખાતાનો મંત્રી જુડુ કમ્પભાવનાવાનો નિષ્કપટ રસિક ને મજનુ જેવો સાચો પ્રેમી છે, ત્યારે વાંધાઓને દૂર ખસેડી પોતાની પત્ની લક્ષ્મીગૌરીની સાથે તે મોટામાં જીજીસુરજિને નવે પેર જાય છે, ને પોતાના આશીર્વાદ આપીને એ લગ્નનો સપ્રેમ સ્વીકાર કરે છે.

લેખકનો ઉદ્દેશ ધ્યાનમાં રાખીને તપાસતાં વસ્તુની થંપણી નિર્દોષ જ નહિ સચ્ચાંતક ને બોધક પણ જણાય છે. પાત્ર નિરૂપણ અને ભાષાબંને ચોરાં મોતીનો ભાવો પડતા પર ફેંછી એકંદર સત્ત્વર અને અખઠારિક રીતે મુંદર મુંદર ચિત્ર ખડું કરે એવાં છે સહેલે મુંદર કર્યાં થઈ જાય એવી કથાને લેખકે આપ્યું દિવાલ પાદ કરીને જ મંગલોત બનાવી છે, ને પ્રેમશીર્ષને નથ પોકાર્યો છે.

સુરજિને જોતાં શામળજીની નાચિકાઓ યાદ આવે છે, ને વાર્તાના લખાવટમાં આપણી જ્ઞાતિપ્રધાન સમાજ ને રીતે અદરશ થઈ જાય છે તે પણ શામળજીને યાદ કરાવે એમ છે, એકે વાતાવરણ આધુનિક ને લગભગ મુશીબી લાગે છે

પરમી લેખક: સ્વ. હરજીવન સોરેવા, ભારતી પ્રકાશન મંદિર, ભાવનગર. પૃ. ૨૧૪. શ. ૨-૮-૦

બાર દુજી વાર્તાઓના આ સંગ્રહ એના વાંચનાવીન્યને કારણે જેટલો આકર્ષક છે, એટલો જ એના નવજવાન સહજત લેખકની યાદોને જોળ આપનારો છે. વાર્તા મૌલિક નથી લાગતી, મોટે ભાગે અનુવાદિત જ હોય એવી લાગે છે. પણ એવી પસંદગી કરવા પાછળ લેખકના અનુવાદકની ને રસદહિયા, તે આપણા સાહિત્યમાં આરોગ્યપુષ્ટ અને નવીન છે ને અનુવાદ એકંદર સરળ અને મુંદર છે. લેખક પોતે આ સંગ્રહ કરાતી વખતે જીવતા હોતા તેો સૂચવવ કે કઈ વાર્તા ક્યાંથી લીધી છે ને કઈ મૌલિક એટલે કે લેખકની પોતાની રચના છે. પરમી, વરકીની યાદ, શામળને બોળે, રણની રીતોમાં, એવી આમાંની મોટા ભાગની વાર્તાઓ એક કરતાં વધારે વાર વાંચવી અથવા એવી છે, એ એની અસામાન્યતા માટે પૂરતું સૂચક છે.

ભાષામાં લેખકનું કાઠિયાવાડીપણું છાતું રહેતું નથી એ એક દોષ જણાય પણ એ તો પારસી લેખકોની જેમ લગભગ બધા કાઠિયાવાડી લેખકોએ પોતાની વિશિષ્ટતા બનાવી દીધી છે, એટલે ઝાંઝું કહેવાનું નથી. પણ બીજ

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૫-અંક ૬]

અમદાવાદ

[જૂન, ૧૯૪૬]

નવો નકશો ગોઠવાય છે

પૌર કલ્પ — મુદ્દા અટક્યાને એક વર્ષ પૂરે થયા હાલ — “આને એવું” લાગે છે કે ખરી મુશ્કેલીમાં પડેલે બહાર પતી ભલે છે. ખૂબસૂરત મુદ્દાને પણ સીધા હોઈ જાય તો આપણી અને બીજાં રાષ્ટ્રોને બળજબરીથી દબાવવાના પ્રયત્નો તરફ બધા સોંપેને અરેરાટી પૂરવી લેઈએ; પરંતુ એવી આંતર રાષ્ટ્રી આજે તો સમજવું ન કંઈ તોય આવી છે.

“જાહેર નબળા તરફ ભે રીંગી પ્રામાણિક” વર્ણવે રાષ્ટ્રે તો એ દેખાવું લેઈએ; તો તે પ્રામાણિકપણે સમજાવવાદ બધે થતાં જમાવવાનું હોય અને ન્યાયના સાચા સિદ્ધાંતને પકડે પરંતુ, એ સાચું લાગે તેને માત્ર આપવાને બદલે, હિંસાનો આશરો લેવાની યોગી કે વતી અને છૂપી પાકપાતળી વપરાવાળા બાબે, ત્યાં સુધી આપણે કબૂલ કરવું લેઈએ કે, ન્યાયી મુશ્કેલીમાં રાષ્ટ્રવાદને મર્યાદા પડેલું છે એકસ પગલુ ભરાવું લેઈએ તે જ નથી લાગતું.

“એટલે, પ્રભુઓના દિવસ પર આજે એ અચોક્કસપણે અને રાંકાને આધાર થકી બેઠો છે, અને બિનસલામતીનું બધે વાતાવરણ ભર્યું છે, તેથી નવાઈ શું કામ લાગવી લેઈએ ?”

— પોપના વ્યાખ્યાનમાંથી

(સેન્ટરને પેટીકન સ્ટેટ્સના તા. ૧-૬-૪૬ને લા. ‘સાઈન્સ એન્ડ ઇન્ડિયા’ તા. ૩-૬-૪૬)

હાઈકોર્ટમાં મૂળ કારણ એક જ હોય છે — ચાહ નકશો કેટલાંક રાજ્યને ન ગમે તેથી તેને ફેરવવા માટે મારામારી કરી બેસે છે. એટલે એ મારામારીને અંતે ખાસ કંઈ બને છે તો એ કે, નવો નકશો બને છે. યુદ્ધની કે રાજકારણની ભાષામાં આને મુદ્દા કે સંધિની પરિપક્વ મેળવી મુદ્દા પડું કરવું એમ કહે છે. યુરોપ અમેરિકા આને આ કામમાં પડ્યાં છે. અને દાઢમાં તેમનું ને મોઢે છે તે તેનાં એમ કહેવાય કે, નવો નકશો પોતાને ફાવેલો ગોઠવાય તેને માટે દરેક રાજ્ય છૂપી કે બહાર સંતલસ અને યુક્તિપ્રયોજિતો કરવામાં પડ્યું છે. એટલે મુદ્દા કે, બ્રિટિશ પરદેશ-પ્રધાને હમણાં આમની સલામતી કહ્યું, “આ મુદ્દા યુરોપને ૧૯૧૪-૧૯૧૮ ગયા મુદ્દા કરતાં અનંત ગણી દહે જઈને તોડી ફેંટી નાંખ્યું છે. . . . ને કોઈ દેશ પોતાનું આગવું જ રાજસત્ત્વ ખોલવાનાં લાકે તો એ જ એક મોટું પિણ છે.”

મુદ્દાને કારણે રાષ્ટ્રોનાં રાજદ્વારી બલ-અબલનાં વાજવાં આપાં પાછાં ને હિંચાં નીચાં થઈ જાય છે. કેટલાંક રાષ્ટ્ર અગાઉ મોટાં હોય તે મુદ્દાની નાનાં બની પાછળ પડી જાય; તો સારી બાજુએ કોઈના બાંધ તેજ તો કોઈના મંદ થઈ જાય. એમ કે, સાવ નબળું આપિસીનિયા. પશુ કિસ્મતને ભરે, તેનો બાદશાહ, અંગ્રેજ ખરેખરે, પાછો ગોઠવાઈ ગયો. પણ અંગ્રેજોને મરતું જવું કદી નથી

કરતા. તેમણે તે રાજ્યને પોતાના આભારના અંગૂઠા તળે તો કરી દીધું. હવે તેમાંથી ને વજતર કે વચલ કરી રાકારો તે કરશે. નવા નકશામાં આ ફેરફાર એક નકી ચીજ ગણાય.

પણ ઇતિહાસમાં અંગ્રેજોને ત્યાંના રાષ્ટ્રજાને નમતું નેત્રવાનું થાય છે. તે દેશને વરસોથી ઘેરા પાણીને પડેલું બ્રિટિશ લશ્કર હવે ત્યાંથી ઉઠાણા લેશે, એમ ત્યાંના લોકોએ આજણી કરી, ને બ્રિટિશ સરકાર તે માટે અત્યારે વાશપાટો કરે છે. સિદ્ધાંત સ્વીકારાયો છે કે, બ્રિટિશ લશ્કર હવે જશે. પણ વ્યવહારમાં જવાને અર્થ શો, એ હલમવાર પાકા દસ્તાવેજથી નક્કી કરવું લેઈએ. એ કારણ જાણે સંધિની વાતો થાય છે તેમાં, ઇતિહાસની નેટલી નબળાઈ હશે, તેનો કસ તો અંગ્રેજો પોતાના લાસમાં ફાટી જ લેશે, એમ માનવું લેઈએ.

પણ તે લશ્કર ઇતિહાસમાં નકાતું તો નહોતું જ. ત્યાં તેને હિંદના ખાસ-રૂપ મુએવ્ઝની નહેર, સાચવવાની હતી. અને આ કામ એણે જ બિનજરૂરી બનીને ચાલ્યું ગયું છે ? તો પછી તેનું શું ? કબાલી વાત છે કે, ઇતિહાસ નહિ તો પાસે પાસે બીજાં ક્યાંક પણ થેલબંધ લશ્કરી થાણું હોયું લેઈએ. એ એક સારી વાત છે — ઇતિહાસ-દેવીની દયા છે — કે, બધા દેશો એકસાથે સરખા બળિવા નથી થતા. પાસે પડેલું પેલેટાઈન અંગ્રેજો પાસે ‘મેન્ટર’

તરીકે (ગયા યુદ્ધના હવે મરી ગયેલા રાષ્ટ્રસંઘની સુપરત તરીકે) છે જ. હાપામાં વાંચ્યું હતો કે, ઇન્જિન ડાહ્યો ન્તા બ્રિટિશ હરફરનું પહેલું વહાણ પાસે પેલેસ્ટાઈન ગયું! અને પેલેસ્ટાઈનમાં નવી નહેર બૂમધ્વમાંથી સતા સમુદ્રને જોડતી બોહવાની વાતો પણ આવે છે. અને આ યુદ્ધને અંતે નવા રચાતા 'સંયુક્ત રાષ્ટ્રમંડળ'ના બંધાણ પણ મુજબ, પેલેસ્ટાઈનની 'સુપરત' હવે ઇંગ્લેન્ડને 'ફૂર' તરીકે મળશે, એમ માનવામાં વધેલો નથી. ત્યાં અરબો અને યહૂદીઓ લડે છે. તેમને લડી મરવા તો કેમ જ દેવાય? તેઓને સાંત રાખી પ્રગતિ કરાવવાની દેવની દીધેલી ફરજ ગોરાઓએ આદા કરવી જ જોઈએ. મોટા સમાજવાદી ગણુતા પ્રે. લાર્ડોએ પણ આવી જ દયાને 'પેરાપકારની કાપામાં એસિયાઈ પ્રત્યેકા વિષે હમણાં વાત કરી હતી. નાગા સ્વાયંતે દાંકવાને સાચું અંગેજીને આવી ફંબા ભાષા કોઈ પડી છે કે શું?

ઇન્જિન પેટે હિંદુસ્તાન પણ જીંચુ માથું દેરે છે. આજે ૧૯૪૬માં તેને ટપસો મારવાનું ન ફાવે. ૧૯૩૬-૪૫ના યુદ્ધના નફર પશ્ચિમ તરીકે કંઈ ગણ્યું હોય તો આ એક ખીના ગણી શકાય. જમતના અતુલ-અનિયા રશિયા સામે હિંદની જોડની સારાસારી કે જેની હવે તો અંગેજીએ કમાઈ લેવી જોઈએ. એમાં જ એમના વેપાર તથા આંતરરાષ્ટ્રીય મોભાને પણ વધારેમાં વધારે ફાયદો છે. એટલે હિંદ ઊડવા માટે તે વાટાપાટો ચલાવે છે, અને તેમાં પણ ઇન્જિન પેટે આપણી નળગાઈનો પૂરો કસ કાઢશે. પૂર્વ ઓઢીના તેમના લરકરનું શું કરવું, તે કદાચ હજી વિચારાઈ હશે.* કદાચ તેથી કરીને, ગોરા લરકરને ઘેરા હઠાવવાની વાત હજી હેબિનેટ નિરાન કરવ નથી. પાનરોઈ ખર્માં તથા ઇસ્ટ ઇન્ડીઅમાં એને ન હઈ જવાય? હિંન્ગાપુરનું સાંત મહાસાગરનું નાકું, તો નળવવાનું જ છે. અને એસિયાનો આ બાગ હજી રળી ખવાય એવો રહ્યો છે. તેનો કસ કાઢી શકાય. નહિ તો, વર્લ્ડએના નવા સુગાના - હોનેરિયા - અંગેજી (મિત્રસામ્યોના નામની ઢાલની આડે રાખીને) એમને શું કામ સોંપવ? હાપામાં શોડા વખત પર આવેલું વાંચ્યું હતો કે, વર્લ્ડ પ્રબલે ઇંગ્લેન્ડને પોતાનાં ખાસ સમદ્ધર ફૂલોની શેટ મોકલી, તે એવા આભાર તરીકે કે, એક નાની મિત્ર-પ્રતીને, તેની ખરી આકૃતને વખતે, મયા યુદ્ધમાં અંગેજીએ ખચાવી. તેમનો હોલેન્ડ દેશ જ નહિ, તેમનું પૂર્વનું સામ્રાજ્ય પણ તેને જમની બપાવ પાસેથી પાછું અપાવ્યું.

આઢી જરા ઇતિહાસ યાદ આવે છે. ડચ લોણ અને અંગેજી પૂર્વમાં લગભગ જોડે જ, વેપાર અર્થે, ૧૭મા

* આ લખાણ યાદ ખબર આવી છે કે, સામ્રાજ્યનો એવો લકરી પડો તિલ્લી આવી છે ને આજાડ હિંદની લક્ષ્મી નેગવહની વાતો વિચારે છે.

સેકામાં આવ્યા. એક સમય ગયા ને પોર્ટુગીઝ તથા ફ્રેન્ચે કાઢવામાં સંતલસી બન્યા. એ જ નીલિએ આવના તેના ચતુ (જમની) સામે થવા અંગેજીને હોલેન્ડની વરજ હતી. જમની જોરે હોલેન્ડ નય તો? અને ઇંગ્લેન્ડ પોતાની લડાઈએ લગલગ હમેશ ખીલ મુલકોની બુમિ પર, અને બને તો ખીલનાં બાળકો દ્વારા, લડવાનું ચોટ કાઢે છે. હોલેન્ડ એવી અનુલેલતા આપી. એને બુલાય કેમ? અને એમાં કેવળ નિર્બેજ આભાર કે કૃતજ્ઞતા પણ નથી; કેમ કે નવા નકશામાં હોલેન્ડની ઢાલ અંગેજીને ખરા કામની છે. ઇસ્ટ ઇન્ડીઅમાં તે મિત્ર તરીકે સાથે રહે, (અંગેજીના પણ ત્યાં ઠાપુઓ છે તે વાચકને ખબર હશે.) તો સાચું. હોલેન્ડ ગરબળું મિત્ર છે, એટલે તે કારે પણ ન પડે. અને સાંત મહાસાગર હવેના રાજકારણમાં ને હરફરી વ્યૂહમાં જળરા મહત્વનો થવાનો. ઓસ્ટ્રેલિયા અમેરિકાના પડખામાં વધારે નય તો? એમ ન બને તોય એમાં જ અંગેજીનું સાવ કલાગુરુ છે! એટલે, પોતાનું સાધન પોતે સાચા રાખવું જોઈએ, એ ડહાપણની પહેલી કલમ ધ્યાનમાં રાખીને આવવું જોઈએ.

આ રીતે પૂર્વમાં હિંદમાં આવવાનો વરતો સામ્રાજ્ય રહે તો ખજી દિશિલ આફ્રિકા માટે બહુ ગરજ ન રહે. તે દેશે પોતાનું ફોડી લેવું જોઈએ. ત્યાંના ગોરાઓના કાળા લોક પરના સામ્રાજ્યમાં કદાચ હિંદોએ ભાગ પડાવે તો? તેમને હવે વેચના રાખ્યા સારા. બહેને વરસોથી તેઓ ત્યાં વરયા. બહેને ત્યાંની આભાડીમાં તેઓએ હાડકાં થરો નાખ્યાં! તેમને નમતા તો રાંકવા જોઈએ. જનરલ રમહટ્સ તેમને દૂર કરવા કાઢવા કરે છે, અને ખીજ બાજુથી સંયુક્ત રાષ્ટ્રમંડળમાં સોની સમાનતાની વાતો પણ કોંકચ રખાય છે. અંગેજીએ એમાં વચ્ચે પડવાને કશું કારણ નથી. તેથી જ કદાચ હમણાં એસિયાવાસી માટે થતા કાળા કાચકા વિરુદ્ધ અંગેજ પ્રબ ચૂપ છે, ને બ્રિટિશ સરકારનો ચવનર-જનરલ તેને સંમતિ આપે છે, એમ લાગે છે. બધાનો સાર એ છે કે, યુદ્ધ કે ના-યુદ્ધ, દરેક પોતાની નિરાંતે તો કરવી જોઈએ ને? અત્યારે ત્રણ બળ કામ કરી રહ્યાં છે—

૧. રશિયા પૂર્વ ગોલાર્ધમાં, ૨. અમેરિકા પશ્ચિમ ગોલાર્ધમાં; ૩. વચ્ચે કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય. રશિયા ને અમેરિકાને અપાર ભૂમિ છે, પારાવાર કાકું ખન છે; એક પૂર્વમાં સાધનો ધરાવે છે. શિવન તેના સામ્રાજ્યની મદદથી જ તેમની સરકારી કરી શકે. પણ સામ્રાજ્યનું શું થશે? જ એ ન ટકે તો? ચર્ચાલ કહે છે, મન્દર સરકાર પરમાં કયોગો ને ખીજ બાળતોમાં સમાજવાદ ધાલે ત્યાં સુધી તો લીક હવે તેઓ જો. સામ્રાજ્ય અંગેજ તે વાદનાં તત્ત્વો લઈને ચાલે તો નહિ પાકવે. યુદ્ધ એમાં ઇંગ્લેન્ડના રાજનું રાજ્ય એવા તે લડ્યો હતો!

જનરલ રમહટ્સ આ કામમાં ચર્ચાલનો સ્થાપી હતો. રમહટ્સ મોટો રાજપુરુષ ને દિલસદ્દા કહેવાય છે. તે આવી

સાવ ઉધારી વાત કેમ જ હશે ! તેણે એ જ વસ્તુ કેવી ખૂબીથી હમણાં કહી છે તે નીચેના ઉત્તરમાંથી જણાયો—

“માનવતાની મોટામાં મોટી સેવા જે આજે કરવી હોય તે। બ્રિટિશ અને અમેરિકન રાજ્યમંત્રીઓએ એકબીજાને વધારે સમજને ‘ચાલતું ભેઈંએ, ત્રીજી’ એક છે રસિયાનું સોવિયેટ મંડળ, જે આપણને એવી ઓછું ઓછાં છે. . . .” (‘દાઈમ્સ એફ ઈડિયા’, ૩૦-૫-૪૬)

એટલે કે, માનવતાના વિચાર માટે ગોરા બહાર જવાની જરૂર નથી. બિનગોરાના મુશ્કેલીના શોષણ પર જીવનધોરણે જીવ્યાં હોવાની નિષ્કૃષ્ટ સંસ્કૃતિ જે આજે કુદરત-અમેરિકા ખીલવા રહ્યું છે, તેની અંદર સમભૂતિ અને અમન પ્રવર્તે તે ખરે. ગોરાકુની ટોળાંએ પણ એટલી સાંતિ-પ્રિયતા તેા દાખવવી ભેઈંએ. પણ એ ખરું. ભેઈંએ સ્વાર્થપરતા છે. અસ્તુ.

આમ જમતને નકરો નવો ધડાઈ રહ્યો છે. ક્યાં જળો કામ કરી રહ્યાં છે ? ગમે તેટલાં નકારાં લાંગતાં છતાં, મૂળમાં જઈને ભેઈંએ તેા, સાવ દૂંધા સ્વાર્થનાં તે નથી. નવા બુદ્ધિને નવી ભાવનાઓ પ્રભુઓનાં હૃદયમાં જમી છે, તે આજ જથે માત્ર મુકાવે જે, તે ભાવના પોતાને હિસાબ માગે જ છે. પરંતુ તેની સ્પષ્ટ એ પણ ખરું કે, કાકાધમકી પણ કામ કરી રહી છે. નવો ન્યાય કે સરજ સત્યદષ્ટિ એની મેળે નથી આગળ વધતાં. તેને સંબંધિત કરી જળવાન કરવાં ભેઈંએ, એ કરવાની હિંસક રીત જે ચાલુ રહી છે તે જ ચાલુ છે. માત્ર હિંદમાં એ બાબતમાં ફેર છે. એ ફેરનો પ્રભાવ જમતના નવા નકારા પર પડશે કે કેમ, એ વિષે શંકા છે. નવા નકારામાં પણ નાનાં રાજ્યોને મોટાં તરફની ભાતિ રાખવાનું નાંદે રહે એમ ભાગ્યે જ ખરે. મોટાં રાજ્યો, પોતાપોતાના સંભાવી સત્ત સાથે

ગોરાના માંડવાને હિસાબે, પડોરાના નાનાની જોરતી કરતાં લાગે છે. એટલે આમાંથી નવી લડાઈ ફાટવાના ટકા ઓછા નથી થતા. જીવન અને પ્રભુઓના વેપારરોજગારની નીતિરીતિ બાબતમાં મૌલિક ફેર પડે તેા જ ટકામાં ફેર પડી શકે. નવો નકરો ભૂતી જ રીતોને લઈને આગળને માટે રચાય છે એમ લાગે છે. અને જેમ વેપારનાં સાધનો અને વાહનો^૧ વધે છે તેમ તેની માનેલી રક્ષા માટે સરનેા પણ ચોધારે જાય છે છાપાં હડે છે કે, રોજનાં જતુ વરસાવનુરા બોમ્બ નીકળે છે. જેરી ગેસના બોમ્બ જે અમાનુષી ગણાય, તેા અણુબોમ્બ અને આ બોમ્બમાં લોક હજી શું કામ વખત ને બુદ્ધિ તથા ધન બગાડે છે ? એનો અર્થ એ કે તેઓ એ બોમ્બ વાપરવામાં માને છે. માત્ર ગોરા ગોરા તે નહિ વાપરે. કાળા પીળા ઇંગ્લેન્ડ પર તે વપરાશે. એમને મુધારવાને માટે જ એ વપરાશે એમ હડેવાય તેા નવાઈ નહિ. એટલે નવા જમતના નકારામાં હવે આ ધોરણે પ્રભુઓએ તૈયાર થવાનું છે.

બિનગોરી પ્રભુઓ સામે ગોરી પ્રભુઓ ગોડવાલી જાય છે કે શું ? એમ હોય તેા બિનગોરી પ્રભુ સમજે કે, નિર્જાને માટે એક જ બળ રહે છે અને તે રામ છે. અહિં‘સક સાધનો વગર તે સ્વમાનભેર જીવી નહિ શકે. હવે પછી એ સાધનોનાં ઉપયોગ પણ આપોઆપ વધશે જ. હિંદ એમનું નેતા ધરી ? કે જેલા આખડવા સમજ થતા જતા ટોળામાં સપડારો ? હિંદ પાસે અહિં‘સાને સવાલ ૧૯૦૦-૨૦થી આવ્યો છે. આજ સુધી તેને અમુક બેનવાબ-દાર ગણાય એવી છીછરી રીતે બહે તેણે વિચાર્યો. હવે તેમ ન થાલી શકે. હવે સ્વતંત્ર થવાની સાથે તે આ પ્રશ્ન અંગે ખરાખરીના ક્ષેત્રમાં દાખલ થાય છે. એ આ નવા નકારાના ફજરે તેણે સ્પષ્ટ સમજ લેવું ભેઈંએ.

૩-૬-૪૬

મગનલાઈ ટેસાઈ

‘હિંદ છોડી હવે જા તું ચાલ્યો’

(પરખાતિયું)

સમર ઇંડુ ખ્રિસ્તને, એલ મમતા પરી,
જેને વિચારીને મૂળ તારું
તું અલ્યા કોણ ને કોને વળગી રહ્યો ?
વગર સમજાયે કહે મારું મારું. ૧
હિંદ તારું નથી, જો તું જુગતે કરી,
રાખતાં નવ રહે, નિશ્ચે જાયે;
હિંદમાં રાજવી અવનવા બહુ થયા,
ક્યાં ગયા સર્વ એ ‘કોણ’ ભણે ? ૨
ધન તારું ધ્યાન તે અહોનિશ આદરું,
એ જ તારે અંતરાય મોટી;

પાસે છે હિંદ^૨ અલ્યા, તેને નવ પરખિયું,
હાથથી બાળ ગઈ, થયો રે મોટી. ૩
ભર નિદ્રા ભયોં ફંધી ઘેયોં ઘણો,^૩
ગાંધીના શબ્દ સુણી કાં ન જાયો ?
ન જાગતાં, નરસૈયા, લાજ છે અતિ ઘણી,
હિંદ છોડી હવે જા તું ચાલ્યો ! ૪
‘નવો નરસૈયા’

૧ ૧૯૪૨માં લખાયેલા આ કાવ્યમાં કેટલાંક પોઝાંતરો અને છે તે નીચે પ્રમાણે ૧, ૨, ૩ ચિહ્નવાર જુઓ :

૧. શું ન.
૨. શું અલ્યા ? એક ? તેથી બલ્યો ?
૩. મત જનમત બની હિંદને લૂંટિયું,

પ્રાથમિક શિક્ષણ વિષે શ્રી. કાકાસાહેબ

[શ્રી કાકાસાહેબ કલેલકરે પેનાના ખારડોલી તાલુકાના પ્રવાસ દરમિયાન મરી આશ્રમમાં શિક્ષકોની સભા સમક્ષ પોતાના પ્રાથમિક શિક્ષણ સંબંધી વિચારો પ્રગટ કર્યા હતા. એતરુઓમાંથી એક શિક્ષકે તે મનનીય પ્રવચનની મેઘ તૈયાર કરી હતી, જે શ્રી. કાકાસાહેબે જોઈ ગયા છે, તે આ છે:]

જેને વર્ષા શિક્ષણ કહે છે; અને હવે જે 'નર્થ લાક્ષી'ને નામે ઓળખાય છે, તે ગાંધીજીપ્રણીત નવી યોજના વિષે શ્રી નરહરિસિંઘ, શ્રી બળલસાઈ અને અન્ય બાઈઓએલખેલાં પુસ્તકો દ્વારા તમે ધણું જાણી શકશો. શિક્ષણવિષયક આ નવા ખ્યાલોને આજનું જગત કદાચ સિરફારે, કદાચ કોન્ટ્રેસ પ્રધાનમંડળી આગળ પછી પણ તરત જ તેને અમલમાં ન પણ મૂકી શકાય; છતાં શિક્ષણને પ્રારંભ શી રીતે કરવો, એ વિષેના જે વિચારો હું તમારી આત્મજ રત્ન કરવાને છું તે, બાળકોનું દિલ જેમને ડેરે વસેલું છે એવાં માળાપો અને વિચારવાન શિક્ષકો માટે તો, બહુવા અને અમલમાં મૂકવા જરૂરી છે જ. અને હું નિઃશયપૂર્વક કહું છું કે, એવા દિવસ જરૂર આવશે કે જ્યારે શિક્ષણપ્રથા ના વિચાર અનુસાર જ ધરારી, કારણ કે એ વિચારો ધ્રુવ અને દિલકર છે.

માતા જ સર્વશ્રેષ્ઠ શિક્ષક

આમ જોઈએ તો બાળકની ફેળવણી એના જન્મ સહેલાંથી, એની ગર્ભવરથા દરમિયાન જ શરૂ થવી જોઈએ. જે ફેળવણીને સાચા અર્થે ધરતર હોય. — અને એ જ બેના સાચા અર્થે હોવો જોઈએ — તો ગર્ભવરથા દરમિયાન માતા શરીરમાંના ગરમાણુઓમાંથી બાળકને મળતો પ્રક્રિયો વારસો, ગર્ભવરથા દરમિયાન માતા જે શારીરિક ધમ હાથે છે તે, એટલું જ નહિ પણ માતાના મનગાની પ્રેમ, દેશ, શ્રદ્ધા, અશ્રદ્ધાની લાગણીઓ; એ તમામનું જન્મગાનું બાળક વારસ બને છે, જે તમાગ તરવો બાળકને પડે છે. માતાના ધાવણમાંથી માતાનું ચારિત્ર્ય પણ બાળકને વારસામાં મળે છે. આમ છે માટે બાળકની ગર્ભવરથા દરમિયાન માતાએ એવી રીતે રહેવું જોઈએ, બીજાઓએ, એને એવી પેલે ધરણીએ, જેથી તે મજાસ બાળકનું નિર્ગમ ધરતર યાચ. એણે ન તો નિવુલમી રહેવું ધરે, ન તો એને અતિથમના બોલ નીચે ફાળવી ધરે. ધમકીઓ દ્વારા એના મનને આધારો નહિ પહોંચાડીએ, અને અતિવારથી એને બહેલાવી પણ નહિ જ દઈએ. અહીં માસ પરિચયની એક સાધન-સંગત સામુદાય હાથકરણ આપું. એની યુવવધુઓને મૂલ્યવાન ધરણી એ વિના કહી ધરાવતી. પણ ધરમાં એક પણ નોકર ન રાખવા દે. એ કહેતી કે, 'ધરદામ કરતાં ધરણીને નડતો ધરારો નોકરો રાખવા કરતાં વધુ યોગ્ય પડતો હશે. પણ એ એટ સહન કરવાનો મને વાંધો નથી. કારણ, ધરદામ દ્વારા શરીર કસાયેલું હોય તો વહુઓ સુધાવડની વ્યથા સહન કરી શકે; અને બાળકની

કુદરતીના આધાર પશુ માતા કરાવેલા શરીર પર જ છે.'

માતૃત્વની મહત્તા

મુંજઈમાં મારી એક ઓળખીતી મુરિકમ બહેનને સંતાન-પ્રસવ થયો. હું તેને મળવા ગયો. અખિનંદન આપતાં મેં એને કહ્યું, "બહેન, અલ્લાતાલાએ તને આ બાળક આપી તારામાં વિશ્વાસ દેવાનો પ્રસ્તાવ પસાર કર્યો છે. તેનાં રક્ષણ, પાંચણ તથા વર્ષનની લાવકાત હું ધરાવે છે, એવી તેની તારામાંની શ્રદ્ધા તેણે વ્યક્ત કરી છે."

માતાના આપેલા સંરક્ષારો આજે જન્મમારો ટકી રહે છે. માતાએ તૈયાર કરેલ એ ચણતર પર પાછળથી શિક્ષક, સમાજ અને દેશનેતાઓ સંરક્ષારોની સાત જ માત્ર પાડે છે. માતાના હાથ જેટલી પ્રેમની છબની નબકત શિક્ષકમાં ન હોવાથી જ કુદરતે માતાને સૌથી પ્રથમ શિક્ષકનું પદ આપ્યું છે. બાળક પ્રત્યે વધુમાં વધુ પ્રેમ અને આત્મીયતા કુદરતે એનામાં જ મૂક્યાં છે.

બાળકેળવણીનું સ્વરૂપ

કુદરતના ઓળામાંથી બાળકને મળતી ફેળવણી પરથી એ સિદ્ધાંત ક્ષિત યાચ છે કે, 'અખિને વિકાસ મનુષ્ય ભતિના વિકાસને અનુસરે છે.' તેથી બાળકેળવણીમાં નૃપસાસના (એન્થ્રોપોસાઈના) જ્ઞાનની જરૂર પડે છે. રાજ્યીય જ્ઞાનના ઊગમ પહેલાં સુધિના પ્રારંભમાં, એટલે કે વાંદરામાંથી મનુષ્યનો વિકાસ થયો હશે તે જ કહે, પરંતુ તેના કરતાં ઘણી વિશેષ ઝડપથી, બાળકની ફેળવણીને પ્રારંભ પૂર્વે જોઈએ.

આ રીતે બાળકને સૌથી પ્રથમ પદાર્થવિજ્ઞાનનું જ્ઞાન અપાવું જોઈએકદાંચ આ વાત ધણીને વિવિધ અને અસાધ્ય વાચે. પરંતુ, કુદરતને, ઓળો, બાળકના યતા, લિંગરૂપ, નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો બહુશે કે, બાળક જન્મથી જ કુદરત ખરફ પદાર્થવિજ્ઞાનનું જ્ઞાન મેળવવાની શરૂઆત કરે છે. જન્મ્યા પછી શરૂઆતમાં તો એને પદાર્થના દૂર અને નજીકપણાનું જ્ઞાન પણ હોવું નથી. પ્રયોગ દ્વારા એ આંખના ફોકસ (Focus)ને મેળવતાં શીખે છે. પછી જ એનામાં નજીક દૂરનું માન ભગત યાચ છે. તે જ પ્રમાણે લેટાણું જ્ઞાન પણ અનુભવ અને પ્રયોગને પરિણામે જ એનામાં વિકાસ પામે છે. પદાર્થવિજ્ઞાનનો, પ્રકાશના નજીક દૂરના વિષયનો પાડ, પદાર્થનરણ છે કે સખત, ગરમ છે કે ઠંડો, બારે છે કે હલકો, જોરસ છે કે ગોળ, તે હલાવાય છે કે નહિ, એ તમામ વાતો ચોતાનાં આંગળીની મદદથી જાણી લે છે. પદાર્થ પર એ વિવિધ પ્રયોગ કરે છે. એને જાચે

છે, ફેરે છે, હવાવે છે; આમ અનેક પ્રકારે એ પદાર્થનું જ્ઞાન મેળવે છે — દુઃકામાં પદાર્થવિજ્ઞાન શક્ય છે.

કેળવણી વિષે પ્રચલિત ખોટી માન્યતા

આચારે આપણે કેળવણી વિષે ઘણા જ ભૂલબરેલા ખ્યાલો સોનીએ છીએ. કેળવણીનાત્તરે આપણે અક્ષર-જ્ઞાનમાં જ સમાપ્ત થઈ ગયેલી માનીએ છીએ. સાચું જોતાં તે અક્ષરજ્ઞાન કેળવણી નથી; પરંતુ એના પર વધુ પડતા અને આકાળે અપાતા ભારને લીધે બાળકને નૈસર્ગિક રીતે મળતી કેળવણીને પણ એ ક્ષણભાવી ભય છે. માટે, કોઈ પણ સંસ્થામાં કેળવણીનો પ્રારંભ અક્ષર-જ્ઞાનથી ન જ થવો જોઈએ. સરકારી સ્કોલર, આધુનિક શિક્ષણસાક્ષીઓ અને લોકનેતાઓ બધા જ આધુનિક પ્રાથમિક કેળવણી નિષ્ફળ ગયાને એકત્ર કરે છે. પરંતુ એ નિષ્ફળતાને પ્રતિકાર શોધવાનો પ્રશ્ન ઉપરિચલ ધ્યાન છે ત્યારે, ‘વધુ શિક્ષકો રોકો’, ‘વધુ ટ્રેનિંગ આપો’ એવા ઉપાયો કામ લેવાડી નિષ્ફળતામાં ઉમેરો કરે છે, એને ઓછા કરતાં નથી. આધુનિક ફિસીર કેળવણીની મુદ્દારજીના એ સંચાલક ઉપાયો નથી. એ માટે તે કેળવણી વિષેની આપણી મૂળભૂત માન્યતા બદલવી પડશે, અને એને નુવંસસાત્તરમાંથી તારવેલા નિયમાનુસાર ધડવી પડશે.

અક્ષરજ્ઞાન કયાં છે?

ખરું જોતાં અક્ષરજ્ઞાન તે અગિયારમું વર્ષ બધા પછી જ અપાય. આ પ્રમાણે અગિયારમા વર્ષ પછી અક્ષરજ્ઞાન આપવાથી, બાળકનો વિકાસ અટક્યો સાંભળ્યો નથી. એથી ઊલટું બાળકોનાં જ્ઞાન, સાહિત્યશક્તિ વગેરે સુધાર્યાં છે જેમ નાના બળદોને ભેટવવાથી એમની કાર્યશક્તિ વેડફાય છે અને સરવાળે ખોટા બને છે, તેમ અકાળે આપેલું અક્ષરજ્ઞાન બાળકની લુહિને વિમળાવે છે, એના હેવાના ઉકલેનો નાશ કરે છે.

અત્યુવિધ કેળવણી

યરઆટની કેળવણી નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ, પ્રયોગ અને રચના, એમ ચાર પ્રકારે આપી શકાય. નિરીક્ષણ એટલે ધ્યાનપૂર્વક જોવું તે. ધ્યાનપૂર્વક જોવાની ટેવ પાડવી એ કેળવણીનું પ્રથમ પગથિયું છે. ભલે ભતની વસ્તુઓ બાળકને નિરીક્ષણ કરવા માટે અપાવી જોઈએ. એનું હેતુકે જાણવા માટે અને જ્ઞાનનું હાંડવા માટે વસ્તુઓનું નિરીક્ષણ કરવાની બાળકને ટેવ પાડવી જોઈએ. શિક્ષક ભલે જ સનાતન બાળક — બાળક એટલે કે બાળકની જેમ જ્ઞાનનું હાંડવાની શક્તિવાળો — હોવો જોઈએ, એ ભલે આનંદ લૂટે અને આનંદની બક્ષિસ બાળકોને કરે.

પરીક્ષણ એ કેળવણીનું બીજું પગથિયું છે. ‘પરિ’ એટલે આચ્છાસ. વસ્તુને બધી બાજુથી તપાસીને જોવું તે પરીક્ષણ. જેમ કે, હાથીને પેરેપેરી રીતે જોવા માટે એની ચારે બાજુએ ફરીને એને જોવો પડે. ધરને જોવા માટે એની ચારે બાજુ ફરીને, તેમ જ અંદર

નહીને ચોરડીમાં ફરીને એનું નિરીક્ષણ કરવું પડે. દડો હોય તો તેને હાથમાં લઈ ગોળ ફેરવવો પડે. કબી અગર ફૂલ હોય તો તેને હાથમાં લઈ, બધી બાજુ ફેરવી, નાકે સંધી એટું પરીક્ષણ થાય.

પરીક્ષણ પછીનું કેળવણીનું પગથિયું પ્રયોગ છે. વસ્તુ લઈ તેને તોડી ભેંસી તેની અંદરની બાજુ તપાસી જોવી. દા. ત. ટમેટું આપ્યું હોય તો તેને આડો ભેંસી કાપ મૂકી અંદરની બાજુ તપાસી જોવી. અંદરના પદાર્થને ચાખી જોવો, એ રીતે તોડીલી વસ્તુના પ્રયોગો દ્વારા શુદ્ધમર્મે તપાસવા.

પછી રચના — આપેલી વસ્તુમાંથી નવા આકારો સર્જવાના તે રચના. એ દ્વારા કંઈપના વિરોધે ઠરીને કેળવણી છે. રચના એ કંઈપના દ્વારા આકારો ભેસા કરવાની કળા છે. ઈંટનો ઢગલો કરવાથી ચોતરો થાય. તેમ જ બીજી રીતે એ જ ઈંટોમાંથી મકાનની રચના થાય. દીવાસળીઓ દ્વારા અનેક આકારો સર્જવી શકાય. વર્તમાનમાં પડેલા કાદવમાંથી હિંદ, તેના પહાડો, નદીઓ સિદ્ધ કરી શકાય, બાળકને બનાવવા માટે કલ્પન આપે. આમાં અસાધારણ શક્તિની જરૂર છે, એમ માની લેવાનું નથી. બાળકોની સક્તિ અને આપણી આવડત પ્રમાણે કામ લઈ શકાય. ઠીકમાંથી ભૂમિતિના વર્તુળ જેવા આકારો ધડી શકાય. ઉપરાંત ચક્રકરી ગાડું જેવો બાળકોને હંમેશાની પરિચિત વસ્તુઓ પણ બનાવી શકાય. એમાંથી જ તકલી તૈયાર કરી બાળકોને સીધા અવળાં વળનું જ્ઞાન આપી શકાય. આમ તેા દુનિયાના અનેક ધંધાઓનું જ્ઞાન આપી શકાય.

સાહિત્યપરિચય

આ પછી જ અક્ષરજ્ઞાનનું શિક્ષણ શરૂ થાય. એમાં પણ મંત્રનું શિક્ષણ પ્રથમ અપાવું જોઈએ. ક્ષિતિ જ્ઞાન પછી આવે. ક્ષરણ સહેજે સમજા શકારો. અંકમાં મોડાથી નવું સુધી દસ સંસારો છે. ક્ષિતિમાં બાવન અક્ષરોનો પરિચય બાળકોને કેળવવો પડે અને તે વધુ મુશ્કેલ પડે. અંકશિક્ષણમાં પણ મૌખિક કામ પ્રથમ થવું જોઈએ. બાળકો ભૂલે અને ભલે શીખે એ જ ઠીક ગણાય. સાહિત્યશિક્ષણમાં પ્રથમ સાહિત્ય રમણમાં રોજું થવું જોઈએ, પછી એ સાહિત્યને લિપિબદ્ધ કરતાં એને શીખવવું જોઈએ. સારી કલિતાઓ અને કહેવતો જેમાં શુદ્ધ ભાવ અને કહાત અર્થ સંભાવેલાં હોય તે બાળકને મોટે દસવો. સુંદર સંભાવણે મોટેથી સંભળાવી એને મોટે કરાવી શકાય. લખવાનું ભરવાં વિના પણ ઉત્તમ નાટ્યકૃતિઓ સમજાવાવી, સંભળાવીને મોટે કરાવી શકાય. આમાં આશ્રય પામવા જેવું નથી. આ દેશમાં તેા અક્ષરથી સાવ અપરિચિત એવા દેશપ્રથી જાણણો વેદો પણ મોટે કરતા હતા.

અભિવ્યક્તિ

આમ બાળકોને પ્રથમ સાહિત્યમાં તરબોળ કરી પછી

સરવાળા, બાદબાકી, ગુણાકાર, ભાગાકાર વગેરે અણિતનું જ્ઞાન પણ મૌખિક રીતે આપી શકાય.

ચિત્રકામ

વિધિઓના અક્ષરલિપિ અને ચિત્રલિપિ એમ બે વિભાગો છે. અક્ષરલિપિ વિના ચલાવી લેવાય, પણ ચિત્રલિપિ વગર નહિ. અક્ષરજ્ઞાન કરતાં ચિત્રકળાનું જ્ઞાન વધુ સહેલું અને રસમય છે. ચિત્રવિદ્યામાં તે વસ્તુની આકૃતિ ભેદને તેવી જ આકૃતિ કાઢવાની હોય. લોહો ભેદને લોહાનું ચિત્ર દોરવાનું સહેલું હોય. પરંતુ અક્ષરવિદ્યા એ વધુ જટિલ અને અથડાવ વ્યાપાર છે. એને હું સર્વવિદ્યા કહું છું. ગણનાંથી જીલ દ્વારા ભાલી દાન દ્વારા સાંભળવું એ માણસનું કામ આપણે રોજ કરીએ છીએ. તેને બદલે લેખનમાં આપણે શું કરીએ છીએ? આંગળાથી ભાલીએ છીએ અને તેમાં આપણે સર્વની ભ્રમ આપેા દ્વારા સાંભળવાની ક્રિયા કરીએ છીએ. એવી લેખનની અટપટી સર્વવિદ્યા કમળા બાળક પર અડાળે લાદની એ નયું” ધાતકીપણું છે. જે અલિપિ લેખનકળા નજીવી નહોતી તેમની ગુણવિદ્યામાં પણ તેમની ચિત્રકળાના જ્ઞાનને દર્શાવતી ચિત્રલિપિ મળી આવે છે. તેથી પ્રથમ ચિત્રકળાનું જ્ઞાન આપેા, પછી આંકડા શીખવેા, અને છેલ્લે લિપિનું જ્ઞાન આપેા. આ રીતે આપણેનું જ્ઞાન વધુ સહેલું અને સફળ નીવડવાનો અનુભવ છે. આજે

અક્ષરજ્ઞાન આપવાથી અક્ષર બગડે છે, રમરસુશાંતિ પર તાણ પડે છે, અને હરેવ દીર્ઘનો ભેદ ન પારખવાનું પુકાપણું દાખલ થાય છે.

સાહિત્યનું શિક્ષણ અક્ષરજ્ઞાન પહેલાં મૌખિક રીતે, ઉપર કહ્યું તેમ, પ્રથમ આપવું જોઈ એ. બાળકોને પોતાના વિચાર વ્યક્ત કરતાં, વિવેકવાળા પુત્રો ભલે નહિ લખતાં પરંતુ બીભતી પાસે લખાવતાં શીખવી શકાય. બાળકે બોલતાં વાક્યો શિક્ષક લખી લે અને એને વાંચી બતાવે. આંખનું મૌખિક કામ આમાં મદદગાર પડે, અને બાળક પોતાના વિચાર લિપિબદ્ધ કરવામાં કયાં ભૂલ થઈ છે, કયાં અટકવું જોઈએ, એ પણ ચોક્કસપણે દર્શાવી શકશે. આમાં અસકય કાંઈ નથી. અત્યંત રોડિયાઓ પોતાના મુનીમો કને કામ લે છે, તેમ લિપિથી અજ્ઞાન બાળક પણ શિક્ષક અને મોટાભાઈ કનેથી કામ લેશે.

અક્ષરજ્ઞાનની તદ્દન ઉપેક્ષા કરવાનો આમાં કદેશ નથી. અક્ષરજ્ઞાનની જરૂર છે અને તે હવે વધવાની છે. ધુખ્ત મતાધિકાર આવશે — અને વહેણે મોટા એ આવવાનો જ છે — ત્યારે અક્ષરજ્ઞાન વિના આવવાનું નથી. એ રીતે અક્ષરજ્ઞાનનું સાબીચ મહદંતર છે. પરંતુ અક્ષરજ્ઞાન આપવાની બાબતમાં પણ પહેલું લક્ષ આપવા જેવી બાબત વિચારવુંજોઈતી છે. [અક્ષરજ્ઞાન કેમ આપવું એની મુશ્કેલીઓ મોખાં લેખમાં અપાશે —]

ખોટી સાવિઠંતા

એક દહાડો એક કિસાન કાંઈકતાં મળવા આવ્યા. પ્રજામ કરી સામે પાપરેલી સ્વદેશી પરભેડા. કપાથી આવ્યા, કેમ આવ્યા, શું કરો છો, વગેરે મેં પૂછ્યું. જવાબમાં પોતાના નામ, કામ વગેરે કહી તે બોલ્યા :

“પોનારમાં વિનોબા ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં. તેમની પાસે કેટલાક દિવસ રહ્યો, અને ભગવાનથી યજ્ઞ લાભ લઠાવ્યો. હવે (મારી તરફ જોઈ) ભગવાનના દર્શનની છાયાથી આવ્યો છું.”

આ ભાવાથી મને આશ્ચર્ય થયું, દુઃખ પણ થયું. પણ દુઃખને દવાની મેં પૂછ્યું : “ત્યારે તમારા કેટલા ભગવાન છે?”

સવાલ એમને કાંઈક વિચિત્ર લાગ્યો. એમણે કહ્યું માન્યું હશે કે, આમ બોલવાનો તો બકતોનો સંપ્રદાય છે! એ પર મારે શો વાંધો લઠાવવાનો હોય? તેમણે કહ્યું :

“જ... , ભગવાન તો એમ સૌનો એક જ છે. પણ જે કાંઈ છે, તે પણ સર્વે ભગવાનના જ રૂપો છે, એમ હું દેખું છું. આથી આપના જેવા મહાત્માઓના મઠે ભગવાન શબ્દ વાપરવો મને યોગ્ય જ લાગે છે.”

“સર્વે ભગવાનનાં જ રૂપ છે, તેમાં તો કદરેયે ભગવાન થાય છે અને તમે પોતેયે ભગવાન થાઓ છો.

શું કુતરને માટે અને તમારે પોતાને માટેયે તમે ‘કુતરા ભગવાન’ અને ‘હું ભગવાન’ એવી ભાષા વાપરો છો?”

“જ... પછી તેમાં પામર પ્રાણી અને સાધુ મહાત્માનો ભેદ તો કરવો જ પડે. હું — મારા જેવો પામર માણસ — શી રીતે પોતાને ભગવાન કહું? કુતરો છે તો ભગવાનનું જ રૂપ, પણ એ તો હજી હીન દરજામાં છે. તેનેયે ભગવાન કહેવો અને આપના જેવાનેયે માટે એ જ શબ્દ વાપરવો, એ તો અનુચિત થાય.”

“ત્યારે તો દુનિયામાં કોઈ નાનું છે, કોઈ મોટું છે, એવા ભેદભાવનો તમને સારો ખ્યાલ છે. તો, જે સૌથી મહાન અને શ્રેષ્ઠ એક પરમાત્મા છે, તેને માટેયે ભગવાન શબ્દ વાપરવો, અને યોગી-વતી યોગ્યતાના મનુષ્યો માટે પણ એ જ શબ્દ વાપરવો, એ શું અનુચિત નથી? પરમાત્મા ભગવાન, ગાંધી ભગવાન, વિનોબા ભગવાન, કિશોરલાલ ભગવાન, રાજેન્દ્રપ્રસાદ ભગવાન, જ્વાહરલાલ ભગવાન જ્યાંયેને એકસરખો ભગવાન શબ્દ લખાયો?”

“જ, ના, ના! મેં જ્વાહરલાલ માટે ક્યારેયે ભગવાન શબ્દ નથી વાપર્યો! એ અમારા મોટા નેતા છે; અને પૂ. બાપુજી કહે છે કે તે એમની પછી એમના વારસ બનશે, અને અમારા કિસાનો માને છે કે જ્યપ્રકાર બનશે.

પણ હું એમને ભગવાન નથી સમજતો. મારી તો બાપુજી અને વિનોબા ભગવાન અને આપ-ભગવાનમાં જ અક્ષા છે. હું તો વિનોબા ભગવાનને જ બાપુજીના વારસ સમજું છું. તમને સાંભળીને આશ્ચર્ય થશે કે, જયપ્રકાશજી અમારા ગામની નજીક કેટલીયે વાર આવ્યા છે અને બાપણે ક્યાં છે, પણ હવે સુધી એ એમને જોયા પણ નથી. એમને ફેટા જ લેવો છે. ક્યારેય સાંભળ્યા નથી. હું તો એક ગાંધીજીને માનું છું અને વિનોબા ભગવાનને અને આપ ભગવાનને !”

“મારું કહે, મને તમારી અક્ષા અને બાવિકતા સારી લાગતી નથી, અને આજે સપ્ત ગાંધીજી માટે, વિનોબા માટે, મારે માટે કે કોઈ પણ માણસ માટે વાપરશો નહીં. પહેલાં તો તમે કહ્યું કે જ્યાં જ ભગવાનનાં રૂપો છે. હવે, જવાહરલાલજી અને જયપ્રકાશજી જેવા મોટા અને ભગવાન નેતાઓ પણ એ સપ્તને યોગ્ય તમને લાગતા નથી, અને છતાં મારા જેવા એક સામાન્ય લેખકને ભગવાનની જરાજરામાં ભેટાડા છે !”

“તમને ગાંધીજીમાં કે અક્ષા છે; તે તેઓ જુલિયુક્ત વાતો કહે છે તે માટે નથી. પણ તે એક પવિત્ર મહાત્મા પુરુષ છે, ગરીબોનું બહુ ચાહે છે, અને તેમનામાં અક્ષા રાખવાથી જીવંત કલ્યાણ થશે, એ માન્યતાથી જાણ્ય છે. તમને ક્યારે કે, ગાંધીજીની વાતો કદાચ જુલિયુક્ત ન હોય, અને તમારામાં જુલિ તો છે; તેથી રમીને જયપ્રકાશજીની વાતો જુલિમાં ભરી નહ્ય ને ગાંધીજી પરથી અક્ષા, મોજી થઈ નહ્ય, તો પછી-કલ્યાણ કેમ થાય ? આથી તમે જયપ્રકાશજીની વાતો કાન સુધી પહોંચવા દેવામાંથી ડરા છો, અને અહીં અમે, વર્ધાવાસ, ગાંધીજીની વાતોને જુલિ જુલિ રીતે ફેરવી-ફેલી સમજાવીએ છીએ, તેથી અહીંના નાના-મોટા સૌમાં કદવનાથી ભગવાનની માન્યતા કરી તમારી અક્ષાને મજબૂત કરવા છંટેા છે.”

આ વાત તે વખતે તો અહીં જ અટકી. પણ એ સંજ્ઞાનની બાવિકતા અને અક્ષાની નોંધેલા મને એક થયો, તેથી જ તેમાં આપણા સંપુરણોએ ક્યારેયથી અવિવેકી અને ભવિષ્યબદ્ધ પરંપરાને માટે પસંદ નહોતો. આપણા દેશના સાધુ-સંન્યાસીઓ-સદ્ગુરુ-મહાત્મા તથા સંપ્રદાય-પ્રવર્તકોએ લેણેને અક્ષાને નામે કેટલા ડુર્જન, નામતમે નામે નિષ્કારણ પામર, વેદાંતને નામે વિવેકહીન અને ભિલસિદ્ધિ હાલીલો કરવામાં હોશિયાર, તથા સચ્ચુલભક્તિને નામે અશીષ્ય રીતે મનુષ્ય-પૂજક બનાવી પૂજ્યા છે ! ગુરુ સમ્રાટ વરં નામની આપણે એવા પ્રકારની રજૂઆત વ્યાખ્યા બનાવી છે, અને તેઓ હવે એટલો આપણને મહાવરો થઈ ગયા છે કે, પોતાના શિષ્યો કે જનતા પોતાને ‘ભગવાન’ સમજી સંભાળે, મંદિરમાંની મૂર્તિની જેમ પોતાની પૂજા-અર્ચા કરે, પરમેશ્વર-વાચક સંજ્ઞાઓ અને

મહિમાના સપ્તો પોતાના નામ સાથે ભેડે, અને પોતાની મૂર્તિ પણ પૂજય, તેમાં આપણને કશું બુદ્ધિ — આધાર પહેંચાડતાનું લાગણું નથી. ભલું, એ જ મોક્ષનો સાચો રસ્તો લાગે છે ! મહેનત હાકાવીને શિષ્યોમાં સુભાગી વૃદ્ધિ કરવી, તેમની જુલિ સુરંભ કરવી, તેમની વિવેકશક્તિ તેજ કરવી, તેમને સ્વતંત્ર-સ્વાધીન જાનવ બનાવવા, — તેને બદલે તેમને પચવહળી અને પામર રહી કેવળ ગુરુભક્તિથી જ મોક્ષની અક્ષા રાખવાવાળા કરી મૂકીએ છીએ. આ પોતાનો અર્થકાર તો ‘બદ્ધ’ — અર્થ મહાન કરીએ છીએ, અને સિંધનેા દિવસે દિવસે જુદું. પોતે તો પુરુષોત્તમ પદ પર ચડી બેસીએ છીએ, અને સિંધનેા અપુરુષ — પુરુષાર્થહીન કરીએ છીએ.

આમાં ભગવાનનો દ્રોહ એટલે શુંનો થાય છે, લાપાળો દ્રોહ એટલે અવિવેક થાય છે, અને આપણા પોતાના મનુષ્યત્વનો દ્રોહ એટલે અપમાન થાય છે. જ્ઞાની મહાત્મા બ્રહ્મનિષ્ઠ થયો હોય તોયે આપણે માત્ર એક પરમાત્માને જ ભગવાન કહેવા બેઠીએ. બીજા કોઈને — ગમે તેટલા તે મહાન કે પવિત્ર કાં ન હોય — તે સમ્મ ન લગાડવો પડે. તે સર્વે મનુષ્યો જ છે.

મનુષ્યોમાં વય, જ્ઞાન, પૈસા, વિદતા, સદ્ગુણ, અધિકાર વગેરેનો મોઝા-વત્તાપણાને લીધે નાના મોટાના ભેદ જણાય એમ બને. તેને લીધે કોઈને મોઝા, કોઈને વતો આદર બતાવાય તે અસ્વાભાવિક નથી. પણ તેનીયે એક દહ હોય. કેટલાક સપ્ત એવા છે કે જે નાના મોટા સૌને માટે એક સરખી રીતે વાપરી શકાય છે. જેમ કે — છ. ગાંધીજી, જવાહરલાલજી, વિનોબાજી, નજીજી, મીલકીજી, પંડિતજી, ગુરુજી, રામચંદ્રજી, કૃષ્ણજી, ભાઈજી, બાઈજી, વગેરે ગમે તે સ્ત્રીપુરુષને માટે આદરાર્થે વાપરી શકાય છે. પણ તેને આપણે પરમાત્માને માટે વાપરી, પરમાત્માજી, પરમેશ્વરજી, અલ્લાહ કહેતા નથી. તેમ જ, નનવરોને લગાડી ગાયજી, ઘોડાજી, ફરશાજી પણ કહેતા નથી. એટલે કે, તેને આપણે મનુષ્યોના આદર માટે જ રાખ્યો છે.

પણ, મનુષ્યોના આદર માટે બીજાંયે ઘણા સપ્તો છે, જે સર્વેને માટે વપરાતા નથી. જેમ કે, ગાંધીજીને મહાત્મા કહેવાની રિત પડી છે. પણ જે કોઈ મહાત્મા નેહરુ, મહાત્મા વિનોબા, મહાત્મા સુભાષચંદ્ર, મહાત્મા ગાંધી, વગેરે કહેવા માટે, તો તે વ્યક્તિઓ પ્રત્યે આદર હોવા છતાં એ કદંચુ થશે. અને જો તેની રિત જ પડી નહ્ય તો એનો અર્થ એટલો જ થઈ નહ્ય કે, ‘મહાત્મા’ સપ્તને આપણે ‘નિષ્કર’ ‘શીમાન’ કે ‘જનાન’ તો અર્થ આપી દીધો. પછી બહુ મોટા પુરુષને માટે કોઈ નવો સપ્ત શોધારો. આવું બનું પણ છે. એક જમાનામાં પછી કરીને મહાત્માનો અર્થ ભગવાન, પરમેશ્વર જ થતો

સરમરે તેને જ પાણી પોથી વધારવાં જોઈશે. નહિ તો ધીમે ધીમે ખાતાશાહીની સરસુખત્યારી પર જ (આ ન્યાયથી તે) જવાનું આવે. એ તો કેમ પાલવી શકે?

એથી તો પ્રબલે કેટલીય કુટિરો પડી જાય, ને આપણે સન્ન્ય જ સારું, એમ તેને લાગે
૧-૬-૪૬

મૃ

યુનિવર્સિટીનું માધ્યમ

યુનિવર્સિટીનું, એટલે કે (આજે જે આદ્ય ગ્રામ્ય સગમન છે તે યુગ) ઉચ્ચ શિક્ષણના શિક્ષણનું વાહન હિંદુસ્તાની હોતું જોઈએ, એવા એક વાદ કેટલાકના મનમાં ઘોળાતો લાગે છે. આને ચકારી જોવા જોઈએ.

હિંદુસ્તાની (નાગરી ઉર્દૂ અને લિપિ સાથે) દેસની રાષ્ટ્રભાષાને સ્થાને છે. એટલે, કેટલાકને લાગે છે કે, ઉચ્ચ શિક્ષણમાં એ માધ્યમ હોય તો તેથી પ્રાંત પ્રાંતમાં માધ્યમની એકવાકચતા સધાય, એટલે વિદ્યાર્થીઓને પ્રાંતીય વિદ્યાપીઠોમાં અવરજવર કરવાનું ફાળી શકે; અધ્યાપકોના અહોભદ્રા કરવાની પ્રથા રાખી હોય તો તેમાં પણ અનુકૂળતા પાસ; અને રાષ્ટ્રની અધ્યાપકને હિંદુસ્તાની આપરે તો તે દેશભરમાં જમે તે પ્રાંતમાં તેનું કામ કરી શકે.

આ પ્રકારની મુખ્ય ફકીલ દલાય આ હિંદુસ્તાની માધ્યમવાદ પાછળ રહી હોય; અથવા રહી શકે છે. એથી ઉપરાંત એમાં સાચે કશી સિદ્ધાંત કરવા જેવું નથી.

પરંતુ, આ વાત મૂળ પાંચે બુદ્ધિને ચાલે છે આજે અંગ્રેજી માધ્યમ છે. ઉપર જણાવેલા કામદા (૧) તે આંતરપ્રાંતીય ક્ષેત્રમાં જ નહિ, આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં પણ હાંસલ કરી આવે છે. અને તેથી તેને જ માધ્યમ ચાલુ રાખવાને મત આજે રાષ્ટ્રભાષાના નેહથી સરમાઈને ચૂપ જન્યો છે, છતાં તે છે તો ખરે. તે સામે રાષ્ટ્ર મું કામ છે ૧ તે કુ કામ સરમાઈને ચૂપ થાય છે ૨ એમાં એવી કઈ કથાની વાત રહેલી છે કે જેના વાહિવાત-પણથી તેમ જાને છે ૧ નહિ કે અંગ્રેજી રાષ્ટ્રમાત્રા નથી મળે. એ સામે અટલ દલીલ અને સ્વયંસિક્ષિત સિદ્ધાંત એ છે કે, તે સ્વભાષા નથી; અને વિદ્યાર્થીના શિક્ષણનું એકમાત્ર સ્વાભાવિક માધ્યમ તેની સ્વભાષા છે. આ સિદ્ધાંત ઉચ્ચ કેળવણી માટે પણ ફરતો નથી. બધી જ કક્ષાની કેળવણી માટે આ નિયમ અબાધ છે.

એટલે અંગ્રેજીને બદલે હિંદુસ્તાનીને માધ્યમ મૂકવું, એ જોલામાંથી ચૂલામાં નહિ તેથી ચૂલામાંથી ચૂલામાં પડવાનું છે. એમ ન કરી શકાય. એમાં સ્વભાષાઓનો દ્રોહ અને અપમાન રહેલાં છે. એની પાછળ પોટા ખચાલો અને અવિચારભરી મૂઠતા પણ હોય.

વ્યવહારની દૃષ્ટિએ જોતાં પણ, સ્વભાષા દ્વારા કામ સહેલું ને સરળ તથા ઝટ થશે. કોલેજમાં આવતા સુધી જે ભાષામાં ભણ્યા કે બાળ્યમાં તે જ ભાષા સ્વભાષા

આગળ જાય ને જઈ શકે આ ભાષામાં આપણા દેશની તુલના મુદ્દેષ જોઈ કરવી જોઈએ. તેમાં અનેક ભાષાઓ છે; તેમની 'લિંગ્વા ફ્રેન્કા' પણ છે. પરંતુ તેના દરેક દેશમાં શિક્ષણ તો પોતાપોતાની સ્વભાષાથી જ ચાલે છે. અને ત્યાં કાંઈ વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યા માટે દેશાંતર નથી કરતા એવું નથી; બલકે આપણે ત્યાંના દેશાંતર વધારે પ્રમાણમાં અને વ્યવસ્થિત પરંપરા કે પ્રથા વતીને કરે છે. તેઓ જ્યાં જાય ત્યાંની ભાષા શીખી લઈને એમ સહેલું કરી શકે છે. એ કરવાથી અભણે છતાં આવકાર-પાત્ર રીતે મુરોપના દેશોમાં અરસપરસ પરિચય સાધવાને માટે ભાષાસાધન પણ બની જાય છે. હિંદુમાં આપણે આંતરપ્રાંતીય પરિચય માટે સ્વભાષાઓનું જ્ઞાન ખૂબ વધારવું જોઈશે. દરેક પ્રાંતીય વિદ્યાપીઠમાં પ્રાંતભાષાઓના શિક્ષણ માટે વ્યવસ્થિત વિદ્યાલયો અને પઠવી-પરીક્ષાઓ હશે; એટલે વિદ્યા માટે પ્રાંતોત્તર કષ્ટના મારગના પોતાના પ્રાંતમાં રહીને પણ અગાકથી નવી ભાષાની તૈયારી કરી શકશે.

એક બીજી વસ્તુ પણ ધ્યાન ખંડીર જવી ન જોઈએ. હિંદુસ્તાની પ્રચારથી સ્વભાષા કે પ્રાંતભાષાને ધક્કો ન પડે એવું જોઈએ. એની ખાંચધરી આપીને જ એ પ્રચાર કામ ચાલે છે. બલકે એણે એવો દાવો 'રાખ્યો છે'—અને તે સાચો પાડી શકાય એવો છે—કે, હિંદુસ્તાનીના પ્રચારથી પ્રાંતભાષાઓને મદદ ને પુષ્ટિ મળશે. હિંદુસ્તાનીને પ્રાંતોની સામાન્ય એક ભાષાને બદલે જે માધ્યમ વરીકે લેવામાં આવે, તો એ વધારેપડતું ને સ્વભાષા ક્ષેત્રમાં નાહક આઠમણુ પણ થશે આથી હિંદુસ્તાની પ્રચારકામ પણ જોખમાય, અને સ્વભાષાની ઉન્નતિ પણ અટકે. આમ બાનાનાં જોડ જમરે. એટલે ઉચ્ચ શિક્ષણમાં પણ માધ્યમનો સિદ્ધાંત એ જ અક્ષત રહે છે કે, પ્રાંતભાષા કે સ્વભાષા ને તે સ્થાને હોવી જોઈએ. તેથી બીજી રીતે વર્તાવું, એણેવતે અંશે પણ, આજનો અંગ્રેજોના અન્યાય જ ચાલુ રહે એવું થઈ રહે. રાષ્ટ્રભાષાને રાષ્ટ્રની ભાષા જ રાખવી થશે. તે વરીકે તેને શિક્ષણમાં સ્વભાષા બાદ નહરે સ્થાન મળે ને ઠેક પઠવી-પરીક્ષા સુધી તે ફરજિયાત રૂપે બાજીવવામાં આવે. પરંતુ વધારેપડતું સ્થાન આપી એની સામે લોકમાં વિરોધ પ્રેરવા જેવું—તેને માધ્યમ બનાવવાનું—પગલું તો ન જ મરાતું જોઈએ. એમ કરવાની જરૂર પણ છે ખરી?

૬-૬-૪૬

મગનભાઈ દેસાઈ

દાડ કેમ ન પીવો? — ૮

૩૬

દાદટેનિકમાં બૂઝમાં એટલાં માણસ આઠ
આઠ દિવસે દાડથી મરે છે

ઈ. બી. ફેબ્રુઆરી '૫૫ મોટેલિટિ ઓવ આલ્કો-
હોલ 'માં લખ્યા પ્રમાણે ડાદટેનિક રીપર બધી તેમાં
૧૫૦૩ માણસ બૂઝમાં, પણ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં વર્ષે વર્ષે
લગભગ ૬૬,૦૦૦ માણસ દારૂને લીધે મરે છે. એટલે
આઠ આઠ દીએ બંને ૧૫૦૦ ઉપર માણસ અને આઠ
આઠ મિનિટ એક એક માણસ દારૂમાં બૂઝી મરે છે.

એટલે મરણમાત્રમાં બીરો એક, પ્રીડમરણમાં તેર
એક, અને પુરુષમરણમાં સાડા સાતે એક મરણ દારૂને
લીધે થાય છે.

૩૭

દસ વર્ષમાં ૧૪,૪૧૧ આપઘાત દાડથી થયા

૧૯૦૧થી ૧૯૧૦ હતીમાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં
૧૨,૬૬૦ માણસોએ આત્મહત્યા કરી, તેમાંથી ૧૪,૪૧૧
દેસમાં દારૂ કારણબૂત હતો; એટલે ચાર આપઘાતે લગભગ
એક દાડથી થયા.

મુસ્લિમ લીમા કંપની બતાવે છે કે, પીકાવાળાએ
આપઘાત કર્યા એટલા બીનકેઈ પ્રધાવાળાએ નહોતા કર્યા.

૩૮

દાડથી છવ્વે ૧૧ ટકા કુટુંબ યાય છે

'યુનાઇટેડ કિંગડમ ટેમ્પરન્સ એન્ડ નનરલ પ્રોવિડેન્ટ
ઇન્સ્ટિટ્યુશન'ના ૬૦ વર્ષના ઇસ્ટર ઉપરથી નજીવ છે કે,
૩૦મે વર્ષે લીમા ઉત્તરવેલા પીનારાની જીવનઆરા ૩૫
વર્ષની હતી, પણ ન પીનારાની ૩૦૮ વર્ષે એટલે ૧૨
ટકા વધારે હતી.

એ જ કંપનીમાં પીનારાની પોલિસી ઉપર ૪૩૭૫
૭૭૫ ડોલર લગીને નફો થયો, પણ ન પીનારાને પરપથી
૧,૧૬૦ ડોલર નફો થયો.

૩૯

દાડથી ગાંધપણ આવે છે -

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ગાંધની હોરિપટલમાં દર્દી
આવે છે તેમાંથી લગભગ ચોથા ભાગના દારૂને લીધે ગાંધ
થયેલા હોય છે.

દારૂથી ગાંધ થયેલા માણસોની સારવાર સાડુ પચાસ
લાખ ઉપરાંત ડોલર પ્રલસમરતને ખાતે ખર્ચાય છે.

૪૦

દાડ પીને માણસ યુના કરી નાખે છે

૧૯૦૦થી ૧૯૦૪માં હાઈકોલર્જમાં ૧,૧૨૫ હુમલા
થયા, તેમાંથી ૬૬૫ ટકા પીકામાં, ૮૮ ટકા ચેરીમાં,

૭૮ ટકા કારખાનામાં, ૭૭ ટકા ઘરમાં ને ૬૨ ટકા
અન્યથે ઠેકાણે થયા. પીકા બહાર થયેલા હુમલામાંથી
પણ લગભગ દારૂને લીધે થયા હતા.

દારૂને લીધે માણસને ઝટ રીસ થઈ છે; એ રીસને
ચેકવા સાડુ આત્મસંયમ ભેઈએ તે દારૂથી નહ થાય છે.
'દમિટી ઓવ ફિટ્ટી' લખે છે કે, 'શુનેગર દસાનું
એક સોથી વધારે ઉત્પાદક કારણ મર્યાપાન છે.'

૪૧

દાડિયાનો આંકડો કર ભરનારા ને

હાતા ચૂકવે છે

ધર્માદા સરથા આગળથી જોને સહત મળે છે એવી
ચીજાઈના ૨૫ ટકા, સાર્વજનિક અનુસરતને આધારે
રહેલી રક્તબા ૩૭ ટકા, મળાપની નિર્દયતા કે બેદરકારીને
લીધે અનાથ બનેલાં બાળકોના કુખના ૪૫૮ ટકા,
આંધળના ૨૫ ટકા (યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ૪૮,૬૦૫ નજી
દારૂથી ગાંધ થયેલા હતા), યુનાની ૫૦ ટકા, અને
મુકાબેલા ૧૬૫ ટકામાં દારૂ કારણબૂત હતો.

૪૨

ન પીનારા મટલ

૧૯૦૮માં ડીલ (જર્મની)માં ૧૨ માર્ચેલા ચાલવાની
રાસત થઈ તેમાં ૮૩ નજી ભાગ લીધો; ૫૬ પીનારા અને
૨૪ ન પીનારા, એટલે પીનારા ૭૩ ટકા ને ન પીનારા
૨૯ ટકા હતા. પણ પીનારાએ ૪૦ ટકા હનામ ચેજબ્યાં,
ને ન પીનારાએ ૧૦ ટકા. ઠરાવેલે ઠેકાણે પહોંચનારા
પહેલા ૨૫માં ૪૦ ટકા પીનારા ને ૧૦ ટકા ન પીનારા
હતા, અને અંતરિયાળ રહી ગયા તેમાં ૬૪ ટકા પીનારા
ને ૬ ટકા ન પીનારા હતા. ન પીનારાને પહેલી, બીજી,
ત્રીજી, ચોથી, આઠમી ને નવમી નજી મળી. પીનારાને
ગાયમી, છઠ્ઠી, સાતમી તથા દસમી નજી મળી, તેમાંથી
જેએ કેટલાયે મુદિના થયાં દારૂ લેડાઓ હતો. પીનારામાંથી
અઘાં (૨૯) અંતરિયાળ રહી ગયા, પણ ન પીનારા
૨૪મ્થી જે જ બાદ થયા.

૪૩

દાડથી અકસ્માતની સંખ્યા વધે છે

'ફિગિલિટી એન્ડ કન્ટ્રીબ્યુટરી કંપની' લખે છે કે,
'દારૂથી અસ્થિર બનેલા જ્ઞાનતંત્રવાળા માણસને જોખમી
સંજ્ઞા ચલાવવા ન દેવા ભેઈએ તે ચોતાની જ નહિ
પણ બીનની નિર્દેશને જોખમમાં નાખે છે.'

લેકોપ્રોપિલ એનિથિયરના બંધુસમાજમાં એવો
નિવસ છે કે, એટલેક સભ્ય, કામ ઉપર હોય કે નવરો
હોય, પણ દારૂથી દૂર રહે.

વસ્ત્રસ્વાંવલંબનની એક યોજના

બ્રિટિશ હિંદના પ્રાંતોમાં હવે પ્રભવી પ્રધાનો કામ કરતા થયા છે, એટલે પ્રભુ સહેજે આશા રાખે છે કે, તેમને જીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાતોના સાંસા નહિ પડે. પ્રધાનો પણ કહે છે કે, “પ્રભવી રાજ્યમાં કોઈ જાણે નહિ મરે.” તેમણે એમ પણ કહેલું જોઈ એ કે, “કોઈને નષ્ટતાયે રહેલું નહિ પડે.” આ માટે યોજનાપૂર્વક કામ થાય તો આ અપેક્ષા પૂરી કરવી મુશ્કેલ તો છે, અસાધ્ય નથી. આને અંગે અનેક જાતની યોજનાઓ વિચારવા લાગી છે. અખિલ ભારત ચરખા સંઘના મુખ્યમંત્રી ‘ખાદી જાત’માં તબક્કા પાસેથી તેની યોજનાઓ મેળવીને ચર્ચા માટે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. તેની એક યોજના બંગાળના બલુચીતા કાર્યકર્તા શ્રી. સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તે તૈયાર કરી છે. તે જૂન ૧૯૪૬ના ‘ખાદી જાત’માં આપવામાં આવી છે. વિચારવા લાયક હોઈ જાણી તેના દ્રવ્ય સાર આપ્યો છે.

શ્રી. સતીશચંદ્રની યોજના

બંગાળની વસ્તી આશરે ૬ કરોડ, આમડાં એક લાખ, ૧૧ વસતી કુટુંબો ૧૦૨ લાખ.

ચો. વાર

માથાદીક વાર્ષિક ૧૨ ચો. વાર કાપડને.

હિસાબે કુલ કાપડ જોઈ એ

૭૨ કરોડ

બંગાળની મિલોમાં કાપડનું જીવન

૧૮ ”

” માં હાથસાળના ” ”

૧૪ ”

ખૂટલું કાપડ

૪૦ ”

એક રૅટિયા દિવસમાં બે કલાક થાયે, તો કલાકના ૨૫૦ વારની ડહોં વેરસના ૩૦૦ દિનને હિસાબે, ૧,૫૦,૦૦૦ વાર સુતર કંતાય. ૨,૫૦૦ વાર સુતરમાંથી એક ચો. વાર ખાદી થાય એમ ગણતાં, એક રૅટિયા દીઠ વરસમાં સાઠ ચો. વાર ખાદી વણવા નેટલું સુતર કંતાય. એટલે આખીસ કરોડ ચો. વાર સુતર માટે (૧૬ લાકા રૅટિયા નકામા પડવા રહે એમ ગણતાં) કુલ રૅટિયા ચાલવા જોઈએ :

૮૦ લાખ

એક સાળ પર વરસનું ૧,૨૦૦ ચો. વાર કાપડ વણાય એ હિસાબે ૪૦ કરોડ ચો. વાર ખાદી વણવા માટે (૨૫ હજાર પાંચ સાળો કામમાં આવશે તે ગણતાં) સાળો જોઈએ :

૩ લાખ

ખાદીકામ શીખવા માટે ૧૮,૦૦૦ તાલીમ વર્ગો કાઢવા જોઈએ. વર્ગ દીઠ ખર્ચ રૂ. ૫૦૦ ગણતાં, પરચૂરણ ખર્ચ સાથે કુલ ખર્ચ

૧ કરોડ રૂ.

ખાદીકામની વ્યવસ્થા માટે ગામ દીઠ એક ખાદીકાર્યકર્તા રાખવો. જોઈએ અને તેમની ઉપર હેમરેખ રાખવા માટે ૧-૭ ગામ દીઠ એક નિરીક્ષક (કુલ ૧૮,૦૦૦) જોઈએ. તેમનું ખર્ચ (આગસેવક માસિક રૂ. ૩૦, નિરીક્ષક રૂ. ૬૦ પ્રમાણે)

૪-૬ કરોડ રૂ.

૧૩ લાખ મહુ કપાસ સંઘરવા માટે

૬-૫ ”

આ યોજનાનો ખ્યાલ એવો છે કે :

૧. આખી યોજના/સરકાર ઉપાડી લે અને પ્રભવીય સંસ્થાઓની મદદથી કામ કરે.

૨. તેને માટે સરકાર ધારાસભા પાસે જરૂરી હાથે પસાર કરાવે.

૩. પ્રાંતમાં મિલો કે હાથવંણીનું ને કાપડ તૈયાર થઈ હોય તે ચાલુ રહે. ખાદીના કાપડની આવક બંધ થાય અને તે ખોટ ખાદીથી પૂરવામાં આવે. હાથસાળ માટે સુતરની આવક ચાલુ રહે.

૪. પ્રાંતમાં પેદા થતા મિલકાપડની દરીકાઈમાં ખાદી ટકી રાકે તે માટે બંને કાપડની કિંમત એકસરખી રહે એમ કરવું. તેમ કરવા મિલકાપડ પર આબકારી નક્કી નાખવી અને તેમાંથી થતી આવક ખાદીપ્રવૃત્તિમાં વાપરવી. ખાદીની વારની કિંમત બાર આના પડે અને મિલકાપડના વારની કિંમત સાત આના પડે. એટલે મિલકાપડ પર વારે પાંચ આના નક્કી નાખવી અને તેમાંથી થતી રૂ. ૬ કરોડની આવક ખાદીને વેચ આપવાના કામમાં વાપરવી.

૫. આમના વપરાશ ઉપરાંત નેટલી ખાદી તૈયાર થાય તે સરકાર ખરીદી લે અને જરૂર હોય ત્યાં વેચવાની વ્યવસ્થા કરે.

૬. રાજાઓમાં પણ આ કામ શીખવવામાં આવે અને તે દ્વારા પ્રાચીન ક્રેશનથી અગ્રાધ

યોજનાના મહત્વના મુદ્દા આ છે. યોજનાઓમાં આંકડાઓ મૂકીને કેટલા રૅટિયા અને કેટલી સાળો જોઈએ તે જતાવશે અથડું નથી. સાધારણ ગાંધી ઉપરથી કોઈ પણ એનો ગુણકાર બાંધીને અંદાજ આપી શકે છે. પણ તે કામ પ્રભુ કેવી રીતે ઉપાડી લે અને પ્રભુમાં કેમ ફેલાય એ રીતે યોજના કરવી, એ મહત્વની વસ્તુ છે. એ કામ માટે પગારદાર ગણુશો નહિ પણ લોકપ્રેમી સેવકો જોઈએ. સરકારની મદદ અને હુક હોય, પ્રભુને જાણ હોય અને સેવાશાત્રી કાર્યકર્તા હોય — એ ત્રણેનો મેળ હોય, ‘તો જ કોઈ પણ યોજના ચાલી શકે. યોજનામાં કોઈ અસ્થિતની ભૂલ હશે તો પાછળથી મુશ્કારી સકારો, પણ મૂળમાં જ પાયા ખોટા હશે, તો યોજના

ખોટાઈ પડશે. એટલે, આ યોજનાની સફળતાનો આધાર આવી પરિસ્થિતિ ઉપર છે.

કોઈ પણ યોજના અંગે આ મુદ્દો મહત્વનો હોવા છતાં, આ યોજનાના નીચેના બે મહત્વના મુદ્દા ખાસ લક્ષમાં લેવા જોઈએ.

૧. નવી મિલ્કો નહિ વધારવી પણ ખાદીપ્રવૃત્તિ વધારીને પ્રભની કાપડની જરૂરિયાત પૂરી પાડવી.

૨. ખાદીને રક્ષણ આપવા મિલકાપડ ઉપર જકાત નાખવી અને તેની આવક ખાદીપ્રવૃત્તિને વધારવામાં વાપરવી.

આ દેશના કરોડો લોકોને કામધંધો આપવા હોય તો કારખાનાં વધારવાથી તે નહિ થઈ શકે, એ દેખીતી વાત છે. એટલે જ કામ હાથકડીઓથી થઈ શકતું હોય તે માટે ચંદ્ર દાખલ નહિ કરવાનો સિદ્ધાંત આપણે સ્વીકારવો જોઈએ. તે સ્વીકારીએ, તો ૪૦ કરોડ વાર કાપડની જરૂરિયાત માટે ૪૦ મિલો બંધી કરીને ૪૦,૦૦૦ મજૂરોને રોજી આપવાને બદલે ૮૦ લાખ કુટુંબોને ધેર ભાડાં કુરસદના વખતે કામ કરીને ચોતાની કાપડની જરૂરિયાત પૂરી પાડવાનો રસ્તો બતાવવો જોઈએ. મિલો બંધ કરવાથી શકાય તેમ નથી, એ ધ્યાનમાં લેતાં પણ આ રસ્તો વધુ હેતુ બને છે.

આ કામ માટે મિલકાપડ ઉપર જકાત નાખવી યોગ્ય છે કે કેમ, તે એક વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે. ભૂતકાળમાં બ્રિટિશ સરકારે લેન્ડટેક્સના કાપડના લાભ માટે ઢિંદી મિલના કાપડ ઉપર જકાત નાખી હતી. ઢિંદી પ્રભના સખત વિરોધ છતાં વરસો સુધી તે ચાલુ રાખવામાં આવી હતી. અને વરસોના વિરોધ પછી તે રદ કરવામાં આવી હતી. હવે એ જ રીતે ખાદીના રક્ષણ ખાતર ફરી મિલકાપડ પર જકાત નાખવી કે કેમ?

આ સંબંધમાં પહેલી એક બાબત નોંધવી જોઈએ કે, આવી કોઈ યોજના કોઈ એક પ્રાંતમાં ચાલી શકે નહિ. કેવળ બંગાળમાં જકાત નાંખે તો બીજા પ્રાંતોમાંથી સરકાર કાપડ આવતું અટકાવવા એટલી તકેદારી રાખવી

પડે કે, ઘટ કરતાં ઘડાગણ મોંઘું થઈ પડે. વિરોધમાં યોજનાની વહેવારિકતાની દૃષ્ટિએ પણ યોજનાએ આંતરપ્રક્રીય જ થવી જોઈએ. એટલે ખાદીની યોજના યાવ તો પણ બધા પ્રાંતોએ એના મળીને કરવી જોઈએ.

બીજો વિચારવાનો પ્રશ્ન એ છે કે, મિલકાપડ પહેરનારા વર્ણાવર સામાન્ય વર્ગના કે જરીબ લોકો હોય છે. હાલની મોંઘવારીમાં તેમના ઉપર જકાતનો વિરોધ બોલે શા સારું નાખવો? ખાદીકામના પ્રચાર માટે મૂકી જોઈએ કે વર્ગો ચલાવવા અને વ્યવસ્થા કરવા ખર્ચ જોઈએ, તો તે બીજી રીતે ન મેળવી શકાય?

— દારૂની આવકમાંથી કેન્સલરીનું ખર્ચ કરવામાં આવે છે તેમ મિલકાપડની જકાતમાંથી ખાદીનો પ્રચાર કરવાની જરૂર છે કું? બીજી રીતે ઘટતા વર્ગો પર કર નાખીને એ ખર્ચ ન કરી શકાય? કાંદૂતારને સરનાં સાધનો પૂરાં પાડવા માટે, કે કપાસ ઉગાડવા ઉત્તેજન આપવા માટે, કે પીંચણમાં અને વણાટમાં શકત આપવા માટે, કે તેના વર્ગો ચલાવવા માટે, ગદદ આપવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે ખરી, પણ તેને માટે આવકના બીજા રસ્તા શોધવા જોઈએ.

યોજનામાં કાપડની જરૂર માથા દીક ૧૨ વાર જ આંકી છે, વણાટનો ભાવ વારના પણ આના ગણ્યો છે, કેટિયાનો ભાવ બે રૂપિયા ગણ્યો છે. એવી કેટલીક અઢી-તઢી ગણ્યો જણાય છે, પણ તે અદ્યતનની વસ્તુ નથી. યોજના કરવા જેવી હોય તો એવી સાબની અને ગજવતરીની બેણે: યોજનાને વધારે શોક્ષ સ્વરૂપ મળતાં સુધારી શકાય. પણ યોજના કેવી કરવી અને આદર્શ શો રાખવો એ મહત્વની વસ્તુ છે. એ દૃષ્ટિએ આ યોજના વિચારવા જેવી છે. જુદા જુદા પ્રાંતોના હરીમખાતાના પ્રધાનોએ એકઠા મળીને તેના વિચાર કરવો જોઈએ અને આ વિધાના નિષ્ણદોએ યોજનાને મૂલ અને વહેવારિક સ્વરૂપ આપવું જોઈએ.

વિહલદાસ કોઠારી

વિશ્લેષ અને ચાક્ર એક જાદી ખાઈ કેમ કે તેમણે લોકોને બોલાવે. અને લોકોને બોલાવે તેમનાં હૃદયને બોલાવે. રાજ્ય મેળવવાની એક રીત છે:—લોકોને છતાં એટલે રાજ્ય નિભારો. લોકોને છતાં એક રીત છે:—તેમનાં હૃદય છતાં એટલે લોકો નિભારો. હૃદય છતાં એક રીત છે:—તેમને ગમતી વસ્તુ મેળવી આપો અને નહિ ગમતી લાદો નહિ.

બેસક. જીવન અને વહાલું છે, પણ એક વસ્તુ એવી છે જે ગમે જીવન કરતાં પણ વહાલી છે, અને તેથી હું જીવનને ખોટી માર્ગે ટકાવી રાખવા નહિ મળું. બેસક. મને મારું અહાલું છે, પણ એક વસ્તુ એવી છે જે અને મરણ કરતાં પણ અહારી છે, અને તેથી એવા પ્રશ્નો પણ આવે છે જ્યારે હું જોખમ ટાળતો નથી

—કેન્ડેયુસિયસ

રચના કાર્યના યુગનો આરંભ

હડતના માનસમાંથી આપણા વિચાર હવે રચનાકારી તરફ વાળવા વખત ડપાયોંધ આવે છે. તે વખતે નીચેની એક પત્રિકા સૌને લાજણી થશે, માનીને પ્રસિદ્ધ કરી છે. સુરત નિકલાના કેટલાક રાષ્ટ્રપ્રેમી મિત્રો તરફથી એ તૈયાર થયેલી છે. આ મિત્રોનું અમુક ટાળું મ'ડળ છે એમ કહી શકાય. પરંતુ તે રાષ્ટ્રના રૂઢ અર્થમાં ભોંતાં એ મ'ડળ નથી એમથે માની શકોએ.

એ વસ્તુ આ મિત્રમ'ડળનો પાયો છે : ૧. દરેકે રોજ અમુક કાંતું જોઈએ (તે ખારીવારી હોય એ એમાં આવી ગયું.) ૨. દરેકે આ પત્રિકામાં મળુએલી બાબતોમાંથી કેઈ એકાદ બાબતમાં નિમગ્ન થી સમય આપી રચનાકાર્ય કરવું જોઈએ. (એટલે કે, રચનાકાર્યની અદિચક્ર કાન્તિમાં તે માનતો હશે એ એમાં મંમિત રીતે આવી ન્ય છે.)

આ બીજા નિયમનું પાલન કરવા માટે માર્ગદર્શન કરવા સારું રચનાકાર્યની આ બાબતો તેમણે મળીને વિચારી કાઢી છે. એમ તો માંધીજી અને શ્રી રાજેન્દ્રભાણી પુસ્તિકા એ વિષે સારો પ્રકાશ પાડે ન છે. આ પત્રિકાની હિમત તેને વધુ વિચારે જઈને અને બ્યવહારમાં ફરિ એ નમદે વિચારવામાં રહેલી છે. તેથી અનેક રાષ્ટ્રપ્રેમી નાગરિકો એ કામની નીવડશે. રચનાકાર્ય સેવકોનું ન કેવળ કામ નથી. તે કામ નાનામોટા દરેક નાગરિકનું છે. તેમાં આબાહરણ બધાં બાજુ લઈ શકે છે આ પાયા ઉપર એ કાર્ય ચાલવું જોઈશે. તેમ કરવા રાષ્ટ્રપ્રેમ સરકારે પેતાને ફાંચે આવવું કામ કરવાનું છે; અને તેમ ન દરેક નાગરિકે કાંતું જોઈશે. સરકાર સામે જઈને પણ આ કામ કરવાનો યુગ વીતે છે એ ખરું, તેથી દરેને પ્રભુ માટે અનુકૂળતા વધે છે; તે પ્રમાદમાં રહેવાની બીક પણ સાથે સાથે વધે છે. એથી આ પત્રિકા કાંદનાર જેવાં મિત્રમ'ડળો ઉત્તેજનને પાત્ર છે.

આટલી પ્રસ્તાવના પછી, એ મ'ડળની પત્રિકા નીચે ઉતારું છું :

મ.

૧. કોમી એકતા

૧. પોતાની આત્માબાણની મુસવગળ વસતી બાજતનો અભ્યાસ કરવો.

૨. ઇસ્લામ ધર્મના મુખ્ય શિક્ષણો સમજવા. મુસવગળાના શીતરિવાજો સમજવા પ્રયત્ન કરવો.

૩. એક, બે કે તેથી વધારે મુસવગળાને જોડે જોડોના સંબંધ કેળવવો. તેમના મુખ્ય બના પ્રશ્નોમાં લાગ લેવો.

૪. બને કોમમાં માણસો લાગ લઈ શકે એવાં મ'ડળો, હાદી, મુશાયરા અને સમાચો જોડવા.

૫. કાંઈ પણ કારણે કોમી વિખવાડ પેત થય ત્યારે જોષમ એડીને તે રાખાવવાનો પ્રયત્ન કરવો.

૨. અનુકૂળતાનિવરણ

૧. આત્માબાણમાં વસતા અથવા કામકામ વચ્ચે પતિચયમાં આવવા હરિજનોને સહાયભૂતિપૂર્વક સહવાસ કેળવવો.

૨. પ્રસંગ પડે હરિજનો આપણા ઘરમાં ધૂલગી ફગી શકે, પાણિયારેથી પછી લઈ શકે, પાશમાં બેસીને જમી શકે, આપણાં વાસણો વાપરી શકે, એવાં એમની જોડે વર્તવ રાખવો.

૩. બસો, રેલ્વે, હોટલો, મેળા કે મેળી જાહેર જગ્યાઓએ હરિજનોને સમાન હક મળે છે કે નહિ તેની કાળજી રાખવી.

૪. જાહેર ફાગ કે મંદિર હરિજનો માટે ખુલ્લાં મૂકી શકાય એ બાબતની વગતીજ કરવા રહેવું.

૫. નેકરની જરૂરિયાત હોય તો હરિજનોને ખાસ પસંદગી આપવી.

૬ હરિજનવાસમાં પ્રશ્નો ઉપરિયાત કરી રાવણોની હાજરીની સમાચો જોડવા.

૭. આપણા સમાજિક પ્રશ્નોમાં ૫૨ હરિજનોને નોનરવા અને તેમને સમાન રવાન આપવું.

૮. રાષ્ટ્રિક શાળાઓમાં હરિજન બાળકો અને બાળકોને જોડે કોઈ વર્તવ થય છે તેની તપાસ કરવી અને કંઈક આપણે ધરું હોય તો તેને અદે પગલાં લેવાં.

૩. દારૂબંધી

૧. દારૂની બદી અંગ્રેજો સમીક્ષાએ અભ્યાસ કરવો. એ બદીથી રાષ્ટ્રિક કેટલી અને કેવી જાતની પાશમાંથી થઈ રહી છે તેનો ખબર કરવો.

૨. તમારી મેળાબાણના અથવા વિહટના પીનારાના જીવનમાં પ્રવેશ કરી તેમને સમજાવીને અસન કોડાવવા પ્રયત્ન કરવો.

૩. પીનાર કોમોના જીવનમાં અને સ્ત્રીઓને આ અસન કોડાવ પ્રથમ સમજાવી તેમની પાસે પ્રતિજ્ઞા લેવાવવી આ કામ અંગે પીનારાના લગ્નગોમાં લાગનમ'ડળો કે સમાચો જોડવા.

૪. સામાજિક પ્રશ્નોમાં દરનાડીને ઉપયોગ થતો હોય તો તે સમજાવ આરેને બંધ કરાવવો.

૪. ખાદી

૧. બને રાષ્ટ્રોય શીને નિયમિત કાંતવું એ સોશી મહાત્મી વરુ છે.

૨. ખાદી પાળળની લાવવા અને ફિક્સસરી લાને સમજાવ એટલે એ વિષયને અભ્યાસ કરવો અને પ્રકરણોપાત્ર તેનો પ્રચાર કરવા રહેવું.

૩. ખાદીકામ અંગે કપાસની પરખ, કપાસ લેવડે, ૧ પીંજીવું લગા પૂરી બનાવરી, રેડિયા તેમ જ તકરી ઉપર કાંતવું તેમ જ વગાટવું સામાન્ય જ્ઞાન પણ મેળવી લેવું જોઈએ. આ વિષયો અંગે જરૂરી સાધનોની મરામત આવડવી જોઈએ.

૪. સ્થાનિક ખાદી કેન્દ્ર કે બંધાર ચલાવનારા જોડે પતિચય સાચી ખાદીકામ અંગે એ નથી શીરો અથવા કાર્યપદ્ધતિ ચોલય તેની બજાર રાખવી.

૫. વખતોવખત આત્માબાણના કાંતનાગંજોનું સમકેકાંતણ જોડવું.

૬. આપણા સ્વાતંત્રી કાંતણ માટે પ્રયાસ કરવો.

૭. પોતાનાં ધરનાં સીમાજોડેને કાંતવનાં રથ લગાડવો.

૫. બીજા આમોદોગો

૧. હાથે રોતો રોટ, હાથે ખાંડેલાં ચોખા તથા બળત-ચાણીયા તેલને પ્રચાર કરવો. ખાંડને બદલે ચોખાના વપસારને ઉત્તેજન આપવું.

૨. કાળજી તેમ જ આચારની ચીત્રે આમોદોગની વાતવવી.

૩. સાકાંતણ અને ફળાંતણ વાવેતર વધારી તેના ઉત્પાદનોને પ્રચાર કરવો. દોરના ઉમેર તરફ કાળજી કરી રૂપરૂપ પ્રચાર વર્ણવવા માટે પ્રયાસ કરવો.

૪. જેમ કાપડની બાજતમાં આવણું, ખાદી અવળાવી જે તેમ બીજી બધી ચીજોની બાજતમાં આવણું પદ્ધતિની નકલ ઘોડી બને એટલી આચારની ચીત્રે જ વાપરવી.

૫. રથાનિક પદ્ધતિયતિને અનુકૂળ એવા એકાદ આમોદોગને પોતાના ધર્મા ઉત્તરને આપણને બતાવી તે દિશામાં પ્રયાસ કરવો.

૬. આમસફાર્થ

૧. આમસફાર્થના કામની શરૂઆત પોતાના શરીર, કપડાં, ઘર વગ શરીરથી થઈ શકે.

૨. આપણાં કેટલાક હિંદુજનવાસ આ બાબતના શરો આદર્શ પૂરો પાડે છે. જેઠા પણ ચોખાની રાખવામાં આવે છે. રવજીતના આપણી કામને સુધારવાની ભરૂં છે અને આદર્શને ઊંચો થકાવવાની ભરૂં છે.

૩. આદર્શ આમસફાર્થના નીચેની વસ્તુઓ સિદ્ધ કરવાની રહે છે

(ક) રતા અને શેરીયા રવજી હોય.

(ખ) કેઈ ગમે ત્યાં થઈ કે નાક સાફ નહિ કરે.

(ગ) અંધારિયાન માટે તેના ખાતર તરીકે ઉપયોગ થાય એવી વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ. પેદાશમાં જે ખેતરમાં એ કિસા થાય તે અનુકૂળ માટીથી ઢાંકવાં જોઈએ.

(ઘ) ફૂલ તથા મંદકી ન ફવી જોઈએ. તળાવ કે નદીની ખાંડો રોજ કરીને બગાડવી ન જોઈએ.

(ચ) દોરનું છાણ, કચરા, સાકાંતણ કે ફળાંતણ ઘસ બપોળે ખાતર માટે ઉકરવામાં નાંખવું. માટીની ઉત્પત્તિ તે જ એટલી થશે. ઉકરવાની વ્યવસ્થા વિચારવું જોઈએ.

૪. નનાં ખાંડો, વિવાર્થોના તથા શુકળેને આ કામની સમજ આપી કામમાં બેગવવા જોઈએ.

૭. પાંચમી કેળવણી

૧. કિયા અરફતે કેળવણીનો, હાવઉલોગ વાટે જાન આપવાની પદ્ધતિ જનતરના કેળવણીકારોએ સૌથી ઉત્તમ ગણી છે.

૨. આ પદ્ધતિના અંગઉલોગોને અવગણ્ય કરવો જોઈએ.

૩. હરેક કાંતનાર ને પોતાનું કાંતણ આ પદ્ધતિ ધ્યાનમાં રાખી કરે. તે તે વર્ષા કેળવણીના વિવાર્થો અને ઉપરે શિક્ષક બની શકે.

૪. વસતીના કેળવણીનું સ્વરૂપ આ બદલું સંસ્કૃતિ છે, એટલે બહુ નાનાં પાયા ઉપર આ પદ્ધતિનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ.

૮. પ્રૌઢશિક્ષણ

૧. પ્રૌઢશિક્ષણના કામ માટે અવગણ્યની ભરૂં રહે છે.

૨. મોટી ઉંમરના અભણ શેઠોને ખાસ અમુકશાન આપવું પૂરું નથી.

૩. પ્રૌઢનાં જાન હઠાવણુ વધારવાનો અર્થ પાઠ્ય હેતુ છે.

૪. હરેજીવ સંજો નિયમિત વર્ગો ચલાવવાને અથવા સમૂહ-વાચન, ચર્ચા કે બાપણો, ચોખાને આ કામ થઈ શકે.

૯. સ્ત્રીઓ

૧. સ્ત્રી એ ખાતા તરીકે બાવે પ્રભાવી શિક્ષિકા છે. એટલે એને વિશે જૂની આન્યતા છોડી વહેમો અને કુટુંબોમાંથી તેને બચાવી લઈ બધાં જાહેર કામોમાં સમાનતાને ધોરણે તેને બેગવવી જોઈએ.

૨. જોકશાંકરી વચ્ચે મેલસાવ દૂર કરવો જોઈએ. બનેને શિક્ષણી સરખી તક આપવી જોઈએ.

૧૦. તંદુરસ્તીના નિયમોનાં કેળવણી

૧. રવજી હાથ, જાણી, ખોરાક અને નિયમિત દેવો ઉપર તંદુરસ્તીનો આધાર છે.

૨. હાથ ઉપર આધાર ન રાખનાં રોગ થવા પહેલાં અવગણ્ય અને કુદરતી ઉપચારો આપણે લેવાથી આરોગ્ય ભગવી સાકાય છે.

૩. ઉપરના બે પૂરું જાન અને તેના વ્યવહાર પોતે અમલમાં મૂકી તેના પ્રચાર કરવો.

૧૧. પ્રાંતિક લાપાઓ

૧. રાજસાવ જીવનની મરફતે આપણો બધો વ્યવહાર ચલાવવો.

૨. શુદ્ધ યોજના તથા લખવાની આચાર કેળવવો.

૩. પુસ્તાકલય, વાચનાલય, સભા, સંપાદનો ઉત્તેજન આપવું.

૪. ભર ન હોય છતાં અંધારોને બેગવવાય કે લખવામાં ઉપયોગ કરવો એ રીત રાજસાવને યાતક છે.

૧૨. રાજસાવનાં હિંદુસ્તાની

૧. નાપરી તથા હિંદુ બને લિપિમાં લખાવી હિંદુસ્તાની ભાષાને બને અભ્યાસ કરવો.

૨. એ લખવાનું વર્ગો ચલાવવા, કેન્દ્રો સ્થાપવા અને તેની મરફતે પરીક્ષાઓ આપવો.

૩. પદ્યને જોડના વ્યવહારમાં હિંદુસ્તાનીમાં જ ઉપયોગ કરવો, એ જ આપણો રાજસાવ લખાવી છે.

૧૩. આર્થિક સમાનતા

૧. ધનિક હોય તે પછી આપણી સંજોકરણી સુધારમાં સાદી રાખવી. આપણને રચનાને ધનથી કે રથાનથી નહિ પણ આર્થિક અને રોજગારિ ઉપરથી ચાલવો જોઈએ.

૨. સામાન્ય અમલની અનુરૂપ માલસના જીવન ધોરણ સાથે આદર્શ આર્થિક સમાનતા પદ્ધતિએ પોતાના જીવનને મેળ બેસાડવાનો છે.

૩. પોતાના આર્થિકોને બધી રીતે સુખી રાખવા.

૪. જરૂરિયાત ઉત્તરના માલમિલકત અને દેસાના દૂરી તરીકે વર્ણવું.

૧૪. દિસાને

૧. અમરજીવનનું ધોરણ વધારી બને પેલી કરતા બેટીને રચનાવળા બનાવવા જોઈએ.

૨. તેમના પ્રશ્નોને વિચાર કરવા તેમનાં સંગમને ઊભાં કરવા.

૩. તેમને રાજસાવ હિંદુસ્તાની ભાષા કરી અન્યાય સામે સહાયક કરવાની શક્તિ તેમનામાં પેદા કરવી, જોઈએ.

૪. સહકારી ધોરણે તેમનો માલ વેચવાની, જરૂરી માલ ખરીદવાની અને ધોરણની સ્વવસ્થા કરવી.

૧૫. મનુરો

૧. મનુરો એ જ સાચા આંતરો છે એ સ્વીકારી, તેમના હક્કો સ્થાપિત થવા નેહીએ.

૨. એમની રિયલિટી સુધારવા એમને લગ્ન કરવાની જરૂર છે. અને તેને માટે ગાંધીજીએ અખત્યાર કરેલી પદ્ધતિ પ્રમણે એમની સેવા કરવી એ જ ઉપાય છે.

૧૬. વિદ્યાર્થીઓ

૧. અગ્રાસ ઉપરાંત દેશ અને દુનિયાના પ્રશ્નોનું વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાન કરાવવું.

૨. વિદ્યાર્થી કાર્યકરોએ એમનો સમજાવવાનો ઉપયોગ ન કરવો નેહીએ.

૩. વિદ્યાર્થી સ્વવસ્થામાં સ્વનિર્મલ કાર્યની તાલીમ કરેક વિદ્યાર્થીએ લેવી નેહીએ.

૪. વિનય, સાહચર્ય અને દયોગ એ વિદ્યાર્થીનામાં સુખાને દેખવવા નેહીએ.

ગાંધીજીનો ક્રોધ—એક પ્રસંગ

સને ૧૯૨૨માં પૂ. ગાંધીજી રાહિર પધાર્યા હતા. તે સમયે તેમને માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી રાહલી નહિ. પૂ. ગાંધીજીને ખૂબ હેરાન થતું પડેલું. “નવજીવન”માં પણ લખેલું કે, “રાહિર જેવો કહેવો આનુસંગ અને મારા કિંદના પ્રવાસ દરમિયાન ખીતે કેમકે નથી થયા.”

શ્રી ચંદુભાઈ* તે સમયે રાહિરમાં ન હતા. તેમણે આ વાત જાણી ત્યારે એમને ખૂબ દુઃખ લાગેલું. આ પછી તે રાહિર યાત્રા આગળ વધ્યું. શ્રી ચંદુભાઈ કહેતા કે, પૂ. ગાંધીજી એક વાર ફરીથી રાહિરમાં આવશે અને આપણે ‘થેર આ જ ગાદી ઉપર બેસશે. બન્યું એમ કે, સને ૧૯૩૦ના એક મહિનામાં પૂ. ગાંધીજી રાહિર પધાર્યા અને શ્રી ચંદુભાઈને ત્યાં જ એમની કરેલી ગાદી ઉપર કલાકેક બેઠા. એ વખતને એક પ્રસંગ નોંધવા લાયક છે.

સુરતથી ફેરલીક બહેનો આવી હતી. બહેનોએ ફરિયાદ કરી કે, “બાપુ, અમુક તાલીના પીઠાવાળો અમરોટો તિરસ્કાર કરે છે. અમને જાંદી ચાલે છે છે,” વગેરે.

ગાંધીજી બોલ્યા, “કેવો તિરસ્કાર કરે છે? કેવી ગાળો આપે છે?” બહેનો જવાબ દઈ રાહી નહિ. ગાંધીજીએ કામળ ઉપર લખવા કહ્યું. એક ક્રોધ ઉતરનાં બહેને અચાનક ધડકા લખ્યું. એ વરસ દરિયા પડતાં જ ગાંધીજી સમસમી બેઠ્યા, એમના કાન અને આંખ ‘ચોટ’

* શ્રી ચંદુભાઈ (સં. ૧૯૪૦-૧૯૬૨) રાહિરના વતની હતા “જ્ઞાનયોગી ચંદુભાઈ” પુસ્તક અમદાવાદની સમગ્રજ્ઞ સેવા સમિતિએ છપાવ્યું છે તે જુઓ.

૧૭ આદિવાસીઓની સેવા

૧. સામાજિક અન્યાય દૂર કર્યા વિનાય સાચા સ્વરાજનો પ્રાપ્તિ નીચી ન શકાય.

૨. આદિવાસીઓ એટલે આપણે ત્યાં રાનીપર અને દુર્ગજામિની રિયલિટી સુધારવા માટે એમની ફેળવણી અને સંગઠન કરવા નેહીએ.

૩. એ હોમમાંથી સમજાવવા અને સંસ્કૃતિવાળી વ્યક્તિઓ યોગી કાઢી તેમની મારફતે કામની સારવાર કરવી નેહીએ.

૪. વ્યક્તિગત અન્યાય બાબતમાં ન્યાય અપાવવા નેહીએ ઉજવવી નેહીએ.

૧૮. રક્ષાપિત્તાના હરદીઓની સેવા

૧. આ રોમ વિષેનું જ્ઞાન મેળવી આજીવનના ગામેમાં એવા રહીની વપાસ કરવી નેહીએ. એને આગેનો વહેમ દૂર કરવો નેહીએ.

૨. અંકડા અને રોગીની સારવાર પાછળ કાળજી કરવી અને મદદન લેવી એ વસ્તુ આ પ્રકારમાં આવી નજ છે. સિપાહીના પ્રશ્ન પણ આ સાથે વિચારવો નેહીએ.

લાલચોળ થઈ ગયાં. બધે એક પ્રકારનું ગરમ ગરમ હોદ્દો દોડી રહ્યું ન હોય, એનું લાગણું હતું. આજી સખત થઈ ગઈ. પછી બોલ્યા, “એમ? આનું કહેનારા પીઠાવાળા પણ પડ્યા છે?” પછી બહેનોને યોગ્ય સલાહ આપી સાંત કર્યાં.

ગાંધીજી તે આવી ગયા. એ પછી આમાંનું નાનકડું મંડળ આ પ્રસંગની ચર્ચા કરવા લાગ્યું. શ્રી ચંદુભાઈ બોલ્યા, “કેમ તેમનું ને? આપણો ક્રોધ તેમને ને? આવા મહાન સંવેદને પણ ક્રોધ તે આવે છે. આપણા હોદ્દા માને છે કે, સંતોમાં તે નથી સાંતિવક્તા અને સાંતિ જ બરી હોય છે. પણ ગાંધીજીનો કામળો આપણે પ્રત્યક્ષ જોયા. એમનાથી મહાન પુરુષ તે બીજા કોઈ ને જોયા નથી. હા, એક વાત છે. એ હોદ્દા માણસને અને એની દુશ્મને નોખાં કરી રાકે છે. દુશ્મ માણસને ધિક્કારતા નથી, પણ એમાં રહેલી દુશ્મને ધિક્કારે છે. દુશ્મતા નેહીએ એ સમસમી બેઠે છે. પીઠાવાળાના વર્તન ઉપર એમને ગુસ્સો આવ્યો. એ જ પીઠાવાળો મારો પડે તે ગાંધીજીને જરૂર એની દયા આવે. એ પીઠાવાળાએ ગાંધીજીને પોતાને અપસખ્દે સંભળાવ્યા હોત તે આટલું જ ન લાગત. નિર્દોષ બહેનોનો તિરસ્કાર એ સહન ન કરી શક્યા.

“એક બીજી વાત. એમનો ગુસ્સો થોડી વારમાં જ શમી ગયો. બહેનોને સલાહ આપતાં આપતાં તે એ મૂળ રિયલિટી આવી ગયા હતા. એમનો ગુસ્સો એમને વશ હતો. ગુસ્સામાં જ એ મગે તેમ ગોલી નહિ બેઠ્યા. નળી, એ ગુસ્સાથી એમને પોતાને થોડા સમય જ બેઠે રહી

હોય, એ પણ આપણે જોયું. એ પ્રસંગ બન્ધા પછી મોટી જ મિનિટમાં વિનોદની વાતો કરવા લાગ્યા હતા.

“આપણે આ ઉપરથી સમજી લઈએ કે, કોઈને આવેગ તો સૌ કોઈને આવશે, પણ કોઈ અંગત નુકસાન કે અંગત અપમાન પ્રસંગે ન હોવો જોઈએ. નિર્દોષનાં અપમાન થતાં હોય કે એમને બારે અન્યાય થતાં હોય, તો તે પ્રસંગનો કોઈ ખરાબ ન ગણાય. માનુસ અને તેની દુષ્ટતા બંનેને મોખાં પાડવાં. આપણો ધિરદાર કે

કોઈ માણસ ઉપર નથી, પણ એની દુષ્ટ શક્તિ ઉપર છે, એ ધ્યાનમાં રાખવું. વાર્તાત્મિક કોઈ પણ પોતાના કાળમાં હોવો જોઈએ. વળી, એ કોઈ પોતાને બાળતો ન હોવો જોઈએ. આટલી સંભાળ લેવાય તો ગીતાનો રેલા શ્લોક ચરિતાર્થ થયો ગણાય કે, ‘જે યુરુષ શરીર ઊડતાં પહેલાં, અહીં જ કામ કોઈથી ઊપજતા આવેશને સહન કરી શકે છે (એટલે બહાર પડવા નથી હેતો), તે જ યોગી છે, તે જ મુખી છે.’”

નારસિંહવ લાલ

નવીન અર્થરચના

[શ્રી. નરહરિભાઈ પરીખ કૃત માનવ વ્યવસ્થા (૩૦ નવમ્બર, ઈ. ૧-૦-૦૦)ની સારસ્વ સમાલોચનાના આ લેખનો આગળનો હપ્તો આ છે. ગયા લેખમાં ‘મનુષી ને મનુષી’ વિષે જોઈને અટક્યા હતા.]

ખેતી

૨૬. સામાન્ય કૃષ્ણના નિર્વાહ માટે કેટલી જમીન જોઈએ, તેના મેળ બસાડી ખેતીના એટલા થટકને તમામ ભતના કરના ધોળમાંથી મુક્ત ગણવો જોઈએ.

૨૭. સમાજનો દરેક થટક — નાનામાં નાનો અને ગરીબમાં ગરીબ થટક પણ — સ્વતંત્રતા લેવાની શકે, એવી રાજ્યવ્યવસ્થા અને અર્થવ્યવસ્થાને ક્યેય તરીકે માન્ય રાખવામાં આવે, તો સાંવર્ણનિક કામોની વ્યવસ્થા પણ વિસ્તૃત કરી નાખવામાં આવે એ જ છટ છે.

૨૮. ભતમહેનતથી અને જરૂર પડતાં હાણી તથા ઉમરિયા મનુષીની મદદથી એવી કરનારો ખેડૂત પોતાની જમીનનો પૂરો માલિક હોવો જોઈએ. વળી, દરેક પ્રદેશમાં ખેતીનો આર્થિક થટક કેટલો હોવો જોઈએ એ નક્કી કરી, દરેક ખેડૂત પાસે એટલામાં એટલી અમુક જમીન તેા હોવી જ જોઈએ, અને કોઈ ખેડૂત અમુક જમીનથી વધારે રાખી પણ ન શકે, એવી વ્યવસ્થા થવી જોઈએ.

૨૯. ગામના નેરતા બની શકે તેટલા ખેડૂતો ભેગા થઈ સહકારી ધોરણે સહાયરી ખેતી કરવા માટે એ જરૂરું છે.

ગોપાલન

૩૦. એટલેએ ગોપાલક બનવું જોઈએ, એટલે કે બેસોને બદલે ગાયો રાખતા થઈ જવું જોઈએ. અને ગોપાલકો એટલે રબારી વારવારોએ એટલે બનવું જોઈએ.

૩૧. પાંજરાપોળો બહો અર્થજ અને ધરતી ચાથોને પાળે, પણ તેની સાથે વધુ ગાયોને, અનાય યાત્રી અટકાવવા સાડુ તેણે ગોવંસ-સુધારોના વિભાગ દ્વારા તે શાસ્ત્રીય

રૂઠે ચલાવવા જોઈએ. અને તે સંસ્થાઓ નિષ્પ્રભ મોતારાઓ અને ગોપાલકોની દેખરેખ નીચે ચલાવવી જોઈએ.

પરદેશી વેપાર

૩૨. આપણા દેશનો અત્યારનો આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર આપણને તો નુકસાનકારક જ છે; અને તે આપણે નેરકો બોલો કરીએ તેમાં આપણું હિત છે કુનિયાના ખીલ દેશો માટે પણ આ આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર બહુ જ મર્યાદિત કરી નાંખવાની જરૂર છે. દારૂ કે, અત્યારે ઉપરાઉપરી કાંઈ નીરજતાં યુદ્ધના, પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે, તે બહુ મોટા દારૂરૂપ થઈ પડ્યો છે.

૩૩. દરેક દેશના પ્રાથમિક મહત્ત્વના અથવા રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગોમાં અમુક વિનિષ્ઠતા તો હોવી જ જોઈએ. તેા જ તેના આર્થિક જીવનમાં સ્થિરતા અને સુરક્ષિતતા આવે, અને ખીજી રીતે પણ રાષ્ટ્રજીવન સુમુદ્ધ અને વિદ્યસિત થાય.

સડો, ધનારા ઇત્યાદિ

૩૪. અનેક યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ કરીને કૃત્રિમ રીતે ભાવમાં વધારો બેસી કરવામાં આવે તેના તફાવત જ આપવા-લેવાના હોય, એવી જે સડાની પ્રકૃતિ, તે નકાબી છે એટલું જ નહિ. પણ પ્રામાણિયતાથી ચાલતા વેપારમાં દબલ કરનારી છે.

૩૫. મોટી અને લલચાવનારી નહેરખજારો દ્વારા થોડોને લલચાવ મિનજરી અથવા નુકસાનકારી ચીજોનો પ્રચાર કરવામાં આવે છે. તે પ્રકૃતિ પણ સમાજને હાનિકારક કોઈ અનર્થકારી છે.

૩૬. ખાનગી વ્યક્તિઓ કમલાની રિગિતિ ન જ પ્રાપ્ત કરે એ છટ છે. અને એવી રિગિતિ પ્રાપ્ત કરીને કોઈ પણ ખાનગી વ્યક્તિ બારે નફો ન મેળવી શકે, એવી રીતના સામાજિક અંકુશ હોવા જ જોઈએ.

—આલુ

વિઠલલાલ કોઠારી

વરસાદ, તેની ચોક્કી અને ચોક્કિયાત

કેલિફોર્નિયાના નાનાસરખા પ્રદેશમાં ખીલ જ્યાં રાજ્યદાસી દફતરો સાથે એક વરસાદી દફતર પણ રાખવામાં આવ્યું છે. આ દફતરમાં તેના નિષ્ણાતો કામ કરે છે. જેટલાં પડતા વરસાદની તેમ જ બરફની પ્રથમથી આગાહી કરે છે, પછા ખાદ નોંધ કરે છે, અને દરિયામાં વહી જતા પાણી ઉપર અસરકારક કાળ રાખે છે. વરસાદ તેમ જ બરફમાંથી મળી રહેતા પાણીના અનેક જુદા જુદા ઉપયોગ આ ખાતાની જેબરેખ નીચે થઈ રહ્યાં છે.

૩૦ લાખ એર જમીન ધરાવતા હિલ્લોને આ ખાતું, શિયાળામાં પર્વત ઉપર પડેલા બરફના આધારે, ઉનાળાની સૂકી યોગસમયે કેટલું પાણી મળી શકશે, તેની આગાહી કરી આપે છે. આ આગાહીના આધારે દરેક ખેડૂત ગણતા પાણીમાં જગી રહે તેવા જ પાક પસંદ કરી વાવે છે.

પાણીની મહદંશે વીજળી ઉત્પન્ન કરતાં કારખાનાં, ધંડીઓ છે. ને તેમના સંચા ચલાવવા પૂરતું પાણી સીધીસીધું મળી રહેશે, કે તેમણે તેને સંચય કરવા પડશે તે જણાવે છે. ને ને સંચાઓ તરફ વિશેષ પાણી જવાનું હોય, તે તે સંચાઓમાંથી જ સમિત ખેતવાનું ચાલુ રાખવામાં આવે છે.

વરસાદ કે બરફ પીગળવાને કારણે આવતાં પૂરની આગાહી ઠીક ઠીક અગાઉથી કરવામાં આવે છે અને એ પાણી યોગ્યમાં યોગ્ય તુકસાન કરી સહેસાઈથી વહી ભય અને સંઘર્ષવાની જગ્યાએ જ વધારાનું પાણી જમા થાય, એવા મોઢવણ કરવામાં આ ખાતાના મોજીસો કામે વળગી ભય છે.

Lower Sacramento Riverના પ્રદેશમાં અનેક નાનીમોટી નહેરાની જૂથણી છે અને તેની આજુબાજુએ ૮૦,૦૦૦ એકરમાં ચોખા અને કડોળની ખેતી કરવામાં આવે છે. પૂરની આગાહી થોડું સમય અગાઉ થતાં લાંબી વસ્તીને ટોરકાંબર અને ઘરવખરી ખસેડી લઈ જવાની પૂરતી સજલડ મળી રહે છે.

નદીઓમાં અગલનાં ચાલીરૂપ મથકો નક્કી કરવામાં આવ્યાં છે અને તે દરેક મથકે પાણીની કેટકેટલી સપાટી છે તે ઉપરથી પૂરની આગાહી કરવામાં આવે છે. આ ચાલીરૂપ મથકોએ આપમેળે ખબર નોંધાવતાં રેડિયો યંત્રો મોઢવવામાં આવ્યાં છે અને કેટકેટલી સપાટી નોંધાય છે તેની ખબર મુખ્ય મથકે હર ધડી નોંધાતી જ રહે છે. રેડિયો યંત્રોના વિશેષ લાભ એ છે કે, જ્યાં તેવા વાવાઝોડામાં પણ—જ્યારે બીજ તાર-રેલિફેન ઠ. સાધનો ખોરવાય—ચોક્કસાઈથી ખબરો મળી શકે છે.

હાલમાં આ ખાતાના નિષ્ણાત ઇન્જનેર જિરાડ મેન્સ આ રેડિયો સંદેશને આધારે પૂર કેટલું ચડશે તેની ચોક્કસ આગાહી મુખ્ય મથકોએ પહોંચાડે છે. આ આગાહી કરતાં આવતા પૂરની સપાટીમાં એક ફૂટ કરતાં વધુ ફેર પડતો નથી અને તે પૂર આવતા અગાઉ ત્રણ દિવસથી કરવામાં આવે છે, અને પૂર ચડવાથી આઠ કલાક અગાઉ આ આગાહી, સપાટી કેટલા રંચ સુધી ધરશે, તે પણ ચોક્કસ બતાવી આપે છે.

ચાલીરૂપ મથકે પાણીની સપાટીનું માપ લેવા મૂકેલાં રેડિયો યંત્રો સીધાં નદીમાં જ નથી હોતાં. નદીકાંઠેથી ઠીક ઠીક અંતરે રૂવા રાખેલા છે અને આ રૂવા નીચે ટપલ બાંધી નદી સાથે જોડી દીધેલા છે, તેમાંથી ગળાઈને આ રૂવામાં પાણી આવે છે. એ પાણીની સપાટી જ રેડિયો યંત્રો મુખ્ય મથકે મોકલે.

કેલિફોર્નિયામાં શિયાળામાં દરેક દરેક જાળામાં ધણું વધારે પાણી પડી ભય છે અને તે શિયાળ વરસ દરમિયાન ભાગ્યે જ પાણી પડતું હશે. સિંધિરા-નેવાડા પર્વતની ટેકરીઓ ઉપર પડતા બરફનું પાણી ૩૩૦ લાખ એકર-ફૂટ થવા ભય. અને તે ન મળે તો ઉનાળાની ખેતી અસંભવ થઈ પડે. ૧૭,૦૦૦ ચોરસ માઈલનો વિસ્તાર બરફથી ઢંકાયેલો રહે છે, અને શિયાળ વરસાદ પૂરો થવા આવે અને વસંત રાત્ર વાય ત્યારથી જ બરફ યોગળવા માંડે છે. આ બરફની ચોક્કસ માપણી વરસાદી ખાતું કરે છે.

બરફની ચોક્કસ માપણીથી કેટલું પાણી મળી શકશે તે નક્કી કરવામાં આવે છે અને ઉનાળામાં પાણીની સજલડ મુજબના જ પાક વાવવાની સલાહ આપવામાં આવે છે. બરફની માપણીમાં તાલીમ લીધેલા ૧૫૦ જેટલા માણસો કામે વળે છે. એ કામ સંકળતાથી પાર પાડવા બરફના પાણીથી લાભ ઉઠાવતા જુદા જુદા પ્રદેશો માટેનાં ૨૨ મથકો (water shed areas) ૧૧,૦૦૦ ફૂટની ઊંચાઈએ સ્થાપવામાં આવ્યાં છે. એમિલિના પહેલા અડવાડિયામાં આગાહી ભેદર કરવામાં આવે છે. પ્રથમ આગાહી દસ ટકા કરતાં વધારે ભલવાળી માલૂમ પડતી નથી. ત્યાર બાદ ત્રીસ ત્રીસ દિવસો બરફ કઈ ગતિથી ચોગળી રહ્યો છે તેની માહિતી લહાર પાડવામાં આવે છે. પાણીથી ચાલતાં વીજળીનાં કારખાનાંઓને આ માહિતીને આધારે તેમના તથાવતાં નાળાં (ખારાં) ક્યારે ખુલ્લાં રાખવાં કે ક્યારે બંધ કરવાં તે સૂઝ પડે. જો બરફ વધારે પડ્યો હોય અને મોટાં પૂર આવતાં હોય, તો ત્રણ ચાર દિવસ અગાઉ આગાહી મળ્યેથી તમામ તથાવોનાં પાણી વહેવડાવી દેવામાં આવે છે. આથી બંધ તુટતા નથી અને પૂરનું ભેર નરમ થઈ જતાં તુકસાન થઈ અટકે છે.

કેલેક્ટોરિયામાં બે ડઝન મોટા બંધ (Dum) છે. તે ઉપરાંત નાના નાના બંધો કોડીબંધ છે. આખા પ્રદેશમાં પહેલા પૂણીનું નિયમન કરવામાં આ બધું ઉપરોક્તી થઈ

પડે છે. આ નિયમન પૂરેપૂરું કરવા માટે ૬૭ કેલેક્ટોરિયાલ બંધ બંધવાના બાકી રહે છે.

ખતીલાલ ગાંધી

સ્વાધ્યાય

સંવેગ અને સાધના

આપણે ભૂંધે કે નિરોધના માર્ગના બે પ્રકાર છે — ૧. અસ્થાય અને વૈરાગ્ય (સૂત્ર ૧૨), ૨. ઈશ્વરપ્રતિધાન (સૂત્ર ૨૩). તે બેનું આખું સ્વરૂપ આપણે ભૂંધે. બેક માર્ગ આમ બંને જુદા અણાયા, છતાં બેકમાં એકતાની ચોતપ્રાપ્તતા રહેલી છે. ઉપરે ભેતાં, બેકમાં એકે વધારે સહેજે કે કોઈ રીતે ચડિયાતો છે એમ પણ ન કહી શકાય. એ પ્રકારની ખેચાખેચો ઘણી વાર ભેવામાં આવે છે. તેમાં મૂઠ સાંપ્રકાશિકતા કે વિરોધ રાગ હોવા ઘણા સંભવ છે. નવી સાધનાની દૃષ્ટિ શખીને એ આ બે માર્ગોને તપાસીએ, તે પોતાને ફાવે તે માર્ગે, પરંતુ પ્રવાદ કર્યા વગર અને અનના મોરે તનવનાર ને તીવ્રતાની સાથે, સાધના કરવી ભેઈએ. જે ફરક આ તીવ્રતામાં કે અપ્રમાદપૂર્વક પુરુષાર્થ કરવામાં થયે, તે પ્રમાણે નિરોધ સાધવામાં અને તેના ફળરૂપ જ્ઞાન ધવામાં યોગ્યવત્તાપણું રહેશે.

સૂત્ર ૨૧, ૨૨માં આ વાત કહી છે :—

તીર્થસંવેગનામ્ શાખનઃ ॥

મુદુ-મધ્ય-અધિમાત્રતાત્ તનોડપિ વિશેષઃ ॥

જે સંઘર્ષો બારે તીવ્ર સંવેગવાળા છે તેમને (નિરોધ) કહીએ છે. અને આ સંવેગ મૂઠ કે હળવો હોય, મધ્યમ કોડિનો હોય, કે અધિમાત્ર અથવા અતિધણો હોય, તે પ્રમાણે નિરોધ સાધવામાં અનુરૂપ ફરક પડે છે.

આ તે સાવ સાદું છે. તેમાં કોઈને શંકા હોય નહિ. જેવી મહેનત તેનું ફળ, અને જેનું ફિલ તેવી બરકત — એ સામાન્ય નિયમ આ રવાને પણ કાયમ છે.

અહીં એક વાત રહે છે અને તે એ કે, સૂત્ર ૨૧, ૨૨નો શાવાર્થ કેને લાગુ પડે છે ? તે માત્ર વૈરાગ્ય અસ્થાય અર્થાત્તે જ માટે છે ? કે રૂઝમા સૂત્રમાં પળીથી ગણુલેલા ઈશ્વરપ્રતિધાનને પણ એ લાગુ પડે ? વસ્તુતાએ ભેતાં તે તે બધાને — સાધનમાત્રને લાગુ પડે, એવો અભાધિત નિયમ છે. પરંતુ સૂત્રક્રમમાં પાછળ આવતા સૂત્ર ૨૩ને લાગુ કરવામાં હોય ગણાય.

પણ એ શાસ્ત્રાર્થમાં પડવા જરૂર નથી. સાંખ્ય પ્રમાણે વિચાર કરવાનું ૨૨ સૂત્ર સુધીમાં પડું થયું. અને સૈંધર સાંખ્યનું ખાસ પ્રકરણ (સૂત્ર ૨૩થી ૨૬) ત્યાર પછી હમેશાયું. આથી સંવેગમાત્રા પ્રમાણે ફલમાત્રાનો સામાન્ય નિયમ વચ્ચે આવી ગયો હોય, એમ બને. પરંતુ આ તે એક કલ્પના થઈ, એને લંબાવવા જરૂર નથી. સાર એ છે કે, વૈરાગ્ય, અસ્થાય અથવા ઈશ્વરપ્રતિધાન, જે હોય તે — તેની જેવી સંવેગમાત્રા કે વીરતા, તે પ્રમાણે ફળ નીપજવાનું. આ ત્રણે વસ્તુનાં ઘટકબળ આ છે — શ્રદ્ધા, વીર્ય, રમ્યુતિ, સમાધિ, પ્રજ્ઞા (સૂત્ર ૨૦). જેવી પોતાની શ્રદ્ધા, કે વીરતા, કે રમ્યુતિયુક્ત પ્રજ્ઞાબળ, કે સમાધિ યા યોગ્યતા, તે પ્રમાણે સાધકને તેનું ફળ હાંસલ થયે. અત્રે વાત એક જ છે કે, પોતે પોતાના સમગ્ર જીવનને વ્યવસ્થિત ને યોગ્ય કરવાનું છે. તેને માટે શ્રદ્ધા અને વીર્ય કે બળ ભેઈએ. ઉપનિષદકાર કહે છે એમ, તાપમાત્રા વલ્લીનેન સખઃ । અને આ બળની માત્રા એ સાધ્ય માટેની આપણી કળકળ કે ઇચ્છાની તીવ્રતા અને તે માટેનો પુરુષાર્થ છે.

૧૮-૧-૪૬

મગનભાઈ દેસાઈ

સાબાર

સ્વીકાર

આખાં હેથાં : લેખક ત્રજવાલ ધરમચંદ મેઘાણી; પ્રકાશક ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.; ડિ. ૩-૬-૭૭ કંતરીષક : લે. ડો. કેપશર દોરાબજી છલા; પ્રકાશક છલા બ્રધર્સ, વાડી સ્ટ્રીટ, નવસારી. કિંમત નથી. નાના છતાં ત્યારે : લે. ડો. હરિપ્રસાદ ત્રજવાલ દેસાઈ, પ્રકાશક આદર્શ પુસ્તક બંદાર. ડિ. ૨-૮-૭૭ રાજકોટ : અંક ૩એ, પ્રકાશક હંસરાજ મોહારજી રૂઢલ, અમીરી;

ડિ. ૨-૭-૭૭ બભુકેતી જ્વાળા : લેખક રામભાઈ અમીન; પ્રકાશક નવચેતન સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ. ડિ. ૪-૭-૭૭ સાહિત્ય પરામર્શ : સંપાદકો દુર્ગાચંદ્ર સાસી આદિ, પ્રકાશક ભારતી પ્રકાશન મંદિર, બાવનગર ડિ. ૩-૮-૭૭ પાટીદારેના ઉદ્ધારક વીર વચ્ચનદાસ : લેખક શંકરભાઈ સોમાભાઈ પટેલ, પ્રકાશક રવામી પોશાનદજી, પીપળાવ, તા. બોરસદ, ડિ. - - -

નવું વાચન

લડત આવે તે ૧ લેન વલુભાઈ શાહ; પ્ર૦ કાંતિલાલ મ. શાહ, બાવનગર. ડિ. ૧-૦-૦.

શ્રી. મેરાસરજ દેસાઈએ આ નાનકડી ચોપડીનો આશુષ લખ્યો છે. તેમાં એ કહે છે એમ, “આ નાની પુસ્તિકામાં લેખકે આજની આપણી રાજકીય પરિસ્થિતિને અહિંસાની દૃષ્ટિથી સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.” અને તેમાં “હિંદસ્વામી”ની પ્રકાશન-શૈલી વાપરી છે, તેથી “દલીલો” ખૂબ અસરકારક થઈ છે.”

આ વિષયને સ્વચ્છતા માટે તેણે નામ પ્રામક નહિ તોય ખંધમેસુરું નથી. ચોપડી મુખ્યત્વે આજની જીવનિયા વર્ગની સંકાપુરુષાઓ અને સ્વાનિતિદાઓ વિષે વિચાર કરે છે. આ વર્ગને અમુક સમજો અને સવાલોની લઘુ છે, તેને જાણિક લઈને આ ચોપડી વાંચવી હોવાથી, કદાચ તેણે આ સમય પ્રસંગે કદાચ આજુબાજુ નથી તે આશ્ચર્યજનક. પરંતુ તે પરથી રમ્મિ કોઈ માને કે, ફરી લડત આવે ત્યારે મું કરવું એના કાર્યક્રમ આમાં અચોં છે. તેમાં તેની અહિંસક નીતિની ચર્ચા કરી છે, અને તે નીતિ, આજની આજાદ દેશ અને નેતાજી-પ્રેમીઓ અને ‘જુલમ’-મહાત્મા દિવસોમાં પણ, ઉપયોગી અને સાચી તથા મહેવારુ છે, એમ તેમાં ખતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

એ નીતિ એટલે શું? લેખક ગાત્ર સત્યાગ્રહી લડતને તેમાં મુખ્ય ગણીને વાલે છે, તે મદા જલ સામે શ્રી. મેરાસરજાઈએ સાચી ટકાર કરી છે. સત્યાગ્રહી લડત તો, હિંસક શુદ્ધ છે, નહીં હોય ત્યારે જ અખતિયાર થાય. એવું હંમેશાં ને સદાજાત રૂપ સત્યાગ્રહી રચના અને તેણે રાજકારણ છે. એણે સત્યાગ્રહી ઢમિ લડતું હોય તેણે આ હમેશાં વાદ રાખવું નોઈએ. એ દૃષ્ટિએ મહાત્મા કોંગ્રેસીઓ પણ રચનાકાર્ય ને તેના રાજકારણનું સ્વરૂપ સમજાવ્યા નથી, એ આજે સોને સાલે છે. હજીયે માફડું નથી થયું. એક રીતે જોતાં કહી શકાય કે, લડતને રૂપે સત્યાગ્રહનીતિને પ્રગટ થવાનો યુગ આશ્રમતો ન્ય છે, અને રચનાકાર્ય તથા સિરત રૂપે તે નીતિને પ્રગટ કરવાનો સમય દીવા જેવા સામે દેખાય છે કોંગ્રેસનું બંધનજી પણ એ યુગમાંથી નીકળશે ને આ નવી પરિસ્થિતિને પિછાનીને પોતાનું રૂપ લેશે, એમ ઇતિહાસ હવે તો ખતાવે છે. આ ચોપડી એ વિચારજીમાં મદદરૂપ છે. યુવકોએ તે અવશ્ય વાંચવી નોઈએ.

રાજકાર્ય: હંસરાજ મેરાસરજ પબ્લિક રૂલ, એંગ્રેસીના વિદ્યાર્થીઓનું મુખપત્ર. મુખ્ય સંપાદક: ધીરુસાઈ દેસાઈ ડિ. ૨-૦-૦ (સચિત્ર પા. ૬૨ + બહેરાતનાં પાન).

કાગળના સરકારી કાગળને લઈને વચ્ચે છાપવાનું બંધ કરવું પડેલું આ પત્ર ફરી શરૂ થાય છે. તે ગાળમાં તે

હસ્તાલિખિત તરીકે વાલવું હતું. ગુજરાતી, અંગ્રેજ અને હિંદી એ ત્રણ ભાષામાં લેખો તથા કાંચો એમાં છે. અલગત, મોટા સામ ગુજરાતી છે; પછી અંગ્રેજ ને ઉલ્લેખિ હિંદીનો નંબર આવે છે. ધણા લેખો વિદ્યાર્થીઓના છે એ સારી વાત છે. એના વિષયોની પસંદગીમાં પબ્લિક રૂલની કોઈ આસિયત જણાવાની આશા રખાય. તેણે કાંઈ હોય તો આ મુખપત્ર પરથી જણાવું નથી. ઈટન ને હેરિને ધોરણે ચલાવવા ધારેલી આ એક સાળા બહુાય. એ અંગ્રેજ સાળાઓને ઉદ્દેશ સામાજ્ય-સંવાલની ચાંચતા મેળવવા માટે અમીરવર્ગની તાલીમ છે (કે હતા કે), એમ કહેવાય છે. હિંદીની આ તેની નક્કરમાં શો ઉદ્દેશ છે? એક રીતે જોતાં, આર્થિક શિક્ષણ-પદ્ધતિની આશ્રમ-સંરૂપ એક ઢળની ઉત્પત્તિ રૂલ ન હતી. પણ તે ખરેખર ‘પબ્લિક’ હતી. કોઈ વર્ણ બેદ વિના ત્યાં બહાસારીઓ બહુતા અને નતમહત્ત તથા અમજવનના સંજોન અને મામ પાયા ઉપર કેળવાતા. અને એગના શિક્ષણનો ઉદ્દેશ નિર્દેશ માણસાઈનો ખિલવણી દોતો. કહેવાની મતલબ કે, ‘પબ્લિક રૂલ’નો વિચાર આટલો વળેથી આપણે સોંધા છે; પરંતુ આજે તે નાશ પાડે છે ને તેણે અંગ્રેજ ધોરણ (કે જેને વિષે હવે તે પ્રભ ન રીક કરી થઈ છે), કે જે અમુક વર્ગેથી હેટ લઈને જ આવે છે, તેને આપણે ત્યાં સોંપાય છે. શ્રી. મુનશીએ તેમની ઉલ્લી પેલી—‘હિંદુ સત્યાનાથ ખિટને કેમ કરતાં વાળ્યું’—અંગ્રેજ ચોપડીમાં એક જગાએ કહ્યું છે કે, પ્રાચીન કાળમાં હિંદમાં વિદ્વાતા, લીરતા ને સેવાનાં આદરમાન થતાં; એવી વલ્-પ્રતિષ્ઠા જીને અંગ્રેજ કાળમાં એ ન પ્રતિષ્ઠિત વલ્ થઈ છે—

૧. અંગ્રેજ બહુલો સરકારને વફાદાર અને મદદનારવર્ગ,
૨. અંગ્રેજોના વેપાર કરી ખાતો વાલિયા કે પરદેશી દલાઈ કરતો નેપારી, આપણે ત્યાંની પબ્લિક રૂલોથી બાધે આ બે વર્ગોની સેવામાં કામ કરે છે. તે બે વર્ગોને જ પોસાય ને ફાવે એવી તે હોય છે. આથી કરીને આ પ્રવેશમાં કોઈ નહું ભેગ નથી હોઈ.

પણ આ વિચાર પરથી આ સામયિકના કુલ વિષે જલેમણું ન નોઈએ એને તપાસવા માટે, સાળાઓનાં ખીલ્લે આર્થિક ધ્યાનમાં રાખતાં નોઈએ. બાપા, જોડણી ખાલત વધારે ધ્યાન આપવું નોઈએ. બહેરખજારોને આમાં શુ કામ રચાન આપવું? આટલી માતખર સાળાએ એટલા મજતરથી જાણવાની જરૂર ખરી? સાળાના કામને (૧૯૪૫-૪૬નો) હેવાલ જોતાં, સંચાલકો પોતાના શિક્ષણ-કામને બધી રીતે સમર કરવા મથતા લાગે છે. એક પ્રવૃત્તિ ઉમેરવી નોઈએ અને તે આસપાસના પ્રદેશની સેવાની એટલે કે, સેવાખંડળ સ્વતંત્ર હોય, ને તેમાં

ચારીરશ્રમ મુખ્ય હોય. શુદ્ધકાર્યમાં ખમ્મ અને રથાન આપતું ને અતિ મોટર-વખા-પણ્ણ હોય તો તે યાજું.

ભક્તકવિ પુલકીદાસ : લે. કવિદા લીલાચંદ્ર; પ્ર. ગુર્જર કવિચંદ્ર હાર્યાવય, અમદાવાદ; પા. ૩૬; કિં. ૦-૧-૦.

બાળકોને માટે આ ચોપડી પ્રસિદ્ધ કરી છે, એમ પ્રકાશક જણાવે છે, આ તેની બીજી આવૃત્તિ છે. પરંતુ કહેવું પડે છે કે, બાળા, શેઠી અને ભાવનિરૂપણમાં બાળક માટેના ઔચિત્યનો ખાસ ખ્યાલ રાખ્યો જણાતો નથી. બીજાં ચોટાં છે. પરંતુ આજના ૨૦મી સદીના શુભરાત્રી બાળકને માટે કેવું યવનચરિત્ર કરેવા જેવું, એ પણ ન વિચારવું ભેઈએ ? આખી ચોપડી વાંચી જતાં કેઈ પ્રયત્ન રાજ્યકાનની છાપ પડતી નથી. છાનચરિત્રો બાળકોને ખૂબ આપવાં ભેઈએ. તે દૃષ્ટિએ આ ચોપડીનો વિષય આપધાર-લાયક છે. પણ ભાવસાદિત્યને માટે ચોખ્ખી શેઠી ને બાળા તથા ભાવનિરૂપણ બાળતમાં આપણે ત્યાં હજી પ્રાયશઃક દેશા વતે છે, એમાંથી આ ચોપડી મુકા નથી.

મ.

દુ'કું ને દય : લે. મજરાજ અંભરિયા; પ્ર. એન. એમ. કમરની કં., મુંબઈ; પૃ. ૧૬૨, કિં. ૩-૮-૦.

આખો દિવસ રેતડું કર્યાં પછી રાત્રે વાણ કરીને પાન ચાવતાં ચાવતાં ધોરેલાં તન-મન ને મગજને સાંત કરવા માટે નિર્દોષ અને વિનોદી એવા હાલવા સાદિત્યની જરૂર હોય છે. તેવી જરૂર આ ચોપડી પૂરી પાડે છે. તેના હજી ત્રણ વધારે સંગ્રહ તૈયાર થાય છે.

આવા સંગ્રહ તૈયાર કરવામાં જે ચાર વસ્તુઓ ધ્યાનમાં રાખવી ભેઈએ. લખાણમાં અલિંગયોક્તિ ન હોવી ભેઈએ. વાંચકોને માત્ર હસાવવાની જ દૃષ્ટિ ન હોય અને વિનોદ સાથે સમયરૂપતા, સારા હાસ્ય, વિવેચના, આર્થિક વચનો અને સુચાપિતોનાં પણ દૃષ્ટિમાં રાખવા; તો સુચિનો જંગ ન થાય અને લખાણની સાદિત્યની ક્ષમા વધે એ દૃષ્ટિ સ્વીકારાય તો આવા સંગ્રહનો કેટલોક ભાગ હાલે પડે. ચોપડીની કિંમત બધી રીતે ભેટાં વધારે લાગે છે.

સો.

કલાપીનો કેકારવ : પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળી લિમિટેડ, પોરાદરા, પૃ. ૫૫૫, કિં. ૭-૦-૦.

કેકારવનો સંગ્રહાર, શ્રી. સાગરની ખામંદઈક કીધ, અને આમુખ વગેરે આગલી આવૃત્તિની સામગ્રી વપરાત આ બીજી આવૃત્તિમાં શ્રી. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ દ્વારા 'કલાપી, એક અભ્યાસક્રિ' એ મથાળાના એક સ્તિક વિવેચનનો સમાવેશ થાય છે. એક સુંદર જોડે સિવાય ભૂતા રમજમાં કાંઈ દરદ પડ્યો નથી.

શુભરાત્રીઓએ લખેલા ફારસી કથા : લે. ડી. બ. કમુલ્લાહ મોહનલાલ ઝવેરી; પ્ર. શુભરાત્ર વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦૪, કિં. ૧-૦-૦.

આ વિષયની ઉપવૃત્તિ માહિતી એકઠી કરવામાં શ્રી. ઝવેરીએ સારી મહેનત લીધી લાગે છે.

ભાડણ, ઉર્જવ અને ભીમ : લે. શ્રી રમણલાલ જૂનીલાલ મોદી, શુભરાત્ર વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ, પૃ. ૬૮, કિં. ૦-૧૪-૦

આપણા પ્રાચીન લેખકોના જીવન અને કવન સંબંધી સંક્ષિપ્ત શેઠીએ ઉપયોગી માહિતી અને વર્ણા શ્રી. રામલાલે કરી છે.

શુ. ૧૦ ચોખ્ખા પુસ્તકોમાં પણ હજી જોડણીના હોયો માલુમ પડે છે એ ખેંદની વાત છે.

શુ.

પૂજા રાજીવં દુર્ગલ : લેખક યદુનાથ પતે, પ્રકાશક મહારાષ્ટ્ર ગ્રંથ ભંડાર, મુંબઈ; પાન ૩૪; કિં. રૂ. ૦-૮-૦.

આ વાર્તા મૂળ મહારાષ્ટ્રના એક જણીતા રાષ્ટ્રીય સિદ્ધક આપટે શુરુછની છે તે પ્રસ્તુત લેખકને મળી અને તેમણે તે પોતાની દૃષ્ટિ નવેસર કરી છે લેખકે સાને શુરુછની ભાષાનું અનુકરણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, એ વાર્તા વાચતાં તરત જાણી આવે છે અને લેખક પોતે પણ એ વાત નિવેદનમાં જણાવે છે. પણ એ શેઠી પોતે જ કેટલી શુભવાળી છે તે વિચારવાનું રહે જ છે.

પરસ્પરા પ્રેમ અને સહકારથી ગામઠેવતાનું મંદિર બાંધવાની કમખનાના ૧૪૬ દ્વારા ભારતમાતાનું, એટલે સ્વતંત્રતાદેવીનું મંદિર બાંધવાનો બાંધ આપવાનો લેખકનો વાર્તા પાઠજના રેતુ છે. પણ તેનો આરંભ ગોળના ભાવમાં તેજ આવે ને મને નફો થાય તો હું એક મંદિર બાંધવાની એવી, વિશ્વાસ રોક નાખના એક વેપારીની માનવધી થાય છે ગામઠેવી રૂપખામાં રોડછને દેખા દે છે અને પોતાને માટે મંદિર બાંધી આપવાનો આદેશ આપે છે અને રોડછની કમખના આગળ વધે છે અને અંતે આખા ગામમાં સહકાર ખજાણું ફેલાઈ હજી પ્રમાણે મંદિર તૈયાર થાય છે.

વાર્તાની વસ્તુના વિશ્વાસમાં કેટલાક અંદાસો હજી લટકતા રહે છે, તેથી રમમાં થોડીક ક્ષતિ થાય છે. એકંદરે બાળકોને વાર્તા ગમી લાય એવી છે.

પ્રભાવેરી તેમ જ કવનમાં ગીતો ગદ્ય કરતાં પદ્યમાં જ લોત તો સોભવ. બાળકોને તેમાં મન પણ પડત.

૩૪ પાનાંની આ નાનકડી પુસ્તિકાની આઠ આના કિંમત વધારેપડતી લાગે છે. મરાઠીમાં કેટલીક બાળકોમાં જોડણીનું અસમ્યક પ્રવર્તે છે એ સાચું હોય તો પણ સરેરાશ તત્સમ સંજોગની બાળકોમાં ફરક લેવી જરાબર નથી.

ખાં

માસિક વિવેચન

ક્રી-વધારો ને નફો

જ્યાં અંકમાં ક્રીના વધારા અંગે લખેલા લેખ ઠીક ઠીક અને વિવિધ વર્ગોનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓ કહે છે કે, ક્રી-વધારો અમને લાગેવળગે છે; તેનાથી અમારી સંખ્યા વધતી આટકે. આ વાતની કોઈ ના પાછી ન શકે. ભણનારા વધે એ તો આખા સમાજનું હિત છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે, વિદ્યાર્થી ક્રી-વધારા અંગે ભાગ્યે જ કરી લડત કરી શકે. તેથી તે ખટપટમાં એ ન પડે. એ કામ એના વાલીને અને સમાજને સોંપે તો તેમાં એ કામનું અને વિદ્યાર્થી બેડનું બહું રહેલું છે.

સદરજી લેખથી શાળાઓના કેટલાક વ્યવસ્થાપકો કાંઈક એમ વિદ્યાયા કે, અમારા હિસાબતેનાર કોણુ ? કેમ ? એમાં કાંઈ ગરબડ છે કે શું ? તેમના હિસાબ સરકારી ગ્રાન્ડ-માસ્ટરો તો ભેટા ને હરોને ? તો તેઓ ક્રી-વધારાને માટે કેમ ન જોઈ શકે ? સમાજના નબેર હિત માટે જરૂરી પગલું ઝરવાનો અધિકાર, તેના દૂસરી તરફ, પ્રત્યક્ષ સરકારને છે, એ વ્યાપક સમાજસુત્ર અટ્ટી પછુ લાગુ પડે છે. જો માધ્યમિક શાળાનો પ્રશ્ન, કહેવામાં આવે છે એમ, વેપારખોરી પર જવા લાગ્યો હોય, તો તેમાં સમાજ ચાંપતા ઉપાય લેવા તત્પર થવું જોઈએ. એટલે કે, સમાજના પ્રતિનિધિરૂપ પ્રત્યક્ષ સરકારે. અમારા ચોપડા ન જ તપાસાય એવો વાદ ન સંજોગી શકે.

માધ્યમિક શિક્ષકોના પગારવધારાને નામે આ ક્રી-વધારો જરૂરી છે, એમ ફલીલ સાંભળવામાં આવે છે. એ વધારો થવાનો છે તેની આવક અને આ પગારવધારો ખરોબર થાય છે ? માધ્યમિક શિક્ષકો આ તેમને નામે કાતો વધારો મંજૂર રાખે છે ?

માધ્યમિક શાળામાં યોદ્ધા સંખ્યા તે જ વર્ગના ઓડરની હોય છે. કાળા બનરોની કમાણી પછુ એ વર્ગમાં આજ યોદ્ધા નથી જતી. એટલે તેઓ આજ નૈતિક રીતે જોતાં ભાગ્યે શાળાના સંચાલકો સામે બોલી શકે. ધરંદ્ર વચ્ચે મરો થાય છે ખરેખર જરીબ અને સાદાસીધા લોકોને. આવા કેસોને તપાસીને ઘટી મદદ આપવાનું કામ શાળાઓએ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. ક્રી-વધારાની આવક કોઈ રીતે વચ્ચેથી ચાંક ન થવી જોઈએ. એટલે કે, એ વધારો માધ્યમિક શિક્ષણને વધારવામાં નહય, નહિ કે સાળા-માલિકોના નફાનો વધારો કરવામાં, એની ખાતરી મળવી જોઈએ.

તા. કે. આ લખ્યા પછી ખબર મળે છે કે, આ ધોરણે કાંઈક રસ્તો કાઢવામાં આવ્યો છે. એ સારા સમાચાર માટે લાગતાવળગતાઓને અભિનંદન.

સાચું શિક્ષણ મેળવ્યું

મુંબઈ પેઠે અમદાવાદમાં શિક્ષકોની હડતાલ પછી બંધીઓની પણ પડી, અને આ લખતી વખતે (તા. ૧૬/૬) તે ચાલુ છે.

સદેશની સ્વચ્છતા શહેરીઓનું કામ છે. શિક્ષણની હડતાલ પેઠે તે બાબત એક દિવસ પણ ગફલતમાં તેઓ ન રહી શકે. જોકે સફાઈ અને શિક્ષણ માટે ગરજ લામવામાં એ બેઠ છે, તે સાચું નથી; પણ આપે તે છે એ તો હકીકત અણ્ય, અરેબ.

સફાઈનું કામ પોતાની મુશ્કેલી દ્વારા માણસો રાખીને કરાવાય છે. તેઓ કામ ન કરે, તો આપોઆપ શહેરીઓએ તે સંભાળી લેવું પડે. અતે અમદાવાદના શહેરીઓએ તેમના સુપરાર્ડના પ્રતિનિધિઓ અને પ્રમુખની દેરવમી તમે એ ધરાસ્વીપણે ઉપાડી લીધું છે, એમાં ભારે નાશરિક ધર્મની પ્રત્યક્ષ તાલીમ રહેલી છે. એ તાલીમ શહેરને વધુ સ્વચ્છ રાખવામાં મદદરૂપ થઈ શકે. હડતાલના અસાધારણ વખતમાં શહેરે એ સીવટ બલાવી તે જો હમેશ સામાન્યપણે ભળી રખાય, તો અમદાવાદની સ્વચ્છતા એકદમ વધારી શકાય.

આજુ બજુ નાગરિક ધર્મદ્રુ શિક્ષણ-સત્ર ચાલે તે વખતે વિદ્યાર્થી અને યુવકો તથા યુવતીઓ પોતાનો ભાગ તેમાં ન પડાવે એ કેમ જ બને ? અનેક હડતોમાં બળ અને શિસ્ત તથા સંઝનની તાલીમ પામેલા આ વર્ગ તેનો પરચો સરસ ખતાવ્યો અણ્ય. વિદ્યાર્થીઓ પોતપોતાની પોળો સાફ કરી કચરાને ટેકાણે પાડે છે. તેવાદળની હકદીઓ કચરો લારીઓમાં લઈ જવાના કામમાં મદદ કરે છે. કેટલેક સ્થળે જાંઠા બજાર બાજવાની તપરતા પણ તેમણે ખતાવી. સુપરાર્ડના પ્રમુખ સાહેબે માધ્યમિક વિદ્યાર્થીઓને આ તાલીમ લેવા માટે નોતયા, તેના જવાબમાં શિક્ષક મંડળે અર્ધા દિવસની રજા રાખવાનું કરાવ્યું. પણ એ રજા નથી; એ સમયમાં વિદ્યાર્થીઓ બહુ સંગીન ને સાચી કળવણી પામે છે, એમ સોએ સમજવું જોઈએ. હવે પણ હિંદમાં બેસતા યુગમાં, આવી પરિસ્થિતિમાં એને પહોંચી વળવાની સદજ પ્રત્યક્ષ તાકાતની ધણી જરૂર પડવાની. તેને માટે તૈયાર થવા સાચું વિદ્યાર્થીઓએ એ હડતાલ ને હમળકે ખતાવ્યો છે, તેને માટે એમને અભિનંદન થઈ છે.

‘સોવેરીન’ અને ‘ચેરેમાઉન્ટ’

એક અંકમાં અગાઉ કહેલું કે, સમાજ- અને રાજ-કારણની પરિભાષા હવે તાત્કાલિક જરૂરની થશે. આજકાલ દેશીરાજ્યોનો સવાલ ચર્ચાય છે તેમાં ઉપરના બે અંગેય સજ્જો વારંવાર આવે છે. સુલત્તી ધાપા બેઠ માટે ને

ખીન' અનેક કથામાં રચયે 'સાર્વભૌમ' શબ્દ ધીમે રાખે છે. આ ચાલી ન શકે. 'સાર્વભૌમ' એટલે 'યુનિવર્સલ'—બધી બુમિને લાગુ પડતું. તેની વ્યંજના નરી રાજકારણી કરી નાંખવા નહર નથી. એ શબ્દ વધારે વ્યાપક અને અભીર છે; તેને 'યુનિવર્સલ' માટે રાખી મૂકવો એ સાચું છે.

અને 'સોવરીન' તથા 'પેરેમાઇન્ટ' એક માટે એક કેમ ચાલે? 'સોવરીન' શુદ્ધ રાજકારણી શબ્દ છે. તેનો અર્થ છે 'સર્વસત્તાક', 'પ્રભસત્તાક' શબ્દ થોડે આ શબ્દ ચકાવી શકાય. જેમ કે, ઇંગ્લેન્ડનું રાજ્ય સ્વતંત્ર કે સર્વસત્તાક છે; પણ દેશી રાજ્યો તેવાં નથી. તેમને માથે સમ્રાટ કે ડપરી સત્તા (પેરેમાઇન્ટ) રહેલી છે. આથી તેના રાજ્યો સર્વસત્તાક નથી; તેઓ ઇંગ્લેન્ડની સમ્રાટ-સત્તા તથા રહેલા છે.

એટલે નીચેના પચાસ ચાતુ કરવા ભેવા છે—

'સોવરીન' સર્વ- કે પૂર્ણ- સત્તાક
'પેરેમાઇન્ટ' સમ્રાટસત્તા
'પેરેમાઇન્ટરી' " "
'સોવરિન્ટી' પૂર્ણ કે સર્વ સત્તા; ક્લબક;
રાજક

આ કોઈ જગ્યાએ 'સાર્વભૌમ' શબ્દ બંધબેસે નહિ. બહુ તો 'સાર્વભૌમ' = સમ્રાટ બેસાડી શકો. પરંતુ તેનો અર્થ 'સોવરીન' તો નહિ ચાલી શકે.

મેટ્રિક માટે કરી વિચાર થયો

એપ્રિલના અંકમાં એક લખાણકાર લખ્યો આ અંગે કહેલું સાચું પડ્યું છે. મુંબઈ યુનિવર્સિટીની સેનેટ અગાઉની તેની બેઠકમાં મેટ્રિક અંગે કરેલા વિચાર ફરી ઉભેર્યો છે, અને તે બાબત વધુ વિચાર થયો. શિક્ષણકમળમાં મેટ્રિક જેવી મહત્ત્વની સીમા નહીં કરવામાં કાણું ન કપાય, એ સાચું જ છે. એટલે, સેનેટ બંધે ફરી વિચારે. પરંતુ છ મહિના વિચાર કરીને પણ આખરે સીટીંગમાં ન બસાય, તો સાચું. આ ભાવિમાંથી બચવું હોય, તો હવેથી પેટીમાં રાખે સંપર્કોએ એ વિચારો દેવાનું છે અને લડી લડીને દેશની સિક્ક ફેરવી નાંખી છે, તે આખા યુગને મૂલવવાનું ને નહીં. શિક્ષણકમળને બધા સંકેત હવે ઘડેલા યથા બેઠકે. જે રાજ્યે એવા શંકુને જોયા રાખવાનો એ કામગીરી બેઠક આજ સુધી પોતાને ભેરે ચલાવેલા, તે રાજ્યની કળા હવે ઓસરે, તો તેની ભેરે એ કામગીરી પણ હવે નહિ ટકી શકે, એ આ સુધારા માટે મૂળમંત્ર છે.

બેધારી આકૃત

મેટ્રિકમાં પરિણામ પચાસેક ટકા—સાચું આનું. આથી યુનિવર્સિટીને આકૃત આવી તો એ કે, એ સંખ્યા, માડરિયાન્યાયે, કોલેજમાં હોડવાની અને તેમાં બી.એ.ની કોલેજ કરતાં વિજ્ઞાન, વેપાર ઇત્યાદિ તરફ વધારે. આથી ત્યાં બીડ ને પડાપડી થાય છે. તેને માટે શું કરવું?

એનો એક રસ્તો એ છે કે, મેટ્રિકનું પરિણામ જરા જાણે ધોરણે આપવું. આથી થોડાં લોક યુનિવર્સિટીમાં આવે. અને આવવા ને લેવા પણ એવા જ ભેરે. પણ એમ કરતાં 'કલેન્ડર'ની આકૃત આવે છે. અને એમાંથી બચવા ન્યાય છે ત્યારે ભીડની આકૃત આવે છે! આ બેધારી આકૃતમાંથી ક્યારેક શો?

આ અવસ્થા પાછળ બરેશી કેળવણીનો એક બંદો ને મૂળ હોય રહેલો છે, ને જમાનાને ભેરે, તે બેઠકે કપાડો પડે છે. એ હોય છે નાના નાના કલોગીની પ્રાથમિક તાલીમ આપવાની વ્યવસ્થાનો અભાવ. કાચો માલ જ બનાવે તો બસ, એ ગરજ સામાન્યધારીઓની. તેથી કલોગી ન વધે. તે ન વધે તો તેની તાલીમ શું કામ ભેરે? ૧ એટલે ફટક થોડી વ્યવસ્થા રાખીને બી.એ.ના પ્રવાહ તરફ બધું વાળું. હવે તે ન ચાલે, બેચરો મોટા નહિ થઈ ગયા. તેથી મેટ્રિક બાદ અનેકવિધ ઔદ્યોગિક તાલીમ આપવાનો સાળાઓ બંધકવી ભેરે. આમ કરવાથી કાલેજી બેઠકરી, કોલેજોની ભીડ, નાલાયકોનો નકામો યુનિવર્સિટી પરનો બેઠક, ઔદ્યોગિક અવસ્થા, —આવાં આવાં અનેક કુષ્ણો દૂર થશે. મતલબ કે, આ કામ હવે કરવું ભેરે. તે નહીં શિક્ષણખાતાનું નથી. સ્વરાજ સરકારનું એ છે. તો જ યુનિવર્સિટી, જે આજે બાંધી પડે એવા ગોઠાણમાં સપડાઈ પડી છે, તે પણ તેમાંથી બચી જઈ કાંઈક ધારણ અને થોમ્સના મેળવી શકશે.

મદદસ પહેલ કરે છે

દેશમાં પણ પ્રતિભામાં કોન્ગ્રેસ સરકારે કામ કરતી થઈ ગઈ છે. તેમને વિવિધ ક્ષેત્રોમાં સુધારા કરવાની ચુનનાઓ અને થોળનાઓ પણ ધરાવા લાગી છે. ચર્ચ સરકારે પણ સેમને માટે અગાડી ઓછી તૈયાર નથી રાખી, કેમ કે બેન્ચનાજારીની ખરી ખૂબી થોળના પકડના કામગીરી જેવી જગ્યા જોડી શકે, એવા કાળે બીજામાં ફાવી શકતી હશે.

કોન્ગ્રેસ સરકારેએ આ બધામાંથી ખાજ કાઢવાનો છે. એ માર્ગનું લક્ષણ રચનાત્મક ક્રાંતિ હોવું ભેરે. નર્મ સુધારા કરવાના હોત તો એમનું કામ નહોતું એમનું કામ સરકારી તંત્ર દ્વારા દેશની શુભા સિક્ક ફેરવી નાંખવાનું છે, અને સમગ્ર પ્રબલે સ્વરાજનો ખરો સ્વાદ ચળાવવાનો છે.

પણ આ કરવાને માટે પણ, તેમણે તેમનાં ખાતાં ગારફતે અને અમુક ચોક્કસ પગલાં ભરવા દ્વારા જ કામ તો લેવાનું હશે. એની પાછળની નીતિ અને દષ્ટિ કોન્ગ્રેસના રચનાત્મક કાર્યક્રમે તેમને આપી છે. તેને સ્પષ્ટ પગલું ભરવા દ્વારા ગતિમાન કરવાની છે. આ પગલું આખાં તંત્રની કાયાપલટ કરી દે એવું મૂલ્યાંકન હોવું ભેરે;

તે ન તોએ પોતાના હાનમાં આગળ વધી શકે. સામ્યવાદીવરદારની કમંડ હાજરી, આતું પગલું તેમણે પ્રબલ્યવનના દરેક ક્ષેત્રને માટે શોધી કાઢવાનું રહે છે.

આતું એક પગલું ગદ્રાસ સરકારે નહોતે ક્યું" છે. આ માસિકના વાચકોને માટે તે નવું નથી. ગદ્રાસના શિક્ષણ પ્રધાને નહોતે ક્યું" છે કે, માતૃભાષાને અધ્યાસ-ક્રમમાં તેનું ચોક્કસ સ્થાન ને સમય ગણી રહે તે માટે, અંગ્રેજ ભાષાનું શિક્ષણ ભણતરનાં પહેલાં છ વર્ષ બાદ શરૂ કરવામાં આવશે. તરત પાંચમા વર્ષમાં ને બીજા વર્ષે છઠ્ઠામાં અંગ્રેજ બંધ થશે.

આતું પણ હીક છે, ને તે ક્રાંતિકારી પગલાની પહેલ કરવા માટે ગદ્રાસને ધન્યવાદ. પણ એટલું બસ નથી. પૂરાં સાત વર્ષ અંગ્રેજને સ્થાન ન મળતું નેહ્યે. ત્યાર બાદ જ તે આવી શકે. આ બાબતમાં સારાનું થોભના પણ લૂંછું લૂંછું બોલે છે, તે સામળનું ન ધટે મુંબઈ સરકારે આ પુરું પગલું જ હવે શરૂ કર્યું નેહ્યે.

એકેએકે બાબતો 'કાળા ગોરાઓ'

'દાહમ્મ ઓફ ઇન્ડિયા નો લંડન'ના બજારમાં તા. ૧૬-૧-૪૬ના તેના પૃથ્માં (૧૮-૧-૪૬એ પ્રસિદ્ધ થયેલા) એક મોટા હિંદી અમલદાર વિષે લખે છે તે બહુલા જેવું છે. તે મધ્યસ્થ સરકારમાં ફિલ્દી કામ કરે છે. મિ. આર. એચ. પાર્કર કરીને (એક વખતના વિદ્યસન કોલેજના પ્રોફેસર?) એક પ્રોફેસરને એ અમલદાર ગણેલા હશે. તે વખતે થયેલી વાત પાર્કર સાથેએ 'રોયલ એમાયર સોસાયટી'ના મુખપત્ર ('યુનાઇટેડ એમ્પાયર')માં પ્રસિદ્ધ કરી છે. તેમાં એમ છે કે, તે બહુ હિંદીને ને વિશ્વાયતની યુનિવર્સિટીઓની સરખામણી કરતા હતા, ત્યારે પેલા અમલદારે કહ્યું, 'લંડનના મેટ્રિકને હું હિંદીના એન્યુએટ કરતા અડિયાતો ગણું, અને જો નાહું આવે તો એક સિવાય બીજી બધી હિંદી યુનિવર્સિટીઓને બંધ કરું.' પરદેશી સામી વફાદાર સેવા કરતાં બડા સાહેબ યદ્યે બેઠેલા આ જાનાબના સપાટાગાથી કઈ યુનિવર્સિટી બંધે, એ તે પૃથ્માં બહુલું નથી. તેમ જ પોતે ક્યાં ને હું બજયા છે તેય કહેતા નથી. પણ એમના જાલ પરથી એટલું તો રવજ થાય છે કે, સરકારી નોકરી કરી કરીને એમને એમ લાગ્યું કે, આમી ન કંદે, છતાં નેહલા કઈ સકાય એટલા વિવાયતી યતું નેહ્યે ને તે માટે વિવાયતનું જ બહુતર સાહુ. અને વિવાયતી યવાથી ધણા ધણા ફાયદા (અલબત્ત નોકરીના) અને એથી અડિયાતો હિંદમાં આવી પામે જ છે? છે, એ તો તે સાહેબ રોજ ફિલ્દી સેક્રેટરિયેટમાં બેસે બેસે અને તેથી બજતા હશે.

એકેએકે આગાહી હતી કે, અંગ્રેજ ભણતરથી હિંદીઓ તેમની આગલી સિવાય બધી વાતે ગોરાના જેવા થઈ

જશે. તે આટલી બધી સાચી પડશે, એ તો એણે પણ નહિ કહ્યું હોય હવે સ્વરાજમાં આ બડા અમલદારના વિચાર પોછા ફરે, તો નવાઈ ન પામતું. ધણે બાને ફરશે, કેમ કે સરકારે નોકરીને (ગળતરના લાભકારણ ઉપરાંત) કાંઈ સમૂહ-કેસાનકારણ હોય નહિ.

આપણા લોકમાં આઈ. સી. એસ. છં બિષે લઘુ-ભાજની પામરતા-માંડ ન બંધાઈ હોત, તો આવા લોકો પોતાની માતું જ આતું અપમાન ન કરત. આવતું સ્વરાજ આ વૃત્તિને સુધારશે એમ મનાય.

હવે પછીની અર્થનીતિ

શ્રી વિશ્વેશ્વરથા આપણા દેશના એક અતુભવી અને બાહોશ ઉદ્યોગવાદી છે. મોટા જંતોદ્યોગો દેશમાં વધે અને દેશી ઉદ્યોગપતિઓ એ કામ સંભાળી લે, એ એમની દમ્ભેસની ચિંતા હોય છે. આ કામમાં આજની પરદેશી સરકાર મન મૂકીને કહી ગઈ નહિ હશે, એ હવે કોઈને કહેવું — સમજાવવાતું બાળ્યે જ રહે છે. બ્રિટિશ લોકો એકમાત્ર હેતુ હિંદમાંથી તેમને મળતાં ધન તથા સપ્લાને આજની સુધી રહ્યો છે. તેથી શ્રી વિશ્વેશ્વરથાએ મુખર્જીમાં એક સલામું ઢગમું કહ્યું કે, આથી હરીને "ભવિષ્ય બહુ અચાકસ છે. તેથી સલામતી એમાં છે કે, આખી પ્રબલે આ સંકટ સામે ભગત કરવી નેહ્યે. આ કામ દેશના બધા બાબોમાં ચાલતું નેહ્યે. અને તે કામને દેશના અતુભવી અને બહુદાર નહોતે સેવાસાધી નામગિરીએ હાથ ધરતું નેહ્યે. તેને માટે બધે તેવા લોકોએ જુઝિયા ઉપાડવી નેહ્યે."

વાત સાચ સાચી છે. હિંદમાં ઉદ્યોગધંધા કપાટાબંધ બીજવવા નેહ્યે. તે કામ અંગ્રેમને નહિ કરે, નહિ કરી શકે; પ્રબલ સાચા સેવકો નથા ગેલાઓએ તે કરવું નેહ્યે; તેઓ જ કરી શકે. પરંતુ તે કઈ નીતિથી? કયા ઉદેશને લક્ષમાં રાખીને? આ મુખ્ય સવાલ છે. શ્રી વિશ્વેશ્વરથા અને બીજા ધણા અંગ્રેજ અર્થસારજીઓએ લોકો જંતોદ્યોગ પર નેર દેવા કહે છે. એટલે કે, દેશના મૂડીદાર વગેરે સચિયની હક્કોગનીતિ સોંપવા જેવું એ થયું. અને શ્રી વિશ્વેશ્વરથા આજના સબડોમાં તેમના સંકટહુ બધાજવાનમાં કહે છે પણ એમ કે, વર્તમાન સુધીવાદી તંત્રને આજે ધકો પહેલાડાવે કે બહલી નાંખતું એ બરીબર નથી.

એ પણ અમુક અંશે કમલ કરી શકાય. એ અર્થમાં કે, પરદેશીને બહલે દેશી જંતોદ્યોગો, જ આજે ચાલતા હોય તે બંતે ચાલે. તેમને આમુખા બંધ કરવાની નથી ગરે કે નથી તેમાં તાત્કાલિક લાભ પણ. પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે, સ્વયં હિંદ હવે પછી પોતાનું ધનભળ કે મૂડી, પોતાની છુદ્ધિશક્તિ, પોતાનું નેર આ તરફ જ આગળ વાપરતું કે હવેશધંધા વધારવાને માટે હિંદે યુરોપના. એ જંતોદ્યોગો આજથી બીજી વસ્તો લેવા નેહ્યે?

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૫-અંક ૭]

અમદાવાદ

[જુલાઈ, ૧૯૪૬

સત્યાગ્રહનું અવિનાશી તત્ત્વ

[શ્રી રંગનાથ દિવાકર કૃત 'સત્યાગ્રહ (તંત્ર અને ઇતિહાસ)' એ પુસ્તકના શ્રી ૦ ૬૦ પાં મહાવળાએ લખેલા પ્રાસ્તાવિક વિચારનો અનુવાદ.]

સત્યાગ્રહની શક્તિ તેનાં વર્તમાન હિન્દી સ્વરૂપમાં પ્રથમ ગાંધીજીના હૃદયમાં જન્મ માત્રી અને ત્યાં છેલ્લાં ચાળીસ પિરવાળીસ વર્ષ દરમિયાન પ્રથમ દક્ષિણ આફ્રિકામાં અને પછી હિંદુસ્તાનમાં તેમનાં જીવનની એકે એકે વિદાસ પામી. આ વિદાસનો ઇતિહાસ મારા મિત્ર શ્રી રંગનાથ દિવાકરે આ પુસ્તકમાં આપેલો છે. તેમાં તેમણે સત્યાગ્રહનું તત્ત્વ અને તેના પ્રકારનું વિગતવાર વિવેચન કરેલું છે. એટલે તેની કૃતિને અર્થાં કરીને વાંચનારનો સમય ન લેવાં કેવળ આ વિષય પર મારા કેટલાક સ્વતંત્ર અને પૂરક વિચાર જ રજૂ કરું છું.

સત્યાગ્રહની વ્યાખ્યા કરતાં ગાંધીજીએ તેને 'આત્મ-બળ', 'આધ્યાત્મિક હિંસા અર્થસક શક્તિ' અથવા 'ઈશ્વર પરની અનન્ય અને દૃઢ અધાર્માંથી પ્રાપ્ત થનારું સામર્થ્ય' એવું તેનું સ્વરૂપ વર્ણવેલું છે. અર્થસક શક્તિ થાય એ માટે પરમેશ્વર પર અનન્ય અધાર હોવી, એ ગાંધીજીના મત પ્રમાણે જરૂરી છે. નેચો કહે છે:

"અહિંસાને વિષે સત્યાગ્રહીમાં જીવી ભગવી શ્રદ્ધા હોવી એકાએક. ઈશ્વરને વિષે અવિચળ શ્રદ્ધા ન હોય તો અહિંસાને વિષે એવા શ્રદ્ધા હોવી અશક્ય છે. અહિંસક મણસ ઈશ્વરની શક્તિ અને દૃષ્ટિ વિના કશું કરી શકતો નથી. તેના વિચાર તેનામાં કોય વિના, ભય વિના અને સન્મોહ લીં કર્યા વિના મરવાની હિંમત નહીં આવે."

('હરિનમન' પુ' ૧૬-૬-૩૮)

વળી, ગાંધી સેવા સંઘ સમક્ષ બેસતાં તેમણે કહ્યું હતું:

"ફરક સત્યાગ્રહીને ઈશ્વર વિષે જીવંત આશય હોવી એકાએક. કારણ એની પાસે ઈશ્વરમાં અકળ, અટલ શ્રદ્ધા સિવાય બીજું બળ જ નથી. એવા આશય વિના એ સત્યાગ્રહ કરી જ કપાંથી શકે !"

"ઈશ્વર પાસેથી મળતા બળ વિના, તેમજ શબ્દ સરખો ઉપચાર વિના, સર્વ પ્રકારની ચાલનાઓ સહન કરવી, એ સાધ્યને માટે અશક્ય છે. આપણે નિર્બળ છીએ, ન

ઈશ્વર એ જ આપણું નિર્બળનું બળ છે. એકાએક એવાની સર્વ વિતાઓને સર્વ ભયો એ અપ્રમેય શક્તિ પર નોંખી દે છે, તેમજ ઈશ્વર વિષે શ્રદ્ધા એ એમ કહેવાય."

('હરિનમન' પુ' ૧૪-૫-૧૯૩૬ અને ૪-૬-૧૯૩૬)

આ શબ્દોને વિશેષ ધ્યાસે કોઈ માંજે તે ગાંધીજી કહેશે, 'પરમેશ્વર એટલે સત્ય અથવા સત્ય એ જ પરમેશ્વર'; અથવા 'પરમેશ્વરનું રૂપ એટલે પ્રેમ અને અહિંસા. પરમેશ્વરમાં દ્વેષ અને યુદ્ધ ન સંભવે'; 'આત્મબળ કે આધ્યાત્મિક શક્તિ એ પાશવી શક્તિ કરતાં જુદી શક્તિ છે.'

વળી તેઓ કહેશે, 'ઈશ્વર ભૂતમાત્રના હૃદયમાં વસે છે અને ઈશ્વરના સાનિધ્યમાં લઇને માટે અવકાશ જ નથી.' 'ઈશ્વરના સર્વવ્યાપીપણાના જ્ઞાનમાંથી જેમને વિશ્વાસી કે શ્રદ્ધા કરી શકાય એવા માણસોનાં જીવન વિષે પણ આદર હોય છે.' 'પ્રેમસ્વરૂપ પરમેશ્વર વિષે અચલ શ્રદ્ધા એટલે સર્વ મનુષ્યો પ્રત્યે સમાન પ્રેમ.' (ઉપરનાં બધાં અવતરણો 'હરિનમન'ના કે 'હરિનમન' પુ'ના અંકોમાંથી જ છે.)

૨

માણસ જમે તે દેશ કે ધર્મનો હોય છતાં, જ્યાં સુધી તેની બુદ્ધિ પર કોઈ વિશિષ્ટ તત્ત્વજ્ઞાન કે સાંપ્રદાયિક વાદની મંજૂરત પકડ બેઠેલી ન હોય, ત્યાં સુધી તેને ઉપરનું વિવેચન સ્પષ્ટ અને પૂરતું લાગે છે. પરમેશ્વર, આત્મા, ચક્રબળ, અહિંસા, દ્વેષ ઇત્યાદિ શબ્દોનો અર્થ સહજ સમજાય એવો લાગે છે. જે પ્રમાણે ગળ્યું અને વીધું, વસ્ત્ર અને ભૂખ, મૈત્રી અને શત્રુતા એના અર્થ અને તેમની વચ્ચેના ભેદ તેને સ્પષ્ટ સમજે છે, તે જ પ્રમાણે તેને ઉપલા શબ્દોના અર્થ અને તેમના ભેદ સમજાય એવા લાગે છે. અને આમ તે આ શબ્દપ્રયોગને સમજીને. હોવાથી તેને ગાંધીજીના વિવેચનમાંથી નિત્યજીવનમાં ઉપયોગી થાય એવું મારું દર્શન મળી રહે છે. નિત્યના

સાધારણ પ્રસંગોમાં તે પોતાની વિવેકશક્તિ પર વિશ્વાસ રાખીને પોતાના જીવનનું ધોરણ નક્કી કરી શકે છે.

પરંતુ જો એક વાર, માણસ 'તત્ત્વજ્ઞાન'ના વાદોની અથવા તાર્કિક ચર્ચાઓની ભજનમાં સપડાય, તો પછી તેને તેમાંથી મૂલ્ય કંઈ પણ થઈ પડે છે. પછી તેને સામાન્ય સમ્પ્રદાના અર્થ અને રહસ્ય પણ અગમ્ય થઈ જાય છે. કેટલાક વધેથી મારો એવો અભિપ્રાય થયો છે કે, આપણા કે બીજા દેશોમાંથી 'તત્ત્વજ્ઞાન'ને એ વલણ મળ્યું છે તેના મૂળમાં જ ભૂલ રહેલી છે. તેમના મતપ્રમાણે વિચારોની રચના કરવાને બદલે ગ્રંથવલ્લ જ વધારેલી છે.

પરિણામે, પણ વિદ્વાનોને ગાંધીજીને સત્યાગ્રહનો સંદેશો અને અદિ'સા, સત્ય, પરમેશ્વર વગેરેની આખ્યા સમજવી પણી કહણ લાગે છે. કેટલાકને એમ પણ લાગે છે કે, ગાંધીજી કાં તો ભળીએઈને જરૂર એટલે બીજાના હાથમાં સપડાઈ ન જવાય એવી હેતુપુરસ્કર થોભેલી ભાષા વાપરે છે, અથવા તો તેમની વિવેચનપદ્ધતિ મરળપ્રગોષ્ઠાળ અને અરપથ છે. મારી પોતાની સમજ એવી છે કે, ગાંધીજી અને તેમનો સંદેશો આપણને સમજાવે કહણ લાગે છે તેનું કારણ એ છે કે, તે વિષય પ્રત્યે જોવાની આપણી પદ્ધતિ જ ભૂલભરેલી છે. જે વિષયની સમજ કસવા માટે સીધા પ્રત્યક્ષ અનુભવને માર્ગ જ જન્મે નેઈએ અને પ્રત્યક્ષ આચરણ કરીને જ અનુભવ લેવો નેઈએ, તે વિષય કેવળ તાત્ત્વિક વાદવિવાદો અમુક એક મથાદાથી આવજ કરી સમજાવે નથી. જેણે કોઈ દિવસ ગળપણનો અનુભવ ન લીધો હોય તેને મજા સ્વાદની કેવળ નિશ્ચિત અને સાચશુદ્ધ આખ્યા કહી હોય તોયે, કોઈ પદાર્થ ગળ્યા લાગવો એટલે શું, એ તેને કદી સમજશે નહીં, અને શેજ અને સાકરના ગળપણનો ભેદ સમજવો એ તેણીએ અધિક કહણ થઈ પડશે. કોઈ સર્વશ્રેષ્ઠ સાચસ હોય, પણ જો તે પ્રત્યક્ષપણે આખ્યા વિના ગળપણનું યથાર્થ જ્ઞાન કરવાનો દુરાગ્રહ કરે તો એ જ્ઞાન, પ્રત્યક્ષ આપીને ગળપણનો અનુભવનાર કોઈ નાના બાળકને વાચ તે, એ મંદા વૈજ્ઞાનિક — મંદા પંડિતને નહીં થાય.

૩

કેવળ તાર્કિક પદ્ધતિથી તત્ત્વવિચાર કરવાની રેવનું એવું પરિણામ આવેલું છે કે, ભૂતકાળમાં તકવાદ નિર્માણ કરવામાં કુશળ વિદ્વાનો જેટલા હશે તેટલા તત્ત્વજ્ઞાનના પંથો નિર્માણ થયેલા છે. આદ્ય, પરમાત્મા વગેરે સર્વ નૂતનું છે, ભવાના મૂળમાં કેવળ એક પ્રકૃતિતત્ત્વ જ છે, એવો જેમનો નિશ્ચિત મત છે. એવા લોકો એક બાજુએ છે; તો બીજે છેડે પ્રકૃતિ જેવું કોઈ જ નથી, કેવળ એક શુદ્ધ સનાતન આત્મતત્ત્વ જ છે, એવું પ્રતિપાદન કરનારા લોકો છે. પહેલા મતવાળાની દૃષ્ટિએ અદિસાત્મક સત્યાગ્રહ

એ વ્યવહારશુદ્ધિથી લાભદાનિનો વિચાર કરીને કરાવેલી એક પ્રકારની વ્યવહારચલા — હઠવાળી નીતિ કે ચેતરો જ છે. બધે હિંદુસ્તાનની પરિસ્થિતિમાં તેનો આશ્રય લઈએ, પણ તેનો નકામો જ ધાર્મિક-આધ્યાત્મિક મદિમા ગાવો ન નેઈએ. બીજા મતવાળાનું કહેવું આનાથી તદ્દન ભિન્ન છે. તેઓ કહે છે કે, આધિભૌતિક એવી કોઈ શક્તિ જ નથી; શક્તિ માત્ર આત્માની — આધ્યાત્મિક જ છે. સિદ્ધાંત બચાવે શરીરબળ, અણુ-એકમની વિનાશશક્તિ અને તેના સંયોધકનું ભૌતિક કોશલ્ય એ બધી તેવી જ આધ્યાત્મિક શક્તિઓ છે, જેવી સોફિસ્ટિક, કંઈ, પ્રહલાદ કે ગાંધીજીના અદિસાત્મક પ્રતિકારમાં અને આવે તેટલા કહેશે ને અલેખચિત્તિથી સહન કરવામાં જણાતા ધૈર્ય-ભજનમાં છે. એટલે અધિભૌતિક કે પશુબળ, તથા આધ્યાત્મિક કે આત્મબળ એવા ભેદ કરવાનું કશું જ પ્રયોજન નથી. જોને પંથોના છેવટેના નિષ્કર્ષ એક જ છે. તે એ કે, તત્ત્વદષ્ટિથી પશુબળ (દિસા) અને સત્યાગ્રહબળ (અદિસા) એ વચ્ચે સારું-મોટું એવો ભેદ કરી શકાતો નથી. વ્યવહારદષ્ટિએ જે વખતે જે નીતિનું અવલંબન થાય જણાય તેનો જ વિચાર કરીને ચોખ્ખું શું, એ કરાવવું નેઈએ. હિંદુસ્તાનની વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં સત્યાગ્રહનો માર્ગ વહેવાર છે એમ ખતેને લાગે છે. પરંતુ ગાંધીજી સત્યાગ્રહની વિશ્વઆપક્ષતા અને સુશિલો કારણે વધેર માહાત્મ્ય કહે છે તે જાહેર મતે નકાર્યું છે.

વિવાદોની રીતોએ મેળવેલા અનેક તરફોએ મારી પાસે આવેલો કહેવું છે: "ગાંધીજીના લખાણમાં વારે વારે આવતા પરમેશ્વરનો અનેકોર્તા બેસતા આવતા સત્ય અને અદિ'સાના મંત્રનો અમને તદ્દન કંટાળો આવે છે. જહું થયું હશે આ પરમેશ્વરપુરાણને અદિ'સા-માહાત્મ્ય!"

બીજા બાજુએ એવા કેટલાક પ્રૌઢ વેદાન્તી અને મહેલા છે, જેમને ગાંધીજીની ઉશ્કરણપણશક્તિ વિશે આદર લાગે છે, પણ તે સાથે જેમને ગાંધીજીના અજ્ઞાનની દયા આવે છે. તેઓ કહે છે: ગાંધીજીને આત્મસ્વરૂપ વિશે અજ્ઞાન છે એમ કહેવું નેઈએ. આત્મા એ હિં'સા-અદિ'સા જનેથી પર છે. સત્યાસત્ય, 'અદિ'સા-હિં'સા આદિ કંદો આત્માને રૂપશી' સકતા નથી. જો તેઓ આત્મજ્ઞાન કરી લઈને નિર્બંધકાર અવસ્થાની પ્રાપ્તિ કરી છે, તો હિં'સા-અદિ'સાના વાદમાં શ્રદ્ધાઈ નહીં જાય. જરૂર જણાય તો સર્વ વિકલ્પો સંહાર કરવાનું સામર્થ્ય તેમને પ્રાપ્ત થાય, જોને નિર્વિકારપણે એ કાર્ય તેઓ કરી શકે. તેમ થાય તો આજે અદિ'સાના બંધનમાં જકડાયેલો તેમનો અને તેમની સાથે ભારતનો અમર્યાદ પુરુષાર્થ મુક્ત થાય અને મંદોળ કાર્યો નિર્માણ કરી શકે. આ જ છેડા-વચ્ચે બીજા કેટલાય ધર્મો અને તત્ત્વજ્ઞાનોના પડિતો છે, જેમને સૌને એમ લાગે છે કે, ગાંધીજીએ કરેલા હિં'સાના અચંત નિર્બંધને ધર્મશાસ્ત્ર

અને તત્ત્વજ્ઞાનનો આધાર નથી. જુદા જુદા ધર્મ પંથોના અનુયાયીઓમાં આ વિષે જાણે રૂપમાં જ ચાલેલી દેખાય છે. એમાં કેટલાક જોઈ અને જોઈ પડિતોનાંયે સમાવેશ કરી સહાય. પ્રત્યેકને એમ સિદ્ધ કરીને બતાવવા જેવું લાગે છે કે, તેના પંથમાં હિંસાનો સ્વંયના નિષેધ નથી; ઊલટું, કેટલાક પ્રસંગોમાં હિંસા પવિત્ર અને ધાર્મિક કર્તવ્યરૂપ છે, એમ પણ તે પંથ માન્ય કરેલું છે.

૪

આ વિદ્વાંસરી ચર્ચામાં સાંભળીને ગાંધીજીના ઉપરેસ વિષે જેને પૂર્વે સંઘા લાગતી ન હોય તેવાયે સાધારણ માણસ-ગોટાળામાં પડી જાય છે.

આની રીતિમાં આપણે સત્યાગ્રહ તત્ત્વની બાબતમાં કેવી રીતે વિચાર કરવો યોગ્ય થાય ?

હું મારા વિચારો મૂકું છું. મારા વિચારોની ઉત્કાન્તિ ધર્મમાં અનેક ધાર્મિક અને તાત્ત્વિક સંસ્કારોના હાથ છે. પરંતુ આજે મારી નિષ્ઠા કોઈ પણ વિશિષ્ટ ધર્મ પંથ કે દર્શનને બંધાયેલી નથી તથા કોઈ પણ સામ્રાજ્યને સળહ-પ્રમાણ માનતી નથી. પરંતુ કેટલાક દલિલોપસિદ્ધ સત્યાગ્રહી, મારી પોતાની માહિતીના કેટલાક સત્યાગ્રહી, અને મારી પોતાનો વત્તો-ઓછો અનુભવ, એ બધું તપાસીને, સત્યાગ્રહી માણસની નિહાળી પાછળ કેવા પ્રકારનું ધૈર્ય અને બળ હાથ કરી રહ્યું હોય છે, એ યોધાવનો મારો પ્રયત્ન છે.

એ પદથી હું એવા નિર્ણય પર આવ્યો છું કે, પ્રત્યેક મનુષ્યના હૃદયમાં જો વિશિષ્ટ પ્રકારનાં બળનાં બીજો છે. એકને હું નીતિવ્રત્ત અને બીજાને તેજોવ્રત્ત એવું નામ આપીશ.

તેમાં નીતિવ્રત્ત સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે :

૫

માણસને જુદી જુદી બલતા અદિક લાભ અને માનસિક તથા ઇન્દ્રિયજન્ય સુખ નેહિયે છે, અને તે મેળવવા માટે તે સહિષ્ણુ પ્રયત્ન કરતો હોય છે. પરંતુ તે પ્રયત્ન એક હાલેથી મર્યાદાની અંદર જ રહીને કરવાનો પોતા પર સંયમ રાખવાની તેનામાં એક શક્તિ હોય છે. તે શક્તિનું બરાબર પોષણ થયું હોય, તો તે તેને પોતે હાલેથી મર્યાદા ઠારવા સિવાય ને સુખ પ્રાપ્ત થવું સહય ન હોય, તેની પરવા ન કરવાનું બળ આવે છે. અત્યંત નાંદુર પરિસ્થિતિમાં તથા મોટાં પ્રયોજનોને સુધમાં વસ ન થવાનું મનોબળ તે માણસને પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈ જુદી જાતની વિચારસરણી કે સોજાવને વસ થઈને તે મર્યાદાને તોડવા હસદ નથી, એવું ત્યાં સુધી તે માનતો થતો નથી, ત્યાં સુધી તેને પોતાની સુખેચ્છા પર સંયમ રાખવાનું ધૈર્ય રહે છે. આ પ્રમાણે પોતાના એદિક લાભ અને સુખ અમુક મર્યાદિત માર્ગે જ પ્રાપ્ત

કરવાની માણસની સ્વનિયમનશક્તિ એ જ તેનું નીતિવ્રત છે. માણસની 'જાગૃતી' કે 'સુધેલી' સમયતા અથવા તેની આર્થિક સમૃદ્ધિ કે દારિદ્ર્ય કે તેના વૈજ્ઞાનિક કે સાહિત્યિક વિકાસ સાથે આ બળના પોષણનો સંબંધ છે જ એમ ન હોવાય. તેની વાર્તિક શક્તિ કે શાસ્ત્રીય પાંડિત્ય સાથે પણ તેનો દંભેમાં સંબંધ રહેતો નથી. પોતાની સુખપ્રાપ્તિનો મર્યાદામાત્ર તેણે પોતે જ હાલેથી હોય અથવા તેના જીવન પર સંસ્કાર નાખનાર વ્યક્તિ કે સંગાજ તરફથી તેને પ્રાપ્ત થયેલો હોય. આ બધા કોઈ અત્યંત જુદિમાન રીતિનીલિપ્ત, વિદ્વાનશાસ્ત્રી કે મોટા વૈજ્ઞાનિકમાં થઈ શકે છે, અને કોઈ જાગૃતી કે અસિદ્ધિમાં પુષ્કળ હોય; કોઈ નાના બાળકમાં એકદમ હોય અને તેના બાપ કે દાદામાં ફીણપ્રાય હોય. દુઃખ, સુખ, ગરમી, બરફ, ગરીબાઈ વગેરે વિવિધ પરિસ્થિતિમાં તે નીતિ વ્રતની અંદરથી જાણી આવે. પરંતુ આ બળનું જેને બાન જ નથી એવો મનુષ્ય સંભવતો નથી. જોકે આ બળ સામાન્યપણે ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન સાથે જોડાયેલું જાણીય છે તો પણ તેની સાથે તેનો અનિવાર્ય સંબંધ નથી. ઊલટું, આ બળને ફીણી દવાર અથવા તેની અવલેહના કરવાનું શિક્ષણ આપનાર કેટલાક ધર્મ પંથ વા જ્ઞાનમાત્ર જ્યોતમાં છે.

આ નીતિવ્રતના આદિ સ્વરૂપ કે મૂળકારણ વિષે હું અહીં વિવેચન નહીં કરું. તે શક્તિની અમુક જુદિ થયા પછી સાધારણ સમજદાર માણસને તેની પાછળ રહેલી મનોશક્તિનું ઠાંકણ ન રહે એવું ને જાણવું થાય છે, તેનું સ્વરૂપ વિચારમાં લઈએ તો જસ છે. આપણું વ્યક્તિમત જીવન જાણું દેણું નેહિયે અને આપણી આસપાસના જગત સાથે તેનો જ સલામતો આપણે સંબંધ હોવો નેહિયે; દુઃકમાં, ભલા થવું ને ભણું કરવું, એવી છંછા આ મનોશક્તિમાં છે. વિસ્તારથી કહીએ તો, આપણા જીવનમાં અને કાર્યપદ્ધતિમાં સુધવા હોય, બધા સાથે મૈત્રી હોય અને બધાને સહાય થવું એવી છંછા તેમાં હોય છે. ગાંધીજીના ભાષામાં 'હંદુ' હોય તો, માણસના હૃદયમાં વસેલી આ અદિસાની શક્તિ છે.

પોતે સુખ થવું એવી છંછા પ્રાણીમાત્રમાં છે જ. તેની સાથે આપણે ભલા થવું અને ભલાઈ કરવી એ બીજી છંછા પણ માનવહૃદયમાં કામ કરતી હોય છે. એ બંને છંછાઓ પ્રશ્નિયેરક છે. તેમાં, ભલાઈની છંછામાંથી ને પ્રશ્નિ નિર્માણ થાય છે, તે સુખેચ્છા પર નિયંત્રણ મૂકે છે. સુખેચ્છા કરતાં આ છંછા જેટલી પ્રબળ હોય, તેટલું તે વ્યક્તિનું નીતિવ્રત અધિક પ્રભાવશાળી હશે છે. કસણુ, ભલાઈની છંછામાંથી જ નીતિવ્રતને પોષણ મળે છે. ભલાઈની છંછા ન હોય એવો મનુષ્ય નથી હોતો, એટલે નીતિવ્રત ન હોય એવો મનુષ્ય નથી હોતો. પણ

બવાઈની મંદતા-તીમતાના પ્રગણ્માં નીતિજળની કાર્ય-શીલતા મંદ કે ભેરદાર હોય છે.

૧

પ્રત્યેક માણસના હૃદયમાં રહેનારી એક જીજ્ઞાસુ શક્તિ તે તેલેજળ છે. આ શક્તિ હંમેશાં વ્યક્ત અથવા નક્ત થયેલી નથી હોતી, પણ સુપ્ત હોય છે. પરંતુ તે ન હોય એવો ગતુધ્ય નથી હોતો. જ્યારે કોઈ વ્યક્તિનું આ તેલેજળ નક્ત થાય છે ત્યારે તેના હૃદયે અદ્ભુત કાર્યો થાય છે અને તેનામાં અપાર આત્મજળિતા દર્શાવતી હિંમત આવે છે. તે આજળ પાછળ ન ભેટતાં પોતાનાં જવાં ઐહિક સુખે પર પાણી મૂકી શકે છે, પ્રસન્ન પડે પોતાનાં આશ્વજન, ધનસંપત્તિ કે પોતાના પ્રાણની પણ આહુતિ આપી શકે છે, અને આવી પરે તે દુઃખ સાંતિથી સહન કરી શકે છે. તે સામર્થ્ય કે વળતે પોતાના પૂર્ણ રૂપમાં પ્રગટ થાય છે તે વળતે બધાની નેસર્ગિક લાગણી પણ નાશ પામે છે, અને તેના જીવનને એક વિશિષ્ટ હેતુ અર્થે છે તથા તેની સિદ્ધિ માટે પોતાની જિંદગી અપરંપર કરવાની કલ્પના કરે છે. સુસારથમાંથી પ્રતિસ્પર્ધિત સ્થિતિમાં તેલેજળનું કે રૂપાંતર થાય છે તેમાંથી જ ધાર્મિક, રાજકીય કે હંતર પ્રકારની ક્રાંતિઓ નિર્માણ થાય છે. આ તેલેજળ પ્રથમ કઈ વ્યક્તિમાં નક્ત થશે અને ક્યારે તથા કેમ પ્રગટ થશે એનો નિયમ જણાતો નથી. કોઈ અણુસાધ્ય નિષિત્તાથી અને એનામાં તે હોવાની શંકા પણ કોઈને ન આવી હોય તેવાયે માણસમાં તે નક્ત થઈ શકે છે. પણ એ તેલેજળ અગ્નિ કે શેષ પ્રમાણે પ્રસરનારું હોવાથી પુષ્કળ માણસોને — આજા સમાજનેય — પોતાના પંજમાં લે છે અને એને એ તે શેષ હાથે છે તે તેનાં સાધન બને છે અને તેનાં પ્રચારક થાય છે. તે જળથી નક્ત થયેલી વ્યક્તિ કે સમાજમાં તે અન્ય નિશ્ચયજળ ઉત્પન્ન કરે છે.

૨

પરંતુ આ તેલેજળ અને ઉપર કહેલા નીતિજળ વચ્ચે હંમેશાં સુમેળ ન હોય છે એવો અનુભવ થતો નથી. નીતિજળ ક્ષીણપ્રાય હોય છતાં નક્ત તેલેજળનાં પુષ્કળ ઉદાહરણો મળે છે. ધારી કે કોઈક મોરચક્રાવર ચેહર ચલાવે છે, ક્યાં જવાનું છે એની તેને ખબર છે, અને તે સ્થાન તરફ તે પોતાની ગાંઠ પૂર્ણ વેગથી લઈ જાય છે. વસ્ત્રમાં કોઈકને ધક્કો લાગે કે આધાત થાય તોયે તે તેની જગ્યા પરવા કરતો નથી. અને છેલ્લે ક્યારે પણ હાથ લગાડતો નથી. નીતિજળ વગરના તેલેજળનું કાર્ય આડું હોય છે. એનું ફક્ત તેલેજળ જ નક્ત થયેલું હોય તેવી વ્યક્તિ પોતાનું ધ્યેય નજીકથી હોય છે. અને તે પ્રાપ્ત કરવાનો તેણે નિરધાર કરેલો હોય છે. પરંતુ સાધનની શુદ્ધાશુદ્ધતા વિષે તે ઘેપરવા હોય છે.

ઉદાહરણાર્થે, જે શક્તિથી હિંતરને એક પેટીમાં જમીનને એક જળવાન રાખે બનાવ્યું, તે નીતિરિષેક્ષ તેલેજળનો પ્રકાર હતો. અને એવા જ રચરચના તેલેજળથી ચર્ચાઈ, રટેલિન કે રુએલ્ટે-મિટરાન્નોને નજીક આવેલો પરાજય ધાર્યો અને ધરીરાજ્યોને હારે ખવડાવી. આપણા દેશમાં પણ એક બાલુથી પ્રિથિય સામાન્ય-સાદીને મળજી સંજવાના દૃઢ નિશ્ચયમાં દેખાઈ આવતા સામર્થ્યમાં અને જીજ્ઞાસુ રાષ્ટ્રીય સભા હાસ વ્યક્ત થતા રચરચના નિશ્ચયમાં દેખાઈ આવતા સામર્થ્યમાં જો તેલેજળનો જ મજમાલ થાય છે. તેલેજળનાં જુદાં જુદાં ઉદાહરણોમાં હિંતર, ચર્ચાઈ, રટેલિન, રુએલ્ટે કે પ્રિથિય સામાન્યસાદીના અહીંના પ્રતિનિધિઓના સામર્થ્યને સત્યાગ્રહજળ એવું નામ કોઈ આપવું નથી. પરંતુ રાષ્ટ્રીય સભાના સામર્થ્યને સત્યાગ્રહનું જળ એવું નામ અપાય છે. નિદાન રાષ્ટ્રીય સભાના નેતા — એટલે આંધીજના પ્રથમ અને હેતુ પૂરવું તે એમ કહેવાને કોઈ અડચણ નથી. એમ કેમ ? જાનેમાં શો ફરક છે ?

હિંતર કે ચર્ચાઈ મંડળને સાધનની શુદ્ધીશુદ્ધતા વિષે કશોય આશંક નથી. કોઈ સાધનમાં વિન્ય મેળવી, આપવાની શક્તિ છે એમ તેમને લાગ્યું એટલે મક્ક. એવું સાધન વાપરવામાં નીતિ-અનીતિનો પ્રશ્ન એમને આડે આવતો નથી. અને આપણે જણીએ છીએ કે, જમતમાં ધન અને જળમાં ક્રોધ એવા અમેરિકાના અધેસર લોકોમાં વિન્ય મેળવવા માટે, હતિહાસમાં કદી ન સાંભળેલો એવો સીધો બચકર અત્યાચાર કર્યો. આ રાષ્ટ્રનું પોતાનું તેલેજળ અને તેણે નિર્માણ કરેલા અણુ-જોગજનું તેલેજળ નૈતિક અધિધાનની રીતિએ એક જ પ્રકારનું — એટલે નીતિરન્ય છે. બંનેની પાછળ કોઈ પણ ભતનું નૈતિક નિયંત્રણ નથી. ફક્ત તેલેજળ અને સત્યાગ્રહ એ બંનેની વચ્ચે આ જ મોટો ફરક છે.

પોતાનું જીવન અને માર્ગ શુદ્ધ હોવાં જોઈએ, ખજા સાથે પોતાનો જવહાર ન્યાય, મૈત્રી અને સહાયકશક્તિનો હોવા જોઈએ — ફક્તમાં, પોતાની જાતિ અને વર્તનમાં બવાઈ, અહિંસા બિતરે એવી ગતુધ્યમાત્રમાં જે અંતઃસ્ય પ્રેરણા છે, તેનું નિયંત્રણ સ્વીકારવાની આતુરતા ઉપલ્લાં સપોરેલી હતી થઈ નહીં. તેમને નીતિજળ પર શંકા નહોતી. નીતિજળ જ સત્યનું મૂળ અધિધાન છે એમ તેમને લાગતું નહોતું. અને તેમ લાગતું નહોતું તેથી જ નીતિરન્યગતિનો કોઈ પણ વિધિનિયમ ન રાગવાં હાથમાં આવે તે સાધનનો અને સજી તે માર્ગનો આશ્રય તેમણે લીધો. તેમના તેલેજળનું પર્યવસાન ઉપર અણુ-જોગજમાં થયું !

૮

માણસના નીતિજળથી વિરુદ્ધ તેલેજળ એટલે આતુરી સંપત્તિ (હિંસા). તે જ તેલેજળ નીતિજળ

સાથે સુસંવાદી હોય, એટલે સત્યાગ્રહ (અદિ'સા—શમરાન્ત્ય—દેવીસંપત્તિ). કોઈ પ્રવૃત્તિનું ધ્યેય હકાત અને ન્યાય પણ હોય. તે ધ્યેય સાધવા માટે અન્વેષ ઇચ્છાશક્તિ—તેજોબળ પણ કાર્યકર્તામાં હોય. તે પણ તેટલા પરથી જ તે પ્રવૃત્તિને સત્યાગ્રહ કહી શકાય નહીં. કારણ, સત્યાગ્રહ માટે સફલેશની સાથે જ અદિ'સક શક્તિ અને વર્તનથી વિસંવાદી એવા કોઈ પણ સાધનનો ઉપયોગ ન કરવાના સંયમકારી બનવી જોઈ હોવી જોઈએ. તેમ હોય તો જ તેને સત્યાગ્રહ એવું નામ આપી શકાય.

પ્રત્યેક માણસના હૃદયમાં સત્યાગ્રહનાં બીજો છે. ને બીજો એટલે પોતાના ધ્યેયમાંથી તણુ પણ વિચલિત ન થનારું અને અન્વેષ એવું બંધત કે સુખ તેજોબળ, અને તેની સાથે સુમેળ સાધીને વર્તવું બહાઈની શક્તિમાંથી નિર્માણ થતું નીતિબળ. પોતાના અંતઃકરણમાં રહેલા આ બેવડા બળનો પરિચય આપણને થાય, તો ગાંધીજીનું 'પરોચ્છર એટલે સત્ય, અદિ'સા, પ્રેમ, સત્યાગ્રહ એટલે આત્મબળ' વગેરે ધર્મની પરિભાષામાં રત્નકરેણું નિષ્પણ અને તે પર વારંવાર ભેરેલાનું કારણ સમજવું આપણને હજી લાગશે નહીં.

(આદિ)

ક્રિ. ધ. મશરૂવાળા

અશ્રદ્ધાનાં ફળ

[૧૯૩૮થી ૧૯૪૫ સુધીમાં સુબઈ સરકારે એલા વર્માશિશુ પ્રયોગનો સકારી હુકમ]

વર્મા-શિશુ, પાયાની કેળવણી, કે હવે 'નવી તાલીમ' કહેવાવા લાગેલી શિશુપદ્ધતિનો જન્મ ઈ. સ. ૧૯૩૭-૮માં થયો. કહેવાય છે કે, મોટી સામાજિક કે શાળાકીય કંતિ થવાની સાથે પહેલા ફેરફાર જોઈ શકાય છે. હોય કે સૂચનો હોય, તો તે કેળવણીમાં હોય છે. ૧૯૩૭-૩૮ એટલે કૅમ્બ્રિજી પ્રધાન-મંત્રીનું સત્તા ઉપર આગમન. પેટીએથી શુભામ દેશમાં અરબીપરથી સ્વતંત્ર સત્તાની અસર પેણ કંતિ જેવી થઈ હતી. વર્મા શિશુનો ઉત્તમ એને આભારી હતો.

સ્વાભાવિકપણે પ્રાંતીય પ્રધાનો શિશુ ખૂબ વધારવા માગે જ. એમ કરવા એમને એક મોટી ખોટ એ કે તેને માટે પૈસા જોઈએ. જો તે મળે તો ચાલુ રહે શાળાઓ બોલાય, શિક્ષકો નિમાય, રાયરચીકું ને મકાનો અપાય, અને માળખો છાકરાં મોકલવાનું જો ન માને તો ફરિયાદો કાઢે પણ કાઢ્યાં પણ તેથી કેળવણીમાં કંતિ ન પણ થાય. પરંતુ એ વળી બીજી વાત.

શાળાઓ વધારવાનું આ કામ ઉપાડવાને માટે પૈસાની ખોટ ભારે એક જોવી હતી અને આજે પણ છે; અને મને લાગે છે કે, દસ-પંદર વરસ તો હજી તે રહેવાની. એટલે વહીવટી નજરે જોતાં, કેળવણીમાં આગેકદમ ઉભાવા માટે આ એકનો ઉપાય ચોધવા જોઈએ.

એટલું જ નહિ, બીજી એક મોટી જરૂર હતી અને તે, આવડા સ્વરાજને સંધાર કરવાને માટે, કેળવણીમાં કંતિ કરવાની. દેશમાં, સ્વરાજની કેળવણી સમવાની. તેને માટે વિચાર કરવાની જવાબદારી હિંદુમાં કંઈ આણનાર નેતાવર્ગની હતી—એટલે કે ગાંધીજીની હતી. ઉપરની નાણાંની બીડના સંજોગમાં વિચાર કરતાં, આ કંતિધારીએ એક કાંઠે ઉપરની એક નજરે પહોંચી વળે એને સંતો

રત્ન કર્યો, જે વર્મા-શિશુ પદ્ધતિ છે. એને માટે સચેદ નામ શિક્ષકનો વ્યોગપદ્ધતિ છે. કેમ કે તે મુખ્યત્વે હયોગ અને ક્રિયા દ્વારા શિશુ સાધવા માગે છે, આ પદ્ધતિ એવી છે કે તે, શુભામીમાં નહું—મોપરી-અને-ગોબલુ-વણુ યઈ એવા શિશુને પાઈ ઇવન અને હયોગ સાથે સાંધી આપે છે; અને તેથી તે પણ એક મોટાવત્તો છતાં ધનનો કલ્પાદક થઈ જાય છે. આથી તે કેળવણીને 'સમતી કેન્દ્રવર્તી' એવું સ્વક નામ પણ આપવામાં આવ્યું છે. આ કેળવણી કમાઈ શકે છે, એટલું માન્યા પછી, તે આટલું કમાય ને એટલું તો ન કમાય, એવા કોરો કલ્પિયા કરવાની વિવંશમાં પડવાની જરૂર નથી. એ દ્વારા સંખીન શિશુ સધાય અને તેની સાથે કાંઈક મળતર થાય, તોય એણે પોતાની જાતમાંના કાંઈક સિદ્ધ કરી આપેલા ગણાય.

૨

આ દૃષ્ટિએ જોતાં, એ કાંઈ આજ પૂરાં આઠ વર્ષ થતાં સિદ્ધ થયો ગણાય. બિહાર પ્રતિ એ જતાવવાનું એવું લીધું છે, એમ જણવા મળે છે. ત્યાં પણ ૧૯૪૦થી સરકાર-પલટો થયેલો; પરંતુ સાંબંધ્ય પ્રમાણે, ત્યાંના શિશુખાતાના અમલદારો પ્રયોગમાં શ્રદ્ધાવાળા હતા, અને તેથી તેમણે તે પ્રયોગને પોતાની સમજણકિ પ્રમાણે ચલાવ્યો અને અશ્રદ્ધાની આંધ્ર તેને આવવા દીધી નહિ. હમણાં સુબઈ સરકાર વરફી તેના વર્મા-શિશુ-પ્રયોગનો, (નવેમ્બર, ૧૯૩૮થી એપ્રિલ, ૧૯૪૫ સુધીમાં થયેલા સમનો) દેવાલ જાહેર પડ્યો છે. ને. જોતાં લાગે છે કે, બિહાર પેટ અહીંને માટે ન હતી સાચા. સરકાર-પલટાએ અહીં ચોક્કસ આ પ્રયોગના કાળને કાળ્યું અને સ્વરાજ્ય છે, એમ એ દેવાલ પરથી લાગે છે. સારી વાત છે કે, પાછા પ્રાંતીય

પ્રધાનો પોતાના આ કામને કળને લેવા આવી પહોંચ્યા છે. આ રજા પણ તેઓ એક મોટી કાંતિના ભેરે આવે છે. તેની અસર કેળવણી ઉપર પણ પડતી જ નહોતી. આ અપૂરા રહેલા પ્રયોગમાં પાછા જવ પુરાશે, એ તો નક્કી માનવું નહોતું.

૩

સરકારી અમલદારોની અધ્યાપની વાત કહું છું ત્યારે મને એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. ૧૯૩૮માં કેળવણી-ખાતાના (કેટલાક મોટા) પ્રાંતિક અમલદારો વર્ષા આવ્યા હતા. તેમની ગાંધીજી ભેટે પ્રશ્નોત્તરી રાખી હતી. તે દરમિયાન એક પ્રશ્ન ગાંધીજીને એવો પૂછવામાં આવ્યો હતો કે, તે કોંગ્રેસી પ્રધાનો નહ — પાછા રાજીનમ હોય, તો આ ચોળનાનું શું ?

ગાંધીજીને જવાબ આપે પછી યાદ રાખવા ભેરે છે. તેમણે કહ્યું કે, શું હું આ રાજકારણની વાત કરનારાની સલામાં છું ? તમને શિક્ષણસાક્ષીઓને આની શું કામ થિંત્યું ? આ ચોળનાની વસ્તુ મેં રાજકારણથી નથી તમને કહી. તમે એનો શિક્ષણ તરીકે વિચાર કરો, અને તે તરીકે તમે તેને પસંદ કરો તેટલું અપનાવી આગળ પ્રયોગ કરો ને સુધારોવધારો. ગાંધીજીએ કહેલી આ વાત કાંઈક બિહારે પાળી ખાલી. સુંમઈના રિપોર્ટ કહે છે કે, ૧૯૪૨-૪૩ સુધી પ્રયોગને પાંચમા ધોરણ સુધી આણવામાં આવ્યો અને પછીથી તે બંધ કર્યો, કારણ કે, “ચોળનાની પ્રગતિ વિશે સરકારને સાવ ખાતરી પડતી નહોતી.” તેમનું ચાલત તો તેઓ તો આ બંધ જ કરત. પરંતુ મધ્યસ્થ સરકારની શિક્ષણ સલાહ સમિતિ વચ્ચે આવી અને જેવું તેવું પણ આ પ્રયોગ-ખાતું ચાલુ રહેવા પામ્યું. તેથી ૧૯૪૫-૪૬માં પ્રયોગ છઠ્ઠા વર્ષમાં શરૂ થયો અને આ વર્ષે સાતમા વર્ષમાં ચાલ્યો.

સરકારી હેવાલ લોકો સામે બહુ ફરિયાદ કરતો લાગે છે તે કબજ કરે છે કે, શરૂમાં લોકો ને કેળવણીકારો ખૂબ હત્યાહી હતા. પણ પછીથી “એ હત્યાહી મોસરી ગયો અને શિક્ષણ પ્રત્યેની બેપરવાઈની ટેવવાળી રુચિ પાછી આવી ગઈ.” એવું કારણ શું ? હેવાલમાં મુસ્લિમ વિરોધ એક ગણાવ્યો છે. ઉપરાંત કહે છે કે, પોતાના ઊંડા માટે કારકુની ચાલતાં માખાપો પણ સામે થયાં !

આ કારણો પૂરતાં નથી લાગતાં. એમ પણ કેમ ન હોય કે, પ્રજા ભેઈ ગઈ કે સરકારી ખાતાએ ગાંધીજીના પ્રયોગને પણ પોતાની ધરેડનો કરી દીધો છે ? તેને આમાં અશ્રદ્ધા જ હતી. તેની બુદ્ધિ કેવળ નોકરની જ હતી.

તેથી સરકાર ફરવાની સાથે તે ફરી; અને હૃમી/કલ્મ-સરકાર એને પસંદ નહોતી કરતી, એ તો ઉઘાડી ખીના છે. તેથી તો સરકારે આ કામ માટે નીચેથી પ્રબળીય સલાહ સમિતિએ ૧૯૪૦ના સપ્ટેમ્બરમાં રાજીનામું આપ્યું. અને પછી ૧૯૪૩માં નવારે. મધ્યસ્થ સરકારની શિક્ષણ સલાહ સમિતિએ કહ્યું ત્યારે ફરી સમિતિ નિમર્ણ-અને તેમાં અર્થ ઉપર અમલદારો લેવાયા.

૪

ઉપરની વસ્તુની છાપ, આ સરકારી હેવાલ વાંચતાં પણ, આપોઆપ મન ઉપર પડે છે. પ્રયોગ કરવામાં, ચાલુ શિક્ષણની ભેદાંશથી મુક્ત વાતાવરણ બાગ્યે જ રખાણું લાગે છે. મૂળકલ્પો તથા બાળકની આસપાસનું સમાજ-જીવન અને પ્રકૃતિ — એને કેન્દ્રમાં લઈને શિક્ષણનું કામ કરવામાં આવતું નહોતું. તેને ખાલે ‘હયોગ+વર્ગના વિષયો’ એ સૂત્ર લગભગ સમજીને ચાલવામાં આવ્યું છે. તેથી હયોગનો સમય રોજ એસી મિનિટ કરી નાંખી બાકીનો વખત કહેવાતા શિક્ષણ માટે આપવા ઉપર પ્રયોગ આવી રહ્યો.

અને પ્રયોગની કરી પ્રતિષ્ઠા પણ બાગ્યે કોઈના મન ઉપર રહી હોય. રિપોર્ટ સાફ શબ્દોમાં જણાવે છે કે, વર્ષા-ચોળનાના શિક્ષકો અધ્યાપન મંદિરમાં બે બેજે તે ઊતરવું બહાવ છે, અને ખાતાના અમલદારો તથા નોકરોની નજરમાં એ શિક્ષકો ઊતરતા છે એથી છાપ હોય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં એ પ્રયોગ ન જ, ફળી શકે, એ હવાઈ છે.

હવે પાછા પલટો. થયો છે, તેથી પ્રયોગને ભેઈવું વાતાવરણ મળી શકશે. પણ એ પૂરવું નથી. આ પદ્ધતિમાં મુખ્ય આધાર શિક્ષક ઉપર છે, એ સ્વિશેષ સાચું છે. તે વખત એ ચાલી જ ન શકે. રિપોર્ટ કહે છે કે, “આ શિક્ષકને તાલીમ આપવા માટે અધ્યાપન મંદિરો ચલાવવા પૂરતા અધ્યાપકો નથી મળતા, તે સાદુ તેમની જ એક મધ્યસ્થ કોલેજ હોવી નહોતી. સૂચના સાચા છે. એટલું જ નહિ, પ્રયોગ હવે બધે લાગુ કરવા છે, એ ધોરણે કામ ચાલતું નહોતું. અને જો હ વર્ષના પ્રયોગ કરવા છે, તો અંગ્રેજી શીખતી મિડલ સ્કૂલ નાખે યવો નહોતી. નહિ તો આ પ્રયોગની પ્રતિષ્ઠા નહિ થશે. અને અભ્યાસક્રમને પણ સરળ અને સહજ કરવો નહોતો. આ સરકારી હેવાલ એ બધું કરવાની તૈયારી તરીકે ઠીક સરવેયું આપે છે.” આ પ્રયોગમાં રસ ધરાવનારાઓએ તે બેજું નહોતું.

૪-૭-૪૬

મગનભાઈ દેસાઈ

ભગવદ્ગીતા ઉપર એક પ્રવચન

[કંચીના રામકૃષ્ણ નિરાનવા અહેમલ તરીકે સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણને ગીતા પર આપેલું નોંધેનું વ્યાખ્યાન અંગ્રેજી માસિક 'પ્રભુદ્ ભારત' (મે, ૧૯૪૬) માંથી ઉતાર્યું છે.]

૧

ભગવદ્ગીતા એનું પુસ્તક છે કે, યુગોથી એણે આપણા કરોડો દેશભાઈઓને સંતોષન આપ્યું છે, — આપણને જ નહિ, આપણા દેશ બહાર પાંચ અનેક લોકોને. દુબી આશિઓને એણે ઠિલાસો આપ્યો છે; ધવાયેલાં દિવસે એણે રૂઝ આણી છે મહાન શંકરાચાર્ય પોતાના ગીતાભાષ્યમાં કહે છે કે, ગીતા 'સમસ્ત-વેદવિગ્રહ-સંગ્રહ-મૂલમ્' — બધા વેદોના અર્થના સારના સંગ્રહરૂપ છે, અને તેમાં સત્કલ્પસ્વાધિપતિ — ચારે પુરુષાર્થની સિદ્ધિ રહેલી છે.

અને આ પ્રકારની સ્તુતિ માત્ર આપણા આચાર્યએ જ કરી છે એમ નથી. બહારના લોકે પણ તેને એનું પ્રમાણપત્ર આપ્યું છે. રોમન હેરિટ'એ ગીતાના પહેલ-પ્રથમ થયેલા અંગ્રેજી અનુવાદની પ્રતિાવના લખી છે, તેમાં એ કહે છે,

“હિંદુ ધર્મ અંગ્રીસેનું આધિપત્ય ગુરુ કરો ત્યારે પણ આ ગીતા જેવાં લખાણો તો ટકી રહેવાનાં છે. એ દેશનાં બન અને આભાદીનાં કિંમતરચારો લોકોને યાદ પડે નહિ હોય, ત્યારે પણ આ અને એના જેવાં ગ્રંથો ટકી રહ્યાં કરશે.” એને કહેવાની અતલબ એ હતી કે, આ પુસ્તક નથી પ્રાચીન કે નથી અર્વાચીન, નથી પૂર્વનું કે નથી પશ્ચિમનું; પરંતુ એ તો એક માનવ ધર્મશાસ્ત્ર છે; તે એવાં મૂલ્યવાન સત્યો રજૂ કરે છે કે જે માનવતાના ઘડતરમાં જ નહિ પહેંચી ગયાં છે. તે નહિ માનવ આત્માના હાડ સાથે જડાયેલી વસ્તુ છે. તેમાં કોઈ સાંપ્રદાયિક ધર્મવતર નથી. તે કોઈ જડ ધર્મસિદ્ધાંત તમારી પાસે પ્રતિપાદન કરતી નથી. અમુક વિધિ કે અમુક મંત્રોનો આચાર પાળવાનો આગ્રહ કરનારું એ પુસ્તક નથી. એ તો એવા કેટલાક મૂળવિચારો, એવી કેટલીક ઔદિક દલ્પનાઓ આપી દે છે, કે જે, માનવ સ્વભાવ જેવા છે તેવા રહેશે ત્યાં સુધી, હમેશા ચિંતન રહેવાનાં. રામકૃષ્ણ ગિરોને એક વખત પર જ ગીતાની એક આવૃત્તિ બહાર ત્રાડી છે, તેની પ્રસ્તાવનામાં આલંકાર હાસરડી કહે છે,

“સનાતન દિવસરીતું સૌથી સર્વોચ્ચ નિષ્કલ્પ આશા છે. શાશ્વતની પ્રાપ્તિ માટે મનની માનવલતને માટે મહારૂપ પુસ્તક જો તમારે જોઈતું હોય, તો તે આ રજું. એમાં આધ્યાત્મિક વિકાસનું સૌથી પદ્ધતિસર નિષ્કલ્પ કસબમાં આવ્યું છે અને તે માનવલતને માટે કાયમી કિંમતની વસ્તુ છે.”

આમ, જો જોશો તો જાણો છો કે, હિંદુમાં તેમ જ હિંદુ બહાર, આ ગ્રંથ આદર પામ્યો છે.

૨

આ મહાન ધર્મગ્રંથ વિષે લખાણથી કહેવા માટે એક વ્યાખ્યાન બસ ન થઈ શકે. એટલે એનાં કેટલાંક મૂળ લક્ષણો વરફ ધ્યાન મેંચવાની જ મારી ઇચ્છા છે. ગીતાના અધ્યાયોને અંતે ગીતા માટે આ ત્રણ વિશેષણો વાપરેલાં તમને જોવા મળશે — ‘બ્રહ્મવિદ્યા, યોગશાસ્ત્ર, કૃષ્ણાનુનસંવાદ.’ આપણે આ ત્રણ વિશેષણો એક પછી એક લઈએ અને તેમને સમજવા પ્રયત્ન કરીએ.

(૧) બ્રહ્મવિદ્યા એટલે સત્યનું તારિક-નિષ્પણ. સત્ય શું છે તેનું તર્કશુદ્ધ વર્ણન એ આપે છે.

(૨) એ સત્યને પાળવાનો માર્ગ યોગશાસ્ત્ર બતાવે છે.

(૩) માનવ આત્મા પરમાત્માની સમીપતા મેળવે છે, એકાદી ઇલાહા એકમેવ પરમાત્મા આગળ સાક્ષાત્ જોશે. રહે છે, તે વસ્તુ છે કૃષ્ણાનુનસંવાદ. કૃષ્ણ પરમાત્મા અને અનુન ઇલાહા એકબીજાની જોડે સંવાદ કરે છે, સાંનિધ્ય સેવે છે.

આમ તત્ત્વજ્ઞાન કે દર્શન, નીતિશાસ્ત્ર, અને ધર્મશાસ્ત્ર ત્રણે આમાં. બ્રહ્મવિદ્યા સત્યનું દર્શનશાસ્ત્ર છે. યોગશાસ્ત્ર તેનો નીતિમાર્ગ છે; અને કૃષ્ણાનુનસંવાદ એ પરમ સત્યની પ્રાપ્તિને આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કાર છે.

૩

આ અંગે થોડી બાબત વરફ તમારું ધ્યાન મેંચવા માયું છું. મેં ‘કલું’ કે બ્રહ્મવિદ્યા એક દાર્શનિક નિષ્પણ છે. આપણે હિંદુમાં કહી કહેતા નથી કે ભુદિને દબાવવી જોઈએ. આપણે કહી કહેતા નથી, ‘ચૂપચાપ માની લો. ને સવાલ ન પૂછતા.’ બ્રહ્મવિદ્યાનો આપણો પ્રમાણગ્રંથ બ્રહ્મસૂત્ર છે; તેનો પ્રારંભ આ સૂત્રથી થાય છે —

અવાજનો જ્ઞાતિવાચા. એટલે હવે બ્રહ્મ વિષે તપાસ કરીએ. જિજ્ઞાસા એટલે તપાસ, બૌદ્ધિક તપાસ, તર્ક કે ન્યાય પુરઃસર વિચારણા. બ્રહ્મસૂત્રનું પ્રથમ સૂત્ર આ તમને કહે છે.

અને દર્શનશાસ્ત્રના આ પ્રશ્ને આપણે કઈ રીતે કહેવા પ્રયાણ કરીએ છીએ? એનો જવાબ બીજું સૂત્ર આપે છે :

જન્માદય યતઃ ॥

આ બધું દરેક સામાંથી નીકળ્યું છે? એનું કોઈ મૂળ સત્ છે? આ બીજા સૂત્રનો અનુબંધ તેતિનીય લપનિષદની શુશુવલ્લી સાથે છે. તેમાં એમ છે કે, શિષ્ય શુરુ પાસે જઈ પૂછે છે,

અગિયે મળવો મળાં હિત ॥

હે ભગવાન, બ્રહ્મ શું છે તે મને સીખવો.

ગુરુ તેનો જવાબ કહે છે —

તપસા મળાં વિનિષ્ણાસવ્ય ॥

બ્રહ્મ અથવા આદિસત્ય શું છે તે સમજવા તું સ્વતંત્ર વિચારણા મનસિક તપ કરી પ્રયત્ન કર.

યતો વા ક્ષમાનિ મૂતાનિ જાવન્તે, યેન જાહાન્તિ જીવન્તિ, યત્ પ્રમાન્યમિલંકિયન્તિ, તત્ મળા ॥

જેમાંથી આ ભૂતપ્રાણીઓ જન્મે છે, એ જન્મેલાં સૌ જોના વડે જીવે છે, અને જેવડે જોનાં જન્મને પ્રવેશી નથી છે, તે બ્રહ્મ છે.

આ વિશ્વનું ચરમ તત્ત્વ એવું એ બ્રહ્મ શું છે તે શોધવા મથો. આ બધું વિશ્વ શું છે તેનો ગૂઢ કાયદો એ જાણી આપશો.

શિષ્ય કહે કે આગળ ચાલે છે. ગુરુ કહે છે, (૧) સન્નમ્ મળા. અન્ન બ્રહ્મ છે; (૨) માણવ્ મળા. પ્રાણુ બ્રહ્મ છે; (૩) મનો મળા. પ્રાણુઓનું મન બ્રહ્મ છે; (૪) વિજ્ઞાનમ્ મળા. માનવબુદ્ધિ બ્રહ્મ છે.

શિષ્ય જગત તરફ જુએ છે. તેમાં તેને વ્યવસ્થા દેખાય છે, અદૃશ્ય ક્રમિકતાનો વિકાસ જણાય છે. તે જુએ છે કે, જગત તરફ અથવા સન્નમાંથી વનસ્પતિસૃષ્ટિ વિકસી છે, તેમાંથી પ્રાણુસૃષ્ટિનું મન પ્રગટ્યું છે, અને તેમાંથી માનવચિત્ત કે વિજ્ઞાનસૃષ્ટિ જન્મી છે. આમ

મતેશ્વરો વિજયતેતમામ્

વેદો જેટલી ન્હી એક કલ્પના છે — વિરાટ સમાજ-પુરુષ મનુષ્યરૂપી છે અને તેના મુખમાંથી બ્રાહ્મણ, બાહુ કે છાતીમાંથી ક્ષત્રિયો, હૃદયમાંથી વૈશ્યો, અને પગમાંથી શૂદ્રો જન્મ્યા છે. અથવા કહો કે, તેનું મુખ કે આંધુ બ્રાહ્મણ છે, છાતી ક્ષત્રિય છે, પૃથ્વ વૈશ્ય છે, અને પગ શૂદ્રો છે. વર્ણધર્મો સંસ્કારોવાળા સમાજને પોતાનું વિરાટ રૂપ આમ દેખાય, એ સમજાય એવી વાત છે.

આજનો લોકસાહી વેદ (આતુવેદ પછી તેનો કેટલાયો અંક આવે છે) પશ્ચિમી લોકોના 'ઇન્ડો-ઇરોપિયન'ના અંકો પેઠે આનો પણ અંક રાખ્યો હોય તો સાચું! અસ્તુ.) આજના મન્યતરનો વેદ લોકસાહી છે, એમ કહી શકાય. તે વેદે જે પોતાના વિરાટ સમાજપુરુષની કલ્પના કરવી હોય તો કેવી કરે? કાંઈ કવિ સમાજ-વેદાંતે આ કલ્પના આલેખી બતાવવા જેવી છે.

શ્રી. હાકાસાહેબે હામણાં ક્યાંક લોકસાહીના પ્રવીક રૂપ 'મત'ને મત ભગવાન કહ્યા છે. આજના સમાજના ઉદ્ભવ અને આરંભ મૂર્તિ એ છે, અથવા લોકા વળતમાં હિંદમાં એમ યશો, એ વેદિક વાત ગણાય. આ ભગવાન મનુષ્યરૂપી છે? મને લાગે છે કે, એ એવા નથી.

વિકાસક્રમમાં ઉપર ઉપર પ્રગતિ થઈ છે. કેઈ અદિભ્યશૂન્યને લઈને તો આમ ન બની શકે. દરેક વસ્તુઓનું મૂળ કેવળ અનસ્વિતા ન હોઈ શકે. વિશ્વમાં તો કમ છે, પ્રગતિ છે, અને પગલે પગલે આપણે આગળ જઈએ છીએ. આ દરેક જગતના વિકાસમાં આવું વ્યવસ્થિત અને કમળદ્વ લેઈ જવાપણું હોવાથી, તેને તે પ્રમાણે દોરનાર, પ્રમુખ કરનાર કેઈ મૂલતરફ જોવું જોઈએ. એટલે જવાબ આપવામાં આવે છે, (૫) આન્દમ્ મળા. દિવ્ય આન્દ જેવું એક મૂલતર છે કે જે આ બધી ભૂમિકાઓમાંથી કરી રહ્યું છે, તથા વ્યક્ત જગતની આ અનેકવિધ લીલાનું મૂળ છે. એવું એક પરમતત્ત્વ છે કે જેના વિના તમે જગમાંથી જીવન તરફ, જીવનમાંથી માનસિક અનુભૂતિ તરફ, માનસિક અનુભૂતિમાંથી માનવ બુદ્ધિ તરફ, અને માનવ બુદ્ધિમાંથી દિવ્ય આન્દ તરફ થતા આ સ્થિર, ભ્રમ્યમુખી વિકાસની કશી સમજૂતી ન આપી શકો. આ ભ્રમ્યમુખી પ્રગતિ જ જગતમાં પ્રવર્તતી વ્યવસ્થિત અને વિકસસીલતાની સૂચક છે; અને જ્યાં જ્યાં વ્યવસ્થા અને પ્રગતિ હોય, ત્યાં ત્યાં કેઈ નિયામક અને માર્ગદર્શક શક્તિ કામ કરી હોય જ. માનવ ચિત્ત એ શક્તિ ન હોઈ શકે; કારણ કે તે પોતે જ એક કાય્ અથવા પરિણામ છે. માટે કેઈ અભૌતિક પરમ તત્ત્વ હોવું જોઈએ. (તેના સ્વરૂપ વિષે વિચાર હવે પછીના અંકમાં)

—આહ

મત ભગવાનમાં બ્રહ્મ હોવી એના અર્થ જ એ છે કે, પેલા ન્હીના કાળના ભગવાનની પેઠે તેને સર્વજ્ઞ સર્વશક્તિમાન માનવો જોઈએ, કઈ બાબત તમે મતને પૂછો અને તેનો ઉત્તર એ નહિ આપે? એ સર્વજ્ઞ ન હોય તો આ બધી જ શી રીતે શકે? અને એવા કથો આજના લોકસાહી માથાનો માનવી છે કે જે એમ કહે કે, બહુમતી હોય પછી તે ધારે તે કરી ન શકે? મત ભગવાન જ્યારે બહુમતીરૂપે પ્રગટે છે ત્યારે તે કાલરૂપ બને છે — તે સર્વ શક્તિ ધરાવે છે.

અને મત ભગવાન આજે એટલા સર્વવ્યાપી હજી નથી થયા. તેથી તો તેના ગોરા બક્રો વરસોથી તે ભગવાનમાં ન માનનાર નારિત્કો સામે લડ્યા કરે છે! જે વિશ્વકુદ્ધો લોકસાહીના વિન્યને માટે લડાયાં હત્યા, એના બીજા શો અર્થ થઈ શકે? ગોદ, અહ્યા, ઈશ્વરને પણ બધા ક્યાં માને છે? છતાં તે સર્વવ્યાપક છે જ. તેમ જ મત ભગવાન પણ છે, અને એમની આજુ વિશ્વકરમાં પ્રવર્તાવવા માટે તેના બક્રો-જેહાદો ખેલવા ચારે પાસે તૈયાર રહે છે.

આવા આ પ્રસુનું સ્વરૂપ શું? એમના વેદમાં વાક્ય

છે કે, સર્વં દ્રવ્યં સજ્જ સમ્યક્ । બલેા બૂખ પણ મત
ભગવાનના અધિરામ્યમાં એક જ મત ધરાવી શકે.
અહીંયાં, બધા જ પંડિત છે, માનીને ચાલવામાં આવે
છે — શ્રુતિ વૈવ શપકે વ પઠિતા: સમદક્ષિત: એ ન્યાયે લોક-
શાહીમાં બધા જ પંડિત છે. તમે ગુણીને કહી બે મત
આપી શકો ખરા ? શું દરેક જાણને પોતાનો મતાધિકાર
ભોગવતાં નથી આવડતો એમ ? ચૂંટણી વખતે બજારદાર
કોઈ મતદારને સલાહ આપીને તેનું અપમાન કરેા તેા ।
મત-વેદમાં એ ભારે શુભેા છે, કારણ કે એના મૂલમાં
માયાની બેદરદિ રહેલી છે કે, કેટલાક મતદારને મત
આપનાં નથી આવડતો ! આમ માની તેા લોકશાહીનું
આખું સાજ જ કયા પાયા ઉપર બેઠું રહે ? બલે,
છાંનામાના, આડે અવળે વખતે, તમે એ બેદરદિ રાખીને
માયામાં રહી મતદારને ભણાવો, — છતાં પણ ભણાવી
શકો, — પરંતુ પ્રાચીન ચાતુર્વેદ્ય વિરાટપુરુષમાં જેમ
પચમ વર્ણને સ્થાન નથી છતાં તે અજ્ઞાનરૂપે બલે ટકે,
તેમ જ આ મતવેદમાં પણ છે. મતદારને પોતાના
ભગવાનને મત-અર્થ આપતાં નથી આવડતું, એમ મ્હની
ન શકાય.

આવા મત ભગવાનનું સ્વરૂપ શું ? કોઠે બક્તે
સમાધિ ધરી એમના સાક્ષાત્કાર કરેા નેહ્યે. એમાં
પણ એક સાધવાની રાખવી નેહ્યે. મત ભગવાનના
ભક્તોમાં ધર્મ, ભતિ કે કોમ નથી. એટલે એમનું ૧૫
કલ્પવામાં કૃતપરસ્તી ન નેહ્યે. છતાં, માનવજાતિને
ચાર્યા છે. પૈલા માનવવંશસાક્ષી કહે છે એમ, માનવી
તેના જગતમાંથી કશુંક ઉપમાન જોળીને આવી કલ્પના
કરી શકે. અને તે કરવાનો પણ ખરો. એ કલ્પના કરવાને
માટે કવિ-સમાધિ લગાવવી નેહ્યે. એમ કરતાં મને
લાગે છે કે, મત ભગવાન બ્રહ્માંડ જેવા ગોળ હશે. ગોળ
આકૃતિને ગણિતશાસ્ત્ર સમાનતાની મૂર્તિ — પશુદંતિ માને
છે. શૂન્યમાંથી જ સૃષ્ટિ થાય છે ને ? તેા પછી મત
ભગવાન ચતુષ્કોણ હોય એમાં કયો નૈવાર્ધિક વધુવાધો
પાડી શકવાનો હતા ! મત ભગવાન પૂર્ણત્વનું એ લક્ષણ
ધરાવે છે જ. સકળ લોકશાહી સૃષ્ટિના એ સરજનહાર
છે. એમને રાન તેમનાં સૌ મતદાર બાળકો સમાન છે.
એમને બેદ નથી; એટલે જ તમે મૌ-માયાના બેદ વચરની
વાત કહી શકો છો કે, મતારૂઢ એવા આ યંત્ર જગતમાં,
નાનાં મોટાં લાગનાં છતાં, બધાં ચક્રો, ખીલ, અને
લટિા તથા બીજાં બધાં અંગોને એક જ મત મળી શકે
છે, અને મત-પ્રજ્ઞ પોતાની એ માયા વડે એ બધું ચાકે
ચકાવી ચલાવે-રાખે છે. બે મત ભગવાનને મૌ-માયું
કે પચન્નેટ હોય તેા મુરકેડી પડે. કેમ કે એમ હોય તેા,
કોઠે, ઉપર નીચેના ફલાણા અંગમાંથી અમે નીચ્છ્યા

બલે, એમ કહી શકે ને ? એટલે મત ભગવાન ગાગર-વત્
ગોળ પેટાળા છે; એટલે દરજ્જે એ પ્રભુરા છે. માત્ર એક
જગ્યાએ કાણા જેવું નાનું મૌ છે, અર્થાં તમે મત-અર્થનું
નેવલ ધરી શકો.

અને આ મારા સાક્ષાત્કારને પુરાતત્ત્વનો પણ પુરાવો
મળે છે. આનંદાલ ધીને બદલે વીજળીના દીવા થવા
લાગ્યા છે, એમ જ પ્રાચીન બેલટના બેલ જઈને આને
ધાગા જેવી ચિત્રરશ્મીઓ વપરાય છે. બાકી મત ભગવાનની
પૂલમાં તર્કથી ગોળ પિંડકાન જ થયું હવું.

ગોળ હોવાથી મત ભગવાન અમે તેમ ગણી પણ
શકે છે. ઈશ્વર કે દેવ શું કરેા એ કોઈ બલ્હી શકે છે ?
છતાં જોશીએ અને યોગીએ કાંઈક ચાલેા નેહ્યે શકે.
તેમ જ આ મત ભગવાનનું છે. ચૂંટણીમાં આમ ને તેમ
તમે તમારેા મનુષ્ય પ્રયત્ન બલે કરો. તેનાં જોશીએ
અને તંદિદેા પાસે બંને વરતારા મેળવેા ને પૂલપાંડો
આલે કરાવેા. પણ છવટે તેા મત ભગવાન પોતાના
ઉદરમાંથી પ્રગટ કરે ત્યારે જ તે ખરેખર જાણાય. તેથી જ
રાવજોનાં રાજ્ય નૌગણે બપ, તેમ મત ભગવાનની
સૃષ્ટિમાં પણ ચર્ચાંદો જેવા માંધાતા પણ ધડીનાં છકા
ભાગમાં હતા ન હતા થઈ બપ છે. પ્રયત્ન કરવેા આપણું
કામ છે; ફળ આપવાનું મતેશ્વરના હાથમાં છે, માટે
અનાસક્તિ રાખી કામ કરવું નેહ્યે.

મત ભગવાન બીજે રૂપે જુઓ તેા રદીમનોલર જેવા
છે. બધું સરખું સપાટ કરી આપે. સર્વં દ્રવ્યં સજ્જ સમ્યક્
બીજે સો અર્થ ? માયાની આ સૃષ્ટિમાં ઘણીનીચભાવ
અને અસમાનતા છે, એ કાંઈ ના કહી શકાય ? પણ એ
તેા ચર્ચાંચુની વાત. યરંતું નેહ્યું કહે છે ? બધું સરખું
છે. એટલે એ ન માનીને ચાલતું, એમાં જ અજ્ઞાન છે.
તેથી, માયામાં ન લપડતાં, બધું સરખું કરતું ને તેવું
માનીને ચાલતું, એટલું તેા જ્ઞાન રાખેા, એમ મતવેદનો
મંત્ર છે. તેથી સૃષ્ટિની સાચી રાક્તિ સૌને સમાન કરી
દેનારી રદીમનોલર-ગતિ છે. ભગવાન મતવેદ રાક્તિરૂપે
આ આકારે પ્રગટે છે. તે સ્વચરાક્તિ છે; તેમાં તેને
જેવણ અન્યભળ નથી નેહ્યું; તેથી તે પિંડરૂપી પ્રભુને
વચ્ચે ધરીની પણ જર નથી. કેમ કે એમને કશું ધારણ
રાખવાની જર નથી. તે પોતે જ સર્વના ધારણરૂપ
છે. એવા સર્વજ્ઞ, સર્વરાક્તિમાન, અને ભક્તોના પ્રયત્ને
હવે સર્વવ્યાપક બનનારા એવા મહાન સમાજપ્રજ્ઞ
શ્રી મતેશ્વર વિવચતેતમામ્ । અમે સૌ આપને ઉપર નીચે,
આગળ પાછળ, બધી બાજુથી પ્રભુામ કરીએ બલે. તમે
કાલરૂપી છો. તમારી સૌમ્ય મૂર્તિ મોઢક છે ? કેટલાક
લોક આપને 'દાલસાત' કહે છે તે સાચી ? આપની
અમારા પર કૃપા હો !

એક મતભક્ત

વેડછી આશ્રમમાં સહવાસ

[આ વર્ષે શ્રીમત્વર્ગી શ્રી સંખ્યામાં થયા. તેમાંના મુખ્ય બેના ઉવાસ મારી પાસે આવ્યા છે— એક શ્રી. બળદશાઈ મહેતાના શામળા વર્ગના અને બીજો શ્રી. જીવનરામ દેવના વેડછી વર્ગના. બેઉ વિગતવાર છે ને મજેદાર વાતોથી ભરેલા લાંબા છે. તે કટકે કટકે આપી શકાય. તેમાંથી ઉત્સાહી સેવકોને જન જાતની સુચનાઓ મળવા સંભવ છે. અને સામાન્ય ધાવકને પણ રસ પડશે, એમ માનું છું. દેશ માટે નવી કસરણી પકડનારા ને વિચારતાના આપું કલેક્ટ ન કરી શકે. શ્રી. જીવનરામભાઈના ઉવાસના હપતથી એ આપવાની શરૂઆત થાય છે. મ-૦]

સહવાસના ઉદ્દેશો

ગઈ તા. ૫મીથી ૨૦મી મેના પંદર દિવસ મુધી વેડછી આશ્રમમાં આ સહવાસ ચલાવવામાં આવ્યો હતો. આ આશ્રમ સાથે સંબંધ ધરાવતા શ્રામરોવકો અને સેવિકાઓને પંદર દિવસ સાથે રહેવાની તક આપવી, એ આ વર્ગના મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. સેવકોના ગણોમાં ને ખેડૂત લાઈ-બંદોને કેન્દ્રોની પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લેતાં હોય તેમને સાથે લાવવાની છટ આપી હતી. આમ-સેવકોની પ્રવૃત્તિઓમાં મુખ્ય અને રસભરી પ્રવૃત્તિ, વિદ્યાર્થીવર્ગમાં તેમ જ શાવાળિયાનું કામ કરનાર ઉઠારા-છાકરીઓમાં કામ કરવું, એ છે. તેઓને સાથે લઈ આવવાની આમસેવકોએ ખાસ માગણી કરી, ને સ્વીકારવામાં આવી હતી. ઉપરાંત સુશિક્ષિત સમાજમાંથી કોઈ શ્રામસેવાના અભિલાષી મિત્રો આવી ચડે, તે તેઓને માટે પણ સહવાસમાં સ્થાન રાખવું હતું. ઉમેદ એવી હતી કે, એવા જુદી જુદી વિદ્યાર્થીઓ અસ્વાસ્થીઓ આવી ચડે તેા તેમના જ્ઞાનના લાભ વર્ગના શ્રામવાસી સમાજને અપાવશે, અને શ્રામવાસીઓ પાસેથી બદલામાં તેઓને શ્રામજીવનના કીમતી અનુભવો મળે એમ ગોઠાવ્યું. તા. ૫મીએ સહવાસનો વિધિસર પ્રારંભ કરતાં આ ઉદ્દેશો સંભળવવામાં આવ્યા અને આશ્રમજીવન એ સેવકો તેમ જ શ્રામજનો માટે ઉત્તમ લાભીય છે એ વિશે વિવેચન કરવામાં આવ્યું.

સહવાસીઓની સંખ્યા

આવા ઉદ્દેશોથી ગોઠાવેલા આ સહવાસમાં જળનાર જુદા જુદા વર્ગોની સંખ્યા આ પ્રમાણે હતી :

૧. વેડછી આશ્રમના કાર્યકર્તાઓ	૬
૨. " " વિદ્યાર્થીઓ	૧૭
૩. આમસેવકો	૮
૪. આમસેવિકાઓ	૫
૫. જાળકો	૧૪
૬. જાળકો	૨૭
૭. ખેડૂતો — પુરુષો	૨૬
૮. " — સ્ત્રીઓ	૪
૯. સુશિક્ષિતો — પુરુષો	૧૮
૧૦. " — સ્ત્રીઓ	૮
૧૧. બળદશાઈના વર્ગ	૪૧
૧૨. ખાદીસેવક સંમેલન	૩૨
૧૩. આમંત્રિત મિત્રો	૭
	૨૧૩

આમાંથી ૭૫ પૂરો વખત રહ્યા હતા. શ્રી. બળદશાઈને વર્ગ છેલ્લા ચાર દિવસ તથા ખાદી-કાર્યકર્તાઓ ઉઠવા બે દિવસ બાંધ્યા હતા.

દિનચર્યા

સહવાસ દરમિયાન દિનચર્યાના બહેર કાર્યકર્મો નીચે પ્રમાણે હતા :

કાર્યોની ક્રમાં મુધી	કલાક
૪-૪૫ થી ૫-૧૫ સવારની પ્રાર્થના	૦૧
૬-૦ થી ૬-૩૦ કસરત ક્વાર્ટર	૦૧
૭-૦ થી ૭-૪૫ બહેર સફાઈ	૦૧૧
૮-૦ થી ૯-૦ કઠોંગો	૨
૧-૦ થી ૨-૩૦ સંયુક્ત કંતાઈ	૧૧
૨-૩૦ થી ૪-૦ સંમેલનો (વ્યાખ્યાનો વ.)	૧૧
૫-૦ થી ૬-૦ રમતમત	૧
૭-૩૦ થી ૮-૩૦ સાંજની પ્રાર્થના	૧

તુનાઈ-કંતાઈ

સંયુક્ત કંતાઈ એટલે કે તુનાઈ સહિત કંતાવાનું આખો સમુદાય દેશ બપોરે દોઢ કલાક કરે એવો નિયમ રાખ્યો હતો. શરૂના ત્રણ દિવસ થી, ચિમનલાલભાઈએ તે નવી જ્ઞાનું શિક્ષણ આપ્યું હતું. પુનાઈ, છરી-તુનાઈ તેમ જ ધનુષ તુનાઈ એ ત્રણે પદ્ધતિઓ શીખવવામાં આવી હતી. ઉલ્લે અતિઓ નોંધવામાં આવી હતી. તે પ્રમાણે એક કલાકમાં કપાસમાંથી સૂતર મુધીની ઝડપે આવી હતી :

આશ્રમ વિદ્યાર્થીઓ	૩૭ તાર	૨૩૫ તાર
સહવાસીઓ — મોટા	૨૬૮	૧૫૧
" — જાળકો	૨૬૧	૧૭૪

ઉદ્યોગ પ્રવૃત્તિઓ

બીજા ઉદ્યોગો પસંદ કરવામાં એક દિવે હતી કે, વર્ગનાં બહારી નિત્યકર્મો સ્વાસ્થ્યથી બેઠકી નય. આમ-વાસીઓ સાથે કામ કરતાં કરતાં વિદ્યાર્થીઓ અને સુશિક્ષિતોને અનુભવ મળે એ પણ ખીજ દિવે હતી. આમાં નીચેની દસ પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ હતો : —

૧. રસોઈ	૬. જિંભર ધડવાં
૨. ખાંડનું-દળવું	૭. ફાટણ લાવવાં
૩. વણી	૮. આમસફાઈ
૪. ખેતી	૯. ખાલવાડી
૫. પીંજણ	૧૦. ચિત્રકામ, રંગોળી વગેરે

સરથોની આઠ આઠની. હુકડીઓ પાટવામાં આવી હતી. દરેક હુકડીની ત્રણ-ચાર દિવસે પ્રવૃત્તિઓ બદલવામાં આવતી હતી.

દરેક પ્રવૃત્તિ ઉપર આશ્રમના માનસેવક પૈકી એકને સંવાલક નીમવામાં આવ્યા હતા. તેઓ પોતાપોતાની પ્રવૃત્તિને સચિત્ત બનાવવામાં તથા તેમાં રહેલા સિદ્ધાંતો

અને વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ સાથે-સાથે આપતા રહે એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવી હતી. દરેક હુકડી નાના મોટા — બહુલા અક્ષણ, — બહેનો બાઈચો, એમ રંગ રંગનાં તરવોની ખેડી હોઈ તેઓ એકબીજા પાસેથી પણ તે તે પ્રવૃત્તિ-ઓનાં રહસ્ય શીખે એવી સમજઃ આવી જ નવી હતી.

—વાહ]

જુગતમગ કવે

નવીન અર્થરચના

[શ્રી. નરહરિભાઈ પરીખ દ્વારા માનવ કાર્યદાન (૩૦ નવમ્બર ૧૯૦૬-૬) ની સારથ સમાલોચનાનો આશ્રયનો હોય છે.]

ખાનગી-માલગી અને દુસ્તીપણું

૩૭. આર્થિક ન્યાય અને કાયદાના ન્યાય વચ્ચે પછી વાર વિચારવતો બિચારી થતી હોવાથી, માલગી-હદના, વારસા-હદના તથા લેણદેણને લગતા કાયદામાં ધરમૂળના ફેરફારો કરવાની જરૂર છે.

૩૮. માલગીહદની મૂળ ઉત્પત્તિ બહે સમાજહિત વિચારીને થઈ હોય, પણ તેની સ્થિરતાનો આધાર તો તેનું રક્ષણ કરવાની તાકાત ઉપર જ રતો છે. આને એક સમાજ અથવા તો એક રાષ્ટ્રની અંદર તે તે સમાજ અથવા રાષ્ટ્રના કાયદા માલગીહદને રક્ષણ આપે છે. પણ રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે માલગીહદનો અર્થોત્તર કોણે થાય ત્યારે તેનો ઉપદેશ ફેંસડો તો બળજબરીની દસોડી જ થાય છે.

૩૯. આને દુનિયામાં રૂબરૂર કે જગજગ હરોઈ સ્વરૂપની જેટલી સંપત્તિ છે તેનો ધણો મોટો ભાગ — ખાસ કરીને ઉત્પાદનનાં સાધનો તો લગભગ તમામ, દરેક દેશના જાડું નાના વર્ગનાં કબજામાં છે, અને એ કબજે તે તે દેશની લોકસંસ્કૃતિ સત્તાને બળે તેઓ ટકાવી રાખે છે. દરેક દેશમાં માલિક અથવા મૂલદાર વર્ગની સત્તાધારી લોકસંસ્કૃતિ સાથે માલિક બંધાયેલ છે. દરેક દેશમાં અર્થિક-સામાજિક પ્રગતિ માટે આવશ્યક હોય, તે આને ખરી આર્થિક પ્રગતિમાં અંતરાયરૂપ થઈ પડતો છે.

૪૦. માંખીય આ હદના સ્વરૂપમાં ધરમૂળના ફેરફારો કરવા માગે છે. મિલકતદાર અને મૂલદાર બન્ને માલિક રહે, પણ પોતાના હક ભોગવવા છતાં પોતાની ફરજે બળવખની જવાબદારી તો કંપર વિશેષરૂપે નાખવાનું તેઓ હશે છે. . . . તેઓ માલિકને પોતાની મિલકતનો નિર્ધાર માલિક મટાડી સમાજ સંસ્કૃતિની જવાબદારી અને ફરજે બળવત દુસ્તી બનાવવાનું હશે છે. દુસ્તી તરીકે મિલકતની વ્યવસ્થા સમાજના હિતને અર્થે એ કરે. આને તો મિલકતની વ્યવસ્થામાંથી પોતાને વધારેમાં વધારે નફો શી રીતે મળે, એ તરફ એની દષ્ટિ હોય છે. પણ દુસ્તી તરીકે તો એ મિલકત સમાજને વધારેમાં વધારે દિલગીરીથી

રીતે થાય, એ વિચાર તેને રાખતો પડે. વળી, મિલકતમાંથી થતા તમામ નફોને તે એકેડો જ હકદાર ન હોય, પણ વ્યવસ્થાપક તરીકેના વાજબી મહેનતાણુને જ તે હકદાર હોય. માલિકને આ રીતનો દુસ્તી બનાવવામાં લોકમતને બળે જેટલો દરજ્જો કાયદો, એટલે કે રાજસત્તા, મદદ કરવા પોષર થાય, એટલે દરજ્જો એની મદદ તેઓને હક છે. પણ એ મદદ પૂરતી ન થઈ પડે તો મનદો, જેઓ મૂલીના ખરા ઉત્પાદકો છે — અત્યારે દુનિયા પાસે એ મૂલી છે તે પણ પહેલાંના મનદોના સંચિત અમલ જ ફળ છે — તેમણે માલિકોના શાન્તિમય સાધનો વડે પ્રતિકાર કરી તેમને પોતાની ફરજે બળવખની ફરજ પાડવી જોઈએ. મનદર વર્ગ માલિકવર્ગનો શાન્તિમય અસહકાર કરે તો આ બની શકે એવું છે

૪૧. ખાનગી માલગીહદની બાબતમાં અત્યારે મોટામાં મોટું અર્થિક એ બિચારું થયું છે કે, માલિકો હોઈ પણ ભવનું સમાજ-કપયોથી કામ કર્યા વિના તેમાંથી થતી આવક લોચલી રાકે છે. . . . માલગીહદને જરૂરિયાત કે કામગીરી સાથે કરી જ સંબંધ રહ્યો નથી. પણ માલગી-હદ એ નફો અને સત્તા મેળવવાનું સાધન થઈ પડતો છે. વળી, નફો સમાજને ઉપયોગી કરી કામગીરીના પ્રજાજીવમાં મળે છે એમ પણ નથી. માણસ કશું જ કામ ન કરે છતાં એને નફો મળે છે. વળી, માલિકને એ હક અને સત્તા મળે છે તેની સાથે તેને કશી જવાબદારીનાં બંધન નથી.

૪૨. આને માલગીહદની સાથે કરી જ જવાબદારીઓ લેણેથી નથી, તેથી એ મહા અનર્થક અને સમાજને બારે વિષતિરૂપ આર્થિક અસમાનતાનું કારણ થઈ પડતો છે.

૪૩. મણુસ મિલકત તો જ ધારણ કરી રાકે, એ તે એના પોતાને માટે મહેનત મનદરી કરવાના સાધન તરીકે ઉપયોગ કરે, અથવા પોતાને માટે મહેનત મનદરી કરવા કરતાં મિલકત વધારે મોટી હોય તો એની બરાબર સાચવણી કરી, સામાજિક હિત માટે તેની એ વ્યવસ્થા કરે. તે જદલ લેધેને વાજબી મહેનતાણું થે. પણ નવરા પડયા રહી તેમાંથી એકી આવક ખાવાનો અથવા મોટા નફો કરવાનો હક તો નાખડ થયો જ નહોતો. આને એ હક આર્થિક પ્રગતિને રોષી રહ્યો છે.

—વાહ]

ચિલ્લકાસ ઠોઠારી

અખિલ ભારતીય રાષ્ટ્રીય બંધારણ સભા

બ્રિટિશ કૅબિનેટ—એટલે કે પ્રધાનમંત્રી—ના ત્રણ પ્રતિનિધિઓ હિંદમાં આવીને ગયા. તેઓ ત્રણ મહિના ઉપર ભેટલો લાંબો સમય રહી ગયા. તે દરમિયાન તેમણે સારી પેઠે કામ કર્યું હશેવાય. તેમની ધીરજનેય ધન્ય છે. આપણા મુસ્લિમીઓ અને રાજપુત્રોએ પણ આ ત્રણ કેળવવા જેવો છે.

તેઓ બે કાપ માથે લઈને આવ્યા હતા : ૧. હિંદનું સ્વતંત્ર બંધારણ ઘડવાને માટે હિંદી પ્રભુતા પ્રતિનિધિઓની એક સભા રચવી; ૨. તે સભા પોતાનું સભ્યોય કામ કરી રહે અને તે પ્રમાણે સ્વતંત્ર સરકાર કામ પર આવે ત્યાં સુધી કામ કરવાને માટે, એક વચગાળાની, પ્રબળી વિશ્વાસપાત્ર સરકાર રચવી.

આ બેઠ કામ ઉકેલવાની નેમથી બ્રિટિશ કૅબિનેટ મિરાનના ત્રણ સભ્યો અને વાઈસરૉય મથ્યા. આજ સુધીમાં તેઓ પહેલા કાપની પતાવટ કરી રહ્યા છે. અને વચગાળાની સરકાર રચવાનું કામ બાકી રાખી અત્યારે તો મિરાનના ત્રણ સભ્ય વિલાયત પાઠા ગયા છે. તે કામ પણ એ પતથી શકત; પરંતુ હવે એ કહી શકાય કે, તેઓ હઠેલા હવા કે અને કોપ-દહિ વગર આ કામ ઉકેલવા માગીએ બીએ, પરંતુ કમનસીબ જો તેમાંથી તેઓ—અચાર સુધીમાં તો—બીજી ન શક્યા. તેથી પરિણામ ધારવા પ્રમાણે જ આવ્યું : મહાસભાએ તેને ના સ્વીકાર્યું, એટલે છેવટની ધક્કીએ એ કામ તેમને પરંતુ મૂકવું પડ્યું.

પરંતુ હિંદનું સ્વતંત્ર બંધારણ ઘડવા માટે લોકસભા રચવાનું કામ તે કરી શક્યા, એ પણ એને ઘરા આપવા માટે પૂરવું છે. આ કામને માટે તેમણે ૧૬મી મે, ૧૯૪૬,ના રોજ પોતાની ચોક્કસ બેઠક પાડી. લેન્ડોરે અને મુસ્લિમ લીગે તે સ્વીકારી છે, ભેકે બેઠકે કેટલાક મુસાલિમ વિદેશીઓના વાંધાવચ્ચ છે. પરંતુ બેઠક પણ એ સંજ્ઞાની રચના કરવામાં શકાય છે, અને આ રીતે હિંદના બંધારણી સવાલનો ઉકેલ યોગ્યતા એક સભામાં તેઓ સાથે બેસશે. એમ માની શકાય.

હિંદનું બંધારણ ઘડવું એ, અંગ્રેજ રાજ્ય રચવાનું ત્યારથી આજ સુધી, અંગ્રેજ પ્રભુતા (એટલે કે તેમની પાલેમેન્ટો)ની ઇચ્છા સનાવું છે. કંપની સરકાર હતી ત્યારે તેને દસ-દસ વર્ષે અપાતા પડતે નિમિત્તે એ કામ થવું. પછી વિલાયતની રાજીના રાજ્યથી સુધારાના નવા કાયદાનું નિમિત્ત લેવામાં આવ્યું. ૧૮૩૭માં આલ કાયદો એ જ રીતે થયેલો ત્યાર પછી નવું પ્રકાર થતાં, કોન્ગ્રેસે ભંદેર કર્યું કે, કોઈ રાષ્ટ્રનું રાજ્યબંધારણ ઘડવાનો હક તે રાષ્ટ્રની ચૂંટણી લોકસભાને હોઈ શકે. હિંદનું બંધારણ હવે એ રીતે જ ઘડવું જોઈએ. કૅબિનેટ મિરાને તે વાત કબજા રાખી છે, અને જણાવ્યું

છે કે, હિંદીઓ પોતાને ફાવે તેવું પોતાનું બંધારણ ઘડે, ને એમાં મદદ કરવી એ અમારું કામ છે. હિંદ ઇચ્છે તો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં એક સમાન મિત્ર તરીકે રહે, અથવા ઇચ્છે તે જ અલગ પથ ચર્ચી શકશે. આમ, આટલે વરસો, સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય મેળવવાનું ધ્યેય કારગત કરવા તક મળે છે, એ એક મોટી વાત બને છે. સાક વરસે મહાસભા તેની મુખ્ય લડતમાં ફાવી છે, અને 'હિંદ' છોડી નજીબની મતજીબ સરી છે.

કૅબિનેટ મિરાનના ભંદેરનામામાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે, હિંદના માળલા પાડવાની પાકિસ્તાની વાત કોઈ રીતે વાજબી નથી લાગતી; આખા હિંદનું એક સમવાયી રાજ્યતંત્ર હોવું જોઈએ. પ્રતિ તેના મૂળ ઘટક બને, અને મધ્યસ્થ મુખ્ય કેટલીક બાબતો છોડતાં બાકીની બધી બાબતોની આખરી સત્તા પ્રતિબંધ રહે. મધ્યસ્થ બાબતો કઈ ને કેટલી તે નક્કી કરાશે.

આવું બંધારણ ઘડવા માટે એક હિંદી રાષ્ટ્રીય બંધારણ સભા રચવામાં આવે, તેના સભ્યોની ચૂંટણી પ્રાંતોની તાલેવરમાં બનેલી ધારાસભા કરે. દરેક પ્રાંત વસ્તીના દસ લાખે એકના અંદાજે પોતાના સભ્ય મોકલશે. તે અંદાજે દેશી રાજ્યો પણ પોતાના પ્રતિનિધિ મોકલે. આમ બ્રિટિશ હિંદના કુલ ૨૬૨ (+ ૪ કમિશનરી પ્રાંતોના) અને દેશી રાજ્યોના ૯૩ મળીને કુલ ૩૮૫ + ૪ સભ્યોની એ બંધારણસભા બનશે.

સભાની ચૂંટણીમાં કોમી ધારણ સ્વીકારવું પડ્યું છે. પરંતુ એ જ કોમનો અધિકાર નક્કી થયો છે—મુસલમાન અને શીખ. ધારાસભાના તે બે કોમના સભ્યો પોતાને ભાગે (અલબત્ત વસ્તી પ્રમાણે) આવતા પોતાના પ્રતિનિધિ ચૂંટશે. આખી બંધારણસભામાં, એ રીતે, બ્રિટિશ હિંદમાં મુસલમાન સભ્યો એકઠા અને શીખો ચાર આવશે. બાકીના ૨૦૮ સભ્ય બાકીની કુલ વસ્તીના સભ્યો મળીને ચૂંટશે.

એક એવો વાદ બીકો હોતો કે, ધારાસભાઓમાં આજે ગેર-હિંદી યુરોપિયનો પણ સભ્ય બનેલા છે. તેઓ પણ આ ચૂંટણીમાં ભાગ લઈ શકે? ખાસ કરીને બંગાળ અને આસામમાં આ લોકને એટલું વધારે પડ્યું પ્રતિનિધિત્વ મળેવું છે કે, તેમની સંખ્યા દસ લાખ તો કપાથી જ ન થાય!—લાખે માંડ હશે;—છતાં તેઓ વાર-વાર પોતાના સભ્ય મોકલી શકે. એવી આ ભંદેરાત મુજબ અનુદાતા થતી હતી આ સામે કોન્ગ્રેસે સખત વિરોધ કર્યો. પરિણામે, એ યુરોપિયનોએ ભંદેર કર્યું છે કે, તેઓ બંધારણસભાની આ ચૂંટણીમાં ભાગ નહિ રહે ને તત પણ નહિ આવે. અને હિંદમાં બધે તેઓ તેમ વર્ત્યા છે. આથી આ સભાનું હિંદી રાષ્ટ્રીયત્વ સિદ્ધિ થયું છે, એમ તો ખરું જ. હિંદ વિષે વિચાર કરવાને માટે,

એક પણ ગેર-દિંદી વગર, કોઈ મોટા મુદ્દાની સભા થતી એ, અંગ્રેજી રાજ્ય રચણાનું ત્યારથી આજ સુધીમાં, પહેલવહેલી વખત બનશે.

મુસ્લિમ લીગ દિંદુઓની બહુમતીની ભીતિ રાખે છે. તેથી તેણે સ્વતંત્ર પાકિસ્તાન માગ્યું હતું. તેણે તે આપતું હિતકર નથી એમ દરાવ્યા છતાં, તેની પાછળ રહેલી ભીતિને નેટલી દૂર કરી રાખ્ય તોટકી કરવી, એના હેતુથી બિરાને આખા બ્રિટિશ દિંદનાં ત્રણ ભૂય કદખ્યાં છે. તેમાંના બે — જ અને ના — વધારે મુસ્લિમ વસ્તીવાળાં છે અને સૌમાં મોટું જ ભૂય વધારે દિંદુ વસ્તીવાળું છે. કપરાંત, ખીજ અનેક લઘુમતીઓ તથા આદિવાસીઓ રહે છે. તેમના પ્રતિનિધિઓ 'તો બંધારણસભા માટે ચૂંટાશે ન' — એ-એ-એ એમને બરાબર પ્રતિનિધિત્વ આપ્યું છે. છતાં, ઓઠસાઈને ખાતર, બિરાને બહેરનામામાં એક એવી ભેરવાઈની કલમ મૂકી છે કે, આ બધી લઘુમતીઓમાંથી નીચેના સંસ્થાની એક 'નસલ સમિતિ' રચવામાં આવે આ સમિતિ બંધારણ સભાને બલામંજૂર કરી શકશે; લઘુમતીના પ્રાયશ્ચિક દરેકે અરોઃ ધરશે; અને પોતાના હિતની રક્ષ માટે જે ઠીક લાગે તે વિચારીને બંધારણસભાને નજીવશે.

હવે ત્રણ ભૂમિની રચના નેહંએ:—

અ ભૂય

પ્રાંત	પ્રતિનિધિ સામાન્ય	મુસ્લિમ	કલ
મદ્રાસ	૪૫	૪	૪૯
મુંબઈ	૧૯	૨	૨૧
ગુજરાત	૪૭	૮	૫૫
બિહાર	૩૧	૫	૩૬
મધ્યપ્રાંત	૧૪	૧	૧૫
ઓરીસા	૯	૦	૯
	૧૬૭	૨૦	૧૮૭

નોંધ — દિંદી બ્રામર, અને કુર્મો એક એક પ્રતિનિધિ આમાં ઉમેરશે.

વ ભૂય

	આમાન્ય	મુસ્લિમ	શીખ	
પંજાબ	૮	૧૬	૪	૨૮
સરહદ	૦	૩	૦	૩
સિંધ	૧	૩	૦	૪
	૯	૨૨	૪	૩૫

નોંધ — બહુવિસ્તારનાં એક પ્રતિનિધિ આમાં ઉમેરશે.

ક ભૂય

	સામાન્ય	મુસ્લિમ	
બંઆબ	૨૭	૩૩	૬૦
આસામ	૭	૩	૧૦
	૩૪	૩૬	૭૦

આ ભૂય બેમાં કરવાનો સવાલ બારે પેચાલો છે. કેટલીય બાબતો તે અંગ્રેજી અધ્યર રાખવામાં આવી છે. એમ કે, કોઈ પ્રાંતને ભૂયમાં ધરતું ન ન હોય તો શું? એમ કે, આસામ અને સરહદ પ્રાંત તેમને માથે કેલકવા ધારેલા ભૂયમાં નથી નેહાવા માગતા. સિંધની પણ ભૂયમાં જવાની બહુ ઇચ્છા નથી નજીવતી. છતાં, તેમણે ફરિયાદ તો ભૂય રચવાની પંચાતમાં નહું નેહંએ? તેઓ રાજમાં ન ના ન પાડી શકે? આ સવાલની સત્તાવાર ચોખવટ મળતી નથી, જેકે પ્રાંતને વસ્તીનું બેના મુલકક આપવામાં આવ્યા પછી તેમાં આ બાબત આવી ભૂય, એમ મનાય.

પરંતુ બિરાને કરેલી બહેરાત એમ કહીને અટકી ભય છે કે, સમસ્ત બંધારણ-સભા પ્રથમ મળે; પોતાનો પ્રમુખાનુષ્ટાવાનું તથા કાર્યપદ્ધતિ વિચારવાનું, વગેરે ચાનાં કામે એ કરે. ત્યાર બાદુરોતે ત્રણ ભૂયમાં (૩૫૨ ભૂયભ્યા પ્રમાણે) વહેંચાઈ:ભય. આ ભૂય-સમાચોનું કામ પોતાના ભૂયનું ને યદક પ્રતિતનું બંધારણ વિચારવાનું રહેશે. દરેક ભૂયના સંસ્થા પોતાનું એક ભૂય રચવું કે કેમ, એ વિચારશે. રચવા ઠરાવે તો તેઓ મધ્યસ્થ સરકાર અને પ્રાંત-સરકાર વચ્ચે એવી તે તે પ્રાંતની ભૂય-સરકાર પણ બેચી કરશે, અને પોતાના ભૂયના પ્રાંતનું બંધારણ પણ તે પ્રમાણે ફાંચે એવું ધરી શકશે.

ધારો કે, કોઈ ભૂય બહુમતીને ભેરે આવું કરવા ચાહે, પણ તેના કોઈ ધટક પ્રાંતને એમાં નેહાવું ન હોય. આ સંભેગમાં શું કરવું? બહેરનામું કહે છે કે, બંધારણ-સભાનું તનું બંધારણ ચાલુ થાય અને તે પ્રમાણે પ્રાંતીય ચૂંટણી થાય ત્યારે તેની પહેલી ધારાસભા ઠરાવ કરીને ભૂયમાં ન નેહાવું હોય તે ન નેહાવ. પરંતુ ભૂય-સભા પ્રાંતની ધારાસભાની રચના ન એવી ઠરાવે અથવા બંધારણમાં એવી ધાલમેલ કરે કે જેથી નવી ધારાસભામાં ભૂય-વિરોધી મત ચૂંટાઈ ભય. આનું શું? એટલે, ભૂયમાં નેહાવા વિશે મરથી ન નહીં કરવાની પ્રહારોની નેહંએ. પણ બિરાને તેની ચોખવટ નથી કરી.

આખા દેશનું મધ્યસ્થ બંધારણ મુખ્ય બંધારણ-સભા ધરશે. પોતાને નેહંતાં નાણાં કેમ મેળવવાં, એ તે નહીં કરી શકશે. અલખત, છેવટે દેશનું સમસ્ત બંધારણ ચોટી બંધારણસભાના ઠરાવથી ન નહીં થશે.

ભૂય-બંધારણમાં તેમ ન મધ્યસ્થ બંધારણમાં દસ વરશે સુધારો ઠરાવેલો હોય તો કોઈ પણ ધારાસભા બહુમતીથી તેવી માગણી કરી શકશે.

દેશી સન્ધોના નાણું સંસ્થા કોણ હઈ રીતે કેને ચૂંટશે એ વિષે કશું બહેરનામામાં રપક નથી કહ્યું. આ સંસ્થા પ્રબળ હોવા નેહંએ, એવા હાલો એ-એ-એ અને દેશી પ્રભમંદોએ કહ્યો છે. આને અંગ્રેજી દેશી સન્ધોની એક પાસપાટ સમિતિ બનશે, ને તેની નેહં આ બહુ વિચારો.

દેશી રાજ્યોએ બંધારણ-સભામાં જોડાવાનું સ્વીકાર્યું છે. હવે જોઈએ કે, તેઓ કોને કઈ ઢબે પ્રતિનિધિ મોકલે છે. તેઓ લોકશાહી ઢબ પર ચોતાના રાજ્યવર્તનને લાવવા જાગે છે, એમ દેશી રાજ્યોના મંડળે જાહેર કહ્યું છે.

આમ, આ બ્રિટિશ મુસ્લીમોએ હિંદનું રાજ્ય-બંધારણ ત્રણ-મંજૂરી કર્યું છે, અને એ તેમના જાહેર-નામોનો મુખ્ય અર્થ છે. ચોથી નીચે ને પાયાનો મંજૂરી તે ગતિ. (અને એ દરમ્યાની દેશી રાજ્યો પણ આવે એવી કલ્પના છે.) તેની ઉપર ત્રણ નીચના ત્રણ બંડોનો ખોલો મંજૂરી. અને એ ત્રણ ઉપર અને આખા મકાનના શિરોમણિ તરીકે હિંદની મધ્યસ્થ સમવાયી સરકાર હશે. (જેમાં દેશી રાજ્યો પણ હશે.)

બંધારણ-સભાની ચૂંટણી આ માસમાં પૂરી થશે. દરમિયાન વચગાળાની સરકારનું અધિકૃત કામ પણ પૂરું કરવા ફરી પ્રવર્તન થશે, એમ મનાય. તેવી સરકાર વગર દેશનું સામાન્ય કામ અને બંધારણ ઘડવાનું આ અસામાન્ય કામ પણ ન ચાલી શકે, એ ઉઘાડું છે. આપત્તી આગાહીનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો જ એ છે કે, કામચલાઉ વચગાળાની સરકાર

વસ્તુતઃ આગાહ અને પ્રબળીય હોય. આવી સરકાર વગર રાષ્ટ્રીય બંધારણ ઘડવાનું કામ કોઈ સભા સુએ અને સરજતાથી ચલાવી પણ ન શકે. બંધારણ-સભા કયા ભેરે નિજીયા લે ? તેનું પીકઅપ શું ? જે બંધારણ-સભા સ્વતંત્ર ન હોય તે તેનું કામ પ્રબળાન્ય ન થઈ શકે. તે સભા સ્વસ્તતાક હોવી જોઈએ. બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટના ભેરે તેનું ભેર હોય તે તે તે એક નવી દબની ગોળમેથ જ લગભગ ગણાય. સ્વસ્તતાક થવું હોય તે હિંદની ચાલુ સરકાર સ્વતંત્ર હોવી જોઈએ. વચગાળાની સરકાર એવી હશે, એમ માનવામાં આવે છે. મિથને આ વસ્તુ પણ સ્વીકારી છે. માત્ર હવે તેણે અમેજોને કોડે પરી ચલેલી બેઠની વિ-મેલવામાં, જાણે અન્યથે, સ્વસ્તતામાંથી પાલાને બચાવવું જોઈએ. તે વગર આવી સરકાર રચી નહિ શકાય. બંધારણ-સભા હિંદીઓ તથા અંગ્રેજો — એક પ્રબળી દરોડી છે. તેમાંથી પાર ઊતરવું એ આપણું મોટું કામ છે. તે ઉપર આપણી આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રતિજ્ઞા પણ અમુક રીતે અવલંબે છે.

૨૨-૭-૪૬

મગનલાઈ દેસાઈ

શિક્ષણમાં પહેલા-પછી

સરકારી કોલેજોમાં વિદ્યાર્થીઓ લેવા અંગે નવન-સંપત્તિ રાજમાં કેટલાક સરકારી હુકમો નીકળ્યા. તેમાં, શી વાત હતી તે છાપામાં આવી તે જ લેવા મળી છે. એમાં એવું હોય એમ લાગ્યું કે, પછાત કોમો તથા મુજલમાનોને સરકારી કોલેજોમાં પહેલા લેવામાં આવે, અને પછી ને જગા રહે તે બાકીના જગ્યા કહેવાતા વર્ગોના વિદ્યાર્થીઓને આપવામાં આવે.

કોલેજોમાં દાખલ કરવાનો સામાન્ય ધારો એવા ચાલે છે કે, વિદ્યાર્થીની પરીક્ષાનું પરિણામ જોઈ — એટલે કે, તે દ્વારા માલુમ પડેલી લાયકાતને ધારણે, તેમને લેવામાં આવે છે.

ઉપરનો સરકારી હુકમ ને જરાબર હોય, તો તે પ્રમાણે એવું થાય કે, પછાત ગણતરી કોમોના ને મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓ માટે આ ધોરણ રાખવામાં ન આવે. અત્યાર સુધીમાં એવું હઈ કે, આ વિદ્યાર્થીઓ માટે કુલ જગ્યાઓમાંથી અમુક ટકા જેટલી તેમને માટે ખાસ રાખવામાં આવતી એ વર્ગોમાંથી આવતા ઉમેદવારોમાંથી, તેમના માટે પ્રમાણે, તે જગ્યાઓ ભરી લેવાતી, અથવા એકાદ જ આખા હોય તે બધાને લેવાતા, ને પછી જગ્યાઓ રહે તે ઉપર ખીલ આપવાનાથી ભરી લેવાતી. આ વખતે સરકારી હુકમે આગળ જઈને એમ કહ્યું લાગે છે કે, એ કોમોના આવે એટલા બધા ઉમેદવારોને લઈ લેવામાં આવે.

અત્યાર સુધી, સામાન્યપણે આગળ પડતા ગણતા વર્ગોના વિદ્યાર્થીઓ કોલેજોમાં વધુ પ્રમાણમાં જતા. તેમને સાધુન હઈ, ને તેમને ધંધા અંગે પણ ત્યાં જઈ પડતું. અને કોલેજ સુધી જવાની નવરાસ પણ, પછાતોની સરખામણીમાં સુખી ગણાતા, આ વર્ગોને જ હોઈ શકે.

આ વર્ષે સરકારના નીકળેલા હુકમથી આ વર્ગના વધતા જતા વિદ્યાર્થીઓને પ્રવેશ ન મળી શકે તેથી અમદાવાદમાં ખૂબ બેઠાપોઠ થયો. ઉચ્ચ સરકારે ગુજરાત કોલેજના કેટલાક વર્ગોમાં બેઠાપોઠ કરી લઈને એવડી સંવડ કરી લીધી છે. અને એમ તરત માટે તે આ સવાલ બેઠી થયો છે.

પરંતુ, આ બેઠાપોઠ દરમિયાન દરબાઝ મેદાન સુધી પણ જરાતરા ચર્ચાઓ. આપણા દેશનો ભારે આગેા થઈ પડેલા ને દેશી અને પછાતમાં ઉદારોનો પ્રશ્ન, તે પણ એમાં છડાયો અને આ બાબતમાં કોયેસે — એટલે કે આમજનતાનું ભદ્રું ઇચ્છનાર સંસ્થાઓ કેમ વર્તવું જોઈએ, એ વાત પણ ચર્ચામાં આવી. આ મોટા મુદ્દા ગણાય. એટલું જ નહિ, કોલેજ પ્રવેશનો આ પ્રશ્ન વરસોવરસ આવવાનો, અને વધારે ને વધારે જમ બનીને. એટલે આ વિષે વિચાર કરવો જોઈએ, એમાં શંકા નથી.

૨

એક વસ્તુ રાજમાં જ સમજ લેવાની છે : કોલેજ વરડોના આ ધસારો કોઈ ખાસ નવા બગેલા શિક્ષણ-

પ્રમત્રને લીધે છે, એમ નથી. એનું કારણ, મોટે ભાગે, આર્થિક — નોકરી માટે પરવાનારૂપ પદ્ધતિ મેળવવાનું છે. અને એમાં કશું ખોટું છે, એમ કહેવાનો હેતુ નથી. એ કથારા હેતુની સાથે, આપોઆપ, કેટલુંક રૂઢ સિદ્ધાંત સમાજમાં વધતું દરી, એમ ખરું. પરંતુ એ અજ્ઞાત લાભની ઝાંઝી કિમત ન આંકી સકાય. સમાજની પ્રતિભા આંક મૂકવાને માટે, તેના ચોખ્ખા હેતુ ને દોષ તે જોવા નેહિયે. તેથી, ઉપરના મુખ્યત્વે આર્થિક કારણે યતાં આડકતરાં પરિણામે સમાજની પ્રતિભા ઝાંઝી બળ કે કસો હપ્ત વેગ આપતાં નથી.

શિક્ષણનો આ પ્રકારે સીધો આર્થિક હેતુ મનાવાથી સૌ વર્ગો તેમાં પોતપોતાનો લાભ લેવા માગે; અને ને વર્ગો પછાત દોષ કે આ આર્થિક પડાપડીમાં ફાવવાની દૃષ્ટિએ નબળા હોય, તેમને સરકાર તરફથી આજ મદદ અને ટેકા મળવાં નેહિયે, એમ પણ ખરું. આથી જ પેલો સરકારી દુકાન સગલ સકાય એવા અને જરૂરનો મળુલ. ને ચર્ચા અમરણવાદમાં જાગી, તેમાં ભાગ્યે જ કોઈએ પછાત કેમોને આમ અપાયેલી મદદ સામે કશું કહ્યું છે; બસકે સૌએ એને બંદોબસ્ત જ માની છે. કેમિસડા આટલાં વર્ષના પ્રચારની એમાં સફળતા નેહિ સકાય છે.

અહીં સવાલ એ નથી, અને નીચે ને કાંઈ કહેવામાં આવે, તે કોઈ રીતે એ નીતિની સામે માનવા કે સમજાવાનું નથી.

સવાલ એ છે કે, કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પણ કોમરુદ્ધિને રક્ષાવ દોહું નેહિયે? કશું સિદ્ધાંત માટે ને કોઈ લાયક હોય તેને તે મળતું નેહિયે; એટલું જ નહિ, સમાજ અને રાજ્યની ફરજ છે કે, પૈસાને વડે લાયક અરીખ કે પછાત કોમનો વિદ્યાર્થી પોતાનો વિદ્યાર સ્વાધતો રોકાય, એ દૂર કરતું નેહિયે; — સિદ્ધાંત આવા હોવા ન નેહિયે?

આને કુખ એ છે કે, બાળે વિદ્યાની પોતાની લાવકાત પ્રમાણે વિદ્યાર્થી વર્તે છે. સુનિર્વચિતો પણ એવું ખાઈ

ચાલે છે કે, હમેશવારની ગણતરી વધે એ એના તોસ્તાનને છવડું રહેવા માટે બસ છે. સ્વતંત્ર વિદ્યોપાસનાને જ્ઞાન અને યોગ્યતા પૂર્વક વધારવી, એ એનો હેતુ હોય તોય પોથીમાંનો રીંગણ તરીકે. આથી, ને લાઈનમાં જવાથી નોકરી-બજારમાં બાવ આવે, તેમાં ધસારો થાય છે. ઇન્જેનીરી, દાકતરી, ઇન્જીનિયરીમાં જવાને માટે માર્ક વધારે નેહિયે. સાંભળવા પ્રમાણે, પાસ થવા જ નહિ, પણ એ કોલેજના સાંકડા દરવાજામાં ધસી રાકવા માટે નેહિયે વર્ગ મુજબ માર્ક વધારાવવા પણ વગરમ ચાલી રા છે!

આવી પડાપડીની સ્થિતિમાં આ પ્રશ્ન વધારે નાતુક બને છે. લાવકાતનું ધોરણ રહેલું નથી.

અને પરીક્ષાના પરિણામ અંગે પણ વાદ નહિ જોઈ કે, કે, અમે પછાત બીએ માટે અમને પાસ થવાના ટકામાં રાહત આપવી નેહિયે! એક મિત્ર કહે છે કે, ૫૦ ફાં પરીક્ષામાં આવે બિહુદા મેદ આજ છે, એ પાત સાચી છે? તો તો આ વાદ હકામવાને માટે પૂર્વ-જાખલો પણ મળે!

આ લખાણનો અર્થ કોઈ એમ ન કરે કે, આમાં કહેનાવા સર્વજની વડીલાત ને પછાતોના વિરોધ છે. લાયકાતને ધોરણે લેતાં, પછાત કેમોને પડેલી જગ્યા આપે; પણ બીજા આવે. પરંતુ લાયકાતની કસોડી સિદ્ધાંતમાં છવડત બનવી નેહિયે, એ કહેવાનો મુખ્ય હેતુ છે. અર્થ સરકારની નીતિ સાવ અતુકરણીય નથી. તે દ્વારા તેણે આપણે ત્યાં ભેદરસ સાંતું ચલાવ્યું છે. તે ન્યાયમાંથી બચી જવાનું કામ બારે મોડું છે, કેમ કે તેનું હેર સમાજશરીરમાં જોડે બન્યું છે. છતાં તેને કાઢતું નેહિયે. તેમાંય કેળવણીમાંથી તો તેની રક્ષાપાત ધવી નેહિયે.

ઉપરના પ્રશ્નોના વિચાર સમાજે હવે કરવા નેહિયે.

૧૩-૦-૪૬

સમાજસેવક સંસ્થા

સામાર સ્વીકાર

મોહાના અખુલ કલમ આજાદ: અનુવાદક: ચંદ્રશંકર પ્રાસાદ શુક્લ, પ્રકાશક: તોરા એન્ટ કંપની, પબ્લિશર્સ સિમિટેડ, ૩, રાજન્ડ બિલ્ડિંગ, મુંબઈ ૨, કિ. ૨-૮-૦. માત્રીય ઉદ્યોગ: પુસ્તક ૧૦ રૂ. સંચાલક: અમરેન્દ્ર ગાડગીલ, પ્રકાશક: સો. મંગલા અમરેન્દ્ર ગાડગીલ, આનંદ એવર્સ, મોખલે કોલ, આંખરશ, પાલ ૪, કિ. દરેકની ૦-૮-૦. આજીવી દળમી: ભા. ૧-૨, લેખક: મોખાવ નીલકંઠ દાંડેકર. પ્રકાશક: ઉપર પ્રમાણે.

કિ. દરેકની ૦-૧૨-૦. હિંદુવા ધર્મગ્રંથ: લેખક: મોહન દંડેકર, પ્રકાશક: ઉપર મુજબ, કિ. ૦-૬-૦. વચ્ચાકી મીના: પ્રથમ માગ: લે. પ્રિથ્વત વેદવાચરપતિ, આચાર્ય, યુકુલ વિશ્વવિદ્યાલય, કોમ્પી, પ્રકાશક: મુખ્યાધિકારી, યુકુલ, કોમ્પી, કિ. ૩-૦-૦. અસ્વીકાર: અનુ. મોહનલાલ ચૂનીલાલ ધોમી, પ્રકાશક: નવયુગ પુસ્તક બંદાર, રાજકોટ, કિ. ૪-૦-૦.

સ્વાધ્યાય

ઈશ્વર એટલે શું ?

૨૩મા સૂત્ર “ઈશ્વરગણિતાત્ વા” ના અર્થ સુધી આપણે આવ્યા હતા. ૨૪થી થી ૨૬ સૂત્ર સુધી સૂત્રકાર આ વિષયને અર્થે છે. થોડા એક દર્શન છે — શાસ્ત્ર છે. કોઈ પણ વિધાનને ચોક્કસ વ્યાખ્યા આપ્યા વગર એનાથી આગળ ન વધાય. ઈશ્વર એક નવું તત્ત્વ છે, કેમ કે સાંખ્યકાર બે જ તત્ત્વમાં પોતાનું સમગ્ર ‘સંખ્યાન’ પૂરું કરે છે — એક જડ એવું આ ઇદ્રિય-અભ્યક્ષ્ય જાયત; બીજું ચેતન એવું પુરુષતત્ત્વ. આ બે જહાર બીજું હોય નહિ. તે પછી આ ‘ઈશ્વર’ શું ? થોડાકારે એના ઉત્તર આપીને આગળ જવું એઈએ.

આ પ્રશ્ન જગતમાં હમેશા ચર્ચામાં આવ્યો છે. ઈશ્વર છે કે નથી, છે તો કેવો છે, શું કરે છે, ઈં બલ બલના સંવાદો આ ઈશ્વર તત્ત્વ વિષે પ્રકાશ છે. થોડા સ્પષ્ટતાનું દર્શનશાસ્ત્ર છે. સાંખ્યની પેઠે તક અને પ્રજ્ઞા જ નહિ, શ્રદ્ધા અને ક્ષાન્તિ પણ તે પોતાના માર્ગમાં રહ્યા આપે છે. આપણે આગળ જતાં કે, ઈશ્વરપ્રતિષ્ઠાને ગાંઠ થોડાની આસિયત છે. તેથી તેને સેસ્વર સાંખ્ય પણ કહે છે.

પરંતુ કલા પણ કંઈ તર્કીત વસ્તુ નથી. હૃદયના બાવો દ્વારા કામ કરવું કે મગજના તર્કના ન્યાયોથી કામ કરવું — બેઉમાં સફળ એવી એકતા રહેલી છે, અને તે એ કે, પ્રજ્ઞા કે વિવેક જહાર કોઈ ન જઈ શકે. આથી થોડો બતાવેલું ઈશ્વરપ્રતિષ્ઠાન વિવેકની જહાર નથી જવું. તેવા વિવેકના પ્રાયશ્ચ સગાંત્રી આ થોડાંક સૂત્રોમાં થોડાકાર આપે છે.

૨૪મા સૂત્રમાં ઈશ્વરની વ્યાખ્યા આપે છે કે, તે પ્રકૃતિ નથી; પણ કેવળ સામાન્ય પુરુષતત્ત્વ પણ એ નથી; તે વિશેષ વસ્તુ છે. એટલે કે, તે પુરુષ પેઠે ચેતન-જુહી છે; પરંતુ એમાં એક વિશેષતા છે. તે વિશેષતા જહાવીને સૂત્ર ઈશ્વરની વ્યાખ્યા કરે છે —

॥ કલેદાન્તર્ગત-વિષાક-આસદે:

અપરામુદ્ધ: પુરુષવિશેષ: ઈશ્વર: ॥

આમૂર્ણ (પાદ ૨, સૂ. ૩) સમભવવામાં આવનાર પાંચ ક્ષેત્રો, કુશળ-અકુશળ ક્ષેત્રોનાં કળ, અને તેને લઈને ચિત્તમાં બેસી તેના સંસ્કારોથી વાસનાઓ — આ દરેક જીવની વિમૂર્તિ છે. કેવળ ચેતનરૂપ એવો જે પુરુષ તે અજ બંધનોથી જીવભાવને પામે છે. તેમાં ઈશ્વર એવો ખાસ પુરુષ છે કે, તે આ બંધનોથી સ્વત્ર — ત્રણે કળમાં અલગ અલગ કે અસ્પૃશ્ય છે. તેને ક્ષેત્ર નથી, કમ નથી, વાસનાઓ નથી. એટલે એને જન્મમરણાદિનાં કષ્ટાં બંધન નથી. — કદી નહોતાં કે નથી કદી થવાનાં.

આ સાદા સીધા ને દૃઢતા સૂત્રની વ્યાખ્યા બીતાકારે અનેક શ્લોકોમાં આપી છે. અધ્યાય પંદરનો આ વ્યાખ્યાને માટે ખાસ શબ્દાય. તેને પુરુષોત્તમયોગ જ કહી છે. ત્યાં ‘પુરુષવિશેષ’ પદને બદલે ‘પુરુષોત્તમ’ જેવું શબ્દ ‘પદ વાપરું’ છે. અને તેની સ્પષ્ટતા કરી છે કે, (અ. ૨૫-૧૬-૮) શોકમાં આવા બે પ્રકારના પુરુષો છે — એક ક્ષર, બીજો અક્ષર. ક્ષર પુરુષ તે આ ભૂતભાવ — આ સૃષ્ટિ છે; અને તેમાં જે તટસ્થ દૃઢરૂપ માતારૂપ છે તે બીજો અક્ષર પુરુષ છે. પરંતુ એમનાથી જીતમ એવો બીજો એક પુરુષ છે, જેને વર્તેશ્વર કહે છે. તે જ આ ત્રણે શોકને વ્યાખ્યાને અચળરૂપે રહેલા ઈશ્વર છે. તે ક્ષર એવા પ્રકૃતિતત્ત્વથી પર છે, અક્ષર એવા પુરુષથી જીતમ છે. તેથી શોકમાં તથા વેદોમાં તેને પ્રવીણ કહી છે.”

આ શ્લોકો આ દૃઢતા સૂત્રનું કાંબધમાં ભાષ્ય છે. એ અને બીતાના આ વિષયના બીજા શ્લોકો આ સાથે વિચારવાથી આ સૂત્રનો અર્થ સમભવમાં રમૂલ પડશે.

પ્રશ્ન અહીં એ છે કે, પરંતુ આવા ઈશ્વર છે એનું પ્રમાણ શું ? સૂત્રકાર આ વિચાર હવે પછીના સૂત્રમાં કરે છે, તે આમળ ઉપર.

૧૫-૭-૪૬

અગનભાર્ગવે દેસાઈ

સંયુક્ત રાષ્ટ્ર મંડળની સલામતી સમિતિ

સં. રા. મંડળનાં બધાં ખાતામાં આ સલામતી સમિતિ ખાતું સીધી મહત્ત્વનું છે, એ આપણે આગળ એક જગ્યાએ જોઈ આવ્યા. સં. રા. મંડળનું મુખ્ય કામ જગતની સાંતિ સલામત રાખવાનું છે. એ તેના હક્ક છે. તે કરવાને માટે પૂર્વજરૂરી તરીકે અનેક ક્ષેત્રોમાં રચના-કાર્યો કરવાનાં રહે. આર્થિક, સામાજિક, સુખાકારી-વિષયક અનેક બાબતોમાં જે રાષ્ટ્રોનો વહેવાર સખી રીતે અને સલાહસંપન્ન થોડાવાય, તેને મનની વચ્ચે લડાલડીના પ્રસંગ ઓછા આવે. છતાં, ન કરે નારાયણ ને જો લડવાડ આવે, તો તે અંગે શું કરવું, એ વિચારી કાઢવાનું ને

તે પ્રમાણે અમલ કરવાનું કામ આ સલામતી સમિતિને છે. આથી, ઉપાહુ જહાયા છે કે, સં. રા. મંડળનું એ મહત્ત્વનું ખાતું છે. મંડળની મુખ્ય સમિતિ કોંગ્રેસની મહાસમિતિ જેવી ગણાય. પરંતુ આ સલામતી સમિતિ કોંગ્રેસની કારોબારી જેવી જબરી સત્તા ધરાવે છે. (જોકે બંધારણી દૃષ્ટિએ આ ઉપમા બરોબર છે, એમ માનવાનું નથી.)

આ સમિતિ સં. રા. મંડળના અગિયાર સભ્યોની બની છે. તેમાં નીચેનાં પાંચ રાષ્ટ્રો તેના કાયમી સભ્યો છે — ચીન, ફ્રાન્સ, રશિયા, ઇંગ્લેન્ડ, અને રિસ. બાકીના ધ

સભ્યોને સં. રા. મંડળ ચૂંટે. તે સભ્યોની મુદત બે વરસની કરાવી છે. (પહેલી ચૂંટણી એ વર્ષ તેની મુદત વર્ષની જ કરાવી છે.) અને બે વર્ષ-બાદ દરત તેનો તે સભ્ય-રાષ્ટ્ર નવી ધૂંટણીમાં ફરી આવે ન શકે. આ ૧૧ સભ્ય-રાષ્ટ્ર પોતાનો એક એક પ્રતિનિધિ મોકલી શકે. સમિતિ પોતાનું કામ એક કાયમી વહીવટી ખાતા પેટે ચાલુ જ રાખે એવી દૃષ્ટિના છે. એટલે કે, તે એક પ્રકારની સ્થાયી સમિતિ છે. તેથી સં. રા. મંડળની ક્ષેત્રીની જગ્યાએ અગિયારે રાષ્ટ્રોએ પોતાપોતાનો પ્રતિનિધિ મોકલી જ રાખવાનો હોય છે. સમિતિ હવે તે જગ્યાએ જગતમાં પોતાની સજ્જા ભરી શકે છે. સામાન્યપણે મંડળની મુખ્ય ક્ષેત્રી તેનું સ્થાન ગણાયો.

સમિતિની કાર્યપદ્ધતિ ખાસ એવા જેવી છે. અગિયાર-માંના દરેક સભ્ય-રાષ્ટ્રને એક મત મળે છે. કોઈ પણ કામ પસાર કરવા માટે સાત મત મળવા ભેઠિએ અને સલામતી સમિતિનાં ખાસ ગણાવેલાં કાયદો અંગે કરાવ કરવા માટે એવો કાયમી નિયમ છે કે, આ સાતમાં પાંચ મત, ઉપર ભેઠિ આવ્યા તે પાંચ કાયમી રાષ્ટ્ર-સભ્યોના, હોવા ભેઠિએ. એટલે કે, એ દરેક રાષ્ટ્રને સમિતિ આગળ આવતા કોઈ કામ માટે નવેશો લક્ષવાની સત્તા મળે છે! બીજાં રાષ્ટ્રોને આ ન મળે એ કથાથી

વાદ છે. જગતમાં આજે પેટલિયાં ગણાતાં આ રાષ્ટ્રોએ પોતાને માટે કાયમી જગ્યા લીધી એ જોઈ નહોતું; તે ઉપરાંત કોઈ કામ ઉપર આવે તો નનાવક પણ લેવાથી, સં. રા. મંડળ વિષે જગતમાં સારી પેટ ચર્ચા થઈ હતી. અને કેટલાય લોકોને ભય છે કે, આથી આ મંડળને જાતી સફળતા ન મળે.

હાલમાં આ સમિતિની ભેડક અમેરિકામાં થઈ. તેનું કામકાજ જોતાં, સં. રા. મંડળ પ્રત્યે આ પ્રકારની અશ્રદ્ધા સાવ અકારણ ન ગણાય. ૧૯૧૪-૧૮ના અંગ્રેજ રાષ્ટ્રધર્મને પણ સં. રા. મંડળને મળતું કામ આપવામાં આવ્યું હતું. તે ઉપરાંત રચનાકાર્યો કરવા માટે ખાતાં હતાં, જેમનું કામ આવડું હતું. પરંતુ સલામતી અને શાંતિની પીના મુખ્ય કામમાં જ તે સંધ પડી ભાંગ્યો, જેને મરિચુમે ૧૯૩૬નાં યુદ્ધ મંડાયાં. આ નવા સં. રા. મંડળે એ જોખવાક લેવો ભેઠિએ તેને માટે નવું જ માનસ અને દષ્ટિ ભેઠિએ. આ જ વસ્તુ ગ્રીસ જગતમાં પડે છે. યુદ્ધની ખૂનરેણીએ તેનો હૃદયપટ્ટો નથી સાંધ્યો. એ સાધવાનું કામ તેમના વિચારકો અને સમજાવણીયો કરવાનું છે. તે વિના આ મંડળના નરીબને સુધારણું સહેલું નથી. આરામ રાખીએ કે આમ થાય.

આ સમિતિનાં કામોના પરિચય હવે પછી.

૧૫-૭-૪૬

મગનભાઈ દેસાઈ

નવું વાયન

ધર્મપદ-ધર્મનાં પદો : (ગુજરાતી સરળ અનુવાદ સહિત) સંપાદક: પંડિત ભેરહાસ દોશી; પ્રકાશક: સરસ્વતી સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ અને મુંબઈ ઈ. ૧-૦-૦; પૃ. ૧૩૭+૪૮.

ધર્મપદ એ બૌદ્ધ મત પ્રમાણમાં બીજા બૌદ્ધ મતનું અને આદરણીય સ્થાન ભોગવતો ધર્મ વચનોનું ગાથાઓનો સંગ્રહ ગ્રંથ છે. એવામાંથી બુદ્ધ જન્મના જ રચેલી કહેવાતી હોવા છતાં, આ ધર્મપદ કોઈ બીજાના સંપ્રદાયમાં કદીએ તો, “બુદ્ધ જન્મવાની કે બૌદ્ધ શ્રાવકોની જ છે એવું નથી; પણ બીજા (બ્રાહ્મણ, જૈન) પંથના શ્રમણ-આદ્યોની આધારોને આમાં સમાવેશ થયેલો છે. . . આમાં ભેદ અનેક થયાના શ્રમણ-આદ્યોની વર્ગીકરણને સંગ્રહ કરેલો છે, તોપણ તે પરસ્પર વિરોધી નથી; કુલક માલાકાર ભુદી ભુદી ભતનાં રંગોનાં ફેરોની ગૂંથણીથી ભેદ એક સરસ ગ્રંથ કે એકાદમુંદર આગળ જમાવે તેવી ભતનું આ ધર્મપદ છે આમાં આપણા પૂર્વજોના . . . ધર્મને આધાર આપનારાં સુભાષિતોનો ધણી જ કુશળતાથી સંગ્રહ કરેલો છે.”

બૌદ્ધ ધર્મના આ સુપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન ગ્રંથનું મૂળ ગ્રંથ-પાઠ, ગુજરાતી અનુવાદ, ટિપ્પણી, પ્રસ્તાવના સાથે સારી છપાઈ બાંધબાંધી છે. સ. ૧૯૨૪માં પ્રકાશન કરવાનું બહુમાન જેના સ્વાત વિદ્યાપીઠને ફાળે ભય છે. આ ધર્મપદ કોઈ સંસ્કૃત ભાષા પાલીશાખાના અને બૌદ્ધધર્મના જગવિખ્યાત

વિદ્વાને આ રામનારાયણ વિ. પાઠકની મદદથી તેનો ગુજરાતી અનુવાદ સંપાદિત કરી આપ્યો હતો. એક જાણુ મૂળ મ્લેકો અને તેની જ વસાબર સામેના માનમાં તેના પારોપાર સંપ્રદાયમાં ગુજરાતી અનુવાદ આપવાનું કશું કામ તે વખતે “કથામતિ” તે બંને વિદ્વાન સંપાદકોએ ક્યું હતું. સુભાષિત-ગાથાની ખૂબી તેની અર્થવનતામાં, અલ્પશબ્દતામાં, અને સુચેયતામાં રહેલી હોય છે. તેનો વિસ્તારથી, વિગતથી છટક અનુવાદ આપવા ભતાં તેની ‘સુભાષિતતા’ મારી ન્ય છે. તેથી તે વખતે તે વિદ્વાન સંપાદકોએ જોણમાં જોણ નવા સંપ્રદાય ઉમેરીને, અને બને તેટલા મૂળ અર્થવન સંપ્રદાય કાયમ રાખીને તે અનુવાદ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. અત્યારે આટલે વર્ષે કદાચ ગુજરાતી વાચકને માટે સુભાષિતતા વધુ સુગમતાની દૃષ્ટિએ તે વિદ્વાન સંપાદકો પોતે જ તે અનુવાદને કંઈક મહારવાની નરર લુએ. પરંતુ, પંડિત ભેરહાસજીએ જેમ ક્યું છે તેમ, બે લીઝોના એક મ્લેકોને કે જેમાં મૂળે નવ સંપ્રદાય છે, તેનો પાંચ લીઝોમાં જોતાણસ સંપ્રદાયમાં અનુવાદ આપવો (ભુએ વર્ગ ૧૫, મ્લે. ૩), અથવા બૌદ્ધ સંપ્રદાયનાં પચાસ સંપ્રદાયમાં અનુવાદ આપવો (ભુએ વર્ગ ૨૨, મ્લે. ૭), એ તો ધર્મપદ જેવા સુભાષિતગ્રંથનો અનુવાદ કર્યો ન હોવાય, પણ તેના ઉપર ‘પ્રવચન’-વ્યાખ્યાન ક્યું.

માસિક વિવેચન

એક પછી બીજી આફત

અમદાવાદમાં સફાઈ કામદારોની હડતાલ તા. ૧લી જુલાઈએ શરૂ થઈ. હડતાલિયાઓએ તે પાછી જોશી લીધી. અમદાવાદીઓએ આફતને ધરાવી રીતે પહોંચી વળ્યા. તેને માટે તેમને ધન્યવાદ થઈ છે.

તે જ તારીખે, કોણુ નહિ સાથી, કોમી રમખાણની આફત ઊતરી આવી, અને હજુ તે ખલા પૂરી રહી નથી. તેમાં એટલો યશ અમદાવાદ નથી લઈ શક્યું. સહેજે વિચાર બેઠો છે, એમ કેમ ? અને આ વાત માત્ર અમદાવાદ માટે જ નથી; આખા દેશમાં કોમી તોફાન બપોતમાં આપણે આમ જ લગભગ અસહાયવત્ જની જઈએ છીએ; આખી પરિસ્થિતિ ગુંડાઓના હાથમાં જઈને પડે છે.

આ સવાલ આપણે માટે ભારે રાષ્ટ્રીય મહત્વનો છે, એ તો કાંઈ નવી વાત નથી. પરંતુ હવે પછી એ ભારે કટોકટીનો ને, ચાંપતા હાથ માંડે એવા થાય, એવા સંજોગો નંદક આવતા નહીં છે. એની ચર્ચા કરવી એ આ માસિક માટે નાને થાયે મોટી પાઘડી જેવું થાય. આ નોંધ એ ચર્ચા કરવાને માટે નથી. પણ લંગી હડતાલ અને પછી બનનારો આ બનાવ, એ એથી લોકમાં જે પ્રતિક્રિયા નહી, તેમાં એક ફેર મોટો નજરમાં આવે છે, તે બતાવવા પૂરતું જ આ છે.

લોકોમાં ફરવા પ્રત્યે જે (ચોક્કસ વસ્તો ઉપર હતી તેવી) યુગ હોત તો, અમદાવાદી સમાજ તેની હડતાલમાં ફાવત ખરો ? એટલે કે, ગાંધીજીએ, સફાઈકામને અંગે આપણામાં જે અવિચારભરી યુગ હતી, તે વસ્તોના લોક-શિક્ષણ વડે દૂર કરી, તે રચનાકાર્યની ભૂમિકા વગર ભાગ્યે જ અમદાવાદે જે કરી દેખાડ્યું તે સંભવત. એમ જ હવે કોમી તોફાનના વિચાર પર આવીએ તો, કોમી એક્તાની સાથી ભૂમિકા વગર ભાગ્યે જ પ્રભુ આ તોફાનને પહોંચી વળી શકે. અને કમનસીબ જોગે કમજબ કરતું જોઈએ કે, એ ભૂમિકા એવી નથી કે જેને જોરે આપણે પ્રત્યક્ષ જોગે ખાડી શકીએ. રાંદા સહિત કાંત અને એક દે તો સામે જો, એ જલવી વેરવૃત્તિનો હડકલા કોમને બાધ છે. અને પાકિસ્તાની પ્રચાર અંગે જ રાજકીય નોંધ છે. અને પાકિસ્તાની પ્રચાર અંગે આ દેશનું અને તે કોમનું પણ ભડું નથી ક્યું, એમ ભવિષ્ય બતાવશે.

એક બીજો વિચાર : સામાન્ય વખતમાં એક ખિસ્સા-કાતનું નજરમાં આવે તો તેને સરિયામ રસ્તા પર નાસતાં લોથિ ભારે પડે છે. રસ્તે જતા તેને પડકારે છે. પરંતુ તોફાન વખતે ખૂબી પણ પાસે ભરાઈ જઈ કે ભાગી જઈ શકે છે. એને ઘરમાં બાલવા કે તેણે સંતાવવાની જગ્યા કે મદદ મેળવવી, એ અવધ નથી બનતું. એનું કારણ કોપર

કહેલી વૃત્તિનો હડકલા ધાય છે એ લાગે છે. અને આથી કરીને ગુંડાઓ છથાક પોતાનું નાપાક કામ કરી શકે છે. લોકમતની આ પ્રકારની વિદેશ વગર ભાગ્યે જ આવું આતંકાચીપણું નહીં શકે. આ વિચાર જો જરાબર હોય તો ગાંધીજીની કોમી એક્તાની દૃષ્ટિ અને તે માટેના પ્રચાર કેવાં પ્રત્યક્ષ વહેવારમાં કામ લેનારાં બને છે ? તે વગર આવાં તોફાનને પ્રભુ પહોંચી વળી ન શકે, એમ લાગે છે.

રેવરાજ-જનમની વેદના

સામાન્ય રીતે, સારા સમાજનો નાગરિક કાયદા-બીરુ હોય છે. કાયદો તેને ધર્મભીરુ ન બનાવી શકે; પરંતુ મર્યાદાશીલ સમાજનું રાજ્યવત્ નાગરિકની કાયદા-ભીરુતા (એટલે કે, કાયદાના સુનિયમનને માન આપીને ચાલવાની સામાજિક વૃત્તિ) જરૂર ફેળવી શકે. આથી જ રાજ્યવત્ પોતાનું શાંતિ અને સ્થવરશાસ્ત્ર કામ કરી શકે છે. તોફાન કે શુંજ અથવા એને મળવા બેઠાનું પ્રસંગોએ આ કાયદા-ભીરુતાનું કવચ ફેટકે અંચી વૂટી નહીં છે તેનો લાભ સમાજનું ગુંડા-તત્ત્વ લેવા તાકે છે, કેમ કે પેલી પરિસ્થિતિમાં જ એ ફાંપી શકે છે.

આને વખતે લોકો પોલીસની મદદની આજ્ઞા રાખે છે. એ તેમનો હક છે. સરકાર સફળતાપૂર્વક એ જો ન આપી શકે તો તે પોતાનું પદ શુભાવી બેસે. પરંતુ એ મદદને આપોઆપ મર્યાદા હોય છે.

પોલીસ પણ કોમલાવધી સુત્ર ન હોય એમ બને. પ્રભુના નોહર તરીકે તે ભાવ તેને ન ચોભે; તેણે તે રાખે એ શુભો છે. છતાં, ખરે, વખતે આવી, આંદોળે કાંઈક રહેવા પામે તો, પીછું તો, કાંઈ નહિ તોય, ચાંપતા હાથ લેવામાં તેઓ પાછા પડે; અંજ હાલવા છડે, પણ તે જ વખતે તેને જરાણી થયે કે તે જલાર્થે નહીં, એવું બને. આ પ્રકારની બીતિ પણ આજના સંજોગમાં લેખા બહારની ન ગણાય.

કોમી, એક્તા, એકી, બીજી છે કે, ને, એક્તા, વખતે તેની વાત કરવી, એ આગ લાગે ભારે ક્ષેત્રે જોડવા બેસવા જેવું છે. તેથી જ, અને કમને પણ સરકારી પોલીસ અને લોકર જરૂરનાં બને છે. સામુદાયિક હડકલાને ડાંબવાનું કામ. તેઓ જોતાના નવતાથી કરે છે. પરંતુ, એ પણ પેલી એક્તાની ભૂમિકા જમગ્યા વગર ન ફાવે.

આ તોફાન-કાળમાં પણ આવી એક્તાના નમૂના નથી હોતા એમ નહિ. છાપાંનાવા એને આગળ કેમ ન કરે ? લોકો પણ એવા દાખલાનો વાંચી ચલાવતા. તેઓ તો ખોટીખરી, વેરકર, વધારનારી વાતો કહી છે અને એકથી બીજે મોં — વા વેરો — ચલાવે છે. આ પણ આપણી સામુદાયિક મનોભૂમિકાનું રૂપ બતાવે છે.

આવેલા, તે પાછા કન્યાઓની માધ્યમિક શાળાઓમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા.”

કાંતિની એકદિશ દોડાદોડી તથા જૂનૂનમાં સ્ત્રીના આ સનાતન સમાજધર્મને પણ સમાજધર્મધરો ભૂલી નહીને કામ કરી શકે, એ સમજેલા જેવા બોધપાત્ર છે. વ્યક્તિ માટે તેમ જ સમાજને માટે પણ સ્વિતપ્રજ્ઞા કે સમતા સરખાં નહીં છે.

ઉદ્યોગવિજ્ઞાન વિનં ઉદાર વિદ્યાઓ ?

‘મુંબઈમાં ગયે મહિને ‘સિદ્ધાંત’ (આર્ટ્સ) કોલેજ’ ઉપાદતી વખતે સર ચિમનલાલ સેતલવાડે એક વિચાર રજૂ કર્યો તે તરફ વિરોધ પાત્ર આપવાની જરૂર છે. તેમણે કહ્યું —

“પણી વાર કહેવામાં આવે છે કે, ઉદ્યોગવિજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનના શિક્ષણ પર વધુ ધ્યાન આપવું જોઈએ. પરંતુ તે સામાન્ય ઉચ્ચ શિક્ષણને લોએ નહિ ‘એ માલ’ મુંબઈ જોઈએ કે, આવતી કાલના હિંદમાં આપણને દીર્ઘ દરિયાળા, વિચારવંત, બળવાન અને ‘કોરેડે’ નેતાઓની જરૂર પડશે, (સોશીયલ ક્રાંતિવાદી ને બળવજિવાની નહિ) અને તેથી તે ઉચ્ચ શિક્ષણ જ આપી શકે.”

(‘દાશમ્ય ઓફ ઈન્ડિયા’—૨૨-૧-૪૬)

આ બાકતી વખતે જો સર ચિમનલાલના મનમાં કો-એસ અને રીતાની ‘લિબરલ’ પાર્ટી હોય, તે તે સ્પષ્ટ થવાય. કો-એસને એટલો જરા એ આવે કે, તેણે બીજી કાંઈ નહિ તેમ પાછા ‘લિબરલ’ નેતાઓને માટે સ્વતંત્રતાના દહોડા આરંભ્યા, —તોપણ બસ છે. પરંતુ, લિબરલ પાર્ટી જેમ ‘વિચારવંત, બળવાન ને દીર્ઘદષ્ટિ’ની જ બનેલી નથી, તેમ જ કો-એસ કેવળ ચળવળજિવાની નથી. કો-એસ પાસે જો બળ, વિચાર ને દીર્ઘદષ્ટિ ન હોવ તો એ આજે દેશને આટલી પ્રગતિ પર લાવી પણ ન શકત, એ ઉપાધી જ્ઞાત છે.

પરંતુ આ દલીલ લંબાવવાની જરૂર નથી. સર ચિમનલાલ જે ચેતવણી આપે છે, તેમાં શો સાર છે, એ જોઈ લેવું જોઈએ. આજે બધે અને ચોમેર ઉલોમ-વિજ્ઞાન અને કાણતરમાં ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિને પ્રચાર થઈ રહ્યો છે. આ સ્થિતિ દેશદેવાવર બધે છે. બીજા હુકે એમાં ઉમેરો કર્યો છે. એ નાવ ખરી છે કે, આ પ્રકારે તિવાર થતા વિશેષજ્ઞ દોડો માનવતા અને તેનાં મૂલ્યોને બહુ ન મૂલ્યે એવી ભાતિ રહે. પરંતુ એ મૂલ્યો માનવમત્સરે તોય તેનાથી ન બુલાય એવાં છે, એ યાદ રાખવું જોઈએ અને બીજા બાજુએ એ પણ જોવા મળે છે કે, ‘લિબરલ’ કહેવાતી વિદ્યાવાળાઓ માનવમૂલ્યોની એ વસ્તુની કાતો સારી પેઠે કંદાય કરે છે, પરંતુ એને વ્યવહારમાં ભાગ્યે જ ઉતારી શક્યા છે. એવું હોવાથી તે ઉદ્યોગ અને વિજ્ઞાનને માનવવિદ્યાઓ ચલાવના કળનમાં શાખીને ખીલવી ન શકાય, બલકે તે શિક્ષણ આ ઉદાર

વિદ્યાઓને દબાવી દે એવી ભાતિ સર ચિમનલાલને લાગે છે! અને તેથી જ ૧૯૩૫ સંદના શુદ્ધીપત્ર અને ટ્રિબિયલ ‘લિબરલ’ રાજકારણ અને સમાજકારણોને કટુજ્ઞાન આજે જોવા મળે છે: તેને નિરાંતે અંત આવ્યો છે, અને તેવું જ હિંદમાં પણ થયું છે. પરંતુ તેથી એક તો થોડું જ કહી શકાય એમ છે કે, ત્યાં ઉદાર મત અને વિચાર તથા દૃષ્ટિને અંત આવ્યો ? માનવસમાજના આભારપ આ તત્ત્વે કંદાય બહારતું રૂપ બદલ્યું હશે; કંદાય સર ચિમનલાલના ધાવણરૂપ ૧૯૩૫ સંદની પરિભાષા આજે નહિ રહી હોય; પરંતુ એ ઉદાર દૃષ્ટિ તો જગતમાંથી અંતરૂપ નથી ગઈ. કો-એસના રાજકારણના કાર્યક્રમમાં આ નથી ? બલકે, એ ૧૯૩૫ સંદની પેદાશમાંથી બળ અને તે જ આજના ગયાં અને છતાં ‘સાપ ગયા અને તિરોડા રહ્યા’ જેવી જ જે ‘લિબરલ’ નીતિ આજે જોવા મળે છે, તેથી કૃષિસંચયજીવાન બની. હવે એ જાણી કાઢવાળી ‘લિબરલ’ નીતિ તેની વૃદ્ધાવસ્થા થતાં મરી ગઈ છે; તેણે નવે સારીરે કૌમિસ દ્વારા અવતાર લેવા જોઈશે.

એ કામ આજે કહેવાતી ઉચ્ચ કેળવણી કરશે ? એવું ૧૫ આ સંક્રામાં અને ‘ખાસ કરીને એ વિશ્વકુલીના ધ્યયાળામાં સાર પકટાઈ થયું છે. તે નરી નેકરિયાત થઈ ગઈ છે. તેમાં વિદ્યાની પ્રોદિ થઈ ગઈ છે; પરીક્ષાનું ધોરણ રહ્યું નથી; અભ્યાસકોના વિદ્યાગ્રેગ અને અભ્યાસ પ્રોજેક્ટો ગયે છે. પરીક્ષા લેનાર પ્રોજેક્ટો તોરતાન જેવી ઓળ જે થઈ પડી છે. એ સુધરે તો ઉદ્યોગવિદ્યા અને વિજ્ઞાનની સાથે ઉદાર માનવવિદ્યાઓના અભ્યાસની ‘પણ’ સ્વતંત્ર હિંદમાં જરૂર છે, એમાં શંકા નથી. પરંતુ તે આજે નથી થતો, અને જે એને નામે ચાલે છે તેથી દહોડો વધે એમ નથી, એ હુલોડું ન જોઈએ.

આનું શું કરવું ?

એક ઉપર બીજી પરણવાના કિસ્સા વધારે ને વધારે સંભળવાત બધ છે. કેટલાક તો બહુદેમાં આવતા પણ નહિ દોષ. અને કોડી નાહોશી અને શરમ તો એ છે કે, આમાં બહુલાં કહેવાતાં અંધુરુપો સંકોચામાં હોય છે. આ શું છે ? આનું શું કરવું ?

સાંભળવું કે ચેલુલાર્ડ દેસાઈ કરીને એક જણે પંદર વર્ષ ન્દમ લખતી પોતાની પત્ની છતાં, એક નાગર સ્ત્રી હોરે મુલકન કયું”, એક પર બીજી જનાર આ સ્ત્રી થળી શિક્ષિત છે ! એ શું શાખવતી હશે ? પણ અક્ષર-જ્ઞાન ‘પ્રીન્ટ’ પદ્ધતિએ આપી શકે એ શિક્ષક; પછી એના આચારવિચાર કોણ જુએ, છે ? કે આનના ખાતા-શાઈ શિક્ષણમાં જોઈ પણ કેમ શકાય ? ખેર, એ અને એના જેવાં બીજાં શિક્ષકશિક્ષિકાઓ શુશિક્ષણની ખાતર પણ બંતે એ બંધો છારે તો એટલો સમાજદોષ તો નેહો કરશે જ.

આવી સામાજિક બાબતો અર્થથી, એક બાબતોદાવાજ જ્ઞાતિમંડળની પત્રિકા અમને મળી છે. તેમાં જે દિસ્ટ્રિક્ટ છે તે બીજી જ્ઞાતિઓનેય લાગુ પડે એવા છે. તે ત્રણે અંગે બંદેર રજામાં આવેલું પોતાનું વ્યાખ્યાન એક બહેન મોકલ્યું છે તેમાંથી નીચેનું ઉતારું છે. એમાં હંપરના સવાલોના એક જવાબ તો મળે છે.

સીઆના સંગઠનની ભરૂર

"આમની સભાને પ્રારંભ થારે મન સાથે જ હું બસ છે. જે ત્રણ બાબતો* તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે તે આપણી મૂલ્યસાઈને લાંબનરૂપ છે.

બહેન નિવેદિતાની ભરૂર અનેક બહેનો સમાવની ચક્રીમાં વિસય છે. લાગણીનું મેળું લીધેને છે ત્યારે સહનુભૂતિ બતાવાય છે, પણ સાચો સુધારો થતો નથી. રોગનાં મૂલ કંઠમાં છે. નિવેદિતા પોતાના કેહનું અભિપ્રાય આપી ટરી મળે, પણ તેના અવનમે અર્થ તેમજ પતિ કે સહુ સહનરૂપ તથા જ્ઞાતિઓ ન વિચારે તો તે અભિપ્રાય ફોખ છે. . . .

સીઆ એ માનવ છે એ જાતની હરે ચાર આવવાની ન હોય. પણ ચાર એટલા માટે આવવી પડે છે કે, નિવેદિતાને એક અમલીની ભરૂર કામ કરાવવામાં આવતું. સવારના પાંચથી મધરાત સુધી તે વૈનક કરતી અને તેનું શુદ્ધત્વન કેરીના જેવું હતું. કોઈની સાથે તે બાકી રાકતી નહિ. પિયરનાં સગાને પણ નેહની ભરૂર મુલાકાત કરાવવામાં આવતી. આ કિસ્સો ઉમેરેલા કેઈ જૂના વિચારના કુટુંબમાં જાન્યો હોત તો કદાચ ફરજતર પણ પાત. પરંતુ આ દિસ્ટ્રિક્ટમાં બહેન નિવેદિતા પ્રિવિયસ સુધી જણેલાં હતાં તેમના પતિ પુખ્ત વિદ્યાવીરના બી. એ. છે. તેમના સસરા પણ વખતથી ગોપીલના ચેલા છે, અને બી. એ. થયેલા છે. કાકાચરેજ કલેજકરે એ લાઈમો* જોતરાની દીવાલો આં જખણુભર્યા

* બંદેર રજામાં પત્રિકામાં તે ત્રણ બાબતો જણાવી છે:—

૧. ઉમેરેલા ક્રીડાગ્રાંથ હિંદી આર્થિક પ્રાણકર હિંદિસાં બદ, બી. એ.નાં ૨૩ વર્ષનાં પત્ની બહેન કચન હિંદી નિવેદિતા. તે કહાર ગણપતરામ વેનકરની દીકરી, વજીરામાં. સાસરે રહેનાં હતાં, ત્યાં મંગળાર તા. ૧૫-૧૭૪૬ના રોજ બળી જવાથી શુભરી મર્યા છે. તે અંગે તથા સાસરીમાં તેના પ્રત્યે અપાર તેમ જ મરણ પછી સખતમાં અનુભવી રીતજાત વિશે વિચાર કરી ચોચ કરેલાં કરવા—

૨. ઉમેરેલા અંગ્રેજકાલ મહિલાલ રોશન, બી. એ. ને એક પત્ની હયાત હોવા છતાં બીજી વખતનું લગ્ન ઉમેરેલા શુકન ગણપતરામ રામપુલની દીકરી બહેન શારદા સાથે ખૂબી રીતે સમૂલ્ય બંધને કર્યું. તે વિશે વિચાર કરી ચોચ કરવા કરવા—

૩. તામિલરમાં જ્ઞાતિમાં બંદેર પટેરામણી લેવના જે જાણના જાન્યા છે તે પ્રત્યે અણગમો બંદેર કરવા અને મોચ કરેલા કરવા—

ઉલ્લેખ કર્યો છે. વખાણી ખીચરી કાતિ વગરના જેવી વાન બની છે. . . . અટ્ટી* જેવી થયેલી બહેનને કું વિવતિ કંઈ કું કે, પોતાની બહેનપણીઓ દ્વારા એવો મેરશોસ્થી પ્રચાર કરો કે, કાઈ અવિવંદ્યસાને પોતાની દીકરી હરે આપે નહિ.

બીજા દિસ્ટ્રિક્ટમાં કન્યાનું લગ્ન એક બી. એ. થયેલા શ્રી: મ્લેકકલાલ રોશન સાથે કરવામાં આવ્યું છે. બહેન શારદા ચાર મામાઓ દીકરી છે અને લાગે છે કે, બહેન શારદાને શ્રી: મ્લેકકલાલ રોશન વિશે પૂરી મહિતી આપવામાં આવી હોત તો તે જરૂર લગ્નની સામી થાત. આ લગ્ન છાતું કરવામાં આવ્યું છે તે બારે કાંઈ પેલા કરે છે. સમાજના હિંત ખાતર સીઆને આમાં લગ્નમાંથી ઉમારી લેવી એજીએ. આ કામ બહેનનેનું જ છે. શાગ-કોલેજમાં અભ્યાસ કર્યા બાદ આપણે અપ્રમ અને શક્તિશીલ ન બનવું હોય તો સંગઠન સાધવું પડે. આમાં કદાચ પુરુષોને સામનો કરવો પડે પણ તેમાં શું ?

ચીજ બાબત પટેરામણી વિશે છે. આ બાબતમાં પણ બહેનો સંગઠન સાધતી થશે તો પુરુષોને બારે પડવાનું છે. ખેડવાણ સીઆ કોઈ પણ દિવસ પરાધીન રહી નહીં નથી. અત્યારે આર્થિક સ્વાતંત્ર્યની ખૂબ વાતો કરવામાં આવે છે, સીઆએ નસિંગનાં કામો ધીબનાં, પુરુષો જે પધોશોગાર કરે છે તે કરવા, એવી હિંમતવાન થાય છે. પરંતુ આવા પધોશોગારમાં પડેલી સીઆ કેટલીક વાર પોતાનું આત્મજીન સુધારી પુરુષોને મેજા બનાવના દાખલા મળવામાંડયા નથી. ઉમેરેલા વિષયમાંએ એક મેન્ડમેન્ટને પણ પોતાના પગ ઉપર હોલા રહેતાં આપણા થઈ જવું પડે એવી પરિસ્થિતિમાં પોતાનું જીવનન અત્યારેનવતી ચલાવવું છે અને કુટુંબસેવાનું તથા આત્મમહાનું તત્વત રહ્યાં પૂરું પાડવું છે, જાન જાતની જેનો જો સંગઠન સાધશે તો જાગા વડી મરવાના વિસ્તા જલોજ થઈ જશે, ગાય અને લીકરી જ્યાં દોરે ત્યાં જાય પ કોરવન સંગ્રહણનમાં મુકાશે, અને પટેરામણી માટે પાંખાં મારતા સત્વરીનું યુવાનોને વક જનર લપડાક પડશે. પણ આ જવું કયારે સમી રાકાય ? આપણી સર્વે અણગમો તેમ જ અણગમી બહેનો ખેડી શરમ તથા હાં આગળપરની બને ત્યારે જ."

ખાદી અવેરા વર્ગ

શ્રી. વલ્લભ વિદ્યાલય, ધોઆસણ, ના આચાર્યે શ્રી. સિવામણી, પટેલ નીચેની ખાબર લખી મોકલે છે. આ વર્ષમાં દાખલ થવા માગનાર તેમને લખે:—

"અ. ભા. ચરખા સહિ ખાદીવિધાનાં શિશુ માટે, અને જામસેતક તાલીમ વર્ષની પુરોત્તરથી જે ખાદીપ્રવચન અભ્યાસક્રમ તૈયાર કર્યો છે. તે અભ્યાસક્રમ મુજબ ઓગસ્ટ ૧૫ (મહાવિન દિન) થી આ વર્ષ શરૂ થશે.

કાવ્યાલય

૧. ઉપાધ્યક્ષ — ભોટું, પીંજનું, ચાકે સુધારવી, વણા

૨. તારિક — કાઠાં મહિત, નાનું, કાપસનું જાન, સંભલખા શાલેર; સામાન્યજ્ઞાન

૩. સમયપત્રી — ૧ વર્ષ

દિનવર્તી

પરીક્ષા :

૪૫	ભીલવું, નિત્યકર્મ	કલાક
૫૫	પ્રાથમિક સ્વાધ્યાય	
૬	છાત્રાલયનાં કામ; રનાન	
૭૫	નાચતો	
૮-૧૦	ખાદી વર્ગ	
૧૦૧-૧૧૫	સામાન્ય જ્ઞાનના વર્ગો	
૧૨-૧૫	લોભન, આરામ	
૧૫-૪૫	ખાદી વર્ગ	
૪૫-૫૫	સ્વાધ્યાય	
૫૫-૬૫	રમતગમત	
૬૫	લોભન, આરામ	
૮	શાંતિના, ચાતવીન, સામાન્ય વાચન	
૯	સ્વાધ્યાય	
૯૫	ચર્ચા	

નોંધ : જનુ અને કામ પ્રમાણે સમયમાં ફેરફાર થશે.

વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરવાના નિયમો : —

૧. વિદ્યાર્થીની ઉંમર અઢાર વર્ષ ઉપરની હોવી જોઈએ.
૨. યુરી નીચેની અને ખડતલ હોવા જોઈએ.
૩. તેનું ભણતર ઓછામાં ઓછું શુભશતી સાત મેસજ જેટલું હોવું જોઈએ.
૪. ફરક વિદ્યાર્થીને સામાન્ય રીતે વિદ્યાર્થી તરફે સ્વીકારવામાં આવે તે પહેલાં તેણે ઓકથી બે માસ જેટલા સમય વિદ્યાલયમાં ઉમેશ્વર વિદ્યાર્થી તરફે રહેવું જોઈશે. અને આશ્ચર્યને ને વિદ્યાર્થી વિદ્યાલયમાં રાખ્ય કરવાને યોગ્ય માલુમ પડશે. તેને તેલેલામાં આવશે.
૫. સામાન્ય રીતે વિદ્યાર્થીને નવા સરની રાજ્યાલયી પંદર વિષયમાં લેવામાં આવશે.
૬. આવનાર સાઈ શક્તિસંપન્ન હોય, તે પોતાનાં ખર્ચ માટેનાં નાણાં લેવાથી લાવે પણ લેવી પડે એવી સમસ્યા ન હોય, એને માટે ખાવાપીવાની વ્યવસ્થા વિદ્યાલયમાંથી પછી રાકશે.

વિદ્યાર્થી તથા વાલીનું જાણી લેવાના નિયમો :

૧. દાખલ થતી વખતે વિદ્યાર્થી પાસે શુદ્ધ ખાદીના પોષાક હોય જોઈએ, જો હોઈની પાસે ન હોય, તે ઉમેશ્વરની સમસ્યા પહેલાં માસમાં બે જોડ કપડાં જેટલું સુતર લેવા કરી લેવું જોઈશે.
૨. તેના ભિતરનો વગેરે શુદ્ધ ખાદીનાં હોવા જોઈશે.
૩. તેને ખાદી, ચા કે એવું કોઈ પણ ભવનું વ્યસન ન હોવું જોઈએ.
૪. મેસજરોપને પોષણ નહિ મળે.
૫. સોપિયું હરકોઈ કામ ચણાકાઠિ કરવું જોઈશે.
૬. વિદ્યાર્થીએ અહીં દાખલ થવા આવતી વખતે નીચેની ચીજો સાથે લાવવાની રહેશે : બે જોડ ખાદીનાં કપડાં, દુધાલ, રીતરંજ, ચાદર, કામળો, યાળો, વટકો, ચોટો, રોલ, રેડિયો, મેટ્રાસ — આ ચીજોમાંથી ને નહિ હોય તે અહીંથી લેવાની ચળી રાકશે.

૧. ૧૦૫ રોર કપાસ સાદ કપડો, લોહનો	૫
૨. ૩૫ રોર પૂણી બનાવવી	૩૫
૩. ૧ ચાક નવી કુખાકો	૧
૪. ૧૬ આંકનું ૨૮ આંકી સુતર ૫૬ કલાક	
૮ " " આંકનું ૨૮ આંકી ૨૮ " "	૧૦૮
૧૬ " " આંકનું ૨૮ આંકી ૨૮ " "	
૫. ૫ પીસીનું ૨૦" પનાનું સુતર (ઉપરનું) વણવું.	૫૧

કેલ ૧૯૦

મુરત જિલ્લા હિંદુસ્તાની પ્રચાર સમિતિ

મે માસના અંકમાં જણાવ્યું હતું કે, મુરત રાજેશમાં હિંદુ પ્રૌ સમિતિ, સ્વપાઈ મઈ છે અને તે જિલ્લામાં કામ કરવાને માટે ત્યાંના હિંદુસ્તાની પ્રચાર પ્રેમીઓ પ્રવન કરે છે. આનંદની વાત છે કે, તેઓએ હવે પોતાની સમિતિ સ્થા લીધી છે. તે વિષે વિગતે ખબર, તેના મંત્રી, શ્રી ઉશ્વરલાલ નાયકના નીચેના પત્ર પરથી મળશે :

“ હિંદુસ્તાની પ્રચાર માટે જિલ્લાનું મંદળ સ્થાપ્ય બનાવની સમયે પછી જ હાલ મોલાવની યોગ્ય થશે એમ મેં તમને લખ્યું હતું. તે મુજબ મુરત જિલ્લામાં ન્યાં ન્યાં વર્ગો થાલે છે તેમ જ ત્યાં એવા વર્ગો ચલાવી રાકવાની રાકવા છે તે અમે સ્થળે મેં નિર્મમણે મોકલ્યાં હતાં અને તા. ૬-૧૦-૪૬ ને રાજ આવી એક વાસા અને મળી હતી. મુરત રાજેશ વિશ્વવિદ્યાલયની અને નવસારી પ્રાંતની વધી જ લાઈરૂલોમાં નિર્મમણે મોકલ્યાં હતાં. અપા ગળી છુટી છુટી જગ્યાએથી ૫૫ મિત્રો આવ્યા હતા. સાલનું પ્રમુખપદના શ્રી, રાજેશ હંવાળા દેસાઈને આપ્યું હતું. છૂટી વિચારોની આપલે થયા બાદ જિલ્લાનું મંદળ સ્થાપના કરાવ થયો હતો, તેમ જ એ મંદળનું બધારણ પરી પસાર કરવામાં આવ્યું હતું, હા પ્રથમ વર્ષની નીચે મુજબની કાંચ વાહક સમિતિની ચૂંટણી કરવામાં આવી હતી.

૧. શ્રી. ભુવનરામ દવે — પ્રમુખ (વેડી)
૨. “ રાજેશ હંવાળા દેસાઈ — ઉપપ્રમુખ (અમલસાક)
૩. “ ઉશ્વરલાલ નાયક — મંત્રી (નવસારી)
૪. “ ઉશ્વરલાલ ઠક્કર — સહમંત્રી (વલસાક)
૫. “ જયનંદલાલ ઠ. મહેલ (વલસાક)
૬. “ જનક દવે (નવસારી)
૭. “ ભગવાનજી મેળોનેરી (પારડી)
૮. “ ધીરુભાઈ હવાળા નાયક (મહેલ)
૯. “ લડકાભાઈ ભગવાનજી પટેલ (મકન)
૧૦. “ દોલતરામ લીપુલાઈ નાયક (જિલ્લો)
૧૧. “ મેડીસનદાસ પોયાલ (વાપી)
૧૨. “ જયરામ લક્ષ્મણ આલવજી (ધતમપુર)

“ પહેલા વર્ષ માટે મંદળનું કાર્યાલય નવસારી હાઈવે, નવસારી, રાખ્યું છે.

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૫-૨૫ક ૮]

અમદાવાદ

[ઓગસ્ટ, ૧૯૬૦]

પસંદગી બતાવતા ક્રમિક મતની પદ્ધતિ

૧

સૌકર્યાદી કે પ્રભાવી રાજ્યપદ્ધતિનું મૂલરૂપ પ્રતિનિધિ-રાજ્ય છે. લોકો પોતાના પ્રતિનિધિ ચૂંટે; તેઓની રાજસભા કે પાર્લિમેન્ટ બને, જે ધારા પર તથા પોતામાંથી બનનારા રાજ્ય વહીવટ સલાહનાર પ્રધાનમંડળ પર નજર અને કાબૂ પછુ રાખે.

અને પ્રતિનિધિઓ ચૂંટવાનો માર્ગ ચૂંટણી એટલે કે મત છે. એ મતનો અધિકાર નિષ્પક્ષ રીતે, એટલે કે ધર્મ, ભૂતિ કે કામ છોડીને બેઠો વગર, સૌ સાથેક મૂલ્યસોને મળવો જોઈએ. તેમની સાથેકાતું ધોરણ બને તેટલું વ્યાપક — એટલે કે પુખ્ત મતાધિકાર સુધીનું — હોવું જોઈએ. તેઓ પોતાનો મત સ્વતંત્ર રીતે આપી શકે એવી સ્થિતિ હોવી જોઈએ. તેમાં ભય, લોભ કે લાલચને સ્થાન ન મળવું જોઈએ. એના અર્થ એ કે, અતદારો એવા સમજાયા અને વિવેચી હોવા જોઈએ, અથવા તેમનાં સમાજ અને સરકાર એમને એવા બનાવનારી કેળવણી તરફ સતત ધ્યાન આપતાં હોવાં જોઈએ.

આમ-દેશમાં સૌકર્યાદી તંત્ર, ચૂંટણી અને મત બને એટલી વધારેમાં વધારે યોગ્યતાપૂર્વક વપરાય, એના ઉપર સારું માફું રચારો. એટલે કે મતપદ્ધતિ અને ચૂંટણી યોગ્યમાં યોગ્ય કઈ તે વિચારવું જોઈએ.

૨

ચૂંટણી અંગે એક વસ્તુ આજે સર્વમાન્ય યદ્ય ચૂકી ગણાય કે, તે દ્વારા પ્રભાવી બધા મહત્વના — નાના તથા મોટા પક્ષો કે વર્ગો યા વિભાગોને પ્રતિનિધિત્વ મળવું જોઈએ. જે ચૂંટણી આ ન કરી શકે તે ક્યાંક જીલ્લાવાળી છે, એમ થયું. પક્ષો મહત્વ કે રેણુ કઈમાં, સમજ કે સંઘર્ષ-રાક્ષિમાં ઓછાવત્તા હોય. સૌ સરખા રક્ષિતવાળા ન હોય. ઉપર જોઈ તે, સતત ચાલતી સામાજિક કેળવણીથી આ બધું સુધારવું જવાનું. પરંતુ, એ વાત ખરી કે પક્ષો નાનામોટા હશે. તેથી તેમને તે તે પ્રમાણમાં

જ પ્રતિનિધિત્વ મળવું જોઈએ. તેથી લઘુમતી-પક્ષો પણ, પોતાની લઘુતાના પ્રમાણમાં છતાં, પ્રતિનિધિત્વના હક્કાર છે. આ રાજકીય સિદ્ધાંતને પ્રમાણ-પ્રતિનિધિત્વ ('પ્રોપોર્શનલ રેપ્રેઝન્ટેશન') કહે છે. એને લઈને પ્રભાવી લઘુમતીઓને સંતોષ રહે છે. તેઓ જલ્દીમતી મદદ પણ કરી શકે છે. એમને સાંભળ્યા વગર જલ્દીમતી પોતાનું લોકોને રાખી ન શકે. અને લોકસાદીમાં સુનાવણી કરાવવાનો હક એ મોટી વસ્તુ છે.

૩

આ પ્રમાણ-પ્રતિનિધિત્વ સાધવાનું કામ મતપદ્ધતિ ઉપર આધાર રાખે છે. જેમ મતાધિકાર યોગ્ય ન હોય તેો અનુક્રમિક વર્ગો કે વિભાગો ફાળી નય, તેમ જ એ મતપદ્ધતિ બેરોબર ન હોય તેો, હવે મતના જોરે, ચૂંટણીમાં રહી જવાય.

હા ત એક મતવિભાગ ('કોન્સ્ટિટ્યુઅન્સી') છે તેમાં ધારો કે ત્રણ જગ્યાઓ છે. ધારો કે ત્યાં મતદાર-સંખ્યા હશે ૬૦. અને માનો કે ક, જ, ગ ત્રણ પક્ષો છે, તેમાં કના કુલ તરફદાર ૩૦૦ છે, જ પક્ષના ૧૦૦ છે, અને ગના ૧૦૦ છે, બાકીના સ્વતંત્ર છે.

ધારો કે, મતપદ્ધતિ એવી હોય કે, જેટલી જગ્યાઓ તેટલા મત દરેક મતદારને આપવાનો અધિકાર છે અને જગ્યાવાર એક જ મત એક જણને ફટક આપવો જોઈએ. આ મતપદ્ધતિને જગ્યાવાર ફૂલક મળતી પદ્ધતિ કહેવામાં આવે છે. આવા ફટક મત પ્રમાણે હવે ઉપરના દાખલામાં ચૂંટણીનું શું પરિણામ આવે તે જુઓ. ક પક્ષ પોતાના ત્રણ ઉમેદવાર બિજા ફેર અને તેના ૩૦૦ મતદાર તે દરેકને પોતાનો ફટક મત આપે. પરિણામે તે અનુક્રમિક થાય! પરંતુ તેનું કુલ મતબળ તેો અધાર્થી ચોક્કસ જ વધારે છે.

૪

પણ બે મતપદ્ધતિ બીજી જાતની હોય તેો શું થાય તે જુઓ. એવો નિયમ હોય કે, જેટલી જગ્યાઓ તેટલા

મત દરેક મતદારને મળે; એને એ મતો જગાવાર આપવાની દ્રષ્ટિ નહિ પણ તેમાંથી ઘણું તેટલા કે બધાં ગમે તેને આપી શકે છે. આવી મતપદ્ધતિ ઘટક મતથી ઊભરી છે; તેને જગાઓનું બંધન એટલું જ છે કે, તેની સંખ્યા દરેક મતદારને કેટલા આ મળશે એ નક્કી કરી આપે, પરંતુ મતદાર જગાવાર એક જ મત આપવો એનું બંધન નથી. ગમે તે ઉમેદવારને ગમે તેટલા ન્યાયમાં મત આપવા તે સુવિધિયાર છે. આ મતપદ્ધતિને, તેથી, જૂથ-મતની પદ્ધતિ ('ક્યુમ્યુલેટિવ વોટ') કહે છે.

આ પદ્ધતિથી કપલા દાખલામાં ચૂંટણીનું શું પરિણામ આવે તે હવે જુઓ. ક પક્ષ પાસે કુલ $3૨૦ \times ૩ = ૯૬૦$ મત થયા; જ પક્ષ પાસે $૧૭૦ \times ૩ = ૫૧૦$ મત થયા. અને બાકી પાસે $૧૧૦ \times ૩ = ૩૩૦$ મત થયા.

ઉમેદવારો ઊભા કરવામાં પ્રથમ સાવધાની રાખવી જોઈએ; કેમ કે અકુળ જવાબ એટલા વધારેપડતા ઉમેદવાર ને બહા કરે તો પોતાનો જ મત નાહક વહેંચાઈ નય; તેથી મત નકામા નય ને આવડી દોષ એવી જગા પણ નવી રહે. આ સાવધાની રાખવાનું રીખી લેવું જોઈએ. એટલું રાજકારણી શિક્ષણ પહેા પાસે હોય જ.

આવી બધી સાવધાની રાખવામાં આવી દોષ, તો જ પક્ષનું મતગણ એટલું ચોક્કસ છે કે તેને એક જગા મળી ન શકે; ક પક્ષ બે જગાએ મેળવશે, કેમ કે તેનું બળ જ તથા મત કુલ પક્ષ કરતાં (૫૧૦ + ૩૩૦) વધારે છે; અને જ પક્ષ પોતાના એક ઉમેદવારને જરૂર આપી શકશે. આ પદ્ધતિએ ચૂંટણી કરવાથી લઘુમતીને વધારે ન્યાય મળે, આપણી ધારાસભાની ઢાળ બીજી અનેક ચૂંટણીમાં ન્યાય-મતની આ પદ્ધતિ ચાલે છે; તેમાં લઘુમતીને પણ ન્યાય આપવાનું તત્ત્વ રહેલું છે. પણ એમાં એક દોષ એ છે કે, કેટલાય મત નકામા નય છે. જેમ કે, લીધેલા ઉદાહરણમાં આખા ૫ પક્ષોને મત. આ દોષ બને તેટલો દૂર કરવો જોઈએ. અને લઘુમતીને ન્યાય પણ મળવો જોઈએ. એ બેજ વસ્તુને એવી સંખ્યા શકે એવી એક નીજ પદ્ધતિ છે, જેને પસંદગી બતાવતા એક ક્રમિક મતની પદ્ધતિ કહે છે. (તેને 'સિંગલ ટ્રાન્સફરેબલ વોટ' અંગ્રેજીમાં કહે છે.)

૫

આ પદ્ધતિ પ્રમાણે, દરેક મતદારને એક જ મત મળે છે. પણ તે મત બને ત્યાં સુધી વપરાય જ, એનું કરવાને માટે તેમાં એવી સવક રખાય છે કે, ઉમેદવારોની યાદી પર મતદાર પોતાની પહેલી, બીજી, ત્રીજી એમ ઘણી ત્યાં સુધીની પસંદગીને કેમ બતાવે. આ બતાવવા તે તે ઉમેદવાર સામેના ખાનામાં ૧, ૨, ૩, . . . એમ ક્રમાંક મૂકવાનો હોય છે.

બીજી, ચૂંટણીમાં કુલ મત પડે તેની સંખ્યા અને ઉમેદવારોની સંખ્યા, આ બે ને બાણી રાખીએ તો ચૂંટાવને કેટલા મત અચૂક જોઈએ, એ અણિતથી નક્કી કરી શકાય. જેમ કે, ધારા ૧૧૬ મત પડ્યા; ૫ ઉમેદવાર ચૂંટવાના છે. તો $૧૧૬ \div (૫+૧) = ૧૬$ એટલે કે ૨૦ મત ને એક બાણી મળે તો તે અચૂક ચૂંટાઈ શકે; કેમ કે ૨૦ મત પાંચથી વધારે બાણી મળી જ ન શકે. ($૧૧૬ \div ૨૦ = ૫$; શેષ ૧૬ જ રહે.) ઉપરની ક્રમિક મતની પદ્ધતિમાં આવો આંકડો અણી કાઢવામાં આવે છે. એ આંકડા નેટલા મત એક બાણી મળે, પછી વધારે ન રહે તે મત નકામા ગણાય. પરંતુ આ પદ્ધતિમાં તેને નકામા નથી જવા દેવાતા. તેવા વધારેના મતપરો કાઢી લેવામાં આવે છે અને તેમના એકઠા કામ ન આવ્યા, એટલે બગડા પ્રમાણે તેમને બાકીના ઉમેદવારોને વહેંચવામાં આવે છે. એમ ક્યોઈની જે થેલે સફળતાને આંકડો પહોંચી નય તેને ચૂંટાયેલો ગણાય છે.

આ બીજી ગણતરી થયે પણ પૂરા ઉમેદવાર (તેલા આંકડા પ્રમાણે) ચૂંટાઈ ન રહે, તો વળી ફરી ગણતરી આગળ ચાલે છે. જોઈએ તેથી વધારે બગડાવાળા મત કાઢીને તેમના તમડા ગણતરીમાં લેવાય છે. અને ઉપર એમ કરવામાં પણ આવે છે કે, કોયી આંકડા એકઠા બગડા મળેલા ગણતરીમાં છેલ્લે પડેલા ઉમેદવારો તેા ચૂંટાઈ ન શકે, એ ઉધાકું દેખાઈ નય છે; એમના મત નકામા ન નય, માટે તે મતોના બગડા બાકીના લોકોને વહેંચી દેવાય છે. આથી મોટે ભાગે ચૂંટણી પૂરી થઈ રહે છે.

૬

દાખલા લેવાથી આ અટપડી લાગતી રીત વધુ સ્પષ્ટ થશે. મહાસમિતિની ચૂંટણી પ્રાંતિક સમિતિઓ આ ક્રમિક મત દ્વારા કરે છે. ધારા કે એક પ્રાંતિક સમિતિમાં ૭૫ સભ્યો છે. તેમાંથી ૮ બાણીને મહાસમિતિ માટે ચૂંટવાના છે. ૧૨ બાણી ઊભા થયા છે. ચૂંટણીમાં ૭૦ સભ્યોએ ભાગ લીધો.—૫ એરહાનર હતા. એટલે મતગણતરી વખતે ૭૦ મતપત્રો મતપેટી ખોલતાં નીકળશે.

ગણતરી-અમલદાર ક્રમિક મતની આ પદ્ધતિએ કેમ કામ કરે તે હવે જોઈએ.

પહેલો તે પેલો આંકડો કાઢશે. તેની રીત આ છે:—

પહેલા મતપત્રની કુલ સંખ્યા = બાગાકાર. ને ને જગાઓની સંખ્યા + ૧

અણીક દોષ તો તેને તરત પછીને પૂણીક ગણવો અને ને પૂણીક દોષ તો તેમાં એક ઉમેદવાર.

આ દાખલામાં :—

૭૦ = ૭૭ મોટા બાંકો ૮. ન્યૂઓ કે ૮ થી વધારેને
૮+૧

૮ એકડા મળી ૪૮ ન રાકે, એવા આ આંકડો છે.

આંકડો કાઢ્યા પછી ગણતરી અમલદાર, ૭૦ મતપત્રના એકડા ભેળેને, જણાવેલા ઉમેદવારોને વહેંચી આખી નીચે પ્રમાણે કાઢી કરશે :—

ઉમેદવારું એકડા કાઢી લેવાના તેના પરિણામ હારનારના પરિણામ નામ મળ્યા વધારે બગડા મત એકડા વહેંચ્યા વહેંચ્યા

૧. ક	૫	-	+૧	૬	+૧	૭
૨. જ	૪	-	+૧	૫	+૧	૭+૧
૩. ગ	૧૫	-	૭	-	-	૮
૪. ઘ	૬	-	+૧	૭	+૨	૯-૧
૫. વ	૯	-	-	૮	-	૮
૬. છ	૭	-	+૧	૮	-	૮
૭. જ	૮	-	-	૮	-	૮
૮. ઝ	૧૦	-	-	૮	-	૮
૯. ડ	૩	-	+૩	૬	-	૬
૧૦. ઢ	૦	-	+૧	૧	-	૦
૧૧. ઢ	૧	-	+૧	૨	-	૦
૧૨. ઢ	૨	-	-	૨	-	૦
નકામાં જતા મત	-	-	+૧	-	-	-

કુલ મત ૭૦ - ૧૦ + ૧૦ + ૬૬ ૬૬

પૂરતા એકડા સરમાં ૪ મળવાથી ગ, વ, જ, ઝ ચૂંટાઈ ગયા. તેમને ચૂંટાયેલા બહેર કરવામાં આવે છે.

હવે ગ પાસે ૭, વ પાસે ૧, અને જ પાસે ૨ એકડા વધારે છે. તે નકામાં ન જવા ભેળે. તે મતપત્રો નકામાં ન જવા ભેળે; એટલે તેના બગડા કામમાં લેવામાં આવશે. પણ તમા ૧૫ માંથી કે જના દમાંથી કે જના ૧૦માંથી અનુક્રમે કયા ૭, ૧, ને ૨ મતપત્રના બગડા લેવા કે કારણ કે, હવે આગળનું પરિણામ એ બગડા ઉપર અવલંબે છે, અને બગડા કયા મતપત્રના કોને હશે એ કહેવાય નહિ. અહીં આગળ નસીબના ખેલ ઉપર ગયા વગર છૂટકા નથી. તેને માટે એમ કરવામાં આવે છે કે, ચિટ્ટી ઉપાડે તેમ, તેટલા મતપત્ર આંખો માંથીને ઉપાડી લેવા. અથવા ગંજીનાં પાનાં ચીપે તેમ મતપત્રો ચીપી નાંખીને, રીકં હાથે તે કપાળને, પછી ભેળતા મતપત્ર હાઈ લેવા. અથવા એમ પણ માય છે કે, પહેલી ગણતરી વખતે જેમ જેમ એકડા ગણતા નય તેમ તેમ તે મતપત્ર ઉપર ક્રમાંક સુકાતો નય છે. પછી ન્યારે વધારેના એકડા કાઢી લેવાના આવે ત્યારે તે

પ્રમાણેની અમુક ગણતરોથી ગોઠવી લઈને કદાચ છે. જેમ કે ગયા ૧૫માંથી ૭ મતપત્ર લેવા છે. ક્રમાંક પ્રમાણે ૧, ૩, ૫, ૭, ૯, ૧૧, ૧૩ લેવા. યા ૨, ૪, ૬, ૮, ૧૦, ૧૨, ૧૪ લેવાય. ક્રમાંક, ચિટ્ટી ઉપાડવા જેવી નિર્દેશ હવે કામ કરતું ભેળે.

આ રીતે ગયા ૭ એકડા લઈ તેમના બગડા વહેંચી આપ્યા. જના વધારેના એકડા લઈ તેના બગડા પણ વહેંચાય; પણ તેના બગડા ગ માટે નીકળે છે; અને ગને તે તેની જરૂર ન રહી. તે તમગડા ભેળા. પણ તે મતપત્રમાં તમગડા બતાવ્યા નથી, એટલે એ મત નકામાં જશે. ચોથા કાઢામાં આ બધી વહેંચણી બતાવી છે તે જુઓ.

આને લઈને હવે પરિણામ આવે છે કે, ઉપરાંત છ ચૂંટાઈ રહે છે. કુલ ૫ જાણ ચૂંટાયા. હજી ત્રણ ચૂંટવાના બાકી રહ્યા. તે માટે ગણતરી-અમલદાર હવે પરિણામને નીચે છેડે જશે. ટ ઠ કે નીચે છે; હ તેની ઉપર છે, પછી વ આવે છે. (કેમ કે હ હ બેઠને ૨ મત હોવા છતાં હને ૧ એકડા મળેલા છે, હને બે બગડા છે.) આ ત્રણ જાણ ભાગ્યે જ ચૂંટાઈ રાકે. એટલે ગણતરી-અમલદાર તેમના મત કાઢી લે છે. અને તેમાં જે પસંદગી બતાવી હોય તેમ તેને વહેંચી આપે છે. છતાં કાઢામાં એ જુઓ. કોને એક મતપત્ર પોતાના બગડા કોને આપે છે એમ નીકળે; પણ હ તે જીવી ગયા છે; એટલે તમગડા લેવામાં આવે છે. તે જને માટે છે; તેથી તે મત જમાં નાંખવામાં આવે છે. બીજો મતપત્ર પણ તેને મળે છે.

કોને બગડા મળેલો છે. તેનો તમગડા કામમાં લેવાનો છે. તે મળે છે કને જના બે એકડા લઈને બગડા કામમાં લેવાં તે કને માટે નીકળે છે. આમ પાંચ મતપત્રો વહેંચાયા. હવે જના કાઢામાં તેનું પરિણામ જુઓ. વ ચૂંટાઈ ગયેલો બહેર થાય છે. પણ કને એક મત વધારે છે; તે કાઢી લઈ તેની પસંદગી ભેળે આપવામાં આવે છે. તે જને મળે છે. આથી જ જીવી ગયો. આમ કુલ ૭ ચૂંટાયા. હવે ક અને ટ વચ્ચે રહે છે. કને બહુમતી છે. છતાં આંકડો પૂરા નથી. નિયમ પ્રમાણે કરતે હોય તે જના મત વહેંચાય. તેમાંથી એકાદ ખૂટતો બગડા તમગડા કને મળી જશે. પરાંત એમ કરવાની જરૂર નથી. ક ચૂંટાયેલો બહેર થશે. આમ ચૂંટણીનું પરિણામ આવશે.

ક્રમિક મતની આ રીત સંખ્યામાં બોલા મત હોય ત્યાં સારી ફાવે. અને તે કારણ લઘુમતી ધારે તે પોતાના મતપત્ર પ્રમાણે અચૂક જીત મેળવી રાકે. યુનિવર્સિટીમાં આ રીત સેનેટ ચૂંટાય છે. હાલમાં યથેચી જાણારજીસાબાની ચૂંટણીમાં આ રીત અખત્યાર કરવામાં હતી. પ્રમાણ-પ્રતિનિધિત્વ સ્થાપના માટે એને એક સરસ રીત માનવામાં આવે છે.

સત્યાગ્રહનું અવિનાશી તત્ત્વ-૨

(મયા અંકથી આરંભ)

જે બૃહદા બૃહદા બાલ પ્રકારથી સત્યાગ્રહનું સામર્થ્ય અજ્ઞાત કરી શકાય છે, તેનું શો. દિવાલને આ ખુસ્તકમાં અનેક ઉદાહરણો સહિત નિરૂપણ કરેલું છે. પ્રસ્તાવનામાં તે બાબતો ફરીને ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી. હું ફક્ત તેમાંથી ઉપવાસ-સત્યાગ્રહ વિશે જ થોડી ચર્ચા કરવાનો છું, કારણ કે તે બાબતમાં લોકોમાં ઘણી ગેરસમજ છે.

૧

ઉપવાસ એ જળરહસ્યોનો એક પ્રકાર છે એવી તેના પર ઠીકા કરવામાં આવે છે. જ્વરાસાત્મક સત્યાગ્રહના કેટલાયે પ્રસંગો ગાંધીજીના જીવનમાં નિરૂપાયેલા છે. આ ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ ઉપવાસોમાં ‘રાજકોટનો ઉપવાસ-સત્યાગ્રહ’ એ એક હતો. બાહ્ય દૃષ્ટિએ તે સત્યાગ્રહ સો ટકા ચરતી થયા હતા. પરંતુ તે ચરાતું ફળ મળ્યું ન મળ્યું એટલામાં જ ગાંધીજીએ તે સત્યાગ્રહ વિશે જાહેર કહ્યું કે, “આ સત્યાગ્રહ બળાત્કારના પ્રકારનો હતો.” આ કબજાતથી ઉપવાસ-સત્યાગ્રહના ઠીકાકારોને ગાંધીજીએ જાણે પોતે જ ટેકો આપ્યો, પોતાના જ કાર્યોના નિષેધ કરીને ગાંધીજીએ તેમાં મળેલા ચરાતું ફળ સ્વીકારવાનોયે ઈન્કાર કર્યો. આ ઉપરથી ગાંધીજીના વિરોધીઓને - વિરોધે કરીને ઉપવાસ-સત્યાગ્રહ પર વિશ્વાસ ન રાખવાના હોકાને એમ કામ્યું હતી કે, ગાંધીજી હવે પછી નિદાન ઉપવાસ-સત્યાગ્રહનું રાજ કહી વાપરશે નહીં. એવામાં એક પીડા તેા હવે ટળી ગઈ એવી ‘હાસ’ પણ તેમણે કહાવિત કહી હતી. પરંતુ ગાંધીજીએ તેા પાછો ફેલુઆરી, ૧૯૪૩માં આગાખાન મહેલની જેલમાંથી ત્રણ અઠવાડિયાનો ઉપવાસ જાહેર કર્યો. તે વખતના વાઘસરોયે હોડાં જિનિધિયોએ ગાંધીજીને ૫-૨-૪૩ના રોજ એક પત્ર લખ્યો. તેમાં તેણે ગાંધીજીને “છટ્ટી જ્વનો સહેલો રસ્તા શોધવા” માગવાનો ટાણો મારીને આજળ લખ્યું: “રાજકોટી હેતુએને માટે ઉપવાસનો ઉપયોગ કરવો એને હું રાજકોટી નસા (હિંસા)નો જ એક પ્રકાર લેખ” છું. તેને માટે નૈતિક દૃષ્ટિએ કશું વાજબી કારણ હોઈ શકે જ નહીં; અને તમારા પોતાનો પણ એવો અભિપ્રાય છે, એમ હું તમારાં અગાઉનાં લખાણો પરથી સમજી શકું.”

અહીં વાપરેલો ‘નસો’ શબ્દ અંગ્રેજી blackmail માટે વોન્યો છે. આ અંગ્રેજી શબ્દનો અર્થ “કોઈની ગુપ્ત વાત ઉઘાડી પાડવાની અથવા તેના પર એવા આરોપ મૂકીને જળતમાં તેને બેઆખર કરવાની ધમકી આપીને તેની પાસેથી પૈસા કઠાવવા” એવો

યાથ છે. સાફ છે કે, ગાંધીજીના ઉપવાસ પાછળ સરકાર પાસેથી પૈસા કઠાવવાનો અર્થના તેની કોઈ ગુપ્ત વાત ઉઘાડી પાડવાનો પ્રયત્ન જ ન હતો; અથવા તેના પર આધાર વગરના આરોપ મૂકવાની ધમકી આપવાનોયે પ્રયત્ન ન હતો. જે કોઈ આરોપો હતા તે પહેલેથી જ બંને પક્ષો તરફથી ઉઘાડી રીતે મૂકવામાં આયા હતા, અને ઊભરું ગાંધીજી પર કરેલા આરોપોની ઉઘાડી તપાસ કરવામાં આવે એવી માગણી હતી. તોરપણ છે કે, વાઘસરોયે વાપરેલો ‘નસો’ શબ્દ તેના વાસ્તવિક અર્થમાં ન હોઈને અલંકારિકપણે વાપરેલો સમજવો જોઈએ. આ અલંકારિક અર્થ પ્રમાણે કોઈ જી તેની સામુએ તેના પર કરેલા આજળા અથવા પતિની ખરાબ વર્તણૂકના નિષેધ માટે આંસુ પાડે કે અત ઊરે તેા તેનેયે ‘નસો’ એટલે ‘હિંસા’ હરે છે એમ કહી શકાય!

આ જ સંદર્ભમાં વાપરેલો બીજો શબ્દ ‘બળાત્કાર’ (Coercion) છે. એનો અર્થ, ‘અમુક અમુક ન કરવાથી હેતું તુલસાન થશે એવો ડર દાખવી તેને તેમ કરવાની ફરજ પાડવી’ એવો યાથ છે. એવી વાત ઉપવાસ-સત્યાગ્રહમાં મૂળથી જ નથી. ત્યારે આ શબ્દ પણ એક વિચિત્ર અલંકાર રૂપે જ આ બાબતમાં વાપરેલો છે એમ સમજવું જોઈએ. જેની સામે ઉપવાસ-સત્યાગ્રહ કરવામાં આવે, તેને તેનાથી અડચણ યાથ એતું તેા જને. તેથી તેને કોષ પણ આવે. ઉપવાસ કરનારી વ્યક્તિ તેના વિરોધી કરતાં વિરોધ લોકપ્રિય હોય અને તેણે ઉપારેલી બાન્ને કેવળ ન્યાય અને જવાબ આપી ન શકાય તેવી હોય તેા તે વિરોધીને વધારે જ કોષ આવે. સત્યાગ્રહીની માગણી તર્કશૂર્ક અને ન્યાય હોય અને વિરોધી જે લોકોના મતની સંદર્ભ ઉપેક્ષા કરી શકે નહીં એવા લોકોને તે માગણી વિષે સહાનુભૂતિ લાગતી હોય, તેા તે વિરોધીની સ્થિતિ ફિરસે ફિરસે વધારે અડચણજાળી થતી જાય, એ પણ શકય છે. એક બાબત તેને સત્યાગ્રહીની માગણી મંબર કરવાની ઇચ્છા ન હોય અને બીજી બાબત તેનું મરણ થતાં ઉત્પત્ત થવાના સંકટનો સામનો કરવાની તાકાત ન હોય, એવી અડચણમાં વિરોધી આવી પડેલો હોય છે. સત્યાગ્રહીની માગણી ક્રુતમરી કાઢવાની અને પોતાની દુષ્કર્મિત યાજવાની તેની ઇચ્છા હોય છે. ત્યારે તે ઉપવાસ-સત્યાગ્રહને ‘બળાત્કાર’ કહે એમાં આશ્ચર્ય નથી. પણ આ બળાત્કાર વિરોધીએ વાપરેલો એક અપરાધ તરીકે જ સમજવો જોઈએ.

“પોતાનું નાક કાપી અપશુકન કરવા” એવી આપણામાં એક કહેવત છે. અત્યંત દુરાચલી વિરોધી વિષે તે વખરાય

છે. હોર્ડ' લિનલિથગેને ઉપવાસોન્મુખ ગાંધીજી વિષે આજ લાગ્યું હતો. સરકાર પર બાજુ મારી જવા માટે તે આત્મહત્યા કરવાને તૈયાર થાય એવા છે, એવી તેની સમજ થઈ. પરંતુ એાતે જાતે જ કહ સહેવાં એ જો 'નસો' કે 'બજારકાર' હોય, તો પછી સત્યાગ્રહના બધા જ પ્રકારો તેવી જાતના છે એમ કહેવું જોઈએ. કારણ, સત્યાગ્રહ કહો એટલે તેમાં 'યેય પ્રાપ્ત કરવા એાતે કહ સહેવું એ શુદ્ધિત જ છે. જેમાં કાંઈ મેળવવાનું નથી એવા સત્યાગ્રહ સંબંધી સહતો નથી. પરંતુ તે 'યેય પ્રાપ્ત કરવા માટે ઢિ'સાત્મક માર્ગની અવેજમાં સત્યાગ્રહ એ અદિ'સાને માર્ગ છે. પ્રતિપક્ષી પર નેરજી સખાને અને તેને ત્રાસ આપીને ને સાધવાનું હોય છે તે, તેના તરફ સહસાવનાથી જોઈને અને એાતે જ કુ:ખિ સહીને મેળવવું, તેનું જ નામ સત્યાગ્રહ. 'બજારકાર' કે 'નસા'માં એાતે કુ:ખિ સહેવાની કે પ્રતિપક્ષી સાથે અદિ'સક રીતે વર્તવાની અપેક્ષા નથી હોતી. જીવદૂ, તેમાં તેને વેપપણું રાખેાથી કમવાની અને અનેક રીતે તેને તુકસાન પહેાંચાડવાની વૃત્તિ હોય છે.'

તેા પછી રાજકોટના ઉપવાસ-સત્યાગ્રહમાં 'બજારકાર' ક્યાં જોવું છું? હવે જ આ સમજવા માટે તેની પાછળની શ્રમિકા લક્ષમાં આણવી જોઈએ.

આ ઉપવાસ પૂર્વે રાજકોટ દરબાર અને પ્રભની વચ્ચે, સરકાર વલ્લભભાઈ પટેલની સરદારી નીચે, કેલકા મહિનાથી. સત્યાગ્રહની ચળવળ ચાલતી હતી. તેના પશ્ચિમા મે યે રાજકોટના કાકોર અને સરદાર પટેલ વચ્ચે સમાધાનનો એક કસાર થયો. પરંતુ તે કસાર યથો ન થયો ત્યાં તો કાકોરે તેને ફેંકી દીધો. આથી ગાંધીજી વચ્ચે પડયા અને કાકોર સાહેબ તથા તેના સલાહકારો ધરેલો કસાર પ્રામાણિકપણે જાણે તે માટે પ્રયત્ન કર્યો, તે પ્રયત્ન યસાસ્વી થયો નહોતો. ત્યારે કાકોરની વિવેકશુદ્ધિ 'બ્રહ્મત કરવા માટે કહો, કે તેના પર નેતિક દબાવ લાવવા માટે કહો, ગાંધીજીએ ઉપવાસ કરવાનું કસાવું.

શુભ સત્યાગ્રહનો માર્ગ અંજીકાર ક્યાં પછો તેનો ને સીધો અંત હોય તે આવે ત્યાં. સુધી તે સત્યાગ્રહ યાદ રહે, એવી જ કાંઈ પણ અપેક્ષા રાખે. એટલે, આ પ્રસંગે, કાકોર સાહેબ એાતનો કસાર પાણે, યા ગાંધીજીના પ્રાણ જાય, અથવા જાને પક્ષની સંમતિથી એકાદ બીજો કસાર થાય, એમ જણ પ્રકારે પર્વવસાન થાય એ સકથ હવું. પરંતુ તેમાંથી કાંઈ પણ થવા પહેલાં, ગાંધીજીના મનદમાં, "અવિચારથી મેં એક જૂલો માર્ગ લીધો."

તે જાલ એ કે, સત્યાગ્રહના સક સાથે જ તેમજે એક જીર્ણુ સક યોજ્યું. તે સક એટલે વડી સરકારે લાખડતોળ વચ્ચે પક્ષને કાકોરે કહેલો કસાર તેની પાસે પગાવેા, એનું તેના પર દબાણ લાવવાનો પ્રયત્ન.

ગાંધીજીએ મધ્યસ્થ સરકારને કહેલી આ વિનંતી સફળ થઈ. હોર્ડ' લિનલિથગે વચ્ચે પડયા અને પરિણામે ફેડરલ કોર્ટના વડા ન્યોવાધીસ સર મોરિસ આચરને આ પ્રકરણ લવાઈ માટે રોપવામાં આવ્યું. તેમજ સરદાર વલ્લભભાઈ, એટલે પ્રભપક્ષની જાન્યે નિર્ણય આપ્યો. કસારમાંથી કહથી જવાનો હવે કાકોર સાહેબ માટે રસતો રહ્યો નહોતો. જો તેણે લવાઈને નિર્ણય ફેંકી દીધો હોત તો મધ્યસ્થ સરકાર (તે પ્રામાણિકપણે વતી) હોત એમ શુદ્ધિત કરીએ તેા) તે નિર્ણય માન્ય કરાવવા માટે, જરૂર હોત તો, સખતી કરીને પણ કસાર પર દબાણ ક્યું હોત.

આ પ્રમાણે આ ઉપવાસ સત્યાગ્રહનો વિન્ય ન રહ્યો, પણ વડી સરકારને વિન્ય થયો. ઉપરાંત વડી સરકારની ફંડનીતિનો જ તે વિન્ય બન્યો. આ રીતે આ ઉપવાસમાં બજારકારનું તત્ત્વ લાખલ થયું.

બ'ધારણીય માર્ગે, વડી સરકારને અરજ કરીને પ્રભને લનારા અન્યાયને ફર કરવાને માર્ગ જો મીંધીજી પાસે શુદ્ધિ હોતો તો, નિર્ધાન તે માર્ગ પૂરો થાય ત્યાં સુધી, - ઉપવાસસત્યાગ્રહનો અપરોક્ષ માર્ગ સ્વીકારેા, એ ક્યાં સુધી યોગ્ય હવું, એવા પ્રશ્ન અહીં ઊપરિચિત થાય છે. જો ઉપવાસના અપરોક્ષ માર્ગનો આશય લેવાની પરિસ્થિતિ પૂર્ણપણે નિર્માલ્ય થઈ હતી, તેા પછી વાઈસરોયને વચમાં કેમ નાંખ્યા, એવાયે પ્રશ્ન અહીં લેવો થાય છે.

આમ જાને જાનુથી ગાંધીજીનો આ ઉપવાસ, સત્યાગ્રહ તત્ત્વને 'વસ'મત હોતો. આ વિસ્થગતિ રાખલતાંની સાથે જ ગાંધીજીને પક્ષાત્તાપ થયો, અને તેના પ્રત્યક્ષ પુરાવા હરીકે તેમજે વિન્યનું કળ સ્વીકારવાની ના પાડી.

ગાંધીજીની વિરોધતા એાતે રોપેલા નવીન સક (સત્યાગ્રહ)ને 'જરૂર વગર ઉપરોમ કરવો એમાં નથી, પણ એાતની ભંજ કળ કરી અને મોલો યસના કળને ફેંકી હવેને રોપનું કાલન કરવું એમાં છે. તેમની જરૂરને અર્થ એટલે જ છે કે, અણીને વખતે અદિ'સાને માર્ગ ઊઠી દેવાનો મોદ માણસને યઈ આવે છે. આવો મોદ જો માનવજીવનને એક ભાગ જ છે. દંડ સત્યાગ્રહી પણ એકાદ વખતે માર્ગન્યુત થાય. તોપણ અદિ'સાના માર્ગે ફરી અલના તેણે બખંડ પ્રયત્ન કરેા.

સત્યાગ્રહી શહીદ રજબઅલી

ગુજરાતમાં સ્વપ્રશસિત જીવાનો ધણી હતો. ધ્યેયની બંધી નિષ્ઠાવાળા પણ ધણા મળી આવશે. ધ્યેયસિદ્ધિને ખાતર સતત મંડ્યા, રહેનાર. જીવાનો મધુ જડી આવશે. પરંતુ હમ્ય આદર્શ, ધ્યેયનિષ્ઠા, અને તેને અર્થે શતદિવસ મંડ્યા રહેવાની સતત કમંપરાયજીતા, એ ત્રણેનો મુંઠર મેળ શોધવો હોય, તો સંખ્યા ધણી નાની થઈ જશે. યુવકરત્નોની આવી ભૂલ સંખ્યામાં ભાઈ વસંતરાવ અને રજબઅલી હતા. અને પોતાના નિર્ભય ચારિત્ર્યના તેજ, અને ધ્યેયને ખાતર બલિદાન આપીને તેઓ હમેશાને માટે સુવકોના આર્જદર્શક બની ગયા છે.

વસંતરાવને દેશબંધિની ઉપાસના-કર્તાઓ અને પંડર વીસ વરસ થઈ ગયાં. પાટનગરના આ તેજસ્વી કમંધીર અબાલ અને મૂળા રહેવા છતાંય ગુજરાતની જનતાને મન હવે અનુસયા નહોતા રહ્યા. પણ વિદ્યાર્થી અવરયામાંથી જ રાષ્ટ્રસેવાનાં સ્વપ્ન સેવનાર રજબઅલીને પ્રત્યક્ષ રીતે કાષ્ઠેય પર આવ્યે હતું માંડ પાંચ-સાત વરસ થયેલાં. અને અમદાવાદમાં તો હતું એ પ્રવેશ જ કરતા હતા. એટલે, અનેક જીવાનો અને કેટલાય કુટુંબોના એ આદરપાત્ર હોવા છતાંય, વિશાળ જનસમૂહમાં તે બહુ ભણીતા નહોતા થયા.

તેમનું મૂળ વતન કાઠિયાવાડમાં આવેલ લીંબડી. પણ પિતા વરસો થયાં કરાંચી જકાત ખાતામાં નોંધી કરતા હતા. એટલે તેમનો જન્મ (ઈ. સ. ૧૯૧૯) અને ઉછેર કરાંચીમાં થયેલો. સીધાં, સરળ અને ઈશ્વરથી ડરનાર માતા-પિતાનો આ પુત્ર નાનપણથી જ તેમની, ઉચ્ચ સ્વભાવનો અને કીધી વાત મૂકે નહિ એવો હકીકતી હતો. શાળામાં શિક્ષકોને પણ આ વિલક્ષણ વિદ્યાર્થીનો પછળી વખત પરચો મળતો. એને પોતાને ને બાબત મળે ન બિતરે તે કોઈ પણ રીતે તેની પાસે કરાંચી સકાય, એ અરાકય જ હતું. આગાખાની ઝોન કુટુંબનો આ હોકારો આગાખાન અને તેના રૂઢ પંથ વિરુદ્ધ છંદેયિક વાતવર્તનને એ જોબ સમાજ સાથે સંપર્ક સંકલ્પેલ માતાપિતા માટે ચક્રાવન-નાકું — મંજવાનું હતું. પણ ધરમાંથી કાઢી ચૂકવાનો સ્વયં પણ બાર-ચૌદ વરસના નાના રજબને ચળાવી સકપો નહોતો. હાઈસ્કૂલનાં છબેક મિત્રણ કરાંચીમાં પૂરાં કરી એ લીંબડી આવ્યા અને લીંબડીમાં ૧૯૩૨માં મૅટ્રિક પસાર કરી બાવનગરની સામળદાસ કોલેજમાં દાખલ થયા.

સાચું લાગે એને દહેતાથી વળગી રહેવાવાળા આ મનજીવ મનના વિદ્યાર્થીના ઊગતા માનસ પર સહુથી પહેલાં રાષ્ટ્રીય સંસ્કાર પાડનાર ગુજરાતના મૂક શ્રામસેવક શ્રી બળલાલ. તેઓ પણ કરાંચીના હોવાથી ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાંથી રાજ્યમાં કરાંચી આવતા અને અનેક

ઊગતા વિદ્યાર્થીઓમાં રાષ્ટ્રીય સંસ્કારો રેડતા. તેને પરિણામે માંસાહારનો ત્યાગ કર્યો તેમ જ ખાદી ધારણ કરી ત્યારે રજબઅલીની ઉમર માંડ ચૌદ વરસની હતી.

સામળદાસ કોલેજમાં રહ્યા એ વરસો દરમિયાન તેમના રાષ્ટ્રીય વિચારો વિકસતા ગયા. તેઓ પ્રથમ વર્ગના વિદ્યાર્થી હતા, અને નિર્ભય ચારિત્ર્ય તથા જનસંત ધ્યેય-નિષ્ઠાને કારણે વિદ્યાર્થી તેમ જ અધ્યાપકોના પ્રતિપાત્ર બની ગયા હતા. અનેક વખત હડતાળ અને બીજાં 'તોફાનો'ને મોખરે રહેવા છતાંય કોલેજના આચાર્ય તેમની પ્રત્યે આદર ધરાવતા. એમને કહ્યા સિવાય વિદ્યાર્થીઓ અંગે લાગ્યે જ કોઈ પગલું ભરતા. કેમ કે, એમને ખાતરી થઈ ચૂકી હતી કે, રજબઅલીને મળે નહિ બિતરે એવી વાત વિદ્યાર્થીઓને મળે કદી ઉતારી શકશે નહિ. ૧૯૩૬માં સરદાર સાહેબ સામળદાસ કોલેજમાં રાષ્ટ્ર-બાવાનો વર્ગ ઉઘાડવા આવ્યા, ત્યારે કોલેજના આચાર્ય શ્રી રાહાણીએ વિદ્યાર્થી રજબઅલી લાખાણીનું પાસ શ્રી રાહાણીએ કરાવી તેમને કોલેજના કૅપ્ટેન વિદ્યાર્થી અને હમ્ય કેડીના બાવિ દેશભક્ત તરીકે વર્ણવ્યા હતા. પોતાની સાથે અનેક પ્રસંગે ભટતો અભાવનાર વિદ્યાર્થી રજબઅલીના અવસાન નિમિત્તે મળેલી કોલેજની સભામાં એ પ્રિન્સિપાલે રડતા હૃદયે પોતાના તેજસ્વી વિદ્યાર્થીને અંજલિ આપી.

યુનિયન બી. એ. ના વરસ દરમિયાન તો તેઓ સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રીય વિચારોથી રંગાઈ ચૂક્યા હતા. રાજકોટ સત્યાગ્રહ ચાલતો હતો ત્યારે બાવનગર કોલેજના વિદ્યાર્થીઓની સભા અમારે કરવી હતી. કોલેજમાં કે કોલેજ-બાહ્ય (રેસીડેન્સી)માં તો એ અરાકય જ લાગ્યું, એટલે કોલેજ-બેદાનની બહાર સડક ઉપર વડના ઝાડ નીચે રજબઅલી અને તેમના મિત્રોએ સભા બોલાવી. રાજકોટ સત્યાગ્રહનું ધ્યેય અને તેનું સ્વરૂપ સમજાવીને યુવકોને તેમાં ભાગ લેવા એ આમંત્રણ આપ્યું. પણ રજબઅલી એમ કોઈના પ્રચારમાં તણાઈ નય તેવા નહોતા. 'વિદ્યાર્થીને આમાં ન. એ સ્વવા ભેદે, ' એ પ્રકારનો તેમણે સખત વિરોધ કર્યો. પણ ન્યારે એમને બીજે દિવસે વાત મળે બિતરી ત્યારે તેમના દરેક મિત્રોની હકીકતે ત્યાર થઈ ગઈ અને તુરત જ રાજકોટ પહોંચી ગઈ.

એ પછી તેમનો અને મારો સંબંધ વધતો ગયેલો. અને અનેક વખત મળતા ને કામની વાતો કરતા. એક વાર એ કહ્યું : “રજબઅલી, યુનિવર્સિટીના પ્રમાણપત્રનો જીવનમાં કદી ઉપયોગ કરવાનો નથી, પછી એ જાણતર પાછળ દિવસો સા માટે બગાડવા ?” જસ. નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો. રજબઅલીએ ત્યારથી જુહાપોતું ભણતર

છાત્રી દીધું. ૧૯૪૦નાં નવંબ્રુઆરીમાં દેશ આખાએ ન્યારે વિશિષ્ટ પ્રકારની સ્વાતંત્ર્યપ્રતિજ્ઞા લીધી ત્યારે કોઈ રાજ્યઅલીએ નહોતું રાષ્ટ્રસેવાની સંપૂર્ણ દીક્ષા લીધી. નિત્યકાંતણુ માટે રેડિયો લીધો. કપડાં તો ખાદીનાં જ પહેરતાં હતા, પણ પચારીમાં જે કંઈ ખાદી વિનાનું હતું તેને તે દિવસે તિલાંજલિ આપીને એક ચેલરંગ અને કામલો લઈ આવ્યા. આ બે ચીજમાં એનું ઢંભેરાનું એકલા પાયરવાનું આવી જતું હતું.

વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ દરમિયાન તેઓ પહેલી વાર '૪૧નાં સાબરમતી જેલમાં ગયા. ત્યાંથી બહારી થઈ ને તે ચરવડા પહોંચ્યા. જેલની અવ્યવસ્થા અને ત્રાસ સામે લડત ગણાવવામાં એ મોખરે હતા. ન્યારે એ આંદોલનને ખાળવું જેલ-સત્તાવાળાઓ માટે અસાધ્ય થઈ પડ્યું ત્યારે અમને પાંચ જાણે 'ખાસ તોફાની અને બંધકર છે માટે સીધી અલગ રાખાશે', એવી સૂચના સાથે કુળિયા જેલમાં મોકલી આપ્યા. તેમાં રાજ્યઅલીએ આ જેલમાં સોળ તરત વળન ગુમાવેલું, એટલે પાછલા મહિનામાં એમને ૬૫ અપવામાં આવવું. પણ એ પોતે નહિ લેતાં પોતાનાથી વધુ બીમાર મિત્રો કે ગુનેગાર કેદીઓને આશરૂપૂર્વક આપી દેતા.

આવી સ્થિતિમાં છૂટકાને આઠ જ દિવસમાં બીજી વાર સત્યાગ્રહ કરી જેલમાં પહોંચ્યા. પણ તરત સમાધાન થયું ને '૪૨ના નવંબ્રુઆરીમાં છૂટી ગયા. એ પછી માથે જ થોડા મહિના કામ હતું" હશે ત્યાં '૪૨ની લોકકાંતિ આવી ને તેઓ આરંભમાં જ પડકારીને જેલમાં પહોંચ્યા એક વરસ પછી છૂટ્યા ને તરત બીજી વાર પકડાયા. નવ માસનો બીજો કારાવાસ વેરીને છૂટ્યા ત્યારે ચાંપીજ બહાર આવી ગયા હતા.

હવે જેલમાં જવાનું પ્રયોજન રહ્યું નહોતું અને સી કાર્યકરો પોતપોતાના પ્રાંતનું કામ વ્યવસ્થિત કરવામાં રોકાયા હતા. રાજ્યઅલી કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિવર્તના કામમાં ગંધાર્થ ગયા અને યુવક તથા વિવાર્ધઓમાં રાષ્ટ્રીય સંસ્કાર અને શક્તિ દેવાય છે માટેની પ્રવૃત્તિમાં વિશેષ સમય આપવા શક્યા.

રાજકારણ એ તેમનો પ્રિય વિષય હતો. સંસ્કાર-પ્રવૃત્તિ પર તેમને સો ટકા શક્તિ હતી. પણ રાજકીય મુક્તિની તેમની જાનના અવિશય પ્રવળ હતી, તેથી પ્રધાનપણે એ બાબત લક્ષમાં રાખીને જ તેઓ બીજું વિચારી શકતા. આથી એમને એમ જ લાગ્યા હરવું કે, કાઠિયાવાડમાં રાજકીય પ્રવૃત્તિ પાછળ સમય વેરફાવા કરતાં બ્રિટિશ હિંદના રાજકારણમાં જ પડવું જોઈએ. કેમ કે ત્યાં કોંગ્રેસને એટલી જોરાવર બનાવીશું તેટલો તેઓ પડ્યા રાજસ્થાની હિંદ પર પગા વિના રહેવાનો નથી.

આથી તેઓ બ્રિટિશ હિંદમાં જવા અધીસા જન્યા હતા. પણ મિત્રોના સાધમાં જવાનો લોકોથી, તેઓ મોહું કરતા જ ગયા. આખરે, ગુસ્સાતંકાઠિયાવાડમાં વધુ ને વધુ સંખ્યામાં યુવકો સાથા મિત્રાનરી અને લડપેશ તરીકે બહાર નીકળે, એ હરેશીમાં હોરેલી કાર્યરેખા અનુસાર, તેમને અગ્રહવાદ રહેવાનું નહી થયેલું, તે મુજબ તેઓ ત્યાં ગયા અને સીધી પહેલું વસંતરાવની અને છનામદારની સાથે સેવાજનનું કાર્ય હાથમાં લીધું. તાલેતરના ખારડોલી ગ્રીષ્મવર્ષના સંચાલનમાં તેમણે જે હિસ્સો આપીને ગુન્ગરાતભરના જીવનાના મનમાં આકર્ષણ જીવું કરેલું છે, તે એ જીવના કદી ભૂલી શકે તેમ નથી.

ખારડોલી વર્ગ પૂરો કરી યુવર્ધના નવા મિત્રોને જોવાર દિવસ મળીને એ તુરત શાવનગર આવ્યા. અકવાડિયું રોકાઈને આવતા વરસાનો કાર્યકર્મ વિચારી ગયા. જે એમને કહ્યું કે: "આપણે કાઠિયાવાડમાં હિંદુસ્તાની પ્રચાર અંગે ફરવાનું છે. તમે સાથે રહો તો વિધાયીઓ અને યુવકોને પરિચય થશે." "મને એ વિચાર ગમે છે. મન પણ થાય છે. પરંતુ કાલા (વસંતરાવ) મારી વાટ ભેઈ રહે એ ટીક નહિ. મને જવા દો." આમ કહી એ ઉઠલી વખતે મળીને ગયા, ને આપણે જોયું કે, 'સાથે જ કાલા એમની રાહ જોતા હતા!'

રાજ્યઅલી ધણા જ તોર સુહિરાણી હતા. કોઈ પણ પ્રશ્નની આરપાર તેઓ જોઈ શકતા. તેઓ ધણી વાર કહેતા, "ચાંચોને આપણે મહાસમિતિની કચેરીમાં જ જઈને રહી જઈએ કે? ત્યાં આપણને વિશાળ પઠ મળશે અને વિશાળ પ્રશ્નોમાં પડવાની તક પણ સાંપડશે." આપણે સ્વપર્થ અહીં જ છે અને ગમે તેવી મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાં પણ આપણે અહીં જ કામ કરવું જોઈએ, એવા શી. રતુભઈ અદાણી વગેરે મિત્રોના આમંદશી અને પ્રેમથી તેઓ અહીં જ રોકાઈ રહ્યા.

તેમના વિચારો ધણા જ સ્પષ્ટ હતા. અને એક વાર નિર્ણય કરી લીધા પછી તેમાંથી લેણમાન આડાઅવળા જવાનું તેમનાથી બનવું જ નહિ. '૪૨ની લોકકાંતિના આરંભમાં અમે સી મિત્રો મળેલા. હિંદના અદિ'સાની સર્વોચ્ચ શક્તિ, અને કેટલાય ભાંગેડાના કાર્યકર્મમાં જન્યા. કેટલાક મિત્રો જુદા પડ્યા. તેમાંના રાજ્યઅલી પણ એક હતા. એ પછી પેલા મિત્રોના કાર્યકર્મ ભણવાની, તેમાં રસ લેવાની ઉત્કંઠા ધણાને રહેતી. પણ રાજ્યઅલી એવી જમ્યા સરખી પણ કરતા નહિ. અદિ'સામાં દૃઢ માન્યતા ધરાવતાં છતાં, પેલા કાર્યકર્મવાળા અંગત મિત્રોની મુશ્કેલીના વખતમાં અમદાસમાંના કેટલાયથી એમને એમના કાર્યમાં પ્રત્યક્ષ મદદ પણ થઈ જતી. પણ રાજ્યઅલી ખાસેથી એવી મદદની પણ કદી શોધ આશા કરી ન શકે, એટલા એ પોતાની માન્યતામાં અચળ વર્તનવાળા હતા.

મહાસભા અને મહાત્માજીના નિર્ણયો કેટલીક વાર પૂરા ન સમભવ્ય ત્યારે એમને અસંતોષ રહેતો. 'કરેંગે' યા 'મરેંગે'ની હલતને બાપુજીએ જે રીતે સફેલી લીધી તેથી એમને એન પડયું નહોતું. પણ તેમની શિરસ યેનમૂન હતી. મહાસભાને એના કરતાં વધુ વફાદાર સિપાહીઓ ભાગ્યે જ મળી શકે. તાબેદારમાં ગુજરાતના ચૂંટાયેલા જીવાનોની એક વિશાળ સંખ્યામાં બાંહેધારના કાર્યક્રમના એક મોવડી કંઈક એવા અર્થનું સમભવ્ય રહ્યા હતા કે : 'આ કાર્યક્રમ જ' સાચો કાર્યક્રમ છે. કોંગ્રેસ કારોબારીને પણ અંદરથી એ મંજૂર છે. માત્ર બાપુજીને ખાતર અને દુનિયામાં આપણું ધ્યેય જાહેર થયું છે એને સ્વયંવચા ખાતર તેઓ પ્રગટપણે ટેકા આપી શકતા નથી એટલું જ.' રજબજી એ સંખ્યામાં હાજર હતા. તરત જ તેઓ જોવા થયા ને પુણ્યપ્રકાશપુત્ર સ્વરે પેલા આગેવાનોને અટકાવ્યા : "તમારે કરવું હોય તે કરો, જીવાનોને દોરવવા હોય તેમ દોરવો પણ કોંગ્રેસને અને તેના સંસ્થાન આગેવાનોના નામને વધાવીને જીવાનોને પ્રમથામાં ન શામે. મહાસભાની કારોબારી જેવડી રમત રમવા જેટલી હીણી છે, એવો ખ્યાલ આપણા જીવાનોના હિતમાં ફરીને તમે દેશનું કયું હિત સાધવા માગો છો ?" પેલા આગેવાનોને તુરત જ પોતાની ખૂલ સુધારી લેવી પડી.

મને એમનો પરિચય થયો ત્યારે તે મિલજબા બીક બીક અઝડ અને કંઈક અંશે અભિમાની મણુ હતા. તેઓ કહેતા કે, નાનપણમાં હું આના કરતાંય વિશેષ કોપી, હરત જ ઉદ્દેશદર્શી જઈ એવો અને અઝડ અભિમાની હતો. પણ પોતાની જીજ્ઞાસા પ્રત્યે એ સતત જાગર અને પ્રયત્નશીલ હતા. સ્વયં અને અલિસા દ્વારા જીવનની સાધનામાં તેમને દૃઢ અક્ષા હતી. પાંચ-સાત વરસના દેહ જાણમાં આટલી ત્વરિત ગતિએ અભિમાન અને કોપને છોડતા અન્ય જીવાનોને એવો નથી. એના આંતરિક વિકાસ એટલો અડધી ચાલતો હતો કે, પોતાનાં ચેટિસંચોને એ જાહેર યોજા સમયમાં પાછળ રાખી દેતા. અંગત જીવનસાધનાની દૃષ્ટિએ રજબજી એક સુદૃઢ તત્ત્વવિચારક અને એક પ્રખર સત્યાગ્રહી હતા, એ જીજ્ઞાસુ ગુજરાતને હજી બાજી ન હતું. તેમના સંજ્ઞા શોર્ટ સામે કદી અધઃગત્ય રહી શકતા ન નહિ. જેમના પરિચયમાં આવે તેઓની સાથેના તેમનો સંજ્ઞા સ્પષ્ટ, દૃઢ ને અંગત બની રહેતો. જન-સમુદાયમાં ભલે પ્રસિદ્ધ નહોતા, પણ તેમની સાથેના અંગત સંજ્ઞાનું સદ્ભાગ્ય અનુભવનાર જીવાનોની સખ્યા સહેને સેંદેહો ઉપરની ધાય છે.

અનેક મિત્રોના જીવનમાં તેઓ આધ્યાત્મિક ભેદ જવા હતા. પોતાની શિયલતાને કારણે મિત્રોને રજબજી તરફથી એક પ્રકારનો ડર રહ્યા કરતો અને છતાંય મિત્રો તેમને અધિક ને અધિક ચઢાતા એ હકીકત તેમના અત્યંત કંડક, સંયમી અને વિશુદ્ધ જીવનની સાબ પૂરે છે.

રજબજી અને સાદસ તેમને અતિ પ્રિય હતાં. હિંદુસ્તાન અને દુનિયાભરનો પ્રવાસ જેટલાની તેમની ઇચ્છા વારંવાર પ્રજળપણે બેઠી. પણ તાત્કાલિક ધર્મ-સ્વાતંત્ર્યચિંતનો ધર્મ તેમને અટકાવી રાખતો. 'Alone' નામના અંગ્રેજ પુસ્તકનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરીને તેમણે દક્ષિણ મુખના એકલવીર પદ્માસીની અદ્ભુત સાહસકથા ગુજરાતના જીવાનોને આપેલી છે. અને ગુજરાતના જીવાનો આવા સાહસ-સંસ્કાર દ્વારા વધારે બળવાન, વીર્યવાન, અને બહાદુર બને એવી પોતાની અંજના પ્રસ્તાવનામાં આ પ્રમાણે વ્યક્ત કરેલી છે :

"આ પુસ્તક વાંચીને ગુજરાતી વાંચનાર ભલે દક્ષિણ મુખ જવા તૈયાર ન થાય, પરંતુ આજની દુનિયામાં ઉત્તર મુખ બોલે કે દક્ષિણ મુખ, ગોરીસંકરની ટોચ હશે કે જે કહેવું હોય તે સર્વસ્વ સમા રાષ્ટ્રીય આઝાદીના ધ્યેય માટે રિયડ' બાવડ'ની જેવી અણખૂટ અંતરદાજિતથી અગ્રમવાનું એને બળ મળશે, એવી શ્રદ્ધા સાથે આને ગુજરાતીમાં ઉતાડું" છે."

રજબજી સુસ્થિર હતા, પણ પોતાને હિંદુ કે સુસ્થિર કહેવડાવવાનું પસંદ નહોતું. માત્ર હિંદુસ્તાનની રાજકીય સ્વાધીનતાથી પણ તેમને સંતોષ નહોતો. એમની ઇચ્છા તો સત્યાગ્રહને માર્ગે હિંદુ સ્વાધીન થઈ જાય અને પછી દુનિયાભરના દેશોમાં ચિંતાનરી તરીકે બમોને માંધીજીની અલિસાની ફિલસૂફીનો પ્રચાર કરવાની હતી. વારંવાર એ કહેતા. "એને પાછળથી ફરી જવા નહિ હો ! આપણે દુનિયામાં રજબજી જ છે." હું એમને ખાતરી આપું ત્યારે એ હસતાં હસતાં કહે : "પણ તમારું શરીર એટલું તમે તો એ દિવસ આવતાં પહેલાં અપી જવાના છો. તમારા પર ભરોસો શા કામનો ?" એમને ક્યાં ખબર હતી કે, એ બધાં રવનાં સફેલી લઈને પોને જ ગણ્યા મહિનામાં બેપડી જવાના છે ! પણ એ તો મરતાં મરતાંય માંધીજીની અલિસાની ફિલસૂફીનો જીવંત પદાર્થપાક દુનિયાને કાયમ માટે આપતા ગયા છે, એની ફાજ ના પાડી શકે તેમ છે ?

હિંદુ-સુસ્થિરની એકતા અને આપણા દેશના બીજ એવા અનેક મૂળભૂત સવાલો વિષે સામાન્ય લોકોની નિયમિત સાચી જાણણી આલે એ માટે એક સાપ્તાહિક ચલાવવાની અમ મિત્રોની ધારણા હતી. અને અવસાન પહેલાં પાંચ સાત દિવસે તેઓ વાવનૂર આંબ્યા ત્યારે એને માટેની પૂર્વતૈયારી કરવાનું કામ લઈને તેઓ અમદાવાદ મથા હતા. વિદ્યાર્થીઓને વર્તમાન રાજકીયજીના પ્રવાહોનું સારી રીતે જ્ઞાન મળજી રહે એ માટે 'દેશ અને દુનિયા' નામનું માસિક પ્રગટ કરવાની પરવાનગી મેળવવાનો પ્રયત્ન ચાલતો હતો. એના સંપાદનની જવાબદારી પણ તેમને જ સોંપાવાની હતી. ઉલ્લા

દિવસોમાં તેઓ 'વસિયાના દેસો' એ નામનું પુસ્તક તૈયાર કરી રહ્યા હતા. પણ એ બધું એક બાળુ રાખી દઈને પહેલી જુલાઈની સંધ્યાએ આખરી તૈયારી કરીને મિત્રો વચ્ચેથી ચાલ્યા ગયા.

અનેક મિત્રોના મિત્ર, આજીવીના અકાંચ લડવૈયા અને એક નિર્મળ સત્યાગ્રહી સાધના કરતાં કરતાં આપણને સૌને મુઝાને એકાએક ઊપડી ગયા. યુવત્રેમ જ જેમના છવનનો આધાર છે તેવાં રૂઢ માતાપિતાનો અને બાઈઓનો વળાપાત ભેઈ શકાય તેમ નથી ત્રણ બાઈઓમાં રત્નબચ્લી વચેઈ હતા. બીજા બંને બાઈઓ કંદેર રાષ્ટ્રવાદી અને નિર્મળદિલ જુવાનો છે. મોટા બાઈએ '૪૨ની હડતમાં સરકારી નોકરીને રથાનેથી સરકારને નોટિસ આપી કે, પોતે મહાસલાના સેવક છે અને તેના હુકમ

અનુસાર વર્તવાના છે. એટલે તેમને રુખસદ મળી. તેમનું સરીર ઘણું જ નબળું છે, છતાંય તેમણે હડતમાં કંપલાવીને જલ વેઠી. અલગરે તેઓ એક રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંસ્થામાં કામ કરે છે. નાના બાઈ રમનજી '૪૨ની હડત વખતે બી. એ.ના વર્ષમાં હતા ત્યારથી અભ્યાસ છોડીને સેવા-કાર્યમાં પડ્યા છે. અને પોતાના બાઈની મારફત એક તેજસ્વી સત્યાગ્રહી નીવડે એવી આશાઓ આપી રહ્યા છે.

રત્નબચ્લી અને વસંતરાવના મિત્રો તેમના કવિત રસારક્ષો વિચાર ચલાવી રહ્યા છે. તેમનું ખુરૂ રમારક તો એ જ હોઈ શકે કે, વધુ ને વધુ જુવાનો રાષ્ટ્રસેવાનું અને અદ્વિસક સમાજસેવાના સ્થાપના માટે ગિરાનરી બનવાનું પ્રત લે. ન્યાં સુધી એ પરંપરા ચાલશે ત્યાં સુધી વસંતરાવ અને રત્નબચ્લી આપણી વચ્ચે ગમર જ છે.

વજુભાઈ શાહ

વેડછી આશ્રમમાં સહવાસ-૨

[વેડછીના આ ક્રીષ્ણ વર્ષમાં ને ઉલોગપ્રતિઓ સમયમાં આવી હતી તે પાછળની દિલ તથા તે કઈ કઈ, એ અપભ્રંશ થયા હપતામાં ભેઈ ગયા. એ ૧૦ ઉલોગપ્રતિઓનો દૂતો પદિચ્ચ આ હપતામાં આવે છે.]

૧. સ્ત્રોઈ મટિ ત્રીસ-ત્રીસનાં ચાર અને પાછળથી પાંચ સ્વયંપાકી રસોડાં રાખવામાં આવ્યાં હતાં અને તે શ્રી નાનુભાઈ, શ્રી અત્રપૂર્ણ, મકનજી બાળા, સુમનજીભાઈ તથા બજલભાઈના હવાલામાં હતાં. સહવાસીમાં બહારનો મોટો કામ હોવા છતાં વેડછી આશ્રમના અનુભવી વિદ્યાર્થીઓની મદદથી રસોડાં એકધારાં ચલાવવાં શક્ય બન્યાં હતાં.

આશ્રમના ગૃહપતિ શ્રી નાનુભાઈએ માત્ર પ્રમાણે સીધું રાંધેજાનું દરેક રસોડાને પૂરું પાડયું હતું.

બોરાક બીલિક છતાં સાહે અને આમજવનમાં ભજે એવો હતો. સવારે નાંચેતામાં રાજ, મરડું, ઢાંચું, કાચું પલાળેલું અનાજ, એમ અનુક્રમે અપાઈ હતું. બપોરે જુવારના રોટલા, ફાળ, હીલો પાલો કાંદા વગેરેની કચુંબર, મટી; સાંજે ફાળને બદલે દરેકને અડધો શેર લીસોતરી શાક, અને કચુંબરને બદલે ગોળ.

શાક ફાળમાં તેલ પૂરતા પ્રમાણમાં હોત, પણ વેડછી આશ્રમના હમેશાના રિવાજ પ્રમાણે ચરચાં કે બીજા મસાલા મુલત નાખવામાં આવતો નહોતો.

બોરાક એ સહવાસીઓમાં ચર્ચા અને વિનોદનો રસિક વિષય થઈ પડયો હતો. પણ તેઓ અજ્ઞા અને હરથી તેનું સેવન કરતા હતા, એ રપટ દેખાણ હતું. વર્ષમાં અનેક બાઈબહેનો નાનુક ધનિયતવાળાં હતાં છતાં કોઈ બીમાર પડયું નથી, એમાં આ બોરાકને ભાગે પણ યશ સારા પ્રમાણમાં જાય છે એ પ્રશ્ન પાંચે રસોડાંમાંનું સમુદ્ભોજન રાખવામાં આવ્યું હતું.

સહવાસ દરમ્યાન પ્રધેગ તરીકે ચીમનીવાળો એક નિર્મૂલ મૂલો બાંધી ચાલુ કરવામાં આવ્યો હતો.

૨. સોંઠવા દબ્બાનું અને શાન્તવાનું ખાતું શ્રી મકનજી બાળાને હતતક હતું. તેમણે વેડછીવાસી બહેનોની મદદથી ધરોપરથી મળીને ધંડીઓ, ખાંડણિયા વગેરે સાધનો ભેમાં ક્યાં, એ બહેનોને જ એ કાળોમાં શુરુ બનાવ્યાં અને આટો ચોખા વગેરે સીધું પૂરું પાડયું.

૩. ફૂળું લાલુ બહેન આતપૂર્ણાએ સંભાળ્યું હતું. દૂધ વેડછી અને ચાસપાસનાં બાગેથી જરૂર પ્રમાણે મંગાવતું, મેળવતું, વલોવતું, વલેચતું એ બધું પોતાની પાસે શીખવા આવતી હકીકીઓની મદદથી. તેમણે મુંદર રીતે ચલાવ્યું. તેમણે પણ રવેચો, ગોળી ઇં સાધેના વેડછીની બહેનો પાસેથી મેળવ્યાં અને આ કામમાં તેમને જ શુરુ બનાવ્યાં.

૪. સ્ત્રીનો ઉલોગ મારે હરતક ચલાવતો હતો. પણ તે કામ બરેબર વેડછીવાસી શ્રી વેલજીભાઈ તથા બેલીવાડીના યેજ્યમેટ બાઈ નરેન્દ્રે જ હતું. નીંદરું, મોડરું, પાણી પાડું, રહેંક ચલાવવો, શાકભાજી ચૂંટવાં વગેરે પ્રવૃત્તિઓ તેમાં આવી જતી હતી. આશ્રમના મળના ખાતરની ખાઈઓ માત્ર અરસામાં ખેલવામાં આવી, જેથી સહવાસીઓ તૈયાર ખાતર કેડું થાય છે અને તે પછી જવામાં સૂચ લગાડવા જેવું કંઈ નથી, એ ભત-અનુભવથી શીખી લે.

૫. વીંજળી શીખવવા માટે સાત પીંજળો ભાંધવામાં આવી હતી અને શીખવવાનું કામ વેડછી આશ્રમના ઉલોગ-

શિક્ષક શ્રી નાથુભાઈને માટે આવું હવું. ત્રણ દિવસ એટલી ફાંફી મુદતમાં પો'નજી એવી કલા શીખવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ લગભગ ન કરવા સમાન ગણાય, છતાં સહવાસીઓએ તે માટે કંઈક રસ કેળવ્યો એમ લાગે છે. કેટલાંક ભાઈબહેનોએ ઇચ્છા બતાવી તેમને ખીલ ઉદ્યોગોમાંથી છૂટાં કરી પો'નજીનો વધારે મદાવરો લેવાની સગવડ આપવામાં આવી હતી. ચરખે પીલવાનું કામ પણ શીખવવામાં આવ્યું હવું.

૬. મોગરો ઘડવાની પ્રવૃત્તિ પણ શ્રી નાથુભાઈને જ સોંપવામાં આવી હતી. તેમાં ખાસ કરીને તેા વાંસમાંથી ટુનાઈને લગતાં સાધનો — કામડી, ઈરી, પૂછીને સળિયા, માળ માટે દોરી વગેરે બનાવવામાં આવ્યાં હતાં. કેટલાંક ઊંચાં આડું પણ બાંધ્યાં હતાં.

૭. માનવશક્તિ માટે રોજ એક ટુકડીએ શ્રી સુમંતલાલની આગેવાની નીચે જવાનું હવું ઉલોચના એ કલાકમાં જ આ કામ કરવાનું હોઈ આશ્રમની નજીકમાં જ કાર્યદેવ રાખવું જરૂરનું હવું. ધરો, ફવા વગેરેની સફાઈ ઉપરાંત એક દિવસ આ ટુકડી સીમમાંથી ખાતર બનાવવા માટે હાટમાં વીણી લાવી હતી, એક દિવસ આપું સહવાસ-મંડળ વાંદોના યુવકોએ રાખેલા સફાઈના કાર્યક્રમમાં ભાગ લેવા ગયું હવું. યુવકોએ અને ગ્રામવાસીઓએ મુખ્ય રસ્તા આગળથી રસ્તો કરી રાખ્યો હતો. સહવાસીઓને પ્રથમ દર્શન નિરાસા એવું લાગ્યું, પરંતુ ભેટાં ભેટાં ન્યારે ગલીઓમાં ગયા ત્યારે તેમના હૃદયોમાં સતોષે એટલી ગંદકી સાફ કરવાની તેમને મળી ગઈ.

અકસ્માતેને આવા મોટા મેળાએ કે અસામાન્ય પરિસ્થિતિમાં હાજરી આપવાની ટેવ હોય એમ લાગે છે. સહવાસ દરમિયાન આશ્રમની પડોશમાં જ રાત્રીપરજ એકતોના ફળિયામાં એક સાંજે અકસ્માત આગ લાગી. ઘાસની છાપડીઓ અને સંધ્યાકાળનો પવન — પણ આવના ભેરનું પુછવું જ શું ? સહવાસીઓએ આગ સાથે સહવાસમાં ગામલોકોને લનેતોડ સાથે આપ્યો. આગને બેત્રણ નળ્યાઓથી આગળ વધતાં અટકાવી સફાઈ. કેટલાંક દિવસ સુધી સફાઈ ટુકડીએ આગના ખંડિયેરોમાંથી અને તે બચાવવા વગેરેમાં મદદ કરી.

૮. શાળાહીની પ્રવૃત્તિ આ દિવસો દરમિયાન બાળકોના દોસ્ત શ્રી દદાનજીભાઈએ સંભાળી લીધી હતી. સહવાસી ટુકડીઓએ બાળકોને નવરાવવા-ધોવરાવવાં, માથાં ઓળવાં, તેમની સાથે વાળવું, પાણી ભરવું એમ અનેક કામો ઉમંગથી કર્યાં. બાળગીતો, વાતચીત, રમતો એમાં પણ ધણીએ પોતાની ઊંચી પ્રમાણે કર્યું.

૯. કલા — આશ્રમના મિત્ર શ્રી જગજીવન શાહ તથા વિદ્યાર્થીઓ ગોરવામી તથા બહુભાઈ હમેશની જેમ આ

વખતે પણ આવી પહોંચ્યા હતા. તેઓએ સહવાસીઓની મદદથી એક કલાપ્રદર્શન વચ્ચે હવું. રંગેલા કુશો, રંગોળીઓ, અકપના વગેરેનાં મુખ્ય અંગો હતાં.

આ બધી કલા તેઓએ સાદામાં સાદી અને ગામડામાં મળી શકે તેવાં સાધનોનો આચર શીખીને કરી. તેઓએ બાંધના કાગળોને એવું વડે રંગી તેના ઉપર દાઢાં પો'નજીથી બાલવાડી માટે સુંદર ચિત્રો કર્યાં છે. અમારા ભારતમંદિરની બીંતોના લીંપણ ઉપર તેમણે પૂન્ય ગાંધીજીના જીવનપ્રસંગોનાં મોટાં ચિત્રો આવા જ રંગોમાંથી ચીતર્યાં છે. ગાંધીજીના જીવનમાં કંઈક એવી વિશેષતાઓ છે, જેણે તેમને મહાત્મા બનાવ્યા છે, અને જેમાંથી તેઓ સત્યાગ્રહશક્તિ મેળવી સકયા છે અને પ્રભામાં પૂળયા છે. એવા પ્રસંગો વીણીને તેમણે નીચે પ્રમાણેનાં સાદા ચિત્રો ઊભાં કર્યાં છે :

૧. 'નિર્જલકે બલ રામ'માં ગાંધીજી આશ્રમવાસીઓ સાથે પ્રાર્થના કરી રહ્યા છે.

૨. 'આઝાદીની કૃષ'માં તેઓ આમળ ને આગળ કૃષ કરી રહ્યા છે, અને ઘણી વાર એકલા પડ્યા છતાં પાછા પંડ્યા નથી.

૩. 'બાપુજી' — બાળકોને લાકડી બનાવી તેમની સાથે હાસ્યવિનોદ કરતા અને હસાડી રમીડીને બીચે બસાવતા તેઓ ફરવા માલ્યા છે.

૪. 'અત્ર સાથે સંજમ પીરસે છે' — આશ્રમવાસીઓનું ભોજન ચાલે છે. ૫. ગાંધીજી પીરસે છે. એક બાળકને ખાવાનું પીરસતાં તેઓ વિનોદ સાથે કંઈક સૂચનાઓ આપી રહ્યા છે.

૬. 'નિમક સત્યાગ્રહ' — હાંડીના દરિયાકિનારેથી પોતે મીઠાની ચરડી ઉપાડે છે.

૭. 'મહારાષ્ટ્રીની સેવામાં' — પૂ. ગાંધીજી એક વિદાન કોલેરોથીને પોતાની કોઠડીમાં રાખી તેમની સેવા કરી રહ્યા છે.

૮. 'સ્વરાજ્યનો સંદેશો' — આ ચિત્ર ભેઈને હભરે આશ્રમોએને પોતાને લાંબો તેવી ભત્તો ધન્ય દિવસ સાદે આંખ્યા નિના નહિ રહે. આ જ રીતે તેઓ કોઈ જણ નીચે ગામલોકોની સલા વચ્ચે બેઠા હતા. અને તકલી કાંતતા કાંતતા સ્વરાજ્યનો રાન્ત પણ સિંહણના દૂધ સમેા સંદેશો સંભળાવી ગયા હતા.

અરેબર, અમારા કલાકાર ચિત્રોએ અમારા વર્ગના દેખીતા કણુ કાર્યક્રમને રંગબેરંગી બનાવી દીધો છે. આ નવી કલા એ કલાકાર જગજીવનની એક વિશેષતા હઈ પડશે એમ લાગે છે.

૧૦. ગાંધીજી — રોજ સવારે પોણે કલાક આશ્રમની ભંડેર સફાઈમાં બાળવાનો વેડછી આશ્રમનો નિયમ છે. સહવાસીઓએ પણ તે નિયમ પાળ્યો

હોને, જેને પરિણામે નેચોને પાંચખાનાની સફાઈ, ઊભાં ઝાડું વાપરનાં, ફાનસોં સાફ કરવાં, કાચી નીકો ચોખ્ખી રાખવી, વગેરે કામોનો અનુભવ મળ્યા ઉપરાંત, આશ્રમ, આટલી મોટી વસ્તી છતાં, સ્વચ્છ સુંદર રહી

રાક્યો હોને. સહવાસ દરમ્યાન નવ પાર્ક પાંચખાનાં અને આઠ કામચલાઉ પાતાનાં પાંચખાનાં તથા આઠ પેશાખખાનાં સાથે રાખવામાં આવ્યાં હતાં.

—ચાહુ

જુગતરામ ઠવે

ભગવદ્ગીતા ઉપર એક પ્રવચન-૨

[ડો. સંકુમ્ભવના પ્રવચનનો ગયા અંકથી આગળનો હપતો આ છે.]

૪

તે અનૈકિક કે વાર્તાત્મક તત્ત્વનું સ્વરૂપ આપણે કેવું સમજીશું? આપણે તેને શું નામ આપી શકીએ? તેની કોઈ સમજૂતી આપવી આપણે માટે શક્ય છે? દેશ-કાળની દુનિયામાં જકડાઈ રહેલા તથા જીવ્યાવહારિક જગતમાં પરમાત્મા જેવા આપણે એ જાધાની પાછળ રહેલા અજ્ઞાત તત્ત્વના સ્વરૂપનું આકલન કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ; પરંતુ આપણી મર્યાદિત બુદ્ધિ માટે એ પરમતત્ત્વના અનંત અગાધ સ્વરૂપમાં પ્રવેશ પામવો શક્ય છે ખરો? જવાબ છે કે, ‘ના, નથી!’ યતો શ્રીકૃષ્ણે નિર્વર્તેન કમ્યાન્ન મનસા સદા। ત્યાંથી વાણી, તેને પામ્યા વિના જ, મન સાથે પાછી ફરે છે; આપણે તેની કશી સમજૂતી ન આપી શકીએ. આપણે તેનું સ્વરૂપ એક જ રીતે વર્ણવી શકીએ: જે આ વ્યાવહારિક જગત દેશ, કાળ અને કાર્યકારણની સાંકળમાં અગાધ રહેલું હોય, તે એ પરમતત્ત્વ દેશ, કાળ અને કાર્યકારણથી પર હોયું નેહીએ. ‘યત્ સત્ત્વગ્દેશવન્ અગાલમ્, અલ્પસ્રોત્તમ્ તદવપિપાદમ્’। આપણે એટલું જ કહી શકીએ કે, એ પરમતત્ત્વ અદૃશ્ય, અગ્રાહ્ય એવું કાર્ષક છે; તે મોંના રાહો વડે વર્ણવી શકાય તેવું નથી; કે બુદ્ધિમાલ્ય ચોટામાં સમાવી શકાય તેવું નથી; તે એ જાધાંથી પર છે. એ પરમતત્ત્વનું વર્ણન આપવાનો વાણી અને બુદ્ધિ પ્રયત્ન કરવા નામ છે, ત્યારે તેઓ પોતાની અશક્તિ અને અપૂર્ણતા જ ઉઘાડી પાડી આપે છે. તેથી આપણા મહાનમાં મહાન તત્ત્વચિંતકોએ મોનનો જ આરાધો લીધો છે. અપૂર્ણ મન પરમતત્ત્વની અનંત અગાધતા આગળ મોન રૂપી અંબલિ જ અર્પો રાકે છે. બુદ્ધિ એ જાણતો પ્રશ્નો પૂછવામાં આવતાં ચૂપકીટી અજવાર કરતા. શંકરાચાર્ય કહેતા, ‘શાન્તોઽમ્યાત્મા’। આત્માનું કશું વર્ણન શક્ય નથી. ને સૌ ચિંતકો પરમતત્ત્વની અગમ્યતા—અવર્ણનીયતા આગળ ફરતા હતા; છતાં એ શાંત તત્ત્વ છે નો ખરું જ, તથા તે જ આ જાધા વિકાસક્રમની પ્રગતિનું મૂળ છે.

૫

પરંતુ આ જાતનાં નિષેધાત્મક વર્ણનથી આપણે સંતુષ્ટ થઈ શકીએ ખરા? નહિ જ. એક જાણુથી એ

તત્ત્વનું વર્ણન શક્ય નથી, તેમ છતાં સાથે સાથે આપણે બહુએ છીએ કે, ને આ વિશ્વનું નિયામક એવું મૂલ્યવત્ત્વ છે. વળી તે જાધામાં પ્રાણુ પૂરનાર તત્ત્વ હોઈ માન પરબ્રહ્મ છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ પરમેશ્વર—આખા વિશ્વનો ઈશ્વર—પ્રભુ પણ છે. તેમ જ તેને વિશ્વનો પરમ શાસક જ માની રાખવાની જરૂર નથી. આપણે જો આપણા પાસાવ સ્વભાવ-રૂપી આચ્છાદનને સંકેતી લઈએ, આપણે જો આપણા મૂળ સ્વરૂપ ઉપરનાં જાધાં પટ-પટંતર કાઢી નાખી નમ્રસ્વરૂપે ઊભા રહીએ—અર્થાત્ પરિભાષામાં જેને ‘વચ્ચાપહરણ’ કહે છે તે સાધીએ, અને આપણું શરીર, આપણું મન, તથા બુદ્ધિ રૂપી ઢાંકણ કાઢી નાખીએ, તો આપણે તે વિશ્વવ્યાપક ચૈતન્ય સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધ પામી શકીએ, કે જેના વિના શરીર, મન કે બુદ્ધિ કોઈ જ કાર્ય કરી શકતાં નથી. એ ત્રણેને પરમ ચૈતન્યના રૂઠ પથેલા અનિષ્કાર-માર્ગોરૂપ જ ગણવાં નેહીએ. તે પરમ ચૈતન્ય માનવ આત્માનાં આ બાહ્ય અવિષ્કરણો પાછળ ઘુંપા રહેલું છે.

અર્થાત્ એક જ પારમાર્થિક સત્તાને ન્યારે જમતથી પર રૂપે વિચારીએ, ત્યારે તે પરબ્રહ્મ કહેવાય; તેને જ ન્યારે જમતના નિયામક તરીકે વિચારીએ, ત્યારે તે પરમેશ્વર કહેવાય; તથા તેને ન્યારે આપણા અસ્તિત્વના મૂળ રૂપે વિચારીએ ત્યારે તે પરમાત્મા કહેવાય. જાગવતના રાખેમાં કહીએ તો ને એક જ તત્ત્વનાં પર, વિશ્વવ્યાપી, અને અત્યંતથી સ્વરૂપ છે. ‘વદન્તિ તત્ત્વતત્ત્વિકઃ તત્ત્વમ્ વદ્ શાન્તમ્ ક્લેયમ્, ક્લેયંતિ વર્માભેનિ મગધાન્ શ્વેતિ શબ્દેન’। તમે તેને બ્રહ્મ કહો, પરમાત્મા કહો કે સત્તાત્ કહો, પરંતુ તેનાથી કશો તાત્ત્વિક તફાવત નથી પડતો. એ માન દરિયિંદુનો ફેર છે.

૬

જો પરમ ઈશ્વરને જગતનો શાસક ગણીએ, તેને શાશવત્વર્મ્યોક્તા ‘ધર્મનો શાશ્વત સંરક્ષક’ કહીએ, તો સાથે સાથે જ એ પણ ક્લિત થઈ નામ છે કે, ન્યારે ન્યારે જમતમાં આધારથી મળે છે, ન્યારે ન્યારે જમતની નૈતિક સમતુલા ડગમગી નામ છે, ત્યારે ત્યારે પેલું પરમતત્ત્વ, કે જે આપણી તથા આ મર્યાદિત જગતની

અંદર વ્યક્ત થઈ હોય છે, તે પણ પોતાના ચૈત્સવ્ય અને કુણ્ણાની સમૃદ્ધિને કારણે અસુક વિશિષ્ટ ઐતિહાસિક આવિષ્કારરૂપે પ્રગટ થાય છે. ન્યારે ન્યારે અધર્મ અને દુષ્ટતા વધી નય છે, ન્યારે ન્યારે સળગ લોકો નિર્મળોને પગ તળે રોળવા લાગે છે, ત્યારે ત્યારે, ક્ષિત્તિ શબ્દોમાં કહીએ તો, 'તે આવે છે, આવે છે, હંમેશા આવે છે.' સંકરાચાર્યે વગવદ્ગીતા ઉપરના પોતાના ભાષ્યના આશુખમાં કહે છે—સ વ ચળવાત્ વાનેર્થ-વલ્લોયેતેગોમિઃ મદા મપ્તઃ ત્રિગુણત્વિકાં વૈષ્ણવીં ચાં માયામ મૂલપ્રકૃતિમ્ વશીકૃત્ય, અગો વચ્ચયો ભૂતાત્મામીશરો નિયત્કુલ્યુદ-મુક્તસ્વભાવેષ્વિત્ત્વ સમાયવા દેવવાન્ રૂપ જાત રૂપ ચલેકાનુપ્રદમ્ કુતૈન્ લ્લ્યવેતે । (જ્ઞાન, ચૈત્સવ્ય, બલ, વીર્ય, તેજ વગેરે વડે સદા સંપન્ન એવા તે જગવાન ત્રિગુણમય, વૈષ્ણવી એવી પોતાની માયા—મૂલપ્રકૃતિને કામમાં લઈને, ભતે અજન્મા, અવ્યય, ચતોના ઈશ્વર, તથા નિત્ય શુદ્ધ-શુદ્ધ-મુક્ત એવા રસભાવવાળા હોવા છતાં, પોતાની મારા વડે ભણે સારીવાળા બન્યા હોય—જન્મ્યા હોય, તેમ લોકો ઉપર અનુકંષા કરવા હોય છે.) અર્થાત્ એવા પ્રસંગે તે માનવજાતના કહાર અર્થે ઐતિહાસિક વ્યક્તિ રૂપે પ્રગટ થાય છે.

આ ઉપરથી રૂપે એમ માની બેસતા કે ઈશ્વરજાતના એ કાંઈ વિશિષ્ટ અર્થ પડતા છે. એ તો સાર્વત્રિક પડતા છે. એ 'અવતાર' દરેક વ્યક્તિ નિષ્પન્ન કરી શકે. શ્રીકૃષ્ણના અવતારનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરવામાં આવે છેઃ ન્યારે દર્શેણ્યનું સામાન્ય પ્રવર્તનું દેખ છે, ન્યારે અધારી શત હોય છે, અને તમે પ્રકારનું એક કિરણ પણ નેઈ શકતા નથી, ત્યારે દરેક વ્યક્તિમાં પુરાઈ રહેલું તેજ અળહણી બેઠે છે. પરમાત્મા દરેક વ્યક્તિમાં—દરેકના હૃદયના બેડાણમાં ગુપ્ત રહેલો છે. પરંતુ તેના ઉપર આ બધા કોરોનાં આવરણ—આસ્છાદન આવેલાં છે. ન્યાં સુધી વ્યક્તિ આ બધાં બાહ્ય આવરણોમાં આસક્ત રહે છે, તથા પોતાનું લક્ષ તેમના ઉપર જ કેન્દ્રિત રાખે છે, ત્યાં સુધી શુદ્ધ ચિત્ કાંઈ પણ રીતે પકડાતી નથી. પરંતુ આપણે ન્યારે આ બધાં બાહ્ય રથૂલ આવરણોથી પર થઈ નીકળે છીએ, ત્યારે આપણે શુદ્ધ ચિત્ને પામીએ છીએ. ઈશુખિરત છક નિરાશામાં પોકારી બેઠ્યા હતા, 'હે ઈશ્વર હ મને શાથી બચી ગયો છું?' તે એવી શણ્ણ હતી કે ન્યારે આખી પૃથ્વી ભણે તેમના પગ હેઠળથી સરી નતી હતી. ન્યારે તેમને કાંઈ આશા હોવાતી બંધ થઈ, ન્યારે તેમણે બધી આશા તણ દીધી, ત્યારે તેમને પ્રકારનું કાંઈક કિરણ હોવાનું અને તે બોલી બેઠ્યા, 'શાંતુ ધાંતુ' યામો.' તે જ પ્રમાણે દ્રીપદી પણ નિરાશાની કાળા શણે બોલી બેઠી, 'અરે ખતિ નથી,

મારે ભાઈ નથી, મારે આ જગતમાં કાંઈ બાકી રહ્યું નથી. અરે પ્રભુ, હું પણ મારે માટે મરી ગયો છું.' તે શણે તે પોકારી બેઠી કે, બધું તેને કેવળ શૂન્ય જ દેખાય છે. તેવી શણે કે ન્યારે બધાં વસ્ત્રો આવરણો સરી પડે છે, ન્યારે આપણી આંખ આગળનાં બધાં પડેલ ખસી નય છે, ત્યારે આપણે દિવ્ય પ્રકાર કે સક્રિય દિવ્ય શક્તિને સાક્ષાત્કાર કરીએ છીએ.

તે જ પ્રમાણે અર્જુનને લડવાનું આવ્યું, ત્યારે તે તેમાંથી ખસી જઈને કહેવા લાગ્યો, 'હું શું કરવા વર્ણ-ધર્મ આવડું? સમાજ મારી ઉપર ને ફરજ નાખે, તેનું હું શું કરવા પાલન કરું? આ બધા સામાજિક કે વૈયક્તિક ધર્મો અને કરા અર્થે વગરના લાગે છે; હું કૃષ્ણ—હીન બની ગયો છું, હું વિમુઠ બની ગયો છું; તમે અને મારું બતાવો.' એવી કટોકટીની શણે જ પરમાત્મા અર્જુનની મદદે આવ્યા. દ્રીપદી હો, અર્જુન હો, કે ઈશુ ખિરત હો, એથી કરી, ફર નથી પડતો. ન્યાં સુધી વ્યક્તિ સાંસારિક બાળતોમાં મગ્ન રહે છે, ન્યાં સુધી તે પોતાની આશાએ તેમના ઉપર ખરી કરે છે, તથા ન્યાં સુધી તે બે ભતની બહિષ્કારમાંથી પુરેપૂરી શરતી નથી, ત્યાં સુધી પરમાત્મા તેનામાં પ્રગટ થતા નથી.

શ્રીકૃષ્ણને જન્મ મધ્યશતે અધારામાં થયો હતો. એ વાતને અર્થ છે કે, ન્યારે બાકીની બધી દુનિયા આપણે માટે છેક અધારી શત જેવી બની નય છે, ત્યારે દરેક માનવ આત્મામાં કૃષ્ણ અથવા ઈશ્વરનો જન્મ થાય છે, ન્યારે આપણે બીજા બધામાંથી આપણી અહીં બોઈ બેસીએ છીએ, અને ન્યારે બાહ્ય પ્રકાર આપણને કાલા અધારાર થઈ પડે છે, ત્યારે જ અતિવિક પ્રકાર પ્રગટ થાય છે. તેથી આ જગતના અવતારને જગતના સ્વાભાવિક ક્રમમાં જોવી કરવામાં આવતી વિશિષ્ટ ડબલગીરીરૂપ નહિ ગણવેા નેઈએ. એ બાળતને તો મતુષ્યમાત્રની અતિમ ગતિ સાનવી નેઈએ. આપણે બધા આપણામાં રહેલા પરમાત્માને સાક્ષાત્કાર કરવા અર્થે જ આ જગતમાં આવ્યા છીએ. ગીતાને દાર્શનિક સિદ્ધાંત કાંઈ વચ્ચે શાસ્ત્રપ્રમાણરૂપે સ્વીકારી લેવાનું તમને કહેતો નથી. તે તો તમારી સંઘર્ષ બિદાસકમનું સ્વરૂપ રત્ન કરે છે, તથા વિશ્વનું નિશ્ચયક એનું પરમ ચૈતન્યતત્ત્વ સ્વીકારવાની અગત્ય સમજવે છે એ તે પરમાત્મા આખા જગતને શાસક—નિયામક હોય, તો તે જગતની ધટનાઓમાં રસ પણ લેતો હોવા નેઈએ, અને આપણામાંથી દરેક જણ, આપણામાં રહેલ તે પરમાત્માને પોતપોતાને યોગ્ય એવા માર્ગે આગળ વધતાં, સાક્ષાત્કાર કરતાઃ

હંસનું સૌંદર્ય

લગાતારની વર્ષાધારાથી મન યાકવા આવે ત્યાં ધ્રાવણનાં સરવડાં ચાર લતની માનસિક પ્રફુલ્લતા બને છે. શ્રાવણ માસભરેથી હંસનેનું પ્ર. પ્રતિ કૂચીથી અને દેવમંદિરો કૂલ-સાણુઓની ચોલી બેઠે છે. આ દિવસોમાં આકાશની ચોભા પણ મતીબરી હોય છે. વરસતાં વાદળો સહેજ સરકી જઈ આરામ લેવા લાગ્યાં છે એવું જણાતાં જ તારાઓ અગમ્ય અગમ્ય કરતા લાગ સાધી લેવાના અને હાજર થઈ જઈ સુતેલી સુષિને માથે તારા-કૂચોનો મુકટ પહેરાવી દેવાના.

તારા દેખાય એટલે આકાશનંબા લેવાની ઇચ્છા રસાભાવિત રહે છે. આજકાલના દિવસોમાં, આકાશનંબા ઈશાનથી નૈઋત્ય સુધી ફેલાયેલી હોય છે. નૈઋત્ય ભાગે મહાન દુર્ગંધક જેવા વૈશ્વિક આરો પડ્યો છે, જ્યારે ઈશાનમાં વાંકાચૂંકા પંચ માંડતી સમીપ્ત યોરે ધીરે ઉપર આવતી હોય છે. આ બંનેની વચ્ચે, ત્રણજર મંધાકાશમાં, આકાશનંબામાં સ્નાન કરતાં બે તારકમંડલો દેખાયો. એમાંનું એક છે હંસ અને બીજું છે જગદગુરુ મંડળ અથવા આકાશનંબામાં અને અથવા બહાર છે. પણ હંસમંડળ ક્ષીરનીરનો વિવેક હાજરવું આજુબે આકાશનંબામાં કૂચી ગયું છે. આપણે એને એના ધ્રુવ (હોસ) જેવા આકારથી ઓળખી લીધું છે.

હંસ ક્યામવર્ણ પણ હોય છે. પણ એની સામાન્ય કદપના શુભદેહધારી, સરસ્વતીના વાહનની છે. આકાશનંબાનો હંસ પણ આ કદપનાને પુષ્ટ કરે છે. હંસમંડળ આકાશનંબાના બે ભાગમાં આવેલું છે, એ ભાગ ખૂબ જ ઝાંખા એવા અસંખ્ય તારકોનો બનેલો છે. અને આ તારાચિત્ર પૃથ્થુમિ ઉપર હંસના પ્રકાશિત તારાઓ કાળ્ય, સૌંદર્ય અને સંવેદની ત્રિલેખી વહાવતા ચળકી રહ્યા છે. હંસના નામકરણનું પણ આ જ નકલ છે. પાશ્ચાત્યો હંસને 'અમરતવ'નું પ્રતીક ગણે છે. જેવા અમર ગણાય છે. માટે એમના આસનને આ માન નહીં મળ્યું હોય ?

હંસની આબુઆબુને વિરતાર ખૂબ જ સમૃદ્ધ છે. બે ધારામાં વહેતી આકાશનંબા દુરબીનધારીથી માટે ખલના જેવી છે. અત્રેવિધ તારા અને તારાવાદળો અહીં જોવા મળે છે. ખાસ કરીને રંગીન, શુભ વા સંબંધ તારકો અને કાળાં વાદળ વિશેષે કદચેષ યોગ્ય છે. રંગીન તારાઓમાં લાલ અને નારંગી તારા મુખ્ય છે, પણ એમાંયે લાલ તારકોની એટલી બધી અધિકતા છે કે હંસ પ્રેરણને ધણી વાર રક્ત પ્રેરણ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. પણ હંસ તો મોતી ચળનારો રહ્યો અહીં એને લાલ મોતી મળશે એવું શું ?

અનેક શુભ અને સંબંધ તારાઓ હંસમાં જરાઈ બેસા છે. નહિ નહિ તોયે એમની સંખ્યા સો જેટલી

હશે ! આટલા બધા તારા, એક જ જગ્યાએ ક્યા હેતુથી જરાઈ બેસા હશે ? તોરચીની વાત તો ઠીક, પણ ચોતાની પાછળ અનેક તારા-વહસ્ય છુપાવી બેઠેલું એક મોટું કાણું વાદળ પણ હંસમાં અહીં જગ્યાની બેઠું છે એવું શું ? અગમ્ય આ કાળા દ્રવ્યપરતને વૈજ્ઞાનિક ચંત્રહીન અનન્યા નામથી ઓળખે છે. વિદ્યાની કપાસના કરનાર અવ્યાસીઓને સરસ્વતીવાહન હંસમાં જ અનેક શોધ-પ્રેરણા સાથે સાથે મળે એવી કુદરતની કદપના તો નહિ હોય !

હંસને સૌથી પ્રકાશિત તારો ઉત્તર તરફનો છે. એનું નામ છે હંસુલ્લ. હંસપુરુષની પૃથ્થુમિ સિમ્ધ પ્રકાશવાળી છે. ત્યાંની આકાશનંબા ખૂબ ગીચ છે. હંસપુરુષ સૂર્ય કરતાં દસ હજાર ગણા તેજસ્વી છે અને આપણાથી ૧૫૦ પ્રકાશવર્ષ જેટલો દુર છે. હંસને બીજો ચળકતો તારો હંસિજી તરફનો છે. એનું નામ છે હંસવંશુ. હંસવંશુ એક અતિમુંદર શુભતારો છે. એનો એક તારો આસમાની રંગનો છે અને સાચીતારક સોનેરી પીળા રંગનો છે. હંસવંશુ ત્રીજાવર્ગનો તારો છે. એ આપણાથી ૧૧૩ પ્રકાશવર્ષ જેટલો દુર છે.

હંસપુરુષ અને હંસવંશુની દેખા સાથે કાટખૂલો કરતી સૌથી દેખાઈ ત્રણ ચળકતા તારા છે. એમાંના પૂર્વ તરફના તારાને હંસની કાળી પાંખ અને પશ્ચિમ તરફના તારાને જમણી પાંખ કહે છે. બે પાંખની વચ્ચેનો તારો હંસનું વક્ત્રવ્ય છે. હંસપુરુષ, હંસવક્ત્ર અને હંસવંશુ પણ એક દેખા બનાવે છે. હંસવક્ત્ર અને હંસવંશુ સુધીના ભાગને હંસની ટોક વા હસમોત કહેવામાં આવે છે. આ હંસમોતમાં હંસવંશુ અને હંસવક્ત્રની વચ્ચે બે સામાન્ય ચળકતા તારા આવેલા છે. એમાંથી હંસવંશુ તરફનો ને તારો છે તે ચારે રૂપિકારી છે. એનું તેજ ચોથા વર્ગથી ધરીને છેક ૧૩-૫મા વર્ગનું થઈ જાય છે. ૪૦૫ દિવસમાં તેજપરોટ કરી મૂળ તેજથી ૬,૨૫૦ ગણા ઝાંખો બની અદૃશ્ય થઈ જતો છે એ તારો સૂર્ય કરતા ૬૫૦૦ ગણો તેજસ્વી હોવાનું જણાયું છે ! પણ હંસમોતની સૌથી મોટી વિશેષતા એની તારક-ધનતાની છે. હંસવક્ત્ર અને હંસવંશુ વચ્ચે દુરબીનની મદદથી ત્રણ લાખ જેટલા તારા સહેજે ગણી શકાય એમ છે. અને તે પણ નાના નાના નહિ, ખાસા સૂર્ય જેવડા મોટા !

હંસમંડળનો હંસ હંસિજી તરફ બેસી રહ્યો છે. હંસિજી તરફ આકાશનંબાને કાંઠે બેઠેલા પરીશ્રામ ગુરુડનાં દર્શન કરાવી, ક્ષીરનીરના વિવેક સાથે જ્ઞાન અને શક્તિનો સુમેળ સાધવા શીખવતું આ આકાશી મુચન કેવું શુભ છે ?

છાંડુભાઈ મુચાર

નવીન અર્થરચના

[શ્રી. નરહરિભાઈ પરીખ કૃત માનવ જર્ણાલ (પ્ર૦.નવમ્બર, ડિ'૦ શ્ર. ૬-૦-૦૦)ની સારૂપ સમાલોચના બાકીના આ હપ્તાથી પૂરી થાય છે.]

વિકેન્દ્રશ્ચ અને આમોદોગો

૪૪. ઉત્પાદનનો વિચાર કરતી વખતે તેને લગતા તમામ માનવ-અર્થો (માણસને પડતા મસારાનો) વિચાર કરવામાં આવે અને એ માનવ-અર્થો નાબૂદ થઈ જાય એ રીતે જ ઉત્પાદનનું કામ ચોકવવામાં આવે એ જરૂરી છે.

૪૫. ઉત્પાદનને વિકેન્દ્રિત કર્યા વિના દુનિયાનું અંચલવિહ્ન કોઈકું બેઠકી શકે એમ જણાતું નથી. છતાં સમાજને માટે આવશ્યક એવા કેટલાક ઉદ્યોગો છે, જે મોટા પાયા ઉપર જ ચલાવી શકાય એમ છે. આવા ઉદ્યોગ પાછા એવા હોય કે જે એક જ વ્યક્તિ અથવા મંડળ દ્વારા ચાલે, એટલે કે તેના ધ્વજનો હોય, તે જ તે ચલાવવા શક્ય હોય અને તેમાં સમાજને પણ લાભ હોય, ત્યારે એવા ઉદ્યોગોમાં સરકાર અથવા મ્યુનિસિપાલિટીઓ કે લોકલ બોર્ડો અથવા સાંવજનિક હિતની દૃષ્ટિએ ચાલતી બીજી સંસ્થાઓ મારફત જ ચાલવા જોઈએ. ખાનગી ધંધા, પછી તે વ્યક્તિના હોય કે કંપનીના હોય કે કંપનીઓના મંડળના હોય, લોકહિતની દૃષ્ટિએ ઘટ નથી.

૪૬. નાના નાના સમાજો પોતાની જરૂરિયાતોની બાબતમાં હમજમ રચવું સંપૂર્ણ ઘટક બની રહે અને નાના પાયા ઉપર ઉત્પાદન ચલાવે, તે બજારમાં બાવની બેથકપાથલના પ્રશ્નો બોલા પાયા પર પામે. વળી જે વસ્તુઓનું ઉત્પાદન મોટા પાયા પર કર્યા વિના ચાલે તેમ ન હોય, તેમાં પણ તેનું ચોળનાપુરવરા નિયમન કરવાની જરૂર છે. તે માટે સમાજના દરેક આર્થિક ઘટકે પોતાની જરૂરિયાતોના અંદાજ દ્વારા તે અનુસાર ઉત્પાદન કરવાની ચોળના કરવી જોઈએ અને કુદરતનાં આકરિષ્ટ કારણોને લીધે જે કાંઈ અબુધાર્યાં લાભ કે લુકસાન થાય તે આખા સમાજમાં વહેંચાઈ જાય એવી ચોકવણી કરવી જોઈએ.

૪૭. આપણે માટે અત્યારે એક જ ઉપાય છે કે, જેટલી જેટલી વસ્તુઓની બાબતમાં શક્ય હોય તેટલી તેટલી વસ્તુઓની બાબતમાં ઉત્પાદન ચૂકકયોગ અને શ્રામકલ્પોચના સ્વરૂપનું કરી નાખવું. ઉત્પાદકે પોતે ઉત્પન્ન કરેલી વસ્તુના વાપરનારા યજ્ઞ અથવા તે પોતાને વાપરવાની વસ્તુના પોતે ઉત્પાદક યજ્ઞ. પછી પોતાની પાસે રહેલા વધારાને વિનિમય પ્રથમ ગામમાં પાડા-પાડોશી સાથે અને પછી જરૂર પડે તો બહારના સાથે થાય. પણ ખેડોતે તેમ જ ગામડાંના કારીગરોએ મોટાં બજારોની ભળમાંથી તેા છૂટકું જ જોઈએ.

૪૮. આમોદોગ દ્વારા બનેલી વસ્તુઓ શહેરમાં વેચાવા આવે ત્યારે લોકોએ તેની વાળખી કિંમત

આપવી જોઈએ, એટલે કે તેના ઉત્પાદકનું સારી રીતે ભરણપોષણ થઈ શકે એટલી કિંમત આપવી જોઈએ, એવો લોકમત જામત કરવો જોઈએ અને એ લોકમતને પ્રજા બનાવવો જોઈએ. જે જે વસ્તુના ઉત્પાદનમાં ચોખ્ખું રહેલું હોય તે વસ્તુ બજારમાં ગમે તેટલી સસ્તી મળવી હોય તેા પણ તે આપણાથી ખરીદાય જ નહિ, એવી બાવના લોકોમાં ફેલાવી જોઈએ. . . . દરેક ખરીદનાર એવો વિચાર ન કરી શકે, ત્યાં સમાજે અથવા સામાજિક હિતનું રક્ષણ કરનાર સંસ્થાઓએ એ વિચાર કરવો જોઈએ અને એવી વ્યવસ્થા જાણી કરવી જોઈએ.

૪૯. અત્યારનાં વિનિમય-વ્યવહાર અને નાણાતંત્રમાં આપણા દેશના કરોડો ખેડોતો, મામડાંના કારીગરો અને બીજા ગરીબ માણસો લૂંટાય છે. અને તે આપણા હિંદી નાણાપતિઓને હસ્તગત થાય તેા એવી કાંઈ એ લૂંટ અટકવાની નથી. આપણા આમ વર્ગે તેા એની ચુંગાલમાંથી બને એટલા દૂર રહેવું એ જ ઉત્તમ છે. અને તે શ્રામ-ઉદ્યોગોને સજીવન કરી તેની સાથે ખેતીને પણ આખાઈ કરી આપણાં ગામડાંને બને તેટલાં સ્વયંસંપૂર્ણ અને સ્વાવલંબી બનાવવાથી જ થઈ શકે તેમ છે. . . . આપણે તેા આપણાં પોતાનાં શહેરોના કેટલાક યંત્રોદ્યોગો સાથે પણ આપણાં ગામડાંને રક્ષણ આપવાની જરૂર છે.

૫૦. વિક્ષેપાળી વ્યવહારના હાડમાં જ અન્યાય અને ચોખ્ખાનું તત્ત્વો પડેલાં છે. તેના પ્રચલ પાશમાંથી માણસે બચવાનો ઉપાય એક જ છે અને તે એ કે, તે પોતાના અર્થવ્યવહારો બને તેટલા મર્યાદિત કરી નાખે. ઉત્પાદનની આખી પ્રવૃત્તિ વિકેન્દ્રિત કરી નાખવામાં આવે, એટલે કે ઉત્પાદન પોતાની અથવા પોતાના પાડોશીઓની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાને માટે હોય. ઉત્પાદન માટે જેમાં બહુ મોટી મૂડી જોઈએ એવાં ખર્ચાળ સાધનો વાપરવાનું બને તેટલું ઓછું કરી નાખવામાં આવે. એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ દૂરનાં બજારો ઉપર આધાર રાખવાનું મંદી બન્યું અને તેજ અથવા તેા મંદીને માટે અવકાશ જ ન રહે. પછી તેા કુદરતી આકરિષ્ટોને કારણે જીવી યતી આર્થિક હાડમારીને પહેંચો વળવાનું રહેશે. પછી માણસની ચોખ્ખવૃત્તિએ જીવી કરેલી આકરિષ્ટો માટે અવકાશ નહિ રહે. તેમ છતાં સમાજને જરૂરના એવા કેટલાક ઉદ્યોગો મોટા પાયા ઉપર ચલાવવાના રહેશે. તે માટે રાષ્ટ્રના હિતચિંતકોએ જરૂર કેટલાંક આયોજનો કરવાં પડશે. પણ તે અપવાદરૂપ હશે.

૫૧. નવીન અર્થરચનામાં મોટાં કારખાનાં, ખાણો વગેરે સામાજિક માલિકીનાં ગણાય અને સાંવજનિક

વ્યવસ્થા નીચે આવી ન્નય. વળી, નાના પાયા પર ઉત્પાદન કરનારને, એટલે કે નીચે જેની કરનાર એકલને તથા આમોઘોગ કરનાર કારીગરને, પોતાના ધંધાને માટે આવશ્યક એવી જમીન અથવા ઉત્પાદનનાં બીજાં સાધનો ભાડાના કે વ્યાજના ભાવે વિના મળવાં લેઈએ. દુકાં, આવક અથવા કમાણીનું મૂળ માલિકી નહિ પણ નીચેના વસ્તુ ગણાવું લેઈએ અને આર્થિક અસમાનતા બને તેટલી ઓછી કરી નાખવી લેઈએ.

૫૨. આજે ચોટા પાયા ઉપરના ઉદ્યોગો નિરંકુશ હરીફાઈને ધોરણે અથવા એકબીજા ઇલાકાને ધોરણે ચાલે છે. તેને બદલે રાષ્ટ્રને ક્યા ઉદ્યોગો કેટલા પ્રમાણમાં આવશ્યક છે, વળી એ ઉદ્યોગો યંત્રોદ્યોગ તરીકે ચલાવવામાં આપના રાષ્ટ્રનું, એટલે કે રાષ્ટ્રના તમામ વર્ગનું, હિત છે કે નહિ, એના વિચાર કરી, રાષ્ટ્રનું આપું ઉત્પાદન ચોખ્ખા પુરઠા અને નિયંત્રિત હોય ચાલવું લેઈએ.

૫૩. આપણા દેશને વિચાર કરતાં જણાય છે કે, આપણાં ગામડાં પોતાની જરૂરિયાતો માટે બની શકે એટલા સ્વયંપૂર્ણ થઈ ન્નય તો આપું ઉત્પાદન આપા-આપ ચોખ્ખાપુરઠા ચાલવું થઈ ન્નય એમ છે. વળી ને વસ્તુઓ હાથગરોબ મારફત બની શકે તેવી હોય તેમાં

યંત્રોના ઉપયોગ કરવામાં ન આવે તો યંત્રોદ્યોગને કારણે ને બેકારી ઉત્પન્ન થાય છે તે પણ ટળી ન્નય અને સૌને પૂરઠું કામ મળી રહે.

૫૪. આપણો દેશ તો થોડાં રહેશે. બાદ કરતાં ગામડાંના જ દેશ છે. વળી આપણા દેશનો મુખ્ય ધંધો જેનીનો હોવાથી અને વસ્તી બહુ વિશાળ હોવાથી બધા જ ઉદ્યોગોને યંત્રમય કરી નાખવાનું આપણને અનુકૂળ આવે તેમ નથી. એટલે ભવિષ્યમાં આપણે ત્યાં તો ગામડાં રહેવાનાં જ. અને આમોઘોગો પણ રહેવાનાં. અલબત્ત, એ જુનો પદ્ધતિઓમાં સકષ તેટલા સુધારા કરી, તેને આ જમીનને અનુકૂળ બનાવવી પડશે. વળી તેમાં પેસી અથેલી ખામીઓ તથા અન્યાય, શોષણ અને જરૂરતાનાં તત્ત્વોને પણ નાબૂદ કરી નાખવાં પડશે.

૫૫. માણસને ભોગે આપણે કાંઈ અર્થોત્પાદન કરવાનું નથી. કારણ, અર્થ ઉત્પન્ન તો માણસને માટે છે, માણસ અર્થ માટે નથી. અર્થ સાધન છે, માણસનું સુખ સાધ્ય છે. એટલે સાધન મેળવવાની કાંઈ એવી રીત તો આપણે અજત્યાર ન જ કરવી જોઈએ, ને સાધ્યતા હિતમાં જ અંતરાયરૂપ થઈ પડે.

વિકલ્પસ કોઠારી

નવું વાચન

આમ સાહિત્ય ડ્રેણી: પ્રકાશક: સર્વે સાહિત્ય, અમદાવાદ.

‘જ્ઞાન-આરિયવર્ધ’ અને નિર્દોષ આનંદ મેળવી શકાય તેવું સાહિત્ય જૂનું કિંમતે બહાર પાડવાની ચોખ્ખા સર્વે સાહિત્ય વર્ધક કાર્યલયે, બીજા કેટલીક ડ્રેણીઓની યોજના સાથે, તાત્કાલિક હાથ લીધી છે. આ ‘ડ્રેણી’માં ત્રણ-ચાર આના નેટલી કિંમતમાં પાંચ-છ રૂપા નેટલી વાચન-સામગ્રી આર્થિક રીતે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. એ બહુ શ્રીમંતુ સુમેદારની નવી દૃષ્ટિ તથા વ્યવસ્થાપિતના પ્રમાણપત્ર છે.

સંત કવિની એ પુસ્તક થી. પુરાતન બુદ્ધિ તેવાર કરેલું છે. તેમાં કબીરજીનું દ્રવ્ય જીવનચરિત્ર સહેલી ભાષામાં સ્વાઈટ હાર્ડપમાં આપવામાં આવ્યું છે. ‘કેરોની મોમ્મ પુસ્તકમાં’ નહીંતા લેખક ‘સમય’ની લખેલી હિંદુ-મુસલમાન સંસારજીવનની સાત વાર્તાઓ આપવામાં આવી છે. હિંદુભાષાની-શૈલીની અસરવાળી શ્રી. શયદાની શૈલી ખરેખર ગમી ન્નય તેવી છે; તથા તેમાં કદું નમકાવિક લેખનાઓ વિનાનું, તેમ જ સામ્યવાદી કે સોશિયલવાદી વસ્તુથી મુક્ત એવું વસ્તુ સારજ રીતે નિરૂપવામાં આવ્યું છે. ભાગ્યની વાર એ શ્રી. ચૂનીલાલ મહિયાની ચાર વાર્તાઓનું પુસ્તક છે. છટકે છટકે વિગતોના ઘેરા વર્ણનથી મુક્ત, કાઠિયાવાડી ભાષાના કમકદાર પ્રયોગથી રમણીય, પરંતુ

સમગ્ર વસ્તુની દૃષ્ટિએ બીજાલા ભાગલા વસ્તુવાળી આ વાર્તાઓ એકસાથે આર્થિક છે અને અણગમી કરાવે છે. ‘સર્વે સાહિત્ય’ની અમરાઈમાં આ પુસ્તક ‘નવીન’ લાગે છે. ‘સર્વેયોગી સાહિત્ય ડ્રેણી’ એ નામની બીજા ૧૮ પુસ્તકની ચોખ્ખામાં દસ આનાની કિંમતે ‘જેમનું ભાષા જ્ઞાન તે બાળકને લેવું’ છે, પરંતુ સંસારના કડવા-મીઠા અનુભવો-જેમને મનેલા છે’ એવા પ્રોફ શિશુ પામેલા ‘વર’ માટે, ચોટા અલસોમાં, બાળકો વાંચી શકે એવી સહેલી ભાષામાં, અને છતાં જીવનમાં ઉપયોગી એવા વિષયો ઉપર પ્રકાશ ફેલતાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

માવાનનાં હોન: એ શ્રી. પુરાતન બુદ્ધિ લખી આપેલું પુસ્તક છે. તેમાં તેમણે પોતાની હરિજન-સેવાની પ્રવૃત્તિ દરમિયાન જોયેલા-નજીલા કેટલાંક અન્યાય-અત્યાચારના પ્રસંગો વાર્તારૂપે રજૂ કર્યા છે. લેખકે પ્રસંગો એવા પસંદ કર્યા છે કે જે પોતે જ હરિજનોને યતા અન્યાય રજૂ કરી આપે. પરંતુ સાથે સાથે તેમણે પોતાના મનમાં ચાલતું અનોમન ‘આપણું રૂપે ઉભેર-જોરે કહ્યું’ છે; અને ઘણી જગ્યાએ તે ભાગની ભાષા અંધરી તેમ જ મૂંઝવણિયા બની ન્નય છે. આ જ્ઞાનનાં લોક-સેવકોને હાથે લખાનાં સાચા જીવન-પ્રસંગોનાં પુસ્તકો કાંઈ પણ પ્રબળ લોક-સાહિત્યનું કીમતી ધન બને છે.

સ્વસ્થ વિચાર: લેખક: દલપતરામ જગજાય મહેતા. કિં. ૦-૧૦-૦; પૃ. ૯૧.

‘સ્વરૂપદર્શન’ નામથી પહેલાં પ્રસિદ્ધ થયેલા આ પુસ્તકની ખીટી આકૃતિ સરતા સાહિત્યે બહાર પાડી છે. કહેવું હોય તો કહી શકાય કે, આ ઉછરેલો વેદાંતનું પુસ્તક છે. પહેલાં સત્પુરોએ અધિકારી શિષ્યને જ વેદાંતજ્ઞાન ગ્રામ રીતે કહેતા, તેથી તે ‘ઉપનિષદ’ કહેવાતું. આ પુસ્તક વાંચ્યા પછી એમ લાગ્યા વિના નથી રહેતું કે, એ બધું જ્ઞાન ગ્રામ જ રહે તો સૌ માટે સારી વાત છે. માણસ મુક્ત જ છે, તેને મુક્ત થવા માટે ખીટું કાંઈ તપ, તીર્થાટન, કર્મ, ઉપાસના વગેરે કરવાની જરૂર નથી, એ બધી બાબતો પશોસ રૂપિયાની કિમતનો લાડ રોજ ખાનાર સંન્યાસીને મોંઘે એક સામાન્ય નોકરને કહેવરાવીએ, તોપણ કહેવા શોભ્ય નથી બનતી. અને એમ ચોક્કસ જાગૃત્ત્વ બધું છે કે, વેદાંતના એ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગ્રંથો છે, તેમને સહેલા-સરતા કરીએ ત્યાં સુધી નષ્ટિ નથી; પરંતુ પછીના નવા લખાણેલા ‘પરમદર્શી’ની કોઠીના ગ્રંથોને પ્રચાર પણ આવકારવા જેવો નથી. પ્રાચીન લેખકોમાં જે સર્વતોમુખી અનુસવ-સાક્ષાત્કારને કારણે જાણીતા તથા સમતોલપણે હોય છે, તે પછીના એકાંતી અનુસવવાળાઓના લખાણોમાં નથી હોતું; અને ઉકે અવાંચીને લેખકોની તો વાત જ કરવાની નથી.

ફેબ્રુઆરી અને ફાનવ: લેખક: મગનલાલ રયામજી ત્રિવેદી-મથુરા. પ્રકાશક: કારતી સાહિત્ય સંઘ, મુંબઈ-બમ્બાઈ. ડિ. ૧-૮-૦૦; પૃ. ૧૧૪.

પ્રાચીન ઇતિહાસ-પુરાણ ગ્રંથોમાંથી ફેબ્રુઆરી-ફાનવ રચેલી ‘કદીયે પૂરી ન થતી’ સુદ્ધકથા સહેલી લખાણમાં તથા કંઈક સળંગ કેમ જોવા કરી રહી કરવામાં આવી છે. વાત તરીકે બાળકોને થોડીપણ વાંચવી અને તેવી થઈ છે. બરેબર, આ ફેબ્રુઆરી અને ફાનવનાં યુક્તોનાં વર્ણન વાંચ્યા પછી, ફાનવની જેમ ફેબ્રુઆરી વિષે પણ કશો સારો ખ્યાલ બાળકોના મનમાં બંધાય તેવું નથી. લેખકે આખી કથા સળંગગ્રંથમાં સાંકળવાનો સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ ફાનવો પાસેથી કથા સંજ્ઞાવની વિદ્યા રાણી લાવ્યો પછી પણ ફેબ્રુઆરી ‘દાણેવારો’ ની બાબત કરે છે, અને યુક્તોનાં ઉત્પત્તિની વાત સુધી જવતા તો હોય છે જ, છતાં ફાનવો પણ મર્યાદા કરે છે, તથા મરેલા ફેબ્રુઆરી કે ફાનવો બધા સાચી જવતા થતા નથી, એ સંભવનું નથી. હું જેને આ થોડીક વાંચી સંજ્ઞાવતા હોતો તે બાળકે થા. ૪૬ ઉપર તેમ જ પા. ૭૬ ઉપર આ બતાવી શકા કરી હશે.

ચૂડાલાનું આખ્યાન: અનુવાદક: વિષ્ણુદેવ સકેયેશ્વર પંડિત, પ્રકાશક: શ્રી રામકૃષ્ણ સેવાસંમિતિ, અમદાવાદ.

થોડાવાસિષ્ઠમાં આવતી ચૂડાલા-સિન્ધિવન્ની કથાનો આ સરળ છાયાનુવાદ છે. મૂળ કથા મનોરંજક છે; તથા સાચા વિવેક-વેરાધ્યના વેદાંતમાન્ય સિદ્ધાંતોનું સારું દર્શાવ પૂરું પાડે છે.

મહાભારત: અનુવાદક: રામકૃષ્ણ પ્રાણીશંકર શુક્લ, પ્રકાશક: ચોરા એન્ડ કંપની, મુંબઈ ડિ. ૨-૦-૦૦; પૃ. ૧૪૬.

સર રાધાકૃષ્ણનના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ ‘ઈન્ડિયન ફિલોસોફી’. માંથી મહાભારતને લગતા આખા પ્રકરણનો કાઢવ સાઈઝમાં થોડું પાન રહેતો આ અનુવાદ છે. બાળકો બાળ લેખકોનાં તેમ જ અનુવાદકોનાં ટિપ્પણો રોકે છે. પ્રો. રાધાકૃષ્ણન કારતીય દર્શનશાસ્ત્રોના ઇતિહાસ લખતા હોય છે, તે વખતે મહાકાવ્ય ગણાતાં રામાયણ અને મહાભારતમાં રહી થતા દર્શનશાસ્ત્રોના ઇતિહાસ તે આખા પુસ્તકની ટુલનામાં શોભ્ય કદમાં સમુચિત પ્રમાણ જળવીને રચ્યાં લે છે. કારતીય દર્શનશાસ્ત્રોના ઇતિહાસમાં મહાભારતનું રચન શું છે તે બહુવા ઇચ્છનાર શુભચિત્ત વાચકને આ પુસ્તક મહદંશર નીવરે; પરંતુ મહાભારત વિષેના એક સ્વતંત્ર પુસ્તક તરીકે કાંઈ વાચક આને વાંચવા બધું તે કંઈક નિરાશ થાય ખરો. કારણ કે, કુલ ૪૪ પાનમાંથી રામાયણને લગતાં, ચેતુષ્કાર ઉપનિષદને લગતાં, અને મનુસમિતિને લગતાં તેરેક પાન પાદ કરીએ, તો કુલ ૪૧ પાન મહાભારત ખાતે બાકી રહે; તેમાંથી પણ પાછાં ૧૨ પાન ભેટલો બાગ તો — વાસુદેવ દૃષ્ટ્ય અનાય’ નતિના અનાય’ આચારવાળા કાંઈ અમૂળી હતા; પરંતુ પછીથી જે વાસુદેવ નામના દેવની પૂજા ફણે શરૂ કરાવેલી, તેમની સાથે જ લોકે તેમને એક મૂળી લીધા; અને પછી તો ચીતાકારે તેમના મોંમાં, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં જોયાં તત્ત્વોના ઉપદેશ અપાવ્યો, એને લીધે આજે તે ભારતના સૌથી અધિક લોકપ્રિય દેવ બન્યા છે — એવી બાબતોના નિરૂપણમાં રોકાય છે. એટલે મહાભારતનું રીતાનું ડિંડ-જીવનમાં શાશ્વી, શું મહત્ત્વ છે એની વિગતો સ્વતંત્રપણે બહુ ચોક્કસ જગા રોકે છે. તેથી ફરીને, કારતીય દર્શનશાસ્ત્રના સળંગ ઇતિહાસમાં જાણે તેવા એક પ્રકરણને આમ જુદા સ્વતંત્ર પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કરવાનું સામાન્ય વાચકની દૃષ્ટિએ, ઉચિત થયું છે કે કેમ, એવો પ્રશ્ન સહેલે જાણવા વિના રહેતો નથી. અલગત, શ્રી. શુક્લની શોભના આખા ઇતિહાસનું ભાષાંતર કરવાની છે; પરંતુ તે આખું ભાષાંતર સળંગ રહી જાય તો જ શોભ્ય છે. પ્રથમ તેમણે બીજા અને ત્રીજા પ્રકરણનો અનુવાદ ‘વેદની વિચારધારા’ નામથી જુદો પ્રગટ કર્યો, પછી વચલાં પ્રકરણો નતાં કરી આઠમા પ્રકરણનો આ અનુવાદ પ્રેસિદ્ધ કર્યો; એટલે આખા વિષયનું દર્શનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સળંગ ઐતિહાસિક નિરૂપણ ચાલતું હોવાનો જાણ વાચકના મનમાં ભગતો નથી; અને મહાભારત વિષે અધ્યાત્મિક આખા નવી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિના દૃક નિરૂપણના વાચનથી વાચક ખાલી મુંઝાય છે અને કેટલાક જિનજરરી આધારો જ અધાણે પામે છે.

બાકી, અનુવાદકની સરળ સુંદર શૈલી તો આ અનુવાદમાં પણ પૂરી ક્વાલો પ્રગટી છે; અને પ્રો.

રાધાકૃષ્ણનના આખા ઇતિહાસનો અનુવાદ તેમને હાથે પરીચય તેવી ઇચ્છા ભરેલી હોવા વિના રહી શકતી નથી. એ

ઇતિહાસની કેડી : લેખક: ભોગીલાલ જી. સંદેશરા; પ્રકાશક : પચ્ચન પ્રકાશન, વડોદરા ડિ. ૪-૮-૦૦, પૃ. ૨૬૮.

એવી કિંવદંતી છે કે, રસ્તે ચાલતાં તમને કોઈ નાનો, ચરમાં પહેરેલ, આંધેડ ગુમાસ્તાનો અને છતાં હસમુખો યુવાન-માણસ મળે, અને થોડી વાતચીત બાદ જ તે તમને કહેવા લાગે કે, 'મેં કુમારાવરમાં જ નરસિંહરાવના અક્ષરમેળ થતો બાળતના મતને 'નાપાયાદાર પુરવાર' કહ્યો હતો; સહેજ ઈશોરાવરમાં આવ્યો ત્યાં તો 'ગુજરાત સમાચાર' જેવા દૈનિકના અગ્રલેખ હું લખી આપતો; અને કોયલિયન થતાં થતાં તો 'મે' થાતે મોટામાં સ'પાદિત કરેલ એક 'રૂપમુંદર કથા' એમ.એ.માં મારે પાતાને જ પાઠ્યપુસ્તક તરીકે ભણવાની આત્મી !—ત્યારે તમારે ભણવું કે, તે બદ્ધ માણસ શ્રી. ભોગીલાલ સંદેશરા જ છે. કિંવદંતી રાત્રી કરનારે તો અદેખાઈથી કે બહાનવથી રાત્રી કરી હશે; એટલે આ ભેદ ઉપર એ કિંવદંતીનો અક્ષરેઅક્ષર છપાગેલો ન મેથો હોત, તો અહીં તેનો ઉલ્લેખ કરીને તેને અમર કરવાનું મન ન થાત. બાકી, મારે પાતાનો ખ્યાલ એવો છે કે, કાંઈ પણ કથાઓ આદિની અકથાસપણું રીતે સરળ ભાષામાં રજૂ થયેલી ભણવી હોય તો શ્રી. સંદેશરાનો લેખ કે પુસ્તક હાથમાં લેવાં. પાઠ્ય, પાઠ્યના અર્થમાં કોઈ, હેમચંદ્રાચાર્ય, જેન લેખકોનું ગુજરાત, પ્રાચીન જેન ગુજરાતી સાહિત્ય, વગેરે બાળતોની સારી વિગતવાર આદિની તમને તેમની પાસેથી જ મળે. આ પુસ્તકમાં એવી એવી માહિતીના લેખો એકત્રિત કરવામાં આવ્યા છે, અને વાંચતા ભલો તેમ તમારું એ બાળતનું માહિતીભંડોળ વધતું જ ચાલે. ભેદ, શ્રી. સંદેશરાની ઇતિહાસની કહી શકાય તેવી કોઈ કહિયા પુસ્તકમાં હેમા દેતી નથી, અને એક પ્રકારની કુલ્લલવૃત્તિ અને રસિક માહિતી મેળો કરવાનો શોખ અને અદેનત વધુ પ્રમાણમાં ભેવા મળે છે; એટલે જેન ગુજરાતનો ઇતિહાસ ખરા અર્થમાં ભણવા-સમજવાનું તેમાં બહુ એક મળે. પરંતુ સાથે સાથે એ પણ કહેવું જોઈએ કે, આ પુસ્તક તો ઇતિહાસની એકાદ 'કેડી' છે, અને ગુજરાતના કોઈ સમયનો ઇતિહાસ નિરૂપવાનો કાવો લેખક થાતે આ સંમતમાં કરતા નથી. કુનિકાપણ અને પ્રાચીન કારણમાં વિમાન જેવા લેખો તેમની ઉપર ભણાવેલી ખાલી કુલ્લલવૃત્તિ અને રસિક માહિતી એકઠી કરવાના અને કહી બતાવવાના શોખના નમૂના છે. તેમાં ઇતિહાસિક તથ્ય જેવું વિશેષ કંઈ નથી.

યુવાનોને : લેખક: રવામી વિવેકાનંદ; પ્રાં રવામી ભોતેશાનંદ, રામકૃષ્ણ આશ્રમ, રામકોટ; અનુબંધીલાલ મંગળજી ચોખા; દિગત ૦-૮-૦૦.

અંગ્રેજીમાં રવામીજીની વીણી કાઢેલી કવિત્વો મદ્રાસથી પ્રસિદ્ધ થઈ છે તેનો અનુવાદ આ છે. બાવન નાનકડાં પાનની આ ચોપડી સરસ છાપીને પાઠ્યોથી જેવી તૈયાર કરી છે. તેમાં જે વિષયો તળે કવિત્વો એકઠી કરી છે તે યુવાનોને ચોખ્ખા છે, અને એ ઉપર તેમને ઉપદેશવા માટે રવામીજી પૂરેપૂરા અધિકારી હતા. વિષયો આ છે—શક્તિ, સેવા, આત્મસંયમ, સમર્પણ, શ્રદ્ધા, ભારતવર્ષને લક્ષ્યધન. આપણા પ્રાચીન રાષ્ટ્રનું ભેમ કયાં સંતાળું છે તે ને યુવકે પારખવું હોય તેણે આ નાનકડી ચોપડી દ્વારા વિવેકાનંદનાં લખાણોમાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ.

શ્રી રામકૃષ્ણ ઉપદેશ પ્રાં સરદા સાહિત્ય વર્ધક કાલાવલય, અમદાવાદ; ડિ. ૦-૫-૦૦.

ઉપરની ભેમ આ ચોપડી શ્રી રામકૃષ્ણનાં વચનામૃતોનું કેટલાક વિષયવાર ફોહન છે. મૂળ બંગાળી પરથી રામકોટના જ રામકૃષ્ણ આશ્રમ પ્રસિદ્ધ કરેલું, તે ફરી 'સરતા સાહિત્ય' બહાર પાડ્યું છે. શ્રી પરમદંસના જવાની ઉપરની ચોપડી સાથે આ પણ જેવી જોઈએ. તો દિવના અર્ચાચીન પુનરુત્થાનમાં શ્રી રામકૃષ્ણ-વિવેકાનંદે જે નવનિર્મિત આણી છે, તેનું સ્વરૂપ સમજશે. સંવાસ પણ સેવાને અર્થે છે, એ વસ્તુ આ બે મહા-પુરુષોએ દિલ્લેખમાં સારી રીતે આગળ આણી આપી છે. વચનામાં આ બે પુરુષોનું અધ્યયન કાંઈક ચોખ્ખું થયું છે, એ યુવાનોની પ્રગતિ અને સાચા શક્તિવિકાસને માટે સાહુ નથી. આ પુસ્તકો પાણી એ પ્રેરે.

શુભાક્ષરી લેખ પૂલલાલ. પ્રાં શ્રી અરવિંદ આશ્રમ, ચૌરીચેરી; ડિ. ૦-૧૨-૦૦.

કુલ ૨૨૨ શ્લોકોની આ સ્તુતિમાલા છે. સ્તુતિપદ મા છે. શ્રી અરવિંદ શક્તિરૂપે માતાની આરાધના કરનારા છે. કવિ પૂલલાલ તેમના આશ્રમના અતિવાસી છે. તે તરીકે, પોતાની આ પ્રકારની સાધના અંગે જોડતા કાવોને છૂટે છૂટે વખતે રાષ્ટ્રજન કરી રાખ્યા હોય, અને તે અહીં એકાઠી કરી આપતા હોય, એવું લાગે છે એટલે કે, છૂટક છૂટક લખાણો લાગતા શ્લોકોનો સંગ્રહ આ છે. તે કોઈ સજન કાંબ નથી. પણ બધા શ્લોકોનો સ્વાધી ભાવ, સરમાં કહ્યું એમ, માની ભક્તિ છે. એ અર્થમાં એમાં અમુક સજનતા જોઈ શકાય ખરી. સાપકને ખબર છે કે, રાષ્ટ્રકોસા હૃદયના કાવો ભમે છે, તેથી સાધનાના અમુક કાવો વાક્યથી ભક્તિ ખૂબ નેસ પડે છે. અમુક

શ્લોકો વાંચતાં કવિનો ભાવ ચોરો ભણી આવે છે. કાંબોનો દેહ અનુમાનથી નહિ, પણ ઉપમાનથી ધડાય છે. શ્લોકોમાં આ અંગે ભાત ભાતનાં ઉપમાન લખે તેનું સ્વપન અને રહણ ક્યું છે. પણ કહેવું જોઈએ કે, દરેક

મનુષ્યગંદહેલી સાવંતીમ માતૃત્વસલ્લા આથી જલ્પજલ્પી નથી. એનું કારણ એ કદાચ હોય કે, કવિ એમાં પોતાની ઉપ માન-પ્રેમિણી દેવી સરવતી વિશેષ દ્રવ્યમાં રમે છે, તેથી એક પ્રકારની પ્રદેશબદ્ધ અલગતા રહ્યા હોય છે. કદાચ બાપા પણ હોય હોય. સાવ સાદા તળપદા બાપા-પ્રવાહમાં, વચ્ચે વચ્ચે, હલ્લ સુધી પ્રવાહમાં ન પડેલા એવા સરસ્વતી રાખે છે. ચતિમંત્ર પણ, નવીન કાવ્યમાં નેવા આવે છે, એવા હોય છે. અને તેથી ષટ્ અર્થબોધ ન થતો હોય એમ બનતું હશે કે નેમને લેખકની આધ્યાત્મિક ભૂમિકા માન્ય હશે એવાં બ્રહ્મહર્યને આ નૃપમાલા વાંચતી ગમશે, કેમ કે લેખક તેમને પોતાનો પ્રેમ સહેલે સંચારી શકશે.

મ.

હુનિયાને દર્શને બામ પહેલે; લેન્ વરહભાઈ પંડે અને અંબાલાલ દનામદાર; પ્રૌ વોરા જોન્ડ કંપની, મુંબઈ ૨; ર્કિ. ૧-૧-૦; પૃ. ૧૫૨.

પ્રાથમિક શાળાના પાંચમા ધોરણ માટે અને માધ્યમિક શાળાના પહેલા ધોરણ માટે તૈયાર કરેલું બંગાળનું આ પાઠ્યપુસ્તક વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો અને હંતરજનો યસિક નવલકથાની નેમ હોંશથી વાંચી ન્ય એવું સાચું તૈયાર છે આ જ લેખકોનાં પ્રાથમિક શાળાનાં બીજા, ત્રીજા અને ચોથા ધોરણ માટેનાં પુસ્તકોને ને સારો ખાબકાર મળ્યો છે, તેથી પણ વધુ સારો ખાબકાર આ પુસ્તકને ગળશે, એમ અમારું માનવું છે. બંગાળની નવી કૃષિ નગર સમાપ રાખી લેખકોએ આવાં પુસ્તકો તૈયાર કરવા માંડ્યાં છે, અને તેમાં તેઓ ઉત્તરોત્તર પ્રવર્તિ કરતા જ રહ્યા છે.

વિદ્યાનની શોધોને કારણે આજે હુનિયા એટલી નાની થઈ ગઈ છે કે, વિમાનમાં ઘેરો એક જ અડવાડિયામાં આખી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા થઈ શકે છે, અથવા તેા હુનિયાના એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી ટેલિફોનની ધંડીઓ રણખી બેઠે છે. આવા સંજોગોમાં આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં લેખકોને પ્રચલિત અભ્યાસક્રમના ચોક્કાની પહોંચ નહોતી પડતી, તેમ જ દેશકાલ ધરમૂળના ફેરફાર કરવા પડ્યા છે. કોઈ એક દેશના કે પ્રદેશના કુદરતી વિશાળ મુજબ અર્થાં કરવાનું છોડી દઈ, એક આખા ખંડને પણ એકમ તરીકે નહિ સ્વીકારતાં, આખી હુનિયાને એક એકમ તરીકે સ્વીકારી, એક જ પરિસ્થિતિવાળા પ્રદેશોનાં લોકચલન અને તેને યદતા ભૌગોલિક મંથોગોનું વર્ણન લેખકોએ કર્યું છે. આગળ લાક્ષણ અને પાઠ્ય ન લુલાય તે માટે પુસ્તકના ત્રણ ભાગ કરી, પ્રથમ હુનિયાના, પછી દેશના, અને છેલ્લે પ્રાંતના, એક એક સરખી પરિસ્થિતિવાળા કુદરતી પ્રદેશોની ચર્ચા કરી છે.

પાઠોની રચના અને લંબાઈની મર્યાદા બાળકોની ઉંમર લક્ષમાં રાખી કરી છે; બાપા અને દૈવીની વિવિધતા

સારી રીતે ભળવી છે; વિદ્યાર્થીઓ મંચાથી વાંચી શકે એવું રસપ્રદ આ પુસ્તક થઈ શક્યું છે; પાઠના અંતના પ્રશ્નો અને અધિક પઠો પછી મહેલા પુનરાવર્તનના પ્રશ્નો એવી શોધ રીતે મુકાયા છે, કે નેથી બાળકો પોતાની મેળે વિચાર કરતાં થઈ શકે; બંગાળની પુસ્તકને નજરી એવાં સારાં અને ઘણાં ચિત્રો આપવાનો લેખકોએ પ્રયત્ન કર્યો છે; દરેક પ્રદેશના લોકોનાં વિશેષ નામોના સારા પરિચય આ પુસ્તકમાંથી મળી રહે છે; દરેક પ્રદેશના રહેવાસીને પોતાનાં વતન, પ્રાંત કે દેશ માટે ખાવ ઉત્પન્ન થાય એવી દળ અને રીઠી લેખકોએ સ્વીકારી છે.

ગ્રીજવટપૂર્વકની માહિતીના આભાર; અને ફક્ત શહેરો, નદીઓ, વર્ષતો ગોખાવવામાં જ બંગાળના શિક્ષણની દૃષ્ટિ હોવાથી, બંગાળનો વિષય શુક બની ગયો હતો. છેલ્લા દસકામાં આ વિષય તરફની ફેળવણીકારોની ઉપેક્ષાવૃત્તિ યોગી થઈ છે. આ પુસ્તકના લેખકોએ દરેક પ્રદેશની, ત્યાંના લોકચલનની, દૃષ્ટિએ નજરી એવી ધણી માહિતી ખૂબ મહેનત કરી મેળવી છે અને સરળ રીતે પુસ્તકમાં રજૂ કરી છે. નેમ કે:— વિમાનમાં ક્લાકના સો માર્કલના મેગે વગર એટલે પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરતાં ફક્ત દિવસ અને ફક્ત ક્લાક લગે (પાનું ૨). કાંધાના એક પલ્લામાં વહેલ માછલી મૂળ્યે અને બીજામાં ત્રીસ હાથી મૂળ્યે તેા વગનમાં સરખાં ધરે (પાનું ૨૦); એક વહેલના ચરીરામાંથી પેણોસોથી સો પાપ લગાય એટલી ચરખી મળે છે (પાનું ૨૧); આપણા દેશમાં પહેરો-મણીમાં ગાય અપાય છે તેમ હુંક્ર પ્રદેશમાં સેમૈયેક લોકો દેનિદર એટ આરે છે (પાનું ૨૬); પીવાનું પાણી પૃથ્વીના મા વૃક્ષે અરફ એમાળા કરે છે (પાનું ૩૧); એસ્ટ્રોલિયા ખંડ હિંદ કરતાં ખમણો મેટા છે, પણ વસ્તી માત્ર પાંચસ લાખની—મુંબઈની વસ્તી કરતાં ત્રણ ગણી છે. તે દેશના લોકો એટલા પહાત છે કે તેમની કાપામાં ચારથી આગળ ગજવાના આંકડા નથી. એસ્ટ્રોલિયાની શોધ ઈ.સ. ૧૭૭૦માં થઈ, છતાં આજે ત્યાં ગોરાઓ નિવાસ વાગ્યે સાઠ હજાર દેશીઓ હશે. તેમાંના કેટલાક તેા સાત ફૂંચી નીચા નહિ એવા છે (પાનું ૬૫); જન્ય વખતે ડાકરો જન્યો કે ડાકરી તે બહુવા માટે કાલો (કાલાથી લડનાર ડાકરો) જન્યો કે કાલાળી (કાલાળથી ખાંદનાર ડાકરો) જન્યો એમ આફ્રિકાના દેશકાલ ભાગોમાં પડે છે (પાનું ૬૬); આફ્રિકાની પંદર કરોડની વસ્તીમાં બારથી તેર કરોડ દેશીઓ હોવા છતાં ત્યાં નજી ગોરાઓનું રાજ્ય છે, તે તેમને સાલે છે (પાનું ૭૪); મરેલા હાથીનું માંસ લાપણમાં શેરી તેઓ કેળાં સાથે ખાય છે, મીઠું મેળવવા માર્કેસીની સફર ખેડે છે, અને મહામહેનતે મેળેનું મીઠું ખાંડની ગાફક શકે છે (પાનું ૭૮); જિવજી માર્કેસ લાંબી મકોડાની હાર મરેલા કે મેલા પ્રાણીને ખાઈ ન્ય અને દેડકા, નાના મેલા સાર

અને અન્યગૌરોને પણ સફાવટ કરે (પાનું ૮૧); એમેઝોનનો પ્રવાહ સો માર્ફલ સુધી ફરિયાનાં ખારાં પાણીને ઓઠાં કરી નામે છે; પૂર આવે ત્યારે એના પટની લંબાઈ આશુથી મુંબઈ સુધીના અંતર જેટલી એટલે વારસો માર્ફલની ધાય છે (પાનું ૮૨); રબરનાં કેટલાંક ઝાડ ઉપર છસો છસો ફૂંક લાંબા નેતરના વેલાનાં બળાં નમ્યાં હોય છે (પાનું ૮૨); વેલાઓ ખાસા હાથીની સુંદર બેવા નડા હોય છે (પાનું ૮૮); બેઆળીઓ માછલી મેળવવા ધરની બાજુમાં તલાવડી કરે છે, આપણે શાકભાજ માટે વાડી કરીએ છીએ તેમ (પાનું ૧૨૧); કલકત્તાના ખાત્રમાં છે તેવું વડનું ઝાડ ખીટું ક્યાંય નથી. (પાનું ૧૨૨) વગેરે. મોટિરાંઓને પણ બળવા જેવી અને વિદ્યાર્થીઓને ઝટ સમજમાં આવી બધા એવી ઉપર ખતાવી તેવી માહિતીથી આ પુસ્તક લખાયે છે.

દરેક પાઠની ઝુલ્હી ચર્ચા નહિ કરતાં એટલું જ જણાવવું બસ થયો કે, આપું પુસ્તક એકંદરે સારું જણાયું છે. તેમાંથી 'અરબી કંડીના કલિબધા,' 'પિયરીની ક્યા,' 'સાઈબિરિયાનાં વેનો અને એન્કા,' 'દેવેમંદિરોના દેસ ભાગ ૧-૨' વગેરે પાઠો તો ઘણા સારા તેવારથઈ સક્યા છે. આજ છતાં 'કેપાના નકશા'વાળા પાઠમાં વધારે વિગતોની જરૂર રહે છે. દિશાઓની અને નકશા દોરવાની સમજ વધારે વિગતે આપવાની જરૂર હતી; જોકે એ પાઠનો પાછળનો ખીલે ભાગ સારી એવી સમજૂતી અને માહિતી આપે છે. 'દક્ષિણ મુવની યાત્રા'નો પાઠ એવી રીતે તેવાર થયો છે કે આજો પાઠ વાંચતાં દક્ષિણ મુવ સૌથી પહેલા પહેલેનાર અચુંદરોને કંઈક અન્યાય થયેલો જણાય છે. રકોટ તરફ આદર અને સહાનુભૂતિ ખતાવવા જતાં અચુંદરોની ચોખ્ખ કદર થઈ રાખી નથી.

આજની મોંઘવારી અને પૂરા ઉપર અને ખીલ અનેક સારાં ચિત્રો પુસ્તકમાં આપ્યાં છે, એ દૃષ્ટિએ પુસ્તકની કિંમત વધારે ન જણાય. સૌને એ એવું અને એવી રીતે તેવાર કરવા બદલ આ પુસ્તકના લેખકોને ધન્યવાદ ધટે છે. પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યા પ્રમાણે, આ પુસ્તકના આગળના એ ભાગ નેળાસર તેવાર કરી લેખકો વિદ્યાર્થી આલમ સમક્ષ મૂકશે એવી આશા સાથે વિરમીએ છીએ.

શ્રી. ગાંધી

સ્વામીરાજ : [સરદાર પૃથ્વીસિંહની જીવન ક્યા]—
લેખક : મુલકદા ગાંધી; પ્રકાશક : કૃષ્ણલાલ માણેકલાલ ઠાકર, ભાવનગર; ૧૯૪૫, ક્રિ. શ. ૪-૦-૦ પાન ૪૪૨૭૨
ગાંધીજીનો સલાહ લઈને મહાસત્રમાં પ્રધાનમંત્રીને પ્રાન્તોમાં રાજ્યકારભાર ચલાવતાં હોઈ, તે વખતે ન્યારે ૧૯૩૮ના મે માસમાં સરદાર પૃથ્વીસિંહ પોતાના નાસ-ભાંગના જીવનનો અંત આણી સરકારને તબીબ થયા, ત્યારે તેમને વિષે આજના દેશબંધમાં અપાર નિહાસા પેદા થઈ

હતી. જોકે, સ્વામીરાજ તરીકેના તેમના કાર્યની ગુજરાતને અને વિશેષ કરીને કાઠિયાવાડને તેમનો સારો પરિચય થઈ ચૂક્યો હતો. પણ પૃથ્વીસિંહ એક ભારે રહેત્રમય વ્યક્તિ (ગિરજીવન) છે એ વાત કોઈ ગણ્યોમાંથી લેકો જ બળ્લાત હશે.

સરદારના સેક્રના ઉત્તરાર્ધમાં એસલમીરથી પંબજમાં જઈને ત્યાં જમણદેસીથી આખા ગામની જમીનને કબજે લઈને ત્યાં જ વસેલા રજપૂતોના એ વંશજ છે. (પોતાના પૂર્વજોનું આ 'કૃષ્ણલાલ પાપ' ઘોઈ નાખવા માટે જ પૃથ્વીસિંહ કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી સાથે જોડાયેલા છે, એમ સૂચવવા તો લેખકે આ દલિલાસ-સંશોધન વાચક આગળ રાહ ક્યું નથી ને ? ગાંધીવાદી વિચારસરણીનું આ એક એકસ-પ્રોપાગેન્ડા જ ગણાય.) એ પૈતૃક ગામ લાલકુમાં તેમને જન્મ સને ૧૮૯૨માં થયો. જીવનિયાના દુઃખાની આંચ અસહ્ય થવાથી તેમના પિતા ચરિતાર્થ માટે ઇજારેસ ગયા, અને થોડા જ વખતમાં પુત્ર પણ તેમની પાસે પહોંચી ગયા. ત્યાં ખીજ કિણુના જીવનથી તેનામાં ધર્મનિહાસા નહોતો અને ધર્મની ખોળામાં તે ઘર છોડીને નારી પણ ગયેલા. પણ થોડા જ વખતમાં પોતાના થોડીસ કાકાની ખીજથી સાલ ટેકાણે આવી અને તેઓ પછા જન્મ્યા ત્યાં તેમને ખેળવા નીકળેલી ચાર છોકરીઓની દુકી તેમને ધસડવી ધસડવી તેમના પિતા પાસે લઈ આવી.

૧૯૦૬માં દેશમાં રાજકીય આંદોલન રાફ થતાં દેશ-ભક્તિની ઉત્તેજનાથી પ્રેરાઈને તેઓ દિન્દેમાં આવ્યા. અંબાલાની શાળામાં નિબંધમાં રાજકીય સત્ય રજૂ કરવા જતાં અધ્યાપકનો ખરાબ રોરો મળ્યો અને તેઓ શાળામાંથી કાયમને માટે છોડી ગયા, અને યાજા પિતાની પાસે જઈ પહોંચ્યા. અંતરમાં દેશભક્તિની લાખના પ્રગ્ભવિત ધૃષ્ટી હતી જ. તેના પ્રેરાયેલા એ દિન્દે-ખંડાર સાહસની શોધમાં લીપટયા. એ જમાનામાં અનેક પબ્લીસીઓ અને ખાસ કરીને રીખો અમેરિકા તરફ મનુરી ને ખેતી કરીને પેસા કમાવા માટે સારી સંખ્યામાં જતા. એવા એક કાફલા-નો સાથ કરીને તેઓ નીકળ્યા. હોંમકોંગ, ચિંગાપુર, મનીલા થઈને અમેરિકા સુધી જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં લાલા હંદરયાળની પ્રેરણાથી અમેરિકામાં 'ગર' મંડળની સ્થાપના થઈ તેમાં જોડાયા. તે દ્વારા અમેરિકામાં વસતા દિન્દેઓમાં રાજકીય નજરિતું કાર્ય ક્યું. એટલામાં યુરોપનું ૧૯૧૪નું યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું અને એ જ અરસામાં 'કોમાચાટ માટુ'નો બહોળો કિસ્સો બન્યો. એથી દિન્દેઓમાં ભારે હરેરાહ થયો. 'ગર' પાર્ટીની એક પરિષદ મળી અને દિન્દેની રચનાતતા માટે દેશમાં જઈને લડવા માટે એક દુકી તેવાર થઈ અને રાજાઓથી સન્નિવત થઈને દિન્દે આવવા લીપટી. પૃથ્વીસિંહ એ જ દુકીમાં દિન્દે આવ્યા. રસતામાં જ બધાં પોતાનાં યજો

સમુદ્રને અર્પણ કરી દીધાં. એ ડુકડીના મોઝા બાગના લોકોને શિરફતાર કરવામાં આવ્યા. પૃથ્વીસિંહ પોલીસના સર્કલમાંથી છટકી ગયા અને ગુપ્તપણે લોકોમાં જનચતિનું કામ કરવા લાગ્યા. પણ તેમના એક બાળગિરના દગાથી પકડાયા અને ખૂનના આરોપસર એસેસરોના 'વિરોધ' નો અભિપ્રાય છતાં તેમને ઇશ વરસની સભા ઠોકવામાં આવી. અખાલા સેફ્ટસ જેલમાં સભા ભેગવવા હવા, એવામાં જ તેમને લાહોર કાવતરા કેસમાં સામેલ કરવામાં આવ્યા અને ફાંસીની સભા થઈ. જે પાછળથી કાળાપાણીની સભામાં ફેરવાઈ અને તેઓ અંદામાન ગયા. કાળાપાણીની પ્રથા સામે દેસમાં પોઠાર થતાં તેમની જહદી રાજગહેન્દ્રી જેલમાં થઈ અને ગાંધીમાંથી નેમને લઈ જતાં તેઓ ઉપરા ઉપરી બે વખત ગાંધીમાંથી નાસી છૂટ્યા. ત્યારથી તેમનો અજ્ઞાતવાસ શરૂ થયો, તે લગભગ ૧૬ વરસ ચાલ્યો.

આ કાળ દરમ્યાન તેમણે અનેક સાહસો કર્યા. હાથી પોલીસને અનેક વાર હાથતાલી આપી ચાલતી દેને ફરી પડ્યા ને હાથલ રિયતિમાં મારફો સુધી ગાડાંખરખર ને પાણીમાં પ્રવાસ કર્યો. સાતઆઠ વરસ સ્વામીરાવ નામ ધારણ કરીને બાલનગરમાં રહીને વ્યાયામની પ્રવૃત્તિ ચલાવી. કરંચો મહાસભા વખતે 'ગદર'વાળા તેમના સાથીઓનો મોટો ઘેરો અને તેમની સલાહથી જમીનમાંથી સરહદ વડાવી સોવિયેટ રશિયા ગયા. ત્યાંનું કાન્દિકારી કમ્યુનિસ્ટ રાજ્યવંત નતે જેણું અને જમીનમાંથી જ પાછા નીકળ્યા ને રસ્તામાં કાણુલમાં ફેરમાં પુરાયા. ફરી પાછા રશિયા જઈને ફરિયા માર્ગે પોલીસથી આવી હિન્દમાં કાબજ થયા, અને કમ્યુનિસ્ટની સાથે જેઠાઈ મથા. એ અરસામાં ગાંધીએ જંગાળના રાજગહેન્દ્રીનો પ્રશ્ન હાથ ધર્યો હતો. એ સરસ કામ છે એમ જોઈ તેમના કમ્યુનિસ્ટ ગિરાદરોએ ગાંધીજી છુટકારા માટે પ્રયત્ન કરવા જંધાય તો તેમની દ્રાવ સરકારને તાણે ધવાની સલાહ આપી. એટલે પૃથ્વીસિંહે ગાંધીજીને 'આત્માર્પણ' કયું? (આ શબ્દનો અર્થ લેખકે સો સમજે છે તે તો રામ નહીં!)

ગાંધીજીએ તેમની બાળતમાં વડી સરકાર સાથે લખાપટી શરૂ કરી અને પાસેના કલેક્ટરને જણાવ્યું કે, છતાં ધણેશ પૃથ્વીસિંહને મારી પાસે રાખી ન શકતા હો તો ગિરફતાર કરી લેઓ. ગાંધીજીએ તેમને વિશે ખૂબ શ્રદ્ધા ખતાવી તેમ જ તેમના જેવા પ્રારામ્ભી પુરુષ અહિંસાનિષ્ઠ અને તે અહિંસા અરથત પ્રભાવી બનશે એમ જણાવ્યું. મહાદેવભાઈએ તેમને અહિંસાના નવા 'સાથી' યારી' તરીકે નવાન્યા. 'પ્યારેલાલ તથા 'મહાદેવભાઈએ પંજાબની જેલમાં તેમની સુલાકાતો લીધી અને મહાદેવભાઈની પ્રશસ્તિ અને દરમિયાનગિરીથી, સવાએક વરસના કારાવાસ પછી, તેમનો આખરે છુટકારો થયો. પોતે ગાંધીજીને મળ્યા પછી જેલમાં ગયા એ દિવસ નૂતન

જન્મનો ગણે છે, એમ ખતાવવું તેમની હાથરીનું પાનું 'હરિજન'માં પ્રગટ થયું અને સો ટકા અહિંસાનિષ્ઠ અને ગાંધીવાદી વીર તરીકે તેઓ દુનિયા આગળ આવ્યા.

પણ સેવાશ્રમનું મોણું વાતાવરણ તેમને માફ ન આવ્યું. એટલે ગાંધીજીના આશીર્વાદથી તેમણે વ્યાયામની પ્રવૃત્તિ ઉપાડી. ધીમે ધીમે તેમનો માર્ગ ફેર્યો દેખાયો અને પ્રથમ ગાંધીજી પરનો અને પછી વરસ ઉપર જ મન, વાણી ને કર્મથી સ્વીકારેલ સત્ય અને અહિંસા પરનો વિશ્વાસ પણ ભેડી ગયો અને તેમના આત્મસમર્પણનો અંત આવ્યો. અને સોવિયેટ રશિયા સુદમાં પડયું એટલે તેઓ સામ્યવાદી કેપમાં જઈ પહોંચ્યા.

મખિતા તથોબનમાં બનતી એક ઘટનાના રૂપરંગો આશ્રય લઈને પૃથ્વીસિંહના એક અંગત ફિરસાનો લેખક વિતાર આપે છે. આશ્રમમાં કોઈ મુખ્ય (કે પ્રોટેક્ટ) કુમારિકાને 'ન્યા' સુધી છવનનું ધ્યેય (ફિંદી સ્વતંત્રતાનું) હસ્તગત થયું નથી ત્યાં સુધી લગ્ન દરામ છે, સ્ત્રી સાથે બહેન ભાઈનો જ સંબંધ રાખ્યો છે, એમ 'કુમાર' (પૃથ્વીસિંહ) કહે છે. પણ એ જ કુમારને આશ્રમમાંથી બહાર પડ્યા પછી થોડા જ વખતમાં એક રૂપવતી સુવતીના 'પરોમાંથી પ્રેમની સુવાસ' આવે છે અને તેની સાથે લગ્નપ્રવિધી જેઠાઈ નથ છે. વચસાળામાં કઈ ધ્યેયસિદ્ધિ કુમારે હાંસલ કરી લીધી હતી તે કમનસીબે આપણને લેખક જણાવે જતાં નથી. આ સમાલોચનાનો હેતુ એ રહસ્યનો કોણ કરવાનો નથી.

પ્રથમે અંતે ગાંધીજીના આશીર્વાદે આપવામાં થું પ્રયોજન સધાય છે તે કદવી રાકાઈ નથી. આ બધા ચરિત્ર પર ગાંધીજીની મહેર શા માટે જોઈએ વાત?

છવટે એક વિચાર જણાવવાની ફરજ લાગે છે. આ આશુ ચરિત્ર વાંચતાં, આ સાથે જ બનેલું છવનચરિત્ર છે કે કોઈ રોમાંચક કથા, એવો પ્રશ્ન મનમાં ભેડે છે. પૃથ્વીસિંહ આપકમાઈના માણસ છે જો વિશે રાંકા થતી નથી, પણ આશુ ચરિત્રવિચરણ અતિરંજિત લાગે છે. બાપા, રત્નચાત, પોતાના પસંદો બચાવ અને પ્રચારની ગંધ આપવાથી એક સારી છવતીભગવી પુરુષાર્થની કથાને એક પ્રામાણિક દસ્તાવેજને બદલે નવલકથા જેવું કંઈક રૂપ આપવામાં આવ્યું છે, એ ખરે જ બેઠાની વાત નથી? કેટલાક પ્રસંગોને અતિરંજિત કરવાની તેમ જ સોવિયેટનું ખાસ વફોલાતનયનું લેવાની રત્તિ સ્વીકારીને લેખકે આખા ચરિત્રને દુષિત બનાવ્યું છે. અને તેથી હકીકતે સાચી હોય એવી ખીનાઓ વિશે પણ મનમાં રાંકા ઝોકિયું ક્યાં વિના રહેતી નથી, આ એક ચરિત્ર-વિષય બિજાની ગેરસેવા જ ગણવી જોઈએ.

સ્વામી વિવેકાનંદ — લે. બ્રહ્મચારી આનંદ ચેતન્ય, પ્ર. રામકૃષ્ણ સેવાસમિતિ, અમદાવાદ. ઈ. સ. ૧૯૪૫, પાન, ૨૭૦ + ૧૬, કિં. રૂ. ૧-૪-૦

અમદાવાદની સમૃદ્ધ સેવાસમિતિ સત્તી કિંગમે સદ્વાચન અને જ્ઞાનપ્રચારની દૃષ્ટિથી કેટલુંક ઉપયોગી સાદિત્ય બહાર પાડે છે. તેમાંનું આ એક છે. સ્વામી વિવેકાનંદે તે એ સંધના પ્રેરણાદાયી મહાપુરુષ, એટલે તેમના જીવનચરિત્રને તે સંધના પ્રકાશનોમાં રચાવ દોષ ન. પણ આ સંધના પ્રકાશનો સાંપ્રદાયિક નથી. તે સામાન્ય જ્ઞાનપ્રચારની દૃષ્ટિએ ચોલ્યેલાં છે. આ ચરિત્ર પણ સરળ ભાષામાં સામાન્ય વાચકો અને વિદ્યાર્થીઓને ખ્યાલમાં રાખીને લખાયેલું છે. તેમાં સાથે સાથે શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસના જીવનનો પરિચય પણ થાય છે. વિવેકાનંદના જીવનપ્રસંગો ગમ્મત સાથે જ્ઞાન આપે તેવા છે. તે વાંચવાળી સામાન્ય વાચકો અને વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાન સાથે પ્રેરણા પણ મળશે. ગાંધીયુગ પહેલાં વિવેકાનંદ એ આ દેશના યુવાનોના પ્રેરક મહાપુરુષ હતા. આજે પણ એમનાં લખાણો વાંચવાથી તેની પ્રેરણા મળી રહે છે. તે વિષય ઉપર જીવનસાગર ઉપલબ્ધ પુસ્તકોમાં આ પુસ્તક, મૂળ જીવનસાગરમાં લખાયેલું હોઈ અને ભાષા શુદ્ધ અને સરળ હોઈ, સારો ઉમેરો કરે છે. લેખકે અને પ્રકાશન સમિતિએ લીધેલો શ્રમ સફળ થયો છે.

છાપકામની દૃષ્ટિએ ત્રેસઠ ભૂંડાનું શુદ્ધિપત્રક લાંબું નજાય છે. પણ તેમાં કેટલીક સામાન્ય રીતે સમ્બલ્ય તેવી ભૂલોના સમાવેશ કરેલો દોષવાળી તે લાંબું થયેલું ભાગે છે. એકંદરે છાપકામ સ્વચ્છ છે. આ પુસ્તકની છાપામણી માટે સમિતિને દાન મળેલું હોઈ આજના મેંધવારીના નમાનામાં પુસ્તક પ્રમાણમાં યલું સરખું થયું છે. આવી રીતે લેખકોપયોગી પુસ્તકો માટે નવાં નવાં દાન આપવાથી પણ સારો લાભ થાય છે. દાન આપનારને થોડી રકમમાં કંઈ સ્મારક લખાણ સંતોષ થવા ઉપરાંત, લેખકોને સિદ્ધ સાદિત્ય સરખું મળી રહે છે અને દાન લેનાર સંસ્થાને પણ એટલાં પુસ્તક ખર્ચે તેટલી આવક થાય છે. સળંગ પ્રથમાવા ગણાવવા માટે થોડી રકમનું દાન ન આપી શકે તેને માટે આ ચોક્કસ સારી છે.

દીનબંધુ દિન્દી ઉપરથી પ્રચીન, રમુકમાઈ ન. વહોરા. પ્રૌ પુસ્તકાલય સદાયક સહકારી મંડળ, વડોદરા, પાન ૩૨૦ કિ. રૂ. ૨-૦-૦

૨૧૦ મોનીસાઈ અમીનનાં માનમાં વડોદરા સભ્ય પુસ્તકાલય મંડળે સ્મારક બેરોળ એકલું કરીને સાર કરેલી પ્રથમાવાળા આ ગોપું પુસ્તક છે. મૂળ લિંદીમાં આ જીવનચરિત્ર ઈ. સ. ૧૯૨૨ના અરસામાં લખાયું

હયું. તેનો અનુવાદ લગભગ ૧૧ સદી પછી જીવનસાગર ભાષામાં થાય છે તે આશ્ચર્યની વાત છે. ૨૧. એન્ટ્રીનું જીવન યુવાનોને માટે માનવ સેવાની પ્રેરણા આપનારું છે. ઉપરાંત તે વખતની હિંદની સ્થિતિ, બ્રિટની ધર્મની પ્રચારીતિ, અંગ્રેજોનું અને અમલદારોનું હિંદીઓ પ્રત્યેનું વર્તન, વગેરે બાબતોનું તેમાંથી સાદું દર્શન થાય છે. આનું ઉપયોગી જીવનચરિત્ર આટલાં વરસે જીવનસાગર વાચકોને મળે છે તે આનંદની વાત છે.

પુસ્તક લિંદી ઉપરથી ચોલ્યું છે એમ અંદાજના મુજબ કંપર કલેષ છે. પણ તે ક્યા પુસ્તકનો અનુવાદ છે, અનુવાદ કરવામાં કેવી છૂટછાટ લીધી છે, કેટલું લીધું છે અને કેટલું છોડ્યું છે, વગેરે બાબત કશી કલેષ કરેલો નથી. પુસ્તક લખાણ ત્યારે એન્ટ્રી સાદેજ જવાબ હતા. ત્યાર પછી તેઓ લગભગ અઢાર વરસ જીવ્યા હતા. ત્યાર પછીના જીવનની હજીવત મેળવીને પતિવિધે આપવી ભેઈની હતી. તેને બદલે છેવટે સાત લીંદીમાં મરણની નોંધ લીધી છે, તે વિચિત્ર ગણાય. ૧૯૨૨ પછી તે લિંદીમાં પણ શાળાથી અસિલ્લો થયાં અને દેશમાં ભારે વિચારપરિવર્તન થયું. તેમાં અને બીજી સેવાપ્રયત્નમાં એન્ટ્રી સાદેજે શો ભાગ લખ્યો તેનું વર્ણન આ અનુવાદમાં આપ્યું હોત, તે પુસ્તક વધારે ઉપયોગી વાત અને આટલે વરસે જીવનસાગરમાં અનુવાદ થયો તે પણ સાર્યક વાત.

મૂળ પુસ્તકમાંથી લેખકના બે બાલ, પ્રથમ પરિચય અને ગાંધીજીની ભક્તિ એવા બાગો છોડી દીધા છે, તેની જીલ્પ નજાય છે.

અનુવાદમાં એન્ટ્રી સાદેજના લખાણમાંથી દરેકા હતામાં લિંદી વસ્તી સુધારીને હાલની જે આજીસ દરોડની લખી છે, તે બરાબર નથી કેટલેક દેખાણે ક્યા બાબ લેખકનો પોતાનો છે અને ક્યા હતાં છે તે સ્પષ્ટ થઈ નથી. મૂળ પુસ્તક એન્ટ્રી સાદેજના જીવતાં લખાયેલું અને અનુવાદ તેમના અવસાન પછી થયો, એટલે કેટલેક દેખાણે વર્તમાનકાળ અને કેટલેક દેખાણે ભૂતકાળ વપરાયો છે, અને એકલરજું જોરનું સચવાયું નથી.

આટલા મોટા પુસ્તકમાં લિલ્લક શુદ્ધિપત્રક આપવામાં આપ્યું નથી એ પ્રકાશકને સુધારકાવારી આપવા જેવું છે, પણ છાપકામની ભૂલો તે છે ન. પ્રકાશકે શુદ્ધિપત્રક આપવાની તસ્દી નથી લીધી એટલું ન.

એકંદરે, અનુવાદ જીવનસાગર વાચકોને ખમે તેવા છે, અને વાંચવા લાયક સારાં જીવનચરિત્રોમાં તે એક સારો ઉમેરો કરે છે. વિ.

સાભાર

સ્વીકાર

કાપડે-આજમ — અનુવાદક, પ્રકાશક — છાપામુદ્રીન દરસાદવાલા, દરસાદ સારી, નવસારી. કિ. ૦-૧૦-૦ પીરપૂજન, ભગવતપ્રસાદ, વાનરમાંથી શરમાલભા

લેખક — ઉપેન્દ્રરાય વોરા, કચ્છ માંદવી. કિ. અનુક્રમે ૦-૮-૦, ૦-૬-૦, નથી લખી.

માસિક વિવેચન

કલાઘવ, દુષ્ટિ અને આલ્પબુદ્ધિ

અંગ્રેજ કાળનો — અથવા વધુ ચોક્કસ કહીએ તો, ગોરા ખ્રિસ્તીઓના કાળનો હિંદનો ને આધુનિક ઇતિહાસ, એ ડગલે ને ખગલે યાદ આવે એવા બનાવો, હપથાપત્રો, બનવા લાગ્યા છે.

અતે જો સેંકડો દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો, કે ને સર્વોપરી બ્રિટિશ સરકાર પડદા પાછળ સંતાડીને તેમના રાજ્યો સાથે છાનામાના ગોઠવ્યા કરે છે, તે બધા એવા મળે તો તો — મને લાગે છે કે — હિંદનાં છેલ્લાં ચારપાંચ નહિ પચાસ ઇ સાવ સૈકાં ઇતિહાસ તાજે ધર્ષી નહય. પણ એ પડદા પાછળ ચાલતી રાજ્યરમતો રહેવા દઈએ, અને પ્રભને દેખતાં થતી વાતો જોઈએ, તોય બહુ રસ પડે એવી સ્મૃતિઓ તાજી થાય છે.

મધ્યે મધ્ય નામીકિત ગોરા એતિહાસિક યાત્રીઓનાં નામ છે. કાલક્રમમાં પહેલો આલ્ફ્રેડજો આલ્પબુદ્ધિ છે. તેણે ઈ. સ ૧૫૧૦માં ગોવા બંદર વિભાગ રાજ્યના સ્થાપક અદીલશાહ પાસેથી ખંડની લીધું. લોકોને ખ્રિસ્તી કરવા એ આ લોકોની એક મોટી બુઝિસ હતી. તેમણે ગોવા બહાણી; ત્યાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. કલાઘવ દુષ્ટિ આગળ આ રાજ્ય ટક્યું નહિ, પણ તેના અવશેષરૂપે ગોવા પોર્ટુગાલ પાસે રહેવા દેવામાં આવ્યું.

હિંદમાં દેવોના ઇતિહાસના અવશેષરૂપ પોર્ટુગીસી દુષ્ટિએ સ્થાપ્યું તો નહોતું. પણ તેને ટકાવવા તથા ખીલવવામાં એ ખરો. હિંદમાં દેવ્ય રાજ્ય એણે સ્થાપેલું.

અને અંગ્રેજ રાજ્ય સ્થાપનાર કલાઘવ તો સીને નહોતો છે

આમાંના છેલ્લાના વારસો આને હિંદી પ્રભની પ્રતિનિધિરૂપ કોંગ્રેસને દેશ પાછો સોંપવા તૈયાર થયા છે. દુષ્ટિના વારસો પણ કહે છે કે, દેવ્ય હિંદના લોક ઇચ્છે તેમ વર્તી શકે છે. પણ આલ્પબુદ્ધિના અવાજના વારસો તેનું નામ દઈ કહે છે કે, અમે તો એ પુરુષની સ્વતંત્ર સંસ્કૃતિવાળા છીએ અને અમકાં રાજ્ય તો પોર્ટુગલ દેશ જેવું સર્વસત્તાક છે ! હિંદના દેશી રાજ્યો પણ પોતાની સર્વસત્તા બહાર કરી, સનાતન કાળની સર્વસત્તાક એવી ને પ્રભ, તેની હપથપત્ર થવા તાકે છે, એના પાસા આ ગોરા રાજ્યને લાગ્યો કે શું ? ખરેખર, કાંતિમાં માત્ર બહારનું ગોઠવાયેલું તંત્ર જ નહિ, ચોક્કાઈ જઈને ચંદાઈ ગયેલું તેની પાછળ રહેલું મન પણ બીજાવાયલ થવા લાગે છે. કાંતિની વ્યાખ્યા આને ચોખ્ખીમાંથી શીખવા જરૂર નથી; હિંદનો વર્તમાન યુગ કાંતિનો પ્રત્યક્ષ પાઠ આપે છે, અને તે મધ્ય અર્પૂર્વ પ્રકારની — અહિંસક, અથવા કહો કે શાંતિમય સાધનો વડે સધાયેલી. એના કળમાં જીવડું,

જેવું ને જાણું નહિ, તેમાં બનતો હાથ દેવા, એ આપણી પેઢીને વિરલ લઘાનો છે.

૧૩-૮-૪૬

સ્વરાજ્યવાદ

ચોરો પેઢે ગાંધીજી, અને અંગ્રેજીમાં ફિલસૂફિક અરાજકવાદી કહેવાય છે તેવા છે. એટલે કે, તે એમ માનનારા છે કે, હવતમ રાજ્ય એ કે જેને એની પ્રભ હપથ એછામાં એછી હક્રમત ચલાવવી પડે છે. એનો અર્થ એ થયે કે, આ વારીઓ, ટોસ્ટોય જેઠ, રાજ્યને મૂળે ખરાબ માનનારા નથી. બહુ તો તેને અનિષ્ટ છતાં જરૂરી અનિષ્ટ છે એમ કહાય માને, પરંતુ તેમને ખાસ કહેવાનું એ છે કે, રાજ્ય સરંથા પ્રભની હકાંતિ કરવાને માટે છે. આ હવ્ય અતિ જો આલોવી હોય તો રાજ્યનું સાંતિ-ને વ્યવસ્થા-કાર્ય દંડની બીકે ખતાલી નાગરિકો પાસે કરાવડું ન પડે; કેમ કે સમગ્ર પ્રભજનો તે આપોઆપ કરતા હોય. એટલે આ વારીઓ સુરાજ્યનો એવો જગ ખતાવે છે કે, તેને લોક પર એછામાં એછા કાયદો ને રાજ્યદંડ ચલાવવાનાં હશે, કારણ કે દરેક પ્રભજન પોતપોતાના ધર્મપાલનમાં સ્વર્ણભક્ત હશે.

અંગ્રેજીમાં આવા વાદને ફિલસૂફિક 'એનાર્કી' કહેવાય છે. 'એનાર્કી' અરાજક. પણ અરાજક એટલે ગોઠાળો, અવ્યવસ્થા, અધાધંધી. ગાંધીજી અને ચોરો જેવા વારીઓ એમાં માનતા નથી. તેઓ માણસના આત્માથી સહેજે અને સારી રીતે આત્મી વ્યવસ્થિતિ હપથ લાભે છે. તેમને મન માનવવ્યક્તિ ને તેની હવતિ એ મુખ્ય દૃષ્ટિ છે. રાજ્ય હોય તોપણ તે અર્થે જેટલું જોઈએ તેટલું જ; વધારે નહિ. આથી, સામ્યવાદી જેઠ, તે વારીઓ પણ, પ્રગતિના લક્ષણ તરીકે એમ માને કે, કાળાન્તરે રાજ્યની જરૂર નહિવત્ ધર્ષ જશે અને સમાજ સદૃઢ વ્યવસ્થિત થશે. રાજ્ય રહે તો તે એ આવતા સુધીના વચલાંકાળમાં મદદ રૂપે, પરંતુ સામ્યવાદી આત્મવાદી નથી. તેના સાક્ષમાં વ્યક્તિ છે નહિ; એક વ્યક્તિ જ નહોતું છે. ચોરો ગાંધીજી એથી જીલડું જ માનનારા આત્મવાદી છે. તેથી જ ગાંધીજી 'સ્વરાજ'નાં જો અર્થ ખતાવે છે — એકે તો લોકનું સ્વરાજ, એટલે કે રાજકીય સ્વતંત્રતા તરીકે સમજાતા સામાન્ય અર્થનું સ્વરાજ. પણ બીજું સ્વરાજ તે દરેક વ્યક્તિનું, કે ધારે તો દરેક હાંસલ કરી શકે છે. અને એમ ધણા લોક કરી લે તો જેલું લોકસ્વરાજ તો આપોઆપ આવે, અને તે એછામાં એછી હક્રમત જોગવાઈને કામ કરનાર રાજ્ય પણ હશે.

આ રાજ્યવાદને આપણે ફિલસૂફિક અરાજકવાદ કહેવાને જાણે સ્વરાજક વાદ કહીએ તો 'વધારે સાચું' છે. કેમ કે તે અરાજક નથી. રાજ્ય તેને ખપે છે ખરું,

પણ તે તેની જરૂર. પરંતુ તે સામ્ય પણ પ્રલંબીય એટલે કે લોકશાહી સ્વરાજ હોવું જોઈએ. પરંતુ તેમને ખાસ કહેવાનું એ છે કે, નાગરિકોએ એવો સ્વરાજ હોવું જોઈએ. તેઓ મર્યાદાશીલ હોય, પ્રલંબીય પાળતા હોય, બંને કાળમાં રહી જાયતાની ક્ષતિ સાધવા માટે તત્પર હોય. આવા લોકોના સામ્યવાદને સ્વ-સંજ્ઞક વાદ કહીએ, તે ગાંધીજીની સામ્યીય ફિલસૂફી સ્વરાજવાદી છે, એમ કહેવાય. અને આજની હિંદમાં છેલ્લી સામ્યવાદી વિચારણામાં એને ઉત્તમ માનવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાને પસંદ કરવી હોય તો એ ફિલસૂફી (એક લોકની દૃષ્ટિએ પણ) પૂર્ણ છે.

શિક્ષણ અને લોકશાહી

એક એવો મત ચાલે છે કે, શિક્ષણ, બેન્ક, જેવાં ખાસ ખાતામાં લોકશાહી ન હોય. અને એવા કેસમાં ગાંધીજીને પણ ધસતી લાગવામાં આવે છે કે, ૧૯૩૬માં સાહિત્ય પરિષદમાં તેમણે આને સમર્થતા મત પ્રજ્ઞ કર્યો હતો. આ મતનો વિચાર કરવો જોઈએ.

જે એમ કહેવામાં આવે કે, જેમ સામાન્ય આમ-મતથી શાસનના કે કુપરાર્થ હં ની ચૂંટણી થાય છે તેમ શિક્ષણ કે બેન્ક જેવાં ખાતાંમાં માણસોની ચૂંટણી થવી જોઈએ, તો ઉપરની વાત સાચી છે કે, બંને એવી લોકશાહી ન ચાલે; નહિ તો કેટલીક જગ્યાએ તે તે કેવળ ટાળાશાહી કે 'ગોશ્વ'શાહી થઈ રહે. અને લોકશાહી કંઈ સમાજનાં કાયેની મોટા વાળવાને માટે નથી; બલ્કે, તેનો હારો એ છે કે, તેની રીતે કામ કરવામાં વધારેમાં વધારે સામાજિક સમાધાન અને સરવૈયા તો સધાય જ છે.

એટલે બેન્ક કે તેને મળતાં ખાતાંમાં બંદર આમ-ચૂંટણી ન હોઈ શકે. એ અર્થમાં ગાંધીજીનું વિધાન સાચું છે. પરંતુ, તેવાં વિશેષ કામોને સમાજનારા લોકોનું મંડળ બન્યા પછી તેનું કામ કરવાની પદ્ધતિ તો લોક-શાહી જોઈએ. હાં તો તે મંડળ તેની કાર્યવણી થી રીતે ચૂંટી? કોઈ પણ તદ્દિ-મંડળ તેના કરાણે થી રીતે કરશે કે લોકશાહી અહીં આવીને બેઠી રહે છે. તે કહે છે કે, બહુમતીનું ધોરણ સ્વીકારવું જોઈએ, અને તે તે મંડળને દરેક સજ્જ સમાનપણે વર્તતા હોવો જોઈએ. તેની વિશેષ સગવડ એ ચોક્કસ ચર્ચા કે વિચારમાં કામ આવી શકે; તે દ્વારા એ લોકોના મત-પથોટા ફરી શકે. પરંતુ મત લેવામાં તો દરેક જણને એક જ મત હોય.

આ પણ લોકશાહી છે. માત્ર ચૂંટણીમાં જ નહિ, પણ દરેક પર પહોંચવામાં એ ચોક્કસ એક ચોક્કસ ચાલે છે. આ ચોક્કસતાને હંકાર ગાંધીજીના ઉપરોક્ત વિધાનમાં ન જોઈ શકાય. લોકશાહી એક સામાજિક

દર્શન છે. તેથી, દરેક સમૂહ-ન્યવહારમાં તે ચોક્કસ મંતવ્ય રાખે છે. કોઈ ન્યવહારમાં એ ન ચાલે, એમ લાગ્યે જ કદી શકાય.

લોકશાહી ઢળ જવને જ શોધી આપે છે, એમ કહેવામાં નથી આવતું, એ અહીં વાદ દેવડાવવું જોઈએ.

પુસ્તક પર વેચાણવેરો?

મુળ્ય પ્રાંતમાં વેચાણવેરો શરૂ થવાની બહેરાત થઈ છે. એમાં મહાવનો વિચાર કદી ચોક્કસ વેચાણ ઉપર એ ન જાયો. એ છે. મીઠાવેરો એક રીતનો વેચાણ-વેરો છે. પરંતુ એ ખરાબ છે. કારણ કે સૌને સરખા નહીં છે ને જવનની મૂળ જરૂરિયાત પર ટાંપો દે છે. વેચાણવેરોની બાબતમાં આ દૃષ્ટિ બુદ્ધિવાન ન જોઈએ. વળી, રચનાકાર્યમાંની આર્થિક સમાનતાની બાબતમાં સરકારી વેરાનીવિ થઈ ફરી શકે છે. વેચાણવેરો મોલ-સોખ અને શીમંતાઈની ચીજો પર રહે તો આ દૃષ્ટિએ સારી મદદ થાય.

પુસ્તકો, હં પર આ વેરો લાગશે? કાગળ, શાહી, બીજાં, પાંધોનો સામાન હં તેના કાચા માલ ઉપર ને આ વેરો બેસે, અને પાછો તેની પેદાશ—પુસ્તકો ઉપર પણ, તો તો સારું ન બન્યાય.

પુસ્તકોના પણ લાખોનો મોટો ધંધો છે. તેમાંથી સારી રકમ મળી શકે. પરંતુ આ ધંધો લોકોની જ્ઞાન-બુદ્ધિ બાગવાને માટે છે, એમ માનીને ચાલવું જોઈએ. વેપારી આ વેરાનો બાર ધરાઈ ઉપર જ સેંચવી આપવાનો; એ કાંઈ તેના નફાના ટકામાં કાપ નહિ આવવા દે. એટલે પુસ્તકો ઉપરનો વેરો તો એક રીતે જ્ઞાનવિક્ષિ-વેરા જોવો થઈ રહે. એમ કરવા જરૂર ન હોવી જોઈએ. બલ્કે સરકારે એવો કાંઈક ઉપાય ચોક્કસ જોઈએ કે જેથી પુસ્તકો પર નફાખોરી યોગી થાય ને નફો માફકસર બને. પુસ્તકો પરના વેચાણવેરો અંગે આ રીતે વિચાર થાય તો સારું.

ચિંતનની "ગર્ભવતી કન્યાઓ"

તા. ૩૦-૬-૨૬ ના "રોવ્ડ વીકલી"માંથી નીચેની અબ્જર ઉદાહરણ છે:—

"ચિંતનમાં, વાંચ વર્ષ નીચેની ઉમરે પંચવતી રૂ ૧૦ જોડીએમાંથી ૪ તેમજ સમકિતે ગર્ભવતી હોય છે.—આ પ્રમણે "મેરે" મહાકવિ કાન્નિયો" (લખનવિય) દોરણી આપનાર મંડળમાં દો. મેસ (Mace) જણવે છે. અને તે કહે છે કે, કાવ્ય કુદ લખિયત સંતતિનિયમનના મુખિય સમયોના ઉપયોગને લઈને, એવા ટાકા જોવા થયા હોય."

તમા વિષેની મૂળ બાબતમાં ફરક થતો જવાની સાથે આપોઆપ કેવાં કેવાં રમૂલ પરિણામો એમાંથી ફૂટતાં બન્યા છે, એનો એક દાખલો આ બહુલ. સંસ્કૃતિ અને ચિંતણ સારો ને ફરે છે તે એ જ કે, મનુષ્યમાં અંત-

મૈત ને પશુભાવ તેને પાળીને મનુષ્યભાવ તરફ લેવા મમે છે. સંસ્કૃતિ તેના પરપરા-જેરથી મુગ્ધ અસર દરે છે, પશુ તે ઠરે જ છે અને અચૂક શિક્ષણ જ્ઞાનપૂર્વક તે ઉપર કામ કરે છે. સમાજનાં આ બે પ્રબળ સાધનો એ વાપરે છે અને ઘટે છે તેઓને આવી હપ્તીઓ, પવનની દિશા કઈ તરફ છે, તે બતાવી શકે.

એ હોજક હકોતો નથી કે, ક્રિતનના ઝોરા સમસાને આ કેવું લાગે છે. પણ દેખીતું છે કે, તેને કાંઈકેય માફું તેા લાગે જ છે. હિંદમાં લોકોને આ કેવું લાગે એ કહેવાની જરૂર નથી.

મહાસાઈ કેઈને છોડતી નથી

એ જ અંગ્રેજ સાંતાલિકના તે અઠગાં એક બીજા બળર છે તેય હતારવા જેવી છે:—

“બાહી દાપુને કય સમસારભારી (નામે ‘કારેલ બોટર-હોવન’ Carel Botherhoven) બાપનીઓએ તે ટપુ લીધો એટલે કેમકે પહેલેથી તે હમણાં છૂપ્યો. સેણે આ વાત કહી—

“બાપની લાકરે બાહી કમને કયું કે તેને પહેલે સરકારી હુકમ એવી માગણીને હતો કે, સેંકડો કુંવારી યુવતીઓ લકરને મટે કરી રવામાં આવે. બાહીને વતની સભા — Anak Agung અનક અગુને લાગ્યો જ હુકમ કાઢ્યો કે, ટપુ પર જેલવા કુંવારે યુવક યુવતીઓને હોય તે બધાં એકઠાપડે પરણી લે.

‘હેવાલ કહે છે કે, આ યુદ્ધિએ કામ લીધું.’ શું કરશે એ વિષે કશું જેમને વિષે ન કહી શકાય એવા વિચિત્ર બાપનીઓએ બાહીની આમ પત્નીઓ વચ્ચેના આગળના કાલને જાણ્યો નહિ.”

આપણે ત્યાં સંપૂર્ણકામમાં બાળકોને ખૂબ થવા લાગ્યાં તેમાં આવું જ કાંઈક કારણ હતિહાસકારો આપે છે. ઉપરની વાત ખરી હોય તેા, બાપનીઓ સીપુરપરકંબધમાં સાવ પશુ જેવા છે એમ એ ચીતરાય છે, તે સાવ સાચું નથી. રાવણની રાક્ષસી સંસ્કૃતિમાં પણ એવું હરણ થઈ શકેલું, છતાં તે સ્ત્રી પરણ્યા ન હતાં છતાં તેા એક વર્ષ બાદ જ બાપાત્મકે પરણી શકાય, એવા નિયમ હતો. જ ને ? હકતપલ સર્વાર્થ-સાધનમ

એક માણ વિદ્યાર્થી નીચેની કાપલી, વગર વધુ ટીકા કયું, સીધી મોકલી મને જણાવે છે કે, એ આ ‘મૅસિક મટે તમને ખપ લાગશે. કલકત્તાના અંગ્રેજ પત્ર ‘ફોર્મ’ (તા. ૨-૬-૧૯૪૬)માંથી એ છે:—

“સામાન્યપણે મનાય છે કે, હકતપલ પકડવા બાતતમાં કલકત્તાના વિદ્યાર્થીઓ જગતમાં ખોખર છે. તેઓ એ હકતપલ અને વર્ગત્યાગ (‘લોકબાહી’) કરે છે તેનાં કાણેઓ બાપ અને તે માટેય સોધક કલપણ ભેળું જેવું જમજ જણાય છે. વિદ્યાર્થીઓની હકતપલ કેટકેટલા વૈવિધ્યપૂર્ણ ભાવે પ્રગટ કરી શકે છે. એ તેા લુચો. — વિરોધ, રોષ, ઉજવણી, મુળાસકાળી, દિલસો, અથવા તેા વિરાગનો જરા કડક પ્રશ્નપર આવે તેા માત્ર તેના અણભંગ અને તિરકાર (સહજબુદ્ધિ અહીં સહી મર્ડ)

“પરંતુ, ન્યૂ યૉર્કની એક શાળાની હકતપલો નીચેના હેવાલ જુઓ તેા, કલકત્તાનાં આપણાં હકતપલબદ્ધાર વીર-નીરંગનાંએમિય ખાત કરી દે જેવા તે છે: ‘વિદ્યા અંકવાદિયં ઉપર ન્યૂ યૉર્કની એક શાળાના છોકરાઓએ બોલિવોડી હકતપલ પાડી લીધી. તેમની માગણી એ હતી, અમારે મુંદર શિક્ષક ભેઈએ. ગુરુએ લશ્ચરેવાં શિક્ષકોએ શાળાખાતાના નિરીક્ષક (એ સી. સેનૌર) ને બોલ્યો: તે લાગ્યો ત્યાં રાહી ગમે, અને વિદ્યાર્થી-પ્રતિનિધિ મંડળ નેડે પાઠ્યપાઠ કરી. તેમણે આગ્રહ ધરાવે કશું કે, જુવાન અને સુંદર શિક્ષક ન મને ત્યાં સુધી અમે વર્ગમાં જવાના નથી. સેનૌરે કહીલ કરી, “અરે, પણ બાલ સિંહર્મ અંદર શું છે તે બોલુ” જ બતાવે છે! આ તમને બહુ ઠીક કે નહિ? અને તમારી ખાતબી કેટલી ‘વાન ટર્નર’ (એક સીનું નામ) જેવી વખણ છે?”

‘છોકરાઓએ જવાબમાં ફોફું’ પરખાવ્યું, અમારી ખા કાંઈ શાખામાં ભણાવતી નથી !”

“છતાં, હેવાલ કહે છે કે, ઉપરે આ સવાલ સતીષ પૂર્વક ઉઠેલામાં આવ્યો અને છોકરા બાળે દિવસથી વર્ગમાં જવા લાગ્યા.”

“સમ્પૂર્ણકામ હિંદુસ્તાની જ રીતો.”

આ મથળાથી સુરત રાહેરના કેટલાંક પ્રતિનિધિ-બાઈજહેનેએ રાહેરીઓને નીચે પ્રમાણે બપોલી કરી છે, એ સુજ્ઞાનમાં સીને મટે પણ છે, તેથી નીચે લિખારમાં આવે છે:—

“મહાત્મા ગાંધીજીએ હિન્દના ઉત્કર્ષ” મટે સુધરેલા તથા સમૂહ્ય અકાસમાં મંજૂર કરેલા રમતમક કાર્યકર્મમાં સમ્પૂર્ણપણે રમન બાપામાં આવ્યું કે, એ હપ્તીકત સર્વ-શુચિવિષે છે ૧૯૪૨ની સાલમાં પૂ. ગાંધીજીએ સમ્પૂર્ણપણે બાપમાં નીચે પ્રબળ આપી—

“હિન્દુસ્તાની વદ માપા દે જો લલાર હિન્દુસ્તાને શરતેં જોર ગાંધીકે હિન્દુ-સુલભાન વાદિ સવ ભોગ રોક્તે હે. સમજલે હે. જોર બાપકે કારવારમેં રતલેં હે, જોર કિલે વાગી જોર વાતરી દોનોં કિલાવરમેં કિલા-પલા વલ્લા હે, જોર કિલેકે સાહિત્યિક (મદર્વી) રુપ હિન્દી જોર વર્દુકે નામ્સે વદવાને જાતે હે !

“આ ઉપરથી ૧૯૪૬ થાય છે કે, સમ્પૂર્ણકામ તે કે જે હિત્તર બાપની આમજનતા બોધી અને ‘સમજ શકે અને જે વાચવી અને હું’ અને લિપિઓમાં લખાય. સમ્પૂર્ણકામની આ નીતિ પ્રમાણે વર્તની સમ્પૂર્ણકામ પ્રચાર સમિતિએ કાર્ય કરવાની આરંભી જણવી, તેથી મહાત્માજીએ એ સંસ્થાને ત્યાગ કર્યો અને હિન્દુસ્તાની પ્રચાર સભાની સ્થાપના કરી બીજા સર્થ નહીં પરંતુ હિન્દુસ્તાની એ જ એકમાત્ર સમ્પૂર્ણકામ હોઈ શકે એ આગે સર્વમાન્ય હપ્તીકત છે.

“સમ્પૂર્ણ એક જ સમ્પૂર્ણકામ હોય, એને સાચો કહી તેા હિન્દુસ્તાની જ કરી શકે તેમ છે. પૂ. ગાંધીજીએ તે પર મહેર માચી છે. આપણું મહેરમાં હિન્દુસ્તાની પ્રચાર મંડળે પોતાનું કાર્ય વિચારીને વિકસાવવાનું નહીં કયું છે. એવું

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૫-૨૦૧૬ ઇ]

અમદાવાદ

[સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૬]

સત્યાગ્રહનું ભવિષ્ય-૩

[આ લેખના પહેલા બે હપ્તા 'સત્યાગ્રહનું અવિવાદી તત્વ' એ નામે ગયા બે અંકોમાં આવી ગયા છે.]

સત્યાગ્રહના ભવિષ્ય વિષે શ્રી. દિવાકરજીએ એક સ્વતંત્ર પ્રકરણ લખેલું છે. તેમના મત સાથે હું સદમત છું. તોપણ મારી રીતે તે વિષે થોડું વિવેચન કરું છું.

માનવ સંસ્કૃતિના નેટલી ન સત્યાગ્રહની સંજ્ઞા પ્રાચીન છે. સંસ્કૃતિના હૃદય સાથે જ તેની કલ્પાંતિ પતી આવી છે. સત્તા (હિંસા) અને બલાર્થ (અહિંસા), સેવાન (આધુની સંપત્તિ) અને ઈશ્વર (દેવી સંપત્તિ)નાં બાહ્ય મ્યેથે હૃદયેશાં એકબીજાથી જુદાં નથી હોતાં; પરંતુ બલાર્થ અને તેલસ્થિતાની સંજ્ઞાઓના વ્યાપાર અનેક વખતે પરસ્પર સુસંવાદપણે ચાલતો નથી હોતો. તેથી, જો તેમનો ઈશ એક જ હોય છે તોપણ ધણી વાર તેનો એકબીજા સાથે વિરોધ આવે છે. સત્તા એકાદમજીવ હોવાથી તેનો બલાઈથી દૂર પડી જવાનો લ્લોલ ન સંભવ રહે છે; અને તેના પર નિયંત્રણ રાખવા નેટલું સામર્થ્ય બલાઈમાં હંમેશાં જીજીઈ આવતું નથી. ધણી વાર, સત્તાનું આક્રમણ નિયંત્રિત કરવા માટે બલાઈ થોડી દિલગીશ કરે છે અને ત્યાં જ, તે અટકે છે. તેથી સત્તાને પ્રચંડ વેગથી આગળ ધપાવ કરવાની અને વધુને વધુ પ્રમાણમાં પોતાનો પ્રભાવ ગજવવાની વારંવાર તક મળે છે.

આમ છતાં બલાઈના નિયંત્રણમાંથી સત્તા ક્યારેય પૂર્ણપણે છૂટી શકતી નથી; અને જો ક્ષણે સત્તાનો પ્રભાવ પરાકાશાએ પહોંચ્યા નહોતો દેખાય છે, તે જ વખતે કોઈક અનર્થસિત હિંસામાંથી બલાઈની સંજ્ઞા એકાદમજીવ પ્રગટ થાય છે. બીજી સંજ્ઞાએ પ્રમાણે બલાઈની સંજ્ઞાની માર્ગચાલ પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય છે. તે વધતી નય છે તેમ તેમ તેમાં વેગ આવતો નય છે અને છેવટે, પ્રચંડ ભૂકંપનો ધક્કો લાગ્યા પ્રમાણે, સત્તાના પાયા પર ઊંચું કોઈ જગત બલાઈના બળવાન ધક્કા આગળ ધસી પડે છે. સત્તાનું સંચાલન પણ પહેલે યોગનાબદ્ધ અને ઉચ્છવામાં ઉચ્છવી ટળતું થતું હોય તેથી, મવા રવરપમાં એકાએક પ્રગટ થવાના બલાઈના બળ સામે તે ટકી શકતું નથી. કોઈ મહા એક સૂર્યના મંડળમાંથી છટકાની ઘટપટ કરે, ત્યાં જ બીજા સૂર્યના મંડળમાં સપાટ અને પરિણામે તેમાં

હોમર્સ જેવું નાશ પામે અથવા તેના મંડળમાં કેટલુંક તેની આસપાસ ફરતા રહેવાનો તેના પર પ્રસંગ આવે, એવી જ સત્તાના બળની સ્થિતિ છે, આવી ઘટનાને ઇતિહાસમાં 'ક્રાંતિ' અને ધર્મગ્રંથમાં 'ધર્મની પુનઃસ્થાપના' કહે છે. પરંતુ બલાઈની આ સંજ્ઞામાં ધણી વાર એક વિવક્ષણુ દોષ જેવું જણાય છે. એક નવી સમ્બંધિતાને જન્મ આપીને અને તે પોતાના પાયા પર ઊભી રહે ત્યાં સુધી તેનું પોષણ કરીને બલાઈની સંજ્ઞા ફરીને સુષ્પ્ત થયા સુધી જણાય છે. પરિણામે નવા યુગમાં ફરીને એક વાર સત્તાની ઉપાસના કરે થયા જેવું લાગે છે.

આવી રીતે સત્તા અને બલાઈના સંબંધ જુદા જુદા કાલગણમાં વત્તા યોગી સુસંવાદમાં થયેલા જણાય છે. અને પ્રવેશનો જે કાલગણમાં નહોતો આવે છે, તે જ માનવ ઇતિહાસ છે.

આપણા કાળમાં 'સાધુનિક સમ્બંધ' એ કેટલી મજબૂત કાષેલી છે અને ક્ષણે ક્ષણે કટલા. વેગથી તેનો પ્રવાહ દોરે છે, એ આપણે પ્રત્યક્ષ જ નેટલે જોઈએ. સત્તાનું બળ ફરીને એક વાર બેકામ વધેલું છે, તેને પ્રતિકારની બીતિ રહી નથી, તેને નીતિ અનીતિની પરવા નથી, અને પોતાની ચારી કે નરસી જે ઇચ્છા હોય તે જગત પર લાદવાનો તેનો વિરધાર છે. વચમાં વચમાં તેની બાધા બલાઈથી સારી દેખાય છે, પરંતુ પરિણામે તેનો કહેવાનો આશય એ જ હોય છે કે, જગતમાં બધાં દુર્બલ, પરંતુ અને નાનો શાસ્ત્રને મારી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવું અથવા નામશેષ થવાને તેયાર રહેવું.

આવી આ 'આધુનિક સમ્બંધ' ને જો યોગમાં યોગી બીતિ કોઈની લાગવી હતી તો તે હિંદુસ્તાનની. પરંતુ આશ્ચર્ય જેવું થયું કે, સત્યાગ્રહની સંજ્ઞાએ ફરીને એક વાર નીચા સ્થળે અવતાર લેવાનું હાથ્યું. પોતાના જન્મસ્થાન વીરિ હિંદુસ્તાનને તેણે પસંદ કર્યું એટલું જ નહોતું, પણ તેમાંથી એક સાધારણ વર્ગના એક સદા હિંદને પસંદ કર્યો.

સત્યાગ્રહના આ નવા અવતાર, ખાસ કરીને તેના પિતા મહાત્મા ગાંધીની સરદારી નીચે, જે કામગીરી બજાવી, તેનો અટવાલ આ ગ્રંથમાં ફેલામાં આપવામાં આવ્યો

છે. આ કામગીરી કાળક્રિયાએ જ નવીન નથી પણ રચના અને પ્રકારોની વિવિધતાની દૃષ્ટિએ પણ નવીન છે.

આ શક્તિ નિષ્ફળ કરશે નહીં જ. તે આ દેશમાં એક નવયુગનું આરંભસ્થાન થયેલી જ છે, અને કદાચ એક નવી જગદ્ગ્યાપી સંસ્કૃતિ અને સંસ્કૃતિનું આરંભસ્થાન પણ થાય. પરંતુ નવ ભારત પણ ભલાઈની માર્ગે જોડી દઈને સત્તાના માર્ગે પર જવા પ્રવૃત્ત થાય એ અસંભવનીય નથી.

ઇતિહાસની કેવળ પુનરાવૃત્તિ જ થવાની દરો તો કાલાન્તરે એવું પરિણામ અપરિહાર્ય જ લાગે છે. પરંતુ જો આ પરિણામ અપરિહાર્ય હોય તો સત્યાગ્રહ શક્તિએ ફરી ફરી જન્મ લેશે એ પણ અપરિહાર્ય જ છે. અને કદાચ તે વખતે ગાંધીજી કરતાં પણ નીચેના સામાજિક યરમાં સત્યાગ્રહનો પુનર્જન્મ થશે

૩

કેવળ મનોરાજ્ય રચવાની લક્ષીને વચ થઈને હું આ વાણીવિસ્તાર કરતો નથી. જગતમાં વખતોવખત ભલાઈની શક્તિ પાછળ કેમ પડી બધ છે? સત્તાને પોતાનો પ્રભાવ રેવેરપણે ફેલાવવાનો કેમ અવકાશ મળે છે? અને તેથી તેની સાથે જગતનો પણ નાશ થવાનો પ્રસંગ કેમ બીજો થાય છે? સત્તા (હિંસા) પ્રચંડ સંઘર્ષ કરીને સામુદાયિક પદ્ધતિએ પોતાનું કર્તૃત્વ બતાવે અને ભલાઈ (અહિંસા) બહુધા વ્યક્તિગત અને અવ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં અને મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં જ પોતાનું કર્તૃત્વ બતાવે, એમ કેમ? આવો કેમ અપરિહાર્ય થાય એવા કાંઈ ગુણધર્મ આ બંને પ્રકારની શક્તિઓમાં કુદરતી જ છે કે? અથવા મનુષ્યનો પિંદાસ હજી સુધી પૂર્ણ થયો નથી એટલો જ બાકો અર્થ છે? આ પ્રશ્નોના હું વિચાર કરી રહ્યો છું.

કેટલાક લોકોને ખરેખર જ એમ લાગે છે કે, હિંસાનો થોડો ધણો પણ ઉપયોગ કર્યા વગર સંઘર્ષને અને વ્યવસ્થા, ખાસ કરીને પ્રચંડ પ્રમાણમાં, કરી કે ટકાવી રાકાય નહીં, એટલે અહિંસાએ પોતાનું કર્તૃત્વ નાનાં નાનાં ક્ષેત્રોમાં જ બતાવીને સમાધાન માનવું જોઈએ. તેમના અસિદ્ધિ પ્રમાણે હિંસા સિવાય કોઈ પણ સંઘર્ષને આરાકય હોવાથી, નાનાં સંઘર્ષોના પણ તાત્વિક દૃષ્ટિએ ચોક્કસ નથી જ. પણ માનવી હર્ષભાવને આપવાની થોડી છૂટ રૂપે જ એ સંઘર્ષો સમજ્યાં જોઈએ.

જો આ પ્રકૃતિનો કાયદો જ હોય તો હું નમ્રપણે એમ જ કહીશ કે, અહિંસા એ એક વ્યક્તિગત શુભ જ છે, તેનું સંઘર્ષિત થવું શક્ય નથી, અને તેથી પોતાની શક્તિ દ્વારા જગતને એકત્ર કરવાનું તેનામાં સામર્થ્ય નથી! જો આ જ કાયદો-હોય તો અહિંસાનો સમાજને ધણો થોડો ઉપયોગ છે. કારણ, તો પછી સમાજની દૃષ્ટિએ સેવાન અને પરમેશ્વર એ બંને સેવાનને વહીવટીયું માન આપવું પડશે. તેણે પોતાના સ્વાર્થ માટે નાના ભાઈ (પરમેશ્વર)ને

હુંતા રહેવું અને તેને જેમ તેમ પેટ પૂરવું અનવશ આપવું એટલે બસ. આ બૃત્તણ પર 'રામરાજ્ય', 'ધર્મરાજ્ય' કે 'ઈશ્વરનું રાજ્ય' સ્થાપિત થવાની માનવી મનની અમર આશા પછી કેવળ એક મનોરાજ્ય જ કહેવાય. તે હવામાંનો ટિલો હવામાં જ રહેવો જોઈએ.

પરંતુ આવો પ્રકૃતિનો કાયદો જ છે, એવી મને ખાતરી થતી નથી. જો આ જ સુધીના ઇતિહાસનો આ જ સાર હોય અને જો હવે પછીની કેટલીક પેઢીઓ સુધી આ જ અનુભવ આવે તોયે તે અચલ નિયમ છે, એમ મને લાગતું નથી. માણસે કરેલા અપૂરા પ્રયત્નની તે હકીકત છે, એટલે જ હું તે ઇતિહાસનો અર્થ સમજું છું. બહુ તો, આઠસ હજારની ભાષામાં, એમ કહેવાય કે, માણસને હજી સાધ્ય-સાધન-સમન્વયથી સિદ્ધાન્ત સમજાવ્યો નથી. હંબુયે તેને એમ જ લાગે છે કે, કૃતિય સાધનોથી નિર્ધાર

કે કૃત્ય સાધ્ય સાધી રાકાય! દેવીને બકરાનો બલિ ચઢાવ્યો હોવાથી કે ભગીને યુક્તલ માર મારવાથી નામમાં ચાલેલો કોલેરાનો રોગ નાશ પામશે, એવી કેટલાક મામડિયાઓની પ્રામાણિક અને દૃઢ સમજણ હોય છે, તેના જેવી બીજી સમજણ છે, પરંતુ ન્યાં સુધી લોકો ભ્રમ (પછી તે મૂર્ખતાને કહી દોય કે નિરાધાર હોય) કાયમ છે ત્યાં સુધી એ એમ જ રહેશે. યુક્તો અટકાવવા માટે અને સાંતિ, ન્યાય, સમતા અને સર્વસામાન્ય વૈભવયુક્ત જગત નિર્માણ કરવા માટે ફરીને નવાં યુક્તો જ કરવાની યોજનાઓના પ્રયોગો મનુષ્યનાત્મિક પૂર્વે કર્યા છે અને ફરીને યરી, લકરો, આપારી અને બિના ભેવો જ બીજાં સામાજ્યો સ્થાપન કરવાં અને કાયદા તથા સુવ્યવસ્થાના નામ નીચે ભથ્થું કર ફાંચી કરતા રહેવું, એ પહેલાં થયેલું છે અને હવે પછીયે થવું રહેશે. કારણ, સફેદવું અને (તે સાધવાના) સન્માર્ગનું અત્યાચર્યક સાહચર્ય હોવું જ જોઈએ, એવું માણસને હંબુ સુધી સ્પષ્ટ થયું નથી. તેથી કરીને ઈશ્વરના તંત્રને બદલે સેવાનના જ તંત્રને પૂર્ણતા તરફ લઈ જવાનો સહેલો દેખાતો રસ્તો મનુષ્ય લે છે. આવું કેવળ રાજકારણમાં થયું છે એમ નહીં પણ બધે જ પસરેલું છે. "સોડી વાગે વમચમ, વિદ્યા આવે ધમધમ" એ હમણાં હમણાં સુધી શિક્ષણશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્ત હતો ને? અને હંબુયે તે પરીની શ્રદ્ધા મર્ધ જ છે એવું કહી સકારો નહીં. બાળકની બુદ્ધિ અને ચારિત્ર્ય સુધારવા માટે 'શિક્ષા' (દંડ)નો માર્ગ તેના પર પ્રેમ રાખી એકસરખો પ્રયત્ન કરીને તમા અનુકૂળ વાતાવરણ પેદા કરીને તેની બૌદ્ધિક અને નૈતિક વૃદ્ધિ કરવાના કરતાં અધિક કાર્યસાધક છે, એમ કેટલાક વિચ્છાત શિક્ષણશાસ્ત્રીઓનેય લાગે છે. * ધર્મનો ઉપદેશ

* શિક્ષા એટલે કે ઉપદેશ, દેખવણી, તેનો 'સન્ન' એવા અર્થ જઈ ગયો, એ કેટલું વિચિત્ર છે! દંડ અને દેખવણી વચ્ચે અત્યંત અંધ બધાપો!

આપતાં પણ આ જ પદ્ધતિનો આશ્રય લેવાયો છે એમ જોઈ છે. ઇલ્લ લોકમાં ધર્મશુરુ દ્વારા દંડ હઈ ને અથવા પરલોકમાં ભયંકર શાસન કરનારા પરમેશ્વરનું નામ હઈને આપણે ભયના માત્રે ધાર્મિકતા વધારવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. અહિંસાના ઉપાસકોએ સ્થાપન કરેલો ધર્મ જ ન્યાં હિંસા પરની શ્રદ્ધાથી દેશવેલો હોય, ત્યાં માનવી-જીવનમાંની ઇતર પ્રવૃત્તિઓ પણ તે જ પદ્ધતિથી ચાલે એમાં શું આશ્ચર્ય છે ?

અહિંસાનું કાર્ય વૈયક્તિક સ્વરૂપનું, અપૂરું અને નિરુત્સાહથી ચાલતું રહેલું દેખાય તો તેમાં અહિંસાના ઉપાસકોની ચિયિલતા કારણ છે, એ વિષે અને જરાયે શંકા નથી. નિષ્ક્રિયતાને ધણી વાર અહિંસા સમજવામાં આવે છે. અને નિષ્ક્રિયતાને હજોશાં વ્યક્તિવાદ જ માન્ય થાય છે. એટલે અહિંસાને જ વ્યક્તિનિષ્ઠ સમજવામાં આવે છે. તેની આજીવન્ય સંગઠન થઈ શકતું નથી. ઊલટું તેવા પ્રયત્નોથી અહિંસામાર્ગ બ્રહ્મ થાય છે, એમ માનવામાં આવે છે. આ સમજણને લીધે જ અહિંસાના આચરણના પ્રયત્નો અને તેને પૂર્ણતા તરફ લઈ જવા માટે સંગઠિત થવાના પ્રયત્નો નકામી ઠરેલા છે. પરંતુ એવા પ્રયત્નો ને કેહાણે વ્યવસ્થિતપણે અને દૈન્ય-શ્રદ્ધાથી ચલેલા છે ત્યાં સમાજનું કલ્યાણ થયેલું છે. દહાદરણાઈ ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ જ્યાં સુધી પોતાના કાર્યમાં રાજકીય વગેરે હેતુ અને હિસક સંજિનો આશ્રય લીધો નહોતો, ત્યાં સુધી તેઓએ ને ને પ્રવૃત્તિઓ ગલાવી, તેનાથી માનવજાતિની ધણી સેવા તેમણે કરી અને તેમાં અહિંસક સંગઠનોના સારા પરિચય આપ્યો, એમ કહી શકાયો.

મને લાગે છે કે, સક્રિય અને સંગઠિત રૂપમાં અહિંસાનું આચરણ કરવાનો કાર્યક્રમ પ્રથમ ખ્રિસ્તી ધર્મે ખતાવ્યો. ગાંધીજીએ તેની પુનરુત્થાપના કરીને હિંદુસ્તાન માટે તે પોષાનાના એક વિશિષ્ટ બાજને વ્યાપક સ્વરૂપ આપેલું છે. તેનું નામ 'સ્વનામક કાર્યક્રમ'. મનુષ્યમાં કુદરતી ચાલી આવેલી અહિંસાવૃત્તિની શક્તિ થવા માટે અનુકૂળ પરિસ્થિતિ નિર્માણ કરવી અને હિંસક પ્રવૃત્તિનું તે નિયંત્રણ કરી શકે એટલું સામર્થ્ય તેમાં બરડું, એ તે કાર્યક્રમનું ધ્યેય છે. દારિદ્ર્ય, અજ્ઞાન, ભય, સંકુચિતતા, નિષમતા અને જગતને ધમપુરી કરી નાખનારી છૂપી કે ઉઘાડી જુલામગીરીનું નિર્મૂલન કરવાનો પ્રયત્ન યુગાંતુયુગથી ચાલુ છે. તે કાર્યનું ગાંડું યોગ્ય માર્ગ પર લાવતું એ જ સ્વનામક કાર્યક્રમનો ઉદ્દેશ છે.

આસ્તિક લોકો ને એટલું જ કહેતા હોય કે, પરમેશ્વર ફક્ત સ્વર્ગમાં છે, તેનો જગત સાથે કોઈ સંબંધ નથી, તો નારિતક લોકો તેમની સાથે જમણ કરશે નહીં. તેથી ઊલટું, ને નારિતકોને એ માન્ય હોય કે અહિંસા (ભલાઈ) તરફની એ જ માણસમાં મૂલભૂત છે અને મનની હિંસા-

ત્મક પ્રવૃત્તિના કરતાં તે વધારે મુશ્કેલીવાન બેઠ છે અને તે જગતમાં વ્યાપક થવી નહીંએ, તો આનિતકોને પછી કોઈ જ કહેવાનું રહેશે નહીં. પરમેશ્વરના અસ્તિ-ત્વ અને સ્વરૂપ વિષે અનંત કાળ સુધી ધાર્મિક અને તાત્વિક નકામી ચર્ચાઓ કર્યા કરવા કરતાં ભલાઈ (અહિંસા) નો ભળવાન પ્રભાવ જગતમાં પ્રસારે એ મોરણે ભલાઈ (અહિંસા) નું સંગઠન કરવા તથા મનુષ્ય જાતિની પ્રગતિ કરવા માટે બધાને એક થતાં આવડે તો, જેમ જેમ આ કાર્ય પૂર્ણ થશે તેમ તેમ, ઈશ્વર પર શ્રદ્ધા રાખવી કે નહીં, એ પ્રશ્ન આપોઆપ દૂરી જશે. આસ્તિકોનો પરમેશ્વર એ ભલાઈનું જ રૂપ છે અને તે સ્વરૂપમાં તેનું બીજા પર અસ્તિત્વ દેખાશે. ને પ્રમાણે સ્વર્ગમાં તેની ઇચ્છા એટલે ભલાઈ અપ્રતિહત રીતે અમલમાં આવે છે (એમ આસ્તિક માને છે), તે જ પ્રમાણે તે આ જગતમાં પણ વ્યાપી ગઈ છે એમ અનુભવમાં આવ્યા થઈ, પરમેશ્વર છે કે નહીં, એ પ્રશ્ન જ રહેશે નહીં.

હિંસાનો વિરોધ કરવો અને અહિંસાની શક્તિ વ્યક્ત કરવી, એ બે બાબતોમાં સત્યાગ્રહનું તે જ પ્રગટ થાય છે. નિષ્ક્રિયતાની નિદ્રામાં હોઈએ ત્યારે અથવા હિંસાની ઉપાસના કરતા હોઈએ ત્યારે માણસ પોતાનું ધ્યેય ભૂલી ભય છે. એવો વિરમૂતિનો અધકાર હોય ત્યારે એક ફાણમાં તેને ભ્રમત કરનારી અને માર્ગ ખતાવનારી સત્યાગ્રહની તેજસ્વી ન્યોતિ એકાએક પ્રકીર્ણ થાય છે. એક મહાકવિના શબ્દોમાં સંગવડ પરતો ફેર-ફાર કરીને એવું તો —

“સત્યાગ્રહની ન્યોત દૂર બહારનાં જતાં દેખાતી બધે થઈ ભય અને તેની રમૂતિ ભંસાઈ ભય તો વળી તે પ્રગટ થશે અને વધારે ખપર તેજોભળથી યુક્ત થઈને મનુષ્યને ફરીને શેરણ આપશે.

“ને ને વખતે માણસ સત્યાગ્રહ કે નિષ્ક્રિયતાનો ભોગ બનશે, તે તે વખતે સત્યાગ્રહ પારંપર પ્રગટ થશે. ૧”

“ને મૃત્યુ સત્યાગ્રહી વ્યક્તિને અદૃશ્ય કરશે અને દીર્ઘકાલ તેને ઢોંકી રાખશે તોયે સત્યાગ્રહની ન્યોતિ માણસના મનની શોધ કરતી જ રહેશે અને તે શોધ ક્યારે પણ નિષ્ફળ જશે નહીં.”

“અને સત્યાગ્રહ ને ભલાઈ—અહિંસા” સિદ્ધ કરી હશે તે મનુષ્યના મનમાં રહેલી ભલાઈની નૈસર્ગિક વૃત્તિને વિરોધ અનુકૂળ રૂપમાં, સ્પષ્ટ અને પુષ્ટિ આપનાર વાણીમાં પ્રગટ થશે.”

અહિંસા વિષે મારા મનમાં ને દૈન્ય શ્રદ્ધા છે તેનું સ્વરૂપ આનું છે.

મૂળ અંગ્રેજી પરથી
૧૮-૧-૧૯૪૬

કિશોરલાલ ધન મશરૂવાળા

ભગવદ્ગીતા ઉપર એક પ્રવચન-૩

(જ્યા અંકથી આદ્ય)

૭

હવે આપણે ચીતાનું યોગજ્ઞાત્ય તપાસીએ. યોગશાસ્ત્ર એટલે સાધનાનો માર્ગ બતાવતું શાસ્ત્ર; અર્થાત્ આપણે એ માર્ગ અનુસરવાનો છે તે. આપણામાંના ઘણા લોકો યદિ પોતાનો મત તો આપી દે કે, ‘હું ઈશ્વરમાં માનું છું,’ પણ પછી જીવનની દરેક શયે તે માન્યતાને વકાસ્તી દિવારો ન આપણા દ્વારા યદિ હોય છે. આપણી બુદ્ધિ આપણે ને નિષ્ક્રિય બાંધેલા હોય છે તેની, અને આપણા જીવનની કમ-ચેતના વચ્ચે ભેદ હોય છે. જરિત્ર જ્ઞાન (અર્થાત્ ‘બ્રહ્મ છે’) એમ કહેવું, અને ‘મદમ જ્ઞાન’ (અર્થાત્ બંધે બ્રહ્મ બનવું) એ બે બાબતો. વચ્ચેનો તફાવત સમજાવો એ આપણ સી માટે અત્યંતની વસ્તુ છે. ‘ઈશ્વર છે’ એમ કહેવું એ આપણે માટે સહેલું છે; પરંતુ ‘મે’ મારી જીવનનાં શી ધણકારામાં કે હૃદયમાં વહેતા ભેદોમાં ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ અનુભવું છે,’ એમ કહેવું, અથવા ‘આ જીવનના અસ્તિત્વમાં હું ને રીતે માનું છું, તે રીતે જ હું ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં માનું છું,’ — એમ કહેવું આપણે માટે મુશ્કેલ છે. સત્યવશ પછી આપણે સાક્ષાત્કાર કરી છે, એવું કહેવાની રીપ્તિમાં આપણે ન હોઈએ, ત્યાં સુધી આપણે સાચાં આધ્યાત્મિક મનુષ્યો છીએ એમ ન માની સકાય. દાર્શનિક રીતે ઈશ્વરની વ્યાખ્યા નિરૂપવી, કે બૌદ્ધિક રીતે તેનો સ્વીકાર કરવો, એ ઈશ્વરના વાસ્તવિક સાક્ષાત્કાર કરતાં તદ્દન જુદી બાબતો છે. આપણે આપણી ચેતનાના મંદીર જોડાણમાં ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરતા હોવા નોઈએ. આપણે કેમ કરીને તેમ કરી શકીએ? અહીં આજળ આપણી સામે જ્ઞાન, કર્મ, અને ભક્તિના ત્રણ માર્ગો રહ્યાં કરવામાં આવે છે.

૮

કેટલાક માણસો બુદ્ધિપ્રવણ હોય, છે; એટલે તેમને સાટે મનન-નિર્દિષ્ટાસન તથા બહિર્મુખતામાંથી પર ચવાની પ્રક્રિયા અર્થાત્ જ્ઞાનમાર્ગે કામ દે છે.

ત્યારે પાશ્વેયોગસને પ્રજ્ઞામાં આપ્તું કે, “દિવસ્યું કું લક્ષ્યું કું છે?” ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો, “આપણે સી જીવનના મેળામાં નોઈએ છીએ : કેટલાક પૈસા કમાવા; કેટલાક નામના અને કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવા; અને કેટલાક માત્ર નેચા કરવા. આ ને ‘નેચા કરનારા’ લોક છે, તે દિવસ્યું છે.”

પોતાએ પણ કહ્યું છે, “દિવસ્યું તો સંપૂર્ણ દેશ અને સંપૂર્ણ કાળના સાક્ષીએ છે.” દેશ અને કાળ એ બાહ્ય વિષયો છે; અને સાક્ષી એ તો આંતરિક ચિત્ત શક્તિ છે. ત્યાં સુધી તમે સાક્ષી બાળ્યા, અને વિષયભવ દેશ

અને કાળ કે ને જતાતમા છે, તે બે વચ્ચેનો ભેદ ન પારખી શકો; તથા ત્યાં સુધી તમે શુદ્ધ આત્મા કે ને માત્ર સાક્ષી છે, અને બહિર્મુખ જીવ કે ને એકલવતે અંશે નિર્વતર સાંસારિક પ્રવૃત્તિઓમાં જ રોકાયેલા રહે છે તે બે વચ્ચેનો ભેદ સમજવા માટે આત્માને આત્મામાંથી જોઈ ન લઈ શકો, — ત્યાં સુધી તમે શુદ્ધ સાક્ષીભાવ કે ને કરાઓ વિષય થઈ શકતો નથી, તેને ન પારખી શકો.

આ માટે આપણને ‘ધ્યાનયોગની પ્રક્રિયા’ ધરવામાં આવે છે. તમારે એકલા બેસવું નોઈએ. પરંતુ માત્ર બાહ્ય એકલાપણું બસ નથી. એકલા ઓરડીમાં પુરાઈ બેસીને પણ આપણે આંતરિક મનમાં અનેક જાતના ચિત્રવિચિત્ર વિચારોના ઘોરા દોહાળા કરીએ, તમારે ને તમારા સત્ય સ્વરૂપમાં રિપ્ત થવું હોય, તો જનમત વૃથાઓ અને કામનાઓની જગડ ઉપર તમારે કાળ મેળવવા નોઈએ. ગીતામાં ને વર્ણવેલાતમા કહ્યું છે, તેનો આ અર્થ છે. તમારે અનાસક્ત થવું નોઈએ, તમારામાં કોઈ પરિણામ કે ફળની આકાંક્ષા ન રહેવી નોઈએ. અવિરમ્ભઃ એટલે કે ‘મારાપણની બુદ્ધિ વિનાનો,’ — એ મારાપણ જ કોઈ પણ પ્રસરના હયા જીવનના કંદરમાં, કંદર કુરમન છે. ઉછી મિત્ર પાસે નોઈએ એક માણસ કહેવા લાગ્યો : — ‘મે’ બધી ઈશ્વરી આત્માઓનું પાવન કહ્યું’ છે; હું બધા નિયમો પાછું છું; હવે ઈશ્વરના દરબારમાં પ્રવેશ પામવા માટે મારે શું વિશેષ કરવું નોઈએ? ઈશુ ખ્રિસ્તે જવાબ આપ્યો, ‘તારી બધી મિલકત વેચી નાખીને તેના પૈસા મરીમથુરમાં આપી દે.’ કહેવાની જરૂર નથી કે, તે માણસે ફરી ઈશુ ખ્રિસ્તને દેખા દીધી નહિ. અપરિમલ એટલે આસક્તિનો ત્યાગ. તમારી પાસે એવું કાંઈ પોતાનું ન હોવું નોઈએ કે ને તમને આ જીવત સાથે બાંધી રાખે. તે જીવતી અનાસક્તિ અતિ આવશ્યક છે. ધ્યાનયોગની પ્રક્રિયા વડે મન બાહ્ય પદાર્થોમાંથી ‘યોધીમાંનાં રીંગણાં’ની રીતે નહિ, પણ વાસ્તવિક રીતે અજીવું થાય છે, અને સાંસારિક પ્રવૃત્તિઓમાં કોઈ પણ જીવતી પકડ વિનાનું થાય છે — વતવિત્તાત્મા, નિરાશી, અવિરમ્ભ : ।

૯

પરંતુ આ બધી બહુ મુશ્કેલ ચરતો છે; અને આપણામાંના ઘણા તેમ કરી શકવાને સમર્થ નથી. તેથી આપણા જેવા માટે જુદો ભક્તિનો અર્થાત્ ચરણાવલિનો — પ્રપત્તિનો — સ્વાર્પણનો માર્ગ છે. તેમાં આપણે કશું માગવાનું કે હકદાવે કરવાનું હોતી હઈ, આપણી જીવનને ઈશ્વરના હાથમાં સદંતર સોંપી દેવા છીએ. અજળત, આ બધા પુરુષના કહી સમય તેના શકિય ગુણો નથી, પરંતુ અજળતા ગુણો છે. તેથી ભક્તિ-

સંપ્રદાયોમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે, જગતમાં પુરુષ કોઈ હોય તો તે એક પુરુષોત્તમ — પરમાત્મા જ છે. બાકીના આપણે સૌ તો તેની આગળ અબળાઓ જ છીએ. સૌપ્રાચ્ય જ્ઞાન સર્વજ્ઞ. બીજા સંપ્રદાયોમાં કહીએ તો, આપણા હૃદયનો ભાવ પ્રાર્થનાનો, અધીનપણાનો, નિત્ય સંસ્પર્શગતિનો અને સ્વાર્પણનો હોવો જોઈએ. કયાનો હકદારો? ક્યાં વિના, માન ઉચ્ચરના અનુસંધાની જ આદંક રાખો. એ સંક્ષિપ્તમાર્ગ છે. આપણે એ માર્ગને વધુ સહેલાઈથી અનુસરી શકીએ છીએ. ગોપી ઉચ્ચરને પ્રાર્થતી, તથા તેને પોતાનો પતિ બનવા બીનવતી ચૈતત્વ પોકારતી ફરે છે, “હે દાત્યાચની, હે મહાદેવી, હે સર્વલોક-મહેશ્વરી! નંદગોપનો પુત્ર મારો પતિ થાય તેમ કરો. હું તમને પગે પડું છું!”

રાત્નલીંગની વાતનો અર્થ જ એ છે કે, તે વિશ્વપતિ, સર્વપતિને જગતના બધા છવો ફૂપા મારે અરણ, વિનંતી અને આજી ક્યાં ફરે છે. લાખો છવો એજ સાથે તેને બન્ને છે, તે કારણે તે એક પુરુષોત્તમની અખંડતા કોઈ પણ પ્રકારે ખંડિત થતી નથી. રાસલીલાની કલ્પના દ્વારા પરમાત્માની સાર્વત્રિકતા, અને તેને પ્રાર્થતા છવોની અસંખ્યતાને ભાવતાદસ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. એક જ પુરુષોત્તમ ફરેક છવાત્માની અભિમુખ થાય છે; અને તે અમુક જણને અભિમુખ થાય છે, તેથી કરીને તે બીજાઓની અભિમુખ નથી રહેતો, એમ બનવું નથી. રાસલીલાની કલ્પના દ્વારા એ ખ્યાલ મૂર્તિમંત કરવામાં આવ્યો છે; પરંતુ પરદેશીઓ તેને છક જ વિપરીત રીતે સમજ્યા છે, અને તેમને પગલે આપણામાંના કેટલાકે પણ તેનો અવળો તથા ખોટો અર્થ કર્યો છે.

૧૦

એ સંક્ષિપ્તમાર્ગ યથો: પરંતુ મનનચિંતન કે ભાવોદ્વેગને લાગેક જમનું ઘટતર નથી તેવા જે કેટલાક કામગરી પ્રતિવાળાઓ છે. તેમને મારે તે કપરાંત એક નુરો કાળમાં છે. અનુજ્ઞા, યેતે રો. શેઠાન. નર્મજે. છે. પરંતુ તે બીજને કહે છે, “હું બહુ ધૂં કે હું કનિય છું; સૂક કરવું એ મારો ધર્મ છે એ હું સમજું છું; પરંતુ હું લડવાનો નથી. એ કામ હું કરી શકું એમ મને લાગતું નથી. મારા હપર લાદવામાં આવેલું આ કર્તવ્ય હું અદા કરવાનો નથી.” અને તેનું પરિણામ શું આવ્યું?

આપણે બધા જાણીએ છીએ કે, ત્યારે કર્તવ્યકર્મ આપણને કંઈના બરેકું દેખાય છે, તથા દુઃખપૂર્ણ અને અપ્રિય લાગતા કામનો હિસ્સો આપણે ટકાવવાનો આવે છે, ત્યારે આપણે આપણા હપર નાખવામાં આવેલી ફરજમાંથી ખસી જવા દેવાથી અપણે બીજી ભતનાં વહાનાં રોષથી કાઢીએ છીએ અને અનુજ્ઞા વસ્તુતઃ સમજવાને

શક્તિમાન થયો; અર્થાત્ વિશ્વને હાંકતા પરમાત્મા કે જે તેના પણ સારાંધે હતા તેનામાં શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરી શક્યો; અને ભાલ્યો, ‘કરિયે વચ્ચને નવ’ — ‘તમે કહો છો તેમ હું કરીશ.’ તે જ પ્રમાણે તમે જોશો કે, ઈશુ ખ્રિસ્ત પણ પ્રથમ તો હાથ બીંચા કરીને ભાલી ભાડ્યા, “નહિ, નહિ, મારાથી આ બધી યાતના સહન નથી થઈ શકતી. મારી પાસેથી આ દુઃખનો ખ્યાલો ખસેડી લો, મારાથી આ દુઃખનો ભાલ્યે ઢકાવી શકાય તેમ નથી.” અને છતાં આટલી બધી ગડમાં જ અને મૂંઝવણ પછી તે અતે એવા નિર્ણય હપર આવે છે કે, “તારી મરજી ક્ષમણે ચાલો, મારી નહિ પણ તારી મરજી પ્રમાણે થાઓ.” ઈશુ ખ્રિસ્તના એ શબ્દો, કરિયે વચ્ચ તવના જ દુખાઈ ભાષાંતર લેવા છે. અનુજ્ઞા તેમ જ ઈશુ ખ્રિસ્ત બંનેએ પ્રથમ તો દુઃખનો ખ્યાલો તેમના મોં આગળથી ખસેડી લેવામાં આવે એમ દર્શાવ્યું હતું. અનુજ્ઞા લડવા માગતો ન હતો; અને ઈશુ ખ્રિસ્ત પેલો ખ્યાલો પી શકતો ન હતો; ઈશુ ખ્રિસ્તે કહ્યું: ‘આ ખ્યાલો પાછો લઈ લઓ.’ અનુજ્ઞાને કહ્યું, “માફ કરો, હું નહિ લડું.” પરંતુ પછી તે બંને એટલી હદ સુધીના આધ્યાત્મિક વિકાસમાંથી પસાર થાય છે કે, જેથી ‘મારી નહિ, પણ તારી મરજી પ્રમાણે થાઓ’, એમ બીજને કહેવા જેની દિયતિ બની ધાય છે. બીજા સંપ્રદાયોમાં કહીએ, તો પોતાની એવી કોઈ પણ સ્વાર્થી કામના વિનાની માનવબંધનિઓ મારે ઉચ્ચરીશક્તિના હાથમાં સાધનરૂપ બની જવું. શક્ય છે; અર્થાત્ આ જગતમાં કોઈ ઉચ્ચરી હેતુ કામ કરી રહ્યો છે એવો સમજ પ્રાપ્ત કરી, તે ઉચ્ચરી હેતુને પાર પાડવામાં સહકાર આપવા અર્થે જ આપણે આ જગતમાં આવવું થયેલું છે, પોતાની રેષકાિક કામનાઓ વાસ કરવા અર્થે નહિ, એવું સમજવું — શક્ય છે. આપણે માત્ર એ ઉચ્ચરી હેતુમાં જ નિમગ્ન થવાનું છે, તથા ઉચ્ચરી સંકલ્પને જ અનુકૂળ બનવાનું છે; અને એમ કરવા જતાં જ આપણી પોતાની પરિપૂર્ણતા પણ સાથે સાથે સધાઈ જાય છે.

આમ, ઉચ્ચરની આજ્ઞા અનુસાર વર્તવા જતાં તમે તમારી અંદર રહેલી સર્વોચ્ચ શક્યતાઓ પણ પરિપૂર્ણ કરી શકો છો. તેથી કરીને જ કહેવામાં આવ્યું છે કે, કમ જેવી વસ્તુ પણ, કે જે આપણને અંદાજાદરૂપ લાગે છે, તથા આપણને એટલી અકારી તથા અપ્રિય લાગતી હોય છે કે આપણે તેનો ત્યાગ કરવા કે તેમાંથી નીકળી જવા માગતા હોઈએ છીએ, તે પણ અમુક વખતે ઉચ્ચરી પ્રયોજનરૂપ બની જાય છે, અને આપણે તેને માથે ચઢાવવું પડે છે; તથા તે પ્રમાણે કરવા વડે આપણે કમ-ત્યાગ દ્વારા સાધી શકીએ તેના કરતાં ઉચ્ચરની દુઃખા વધુ પાર પાડીએ છીએ, ઉચ્ચરનો હેતુ વધુ ભળી શકીએ છીએ, તથા તેનું સ્વરૂપ વધુ સમજી શકીએ છીએ. વિષ્ણુપુરાણ

કહે છે:— 'જેઓ ઈશ્વરની આજ્ઞાનું પાલન કર્યા વિના માત્ર તેનું નામ રટ્યા કરે છે, તેઓ ઈશ્વરના સત્ત્વો છે.' (સ્વર્ગમર્મવિમુચ્ચાઃ કૃણ કૃણેતિ વાદિનઃ; તે હોદ્દેશિનો મૂઝાઃ ધર્માર્થ જગ્મ યદિ હોઃ॥) તેઓ મૂઢ અજ્ઞાનીઓ છે. હરિ પોતે પણ સૃષ્ટિ પ્રવેશનાં બંધનોને કારણે, તેમ જ જગતના ઉદ્ધાર અર્થે કેટકેટલાં સંકટો અને નેપથ્યોમાં

ઘરેને પસાર થયા છે? આમ જો તેમણે પોતાનો જ હાખલો આપણને પૂરો પાડ્યો છે, તો પછી આપણે આ જગતમાંથી—તે જગત આપણી પાસે ને કામગીરી માગી રહ્યાં છે તેમાંથી અલગ થઈ, જઈએ, તો તે આપણે શાંત ચોખ્ખી કીધી શકાય?

—કમ્ભાર:

રાજકારણનો પરિભાષા-કોશ

આ શાસિકનાં આગ્રહ એક લેખમાં જણાવ્યું હતું કે, સામાજિક વિદ્યાઓની પરિભાષાની જરૂર અપાયાબંધ જણાતી જાય છે. આ અંગે અર્થશાસ્ત્રની પરિભાષા (લગભગ ૫૫૦ ઉપર અર્થેટ શબ્દોના મુજબની પર્થોવ) શ્રી. વિઠ્ઠલભાઈ કોઠારીએ તૈયાર કરેલી, તે 'માનવ અર્થશાસ્ત્ર' મંથના પરિશિષ્ટ રૂપે બહાર કરી છે. તેના વિસ્તાર કરી પ્રતિકાકરણે હાથવાનો વિચાર છે.

સમાજવિદ્યામાં ખીલે મહત્ત્વનો વિષય છે રાજકારણ — 'પોલિટિક્સ' આ કામ થોડે થોડે કરવું જોઈએ તો પડે થાય. અને ખાસ તો એ કે, અનેકની સરસ સૂચનાઓ અને મહત્ત્વ ઠીક મળી શકે.

આ ઇરાદાથી આ અંકથી સર કરી થોડાક શબ્દો દર વખતે આપવામાં આવશે. જેમને તેનો કેઈ અંગે પર્થોવ રહે તે લખી શકે. આ શબ્દો એન્ગ્લીઝી-ની કાંઈ આવશે. વચ્ચે કેઈ જરૂરી શબ્દ રહી જતો હોય તો તે પ વચ્ચે લખી મોકલે. ઇરાદો, અતિ ઝીણવટમાં મધ્ય વચ્ચે, સામાન્ય કેટલાક શબ્દોને આ યાદીમાં અત્યારે લેવાનો છે.

સહકાર અને સૂચનાઓની આશાની સાથે શબ્દોનો પહેલો હપ્તો નીચે આપવામાં આવે છે.

૩-૬-૪૬

મં

A

Abdicate v.t. રાજપાટ છોડવું; જાદી વસ્તી (ર) પદ કે સત્તાની જવાબદારીમાંથી ત્યાગવું; રવત્વપ્રથ કે સત્તાપ્રથ થવું; સત્તાબંધ થવું; પદત્યાગ કરવો

Abdication n. રાજત્યાગ; જાદીત્યાગ (ર) પદત્યાગ; સત્તાબંધ; પદપ્રથ

Abscond v.t. ભાગતા કે સંતાતા ફરવું; છટકવું

Absconder n. ભાગેલું; 'ફારી'

Abolish v.t. લોપવું; રદ કરવું

Abolitionist n. સુલાખી-નિવેષક

[સુલાખ-પદ્ધતિ અને સુલાખોના વેપાર રદ કરવામાં આવનારને માટે આ શબ્દ વપરાયે હતો, તે ભાવ વચ્ચે એક શબ્દ લેવા હોય તો 'રદ-કર્તા', નિવેષક, હાંલનકાર, શબ્દ ચોટ શકાય]

Absenteeism n. ગેરહાજરીદારી

(આ એક પ્રકારનો માલગીરક છે. તેમાં માલિક પોતાની મિલકતની જગા ઉપર નથી રહેતો, પણ ત્યાંથી દૂર ખીલે રહી, પોતાની એ મિલકતનો યોગ્ય ઉછેર કરે છે. એટલે કે, ભાડું, સાંચ હો મેળવ્યા કરે છે, અને વહીવટદાર કે મુનીમ સમીતે વ્યવસ્થા કરાવી પોતે તાબદખિલા કરે છે.

આ પ્રકારની માલગીરી જમીનની હોય, મૂડીની હોય. તે પ્રમાણે—

Absentee Land-lord n. ગેરહાજર જમીનદાર

„ Capitalist n. ગેરહાજર મૂડીદાર

Absolute adj. આપખુદ; તિરંકુરી

-Monarchy n. આપખુદ રાજશાહી

-Power n. આપખુદ સત્તા

[આ પદ્ધતિમાં પ્રજાને મત કે મોટી સંખ્યા પ્રતિનિધિત્વ નથી હોતું. રાજ્યકર્તા સ્વેચ્છાએ આપખુદીથી રાજ્ય કરે છે. પહેલાં ત્યારે રાજશાહી હતી ત્યારે રાજ અને પ્રજાના હકનો ત્યાગ થતા, અત્યારની સરખામણી મૂડી આપખુદ રાજશાહીનો વધો અવતાર છે]

Absolutism n. આપખુદી; જાદીગીરી; આપખુદ રાજ્યપદ્ધતિ

[રાજ કે સરખામણી કરે તે કાયદો ત્યાં કહ્યું બધાજ કે પ્રજાગીર હક જેવું ન હોય. જેવું કે, હિંદનાં વર્ણ રજાસંખ્યા]

Absolutist n. આપખુદ સત્તાવાદી; રાજ(-ન)સત્તાવાદી (જેવી ઊલટું, પ્રજાસત્તાવાદી) (ર) adj. રાજ(-ન)સત્તાક; આપખુદ સત્તાવાદી (ઊલટું પ્રજાસત્તાક)

Act n. ધારો; કાનૂન; કાયદો

[ધારાસભા ને કાયદો કરે તે Act. 'Law' એવાથી વ્યાપક અર્થમાં 'કાયદો' છે.]

Act of God n. આસમાની

Act of State n. સુલતાની

Action n. ક્રિયા; ઉપાય; પગલું (૨) સામનો; પ્રતિકાર
-Direct n. સીધું પગલું; અમલી ઉપાય;
સીધો પ્રતિકાર.

Active adj. સક્રિય (બિલકુલ નિષ્ક્રિય=passive)

Activism n. સંક્રિયવાદ; કાર્યવાદ

[આપણે ત્યાં 'આદામ-પુરોહિત' રાજકર્મણ કહેવાય છે, તેમાં કેવળ મોટી વાતો ને યોજનાઓ વગેરેની કાર્યરૂપતા હોય છે. તેથી કિયદો પક્ષ પોતાની કાર્ય-પ્રવૃત્તિ કે સક્રિયતાની ખાતિયત ધરાવે છે. આ રાજકર્મણો વાચક છે. જેમ કે, સમાજવાદ સભ્યતા ન મને ત્યાં સુધી કેવળ વાતોડિયોને મનવલિલોપી છે; તેની સામે મધોવાદ સક્રિયવાદી કાર્યવાદ છે.]

Adjourn v.t. (સભાનું કામકામ) મોટું-ચૂલવવી રાખવું

Adjournment n. સભામોટું; મોટું

„ Motion n. (સભા) મોટુંફોની દરખાસ્ત

Ad Valorem adj. કિંમતવાર (કર વેરા)

Advice n. સલાહ

Advisor n. સલાહકાર

Advisory Committee n. સલાહ-સમિતિ;
સલાહકાર-સમિતિ

Adjudge, Adjudicate v.t. ફેંસણો આપવો; તોડ કરવો; ન્યાય કરવો-તપાસવો; પંચાત કરવી.

Adjudicator n. પંચાતિયો; ન્યાયપરીક્ષક

Adjudication n. ન્યાયપરીક્ષણ પંચાત

Administer v.t. રાજવહીવટ કરવો; રાજકામ ચલાવવું;
કારભાર ચલાવવો

Administration n. રાજવહીવટ; રાજકારભાર (૨)
અમલ; કારકિર્દી; રાજ્ય; શાસન (૩) રાજ્ય-વ્યવસ્થા; સરકાર

Administrative adj. વહીવટી; વ્યવસ્થા સંબંધી
(૨) રાજવહીવટી; સરકારી

Administrator n. રાજવહીવટી; રાજકારભારી (૨)
કારભારી; વહીવટકાર (જેમ કે મિલકત પર નિમાય છે.)

Agenda n. એજન્ડા (પુ'ત); કાર્યક્રમ; સભાનું કામ

Agency n. એજન્સી; દેશીરાજ્યમાં બ્રિટિશ સરકારનું ચાણું (૨) (વિપારમાં) આહત; એજન્સી; દલાલી

Agent n. વકીલ; પ્રતિનિધિ (૨) (વિપારમાં) આહતિયો;
એજન્ટ; દલાલ

Agent-General n. એજન્ટ-જનરલ; રાષ્ટ્ર પ્રતિનિધિ
(જેવા કે હિંદ તારકી ૬૦ આંધ્ર વગેરે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના દેશોમાં રખાય છે.)

Agent Provocateur n. ઉત્તેજક-અસૂર; કૂચો આહતિયો

[જે પક્ષે વચ્ચે રાખી કે કાંઈ અવગણી કચવી પોતાના સ્વર્થમાં તેમને લડાવી માન્યાર ઝીલ પડેને, તેવું ઉત્તેજકણીનું કામ કરનારો. જેમ કે, સરકારમાં વચ્ચે ફેંકી કે એજન્ટ યોને તોડાને નહિ, સરકારી ભક્ષણ, દેખાને આહવાત, કે એવી સરકાર પર સોટા ચલાવી તેનું દેખાવડું કામ ફેક કરવા.]

Aggrandize v.t. મોભો કે રાજપાટ વધારવું; ચક્રપ્રવર્તન કરવું; ચક્ર પ્રવર્તવડું

Aggrandizement n. ચક્રપ્રવર્તન; રાજ્યવૃદ્ધિ

Aggressive adj. આક્રમણકાર; હલ્લાખોર [જેમ કે ભરખી તપાન તથા યુદ્ધમાં]

„ - War n. ચડાઈ; આક્રમણ

Aggression n. આક્રમણ; હલ્લાખોરી

Agitate v.t. આદોલન, ચળવળ, ફિલચાલ કરવી;
કુંઠિત કરાડવી (૨) ખળસળવું

Agitation n. આદોલન; ચળવળ; ફિલચાલ; કુંઠિત (૨) ખળસાડ

Agitator n. ચળવળિયો (કાંઈક નિંદાસ્પદ બાવ એમાં છે) (૨) આદોલનકાર; કુંઠિત-ખાલ

Agrarian adj. ખેતી-વિષયક (૨) n. સમાન-ખેડૂત-વાદી; ખેડૂત-આગ્રવાદી; ખુદાને સરખી રીતે જમીન વહેંચાય એવું માનનાર

- Laws n. ખેતી-વિષયક કાયદા

- Party n. જમીનદાર પક્ષ
(ખેડૂત કે કિસાન પક્ષ માટે Peasant Party ગણાય છે.)

Agrarianism n. સમાન-ખેડૂત-વાદ; ખેડૂત સામ્યવાદ

Agreement n. કેલકાર (૨) કેલ; સંજ્ઞાત; બાંધી (૩) સમજૂતી; મેલ

Agriculture n. ખેતી; કૃષિ; ખેતીવાડી

Agricultural adj. ખેતી-વિષયક

- Department n. ખેતીખાંડ

- Credit n. ખેડૂતની સાખ; આંદ

- Debt n. ખેડૂતનું દેવું; ખેડૂત કામ

- Debt Relief n. ખેડૂત કામ રાહત

- Community n. ખેતી- કે કૃષિ- છવી અથવા ખેતીપ્રધાન સમાજ કે પ્રબંધ [જેમ કે હિંદની]

પાનની સ્વ. પતિગ્રીના સમગ્રવાદે

શ્રી પાર્થસ મુજ-તી સમને

મીથુત રાહાસ્યો આપુંદુ આપણ

વેડછી આશ્રમમાં સહવાસ-૩

(ચા અંકથી ચાલુ)

સંમેલનો

સહવાસ દરમ્યાન જે કિલાતક કાર્યક્રમ ચાલી રહ્યો હતો, તે સંબંધી બધારનાં સંમેલનો વખતે તેમ જ સવારસાંજનાં પ્રાર્થના-સંમેલનોમાં એક કે બીજા રૂપમાં ખનન અને ચર્ચા ચલાવવામાં આવ્યાં હતાં. તેમાં સમાવેશ થયેલા વિષયો આવા હતા :-

૧. સંતોનાં બળનો અને તે ચાલુ જીવન સાથે કેવી રીતે ઘટાવવાં
૨. ગીતા
૩. આશ્રમજીવન અને આમસેવા
૪. આમ અને વેડછીવાસીઓની ધીરજ
૫. આમસેવકે પોતાના જીવનમાં શખણા જેવાં આપણે
૬. આમસેવક અને સ્વાવલંબન
૭. આમજીવનમાં ઝીણું ઝીણું દુઃખોના ઉપાય
૮. આમસેવકોએ અભ્યાસ કરવા જેવા આંકડાઓ
૯. રાનીપરજમાં ખાદીકામ
૧૦. વેડછીઆશ્રમની કાર્યપદ્ધતિ

મહનજીવાળા, સુમેનસલા, સોમભાઈ, દસરીબહેન, હાનજીભાઈ, અતપૂર્ણા એ બીજાં આમસેવકો અને સેવિકાઓએ પોતપોતાનાં ધરતર અને પ્રયત્નોનો ચિતાર આપતાં વ્યાખ્યાનો કર્યાં હતાં. તેમાં શ્રી ચૂનીભાઈ, બલભાઈ અને દીવાનજીભાઈ જેવા ધીર સેવકોએ પણ પોતપોતાનાં કાર્યપ્રજ્ઞાથીજી સમજવતાં વિવેચનો કર્યાં હતાં.

યોજના એવી હતી કે, મુખ્યત્વે સહવાસમાં બળનાશયોએ જ પરસ્પરના જ્ઞાન અનુભવનો લાભ લેવો-દેવો. તેથી બહારના વ્યાખ્યાતાઓને આમંત્રણ આપવાનું રાખ્યું નહોતું. કેટલાક માનવતા મિત્રો અને ગુણીજનો પૂરો સમય રહી ન શકે, તેમના બેચાર કે એટલા દિવસ આપણે શક્યા તેટલાનો લાભ આભાર સાથે લેવામાં આવ્યો હતો. તેમની પાસેથી થયેા કીમતી મસાલો મળ્યા હતા.

પૂ. ગાંધીજીના નૂતા સાથી અને એકા નિહાના પ્રમુખ શ્રી રાવજીભાઈએ બાપુજીના અંગત એવા પવિત્ર પ્રસંગો વર્ણુવા હતા. બાલસિંઘક ગ્રેમર'કર કહે બાળકો સાથે કામ લેવાની ખૂબીઓ સમજાવી હતી. લાઈ ગુલામ રસુલ કુરેશીએ ગાંધીજીની અદિ'સાની એક કાકોરના હાંદવ ઉપર થયેલી અસરનું ચિત્ર ખડું કરવા ઉપરાંત ઇસ્લામનું રહસ્ય સમજાવવું પ્રવચન કર્યું હતું. પડિત બિરિસાજીએ હિંદુસ્તાની ઉપર લખેલો આખ્યાં હતાં. શ્રી ઉત્તમચંદ સાહે ચરખા સંધના કાર્યનો તથા શ્રી જલ્લા બહેને સ્ત્રી સંસ્થાઓના કાર્યનો પરિચય આપ્યો હતો. બેતી

વિસારદ સુરત ફાર્મવાળા શ્રી ગોળાનીએ તથા બાઈ નરેન્દ્ર પટેલે તે સંબંધી શાસ્ત્રીય વિવેચનો કર્યાં હતાં.

શ્રી જમજીવન સાહે ચિત્રકળાનું અમલી શિક્ષણ આપ્યું તે જ પ્રમાણે તેની, ખૂબી સમજવનારાં સચિત્ર વ્યાખ્યાનો પણ આપ્યાં. આમસાધનો કેવી રીતે ઉપયોગમાં લઈને પણ ચિત્રકળાનો આનંદ સારી રીતે ભોગવી શકાય છે એ તેમણે બતાવ્યું. એક સચિત્ર વ્યાખ્યાન તેમણે અશ્વરના મનોદ ઉપર પણ આપ્યું. સહવાસમાં નાનાં બાળકો અને બાળાઓની સંખ્યા મોટી હતી. તેમની દૃષ્ટિએ આ વ્યાખ્યાનો ઘણાં રસિક હતાં.

બાળકોની દૃષ્ટિએ રસિક ઘઈ પડે તેવા બીજા પણ કાર્યકરો સંમેલનોમાં ખાસ યોજનામાં આવ્યા હતા. આકાશનાં નક્ષત્રોની ઓળખ, શ્રી ચિત્રનભાઈનાં સ્થાપીતો, રાંધીમંડળની મંદિરાબજારોની રમઝટ, બહેનોના રાસ, ગરબા, ક્યારેક નાટ્યપ્રયોગો એ બધું આમાં આવે છે.

કસરતકવાયત

કસરત કવાયત અંગે રમતગમતમાં ખુંભજીવાળા શ્રી ભક્તિપ્રસાદ તથા સેવાઆમળાળા શ્રી હથારમે સારા રસ પેદા કર્યો. કવાયત અને સુધર્નમરકારના કાયમી સરકારો સહવાસીઓ લઈ ગયા. રાનીપરજ બાળકોને હિંદુસ્તાની હુકમો દેખ્યાં સમજવા મુશ્કેલ પડતા તેઈ શ્રી નાણુભાઈએ ચોપરી ભાલીમાં 'એમેરિસા' - 'બાગિશિરા' એવા હુકમો ચાલુ કર્યા હતા.

પર્યટન

સહવાસ દરમ્યાન જે દિવસ દેકાં પર્યટનોના પ્રસંગો મળ્યા હતા. એક દિવસ વાલોડના મુશિસિત યુવકોના ઉત્સાહમાં ભાગ લેવા ગયા હતા, અને એક દિવસે રાની-પરજમાં પણ અત્યંત કેંગાલ એવા કોરવાગિયાઓની ઘરેલીમાં ફરક ગયા હતા. ન્યાં સહવાસીઓએ નાની નાની દુકળીઓમાં વહેંચાઈ જૂંપડીએ જૂંપડીએ ફરી થોડકરિતિનો પરિચય કર્યો હતો. પર્યટનો આનંદદાયક હતાં જ. તેમાં એક વખત નદીના વિશાળ ધરામાં જળકીટા કરવાનો અને બીજે વખતે નદીના રમણીય કિનારા ઉપર ચાંદનીમાં પ્રાર્થના, સંતોત અને નૃત્યનો લઢાવો મળવાથી આનંદમાં વધી ઘઈ હતી.

વર્ગના હેડલા જે દિવસોમાં જીવરાતના ખાદી કાર્ય-કલમિનું સંમેલન શ્રી નરહરિભાઈના પ્રમુખપદ નીચે અહીં રાખવામાં આવ્યું અને ખાદી આદિ રચનાત્મક કામોમાં નવી દૃષ્ટિ કેવી રાખવાની છે, એ સમજવાની તક મળી.

—ચાલુ

જીવરાતનાં દવે

બાણસાળીભાઈની રાંદેરની મુલાકાત

[સેનાપાતા શ્રી. બાણસાળીને બધા એકાગ્રે છે. વિભૂતના અભાવને અને ઉપવાસ કરી તેમને મેનના અંદર અને એકાગ્રાલ મેળના છે. તેમને અનેને આ પ્રસંગ થી ન રસકર બદે સખી મેનકરો, તે તેમથી આ છે. 'રાંદેરના સદ્ગત થી ચંદુભાઈ સાર્વના ગોળીકને એક પ્રસંગ ગમે વખતે થવાથી હને આ બાંધે પ્રસંગ છે. અપના પ્રસંગને પુરતકકારે પ્રમિદ કરવામાં આવનાર છે. એમ થી. બટ બાંધે છે. = મગ]

સને ૧૯૩૫ના નવન્યુઆરી ગદિનાની વાત છે. શ્રી. બાણસાળીભાઈ (શ્રી. બાણસાળી) રાંદેર આવી ચડ્યા હતા. મુંબઈવાળા શ્રી. બાણસાળી બંદના એ મિત્ર ધાવ. શ્રી. બાણસાળીએ એમને શ્રી. ચંદુભાઈ સંજયી ફેટગીક વાતો કહેલી, બાણસાળીભાઈ અમદાવાદ તરફથી ચાલી વર્ષો તરફ જતા હતા. કોઈ પણ વાહન ન વાપરવાનું એમનું મત હતું. રાંદેર ઉપર એક કડો લોપેટીને અને એક કડો માથે બાંધીને એ રાંદેરમાં આવી ચડ્યા. તે સમયે એ મીન પાળતા હતા. લીમડામાં પાંદડાં, કાચો હોટ, અને ગળી રાંદે ત્યાં તુલેર વગેરે શીંગના કાચા લાગુ, આ એમનો ખોરાક હતો. એક કાપડી ઉપર બાણસાળી બંદનું નામ લખીને બાણસાળીભાઈએ રાંદેરમાં એક એ કેકાલે વગાવ્યું હતું. મદા મોદનતે પર ચઢ્યું. પણ બાણસાળીને ત્યાંનાં માણસો એમને એકાગ્રી રાકમાં નદિ વળી એ બોલે પણ નહિ. એટલે કોઈ સાધુ હતો એમ ધારી, પાણી પાઈ વિરાય કર્યાં. મને ખબર થઈ અને અદુભાવથી એકાગ્રાયા. એ માર્ગે મુથી ચાલી ગયેલા તેમને પાછા રાંદેર આવ્યા.

બાણસાળીભાઈ બરાબર ચાલી રાકતાયે ન હતા. ૫૫ સજી ગયા હતા. સારી કાણું પડી ચુકું હતું. ગામડી પણ ફાટી હતી. છતાં નીચી દહિ કરી ચાલી જતા હતા. ક્યાં ફાટી કે શું ખાઈસ તેની ચિંતા ન હતી. સાહે શ્રી. ચંદુભાઈને ત્યાં આવ્યા.. ચિટ્ટીમાં લખ્યું, "મારે તમને મળવાનો સંકલ્પ સજી થયો. આનંદ થયો."

શ્રી. બાણસાળીભાઈને એક ગામમાં એક જ રાત રોકાનાનો નિયમ હતો. પણ સારી નળણું પડી ચુકું હતું. જાગીન ઉપર ૫૫ પંજી બરાબર મુકાતા ન હતા. એવી રિવાજમાં રોકાઈ નળે તો નિવમજન ન ગળાય, તોરે દહીંદોળી ખૂલ પ્રેમપૂર્વક સમભલેને શ્રી. ચંદુભાઈએ એમને ત્રણ દિવસ રાખ્યા. ત્રણ દિવસમાં સારીરિક આશ્રમ થયો અને શ્રી. ચંદુભાઈ સાહેની વાતોના આનંદથી બાણસાળીભાઈ તાલ થઈ ગયા. જની વખતે લખ્યું, "આવો આનંદ પાની ઘેંટી નળ્યાએ મળી રાંદે."

એમની એવી વાતમીત અલબત્ત એક જ તરફની દોષ, કેમ કે શ્રી. બાણસાળીભાઈ બાંધે નહિ. માત્ર મોડાના બાવ ઉપરથી જ સમગ્ર રાકાવ કે એમને વિચાર ચગેલા કે નહિ. પ્રસ ધાવ ત્યારે ખાણડાડ રહે.

તે સમયે અમારે કઈએ આવા ભાવાર્થની વાતચીત થયેલી. મેં પૂછ્યું, "આપને પ્રમાત્મા સંજયી કઈએ અનુભવ થયેલો ખરો?"

"પરમાત્મા છે, એમ હું ખાતરીથી કહી શકું ખરો," શ્રી. બાણસાળીભાઈએ લખ્યું.

ચંદુભાઈએ પૂછ્યું, "આપ આ કદવા લીમડાનાં પાન અને હોટ ખાઓ છો, તો એથી રંગા ઉપર વિજય મળે એમ લાગે છે?"

"લીમડાનાં પાન પણ ભાંજે છે. કડનું ખાવાથી પણ રસ મળે નથી. પ્રવલ્લ બાંધ છે," એમણે લખ્યું.

"બૂત પ્રેત વગેરે જેવી કઈએ શાંતિ છે એમ આપને આપના પ્રવાસ દરમિયાન લાગ્યું છે?" મેં પૂછ્યું.

"મને એવું લાગ્યું છે ખરું. પણ મને એમણે વાત નથી આપ્યો" એમણે લખ્યું.

"આપ લખ કહી હો તો નહિ સાકું? અગે કેવા ધરનારવાળા હોય, નિરાંતે રહીએહોય, ખાઈ પીને લહેર કદીએ હોય; જ્યારે તમારે આમ બપે ફરવું પડે છે."

શ્રી. ચંદુભાઈએ વિનોદમાં કહ્યું

"મારી રિવાજમાં મને આનંદ છે... મારે માટે લખ એ ફાંસીને માંપડો છે," એમ કહીને બાણસાળીભાઈ ખડખડાટ હમ્યા. અમને સોને પણ શ્રી. બાણસાળીભાઈના આ જવાબથી ખૂબ આનંદ થયો.

એ પછી શ્રી. ચંદુભાઈ અમને કહેવા લાગ્યા, એમને માટે એ જવાબ બરાબર જ છે. એ રીતે જ એ વધારે વખેઓથી રોવા ફરી શકે. એમને પોતાને માટે કશું વિચારવાનું નથી. એ વિચાર કરશે તો રેશના કે વિજના દિનનો જ વિચાર કરશે. મીનમાં એમના વિચાર ખૂલ ખૂલ ફેલાવ થશે. ખૂલ ખૂલ આગનિરીમખૂની રેવ પડશે. પછી અવાયારો જે કામમાં જોડાશે, તે કામ એમને મળી જશે, તે કામ ઉત્તરદન જ ગળાયો. માણસ પોતાને માટે વિચારતો બંધ પડે તો તે અણું કામ કરી ચૂકયો. બાણસાળી ઉપર એમની ક્રાધા અપાર છે. એટલે બાણસાળી એમને નેમ કહેશે તેમ એ કરશે. મારી ખાતરી છે કે, બાણસાળી એમને આશ્રમમાં જ રહેવા સમભલથી રાકશે. આ રીતે ફરવું એ બાણસાળીને પણ નહિ અમલ દોષ.

મેં બાણસાળીભાઈને કહ્યું, "બાણસાળીભાઈ, હવે અહીં જ રહેવાનું રાખો. અહીં ખૂબ આનંદ મળશે."

એમણે લખ્યું, "બાણસાળી મળવાનો સંકલ્પ છે. એ કદોગે તેમ કરીશ." આ જવાબથી અમને જરા નિરાંત થઈ.

શ્રી. ચંદુભાઈએ કહ્યું, “આ પ્રકારના મૌનથી વાણીની શક્તિ વધે છે. સાત્ય તો સ્વભાવિક રીતે જ પશાય છે. એટલે વચનસિદ્ધિ પણ આવી જાય છે. માનસિક બળ પણ વધે છે. કુદરત સાથે એકરૂપતા સધાય છે પણ મને ધોતાને લાગે છે કે, (અણસાળીબાઈ મને આફ કરશે —) એના કરતાં પણ મનનું મૌન ખૂબ ઉત્તમ છે. મનમાં સંકલ્પવિકાસ જ ન વાટે એવું કરવું એ ઉત્તમ છે.

દાદા વસંતરાવ

દાદા વસંતરાવ હેગિષ્ટે મારા એક નવલજીવાન મિત્ર હતા. આમ તો મારાથી નાના; છતાં અમને સમાન ભાવે મળતાં ફાવે એવા સ્વભાવના એ હતા. એમને ઈ. સ ૧૯૩૦ના જમાનાથી હું જોતો હતો. પણ તેમને અવસાન અને કાર્કે અબનાપાત્ર પરિવાર મને ૧૯૬૩ બાદ — અને ખાસ તો ૧૯૪૨-૪૩ના જંગલખનમાં — થયો. એ વરસોમાં અમે જગબજ દોઢેક વર્ષ સાથે એકબીં રહ્યા. જેલનું ઇલાન કેવું નિકટ હોય છે એ હવેવાની જરૂર નથી. પરંતુ, જેલવાસથી આપણા સ્વભાવના કેવાં કેવાં અવનવાં અને બેઠાં લાગ્યાં ઉપર આવી ઉધારા વેળાય છે. (અને ક્યાંક તો ઉધારાં પડી પણ જાય છે,) એ તો અનુભવીઓ જાણે છે. દાદા હેગિષ્ટે જોડે એ પ્રકારનો સહવાસ મને ખરેખરો દોઢ વર્ષ નેટલે લાગ્યો. નાસિકમાં મળ્યો છે એમના ઇલાનની મીઠાશ એમના ખાસ સ્વભાવ જોડે જડાયેલી હતી. તે એક બારે ઉત્કટ રાષ્ટ્રીયમી હતા. રાષ્ટ્રમય ઉપર આત્મા, ભારથી એમના કાર્યની દરેકાયા જોડાયા હતા. ધન્ય એમને સહજ હતી. એક વસ્તુ કે વિચારના અડાદા મનમાં ગોઠવાયા એટલે એ કામમાં લાગી જતું એટલે, એ પ્રકારની કાર્યપ્રવણતા પણ એમને સ્વભાવગત હતી. એક કોઈ કામ કે કલ્પના ઉપર વિચાર બંધાયો કે પછી દાદા એની પાછળ જો મંડતા તે એટલે તો આપણને એક વાર તો એમ થાય કે, શું આ માણસનું ઝંતુની લેણ છે? શી એની ઉત્કટ કાર્યસીલતા છે! પછી એ કામ પાછળ એ આજમાન ધરાવી એક કરે. પણ એની સાથે એ પણ મેં જોયું કે, એ જિજ્ઞાસુ હતા કામ ઉપાટવાની શરૂઆતમાં જ નહિ, કામ કરતા કરતાં તે દરમિયાન પણ એ વિચાર અને પ્રચારની ઝડી વણાવે જ રાખે, અને એમાં નવું જોડે પણ. એ અલ્પચારી હતા. વાચન અને મનન એમને મળતાં. પણ એનો કાર્યમાં ઉપયોગ છે માટે. અને એ ઉપયોગ એટલે કાર્ય કરવાને માટે તેમાંથી સમજ વધે એ

સ્વભાવે એ સૈનિક હતા. સેનાનીની છાયા એમનામાં હતી. સૌ સાથીઓની જોડાએ — ખસે ખસે મિલાવીને — કામ કરવાનો નિર્વાહ હાથે એમને મોટો ગુણ હતો. તે કોઈ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રમાં દાદા જન્મ્યા હોય, તો આ બધા ગુણો વડે એ એક મોટા સેનાપતિ બની

એટલે તે ધ્યાનથી, વિચારથી, યોગથી, કે કોઈ પણ કામ — ચણકાર્ય — સેવાકાર્યમાં લીન થઈ જઈને મનના વિચારો બંધ કરી દઈ શકાય, તો એ ખૂબ ઉત્તમ છે.

હા હા હા એવા અવાજ કરીને ખડખડાટ હાસ્ય સાથે શ્રી. અણસાળીબાઈએ ધોતાનો આનંદ વ્યક્ત કર્યો. ચિટ્કીમાં લખ્યું, “હું એ મારો જ નહીં છું.”
રાટેર નારુશંકર ભટ્ટ

શક્ત. આપણા દેશની રિથિતિમાં પણ એ જ ‘કરિયર’ આગોઆપ એમને મળી હતી. એ ઇચ્છત તો કોલેજની ફેડ પેસાથેમી ને આરામી ‘કરિયર’ જરૂર સાધી શકત. એને માટે એટલી કુશાલ બુદ્ધિ અને મહેનત કરવાની ખરડતર શરીરસંપત્તિ બહુ જોગની પાસે હતી. એ જ જોગમાં હસીને વડે એ એક અલ્પ ‘શાસ્ત્રી’ — હાથ એનારા અને આદાર-પ્રથેમી બન્યા હતા, એ જ એમનાં મનોરંજની વ્યવસ્થા હતી. અરે, આપણી અર્થિક વર્ણમાં પણ એ સેનાની થયા હતા. સેવાદળના સ્વયં-સેવકના એ ‘દાદા’ — મોટા કાર્કે હતા બધા તેમનો જેમ અનુભવતા. કામની કલકાર કે અણિયાળી સિસ્ટ મેમની પાસેથી તેમને અનુભવવી નહિ પડતી. પરંતુ, તે છતાં, એ કલક સિસ્ટવાળા હતા. સિસ્ટમાં અને સંધ્યમ પેા સેવામાં જે નાયક સૌથી મોખરે અને નિયમસર હોય હોય, તેના સાથીઓને બીજે શો અનુભવ થાય?

એ જ ભાવથી અને એમણે કોમી આમમાં કંપલાવ્યું. ગાંધીજીની શીખ વરસોથી એ બહુતા હતા. મુસલમાનોમાં ધમ કરવાનો એ ખાસ ઉત્સાહ રાખતા. જેમાં અમારા પાણુદેસરને એ જે મિરાદરી આપતા અને એમને સંભાળતા પેા સૌ કોઈ હેરત પામતા. એમને માટે એ સહજ હતું. પછી એમને ક્યાંથી ભય લાગે કે, ધોતાના અમદાવાદના દરેકામી બાઈઓ આમ એમને મારશે? અને મારે તોય શું? પણ આ વેળા હિંદમાં જે તોફાનો ચાલે છે એની તારીર જુદી છે. દાદા એ ન સમજ્યા કે એનીય ધરવા ન રાખી, અને માનવહુંડની બલાઈ પર હંતવાર રાખી. ધોતે માનેલી દુરજ પર પહોંચી પેા. પશ્ચિમ મેં શું થયું એ જગત જાણે છે.

દાદા જ્યાંથી મુસલમાન સેવાદળ એટલું બહુ જન્યું છે, પણ એ બહુરા ખરેખર સાચો છે? કેમ કે ભૌતિક રીતે જવા છતાં, સેવાદળને માટે એ એવો જાણે અને અમર આધ્યાત્મિક વારસો આપી ગયા છે, કે જે બહુ થાય એમ નથી. સેવાદળના સભ્યો દાદા વસંતરાવને કહી નહિ બૂલે.

૧૨-૬-૪૬

મગનભાઈ દેસાઈ

* સુરના એક કુખર મિત્રને તેમના કુખર મંડળને માટે બીજી મોકલેલી નોંધ આ છે.

સ્વ૦ શ્રી. શંકરલાલ ત્રિવેદી

કેમી અસાતિના દિવસોમાં અનેક નિર્દોષ માણસોનાં બલિદાન ગણાતાં હશે. તે સૌની વ્યક્તિગત નોંધ લેવી અશક્ય છે. હિંદુ-મુસ્લિમ એકત્ર અને વિશ્વસાંતિ આવા કેટલા ધુરિષ્ઠપાતનો ભોગ ભાગ્યે તે નક્કી કરવું પણ અપ્રત્યુ છે, દરમિયાન યુદ્ધરત વિદ્યાપીઠના એક ભૂતામાં ભૂતા રતાતક સ્વ૦ ભાઈ શંકરલાલ ત્રિવેદીનું નામ ગઈ તા. ૧૮-૯-૪૬ને રોજ આ યાદીમાં ઉમેરાયું છે. તે દિવસે સાંજે અમદાવાદમાં ત્રણ દરવાજા આગળ ભાઈ શંકરલાલ ઉપર છવલેણ હુમલો થયો. અને તે જ રાત્રે (સવારે) ત્રણ વાગ્યે વાલીલાલ હરિપતાલમાં સ્થળાંતર કરાવતાં તેમણે આ દેહ છોડ્યો. યુદ્ધરત વિદ્યાપીઠના રતાતકો પૈકી જેમણે રતાતક થયા પછી કલપવિતો આદેશ નિત્ય રમરમમાં રાખવાનો યથાસક્તિ પ્રયત્ન કર્યો છે, તે પૈકીના ભાઈ શંકરલાલ એક હતા. અને હુમલાને દિવસે પણ કૌંચિસ હાડકામાંથી ઘેર જતાં જ છૂરીનો ભોગ બન્યા.

સ્વ૦ શંકરલાલે ૧૯૨૦માં મહાસલાના હુકમને આન-આપીને સરકારી કોલેજ બી. એ.ના વર્ગમાંથી છોટલી, અને ત્યાર પછી ૨૧૦ આચાર્ય ગિદવાણીએ કોચરબમાં સર કરેલા રવશન્ય આશ્રમના તેઓ એક સભ્ય બન્યા હતા. ઉમરેકની રાષ્ટ્રીય શાળાને પણ તેમણે સેવા આપેલી. સત્યાગ્રહમાં જેલમાં ગયેલા અને ત્યાર પછી વજીલાતનો ધંધો અને ખાનગી નોકરી કરતાં પણ તેમણે વિદ્યાપીઠના આદરોને ધ્યાનમાં રાખીને પાઠી, અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ છંદના રચના-સેવકો પોતાનો અદના ફાળો આપવા ભયત પ્રયત્ન કરેલ. સ્વશાયે અત્યંત મિલનસાર સાત પ્રકૃતિના સેવાપરાયણ ભાઈ શંકરલાલને આ દેહે હવે એવા અસક્ય છે.

યુદ્ધરત વિદ્યાપીઠના રતાતકો અને ભૂતા વિદ્યાર્થીઓ ભાઈ શંકરલાલનાં પુત્ર, પુત્રી, વિધવા અને કુટુંબી પ્રત્યે પોતાની સદાનુભૂતિ જતાવે છે અને રવર્મરમને ઈશ્વર સાંતિ ખજા એવી પ્રાર્થના કરે છે.

૨૧-૯-૪૬

પરીક્ષિતલાલ મજમુદાર

વિશ્વકેન્દ્ર ધનુ

વૈશ્વિક પછીની રાશિ ધનુ છે. દેખાવમાં એ વૈશ્વિક જેવી ભાવ્ય નથી, છતાં એની એળખ સહેલાઈથી થઈ શકે છે. અંત્યારે (એકાદાજર વા આસો માસમાં) વૈશ્વિક, નેત્રત્ય દિશામાં ઉક કિતિજ ઉપર પહોંચી ગયે છે, એટલે એનું દર્શન યતું જરા મુશ્કેલ છે. પણ એની ઉપર ચમકતી આકાશમંજારમાં અધુનું હમિયું, નવ દશ એક-સરખા તેજસ્વી તારાવાળું એક તારકમંડળ દેખાશે. એ જ છે આપણી ધનુ રાશિ. ધનુ રાશિમાં તાર ત્યાર તારાઓનાં બે નૃપ, તેમની વચ્ચે આવેલા એક તારાની બંને બાજુ ગોઠવાયેલાં દેખાય છે. આખા મંડળનો દેખાવ જીંટ વા ગથેડા પર લાદેલા ગુણા જેવા લાગે છે. ભારવાહી પથુઓના પ્રતીક સમા ગથેડા વા જીંટનું આયું સોમ્ય દર્શન રત્ન કરી આ રાશિનું ધનુ (ધનુષ્ય) એનું હિંસ્ર ભાવ જનવર્ત નામ શા માટે પાડયું હશે ?

રાશિઓનાં નામ ભારતીય નથી. પશ્ચિમ પાસેથી આપણે એ જાણીને લીધાં છે, એમ કેટલાક વિદ્વાનો માને છે. એ વાતને સત્ય માનીએ તો ધનુનું નામકરણ વધાર્યું લાગે છે. પાશ્ચાત્ય લોકો ધનુને, અશ્વના ધરવાળો બાહુવળી માને છે. એક કથા અનુસાર એનું નામ ચિરાના છે. ચિરાના નરાજ (બોડારેહી મનુષ્ય) નામની જંગલી અને લડાયક ભૂતિમાં પેદા થયો હતો. આ ભૂતિ બળવાતુરીમાં ઘોડા જેવી પણ હુમ્મયાર્થના ડુસુંજી-વાળી હતી. ચિરાના એકેશ જ સદ્ગુણી આત્મા હતો.

આખી ભૂતિનું કલંક ધોવા જ નહોતું કદરતે એને પેદા કર્યો હતો. ચિરાનામાં મનુષ્યના તેમ જ જાણના સમળા ઉમદા શુભે હતા, જ્યારે અવશ્ય એક પણ નહિ.

જેમ ભારતવર્ષમાં ખનુનું છે તેમ આખા જીંટી કોઠિના આત્મા પાસે વિદ્યા શોખના અનેક વિદ્યાર્થીઓ પહોંચ્યા હતા. પાશ્ચાત્યોની કથાઓમાં અતિપ્રસિદ્ધ એવા અંબેલો, હંકયુંલીસ, એચિલીસ, બેસન વગેરે ચિરાનાના શિષ્યો હતા. આ અતિ બુદ્ધિશાળી ચિરાના, એ સમયે, સંગીત, ખજોળ, બાણવિદ્યા, વેદક વગેરે વિદ્યાઓનો સ્વામી ગણાતો હતો.

આખા આ આત્માને, એ લોકોએ, કહ્યું 'પર્યંત એકેશ બાહુવાળો ધનુધારી શા માટે કલ્પ્યો હશે ? એ શાનું નિશાન સાધતો હશે ? અજ્ઞાનનું ? કથા કહે છે કે, એનું લદ્ધ જનવર્તન છે. જનમ એટલે આખરો. એ જન્મનામાં જનમ નામની કોઈક અસંસ્કારી યા જંગલી ભૂતિના ઉચ્છેદનું આ સુચન નહિ હોય ' અને પછી, ધનુ રાશિના જનવા સમયે, એ વખતે પશ્ચિમમાં રૂખી જતી રાશિનું 'જનમ' એનું નામ તો નહિ અપાયું હોય ?

અરબી લોકોની કલ્પનાનુસાર ધનુ રાશિનાં ચાર ચાર તારાવાળાં જૂથમાં, એ ભૂદો ભૂદો સાહમુગ નૃપ છે. એ પૈકી પશ્ચિમ તરફનું નૃપ 'આવતાં સાહમુગ' છે જ્યારે ઉપરનું નૃપ 'પાછાં વળતાં સાહમુગ' છે. બંને નૃપની વચ્ચે આવેલો તારો એ ભૂદોનો ગોવાળ છે. આરમ્બોને

હિંદને બદલે સાહ્યમૃગની કાવ્યગય કલ્પના ક્યાંથી સંકુરી હશે ?

પણ ત્યારે આપણે ત્યાંની 'ધનુ'ની કલ્પનાનું શું ? એની શી કથા છે ?

ધનુ રાશિના પશ્ચિમ ભૂમને સૌથી ચળકતો તારો એ જૂમખમાં સૌથી જાણે આવેલો છે એ બીજા વર્ગનો સૂર્યથી ૨૫ ગણો તેજસ્વી તારો છે અને આપણાથી ૪૦ પ્રકાશવર્ષ જેટલો આવેલો છે. બીજા ભૂમને છેક દક્ષિણ તરફનો તારો બાણાવળીની બગલ દર્શાવે છે. એ એક સુખતારો છે. સુખ તારો ૩૪ વર્ગનો અને સાધીતારો ૩૬ વર્ગનો છે. એ બંને તારો એક સામાન્ય કેન્દ્રની આનુબાનુ ફરે છે. એમનું એક પરિભ્રમણ ૨૧ વર્ષનું છે. આ બંને તારો આપણાથી ૨૮ પ્રકાશવર્ષ જેટલો આવેલો છે.

ધનુ રાશિમાં એક મ ધનુ તારો છે. એ આપણથી ૬,૦૦૦ પ્રકાશવર્ષ જેટલો છે પણ નવાઈની વાત એ છે કે, સૂર્ય કરતાં હજારગ ૫૦,૦૦૦ ગણો તેજસ્વી છે.

ધનુ રાશિની વિશેષ મહત્તા ઉત્તરાયણની છે. સૂર્ય ૧૪મી ડિસેમ્બરના અરસામાં ધનુ રાશિમાં પ્રવેશ કરે છે ૨૨મી ડિસેમ્બરે સૂર્ય દક્ષિણાકાશમાં નીચામાં નીચા જઈ, ઉત્તર તરફ જવાનું શરૂ કરે છે. આ પ્રસંગને આપણે ઉત્તરાયણ કહીએ છીએ. મહાદાયવીય પંચાંગવાળા હજીયે તા. ૧૪મી નવમ્બરની ઉત્તરાયણ લખે છે. આ મોટી ભૂલ છે, આજના તા. ૧૪મી નવમ્બરની સૂર્યનો મહત્તર રાશિમાં પ્રવેશ (મકરસંક્રાન્તિ) થાય છે.

પણ ઉત્તરાયણ સિવાય બીજી રીતે પણ ધનુ રાશિનું દર્શન મહત્વનું છે. ધનુ રાશિવાળી આકાશગંગા આપણને દેખાતા તારાવિશ્વનું કેન્દ્ર છે. એ કેન્દ્ર આપણાથી ૩૩,૦૦૦ પ્રકાશવર્ષ દૂર આવેલું છે. ક્યાં ધનુ રાશિ અને ક્યાં વિશ્વકેન્દ્ર ? આકાશગંગાનું આ કેન્દ્ર ધનુ રાશિની પાછળ દેખાઈ હોવાથી, સામાન્ય ભાષામાં ધનુને

વિશ્વકેન્દ્ર કહેવામાં આવે છે ખરી રીતે તો ધનુ રાશિની પેલે પાર દેખાતી આકાશગંગા જ 'સાચું' વિશ્વકેન્દ્ર છે.

ધનુ રાશિની આકાશગંગા ઉગ્મવળ છે એટલું જ નહિ પણ બીજા અનેક રીતે સમૃદ્ધ પણ છે. અવકાશમાં આવેલાં ઘણાંખરાં મોટાં ગોળાકાર તારકગુચ્છો આ જ સ્થળે દેખાય છે. એમાંના એક મે ૨૨ નામના તારકગુચ્છમાં હજારગ ૫૦,૦૦૦ જેટલા તારો છે. એ ગુચ્છ આપણાથી ૨૭,૦૦૦ પ્રકાશવર્ષ દૂર આવેલું છે. આ સિવાય ત્રીજાં આંખે દેખાતાં બીજાં તારકગુચ્છો અને નિહારિકાઓ અનેક છે. નિહારિકાઓમાં એક ત્રિદેહી (ત્રણ ભાગમાં વિભક્ત ઘણેલી) ને નિહારિકા છે. એ નિહારિકા આકાશગંગામાંનાં કાયદારૂપ કાળાં વાદળોથી વીંટળાયેલી છે. ધનુ રાશિની આકાશગંગાની બીજી વિશેષતા એમાં આવેલા અતિ ઉષ્ણ તારાઓ છે. એ તારાઓની સપાટીનું સામાન્ય કુલ્પતાપમાન ૨૫,૦૦૦° (સેન્ટી.) જેટલું માનવામાં આવ્યું છે. વિશાળ પોલાણો અને મોટાં તારાવાદળો સિવાય ધનુમાં એક 'મેગ્નેટિક' તારામેધ જેવું તારાવાદળ દેખાય છે. એ વાદળ ખૂબ મોટું છે. એના તેજસ્વી તારો સૂર્ય કરતાં ૩૦,૦૦૦ ગણા તેજસ્વી હોવાનું મનાયું છે. આ તારામેધને લેવા માટે અતિ શક્તિશાળી ફૂલબીનની જરૂર પડે છે. આપણે તારાવાદળ આપણાથી સાત લાખ પ્રકાશવર્ષને અંતરે એટલું છે ! એને એક વાનું વીપવિશ્વ જ કહી શકાય. ક્યાં નિયારી ધનુ રાશિ અને ક્યાં એની પાછળ છુપાઈ રહેલો આકાશી વેબ ? અને છતાંયે એ વેતવની મહત્તા, એક કડું મરત કવિના કથન પ્રમાણે,

દેલ છોટોકો દૈ ભલ્લા ચઢાઈ દેતા,

આસો દૈ ઓછકે તિનેકેને ઘમાતા !

ધનુ રાશિને જ મળી છે.

જોડુભાઈ સુથાર

* Trifid Nebula.

સાબાર સ્વીકાર

શ્રી રામકૃષ્ણ વર્તાલાપ : અનુવાદક : રમેશ્વર ભવાનીશંકર ભટ્ટ, પ્રકાશક : સરસ્વ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ. કિ. ૦-૧-૦. નારદનાં ભક્તિસૂત્રો : પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણ. કિ. ૦-૩-૦. જ્ઞાન અને કર્મ : લેખક : સ્વામી અદ્વૈતાનંદ, પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણ, કિ. ૦-૩-૦ સતી સાવિત્રી : લેખક પંડિત વિધુદેવ સાંઠેશ્વર પ્રકાશક

ઉપર પ્રમાણે કિ. ૦-૩-૦. સાલસકથાઓ : લેખક : રમણિક અસલવાળા, પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે કિ. ૦-૧-૦-૦ સર્વજન્ય : લેખક : કૃત્યંદ હરિયંદ દોશી, પ્રકાશક : નંદ્રકાન્ત કૃત્યંદ દોશી, કિ. ૧-૨-૦. પંચાંગ : પ્રકાશક : સરસ્વ સાં ૧૦ કાર્યાલય, અમદાવાદ. જન્મભૂમિ પંચાંગ : સંપાદક : શ્રી દેવશી વીરજી બોળ. કિ. ૧-૪-૦.

સ્વં ડાહ્યાભાઈ મહેતા

સાપ્ટેમ્બર, તા. ૧ ફીએ સાંજના બારોડાલી આશ્રમની વાડીમાં ફરતા હતા ત્યાં ભાઈ ડાહ્યાભાઈ મહેતાનું હૃદય બધ પડવાથી થોડી જ મિનિટમાં ગેદાએક અવસાન થયું. સૌને થયું, ઈશ્વર આપણા જીવન પર કેવો ભયંકર કાબૂ રાખે છે !

ભાઈ ડાહ્યાભાઈ મહેતા બારોડાલી તાલુકાના એક નિરુપાધ્યાય અને શક્તિશાળી કાર્યકર્તા હતા. એમના જવાથી બારોડાલી તાલુકાને ઘણી જ ખોટ ગઈ છે, એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતે એક સરળ હૃદયવાળો બાહોસ કાર્યકર્તા ગુમાવ્યો છે. પોતે અમદાવાદના વતની હતા અને પોતાના કાર્યક્ષેત્ર તરીકે એમણે બારોડાલી પસંદ કરેલું.

૫૦ માંથીજીના વિચારો પ્રતિ એમનું એવાં ઘણાં વર્ષોથી હતાં. સન ૧૯૨૧માં જ્યારે માંધીજીએ એક વર્ષમાં સ્વરાજ લેવા માટે નાકરની લડત બારોડાલીથી શરૂ કરવા વિચાર્યું, ત્યારે જી જીવના એતિહાસિક આંખા નીચે એનો પત્ર લખાયેલા તે જીવના વ્યવસ્થાપક શ્રી ડાહ્યાભાઈ મહેતા જ હતા. તે વખતે એ રાષ્ટ્રના આગેવાનોના નિકટ સંપર્કમાં આવેલા, ત્યાર પછી ૨૯૦ મહાનલાલ માંધી વગેરેએ બારોડાલીમાં સ્વનાત્મક કાર્ય માટે ચાલું નાખેલું તેમાં ખરી સહાય કરનાર ભાઈશ્રી ડાહ્યાભાઈ જ હતા. ૫૦ બાપુજીના અગ્રીમ સેવકોને બારોડાલીમાં સ્થિર કરવાના યત્નમાં ભાઈ ડાહ્યાભાઈ મહેતાનો ભાગ પણ નાનોમુનો નથી.

એકતોના હિત માટે સહકારી પદ્ધતિને ધોરણે એકતોનાં જીવો, રોજો વગેરે ચલાવવાં એ એમના શોખનો વિષય હતો. એવી જીવના વહીવટો એમણે વારંવાર માટે કુશળતાપૂર્વક કર્યા છે. એકતો દ્વંદ્વો દલિયા અને કુસંપને લીધે પોતાનું હિત ન સમજતા, અને પોતાનું લાંબા રૂપિયાનું તુકસાન કરતા; તેથી સરદારશ્રીની સૂચનાથી બારોડાલીના એકતોનું સહકારી પદ્ધતિએ જીવ એમણે કુનેડપૂર્વક એવી સરસ તીવે ચલાવી આપ્યું કે તે નેહને એકતોમાં આત્મવિશ્વાસ આવી ગયો, અને હવે એ પ્રકારના સહકારી ધોરણે જીવ રોજ ચલાવવાની કળા એકતોને હાથમાં આવી ગઈ છે. એકતોમાં આત્મવિશ્વાસ લાવવાનું કાર્ય કરવામાં ભાઈ ડાહ્યાભાઈ મહેતા અસરવાને છે.

પોતે ગમે તે કામ કરતા હોય પણ રાષ્ટ્રના સાદ આગળે કે તેમાં હતાહથી કંપચાવવામાં એમને ધણી રસ પડતો. સન ૧૯૩૦-૩૨ ને '૨૨ની લડતમાં નેહમાં એમની સાથે પથારી નાખીને પડવાને અને હતાહમાં ભાગ લેવાનો સુયોગ તેા ધણીને મળ્યો છે.

બારોડાલી આશ્રમને તેા એ પોતાનું ઘર ગણવા. આશ્રમને એમની ઘણી જ દુર્દ હતી. ૫૦ માંથીજીને

મુકામ બારોડાલીમાં હોય ત્યારે બારોડાલી આશ્રમ અને પાટીદાર જીવ એક થઈ જતાં. કાર્યવાહક કમિટીના મહાન આગેવાનો કે બીજા અસંખ્ય મહેતાનો માટે સંવદ કરવાની ચિંતાનો બાર ભાઈ ડાહ્યાભાઈને માથે રહેતો. ભાઈ ડાહ્યાભાઈનું દરિયા-દિલ અનેકોને સમાવી રહ્યું અને બધી મુશ્કેલીઓ પરા બારોડાલી આશ્રમને મળતો. એવો નિઃકામ યોગ ભાઈશ્રી ડાહ્યાભાઈએ બરાબર પચાવ્યો હતો.

સન ૧૯૪૨ની સાલમાં સાવરમતી નેહમાં એમણે એનો નિર્ણય બહાર કર્યો કે, હવે પોતાનો બધોય વખત નેહદારમમાં જ આપશે. બહાર આવ્યા પછી પાટીદાર જીવના ભાઈઓના આશ્રમ છતાં એ જીવનાં કામોમાં ન નેડાયા અને પોતાનો મુકામ બારોડાલી આશ્રમમાં જ રાખ્યો. આશ્રમમાં અને તાલુકામાં બહાર કામોમાં જ પોતાનો બધો વખત ગાળવાનું શરૂ કરી દીધું. એમના મનમાં તાલુકા માટે એક મોટી વિવિધ સમગ્ર સહકારી રોજ કાલવાનું હતું તેની યોજના પણ તૈયાર કરી હતી. સરદારશ્રીનો તા. ૧૬-૮-૪૬નો એમના પર કાગળ હતો : " સહકારી મંડળીનું અને રોજનું કામ ચોક્કસ નેહીએ. આપણું પ્રધાનમંડળ છે તેનો લાભ એકતોએ બને તેટલો લેવો નેહીએ." ભાઈ ડાહ્યાભાઈને પોતાનું કામ મળી ગયું. બારોડાલી તાલુકો પોતાની તમામ જરૂરિયાતો માટે બને તેટલો સ્વાવલંબી કેમ કરી શકે બધ, એ દિશામાં એમનું મનજી કામ કર્યું કર્યું હતું. વચ્ચની લાજતમાં તેમ જ બીજા આવરણક ચીજોમાં સ્વાવલંબી બની એકતો સુખી જીવન ગાળે એ પૂન્ય માંધીજીની કલ્પના એમના મનમાં વસી ગઈ હતી. એમનો લાંબો અમદાવાદથી આવેલો કાગળ છે,

"બારોડાલી તાલુકાને ખાદીમય બનાવવાનો વિચાર આપણે થોડો તેા કર્યો છે. લડાઈ લડવા તૈયાર થનાર તાલુકો, તાલુકામાં ખાદી સિવાય બીજું કાંઈ ન આવે એવું કરે તેમાં જ તેની શોખ છે. ને લોક લડી જતાવે તે સ્વનાત્મક કામ પણ કરી જતાવે ત્યારે ખરા. મને તેા આમાં કંઈ મુશ્કેલી નથી લાગતું. આટું કરીએ તેા ૫૦ બાપુજીને બારોડાલી બ્રાહ્મવાય અને કંઈ નહું કરે તેા જ બારોડાલી ખરું." આવા જીવ સંકલ્પો હૃદયમાં બસીને સરદારની વાડીમાં ફરતા ફરતા સરદારના મહાન પાસે જ, બહુ સરદારને પોતાના શક્તિશાળી અંગે આપના આપતા, એ તેા ગયા અને પોતાની કમંજીમાં દેહ છાડી જવાઈ પયા.

સરદારશ્રી એમને અંગે આપતાં લખે છે કે,
"ડાહ્યાભાઈ મહેતા એકદમ વાકી ગયા એ માનવાજેનું

પણ લાગતું નથી, મન્યુ તે રેતરને કુર્મલ એવું ગણ્ય, પણ વિદ્યામહેન અને બાળકોને બદલે ખોટા ગર્ભ બારડોલી તાલુકાને એવા નિરર્થક શેવક મળવા મુશ્કેલ છે. આશ્રમમાં આપણા આગ્રહથી પણ આપ્યા અને કાપરને મળે ત્યાં જ અમર થઈ ગયા.

“મદ્ય તે એક” એટલે એમાં શેવક ન હોય. માન એક જ વસ્તુની ખોટ છે કે, એવા માણસે નથ છે તેની જગ્યા લેનાર બીજા નીકળતા નથી.

સં. રા. મંડળની સલામતી સમિતિનું કામ

ગયા લેખમાં આપણે સલામતી સમિતિની રચના અને ખાસ કાર્યપદ્ધતિ ને નહીં થઈ છે તે બોધ. તેમાં પાંચ મોટાં રાષ્ટ્રોને ને નન્યા-હક (“વેટા”) આપ્યા છે તે નોંધપાત્ર છે. એના દાખલો, હમણાં ચાલતી તેની બેઠકના એક કામમાં જોવા મળે છે, તે સરકાર જોઈને આજળાજોઈને.

સં. રાષ્ટ્રમંડળમાં દાખલ થવા ટ દરેકોએ બરજી કરી હતી : સ્વીડન, આઈસલેન્ડ, અરેધાનિસ્તાન, આઈલેન્ડિયા, મોંગોલિયા, આયર્લેન્ડ, ફ્રાન્સ-એન્ડ, પોર્ટુગલ દાખલ કરવા માટે સલામતી સમિતિની બહામણ જોઈએ; ત્યાર પછી મુખ્ય સમિતિ પ્રવેશાર્થી રાષ્ટ્રને લઈ સારે. આ નિયમ પ્રમાણે ઉપલાં રાષ્ટ્રોની અરજ સલામતી સમિતિ પાસે આવી. તેણે ઉપર મણુલેલા કમમાં પ્રથમ ત્રણ રાષ્ટ્રોને પ્રવેશ મંજૂર કરવા મહામણ કરી; બાકીના પની અરજ નામંજૂર થઈ. આ નામંજૂરી, આખી સમિતિની બહુમતી મંજૂર રાખવાતરફ હતી, તે છતાં! એનું કારણ મુખ્ય પાંચ રાષ્ટ્રોને અપાયેલા નન્યા બાણવાને મુનસફી-હક. બ્રિટન અને અમેરિકાએ આઈલેન્ડિયા, મોંગોલિયા સામે નન્યા બળ્યા. પોતાના મક્કાના આ એને આમ કરવામાં આવતાં, રસિયાએ આયર્લેન્ડ, ફ્રાન્સ-એન્ડ, અને પોર્ટુગલ સામે નન્યા બળ્યા. પરિણામે, પાંચે દેસ પ્રવેશપાત્ર ના હયાં. આ થવામા તકરાર-રક્ત-મય ને તડાતડી થઈ, તે વાગ્યોને સં. રા. મંડળના બાવી વિશે જરૂર ફાળ યાચ એમ છે. કેમ કે, આ મંડળનું કામ જગતની સાંતિ અને સલામતી સંભાળવાનું છે; અને એ મુખ્ય કાર્યની જવાબદારી આ સલામતી સમિતિ ઉપર છે. તેને સોંપાયેલાં કામે એતાં એ તરત જણ્યો.

બહેરનામાની કલમ ૨૪થી ૨૬માં એની રૂપરેખા આ પ્રમાણે આપી છે :

કાર્યો અને સત્તાઓ.

કલમ ૨૪

“૧. સં. રા. મંડળ પોતાનું કામ તરત અને અસરકારક રીતે કરી શકે તે સારું, મંડળના સભ્યો, અનુસરાણીય સાંતિ અને સલામતીની રક્ષાની મૂળ જવાબદારી, સલામતી સમિતિને સોંપે છે; અને આ જવાબદારી અંગેની પોતાની

“વિદ્યામહેન અને બાળકોને કિંમત આપશે અને બીજા પટે ત્યારે આપણને યાદ કરવા કહેશે.”

દાલામોઈ નતાં સીએ એક સાચા મિત્ર જુમાબ્યા, એમના કુટુંબીઓને અને એમાંના જ થઈ ગયેલા અમને સોને એમની ખોટ, બારે સાથે છે. ઈશ્વરની અકળમતિ આગળ લાચાર બની હૃદયમાં એટલી પ્રાર્થના કરીએ કે, પ્રભુ એમના આત્માને સાંતિ આપી.

ઉત્તમચંદ શાહ

ફરજે આદા કરવાનું કામ બધા સભ્યો વતી તે કરે, એમાં સો સંમત છે.

૨. આ ફરજે બહુમતવામાં સમિતિ સં. રાષ્ટ્રમંડળના હેતુઓ અને સિદ્ધાંતો પ્રમાણે વર્તશે. એ ફરજે બહુમતવા માટે સલામતી સમિતિને ને મોક્ષ અમુક સત્તાઓ આપવામાં આવે છે તે, બહેરનામાનાં પ્રકરણ ૬, ૭, ૮ અને ૧૨માં બતાવી છે.

૩. સલામતી સમિતિ પોતાનો વાર્ષિક, અને જરૂર પ્રમાણે ખાસ, ઉવાલ મુખ્ય સમિતિની વિચારણા માટે રજૂ કરશે.

કલમ ૨૫

સં. રાષ્ટ્રમંડળના સભ્યો, આ વર્તમાન બહેરનામા મુજબ, સલામતી સમિતિના નિર્ણયો સ્વીકારવા અને તેમનો અમલ કરવા સંમત થાય છે.

કલમ ૨૬

સરસાસ્ત્ર-સરન્દમ પાછળ જગતનાં મનુષ્યબળ અને આર્થિક સાધનસામગ્રીના યોગમાં યોગા ખર્ચથી, આંતર-રાષ્ટ્રીય સાંતિ અને સલામતીનાં રચાપના અને સંરક્ષણને પ્રાપવાને માટે, સલામતી સમિતિને આરે જવાબદારી છે કે, (આગળ કલમ ૪૭માં બતાવવામાં આવતી સં. રા. મંડળની) લગ્ગર સમિતિની મદદ લઈ તેણે, રાષ્ટ્રોનાં સંસ્થાસ્ત્ર-નિર્મમનને સારું, અમુક વ્યવસ્થા રચાપવા માટે મુજબનાં થઈ પડી કાઢવી અને તે સં. રા. મંડળના સભ્યો આજળ મૂકવી.”

ઉપર ઉતારેલી આ કલમે પંચમી ૨૫૪ થશે કે, સલામતી સમિતિને એ મોટાં કામ છે—

૧. સાંતિ અને સલામતીની રક્ષા કરવી,
૨. એ બે રચાપવા અને તેને સંભાળી રાખવા માટે સંસ્થાપીની કાર્યકે યોજના કરવી.

આ બેમાંનું બીજું કામ ઉધાડું છે. પહેલું કામ બહુ સમાન્ય બાબતમાં હોઈ, તે અંગે જોક્સ હું કરવાડું, તે નથી સમાવડું. તે કામ કરવાને માટે આ સમિતિને ને સત્તાઓ આપી છે તે ઉપરથી, એનાં કાર્યકે ખ્યાલ આવશે. આ સત્તાઓ તમે પછી જોઈશું.

૪-૬-૪૬

મગનલાઈ, દેસાઈ

“ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલયની યોજના”*

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની કાર્યવાહક સમિતિએ ત્રીમેશા ‘ગુ. વિશ્વવિદ્યાલય મંડળ’ તરફથી એક યોજના બહાર પાડવામાં આવી છે. હર ફરમાનો આ લાંબા લેખ વાંચતાં એ છાપ પડી છે — કબૂલ કરવું જોઈએ કે, — બહુ અપ્રમાણ અને અરપણ છે. આ મંડળને શું કરવું છે એ તેમાંથી નથી સમજાઈ. મોટી મોટી વાતો તેમાં પાર વિનાની અને એકની એક, એકપણ વાર ક્યાંક તો, કરી છે. પણ સાદી વાત એ લાગે છે કે, ગુજરાતમાં ચાલુ હોંલેલેનું કોઈ પણ રીતે ‘લિમિટેડ’ મંડળ રચાય તો સ્વયં; એને સરકાર પોતાની માન્યતાનો પટ્ટો આપે ને મળવક એવી મહદ આપે; અને ખારા તો એ કે, આટલું જો શોય તો ધનિકો મહદ આપે. યોજનાની ગતન-વાતો ઊઠી તેમાં રહેવા કાર્યક્રમ તરફ જોઈએ તો મુખ્ય આટલું સમજાય છે.

ખાસ તો, આખી વાતનો આધાર, હવે સ્વરાજ-સરકાર આવી છે, તેની ઉપર સારાંશો ભવ્ય છે. અને આ મંડળની ઉક્તી જોડના કારણમાંથી એની સાબિતી મળે છે. તેણે કહ્યું છે કે, ગુજરાતને માટે યુનિવર્સિટી સ્થાપવાનું વિચારવા સરકાર સમિતિ ત્રીમે. સરકારે મહારાષ્ટ્ર માટે આવું કોઈક કયું છે ને તેના ઉદાહરણ પર તે વિચાર થવાને છે; એટલે મુંબઈ ઉદાહરણ આ બાબત-બાજુ માટેય તેને તેમ કરવું પડે, એ ઉદાહરણ સંજ્ઞા ઠીક બંધાયેલો, એ મંડળના યોજનામોરે એ માન્ય હોય.

પણ જોવાનું તો એ છે કે, સ્વરાજ-સરકાર આ બાબત-વાર વિદ્યાપીઠના જરૂરી ફાંકમને કેવી દોરવળી આપે છે. ગુજરાતનો પ્રભુત્વ આ બાબતમાં અણકેળવાયેલો છે. ગુ. વ. સોભ્યે સ્થાપેલું ઉપરનું મંડળ એક અપ્રતિનિધિ મંડળી ગણાય. તેણે કરેલા વિચાર કેટલીક વધારે-પડતી ને નકામી વિષયોમાં જતો લાગે છે. વિશ્વ-વિદ્યાલયને એ મંડળ અને ઔદિક પ્રધાનમંત્રી આપવું જોઈએ, તે આમાં ક્યાંય દેખાઈ નથી. મહારાષ્ટ્રમાં અમુક રીતનું થયું, માટે ગુજરાતે પાછા નહિ પડવું, નહિ તો જોડમાં પડીએ, એવી દૃષ્ટી હાલ તો આમાં નહિ હોય. ‘ગુજરાતે આ વસ્તુને સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરવો જોઈએ. મુંબઈથી જુદા પડી ગુજરાતને માટે વિદ્યાપીઠ-કાલવા માટે કારણની જરૂર નથી; કેમ કે એ તો હરેક કાળે કરવા જેવું કામ વગર ને છે. જલુ પ્રશ્ન એ છે કે, એ કામ કરવું શી રીતે, કેણે અને કઈ પદ્ધતિથી ? એ બાબતમાં જો સ્વરાજગુજરાતી માની જરૂર ન થયે તોખવ તો મુંબઈથી છૂટા પડવા તોય શું ને ન પડવા તોય શું ? મુખ્ય મુદ્દો આગ્રહ દિંદના વિદ્યાપીઠનું સ્વચ્ચ

વિચારવાનો છે. યોજનાનો આ ખરડો એ મૂળ બાબતમાં મુશ્કાવસ્થામાં છે; ક્યાંક કયુંક કહે છે તો તેમાં ડગમગ દહેસાત અને વિચારની અરપણ શિયલતા જોવા મળે છે. ગુજરાત માટે ગુજરાતી મારફતે કામ કરવું વિદ્યાપીઠ જોઈએ, તો તે કામ એવા જ્યાં જીએ તેવા ત્યાંથી સૌએ તરત શરૂ કરવું જોઈએ. એવા પ્રવંચીય પુરુષાર્થ પર જ સરકાર પણ સાચી ધમારત રચી શકે. ગુ. વિશ્વ. મંડળે યોજના કરવી હતી તો આવા કામને માટેના પોતાના કાર્યક્રમની કરવી જોઈએ. તો જેટલું કયું તેટલું તો થયું જ અને એટલે અંશે સાચું વિદ્યાપીઠ આપણી નજીક આવ્યું, એમ ગણાય, જે પ્રાયગિફ્ટી માંડેને ઉચ્ચ શુધીની સિદ્ધાન્તકામો સુસંબદ્ધ રચાવી જોઈએ એમ માનતા હોઈએ, તો તે કહેવામાનથી, અને માત્ર ઉચ્ચ તંત્રને જ બિચું કરવાના મનેારથો ધરવાથી કેવી રીતે શું સધાય ? અને આ બધું તંત્ર આખા ગુજરાતને માટે એકદમ્યું શું કામ ? એ કોઈ મંડળ કે તંત્ર અમુક વિદ્યાઓનું અધ્યયન અધ્યાયન અને સંશોધન, સંશોધન અને સારી રીતે, સ્વભાષામાં કરવું થઈ ભવ્ય, અને તેવા વિદ્યાધામ તરીકે — તેના જ વિદ્યાધામને જોડે — હોડમાં તેની પ્રતિષ્ઠા નમે, તેને સરકાર તે પૂરતી પ્રતિષ્ઠા ને પોતાનો માન્યતા-પટ્ટો આપે; તો કામ સરજી રીતે ન ઉકડે ? જેમ કે, આણંદ શુ કામ સંશોધન ગુજરાતી દ્વારા ખેતી વિદ્યાપીઠ ન ખીલે ? તેને માટે તે ખેતીના કેન્દ્રથી વર્ષો યોજનાની પ્રાથમિક સાળાથી માટીને આગળ ચાલે; તેને આગળ લઈને વધારે, અને હોડાપરોથી ખેતીના જ્ઞાનનાં પ્રમાણ-પત્રો આપે; ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે લાયક વિદ્યાથીને લીધીને તે પણ કરવા લાગે; અને અધ્યાપકો જે સાચા હોય તો આસપાસના ખેડૂતોના — ગુજરાતકરના ખેડૂતોના પ્રશ્નો તપાસે ને તેમનું સંશોધન કરી ઉકેલ આપે.

એટલું જ નહિ, ખેતી અંગેનું સમાજવિજ્ઞાન પણ તે ખીલવી શકે. તેના આભાસ પદવી-પરીક્ષામાં રાખી શકે. ખેતીને કેન્દ્રમાં લઈને તે ખીલ અનેક વિદ્યાઓ ખીલવી શકે. આ રીતે જો, દા. ૧૦, આણંદ ખીલવે તો તે શું કામ બીજા એક મંચરય એકદમ્યું મંડળની યંચાતોમાં ફસાઈને ગંજળાં વેડવામાં પડે ? સપાલ એ જ છે કે, આવું એક સાચું વિદ્યાધામ બિચું કરવા માટે જોઈતી વિદ્યા-તપસ્યા અને ધીર ઉપાસના છે ? તે વગર પણ વિદ્યાપીઠો અજબત બેલાં થાય છે; જેમ કે, હિંદનાં પછાંખરાં. એવું એક નવું — જરાતના આમ-તેમ રૂઠાં લાગતા આગળીખડ સાથે — કરવું હોય તો જરૂર કરી સધાય છે. પણ એને માટેની યોજના બહુ

સીધી ને ફંજી હોઈ શકે છે. તેવી સાદી વાતને સીધી રીતે મુકવાથી કામના ઝડપી ફેલેન્સે ફાયદો થાય. આ ખરડો એ ફરતે તો સારું. તો તેની કલ્પનાનું

મુંજીરના બેટાનું ચુલ્લો. ૩૫ વર્ષારે બેટી આવત. બેટીએ હવે સરકાર કેમ આગળ વધે છે.

૬-૯-૪૬

મગનભાઈ દેસાઈ

સ્વાધ્યાય

[ઈશ્વરનું પ્રમાણ શું?]

જનમ મરણ તથા જરા વધેરે દુઃખોથી યજ્ઞે કાળમાં અલિપ્ત છે એવો ને ખાસ પુરુષ તે પુરુષોત્તમ કે ઈશ્વર છે. અને એનું પ્રણિધાન સાધનાથી પણ યોગ સધાય છે. એ આપણે અગાઉ જોઈ આવ્યા.

પણ પ્રશ્ન એ થાય કે, જાનો ખાસ પુરુષ છે એમ તમે કહેા છો. શા ઉપરથી? એ તમારી એક તાર્કિક જરૂર પરથી કરેલી કલ્પના જ છે? કે એથી વધુ કંઈ પ્રમાણ એ માટે છે? ૨૫ મું સૂત્ર આ શંકાનું નિવારણ કરે છે; તે આમ છે.

તત્ત્વ નિરતિસય મર્વલ* લોકરૂપ ॥ ૨-૨૫ ॥

તે પુરુષ-વિશેષ ઈશ્વરમાં સર્વજ્ઞતાનું બીજ નિરતિસય બને છે. એ વિશેષ પુરુષમાં જ્ઞાનની પરાકાષ્ઠા થાય છે; તે સર્વજ્ઞ છે, ત્યારે આપણું સર્વ મનુષ્યમાં જ્ઞાન કે જિજ્ઞાસાનું બીજ અચૂક હોય છે, ને એમનું દરેકમાં એ ફૂટે છે. ફાલે છે પણ ખરું. તોફાનીસ કે યંકર યા બુદ્ધ મદાલીર આદિ મનુષ્યમાં એ અપાર હદે પહોંચે છે એવ ખરું. છતાં તેને માનવ-મર્યાદા રહેલી જ છે આમ છતાં, માનવની જો જૂન જુઓ તો? એની જિજ્ઞાસા બધું જ આવરી લેવા તલસે છે. એનો મુખ પ્રશ્ન જ એ છે કે, કિય તુ જીવ જાતે જ મં વિગતે મવતિ? (એ જ્ઞાન કયું કે અંથી સર્વજ્ઞ બની જવાય?) આ ને માનવી જ્ઞાન-વાસના તે જ મર્વજીવ છે. સીમાં સર્વજ્ઞતાનું આનું બીજ તો રહેલું જ છે, એટલે એની પરિપૂર્તિ થવી એ આપોઆપ સિદ્ધ પડતું બને છે. માનવહૃદય જ એનું પ્રમાણ છે. તેની આસ્તિકતાનો અર્થ જ એ છે કે, એની ને પરમ અને સ્વભાવગત ઝંખના છે એ સ્વયંસિદ્ધ છે તે તેની સફળતા ધયાની જ છે, એથી સ્વયંજ્ઞ પ્રતીતિ.

આ બીજની સિદ્ધિ એટલે શું? જ્યાં આગળ એ બીજ એટલું ફૂટેફાંચે કે તેનાથી અતિશય કાંઈ ન રહે. એ સર્વજ્ઞબીજ એની નિરતિસય દશાને જ્યાં પામે, એ સ્થાન કે ધામ તે પુરુષોત્તમ ધામ છે.

આમ ઈશ્વર માનવ હૃદયથી સિદ્ધ છે. તેને માટે બાહ્ય પ્રમાણની જરૂર નથી. જેમ ક્ષેત્ર, કર્ગ વગેરેનાં બંધનોના અનુભવ છતાં, આપણે તે બધાથી વિતાંત મુક્ત રિયતિ અચૂક છે, એમ જીવનના અણુએ અણુમાં

અને ફાલે ફાણમાં સાક્ષાત્ અનુભવીએ બીએ, અને છતાં તે મનશુદ્ધિથી કદાચ સ્પષ્ટ ન પણ સમજતા હોઈએ; તેમ જ આપણી અલ્પજ્ઞતા છતાં આપણે ફાલે ફાણે સર્વજ્ઞતાને ઉપારીએ બીએ, અને એમ એ પરમ પુરુષ કે વિશેષ પ્રકારના પુરુષની દયાનીને અણુએ અણુમાં કબલીએ બીએ. આથી, કોઈ બીજું પ્રમાણ એને માટે જરૂરી નથી. કોથી જોડું પ્રમાણ હોય પણ શું? ૨૪, ૨૫ સૂત્ર એ કહેવા માગે છે.

યોગસાસ મનુષ્યની વ્યાખ્યા સાધક સંમતને માલે છે. અને ખરેખર, દરેક જીવ આધક છે; બધે એના પ્રકારે પાલી બતાવેા. છતાં જીવ છે તો તેમાં જીવન-ચિહ્નનું કુમ્મ કે અમુક પ્રધાન પડેલું જ છે, અને એ જ સાધકના છે. અને બધા સાધકો એક પરમ સિદ્ધને જરૂરે અનપરે ઉપારે છે જેમ દરેક કીડી શુદ્ધિબી આદર્શ કીડીને ઉપારે છે એમ એટલું જ નહિ, દરેક કીડીમાં એ શુદ્ધિરૂપે આદર્શ રહી જ છે. તેવી જ રીતે, જીવમાયમાં તેની પરમસિદ્ધિરૂપ ને પુરુષ-વિશેષ તે રહેશે જ છે. અને તે આપે કે પાસે જ નહિ, એ દરેકમાં ને એના અંતરબાહ્યને સમાવી લઈને છે.

આથી જ આ ઈશ્વરતત્ત્વ આપણું પ્રણિધાનપાત્ર છે. દરેકનું એ પરમ ઉપાસ્ય છે, આલંબન છે, જ્ઞાન અને સમજ-પૂર્વક એમ એનું આલંબન જીવનમાં રોવતું એ જ ઈશ્વરપ્રણિધાન છે.

આ સાદી ઈશ્વર-વસ્તુમાં પાર વિનાની જીવપરસ્તી અને મૂલતા વ્યાપી છે. એનું ધર, એનું ૧૫, એની શોધ, એનો શણગાર, એની પત્ની અને પરિવાર, હત્યાદિ આજો માનવ જન્મતો શંકર એ ખાસ પુરુષનેય આરોપાયો છે. માનવી પોતાના છદને પોતાની સમજનું જ સર્વ આપે ને! છતાં, એ બધું કાવ્યની કે કાવનાની સૃષ્ટિમાં અને પ્રણિધાનના આપણા વેગને પુષ્ટ કરવા માટે જ ક્ષત્ર્ય ને દોષ તો હોય. એથી બીજી રીતે એ બંધક, શોધક, અને મારક પણ બને, અને પ્રત્યેકના ઇતિહાસમાં બન્યું છે અને બન્યા કરે છે. એટલે, આ બંધીર ખાદ્યાથી સંભાળીને ચાલવાનું છે યોગસૂત્રકાર ઈશ્વરનો ને અર્થ સમજવે છે એ યાદ રાખીએ તો ઘણા બધામાંથી બચી જવાય. એ અર્થમાં હજી એક એ અંશ ઉમેરવાના બાકી રહે છે, ને અંશ પણ ઉપરની પેઠે, સારી પેઠે લોક-સમજમાં બ્રહ્મ બન્યા છે અને અજ્ઞાન તથા પ પને પ્રેરનારા બન્યા છે. એ એ હવે પછીનાં સૂત્રોમાં કહે છે તે આપે તે નખતે નેહી.

૬-૯-૪૬

મગનભાઈ દેસાઈ

* એના પણ પાસ એક છે કે, 'માર્વજીવિજ્ઞ', એક એવા ઝોઝા અર્થ કરતો નથી.

નવું વાચન

મીરાં પ્રેમ-દીવાની : શ્રી. રાગમંદ્ર નારાયણ કાકર એમ. એ. સંદેશ લિમિટેડ, અમદાવાદ. પૃ. ૩૩૨. રા. ૧૧

‘પ્રસિદ્ધ સ્ત્રીકવિ અને લક્ષ્મી મીરાંભાઈની કથા આમાં નવલરૂપે રજૂ કરાયેલ છે. શ્રી રવિશંકર રાવળ અને શ્રી. મનુભાઈ દેસાઈનાં ચિત્રોને કલાવિધાનથી નવલ સચિત્ર બનાવાયેલું છે. મીરાંભાઈનાં ભજનો પ્રસંગે સાથે વણી દેવામાં છે ને ભક્તિપ્રધાન દેશીથી આખા પુસ્તકને બરાબર ભવ્યમય નવલનું સ્વરૂપ આપાયું છે. એમાંના ‘ગિરધારી’ સાથેના મીરાંના સંવાદો મોટે ભાગે નિરર્થક, કંઠાણો ઉપનંદનારા અને કૃત્રિમ છે. એ સંવાદ ઠોડી દૃષ્ટિ પુસ્તક વાંચી નવાથી કથામાં કંઈ પણ રસક્ષતિ થતી નથી જણાતી. ભલે કૃત્રિમ સંવાદના કંઠાણમાંથી દૃષ્ટિ ભરી રસની, મુક્તિ, શ્રદ્ધા થાય છે. કથા બિલકલે કે નાટક તરીકે ઉપયોગી થઈ શકે એવી રીતે લખાઈ છે. અને મુખપૃષ્ઠની પાછળ જે ચિત્રપટ આપેલું છે એમાંનાં ચિત્રો તો કોઈ સાક્ષાત્ ચિત્રપટમાંથી જ ઉછીનાં લીધાં જણાય છે, અંદરનાં ચિત્રો એકંદરે સારાં છે પણ પૃ. ૧૪ની સામેનું ચિત્ર, અંદરના લખાણથી ભલે, ધૂમટા વિખાડે છે એ શ્રી. રાવળ જેવા ચારતલવંશી કલાકાર માટે શરૂ છે. એક જ મીરાંનાં બંને કલાકારોનાં ચિત્રોમાં સ્વરૂપનો પરસ્પર કંઈ મેળ દેખાતો નથી એટલું જ નહિ, પોતાના જ ચિત્રમાં પણ કંઈ મેળ દેખાતો નથી ! ચિત્રોની બરમાર કરવાના લેખક-પ્રકાશકના અતિ શોખને કારણે આ નવું દોષ તો કલાવિધાનમાં સાચા કલાવિધાનની એટલી ઓટ જ જણાય.

ખીજી રીતે નવલ આકર્ષક, રસિક અને સારી આરામ આપનારું છે.

સંત દેવીદાસ : શ્રી. ગવેશંદ્ર મેઘાણી, બારની સાહિત્ય સંપ્રદિ., મુંબઈ, પૃ. ૧૪૧. રા. ૧)

શ્રી. મેઘાણીના સંપાદકમણ નીચે નવી સાર ગણેલી ‘દલ્લાસ વાચનામાળા’નું આ પહેલું પુસ્તક છે. અને એ એમણે ‘પુરાણ ન્યાય’ નામક પોતાના સંતકથા-સંગ્રહમાંથી દેહાણીને ‘ઉપરિલ’ છે. ‘યોડું’ જ ભક્તિનાં સૌમ્ય-પુષ્પોને વાંચવા સગજવામાં સુગમ મટે તેવું, દલ્લાસ આપનારું અને તેમનું ‘બાધાના આગળ વધારનારું વાંચન પૂરું પાડતું’ એ આ માળાનો ઉદ્દેશ છે.

કથાવસ્તુ સુંદર, રસિક અને બોધપ્રદ છે. સંત દેવીદાસ રક્ષાપીતૃત્યાની સેવા કરનાર ઈશુ જેવા મેલો-વેલો બાપો છે. જેરામસા અને નરસા નામક ગિરધારી દિદ્યુશિક્ષક સંતોનો એ ઘેરો છે. ‘દુહા દે’ એવી રીક્ષા એ સંતોએ એને આપેલી છે. અમરભાઈ નામની એક આચર નવલપૂતે સાચરે લઈ નહીં એક વહેલું એ સંતની જા આગળ વિસામે ખાવા બેઠું રહે છે ત્યારે

સંત એક રક્ષાપીતૃત્યા દુહાદી ગણેલી ડોરોનું પડુ ધોવા દોષ છે. એની ચીસના કુલ્લદલથી આકર્ષાઈને અમર અંદર ભય છે ને એ સેવાનું દરજ્ય ભેટાં ભેટાં નવલપૂતના વાધા ફગાવી દઈને રક્ષાપીતૃત્યા સેવાએ ખાલી બની ન્ય છે.

ત્યાર પછી અમરની ત્યાગશક્તિ, સાધુતા અને પવિત્રતા જણે સંતની અને જગતની બંનેની કચોટીએ મટે છે. અમરને ‘દુહા બીખવા’ બાર બાર ગાક ફરતે ‘સંત દેવીદાસ !’ ની ‘દેલ’ નાખવી પડે છે, છતાં જગ્યાનાં બખ્યાંદુષ્ટમાં પેટ નથી ભરાતું, ત્યારે સંત પૂછે છે :—

‘કેને કેને માગો છો તમે ?’

‘તમામ હિંદુ વરણને.’

‘મુસલમાનને કંઈ નહિ ? રક્ષાપીતૃત્યાંએને ભત નથી બેન ? એ તો ભત બહારનાં, જગતની બહાર કાઢી મૂકેલાં છે. એ ન અમદાય, આપણેય ભત ત્યજી છે’

થોડી વાર પછી સંતે સંભારી આપેલું, ‘દેલવાડે ચમારવાડે ભવ છો ?’

‘ના રે !’

‘કેમ નહિ ? શીદ તારે છો એમને ? પ્રભુનાં તો એ તારેલાં નથી ને ?’

‘ના.’

‘આપણે પ્રભુપીયે શોખિરાં ?’ સંત હરયા.

અત્યાર મુખીમાં અવગણના અને અવહેલનાની દશાને વડીને અમર કેટલાક લોકોને મન દેવી થતી ન્ય છે. એટલે કોઈ કોઈ ગોખાણે ને પ્રેક્ષતા સામેથી ચાલીને દાણા ગાપવા તેમ જ જગ્યામાં ગોધે બાંધવા માગતા થયા છે. અમર સંતને પૂછે છે, ‘જગ્યાને ખાતર આ’ સ્વીકારી લઈ ?

ત્યારે સંત કહે છે, ‘આપણો સંધરો આપણને લાડી દેશે. બેન ! તારા પગ ચાક્યા છે !’

આથી દહેશનું ક્ષેત્ર અમર વિસ્તારે છે, ને મેળનવંતી રૂપરેખા માટે મેળખી ગણાતા બેચરના કાઠી દરબારને ગામ જઈને ‘સંત દેવીદાસ !’ જાહેર છે. આથી એ એની બદલાવતની આંદમાં સંપડાય છે; પણ પૂરી સંતતાથી પોતાનું પાતિચ્ચ સાચવે છે, ને પેલા પાછળ પડેલા દુષ્ટને લગ્નની પાછા બગાડે છે.

ત્યાર પછી સંત દેવીદાસની જગ્યામાં સાદુજ બચત નામનો એક નવો ચેલો મૂકાય છે. ને અમરને એના વાદ જે પુરબાવ પ્રગટે છે એ દિવસે દિવસે વખતો ન્ય છે, ને લગ્નજ એક આસમિતું રૂપ ધારણ કરે છે. આને સાદુજ બચત સમગ્ર શક્તો નથી ને એનો પ્રતિભાવ કમે કમે અમર તરફ માલકીનો બનતો ન્ય છે. સાદુજ બચતના ભજનના મેળાવડા અમરની નિઃકળતા

અનુભવે અથવા અમરની પ્રસન્નતાની અવેક્ષાએ જરા મંડિપણના મેળાવણા થતા નથી એ; ને લોકોમાં વાર્તા આવે છે કે, ભગતોઈના ઉદ્દેશમાં શાકુળ ભગત ખાટલા પર ચઢીને એવા નાચે છે કે ખાટલો કડાક કરીને બાળી પડે છે.

એક વાર રાત્રે આવી રીતે ખાટલો લાલ્પીને એક મામડેથી એ પાછા ફરે છે ત્યારે અમરખાઈ ખારણું વાસીને સૂઈ ગયેલાં જણાય છે ને કાન માંડતાં શાકુળને એવો ભ્રમ થાય છે કે અંદર કોઈ પરચુરુષ છે ને અમર એની નેરે પ્રેમગાઈ કરે છે !

ફરિયાદ થતાં સંત, ને પવન એમની 'રધારે' હોવાથી બધું સંભળતા હતા, એ કહે છે કે એ તો અમરનો સ્વભાવરસાને સંવાદ માત્ર જ હતો, અને એમાં એ તારી નેરે જ વાત કરતી હતી અને તને કહેતી કે, 'શાકુળ જેટા' પારકા દોહીઆ ભાંગીને ભગતબન મા. મને ખીક કાચે છે કે, હું ક્યારેક તારાં જ હાડકાં ભાંજી બેસીશ.' એવું સંત કહે છે, 'આપા શાકુળ ! આપણે બધા જ ચોરોને ગાલીએ છીએ, નથી ગણતા ફક્ત આપણા માયલા ચારને.'

ખીલ જ દિવસથી અમરખાઈને રક્તપીડિતાનાં ૫૩ ધોવાની રત્ન મળે છે ને શાકુળ ભગત પરા પ્રયત્ન છતાં ભગ સતીયામાં ખાટલો ભાગવામાં નિષ્ફળ ન્ય છે. કાને ભગત ધડી ભેઈ એ વખતે એને કહે છે, 'શાકુળ, નેને રોમે રોમે રામખાણુ બાધાં હોય તેને આવા પછાડા સા ખાટે ?' ફેટલાક વખત પછી સંત દેવીદાસે સમાધિ લેવાના વિચાર પ્રગટ કર્યો ને કંઠોતરીએ લખવાની વાત કરી ત્યારે અમરખાઈએ કહ્યું,

'હું ભેળી આતું તો !

'જણુ વે'ણુ' કહેવારો માતા !

'લાન આખરેકર વે'લાં પહોંજી નવે' એ જ ઠીક છે — અનુવાળી તોય રાત છું ને ?'

એવું કહ્યું, 'ભલે ત્યારે ભિયની કંઠોતરી ભેળી કહાવીએ, એ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું ને નક્કી કરેલી વિધિએ ને ધડીએ, આમંત્રિત સંતજનોની સમક્ષ ખરેતાણ શાકુળને જગ્યાની સોંપણુ કરી, ઢળવણું કરીને જાનેએ સમાધિ લીધી.

આવી આ રસિક કથા છે ને શ્રી. મેઘાણીએ પોતાની લાક્ષણિક શૈલીએ લખીને એને વધારે રસિક બતાવી છે. ઉપયુક્ત સારથી જણાવો કે, કથામાં શ્રી. મેઘાણીએ અનેક બોધ વણી લીધા છે. વસ્તુચંચળીની દષ્ટિએ ત્રીજું પ્રકરણ બહુમા બિનજરૂરી છે એટલું અમારે અને કહેવું જોઈએ. બીજું, અમરખાઈને પોતાને પતિવત્તિ હાલે પીરસેલું ખવડાવવા સંત દેવીદાસ છુટ્ટા નથી, અતિવિવા સ્વાગત માટે જગ્યામાં ગોઠડાં ને ખાલોશિયાં રાખે છે, છતાં ખાવાપીણે જગ્યા આગળ એકઠા થયેલા ભિક્ષુક અભ્યા-ગતોને એવું પિરસાવી સૂચથી બાણા પરથી લેકાડી મૂકી

'લેખક એમની આંખો દ્વારા એમને એ ઉપહાસ સાથવા મામે છે તેનિષ્ફળ છે.

ત્રીજું, પતણી ટાશીનું ૫૩ ધોતાં એ ટાશી દુખાવાને લીધે (પૃ. ૧૦) બધા પાટલી ત્યારે ખાવોજ દિવાસો હોતા કે, 'નહિ, નહિ, ખારી મા ! અમ પુરુષના ગર્ભ' વેઠનારી ને અનોધાં દુઃખ સહેનારી જનની ! નહિ દુખાતું તમને', એ સંબોધન કરવાની શી જરૂર છે તે સમજાઈ નથી. આગળ ચાલતાં 'સીના સારીરને સુ'થાવાતું-સુ'થાવાતું, અરે ભોગની-ભરપૂર મોજ મંડાતાંની મરીશી જ સીના જોણિયાને ધીવે-ધીવે ખપી જવાતું'' એમાં 'ભોમની ભરપૂર મોજ' મંડાતાંની ધડીશી' એ શબ્દો લેખકની રસદષ્ટિને, પ્રસંગને કે સંતની સંતતાના કાચને કથાને પ્રસંગ તોતાં શોભા આપતા નથી.

ચોથું, કોઈ પણ સ્ત્રીએ શિરછત્ત વિના સંન્યાસ લઈ રોવા કરતી, એના કરતાં ચિરછત્ત સાથે 'અનુવાળી તોય રાત' એવા ભાનથી આ જગતમાંથી આખરેકર છૂટવા સમાધિ લેવી, એ જ સાદું છે, એવો ને બોધ દ્રવ્યગ્રાથી છે, એ નેરેલો અચરિત છે, એટલે જ કરુણ છે.

પાંચમું, 'ભાવાજ્ઞાન આગળ વધારનારું વાચન ૫૩' ખાટલું' હોય તો જોડણી પર પણ લેખકે વધારે લક્ષ આપવું જોઈએ. અત્રે આપેલા ઉત્તારમાં ને શબ્દો કાળા કર્યાં છે તે અનાચારી આ દોષ તરફ ધ્યાન ખેંચવા પૂરવા છે.

છઠું, લેખક અનેક જગ્યાએ 'બિન,' અને 'બિન' અને શબ્દોના પ્રયોગ કરે છે. આ બંને શું કાઠિયાવાડી બાનીના સૂચક છે ?

આવી રસમય પ્રસિદ્ધિઓ પ્રોફેસરશ્રી માટે જરૂરી થયોની જરૂર પૂરી પાડે છે એ નિઃસંક છે.

તપોવન : ચૂનીલાલ વર્માન શાહ, ગાંધીય સાહિત્ય મંદિર, સુરત. ધ. ૧૯૬, શ. ૩૩.

વનેડવિ દોષા : પ્રમરન્તિ રાણિણમ્

મુદ્રેકપિ પંચેન્દ્રિયનિગ્રહતપ : ।

મહુલિત્તે કર્મણિ યઃ પ્રવર્તેતે

નિવૃત્તરામણ્યુદ્ધ તપોવનમ્ ॥

અર્થાત, 'રાજી જનોમાં વનમાં વસવા છતાં દોષો જન્મે છે, અને મહુલમાં રહેનારાઓ પણ પાંચેન્દ્રિય-નિગ્રહથી તપને આચરનારા તપસ્વી બની શકે; એટલે ને મહુલય પવિત્ર કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે તે મનુષ્યની ને રાજનિરુત્તિ સાથ તો તેમનું ઘર ન તપોવન બની ન્ય છે.'

આ મંથવર્તી ખ્યાલ પર આ આખી નવલકથા સ્થાયેલી છે. સંયુક્ત કુટુંબ, જે એની સાચી ભાવના પ્રમાણે ચલાવવા ને સમજૂતી કરવી સાચા, તો તપોવન સમાન છે. એમાં માનવીની આર્થિક, સામાજિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક હિતો પછે છે; જ્યારે વિષમત કુટુંબ

અને એના અઘડતન સ્વરૂપ સમી બંગલાપદ્ધતિનું પ્રાણવન સ્વચ્છ દંતાપાલક, અને ઉપરાંતનું ખર્ચાળ જીવન કરાવનારું, આજસુ, સ્વાર્થી, સંકુચિત અને મનને બંદોબાસનારા ફૂલ-ફૂલકિયા જીવનવાળું છે, એ આનો કપડેસ છે. સરસ્વતીચંદ્ર પછી સંયુક્ત કુટુંબ વિં વિસંત કુટુંબના પ્રકારને સ્વચ્છ કદાચ આ પહેલું નવલ છે. પણ સરસ્વતીચંદ્રની નવી નવલપદ્ધતિનું, ચર્ચાનું કે નિબંધોત્તરીનું આમાં નામ નથી. આ તો અઘડતન પદ્ધતિનું, મોટે ભાગે કેવળ સંવાદ પર ન નમતું નવલ છે. એના સંવાદો સરળ, સ્વાભાવિક ને રોજબરોજના જીવનની સાદી ભાષાવાળા પણ સચોટ, સયુક્તિક ને મર્મભાષા છે, ને પાત્રાલેખન સુરેષ છે. લેખક પોતાનું કથન કરે છે ત્યારે પણ નિરાડબરી ભાષા ન વાપરે છે, દંકમાં ન પડતાં છે ને બહુધા પીંછીના બેચાર સાદા વિરોધાથી ન પાછું ચિત્ર ઉપજી શકે છે.

કથાવસ્તુ સાદું છે. સુવર્દન નામનો એક અમદાવાદી અધ્યાપક જીવન સુરિમતા નેડે પરવરો ત્યારપરે એણે સુરિમતા અને તારિકાની બહુ ઝીણવટથી દુલ્લભ પોતાના મન સાથે કરી લીધી હતી, ને સુરિમતાને ત્યાર પછી ન પસંદગી આપી હતી. પણ ત્યાર પછી અત્રિએક વર્ષના ગાળા પછી બેકમાંથી છૂટી થઈ તરફ જતાં તારિકા ન્યારે એને સાર્થક સાથે મળી ત્યારે એને લાગ્યું કે એણે રૂપ કાઢ્યું છે। ને એને મુકાબલે સુરિમતા ફીકી પડી ગઈ છે। તારિકા આ ફીકાશનું કારણ સંયુક્ત કુટુંબ ન છે એનું બંનેના મનમાં કસાવવામાં સફળ થાય છે ને પત્નીની તબિયતને બહાને સુવર્દન પત્નીને લઈને સોસાયટીમાં જઈ રહેવા ન્ય છે. ત્યાં એક બાજુ જીવન સુવર્દનના ગભ કરતાં વધુ ખર્ચાળ થઈ ન્ય છે, અને બીજી બાજુ તારિકાનું એના પરનું પ્રણેત્ર ને સુવર્દનનું તારિકા તરફનું આકર્ષણ વધતું ન્ય છે. પછી નબળી તબિયત ધરાવતી થઈ ગયેલી સુરિમતા હરિપતાલમાં સુવાવટ કરાવ્યા પછી આરામ અને સારવારની સરળતા ખાતર ઘેર સાસુ બેગી રહેવા ન્ય છે. સુવર્દનભાઈ બંને દંક ગમવા ઘેર ન્ય છે પણ ઘર સાથેવવા સોસાયટીમાં ન રહે છે. માલીના મહેલાથી એક દિવસ એકાએક ન્યારે સુરિમતા બાબાને લઈને સોસાયટીમાં પોતાના મકાને જઈ નેડે છે ત્યારે તારિકા અને સુવર્દનના સંબંધનું પાંકળ ફૂટી ન્ય છે.

પછી સમાધાન થાય છે. સુરિમતા ખર્ચાળ પર કાઢી નંખાવે છે ને સંયુક્ત કુટુંબમાં પાછી ન્ય છે. પણ આર્થિક મૂંઝવણમાં પિતાના લાગીદાર થવા ત્યાં સુવર્દને સુરિમતાથી છાના તારિકા પાસેથી પાંચસો રૂપિયા લીધેલા છે, એ વાતની ખબર પડતાં પાંચો વિષે બેગી થાય છે. તારિકાને ત્યાં હપતા ભરવાને બહાને સુવર્દનને નવાનો પ્રસંગ ન આવે એ માટે સુરિમતા પતિથી છાની રીતે પોતાના શાળીના વેશને એકસામુદ્ર તારિકાનું કરન ફેરી નાખવા તારિકાને બંધે ન્ય છે, ત્યારે સગબતી ખિડક સુવર્દન-

ભાઈ ત્યાં ન બેગી થઈ ન્ય છે। ને એમ વિખવાદ વધે છે. પછી ને આરોગીની ઝડી વરસે છે એથી સુવર્દન નફરત થઈને તારિકાને પોતે પરજુરો એમ કહી બેસે છે; ને બેસેલી સુરિમતા સમાન અધિકારને વાટે ચડી સાચી વાત ન કહેતાં એમ કહી બેસે છે કે, 'બેગી તમે તમારી સીમિત પાસેથી પાંચસો લઈ આવેલા તેમ મેં મારા પુરુષમિત્ર પાસેથી લઈ એ રેતું પતાવી દીધું છે'.

આથી ને કલહ બેગી થાય છે તેથી સુરિમતા રિસાઈને પિયર જતી રહે છે ને હવે તારિકાને પરજુવાનો માર્ગ સાફ થશે એનું મહેલું મારતી ન્ય છે. ઉવટે પિયરમાં એ સંકરપદ સંજોગમાં જીવરી ન્ય છે ને ન્યાતમાં સુવર્દનની બદલાવને લીધે એણે આપવાત કંઈ એવી વાત લેડે છે. મશ્રી સુવર્દન અને એના પિતા તારિકાનો પિતા આવીને રૂપિયા આપી ન્ય એની રાહમાં દિવસો પર દિવસો ચિતાવે ન્ય છે. પણ અઘડતન વિચારો ધરાવતી હસ્તજાત તારિકા, ને સુવર્દનને પરજુવા હમ્મ છે પણ સાથે સાથે એનાં સુરિમતાથી થયેલાં બાળકોને 'પરજુવા' નથી હમ્મી તેને એ અસહ્યવન જીવતાં બીજા નેડે ગાંઠી માંડવા માંડે છે ને સુવર્દન લટકી ન્ય છે.

આ બધા વખત દરમિયાન સુવર્દનના કાકા મનુભાઈ, ને પોતાની પત્ની જીવરી ગયા પછી પોતાનાં બાળકોના બાર મોઝાભાઈ પર નાખીને 'સંન્યાસી' બની ગયેલા છે, એ પોતાનો સિંધ પર થયેલો રાગ ભેઈને 'સંન્યાસ' લેવાથી રાજમુક્ત નથી થવાનું એવો ભત્તરજીવન કરે છે ને પાછા ઘેર આવે છે, અને મોઝાભાઈ ન સંસારમાં રહેવા છતાં સાચા ત્યાગી છે એવું સમજતા થાય છે.

સુરિમતાનો એક મંદારિક નામની મરણ સખીને સુવર્દન નેડે પરજુવા તોયાર કરીને લેખક કથાને મંચ હડેવાતા અંત પર લાવી 'અચ્યુત' કેશવ' કરે છે.

સુરિમતાના જીવનની કરજતા, તારિકાના જીવનની હસ્તજાત, અને શંખોદરકાસની ગંભીરતા તથા સ્વભાવની સ્વરચતા ને મધુરતા, તથા મનુભાઈની નૈતિક હિમા ક્રેટલી ન જુલાય એવી છે, એટલી ન સુવર્દનની મેનવાબાઈની પણ ન જુલાય એવી ગણાત. પણ પોતાના બાબા ખાતર તારિકાને બેઠકક લખવા તોયાર થઈને ઉવટે માણસાઈ ને ખિત્તલ એનામાંથી હેઠ નથી મરી પરવાથી એમ એ સાબિત કરે છે. એના ચરિત્રમાં આ ન એકમાત્ર સદૃશ્ય જુલાય છે નેકે તારિકા એક વખત ને એને પોકળ વચનથી પી ગઈ હોત તો એ કેટલો દકત એ એક સવાલ ન છે. પરંતુ તારિકા એનું કોઈ પોકળ વચન આપે ને પરજી બેસે એ એનો સ્વભાવ, કંઈ ને ચરિત્ર નેતાં અસહ્ય છે. એટલે એ શુભોના દકાકપણા કે બિનદકાકપણાનું કંઈ ન કરેલા સુવર્દનના નવા સંસારની જુદી ન કથા લખવી પડે એમ છે.

દામોદરદાસના જીવનનો ઉપદેશ સ્પષ્ટ કરવા મનુશર્માનું જે વિરોધી પાત્ર છે એની વાત ન્યાંથી ચર્ચાવાય છે ત્યાંથી રસપ્રવાહમાં નવા સતિ પાત્ર છે. એ વાંચતાં બહે એમ લાગે છે કે, એ વાતનો ચાલતી વાત ભેટોના સમિતિ દેખાઈ આવે છે, ને કેટલેક અંશે કૃત્રિમ અતિશયોક્તિથી પણ ભરેલા છે. તારિકાના પ્રતિ-પાત્ર વિષે અસંભવનો કઈક આશ્રય થઈ શકે એવો છે અને થયેલો પણ છે. પણ મનુશર્માના પાત્ર વિષે તો કદાચ એના કરતાં વિરોધ પ્રમાણમાં થઈ શકે એમ છે. પણ લેખક પ્રસ્તાવનામાં જ કહે છે કે, પાત્રો લેખકના અનુભવોના સંગમવ્યવનાં જ કૃપ છે. એ ભેટલે અંશે જીવંત જાણવા એવાં સર્જક શક્યાં છે એટલે અંશે જ લેખકની લેખનકળાની સર્જન-સફળતા છે. અગતે લાગે છે કે, આ નવલકથામાં લેખક જીવંત પાત્રોનાં સર્જન કરતાં પોતા ને આદર્શ રમૂ કરવા માગે છે તેને અનુરૂપ પાત્રસૃષ્ટિ સર્જવામાં વધારે સફળ થયા છે. એમ ન હોત તો દામોદરદાસનું પાત્ર પણ ભેટલું યોગ્ય જાણાય છે એટલું ન જ જણાવત.

ચૂં

અન્હી હિંદી : લેઠ સમચંદ્ર વર્મા, પ્રૌ સાહિત્ય-રત્ન માલા કાર્યાલય, અનારાસ, કિંગ્ડમ રા. ૨)

૨૦૦ પાનનો આ અભ્યાસપૂર્ણ મંથ ગુજરાતી બાધાપ્રેમીઓએ વાંચવા ભેટા ગણાય. તેનો વિષય છે — “હિંદી ભાષાને હોતેવાલી મમી પ્રકારની મૂલ્યોના અવસ્થિત

વિવેચન.” આ મટિ લેખકે વરસોથી ટાંચણ કરી રાખેલી બાબતો કામમાં લીધી છે. તેમાં એમનો બાધાપ્રેમ તો સ્પષ્ટ છે; ઉપરાંત સેવા કરવાની ઉત્કૃષ્ટતા પણ પ્રગટ થાય છે. રાષ્ટ્રદેશનો ઉપયોગ, વાક્યરચના, લિંગ તથા વચન, રૂઢિપ્રયોગો તથા કહેવતો છંદ અનેક બાબતોમાં બહુમતી પણ કેવી ભૂલો કરે છે, એ ગુજરાતીના વિચક્ષણ વાચક પણ બાંધે છે. લેખકે મોટા હિંદી લેખકોનાં નામ આખ્યા વગર, પણ તેમનાં લખાણમાંથી દર્શાવે છે. ભૂલો, ભૂલો થવાનાં સ્થાન તારતી કાઢી ને વ્યવસ્થિત પ્રકરણવાર તે રમૂ કર્યાં છે. આટું કામ કોઈ અધિકારી. અભ્યાસીએ ગુજરાતી મટિ પણ કરવું નહિએ એ કહેવા, આ હિંદી ગ્રામીણ છતાં, તે વિષે અન્હી નોંધ લીધો છે. લેખકે છાપાની બાધા પર તો ખાસ પ્રકરણ લખ્યું છે. તે બાધાનો ધરો નથી, ધણી છાયા અંગ્રેજીમાં મળતા હેવાથી થરથી મતા અનુવાદમાં તે પરબાધાની રહી નય છે, અને યોધી મોટા બુદ્ધિમંતો એ કે, તે બાધાનાં આપણે ત્યાં વિચિત્ર લાગતા પ્રયોગો ને વાક્યરચનાઓ તેમાં ધરો છે, — આમ ફરિયાદ કરે છે. આ કુખ ગુજરાતીએ પણ છે જ. તે બધા વિષે ચેતવણીરૂપ મંથ ગુજરાતીમાં પણ કોઈ અભ્યાસીએ તૈયાર કરવા વખત હવે આવી ગયો છે. કોલેજના કોઈ ગુજરાતી અધ્યાપક કે વિદ્યાર્થીનું આ કામ ગણાય. એ કોઈ કપાસો ?

મ.

માસિક વિવેચન

વચગાળાની રાષ્ટ્રીય સરકાર

બ્રિટિશ કમિનિયેટ મિસને હવે ચેતાવને વિષે અત્યંત રાખવાપણું રહેવા લાગુ નથી. ઑગસ્ટ માસની રાજ્યાત્મક વાદસૂચક લોર્ડ વેવેલે નહેર ક્યું ? કે, જે કોન્ગ્રેસના પ્રમુખ પં. જવાહરલાલજીને વિનંતી કરી છે કે, હિંદની વચગાળાની સરકાર રચવામાં એ અને મદદ કરે. કાર્યવાહક સમિતિની સંમતિથી પારિલક્ષ્યે આ કારે જવાબદારી લેવા હા પાડી, અને તેના વતી એ શ્રી. ઝીણાને મુખ્યમાં મળ્યા. એનું કળ, સોના ધાર્યાં પ્રમાણે, મીટું જ આવ્યું. છતાં એ મુલાકાતે, કારે શાણુપણ અને સાચી જવાબ-દારીદારી રાષ્ટ્રીયતા ક્યાં રહેલી છે, એ બતાવ્યું છે.

ઝીણાસાહેબે સરકાર રચવામાં કશી મદદ કરવાની કે સહકાર આપવાની ધરોને ના પાડ્યા પછી, કોંગ્રેસને માથે જવાબદારી વળી પાછી વધી અર્થઃ લીજના વિરોધમાં પણ તેણે સરકાર રચવી ? કિન્તર ઉધારો હોતો. કોન્ગ્રેસ ના પાડે તો એનો આખો ઇતિહાસ જ ભૂંસી નાંખી નતે દેવાણું કાઢવું ગણાય. દેશની આખી પ્રબલ નામે ઈ. સ. ૧૮૮૫માં કામ ઉપાડ્યા પછી, આજે તેની પશ્ચાદ્ધતિ-કળે તે કમનગર ? શું કામ ? એટલે

તા. ૨૪-૮-૧૯૧૧ના રોજ પારિલક્ષ્યે રાષ્ટ્રીય સરકારના સભ્યોમાં ૧૨ નામ આપ્યાં તે નહેર થયાં. વધુ બે નામે હવે પછી નહેર કરવા પર રાખ્યાં છે. આ નામોમાં મુસ્લિમો પણ છે. અને તેમનું પ્રમાણ લીગે જે એક વાર કયલેલું તે જ (૬ કોંગ્રેસી, ૫ લીગી, ૩ લઘુમતી) રાખ્યું છે. માત્ર લીગ જે ન આવે, તો દેશની આમિશ્રય રોકાઈ ન રહી શકે, એ સાફ થયું છે. વડાપ્રધાન એટલીએ પાલમેન્ટમાં આ, ભાવનાં ઉચ્ચારેલાં વેણ આ રીતે સાચાં પાડી દેખાડવામાં આવ્યાં છે પરિણામે, કોંગ્રેસને સ્થાપકોએ અને તેના અનેક સેવકોએ પણ કદાચ નહિ કહી દોષ એવી ઘટના બની છે : રાષ્ટ્રના સાચા પ્રતિનિધિ તરીકે કોંગ્રેસ દેશની હકમત સંભાળી લે છે, અને તેના નામને શોભાવે એવા, સર્વના વિશ્વાસને પાત્ર એવા, સુનંદા સેવકો આજે દેશની વચગાળાની રાષ્ટ્રીય સરકાર સંભાળતા થઈ ગયા છે.

વચગાળા સાનો ?

ગુજરાતીમાં કેટલાક ‘ઉદરીમ’નું બાધાતર ‘કામ-ચલાઈ’ કરે છે, એ જોઈ અને ભ્રામક પણ છે. આ સરકાર કામચલાઈ ‘એક્ટિવ’ નથી. એ હિંદની હકમત

ધરાયે છે; અને તેની સમયગર્યાદા બતાવવા તેને 'વચચાળાની' કહેવામાં આવી છે.

આ વચચાળા કઈ બે વસ્તુ વચ્ચેનો ? હપ્તર ઉપાદેશ છે :
નૂના જમાનાની ચર્ચા-વર્ણનરચના કરોજાણી (અને તેમાં
યુદ્ધકાળમાં તેનું કુલાવેલું સ્વરૂપ પણ આવી ગયું.)
સમિતિ એ એક; અને જંધારણુ-સખા યસસ્વી રીતે
પોતાનું કામ પાર પાડી, સ્વતંત્ર દિલ્હીનું નું બંધારણ
ધટે તે પ્રમાણે એ રાષ્ટ્રીય સરકાર બને, તે બીજી વસ્તુ.
આ બે વચ્ચેનો વચચાળો સંબાળવા માટે નૂની કારોબારી
કામ ન હઈ શકે. કૅબિનેટ મિશને આ વસ્તુ સ્વીકારી
હતી, અને હજુ હવે કે, કાનૂની રીતે અને તેમ જળાય
છતાં કામકાજ પૂરતી સ્વતંત્ર એવી રાષ્ટ્રીય દિલ્હી સરકાર
વચચાળા માટે રચવાનો મારો પાડી રાકાય, અને એ
કામ અગરે માથે છે. તે તેમણે હવે પૂરું કયું છે, અને
તેની રીત હોકાશાલી રાખી છે. એ અણધાર્યાં વિનયને
માટે દિલ્હી, અને કૅબિનેટ ખાસ કરીને, ગૌરવ ઘટી શકે છે.

આ એક દેવસંજોગ જ હોયજો નેહંએ. ગિરાને
નહેરુ કેટલે કે, ૧૯૩૧ મેની આગામી નહેરુસત સ્વીકાર-
માસમેળામાંથી એમો તેધાર હશે તેમની એક પ્રતિનિધિ-
સરકાર વચચાળા માટે નીમીડ્યું. મહાસભાએ તે નહેરુસત
સ્વીકારી, પરંતુ વચચાળા માટે ને રીતે સરકાર-રચના
મિશને વિચારી તેને (એટલે કે ૧૯૩૧ નૂનની બીજી
નહેરુસતને) તેણે નામંત્ર્ય કરી. લીગે બેડ વસ્તુ સ્વીકારી
અને માન્યું કે, હવે પોતે મુખ્ય બનીને વચચાળાની
સરકાર રચી શકશે. પરંતુ ગિરાને એને યાદ દેવશબ્દ્યું
કે, ૧૯૩૧ મેની નહેરુસત કૅબિનેટ સ્વીકારે છે, એટલે એને
સરકાર-રચના અંગે ટાળી ન રાકાય; તેથી અમે ફરી
પ્રયત્ન કરવા ઉપર આ કામ મુલતવી રાખીએ છીએ.

આમ કહી તેમો પાછા વિદાયત્વ ગયા ત્યાર બાદ
કેણ નજી શી ગરબડ કયાં કેમની થઈ કે, લીગે પોતાની
નીતિ ફેરવી અને બેડ નહેરુસતો ડાકસબો ! છતાં લોર્ડ
નેરેલે સરકાર-રચનાની ફરી વાત રાડ થઈ ત્યારે ઝીણા
સાહેબને બાનગી થત લખી 'પૂજ્ય'. તેમણે ધસીને ના
પાડી. એટલે બ્રિટિશ કૅબિનેટ પાસે એક જ રસ્તો રહ્યો—
તેમણે કૅબિનેટને પહું નેહંએ કે તે સરકાર રચવા તેધાર
છે કે કેમ.

આમ આખા દેશની પ્રતિનિધિ સંરચાને દેશનું
પ્રધાનમંડળ* રચવાની તક મળી, તેથી રાષ્ટ્રનું કામ આગળ
ગયું અને ખરેખર ભેતાં લીગને કશાય તુકસાન વચર.
આથી બીજી રીતે ભાગ્યે જ ઉકેલ નીકળત. તે ઉકેલ
દેવસંજોગ સરળ બન્યો, એ હિંદ પર હિંદુઓની કુલા ગણાય.

* આને 'કૅબિનેટ' કહેવું એવી સરકારી શબ્દના અગ્રણ્ય
આવી છે. અને બધા સભ્યો સહિયારો જવાબદારીએ એક મંડળએ
કામ કરશે, એમ પણ જણાવવામાં આવ્યું છે.

વચચાળાની સરકારનું પ્રતિનિધિત્વ

કેટલાક લોકોને એમ લાગે છે કે, મધ્યમાં વડી મહાસભા-
સરકાર ને રચાઈ તે રાષ્ટ્રની પ્રતિનિધિ છે ? સવાલના
મૂળમાં લીગના સભ્યો તેમાં નથી એ હકીકત રહેલી છે.
વાત તો સાચી છે કે, લીગ પક્ષના પ્રતિનિધિઓ એમાં
નથી. પરંતુ સુરિક્ષો તેમાં છે. અને દેશની બીજી
લઘુમતીઓ પણ છે. વળી મહાસભા લીગ પેટે કોમી સંરચા
નથી. દેશની એકમાત્ર અખિત રાષ્ટ્રીય સંરચા એ છે. અને
કોઈ દેશમાં કંઈ બધા જ પક્ષો ને બધા જ ધર્મો ને બધા જ
વાકાને રચાત આપતી સરકાર રચાઈ છે ? અથવા તો રચાઈ
શકે ? એટલે આ પ્રશ્નો વિચાર રાજકરણ-વિદ્યાનની
રીતે કરવો નેહંએ. તો જણાય છે કે, ડબ્લ્યુ.ડી.અમેરિકાની
સરકારોય આટલા બધા ટકા પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી નથી.
અર્થઢરો જમરો પક્ષ એટલી નેરો નથી. અને એ જ
વચ્ચેનો મેળ નેહંએ તો બેડની દિલ્હી હા અને ના નેહંલી
બુદી નથી ? છતાં ત્યાંની સરકાર રાષ્ટ્રીય છે જ ને ? વાત
એમ છે કે, કેટલાંય વારસોથી અંગ્રેજોએ કોમી વિખવાદી
નીતિ પોષીને આપણે ક્યા બેક્ટ માનસ કળવેલું છે, તેથી
આ ભતની સંકા બો છે. બાકી સાચું ભેતાં તો 'સૌખ્ય
લીલી'માં 'વેફર' (તા. ૧૮-૮-૪૬) લખે છે તે
સાચું છે કે, નૂની વિરુદ્ધ કારોબારી એ હિંદની
પ્રતિનિધિ સરકાર તરીકે જગતસરમાં મવાઈ શકાતી,
તો આ વિષે તો સવાલ જ રો છે ? અને તે કહે છે,

"કૅબિનેટ ને સરકાર રચશે તે સમગ્રોય અર્થમાં આખી

"મળની પૂર્વી પ્રતિનિધિ હશે, કેમ કે કૅબિનેટ આખી મળની
સંરચા છે. કોમી રીતે ભેતાં, રેક કામ અને લઘુમતીની તે
પ્રતિનિધિ હશે. માત્ર લીગ તેમાં નહિ હોય પણ દુનિયામાં
કયાંય એવા પાયા પર રચાયેલી એકે સરકાર નથી કે જેમાં
એકેએક બધે ને હરેક દિવ પ્રતિનિધિત્વ પામતું હોય; એટલે
કૅબિનેટ ને સરકાર રચશે તે આખી દુનિયાના યાદ પણ દેશની
સરકાર કરના વધારે પ્રતિનિધિ હશે."

કેવ મુસલમાનો જ હશે; તેમાંથી નહિ નહિ તોય
ત્રીલે બાજ તો લીગમાં નહિ હોય. બાકીના લઘુમતી
પક્ષો અને કોમી મહાસભા સાથે છે. એટલે કે, ૮૫ ટકા
નેહંજું પ્રતિનિધિત્વ તો મહાસભાનું થયું. અને પ્રોતવાર
નેહંએ તો ૧૧માંથી ૮ પ્રોતમાં તેની સરકાર છે;
પંબજમાં તેના સદકારથી સરકાર ચાલે છે. એટલે પણ
ઉપરના ટકાનો અંદાજ બોટા નથી કરતો

જંધારણુ-સખાની સત્તા

જંધારણુ-સખાની ચૂંટણી થતી હતી ત્યારથી એક ચર્ચા
ચાલે છે : આ સખાને કેલ સત્તા છે કે મર્યાદિત ? અને
એની પાછળ પીઠબળ શું છે ?

સવાલ ઉઠાવવા નેવો છે. ને એને કુલ સત્તા ન
હોય તો એમાં પડવામાં લાભ શો ? — એવો વાદ

કેટલાક સમાજવાદીઓએ ઉઠાડ્યો, અને એક કોન્ગ્રેસી પક્ષ તરીકે હોવા છતાં તેઓ એ સમાજમાં ન પડ્યા.

ન્યાય કે નર્મની જેમ બ્રિટન શરણે આવે અને આપણે બંધારણ-સભા બોલાવીએ, એવી તે આ સભા નથી, એ ઉપાડું છે. ગાળન પેઠે બ્રિટન શરણે નથી આવ્યું, પરંતુ તે તેની સામગ્રી આવ્યું છે એમ તે ખુબ જ નિશ્ચય છે એને એવી યપ્ત તે મારી જ છે. અને સામેથી જુઓ તો, અહિંસક સામન દ્વારા આપણે એને જે સમાજવાદ મામલો હતો કે, હિંદની હકુમત હિંદીઓને સોંપી તમે હવે સામાજિકશાસ્ત્રી થઈ પડ્યા. એ વસ્તુ તેમણે સ્વીકારી છે.

આમ બંધારણ-સભા એક સફળ ઐતિહાસિક પ્રયત્નનું પરિણામ છે, એમાં કોઈ ના કહી ન શકે. અર્થે એ સભાને પોતાના કામને માટે સ્વતંત્ર સત્તા અને મોકલાણ છે, એ પણ સ્પષ્ટ છે. એટલે તેની કલ સત્તા વિષે સવાલ ખૂબ ચર્ચાસ્પદ નથી. મોટી ચર્ચા ભરે છે, ન્યાં તમે તેનું પીઠબળ તપાસો છો ત્યાં. આ સભાનું પીઠબળ શું? એના કારણે અમલી શી રીતે બનશે? એ કસબોનો અમલ એ સભા કે કોણ શી રીતે કરાવશે?

એક રીતે ભેટાં એમ લાગે છે કે, બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ પોતાના વચનથી બંધાય છે કે, અમે તે સભાના કરાવેા. આણે વર્તવા બંધાયે છે એનું પીઠબળ છે. આ પાર્લામેન્ટનું પણ પીઠબળ કયું? તેની નીચે કામ તો વાઘસરીય અને તેનું હિંદી સરકારી વંત્ર. એટલે ન, નાકરશાહી, પોલીસ, લશ્કર છં.

પણ એ પૂરતો જવાબ નથી. એ બધું તો હતું, અથવા હવે નેહુ થવા ખાતે આવે છે. આ પરિવર્તનની જે ગતિ છે તે જ નહિ સમજાય, તો હિંદમાં શું ચાલે છે, એ પણ નહિ સમજી શકાય. કેમ કે, આપણે એક જાણ ક્રાંતિકાળમાં અત્યારે હોએ. અને ક્રાંતિનો વિચાર રિયલિટી રિયરતા છોડી ગતિની ચલતા ને તેના પછટા નેવાઈ મળે છે.

બંધારણ-સભા એક પ્રબળીય સંસ્થા છે. અત્યુક નિયમે છતાં, હિંદી પ્રબળ પ્રતિનિધિત્વ કે નાનકડું પ્રતિબિંબ તેમાં ઉતારવાનો સંકલ્પ છે. અનેક વરસોથી પોતાની સ્વતંત્રતા માટે લડી પ્રબળ નાયકો એના સભ્યો છે. પરદેશી સરકારે એ સભા સ્થાપા વિચાર્યું, તે કાંઈ દયાદાનમાં નહિ. હિંસક રીતે એ નાયકો લડવા હોય, તે કામ જુદી રીતે થાય. અહિંસક ઢબ આપણે હોવાથી, આપણે પરિવર્તન ભેડ પક્ષના કોણ નહિ અત્યુક પ્રકારના સહકારથી ન થઈ હોય એમ બને છે. દેશનેતાઓને તથા જાજ્ઞતાને બેઠને પોતાના કામને આમળ લેવાને માટે બંધારણ-સભા નેવી કાંઈક નેગપાઈ કરવી નેહી, એમ સ્પષ્ટ લાગે છે.

એટલે, સાચું ભેટાં, સભાનું પીઠબળ પ્રબળ અને તેને

વફાદાર સરકારો પાસે હવે સંતાયું છે. પ્રાંતીય તથા વડી બધી સરકારો જે બંધારણ-સભાને સફળ કરી આપે, તે તેમના હાથમાં આપોઆપ પીઠબળ ચાલ્યું જાય. તેથી જ વચગાળાની સરકાર અને બંધારણ-સભા એ જ અવિભાજ્ય વસ્તુઓ બનાય છે.

આમ પીઠબળ તે આજે સંક્રાન્તિ દશામાં છે. તે બ્રિટિશ હાથમાંથી સરકારને પ્રબળીય સરકારો પાસે જાય છે. તે જો બ્રિટિશ લોકોએ પાછું હાથ કરવું હોય તો ૧૮૫૭થી ચડિયાતી લશ્કરી જબરદસ્તી ફરી કરવી પડે; અને છતાં તે હાથ આવે એમ નહીં નહિ.

આથી પ્રબળીય એટલા, બહાદુરી, અને જવાબદારી-ભરી કાર્યવત્પરતા ખરું પીઠબળ છે. કાળજીથી જ એ દિવસે દિવસે વધે છે. તેમ તેમ અંગેજ હકુમત ઓસરે છે, અને આપણા પક્ષમાં પણ એકતા આવે છે. જેમ કે, શીષા સમજ્યા; સમાજવાદી સમજ્યા; બીજા પણ સમજશે જ. પણ જે ન જ સમજવા માગે તેમનું શું? એ સવાલનો જવાબ ઇતિહાસ-પુરુષ આપી શકે. ભારત-ભાગ્ય વિષાદા પરમેશ્વરને નેવાની એ વાત છે.

સત્ય કંઈક લાગે છે

દક્ષિણ આફ્રિકામાં આપણા દેશભાઈઓ પોતાના નામરિક હકો અને સ્વમત્તને માટે લડી રહ્યા છે, એ સૌ જાણે છે. ઉપરાંત ઢમણાં શોડાક દિવસ ઉપર ભાંતી રોનાની ખાણોમાં હડતાલ પડી, એ પણ ખબર આપી દેતા. તેને અંગે ત્યાંના લગભગ એક લાખ દેશી વતનીઓ હડતાલ ઉપર હતા. આ અંગે એક છાપામાં ખબર વાંચી તે પણ સાચે કહેવા નેવી છે. આ ખાણોના ખંધામાં ૪૦,૦૦૦ ગેરાઓ પડેલા છે અને ૩,૨૦,૦૦૦ આફ્રિકી મન્દીરો તેમણે રોક્યા છે. એટલે કે ગેરા : કાળા = ૧ : ૮ પ્રમાણ થયું. પણ તેમાંથી જે ઉત્પન્ન વહેંચાય છે તે અત્યુક આ પ્રમાણે છે : ગેરાઓને વાર્ષિક ૧૯૦ લાખ પાઉન્ડ મળે છે; આફ્રિકી મન્દીરોને કુલ ૧૩૦ લાખ પાઉન્ડ મળે છે !

આની સાથે હવે પેરીસ સુલેહ પરિપક્વતા ૨૪-૮-૪૬નો રોઈટરનો એક સંદેશો નેવા નેવા છે. પ્રયંજ હવેા દુશ્માનિયા સાથેની સંધિની કલમો વિચારવાનો ઓરોરેલિયમો રન્ન કયું? કે, લઘુમતીના હકો માટે સુલેહનામાના પ્રયત્નમાં સાફ લખાણ મૂકવું. તે અંગેની ચર્ચામાં એક પ્રતિનિધિએ લઘુમતીઓનો કેનો મેળ દોઈ રાકે તેના આદર્શ તરીકે ૬૦ આફ્રિકાનું નામ લીધું ! ચુકેનના પ્રતિનિધિએ જાણા થઈને આમાં વધો જતાઓ કે, લાજલી સારી નથી, કેમ કે જુઓ દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની અત્યારે દશા છે તે. અલબત્ત, ૬૦ આજના પ્રતિનિધિએ તરત સામે સવાલ ઉઠાવ્યો કે, આ અંગે સંયુક્ત રાષ્ટ્રમંડળમાં ચર્ચા થવાની છે, તેથી અહીં તેની ચર્ચા ત્યાર બાદ નીકળે તો સાદું; નહિ તો આમ

સામસામે ખૂણમાં કાઢવામાં પડીશું તો પાર નહિ આવે. આ યુક્તિએ દામ દીધું, ને સવાલ બીજે મુકાબા, ને દં આપના પ્રતિનિધિએ માન્યું હશે કે, એણે ચેતના દેશનું માન સાચવ્યું. રાજકાળના તખ્તા ઉપર સામાન્ય રાષ્ટ્રો ને ભાવના અર્થે જુદા થાય છે. અરુદ્ધ. અહીં સવાલ એ થાય છે કે, આદર્શ તરીકે દં આપનો દાખલો આપનાર પેઢો કે માણસ હતો, તેણે સા ચરથી એમ કહ્યું હશે ? એને હિંદીઓની તથા આફ્રિકી વતનીઓની દં આંખમાં જે વલે થાય છે, તે તો ખબર હોય ન. છતાં તેણે શું ભેળવે કહ્યું હશે ? અહીં આગળ એક ન અનુમાન પર જનું ભેળવે કે, તેણે દં આંખની જુદી જુદી ગોરી પરજો (જે બિનગોરીઓ સામે આજે એક ઘંટને વતે છે) તેમનો જે સમવર્ણી અને હોણી ગેળ આજે છે, એ કહેવા હજીયું હશે. સાચે ન, ચોરાઓની રંગદેશદહિ તેમની ચામડી નીચે, જેડ જુલિ અને હૃદયમાં પણ ભેટતી ગઈ છે કે શું ? ભૂતિ અને રંગ પર નાચીનું હિંદવરી રાન્ય હજી તેનો નારા ફરીને રખે માનવા કે એ વસ્તુ ટળી છે. આજ એ દં આફ્રિકામાં ને રમદસ નેના શાણા ગણાતા રાજપુરુષના રાન્યની નીતિ બન્યું છે.

રશિયામાં પણ આમ ન !

સામાન્યતા પ્રચારની રાજ્યતાના ફસકારમાં—૧૯૨૦-
'૩૦ દરમિયાન—એક વાવ બહુ કહેવાતી કે, હવાપાણી પેટે અત્યવસ અને આરાગ ને દુષ્ટથી મળતાં (યશોવત્સો દ્રોણ) કરી દો, તો ચોરી, નહીં, ઉતરવળી, કઠાર્થ, અપ્રામાણિકતા હં શુના આપોઆપ મરી નહી. પરંતુ, એ સિદ્ધ ન ધઈ શક્યું. અને યુદ્ધ બાર અત્યારે રશિયામાં પણ સેવાનનો આ પરિવાર ફાંચો લાગે છે. તા. ૨૫-૮-૪૬નો મોરોચી પેઈદરનો તાર છે કે, લાંચની બહી ખૂબ વધી છે. તેમાં ચોરા અમલદારો સંહારવાયા છે. રશિયન છાપાં સામાન્યપણે શુના અને કોર્ટના ફેસ નથી આપતાં, તે હવે આપવા લાગ્યાં છે. કેવા શુના થયા છે તેનો પ્રકાર પણ તે કહે છે : બોનસ મળે તે સાડુ કારખાનાના ઉપરીઓ ઉપજના વધારીને મોટા આંકડા આપે છે; રહેવાને માટે ધર નહીં કરી આપનારા તથા રેલ્વે રીમર ઇન્ડી ટિકિટ કાઢનારા અમલદારો લાંચ લઈ કે નહીં ખાતમી બરી કામ કરતા પકડાયા છે; ટ્રેક્ટર વગેરે ખેતીનાં ઓલરો બનાવનાર કારખાનાં હલકો માલ તૈયાર કરતાં પકડાયાં છે. આ સહા શાળાઓ અને યુનિવર્સિટીઓ, કારખાનાં અને ખાણો, લશ્કર અને નોકાસેના, બધે ફેલાયો છે.

એટલે, મતુધ્યસ્વભાવ બધે ન સરચો વતે છે. સરકાર-માલગી કરવી એટલે નોકરરાહીને પ્રબ્ધ ચોંપી દેવી. અને એક ધુરોપીય વિચારકે કહ્યું છે એમ, એ રાન્યપદ્ધતિ તો એનેનર-પદ્ધતિ યઈ. આખી પ્રબ્ધ આખ

દેશરૂપી કારખાનાની મનુર છે ને રાજકર્તા અમલદાર તેના રોકિયા છે. એટલે, અતે બાર માનવસુધાર પર મૂકીને ચાલું ભેળવે. પરિસ્થિતિ પર નથી ભાર રાખ્યે નહિ આવે. દેશના ધધારોજમાર અને નોકરીચાકરી પણ કેળવણી ન છે એમ સમજીને, દેશનું આજુ ટંત્ર કેળવણીના એકમાત્ર માનવકેન્દ્રની આસપાસ ગોઠવું ભેળવે. સરકારના દરેક પગલાનું પરિણામ પ્રબ્ધની નીતિ અને જુલિ પર શું પડશે એ પ્રથમ ભેળવે કાઢીને ન રાજકર્તાએ દરેક ક્ષેત્રનું પગલું ભરતું ભેળવે. નરી વહીવટી હિંમત અતે ગેરવહીવટ ન આણી ચૂકે છે, અને પ્રબ્ધની નીતિને ઉતારે છે એ જુલું. નહિ કે નહ વસ્તુઓ ને તેમનાથી સધાતી સવડ, પણ ચેતન મતુધ્ય ન આપે સમાજનું સાચું ધારણ છે. સાચું રાજકારણ મતુધ્યને ઉત્તર કરવાનું છે, અને જે તે કરી નહીં છે તે સાચો રાજપુરુષ છે. એને સાડુ, માનવતાવાદ — નહિ કે નહ પરિસ્થિતિવાદ — સાચો ફિલસૂફી છે.

સામયિકો ને છાપાંનું શું ?

એક વાચક બધા અંકની યુસ્તકો જરના વેચાણવેરાની નેધે પરથી પડે છે કે, શાળાપંથોમાં સામયિકો વિષે શું ? તે પણ વેરાપાત્ર છે.

સંસ્કૃત નેધમાં 'પુસ્તકો' લખ્યાં હતાં, પરંતુ તેમાં બાવ તો જ્ઞાનવૃદ્ધિનાં સાધનોરૂપ સામયિકો અને છાપાં પણ લેવાનો હતો ન. એમને પણ એ નેધે લાગુ પડે છે.

પરંતુ એક વાત આ બે વિષે ખાસ કહેવાની બીજી છે ખરી : આ છાપાં નહેરુખજરો ધૂમ લે છે, — નેકે ચોપડીઓવાળા પણ સહેલો નેકો હાંસલ કરવા માટે એ અનિષ્ટ નાદે ચળા છે. પરંતુ છાપાં તો એ વગર જીવી ન શકે. આને લઈને ચોપડીઓ અને નહેરુસાહ્ય છાપાં વચ્ચે કાંઈ ફરક કરવો પડે ખરી ?

વેચાણવેરો ઉધરાવવાનો રસ્તો અને તેનો બાર કેમ કોના ઉપર નાંખવો એ, — આ બધું હજી વિચારણું લાગે છે. એમ હોય તો, આજે જ્ઞાનનાં સાધનરૂપ બની ગયેલો, કારખાનાનો આ બધો માલ વેરા-પાત્ર બનવા વિષે યથોત્તર વિચાર યરો, એવી બારા છે.

મુંબઈ સરકારની શિક્ષણ ચોળના

મુંબઈ સરકારે આખા શિક્ષણક્ષેત્રને અંગ્રેજી ચોળનાની ચોળનારો સાર બહાર પાડ્યો છે. સારી વાત છે કે, પ્રાથમિક શિક્ષણને એ બધામાં પહેલાઈ (Priority) અળનાર છે, અને ૧૦-૧૨ વર્ષનાં આખા હલાકામાં તેને ફરજિયાત દાખલ કરવા ધારે છે. પ્રાથમિક શિક્ષણને મફત અને ફરજિયાત કરતું એ વરસોથી અપણે રાખી પોકાર બની ગયો છે; એટલે એમ તેમ કરીને તેને પોકાર માટે દરેક ચોળનાકાર તરફ દેખાડવા વરસ રખે ખરી બાકી ખરું ભેળાં એ શિક્ષણ હારા.

શું, એ નેવાની જરૂર પડેલી ગણાય. કેમ કે આજે પ્રાથમિક શિક્ષણ સાવ ઊંચી ગયું છે.

આ બાબતમાં પણ સરકાર ભ્રમત છે. એને સારુ ખાયાની કેળવણીને તે આજણ લેવા ગાંઝે છે. અને તેની જ સાથે પ્રૌદશિકશાળના પ્રયોગનેય સંલગ્ન કરવા પારે છે. ખુસ્તકાલવ્યવસ્થિત અંગે ૧૯૩૬માં આદેશમાં કામનો તાર પણ પાછો ચાંધી લેવા પારે છે. એમ જ માધ્યમિક તથા ઉચ્ચ શિક્ષણમાં પણ જરૂરી વિચાર કરવા પડશે, એમ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. પ્રાદેશિક વિદ્યાપીઠો સ્થાપવા અંગે પણ તત્પરતા બતાવી છે, અને પૂના યુનિવર્સિટીનું કામ બનતી વસાયે દાખા ધરવા જણાવે છે. તેહજી, હુન્નરકલોચ, કળા, વ્યાયામ ઇત્યાદિ વિશેષ દેખવણીનોય વિચાર થયો છે.

આમાં એક વધુ સૂચનવા જેવું છે તે બજારની ફેલ્ડવળી. આને હવે સરકારે પોતાના શિક્ષણવ્યવસ્થા વ્યવસ્થિત સ્થાન આપવું જોઈએ. બધા પ્રકારનાં અપંગ — અંધાંધળાં, બહેરાં-મૂંઝાં — ની વસ્તી પ્રમાણે પૂરી જોગવાઈ થવી જોઈએ. આ કામ હવે ચૂકવું ન જોઈએ.

આમ થોળાનામાં ઉલ્લેખ તો બધી વાતોનો થયો છે. પણ શું કાપી અને કેમ સારુ થશે, એ હવે નેવાવું રહે છે. આ અંગે એક વસ્તુ સરકારી થાકીમાં બહાર પડી છે તે ખાસ નોંધપાત્ર છે. એ છે મેટ્રિકની પરીક્ષાની નીતિ.

સરકારી થાકીમાંથી એ બાજુ જોવા ઠીક પડશે : “યુનિવર્સિટીનું અર્જુ કામ ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધન માટે સંપત્ત કરવાનું છે. સરકારી અને બીજી નોકરીઓ બોલાનારાને પ્રમાણપત્રો આપવાને માટે મુખ્યત્વે પરીક્ષા લઈ ખાનાઈ મંડળ તે બની બંધ એ હજ નથી મેટ્રિકની પરીક્ષા, અર્જુ નેતાં, યુનિવર્સિટીની પ્રવેશ-પરીક્ષા હોવી જોઈએ. બહુ વહેલી જુમરે — ૧૭ કે ૧૮ વરસની કન્યા જુમરે છોકરા યુનિવર્સિટીના પ્રાજલ થાય એ અનિષ્ટ છે; એ જુમરે તે યુનિવર્સિટીમાં અપાતાં બાલજીનો પૂરો વાજ ન જુઠાવી શકે; કે અધરા વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતોનો બદોબર મર્મ સમજ પણ ન શકે. આ કામના બાબમાંથી યુનિવર્સિટીને બચાવી લેવા વિષે તથા સરકારી નોકરીના જોગવાઈને માટે પોતે પરીક્ષા થોળવા બાબતમાં સરકાર વિચાર કરી રહી છે. . . . અને આ આગો પ્રશ્ન તે યુનિવર્સિટી જેઠે મસલત કરી વપાસી રહી છે.”

મેટ્રિક જ નહિ, પણ ઉપરના નોકરી માટેની પરીક્ષાઓ પણ સરકારે લેવી જોઈએ. જેથી બી. એ ઇંગ્લેન્ડના કેવળ નોકરી સારુ ન થઈ બંધ. તો યુનિવર્સિટીને સુધરવામાં પણ સરકાર સારી સક્રિય મદદ કરશે. તો તેને આબોના મોહ અને હોબના બંધનમાંથી તો છૂટી કરાશે જ. એવા સુધારાને માટે આ પ્રારંભની જરૂર છે.

શાળાઓમાં હિંદુસ્તાનીનું શિક્ષણ

૧૯૩૭-૩૮ માં ઈંગ્લેન્ડની પ્રથમ મંડળે આપણા શિક્ષણવ્યવસ્થામાં આ વિષય દાખલ કર્યો. તેમના ગવા બાદ, પ્રથમ-ચક્રવર્તીનાં ધણાં કામો પેટે આ કામ પણ ઉપેક્ષા અને અવગણના ખાતે પડી ગયું. અને એની નીતિમાંય થોળાથોળ થઈ. (જુઓ એ બાબતમાં “હરિબળઅધુ” વા. ૮-૬-૪૬માં ગાંધીજીનો લેખ.) તેને હવે પાછું સરાહે ચડાવવું જોઈએ. પ્રથમમાં પણ. તે વરસોમાં, રાષ્ટ્રભાષાની નીતિ (૧૯૪૪ બાદ) એની રૂપરૂ થઈ છે તેવી થઈ નહોતી. જોકે, સરકારે તેની વ્યાખ્યા તો એ જ અપનાવી હતી કે, બે લિપિમાં લખાવી અને સાદી સરળ હિંદી તથા ઉર્દૂના સુલભ સુમેળરૂપ ને ઉત્તર હિંદી આમ બોલી હિંદુસ્તાની, તે રાષ્ટ્રભાષા છે. છતાં પ્રત્યક્ષ કામમાં તો નેગ તેમ હાઈક નામનું કરવા જેટલું જ થયું ‘હર્ગ’. બંને લિપિ બાબત રૂપરૂપતા ન થઈ; હિંદી શીલી અને સાહિત્ય ઉપર ભાર દેવી સંમિતનની પરીક્ષાઓ માન્ય થઈ; અને સરકારે આગેવાની કરીને બરવા નેવાં પગલાં છતાં તે બારીક ન ચક્રવર્તી. હવે પાછી પ્રબળીય સરકાર આવી છે અને અંધમાં પાછું છે. ત્યારે આ અધૂરો તાંત્રી પણ સાંધીને આગળ ચાલવું જોઈએ. તેમાં મીથેના સુરત મંડળના કરાવે જરૂર મદદરૂપ થશે ને તે વહેવારુ બની શકે એવા છે.

“(૧) હિંદુસ્તાની પ્રચાર મંડળની કાર્યવાહક સમિતિની આ સભા કરાવે છે કે, યુનિવર્સિટીમાં પ્રથમિક તેમ જ માધ્યમિક શાળાઓમાં આજે જે પોતે હિંદુસ્તાની શીખવાય છે તે તદ્દન અસંતોષકારક છે. હિંદુસ્તાનીના શિક્ષણ પરતે શાળાના સંચાલકો નેઈવે તેટલું ધ્યાન આપતા નથી. એ વસ્તુ દૂર કરવા માટે હિંદુસ્તાનીના વિષયની બીજા વિષય જેટલી જ કિંમત અંકલ્ય એટલા માટે એની વાર્ષિક પરીક્ષા લેવી અને તે પરીક્ષામાં ખાસ થવા માટે એ વિષયને બીજા વિષયોની જેમ ગણવો.

(૨) હિંદુસ્તાની પ્રચાર મંડળની કાર્યવાહક સમિતિની આ સભા કરાવે છે કે, યુનિવર્સિટી સરકાર તરફથી લેવાતી પ્રાથમિક સાબરજી પરીક્ષાના વિષયો પૈકી હિંદુસ્તાનીને સ્થાન આપવું જોઈએ.

(૩) હિંદુસ્તાની પ્રચાર મંડળની કાર્યવાહક સમિતિની આ સભા કરાવે છે કે, હિંદુસ્તાનીના પ્રચાર સારી રીતે થઈ શકે અને શાળાઓને હિંદુસ્તાની શીખવી શકે તેવા તાલીમ પગેલા શિક્ષકો મળે એ હેતુ ધ્યાનમાં રાખી હિંદુસ્તાની માટે મેટ્રિક શહેરોમાં બોર્ડ તાલીમ કેન્દ્રો શરૂ કરવા અથવા બીજા મંથેના સાર કરે તો તેમને જરૂરી મદદ કરવી.

(૪) હિંદુસ્તાની શૈક્ષણિક કોઈએ નહીં, લેવું જોઈએ. એ વસ્તુ ધ્યાનમાં લેતાં યુનિવર્સિટી વિદ્યાપીઠો મેટ્રિકના અભ્યાસક્રમમાં હિંદુસ્તાનીને સ્થાન આપવું જોઈએ અને તે પ્રબળ માધ્યમિક શાળાઓમાં હિંદુસ્તાની ૪ થી ૭ માર્ગોમાં ચાલુ રહે એવા અભ્યાસક્રમ ઉપજાવવી ખાતાએ તૈયાર કરી લખાવ કરાવે જોઈએ.”

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૫-અંક ૧૦]

અમદાવાદ

[ઓક્ટોબર, ૧૯૪૬]

ઇસ્લામ વિં કો મવાદ

[એક પત્ર]

પ્રિય બાઈ મુ'હરરાલજી — સલામ.

આપનો પ્રેમાળ પત્ર મળ્યો. . . . 'હિંદુસ્તાની કલ્પર સોસાયટી' તરફથી આપ 'નવા હિંદ' નામનું માસિક કાઢવાના છે એ જાણીને વધારે આનંદ થયો. . . . લેખકોને આપે એ જાણતો સૂચનો છે એ પણ મેં વાંચી. અને એને હિંદુમુસલમાન બંને પોતાની માવજત કહે છે એવા આ કમનસીબ દેશમાં આજકાલ સૌથી વધારે કઈ વસ્તુની જરૂર છે, એ વિષે થોડો વિચાર પણ કર્યો. પચાસ વરસ પહેલાંનો જમાનો પણ નજર સામે છે. એ દિવસો પણ યાદ છે, જ્યારે હિંદુમુસલમાન પરસ્પર ભાઈચોની પેટે વર્તતા. ક્યારેક લડી પણ પડતા તો ભાઈચોની પેટે લડતા. કોઈ અણબનાવ કે અડધાની અસર પાંચદસ દિવસથી વધારે રહેતી નહિ. આમંદમાં તો આજે પણ લોકો એકબીજાને કાકા મામા વગેરે સગાઈ સંબંધનાં નામે ઓલાવે છે. પણ આજથી પચાસ વરસ પહેલાં તો સહેરામાં પણ આમ જ હતું. અને વિચાર આવે છે કે, આ વાતાવરણ કેમ બગડ્યું? જોવા-જોતામાં આણું મોટું પરિવર્તન કેવી રીતે થઈ ગયું? શું પચાસ વરસ પહેલાંના મુસલમાન મુસલમાન નહોતા, કે હિંદુઓ હિંદુ નહોતા? હું સમજી શકું છું કે વરસોમાં સ્પર્શરિપર્શ, પૂળપાક વગેરે આજથી વધારે હતા. મુસલમાનોમાં નમાજ, રોઝ તથા કુરાન પઢવાનું આજ કરતાં વધારે હતું. એટલે એમ તો ન કહી શકાય કે, ધર્મની આજતમાં થયેલા કોઈ ફેરફારને કારણે હિંદુ-મુસલમાનો પહેલાં કરતાં વધારે વિખૂટા પડ્યા છે. સર એકદમ અહગદ મુસલમાનોના મોઝા નેતા તથા હિતચિંતક મનાય છે. તેઓ પોતાની જાતને હિંદુ કહેતા ડરતા નહોતા. નેમની પેલી હકિત પણ પ્રખ્યાત છે કે, હિંદને નવવધૂ માનો તો હિંદુમુસલમાન તેની બે આંખો છે; બેમાંથી એક આંખ, બીજી તો તે કદરવી યંત્ર જરો. આ હકિત પરથી એ પણ વિચારવા જેવું છે કે, બંને આંખો એક જ તરફ ન જુએ તો એ બોડ જણાય છે અને એવી

રીતે જોનાર માણસ બહુ કહેવાય છે. આને માવજતમાં સંતાન હિંદુ ને મુસલમાન જુદી જુદી દિશામાં જુએ છે અને થોડાક લોકોને ખાદ કરતાં આ બાડાપણું થોડેવળે અંશે સૌમાં જણાય છે. આ વસ્તુએ આખી હિન્દી પ્રભને કલંક લગાડ્યું છે. અને હવે તો વાત એટલે સુધી પહોંચી છે કે, મુસલમાનોમાં એક પક્ષ એવો નીકળ્યો છે કે જે પોતાને હિન્દી પ્રભ પણ નથી માનવો, એટલું જ નહિ, હિંદુમુસલમાન બે જુદી જુદી પ્રભઓ છે એમ પણ કહેવામાં આવે છે! આટલું લખ્યું ત્યાં વિચાર આવ્યો કે, આ વિષે જ પહેલો લેખ કેમ ન લખ્યું? અમારા હિન્દુ ભાઈઓ તો નથી કહેતા કે હિન્દુ મુસ્લિમ બે જુદી જુદી પ્રભઓ છે. મુસલમાનોનો એક પક્ષ એમ કહે છે, એટલે તેમને સમજવવાને માટે જ આ લખ્યું છે.

'કોમ' શબ્દ કુરાન સરીફમાં ઘણી જગ્યાએ વપરાયો છે — કયાંક 'પંથના અર્થ'માં, કયાંક 'વંશના અર્થ'માં ને કયાંક પક્ષના અર્થ'માં. કોમનો અર્થ 'અંગેજીમાં 'નેશન' કરવામાં આવ્યો છે. અને નેશન એટલે ભૌગોલિક રીતે એક મુલકમાં વસનારા અને એક રાજમાં રહેવા રાજ હોય તે લોકો. કુરાને પણ કોમ શબ્દ આ જ અર્થમાં વાપર્યો છે. એને રાજદારી કે મુલકી અર્થ કહેવો જોઈએ. 'નેશન' શબ્દ એ જ અર્થમાં વપરાય છે. આ અર્થમાં, એક દેશમાં રહેનારાને, પછી તે ગમે તે ધર્મના હોય, કુરાનમાં એક જ પ્રભ માનવામાં આવ્યા છે. અને કુરાનમાં 'કોમ' શબ્દ જ્યાં રાજદારી કે મુલકી અર્થમાં વપરાયો છે, ત્યાં ધર્મ સાથે તેને કશો સંબંધ નથી. દાખલા તરીકે, કુરાન સરીફમાં કહ્યું છે કે, અમે દરેક કોમમાં ઉપદેશક મોકલ્યો છે. આ ઉપદેશકને અરબીમાં ફેઝખર ને સરસૂતમાં અવતાર કહી શકાય. આ ઉપદેશકો-એ પોતપોતાની કોમને ઉપદેશ આપ્યો પણ જુદું થોડા લોકોએ તેમની વાત માની. 'માનવું' કે 'તસલીમ-કબૂલ કરવું' તેને 'ઇસ્લામ' કહેવામાં આવે છે. આથી જ મુસલમાનો એવો ફાવે કરે છે કે, ઇસ્લામ કોઈ નવો

ધર્મ' નથી. દુનિયામાં માણસનો વસવાટ થયો ત્યારથી તેને ઉપદેશ આપવા રજૂ છે અત્યાર થતા રહ્યા; અને તેમણે એ જ એક વસ્તુ શીખવી કે, ખુદા એક છે અને બધાં કામ કરવાથી માણસ આ દુનિયામાં તથા ત્યાર પછી આવનાર જીવનમાં પણ બધો જાની શકે છે. આ ઉપદેશ જેમણે માન્યો તેમને મુસલમાન, ને ન માન્યો તેમને કાફર કહેવામાં આવતા. 'કોમ' શબ્દ મુસલમાન અને કાફર બંને માટે વપરાતો હતો. આનાં અનેક કલાકરણો કરાન શરીફમાં છે. દાખલા તરીકે, ખુદા ફરમાવે છે કે, અમે અમુક પેઢીઓને તેની કોમને ઉપદેશ કરવા મોકલ્યો, તે પેઢીઓ સમજાવ્યા છતાં તેની કોમ ને માન્યું, ને તેણે સમજાવ્યા કશું કે, — હે મારી કોમના લોકો, ખુદાને છન્દાર ન કરો. આપણા પેઢીઓ સાહેબને પણ એવી જ આજ્ઞા થઈ અને તેમની કોમ ને માન્યું ત્યારે તેમને આજ્ઞા થઈ કે, ન માનનારાઓને કહી દો કે, હે મારી કોમના લોકો, તમે તમારે રસ્તે ચાલો, હું મારે રસ્તે ચાલું છું; થોડા દિવસમા તમને ખબર પડશે કે, આણ સાચી રસ્તે છે. આપણા પેઢીઓ પણ 'કોમ' શબ્દ આ જ અર્થમાં વાપરે છે. દાખલા તરીકે, જ્યારે તેઓ મહીનામાં જઈને વસ્ત્રા અને ત્યાંના લોકોએ તેમને મહીનાના હાકેમ બતાવ્યા ત્યારે તેમણે અનેક ફરમાનો કાઢ્યાં અને દરેક ફરમાનમાં તેમણે સ્પષ્ટ કહ્યું કે, આપણે મહીનાવાળા બધે જામે તે ફંગ, વંશ કે ધર્મના દોષોએ પણ સૌ એક કોમ બીએ. એક ફરમાનમાં એટલે સુધી કહ્યું છે કે, માત્ર આ ફરમાન દુનિયાની ઢરતી છે ત્યાં સુધી કાયમ રહેશે અને તેની વિરુદ્ધ વર્તનાર મુસલમાન નહિ ગણાય, બલકે ખુદા અને તેના રજૂકરો દ્રોહ કરનાર નારાસિક ગણાશે. વાયક શહેરમાં જ્યારે તેમણે લોકોને ખુદાનો પેગામ સંભાળાવ્યો ને લોકોએ તે ન માન્યો એટલું જ નહિ પણ તેમને સ્થિર મારીને પાથવ કર્યા, ત્યારે તેમના સાથીઓએ પેઢીઓ સાહેબને આ કાફરાને શાપ આપવા કહ્યું. પણ પેઢીઓ સાહેબે ખુદાને આજ્ઞ કરી કે, હે પરવરદિગાર, મારી કોમના લોકોને સદ્દુષ્ટિ આપ, કેમ કે તેઓ સમજતા નથી. જો પેઢીઓ પોતાને ન માનનારાઓને બલકે પોતાના ફરમાનોને 'મારી કોમ' કહે છે, તો પેઢીઓને માનનારાઓ તેમને ન માનનારા દેશાધિપતિઓને જીતી કોમ કે પ્રભુ કહી શકે ખરા ? અને કહે તો પેઢીઓના કોલ પ્રમાણે તે ખુદા અને તેના પેઢીઓના દ્રોહી બનશે. પણ આજ્ઞાકાલે તો મુસલમાનો ખુદા અને પેઢીઓના આદર્શ પ્રમાણે મુસલમાન હોય કે ન હોય, તાજ્ઞદારી દિલ્લે પરદેશી સરકાર-સમક્ષ મુસલમાન ગણાય તો તે પૂરક મનાય છે.

મુસલમાનોના તેરસો વરસના ઇતિહાસ પરથી પણ એ જ સાબિત થાય છે કે, 'કોમ' શબ્દ ધર્મને બદલે

મુતબી અર્થમાં વપરાયો છે જેમકે દુનિયાભરના દરેક દેશના મુસલમાનો તે તે દેશના બીજા ધર્મવાળાઓની જેમ દેશના નામ પરથી ઓળખાય છે દાખલા તરીકે, ચીનવાસીઓ ચીના કહેવાય છે, બધે પછી તે મુસલમાન હોય કે બીજા ? ખ્રિસ્તી હોય. મિસરમાં રહેનારા, અને તે ધર્મના હોય તેરપણ, મિસરી કહેવાય છે. ઈંગ્લંડમાં રહેનાર અંગ્લેજ કહેવાય છે, બધે તેમનો ધર્મ જામે તે હોય. એક વખતે હિન્દી વજીર મિ. મોન્ટેગ્યુ અને વાઈસરોય લોર્ડ રીડિંગ બંને યહૂદી ધર્મના હતા પણ અંગ્લેજ હતા. આને ઈંગ્લંડમાં પણ લોકો મુસ્લિમ છે, પણ તેઓ અંગ્લેજ જ કહેવાય છે. એટલે તેમની કોમ અંગ્લેજ છે. અંગ્લેજ અને હિન્દીઓ એક પ્રભુ છે, અથવા અંગ્લેજ કે હિન્દીઓ બુદ્ધા ધર્મને કારણે જીતી પ્રભુ છે, એમ તો કોઈ કીવાનો માણસ જ કહી શકે. હવે વખતે મક્કામાં દરેક દેશના ને પ્રભાત મુસલમાનો બેગા મગે છે. તે સીને ધર્મ એક હોવા છતાં કોઈ હિન્દી કે હિન્દુ કહેવાય છે, તો કોઈ ચીની, ઈરાની કે મિસરી કહેવાય છે.

ઇસ્લામી દેશોમાં જ્યાં કંઈ હિન્દુસ્તાનના મુસલમાનો વસ્તા છે તે જગ્યા હિન્દુ મહોલ્લો કહેવાય છે. ખુદ મક્કામાં એક ટકરી, જેના પર હિન્દીઓએ મકાન બનાવ્યું છે, તે હજી પણ 'હિન્દુ' ટકરી કહેવાય છે. ઇસ્લામી દેશોની સીધી મોટી વિલાપીક મિસરમાં આવેલી છે, ત્યાં જે છાત્રાલયમાં રહીને હિન્દના મુસલમાનો બહુ છે, તેને 'હિન્દુ છાત્રાલય' કહે છે. અને તે ધર્મના હિન્દીઓ આખા પુરાપમાં 'હિન્દુ' કે 'હિન્દુ' કહેવાય છે. કરાન શરીફના આદેશ, અલ્લાના પેઢીઓની ઈજવણી કે તાલીમ, તથા મુસલમાનોના બલકે આખીયે દુનિયાના ઇતિહાસની આ સ્પષ્ટતા પછી પણ જો કોઈ કહે કે, હિન્દના હિન્દુ-મુસલમાન બે જીતી પ્રભુઓ છે, તો તે યા તો મતલબ માંડે છે અથવા કોઈકું પકાવેલું જાણે છે અને પોતાના ધર્મથી અજાત છે.

આ વખતે તો આટલું જ સ્વીકારશો. . . .
ઈશ્વરેચ્છા હશે તો બીજા વખતે આ ફટકૂટનાં કારણો પર પ્રકાશ પાડીશ.

જે બહુ સરળ ને સહેલી બાધામાં લખવાની શરિશ કરી છે છતાં જરૂર લાગે ત્યાં કોઈ શબ્દોનો અર્થ નોંધમાં આપવાનો આપને હક છે. એ વાંચીને હું પેતિ જ તેના પરથી બાધ અટકાવ કરીશ.

જમાલિસ્તાન,

આપનો બાઈ

અલ્લાખાદ, ૨૨-૫-૪૬ અબ્દુલ મલિક ખવાજા

('જવા હિન્દ'ના જુલાઈ અંકમાંથી)

હિંદુસ્તાની શિક્ષણની સરકારી નીતિ

[તેમાં સુધારા માટે સૂચના]

શિશુઓના ગયા અંકમાં એક નોંધમાં સુરત શહેર હિંદુસ્તાની પ્રચાર સમિતિના હરાવે આપ્યા હતા. માંધીજીએ ‘હરિજન’ માં લખેલી એક નોંધનો પણ ત્યાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો. સ્વરાજ સરકારે રાષ્ટ્રભાષાના શિક્ષણને અંગે શી નીતિ લેવી જોઈ એ, એ સવાલ હવે ગ્રાંથાલય આગળ આવતો જાય છે; અને પ્રશ્ન એ તથા તેની ચૂંટણી સરકારે આ કાયદાનો સૌને ફાવે એવા ઉકેલ આપીને જોઈએ.

ઉપરની નોંધ પ્રસિદ્ધ થઈ બાદ સુરત જિલ્લા હિંદુસ્તાની પ્રચાર સમિતિ નવસારી કુકારે તા. ૨૯-૫-૪૬ ના રોજ મળી હતી. તેણે સુરત શહેર સમિતિના ગયા અંકમાં આપેલા હરાવેને સંપૂર્ણ અનુમોદન આપ્યું છે; અને તે ઉપરાંત “મુંબઈ સરકારને નીચેની બે વધુ બાબતો તરફ લક્ષ આપવા આગ્રહ કરે છે :

(અ) સરકારી શાળાઓમાં હિંદુસ્તાની શીખવવામાં આવે છે તે સંબંધમાં જણાય છે કે, વિદ્યાર્થીઓને જાતરી તેમ જ ઉર્દૂ એ બંને લિપિ શીખવવાને આગ્રહ સભામાં આપ્યો નથી, પણ બેમાંથી તેને કોઈ લાભે તે એક લિપિ જ શીખવવાની જૂઠ્ઠા આપવામાં આવે છે. આ મંડળ સરકારના હાથ પર લાગે છે કે, બંને લિપિનું શિક્ષણ એ હિંદુસ્તાનીનું આવશ્યક અને અવિચાર્ય અંગ છે અને ને બંને લિપિનું શિક્ષણ ન હોય તો તે સંપૂર્ણપણે હિંદુસ્તાનીનું શિક્ષણ અસાધ્ય ન બન્યા, આ વિદિ સુધારી હઈ હિંદુસ્તાનીનું સાચું શિક્ષણ મળુ કરવાની સરકારને આગ્રહભરી વિનંતી છે . . .

(બા) શિક્ષકોના અધ્યાપન મંદિરોમાં બંને લિપિ યુગ હિંદુસ્તાનીનું શિક્ષણ એક ફરજિયાત વિષય બનેલી જોઈએ” અને સદરજ મંડળે લિપિના શિક્ષણ બાબતમાં એક નવાન આપવા યોગ્ય જણામણ સરકારને એ કહી છે કે,

“નાગરી લિપિ માનવજાતના પ્રાથમિક ત્રીજા ધોરણમાં શીખવી લેવાનું બુદ્ધા વળતરી આકર્ષ્ય આકર્ષ્ય હતું, તેનું પાલન આજકાલ શાળાઓમાં ફિલિંગ થઈ ગયું છે. તેથી તેના ઉપર વધારે લક્ષ આપાય એમ સરકારે કરવું જોઈએ”

મંડળને ખબર લાગતી નથી કે, સરકારી “મુદ્રેલેખ” અભ્યાસક્રમમાં, નાગરી કે આજકાલ લિપિ શીખવવાનું ને પડેલાં હતું, તે રદ કરવામાં આવ્યું છે. આ બારે બજ હવે સરકારે સુધારી લેવી જોઈ એ, ને એ લિપિશિક્ષણને પાછું રેખાન સુજાતી શાળામાં મળવું જોઈએ.

અને ઉર્દૂ લિપિ શીખવવા અંગે સદરજ મંડળે હરાવ એમ કહે છે કે, “પ્રાથમિક શાળાના છઠ્ઠા ધોરણથી સાતમા ધોરણમાં તે પૂરી કરી દેવી જોઈએ. અને

પ્રાથમિક શાળાઓના ધોરણ ત્રીજામાં તેનું શિક્ષણ શરૂ કરવું જોઈ એ, તે પહેલાં નહિ.”

આ હરાવોની માતલબ એ છે કે, મુંબઈ સરકારે આને એક જ લિપિ પસંદ કરી રાષ્ટ્રભાષા હિંદુસ્તાની શીખવવાનું મંદળ રાખ્યું છે તે અપૂરું છે; એક લિપિ દ્વારા એ કામ કરવું જોઈએ.

સવાલ એ છે કે, આ કામ કરવું શી રીતે ? મુંબઈ સરકાર માને છે કે, હિંદુસ્તાની બે લિપિમાં લખાતી ભાષા છે, માટે “એક લિપિમાં શીખવવા માટેની જોગવાઈ શાળાઓમાં કરવી જોઈએ.” (સરકારી એક યાદી તા. ૨૦-૬-૩૮ તારીખ) આથી જ હિંદુસ્તાની શિક્ષક યથા માનવારને માટે એક લિપિનું જ્ઞાન જરૂરી બનાવ્યું છે, પણ વિદ્યાર્થીઓને માટે તે ફરજિયાત બનાવ્યું નથી. આ મંડળ જણાવે છે કે, તે યોગ્ય નથી. અને તેથી શિક્ષણમાં તેને સ્થાન આપવા માટે હવે વધુ યોગ્ય છે તે જતાવે છે તેમાં નાગરી લિપિ અંગેની બુદ્ધી પ્રથા બંધ કરી ને પ્રત્યાપાતી પગલું સરકારે લીધું છે તે સુધારી લેવું જોઈએ. અને ઉર્દૂ લિપિ માટે તે એવા વિચાર રાખીને કહેવું લાભે છે કે, આને અંગ્રેજ લિપિ શીખવી પડે છે, માટે તે શીખવા બાદ ઉર્દૂ લિપિ રાખવા, જેથી તેના જોભવારી વિરોધીઓને કાંઈ કહેવાનું ન રહે. અંગ્રેજોના અસાધીય ભોલે આને કેવાં કેવાં અવળાં પગલાં ભરાવે છે, એના દાખલો આ કહેવાય. બાકી, ખરું જોતાં તો સરકારને એમ કહેવું જોઈએ કે, અંગ્રેજીનું સ્થાન હાથપા માટે ને વિચાર થયો છે તે ગ્રંથપદ અમલમાં આવ્યો; પ્રુપાયમ માટે ચોધારિયું શું જોવું ? અને માટે કરવું શું ? અરુર

પરંતુ પૂર્ણ રાષ્ટ્રભાષાના શિક્ષણને કેળવણી ખાતાએ અને રાષ્ટ્રીય સરકારે કેમ જોગવતું, એમાં મુખ્ય વિચાર કરવાને મુદો ઉપરના હરાવોથી થોડો જુદો પણ છે. તે મુદો માંધીજીએ તેમની દ્રષ્ટી નોંધમાં ઉઠાવ્યો છે. મુદો છે ઉર્દૂ, હિંદીના પક્ષકારોનું શું કરવું ? એક લિપિ વિષે લોકમત અમુક અનુચિતો છે તેનું શું ? ને લોકો એક લિપિ દ્વારા હિંદુસ્તાની શીખવા તૈયાર હોય, તો તે જોમ ઇતિહાસ, ભૂગોળ, સ્વભાષા, વગેરે માટે યાચ છે તેમ જ આ જરૂરી વિષયને સરકાર તરફ શિક્ષણમાં દાખલ કરે. પણ એવી સ્થિતિ ન હોય ત્યારે પણ કામ તો એ જ સાચે સાચું કરવું છે; તેને માટે શો રસ્તો લેવો ? સ્વરાજના કેળવણી—પ્રધાન પાસે સવાલ હોય તો આ છે.

હમણાં જ થોડા વખત ઉપર ક્યારેક હિંદુસ્તાની શિક્ષણ પરિપદમાં તેમણે કહ્યું કે, હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભા, વર્ધા, ની નીતિરીતિ એ ગારી નીતિ છે અને સરકાર પણ એને સ્વીકારે છે. પણ એ પ્રમાણે વાલવા માટે પડેવાડુ રસ્તા શો છે એ વિચારવાનો પ્રશ્ન છે.

આ પ્રશ્નનો વિચાર હવે મોટું કે મુલતવી રાખી શકાય એમ નથી, સરકારે હમણું બસું જ નેઈ એ, તે શું ?

મને લાગે છે કે, ચાહ સરકારી નીતિમાં થોડાક ફેર કરવા નેઈ એ. તે શો એ હું મર્ચામાં કિત્યાં વગર કલમવાર કહી નહીં :

(૧) સરકારની નીતિ ૧૯૩૮માં રાષ્ટ્રી સ્પષ્ટ થઈ છે કે, " સાધનામાનું શિક્ષણ આખરે ઇલાકાની બધી માન્ય શાળાઓમાં ફરજિયાત થશે, અને નાગરી ઉડું એક લિપિમાં તેને શીખવવા માટે જોગવાઈ કરવામાં આવશે "

(૨) આ નીતિમાં ફેર કરવાની કશી જરૂર નથી. આખરે સરકાર જે જગ્યાએ પડેયલા માગે છે ત્યાં જવા જાણે કશું પગલું બસું, એ આ મર્ચાનો મુદ્દો છે. અને એમાં સરકારે નવી નીતિ લેવી નેઈ એ. એ નીતિ એવી હોવી નેઈ એ કે જે આ ધ્યેય તરફ સચોટપણે લઈ જઈ શકે. આજે જે નીતિ છે તે એવી નથી. તે ટૂંકી પડી છે. તેનું કારણ મર્ચામાં આટલાઈ રહેવાની અહીં જરૂર નથી

(૩) ૧૯-૮-૩૯ની સરકારી યાદીમાં સ્પષ્ટ છે કે, " હિંદુસ્તાની એ સાધા હિંદી અને ઉડુંથી જુદી અને અલગ છે "

એટલે, હિંદી કે ઉડું જલ્દનાર માટેય એ જલ્દનારની ભાષા કે સૌથી ડર છે. ફરજિયાતમણીનો નિયમ રાખ્યા પછી એમને એમાંથી બાકાત રાખવામાં આર નીતિદેશ યાવ.

આજ નીતિમાં એ હોય છે.

(૪) તો શું એ ફરજિયાત કરવું ? મને લાગે છે કે, સરકારે આ કાઠી નાંખી મરજિયાત ધોરણ ઉપર જવું એ સરવાળે સાચું છે. તે વિષે તેણે આ પ્રમાણે કરવું નેઈ એ :—

(ક) સરકારમાન્ય શાળાઓમાં હિંદુસ્તાનીનું શિક્ષણ જમને નેઈ એ તેમને મળી શકે એવી જોગવાઈ રાખવી. જે તે લેવા છુટે તેણે પડું એક લિપિ દ્વારા શીખવું નેઈ એ.

(લ) આ માટે શાળાઓમાં થયેલ હિંદુસ્તાની શિક્ષકો પડોંચાડવા જોગવાઈ થવી નેઈ એ.

(મ) જેઓ બન્ને લિપિમાં હિંદુસ્તાનીની વિશેષ જાણતા ધરાવતા હોય તેમને શિક્ષણ તથા બીજા

ખાતામાં પડેલી પસંદગી મળવી નેઈ એ. સરકારે આ કરવું નેઈ એ.

(વ) વર્નાક્યુલર ફાઇનલ, મેટ્રિક છઠ્ઠી પરીક્ષાઓમાં એક લિપિથી હિંદુસ્તાનીનો વિષય રાખવામાં આવે. જેઓ તે લેવા માગે તે લે. પોતાની નીતિમાં એ વિશેષ જાણતાની સરકારે ઘટની કદર કરતી નેઈ એ. હતાં ઉપર ૫ માં બતાવી તે રીતે.

(જ) આ શિક્ષણ મુજરાતી શાળામાં પમા ધોરણથી અને અંગ્રેજી શાળામાં ૧૧મા ધોરણથી સાર કરવામાં આવે. જમને તેમાં જોગવાઈ હોય તે જોડાય.

(ઘ) અંગ્રેજી-હકાવવાને માટે તરત કામ શરૂ થવું નેઈ એ. નહિ તો હિંદુસ્તાનીનું આ કામ જ નહિ, કેળવણીની આખી પુનર્ધરનાનું માડું પોટકાઈ પડશે. આ પગલું બરવાની હિંમત કરવામાં કેળવણીની કાંતિ સંભાળેલી છે.

(ઝ) પ્રજામાં આ કામ કરવાની પ્રેરણીય સંસ્થાઓ લોકમત કેળવવાનું કામ કરે છે. તેમને સરકારે મદદ અને ઉત્તેજન આપવું નેઈ એ. જે સંસ્થા પૂર્ણ રાજ્યમાનું કામ કરે તેમને જ આ પ્રકારની માન્યતા અને ઉત્તેજન મળવું નેઈ એ, બીજાને નહિ.

(ટ) અપૂર્ણ કામને જે કાંઈ માન્યતા આજે પડેલાંની મળી હોય તે હવે ન રહેતી નેઈ એ. તો જ સરકારને ગત સ્પષ્ટ થાય અને રાજા કામચલાવુ કરાવવું સૂચ કામમાં બળ વરીકે બને.

હંકમાં, સરકારની નીતિ પૂરી આશ્ચર્યાળી બને જ્યાં તેણે પોતાની પ્રતિષ્ઠા અને પસંદગી બક્ષવાનું છે, ત્યાં તે દ્વારા લોકમતને વાળવા તેણે જનમત બનાવું નેઈ એ.

શાળાઓમાં બાળકોને ફરજ પાડવા જરૂર નથી. જાણે શિક્ષણમાં હોઈ કામ કરવા માટે જે ફરજિયાત કરવાનું સહેલું સફળ લાગવું પડેલું આપણા મનમાં ધૂસી જવું છે, તેમાં ઉપરની રીતે હુદાદો થશે નેઈ એ. જે લોકમતને કેળવવાની હિંદુસ્તાની પ્રચાર સંસ્થાઓ પોતાનો ધર્મ જાળવે, તેમને મદદ અને ઉત્તેજન આપી સરકાર પોતાનો ધર્મ જાળવે, અને શાળાઓમાં એક લિપિ દ્વારા હિંદુસ્તાની શિક્ષણને માટે જોગવાઈ આપવાનું ખર્ચ કરવાની પોતાની ફરજ એ જાળવે, તો આ કામમાં કોઈની કશી મુશ્કેલીને રચાન ન રહે અને કામ સંચીન રીતે આગળ વધે જ, એમાં શંકા નથી. આ સૂચના વિષે શિક્ષકો ને પ્રચારકો તથા રાષ્ટ્રોએ નાગરિકો વિચાર કરે, એવી વિનંતી છે.

વર્ણાન્તર-વિવાહ

[વર્ણાન્તર-વિવાહની ખીમસા અને ચર્ચા હવે ખરું જોતાં વારસી થઈ છે. જિનનધર્મી લોકો વચ્ચે લગ્ન થાય એ ઘટ્ટ છે કે નહિ એ આજનો પ્રશ્ન છે.

તેમ છતાં વર્ણાન્તર-વિવાહની ચર્ચા અવસરવાર ડોકિયું કુરે જ છે. પાંડવોના પક્ષ-ચાવોના હતો કે કૌરવોનો, એની ચર્ચા પણ કપારેક કપારેક થયા જ કરે છે ને?

વર્ણાન્તર-વિવાહની ચર્ચામાં ન પડતાં પોતાનું મનન્ય દુઃકમાં અને કેટલાક સપાસોના રૂપમાં અહીં રજૂ કર્યું છે. આ રજૂઆત જોઈને આ પ્રશ્નને અંગે રસ ધરાવનારા લોકોના વિચારને થોડી ગતિ મળે તો આ પ્રયત્ન સમૂળ ગણીશ.]

ઈતિહાસ અને પુરાણો પરથી જણાય છે કે, ઠંડ પ્રાચીન કાળથી હિન્દુ સમાજમાં અસવર્ણ વિવાહ થતા આવ્યા છે. રમુતિએયે અનુલોભ વિવાહને માન્યતા આપી અને પ્રતિષ્ઠામં, વિવાહ નિષિદ્ધ ગણ્યા, એ પરથી પણ હિન્દુ સમાજમાં વર્ણાન્તર વિવાહ થતા હતા એ સિદ્ધ થાય છે.

અનુલોભ અને પ્રતિષ્ઠામનો ભેદ કયા સિદ્ધાન્તને આધારે નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો? સૌ પુરુષ કરતાં હલકી છે એવી માન્યતા આ ભેદના પાયામાં છે, કે તે પુરુષ કરતાં વધારે પવિત્ર અને કૌંઠ છે એવી માન્યતા પર આ ભેદનો આધાર છે? એ ગમે તેમ હોય; વર્ણાન્તર વિવાહ ઠીક ઠીક સંખ્યામાં થતા હોવા તોઈએ. નહિતર અનુલોભ પ્રતિષ્ઠામ નતિઓના આટલો બધો વિસ્તાર થાત જ નહિ.

વર્ણાન્તર વિવાહોને લીધે વર્ણો જ નાજૂદ યરો એવી બીતિ સેવવામાં આવે છે તેને કોઈ આધાર છે ખરો? વર્ણાન્તર વિવાહ થવા માટે તો વર્ણુ વર્ણુ વચ્ચેના બેચનીચલાવ આપોઆપ નહ યરો ખરો; પણ તેથી વર્ણુભેદ નાજૂદ યરો એમ માનવાને કશું કારણ નથી.

એક જ ગોત્રમાં અંદર અંદર વિવાહ ન થવા જોઈએ, લગ્ન જિન ગોત્રની અંકિ સાથે જ થવું જોઈએ, એવા નિયમ આજ સુધી ચાલતા આવ્યા છે. તેથી ગોત્રોના નાશ થયો છે શું? પોતાની ન્યાત અને વર્ણની બહાર જઈને જ લગ્ન કરવાં જોઈએ, એવા નિયમ કરવામાં આવે તોપણ તેટલાથી ન્યાતો કે વર્ણુ નાજૂદ યરો એવું સિદ્ધ થવું નથી. આજે જેમ સગેરા વિવાહો નિષિદ્ધ છે તે જ પ્રમાણે પોતાની જ પેઠા જાતિમાં વિવાહ કરવા એ નિષિદ્ધ છે, એવા નિયમ કરવાના દિવસો કેટલાક સમાજમાં તો આજે આવી જ ગયા છે.

હવે એક ટગલું આગળ જઈને વિચાર કરીએ. ચાતુર્વર્ણ્ય અથવા વર્ણુવ્યવસ્થા એ હિન્દુ સમાજનું શું એક સનાતન અનિવાર્ય અંગ છે શું?

સત્યયુગ એટલે આદર્શ હિંદુ સમાજ, એમ જો માની લઈએ તો સત્યયુગમાં એક જ વર્ણુ તેમ જ એક જ દેવ હોય છે, એમ આપણા ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે; તે પરથી શું સમજવું? સત્યયુગમાં મૂળ એક જ વર્ણુ-બ્રાહ્મણવર્ણુ-હતો. પાછળથી એકના અનેક વર્ણો થયા. આ ઉપપત્તિ એ સ્વીકારવામાં આવે, તો ફરી સત્યયુગની રચાપના કરવાને માટે એક વર્ણુ તરફ જવું એ ઘટ્ટ અને આવશ્યક નથી શું?

આજે જે ચાર જુદા જુદા વર્ણો માનવામાં આવે છે એ વર્ણુભેદમાં કશો અર્થ રહ્યો હોય એમં લાગતું નથી. દોરડું બળી ગયા પછી જેમ તેનો વજ બાકી રહે છે તેમ આ વર્ણુભેદ કાયમ રહેલો દેખાય છે. આવા વર્ણુભેદો પાળીને સમાજનું તે શું રક્ષણ થવાનું હવું? જીવનચારા તેમ જ જીવનકલહનો વિચાર કરતાં તેમ જ આજની દુનિયાના માનવજીવનના રવાનાવિક પ્રશ્નો જોતાં બલિભેદ અને વર્ણુભેદ કાયમ રાખીને આપણે આખા સમાજને ઊનનિન કરી રહ્યા છીએ એ વાત યોજખવાના દિવસો કપારના આવી ગયા છે.

માધવ સાંપ્રદાયી અને શાંકર સાંપ્રદાયી લોકો વચ્ચે લગ્ન થાય છે. તેમાં દેવ ભક્તોના દર્શનભેદ આડે આવતો નથી. શૈવ, શાકત અને વૈષ્ણવોની વચ્ચે પણ અનેક વિવાહો થતા આપણે જોઈએ છીએ. આસ્તિક નાસ્તિક ભેદ પણ આડે આવતો નથી. તો પણ આવી પરિસ્થિતિમાં વર્ણાન્તર વિવાહ કપાડાકેર મોઢા પ્રમાણમાં થાય તો તેથી શું બગડવાનું હવું?

આ બધા ભેદોની પાછળ એક કાળે જે ધર્મશાવના હતો તે યોગશી કે નમરી ગયા પછી કેવળ મિલકતની વહેંચણીના કાયદાને જોરે તેમને ટકાવી રાખવાનો પ્રયત્ન કરતો બહુ જ અનુભવું લાગે છે. ધર્મની વીધુંહીનતા માટે કાયદાનો યુગ્મ્યો કયાં સુધી કામ દેવાનો હતો? જે સમાજવાદને અવકાશ મળે અને ખાનગી મિલકત જ નાજૂદ થાય તો વારસાદક્ષત્તે તેમ જ તેને જોરે ટકાવી રાખવામાં આવેલી વર્ણુવ્યવસ્થાનું શું યરો?

ઘરો પોતાનો અજિપ્રાય એવો છે કે, જેમની રહેણી-કસણી તેમ જ વિચારસરણી એકબીજાને અનુરૂપ હોય એવાં સૌપુરુષોને પોતાપોતાની પસંદગી પ્રમાણે લગ્ન કરવાની છૂટ હોવી જોઈએ. એમાં એક જ અપવાદ હોવ. નજીકનાં સગાં વચ્ચે લગ્નો ન થાય, એને અંગે જે સામાન્ય કાયદો છે તેનું બધાએ પાલન કરવું જોઈએ. વધુદૂરની લંચરમાં વધારેપરવું અંદર ન હોવું જોઈએ બન્ને પંથોરે પુનર્વિવાહની એકસરખી છૂટ હોવી જોઈએ. વધુવરની સંખ્યા સંગતિ વિના કોઈનું પણ લગ્ન થવું જોઈએ નહિ.

આ અને આના જેવા બીજાં સર્વ સામાન્ય નિયમોને જ કાયદાનું રક્ષણ મળવું જોઈએ. આ સિવાય જે વધારાના નિયમ કે કંઈ લોકાચાર હોય તેમનું પાલન કરવાનો આગ્રહ તે તે સમાજનો લોકગત કલે વધાયકિત રાખે. પણ તેને કાયદાથી માન્યતા આપવાની જરૂર ન હોય. લઘુ વયેરે સામાજિક જાબતામાં જે કષાંબ જબરજસ્તી થતી હોય તેા તેની સામે કાયદાનો કડક પ્રતિબંધ મુકાવે જોઈએ.

આમ કરવામાં આવે તેા સમાજના દંભ અને

દુરાચાર અર્થાદિત થશે, સામાજિક વાતાવરણ નીચેા અને વિરુદ્ધ બનશે, ધર્મનું આસન વ્યાંધળી રૂઢિઓ પર અવલંબીને ન રહેતાં ધર્મ વિચાર અને આધ્યાત્મિક આદર્શને જ તે (ધર્મ) અનુસરશે. આપણા આર્થ-ધર્મ-સિદ્ધાન્તોને સમાજહિતની આધુનિક દૃષ્ટિથી તેને અનુરૂપ નવા નવા પ્રયોગો કરવાની તક આપવાના દિવસો હવે આવી હાજા છે.

વર્ધા, ૧૭-૭-૪૬

કાકાસાહેબ કાસેલકર

(મરાઠી પરથી)

હળપતિ-મુક્તિ

[આ નામની શ્રી. ભુવતરામ દેએ સંજેથી પ્રુતિતકાની પ્રગત્યના આ છે. પ્રુતિતમ પ્રગતકર નવજીવન, ડિસે ૦૦-૭-૭ દેખાલ ખર્ચ ૦-૧-૦]

ગાંધીજીની અને સરદારશ્રીની ગુજરાતના એક ઠીક ઠીક વિશાળ પ્રદેશમાં હાળીપ્રયા જેવી ગુલામીનાં તત્ત્વોવાળી પ્રયા આને પણ યાદ છે, જે લણી એ પ્રદેશ બદારના ગુજરાતીઓને આશ્ચર્ય થાય એવું છે. ૧૮૪૧-૧૨માં રચનાન્યની હાલત માટે બારેડોલી તાલુકાને પસંદ કરવામાં આવ્યો અને ગાંધીજીને બારેડોલીમાં પોતાનું યાજુ નામનું, ત્યારે તેમને પણ આ પ્રયા વિષે લળીને આશ્ચર્ય હતું, અને ન્યાં મુખી બારેડોલી તાલુકાના ખેડૂતો તાના દિલમાંથી અસ્પૃશ્યતા કાઢી ન નાખે અને પોતાના ગીઓ — જેઓ દુબળાને નામે ઓળખાતા — તેમને ન્યાય ન આપે, ત્યાં સુધી રચનાન્યની હાલત આપવાને તેઓ હાથક ગણાય નહિ, ખેડું તેમણે તહેર ક્યું હતું તાલુકાના આગેવાન કાર્યકર્તાઓને બને તેટલાં વહેલાં આ બંને કામ પાર પાડવાનું માથે લીધું હતું. ઉપર તા. ૨૬-૧-૧૮૩૩ના સ્વાતંત્ર્યદિને બારેડોલી તાલુકાના ખેડૂતોએ તહેર સભામાં એકઠા થઈ હાળીપ્રયા નામ કરવાનો ઠરાવ કર્યો અને પૂ ગાંધીજીના આશીર્વાદ મેળવ્યા.

આ ઠરાવ થયા પછી હાળીપ્રયા ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં ઢીલી પડી ગઈ છે. છતાં પોતાના રોજના કામકાજની ટબમાં ફેરફાર કરવાની બાબતમાં જુદી ટેવના જોરને કારણે આપણામાં એટલી બધી શિયલતા રહે છે કે, નવા માર્ગમાં અનેક લાભો રહેલા હોય તોપણ તે માર્ગ સ્વીકારવાનું આપણને આગરુ લાગે છે. તેથી જ આ પ્રયાથી રવાના થઈને વળી વળીને આ પ્રયાને વળગી રહેવા તરફ પ્રેરણા લેવામાં આવે છે. ભુવતરામભાઈએ આ પત્રિકામાં આ પ્રયાનાં નૈતિક તેમ જ આર્થિક નુકસાનો બહુ જ વિગતવાર અને સ્પષ્ટ રીતે બતાવ્યા છે. એ આટલાં બધાં વાર્તાવિક હોવા છતાં આ પ્રયાનો લોક થઈ પડેલા મોટા જાગના ખેડૂતોને તેા આ પ્રયા યાદ રહે એમાં જ બહુ પોતાનું કલ્યાણ હોય એમ દેખાય છે. કેટલાક તેા એવું પણ માનતા લેવામાં આવે

છે કે, જે હાળીઓને — હળપતિઓને ખેડૂતોના આશ્ચર્ય ન હોય તેા તેઓ બિચારા બધે જ મરી જાય. માણસની વૃત્તિ કેવી વિચિત્ર છે કે, એ પોતાનો સ્વાર્થ સાધતો હોય ત્યારે પણ ભણે પૂરો પકાર કરતો હોય એમ માને છે! અત્રાત્ર, આ પ્રદેશમાં ખેડૂતોના સ્વાર્થ તદ્દન દેડી બુદ્ધિનો છે. ખેડૂત અને હાળી એ એકઠા મળીને ખેતીનું કામ કરે છે. એ આખા કામમાં વધારે સંસ્કૃતિ એ છે કે, હાળીની મનુરીનું પ્રમાણ વધારે હોય. છતાં બંનેની સહકારી મહેનતથી ઉત્પન્ન થયેલા ફળમાંથી બહુ મોટો હિસ્સો ખેડૂતને મળે છે અને બહુ જ ઓછો હિસ્સો હાળીને મળે છે. આમ, જે વચ્ચેના વ્યવહારમાં ખેડૂત વધારે લાભ કઠાવી જાય છે, એટલી ખેડૂતોના સ્વાર્થ ખરી. બાકી, આ અખા વ્યવહારને વિશાળ દૃષ્ટિથી જોઈએ તેા, આખો વ્યવહાર જ બહુ દુષિત અને નુકસાનકારક છે. હાળીપ્રયાના મૂળમાં રહેલાં અનિષ્ટ તત્ત્વોને લીધે ખેડૂત અને હાળીની સહકારી મનુરીથી જેટલું ઉત્પન્ન થયું જોઈએ તે કરતાં થણુ ઓછું ઉત્પન્ન થાય છે. આટલા ઓછા ઉત્પાદન છતાં ખેડૂત ટકી શકે છે તેનું કારણ એટલું જ છે કે, પોતાના સહકારી હાળીને એક માણસ તરિકે ઇવન બેસીત કરવા જેટલું મળતું જોઈએ તે કરતાં થણુ ઓછું મળે છે અને તે બનવર કરતાં થણુ નવાજી ઇવન માળે છે. મારે અહીં કહેવું જોઈએ કે, આ પ્રદેશના ખેડૂતનું જીવનધોરણ પણ કાંઈ ઊંચું છે એમ નથી. રબે હોઈ એમ માને કે, આ ખેડૂતો મોટા જમીનદારો છે અને બહુ શ્રીમંત છે. આ આખી પ્રયામાં નૈતિક બગાડ ઉપરાંત આર્થિક બગાડ એટલો બધો રહેલો છે કે, હાળીને આટલો અન્યાય કરતાં છતાં ખેડૂતનું આર્થિક જીવન-ધોરણ ઊંચું આવી શકે જ નહિ. આ પ્રદેશનાં કેટલાંક ખેડૂત કુટુંબોમાં કાંઈ પણ બિજામાંથી દેખાતી હોય તેા તે આફ્રિકા વગેરે પરદેશથી આવેલા પૈસાને લીધે અને બહારના વેપાર અથવા નોકરીમાંથી આવેલા પૈસાને લીધે જ છે.

જીવનસાધનાઓ આ પ્રધાન સ્વરૂપનું તથા તેમાં રહેલાં અનિશ્ચયનું બહુ વિગતવાર વર્ણન આ પત્રિકામાં કરેલું છે. આ પ્રધા નાજદ ક્યાં સિવાય છૂટકો ન નથી. તે એમણે બહુ સચોટ રીતે બતાવ્યું છે. તે માટે સરકારે તેમ ન હોઈએવાએ શું કરવું જોઈએ, તે સંખ્યા સચનો પણ તેમણે કરેલાં છે. એટલે તે વિશે મારે કશું ન વિરોધ લખવાપણું રહેવું નથી. છતાં આ પ્રધા વત્તાઓના પ્રમાણમાં અત્યારે હસ્તીમાં છે ત્યારે, અને આ પ્રધા નાજદ થાય ત્યાર પછી પણ, આ પ્રદેશની જનસંખ્યાને મારણે — ખાસ કરીને હાણીઓની વધારેપડની જનસંખ્યાને મારણે — એક મોટી આર્થિક સમસ્યા આ પ્રદેશ આગળ પડેલી છે, તેનો સહેજ ઉદ્ધેશ અહીં કરીશ.

આ પ્રદેશમાં જમીનના માલિક એવા ખેડૂતો પોતાની જમીન ઉપર ભંતે કામ કરે તો એમને જેટલા મળે તેટલું જીવન તે કરતાં હળપતિઓની સંખ્યા ઘણી વધારે છે. આને આ હળપતિઓની મજૂરી બહુ સરતામાં મળતી હોઈ ધણી ખેડૂતો પોતે ભંતે કરી શકે એવાં કેટલાંક કામો ભંતે કરવા નથી. વળી હળપતિ પાસેથી પણ એક સારા મજૂર પાસેથી દિવસને છેડે મળતું જીવન તેટલું કામ મળતું નથી. ખેડૂતનું તેમ જ હાણીનું જીવનજીવન બેસું લાવવામાં માનવશક્તિની આ મોટી ઉપયોગ અથવા ખર્ચ એ બંને અંતરાયરૂપ છે. હવે સરકારની દરમ્યાનગીરીથી અથવા તો હળપતિઓમાં આવેલી નિયતિથી હળપતિઓની મજૂરીના દર વધે તે વખતે હાલો ખેડૂત તો આને બે હળપતિઓને કરે જાણાવતો હશે તે જરૂર એમને જાણાવશે. કેટલાંક કામો એ ભંતે કરતાં થઈ જશે અને હળપતિ પાસેથી પણ આને મળે છે તે કરતાં જરૂર વધારે કામ મળશે. પરિણામે હળપતિઓ મોટી સંખ્યામાં મજૂર પડશે. હળપતિઓમાં આવેલી નિયતિને કારણે અથવા તો તેમના મજૂરીના દરમાં વધેલા વધારાના કારણે હળપતિઓની રિયલિટી આજે છે તે કરતાં પણ ભણે બમણી હોય એવા બમણેટલા દેખાવ તે વખતે થશે. એટલે લોકસેવકોએ પાણી આવે તે પહેલાં પાણ બાંધી લેવી જોઈએ. પાણ એ બાંધવાની છે કે, હળપતિ કેમમાં કેળવણીના ફેલાવે કરી તેઓને જેમાંથી આજીવિકા મળી રહે એવા નાના નાના ગ્રામજીવો તેમને સિખવાડવા જોઈએ. આ પત્રિકામાં જીવનસાધનાઓએ એ વિશે સૂચના કરી ન છે. આ વીરુપ્તી સ્તીમાં અને સ્વતંત્ર વિષેની નિયતિવાળા આ પ્રદેશમાં આવી હાણીપ્રધા આજે ટકી રહી છે તેવું મુખ્ય કારણ ન એ છે કે, આજે હળપતિઓ પાસે ખેતીની મજૂરી સિવાય બીજો કોઈ ઉદ્યોગકંઈ નથી. આજે ન એ આ પ્રદેશમાં થોડાંક કારખાનાં અને મિલો લોકો થાય તો આ હાણીપ્રધા ધરાવે છે. આગમાં બીજી નય. કારણ ખેતીની મજૂરી ઓછી હળપતિઓ તેમાં ધ્યેય કામ કરવા હોઈ નય. પણ એમ થાય તેમાં નથી હળપતિઓનું શ્રેય કે નથી

ખેડૂતોનું શ્રેય. કારણ, આવાં કારખાનાં ખેતીના મજૂરીની તાણ બેળા કરવામાં અને ખેતીની ખિલવણીમાં અંતરાયરૂપ થવાનાં.

એક તરફથી હું કહું છું કે, ખેતીની મજૂરી માટે જોઈએ તે કરતાં હળપતિઓની સંખ્યા વધારે છે અને ખીલ તરફથી કહું છું કે, કારખાનાં ખેતીના મજૂરીની તાણ બેળા કરશે એટલે મારી વાત પરપરવિરોધી દેખાય એવી છે. પણ બીજા બેટરીને જોઈએ તો એમાં વિરોધ જેવું કશું નથી ખેતીમાં એવું હોય છે કે, વરસમાં એક કે બે વાર એવી નિયતિ મેસમ આવે ત્યારે એકદમ ધણી મજૂરીની જરૂર પડે છે તે વખતે જો મજૂરીની તાણ પડે તો આખું વરસ બગડે. ત્યારે ખેડૂતોની અને ખેતીના મજૂરીની બેકારીની વાત કરવામાં આવે છે ત્યારે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, તેમની બેકારી વરસમાં અમુક વખતની બેકારી હોય છે જોસમ વખતે તો બધા જ માણસો બાર બાર મોઢ મોઢ કામ કરે છતાં માણસો ઓછા પડે છે. પણ આવી મેસમે વરસમાં બે વાર પંદર દિવસથી એક ગઢિનાની આવે છે. ખાણીના વખતમાં ધણી બેકારી હોય છે, પણ તે આખા દિવસની બેકારી નહિ પણ અર્ધા દિવસની, પોણા દિવસની એવી હોય છે. તેથી જ ખેડૂતો અને ખેતીના મજૂરી માટે ખાણી અને ગ્રામજીવોની હિગાયત કરવામાં આવે છે. આ ઉદ્યોગો દિવસમાં નવવાસ મળે ત્યારે કરી શકાય છે. અને ખેતીની મેસમ વખતે એ ઉદ્યોગો ખિલકે બધા મૂકી ખેતીના કામમાં પણ લાગી જઈ શકાય છે. ખેતીની મેસમમાં ગ્રામમાંથી વણકર, ચમાર, કુંબાર, સુધાર, હુદાર, બધા જ પોતા પોતાના કામો એટલા વખતે મળતી કરી ખેતીની મજૂરીને હાથે છે. તેથી જ ખેતીની સાથે ખિલકેલ સંબંધ ઊંડાની દેનામાં કારખાનાં ખેતીને ગારક થઈ પડે, ત્યારે ખાણી અને ખીલ ગ્રામજીવો જાજલ વખતમાં મજૂરી પૂરી પાડવા ઉપરાંત ખેતીને પોષક રહે. કેવળ હળપતિઓને જ નહિ પણ ખેડૂતોને પણ અત્યારની રિયલિટીમાંથી બચે આવવા માટે આવા ઉદ્યોગો તરફ વળવાની જરૂર છે.

ખીલું, હાણીપ્રધાવાળા પ્રદેશમાંથી થોડા ભાગમાં કેવળ શાકાહારી ખેતી એટલે વરસાદના પાણી ઉપર આધાર રાખવાની ખેતી જ થાય છે. આમાં પણ વરસની પરફ મમ મળતું નથી. એટલે નહેરવા પાણીની વ્યવસ્થા ન થઈ શકે એમ હોય તો ખૂબ મોટી સંખ્યામાં કલા ખેડાઈને ખીતની ખેતીની વ્યવસ્થા થવાની જરૂર છે. આ માટે સરકારી મંડળોએ રચોને પૂરતી મૂકી બીજી કરી સમય.

દૂધમાં, ખેતીમાં સુધારા કરીને તથા તેને પોષક ગ્રામજીવો દાખલ કરીને ઉત્પાદન વધારવામાં આવે, તો

જ હળપતિઓનું તેમ જ ખેડૂતોનું જીવનધોરણ ઊંચું લાવી શકાય. સુધારાનો આ આગો કાર્યક્રમ મૂકીદારી પદ્ધતિએ નહિ પણ પરસ્પર સહકારને ધોરણે અને આર્થિક ન્યાયને ધોરણે કરવામાં આવે તો હાળીપ્રધાને માટે અવકાશ જ રહેતો નથી. તે માટે હળપતિઓમાં તેમ જ ખેડૂતોમાં ખરી કેળવણીનો ફેલાવો કરી સ્થાની દિશામાં નવ્યુત્તિ આણવાની જરૂર છે. પણ આ હાળીપ્રધા એટલા લાંબા વખતથી આ પ્રદેશમાં જડ યાદી બેઠી છે અને ખેડૂતોને એની એવી ખોટી આદત પડી ગઈ છે કે, તેને નાબૂદ કરવા માટેના સુધારાનું કામ મંદ વેગે અથવા મોળી મોળી રીતે ચલાવવાથી હેટુ સરે એમ લાગતું નથી. આ પ્રધામાં રહેલા અમાનુષીપણની તેમ જ અન્યાયની સામે લોકસેવકોએ સખત યુદ્ધિસ કઠાવવી જ પડશે અને ખેડૂતોનાં તેમ જ હળપતિઓનાં ચેતનારહિત થઈ ગયેલાં દિલને નવ્રત કરવા તેમને વીજળીના આંચકા પણ આપવા પડશે. વારંવાર સમલેખ્યા છતાં ન્યાયની રાદે ચાલવાની ભેજો આનાકાની કરે તેમની વિરુદ્ધ લોકમત નવ્રત કરવા જીવજળ પણ ચલાવવી પડશે. અત્યાર સુધીમાં લોકોના આત્માને નવ્રત કરવાની દિશામાં લોકસેવકો રફથી આ પ્રદેશમાં ઠીક ઠીક કામ ચલું છે. એ કામને વધારે અને વ્યાપક સ્વરૂપ આપવા માટે સરકારના ત્રાસની મદદ આવકારણીયક ચર્ચા પડે એમ છે, ભેદે ગમે

તેવા કાંઈક થાય તેવો પણ કેળવણીની જરૂર તો રહેવાની જ. બારેટલી તાલુકાના વતની એવા કેરલાક ન્દા કાર્યકર્તાઓને હળપતિઓમાં નવ્યુત્તિ આણવાની લોકસેવકોની પ્રવૃત્તિમાં વર્ગવિગ્રહની ગંધ આવે છે. કાંઈ પણ રીતે વર્ગવિગ્રહ પેદા થાય એવી રીતે નહિ, પણ માનવતા અને ન્યાયની રક્ષાપનાની ખાતર સત્ય અને અર્થિસારને રસ્તે જ આ પ્રવૃત્તિ ચલાવવી ભેદિએ, એ વસ્તુ પોતાની પત્રિકામાં જીવનસારભાઈએ રૂપક કરી છે. દર્શકત્વ તો એ છે કે આમાં વર્ગવિગ્રહ ભેદુ કંઈ છે જ નહિ. આ પ્રદેશના ખેડૂતો એ કાંઈ નવરા પદયા રહી બેઠી આવક આનારા જમીનદારો નથી. તેઓ પણ ઓલાવતા પ્રમાણમાં ભતે મત્તરી કરનારા જ છે. અત્યારે તેઓ પોતાના હાળીઓને ન્યાયી કરતાં ઓળી મત્તરી આપે છે તો તેઓ તેમની પાસેથી કામ પણ જોડું જ જ લઈ શકે છે. મારી માન્યતા — અને એ માન્યતા આ પ્રદેશના ખેડૂતોની આર્થિક રિધિતીની વિગતવાર અને ચોક્કસ તપાસને આધારે બંધાયેલી છે — તો એવી છે કે, હાળીપ્રધા અહીંની ખેતી ઉપર એક મોટા ઓખ સમાન છે અને એ જા્ય એમાં જ હળપતિઓની સાથે ખેડૂતોનું પણ કંથ્યાણ છે અને આખા પ્રદેશની ખેતીના સુધારની આશા છે.

નવરતિ પરીખ

‘વિશ્વવિદ્યાલય’ કે ‘વિદ્યાપીઠ’ ?

પોતાનું નામકામ આપી એક ભાઈ “ભાવાગ્રેમી” સહીથી નીચેનું ચર્ચાપત્ર લખી મોકલે છે. ઉપરથી જાણતાં એ છે તો માત્ર ‘યુનિવર્સિટી’ શબ્દના પર્યાય અર્થ; છતાં જીજ્ઞાસાની બાવી કેળવણી માટેય તે ટોચ કરે છે. પ્રથમ એ ચર્ચાપત્ર નેરુએ —

“હાલમાં ‘ગુજરાત યુનિવર્સિટી’ માટે યજ્ઞવલ્ય ગાદે છે. તેની શૈક્ષણિક ‘યુનિવર્સિટી’ને માટે ‘વિશ્વવિદ્યાલય’ શબ્દ વપરાયો છે. ‘વિશ્વવિદ્યાલય’ એ ‘યુનિવર્સિટી’ના તરફથી પર્યાય લાગે છે. યુનિવર્સિટીમાં વિજ્ઞાન વિદ્યાલય જેવું શું છે ? તેનો ખરો ગુજરાતી પર્યાય તો ‘વિદ્યાપીઠ’ થાય. પણ ‘ગુજરાત વિદ્યાપીઠ’ એક ચર્ચાસી થવા ગુજરાતમાં અસ્તિત્વમાં છે. એટલે સંસ્કૃત યજ્ઞવલ્યના શૈક્ષણિક અભિવ્યક્તિને શબ્દ શબ્દો પડ્યો હશે ? પણ હવે રાષ્ટ્રીય સરકાર માટે એટલે વિદ્યાપીઠ, કેળવણીમાં અસહકાર તબ્બે. પોતાના બીજા આદર્શોને અર્થે ઘોડવા વગર, સરકારમાન્ય વિદ્યાપીઠ બનવું જોઈએ. તેમ થાય તો, નવી યુનિવર્સિટીમાં મુખ્ય યુનિવર્સિટીની નકલ થવાને બદલે વિદ્યાપીઠના આદર્શો અને પ્રશ્નાસિકા પ્રમાણે નવા રૂપમાં વિદ્યાપીઠનું રૂપાંતર થશે. આ દૃષ્ટિએ ગુજરાતના આગેવાનો વિચાર કરશે ? તેમ ન થાય તો મહાસંઘવાળાએ જેમ પૂનાના નામથી યુનિવર્સિટી શૈક્ષણિક વિચારું છે તેમ ગુજરાતે ‘અનકાલાલ વિદ્યાપીઠ’

કરવી જોઈએ. તે પણ કશું ન હોય તો ‘વિશ્વવિદ્યાલય’ને બદલે બીજે કોઈ શૈક્ષણિક શબ્દ શૈક્ષણિક જોઈએ. અગર તો ઉપરે મૂળ ‘યુનિવર્સિટી’ શબ્દ સખત જોઈએ. આ માત્રી મુથના ભાવાગ્રેમીને માટે અભુગતી લાસની હોય તો આપ કોઈ શૈક્ષણિક શબ્દ સચવવાની કૃપા કરશો !”

સ્વચ્છ જ આલવા લાગતાં, સમાજ સંસ્થાઓનાં એ શેષ નામો પર કટાક્ષ કરતો થયો છે. એ જ વાતને લઈને ગુ.વ.સો. પોતાનું નામ ‘ગુજરાત વિદ્યાસભા’ ફેરવવા ગયે છે. છતાં નામોમાં અર્થેષ્ટ હોય તો કટાક્ષને વડ પડતો લાગે છે તેથી નામ પાડવામાં વડ આણવાની ઊછરણ અનેક રમુજોમાં જોવા મળે છે. અહીંયાં તો એ વૃત્તિ નથી લાગતી. પણ ‘યુનિવર્સિટી’ શબ્દ માટે ‘વિશ્વવિદ્યાલય’ પર્યાય એક જમાનામાં પ્રચલિત થયો છે; ભેદે એ એટલો બધો રૂઢ ન થયો, ‘યુનિવર્સિટી’ જ વધારે ચાલ્યો. તેથી એને રાખી શકાય.

પરંતુ લેખક ગાંધીજીના ‘ગુજરાત વિદ્યાપીઠ’ વિષે પ્રશ્ન છે છે, એ પણ જોવા જોઈએ. એ પ્રશ્ન મુલાને લે છે, — ખાસ કરીને સ્નાતકો અને ન્દા વિદ્યાર્થીઓને. તેથી પણ એ વિષે કાંઈક ભેદુ જોઈએ.

દમણાં શેડા વખત ઉપર એક એવો વાદ બગેલો

સાંચળ્યો કે વિદ્યાપીઠ સફળ થયું કે અફળ ? મને લાગે છે કે, એનો ઉત્તર જોનારાની નજર ઉપર આધાર રાખે છે. જોનાર જો ચાલુ સરકારી સંસ્થાઓને જલે વિદ્યાપીઠને માથે તો એમાં તેને વિદ્યાપીઠની નિષ્ફળતા પ્રેરિત લાગે નહીં. પરંતુ એના સંસ્થાપકશ્રીએ સારી કહેણું છે કે, વિદ્યાપીઠ જો પોતાના ધ્યેયને વળગી રહે તો એવા આગ્રહમાને પણ તે સફળ થશે. આપણે નિષ્ફળ નહીંએ; વિદ્યાપીઠને માટે આપણે ઊંચા કે અફળ નીવડીએ, પરંતુ વિદ્યાપીઠ નિષ્ફળ જવાપણું છે નહિ. કેમ કે, અહીં તો એનું કામ છે કે સ્વલમવ્યસ્ય પર્વસ્ય ધાવને મદતો મળતી.

કેટલાય વિદ્યાપીઠના શુભેચ્છકો એક વાતનું ધણી વાર ડુંખ વ્યક્ત કરીતે કહે છે કે, તે રાજકારણમાં ન પડત તો કેવું કમદા કામ થાત ! વિદ્યાપીઠ એ વધારેમાં વધારે સંખ્યાને ભણાવી ખાવાનું જ કામ પોતાનું સમજત, તો જુદી વાત, તો કદાચ કેવળ શિક્ષણને એકાદ નમૂનો પોતે બનત, પરંતુ એ એના આદર્શ નહોતો અને નથી. અહિંસા અને સત્ય દ્વારા સ્વરાજ ચેલવવા માટે શિક્ષણ દ્વારા પ્રયત્ન કરવો એ એનું ધ્યેય નહીં થયું હશે. આને રાજકારણ ન કહેવાય; ખરું જોતાં એ રાજકારણ છે. તેથી તેણે અસ્પૃશ્યતાનિવારણને મારણે હલશે વિદ્યાર્થીઓની નિશાણોને જતી કરી; ખાદીના ને ભત્રુંજીના મંત્ર માટે પણ એવી જ હોડમાં બેસ્યું. અને ન્યારે સ્વાતંત્રતાની હડત આવી ત્યારે એને પણ એક વિરલ શિક્ષણ સમજીને બાધમાં લીધી. આ ખતવાંએ સુજાતના બ્યાપક લોકશિક્ષણમાં અને વિદ્યાર્થી-જનજીતમાં બરપૂર કામ લીધું છે.

આ પ્રગણે જોતાં — અને એ જ નજર સાચી નથી ? — વિદ્યાપીઠ સફળ છે, કૃતકૃત્ય છે, એમ કહેવામાં કશું વધારેપડતું નથી. બાપાએમી કહે છે એ વાત સાચી છે કે, હવે જો લોકો રહેતી નથી અને સ્વરાજ આવે છે, તો વિદ્યાપીઠનું શું ? હવે એ સુજાતની એક વિદ્યાપીઠ હતી તેવી પાછી બનાવે સ્વરાજ યુગનો પોતાનો નવો ભવ શરૂ ન કરી શકે ? આ સવાલ વિદ્યાપીઠને પૂછવા જેવો છે. જો પૂછવામાં આવે તો વિદ્યાપીઠના સંસ્થાપકોએ તેનો ઉત્તર આપવો પણ જોઈએ. અલગત, અસહકાર ને અર્થમાં ૧૯૨૦ માં આપણે આદરેલા તે આજે છે નહિ, હોય નહિ, નરેન્દ્રનાથ નથી. પરંતુ શિક્ષણમાં સ્વાતંત્ર્યના મંત્ર તથા સાચી રાષ્ટ્રીયતાને પેલક એવી ને

કેટલીક મુખ્ય અને મૌલિક ખાજતોને લઈને વિદ્યાપીઠ કામ કરતું આપ્યું છે, તે ચોખ્ખી ન જોઈએ. બહેતર છે કે, એ વચર નહું ‘વિશ્વવિદ્યાલય’ ન કરીએ અને ચાલુ ભૂતા મુંબઈનાથી ચલાવીએ — આવી શક્તિ રાખવી જોઈએ. આજે તો ભૂતી ઢલે ભત્રુંજીની ખૂટલી કોલેને કાઢી તેમનું ભૂય કરી, તેના પર સુનિર્વર્ણિતીનું લેખન ચોડવા જેવી વાત બેપક છે. ચોખેર તેને માટે ગાંડરિયા પ્રવાહની તથામાર ચાલે છે. અને વિચિત્ર તો એ છે કે, છતાં સાચો-સાચ કહેવાય છે કે, સુજાતની માધ્યમમાં અમે માનીએ છીએ. સરકાર પણ એવી એવી નવી કોલેને ખોલે છે ને પૈસા ખરચે છે; અને છતાં પ્રસંગો પર કહે છે કે, માતૃભાષાના માધ્યમ વચર નહિ ચાલે. આમ સરકારી તથા પ્રભુશ્રીય કાશીમાં કરણી અને કહેણી વચ્ચે મેળ કે ઝાંકણ નથી રેખાતી. ભૂતાની ભેગ બહુ કરવા લાગે તો તેમાંથી નહું કેમ કરીને ધરો ? નહું કરતું કોઈ ભૂટથી એક ફઠારો બોલિયું નથી થઈ જવાનું. એના કરતાં થોડું અને ધાય એટલું પણ નવા પાયા પર જ આદરવાનો માર્ગ શીખવું શીખ અને જાણી નહિ ? સુજાત વિદ્યાપીઠના આદરોને ધ્યાનમાં રાખીને વિશ્વવિદ્યાલયનું આયોજન કરતું હોય તો, આ વિચાર મુખ્ય બને છે. ૧૯૨૩-૨૪ના જમાનાથી અસહકારની ભેગ, એ વિચાર જો આજે લોકોને ન ગમે, તો લોક પોતાને રાહે ભલે ભૂય. પણ તેના નેતાઓનું શું ? પ્રભુશ્રીય સરકારનું શું ? તે શી સમજાવી પ્રારેશિક વિદ્યાપીઠનું કામ ઉપરિ છે ? શ્રી. જેસરાદેએ જાહેર કહ્યું છે કે, આ કામ હવે સરકાર શરૂ કરશે. અને એ કામમાં, નહિ કે આજે તેમ નોકરી અને પરીક્ષાની, પણ સેવા અને જ્ઞાનની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવશે. આ રીતે કરવાનું એ કામ સુજાતે હવે વિચારવાનું આવે છે. ત્યારે સુજાત વિદ્યાપીઠના કામનો વિચાર સહેજે ભૂતશે એમ માનું છે. કેમ કે વિદ્યાપીઠ સુજિત માટે સેવા અને જ્ઞાનની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં સતત પ્રયત્નશીલ રહ્યું છે. સુજાતનાં આ વિષયમાં રસ-લેનારાંઓએ એની ચર્ચા અને ચિંતન મનન શરૂ કરવાં જોઈએ. એ રીતે શ્રી. ‘બાપાએમી’ નો આ પત્ર આવકાર-પાત્ર હોઈ, લોકીક છૂટક વાતો ઉમેરી, અહીં હતારો છે. કેટલાય બીજા મુદ્દા એમાંથી બહાર છે. પરંતુ તેમને અહીં અત્યારે રથાન નથી સુજાતના બાવી સમાંજ-જવનના આ પ્રશ્નની ચર્ચા ભૂતશે તેમ એ બધા ચર્ચાશી જ, એમાં સંદા નથી.

૧૨-૧૦-૪૬

મગનભાઈ દેસાઈ

કોઈ માણસની બીજાએ અવહેલના કરે તે પહેલાં તેણે પોતે પોતાની અવહેલના કરી હોવી જોઈએ; કોઈ કુટુંબનો બીજાએ નાશ કરે તે પહેલાં તેણે પોતે પોતાના નાશ કર્યો હોવો જોઈએ; કોઈ રાજ્યને બીજા ફટકો મારે તે પહેલાં તેણે પોતે પોતાને ફટકો માર્યો હોવો જોઈએ.

— દોન્ડુશિયસ

જગજીવનદાસે ભારતમંદિરની લીંપેલી બીંતો ઉપર પૂ. બાપુજીના જીવનપ્રશંગોનાં રૂબારૂનો દર્શાવ્યો હતો. સૌ તે ભેટાં અને વખાણતાં અડીથી ગયાં છે. પણ ચિત્રદારને પોતાને સંતોષ નહોતો. સૌના ગયા બાદ તે આશ્રમની ખાલી ખાલી લાગતી બુમિમાં ત્રણ દિવસ

વધારે રોકાયા અને એકાંતમાં પોતાના કલાત્માને સંતોષ થાય ત્યાં સુધી પીંછીઓ માર્યા ન કરી. સહવાસીઓએ જ્યાં છે તેવાં પણ વિનો સુંદર હતાં. પણ હવે તો તેનો બપોરો કંઈક ઓર ન થયો છે. તેનાં દર્શન કરવા ખાતર પણ એમણે પાછા આવડું નહોતું. જુગતરામ હવે

લોકમાતા કેળવણી

[વર્ધા ચોળના ઉપર આખ્યાન તથા તે ખરેખર થયેલી વાતચીતનો ચર્ચેલા એક મુખ્ય પ્રશ્નો સાર નીચે આપવામાં આવ્યો છે.]

અમદાવાદના સારદા મંદિરમાં ચાલતા બાલ અધ્યાપન મંદિરનાં શિક્ષકો ‘પાયાની કેળવણીનાં મૂળતત્ત્વો’ વિષે ચર્ચા કરવાને માટે ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં એ દિવસ આવ્યાં હતાં. પ્રારંભમાં આ ચોળનાના ગાંધીજીના મૂળ ખ્યાલો તથા સિદ્ધાંતો દ્વંકમાં તેમની આગળ રજૂ કરવામાં આવ્યા. તે અંગે એક મોટી ચેતવણી એ આપી કે, આ ચોળનાને સરકારી આવકના લાધનમાં કે કેળવણીના ખર્ચમાં કેવળ મદદ કરવા માટે ચોળવેલી કે મુલેશી રજો ગણતા. એ તો આ મહાન વરતુની મૂર્ખ મરફતી ગણાય. એમ માનીએ તો તો એમાં ગાંધીજીની પણ કદર ન કરી હશેવાય. એ તો પોતાની આ ચોળનાને હિંદને પોતાની સર્વોત્તમ ભેટ રહે છે. એ રપક છે કે, આ ચોળના હિંદની જીભામીની, તેમણી નીપજેલા માનસની, અને તેણે ભક્ષા કરેલા શિક્ષણતંત્રની ઐતિહાસિક દીકા છે; અને તે રચનાત્મક દીકા છે. આજના શિક્ષણતંત્રમાં અતર્ગત ગોઠાણો છે, એ તો સૌ કોઈ ગાને છે. અભ્યાસક્રમ, અધ્યાપનકળા, હરેશ, વર્ગવ્યવસ્થા, પાઠ્યપુસ્તકો, શિક્ષક, એ બધા એના ધડો એકમેકમાં સાંકળાયેલા નથી. હિંદનાં પામરોના અજૂર ખીચાસ છોકરાને માટે અધ્યાપનકળા વિદાયત ભણાય છે ને ધરાય છે. તેને માટે અભ્યાસક્રમ, ઉપરથી જીવનસિંચી ને હાઈસ્કૂલો માને તેમ અને કર્યા છતાં વિચાર વગર, અપાવ છે. જેમ કે, ૧૯૪૦થી નવો અભ્યાસક્રમ પ્રાથમિક શાળા માટે સરકારે ધકઢ્યો છે; એ પાસના વર્ધા ચોળનાના કમની સરકારી નકલરૂપ છે; એ કમ શાળામાં ચડાવાય છે એમ માનવા મનાવવામાં આવે છે; એ પ્રમાણે ૧૯૪૭માં શાળાન્ત સાત-વરસી પરીક્ષા થયો, એમ જણાવાય છે. પરંતુ હજી શિક્ષકોને મોટો ભાગ એ અભ્યાસક્રમ ભાગ્યે જ નહોતું; એના જ લોકો એ પ્રમાણે કામ કરવા તાલીમ પામ્યા છે; એને માટે પુસ્તકો ઇંગ્લેન્ડમાંથી તે નહિવત્ છે. તાલીમ પામેલો તે પ્રમાણે ભાગ્યે જ વર્ગમાં કામ કરે છે. આ બધાથી જરૂરું નેહોંએ કામ એવડું મોટું અને અટપડું છે કે બલભાને જણાય કે, આ બધું કેમ કરતાં સુધરશે? સુધરશે? હવે ન ધારડું નેહોં, એવા જગામાં આપણે આજ રહીએ છીએ. સ્વાતંત્ર્ય-ભેમથી કેવી સૂતિ આવે એ હવે આપણે

અનુભવીશું. એટલે આજા અને હત્તાહથી આગળ વધીએ; તો માર્યું સાડું છે. સવાલ એ જ છે કે, આપણે વર્ધા-ચોળના સ્વીકારીએ છીએ? માળાપને તે ગમે છે? શિક્ષકો એ વિષે નહોતું છે? નહોતું તો એ વિષે પોતાની તૈયારીઓ કરે છે? આ નવી પદ્ધતિનું નામ જોગાનકર્તિ છે. પાઠ કરવા, ગણિત ગણડું, એની જ થેડે નિયમિત અને વ્યવસ્થિત અમુક નિયત કાર્ય કરડું, એ પણ કેળવણીનું સાધન છે. જે જીવન નેહોંએ, તો એ તો કાર્યજ્ઞ — કર્મભૂમિ છે; તે કશીએ કાર્ય કરવાની તાલીમ એ કેળવણીના કદાચ પ્રથમ અને સૌથી મોટો ભાગ હશેવાય. મળના, લેખન, માહિતી, વ્યવહાર-સમજ ઇંગ્લેન્ડમાં આવડતો તે મોટા કેન્દ્રની આસપાસ વીંટળાયેલી છે. કાર્ય અને શિક્ષણ એ બન્ને વચ્ચે જે અંગણી સંબંધ છે, તે વર્ધા-ચોળનાને મૂળ સિદ્ધાંત છે. આજે નોકરી અને શિક્ષણ વચ્ચે અતૂટ સંબંધ છે, તેની જગ્યાએ રવતંત્ર પ્રત્યક્ષ અને વૈયક્તિક જીવનની તૈયારી અને તેને માટેનું શિક્ષણ, એ બે વચ્ચે સંબંધ થયો નેહોંએ. તો જ કેળવણીની સાચી પ્રતિષ્ઠા થયો; તો એને સમજરી કે, જીવનને સાડું ભણડું છે. તેથી તે બોલે નહિ ભાગે કે રહે. આ મૂળગત ફેરફાર કરવાનું કામ નહું વહીવરી નથી. તેમાં સમાજનાં બધાં સંસ્કાર-વળે હાય દેવો નેહોંએ. પ્રત્યક્ષ પ્રધાન તેના વતને આ કાર્યમાં પ્રેરવા અને વાળવા મથે. સમાજના નેતાઓ એ વિચારને વધાવી વર્ડ લોકમત કેળવે. શિક્ષકો તેમાં પોતાની અધ્યાપન-કળાના પ્રયોગો હમેરે. આમ થાય તો જ વર્ધા-ચોળનાનો સાચો અર્થ પ્રગટ થયો. દ્વંકમાં એ છે, હિંદની સમગ્ર પુનર્ધરના. તેનો પાયો શિક્ષણ છે, નેહોં રૂઢ અર્થના મુલ્તદીઓ એને જ છેવટે મૂકે છે, કેમ કે તત્કાળ જવાબ દેતો વ્યવહાર એગનું ધ્યાન પડેલું પડે છે. છતાં તેય મૂંઝાય છે ત્યારે એ જ એકમાત્ર લોકમાતાને યાદ કરે છે. તેથી શિક્ષણે ધીર થવાની જરૂર છે. તેમાં એનું નય છે પણ શું? શિક્ષણ તો મનતાતું રાજકારણ છે, માનડું નથી. હિંદની કેળવણીના પ્રશ્નને અંગે લક્ષી અનંત વાળતેને આવરી લઈને ઉઠેલ તાકતી શિક્ષણ-ચોળના એ ગાંધીજીની કલ્પના છે. તેને મૂલ કરવામાં હિંદના હવે પછીના સ્વરાજની પણ સિદ્ધિ સંતાવેલી છે. મ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[યુવજી પ્રાંતમાં ૧૯૩૮માં કૉન્ગ્રેસ સરકાર સત્તા પર આવી ત્યારે તેણે અંતરમાં પ્રોત્સાહન અને પુસ્તકાલય પ્રશ્નિતું કામ ઉપાક્રમું હતું. પુસ્તકાલય પ્રશ્નિતું અંગે શું કરવું એ વિચારીને નિવેદન કરવાને માટે ૧૯૩૮ના અંતભાગમાં એક સમિતિ નીમી હતી. વિચારવાને તેને સોંપવામાં આવેલા મુદ્દાઓમાં એક મુદ્દો એ હતો કે, ગ્રંથપીઠ છતાંનાં ભાષાવાર નહિ વિભાગોમાં — ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટક — એક એક અંધાર્ય વિભાગીય પુસ્તકાલય કાર્યવું છે, તે કેવું હોવું જોઈએ. આ કામને અંગે સરકારી યાત્રી બહાર પડી. તે કહે છે કે, “સરકારની કસબમાં એક ઘણી વ્યાપક પુસ્તકાલય પ્રશ્નિતું છે, અને પ્રાંતનાં અંધાર્ય તથા વિભાગીય પુસ્તકાલયો એવી એક મોટી સમગ્ર પુસ્તકાલય ચોળનાર્તા અંગમાત્ર છે.”

આવા વિભાગીય પુસ્તકાલયો માટેનાં કાર્યો એ નિવેદનમાં વિષતવાર મણવાયાં છે. તેમાં મુખ્ય એ છે કે, “વિભાગનું કેન્દ્રય પુસ્તકાલય હોય તેણે તે વિભાગની પુસ્તકાલય પ્રશ્નિતે પોષવી અને રાખવી. તે બામમાં પુસ્તકાલય મંડળ હોય તો તેની નેડે, (અને ન હોય તો આ વિભાગીય પુસ્તકાલયે આગળ પડીને રચવું હશે, અને પછી) તેના સહકારથી કામ કરશે. તેને કેળવણીની ચોપડીઓ સરકાર આપે તે સંભાળીને રાખવી જોઈશે. તેની પાસે બને તેટલી વધુ ભાષાઓમાં કીમતી ચોપડીઓના સંગ્રહ હોવો જોઈશે. વિભાગનાં બીજાં પુસ્તકાલયોની કુલચૂંચણ કરી અવસરપર સંગ્રહ બનવાડું રહેશે. . . .”

ટૂંકમાં આ પ્રશ્નિતું અંગે સરકારે એ ચર્ચા બહાર પાડી હતી તેમાં સરકારને ઉદ્દેશ મણવાયો હતો કે, “પ્રાંતભરમાં નાનાં મેઢાં અનેક પુસ્તકાલયોની કુલચૂંચણી પથારી નય. . . ભાષાવાર વિભાગીય તથા પુસ્તકાલય પ્રાંતનાં બધાં પુસ્તકાલયોની આવી આવાની સાથે સોંપે સંબંધ રાખશે; તેમાં પ્રામપુસ્તકાલયો પણ આવી નય, આ રીતે તેણે વ્યાપક ધોરણે અવસરપર પ્રસારને ઉત્તેજન આપવાડું રહેશે.”

આ કામને માટે ગુજરાતનું કેન્દ્રય પુસ્તકાલય અમદાવાદમાં બોલવું અને તે કામ-સાંની કાઢી એક ચાકુ સાચક સંરવાને ચોપડું, તો બોલા બર્થમાં અને તરત સાચક કામ થઈ શકે, એમ કરાવવામાં આવ્યું.

પછી તો ૧૯૪૦માં કૉન્ગ્રેસ સરકાર બવાની સાથે આ કામ પણ ઊંચે પ્રમાણે. તે હવે પાછું ફરીથી તેણે ઉપક્રમું છે તેને માટે એક ખાસ અમલદાર નીમવામાં આવ્યો છે. તે બાદ ગુજરાત માટે કેન્દ્રય પુસ્તકાલયનું કામ અમદાવાદમાં કોને સોંપવું, તે તપાસવા માટે તો ૭-૧૦-૪૧ ના રોજ અમદાવાદ આવ્યા હતા. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તેમને પોતાના ગ્રંથાલયમાં દૂકો પતિય આપી ગુજરાતનું આ કામ પોતાને સોંપાય એમ આગળી કરી છે. એ પરિચય આપતી તેણે ગુજરાતમાં દેખે મણવા જેવી માની તે નીચે આપી છે.

— મ.]

સ્થાપના

ઈ. સ. ૧૯૨૦માં અસહકારની અળવળ શરૂ થતાં ગુજરાત મહાવિદ્યાલયની સ્થાપના કરવામાં આવી, તેના બેક આમ તરીકે એક ગ્રંથાલય શરૂ કરવામાં આવ્યું. ત્યારથી, બીજી કોલેજોના ગ્રંથાલયો કરતાં આ ગ્રંથાલયની કંઠલીક વિશેષતાઓ હતી. હિંદની રાષ્ટ્રીયતાના વિકાસને અંગેનું સાહિત્ય, ગુજરાતી તેમ જ બીજી દેશી ભાષાઓનું શિષ્ટ સાહિત્ય, તેમ જ અંગ્રેજ સાહિત્ય ઉપરાંત યુરોપના બીજા દેશોના સાહિત્યકારો, વિચારકો ઇત્યાદિની કૃતિઓ વસાવવા તરફ આ ગ્રંથાલયમાં ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું. આ પ્રકારના સાહિત્યને તે વખતનાં કોલેજનાં ગ્રંથાલયોમાં આવે જ પ્રવેશ મળતો. આ ગ્રંથાલય મુખ્યત્વે ફરીને મહાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ તથા અધ્યાપકોના ઉપયોગને માટે હતું.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠના કાર્યની વ્યાપ્તિ કેવલ મહાવિદ્યાલય ચલાવવા પૂરતી ન હતી. એક પ્રાથમિક કેળવણીથી માંડીને બીજામાં બીજી કક્ષા સુધીના કેળવણીના બધા પ્રકારોના તેમાં સમાવેશ થતો હતો. પ્રાથમિક કેળવણીમાં પણ ગામડાને જ કેન્દ્રમાં કરીને વિચાર કરવા તરફ વળ્યું હતું. એટલે આ સમગ્ર ક્ષેત્રને ઉપયોગી થાય એવું સાહિત્ય વસાવવું, એ પણ વિદ્યાપીઠનું એક કાર્ય હતું.

પુરાતત્ત્વ વિષયક ગ્રંથાલય

ગુજરાત મહાવિદ્યાલયની સ્થાપના બાદ થોડા જ સહિના પછી વિદ્યાપીઠ તરફથી ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિરની સ્થાપના કરવામાં આવી. પૂતાના ભાંડારકર સંશોધન મંદિરના, પ્રકારની આ સંસ્થા હતી. એક ફેર નજર હતો કે, અહીં એ પતિતો કાર્ય કરવા આવેલા તે રાષ્ટ્રીયતાના આકર્ષણથી આવ્યા હતા અને પુરાતત્ત્વ સંશોધનને રાષ્ટ્રહિતને ચોપક બનાવવાની મહેનજ તેમનામાં નમત હતી. પુરાતત્ત્વ મંદિરના કાર્ય માટે પ્રથમ આવરયક સાધન હતું એક સરસ ગ્રંથાલય. એટલે એવું એક સ્વતંત્ર ગ્રંથાલય પાલુ વિદ્યાપીઠ તરફથી આ કામને માટે સ્થાપવામાં આવ્યું. તેમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી એ હિંદની પ્રાચીન ભાષાઓનું સાહિત્ય, હિંદનાં ઇતિહાસ, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, સંસ્કૃતિ, સમાજશાસ્ત્ર ઇત્યાદિને ભગતા અંગ્રેજ, જર્મન, અરબી, ફારસી તેમ જ દેશી ભાષાઓમાં લખાયેલા ગ્રંથો, તેમ જ પુરાતત્ત્વ સંશોધનને અંગે ચાલતાં સામયિકોની નવી ફાઇલો, ઇથિયન ઓન્ટ્રીફેરી, કલકત્તા રિવ્યુ, એસિયાટિક સોસાયટી બોર્ડ બેંગલોર જર્નલ, વગેરે વસાવવામાં આવ્યાં અને એ સામયિકો ચાલુ કરવામાં આવ્યાં. ગુજરાતને અંગેનું ગમે તેટલું અર્થ જ સાહિત્ય મેળવવાનો પયલ કરવામાં આવતો હતો. આ ગ્રંથાલયનો ઉપયોગ પુરાતત્ત્વ

મંદિરમાં સંશોધનનું કામ કરતા પંડિતો, મહાવિદ્યાલયના અધ્યાપકો તેમ જ વિદ્યાર્થીઓ કરતા અને તે ઉપરાંત બહારના વાચકોને પણ એ અંશલયમાં આવીને તેનો ઉપયોગ કરવાની છૂટ હતી. આ અંશલયમાંથી કોઈ પણ પ્રકારનાં પુસ્તકો બહાર લઈ જવાની છૂટ ન હતી.

બેઉંનું સંયુક્ત વિદ્યાપીઠ અંશલય

આ પ્રમાણે બંને અંશલયોનો સ્વતંત્રપણે વિકાસ ચાલુ રહ્યો. આવી રીતે સાત આઠ વરસ કામ ચાલ્યા પછી બંને અંશલયોને એકત્ર કરી દેવાં જરૂરનું છે એમ જણાવ્યું. એટલે તે બંને ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અંશલયના નામથી એકત્ર કરવામાં આવ્યાં. ત્યારથી અત્યારના રૂપમાં આ અંશલયની શરૂઆત થઈ. સંશોધન અંગેનું સાહિત્ય માટે બાંધેલ અદેશ વિભાગમાં મૂકી વિદ્યાપીઠ અંશલયના સંગ્રહનો સંસ્થા બહારના લોકોને થોડા પ્રમાણમાં લાલ મળે તે માટે નિયમો પણ તે કામ વ્યવસ્થિતપણે ચાલુ કરવામાં આવ્યું. અંશલયમાં આવીને પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરવાની છૂટ તો સૌ કોઈને છે, એને સાફ અંશલય 'ઓપન-રેડ' પદ્ધતિએ ખેલેલી જ ચલાવવામાં આવે છે.

અંશલયની વિશેષતાઓ

આ અંશલયમાં અગાઉના બંને અંશલયની વિશેષતાઓ કાયમ રાખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. આજની તેની વિશેષતાઓ નીચે સૂચવેલ ગણાવી શકાય :

૧. ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનો બંને તેટલો સંપૂર્ણ સંગ્રહ કરેલો.
૨. ગુજરાતનાં ઇતિહાસ, ધર્મ, વસ્ત્રધાર ઇત્યાદિને અંગે બીજી ભાષાઓમાંનાં પુસ્તકો મેળવવાં.
૩. ગુજરાતનાં ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ, ધર્મ, વસ્ત્રધાર ઇત્યાદિના પ્રમાણબદ્ધ ગ્રંથો તેમ જ ઇતિહાસનાં સાધનો કહેવાય એવા ગ્રંથો ભેગા કરવા.
૪. ગુજરાતી સિવાયની બીજી દેશી ભાષાઓના પ્રતિષ્ઠિત ગ્રંથોના સંગ્રહ કરવો.
૫. હિંદની રાષ્ટ્રીયતા અને દેશના આર્થિક રાષ્ટ્રીય, તેમ જ સામાજિક વગેરે પ્રશ્નોના અભ્યાસના ગ્રંથો વસાવવા.
૬. ગાંધીસાહિત્ય : ગાંધીજીનાં બધાં લખાણો તેમ જ તેમના જીવન અને કાર્ય વિષે પ્રગટ થયેલાં અનુકૂળ પ્રતિદ્વંદ્વ ટીકાવાળાં પુસ્તકો વસાવવાં.
૭. વિદ્યાપીઠની પૃથક્કરે મુખ્ય અંગ હિંદનાં ગામડાંના પ્રશ્નોને ઉઠેલ શી રીતે કરી શકાય તે જોવાનો હોવાથી તે માટે ઉપકારક થાય એવા સાહિત્યનો

વિદ્યાપીઠ અંશલયમાં સંગ્રહ થાય એ સ્વાભાવિક અને આવશ્યક છે. તેથી એવું સાહિત્ય સંધરવું.

૮. રચનાત્મક કાર્યક્રમ અંગેનું સાહિત્ય, ઉપર જણાવેલા ગાંધીસાહિત્યના વિભાગમાં સામાન્યપણે આવી જ નબ છે. તે બધું એકત્ર કરવું.

આમાંનાં એક બે વિશેષ અંગોની નોંધ લેવી એ જરૂરનું છે.

(૧) હિન્દી હિન્દુસ્તાની (બંને હિંદીમાં)નો અંગ્રહ, અને તેનું શિક્ષણ વિદ્યાપીઠની રચાવના થઈ ત્યારથી તેનું અનિવાર્ય અંગ છે. એટલે હિન્દી અને ઉર્દૂ પુસ્તકો પણ એકત્ર કરવામાં આવ્યાં હતાં. હવે વિદ્યાપીઠ ગુજરાતમાં હિન્દુસ્તાનીના પ્રચારનું કાર્ય રીતસર હાથ ધરેલું છે અને તેને અંગે વિદ્યાપીઠ તરફથી પુસ્તકો પણ પ્રગટ થાય છે. ગુજરાતમાં હિન્દુસ્તાની પ્રચારમાં સૌ ઉપર કેન્દ્રી છે, તે કેન્દ્રોમાં પણ આ પુસ્તકો, તેમ જ પરીક્ષાઓ માટે નિયત કરેલાં બીજાં પુસ્તકો વિદ્યાપીઠ તરફથી મોકલવામાં આવે છે. એટલે ધીમે ધીમે એ કેંદ્રો હિન્દુસ્તાનીનાં નાનકડાં પુસ્તકાલયો વખતે જતાં બેમાં થતાં જશે. વિદ્યાપીઠ અંશલયમાં તો એનું પુરતું સાહિત્ય વસાવવાનો ખાસ પ્રયત્ન થાય છે જ.

(૨) પ્રૌદશિકજનનું કામ સરકારે ૧૯૩૭માં હાથ ધર્યું ત્યારે તેમાં વિદ્યાપીઠના માણસો મુખ્ય હતા. વિદ્યાપીઠ, પ્રૌદોને કષ્ટોગી થાય એવું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ કરવાનું કામ પણ હાથ ધરેલું અને કેટલીક ઉપયોગી પુસ્તિકાઓ બહાર પાડેલી છે. અંશલય-અસ્થિતિનો પ્રૌદશિકજનની સાથે કેટલો નિકટનો સંબંધ છે, તે જણાવવાની બાંધે જ જરૂર હોય.

(૩) વિદ્યાપીઠની એક શાખા સમી મામસેવા સન્નિધિ ગુજરાતમાં કામ કરે છે, એટલે મામસંઘો સાથે સંપર્ક સાધવો વિદ્યાપીઠ માટે બીજી કોઈ સંસ્થા કરતાં વધારે સહેલું છે એટલું જ નહિ, પણ તે તેનું એક મહત્ત્વનું કાર્ય છે અને વિદ્યાપીઠ કેટલાંય વરસથી તે કરતી આવી છે.

એટલે એક છેડે સંશોધન અને દ્રશ્ય અભ્યાસને ઉપયોગી થાય એવા સાહિત્યનો સંગ્રહ અને બીજો છેડો મામસંઘો બહુજનસમાજને ઉપયોગી થાય એવું સાહિત્ય એકત્ર કરવાનો પ્રયત્ન, એમ બંને છેડેથી અંશલય પોતાનું કામ કરતું આવ્યું છે. અંશલયના બધા જ વિભાગ સમૃદ્ધ અને અચળત કરવાનો વિદ્યાપીઠનો હેતુ છે તેથી વિદ્યાપીઠ અંશલયને પ્રાંતિક અંશલયો પુસ્તકાલયનું કામ સોંપવામાં આવે તો આ બધા કાર્યને વેગ જ મળશે. વસ્તુતઃ આ, કાર્યને વિદ્યાપીઠ પોતાનું જ ગણવું આવ્યું છે, અને સચારાજી કરી રહ્યું છે.

મકાન તથા જમીની સંગવડ

વિદ્યાપીઠ ખાસે સાધનોની ખાસ અછત નથી. તેની ખાસે જગ્યા મળવક છે અંધાલયના મહાનુભાવે માટે ખાસ દાન પણ તેને મળેલું છે. અને વિશ્વગુજની આકૃત ૧૯૩૬માં ન આવી પડત, તેા અત્યાર સુધીમાં તે ક્યારનું પોતાના નવા મકાનમાં ગયું હોત.

અંધાલયની બીજી પ્રવૃત્તિઓ

ગુજરાતની જનતાને ગુજરાતી સાહિત્ય તેમ જ બીજા વિષયોના વાચનને અંગે હોરવણી મળે એ હેતુથી પુસ્તકોની યાદીઓ બહાર પાડવી, પવનવહાર દ્વારા માહિતી આપવી એ કામ વિદ્યાપીઠ અંધાલય પોતાનું ગણ્યુ આનું છે. છેક ૧૯૨૩માં ગુજરાતી તથા હિન્દી સારા પુસ્તકોની બે યાદીઓ વિદ્યાપીઠ તરફથી બહાર પાડવામાં આવી હતી.

ગાંધી સાહિત્યને અંગે વારંવાર માગણીઓ થતાં એ સાહિત્યની એક યાદી અંધાલય-પ્રેમમાં કામ કરતા એક સહકારીની મદદથી વિદ્યાપીઠ અંધાલયના અંધાલયે તૈયાર કરી અને એ પ્રસિદ્ધ પણ થઈ છે.

પુસ્તકાલયો શરૂ કરવા અંગે તેમ જ ગ્રામપુસ્તકાલયોને પુસ્તકપસંદગીને અંગે હોરવણી મળે તે માટે અંધાલયે બે યાદીઓ તૈયાર કરીને પ્રસિદ્ધ કરી છે.

વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિને અંગે વિદ્યાર્થીઓને તેમના સામાન્ય વાચનમાં માર્ગદર્શન આપવા માટે ગુજરાતી, હિન્દી તેમ જ અંગ્રેજી પુસ્તકોની એક યાદી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે.

આ રીતે જુદા જુદા વિષયોમાં રસ ધરાવતા સામાન્ય વાચકો તેમ જ વિશેષ સ્વચ્ચાસ કરવા ગામનાસાઓને માટે તે તે વિષયની સુચનાઓ પ્રસિદ્ધ કરવાના વિચાર તેા છે જ, અને હવે રાજ્યીય સ્થિતિમાં થઈ છે એટલે એ કામ વ્યવસ્થિતપણે પાર પાડવાની હમેશા છે.

પુસ્તકભંડાર

આજે અંધાલયમાં ૨૮,૦૦૦ ઉપર પુસ્તકો છે અને તેની કિંમત આસરે રૂ. ૧,૨૫,૦૦૦ જેટલી છે. પુસ્તકોની આધારવાર સંખ્યા નીચે મુજબ છે:

અંગ્રેજી	૧૨,૫૦૦	પ્રાકૃત	૪૫૦
ગુજરાતી	૭,૫૦૦	પાલી	૩૦૦
હિન્દી	૧,૮૦૦	અરબી	૫૦
ઉર્દૂ	૬૦૦	ફારસી	૧૨૫
મરાઠી	૧,૦૦૦	કેચ	૨૦૦
બંગાળી	૯૦૦	જર્મન	૨૫૦
સંસ્કૃત	૨,૮૦૦		

ઉપરનાં પુસ્તકોમાં ૪૦૦ જેટલાં હસ્તલિખિતો છે.

અંધાલયની વ્યવસ્થા

આ અંધાલય અને તેની વ્યવસ્થા ગુજરાત વિદ્યાપીઠ મંડળના હાથમાં છે. તે મંડળ નીચેના સભ્યોનું બનેલું છે:

કુલપતિ: મહાત્મા ગાંધીજી

કુલનાયક અને પ્રમુખ: ૧. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ
મંત્રી, મહામાત્ર: ૨. મગનભાઈ પ્ર. દેસાઈ

સભ્યો: ૩. શ્રી. નરહરિ દા. પરીખ

૪. શ્રી. જીવનરામ દવે

૫. શ્રી. મેસારજીભાઈ દેસાઈ

૬. શ્રી. મામાસાહેબ ફડકે

૭. શ્રી. ગોકુળભાઈ બદ

૮. શ્રી. ડૉ. હરિપ્રસાદ વ. દેસાઈ

૯. શ્રી. વાલજીભાઈ ગો. દેસાઈ

૧૦. શ્રી. કિરોરલાલભાઈ મસાવવાળા

૧૧. શ્રી. મણિખંદેન વ. પટેલ

૧૨. શ્રી. જીવજીજી ડા. દેસાઈ

૧૩. શ્રી. ડાકોરભાઈ મ. દેસાઈ

૧૪. શ્રી. પરીક્ષિતલાલ મળજીદાર

૧૫. શ્રી. ગોપાળદાસ જી. પટેલ

૧૬. શ્રી. વિક્રમદાસ મ. કાઠારી

૧૭. શ્રી. ખંડુભાઈ ક. દેસાઈ

૧૮. શ્રી. દિલ્લુસા હીવાનજી

મંડળ પુસ્તકાલયનું કામ સંભાળવાને માટે એક પોતાની પુસ્તકાલય સમિતિ નીમે છે, અને તે તેના રાજ્યજનોના વહીવટ, અંધાલય મારફતે, ચલાવે છે. તે સમિતિ આ વર્ષે નીચે પ્રમાણે છે:

પ્રમુખ: ૧. શ્રી. નરહરિભાઈ પરીખ

સભ્યો: ૨. શ્રી. મગનભાઈ પ્ર. દેસાઈ

૩. શ્રી. વાલજીભાઈ ગો. દેસાઈ

૪. શ્રી. ગોપાળદાસ જી. પટેલ

૫. શ્રી. વિક્રમદાસ મ. કાઠારી

૬. શ્રી. પાંડુરંગ ગણેશ દેસાઈ

વિદ્યાપીઠ ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રીય કેળવણીના એક કાયદા અંગે વરિષ્ઠ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિને સમજાવે છે અને તે વરિષ્ઠે તે કામ પોતે કરવું આનું છે, એટલે તે કામ પોતાને માથે લેવા તે તૈયાર છે

મધ્યવર્તી પુસ્તકાલયનું કાયદા કેળવણીના એક કાયદા સહાય એકલું નથી, પણ સમસ્ત ગુજરાત પ્રાંત છે. તેથી એ કામ ગુજરાત વિદ્યાપીઠના આ અંધાલયને સોંપવામાં આવે એ હિચિત છે, અને એવી અમારી માંગણી છે.

ભગવદ્ગીતા ઉપર એક પ્રવચન-૪

[ગયા અંશથી ચાલુ આ પ્રવચન દવે પૂરું થાય છે.]

ગીતા એ ‘કૃષ્ણાર્જુનસંવાદ’ છે, એ તોતે ખુદી છે. ‘કૃષ્ણાર્જુનસંવાદ’ એટલે પરમાત્મા અને જીવાત્મા એ બેનું સાન્નિધ્ય, અર્થાત્ પરમ સત્યની પ્રાપ્તિપદ આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કાર, એ આપણે શરૂઆતમાં જાણી જાય છે. તમે ધ્યાનચેત્વ, ભક્તિચેત્વ, કે કર્મચેત્વ—જેને તેમણે સ્વીકારે, પરંતુ પરમતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર એટલે માનવ-વ્યક્તિનો એ જાતનો સ્વરૂપપલટો છે, તે પોતાની ભતથી પર થાય છે; તે પોતાનાં બાહ્ય પરિવેશનોમાંથી, પરેષદો છૂટી પાડે છે. પછી તે આ જગતમાં કંઈ પણ આરંભ કરે છે, તોપણ નિર્લિપ્ત સાક્ષીનો ભાવ ધારણ કરી રહે છે. એવા મનુષ્ય પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર પામેલો, તથા પરમતત્ત્વની સંમુખ જોવા રહી દર્શન કરનારો કહેવાય. તે સાક્ષત્તામાં રિપત થયો છે; તથા તેનું જન દિવ્ય પ્રકાશથી પ્રકાશિત થયું છે. તેનું હૃદય પ્રેમની જ્વાળાપ્રપ્ત બની ગયું છે, અને તેની આખી જાત પીરિત માનવજાતના હજાર માટે તલસે છે. આમ તમે જોઈ શકો છો કે, દરેક મનુષ્ય ઉપર એ જીવામાં જોયો જ્વાળાકારી નાખવામાં આવી છે, તે માત્ર જન્મવાની, મોટા થવાની, પરણવાની, કુટુંબ વિસ્તારવાની, અને વારસો માટે મિલકત મોકલવાની અને પછી વિદાય થવાની નથી; એ બધું તો પશુઓ પણ કરે છે. માણસને માટે એ કલંબ નથી થયું છે, તે તો તેના પોતામાં જોડેલા પરમતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરવાનું છે.

દરેક માનવ વ્યક્તિની સામે બે જાળોમાંથી એક પસંદ કરવાનો વિકલ્પ મુજબમાં આવેલો છે : અમૃત કે મૃત્યુ. આપણા દરેકમાં અમૃતત્વ એટલે નિત્ય જીવનની, તેમ જ મૃત્યુમાંથી મૃત્યુમાં જવાની શક્યતાઓ છે. જો તમે તમારામાંના ‘અમૃત’ને વિકસાવવા માગતા હો, તો તમારે સત્યનો માત્ર અનુસરવો જોઈએ; પરંતુ જો તમારે મૃત્યુની પરંપરામાં જ ચાલ્યા જવું હોય, તો તમારે આ મોઢક સંસારમાં જંબાઈ.

ભગવદ્ગીતા આપણી આગળ એ જીવામાં જોવા આદર્શ મૂકે છે, તે રિપતપ્રજ્ઞાનો છે : અર્થાત્ આધ્યાત્મિક સાંતિ અને જીવનદારિક કીડાકથનો છે. ગીતાનો ઉદ્દેશો શ્રેષ્ઠ જ ઉપસંહાર કરે છે કે : વય મોક્ષદત્ત દુષ્ટો વય પાવોપનુપદત્ત મીલિત્ત્વો મુનિઃ મુવાનૈર્નિર્નિર્નયમ્ આ મ્હોહના શબ્દો જણી જોઈને વિસિદ્ધ હેતુસર પસંદ કરવામાં આવેલા છે. યોગ અર્થાત્ ક્રોધમૃત્યુની વત્તવિત્તનની શક્તિ, એ એકલો જાણી શકતો નથી. ઉપરાંતજ તમારે અર્જુનનું બાણવળીપણું જોઈએ. માત્ર વત્તવિત્તક યોગી નહિ, પરંતુ સાથે વ્યવહારકૃત્તણ માણસ, રાજ, પણ જોઈએ : અર્થાત્ પલેટો કહે છે તેમ, એકોસાથે

ફિલસૂફ અને રાજ એવો ભેગો મનુષ્ય જોઈએ. યોગી અને ધ્યાની પોતાનાં ધ્યાનચિંતનની શક્તિ કર્મની વત્તવચારાં રહે; અને એ રીતે ધ્યાન અને કર્મનો સંબંધ જોડે—એ આદર્શ ગીતાએ આપણી આગળ પાડ્યો છે.

તમે ગીતાનો સંદેશ શો છો તે તરફ સંદેશ નગર પણ કરો તો જણાશે કે, ગીતાને વિજ્ઞાનશુદ્ધ નહિ એવી કંઈ વિચત કે વિધાન સાથે કશી નિસ્ખલત નથી. માનવસ્વભાવ એવો છે તેવો તે સ્વીકારી શકે છે; તથા તેમાં રહેલી નિત્ય માટેની વત્તજાનો અભ્યાસ કરે છે. પૂછી તે વત્તજા પાર કેમ પડે, તે માટેનો માત્ર તે નિરૂપે છે. તે વત્તજા વિવિધશીલ, બાવનાશીલ કે ક્રિયાશીલ સ્વભાવોને તત્ત્વ દેવાનું નથી ફરમાવતી. તે માત્ર વત્તને એટલું જણાવે છે કે, માણસ એક કૃત્ય જીવનને ઉભરે આવીને જોડેલો છે; તેણે જીવિત્તશક્તિ પ્રાપ્ત કરી છે, પણ જીવનનો આગળજો થકાવ સુચવે છે કે, એ કંઈ વિકાસકર્મનો ઉછેર નથી. તેણે હજી આગળ પ્રવિદ્ધ કરવાની છે. અજ્ઞાત, એ પ્રગતિ તેનો વધુ શારીરિક વિકાસ સાધવાની દિશામાં બાકી રહી નથી; પરંતુ તેનું અંતર વિકસાવવાની દિશામાં રહેલી છે. અને જો તે વાત સાચી હોય તો માનવ જીવિત્તશક્તિને જાતબંધ પ્રજ્ઞામાં પર-સાક્ષાત્કારમાં પરિણત્ત કરવી જોઈએ. અર્થાત્ અવારનવાર કેટલાંક મનુષ્યો પોતાના જીવનની એ મહાન ક્ષણી દરમ્યાન સાક્ષત્તત્ત્વનો સ્પર્શ પામે છે, બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો પૃથ્વી ઉપરથી જીવિત્તશક્તિને જાણે પોતાના આત્માના એવા જંબીર જીંદગીમાં પ્રવેશ કરતાં હોય છે કે જ્યાં કાળ રત્તમિત થઈ ગયો હોય છે, અને તેઓ એવા પરમ તત્ત્વનું દર્શન પામતાં હોય છે, કે અમરતા અને મૃત્યુ એ તો તેના પરકાવકાવ હોય,—તે ક્ષણેને કીર્ષી—‘જાણી કરવાની છે.’

જો તમે એ અતિમ પદનો સાક્ષાત્કાર કરી શકો, તો તે તમારી સાચી પરિપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી કહેવાય. તેને પ્રાપ્ત ન કરો, તો પછી તમે મરે તેટલા બોલપદાઈ સંપાદિત કરે, બૌદ્ધિક સુધિઓ નિર્માણ કરો, વધા અણુ-બોગ્ગ્રાશી શોધી કાઢીને માનવસંહાર નિષ્પત્ત કરો, પરંતુ માનવપ્રાણી વરીને તમે નિષ્ફળ નીવડ્યા જાણ્યો. પરંતુ જો તમે તે પરમપદનો સાક્ષાત્કાર કરો, તો ‘કુળ્લુ વત્તિવન્, જ્ઞની કૃત્તાર્થ, વર્તુસર પુણ્યવત્તી’—તમારી માતા કૃત્તાર્થ થઈ, અને તમને જન્મ આપનારી બાંધી સુધ્ધાં વીર્ષી થ બની. આ શરીર જ, આ જન્મમાં જ જો તમે તે અખિન્દાશી જીવનનો સાક્ષાત્કાર કરી શકો, કે એ દરેક માનવપ્રાણીનું અતિમ પદ છે, તો માનવ આત્મા કૃત્તાર્થ થયા જાણ્યો.

સ્વાવલંબન

[આમસેવાના એક કાર્યક્રમ તરીકે]

આમસેવકોએ પોતાના કાર્યક્રમમાં ફાજલ કરવા લાયક નીચેનાં કામો મેં અત્યાર પહેલાં સૂચવ્યાં છે. અને તે કામોનું વિગતથી વર્ણન પણ 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'ના અંકમાં આપ્યું છે :

૧. બાલવાદી
૨. કન્યા અને કુમાર આશ્રમ
૩. શીશુ શિક્ષણ (અભણ લુલાનેનું)
૪. પડોશી શહેરીઓની સેવા

આને આમસેવાનું પાંચમું કામ સૂચવું હતું. તે છે સ્વાવલંબનનો પ્રયત્ન.

આમસેવકે સ્વાવલંબનનો આશ્રમ રાખવે, એટલે પોતાના નિર્વાહ પરવા પેસા અને તે રીતે અને ત્યાંથી મેળવી લેવા એટલું જ નહિ. બે એટલું જ હોય તો તેને આમસેવાનો કાર્યક્રમ કહી નહિ શકાય. શહેરમાં વખતે-વખત આશ્રમના મારીને તે નિર્વાહ પરત્વે બેસી જાય છે, અથવા કંઈક ખાનગી ધંધા કરીને કે કોઈ કમાઉં મિત્રની સાથે ધંધામાં લાગ નાખીને કે એવા જ કોઈ ઉપાયથી તે કોઈ સરંચના પાસેથી પગાર લીધા વિના, સ્વાવલંબી બની શકે છે. પરંતુ એનું સ્વાવલંબન કંઈ આમસેવાનો એક કાર્યક્રમ કહી શકાય નહિ.

સ્વાવલંબનનો પ્રયત્ન એ એક આમસેવાનો કાર્યક્રમ તો જ અને, બે સેવક પોતાની આવક સંબંધમાં બે આશ્રમો પકડી રાખે —

એક આશ્રમ એ કે, પોતે દિવસમાં અનુક્રમણ (કહો કે આર) ઉપાદાન ઉદ્યોગ કરવો, અને તે ઉદ્યોગ એવા જ પસંદ કરવો કે જે તેની આમસેવામાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવતો હોય. કાતણ, પીંજણ, વણું એ એવા ઉદ્યોગો કહી શકાય. તે ઉદ્યોગો વિષે તેને પોતાના ગામમાં વસ જવાવે છે. આમસેવાને તે શીખવવા છે અને તેની મારફત આમસંસ્કૃતિ માટે ગામલોકમાં આદર ઉપજાવવા છે. પોતે દિવસમાં હોળિયા વખત એવા ઉદ્યોગો કરતા રહેડું, દિલ લગાવીને અને ધાર્મિક અનૂન સાથે કરતા રહેડું, અવગડ અને સંકટમાંથી બેગવતી પડે તોપણ એ ધર્મમય ધંધામાંથી પોતાના ગુજરાનનો સારો સરખો ભાગ કમાઈ જતાવે, — કેના જેવા અસરકારક બીજાં કંયા ઉપાય છે, કે જે વડે તે પોતાના ગામમાં ગામ-ઉદ્યોગ અને આમસંસ્કૃતિનું વાતાવરણ બહુ કરી શકે ? બીજા આશ્રમ આમસેવકે દલવાથી પકડી રાખવો જોઈએ તે એ છે કે, તેણે લોક-મદદ સ્વીકારવી તે-પોતાના આમસેવાના કામમાં સીધા સાથ આપનાર ગામવાસીઓની જ સ્વીકારવી અને તે પણ રોકડ ફાળામાં રૂપમાં

નહિ, પરંતુ પોતાને જે કામનો પ્રચાર કરવો છે તે કામના રૂપમાં જ.

આમ એ આમસેવક એક શિક્ષક તરીકે આમસેવા કરતો હશે, તો તે પોતાના વિદ્યાર્થીઓ ઉપર પોતાના ગુજરાનના અનુક્રમણ માટે અવલંબિત રહેડું પસંદ કરશે. તેમની પાસેથી તે અનુક્રમણ લેશે, પણ તે રોકડ ફાળા રૂપમાં નહિ લે. પોતે વિદ્યાર્થીઓને ખાદ્ય-વિદ્યા મારફત શિક્ષણ આપશે, અને શીખતાં શીખતાં વિદ્યાર્થીઓ રહેડું બે ઉપાજન કરશે તે બધું અથવા તેમનો અનુક્રમણ તે તેઓની પાસેથી ગુરુદક્ષિણા તરીકે સ્વીકારશે.

આ રીતે શિક્ષક આમસેવક પોતાનું ગુજરાન કેટલા પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત કરી શકે એના આંકડા પ્રાપ્ત હોયને સમિતિએ વધારા શિક્ષણ પાળના પરના પોતાના નિવેદનમાં અડી જતાવ્યા છે, એટલે હું તે ગણવરીમાં ઊતરતો નથી. આમસેવક જે નામો સરખા આશ્રમ ચલાવતો હશે તો તેનું કામ અનેક દિશામાં અને અનેક વર્ગોમાં ચલાવે હશે. એ સર્વ વર્ગોમાંથી તે પોતાના ગુજરાનનો થોડો થોડો ફાળો મેળવશે. અવલંબન તે રોકડમાં લેશે નહિ, પરંતુ લોકો પોતાના સેવક અગર આશ્રમને પ્રીત્યે કાંવડ, પીંજણ કે એવા જ કોઈ સામૂહિક ઉદ્યોગ અનુક્રમણમાં કરવા તૈયાર થશે તેટલું જ લેશે.

આમસેવક નાનકડાં બાળકોની બાલવાદી ચલાવતો હશે. તેમની પાસેથી તો તે કશી આદા ન રાખે. બેટકે તેમને માટે પોતે કંઈક ધરાય, જે જ યોગ્ય છે.

પરંતુ કંઈક મોટી ઉંમરનાં છોકરાઓની સવાર સાંજ આશ્રમનો લાભ લેતાં હશે. સેવક પાસે સરકારી ઝીલવા સાથે કાંતણખીંજણ વગેરે રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગો શીખતાં હશે. તેઓ ત્યાં કલાકર્મ પોતાનું ઉપાજન ગુરુદક્ષિણા તરીકે ધણા જ આનંદથી આપી શકે.

આમસેવકના આશ્રમમાં પ-૭ કાણુલા કે અબણુ લુલાને પોતાનો લગભગ આખો દિવસ ગાળતા હશે તેની પાસે રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગો શીખતા હશે અને સાથે તેના સત્સંગને લાભ ઉઠાવતા હશે તેઓ માટેના કાર્યક્રમમાં આર છ કલાકનો ઉદ્યોગ હોવો જોઈએ જ. તેઓ તેમાંથી સાડુ, સરસુ ઉપાજન કરશે. તેમાંથી અરસું પોતાનાં આતાપિતાને આપી તેમને ધરસંસાર ચલાવવામાં ટકાવ યઈ શકે અને અરસું પોતાના આશ્રમમાં આપે.

વળી આમસેવક પોતાના ગામમાં ૮-૧૦ કુટુંબોની અંદર કંઈક વધારે જોડું કામ કરવાનું રાખે, એ

સ્વાભાવિક છે, અને ઇચ્છવા લેગ પસુ છે. તેવાં કુટુંબમાં તેનો અવરજવર વધારે હશે. તેઓ આશ્રમની વાતો ખીન્ન ગ્રામવાસીઓ કરતાં વધારે પ્રમાણમાં ઝીણવાં હશે. આશ્રમની અને સેવકની સમવડઅગવડોથી તેઓ કુદરતી રીતે માહિતગાર રહેતાં હશે. અને પોતાની સક્તિ અનુસાર તેને મદદરૂપ થવું પસંદ કરશે. સેવક તેમની પાસેથી દક્ષિણા પુરોથી સ્વીકારી શકે છે. પરંતુ પોતાના નિયમ પ્રમાણે તે પસુ ઉદ્યોગરૂપમાં જ સ્વીકારવાનો આમદ રાખશે. કુટુંબોમાં ગ્રામસેવકે બેંડા બિલરીને કામ કહ્યું હશે, તો તેને પરિણામે કાંતવું, પીંજવું, પછુવું વગેરે રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગોના વાતાવરણથી તેવાં કુટુંબો ગૂંચ રહ્યાં હશે. તેવા ઉદ્યોગોના રૂપમાં જ મદદ લેવાની સેવકની ટેક હશે તો તે ટેક પસુ તેવું વાતાવરણ જગાવવામાં મોટો ભાગ લેવોના વિના રહેશે નહિ.

ગામની સર્વ વસ્તી ગ્રામસેવકની બધી વાતો ઝીણવી થઈ જશે એમ તો આશા ન રાખીએ, પરંતુ તેને પસુ રાષ્ટ્રીય રંગ થઈ એ અસંભવિત નથી. તેઓ વધારે નહિ તો જમતોવખત બાંધી સંપાદ, રાષ્ટ્રીય સંપાદ, સપાટઅદિન વગેરે પ્રસંગો પર થતા રાષ્ટ્રીય ઉત્સવોમાં ઉત્સાહથી ભાગ લેતા હશે. ગ્રામસેવક કુદરતી રીતે પોતાના ગ્રામઉત્સવોમાં રેડિયા જેવા રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગોને મુખ્ય સ્થાન આપતો હશે. તેવા જમતે પોતાના આશ્રમને કંઈક મદદ કરવાની ભાવના લોકોમાં પ્રેરવી સહેલ છે. અને તે સાથે જ સેવક ઉદ્યોગના રૂપમાં જ મદદ લેવાનો આમદ સમરો અને ઉત્સવ પ્રસંગે દરેકે કતિલી આંદ્રી કે જેવું જ કંઈ આશ્રમને અર્પણ કરવાની સૂચના મૂકશે, તો ગ્રામલોકો યજ્ઞા જ પ્રેમથી તેવી સૂચના ઝીણી લેશે.

એક ગ્રામસેવક જો સ્વાવલંબનને પોતાના ગ્રામસેવાના કાર્યક્રમનું એક મહત્વનું અંગ બનાવી લે, તે માટે આગ્રહપૂર્વક વાતાવરણ તૈયાર કરે, તો અમુક કાળના પ્રયત્ન પછી તે પોતાના નિર્વાહ જોડું ચેળવી શકે. આ નીચે તે રીતે થતી માસિક આવક આંકડાના રૂપમાં મૂખી બતાવું છું. બધે કૃષિો કાંતણના રૂપે આવે છે એમ સૂચિત થતી સેવકની ભાષામાં આવક બતાવી છે.

૪૫ આંદ્રી સેવકની પોતાની રોજની ૪ ક ના ઉદ્યોગની આવક (આંદ્રી ૧૧૫૩૦ દિ.)

૧૦ „ કુમાર-કન્યા આશ્રમનાં બાળકો રોજ ૦૮ ક. આશ્રમ પ્રીત્યર્થે ઉદ્યોગ કરે તેની આવક (૧૨ બાળકો મળી રોજની આંદ્રી ૨૫૩૦ દિ.)

૯૦ „ આશ્રમનો લાભ લેતાં જીવાન વિદ્યાર્થીઓની રોજની ૩ ક ના ઉદ્યોગની આવક (વિદ્યાર્થીઓ ૩ ના મળી રોજની ૯ ક ની આંદ્રી ૩૫૩૦ દિ.)

૪૫ „ બેંડા કામ માટે પસંદ કરેલાં કુટુંબોના રોજની ૦૮ ક ના આશ્રમપ્રીત્યર્થે ઉદ્યોગની

(આવાં કુટુંબો ૫ હોય અને દરેક કુટુંબમાં ૨ જણ આશ્રમપ્રીત્યર્થે કામ આપતાં હોય એમ માનીએ તો ૧૦ જણની રોજની આંદ્રી ૧૧૫૩૦ દિ.)

૧૦ „ રાષ્ટ્રીય ઉત્સવો વર્ષમાં ૪ થાય તે પ્રસંગની આવક (દરેક ઉત્સવમાં ૩૦ જણ ભાગ લે એ હિસાબે ૧૨૦ જણની દરેકની ૧ પ્રમાણે વરસની આંદ્રીએ ૧૨૦ તેથી માસિક આંદ્રી ૧૦)

૨૫૦ „ આંદ્રી માસિક આવક.

એક આંદ્રીની કિંમત ૦-૨-૬ ગણતાં ગ્રામસેવકની આ માસિક આવક પૈસામાં રૂ. ૩૯-૧-૦ થાય.

કમલ કુડું છું કે આ તો કામગીરી ગણતરી છે. કલ્પનાને અમલમાં મૂકતાં આટલું પરિણામ ન પસુ આવે. જોકે ગ્રામસેવકને જીંદા જીંદા વર્ષો તરફથી મળનાર જવાબના અંદાજ આંકડો ઉપર મૂક્યા છે તે વધારે પડતા મેં મૂક્યા છે એવો આશ્ચર્ય કારણ જ કરી શકાશે. હું કેટલાક ગ્રામસેવકોનાં તો નામે આપી શકું તેમ છું, કે જેઓને ત્યાં ઉપર બતાવ્યાં તે સર્વ પ્રકારનાં કામો આવે આવે છે, અને દરેક વર્ષમાં મારા જવાબેલા આંકડાઓ કરતાં વધારે સંખ્યા છે. તેમને ત્યાં કન્યા-કુમાર આશ્રમો ચાલી રહ્યા છે અને તેમાં ૧૨ કરતાં વધારે બાળકો તેમનો લાભ ઉઠાવી રહ્યાં છે. તેમનાં આશ્રમોમાં ગામના જીવાન છોકરીઓ આવેા દિવસ પડ્યાપાયાઈ રહે છે અને ઉદ્યોગ કરે છે, અને તેમની સંખ્યા મેં લીધેલા ૩ ના અંદાજ કરતાં ઠીક ઠીક મોટી છે. તેઓનાં ગામમાં કેટલાંક કુટુંબો જરૂર તેમને એવાં મળ્યાં છે, જેઓ તેમની વાતો ઝીણવા તપ્પર રહે છે અને તેમના ઉપર આત્મન જોવા લાગે થાય છે, અને તેવાં કુટુંબોની સંખ્યા મેં ધારેલા પ ના કરતાં તો વધારે છે જ. રાષ્ટ્રીય ઉત્સવો પસુ તેઓ બિજવતા હોય છે, અને તેમાં મારા ધારેલા ૩૦ કરતાં ઘણી મોટી સંખ્યામાં ગામલોકો ભાગ લે છે. તેઓએ આ રીતે આશ્રમપ્રીત્યર્થે ઉદ્યોગ-જાતો આપણની પ્રેરણા એ સોને આજ મુખી આપી નથી; પસુ તેઓ કમલ કરશે કે, તેમ કરડું અને તેમાં સફળતા ચેળવવી એ તેમને માટે બારે બાજત નથી.

એ રીતે સેવકો પોતાનું સ્વાવલંબન સિદ્ધ કરી શકે એ એક લાજ હોત, તોપણ આ પ્રયોગ કરવા જેવો જણાત. પસુ હું વધારામાં સૂચવવા છત્તું છું કે, આ રીતનો પ્રયત્ન કરવામાં આવશે તો તેઓની આખી ગ્રામસેવામાં કંઈક અવગતું જ તેમ ફેરી નીકળશે. હું ધારું છું કે મારી સૂચનાના અર્થનું નમું દલીલો આપવાની જરૂર નથી.

મને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે, આપણે ત્યાં બધે થોડા પસુ એવા નવજીવાન ગ્રામસેવકો આવે છે કે જેઓ સ્વાવલંબનને ગ્રામસેવાનો જ એક કાર્યક્રમ ગણીને ધાર્મિક

જનુનથી તેનો અમલ કરી રહ્યા છે. તેઓ પોતે કોલેજ, પીઝાજી, વણાટમાંથી પોતાના નિર્વાહ પૂરતું અથવા તેનો અમુક હિસ્સો મેળવી લેવાનો આશ્રય રાખી રહ્યા છે.

આવા સેવકો મોટા ભાગે શિક્ષક સ્વભાવના ડોઈ તેમના આશ્રમમાં ગામનાં બાળકો અને જુવાનો પઢવાં-પાઠ્યાં રહે છે. તેઓને અંગે નારતોપાણી, દીવાળતી, પુસ્તકો, પ્રવાસ, સ્વચ્છતા-સાધનો એવાં એવાં અર્થો આવે છે. ઘણાખરા સેવકો અતિ કંગાલ વસ્તીનાં ગામોમાં રહેલા ડોઈ આવી નાની રકમો પણ બાળકો યેરથી લાવી શકે એમ હોઈ નથી. લાવી શકે તેમ હોય તોપણ ઊકારાઓ તેમ ન કરતાં પોતાના ઉદ્યોગમાંથી તે અર્થ કાઢે એવું તેઓ ઉત્તેજન આપે છે, એથી તે ઊકારાઓ નારાજ થયાં હોય એવાં કાઢીને અનુભવ નથી. ઘણા જ આનંદથી પોતપોતાનો કામો આપી રહ્યાં છે. તે આપતાં તેમનો ઉત્સાહ જીવંત વધતો જવામાં આવે છે, અને પોતાના આશ્રમ માટેનો પ્રેમ પણ વધે છે.

આ અનુભવ આ લેખમાં મેં વિસ્તારથી કહવાને ઉત્તેજન આપે છે. આગના જુદા જુદા વર્ગોને આશ્રમના સ્વાવલંબનમાં પોતાનો ઉદ્યોગ-કાર્યો આપવાની પ્રેરણા આવવાથી તેઓ આશ્રમ ઉપર કે સેવક ઉપર કંટાળો લાવશે એવી ધીક સાબવાની ભરૂં નથી જ. બહારી તે આવતાં તેમની ઉપર તેઓની મમતા વધશે. એટલું જ નહિ, તેઓની જામસેવાનાં કામોની અને શિક્ષાતેની લાવના પણ વધારે જીંદી થશે.

એક જ સરત આ કહવાનાને અગતી ખતોવવામાં અનિવાર્ય છે, અને તે એ છે કે, સેવક પોતે પોતાના સ્વાવલંબન માટે જ-જ કલાક નિયમિત ઉદ્યોગ કરવાને આમલી હોય. જેણે તે છે કે, તે જ પોતાના ગ્રામયોધોને તથા લેવાનો તે અધિકારી થશે અને તે જ તે ગામવાની તેનામાં દિમત આપી શકશે.

લુગતરામ દવે

પ્રાથમિક શિક્ષકો ને માટે

એક ભાઈ લખે છે:—

"આપણા રાજમાં એવી ક્ષા છે કે, પોતાની જિંતા એટલી ખરી કરવાની હોય છે કે, બાળકો ભણી નથી શકતાં. ભણવનાશયોનેય આપે એવું જ પડું લાગે છે. આપણા શિક્ષકો, પગાર ભણે એક જ પ્રકાર હોય એમ, એની જ પછળ પડ્યા છે શિક્ષણ સુધારક, પોતાની લાખકાત વધારી, એ ભણે પ્રકાર જ ન હોય. જો પાસણ બહારથી શિક્ષક આવે કાચો છે. અને હું ભલે ભણું છું અને અનેક પ્રિયેય કહે છે કે, અસ્વરો નિશાળમાં બરાબર કામ નથી કરતા. દયુશન એક બલા થઈ ગઈ છે કામચોરીમાં ભણે એવ નથી રહી. આમાં મરીજ માણવાના બાળકોને મરો છે — ન તેઓને દયુશન મળે, ન નિશાળ ભણવે કોઈ શિક્ષકમંડળને આ ગંભીર અવસ્થા વિશે કામ આપે એવું જ મરો એવ નથી કહેવાય કે, પગાર ન વધારો ભરૂં વધારો. ને કામ જ થયા ૩૫-૨૦ માસિક ખર્ચતા ત્યાંથી આજ ૫૦-૬૦ જેટલા મળે એટલો મુખ્યો કર્યો છે, એ સેવક થયું છે પરંતુ શિક્ષકો જેવા સમજણા સામાજિક વર્ગે પોતાના કમની સાથે-સાથ કાઢી જવાળાદારીએ વિચાર રાખવો જોઈએ ત્રી રવરાજ સરકાર પગાર વધારે, પણ બહુવરને નામે એ ખીડું વળતર જેવું તેની પ્રાથમિક સાળાઓમાં ચાલે છે એવું મું જો તો એમ જ હોય, એવી ને નહોત સમજ સમાજમાં થર કરી બેઠી છે, એ તો બહુ બધકર છે."

આપણા શિક્ષકો અને શિક્ષણનું એ દેહું સાબંચિત્ર આ પત્રમાં દેરાયું છે, એમાં સારી જેટ સાચાગ છે, એ તો બહુકાર દરેક સ્વીકારશે. ચિત્રની પીંછી અમુક રંગ ઘેરા કરે છે; પણ તે માત્ર પોતાનું કથન સુરેખ ઉઠાવવા માટે એટલા માટે ભરૂં કલાવિધાન માનવું જોઈએ. સ્વરાજ સરકારે પોતાની નાણાકીય સ્થિતિ અને શિક્ષણનો વિકાસ કરવાની જવાબદારી ભેળેને તથા સમાજની

આખી આર્થિક સ્થિતિ ભેળેને પગાર-દરમાં વધારી ગોઠવણ કરવાનું સાર કહ્યું છે. સ્વરાજ ભરૂં ભરી તેમ તેમ એ બધું સુધારવા તરફ જ જવાનું, એમાં મુદ્દલ શંકા ન હોય. પણ એ ભરૂં શી રીતે? એ ભરૂં એમ દરેક પ્રમંજન અને પ્રમંસેવક (એટલે કે શિક્ષકો સરકારી નોકરી વગેરે પણ) વતે તો જ એ ખરે. તેમાં પોતાનું ને સીનું એવું કહવાયું રહેલું છે. અને તેમાં જ શિક્ષણ-પ્રચાર તો મૂળ અને મુખ્ય ગણાય શિક્ષણની રીત તથા તેના અભ્યાસક્રમને પાલુ સરકાર સુધારવા વિચારે છે. આજ સુધીની કહેવ એવી છે કે, આ કામ કામચાલને ઘોડે બહુ થયું છે; ખરેખર કામ તો કથળવ જ ગયું છે. ખરેખર કામ તો શિક્ષક જેમ વધારે જીવંત અને સાચી અને નેમ જ શકાય છે. એકથી ચોખ્ખા કે અરુદો અભ્યાસક્રમ કે વધારાપણી પણ કાંઈ ન કરી શકે. તે બધાનો જીવ શિક્ષક છે. બીજા બધા ધધામોગા જે થત સુધારો, પેસા રેડો, તો કદાચ જક મનસીથી તમે કામ વધારી શકો ને ચલાવી શકો. શિક્ષણ એવો ધધો નથી. એ જીવંત પ્રક્રિયા છે. જીવંત શિક્ષક જ એ ધધાને ખરેખર શોભાવી શકે, નવા સરખતા સ્વતંત્ર હિંદી જીવનમાં એમ ન કહેવાયો કે, શિક્ષક જેના હતા તેવો પછી પાછો પડ્યો; તેણે એના પૂરતો આ નવજીવનનું નવાં દાખ ન દીધો.

પત્રલેખક કહે છે એમ, આ કહેવામાં પગાર-વધારાની વાતનો મુદ્દલ વિરોધ નથી. એ થવાની સાથે, અને તે અચકા પણ, ને કરવા જેવું છે તે કરી શકો એ જોએ, તે વાતનો કમેશો કરવાપણું જ મારા આ કહેવામાં રહેલું છે.

૧૨-૧૦-૪૬

રાજકોશનો પરિભાષા-કોશ

[૨]

Agricultural Indebtedness n. ખેડૂત દેવાદારી;

ખેડૂત ઋણ

[વર્ગ]

— Labour n. ખેતીની મંદૂરી (૨) ખેતીને મંદૂર

— System n. ખેતીપ્રધાન આર્થિકવ્યવસ્થા

Air-Arm, Air Force n. હવાઈ દળ; વિમાની દળ

Air-craft n. હવાઈ જહાજ; વિમાની જહાજ

Air-Defences n. વિમાની સંરક્ષણ કે તેનાં સાધનો

Air-Raid n. હવાઈ હુમલો; વિમાની ચડાઈ

Air-ship n. હવાઈ જહાજ; વિમાન

Air Transport n. હવાઈ વાહનવ્યવહાર; વિમાની વાહનવ્યવસ્થા; વિમાનવ્યવહાર

Airways n. હવાઈ માર્ગો; વિમાની અવરજવર

Alien n. (૨) adj. પરદેશી; વિદેશી

Alienated Land n. બહારગળી (દેનામી) જમીન

Allegiance n. રાજનિષ્ઠા; વફાદારી

Alliance n. મૈત્રી; દોસ્તી (૨) સંધિ

— Defensive રક્ષણાર્થી; બચાવ-જોગી, -પૂરી

— Offensive આક્રમણાર્થી; ચડાઈ-જોગી, -પૂરી

— Offensive and defensive સંપૂર્ણ; પૂરે-પૂરી; ઉભયાર્થી

Allied Nations n. મિત્રરાજ્યો; મિત્રરાષ્ટ્રો

Ally n. મિત્ર; સાથી; સહયોગી (૨) મિત્રરાજ્ય; મિત્રરાષ્ટ્ર

Ambassador n. એલેમ્બે; રાજદૂત

— Extraordinary ખાસ એલેમ્બે

Amend vt. સુધારો મૂકવો; સુધારવું

Amendment n. સુધારો

Ammunition n. દારૂગોળ

Amnesty n. રાજદંડી અનેકારોને સામાન્ય માફી; રાજકૃપા; સરકાર-માફી

Anarchic, -al adj. બંદખોર; રાજ્યવિરોધી

Anarchist n. અરાજકવાદી

Anarchism n. અરાજકવાદ

Anarchy n. અરાજક; અધર્માર્થી

Annex vt. ખાલસા કરવું

Annexation n. ખાલસાગીરી

Anti -મતિ; -વિરોધી

— Aircraft Gun વિમાન-વિરોધી તોપ

— Slavery adj. હુલામી-વિરોધી

Appeasement n. રિતવળી; ખુશામદ

— Policy n. રિતવળીની — ખુશામદની નીતિ

Applied Economics n. વ્યવહારક અર્થશાસ્ત્ર

Apprentice n. ઉમેલવાર; શિખાઈ

— ship n. ઉમેલવારી; શિખાઈપણું

Appropriate vt. કબજે કરવું; અપનાવી લેવું

— tion n. કબજો; અપનાવટ

Approval n. સંમતિ; મંજૂરી

Approver n. સરકારી — તાજનો સાક્ષી; માફી પામેલો

— ફામાંથી સાક્ષી (અનેકારોમાંથી એક હોઈ,

જે સરકારને કહી કે તેને ફામાં મળે છે. તે સાક્ષી)

Arbiter, Arbitrator n. હવાઈ; પંચ; મધ્યસ્થ

Arbitrary adj. અધ્યરિયું; ધોરણ વિનાનું

Arbitrate vt. પંચાત, હવાદી, મધ્યસ્થી કરવી; તોડ

કાટી આપવો

Arbitration n. હવાદી; પંચાત

— Board n. હવાદીમંડળ; પંચાત

Aristocrat n. અમીર; રાજવી

Aristocratic adj. કૃષીનવાદી; ખાનદાનવાદી (૨)

અમીરવાળી (૩) ઉચ્ચભિમાની

Aristocracy n. ખાનદાનશાહી; અમીરશાહી; કૃષીનવાદ

(૨) અમીરવર્ગ (૩) કોઈ ઉચ્ચભિમાની વર્ગ

Armament n. યુદ્ધસંજ્જા (૨) નૌકાદળ

Armed adj. સશસ્ત્ર; શસ્ત્રસન્ન; હથિયારબંધ

— Neutrality n. શસ્ત્રસન્ન તટસ્થતા (હકાઈમાં તટસ્થતા, પણ યુદ્ધ આવે જ તો ટેવારીવાળો)

— Peace n. શાંતિસન્ન — યુદ્ધ-અંત રાતિ (યુદ્ધ ન હોય, પણ શાંતિ તેને મળે સન્ન રાખવા તેવી શાંતિ)

Armistice n. યુદ્ધવિરામ; તહકુપી

Army n. સેના; હરહર; દળ [મિત્રદારી

Arrest vt. પકડવું; ધરપકડવું (૨) n. ધરપકડ;

Arsenal n. સશસ્ત્રાગાર; શસ્ત્રાસનગૃહ

Articles of war યુદ્ધની નિયમો

,, ,, faith — ધર્મસિદ્ધિ [બંધારણ

,, ,, association — સંમંડળના નિયમો; સંસ્થાનું

Asiatic adj. એશિયાઈ (૨) n. એશિયાવાસી

Assembly n. સભા (૨) સંમિલન

— Constituent બંધારણ-સભા

— Legislative ધારા-સભા

— National રાષ્ટ્રસભા (રાજ્યમાં રાષ્ટ્રમાં જેમ કે મળેલી તે)

Assent n. મંજૂરી; સંમતિ

— Royal n. રાજની મંજૂરી

Associate n. સહાયક સભ્ય; ઉપસભ્ય

Association n. મંડળ (૨) સંમંડળ

— Right of n. સંમિલન-કે સંમંડળ-હક

Asylum n. આશ્રયસ્થાન; અશ્રયસ્થાન (૨) એથ;

સુરક્ષાપતિ

[હક

— Right of સરક્ષાપતિને હક; આશ્રય-હક; અશ્રય-

Atteche n. એલચી ખાતાનો કામદાર
Autarchy n. આર્કિઃ સ્વાયત્તજન; આર્કિઃ સ્વરાજ
Authorized adj. સત્તાવાર; પ્રમાણિત
Authority n. સત્તા; અધિકાર; હકમત
Authoritarian adj. સત્તાવાદી; સરમુખત્યાર
—ism n. સત્તાવાદ; સરમુખત્યારવાદ
Autocracy n. આપમુદ્રી (જુઓ absolutism)
Autocrat adj. આપમુદ્રી (જુઓ absolute)

Auxiliary Forces n. સહાયક સેના; ઉપસેના
Autonomy n. સ્વરાજ
— Provincial પ્રાંતિક સ્વરાજ
Autonomous adj. સ્વરાજ; સ્વરાજવાદ; સ્વતંત્ર
Aviation n. વિમાનવિદ્યા (૨) વિમાની સફર—ખુસાફરી
Aviator n. વિમાની
Average adj. (૨) n. સરેરાશ
Award n. ફેરસલો; ચુકાદો; તોડ (પંચ કે ક્ષમાદનો)

માસિક વિવેચન

કાયદો કે કીનાબોરી ?

જર્મનીના ન્યુરમ્બર્ગ શહેરમાં દુનિયાનો એક મોટામાં મોટો ગણાયેલો ખટલો* ભગવાઈ ગયો. તેની રૂબે આ માસની ૧૬મીએ મધરાતે તે શહેરના કારાવારમાં, પૂરી સુખાઈથી, જર્મનીના ખચેલા આગેવાનોમાંથી ૧૦૦ ફાર્સીથી પણ કરવામાં આવ્યા. આ ખટલો જર્મનીના હઠેવાતા યુદ્ધ-સુનેગરો અંગેનો હતો. (એવો જ ખીલે ખટલો અત્યારે ભપાનીઓ સામે ચાલે છે.) ન્યુરમ્બર્ગ ખટલામાં ન્યાયાધીશો હતા યુરોપીય યુદ્ધના વિખેલા પક્ષનાં મિત્રરાજ્યો. સુનેગાર હતા શરણે આવેલ જર્મનીના યુદ્ધમાંથી ખચેલા ધણખસ નાયકો. એવા ન્યાયાધીશોએ ફાંચું કે, જર્મનીના આ માણસોએ ગણ યુદ્ધમાં હલ્લા બોરીનો હોનો કર્યો છે. તેમણે યુદ્ધ હવાડયું અને એ રીતે બોરતાનાં રાષ્ટ્રોની શાંતિ સામે સુનો કર્યો, માટે એમને ફેંકાંતંડ હ. સભ્યો ધવી ભેંચે.

આ ફેંસલોને અને એ આપનાર અદાલતને માટે મિત્રરાજ્યોનાં છાપામાં બોલાયું કે, આ કામથી જગતમાં પડેલી વાર આંતરરાષ્ટ્રીય કાનન-રાજની સ્થાપના થઈ. રાષ્ટ્રોએ યુદ્ધ આદરણું—આકમણ કરણું યુદ્ધખોરી રાખવી, એ સુનો સ્થાપિત થયો, અને એમ જાણી કહેવામાં આવે છે કે, આની અસર સારી થશે. શી ? કે, રાષ્ટ્રોમાં હલ્લાખોરી દબાશે; યુદ્ધ અટકશે. વાચકને તરત થશે કે, શું ફેંકાંતંડથી ખૂન છં પૈયકિતક ગુના જગતમાં અટક્યા છે ? અને યુદ્ધ એ વૈયક્તિક સુનો છે કે રાષ્ટ્રીય ? રાષ્ટ્ર હાણું એ જ એને પૂરી સિદ્ધા નથી થઈ ગઈ ? હાથાં બાદ દેરા આખો શરણે આવ્યો. શું શરણાગતને માટે સનાતન માનવ ન્યાયસૂત્ર એ જ નથી કે તેને અજ્ઞય આપણું ? છતાં હઠેવામાં આવે છે કે, આ અદાલતે માનવતા સામેના સુનાને પણ કાયદાનું ધોરણ આપ્યું છે. ખેર. આખો વિચાર કરતાં સિંહ અને મનુષ્યની પેલી વાત ચાદ આવે છે. એક દોરતો હતા. એક શહેર પાસેથી તે જતા હતા. શહેરને નાકે સિંહ અને મનુષ્યનું એક આપણું હતું. સિંહ વિકરાળ મોં ફાંડી માણસને

ધૂરકે છે; પણ માણસ તેના પર ભાડો ઠગામી પોતાના વિજય અભિમાનની છામાં સવાર થયેલો છે.

પૂતણું નેઈ સિંહને મનુષ્યે કહ્યું, જોયું ને ? મનુષ્ય કેવો છે !

સિંહે ઢૂંકો ઉત્તર આપ્યો, એ બનાવનાર લારી ભત્તાળ બેપગા છે. તેને ખદલે સિંહ ને હોત તો શું બનાવત એ તેને કહેવાની જરૂર નથી.

મિત્રરાજ્યોની અદાલતનાં ન્યાયાધિકારનાર જરા આ વાત ચાદ કરે તો ?

પણ એ વાત જવા દઈએ. ખરેખર જગત શું લાગ્યું ? શું આ રાક્ષસાળી જર્મનોને ભનધી મારવા દ્વારા જ જગતની શાંતિ હતી ? શું ફાર્સી કે ફેંકાંતંડ એ માનવ અધિકારની સમ્મત છે ? ને સને તે બધે મારે. રાષ્ટ્રોના આ કુલ હક રાજ કે રાજ્યોના સમુદાય પણ ક્યાંથી કે શું કામ ભોગવે ? આ અને આવી રીતે કાયદાને નામે રાખ્યો ને અનેક ખૂનો કરે છે, એ અટકવાં નહિ ભેંચે ? આજ ફેલક દેશોમાં ફેંકાંતંડ નાખદ કરવાનું પિચારાય છે. તેવે વખતે સંયુક્ત રાષ્ટ્રમંડળને નામે કામ કરનાર જાએ પોતાનું બળ કયા પડલામાં નાંખવું ભેંચવું હતું ? અહીં તો એમ પણ નથી કે, આ વ્યક્તિઓ યુદ્ધખોર છે. યુદ્ધખોરીનો સુનો રાષ્ટ્રીય છે. તેને સાથ આપનાર વ્યક્તિઓને યુદ્ધ દરમિયાન પાચળી ન્યાય મળી જ ગયા : એટલે ને મર્યા તે મર્યા. પછી જ્યારે યુદ્ધ પૂરું થયું ત્યારે તો માનવી ન્યાય રાજ થાય. અને એ તો એક જ છે — શરણાગતને છવિતદાન. પણ હિંદવરસાહીનો કોનો સુનોપનાં મિત્ર-રાજ્યોએ યુદ્ધ દરમિયાન એવો તો રટયા કર્યો છે કે એની નુકમાંથી એ ભાગ્યે હજી નીકળ્યાં હોય. આ અદાલતે સારો નવો કાયદો કર્યો કે અભણે કે કપાળા કાયદાને નામે કીનાબોરી જ કાઢી, એ જગત ઢંડા મનથી વિચારે. એવો વિચાર કરી શકવા દાળ હજી હવે આવે છે.

મહાભારતમાં યુદ્ધ રાખ્યા છતાં ત્યાર બાદ અશ્વત્થામાએ પાંડવ-કુમારોને રાતે છાનામાના હણ્યા. એ કાર્યને યુદ્ધ-ધર્મથી કે માનવધર્મથી એવું હીણું માનવામાં આવ્યું

છે કે, તેની સનાતન સભા કોમવધવા અધિત્યામાં હજી જીવે છે એમ કહવાના કરવામાં આવી છે. એ જ મહાભારતકાર આત્મતત્ત્વને ભારવાની પણ વાત કરે છે. પણ ક્યારે ? કાચું કરતો હોય તે વખતે; શરણે આવ્યા પછી નહિ અને યુદ્ધભેરોનાં ગુનેા ગણાય છે ! એ સંજોગમાં પણ એક દુઃખકો વાદ આવે છે. એ ખેડૂત હતા. એક તેના ખેતરમાં કામ કરતો હતો, ત્યાં જઈ બીજા તેને કહે, “ખસ, આ ખેતરમાં ખારે છેવડું છે.”

પેલા ખેડૂતને નવાઈ લાગી “ભાઈ, આ તો માત્ર ખેતર છે.”

બીજાં એકત — “તારું શાનું ?”

પહેલો એકત — “મારા બાપે મને વારસામાં આપ્યું છે.”

બીજાં એકત — “તેનું શી રીતે થયેલું ?”

પહેલો એકત — “તેમને મારા દાદાએ આપેલું.”

બીજાં એકત — “અને તેનું ?”

પહેલો એકત — “તેમના વડવાએ પોતાના બાલુ-બળથી લીધેલું. એમ કેમ વળી ગમે તેમ બોલે છે ?”

બીજાં એકત — “એમ ને ?” અને બાંધો યાચી તેને કહ્યું, “આવી ભ ત્યારે.”

વાતની અહીં પ્રસ્તુતતાને ખાતર ઉપર ઉમેરવાનું છે કે, અને તે બાંધો યાચીને ત્યાર પનાર ખેડૂતને, તે યામના ખેડૂતમંડળે સ્થાપેલી નવી જ અદાલતમાં ઘસડવામાં આવ્યા અને તેને ‘યુદ્ધભેરો’ના સાંતિદોષી ગુનાને માટે દેહાંતરકોની સભા યઈ. અને ખેડૂતમંડળે તેમના જગતને ભેડાં બણાવ્યાં કે, આમ કરવાથી કાલદાના રાજ્યની અને માનવતા તથા સાંતિની સેવામાં વડું પવરણ પડે છે !

ન્યુરમજનમાં કરાવેલા વોલ યુદ્ધભેરો અને તેની આમળ થઈ ગયેલા અને જર્મનીને ઘેરક બનેલા સામાન્યવાદીઓ ?

આ કોટની એ પણ વાદ છે ને કે, આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદામાં ભેદી વાણ ન વપરાય એમ છે. એવું કમણ અમાનવતા અને નિર્દોષીઓની નિર્દય કતલ. તો અણબજાર સંયુક્ત રાષ્ટ્રમંડળની મહાસમિતિએ (જનરલ એસેમ્બલીએ) તેની અદાલતને અણબજારના રોષક, બનાવનાર રાષ્ટ્ર, વાપરનાર વગેરેના કેસ કરવા સૂચના આપી નેહ્યે. પરંતુ વાત તો પેલા સિંહ મનુષ્યના બાવલાની છે. ન્યુરમજનના ન્યાયને ન્યાય કહેવાથી તેવો નહિ બને. યુરોપના વિસ્તારોએ જગતમાં તેમના વર્ડનથી બળવલો પડશે. એમાંથી રંગદેવ, સાકાનપલોલ, લરકરસાઈ પર શ્રદ્ધા, રાષ્ટ્રોમાં ભેદનીતિ ચલાવવી, વગેરે ગયાં છે ?

કરી વિચાર કરવા જેવું

વેચાણવેરાં ઉપર આ ઓક્ટોબરની ૧લીથી નંખાયો છે. અને તેમાંથી છાપાને મુક્તિ મળી છે, પણ પુસ્તકોને

નહિ ! છાપાં અંગે ગયા અંકમાં લખેલું કે, તે આજે એટલે બાજે ભહેરખબર-જીવી છે; તેમના ઉપર, ભહેર-ખબર મળે તે ધોરણે. કદ આકારી શકાય, તો સરકાર ભલે આકારે. પરંતુ પુસ્તકો ઉપર કદ ન થાય. પેસા નેહ્યે તે ખરી વાત; પણ તે મને ત્યાંથી તો નથી જ લેવા ને ? એમાં પુસ્તકો બાદ કરવાં નેહ્યે. ડી. પી. આઈ. મંદુર કરે તે કર-મુક્ત રહેશે, એ પૂરવું નથી. બધાં જ પુસ્તકો સરખાં ગણવાં નેહ્યે.

આ વેરાનો વધુ વિચાર કરવા સરકારે એક સમિતિ નીમી છે. એ સારું થયું છે. ધણા ક્યવાટને આ રીતે મોઢાઓ થવાને માર્ગ મળશે. આ સમિતિને ને મુક્તિ આપવાની બાબતોની બલામણુ કરવાનો હક હોય, તો તેને અમલી વિનંતી છે કે, ચાપડી એવી એક ખાસ બાબત છે. એ ચીજ મોજરોખની ન ગણાય. એ ધની અધની સી છત્તે તો સરખી કામમાં લઈ શકે છે. બેઠી પ્રબળાં જ્ઞાનનાં સાધનોને યું કામ મોખાં કરવાં ?

આમાં એમ પણ કરી શકાય કે, દેશી બાપાઓને મુક્તિ કેમ ન મળે ? પરદેશી આવતી અંગ્રેજી ચાપડી પર કાંઈક લેવું હોય તો લો. તો અંગ્રેજી બજેલા જ એ લરશે; અને સામાન્યપણે મનાય કે એ વર્ગ કાંઈક સાધન-વાળો હોય. પણ, ઉત્તમ તો એ જ કે, છાપાં પેઠે — તેના કરતાં અધિક કારણે, પુસ્તકો વેચાણવેરા-મુક્ત થવાં નેહ્યે આ વિષે ફરી વિચાર થાય તો સારું.

પડવા છતાં બાન છે

અંગ્રેજી-બોલા હજી દેશમાં પડ્યા છે. શુભાગીમાંથી ભજનું પ્રભાનસ અંગ્રેજીમાં પડેલા જ્ઞાનનો વિરોધ કરવું નથી, પણ અંગ્રેજી ભાષાના કારણેનો વિરોધ કરે છે, એ બધી જઈ ધણા લોક નાહક કંઠાપો હમણાં હમણાં કરવા લાગ્યા છે. તેમને માટે હારેલા છતાં હંરયથી સાબત લાગતા બપાનની નીચેની ખબર વિચારવા જેવી છે

બપાનમાં આજે તલાં રાત્રીપૂલ અને સંકુચિત રાષ્ટ્રધર્મ જઈ લોકશાહી સ્થપાય, એવું એના મોરા વિસ્તારોએ છત્તે છે. તે સારું ભત ભતના પ્રયત્ન થાય છે. તેમાંના એક અંગ્રેજી એ ખબર લાગે છે. રોઈટર કહે છે કે, બપાનની એક બાજીની નાટકમંડળીએ રોડસપિયરનું ‘મિડ-સમર નાઇટસ ડ્રીમ’ નાટ્ય બજાવ્યું, તેમાં એને ભારે જબરી સફળતા મળી. ખાસ એમાં બાણવાનું એ છે કે, “નાટકની બધી વ્યવસ્થા, ભજવણી અને રત્નઆવ ભજનનીઓએ બપાની બાધામાં જ કરી; નટ નટી એ જ હતાં; તેનું સંગીત અને ગાયકમંડળ પણ તેઓનું જ હતું.”

ખામી મા મમે તેવી કહી રૂપાળો હોય તોય તે પારખી જ ! એમ જ બાપાભાવાનું છે, અંગ્રેજીની

રાષ્ટ્રભાષા છે. હિન્દુસ્તાનનાં કરોડો લાઈબ્રેરેનોની એ સમસ્યા બોલી છે. એ ઉઠે અને નામની બને લિપિમાં લખાય છે. આપણી રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ એને જ રાષ્ટ્રભાષા અને રાજભાષા બનાવી છે. 'અપને દેશમે અપના રાજ' કહેવાનાઓએ હવે 'અપને દેશમે અપની ભાષા' કરી મૂકું નેહ્યે. આપણા સ્વરાજ્યમાં રાજભાષા તરીકે હવે હિન્દુસ્તાની જ ચાલશે, અંગ્રેજી નહિ. રોકતા જતા જમાના સાથે મેળ રાખવો હોય, અને સાચા હિન્દુસ્તાનીની રીતે વિચાર કરવાનો ફાવો કરવો હોય, તો હિન્દુસ્તાની શીખવામાં મોટા પડવાનું આપણને નહિ પડવે. સ્વરાજની સાથે 'સ્વરાજ ભાષા' હિન્દુસ્તાનીની નોખત વાગી રહી છે. એના સાથે સુલેષે એ લાભશે અને ગાફેલ રહેશે એ ગુમાવશે.

ઉઠે અને નામની બને લિપિમાં લખાતી રાષ્ટ્રભાષા હિન્દુસ્તાની શીખવતા ચરોતર પ્રદેશમાં ૩૪ કેન્દ્રો છે આપણા અવધમાં હિન્દુસ્તાનીનું કેન્દ્ર ન હોય તો વહેલામાં વહેલી તકે એ રચાયે, અને રાષ્ટ્રભાષા હિન્દુસ્તાનીનો પ્રચાર કરે. હિન્દુસ્તાનીની બને લિપિ ન ભણતા હો તો મૂકવાની જરૂર નથી. એ લાઈબ્રેરેનો ભણતાં હોય એમની પાસેથી શીખી લેા અથવા ગામની નજીકનાં ભવાં હિન્દુસ્તાનીનો વર્ગ ચાલતો હોય ત્યાં જઈ અથવા લિપિ શીખવતાં પ્રવચીની મદદથી લિપિ શીખી લેા.

એ પ્રચારકે ભાઈ બહેનોને ઉઠે લિપિ શીખવાની કંઠી સરવડ ન હોય અને નજીકી શીખી બેઠાની હોવાવા હોય, તેમને તો ૨૮ મોકડોરખથી તો ૬ નવેંજર સુધી મકલસામાં ઉઠે લિપિ શીખવા માટેના વર્ગમાં લખાલ ધવાનું આર્થિક સુવિધાએ જીએ. વર્ગમાં લખાલ ધવારને રહેણ, જમવા અને બાણવાની સમવડ મફત આપવામાં આવશે, એ શિક્ષકે ભાઈ બહેનો આ વર્ગનો લાભ લેવા ઇચ્છતાં હોય એમણે—

મંત્રી, ચરોતર હિન્દુસ્તાની પ્રચાર સમિતિ,

ચરોતર એલ્યુકેશન સોસાયટી, આણંદ

એ સરનામેથી અરજીપત્રે મંત્રી, વેળાસણ જરી, મેકલાવી આપવાં.

શ્રી દિવાકર મહાજન,	પ્રમુખ, ચરોતર હિં પ્ર. સમિતિ
,, શિવાભાઈ આરાભાઈ પટેલ,	ઉપપ્રમુખ, ,,
,, રાવજીભાઈ સુનંદભાઈ પટેલ	} મંત્રીઓ, ,,
,, ઈશવજીભાઈ દેવાભાઈ પટેલ	
,, મગનભાઈ શંકરભાઈ પટેલ	પ્રમુખ, વડોદરા પ્રાંત પચાસલ
,, રાવજીભાઈ મણિભાઈ પટેલ	,, મેડા નિલ્લા સમિતિ
,, પૂર્ણભાઈ મળજીભાઈ પટેલ	,, મેડા નિલ્લા હોલસ બોર્ડ
,, રમણલાલ મ. ગોંધી	આચાર્ય, મેડા નિલ્લા રાજ્યલેઈ
,, બળભાઈ મહેતા,	ગ્રામસેવક, ચામલા
,, દેસાઈભાઈ નાયભાઈ પટેલ	આચાર્ય, વિહલ કન્થ વિદ્યાલય
,, શિવાભાઈ ગોકળભાઈ પટેલ	,, વલ્લભ વિદ્યાલય

આ આપણે ધર્મસંકલ્પ છે

ગુજરાતમાં સંકરો ભાઈ બહેનોએ નીચેનો સંકલ્પ આ માંધી-ન્યતી નિમિત્તે કર્યો. એમ તો હિંદુસમાજે આ સંકલ્પ ૧૯૩૨ થી કરેલો છે. પરંતુ, હાથી જેવા

મહાકાચ આપણે સમાજ, ઘણી મહત્વની બાબતોમાં સુધારો ચાહનાર એનાં નાવકોને લગભગ એમ જ કહી દે છે,

“હાથી ચલત હૈ મપનો ગમને
કુતર મુકત વાકો મુકવા દે.”

કંઈ જાણી સુલામીને સોચે, હવે તે ખંભેરવી નેહ્યે, આ સંકલ્પ જાહેર તાલમે કરવામાં એ રહેલું છે.

“અમે માનીએ છીએ કે અસ્પૃશ્યતા એ હિંદુધર્મનું અંગ નથી. હોશું આપણા મહાન પ્રાચીન ધર્મ ઉપરનું એ કલંક છે અને તે કલંકને ઘોઈ કાઢવું એ પ્રત્યેક ધર્મપ્રેમી હિંદુની ફરજ છે.

“સામાજિક દષ્ટિએ નેહ્યે તે આલક્ષણિક એ આપણા સમાજને ઘેરી ખાનારી હેરી છોડે છે, તેના આપણે સંસ્કાર નાશ નહિ કરીએ તો એ છોડો આપણા સમાજનો નાશ કરશે. અલક્ષણિકને કારણે આપણું સમાજ-શરીર નજીક, પાંગળું અને પજાવાળી તો થઈ ગયું છે. હવે વધુ મોટું કાય તે પહેલાં આલક્ષણિકને જરૂરે કાઢીને તલભા બહાર ફેંકી દેવું નેહ્યે.

“કઈ પણ અનુષ્ઠને જનમને કારણે અસ્પૃશ્ય ગણાયે તેમા કોઈ પણ પ્રકારનાં ન્યાય કે નીતિ નથી. આથી અમે માનીએ છીએ કે, અસ્પૃશ્યતાના અન્યાયને તરફાળ અંત આવશે નેહ્યે.

“અસ્પૃશ્ય ગણાતા સૌકા આ સમાજના અન્ય અનુષ્ઠે જેવા જ અનુષ્ઠા છે, એટલે બીજાની માફક જ આર્થિક, સામાજિક, આધ્યાત્મિક શિક્ષણની તકના તેઓ સરખા જ અધિકારી છે. અમે માનીએ છીએ કે અસ્પૃશ્યતાને કારણે તેમને તેવા અધિકારોથી વંચિત રાખવા એમાં માનવજાતિ અને આપણું સજાનહાર પ્રયોનો કોલ છે.

“હરિજનો એ હિંદુ છે અને તેથી સમાજમાં સંસ્કાર અને સરવડનાં રચણે તેમ જ સાધનોને ઉપયોગ નેમરો બીજા કોઈ પણ હિંદુની જેમ કરી શકે, તેની આડે કશા પણ પ્રતિબંધ ન હોવા નેહ્યે.

‘અમારી દલ માન્યતા છે કે અસ્પૃશ્યતાને પાતવાથી તેમ જ ઉપરના અધિકારોથી હરિજનોને વંચિત રાખવાથી તેમને તે સમાજને પરાશાર વૃક્ષાન થયું છે. હવે આ હરિજનોથી સમાજને ઉગારી લેવા માટે આજની પ્રતિદિનમાં પ્રારંભિક પગલાં તરીકે ઓછામાં ઓછું—

“જાહેર રસ્તા, બગીચા, બનર, વિદ્યાલય, કોલેજ, મેળાસ, સરોવરો, રેલવે, મેયર વગેરે પ્રવાસનાં વાહનો, કચેરી, મહાસભા, જવાબાની, શાળા, વિદ્યાલયો વગેરે જાહેર સરવાઓ, રથો, ને સાધનો હરિજનો માટે વિના વિતંબે ખુલાં મુકાં જવાં નેહ્યે.

“સત્યો કે સેવાસંસ્થાઓ તરફથી આ દિશામાં જે જે પ્રયામ કે પ્રવ્રતિ થાય તેને અમારી દૈનિક સહાયતાવિતેમ જ અથાક્ષિક સક્રિય સહાય આપવાની અમારી ફરજ સમજાયે છીએ.”

વિલેન હેપ્પડન

સમાજના ઉત્કૃષ્ટિકાળમાં ઇતિહાસને પાંતે ચઢે એવા કેટલાયે ભોગે આપાયા જતા હશે. આપારે રાજકીય જીવન ચઢે છે, ત્યારે સંજ્ઞાબંધ નવજીવનો જીવી જીવી રીતે ખપ્પરમાં હોમવા તૈયાર થાય છે અને વાતાવરણ તેને ઉત્તેજન આપે છે. પણ શાંત સામાજિક પ્રશ્નોમાં અત્યંત ખમીર ખતાવવા માટે વધારે હીરની જરૂર પડે છે તે નિઃશંક છે. તાલેતરમાં ગાંધીજીની સખાકમાં અસ્પૃશ્યતાનિવારણના કાર્યમાં ઠીક વેગ મળ્યો. અને જુદાં જુદાં સ્થળેએ હરિજનો માટે જાહેર કુવાઓ ખુલ્લા થયા, પ્રીતિભાજનો થયા, હરિજનોને હાથે પ્રસાદ વહેંચાયા, સભા-સરઘસોમાં તેમને સામેલ રાખ્યા, અને બારેટાલી તાલુકાના એક ગામે એક હરિજનને હાથે ધ્વજવંદન થયું.

બારેટાલી તાલુકાના મુખ્ય ગામે આવ્યા જ એક જાહેર કાર્યક્રમમાં ભાગ લેવાની તક મને મળી અને ગામના જાહેર કુવામાંથી હરિજનોને પાણી ભરવા લઈ જવા એક સરઘસ હરિજનવાસમાં પહોંચ્યું, ત્યારે એક યુવાન પમની સ્વ. પતિની પ્રાણ ત્યાગના સંજ્ઞા

મી કાર્યક્રમ ગુઝાતી સમાને
પુત પહોંચ્યા આપણે આવા
તરફથી સવિનય સમ્રેમ લેટ.

નવું વાચન

મોહાના અજુલ કલામ આલેખ : અંગ્રેજીમાં મૂળ લેખક : ૨૫૦ મહાલેખવાઈ દેસાઈ, ગુજરાતીમાં ઉત્તારનાર : ચંદ્રશંકર શુક્લ, પ્રૌ. વોરા એન્ડ કંપની, મુંબઈ ૨, કિંગ્ડમ-૨-૦.

લેખક અને અનુવાદક બેઉ ગુજરાતને નજીવા છે. એ વિષે કહેવાની જરૂર નથી. ગુજરાતીમાં આ ગ્રંથની ઉત્તારવા માટે પ્રકાશક અને અનુવાદકને ધન્યવાદ થઈ છે. મોહાના સાહેબ આપણા રાષ્ટ્રકારણમાં એક અદિતીય વ્યક્તિ છે. એમણે ને કહ્યું છે, એ તો ઇતિહાસ બેલસો. હિંદુ મુસ્લિમ એકતાનો ને પાર્સીઓની ફેજ આલે આલે છે, તે કાળમાં પણ અડગ ખડક સમાન એ એકતા પર બેસા રહી સૌની એક અખંડ રાષ્ટ્રીયતા જ સચી વાત છે, અને ધર્મ તથા દેશ અને જમી કામે સીને માટે પણ એ જ કંઈપણકારી છે, એમ પોદારવા માટે કારે ચારિત્ર્યબળ અને શ્રદ્ધાનું તેજ નેઈએ. મોહાના સાહેબ એ ભારોભાર ખતાવ્યું છે. ગુજરાતી વાચક આ જીવન-કથાથી એ નેઈ રાહશે, એ હાલ મોટા છે.

આ ક્રમની જીવનકથા ગુજરાતને ગણી એ સફળ થયું છે.

ઈતિહાસક : કર્તા : ડૉ. કેપુસર દોરાબજી જીવા, નવસારી.

અગાવિશે કહ્યું કે, મારો પોતાનો ખાનગી હોવા હરિજન-વાસની નામક છે. અને તે કુવેથી હરિજનો લેવાઈ પાણી લઈને નખાવે છે, તે હરિજનો એ જ કુવેથી પાણી હાથમાં લેવે બેઠે બારે તેવી મારી ઇચ્છા છે. સૌએ આ વિચાર વધાવો લીધો. અને એક કુમારિકાને હાથે હરિજન બહેનને કપાળે ચાંદો કરીને એ કુવેથી પાણી ભરાવ્યું.

પોતાનો ખાનગી હોવા હરિજનોને માટે હાથમાં ખુલ્લો થાય તો તેને અંગે પોતાનાં ઘરથી માંડીને મનને ઇંડ તરફથી મૂલી અડધા થાય તેના વિચાર યુવાને કરી લીધો. એજમ ખડકા તૈયારી ખતાવી. હિંમતવેર કુવે ખુલ્લી મુકાવ્યા. અને બાજીના આખા દિવસના કાર્યક્રમમાં મહિરપ્રવેશ, અલ્પાહાર ઇત્યાદિમાં સક્રિય રાખે આપે. પોતાના ખાનગી આવે સુધારો કરવા માટે એક યુવાને ચાલ્યો સુદર ઘરો આપે. પ્રત્યેક ગામમાં આવે એક એક યુવાન સંપત્તિ જ્યારે હિંદુસ્તાનની સિકલ ફેરવવામાં ફેરવી મદદ થાય.

પરીક્ષિતભટ્ટ મજસુદાર

ડૉ. છતાં ઈતિહાસના કામ ઈ. સ. ૧૯૦૬ થી કરે છે. વિશેષ એ છે કે, તે અર્થે ગુજરાતીમાં સાહિત્ય પ્રગટ કર્યું નેઈએ, એમ સંકલ્પ કર્યો અને આજ મુખીમાં 'ડૉ. જીવા ઈતિહાસ માળા' નામથી ૭૫ પુસ્તકો બહાર પાડ્યાં છે, તેમાં આ ૩૫ મું છે.

આ ગ્રંથોમાં એમણે અનેક જગ્યાએ ઈતિહાસ આરોગ્ય બાબત સાહિત્ય સામગ્રી ભેગી કરીને આપી છે. કેટલુંક પોતે પણ લખ્યું છે. સામગ્રીમાં કાળો પણ છે. આપણા પેટના એટલે કે પોષણ અને આરોગ્યના વક્ષક સમા દાંતની સંજ્ઞાન કેમ લેવી, એ સીધે નહ્યું નેઈએ. ડૉ. જીવાએ એને સાતુ સારી પેઠે સાહિત્ય બહાર પાડ્યું છે; આ પુસ્તકની એક ખૂબી એ છે કે, એમાં રમૂજ સાથે ઈતિહાસ થયે છે.

બાહ્યરાજ હનુમાન : હિંદીમાં મૂળ લેખક— સાંતવિહારી દિવેદી (પ્રૌ. ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુર.) ગુજરાતીમાં અનુવાદક : વૃન્દાવાલ રામચંદ્ર શેલવ, પ્રૌ. સરદાર સાગર કામલિય, અમદાવાદ, પા. ૭૬, કિંગ્ડમ-૦-૧-૦.

હિંદુ ઇતિહાસ અને પુરાણોએ અનેક અમર પાત્રો સર્જ્યાં ને આલેખ્યાં છે. તેમાં બ્રહ્મસિંહામણિ હનુમાન

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૫-અંક ૧૧]

અમદાવાદ

[નવેમ્બર, ૧૯૪૬]

છાપાનો હક્ક અને જવાબદારી

[અર્થાત્તીન જગતમાં છાપું એક મોટી બજારનું વસ્તુ છે. લોકશાહી માટે તો એ અતિવશ્ય છે. દુનિયાના બે મહાન અને બહોલા રાજનીતિજ્ઞ મુસ્સીઓને એ વિષેના અત્યંત (તેમનાં લાઝેતરમાં આપણેનાં આપણાં) નીચે ઉતાર્યા છે એ બે રાજપુરુષો તે સરકારથી વલ્લભજાતી પહેલ અને મેજર એક્ષી છે. એટલે જણ પોતાપોતાના દેશની આખી પ્રજાના સેવક અને પ્રતિનિધિ તરીકે કામ કરતાં કરતાં અને તેને માટે લડતાં લડતાં તૈયાર પડેલા અનુભવી રાજપુરુષો છે. એટલે છાપાની કિંમત અને તેમની શક્તિ પૂરેપૂરી ભણે છે. એટલે એની સ્વતંત્રતા અને લઘુ ઇચ્છે છે; અને તેની સાથે એમની જે જવાબદારી છે તે બતાવે છે.

જવાબદારી વગર હક્ક હોતો નથી ને નક્કી નથી, એ બાબત સૂચ જાણને પણ લાગુ પડે છે. છાપા જે એ જૂનીને ચાલે, તો તેમની શક્તિ વીકરીને સમાજને મહેલે ને તેની કુસેવા જ કરે, એમાંથી એમને શંક્યા માટે પ્રભુ પાસે પછી બે જ બળ છે—પોતાના લોકમતનું અને તેની પ્રતિનિધિત્વ પ્રભુત્વીય સરકારનું. સ્વતંત્ર પ્રભુત્વીય આ બે બળને હંમેશાં ભગત રાખે છે, અને તેના નેત્રોથી તે વિરે પ્રશ્ન પ્રમાણે રોડવણી આવે છે. નીચેનાં બે આપણને એ રીતે આપણે પ્રેક્ષક નીવડીએ. એકાદીનું આપણાં ગયા જૂન માત્રમાં 'ડિરેક્ટિવ પ્રેસ' પરિષદ વિકાસકર્તામાં મળી હતી તેની આગળ આપણું હૃદય, સરકાર પહેલનું આપણાં અખિલ હિંક તંત્રી પરિષદની સ્થાયી સમિતિ આગળ ગયે મહિને આપણું હૃદય. —અંક]

"વચગાળાની સરકાર અને છાપાં વચગાળા સંબંધ વિષે હું આ પ્રશ્નને ઓઢું, એમ તમે કહેશી રીતે ઇચ્છતા હશે. હું તે અંગે તરત કહી દઈ કે, વચગાળાની સરકાર સામે જે કપડું કામ પડેછું છે તેમાં છાપાંનો સહકાર મેળવવા તે ખૂબ આવડતું છે. અંગે છાપાંની સ્વતંત્રતાને ખૂબ ચીવટપૂર્વક માન આપીશું. એમ જ નહિ, તે પોતાને છાતીની ફરજને ખબરે એમાં અંગે તેને મદદ કરવાના હોએ. પરંતુ તમામથી સ્વતંત્રતામાં આપણે પચમાં માંડીએ છીએ. તેવા વચગાળા સમયમાંથી આપણે પસાર થઈએ છીએ. 'તે વખતે દેશનો વહીવટ, સંભાળવામાં અમને પણ તમે સામેથી મદદ કરશો એવા અમને પૂરા વિશ્વાસ છે. અત્યારનો કાળ શાફ્ટ-અડરનો છે. તે વખતે લોકમતને આગેહૂલ રાખી કરવા અને દોરવા એ તમારી જવાબદારી છે. એને તમે તમારા ધંધાને ચોક્કસને એમ અને આપણી માતૃશક્તિના કલ્યાણમાં અદા કરશો એમ હું ખાતરી રાખું છું...

"અખિલ ભારત તંત્રી પરિષદ જન્મી તે કાળની પરિસ્થિતિ આને ધરમૂળથી પલટાઈ ગઈ છે. પરંતુ રાજ્યનો અત્યંત આવવા કોડો છે. થોડા વખતમાં આપણે પૂરી આગાહ વડી સરકાર રચાઈ. અત્યારે તેની જગ્યાએ એ મધ્યસ્થ સરકાર કામ કરે છે તે એની પુરોગામી સરકાર છે. એટલે કહેશી રીતે, આ નવા ને પલટા

થયેલો છે તેની સાથે બેરોબર તમારો મેલ છે એમ લખને લાગશે; અને તેથી મને ખબર છે કે, તમે આ સરકારને અપારાધમાં પૂર્ણ સ્વરાજ મેળવવાનું તેનું કામ પાર પાડવામાં મદદ આપે અને દોંડામેર મદદ અને સહકાર આપશો....

"દેશના અમુક ભાગોમાં સમાજદોષીઓએ એમનાં કુચો માંડ્યાં છે એ તમે ભણી છો. નાગરિકોની ભવનમલનું રક્ષણ કરવું એ દરેક સરકારનો પ્રાથમિક ધર્મ છે. આપણા આંતરિક મતોદોષ—રાજનીય કે ખીત ને હોય તે—જળ અને હિંસાથી નહિ, પણ વાટાઘાટ અને સમજાવીથી, અને આખરે જોઈએ તો લવાઈ પંચદારા, પતવવા જોઈએ. આ શિક્ષાત્મક લોકોને સમજાવવાના કામમાં છાપાં બારે મેટા અને ચોક્કાપાત્ર ભાગ ભજવી શકે છે.

"અજોર આપવામાં અને મત પ્રદર્શિત કરવામાં છાપાંને પરી પરી છૂટ દોવી જોઈએ. પરંતુ એના ઉપર એક જવાબદારી પણ છે—તેણે દેશની અખંડ સુવ્યવસ્થા સંભાળવાની છે અને તેની પ્રભુત્વીય સરકારનાં સાચાં કે ચોખ્ખાં કાર્યોને ટેકો આપવો જોઈએ. પ્રશ્ન આવે ત્યારે, દેશને તેની નાંખનારાં જાણેને નાસીપાસ કરવામાં સરકારને મદદ કરવી જોઈએ. છાપાંએ દેશનાં નિરંકુશ કે અસામાનિક જાણેને પાછાં પાડવા માટે દરેક રીતે કામ લેવું જોઈએ.

“લાગણીએ જ્યારે કહાળા પર હોય અને ગિલ્લ ઠકાણે ન હોય ત્યારે દરેક જવાબદાર માણસનો ધર્મ છે કે, તે બલતમાં થી હોમવા નેહું કાઢી દે” કહેવું નહિ. અલબત્ત, હિંસાની ઉશ્કેરણી તો સહી; ત્યાંમાં નહિ આવે. પરંતુ છપ્પી રીતે ઉશ્કેરણી દેવું એમ લખવાની રીતો હોય છે, જે પણ નુકસાન કરે છે. આ બિડ વસ્તુ તમે તબશે એવી અને આરા છે અને વિશ્વાસ છે.”

સરદાર વલ્લભભાઈ

૨

“જમનું કામ લોકગતને સમજવવાનું અને કાંઈક અંશે તેને દોસ્તાનું પણ છે, એવા બધા લોકને માટે સૌથી મહત્વની વાત છે તે એ કે, તેમણે પોતા પરની આ જવાબદારી વિષે અડગપણે સંજાન રહેવું જોઈએ; અને એ પણ એમણે ન બૂલવું જોઈએ કે, તેમણે લોકો સામે બધી જ હડીકોતો મૂકવાની છે, અને નહિ કે આમુક કોઈ ખાસ મક્કની જ માત્ર. તમે યોગ્ય દિવસમાં છાપાની સ્વતંત્રતાની ચર્ચા કરશો. અને આપણા છે કે તે ચર્ચા તમે છૂટી ને નિખાલસ બાવે કરશો, નથી તે લાક્ષણી નીવડે.”

“કોઈ પણ પ્રશ્નને કહેવવા માટે સંજ્ઞતાની આશા પ્રદ કોઈ રીત હોય તો તે માત્ર લોકચાલી રીત જ છે, એમ હું માનું છું. પ્રશ્નોના ઉકેલને માટે આવી રીત અખતિયાર કરવી હોયતો છાપાની સ્વતંત્રતા કરતાં વધારે ગદગતની બીજ એક સ્વતંત્રતા નથી. કારણ કે, એ સ્વતંત્રતા

જઈ જોતાં છાપાની નથી પણ આમ-જનતાની છે; આ વિષયમાં છાપાં તો પ્રભાનો એજન્ટ જ છે. આ સ્વતંત્રતા એટલે રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સાથે ખબરો પ્રબળ સ્વતંત્રતાથી આપવામાં આવે એ છે, કે જેમને આધારે ઘણી સંજીન નિર્ણયો બાંધી શકાય.

“ખબરો માટેની છાપાંવાળાઓની તકલ કોઈ વાર તો એવી થઈ પડે છે કે તેનાથી રાજકારણીએ અકબાઈ બધ. પરંતુ જ્યાં સુધી તમે હડીકોતોને વળગીને ચાલો ત્યાં સુધી અમારે કશી કુરિયાદ કરવાની ન હોય. તે હડીકોતો ઉપર તમે જે મત બતાવો તે તમારું કામ તમે જાણો. અમે એ ખતો સાથે સંમત ન થઈએ તોય તે સામે અમારે કાંઈ કહેવાપણું ન હોઈ શકે. અમારે કે પ્રભને કાંઈ કહેવાનો કે કુરિયાદ કરવાનો હક્ક ક્યારે હોય કે જ્યારે હડીકોતોને મચડવામાં આવે, કે તે સાવ જનારી કાંટવામાં આવે, કે તેમાં એવી કેટલીક ઊંડી દેવામાં આવી હોય કે જેને લઈને આખું ચિત્ર કથળી જવું હોય - સત્ત્વ માણું જવું હોય.”

“સાચી ખબરો તો આપણને હજી વધારે મળે. દેશ દેશની ખબરો બ્રિટિશ કોમનવેલ્થના દેશોમાં છૂટી વડો; બધાય દેશોની પ્રભાઓમાં એમ પૂરી છૂટી ખબરો પહેંચે. સાચી વાત જણાયાથી દુનિયાના સામાન્ય લોકોનું સાચું હિત કોઈ રીતે કે કદી બગડવું નથી; સુધારાની પ્રયતિનો આધાર દુનિયાની પ્રભાઓ વચ્ચેની પરસ્પર સમજૂતી ઉપર છે....” એજન્ટ એટલી

હિંદુસ્તાનીનું શિક્ષણ જીવંત બનાવો

[ગુજરાત હિંદુસ્તાની પ્રચાર સમિતિનો ઉદ્ઘાટન]

[હિંદુસ્તાનીના શિક્ષણમાં સરકારે હવે શેરાર કરવા જોઈએ. આને તે નમે જે આવે છે તેમાં કરો છવ નથી, કોઈનું એમાં જાન નથી. આ પ્રમાણે ચોમરથી કુશિક છે. આથી હિંદુસ્તાનીના શિક્ષણે પણ પોતાના કામ અને દરજ્જાની ન સતોષાય એ ઉપાયું છે. સચાળે, એ કામ વચગાળાના નખમાં વરસેમાં ચૂંધાઈ ગયું છે. હવે સાધૂ સરકારે કામ પર આવી છે. તેણે પોતાની નીલિ ધરમજૂથી વિચાર કરીને જોડવની જોઈએ. અંગ્રેજ સરકારે જે કળા અને કુનેહથી આ દેશમાં અંગ્રેજ ચલાવ્યું, તેમ જ અને એથી વધારે મેળવતા અને ન્યાયથી આજણી સરકારે હવે હિંદુસ્તાની માટે કામ કરવું જોઈએ.

એની શરૂઆત આજના વિરમ લાગતા સંજોગમાં પણ થવી જોઈએ. તે કઈ રીતે થઈ શકે એ વિચારીને ગુજરાત હિંદુસ્તાની પ્રચાર સમિતિએ સરકારને નીચેના કસવારે બતાવણું કરી છે. સમૂપેથી સો કોઈ એ વિષે વિચાર-વિનિમય અને ચર્ચા કરી રાતે તે માટે આજી એ પ્રસિદ્ધ રૂપમાં આવે છે.

-મૌ]

સરકારે રાષ્ટ્રભાષા હિંદુસ્તાનીના શિક્ષણ માટે ઈ. સ. ૧૯૩૬થી ને નીતિ સર કરી છે, તેના આ સમિતિએ પૂરો વિચાર કર્યો છે. અને આ સમિતિની કેટલીક જિદલા સમિતિઓએ આ બાબતમાં પોતાના ને વિચારો પ્રગટ કર્યા છે, તથા તે સરકારને પણ જણાવ્યા છે, એને પણ ચાલમાં લીધા છે. અને ઈ. સ. ૧૯૩૬ પછી આજ સુધીમાં ૭ વર્ષમાં દેશી રાષ્ટ્રભાષા-પ્રચારના પોતાના મહાન રચનાકાર્યમાં ને પ્રગતિ કરી છે અને તે અંગે

સ્પષ્ટતા આણી છે, તેની પણ આ સમિતિએ નેધ લીધી છે.

ગુજર્ સરકારે ૧૯૩૬માં હિંદુસ્તાનીનું શિક્ષણ શરૂ કર્યું ત્યારથી આજે તો તેણે સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે, “હિંદુસ્તાની એ ભાષા હિંદી અને ઉર્દૂથી જુદી અને અલગ છે.” અને તે નાગરી અને ઉર્દૂ એ બે લિપિમાં લખાવી દોઢને, “તે બે લિપિમાં શીખવવા માટેની જોગવાઈ શાખાઓમાં કરવી જોઈએ.” આ નીતિ સાચી

છ. અને રાષ્ટ્રભાષા તરીકે તેનો દેશમાં પ્રચાર કરવા તથા લોકમત કેળવવા માટે, દેશના અગ્રગણ્ય નેતાઓએ ઈ. સ. ૧૯૪૨ના મે માસમાં અખિલ ભારતીય હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભાની વર્ષામાં સ્થાપના કરી છે, એ આ ગ્રંથે એક મોટી ખીના ગણાય. આ સમિતિ તે હકીકતને પણ ખ્યાલમાં રાખે છે.

અને એ બધા. પરથી મુંબઈ સરકારને તેના દ્વારા ચાલતા હિંદુસ્તાનીના શિક્ષણ અંગે નીચે મુજબની નીતિ ગ્રહણ કરવા માટે બહામણ કરે છે :—

૧. સરકારે હિંદુસ્તાનીનું શિક્ષણ માધ્યમિક શાળામાં જ હાથ ધરે કરાવ્યું છે. હવે તે પ્રાથમિક શાળાઓના ૫, ૬, ૭મા વર્ષમાં પણ શરૂ થવું જોઈએ.

અને તે વર્ષો પછી આગળ પણ એ ચાલુ રહેવું જોઈએ, એટલે કે (ક) પ્રાથમિક શાળામાં આગળ મેટ્રિક વર્ષ સુધી, (ખ) લોકશાળાનાં બધાં વર્ષોમાં, અને (ગ) પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક શિક્ષકો માટેનાં અધ્યાપન મંદિરોમાં હિંદુસ્તાની શિક્ષણને સ્થાન મળવું જોઈએ.

૨. આને સરકારી નીતિ એવી છે કે, હિંદુસ્તાનીની લિપિ બાબતમાં વિદ્યાર્થી કે તેનાં માબાપ પોતાની મરજી અનુસાર નાગરી કે ઉર્દૂ ગમે તે એક લિપિ દ્વારા તે શીખવાનું પસંદ કરી શકે છે.

અને બીજું એક એવું કરવામાં આવ્યું છે કે, હિંદી અથવા ઉર્દૂ શાળાઓને હિંદુસ્તાનીના શિક્ષણમાંથી મુખ્ય કરવામાં આવી છે.

આ સમિતિ માને છે કે, આ બે વસ્તુથી સરકારની હિંદુસ્તાની શિક્ષણની નીતિના મૂળમાં થા વધે છે. હિંદુસ્તાની ભાષા હિંદી અને ઉર્દૂથી અલગ અને સ્વતંત્ર છે, અને તે બે લિપિ દ્વારા લેખાય છે; એ સ્વીકાર્યા પછી હિંદી કે ઉર્દૂ નજીબદારને ઉપર નજીબદાર પ્રમાણે છૂટ આપવામાં નીતિદોષ થાય છે. અને એમ જ લિપિ વિષે પણ બને છે.

સરકારી નીતિ શાને લીધે આવી બનવા પામી છે, એમાં કોતરવાની જરૂર નથી. લોકોમાં આજે જે લિપિઓ તથા હિંદુસ્તાનીની જે સાહિત્યિક શૈલીઓ વિશે અમુક લોક-અને-વિખવાદ-ચાલે છે, એ હકીકતની એમાં અસર છે, એ કબાઈ છે. અને ત્યાં સુધી એક લિપિ દ્વારા લખાવી વંચાવી એવી એક હિંદુસ્તાની ભાષા વિશે જોઈતી સરજતા ન થાય, ત્યાં સુધી એ સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રભાષાનું શિક્ષણ સરકાર ફરજિયાત ન કરી શકે, એ પણ આ સમિતિ સમજે છે. અને એ રીતિમાં હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભા તથા આ સમિતિ જેવાં લોકમતને કેળવનારાં પ્રબળીય મંડળોની અવાજદારી વધે છે, એ પણ આ સમિતિ જાણે છે.

એટલે, એવા સંજોગોમાં, સરકારને, એક લિપિના જ્ઞાન સાથે હિંદુસ્તાનીનું પૂર્ણ શિક્ષણ ફરજિયાત કરવાની બહામણસમિતિ કરી શકતી નથી, ભેકે, ઉપરે તે

સ્વાભાવિકપણે એમ જ થવું જોઈ એ. અને તે મુંબઈ સરકારે પણ, ૧૯૪૬માં જાહેર કર્યું છે, એની આ સમિતિ સંમતિપૂર્વક નોંધ લે છે.

પરંતુ આ સમિતિ માને છે કે, આજે પણ તેને જ નજર સામે રાખીને હિંદુસ્તાનીનું શિક્ષણ સરકારે ગોઠવવું જોઈએ. અને તે દલિલી વિચારીને આ સમિતિ કહે છે કે, અત્યારે જે ધોરણે સરકાર તે શિક્ષણ ચલાવે છે એમાં બારે નીતિદોષ છે અને તે કાઢવો જોઈએ.

૩. આ દોષ દૂર કરવાને માટે આ સમિતિની એવી બહામણ છે કે, ઉર્દૂ કે હિંદી શૈલી નજીબદારી હિંદુસ્તાની શિક્ષણમાંથી છૂટ મળી શકે, એ બરાબર નથી. અને લિપિની બાબત નહિ, પરંતુ એક લિપિ દ્વારા હિંદુસ્તાની શીખવું કે ન શીખવું એ જ વસ્તુ વિદ્યાર્થી કે માબાપની મરજી ઉપર છોડવામાં આવે.

પરંતુ એ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે કે, જે કોઈ શીખવા ઇચ્છે તેણે બંને લિપિનું જ્ઞાન મેળવવાનું અને હિંદી ઉર્દૂ બંનેના સુભગ મેળવણ જે સારી સરલ અને બેકની માત્ર સમાન લોકભાષા હિંદુસ્તાની છે તે શીખવાનું રહેશે; અને આ નિયમ હિંદી કે ઉર્દૂ શાળાને પણ લાગુ પડશે.

સરકાર, આ પ્રમાણે પૂર્ણ રાષ્ટ્રભાષાનું શિક્ષણ શાળાઓમાં મળે, તે માટે જોગવાઈ રાખવાને પોતાના ધર્મ માનશે. તેને માટે ખાસ મહેત્વ વગેરે આપવામાં આવે, અને શાળાઓમાં એને કસ્ટોડિયન આપવામાં આવે. આ સમિતિ માને છે કે, આ પ્રકારે કામ કરવાથી લોકમત કેળવવા માટે પૂરી મેકાથારા મળશે, અને શરૂમાં નજીબદારી તેવા પ્રકારની નીતિવાત્ક છૂટછાટો આપવાની પણ જરૂર આગળઆપ ની રહેશે.

૪. આ નીતિનો અર્થ એ થયો કે, હિંદુસ્તાની શિક્ષક એક લિપિ દ્વારા લખાવી શકે એવા હોવા જોઈએ. સરકારી નીતિ એ જ છે એની આ સમિતિ સહર્ષ નોંધ લે છે. અને સરકારને વિનંતી કરે છે કે, હિંદુસ્તાની શિક્ષક વધારે ને જુપાટામાં તૈયાર કરવા જોઈએ. અને તે વિષે હવે એક વધુ ચોખવટી કામ થવું જોઈએ, જે નીચે પ્રમાણે છે :—

૫. આજે હિંદુસ્તાની શિક્ષકો તૈયાર કરવા માટે સરકાર કુંડ કરે છે તેના વિચાર આ સમિતિએ કર્યો છે. અમુક કક્ષા સુધીની હિંદી કે ઉર્દૂ નજીબદારી ખીલ બાજીની લિપિ શીખતી જોઈએ અને તે બાબાના અધ્યાપન બાબત કેટલાંક લેસન આપવાં જોઈએ. સમિતિ માને છે કે એ બસ નથી. એમાં પણ ફેરફાર થવો જોઈએ અને હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભા તથા આ સમિતિ તરફથી ચાલતી પરીક્ષાઓને ધોરણે તૈયાર થનારને માન્યતા આપવી જોઈએ. વચગાળામાં કેવળ હિંદીના કે ઉર્દૂના જ્ઞાન કે તેની જ પરીક્ષાઓને ને માન્યતા આપવામાં આવી છે, તેની હવે જરૂર રહેવી ન જોઈએ.

૬. આને રાષ્ટ્રભાષાનું શિક્ષણ ને કાંઈ રખાણું છે તે ફરજિયાત ધોરણે છે. તેમાંથી મરજિયાત ઉપર જવાનું હીક છે કે કેમ, એવું લાગવા સંભવ છે. મરજિયાત યાવ તો થોડુંક પણ ને શિક્ષણ યાવ છે તેવું એકાદ ને બધું ?— એવી ભીતિ લાગી શકે છે. આ સમિતિએ પોતાની ઉપરની ભલમણી કરી વખતે આનો પણ વિચાર કર્યો છે, અને તેને ખાતરી છે કે, ઉપર પ્રમાણે ને સરકાર પોતાની નીતિ વિશે સ્પષ્ટતા કરીને આમડપૂર્વક ચાલે, તો એવી દલીલ બીકને ગાંઠે રચાન નહિ રહે. આ સમિતિ માને છે કે, સરકાર જેવી પ્રમુખ સામાજિક સંસ્થા પોતાનો અમુક વ્યવહાર અડગ સ્પષ્ટતાથી ચલાવે, તો તેની નીતિ લોક-મતને પણ કેળવે જ, અને લોકો માંમે ધીમે એ તરફ વળે જ છે. આ પ્રકારની સ્પષ્ટતા કરવાનું વલણ સરકારે યેવું જોઈએ. હિંદુસ્તાની વિગેની પોતાની નીતિને આગલ-બેર તેણે પોતાને દસ્તક બધાં ખાતાંમાં ઉતારવાની તત્પરતા અને ચીવટબરી કાળજી રાખવી જોઈએ. આ નીતિથી કામ કાઢવા માટે જરૂરી લાગે તો તેણે તેના હિંદુસ્તાની શિક્ષણ બોર્ડની તે ધોરણે પુનઃસ્થાપના કરવી જોઈએ.

આને સારું સમિતિ તે કપરાંત નીચેની કેટલીક માનતો સરકારને સૂચવે છે :—

(ક) સરકારી મોકાએ આ ભાષા એક લિપિ સાથે શીખી શકે એવું પ્રેરનાદન આપવું જોઈએ. એમ કે, હિંદુસ્તાની પરીક્ષાઓ ગુજરાતમાં ચાલે છે, તેમાં બેસનાર મોકાઓની હદર યાવ. તેની અમુક પરીક્ષા પસાર કરવી જોઈએ એવી ધારો તેમને મારે કરી શકાય.

(ખ) બનાંકિયલર કાર્ડનવ, ગેટ્રિક ઇન્ડિયન પરીક્ષાઓમાં એક લિપિ સાથે હિંદુસ્તાનીનો એક વધારાનો મરજિયાત વિષય રખાય. ને કોઈ એ લખી પાસ થયું હોય તેને મોકાની ઇન્માં પહેલી પસંદગી મળે.

(ગ) લોકમત કેળવનારી હિંદુસ્તાની પ્રચાર સંસ્થાઓને સરકારે ઉત્તમન અને મદદ આપવાં જોઈએ. તથા તેની કોઈ પણ પ્રકારની માન્યતા તેવી સંસ્થાઓને જ મળે, અને બીજાને નહિ, એવો આગ્રહ રાખવો જોઈએ.

આ પ્રમાણે સરકાર પોતાનો આગ્રહ અને માન્યતાની પ્રતિષ્ઠા તથા પસંદગી સ્પષ્ટ કરે, તો તેની અસર લોકમત પર સારી જ પડશે, અને ઉપર લલાચણ કરેલું મરજિયાત ધોરણ યોગ્ય જ કરશે, એમ આ સમિતિને લાગે છે.

૭. ઉપર પ્રમાણે કરવામાં મોટી આડ અંચેલ શિક્ષણના રચાનની છે, એ આ સમિતિ જણાવે છે. હિંદુસ્તાની પ્રગતિશીલ લોકમત આને એમ માનતો થયો છે કે, અંગ્રેજ શીખવવાની સરખાત બંદુ પહેલી યાવ છે, અને તેથી સાચા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણતંત્રની રચનામાં 'મોડું' લિપ્ત આવે છે. રાષ્ટ્રના શિક્ષણમાં માતૃભાષા પહેલી ને ત્યાર બાદ રાષ્ટ્રભાષાનું રચાન છે. અંગ્રેજ આને તો આ બેકને નહોતું છે. તેથી શિક્ષણની સાચા પુનર્વંદના સાર દરની દોષ, તો અંગ્રેજ શિક્ષણને તેણે પચાવી પાડેલા રચાનેથી હઠાવોને યોગ્ય જાણ્યો મૂકવું જોઈએ. હાઈસ્કૂલના યથા ધોરણથી વહેતું તેને સાર થવા ન દેવું જોઈએ. બંધ, થયું તે એમ જોઈએ કે, શિક્ષણમાં ૭ કે ૮ વર્ષ સરકાર ને સાર્વજનિક ફરજિયાત કરવા મારે છે, તેમાં અંગ્રેજોને રચાન ન આવે; અને કોઈ પણ માધ્યમિક કે આગળનું શિક્ષણ ત્યાર બાદ જ સાર થઈ શકે, એમ કરાવે. અને શિક્ષણમાં એ સાત વરસોમાં—પ્રમા વર્ષથી, ઉપર જણાવેલી નીતિથી હિંદુસ્તાની દાખલ કરવામાં આવે.

આ સમિતિ જાણે છે કે, અંગ્રેજ શિક્ષણનો આ ફેરફાર એક મોટી કાંતિ છે. અને તેથી જ તો એનો આગ્રહ અને ઉતાવળ કરવાની જરૂર છે, એમ તેને લાગે છે.

૮. ઉપર, ગુજરાત અંગે એક વિશેષ વિચાર કરવાનો છે તે એ કે, આ પ્રાંતની રાજાઓમાં નામરી કે બાળશ્રીષ્ઠ લિપિ ત્રીલ યોગ્ય ગુજરાતી ધોણમાં નિવમરૂપે શીખવાતી હતી. એ આનંદાત બંધ થયું લાગે છે. આ સમિતિ એને કુધારો માને છે અને સરકારને ભલામણ કરે છે કે, પહેલાં પેઠે એ પાછું કરી દેવું જોઈએ. ગુજરાતી અને ભાજશ્રીષ્ઠ લિપિમાં ખૂબ સામ્ય છે એ સાર્વજનિક જરૂર સમજીને અને રમતમાં બાળકોને એ લિપિ શીખવાતી હતી. એ દૂર કરવામાં ડહાપણ નવી, એ આજે તો સાવ ઉપાડું દેખાય છે.

આ કરાવ પ્રસિદ્ધ કરવા તથા સરકારને અને તેના હિંદુસ્તાની બોર્ડને મોકલવા મંત્રીને જણાવવામાં આવે છે.

ચી કાંચે રાજ્યવહેવાર સંબંધે પૂછતાં કોન્ફ્યુસિયસે કહ્યું : “શાસન કરવું. એટલે સુધારવું. ને તમે લોકોને સાચી રીતે દોરો તો કોની હિમ્મત છે કે સાચે રસ્તે ન ચાલે ?”

ચી કાંચે રાજ્યમાં ચોરોની સંખ્યા વધી ગઈ હતી, તેની ચિન્તા રહી પી હતી. એમને ચી રીતે દૂર કરવા એ સંબંધે તેણે કોન્ફ્યુસિયસને પૂછતાં હો જવાબ આપ્યો : “જે વ્યાપ નામદાર જ લોકો ન હો, તો તમે ઈનામ પવા તૈયાર પામો તેથી કોઈ ચોરી કરવા તેમજ નહિ યાવ.”

—કોન્ફ્યુસિયસ

‘પર’ને કેમ ‘ચેખવો’?

એક બાર્ડ નીચેના સવાલો પૂછે છે :

“૧. ઝીતામાં આ લીટીઓ છે :

નિરાહારી શરીરીના ટ્યે છે વિષયો છતાં,

રસ રહી જતો તેમાં, તે ટ્યે પેખવાં પરમ.”

આં પરમને કઈ રીતે પેખવો? હું સ્વીકારું છું કે કંઈકર છે. પરંતુ મને કંઈકરમદાની કેળવણી નથી મળી. કંઈકરનો કંઈકર કર્યા પછી હમણાં હું તેનો સ્વીકાર કરવા લાગ્યો છું, ને તે એક તત્ત્વ તરીકે જાન સમસતામાં પ્રવેતે છે તેમ સમજ્યો છું.

૨. કાર્મિક શિક્ષણની બાબતમાં કુમારને કંઈકરમદાની તાલીમ કઈ રીતે આપવી? કે કંઈકર તત્ત્વની બાબત નહીં? એકાં, માત્ર તેને તાલીમ આપનારે પોતાની આત્મિકશુદ્ધિ જ બજાવવી?”

પહેલા પ્રશ્નની બાબતમાં આ બાર્ડને કહું કે, આખી ઝીલા વાંચો, તેમાં એની સાધના-રીત ઠેકાણે ઠેકાણે બતાવી છે. દા. ત. છઠ્ઠો અધ્યાય, નવમેા અધ્યાય, ૧૩મા અધ્યાયના શ્લોક ૨૪-૨૫, વગેરે વગેરે.

પણ આ “ચેખવા”નો પ્રશ્ન બહુ આગળનો અને અદ્યપટો છે. એની પહેલાંની શરતો પરી કર્યા પહેલાં આ પ્રશ્નનો ઉકેલ ન આવી શકે. મૅટ્રિક પાસ થયા પહેલાં એમ. એ. નો અભ્યાસક્રમ પૂરવા ભેગો તે કહી શકાય. કોઈ પુસ્તકો વાંચી ગોખી નાંખી શકાય, પણ જીવનમાં ન કટારી શકાય. એમ ગોખીને કરેલી સમજાવણું બહુ મહત્ત્વ નથી. એ શ્લોક જ તપાસો તો એની પહેલાંની શરતો સમજીશો.

પ્રત્યક્ષ પ્રશ્નો આ છે : વિષયો ટ્યે થયા છે? માત્ર તેમાંનો રસ જ બાકી રહ્યો છે, અને તે જતો નથી, એ જ મુજબણું છે? કે વિષયો ટળતા નથી, તો તેના રસની તો વાત જ શી? શું એમ ખ્યાલ ધરાવો છો કે, આમ તો કોઈ વિષયો ટળતા નથી, અને તેનો રસ તો છે જ; પણ તમારી ઝીતામાં કહ્યું છે કે, “પર”ને “ચેખવા”થી એ જઈ શકે છે, અને રસ જરો તો વિષય પણ જરો જ; માટે એ તમારા “પર”ને બતાવી દો ને, કે કામ બેઠકી બચે?

જો આવો ખ્યાલ હોય તો બહુ દેવું ઘટે કે, એ “પર” એવો ભોલો નથી કે એમ તમારી મહેનત બચાવી દે. એ તો કહેશે કે, પહેલાં મહેનત કરો, વ્રદિશોનું નિયમન શોધો, કાચલાની જેમ વ્રદિશોને વિષયોમાં રસ છતાંયે તેમાંથી પાછા વળવાની ટેવ પાડો, બીજા અનેક મનસુદ્ધિની લાયકાતો મેળવો, પછી મને “ચેખવા”ની જાંબના કરો.

“નાં તે મળે પ્રવચને, બહુ સૂક્ષ્મ તમે,

ના તે મળે બહુ ભણે, ગણવા થકીયે;

તેને જ જાંબે નિત એકભાવે,

તેને કરે પ્રગટ તે નિજ રૂપ આત્મ” (કપનિપદ)

હજી કંઈકર—એટલે એવું કોઈ “પર” છે કે નહીં, એ વિષે જ મનમાં શંકા છે, તો તે કેમ સમજાય? પણ એ શંકા છે તેની હરકત નથી. પરંતુ, કેટલાક કહે કે “છ” અને કેટલાક કહે છે કે “નથી”, એવી એ મુજબનારી વસ્તુ વિષે સત્ય શું છે, તે બહુવાની જાંબના—બ્યાકુળતા કેટલી છે? એના વિના ચેખ નથી પડતું એવી રિયલિટી છે? કે જેમ અનેક વસ્તુઓ વિષે મનમાં કુતૂહલ હોય છે, તેવું આ માટે પણ એક છે? ને અનેકમાંનું જ આ પણ એક હોય તો, આ વસ્તુ બીજા સાથે ચોતાને મુશ્કેલી દેખી શકતી નથી, એ અર્થમાં તે જરા “અદેખી” છે એ સમજવું જોઈએ.

પણ હું તો કહું છું કે, એની પાછળ આજે પડો જ નહીં. તમે કપર ચડતા જશો તેમ એ નજીક આવતી જ જરો. માટે કપર ચડતા રહો. જીવનને શુદ્ધ, ઉત્તમ, માણસાઈમયું, વીરતામયું, સેવામયું, પ્રેમમયું, સચમી કરતા આલ્સા નહોતો. કપર કહ્યું કે, “તેને જ જાંબે નિત એકભાવે, તેને કરે પ્રગટ તે નિજ રૂપ આત્મ”—એ અર્થુ વચન છે; એનો બીજો ભાગ એ છે કે, એ પણ ચોતાને પ્રગટ કરવાને સદા ઉદ્યમશીલ હોય છે. માટે તમે જેટલા વેગથી કપર ચડશો, તેટલા જ વેગથી એ તમને છતો થશે.

બીજા સવાલનો જવાબ કપર આવી જ બચ છે. વધારે સ્પષ્ટતા ખાતર એટલું જ કહું કે, જે શ્રદ્ધા તમને ન હોય તેવી શ્રદ્ધા બતાવવાનો ડોળ જ ન કરવો. નમ્રતાપૂર્વક કહેવું કે, હું કંઈકરની શ્રદ્ધા, ભક્તિ વગેરેનો વિષય હજી સમજતો નથી. એ બાબતમાં હું અને તમે સરખા જ બીએ. પણ ઝીતામાં કહ્યું છે કે,

“ને કો ન બહુતાં આમ અન્યથી સુબીને સજે,

અવજી રાખતા શ્રદ્ધા, તેઓયે મૃત્યુને વરે.”

(અં ૧૩, શ્લો. ૨૫)

તેવી શ્રદ્ધાથી આપણે એને બજાએ, અને નીતિધર્મનું પાલન તથા સદ્ગુણોના વિકાસ કરના રહીએ, તો ને સાચું દરો તે આગળ આવશે.

સેવાગ્રામ,

૨૬-૧૦-૧૯૪૬

દિ. ધ. મશાફવાળા

રાષ્ટ્રપતિ - આંધ્રપાલાનીજી

“તેમની (કૃપાલાનીજીની) ત્યાગસક્તિની વાત મેં પહેલાં સંભળી હતી... નતે સિંધી હોવા છતાં તે બિહારીના કરતાં પણ વધારે બિહારી હતા. એવા કોડા સેવકોને મેં જોયા છે, જેમની સંકિત ને પ્રાંતમાં બધા તેમાં પૂર્ણતાએ બળી જવાની હોય ને પોતે જુદા પ્રાંતના છે એવું કોઈને લાગુવા ન હે.”

- ગાંધીજી (આત્મકથામાં)

આચાર્ય કૃપાલાનીજી મહાસમાના મેરડા અધિવેશનના પ્રમુખ સૂઝાયા, એ ખજાર વાંચી મારા જેવા ગુજરાત વિદ્યાપીઠના અનેક વિદ્યાર્થીઓએ મગધનીની લાગણી અનુભવી હતો. કૃપાલાનીજીને પ્રિયમાં પ્રિય પ્રધાનો હોય તો તે પ્રેક્ષકીજી છે. એ પ્રધાનો પરસોળી એ કરતા. તેના ન કમરપરે વિદ્યાર્થી એમને આચાર્ય પદે બેસાડયા. પછુને કદાચ ખજાર ન હોય કે, બિહાર સત્યાગ્રહના જ્ઞાનાળી ગાંધીજી એમને પ્રેક્ષકર ન હોતા, ને કૃપાલાનીજી એ સહીથી ન એમને પત્ર પણ લખે ! આને અમારા આચાર્ય રાષ્ટ્રના સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રભુજી માનને પાત્ર થઈ છે, તેમા રાષ્ટ્રીય સિદ્ધાંતો પણ સર્વોત્તમ હશે થઈ છે.

આ પદે તે કમે કમે અને પોતાની અનેકવિધ ક્ષિતિઓ તથા સેવાથી પહોંચ્યા છે. તે ગુણે પ્રેક્ષકર છે, પણ એમની એ ગુણ-સમૃદ્ધિ રાષ્ટ્રની આસાદીને રાષ્ટ્રી નર્વેલી છે. જંગમ જતા કાળમાં આવી દીક્ષા પામેલા અનેક વિરલ નવજીવનોમાંના તે એક છે. ત્યારથી આજ સુધી રાષ્ટ્રકલ્પનમાં કાલ કાલના પલટા આવ્યા છે. એ બધામાં યશસ્વી ક્ષણો આવતા આપણા આચાર્યજી આજના શ્રેષ્ઠ ગૌરવપદે પહોંચ્યા છે. આમ, તેમના જીવનમાં શુદ્ધ પક્ષના મંદ્રની જેમ ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ દેખાય છે. ગાંધી-વાદના વલ્લભાનને મહત્તમ પાથી, પ્રાપ્ત પરિરિચયિતું વિગતવાર સૂઝ ને ચોક્કસ પૃથક્કરણ કરવાની કૃષાગ્ર છદ્ધિ, તેનો પૂરો ઉપયોગ કરી લાગણી લોધેલું કામ દીપાવવા નેટલી કાર્યદક્ષતા અને ઉલોગપ્રિયતા, અને કોઈ પણ સંભેગના કામ બીડવા નેટલી ધીરજબરી રીતમાં - આવા ગુણોને લઈને આચાર્યશ્રી આજે સમગ્રપતિને રથાને વિરાજે છે. તેમનું જીવન તપસતાં ઉદ્ધાવસ્થ ઉપનિષદનો મંત્ર માટે આવે છે : વૃણાલ્લુન્નદમ્બતે ।

૧

૧૯૨૨-૨૩ની વાત છે. અમે બધા મહાવિદ્યાલયમાં ભણતા હતા. આચાર્યશ્રી બિદ્યાપીઠની ન્યાયે કોઈ કૃપાલાનીજી આવે છે, એવા ભણકારા અમારા કાન મર આવવા લાગ્યા. તે વખતે અમારામાં વેરાબધા ને કેશબાની યોગી વિવિધતા ન હતી. પણ કૃપાલાનીજીએ આવીને તેમાં પોતાનો ખારો ઉમેરો કર્યો. કોડી રંગની ખાદીના પોશાક, લાંબા જાંબો, તે પર હાથરજૂ અથવા

શાલ, બાવા જેવા ફરફરતા હાંબા વાળા - આનું સ્વરૂપ એકદિને અમને ખૂબ મન પડેલી. નવાઈનો વાત એ લાગે છે કે, આને પણ એમાં લાગ્યે ન કોઈ નાતનો ફેરફાર દેખાય છે ! ત્યારે અમારા તેા લાગા વાળ ધોળા થવા બેસા તેની ન્યાયે તાલ પણ પડવા લાગી ! પણ આચાર્યશ્રીને કેશલપા જુઓ તો તે પહેલાંના નેટલી ન ફરફરતા, કાળો ને અખૂટ !

ગાંધીજી અને ગાંધીવિચારના તેઓ અનન્ય બક્ષ અને અર્પણ છે. ગાંધીજીના જીવનને તે એક ‘જીવતી નજવી પૂર્ણતા’ (organic whole) તરીકે વર્ણવે છે. ગાંધીજી ન્યારે ચંપારણમાં ૧૯૧૭માં ગયા હતા ત્યારે તેમના પરિચયમાં પહેલ વહેલાં આચાર્યશ્રી આવ્યા. ત્યારથી તેઓ તેમના એકનિષ્ઠ મનુષ્યથી બન્યા છે. તે વખતે તેઓ મુરફરપુરની કોલેજમાં પ્રેક્ષકર હતા. ગાંધીજી ગયા તે અઠાઈ તેઓ પ્રિન્સિપાલ નેરે હતીને છતાં થવા હતા ! ત્યાંના સત્યાગ્રહમાં તેમણે ગાંધીજીને ખૂબ મદદ કરી હતી.

આ અરસામાં ૫. માલવિયાજીને એક ખાનગી મંત્રી એકદિ હતા. ગાંધીજીએ કૃપાલાનીજીને તેમની પાસે મોકલ્યા, તેઓ માલવિયાજી પાસે બસલ રહિંય ફેર ટોપી પહેરીને ગયા ! માલવિયાજીએ આ ગાંધીજીને લખ્યું. ગાંધીજીએ જવાબ વાળ્યો, “કૃપાલાની કરતાં વધારે સારો ઢિંડુ વમને બાળ્યે” મળે. ” પણ તો તેઓ માલવિયાજીના બારે વિશ્વાસપાત્ર થયા, અને એ એ વચ્ચેનો પ્રેમ એક બારે કાન્યપૂર્ણ વસ્તુ બની.

અસહકારનો જમાનો આવ્યો. કૃપાલાનીજી બનારસ ગુનિવર્સિટીના પોતાના વિદ્યાર્થીઓ સાથે બહાર પડયા ને કારી વિદ્યાપીઠમાં બાણ બજવાનદાસ ને શિવપ્રસાદ ગુપ્તા સાથે તેમાં બેસાયા. તેમથી ન બનારસ ગાંધી આચમની સ્થાપના થઈ, ને દ્વારા આચાર્યશ્રીએ ખાદી ને શ્રામસેવાનાં કામે રાજ કર્યાં. તે ન આશ્રમ પછીથી મેરડામાં બેસેલા અને આજે તે ખાદીકામનું એક મોટું કેંદ્ર બન્યો છે. પ્રથમ પડિનિષ્ઠ આગેવાનોમાં ખાદી નિષ્ણુતા તરીકે પાંચેલા ચાલજ અને રાજેન્દ્રબાણ નેરે કૃપાલાનીની પછુ અજીતરી થવા લાગી. રેડિયાની બોલિક ભૂમિકા તેમણે ‘Politics of Charkha’માં સમજાવી છે, જેમ ગાંધીજીની સિદ્ધાંતો યોજનાનું હોઈ તેઓ ‘હેરેટ ફે’માં સ્પષ્ટ કરે છે.

જીવનમાં આવા અનેકવિધ અનુભવો લઈને તેઓશ્રી અમારા મહાવિદ્યાલયમાં આચાર્ય તરીકે આવ્યા હતા.

૨

ગુજરાત મહાવિદ્યાલયની પ્રાર્થનામાં આચાર્યશ્રીનાં પ્રવચનો સંમિલન એ બિદ્યોને એક મોટો લક્ષણો

હતો. ગાંધીવિચાર ને અસહકારનાં જુદાં જુદાં અંગો પર તેઓ પોતાની પ્રતિભાનો અજબ પ્રકાસ પાડીને સમજાવતા. તેમના વિચાર મૌલિક અને અમૂલ્ય ભરેલા હતા. વિદ્યાર્થીઓ સાથે ગેલ કરે, હારવવિનોદ કરે, પણ ઠીક ઠીક વાંકું થાય એટલે ઝાટકણી પણ સખત કાઢે. એક વાર પાણી પીવાની ઓરડી ક્યારે કપાડવી, ને ક્યારે બંધ કરવી, એને અંગે તેમણે એક પરિપત્ર કાઢેલો. તે વિદ્યાર્થીઓને પ્રતિફલ જણાયો અને તેથી અસંતોષ થયો. આચાર્યશ્રી આગળ ફરિયાદ ગઈ. તેમણે તેનો સંદેશ આપ્યો. વિદ્યાર્થી-આલમનો વિરોધ કાયમ રહ્યો. પંચાયતમાં આચાર્યશ્રીને ફરી વિચાર કરી જવાની વિનંતી કરતો કાચવ આવ્યો. ત્યારે તેા તે સાંજળી તેઓશ્રી તો એવા ખિલ્યા કે અમને લાગેલું કે કેડાને દીપી ન નાખે !

તેઓ રાજકારણ, ઇતિહાસ ને અંગ્રેજી સાહિત્યના વર્ગો હતા. અંગ્રેજી કાળ્ય તેમનો પ્રિય વિષય હતો અને તે કેટલાક ખાસ વિદ્યાર્થીઓને ‘ભ્રમર ખયામ’ અને ‘ગીતાનંદિ’ શિખરાડવા. તેમનાં લાપણાં અમને ગમતાં. તેમાં રાખે કરતાં વિચારના પૃથક્કરણ પર વધારે ભાર હોતો. કોઈના પર દીઠા કરવાનો પ્રસંગ હોય ત્યારે તેમની શબ્દસંપત્તિ ખરી ખીલતી; પ્રતિભા અનેક દિશાઓથી ફૂટી નીકળતી ને અમને આશ્ચર્યચકિત કરી મૂકતી. એમ એમ કુસલ જવેલા સફાઈદાર આલાપ હઈ અભિનવ રીતે સમ પર આવે છે, તેથી રીતે કૃપાવાનીછની વાણીના કુવારા છૂટા અને મૂળ વિષય સાથે અનુસંધાન કોઈ અજુકત રીતે જોડી લેતા. ‘દિલ્લુ ધર્મ’, તત્વજ્ઞાન, સંસ્કૃતિ અને કળા તેમના માનીતા વિષયો હતા. તેના પર ન્યારે ન્યેા બાલવા બેસા થતા ત્યારે તેમનાં લાપણાં ખૂબ સરસ થતાં. સ્વામી વિવેકાનંદ, ભક્તિની નિવેદિતા, રવીન્દ્રનાથ, ગાંધીજી કે સદાકૃપ્યુનને વાંચતી કે સાંભળતી વખતે જ્ઞાનપિપાસા વૃષ્ઠ થવાનો એ અર્થ આનંદ અનુભવાય છે, તેથી ન અમને અનુભવ થતો.

એક વાર ૨૫. એપ્રિલ સાહેબ મહાવિલાસમાં પધારેલા. અરસામાં ગાંધીજીના રાષ્ટ્રવાદ અને રવીન્દ્રનાથના આંતર-રાષ્ટ્રવાદની સરખામણી થતી અને રાષ્ટ્રવાદનો હવણાસ કરવામાં આવતો. અમારા આચાર્યશ્રીએ તે જ વિષય લીધો ને એટલું મુંદર લાપણુ આપ્યું કે અમને બધાને થયું. ‘લો, તમારા ગુરુદેવને સંભળવો જઈને દબે !’ પછી તે લાપણુ ગિદવાણીજીના માસિક ‘હમોરો’માં ‘હવે અને પચત્તર’ના મથાળા નીચે છપાયું હતું. થોડા દિવસ પછી ગુરુદેવ અમદાવાદમાં પધારેલા અને એક ખાનગી સભામાં આ લેખ પર તેમણે પોતાનો બધો ઉક્થાટ કાલવેલો !

૧૯૨૮માં તેમને વિદાય આપવાનો સમારંભ વિદ્યા-પીઠમાં થયો હતો, તે વખતે તેમનું લાપણુ ચાદમાર

છે. તેમાં ગાંધીજીના ‘શબ્દાત્મની ત્રિમૂર્તિ’નું વર્ણન હતું હતું :

“ત્રિમૂર્તિનું એક મુખ એ સંન્યાસ અને તપસ્યાનું પ્રતીક છે તેનું આશ્રમમાં દર્શન થાય છે. . . . તેનું બીજું મુખ સાધુમંડળીને સામે કાઢે છે. તેનું ત્રીતીજું મુખ વલ્લભભાઈમાં પડયું છે. . . . વચ્ચું મુખ તે આપણી સિદ્ધાંતિક છે. આદી’ આપણે તેમની ભક્તિથી અંકિત થયેલી વિદ્વાતાના અને મહાન નમ્રતાથી અંકિત થયેલી મહાન સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિઓ છીએ. તેમની જુદાં દષ્ટિ, મતાન્તર-ક્ષમતા, ઉદારતા, વિરોધાતું સમાધાન કરનારી અને ઇતિહાસ દૃષ્ટિના આપણે પ્રતિનિધિ છીએ.”

લાપણુ કરતાં તેઓ સંભાષણમાં વધારે ખીચે છે. ‘૧૨ પહેલાં તેઓ એક વાર સ્નાતક સંમેલનમાં વિદ્યા-પીઠમાં આવ્યા હતા. પ્રશ્નોની ઝડી ચાલી ને આંચાર્યશ્રી ને ખીદ્યા કે તે કાર્યક્રમ જ કલાક સુધી ચાલ્યો. ન્યારે તેઓ ધર્મ, તત્વજ્ઞાન, ગીતા, પેટા વગેરે વિષયો પર બાલવા માંડે છે ત્યારે કોઈ જ્ઞાનધોગીની એમ અજ્ઞેય, અજ્ઞાત, ચક્ર સત્યો સમજાવીને શ્રોતાઓને મુગ્ધ કરી નાખે છે. જુદી જુદી રીતે છતાં મહાસત્તા મંડળમાં આને તેઓ અને સરદારશ્રી સૌથી વધારે શોકપ્રિય વખાઓ છે.

ગાંધીભક્તિ અને ખાદીભક્તિ તેમની ભક્તિના ખાસ વિષયો છે. ૧૯૨૪માં ગાંધીજીના છટકારાની ખજર એક સવારે મહાવિલાસમાં આવી. તે દિવસની પ્રાર્થનાનો દેખાવ હતુ પણ મારી આંખ આમજ તરવરે છે. મહા-ભારતમાં કહ્યું છે કે, ધર્મરાજનો રથ તેમના સાચના પ્રતાપે ભેંસી જી આંખજ ભેંસી ચાલતો. અને પણ તે દિવસે ગાંધીજીના સત્યને પ્રતાપે તેમનો છટકારો સાંજળીને ધર્મરાજની એમ અંધર વિચરવા લાગેલા. પણ અમારા આચાર્યશ્રી તો અમારા કરતાં વધારે ભેંસે, અમમાં વિહરતા હતા ! અમને તે દિવસે રત્ન મળેલી ને અપે બધા સરથસના રૂપમાં શહેરમાં ગયા હતા. તેને મોખરે કૃપાવાનીછ ચાલતા હતા. શહેરમાં ધણી જગ્યાએ લોકો હઈથી મેનામોકાઈ વહેંચતા હતા. ચાલેક-ચોકમાં એક વેપારી સાકરના ચાળ ખરી ખરીને સૌને વહેંચતા હતા. આચાર્યશ્રી તેની પાસે જઈ માગવા લાગ્યા, “મને આપો ને, મને આપો ને.” વેપારી અમને વિદ્યાર્થીઓને હઈથી વહેંચતા હતા. વચ્ચે આ ભાવદાનું ખિર મુંડે તેમનો પોષાક જોઈ વેપારીએ, તે કોઈ બાવો હશે એમ માની, ધક્કો મારીને તેમને હડસેલી કાઢ્યા. હસતા હસતા ને સાકર મામતા આચાર્યશ્રી વળી વધુ દરયા. અને તે વેપારીને કહ્યું, “એ તો અમારા આચાર્ય છે !” વેપારી ચોક્કસો બન્યો ને તેણે તેમની માદી માગી, સાકરની આખી ચાળી તેમના ઉપરજીમાં કાલવી દીધી. કૃપાવાનીછ હસતા ન રહ્યા !

તે દિવસોમાં અમે રમના હિવસોમાં ખાદીવેચાણ કરવા જતા. એક દિવસ વહેલી સવારે અમે સહેરના ખાદીમંડાદે ખાદી લેવા ગયા. બંદાર બિપકચે ન હતો. અમારી પહેલાં સરદાર વલ્લભજી ત્યાં હાજર થયા હતા. તેઓ પણ અમારી સાથે ખાદીવેચાણ કરવા આવતા. થોડી વારે કૃપાલાનીજ સાઇકલ પર આવ્યા. બંદાર પાસે સાઇકલ વાળતાં આજળ એક માધરજી બેઠી હતી તેના પગે અડીને સાઇકલ આજળ ચાલી. તે ગરજ, “અંજિ દેખાય છે કે નહીં ?” સરદાર ખડખડાટ હસવા લાગ્યા ને કહે. “શો તારો વિચાર છે ? હજી આંખમાં લેંપ છે ?” આચાર્યશ્રી હસતાં હસતાં કહે, “જરાક સરખું લાગ્યું હશે, પણ કેવી ગરજ !”

૩

મહાસભાના મંદામંત્રી થયા પછી તેમણે રાષ્ટ્રકાય અને નીતિ બાબત ચોખવટ કરવા માટે કલમ પણ કપાડી. આ લેખો આને વાચક ગ્રંથરૂપે મેળવી રાફે છે. [તુઓ ‘ધી ગંધિયન વે’ (અંગ્રેજી) અથવા ‘આં કૃપાલાનીજના લેખો (ગુજરાતી)] એમાં દેશનાં રાજકારણ અને કાયદા-પદ્ધતિને બે વિરલ સચોટતાથી વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે, એનું કાચે બીજ તે વિષય પરના લેખો જોવા મળે છે. જગતને ઇતિહાસ, ક્રાંતિ તથા સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધોની ફિલસૂફી, એ બધા પર માંધીએને આપે દ્રષ્ટિથી નવ-વિધાન ક્યું? તે, — આ બધું એ લેખગ્રંથમાં એવી ઉદાત્ત ભૂમિકાએથી ચર્ચાયું છે કે, યુનિવર્સિટીના રાજકારણના અભ્યાસમાં પણ તેને સ્થાન મળી રહે. સમાજવાદ આને ફેરોનજલ થઈ પડ્યો છે. તેમાં રહેલી બાહિરા દ્રષ્ટી સમજ અને પ્રથિમી અનુકરણને એમણે બિપકાં લીધાં છે અને એ વાદના મોટા દાવાને બારે ઉઘાડે પાડ્યા છે. આથી તે વારીઓ એમના પર સારી પેટે ગિન્નાય છે પણ. છતાં આને રાષ્ટ્રવાદની સાથે સમાજવાદ સહકાર કરવા લાગ્યો છે તેનું કેટલુંક ચેપ આચાર્યશ્રીએ તે પક્ષની જ પરિભાષામાં તેની વિશાળ જતાથી તેની જે અવારંતવિક્તા જતાથી છે એને ઘટે છે. તે પક્ષના સમાસરોને તેઓ પ્રતિપક્ષી ગણવા નથી, કેમ કે તે સાચા સમાજવાદી ને ગ્રંથર રાષ્ટ્રભક્ત છે. આ બધાને તે પોતાના જુવાન વિદ્યાર્થી-ગિરો મણે છે, ને એક ઉમદા ગ્રંથપાકની રીતે તેમને સમજાવે છે. ‘મહાસ્વાક્રીઓને સિખામણ’ નામના લેખમાં તેઓ લખે છે :—

“ભૂતા આગેવાનો અસમર્થ અથવા રૂઢિચુસ્ત છે, એમ કદામવાદીઓને લાગતું હોય તો તેમને પદગ્રજ કરવા માટે જ શોધ ને સીધા ઉપાયો છે; એક તો એ કે, તેમણે પ્રજામાં રહીને દિનપતિદિન કામ કરવું”

જોઈએ, તેનું ઉદય છપવું જોઈએ, ને તેની વિચાર-સુદ્ધિમાં સ્થાન મેળવવું જોઈએ. બીજે ઉપાય એ છે કે, ધીરજ, સાંતિ, શિસ્ત અને સંયમ સેવીને હાલના પ્રભાગ્ય આગેવાનોના હાથ નીચે ઉપેદ્યારી કરી મોટાં ને જવાબદારીભર્યાં કામે સ્વીકારીને ખંતથી કરી બતાવવાં જોઈએ. . . . આ સિવાય આગેવાની મેળવવા માટે ત્રીજે રાજમાન્ય રસ્તા દેખાતો નથી.”

કોઈપણ સંજોગમાં અને ખાસ કરીને હાલની દશાકરીમાં હિંદી આગેવાનીની સમાતન પરંપરા જળવવા માટે આથી રહાપણુભરી સલાહ ખીજી શી હોઈ શકે ? આચાર્યશ્રીએ પોતાના દશાંતથી જ એ પાળી પણ દેખાડી છે.

આવા એકનિષ્ઠ ને પ્રગતિશીલ આગેવાનને દેશ મહાસભાના પ્રમુખપદે ચૂંટે એ શોભ્ય છે. આને દેશના રાષ્ટ્રકારણોને દરિયા કોમી વિખવાદના વટાવિયાથી ખળભળી બેઠ્યો છે; મહાસભાની નાવ તો સંપૂર્ણ આઝાદીને કિનારે જવા વરસોથી નીકળી ચૂકી છે. હવે તેણે જાહેર પહેાંચવાને અધારને ઢાલે સુકાનીની જવાબદારી કેવી ગંભીર છે ? આં કૃપાલાનીજ એને કહાવવાને માટે લાયક અને ક્રાંતિના દરિયા રહેણેલ અનુભવી ખલાસી છે. રાષ્ટ્ર ક્યાં છે, ક્યાં તેણે જવાનું છે, કેમ કરીને ત્યાં જવાય, એ વિષે એમની નજર અચૂક અને સાચા મુવ તારા પર છે. હિંદની સંસ્કૃતિના તે પરમ ભક્ત છે. એમનો નજર વિજ્ઞાનશુદ્ધ અને ઇતિહાસપૂત છે. નાના નાના વાડાને ખાખિયામાં લેવા બંધિયાર ધર્મો એ સમજ સક્તા નથી. આ દેશમાં એમને પ્રાંત નથી, એ તો સૌ જાણે છે. માંધીજી જ પ્રમાણુ-પત્ર આપે છે કે, બિહારમાં બિહારી ને ગુજરાતમાં ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં ત્યાં તે પ્રાંતના એ બની રહે છે. વ્યાપક વિરાળ છવનદશિનું એ લક્ષણ છે. તેમ જ દેશની સંકુલિત રાષ્ટ્રીયતા પણ એમને નથી. જગતમાં રાષ્ટ્રો કેમ મુજે નહીં રાફે એના માર્ગ આને ખોળાય છે. તે જ વખતે વિરાળ હિંદી રાષ્ટ્ર સુખમાં અને આઝાદીથી રહેવાનો માર્ગ પોતાને માટે આને રચે છે, તેવા ક્રાંતિપૂર્ણ વખતે આચાર્યશ્રી રાષ્ટ્રપતિપદે આવે છે એ તેમના છવનની પણ એક ધન્ય ધડી ગણાય. તે વખતે અમે એમના વિદ્યાર્થીઓને ઝાપિએએ શુભકર્મ માટે સદાનું આપેલું ચેલું આશીર્વાચન તેમને માટે યાદ આવે છે :

શુભાત્તે પન્થાન : ।

અમદાવાદ, ૧૨-૧૧-૪૬

રામચંદ્ર સોમણ.

ચીનનો શાંતિ

ઈન્દ્રને જેમ આપણે દેવોના દેવ કહીએ છીએ તેમ ગાંધીજીને આપણે ખરા અર્થમાં માનવોના માનવ કહી શકીએ.

સને ૧૯૨૫નો પ્રસંગ છે.

એક ચીની વિદ્યાર્થી હિંદ આવ્યો. એણે ફક્ત એ હિંદીઓમાં નામ સાંભળ્યાં હતાં : એક ટાગોર અને બીજું ગાંધી. પેલા ચીની વિદ્યાર્થીને સાહિત્યની અભિરુચિ હોવાથી કવિવર ટાગોરના શાંતિનિકેતનના વિશ્વભારતી વિભાગમાં એનાઈ ગયો. ત્યાં તે બહુ પ્રિય બન્યો.

પરંતુ એવામાં એના ઉપર એક આપતિ આવી પડી. શાંતિનિકેતન આશ્રમમાં ચણખણ ચણખણ વાત ચાલી કે, એ ચીની ભાઈ કોઈ ભયસ હોય એમ જણાય છે. એના પર ચાંપતી દેખરેખ રખાઈ. આથી એ અકબચો. આશ્રમ છોડવાને એણે સંકલ્પ કર્યો. પણ બીજે જીવં કયાં, એ સુવાલ તેને મૂંઝવેતો હતો.

બરાબર એ જ સમયે ગાંધીજી દેશજયુ ચિતરંજન ઠાસના રમારક માટે દસ લાખ રૂપિયાની રકમ એકત્ર કરવા કલકત્તા આવેલા. પેલા ચીની વિદ્યાર્થીને ગાંધીજી યાદ આવ્યા. એણે તેમને પત્ર લખ્યો. તરત જ જવાબ મળ્યો — “કલકત્તા આવી ગાંધીજીને રૂબરૂ મળી જશો.” એ ગાંધીજીની હાલતમાં ઢાંજર થયો.

ગાંધીજીએ એની સાથે નજર માંડીને બરાબર બેસ્યું, અને બહુ માયાજી સાથે પૂછ્યું —

“શાંતિનિકેતનના લોકો બહુ બડા છે. પરદેશના મિત્રોને એ સહારનારા છે. એકે તમારી પ્રત્યે સંદિગ્ધ શા સાડુ બન્યા ? શું તું કોઈ શુભચર છે ?”

“વિદ્યાર્થી” પ્રામાણિક વચનો બોલ્યો :

“હા, એ સૌ સલા હોઈ છે. મને શાંતિનિકેતન ગમે છે. પણ મારે વિષે કંઈ ગેરસમજ જોભા થઈ જણાય છે. મને એવું બહુ લાગે છે. હું તો શુદ્ધ વિદ્યાર્થી છું અને હિંદોના અભ્યાસ કરવા માગું છું.”

બાપુ કહે — “તમે કહ્યું તે હું મારું છું. હું તમારો ભગીન પડું અને તમને પાછા શાંતિનિકેતન મોકલું. તમારા સહર્વન ગાંધીજી સાથે તેઓ પાછું કેલશે નહિ.”

આટલી વાતથી દરમિયાન ગાંધીજીએ પેલા જીવાન વિદ્યાર્થીને પૂરેપૂરી માખી લીધી હતો. વિદ્યાર્થી વિદુલ હતો અને એની આંખોમાંથી ટપ ટપ આંસુ ખસતાં હતાં.

ગાંધીજીને તેણે વિનવણી કરી —

“મારે તો આપની સાથે રહેવું છે. મને આપના આશ્રમમાં દાખલ કરો.”

જરાક મરક મરક રિમત કરીને બાપુ કહે કે —

“શાંતિનિકેતનના કરતાં મારા આશ્રમની મિત્ર ખૂબ જ કડક છે. તમારે તમારા અભ્યાસ ઉપરાંત આશ્રમનું ફેરફાર કામ કરીને પરસેવો ફેલાવે પડશે.”

વિદ્યાર્થીનો જવાબ રપથ હતો —

“તેની મને કશી ફિકર નથી”

ગાંધીજીએ તેને આશ્રમમાં દાખલ કરવાની હા પાડી. વિદ્યાર્થીએ પોતાનું આટપડું ચીની નામ છોડીને નવું હિંદી નામ “શાંતિ” રજીકાર્યું. પછી તો સૌ એને વરસો ગ્રામી શાંતિ કહીને જ બોલાવતાં.

સાબરમતી આશ્રમમાં શાંતિ મોડા જ સમયમાં આશ્રમપ્રિય બની ગયો. તેનું હૃદય બાળકના જેવું નિખાલસ હતું અને મીઠી મીઠી મલકતી ભરથક હતું. બાળકોને તો એ બહુ જ ગમી ગયો. શાંતિ એમને સરસ સરસ રમકડાં બનાવી આપતો અને તે પણ ક્યારામાં પટેલી તમામી જેવી વસ્તુઓમાંથી.

આશ્રમના રોડોડા માટે એ પાણી ભરી લાવતો અને લવડાં મોતો. કાંતણ તો એ ધડીના છઠ્ઠા ભાગમાં શીખી ગયો. એની આંગળીઓ કળાનું કામ કરવાને ખૂબ જ ફળપ્રાપ્તિ હતી.

હવે તો એ વધુ ને વધુ દિવસદિને કામ કરવા લાગ્યો. એનું એક પણ કામ ન હતું કે જે શાંતિને ન આવડે. સાફસરી કરવાના બંગાળમાં પણ શાંતિ સામેલ હોય. ગાંધીજીના દરેક લખાણનો અભ્યાસ કાલપછી કરે... અને હવે શાંતિના જીવનમાં બારે પલટો આવ્યો. એક દિવસ એ પાનાં ભરી ભરીને કંઈક લખવા બેઠો. એ લખતો જ ગયો અને પાનાંનો અંજ ખડકાતો ગયો. સાત ને દિવસ એ શું લખ્યા કરતો હતો ?... ઉપર એણે લખાણ પૂરું કર્યું, કાચબિયાં બરાબર મોઢવ્યાં, સો કમવાર બાંધ્યાં, અને સાદ્યો ગાંધીજી પાસે.

જઈને બાપુને એણે કહ્યું —

“આ મારો ફક્ત જીવનજીવાંત છે. હિંદમાં પણ મૂંઝવે તે પહેલાં બીજા દુનિયા ચીની યુવકો પેટે હું મણ જમલી અને જીવ જીવન જીવનારો હતો. મને આપની પાસે દિવ બોલીને બધી વાત કહેવાનો ઉમળકો આવ્યો. ફૂપા કરીને આ મારું લખાણ વાંચી જશો. અને મારી આભારજી ખાંતર અને દસ દિવસના ઉપવાસ કરવાની રજા આપો. ઉપવાસને અંતે હું કેટલાંક મત લેવા માગું છું, અને આપે એના સાક્ષી રહેવાનું છે.”

બાપુ તો તાલુજ થઈ ગયા. એ સમજ ગયા કે શાંતિની આત્મારિક વૃષા ભરી છે એમણે કહ્યું —

“તમારું લખાણ ખૂબ લાંબું લાગે છે. પણ હું એ જોઈ જઈશ. પરંતુ તે પહેલાં તમે ઉપવાસ શરૂ કરો નહિ. ઉપવાસ કરવા માટે સુપાત્રતા જોઈએ. એ વિરલ અધિકાર છે. મને ભણી લેવા દો કે તમારી પ્યાસ કેવી છે અને તમે કઈ વસ્તુ મોડો છો.”

ગાંધીજીએ બાપુ લખાણ સાંભળ્યાં વાંચ્યું અને

એમાં ફેરમાં નિખાલસ કપનોથી એમનું અંતર બેઠાયું. આશ્રમજીવનના પરિણામે સાંતિમાં આત્મપરીક્ષણ પદ્ધતિ અને આત્મસુધારણાની વૃત્તિ હૃદીકૃત થઈ હતી.

ગાંધીજીએ તરત જ સાંતિને બિલાડીઓ. તેની જેડે ખૂબ સમજાવ અને અંગત લાગણીથી માયાળુપણે વાતો કરી, અને સાંતિને દસ દિવસના ઉપવાસ કરવાની રજા આપી. દસ દિવસ સાંતિ ફક્ત પાલ્ટીબર રહ્યો. સાંતિ માટે એ વસમી કસોટી હતી. પણ સાંતિ નિશ્ચય રહ્યો. ઉપવાસ દરમિયાન રોજ ગાંધીજી સાંતિની મુશ્કેલી લઈ જતા અને પહેરવીસ મિનિટ બેસીને વાતો કરી જતા. એ વાતો શી હતી અને કેવી હતી તેની ખબર તો પૂરી નથી. પણ શાન્તિ ખૂબ આનંદમાં રહેતો. પરંતુ ગાંધીજીએ એને પ્રવચનની પવિત્રતા અને એનો હેતુ વગેરે સમજાવ્યા હશે જ. ગાંધીજી માને છે કે, પ્રત્યેક જીવે

જોઈએ કે જ્યારે એ અંતરમાંથી ભગે અને પ્રત્યેક લીધા વચર આત્માને ચેતન ન પડે, માત્ર તરંગ આવ્યો ને પ્રત્યેક લીધું એનો અર્થ નથી; એ પ્રત્યેક પાલન દરેક અને લાંબું ન રહે.

ઉપવાસ પૂરા થયા બાદ સાંતિએ પૂછ્યું આત્મમાન-પૂર્વક કેટલાંક પ્રત્યેક લીધાં. એ પ્રત્યેક જે નક્કલ લખી એક નક્કલ ગાંધીજીને આપી. બીજી નક્કલ પોતે રાખી અને તેમાં સાફરી કરીકે ગાંધીજીની સહી લીધી.

... પણ તો હજીવા ફક્ત દેવે શાન્તિ ચાલી નીકળ્યો અને પહોંચ્યો પોતાના વતનદેશ ચીન. ત્યાં એ એક ચીની પત્રને સંપાદક બન્યો. એમાં પણ પોતાનું નામ 'સાંતિ' જ ચાલુ રાખ્યું, ગાંધીજીના જીવનકથનને ચીન સમગ્ર સમજાવવાની એની મહેત્તવા હતી.

દેશાજી પરમાર

જીવાનોની ખાસ ફરજ - હિંદુસ્તાની શીખો

[ચોરતર હિંદુસ્તાની પ્રચાર સમિતિ દરમિયાન, ચક્રાવર્તી મુકામે વિભાગીની રમજોમાં થયેલો હિંદુસ્તાની પ્રચારક વર્ગ] ના ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે મુખ્ય પ્રધાન ગુલમો શી. ચોરતરબાઈ દેસાઈએ તા. ૨૦-૧૦-૧૯૬૬ ના રોજ અધિકૃત બ્યાખાનનો સાર.]

હિંદુસ્તાની પ્રચારને માટે આજે અહીં એક સિસ્ટેમનો વર્ગ સુદેશી મુકામનું આમંત્રણ મને આપ્યું છે. એ વર્ગ સુદેશી મુકામનું મને ખૂબ આનંદ થાય છે, કારણ કે આવા વર્ગોની અભાવે ખૂબ જરૂર છે.

હિંદુસ્તાનીનું કામ એવું છે કે જે કરવાની ફરજ તમારા સેવક તરીકે મેં સ્વીકારેલી છે. મહાસમાજ સેવક તરીકે એ કામમાં મારાથી સકંપ તેટલી મદદ મારે કરવી જ જોઈએ.

હિંદુસ્તાની પ્રચાર માટે હિંદુસ્તાનના પરિશ્રમ અને પ્રયત્ન કરશે. જે એ આપણે માટે થોડા ફરજની વાત નથી. આપણા દેશમાં ભણેલા માણસો પરદેશી બાપામાં વાત કરે અને એમાં ગીરવ લે, એ પણ આપણે માટે શરમ અને અશક્તિની વાત છે. પોતાનો વિકાસ સાધવા ઇચ્છનાર હરેક દેશી પોતાની રાષ્ટ્રભાષા ખીતવવી જ જોઈએ. આપણે ત્યાં પ્રાંતીય બાપાઓ તો છે જ; પણ આપણા જેવા વિશાળ દેશમાં પ્રાંત પ્રાંત વચ્ચે સમ-વચ સાધવા અને મધ્યસ્થ સરકારના અસરકારક વહીવટ માટે આપણે રાષ્ટ્રભાષા જોઈએ જ.

અંગ્રેજી રાષ્ટ્રભાષા બની અને આપણી ખૂબ શક્તિ વેકફાઈ થઈને ભાન હોય આપણને પૂછવું થયું નથી અંગ્રેજી શીખના આપણે અનેક વર્ષો ખર્ચાં લીધે, છતાં તેના પર સંપૂર્ણ કાબૂ મેળવી શકાતો નથી આજે તો આપણા ભણેલા માણસની એવી કંઈક સ્થિતિ છે કે, કાણવા છતાં આપણા જ દેશના પરપ્રાંતના અને ધણી વખત તો પોતાના જ પ્રાંતના સામાન્ય માણસ સાથે વાત કરવા પણ એ અસક્ત હોય છે. પ. ગાંધીજીએ ગાંધીદર્શન ક્યું અને આપણે રાષ્ટ્રવાદપ્રચારને કામે લાગ્યા, મને આશા છે કે, દ્વંક સમયમાં આપણે આવીને

તા. ૨૦-૧૦-૧૯૬૬ ના રોજ અધિકૃત બ્યાખાનનો સાર.]

દેશી છાંદોને ને છાંદોની સાળામાં ચૂંકારી અને હિંદુસ્તાની બને શીખતાં થશે.

અને હિંદુસ્તાની શીખવાનું આપણે કંઈક એ હીમે તેટલું મુશ્કેલ નથી જ.

આજે સુધી આર્થિક લાભને લક્ષમાં લઈ આપણે અંગ્રેજી ભણતા આવ્યા હીમે પણ હવે એ ભણવાથી એ લાભ મળવાનો પણ ઝાઝો સંભવ નથી. હિંદુસ્તાની સિવાય હવે નાકરી પણ મળવાની નથી. જોઈએ એ સમજ ને કોઈ હિંદુસ્તાની શીખશે તે ફાવશે, બીજા ગાડી ચુકશે.

એ સિધી શીખવાનું મુશ્કેલ નથી એ મેં હવર કહ્યું. તેની સાથે સાથે તેમાં બીજી પણ એક લાભ સમાયેલો છે. નાકરી નહીંતર હવે વાંચી સમજી શકે, અને હવે નહીંતર નાકરી વાંચી સમજી શકે, તો આપણી ભાષા પણ કેટલી સમજી અને ?

આ બને સિધિવાળી હિંદુસ્તાની શીખવાની ફરજ એવી જિરોફ જુલોનોની છે, કારણ કે તેમણે જ સ્વર્ગત રાષ્ટ્રને ધરતર કરવાનું છે ને સ્વાતંત્ર્યના ફળ ભોગવવાનાં છે. અને કોઈ પણ રાષ્ટ્રનું ધરતર તેની રાષ્ટ્રભાષા સિવાય વડું સંભવ છે ખરું ?

દિશાળી અને ઉનાળાની રમજોમાં હિંદુસ્તાની પ્રચાર માટે પ્રચારકો લેવાર કરવાની ચરોતર હિંદુસ્તાની પ્રચાર સમિતિની આવા વર્ગોની ચોખ્ખા સાદી, સરળ અને અપારાધ પ્રજાતિ કરનારી છે. એ ચોખ્ખા અને તેની પાછળની વ્યવહારકુશળતા બદલ સમિતિના વ્યવસ્થાપકોને હું હાર્દિક અભિનંદન આપું છું. હું આશા રાખું છું કે, આ વર્ગને લાભ લેવાર શિક્ષકો સમિતિની નેમની પવિત્રતા સમજી હિંદુસ્તાની પ્રચારમાં પોતાનો ફાળો આપશે જ, અને તે પોતાના જેવા જ પ્રચારકો પોતાના કેન્દ્રમાં તૈયાર કરીને.

કાવ્યનો આત્મા પણ સત્યપરાયણતા જ

મનુષ્યજીવનનો કોઈ પણ વ્યવહાર તપાસતાં જોડે જોતરાં તો એક જ સવાલ પર તમે આવીને બેસા રહેવાના, આનું સત્ય શું છે ? ઈશુખ્રિસ્તને પાઈલ્ટે બેઠું બેઠું વાતો કર્યાં બાદ એ જ પૂછ્યું હતુંને કે, ‘સત્ય શું છે ?’ સત્ય એ મનુષ્યજીવનની એવી સૂચવરતુ છે.

આત્મ જનવાનું કારણ સીધું છે : મનુષ્યને રચનાત્મક સત્યપરાયણ છે. જેને તે અંતરથી સાચું સમજે તેને જ આધારે એ પોતાની જીવન-નોકા ઝુકાવવા વત્તર મથે. એટલે જ એ સત્ય જોળવા સતત તત્પર હોય છે. એમાં માત્રાસેદ હોય, પણ મનુષ્યવ્યવહારમાં આ જ પરમ સિદ્ધાંત છે, એમ કહેવું ભેઈંએ.

ઉપરનો વિચાર લખવાનું પ્રયોજન થી. રામનારાયણ પાઠકનું ચાલકોટ સાહિત્ય પરિવર્દનું આખ્યાન છાપામાં ભેળું, તે છે. એમણે તેમાં એ સવાલ ઉઠાવ્યો છે કે, ‘કાવ્ય એટલે કે વાર્ષ્વિક કલ્પનોત્પત્તિ સર્જનને સત્ય સાથે શો સંબંધ છે ?’ એનો વિચાર કરવા માટે, ઉપર જણાવ્યું તે ન્યાયે, કાવ્યમાં સત્ય શું, એની જ ચર્ચા ઉપર તે આધાર આપી આવી ગયા છે.

એક થા બીજી રીતે, આ સવાલ પર આચળ વધતાં, કાવ્ય અને કળા સાથે વિજ્ઞાનનો શો સંબંધ છે, એ પર જ એ આવી ભય છે. ભડી સમજ એવી છે કે, વિજ્ઞાન ભણે નથી સત્યની ભાજી છે, અને કાવ્ય-કળા કાંઈક તેમાં ભલવાપણું રોવે છે. વિજ્ઞાન પર આ પ્રકારની શ્રદ્ધા આ જમાનાનું ખાસ લક્ષણ છે. મયા જમાનાના અને દેશદેશાવરનાં ભૂતાં સાહિત્ય ભેટાં, એ જોવી જ લાગે છે. ભારે લોક કલ્પના અને કાવ્ય વધારે વાપરતા. તેથી જ કદાચ કવિતા ને મહાકાવ્યનો તેમનો જમાનો આજે પાછો આવતો ન હોય. અરતુ.

પણ, વિજ્ઞાન જેને સત્ય કહે છે તે વિષે પણ એ જ સવાલ નથી બેઠો કે, સત્ય વળી શું ? અમુક ભૌતિક મર્યાદા આંક્યા બાદ, તેટલા હેતુમાં તેના કલ્પના ચોધી શકે. તે પ્રયોગસિદ્ધ ખરા પણ હોય. તેથી કાંઈ તે વ્યાપક-પણે ખરા એકા હયાં છે. એટલે, વિજ્ઞાન પણ સત્ય-પરાયણ છે, અને એની મર્યાદામાં રહી તે ક્ષમચલાક મર્યાદાબદ્ધ સત્યો જરૂર માનવજોવામાં રત્ન કરે છે. કાવ્ય તેને કયાં સુધી અને કેટલાં ખર્ચાં માને ? અને તેઓ ઉપયોગ કરે તો કેવો ને શા માટે ? ‘કાવ્ય અને સત્ય’નો વિચાર અતિ જઈ આ રૂપે આવી રહે છે.

આ સવાલનો જવાબ તો કદાચ સીધો છે : કાવ્યજ્ઞ અને વિજ્ઞાનજ્ઞ માનવચિત્તમાં જરૂર મળે છે, પરંતુ તે બહાર છે. કાવ્ય-સત્ય માનવહૃદયમાં નિયુક્ત થઈને જાદાર આવે છે; વિજ્ઞાન-સત્ય તકે દારા બાહ્ય પટનાઓના એકાગ્ર ધ્યાન-અભ્યાસથી વિદ્યુત્ત થઈ પ્રગટે છે. એકની

સામગ્રી આંતર સંસ્કાર છે; બીજીની સામગ્રી બાહ્ય ભૌતિક પ્રક્રિયાનું વાસ્તવ નિરીક્ષણ છે.

એટલે વિજ્ઞાનનું સત્ય એ જ હૂબહૂ કાવ્ય-સત્ય નયે હોય. કાવ્યનું કહેવાર ઘડવામાં એ પણ તેની માડી બની શકે. પરંતુ એ જ એની માડી નથી. કાવ્ય એક સર્જન છે; વિજ્ઞાન એક દર્શન છે. સર્જન પણ ઉવટે તો દર્શનના પાયા પર જ હોય છે, એ ખરું. પરંતુ તેનાથી જુદી રીતે કામ કરવાથી તે સર્જન બને છે. અને તેથી જ તો તેને અસત્ય કે કોઈ વાર તો ભ્રમ અને વહેમનું કલંક વહોરવું પડે છે. આ કલંકમાંથી તે એક જ રીતે સાફ બની જઈ શકે, અને તે એ કે, તેણે એ સિદ્ધ કરવું ભેઈંએ કે, સર્જનની પ્રક્રિયા અને સાધનોમાં પણ માનવ વ્યવહારમાં બધે જ જરૂરી એવી પરમ સત્યનિષ્ઠા એની અંદર છે જ. ને કાવ્ય કે કળા આ પ્રતીતિ પાટે છે તે સફળ છે. તે ન પાડી શકનાર કાવ્ય કે કળા અઠવા કે અઠાવ્ય બની ભય છે.

એ જાત ખરી કે, સત્યનિષ્ઠાની પરીક્ષા કાવ્યમાં બારે કપરી બને છે. વિવેચન તેથી જ જરૂરી સાહિત્ય-અંગ બને છે અને એને નિશાની તપાસ કેવળ વિજ્ઞાનથી જ નહિ, માનવજીવનનાં બધાં દર્શનો અને શાસ્ત્રો વડે કરવી પડે છે. જેમ કે, તમે ચક્રાચકલી ને પથુપંખીને યોગાત્મક ચલાવો, પણ તેના સારમાં જો કોઈ માનવગત્ય સત્ય ન પ્રગટ કરી શકો, તો તે તમારી યુક્તિ કેવળ જુલોળું કરશે. પણ એ ફરી સમજો તો, પથુપંખી માનવી પેડે ન જોડે, એ વિજ્ઞાનનું હકીકતી સત્ય કાવ્યની વ્યંજનાની આડે નહિ આવે. તે ઉપરથી કોઈ પૂછે કે, પથુપંખી જોડે ? તો તેનો ઉત્તર કાવ્યે નથી આપવાનો. એ તો વિજ્ઞાન કહેશે, ના. છતાં જો કોઈ કાવ્યકળા એની સામે જઈ તેમને જોવાલે તો, એ હકીકતી અસત્યની પાર જઈ અને તે દારા, તેથી પર રહેલું કાવ્યસત્ય પ્રગટ કરવાની જવાબદારી તે કામ લઈ જોડેલા કલાકારની છે. તેમાં એ ફરે તો કોઈ એને પેલા અસત્ય વિષે પૂછશે પણ નહિ. તેમાં એ ન ફરે તો એની કૃતિ નરી જોડાણ લાગે, એમાં સત્યનો કે કોનો વાંક ? એટલે કાવ્ય કાંઈ સત્યને જોવડા ન થઈ શકે; એના પોતાના વિલક્ષણ સત્યની એટલી વફાદારી તેટલા પ્રમાણમાં જ એ ફરે છે. અને પરમ વિજ્ઞાન એવું જ આત્મિક તેને તો એ ઉવેખી જ ન શકે, કેમ કે એ તો દરેક માનવહૃદયના જાડાણમાં છે જ. અમુક કે તમુક દર્શને કે ફિલસૂફીવાદે એનું જો નિરૂપણ કર્યું હોય, એને અહીં કોઈ અધ્યાત્મ ન સમજે. પણ ઉપનિષદોએ જેને આંતરરુદામાં નિયત રહેલું વર્ણવ્યું છે, તે અહીં કહું છું. એ આપણો પરમ ભાવ છે, અને એનું લક્ષણ મરમ સત્યનિષ્ઠા કે સત્યપરાયણતા છે. એ

આપણને સદૈવ કે પ્રકૃતિસિદ્ધ છે. સંવત્ર, પૂનવત્, આસિદ્ધમુદિ, શ્રદ્ધા છઠ્ઠા ભાવે આ પરમ માનવપ્રકૃતિનાં જ્ઞાનકો છે. અમુક સત્યને અંગે તમે શ્રદ્ધા કે અસ્તિકષ્ણ કેળવો; તેને માટે પૂનવત્ના ધરો; એટલે આપોઆપ તે પ્રેરે એ સંવત્ર તમારો બને. પણ વધે તમારામાં રહેલી સત્યપરાયણતાને કદી દ્રોહ ન કરી શકો. એ જ માનવ છબીને કામચલાઉ આત્મા છે, જેને આધારે પરમ આત્માનું તેનું ખરું સ્વરૂપ આપણે પામી શકીએ છીએ. છેવટે સત્યનો સવાલ કોઈ પણ બાબતને તેની વિજ્ઞાપનાં સાથે ને મર્યાદા, તેને આંધીને મૂલ્યવામાં રહેલો છે. કાવ્ય પોતાનાં દેશ ને કાળની દીવાલો રચી તેમાં સત્યને સુંદર રૂપે મૂકે તો ભલે મૂકે; તેને જોનાર તેને દેશ કાળની પાંખો ધરીને એમાંના સત્યને પામે છે. તે એક સાક્ષાત્કાર છે, અને તેથી આનંદરૂપ છે. પરંતુ તેથી કાંઈ કે તે દેશ-કાળની દીવાલોને સત્ય નહિ કદી સમજે. તે કાવ્યનાં અનિત્ય દ્રવ્યો છે. એમને એવું અનિત્ય કે નહીં એજાણવાથી કાવ્યના આત્માને ક્ષતિ નથી; બલકે તેનો આદર છે. આ અનિત્ય દ્રવ્યો ને જતિ ઉઠાડે છે તેને જ વિદ્યપ-ચત્તિ

કહી છે, જેનું સ્વરૂપ છે શબ્દજ્ઞાનાનુપાતી વસ્તુચિન્ત્યતા, એટલે કે અચરતવિકૃતા. કાવ્ય અને જ્ઞાન આ ત્રિતીયી કેટકેટલાં ગાનવહૃદયોને સત્યાભિમુખતાથી ચળાવીને ચૂંચળાવ્યાં અને ફિખાવ્યાં પણ છે? કાવ્ય સામે, અને સત્યને નામે, જે કલ્પા કરવામાં આવે છે તે આથી કરીને. અતે કાવ્યે શું કે વિજ્ઞાને શું, કળાએ શું કે ઉદ્યોગે શું, તઈં શું કે ભાવનાએ શું, વાણીએ શું કે લિપિએ શું, માનવઆત્માને તેની સદા-મુખતાને અનુભવ કરાવેલો છે. અને તેનું સૌનું એકમાત્ર સાધન પરમ સત્યપરાયણતા છે, જેના બાવો શ્રદ્ધા, ભક્તિ, આદર, સંવત્ર, છે અને જેનો પાયો એકતા છે. કાવ્ય પણ આ સત્યથી ચળી ન શકે.

૧૧-૧૧-૪૬

મગનલાઈ દેસાઈ

• શબ્દજ્ઞાનના અનુપાતથી જતિ ઊઠે, પણ તેમાં હોય છે વસ્તુનો અભાવ, જતિના ઉઠાણની સત્યતા એમાં છે ખરી; પરંતુ હજીકેતમાં તેની પાછળ કોઈકે વાસ્તવિક અર્થ નથી હોતો. શબ્દ કાલ વિકસરતી રચાય છે, સર્જન-વ્યાપાર મોટે ભાગે અવિદ્યો હોય છે.

ગ્રામસેવાની તાલીમ

[વકલજ વિદ્યાલયનું ઈ. સ. ૧૯૪૫-૪૬નું વાર્ષિક કાર્ય]

ગ્રામસેવાની તાલીમ આપવાને માટે મુળસત્તામાં બાલ ને અવધાર્મિકમાં મધ્યો છે, તેમાંનું એક જોવાસજીનું લક્ષ્ય વિદ્યાલય છે. ત્રણ વર્ષે મહાદેવ-દિને (એટલે ૧૫ મી એપ્રિલ, ૧૯૪૫) સમગ્ર ગ્રામસેવા તાલીમ વર્ગ શરૂ થયો હતો. આ મહાદેવદિને તેને વરસ થયું. ને પ્રસંગે વિદ્યાલયે ઉપરાંતમાં એક નવું કામ શરૂ કર્યું છે અને તે “બાદી પ્રેક્ષ” વર્ગ ઉપાડયો છે એ આ નવું કામ હવતા સમગ્ર ગ્રામસેવાની પૂર્વ તૈયારીએ જ હોઈ, તેની પતિરૂપ છે. એ વર્ગનું ઉદ્દ્યોગ શ્રી. જીવદત્તાત્રયભાઈને હાથે તા. ૧૫ ૮-૪૬ ના રોજ થયું. નવા વર્ગમાં અત્યાર સુધીમાં ૫ વિદ્યાર્થીને લેવામાં આવ્યા છે.

આ પ્રસંગે વિદ્યાલયના આચાર્યે ૧૯૪૫-૪૬ વર્ષના કાર્યનું એ વિશતપુષ્ટિ નિવેદન બહાર ક્યું; તેમાંથી કેટલીક બાબતો તરફ શિક્ષણ-મંત્રાલયનું ધ્યાન દોરવા જેવું છે.

વિદ્યાર્થીઓમાં ગ્રામસેવાનું કામ એટલું આકર્ષક નથી નીવડ્યું. એનાં કારણોમાં ન નહિ. પરંતુ, એ પરથી આ વિદ્યાલયમાં દાખલ થનાર સંખ્યા કેમ ઓછી છે, એ સમજવા પૂરતી એ બીજા યાદ આવે છે.

સમગ્ર સેવક વર્ગમાં વર્ષ દરમિયાન ૮ વિદ્યાર્થી હતા. વિદ્યાર્થીઓ સમાન્ય ધરેડની શાળામાં કે છાત્રાલયમાં જઈ રહે કે જોઈ તેમ અહીં ન જ હોય, એ તો ઉપાડું છે. આપણે વિદ્યાલય એક વ્યવસ્થિત સંસ્કારી ધર કે કુટુંબ

પેટ ચાલે. સી કોઈ પોતપોતાની તરફ અને લાપતાત પ્રમાણે તેમાં પોતાનાં કામો કરે — ફરને આદી કરે, એમ આખો મધ્યપૂર્ણ આદર્શ હમે જોડવાય — જોડવાને માટે સતત યુરુપાર્ય અને ચિંતવ ચાલે. આ પણ એક પ્રબળ કેવલજીવની પદ્ધતિ છે. વિદ્યાલયનું કામ આ હિમ ચલાવવાનો પ્રયત્ન છે.

આ ટબ રજેને સાવ કાવ્યમંચ કે ભાવનામત માની લેવાય. નિવેદનમાં ને આંકડા આપ્યા છે તે બતાવે છે કે, તેને કેવી રીતે ચાકસ હિસાબબજ કરી શકાય છે, એથી ભવ-ચોષો રાખી શકાય. આ હિસાબબજતા મણિતના વિદ્યાર્થી શ્રી શિવાભાઈના સંચાલનની એક આસિયત ચલુવ.

વિદ્યાલયમાં વર્ષ દરમિયાન બધાં મળીને કુલ ૨૦ બહુ રહ્યાં. તેમાંનાં ૨૫ વિધિમિત ચણાર્થે કાંતતાં. તે કામનો હિસાબ આમ છે:—

સરેરાશ કાંતનાર	કુલ આંદી
૪ બહેન	૫૫૬
૬+૩ સેવકો	૯૭૮
૮ વિદ્યાર્થી	૧૧૪
૧ બાળક	૪૫

૨૫ ૨૭૨૦

સરેરાશ જાણી દીઠ ૧૦૬ આંદી.

આ સુદરનાંશી ૬૦૦ ચો. વાર કાપડ થયું. એટલે કે,

જલ્દી કામ કરવારૂ થયું. આટલું તો તેમની જરૂર કરતાંય વધુ છે, તેથી તેઓ મિત્રોને આપી શકે છે.

૧૦૯ વાર્ષિક આંકીને હિસાબ રોજ કેટલું થયું તે લેવા જેવું છે. રોજના ૧૧૦ તાર થયા. કાર્ડક હિસાસ તેમાંથી પડે એમ માનીએ તોય ૨૦૦ તાર રોજ ગણી શકાય.

વિદ્યાલયના કાર્યદર્શિ ૪ છે. તેઓ પોતાની દૈનિક નોંધ રાખે છે. તેમના કાર્યનું વાર્ષિક તારણ નિવેદનમાં આપ્યું છે, તેમાંથી થોડુંક લેવા જેવું છે —

કાર્યકર્તા	કાંદણ	કુલ કામ	અભ્યાસ
ક્રમ	કલાક	આંકી	કલાક
૧	૨૭૮	૧૨૧	૨૧૧૮
૨	૩૪૫	૧૪૪	૨૫૦૭
૩	૨૪૬	૧૧૫	૨૧૧૮
૪	૧૮૧	૭૭૧	૨૫૩૫
			૩૮૨

એટલે કે, રોજ સરેરાશ ૮ કલાક ઉપર વિદ્યાર્થીનું કામ કરવા ઉપરાંત પોતાનું કપડું કાંતી લીધું ને અભ્યાસમાં પણ સમય આપે છે.

આમ ગોઠવાયેલા કામ અને સેવાના સમૂહજીવનમાં વિદ્યાર્થીઓ આપોઆપ કેળવાય છે, એ તો સ્ત્રીની આપણી આશ્રમ-સિસ્ટમ-પદ્ધતિ યાદ કરીએ તોય તજ્જ્વાય. જોવાસરખામાં વિદ્યાર્થીઓની તાલીમ વિષે તેના વાર્ષિક નિવેદનમાંથી થોડુંક જણાવું છું. તે પરથી આમસેવાક તાલીમની પદ્ધતિ ત્યાં કેવી રાખવામાં આવી છે તેના કંઈક ખ્યાલ આપશે :—

“અહીં જે ૮ વિદ્યાર્થીઓ એક વર્ષ રહ્યા, તે બધા જીવનમાં કંઈક ને કંઈક લોકસેવા કરવાની મહેત્તા સાથે અહીં આવ્યા છે. એમની એ હમ્મશા કેમ પાર પડે, એમાં આપની મુશ્કેલીઓ કેમ જોવામાં આવે, એ તેમણે જોળવવાનું છે એ માટે તન, મન અને હૃદય — એ ત્રણેનું બળ વધારું જોઈએ.

શરીરબળ વધવા વિષે અગતીની કલ્પના એ છે કે, શરીર ધાર્યું કામ આપે એવું થાય, સતત આકાંક્ષા કલાક શારીરિક કામ કરવાનું આવે તોય કરી શકે, આખો વખત ખેરતો કામ કરવાનું હોય તોય કરી શકે, પંદર ગાક ચાલવાનું હોય તોય ચાલી શકે, કમનસીબ કરવાનો હોય તોય કરી શકે — અને તેમ છતાં શરીર વંદુરસ્ત રહે.

માનસિક વિકાસ પુસ્તકથી જ થાય. એવું નથી. નાની પોલી દરેક કિંચ જ્ઞાનપૂર્વક કરવાની ટેવ પડે તો માનસિક વિકાસ થાય જ. એટલે સવારથી સાંજ સુધીનાં નાનાં મોટાં જે કંઈ કામે વિદ્યાર્થીઓને કરવાનાં આવે છે, તેમાં તે વિચાર કરતો થાય, અને તેમાં તેને જે કંઈ પ્રશ્ન ઊભો તેનો ઉકેલ કરતો બને, તો તેની માનસિક પ્રવૃત્તિ થાય જ છે.

આ રીતે અમે અહીં અસરજ્ઞાનના વર્ગો રાખ્યા છે. અને આખા હિસસની બધી ક્રિયામાં કેટલું મન પડેલું છે એ એમનો પાયા છે.

હૃદયબળ વધે એટલે નિશ્ચયબળ વધે. એ માટે સ્વેચ્છાએ પ્રત-નિવર્ગો લે અને પાળે એવા પ્રસંગો ચોંટાળે છીએ.

આ રીતે વિદ્યાર્થીઓના સિસ્ટમની રચના કરેલી છે. અહીં બધા અનાજસંકર્ષ, દળવાનું, રસોઈ બનાવવાનું, એમ બધાં જ કામે બંતે કરે છે. તેની સાથે રસોઈ યુક્તાહારની દૃષ્ટિએ સાદી છતાં પોષક તત્વોવાળા થાય એવો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. અને સાથે સાથે તેમને આરોગ્યશાસ્ત્ર, આહારશાસ્ત્ર અને પદાર્થવિજ્ઞાન શીખવે છે. રસાયણશાસ્ત્રમાં અમે બહુ કરી શક્યા નથી. સંકર્ષ બધા બંતે કરે છે. અને તેમાં શાસ્ત્રનું જ્ઞાન ઉમેરીએ છીએ.

ખેતીમાં અમે શાકભાજી કરીએ છીએ. એ ઉપરાંત ગોરાળા અંગે અનાજ તથા ઘાસની ખેતી છે, તેમાં જરૂર પડે એ કામ લઈએ છીએ. વર્ષની શરૂઆતના છ માસ ખેતીસિસ્ટમના વર્ગો પણ લેવામાં આવ્યા હતા.

વલ્લિયા : આ વિદ્યામાં અમે વધુ પ્રયત્ન કર્યો છે. રેડિયો, ધનુષતલ્લી, તલ્લી, તુણ્ડ અને પોન્જી — એમાં બધાએ નક્કી કરેલો અભ્યાસક્રમ લગભગ પૂરો કર્યો છે. તેની સાથે તેનું શાસ્ત્ર પણ તેમને શીખવવામાં આવ્યું છે.

ભ્રમજ્ઞાન : મુખ્ય મુખ્ય ધર્મેશ્વરો પરિચય, ગામડાંના પ્રશ્નો, માનવસ રહેતીની પ્રવૃત્તિ, શાકભાજી હિંદુસ્તાની, ગણિત, નામું, ખાદીશાસ્ત્ર, રચનાત્મક કાર્યક્રમના સિદ્ધાંતો, આ વિષયોના વર્ગો લેવામાં આવ્યા હતા.

આ ઉપરાંત વર્ષમાં પગપાળા પ્રવાસો પણ કેળવણીના એક ખાસ સાધન તરીકે યોજવામાં આવ્યા હતા. અહીં જે વિદ્યાર્થીઓ છે તે આપની કાલના જવાબદાર સેવકો છે. એમને જવાબદારીના ખ્યાલ આવે અને સાથે સાથે સિસ્ટમ પણ મળી રહે, એ હેતુથી વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા મુશ્કેલ, નીચે મુજબ જવાબદારીનાં કામ નક્કી કર્યાં હતાં. આ કામ દર મહિને બદલાતાં રહે એટલે દરેકને દરેક કામનો અનુભવ મળી રહે છે :—

૧. ધંડોળવરણ — આખા હિસસના બધા ધંડો નિયમિત રીતે વળાડવા.

૨. છાંપાંના સગાચાર — છાંપાં વાંચી, સગાચાર વારની, સાંજે પ્રાર્થના પણ બધાને કહેવા.

૩. વિદ્યાર્થી રોજનીશી — રોજ રોજ બધાનાં કામની નોંધ રાખી, માસિક વારણ કાઢવું.

૪. કોશર બ્લૉક — સવારસાંજ સીધું કાઢી આપવું, તેની નોંધ રાખવી, માસ આખરે રટોક લેવો, માસિક ખર્ચ સંકલ્પ, જમનારની હાજરી નોંધવી.

૫. વર્ગ વ્યવસ્થા- વર્ગરચનામાં ટેબલ, ચાક, પાર્ટિયું વગેરે વ્યવસ્થિત મુકવાં-ઓરડાઓ બંધ કરવા.

૬. પુસ્તકાલય વ્યવસ્થા- નવાં પુસ્તકો મેંધવાં, પુસ્તકો વિદ્યાર્થીઓને આપવાં, લેવાં- તેની મેંધ રાખવી.

૭. મહેમાન વ્યવસ્થા- મહેમાનોની સંભાળ રાખવી. ચાદરો ધોવી.

૮. ઉદ્યોગ-અભ્યાસનું માસિક તારણ, ઉદ્યોગ તથા અભ્યાસની આખા માસની મેંધ રાખવી.

૯. મોંઢાની માવજત.

૧૦. કાંતાણુ મેંધ-રોજ બધાં બાઈબલોને કાંતે છે, તે મેંધીને માસિક તારણ કાઢવું.

૧૧. રમતગમત-મનોરંજન કાર્યક્રમની વ્યવસ્થા.

આર્થિક વિકાસની એક દૃષ્ટિ

યુદ્ધ દરમિયાન અને યુદ્ધ પૂરું થયા પછી આર્થિક વિકાસની ધણી યોજનાઓ વિચારાઈ છે અને વિચારાય છે. તેના પ્રત્યક્ષ અમલ કરવાનો થતાં તે યોજનાઓ હિસાબિક દૃષ્ટિએ ફરી તપાસારો અને અદ્યતન કરવામાં આવશે. પણ યોજનાની મૂળભૂત દૃષ્ટિ ઉપર યોજનાના તજવિદો ધણો આધાર રહેશે. જેઓ આર્થિક વિકાસ માટે રીતિપાઠન બધારવા ઉપર બાર મુકનારા છે, તેઓ તે નાખતને મહત્ત્વ આપશે; ત્યારે જેઓ યુદ્ધોદ્યોગને મહત્ત્વ આપનારા છે, તેઓ યુદ્ધોદ્યોગને હતેજન આપવાનો વિચાર કરશે અને નાના ઉદ્યોગોને થ'તો અવરોધી ન થાય એ રીતે થ'તોને ઉપયોગ વિચારશે.

થ'તોને ઉપયોગ વગર વિચારે' અમર્યાદિતપણે બધારે' જવાથી કેવો ભયંકર શાહીવાદ અને વિશ્વયુદ્ધો જન્મે છે તેનો દુનિયાએ અનુભવ કર્યો છે. તે ખ્યાલમાં હોતાં થ'તોને અમર્યાદિત ઉપયોગ કરવાની ભલામણ હવે નહીં થાય એવી અવેજી રાખી શકાય. તે જ પ્રમાણે, હિંદના કરોડોને થ'તો નહિ પહોંચી શકે એ ખ્યાલથી પણ થ'તને મર્યાદામાં રાખવું પડશે, એમ કહી શકાય. ગમે-ગમે અને થેરેથેર થ'ત નહિ પહોંચી શકે પણ હસ્ત-ઉદ્યોગો અને યુદ્ધ-ઉદ્યોગો પહોંચી શકશે એમ કહી શકાય. એમ થાય તો થોડા માણસોને નવી વ્યવસ્થાનો લાભ મળવાને બદલે લાખો કરોડોને થેર થ'તો તેનો લાભ મળે અને સરવાળે રાષ્ટ્રીય સંપત્તિમાં અત્યંતો વધારો થાય; કોઈ ઠેકાણે ધનના ઢગલા ન થાય, પણ એ ધન ધનમાં પથરાઈ જાય. આપણી આર્થિક સુધારણાની દૃષ્ટિ આવી હોવી જોઈએ અને આપણી આર્થિક વિકાસની યોજનાઓ આ દૃષ્ટિએ ધરાવી જોઈએ.

આ દૃષ્ટિ કેવી રીતે અમલમાં લાવી શકાય તે આપણે થોડા દાખલા લઈને જોઈશું.

- આ રીતે આહી' વિદ્યાલયમાં કાર્યક્રમો તથા વિદ્યાર્થીઓ કામ કરે છે. અને જ્ઞાનની આપણે કરે છે."

વિદ્યાલય સાથે આસપાસનાં ગામડાં માટે દવાખાનું ચાલે છે. વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યક્ષ એ સેવાકાર્યની તાલીમ નથી લેતા; પરંતુ એના સંપર્ક એમના શિક્ષણને રહે એવો પ્રીમીય ગણાય અને શ્રી. રવિશંકર મહાસાન વિદ્યાલયમાં રવાયી રહેકાણુ કરીને રહે છે, તેથી આ આખા કામને જીવંત ચામડેવાનો થશે પણ મળે છે, એ એક મોટી વસ્તુ છે.

આમ તેશર થતા સેવકો હવે સ્વચ્છ સરકારને મળશે. તેને હબરો જોઈએ છે. તેથી આશા રાખીએ કે, હવે સંખ્યાબંધ નવજીવાનો આ રાષ્ટ્રધડતરના કામમાં પડશે.

મો

કાપડની જરૂરિયાત

હોંઠોને કાપડની જરૂર છે. હેરામાં હાલ જેટલું કાપડ વેદા થાય છે તે બધા માટે પૂરક નથી. તે ખોટા નવી મિલો બનાવી રહી પૂરી પાડી શકાય એમર યુદ્ધોદ્યોગ દ્વારા પૂરી પાડી શકાય, મિલો દ્વારા ખોટા પૂરી કરવા માટે સાંચાએ માટે પરેશા ઉપર આધાર રાખવો પડે. વળી મિલો બેલી કરતાં વરસો બધાં અને તે થોડા જ માણસોને કામ આપી શકે. તો કાપડની ખોટા કઈ રીતે પૂરી પાડવી? મિલોથી કે રેડિયાથી? આમ પ્રશ્નના હિતની દૃષ્ટિએ 'રેડિયાથી', એ સિવાય બીજો જવાબ આપવો અશકિત છે. ૩૦૦ની વસ્તીવાળું ગામ થોડાં કાપડ ગામમાં જ બનાવી લે તો તકાઈ પહેલાંના ભાગે સહેજે ૧. ૩૦૦૦ ગામમાં જ રહે અને તેમાંથી ગામનું જીવનમહેસૂલ ભરાઈ રહે. તેનો લાભ થોડાંને નહિ પણ આખા ગામને મળે. આ વ્યવસ્થા આખા દેશ માટે કરવા માટે પદ્ધતિસર યોજના અને ધણી વ્યવસ્થા-સજ્જતી જરૂર છે. તે દ્વારા નાનાં બાળકોને કપડાં કામ દ્વારા પાયાની કેળવણી આપવાનો પ્રેક્ષ પણ ઉઠેલી શકાય, એ પણ મહત્ત્વની વસ્તુ છે.

જેતીની સુધારણા

જેતીનો ઉદ્યોગ આપણા દેશ માટે મોટામાં મોટો અને મહત્ત્વનો છે અને તેવો રહેવાનો છે. અવિચરમાં તે ધંધા ઉપર આધાર રાખનારાના ટકામાં ફેર પડશે, પણ તેના મહત્ત્વમાં ફેર પડવાનો નથી. પરંતુ ઉત્પાદનની દૃષ્ટિએ તે ધંધા પછાત સ્થિતિમાં છે. તેમાં સુધારો કરવાની ગામ-પરિસ્થિતિને અનુકૂળ યોજના થાય તો કરોડોને લાભ થાય અને અખજોની આવક વધે.

આમાં સુધારો કરવાનું એક સાધન ખાતરનો સંક-પયોગ છે. મળ અને છાણનું ફેડુંથ સોના જેવું ખાતર

વેટી મારવામાં આવે છે, તેનો પદ્ધતિસર ઉપયોગ થાય તે જોતીની આવકમાં ત્રીજા ભાગનો વધારો થાય, એવો અંદાજ થયેલો છે. દિ'દમાં ૧૯૩૫ની ગણતરી પ્રમાણે કુલ ૩૦ કરોડ ટોર છે. તેમાંથી અડધું છાણ બાળવામાં નવ્ય છે એવો અંદાજ છે. એટલે ૧૫ કરોડ ટોરનું છાણ ખાતરના ઉપયોગમાં આવ્યું નથી. એક ટોર દીઠ રોજનું સૂકું છાણ ૧૦ રતલ થાય, તે હિસાબે ૧૫ કરોડ ટોરનું ૧૫૦ કરોડ રતલ થાય. એટલે વરસે ૨૫૦૦ લાખ ટન થાય.

એકર દીઠ ત્રણથી ચાર વરસને આંતરે ૧૦ થી ૧૫ ટન ખાતર લેઈએ. એટલે વરસે સરેરાશ ૩૦ ટન લેઈએ. ૨૫૦૦ લાખ ટન વધારાના ખાતરમાંથી ૫૨૦ લાખ એકરને વિશેષ ખાતર મળે. એટલે બ્રિટિશ દિ'દની ૨૨૬૦ લાખ એકર જોતીની જમીનમાંથી ત્રીજા ભાગની જમીનને ખાતર મળે.

આ ખાતર મળવાથી પાક બમણો થાય. આપણી કુલ જોતીની આવક રૂ. ૨૦૦ કરોડ ગણાય છે. એટલે ત્રીજા ભાગની જમીનને આ રીતે ખાતર મળવાથી ૫૦૦ કરોડ રૂ. આવકમાં વધારો થાય.

આ જ પ્રમાણે માણસના મળેના સંપ્રયોગ થાય તે કૃષ્ટી જમીનને ખાતર મળે અને કેટલો પાક વધે, એનો અંદાજ પણ કરવા જેવો છે.

આ ઉપરાંત, કૃષાપાણી અને નહેરોની સગવડ વધે, સારા ખીનો ઉપયોગ થાય, સારા સાધનો વપરાય, તો સહેને આને જોતીમાંથી જેટલી આવક થાય છે તે શેડમાં વરસોમાં બમણી થઈ શકે. એટલે કે રા રા જમીનનો દારૂપ સંપત્તિમાં વધારો થાય અને તેનો લાભ ધેર ધેર પહોંચે.

ટોરઉછેર

ટોરઉછેર અને જોતીના પ્રશ્ન સાથે સંબંધાયેલા છે ટોર જોતીકામ કરે છે, બારવડન કરે છે, અને પ્રલંબે કૂધ પૂકું પાડે છે; મર્યા પછી ખાતર અને ચામડાં પૂરાં પાડે છે, આને બધી રીતે આપણાં ટોર નબળા સ્થિતિમાં છે. એક બળદ જેટલી સામાન્ય રીતે ૫ એકર જમીનમાં જોતી થવી જોઈએ તેને બદલે અર્ધી જમીન ખેડાય છે. કૂચા ટોર દીઠ જેટલું કૂધ મળતું જોઈએ તેનાથી સાતમા ભાગનું કૂધ મળે છે, અને પ્રલંબે માધાદીક રોજનું ૧ રતલ કૂધ મળતું જોઈએ તેને બદલે ૪ તોલા મળે છે. આમાં સુધારો કરવાની યોજના થાય અને કૂધની આવક બમણી થાય તોપણ સહેને ૩ અબજની આવક વધે. આથી બેવડા લાભ થાય, ખેડૂતોના ખિસ્સામાં પેસા પડે, અને પ્રલંબરીરને વિશેષ ધોણુ મળે.

શુદ્ધોદ્યોગોના વિકાસ

શેડો નવરાસના વખતમાં ધેર બેઠાં કરી શકે એવા બંધાનો ફેલાવો કરવો એ પણ મહત્વનું છે. ખેતીપ્રધાન દેશમાં એ ખાસ અત્યંતનું છે. સ્વર્ણનું ધાતુ તરીકે ચણ કરેડોને કામ આપવાની દૃષ્ટિએ શુદ્ધોદ્યોગ મહત્વના છે. તેની રીતસર યોજના કરી તેનો ફેલાવો કરવો જોઈએ અને તેને માટે જરૂરી નાણાકીય અને સાધનોની સગવડ પૂરી પાડવી જોઈએ. તેમાં થંન કે કારખાનાની બંધીફાઈને વચ્ચે આવવા દેવી ન જોઈએ.

આવા શુદ્ધોદ્યોગમાં સાંવૈજ્ઞિક કારખાના ઉદ્યોગ ઉપરાંત ક્ષણિક પરિશિષ્ટિત પ્રમાણે બીજા ઉદ્યોગો વિકસાવવા જોઈએ અને નકામી જતી વસ્તુઓની શોધખોળ કરીને તેના ઉદ્યોગો પણ પ્રલંબે બતાવવા જોઈએ. લાકડાના વડેરોના કબજામાં સમગ્રમાં કોલસાને બદલે જેમ ઉપયોગ થવા માંડ્યો છે તેમ કપાસનાં કાતાં, ડાંચરનાં ફેાતરાં, શેરડીના કચા, આંબલીના કચ્છા, કેરીના ગોટલા, લોડાની અને ચામડાની કતરી, કોલસાની બૂકી અને સેપરેટ કૂધ જેવી વસ્તુઓના ઉપયોગો બતાવવા જોઈએ. ખાસ કરીને કોલસા તથા પાણીને મૂકી નેચાવી કે નકામી જતી વસ્તુઓમાંથી ધન પેદા કરવાની રીતો બતાવવી જોઈએ. આવી બાબતોનું શ્રામદૃષ્ટિએ સંશોધન અને તેના પ્રચારને કોઈ પણ યોજનામાં અવરથ રધાન હોવું જોઈએ.

ચામડાનો ઉદ્યોગ

શુદ્ધોદ્યોગમાં ચામડાના ઉદ્યોગ પ્રત્યે આપણા દેશમાં ઘણું કુલંક અપાયું છે. ટોર મર્યા પછી તેમાંથી જેટલો લાભ ઉઠાવવો જોઈએ તે આપણે ઉઠાવતા નથી. તેનું ખાતર એજે નવ્ય છે, ડાઠકાં, શીંમડાં રખડાં ફેરે છે, અને ચામડાંના બહુ ઓછા દામ ટોરના માલિકના હાથમાં આવે છે. ઘણાં કાચાં ચામડાં પરદેશ થઈ છે અને તેની કોઈપણ વસ્તુઓ તૈયાર થઈને દેશમાં પાછી આવે છે, આ બધું સુધારવામાં આવે તો ટોરના માલિકોને વિશેષ પેસા મળે, ચમોરોને કામ મળે, અને દેશની સંપત્તિમાં લગભગ ૫૦ કરોડનો વધારો થાય.

જંગલો

શુદ્ધોદ્યોગો અને જોતીની દૃષ્ટિએ જંગલોનો વિકાસ પણ જરૂરી છે. ઉપયોગી જંગલો આપણા દેશમાં કુલ જમીનના ૧૨ ટકામાં છે ત્યારે તે સામાન્ય રીતે ૨૦ ટકા જમીનમાં હોવાં જોઈએ. તેની રીતસર યોજના કરીને તે પદ્ધતિસર ઉછેરવાં જોઈએ. તેથી જોતીને લાભ થાય, ઉદ્યોગોને ચણુ લાભ થાય અને સરકારને સારી આવક થાય. તેમાંથી આવક કરવાની દૃષ્ટી દૃષ્ટિ ન રાખતાં જંગલો પ્રલંબે ઉદ્યોગ ધંધામાં વેપક થાય એ રીતે તેનો વિકાસ અને વહીવટ કરવાં જોઈએ.

આ રીતે કાપડ, જોતી, ટોર અને માગેશોગોને લગતમાં રાખી આંતરપ્રાંતીય દેશબંધી યોજના કરવાની પદ્ધતી આવશ્યકતા છે. ખેડૂતને માટે સારાં ટોર, ખાતર અને કૃષા એ ધી ડેળાં સમાન છે. ('સારાં ટોર, ખાતર ને કૃષા, ને ખેડૂતને ધેર માવા') એની સાથે શસાયલિક પદ્ધતી, પાણી અને બીજા જરૂરી ઉદ્યોગોની યોજનાએ પણ થાય. પરંતુ આર્થિક સુધારણામાં પ્રથમ રધાન આ બાબતોને મળવું જોઈએ. કોઈ પણ યોજનાનો સમસ્ત પ્રલંબે ધેર ધેર લાભ શી રીતે પહોંચે, એ દૃષ્ટિએ ખાસ વિચાર થવો જોઈએ. કોઈ કોઈની ખાંધ પર ચડે નહિ અને સર્વેને છબનની આવશ્યક જરૂરિયાતો પૂરતા પ્રમાણમાં મળી રહે, એ દૃષ્ટિએ વિચારણા થવી જોઈએ.

સ્વભાષા અને રાષ્ટ્રભાષા

સાહિત્ય પરિષદના મતે ઉપરથી, તેના સાહિત્ય વિભાજના પ્રમુખરચાયેથી, આપણા દરિશી મેધાળીને હિંદુસ્તાની વિષે થોડીક વાત કરવાનું ઉચિત લાગે છે. એમાં આ મદદનવા રાષ્ટ્રીય કામની કેટલી અગત્ય છે, એની બંધે અન્યથે કમુક્ત રહેલી છે. સમયબળ કે અતિદાસિક પરિસ્થિતિના હવાસે ને કામો બંધ છે, એમને વિષે આમ ન બને છે. પરંતુ, હું ખની સાથે કહેવું પડે છે કે, દરિશીના એ ઉદ્દેશ્યમાં આ આપણા સાંસ્કૃતિક, રાષ્ટ્રીય કાર્યની તેવી કદર નેવા મળી નથી. તેમને હિંદુસ્તાનીનો અર્થ લાગે છે, અને તે એ કે, માતૃભાષાની પ્રમતિને તે રોકે તે નહિ? આશા છે કે, અંગ્રેજીએ જેની પ્રગતિ પ્રત્યક્ષ રોકી છે, તેનો અર્થ તે આ નહિ હોય.

હિંદુસ્તાની વિષે અભેદવાન બે બતાવ્યાં છે — ૧. તે સિસલું માધ્યમ બને; ૨. તેનું સ્વરૂપ શું છે? એક એવો માધ્યમવાદ છે કે, ઉચ્ચ સિસલું માધ્યમ રાષ્ટ્રભાષા હોય. શ્રી. મેધાળી આ મતના હોય, તે તેમાં અર્થ નરૂ છે; અને તે એ કે, હિંદુસ્તાની પણ સ્વભાષાનું સ્થાન ન લઈ શકે. રાષ્ટ્રભાષા-પ્રચારકોએ પોતાના કામની રાષ્ટ્રભાષાની સ્પષ્ટ કરેલું છે કે, અમારું કામ કોઈ રીતે સ્વભાષાને હાનિ કરવાનું કે સ્થાનપ્રથ કરવાનું નથી; બલ્કે, આ કામથી તેને પ્રુદ્ધ ન એકંદરે મળશે. સિસલું કદરની માધ્યમ સ્વભાષા ન છે. હિંદમાં એ કાયદો બદલી ન સકાય. એટલે હિંદુસ્તાનીએ ગુજરાતીને બદલે સિસલું માધ્યમ બની બેસવાનો અર્થ વિનાકારણ છે.

રહો સવાલ હિંદુસ્તાનીના સ્વરૂપ વિષે. આ બાબતમાં ચાલુ રાજકારણ અને કામવાદની કેટલીક અદ્યોયાં અપ્રસૂત અસરે તળે વિચાર ન થવો જોઈએ. હિંદુસ્તાનીની સ્થાનમાં 'ચેરિટી' છંદની વાત આવી ગયું. સાવ સાચી વાત છે કે, ભાષા તે પ્રાચીન નેમ અને તેજ પ્રગટ કરનારી વૈભવી છે. એને ઘડનારી કોઈ તાકાત હોય તે એ પ્રબલહંમનો પ્રગટ થવા માગતો તલસાટ અને યનવાટ છે. હિંદમાં આજે એ છે, અને એને માટે વાહન જોઈએ. જેવી તેવી પણ હિંદુસ્તાની એની ખાસ છે; ને કાલોશાળી તુટીફૂટી છતાં એ ન ચોચ છે, એ આજે સિદ્ધ વાત છે. તે પણ ભૂતિ શાની? શેને કારણે ચિંતાનો ગોળો હંદ્યમાં પોણાયા કરે? એનું નિદાન જાણી કાઢી ઘડતો ઇલાજ કરવો જોઈએ.

જેમોની સ્વભાષા હિંદી કે ઉર્દૂ છે, તેમને એવી ભૂતિ છે કે, હિંદુસ્તાનીથી અમારી ભાષા તે નહિ બને? આ ભૂતિના મુશમાં એ રહેલું છે કે, હિંદી ને ઉર્દૂ અલગ છે અને એ અલગ રહેવી જોઈએ. હિંદી-પ્રેમીઓ તેને સરકુતની છાયામાં રાખી ખીલવવા માગે

છે; ઉર્દૂ-પ્રેમીઓ ઉર્દૂને અરબી-પારસીની. આમ પરસ્પર તેઓ અસ્પૃશ્યતા સેવે છે, ભેદ છે તે ભેદ એક ન હિંદુસ્તાની માતાની પુત્રીઓ. નવાઈની અને મોંઘપાત્ર બીના તે એ છે કે, તેમને અંગ્રેજી તે સરખી ન ગમે છે. એ બે ભાષાઓ અંગ્રેજી સખ્તો લેવામાં કરી બોલુ વિચાર ન રાખી હોય એમ લાગે છે. પણ સહાર છતાં પરસ્પર વ્યવહાર તેમને ખપતો નથી! હિંદના રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નના કાયદાની ન ભાષા-વિષયક આવૃત્તિ આ ગણાય.

હિંદુસ્તાની ભેટને નિર્ભય કરવા ચાહે છે. તે કહે છે, તમારી ભેટની ને ને અલગ લિપિ છે તે ભેટ લિપિઓ મારી છે; અને તમારા ભેટનું હાડ એ હું હું નવા વાચસ વાચા, નવા નખાને અંગ્રેજી રાખ્યે આરથ; તમે નવા વેરા સખ્યા, નવાં રૂપ કાઢ્યાં; તે બલે એ તમારી છત્તાની વાત. સ્વનિર્ભય અને સ્વતંત્રતાના આ નખાનામાં એને વારી કોણ શકે? પરંતુ, એ તમારા વેરા અને એ તમારા અલંકાર કેટલાને ખપે છે? ને દિલી ને ઉર્દૂ આજે ચાલે છે, તે કેટલા જુલુ સખે છે? આ સવાલ તે હિંદની પ્રત્યેક ભાષા માટે પૂછવા જેવો છે. તેમ ન આ બે ભાષાઓ વિચારે. આજે બંધોળા જનસમુદાયને પહેલે એવી ભાષા ને એનું સાહિત્ય જોઈએ. એવી સૈલી ને એવી સરજ પહેલે જીવનવામાં આવે, તે તેમાં દિલીનું ને ઉર્દૂનું પાતપોતાનું પણ બલું અને કૃત-કૃત્યતા રહેલાં છે. એ કરી તે ભેટ 'મૂળરૂપે તેમની માતાની સિલ્લ, જેને હિંદુસ્તાની નામથી કહેવામાં આવે છે, તે ન તેમની ખરેખર છે, એમ તરત જુલુઈ આવરી. હિંદુસ્તાનીનું સ્વરૂપ પૂછનારએ આ તમે પોતાના પ્રશ્નને ઉત્તર મેળવવો જોઈએ. આજે આપણી ભાષા ને બીજ દેશો ભાષાઓ પણ ઘડાઈ ન રહી છે ને? એમ ન રાષ્ટ્રભાષાનું છે. જેના ઘડતરની સામગ્રી હિંદી અને ઉર્દૂ સાહિત્યમાંથી મળે છે, પરંતુ જેનો આત્મા તે, આપણે પુરુષાર્થથી સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર વિદે ને ધાવા માગીએ છીએ. એ વખતમાં જોડેલા છે. વિનિમયના એકબીજા આનંદથી બાબક જેમ ભાષા રીખે છે ને કામ પણ સાધે છે, તેમ ન આપણે એ શોખીનું અને કામ પણ સાધીનું, એને માટે મોહ ન કરી સકાય. ચાહો તોય મોહું ન કરી શકો. આ જીવંત પ્રક્રિયા હિંદુસ્તાની ભાષાની રચના અને તેનું પ્રચારકામ છે કહેવાય છે કે, રાષ્ટ્રો જ્યારે આગળ વધે છે ત્યારે સંકુચિતતાનું નામ ભૂતિ છોડે છે. હિંદુસ્તાનીને વિષે આ જુલુઈ છે. પણ તેથી કોઈ આંખો મીચીને ગમે તેજ દાંડવાપણુ સેવવાનું કહેવાની મતલબ નથી. સાચા પુરુષાર્થમાં ચોચ સાવધાની, ખબરદારી, અને હિંમત સમાધેલાં ન છે. ચિંતા અને ભૂતિ ને વિચારપૂત બની

ચાલવાની ને દિશ્વત રૂપ ન થયે, તેા રાષ્ટ્રશરીરનાં અંગેા ઝલાઈ નવ્ય ને પુરુષાર્થને ખલેલે રૂઢિમંડલતા આવી રહે; અને એને પછી તકથી રાજીવાર્થા કરવાનું જ રહે. આમાંથી બચાને આજે ચાલવાનું છે.

બાપા અંગે મોટી ભીતિ પડિતોને લાગે છે. પણ જો બાળકને બોલવા વિષે જ ભીતિ લાગે, તેા એ કદી બોલતાં શીખે ખરું? અરે, માનસ-મેદા કહે છે કે, કોઈ ને કોઈ ભીતિથી જ થાણે ભાગે તેા જિંદગીભર માણસ તોતડાયા કરે છે. મને અહીં એક દાખલો ચાલ આવે છે. દાખલો મારો જ છે, એમાં વાચકને અવિચેક લાગે તેા ચાલું કરો.

મરાઠી હું લગભગ ૨૫-૨૭ વર્ષથી સમજતો રહેલો. પણ બોલવાની હિંમત જ ન આવે બોલવાના પ્રયત્ન પણ બોલો. છતાં પ્રયત્ન પર પણ, બૂલ થવાની બીક, બોલતો જ નહિ. ગામડાંના સીધા વિનિમય-મુખ્યા ભલા ભોળા લોક ૧૯૪૨ની જેલમાં એ મારી ભીતિ છાડી. નાશિક જેલમાં ગામડાંના અનેક મરાઠી કેલેઓ હતા એક વાર એમણે મને વાત કરવા બોલાવ્યો. તેઓ મરાઠી જ ભલે. મને તેવી પણ મરાઠીમાં જ તમે બોલો, અને બૂલ ભલે થાય છતાં મમં તેા સમજાયેને, એમ કહી તેમણે મને હિંમત આપી. તે પછી અને આજનો દિવસ, બોલવાને અંગેની આવી પડિત-ભીતિ ત્યારથી

જઈ છે. આજે બોલતાં ભૂલો થાય તેનો મારો, ડર મને મૂંઝો નથી કરી શકતો. આનો અર્થ ભૂલો કરવાનો પરવાનો તેા નથી જ. કહેવાની મતલબ એ છે કે, ઉપર વધુ-વેલી પડિત-ભીતિ હિંદુસ્તાની કાર્યને લકવા-અસ્ત ન કરે. હીરાના પથરા જેટલાવાના રાખ્ખોને પણ ધસાઈને પાસા પડતાં વખત જોઈએ છીએ. તેવા વખત મન્યે હિંદુસ્તાની પણ, અંગેજીની જેટ, ચમકની અને એક દિવંતલ્યાપી કીર્તિ-લાળા રાષ્ટ્રની ભાષા બનરો, અને તેનું સાહિત્ય પણ નીપજરો. એવી શ્રદ્ધા અને ખુશામીની સાથે રજાવાણેત્રમાં અને રાજભાષાણેત્રમાં પણ આપણે આગળ વધવાનું છે. તે રીતે કામ કરવાથી જ દેશી ભાષાઓ નિર્જય થઈ શકે અને મદદ પણ પામી શકે. અને તે રીતે તેઓ એને મદદ કરી પણ શકે. હિંદુસ્તાનીનો સવાલ હિંદી-ગુડી-વાળા લોકોને જ નથી; તે રોકે હિંદીનો છે, અને હિંદી હદ્દ જેમની ભાષા નથી એવા હિંદીઓને તેા સવિશેષ. તેઓ પોતાની ચાતુર્યાવાની રડા તેા કરે જ, અને હિંદુસ્તાનીને લે અંગ્રેજ પેટે હિંદુસ્તાની કાંઈ પારખી મા બનીને દેશીભાષાઓ પાસે નથી આવતી. વિરોધ અને કઠાણનું શરૂઆત આજે અંગ્રેજ-હૃદય માટે થોભે છે, અને એ આજે હતવ્ય છે. હિંદુસ્તાની તેા આપણા દેશને નિર્જય કરવાને માટે છે. મં

માસિક વિવેચન

માતૃવીયલ અમર છે

ભારતભૂમિ પ. મન મોહન માતૃવીયલ ૮૫ વર્ષની વયે તા. ૧૩-૧૧-૪૬ના રોજ કેલાસવાસી થયા. છેલ્લાં થોડાંક વર્ષોથી એમનું શરીર નરમ તેા રહેતું જ હતું નોઆપાલીના અમાનનીપણાએ એના પર કારી થા કથી. જિંદગીભર જેની ભક્તિ કરી તે ભગવાન અને ભારતમાતાનું રંગરણ કરતાં કરતાં એમણે છપ્પેસો. ૨૫ વર્ષની વયે એમણે જાહેરજીવન શરૂ કર્યું. ઈ. સ. ૧૮૮૬માં (જન્મ. ૧૮૯૧) તે પટેલવહેલા હોમિસમાં ગયા, અને ત્યારથી આજ સુધી એ સંરધાને એક સરખી નિશાથી વર્ષો રહ્યા. કાંકરે કાંકરે કરીને આ સંરધાએ પરદેશી રાજ્યની ખુલાસીનાં પર સામે જાણ ખાંધી છે. એ કરવામાં માતૃવીયલ એક વિરલ અશ્વળી હતા. આ કામને માટે ને ધીરજ, ને દીપ્તિ, વિશાળ ઉદારતા, અને સતત ઝૂઝપા રહેવાની તાકાત જોઈએ, એ ગુણ પડિતજના ગુણમંદારમાં પૂરતા હતા. કાયદેસર અને બંધારણીય રીતે કામ કરવાના હોમિસના આદિ કામમાં એ કેળવાયા હતા. ન્યાય અને સાચ પરીની એવી શ્રદ્ધા હિંદના આદિ નેતાઓમાં સહજ હતી. પણ અંગ્રેજ રાજ્યે એને ટકવા ન દીધી, અને અમલી કુપોયો રોષધવાના થયા, ત્યારે પણ વધારજ પડિતજ એમાં જોડાયા. ૧૯૩૦

થી '૩૪માં એ વાર એ મેરકાથરેસર મેમિસ બેઠકના પ્રમુખ થયા. અને ઝુંબડમાં કલારો સુધી રસ્તા પર બેઠા રહી સરપચન્દક માટે લડ્યા, એ તેા ન બુલાય એવો બનાવ છે. નામરિક રવાતંત્ર પર આ પ્રકારની તરખ તે સહી શકતા જ નહિ; તેથી જ કાયદાબંજના નવા જમાનામાં તે બીજ અનેક યુગરંગો જેટ અલગ ન પડ્યા અને દેશની મહાન સંરધાને પડખે ડેઠ સુધી ભીસા રવા.

આ બધું કાર્ય ખૂબે એમના હાત ધર્મપરાયણ ચારિત્ર્યનું સહજ ફળ હતું. એ પરમ ભાગવત હતા. સનાતન ધર્મ પર એ પૂરા શ્રદ્ધાણુ હતા. અને એના પાલન માટે ને નિશ્ચયજન, સંધમ તથા સહન-પ્રેમ જોઈએ, એ એમને રવસાલ જ ભલે હતો. ખાનપાન અને મોકાના નિયમો પણ તે છવવના સામાન્ય નિત્ય-નિયમ પ્રમાણે પાળતા. એમને માટે એ કોઈ સગવડિયા ફાલ જેવાય કે ચોખવિયાવેડા નહોતા. એ બાળતો પણ એમના ધર્મભાવમાં સહજભાવે વળાવેલી હતી. તેથી જ એમના દેહકાર્યમાં એ કોઈ રીતે આડે આવી શકતી નહિ. એ અને એમના નાના ભાઈનું રવાન પસંદ કરનાર ખાંધીજ, આ એ પુરુષોમાં કિંડુ ધર્મ, જીવન તથા દિવસગી અને તેની સનાતન રાજિ આજના જમાનામાંય પરમ કક્ષાએ પ્રગટ થયાં છે. ધર્મજન ખરું નેતાં પરમ જીવનજન જ

છે, એ માલવીયજનો વિચાર કરતાં સાદું જણાય છે. એમની કાર્યશક્તિ, મોટા સ્વભાવ, નિર્મળ પ્રેમાળ વાણી, ધીરમંહીર મુદ્રા, કાર્યપરાયણતા, વગેરે એમનામાં એકરસ રહેલા વ્યક્તિત્વનાં જુદાં જુદાં પાસાં જેવી બાબતો હતી. એ બધું આરિયધન એમણે દેશની સેનામાં ખર્ચ્યું. જીવનની રાજઆત શિક્ષક બનીને તેમણે ફરી હતી. બાદ વર્તમાનપત્રમાં ને વર્ષોલાતમાં તે યોદ્ધા બનત બધા. પરંતુ દેશની નવી પેઢીનું ઘડતર કરવું એ જ એમની મૂળ ધમરા; તે જ હિંદુ યુનિવર્સિટીની સ્થાપનારૂપે પ્રમુખી ૧૯૧૧માં તે સ્થાપી ત્યારથી અંતરથી સુધી એ કામ એમણે પાળ્યું પાળ્યું, અને દેશને પોતાની મોઝામાં મોટી સેવા બેઠ તરીકે આપતા ગયા. એ એમનું જેનું સ્મારક છે તેવું તેો દેશ પોતેય ન કરી શકે. હિંદીઓ આ પોતાના જીવનજ નેતાને પેટી દર પેટી ચાદ રાખશે. એમની વિદ્યા, એમની ધીરતા, એમને દેશપ્રેમ, એમની સેવાશક્તિ, અને એમનું ધર્મપરાયણ સાહિત્ય — આ વારસો હિંદની ભાષી પેઢીએને સદાને માટે ધારણ છે. એ રૂપે પડિતજ આપણા રાષ્ટ્રમાં અમર થઈને રહેશે.

શાંતિ = સદા-રાજસમન્વિતા ?

બાળજવમાં એક વાચક છે કે, તમારે શાંતિ નેહો એ તો યુદ્ધ માટે તૈયાર રહો. અને ઈશુ ખ્રિસ્ત એક જગ્યાએ કહે છે, હું તો હાથમાં તલવાર લઈને આ જગ્યા આજ્યા છું. બાળ્યારાએ બલ્કે છે કે, આ વાક્યો અધ્યાત્મિકજવમાં મનની શાંતિ અને થઈવે સુખને તો યુદ્ધ માટેનાં રૂપક છે. અને એવી ભાષા દુનિયાના બધા ભાગના સંત પુરુષો વાપરતા આવ્યા છે.

પરંતુ, જગતના સુખ વહેવારમાં પણ ભગવાન ઈશુના ૨૦મી સદીના અત્યુદાત્તિ એ જ શાયું પાડી દેખાડશે, એ એમનેય ખબર ન હોય. જગતમાં શાંતિ નેહો એ તો સૌ રાષ્ટ્રોએ યુદ્ધસરંભ તૈયાર રાખીને રાજસમન્વિ રહેવું નેહો એ. આને યુદ્ધકળા એવી યઈ બેટી છે કે, બધા જ રાષ્ટ્રોએ શાંતિને અર્થ સમજાવજ શાંતિ જ કરવો નેહો એ; શાંતિમાં યુદ્ધનું પ્યાન ધરાતા રહેવું, (અને એમ કરતાં યુદ્ધ આવે એ તો ઉધારો માનસરાયોય કાપશે જ છે, એટલે યુદ્ધ આવે સારે શાંતિને રચી, એ આજની દશા યઈ છે. અને બીજું એ કે, કોઈ એકલા દેશ આજના યુદ્ધને મોટે ભાગે પૂરેપૂરી બધી ભતની ફોજ અને સાધન-સરંભ ખર્ચા ને ખર્ચા રાખી ન શકે. એમ જો કરે તો એનું જ ખર્ચ એવડું મોટું થાય કે, યુદ્ધ પેટ શાંતિમાં પણ ખાવાપીવાના ને પહેરાવ્યોટવાના સાસા પડ્યા જ કરે. એટલે દરેક રાષ્ટ્રે એવું કરવું પડે કે, શાંતિમાં જ બધાં કારખાનાં ઇ. ચલાવે તે પણ એવાં શેષ રાખવાં નેહો એ કે, યુદ્ધ આવે કે તાબડતોળ પહેલી વહે તેને તે માટેના કામમાં ફેરવી લેવાય. મોટરના ગિયર પેડે, આમ યુદ્ધ આવતાં આપું રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદન અને વ્યવસ્થા ખાતું

યુદ્ધ-ગિયર પર મૂકવાની તાકાત હમેશ હોવી નેહો એ. “એટલે, મૂલે વિચારતાં, દેશની સલામતી લોકોની શક્તિ ઉપર અને આર્થિક વૈજ્ઞાનિક તથા ઔદ્યોગિક સાધન-શક્તિ શાંતિ પરથી યુદ્ધ-ગિયર પર મૂકી શકવાની તાકાત ઉપર અવલંબે છે.” (ટાઈમ્સ એફ દરિયા ૨૩-૮-૪૧ અમલો.)

સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રે પોતાનું રક્ષણ કરવા તૈયાર રહેવું એનો અર્થ આને આમ થાય છે. હિંદની અત્યારની આર્થિક સ્થિતિની ઉપમા આપી કહીએ તો, તોફાનો બાબતમાં હિંદી પ્રબળી જેવી અરિયર દશા છે તેવી જ અરિયરદ શા દુનિયાના બધા રાષ્ટ્રોની સલામતીને અંગે આપી યઈ રહે છે. આને કોઈ શાંતિ ન કહે. એટલે, દેશમાં કોમો ભાઈગારો કેળવીને ઠરાવ કરે કે, વિખવાદ કે મતભેદ થાય તમા મારામારી કે ગુન્હામીની યેઝામતા તો તેને કોઈ ઉપાય જ નથી, તેમ જ રાષ્ટ્રોએ પણ સમજ વિદ્યા નેહો એ કે, રાષ્ટ્રોના મતભેદો કે વિખવાદો કામથી ઉપાય આત્મક યુદ્ધનિયેષ છે. હિંદ આને પોતાના આંતર પ્રબળતાનમાં આ પાઠ લોહી રેડી રેડીને શાંતિ છે. હવે રાજ થતા તેના અંતરરાષ્ટ્રીય જીવનમાં એ શું ફરશે તે પણ એણે હવે વિચારવું નેહો એ. દુનિયાના ગારાઓએ સત્તાની મઝકરીય ને અવદશા આપી છે તેમાંથી હિંદે તો બચીને તેમને બચાવવાની પણ હામ બાંધી નેહો એ. તો તેની સંવ-સંસ્કૃતિ પાણી, વચલાં ખરાબ સેમાં પીવા બાદ, ગળહળીને ઉદય પામે.

ગેસઓનું વાહીપણું

અંગે જ તથા બીજી મોટી પ્રબળી, ત્રણ સેકાં ઉપર વેપાર બેડવા નીકળી પડી ત્યારે, તે મોખામોહી તો હતી જ. જેમ કે, ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના સેવાપનાઓએ કહ્યું કે, આ કામને માટે અમારે ‘જેન્ટલમેન’ની જરૂર નથી, તેઓ તો બધું જાણે; અમારે ને કરવું છે તે એમનાથી ન બની શકે.

એ જ સમજવાળી એક ટોળા દક્ષિણ આફ્રિકામાં પણ તે કામમાં પહોંચી હતી. તેણે તો ત્યાં વસવાટ પણ કર્યો. એટલે તેને મન્ડ્રોની કોલો નેહો એ. હિંદમાં પણ એ લોકોના જ દોરેતો રાજ્ય કરતા હતા. તેમણે અહીંથી હિંદી મન્દ્રો મોકલ્યા. મન્દ્ર જોડે માના મોટા વેપારીઓ ગયા. એમ કરતાં આજનું દક્ષિણ આફ્રિકાનું મોટું સામાજિક બિયું થયું. તે બિયું કરવામાં હિંદીઓએ હાથ દીધો, તે તેમાં આજે હંદધત થાય છે. અને ને કાળા કાફરા ઇન્ડો લોકો પર એ રાજ્યની આબાદી છે, તેઓ તો કાંઈ વિસાવમાં જ નથી.

પરંતુ, પેલા ‘જેન્ટલમેન’ ન નેહો એ કહેનારાનો સત્યવજ્ઞતા જગ્યાનો આજે રહ્યો નથી. ભલેતો જમાનો ગળ્યો છે, જ્યારે જેન્ટલમેન તમે ન હો તોય છે જ એમ કોઝી કોઝીને બતાવવું પડે. એટલે દક્ષિણ આફ્રિકાના યોસઓના પ્રતિનિધિ, જનરલ રમ્પ્સ, આજે સંયુક્ત

રાષ્ટ્રમંડળની સલા અમેરિકામાં ચાલે છે, ત્યાં કહે છે, અમે કાળી પ્રલના દૂરથી બીએ અને એ દૂરથી જાણ-દારીમાં દિલીષો ને અગારે ત્યાં વરે છે એમને બાન ન આપી શકીએ. કાળી પ્રલ આજ સેકંડથી પશ્ચિમી જીવન-પદ્ધતિ અને પ્રિમી ધર્મ વરફ વળે છે, એમનું વાલીપણું પોતે જ ફરી શકે ! (વાલીનું શું કામ ! તેા તેા તેમને સમાનતા ને સરખા દરજ્જો આપવો નેઈએ ને ?) જ્યાં હુક બાદ 'ગેન્ટ' નીકળેલાં તેને સંયુક્ત રાષ્ટ્ર મંડળે 'દૂર' જનાવવાનાં છે, તેની તૈયારીઓ આ પ્રમાણે તે મંડળમાં ચાલી રહી છે. પછી બિન-ગોરી પ્રલચોને એ મંડળમાં અને તેના ગેરા માલિકોમાં વિશ્વાસ ન હો તેા બીજું થાય પણ શું ?

આપણી રાષ્ટ્રીય સરમ

હો. અંબેદકર હરિજનોની વર્ગીકાત લઈને દેશની સ્વતંત્રતાના વિરોધીઓને મળવા વિલાયત જઈ આવ્યા. મુસ્લિમ લીગે પણ એ લોકને લખવા મળવાનું રાખ્યું છે અને પરદેશી રાજકર્તાને અહીં રાખીને પોતાનું પાકિસ્તાન બાહે છે. દેશનું રાજ્ય પચાવી એલેક્ટ્રા પરદેશી રાજકર્તાની પાસે આમ જવું એ કેવું ખરાબ છે, એ કહેવાની જરૂર નથી. કુખની વાત એ છે કે, આપણે એક રાષ્ટ્રવાદી પ્રલ તરીકે આ કોમવાદી સંયુક્તતાને દુરસ્ત કરી શક્યા નથી. કોમવાદને કોમવાદથી નહિ છતી શકાય; સાચો રાષ્ટ્રવાદ જ એને લંકાથી શકે. આને એની કસોટી છે. કોમવાદ ઉત્પન્ન કર્યાં છે. ધર્મ આજર કે માણસાર્થ કસાની પરવા કર્યા વગર પૂરી નફારથી એ પોતાનું પોત પ્રકાશી રહી છે. એ એવો કલ્યાણવાદો છે કે, પં જાણકારલાલજીએ કહ્યું એમ, મુઠ્ઠાં પણ જમી બેઠો, પણ એ જમતિ આંધળા ન નેઈએ. નહિ તેા ભતે પગ પર કુદાડો વાગી બેસે, એ હવે તેા ચોખ્ખું દેખાતું નેઈએ. કીજીસાહેબ પણ મુસલમાનોને કહે છે કે, ખામેશી રાખી વેર સામે વેર હવાં ન કરતા. આ સાચે તે નાઆ-ખાલીનો પાદ અને તેની જાણકારી પણ સમજવે તેા સાડું.

પરંતુ, આપણી આ રાષ્ટ્રીય સરમજા ધ્યા પર ધીકું મૂકવાનું કામ તેા જનરલ રમરો કહ્યું છે. તેમની ગેરા-સાદી ફારી નીતિ સામે દિલે સંયુક્ત રાષ્ટ્રમંડળમાં વિરોધ કર્યો ને છે. તેનેા જવાબ નવાજ-અને-નીતિપૂર્વક તેા આપી શકાય એમ લઈ નહિ. દિલ્હના આ વિરોધમાં બીલ અનેક દેશોએ પાખ ચૂર પૂર્યાં. એટલે રમરો આગ્રેષ સામે પ્રતિઆગ્રેષ કરીને લૂચો જવાબ કરવાનો માજ રોપ્યા. તે કહે છે, દિલ્હ અમને શું કહેવા આવે છે ! એને ત્યાં અગારે જુઓ ને ! અગારે ત્યાં અનેક ભતો કાચે રહે છે, તે દિલ્હ જેમ લડે નહિ, તેથી અમે એમને જુલો રાખીએ બીએ.

એટલે કે, દેશમાં તમે નાજી નીતિવાદી છા એમ ને ? અને આમ કહીને ગેરાઓને દિલીષો સામે રહેરી મૂકતા

તેા નથી ને ? ફક્તિજી આફ્રિકાના દિલીષોના સત્યાગ્રહ સામે ત્યાંના ગેરાઓએ જુડાગોરી આદેશી તેનાં મૂળ ત્યાંના નેતાઓની આવી કાવનામાં ત્યારે તેા રહેલાં હોય, એમ કહે.

પણ આપણે આગ્રેષ સામે પ્રતિઆગ્રેષનો રોપો પણ અસફળ રસ્તો ન લઈએ. એ જ સૂત્ર આજ દિંદુ અને મુસલમાનો વચ્ચે ને ભેર બેઠ્યું છે. તેને સમાવવા મરિય યાદ રાખવું નેઈએ. કપાય એ છે કે, રાષ્ટ્રદારી પર ને ચાંડુ છે તે ન રહે, તેા જ પરદેશી-માણિ એની ઉપર નહિ કરી શકે.

રાષ્ટ્રધર્મની રક્ષા માટે

લોકો માંથી છ ઉપર પણ ચિંતા થા છે ' અમાનુષી આત્મશીપણું નેઈને બેઠ્યા આવેલા આપણા સુત કોમ-વાદે આને આપણને એટલા બધા અવિચારી કરી મૂક્યા છે ! છતાં માંથી છનો પ્રેમ એનાથી જગેરા છે, ચોરિયાં નાંખ્યાં છતાં પ્રલ એમને કેમ તરછાડી શકે ? શું એ જ પ્રેમચાક્રિએ છેલ્લાં ૩૦ વર્ષથી આ દેશને આને સ્વરાજ પાસે નથી આવેશી ? આંધળો પણ એ તેા દેખે છે.

લોક પૂછે છે, માંથી છ બિહાર સામે ઉપવાસ શું કામ કરાશે ?

એનો દેહો જવાબ છે કે, માનવધર્મ અને રાષ્ટ્રપ્રેમ એમ કહે છે. અને સમાજકારણ તથા રાજકારણ નેવાં સામુદાયિક કાર્યમાં પણ અદિલ સા પોકારનાર પેશંજર બીજું કરી પણ ન શકે. અને તેણે કાઈ કરતું જ નેઈએ, એટલે કે, નિષ્ક્રિય પણ ન રહી શકે, એવો આ કાળ છે.

એક રાખલો લે : એક દિંદુ એક પારોશી મુસલ-માનને મારે છે. બીજો દિંદુ એક નામરિક તરીકે તથા રાષ્ટ્રવાદી સમજન તરીકે શું કરે ? શું કરવું નેઈએ ? એણે વચ્ચે પડી જવાબ કરેા નેઈએ. એમા માનવતા પણ છે. મારવા તડનાર દિંદુને એ રીતે તે માનમાં પણ આળી શકે. આમ જ દરેક સમજન દિંદુ મુસલમાન કે કાઈ કોમીએ વતીજું નેઈએ. આ આજનો સાચો દિલ્હી રાષ્ટ્રધર્મ છે, એ નિવિર્વાહ સૌ સ્વીકારી.

હવે માંથી છ વિષે જુઓ. તે દિંદુ મુસલમાન સોને સરખા બાહે છે. એમને મન તે સી લાઈ લાઈ છે. કમનસીબે આને મુસલમાન એમની એવાને મણકાવેા નથી. આથી એની ઉપર એમની ઓછી અસર થાય છે. દિલ્હી અને રાષ્ટ્રવાદી બધા લોકોનાં હૃદય પર તે પહોંચી શકે; એમના લોકોત્તર પ્રભાવથી પેરાશ રીતે પણ એ દરેકને પહોંચી શકે. લોકો ને પેરાશી નેવા પેરાશી મુસલમાનને મારવા તો તેા માંથી છએ વચ્ચે આવવું નેઈએ. જ્યારે આ આંડપણુ બ્યાપક બને ત્યારે એને પહોંચી વળવા માટે એ જ સંજીમાન છે. એટલે એમણે આમણુ ઉપવાસ દ્વારા પોતાની ખતને આ દિંદુ આંડપણુ સામે મૂકા. અને

મેઆખાલીના મુસલમાનોમાં ચારીરે જઈને બેઠા. તેઓ ધૂણે તો એમને ગારે; અથવા સાચાં રાનવપ્રેમ અને અહિંસાને સાક્ષાત્ જોઈને સ્થાનમાં આવે. એમ એ દરેકના મનવહાલને પહોંચ્યા છે. અને અહિંસાની આ સંજ્ઞાના પરચાથી રાષ્ટ્રીય સરકારોને પણ તેના સાંત્વિરૂપાનના કામમાં વિરલ મદદ થઈ છે. આથી હિંદને રાષ્ટ્રવાદ પ્રબળ બન્યા છે; કામવાદ ઝંખવાણો પડ્યો છે. સૌ ખામોશ રાખી વિચારે અને દેશના આ કટાક્ષીલયાં ક્રાંતિકાળમાં એના તારણહારને જરા વધારે પિછાને.

હિંદને પહેલો બ્રિટિશ હાઈ કમિશનર

કરાંચીથી ખબર છે કે, હિંદ ખાતેનો પહેલો બ્રિટિશ હાઈ કમિશનર, (યાને એટ બ્રિટનનાં હિંદ ખાતેનાં હિતાહિતો અને નાગરિકોની સંભાળ રાખનાર ખાતાને વડો વજીલ,) શ્રી. ટેરેન્સ રોન ૧૮-૧૧-૧૯૫૧ના રોજ કરાંચી બેઠકની બનતી તરફને દિલ્લી પહોંચ્યો. આ બ્રિટિશ વકાલત ખાતું દિલ્લીમાં પોતાની કચેરી કરવાનું છે, અને તેને માટે વિસ્તૃત જગ્યા રાખી જોઈતાં મકાનો કપાસનાં, બ્રિટિશ ખર્ચે, તૈયાર કરાયાં છે. અને હાંબા ગાળાની ભાવે ધારણાં એથી છે કે, હિંદ રવત્ર વચ્ચે ત્યારે આ વકાલત ખાતું વ્યવસ્થિત બ્રિટિશ એલચી-ખાતું બની જશે.

આ ખબર તરફ જોઈતું ધ્યાન આપાતું જોઈએ. છાંખાંમાં એ પણ વાંચ્યું હતું કે, ચીન અમેરિકામાં દિલ્લી રાષ્ટ્રના એલચીનું પદ ધરાવતા પ્રતિનિધિઓ હવે આપણે મોકલવાના છીએ. અત્યાર સુધી આપણા પ્રતિનિધિ હોયને બ્રિટિશ સરકાર તેને હીક લાગે એને નીમતી, અને તેમને 'એન્ટ જનરલ' કહેવાતા, એટલે કે, હિંદના તે વડા હવાલ કે આહતિયા ગણાતા, દેશના એલચીનું પદ એથી મોટું અને ગૌરવમયું ગણાય છે. તે પદ રવત્ર રાષ્ટ્રના પ્રતિનિધિને મળી શકે છે. ચીન અમેરિકામાં આપણી રાષ્ટ્રીય સરકાર હવે જેને નીમે તેને એ જ રાષ્ટ્રો એલચી-પદ આપશે. આ આપણે આંતરરાષ્ટ્રીય મોજો વધ્યાની નિશાની ગણાય.

એમ જ આ બ્રિટિશ વડો વજીલ હવે અહીં આવે છે, તેમાં પણ એક નવું પ્રત્યાન હાય છે, ને તે ભારે છે. અત્યાર સુધી બ્રિટિશ હિતાહિત સંભાળવાનું કામ વાઇસરોય કરતે આવ્યો છે. અને હિંદના ગવર્નર-જનરલ તરીકે, હિંદનું હિતાહિત પણ એ જ સંભાળે, એમ કાનૂની સુપરવ તેને થઈ છે. હિંદ અને બ્રિટનનું હિત સામસામાં જ લગભગ હોવા છતાં, આ બેટને સંભાળવાનું કામ એક જ ગોરી અને ભારે આપણું સત્તાવાળી વ્યક્તિને સોંપવામાં આવ્યું છે, એ આપણી ધુલામીતું ચાહમાં થાકું લક્ષણ ગણાય. હવે જ્યારે એમાં સુધારો થવા લાગ્યો છે, ત્યારે આ ગોઠવણમાં આપોઆપ ફેર થવો જોઈએ. મિ. ટેરેન્સ રોનની બ્રિટિશ વડી વજીલ

તરીકેની નિમણૂક એ ફેરફારની રૂચે છે. હવે હિંદનાં બ્રિટિશ હિતોની સંભાળ આ માણસ રાખશે. વાઇસરોય એ કામ નહિ કરે; તે હિંદના કામને સંભાળશે. આ ગોઠવણના સાચા રદરખને જનજીવને હવે તેઓ ચાલશે, એવી આશા રખાય. તે પ્રમાણે તે ચાલે એવી ક્ષતિ-પક્ષિત પાડવાનું કામ આપણી રાષ્ટ્રીય સરકારે લેવાનું છે. એમાં જ એ સરકારની પાસે રહેલી વચગાળાની ક્રાંતિકારી શક્તિ રહેલી છે.

આ ગોઠવણના કેટલાક લખ-સિદ્ધાંતો પણ સમજવા જોઈએ. સૌને ખબર છે કે, આપણા દેશમાં વસતા ગોરા પરદેશીઓને આપણી ધારાસભાઓમાં પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં આવેલું છે. તેમાં એ સમજ ખતાવવામાં આવતી હતી કે, તેઓ પણ એક જ રાજની પ્રત્યક્ષ છે ને અહીં તે કામધંપે રહે છે તો તેમને આવે, હક હોય જોઈએ. અને તેઓ સંખ્યામાં ઓછા, એટલે તેમના આવા મનેલા હક પ્રમાણે થટ તેના કરતાં વધારેપડું પ્રતિનિધિત્વ અપાયું છે. ખરું જોતાં તો, કંપની સરકારના અવશેષરૂપ આ ગોરા વેપારીઓ તે મોકલે વગેરે કહેવાય. ૧૮૫૭માં તે રાજકર્તા વેપારી વેડી નાબૂદ થઈ, તેનું રાજકર્તા બ્રિટિશ સરકારે સંભાળી લીધું અને વેપાર કંપાનું શોણકામ આ ખાતગી ગણાયેલા પણ પ્રબળ સરકારી લોકને ખાતે રહ્યું.

હવે હિંદ રવત્ર થાય છે. બ્રિટનનાં હિત સંભાળવા તે દેશનો ખાસ માણસ મૂકવામાં આવે છે. આ ગોરા-ઓએ હવે તે માણસના ખાતા દ્વારા પોતાની હિતરક્ષા કરાવતી જોઈએ. એમને હવે હિંદની ધારાસભાઓમાં રથાન ન થટે. આજે તેઓ છે, તેથી ત્યાં રહેવું જોઈએ એમ નથી. તેઓ એમાં આડખીલીરૂપ છે. સિંધ બંજાળમાં એમની કામગીરી જોયો. આ જ ન્યાયે તેમને બંધારણ-સભામાં રથાન નથી. અને બંધા કાયદાને લઈને અબલમાં મતાધિકાર મળી ગયો, તેય તેમને ભોગવવા દેવામાં ન આવ્યો. ભોગવે તો તેઓ દેશના રવત્ર કામમાં નાકે દબાવ કરે છે, એમ સ્વીકારાયું.

અને એમ જ હવેની તેમની ધારાસભાની હયાતી વિષે પણ ગણ્યું જોઈએ. તેઓએ તેમાંથી રાષ્ટ્રનારું આપ્યું જોઈએ અથવા નિયમપૂર્વક ગેરહાજર રહેવું જોઈએ. અને એ વિષે ઉપર પ્રમાણે ચોખવટ એમને રાષ્ટ્રના લોકમતે હવે કરી દેવી જોઈએ, જેથી આ ગોરાઓને કોઈ પડી ગયેલી દબાવ કરવાની કુટેવ વધુ નુકસાન કરતી મટે. રવત્ર દેશોમાં વસતા પરદેશીઓ તેમના વકાલત કે એલચી ખાતા દ્વારા જ પોતાનું માન, કંધિરોજન્યાર ને ખુલું કામકામ સંભાળે છે. મિ. રોન આવ્યા એટલે ગોરાઓ હવે એમની ખારફતે પોતાનું સંભાળતા થઈ નહય, એ હિંદ વિષેની એમની સાચી દાનવની પણ નિશાની ન ગણાય ?

ત્રીજા ગોરા પદ્મની ગરબડ

પરંતુ ગોરાએ આ પતટાયેલી એમની ફરા સગમ્યા લાગતા નથી. સ્વાર્થ આંધળો હોય છે. નહિ તે બંગાળના ગોરાઓના મંડે ત્યાંનાં રમખાણો અંગે એ ઠરાવ બહાર પાડ્યો છે તે ન સંભવત. ઠરાવ કહે છે કે, “નવા બંગાળમાં ગોરાઓનું ગમે તે સ્થાન નક્કી થાયો, છતાં આ કેમ કલકત્તા, રાહેર અને બંગાળ પ્રાંતના જલામતે બિડો રસ ધરાવે છે”, કેમ કે તેઓ એના “સંસ્કૃતિક, સામાજિક અને આર્થિક જીવન સાથે કેટલા બધા લાંબા કાળથી સંકળાયેલા છે.” એટલે ત્યાંની રાષ્ટ્રી અસંતોષ યાજવા પોતાની મદદ આપવા તત્પરતા બતાવે છે, અને પોતાની માન્યતા જણાવે છે કે, વડી સરકારમાં જેમ હિંદના રાજદારી પક્ષે સાથે મળ્યા તેમ બંગાળ અને દેશમાં બધે બીજા પ્રાંતોમાં પણ એવી સરકારો રચાય તેો સાઈ.”

આ ઠરાવ પાર વિનાની વાતો અને વાંધાઓ જાહેર છે. વડી સરકારમાં બધા પક્ષે મળ્યા છે કે સંયુક્ત જવાબદારીનું શું છે? કહેવાય છે કે, કોન્ગ્રેસ સરકાર એવી તો સરળ સરેરાશ કામ લેતી હતી કે, વેવેલ અને બ્રિટિશ રાજકર્તાઓએ અપાઠાબંધ સ્વતંત્ર થવી જતી વચગાળા સરકાર પર લીંગના પાંચ જણને લાવી મૂકવાની એક વિચારી; અને લીગે દીધેલી વ્યક્તિગત મળો વળીનેય તેમને લેવામાં આવ્યા, અને લીગ પણ સમજી જઈને અંદર કામલ પડી ગઈ. આ વિષે જો તેમ હોય, કોન્ગ્રેસને પણ લીંગના પાંચ જણ આવે એ માન્ય હતું, એને તેથી જ પડિતજીએ સરકાર-ચયના કરવા પહેલાં બીજા સહેજની મુલાકાત લીધી હતી. તે એ આમનજીથી સ્વતંત્ર હિંદી સરકારના સભ્ય તરીકે બસે ન આવ્યા. બીજી રીતે તેમાં આવ્યા તે ગમે તેટલું અજીજનું છતાં કાંઈ એનો વિરોધ ન કરી શકાય. પરંતુ એને મેળવાળો મિત્ર સરકાર જેને કહેવાય એવી એ છે એમ ન કહી શકાય. અને તે છે પણ નહિ. છતાં કલકત્તાના ગોરા એનો દાખલો ટાંકે છે, એમાં કાંઈક કાણું લાગે છે. એમને એમ કહાપણુ કરવા જરૂર નહોતી. શ્રી. જયપ્રકાશે એ અંગે સાચું કહ્યું છે કે, “મિત્ર પ્રાંતીય સરકાર કેવલ નથી. સાચો મિત્ર સરકાર તેને સ્વતંત્ર પક્ષોમાં પરસ્પર સમજ અને સમાધાન હોય તે જ સંભવે. ઇરાવાળા હાથે મિત્ર સરકાર માગવી એ તો નસનાજાલ થઈ; તેનાથી મેળ ન સધાય.” આ વાત ગોરા મુસદ્દીઓ ન જાણે કે ન સમજે એ માની નથી શકાઈ. છતાં શું કામ કહે છે?

અને એ કહેવાતો દાવા કરે છે કે, અમે આ પ્રાંત સાથે નહેમી સંબંધી બીએ. વાત સાચી. ૧૮૫૭ સેકાથી તેઓ સાથે તે અમાગી પ્રાંતનાં પાલાં પડ્યાં છે. અને આજે તો સિંદીઓ એનો કાળો હતિદાસ નહિ છે. બુદ્ધિ

૧૭૫૬થી ૧૭૬૦ સુધીના કંપનીનો હતિદાસ. ત્યારથી ગોરાઓ બંગાળમાં “બિડો રસ” ધરાવતા આવ્યાં જ છે. પ્રશ્ન એ છે કે, એ રસનો પ્રકાર શો છે? એ શોયજી-અને-એફ-નીતિનો રસ આજે પણ ગયો છે કે? મધ્યમાં મિત્ર કહેવાતી સરકાર આવી એટલે અંગ્રેજ રાજ્યકર્તાની ત્રીજે પક્ષ પાછા બગતો થઈ ગયો. એમ જ પ્રતિભામાં તો આ ગોરાઓને રસ ચૂસવો નથી ને? વડી સરકારની રચના ૧૯૧૬ના કાયદાથી વાય છે, માટે જ આ “બિડો રસ” લેવાનું આજ રાખી શકાય. પ્રાંતમાં એમ મિત્ર સરકાર માથે ન મારી શકાય. અને આ ગોરાઓ એ વાદ પણ શું કામ કરે કે, કોંગ્રેસે મુંબઈ, મદ્રાસ છંદે પ્રાંતમાં પ્રધાનમંડળ રચતી વખતે લીંગની મદદ માંગેલી અને તે આપવાની ના પાડવામાં આવેલી? સાચી મિત્ર સરકાર રચવામાં માગે તો એ હતો. એ માગે ન જ લેવો એ લીંગી નીતિ લાગે છે. નહિ તો વાદસરોય કહે છે માટે અને નૂતની કારોબારીના ધારણના સભ્ય તરીકે લીંગ હિંદી સરકારમાં બેઠાય છે, એમ કાઠી કાઠીને શું કામ કહેતે? લીંગને ત્રીજા પક્ષની જરૂર છે. તે વગર એની પાસે બીજું બળ નથી. ત્રીજા પક્ષે વચ્ચે પડ્યું પડે એવી પરિસ્થિતિ એને કાંતી નથી. બહે, અંગ્રેજીમાં હમણાં ગયેલા લીંગ પ્રતિનિધિ કહે છે કે, અંગ્રેજો દેશના બામતે પાડીને પછી બચ. ગોરાના બાવ આવી રીતે તે જ બને, એવી દ્રષ્ટી લાગ્યે તો બંગાળના ગોરા મંડળને પૈસા ઠરાવ કરવા નથી પ્રેરતો ને?

જાણીનો વિવાદોએનો સિનેમા-જાળ

ખરેખર, સિનેમાની એક ફિલ્મ જ બનાવી શકાય એવો ફિલ્મો જાણીનો સિનેમાવાળા અને સિનેમા-ગાંડા વિવાદોએ વચ્ચે બન્યો છે. એ ફિલ્મનાં વસ્તુ અને “કાલ્પ”માં એને માટે નેઈંતો વેગ અને રંગરાજનું વિવિધપણું પણ પૂરતાં છે: કોન્ગ્રેસ સરકાર, યુનિવર્સિટી, પોલીસ, જેલ, પિટેઈંગ, આજનાં યુવકયુવતી છંદ બધું એમાં આવે છે.

યુ. પી. સરકારનું નિવેદન કહે છે કે, જાણીનો વિવાદોએ અને સિનેમાવાળાઓ વચ્ચે અપેક્ષા થયો છે. મુરો એ છે કે, વિવાદોએ સિનેમાની ટિકિટના ભાવમાં આસ ફટ મારે છે, જે તેમને મનમાની મળી નહિ. એટલે એમણે સિનેમા પર પિટેઈંગ આદેશનું. તેમાં કેટલાયને પકડવા વચ્ચા એવું એ પિટેઈંગ સામ્યું, એમ લાગે છે. પકડાયેલાનો આંકડો ૨૭૫ થયો હતો! આમ સરકારે પકડ્યા એટલે વિવાદોએની “કમિટી ઓફ એક્શન” — સંજ્ઞામ સમિતિએ સરકારી રોટેરિયેટ પર પણ પિટેઈંગનું સરકાર ફેંક્યું. મામલો એટલે સુધી પડેલો કે, વડા પ્રધાન વગેરેને ધ્યાન દેવું પડ્યું. તેઓએ જ એનો ઉકેલ આપ્યો તે પરથી આ મદત-ને-અર્થાભાવે સિનેમા-દર્શન-સંજ્ઞામ કેટલે પડેલોએ દરો તે કહ્યું નેઈંતો.

આટલા ફંક વખતમાં કેટલું કામ થઈ શકે છે તે, વર્ગના મંત્રીએ કરેલા તેના નિવેદનમાંથી જોવા મળે છે :—

વર્ગના લાભ લેનારી કુલ સંખ્યા ૨૩૧ ની હતી, જેમાં નીચે પ્રમાણે સર્વે કામ ને સાતિનાં બાબતિદેનો ભેગાં હતાં.	
વિશારદ વર્ગ	૧૨
અંગ્રેજી સાધાઓના શિક્ષકો	૧૧
બેઠા બિઠલા રૂકલ બોર્ડના શિક્ષકો	૧૩
અક્ષરની આભુઆભુનાં મામના	
શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ	૧૦
અક્ષરસીના વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો વગેરે	૧૩૦

કુલ ૨૩૧

વર્ગને અને લેવાયેલી પરીક્ષાઓમાં નીચે પ્રમાણે કક્ષાવાર બાઈબલનો હિતીલું થયાં હતાં :—

હિન્દુસ્તાની પદ્ધતી પરીક્ષા	—	૧૦૨
લિપિ	—	૩૯
" પદ્ધતી પ્રચાર પરીક્ષા	—	૪૦

વાચક આ પરીધી ખાસ તે એ નોંધ લે કે, આટલા થોડા વખતમાં કેટલું શીખી શકાય છે. બે લિપિ દ્વારા હિન્દુસ્તાની રીતખંડ એ આપણે માટે જાણે નથી, અને હોક તે શીખવા હોશથી તેવાર થાય છે ને ઝડ શીખી શકે છે, એ તેા હવે રખક થઈ જાય છે. ૨૯ થીમાં આવવા વર્ગો જગાએ જગાએ ચાલવા નેઈએ, મં

પુસ્તક-પસંદગી માટે યાદીઓ

આઈસ્ટોનર માસના 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'ના અંકમાં આપેલા ગુજરાત વિદ્યાપીઠ મંથાલય વિષેનો લેખ વંચાને તેમાં જણાવેલી પુસ્તકોની યાદીઓની મારણી વાચકો તરફથી વિદ્યાપીઠ મંથાલયના મંથાલક પાસે આવવા માંડી છે. એટલે તે યાદીઓ બાબત નીચેનો ખુલાસો આપવામાં આવે છે :

૧૯૨૩માં વિદ્યાપીઠ તરફથી બહાર પાડવામાં આવેલી, સારાં દિન્દી તથા ગુજરાતી પુસ્તકોની યાદી હાલ ક્યાંય ઉપલબ્ધ નથી.

'ગાંધી સાહિત્ય સુચિ' નવજીવન કાર્યાલયમાંથી મળી શકે.

પુસ્તકાલયની પ્રથમ પસંદગીનાં પુસ્તકોની એક યાદી 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'ના ૧૬૧ વર્ષના ૧૦મા અંકમાં અને આમ પુસ્તકાલય માટે પસંદગીની બીજી યાદી એ જ માસિકના ૩૧મ વર્ષના ૩૯મ અંકમાં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. આની છૂટક નકલો હાલ મળતી નથી.

'વિદ્યાર્થી શીખ પ્રવૃત્તિ' (નવજીવન કાર્યાલય, હિં ૦-૬-૦) નામની પુસ્તિકાને છેડે, વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી થાય તેવા સાહિત્યની — અંગ્રેજી, ગુજરાતી તેમ જ હિન્દી પુસ્તકોની — એક યાદી આપવામાં આવી છે તે એ પુસ્તિકામાંથી જ મળશે.

૧૬૦ ગ્રાં ૨૦

ગુજરાતી પંચાંગો

ગુજરાતમાં અનેક સંસ્થાઓ તરફથી પંચાંગો છપાય છે. જુદાં-જુદાં પંચાંગોમાં ગણિતના મેળનો અભાવ ખટકારી વરત છે. એ વિષય ગણિતશાસ્ત્રને અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો છે. આરંભરૂપાને વિષે મતભેદ હોય તે અમુક અંશે સમજ શકાય. પણ 'સંદેશ' પંચાંગના કર્તા શ્રી. કૃષ્ણશામ ભટ્ટ સાચું જ કહે છે કે, "આરંભરૂપાને મને તે લેવામાં આવે, તેને કોઈએ કોઈનાં પરસ્પર અંતરોમાં ફરક આવવો નેઈએ નહીં."

સસ્તા સાહિત્યના પંચાંગકર્તા કહે છે કે, "બ્રહ્માયવના કોઈની ગ્રંથકૃતિ નથી મળતી; અને તેથી આમારા પંચાંગમાં ગ્રંથકૃતિના કાળ આપવામાં આવ્યા નથી. ગ્રંથકાલ્યવ સંપૂર્ણ સફળ રીતે મળે છે, માટે ગ્રંથકાલ્યવ પંચાંગ બનાવું છે એવી આમારી હલીલ નથી. પરંતુ બહુમતી ગ્રંથકાલ્યવના પક્ષમાં છે, માટે ગ્રંથકાલ્યવ પંચાંગ બનાવું છે." આ ધોરણે ગણિતના ક્ષેત્રમાં મળે-ઊતરેબ્ધિનું નથી. બહુમતી ૧૩x૩=૪૦ ગણવામાં સંતોષ માને; એ જ બી ગણતરીએ એ નથી પણ જઈ હોય; શુદ્ધ ગણિતમાં તે સ્વીકારી શકાય નહીં.

શ્રી. હરિહર ભટ્ટ અનેક વર્ષોથી પંચાંગસુધાસીની પાઠજ પડેલા છે, અનેક વર્ષો સુધી લગભગ એકલે હોયે એમણે આ બાબત પ્રયત્ન કર્યો-છે, અને પ્રચલિત રચે-તું આરંભરૂપાને સચવાય છતાં પ્રત્યક્ષ દર્શનથી સિદ્ધ થઈ શકે તેવી રીતે એનું ગણિત બિસાડયું છે. એમની તપશ્ચર્યાને પરિણામે લગભગ સાતેક સંસ્થાઓએ એમનું ગણિત સ્વીકાર્યું છે.

મને લાગે છે કે, જ્યોતિષના પ્રાચીન મહાન આચાર્યોનાં પુસ્તકોના નેટલી જ એમના ગણિતની કિંમત આપણે કરવી નેઈએ. એમાં બૂલ હોય તેા નજર તેના નિષેધ કરી શકાય. પણ તેમ ન હોય તેા તેમના સુધારેલા ગણિતમાં પ્રાચીન આચાર્યોની અવગણના નથી, પણ એમની તરફથી એલેલા વારસામાં એમના વંશજોએ કરેલી વૃદ્ધિ છે. પ્રભુએ પોતાના ભૂતકાળના વિદ્વાનોએ જેટલી વિદ્યાએને આગળ ખેંચેને જ પ્રગતિ કરી શકે છે. જ્યાં સુધી એમના ગણિતમાં ખૂલ ન માલુમ પડે ત્યાં સુધી તેને ફેરવી પંચાંગો તેવાર કરવામાં પ્રમાણ કરવું નેઈએ.

મતો અશિપ્રાય છે કે, ગુજરાતમાં તેા શ્રી. હરિહરભાઈ ભટ્ટના ગણિતને અનુસરીને યથેવાં પંચાંગો જ સર્વજન-વપરામાં નેઈએ. સસ્તા સાહિત્ય મંડળને મારી વિનંતી છે કે, તેઓ સસ્તું પંચાંગ આપીને ને સેવા કરે છે, તે ખુરૂ પંચાંગ આપીને વધારે શુભવાળી કરે.

સેવામામ, ૧૯-૧૦-૧૯

હિં ૦ ૬ ૦ મં

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૫-અંક ૧૨]

અમદાવાદ

[ડિસેમ્બર, ૧૯૬૬]

સ્ત્રી-કેળવણીમાં ક્રાંતિ

[નારાધર્મવિકાસી મધ્ય પ્રાંતના એક અગ્રગણ્ય શાસ્ત્રજ્ઞેશ્વર કે. રસરંગી તે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું કામ ગુખ્યત્વે કરતા આવ્યા છે, અને આને તે પ્રાંતની અનેક સ્વચાતુર્યક તથા પાર્શ્વભેદી પ્રવૃત્તિઓમાં લગા લે છે. હિંદુસ્તાનીના સાત લેખક અને ખાસ કરીને વક્ત્ર છે. ગાંધીજી સર્વોદયી સમાજન્યવસ્થામાં, તે પરમ શ્રદ્ધાળુ છે, અને તેના એક સ્વતંત્ર વિચારક છે. ગાંધી સેવાસંઘ તરફથી 'સર્વોદય' માસિક ચાલતું હતું તેની એ (શ્રી કાકાસાહેબ સાયે) સહકારીનું કામ કરતા હતા. મધ્ય પ્રાંત તરફથી બેધારણ-સલાના એક પ્રતિનિધિ તે ચૂંટાયા છે.

નીચે આપેલા લેખ તેમણે વાગધુર લેખમાં તા. ૨૩-૬-૪૩ના રોજ આપેલા એક વ્યાખ્યાનનો અનુવાદ છે. મૂળ હિંદુસ્તાની લેખ 'મહિલાશ્રમ પત્રિકા'—વર્ષા—માં આવેલો છે. આ પત્રિકામાં પણ પતિવ્રત સાથે સાથે આખી દેવી કીક છે. આ પત્રિકા વૈશાસિક છે. વર્ષાના મહિલાશ્રમ તરફથી તે રાજ થઈ છે; આ અંક તેનો પહેલો અંક છે. વાર્ષિક લગભગ ૪-૮-૦૦ છે.

—મ૦]

સ્ત્રીકેળવણીનો પ્રશ્ન નેટલો મદદપત્રો છે તેટલો જ નાનુક પણ છે. તેથી એ વિષે લખતું કે ભાલું તે શિક્ષણમાં બીજા અંગે પર ભાલવા લખવા નેટલું રહેલું નથી. એને માટે તો વિરોધ અધિકારની પણ જરૂર છે ... 'મે' સ્ત્રી-શિક્ષણ-ક્ષેત્રમાં બિલકુલ કામ નથી 'કયું' ... પણ એક બીજી દૃષ્ટિથી મને થોડો અધિકાર છે ખરો. હું એક એવા કુટુંબમાં જન્મ્યો છું કે જેમાં અનેક ઠાકરા ઠાકરીઓ સાથે રહે છે. ... પર્યાધિકારી પરિવાર બેટા સનાતની છે અને બારે મોટા છે.

સ્ત્રી-શિક્ષણના વિષયમાં હું એવા નિષ્કંધ ઉપર પહોંચ્યો છું કે, જો આપણે ખરેખર અહિંસક સમાજની સ્થાપના કરવા ને માનવસમાજમાં ક્રાંતિ પેદા કરવા પહોંચા હોઈએ, તો સ્ત્રી-શિક્ષણ નેટું બીજું કોઈ સાધન એને માટે નથી. સમાજમાં અહિંસા એટલે કે બાઈબલને જો તમારે કાયમ કરવો હોય, ફોલ રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા નાશ કરી દેવી હોય, તો આ સ્ત્રી-શિક્ષણ વગર નહિ થાય.

શ્રી. કિશોરલાલભાઈએ એક વાર કહ્યું હતું કે, આપણે બાળકોને ક્રીડા અને પોતાને તેમના નેલર માનીએ છીએ. આ દાખલો બાળકોમાં વધુ જો કમળને લાગી રહે એમ હોય તો તે સ્ત્રીઓને લાગુ પડે છે. સ્ત્રીના આપણે નેલર, માલિક, પહેરેગીર બધું છીએ. તેથી કરીને, સ્ત્રી સાથે સંબંધ રાખવાવાળા બધી સ્ત્રીઓ તુચ્છ અને હવડી સમજવામાં આવે છે. કોઈને સ્ત્રીના બાઈ યા બાપ કહેવા એ ગણ છે. સ્ત્રીની જગ્યાએ આપણને પોતાને રાખીને વિચારીએ તો આ અપમાનની લીટાવાની પૂરી દંડપના આવી શકે. આ બાબતમાં એક પંરદેશી લેખકે પોતાનો અનુભવ લખ્યો છે. તે ૩૨ વર્ષ હિંદુમાં

રહો હતો. એક વાર તે એક ગામમાં ગયો હતો. ત્યાંના એક નણે એને માળ દીધી. તેને એ માળની ખબર નહોતી. એણે પોતાના પ્રવાસનણીનમાં લખ્યું કે, એ માલિકા કે મને સ્ત્રીના બાઈ કહી માત્ર સંભાધન કયું; ગમે તેમનો પોતાનો સમજ્યા અને નણકનો સંગો બનાવ્યો.

આસમાનમાંથી ઊતરી આવતા એક આદમીને કહ્યો કે, બાઈ, અમારે ત્યાં તો સ્ત્રીનો બાઈ કે બાપ તો ગણ છે, તો એ ગાણુ શું કહેશે? બીજા બાલુ મનુ સમજાવ કહે છે—

વત્ર નર્મણ પૂરવતે રમતે તત્ર દેવતાઃ ।
આ બધું આપણા સમાજની મનોદશા જતાવનારું છે. નાનપણમાં મને એક કવિતા બહુવધામાં આવેલી, તેમાંની એક નાનીશી લીટી મને યાદ છે.

'મેવ મરત વર્ષ એન્ડ વીએન મરત વીષ' (મરહોએ કામ કરવાનું છે અને સ્ત્રીઓએ રડવાનું.) સમાજના કોઈ પણ થરમાં વયે જઈને જુઓ, તેનો બધો વ્યવહાર કોઈ ને કોઈ રૂપમાં આ જ સૂત્રને આધારે ચાલતો જણાયો. સાચો શિક્ષણસાક્ષી કહેશે કે, બાળક ઠાકરો હો કે ઠાકરી, તે મંજુરૂપ છે, તે શિક્ષણનું અધિકારી છે. ત્યારે આપણા સમાજની પાંધી-પડિત કહેશે કે, સ્ત્રી નરકની ખાણ છે. હું માનું છું કે, સ્ત્રી વિષે ને સમાજ આવી માન્યતા રાખતો હોય, અથવા ને નીતિમત્તા એવા પાયા ઉપર ખસી હોય, તે ખોટી નક્કી છે.

તેથી, સ્ત્રી-શિક્ષણ બાબત વિચાર કરતા પહેલાં આપણે આપણા સામાજિક વિચારો ખદલવા પડશે. એ પણ આપણને ખબર નથી કે, આપણા વિચારો વિદ્યુત અને

અગ્રેલા યઈ ગયા છે આપણી બાપા, આપણે બચદાર, બધામાં તે પ્રગટ થાય છે.

સનાતનીઓને ન્યારે કહીએ કે, તમે તો સીને નરકનું દ્વાર બનાવી ત્યારે તે જવાબ દેશે, 'અમે માતાને કેવડી મોટી માની છીં. જુઓ અમારો માતૃભક્તિનો આદર્શ.' ને આપણે એમને કહીએ કે, સીને પુરુષની બરાબરીએ લાવે, તો તેઓ કહે છે, અમે તો એને માતારૂપે અમારાથી જોડી માનીએ છીએ. ખરેખર અને કન્યારૂપે પણ તેને પૂજ્યે છીએ. ડૉ. રાધાકૃષ્ણન જેવા મોટા ભારતીય વ્યવસ્થાનના પંડિતે પણ ફરિયાદ કરી છે કે, દરેક જણ સનાતનને માટે લટે છે, પણ કોઈ તે મેળવવા પરવા કરતો નથી. શુદ્ધવિકાસની કોઈને પરવા નથી. પરંતુ, ખરું જોતાં શિક્ષણનું સાધ્ય શુદ્ધવિકાસ છે, અને તેનો આધાર સમાનતા જ હોઈ શકે છે. શિક્ષણની દૃષ્ટિએ સ્ત્રીપુરુષમાં કોઈ વિષમતા ન હોવી જોઈએ; એક સમાન જીવન; કોઈને મોટું કે નાનું ન સમજવું જોઈએ. અને ખરેખર એવો કરો એક ભેદ છે પણ નહિ. એક નાનો સરખો હુકમો કહી મારી વાત સ્પષ્ટ સમજવું.

અષ્ટાદશ લિંગન અમેરિકાના પ્રમુખ હતા ત્યારે એમની પાસે જ ટોપી બનાવનારા એક એક ટોપી બનાવીને લાવ્યા, ને પૂછ્યું કે, આપને આમાંની કઈ વધારે પસંદ આવે છે? બેઠા ટોપી ખૂબ સરસ હતી. જરા વાર તો લિંગન મૂંઝવણમાં પડી ગયા. પછી એમણે કહ્યું, બેઠા પરંપર સરસાઈ કરે એના ઉત્તમ છે. સ્ત્રી-પુરુષની બાબતમાં શિક્ષણસાક્ષીની આવી જ દૃષ્ટિ હોવી જોઈએ. કોઈ કોઈથી ચડવું નથી કે બેતરવું નથી. દુર્ભાગ્યે હજી સુધી આવી રિયતિ નથી.

ન્યાયનમાં સીશિક્ષણ સાર થયું ત્યારે એ લોકોએ પોતાની સામે ત્રણ સિદ્ધાંતો રાખ્યા હતા :—

૧. સીને સ્ત્રી તરીકે શિક્ષણ દેવું.
૨. સીને નાગરિક તરીકે શિક્ષણ દેવું.
૩. સીને મનુષ્ય તરીકે શિક્ષણ દેવું.

કહેવામાં આવે છે કે, પરંપરાઓએ સ્ત્રી અને પુરુષને અલગ ભવિનાં બનાવ્યાં છે. સ્ત્રી અલગ છે, પુરુષ અલગ છે. બેઠોનો સ્વભાવ જુદો છે, શુદ્ધ જુદો છે, અને તેથી કાર્યક્ષેત્રો જુદાં છે. નેથી શિક્ષણ પણ અલગ અલગ હોવું જોઈએ. શ્રી. કિશોરલાલભાઈએ 'લગ્નપ્રથમ' નામે પુસ્તકની પોતાના પ્રસ્તાવનામાં આ બધી વાતોનું ખંડન કર્યું છે. એમણે ઉપરના વાદીઓને એવો સવાલ કર્યો છે કે, સ્ત્રી અને પુરુષ અલગ ભવિનાં હોત તો દરેક પુરુષની મા સ્ત્રી ન હોત અને દરેક સ્ત્રીના બાપ પુરુષ ન હોત. એમનો આ પ્રશ્ન ખરેખર છે. નેથી જ ન્યાયનમાં

સ્ત્રીને મનુષ્ય તરીકે પણ શિક્ષણ આપવાનું જરૂરી માન્યું; કારણ કે સ્ત્રીપુરુષમાં ભિન્નતા કરતાં સમાનતા વધારે છે. બેઠામાં કાંઈક વિશેષતાઓ જરૂર છે, પરંતુ તેમની સમાનતામાં એ બાધક નથી.

ઉપર મેં સનાતન ધર્મનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એનાં નવાં નવાં રૂપો નીકળતાં રહે છે. ફાર્સીવાદ સનાતન ધર્મની જ નથી અને આધુનિકમાં આધુનિક આવર્તિત છે. ક્રિસ્ટલરે પણ સીઓને કહ્યું, ચૂલો ને ધંડી તરફ પાછાં પડેલાં. સામાન્યતા લોક સમજે છે કે, સ્ત્રીનું કાર્યક્ષેત્ર રસોડું અને પ્રસાદિયર છે અને પુરુષનું રણક્ષેત્ર. આ બધાં કાર્યક્ષેત્ર આવ્યાં ક્યાંથી? શરીરની બનાવટથી! શું સ્ત્રી હંમેશા ફક્ત સ્ત્રી જ રહેશે અને પુરુષ માત્ર પુરુષ જ રહેશે? શું બંને કદી માણસ નહિ બને? મરાઠીમાં એક લેખકે લખ્યું છે કે, કારેલાં પેડે, સીને 'મિલ' (એ નામનો સ્વતંત્રતાવાદી અંગ્રેજ લેખક)માં યાળો કે 'ન્યાકસ' માં તળો, સ્ત્રી તો સ્ત્રી જ રહેશે. ઊકારાને માટે રમવાની તલવાર ને ઊકારીને ટાંચવી, એ આનો પુરાવો છે. સ્ત્રીની આકાંક્ષા માતૃત્વ છે, ઊકારાની આકાંક્ષા લડાઈ! જ્યાં સુધી સંગઠનનો આ આદર્શ રહેશે ત્યાં સુધી કોઈ ને કોઈ રૂપે ફાર્સીવાદ બન્યો રહેશે અને અર્ધિસક કાંતિ નહિ થઈ શકે.

આથી, ને શિક્ષણ દ્વારા કાંતિ કરવી હોય તો ક્યા ક્યા મૂળ પાયાના સિદ્ધાંતો માળખાં જોઈશે?—

એક મૂળ સવાલ છે—સમાજમાં સ્વતંત્રતા અને પવિત્રતાનું સમ્યક રહી શકે છે? સ્ત્રીપુરુષનું સદૃશ્યન નીતિ-પાયક થઈ શકે છે? સ્ત્રીની પરતંત્રતાનું સમર્થન તેની પવિત્રતાના નામે પર જ કરવામાં આવે છે, તેથી આ સવાલ છે કે, તેની સ્વતંત્રતામાં પવિત્રતા રહી શકે છે?

હું એમ કહેવા માગું છું કે, જ્યાં સ્વતંત્રતા નથી ત્યાં પવિત્રતા હોઈ જ શકતી નથી. આ વાતને વિનંતીઓએ ખરું મુંદર રીતે કહી છે, 'જોતિ અને નીતિ એક જગ્યાએ સાથે નથી રહી શકતી.'

ને નીતિ સ્વતંત્રતાથી રહે છે, તે બધે પવિત્રતાની વાત કરે, પણ ખરેખર તો એ જાણી બીજાના કે કારણ છે. એનું મૂળ કારણ પરંપરાગત પેઢી માન્યતા છે કે, સ્ત્રી એના શરીરની રચનાને લીધે પોતાનું રક્ષણ કરી શકતી નથી અને તેથી પુરુષ જ એનો રક્ષક બની શકે છે.

આમાંથી બીજો ઉપસિદ્ધાંત નીકળે છે કે, ને રક્ષક હોય છે તે ભક્ષક પણ હોય છે. સ્ત્રીની રક્ષા કોઈ બીજી સ્ત્રીથી કરવી પડતી નથી. ને ગામમાં કેવળ સ્ત્રીઓ જ રહેલી હોય ત્યાં સ્ત્રીની પવિત્રતાની રક્ષાનો સવાલ બેઠી શકે ખરો? સમાજમાં, સામાન્ય રીતે, સ્ત્રીના રક્ષક કેટલાક શુરુષોએ જ થઈ પડે છે. એમ કેમ? એટલાં સાડુ કે, કેટલાંક બીજાં પુરુષો સ્ત્રીના ભક્ષક પણ હોય છે.

આ દશાને ક્રાંતિ ખદલવા યાદે છે. ત્યાં સુધી ત્રી રક્ષણીય રહેશે ત્યાં સુધી તેને માટે બ્રહ્મચર્ય અસંભવ છે. ગાંધીજી સૌની સ્વતંત્રતાના સમર્થક છે તે એટલા માટે કે તે બ્રહ્મચર્યમાં માનનારા છે. બ્રહ્મચર્યને એમણે સંયુક્ત સામાજિક જીવનનો પાશો માન્યો છે. અને કેવળ પુરુષ બ્રહ્મચારી રહે ને સ્ત્રી પરણે એ તો બની ન શકે. સનાતનીએ દરેક પુરુષને શુક્રાચાર્ય બનવાનો હક્ક આપે છે, પણ તેમના નીતિશાસ્ત્રમાં સ્ત્રીને માટે લગ્નનું જ વિધાન છે, બ્રહ્મચર્યનું નહિ. ત્યાં સુધી સ્ત્રીએ તો સૌશાયકાંક્ષિણી રહેશે અને પુરુષ કૃત્રિમ અકટપણ દેખાડતો ફરશે, ત્યાં લગી સમાજમાં સમાનતા સ્થપાવાની નથી.

માટે તમારે ખરેખર જો સમાજમાં ક્રાંતિ લાવવી હોય તો તમારા જીવનદારમાં સમ્બાધ લાવવી જોઈશે. તમે ખરેખર ત્રી-સાક્ષણના હિમાયતી છો ? તો બલુલા-ગણેશા પુરુષની જે પ્રતિષ્ઠા છે, તે જ બલુલી-બલુલી સ્ત્રીની પણ હોવી જોઈએ. આજે છોકરીના બાપને છોકરી બાપની પટે છે, દક્ષિણાય ચાપવી પડે છે, અને ઉપરથી પપ્પ પણ ધોવા પડે છે. છોકરા તો બસ શુક્રાચાર્ય પેટે કસપા રાખે છે. જહુ જહુ મનાવે ને કચરે તો તે પરણવા તૈયાર થાય છે ! સ્ત્રીઓના ભાવ આજ સરતા છે તેનું કારણ એ છે કે, સ્ત્રી માટે બ્રહ્મચર્યનો આદર્શ માનવામાં નથી આવ્યો. આપણે આ બધા આદર્શોને જ ખદલવા જોઈશે.

આ ચર્ચામાંથી બીજે એક ઉપસિદ્ધાંત એ નીકળે છે કે, સ્ત્રીએ માટે સર્વશ્રેષ્ઠ આદર્શ માતૃત્વને નથી રહી શકતો. આપણે સ્ત્રીઓને ધીરમાતા બનવાનો પેશાજ તો આપીએ છીએ, પણ માતા સિવાય તેના વ્યભિચારની બીજ કોઈ વાતનું મૂલ્ય જ આપણે ભાંજી નથી ? ધીર માતા બની સ્ત્રીએ કેવળ સંવત્તિ જ ઉત્પન્ન કરતા રહેવાનું હોય તો તેને માટે પછી નાગરિકતા સાવ ગૌણ બની જાય છે. ચ'પણ નાગરિકતાની તો એવી મતલબ હોવી જોઈએ કે, સ્ત્રી ચર્ચિત વગેરે પ્રધાન બની શકે તો સ્ત્રીમતી ચર્ચિત કેમ નહિ ? જો વિશ્વબાહદરી પ્રધાન બની શકે તો સર્વોચ્ચની દેવીને વાહસરોચની જગ્યાએ કેમ ન બેસાડી શકાય ? પરંતુ કેવળ માતૃત્વને મુખ્ય માનવાથી આ બધું યઈ શકતું નથી. એને મટ્ટે જરૂરનું છે તે એ કે, સ્ત્રી શરીર-ધનવાળી છે એમ જો આજે સમજાય છે તે એવી ન રહેતી જોઈએ. પુરુષ શરીરધન નથી સમજતે; સ્ત્રી સમજાય છે. દરિયે દેશના સુંદર શરીરની એક કાઠી દિશત કાશીના બનરમાં ન આવી, પણ તારામતીને ખરીદવા માટે કેટલાય લોક તૈયાર થઈ ગયા, ભ્રેક તે યઈ યઈ હતી તો બિજારણ ! પુરુષના હાથની, એટલે કે એના પરાક્રમ અને પરિશ્રમની દિશત માન્ય થઈ છે, પણ સ્ત્રીના તો રૂપની. ત્યાં સુધી આ રિવાજ રહેશે, ત્યાં સુધી સ્ત્રી

એ તાબામાં બંધ રાખવાની યોજ બની રહેશે. હીરાની વીંટી પેટે નેતે મજબૂત તિનેરીમાં બંધ રાખવી જોઈશે . . .

હું જીવનવાળી છુટકોના સરકારે ખદલી ન શકું. પરંતુ યુવકો અને એમને ઘેર લઈ બંધ અને ત્યાં એમની સ્ત્રીઓને પકડામાં બંધ જોઈ ત્યારે મારું મન ડંદ પડી જાય છે. સ્ત્રીની રક્ષા કરવાનો સવાલ, એક વિશેષ રૂપે કોઈ રાષ્ટ્ર આમે દોઢા જ ન જોઈએ. આ બાબતને તમે મારી નજરે જુઓ. મારી ધરડી — ૧૦ વર્ષની — મા બહાર જતી વખતે મારા ૮-૯ વર્ષના નાના છોકરાને સાથે લઈ જાય છે ! આ છોકરો મારી બાની થી રક્ષા કરવાનો હતો ! પણ સમાજમાં રૂઢિ જ કાંઈ આવી પડી અઈ છે ! હું સ્ત્રી હોત ને મારામાં સ્વતંત્રતાની ભાવના હોત તો પુરુષનું સામાજિક પ્રધાન્ય અને સંરક્ષાને હું જીવને માટે વિરોધ કરત.

ક્રાંતિ જો કયાંય હોય તો આ કાવરો ઉઠેલમાં છે. ગાંધીજીના વિચારની રીત જ એવી છે. દરેક સ્ત્રી પોતાની રક્ષા પોતે કરે, એના શો અર્થ છે ? એ જ કે, આપણી ઈજ્જત-આબરૂ શરીરબળ પર નિર્ભર ન રહે. શરીરબળને હિસાબે સ્ત્રીનું શરીરબળ પુરુષનાથી એક ટોચ છે. . . . પણ તેથી તેનું સામાજિક સ્થાન કાંઈ ઓછું હોવા જરૂર નથી. . . . પુરુષની પ્રતિષ્ઠા પણ શરીરબળ પર નિર્ભર હોત તો સેન્ટો અને ગામા જેવા પહેલવાનો સિવાય બધા જ અપ્રતિષ્ઠિત ગણાતા હોત.

વિચાર કરીએ તો છેવટે રક્ષણનો અતિથિ આધાર શો છે ? એ પોતાના પ્રાણને પોતાની આબરૂથી વધારે નથી સમજતું તેની જ આબરૂ મુશ્કિત છે. જે આબરૂને પોતાના પ્રાણથી એકાંત માને છે એની આબરૂ શી રીતે રહેવાની હતી ? પ્રતિષ્ઠાની રક્ષા કેટલી બીજી કોઈ કરી જ શકતું નથી તેથી જરૂર એ વાતની છે કે, સ્ત્રીને આપણે રક્ષણીય ન સમજીએ. જો આપણા વિના તે પોતાની રક્ષા જતે ન કરી શકતી હોય તો એ અરક્ષિત જ રહેવાની. હા, એક જણ બીજને મદદ જરૂર કરી શકે છે. એ રીતે આપણે સ્ત્રીઓને જરૂર મદદ કરી શકીએ અને તે કરવાનું આપણું હતજ છે.

સ્ત્રી એ વેચવા ખરીદવા કે અપહરણ કરવાની વસ્તુ પણ ન હોવી જોઈએ. પહેલાં તો સ્ત્રી એટલી યોગ પણ સમજવી હતી. ભૂત કાળમાં શન્યો દાધીવોડા પેટે પોતાની પુત્રીઓને પણ એટ રૂપે આપતા હતા. એક વાર એ વિચાર કરો કે, જેની કુખમાંથી આપણે પેલા યવા તેને કોઈ અપહરણની યોજ માને, કોઈ એટની વસ્તુ માને, તો શું યાય ? છતાં આપણે દમ મારીએ છીએ કે, અમે માતૃત્વનો આદર્શ માનીએ છીએ.

સ્ત્રી જ પુરુષને માટે અપહરણ કે એટની વસ્તુ ન રહે તો તે પ્રદર્શનની વસ્તુ પણ નહિ રહે. વિનાબા આજે

ગાંધીજી એટલે જીવન શરીર ફરે છે, પણ એમાં શરીરનું પ્રદર્શન કરવાપણું નથી. પરંતુ કોઈ મારાફર પહેલવાનનું શરીર જોવા તો ફર ફરથી જઈએ છીએ; એને સાચું ટિકિટ પણ લઈએ છીએ. તે સુરોજી સુંદર હોઈ પ્રદર્શનની ઓજ હોય છે. . . . પરંતુ એ પ્રમાણે કથારા શરીરનો ઉદ્દેશ પ્રદર્શનનો નથી હોતો. પરંતુ આજ્ઞાકલ સ્ત્રીઓ શરીર ટાંકવાને બદલે ખુલ્લું જ વધારે રાખે છે. તેમાં એનું પ્રદર્શન કરવાની બાબત હોય છે. જ્યાં સુધી આ પ્રદર્શન-બાબત છે ત્યાં સુધી શરીર એટલે કે રૂપ કય-વિકૃત્તિની વસ્તુ બની રહેશે.

હું સ્વતંત્રતાવાદી છું. મારો મત એ છે કે, જ્યાં સ્ત્રીને માટે પુરુષનું અને પુરુષને માટે સ્ત્રીનું શરીર કય-વિકૃત્તિની વસ્તુ રહેશે, ત્યાં સુધી પવિત્રતા નિઃશંક નહિ રહે. તેથી તમે સ્ત્રીને પોતાની રજા કરવા યોગ્ય બનાવવા ઇચ્છતા હો તો તેનું શરીર કય-વિકૃત્તિની ઓજ ન હોવી જોઈએ. એમ થઈ શકે તો એ પ્રદર્શનની વસ્તુ નહિ બને, અને પ્રદર્શનનો ભાવ નહિ રહે એટલે નાનુંકતા જેવી કોઈ ઓજ નહિ રહે.

પુરાણમાં સ્ત્રીઓનું વર્ણન આપે છે સીતા વિષે લખ્યું છે કે, તે જાનિત પર માલની તો પથમાં હાલાં પડી જતાં. તેણે કહી દીવાની વાટ પણ સંકારી નહોતી. તો શું સ્ત્રી કાચના કબાટોમાં રાખવાની ઓજ છે? નાનુંકતા પુરુષ માટે દોષરૂપ છે તો સ્ત્રીને માટે પણ છે. શેમબતા જે શુણ્ણ હોય તો તે બ્રહ્મ માટે; અને તેથી કોટારતા પણ બેઠને માટે સરખા દોષરૂપ હોઈ શકે છે.

આમ, આપણે શરીરશ્રમનું મૂલ્ય પણ બદલી દેવું જોઈશે. જે સમાજમાં શુભાશીની પ્રથા હતી, તેમાં યોગ્ય માહિતીને ભાગે તો યાનદાર શરીરશ્રમ આવતો, પણ શુભાશીને નરી મહેનતમંદરી અને હલકાં ગણતાં કામો સોંપાતાં. કમગર હોવા છતાં ખાંડવાનું સ્ત્રીને કરવું પડે છે; દબે છે એ; પાણી એ લાવે; પગ એ દબાવે, વાળઝૂડ

એ કરે. કેમ એમ? એ નાનુંક છે તેથી? અને આપણે તરિયે ભરીએ કેમ કે મનુષ્યત હોયે એમ? કામ પણ કરીએ તો તે કયું? ક્યા બેઠમિસ યાને હાંબેકકા? કેમ કે તે વચર શરીર મનુષ્યત નથી રહી શકતું! આપણે આ બધાં પુરાણાં મૂલ્યો બદલી દેવાં જોઈશે. માનુષ્યને સેનાપતિત્વથી ક્રોધ માનવું જોઈશે. એનું નામ કાંતિ છે. ગુણે ધંધી, ધર-ગૃહસ્થી માત્ર સ્ત્રીઓનું જ ક્ષેત્ર નથી. મહાદેવભાઈ આશ્રમમાં આવ્યા ત્યારે પહેલું કામ બાપુએ એમની પાસે શાલી કરાવી. એમ જ બધારેલાંનું છે. આ ઉપયોગી શારીરિક કામોને આજ સુધી સમાજમાં અપ્રતિષ્ઠિત સમજવામાં આવ્યાં. હવે આપણે તેમની પ્રતિષ્ઠા વધારવાની છે. તો સ્ત્રીઓ આપણી સમાનતાએ આવી શકશે. આપણા લોક અમેરિકા વગેરે દેશોમાં જઈ આવીને કહે છે, “સ્ત્રી-સ્વતંત્ર”નો અર્થ તે આપણી કુટુંબ-વ્યવસ્થા ઇન્સલિન થવી એ હોય તો અગરે એ નથી જોઈતી. “હું જપાળ આપું છું, “જે કુટુંબરક્ષાની ગર્થ સીનું પારતંત્ર્ય હોય તો એવી કુટુંબ-વ્યવસ્થા ગમતર નથી જોઈતી.” ખરું જોતાં, એ ભ્રમણી કોઈ પણ જરૂરી નથી.

જ્યારે આપણે સમાનતાના આવા સહજીવનનો આદર્શ રચક રૂપે સ્ત્રીકારીશું, ત્યારે સહશિક્ષણનો પ્રશ્ન પણ હલ થઈ જશે. સહજીવનનો પ્રશ્ન આપણે ઉઠાવે જ જોઈશે. . . આપણી નજર જ બગડી ગઈ છે. . . . છાત્રીઓને રક્ષણકાંક્ષી બહિ રાખવી જોઈએ. તેઓને રૂપલવિની અને શરીરલવિની નહિ રહેવા દેવી જોઈએ. . . . સ્ત્રીઓના શરીરને પવિત્ર રાખવું હોય તો તેઓ રક્ષણકાંક્ષી ન હોવી જોઈએ. તો જ સ્ત્રીને એક માણસ તરીકે શિક્ષણ આપવાનો દાવો સાચો બની શકે છે.

આમ જો આપણે શિક્ષણનું વાતાવરણ બદલી નાંખીશું તો સહશિક્ષણમાંથી જ ઉત્તર અને પવિત્રતા સહજીવન સાપડશે.

ફિરકશ કાચોએ કહ્યું: “માણસનો સ્વભાવ તો એક ખૂણામાં ગોળગોળ કરતા પાણીના જેવો છે. એને પૂર્વ તરફ રસ્તા કરી આંધો એટલે એ પૂર્વ તરફ વહેવા માંડશે. પશ્ચિમ તરફ રસ્તા કરી આંધો એટલે પશ્ચિમ તરફ વહેવા માંડશે. માણસનો સ્વભાવ સારા નરસા-ભલા બ્રાહ્મ વિષે ઉદાસીન હોય છે, જેમ પાણી પૂર્વ પશ્ચિમ વિષે ઉદાસીન હોય છે.”

મેન્ડેસે જવાબ આપ્યો: “પાણી ભરતક પૂર્વ પશ્ચિમ વિષે ઉદાસીન રહીને વહેશે ખરું? માણસનું ભરતક પ્રયેનું વલણ પાણીના નીચાણ તરફ વહેવાના વલણ જેવું છે. જેમ બધું પાણી નીચાણ તરફ જ વહે છે તેમ એવો કોઈ માણસ નહીં હોય જેનું ભરતક તરફ વલણ નહીં હોય. હવે, પાણીમાં થા કરીને તેને બંધું ઉછાળીને તમે તેને તમારા કપાળ કરતાં પણ બે વડાવી સકશો અને બધો બાંધીને અને નહેરો કાઢીને તમે તેને ડુંગર ઉપર પણ બેઠેબેઠે ચડાવી સકશો; પણ એ વલણે પાણીના સ્વભાવનુસાર છે? એ તો બળબળતરી વાપરવાથી એમ થાય છે. જ્યારે માણસો પાસે પણ ખરાબ વસ્તુ કરાવવામાં આવે છે ત્યારે તેમના સ્વભાવ ઉપર પણ એવો જ અત્યાચાર થાય છે

વાડા-ખોલી*

આમ તો દરેક માણસને કોઈ ને કોઈ પ્રાદેશિક કે સામાજિક માનવબંધમાં હોતું અનિવાર્ય જ છે. આપણે કહીએ છીએ ખરા કે, રેરિંગ, વીજળી, વિમાન વગેરે સાધનોએ આને દુનિયાને બહુ સાંકડી બનાવી દીધી છે. છતાં, તે હજુએ એટલી વિશાળ છે અને અન્યત્ર ખ્યા એટલી મોટી અને દૂર દૂર ફેલાયેલી છે કે, ધણીખરા માણસોને પોતાના આખા જીવનમાં ખસો-પાંચસોથી વધારે કુટુંબોના નિઃક પરિચયમાં આવતું સકય થતું નથી. એનું ખાતું-પીટું, ઊઠતું-ઘસતું, વિવાહ-વરસીના સંબંધ દરવા, સારે માટે પ્રસન્ન મંજતું, કોટ-સોગાદ આપવી, લેણુંદેણ કરવી, પરબવદાર રાખવો વગેરે ખસો-પાંચસો કુટુંબોમાંથી ભાગ્યે જ હોય છે. ભલે તે બાપાં, પુત્રકો, સુસાદ્રી, ચાત્રા વગેરે દ્વારા દુનિયાની વિશાળતાનો ખ્યાલ કરી લે અને ક્યારેક દબારો અને લાખો લોકોના સંપર્કમાં આવી નય, પણ તેના દરરોજના જીવન માટે તેણે પોતાં ખસો-પાંચસો કુટુંબો જ તેની આખી દુનિયા હોય છે. આ દષ્ટિએ મનુષ્યોનું ગાના નાના વાડાઓમાં વહેંચાયેલા હોતું કેટલીક હદ સુધી અનિવાર્ય જ છે.

પણ આ ખસો પાંચસોનો વાડો જીવનનો હોઈ શકે : જંધ અથવા ખુલ્લો.

જંધ વાડામાં પેલાં ખસો-પાંચસો કુટુંબોનું એક કાચમનું નદ્ય બની નય છે. જે ખસો-પાંચસો કુટુંબો સાથે ક નો સંબંધ હોય તે જ કુટુંબો સાથે તેમાન મ, વ, સ વગેરેનો હોય છે. એમાં નવે માણસ કાં તો દાખલ થઈ જ શકતો નથી, અથવા બધાની સંમતિથી જ દાખલ થઈ શકે છે. પછી એ સંમતિ નેહ્યે તો આખો સમાજ એકત્ર થઈને આપે કે કોઈ શુરુ, મીલન, પટેલ કે પંચાયત મારફતે અપાય. વળી, આ નદ્ય પેટી દર પેટી ચાલુ રહે છે.

ખુલ્લો વાડામાં આમ હોતું નથી. એમાં ક નો સંબંધ મ, વ, સ વગેરે ખસો-પાંચસો કુટુંબો સાથે જ ખસો; પણ એમ બની શકે કે, વ નો સંબંધ ક સાથે હોય, પરંતુ મ, સ સાથે ન હોય, કિંતુ કોઈક જ, મ, ન સાથે હોય, જે ક સાથે કસો સંબંધ રાખતા ન હોય. વળી, એમ પણ બની શકે કે, જે ખસો-પાંચસો સાથે ક નો સંબંધ હોય, તે બધા સાથે તેના ઊકસા-ઊકસીયોને સંબંધ ન પણ રહે, અને દરેક ફરજતેનો

પોતાપોતાનો સ્વતંત્ર સમૂહ બને. આમ દરેક માણસ કોઈ ને કોઈ સમાજનો સભ્ય હોવા છતાં તે એક કાચું નદ્ય જ હોય. આ જ પૈકી કિંદુસ્તાનના સામાજિક વાડાઓ લગભગ સર્વે પહેલા પ્રકારના છે, અને બનવા તરફ એક રાખે છે. એટલે કે તે ખરેખરની વાડાકપી હોય છે, વાડાલોની હોતી નથી.

૧૧. બંદર-હસને આ પૈકી પ્રાથમિક વાડાજંધીઓના નવ જીવનના પ્રકારો વર્ણવ્યા છે. ધણીખરા વાડાઓની બીજાથી જુદા પડવાની શરૂઆત ધર્મને નિગિતે થાય છે. વાત એમ બને છે કે, ક્યારે ને ક્યારે એકાદ સમાજમાં કોઈક નાનો-મોટો શુરુ પેદા થઈ નય છે કેટલીક બાબતોમાં તે ચાલતા આવેલા ધર્મો કે રીતરિવાજોથી જુદા પડવાની કિમ્મત કરે છે, અને બીજાઓને પણ તેમ કરવા સમજાવે છે. એનું કહેવું એના મૂળ સમાજના કેટલાક લોકો માને છે, કેટલાક નથી માનતા. કાચે સાથે પડોશના, બીજા સમાજોના પણ કેટલાક લોકો માને છે. જે બધા તેને માને છે, તેમનું માનવાનું કાણુ હમેશાં સરખું નથી હોતું. છતાં, ધીમે ધીમે તેને વિષે એક એવી અદા બનવી નય છે કે એ શુરુ, જેવામાં મનુષ્ય લાગતો હોવા છતાં, કમીકતે મનુષ્ય નથી—સ્વયં ઉત્થરે છે, અથવા કોઈ દેવ કે કિસ્મતે છે, અથવા ઉત્થરનો સાક્ષાત્કાર કરેલો અને તેની સાથે એકરૂપ થયેલો કોઈ જ્ઞાની અથવા ચોગા છે, અથવા ઉત્થરની વાણી સંભળનારો કે ઉત્થરે નીચેલો તેનો પેગંબર છે કે પુત્ર છે,—દૂધામાં, કોઈક પણ અલૌકિક છે, સીધો સાદો મનુષ્ય નથી. વળી, એમ પણ ગાન્યતા બંધાય છે કે, તેના સખ્દો માણસના સખ્દ નહીં, પણ પરચેશ્વરી વાણી છે. આથી, તેની વાંતો માણસે પોતાની જુદી વડે તપાસી—તોળીને માનવા ન-માનવાનો વિષય નથી, પણ અદાથી, શંકાને ઊઠવા ન દેતાં, માનવાની અને અમલમાં મૂકવાની બાબત છે.

જે તેને માને છે તે જ પરચેશ્વરના અનુચ્છાના અધિકારી થાય છે, તેનાં બંદામાં બંદાં પાપો પણ બળી નય છે; પણ તેને ન માનવાવાળા સહચારી અને કર્તવ્યનિષ્ઠ માણસનુંયે લગવાનના દરબારમાં પહેલેયું સહકરેલું છે. તેણે જો એમ શીખવ્યું હોય કે પ્રાર્થનાની પછી ધીરે અવાજે એક જ વાર “સાંતિ” કહેવું, તો જે લોકો મોટે અવાજે “સાંતિ” બોલે, અથવા “સાંતિ” ને બડલે “આમીન” કહે, કે મજૂ વાર “સાંતિ: સાંતિ: સાંતિ:” બોલે, તેમા પર ઉત્થરની કૃપા ન થાય; કારણ કે આજ્ઞાપાલનમાં નાની અને મોટી આજ્ઞાનો ફરક કરી સમય નહીં.

આમ, જ્યારે કોઈ યુરુષ તથા તેના સખ્દો પર “લિખ્યતા”નો બંને વલ્લવવામાં આવે છે, ત્યારે

* એકોટીખર, ૧૯૪૬, ના “નવા હિન્દ”માં ઉચ્છાનિયા યુનિવર્સિટીના ડૉ. ભરૂ હસન સાહેબે “હિન્દુસ્તાનકે કિસ્કેલી મતલ પર એક નિગાહ” નામનો બહુ સરસ લેખ લખ્યો છે. તેના ઉપરથી આ લેખ લખવા હું પ્રેરણા લઉં. આ જ લેખ “નવા હિન્દ”માં “કિસ્કા-લોલી” ના અષ્ટાષ્ટક નીચે મેકલ્યો છે.

કેવળ એક નવો સંપ્રદાય જ પેદા થતો નથી, પણ સાથે સાથે મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે ઝગડાનું એક નહું બીજું પણ વધાય છે.

આપણે વિચાર કરીને જોઈએ તો જાણીએ કે, કોઈ અત્યંત ઉશ્વરપરાયણ પુરુષને કોઈ નારિત્તક સાથેય દલી ઝગડો થતો નથી. એના હિંમમાં એવો બાવ નથી હોતો કે નારિત્તકને સત્ક કરું. તેમ જ, અત્યંત નીતિમાન પુરુષ અતિ અનીતિમાન માણસનેય સત્ક કરવા હિંમ થતો નથી. તેના હૃદયમાં નારિત્તક કે બદયાલ માટે કંઈપણ બેભાઈ રહે છે, ફિટકાર નહીં. વળી, એમ પણ જોશો કે, ઉશ્વરને નામે તો માણસ-માણસમાં ઘણી ખૂબીયત યથા છે, પણ તે દલી ઉશ્વર માટે કે નીતિ અને સંયમી છવન માટે નથી થઈ. પણ એ યથા છે તે ઉશ્વરના કથા પેશવા કે પ્રતિનિધિ, કે મંત્રીને માન્ય રાખવો, તેના ક્યાં તીર્થ, મંદિર, મસજિદ વગેરે પૂજ્યાં, શી રીતે પૂજ્યાં, તેના પેશવાની વાણીનો અર્થ ખેડાડનાર ક્યાં શુદ્ધ કે મોલવી-મોલાનાને સ્વીકારવો, તેની પૂજામાં દઈ વરતુ પવિત્ર સંમજીબી અને કઈ અપવિત્ર, વગેરે બાળતો માટે યથા છે.

આ વાડાબંધીઓનો ઇલાજ શો? મને લાગે છે કે, એ સાવ અટકાવી શકાય એવો સંભવ નથી. મનુષ્યના જત જતના કોષકાષ્ટો એટલા અટપટા છે કે પ્રાદેશિક, સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક અને વર્ણવદાર વ્યક્તિઓના અંગત સ્વાર્થ વગેરે અનેક બહાને તાની મોટી વાડા-બંધીઓ થયા જ કરશે. પણ તે વાડી સાથે સાથે જ એ સમજદાર માણસો હોય, તેમણે વાડા-બંધીના પ્રયત્ન પણ દર જગ્યાએ અને દર વખતે ચાલુ રાખવા જોઈએ. ખાસ કરીને ધાર્મિક વાડાઓ ખાલતો રહેવાનો પ્રયત્ન કરતાં રહેવું જોઈએ.

માણસને એક નવી તાલીમ આપવાની આ બાબત છે. ઘણી વાર ફરિયાદ કરવામાં આવે છે કે, હાલની સામાજિક બાબતોને ધાર્મિક શિક્ષણ આપવાનો કોઈ પ્રયત્ન નથી. એમ માનવામાં આવે છે કે, આ આધુનિક શિક્ષણની એક ખામી છે. આથી તેને દૂર કરવા માટે દરેક ધર્મ અને પંથ પોતપોતાના વિચારણા, ઇતિહાસ, વિધાપ્રાધિકાર વગેરે રચાય છે. પણ જ્યાં શું શીખવવામાં આવે છે કે આવશે? “આપણે જ ધર્મ” અથવા ‘પંથ’ અને આપણી જ સંસ્કૃતિ, આપણા જ દેવ, શુદ્ધ અથવા પેગંબર, આપણાં જ ધર્મશાસ્ત્ર અને વલ્લભાન દુનિયામાં સૌથી એક છે. તેનું અભિમાન રાખો, તેમાં જ બતાવેલી રીતે જ પૂજાપાઠ કરો, અને દુનિયામાં તેનો પ્રચાર કરો. મોક્ષનો એ જ સાચો માર્ગ છે.” અર્થાત્, વાડાબંધી-ઓને મનજીવ કરવાનાં આ કેન્દ્રો બને છે.

આરા મત્ર મત પ્રમાણે, આ પરંપરા તોડવાની અને મનુષ્યને પોતાના જીવ જીવે ધર્મ, પંથ, નતિ વગેરેનાં

નામો બહાલો શીખવાની કેળવણી આપવાની જરૂર છે. માણસને એ શીખવવાની જરૂર હોઈ શકે અને છે ખરી કે, સર્વે સત્યો પાછળ રહેલું મૂળ સત્ય પરમાત્મા છે; તેને જોખવાનો અને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ; તેના પર તેની શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. તેને એ પણ શીખવવાની જરૂર છે કે, માણસે સહાવાસી થવું જોઈએ; સત્ય, પ્રેમ, સંયમ, ઉદારતા, દયા, શમક, ધૈર્ય વગેરે મનુષ્યત્વના મહાન ગુણોને વધારવા જોઈએ, અને જગતની સેવા કરવી જોઈએ. એ પણ શીખવવામાં આવે કે, તેણે દુનિયામાં યથા ગણેલા પરમેશ્વરના ભક્તોના અને પોતાના મહાન ગુણો અને કમોટી જગતનું કલ્યાણ કરી ગણેલા મહાપુરુષોના વિચારો અને છવનને આદરપૂર્વક અભ્યાસ કરવો. પણ, એ જરૂરી નથી, બલકે બહુસંદર્ભ છે કે, એવા કઈ મહાપુરુષને તે પરમેશ્વરનો અવતાર, પુત્ર, પેગંબર વગેરે ધારે, કે પોતાના પ્રયત્ન અને સાધનાથી તે પરમેશ્વરરૂપ બન્યા હોતો કે છે, અથવા તેનું વિચારો અને કાર્યો સામાન્ય માણસોના વિચારો અને કાર્યો કરતાં કોઈ વિશેષ અર્થમાં ઉશ્વર-પ્રેરિત હતાં. એ જ કારણસર તેણે કોઈ અંધ કે એવા મહાપુરુષની આજ્ઞાઓ અને સૂચનાઓને પોતાની વિવેકસૂક્ષ્મિ અને અનુભવની દસીથી પર કર્યા વિના માની જ લેવાં જોઈએ એ જરૂરી નથી. જ્યારે કોઈ નારિત્તક કોઈ પણ ધર્મ, પંથ કે વાડાનું લેખલ લખાડવા ઇન્કાર કરે છે, તેમ જ દરેક સાચા આસ્તિકે પણ પરમેશ્વરને માનતાં હતાં કોઈ ધર્મ કે પંથના નામના લેખલ પોતા પર લગાડવાના ઇન્કાર કરવો જોઈએ.

મને લાગે છે કે, પ્રાચીન મહાન ધર્મોમાં કે તેની કોઈ સાખા કે પંથમાં શું કહ્યું છે અને શું નથી કહ્યું, શું સાદું મનાયું છે અને શું પાકું, સાચો હિંદુધર્મ, શાંતિ, ઇસ્લામ, સાહુ જિસ્તીપણ વગેરે શું છે તેમ જ સર્વે ધર્મોના અસલ ઉપદેશ એક સરખો જ છે વગેરે જાણવતા રહેવાથી વાડાબંધીઓ વૃદ્ધી શકતી નથી. તમે જોશોને કહો છો, “હિંદુ ધર્મનાં સૂત્રો સત્ય અને અહિંસા છે, ઇસ્લામનો અર્થ જ શાંતિ છે, ઇશુનો ઉપદેશ છે કે ઉશ્વર પ્રેમરૂપ છે; સર્વે ધર્મોના પાયાના સિદ્ધાંતો સરખા જ છે.” તે પર ધર્માભિમાની હિંદુ ગોટીની નહીં તો મનમાં ને મનમાં પૂછે છે, “તો પછી કેમ મુસલમાન અથવા ખ્રિસ્તી રહુપતિ રાધવ રામ રામ” બોલતો નથી, અને હિંદુ મંદિર આગળથી પસાર થતાં હાથ જોડતો નથી, અને કેમ ગોમાંસ ખાય છે?” અને કદર મુસલમાન વિચારે છે. “તો પછી શું કામ સર્વે મહરમુદ ઇલ રસુલ અલ્લાહ” બોલતા નથી, અને કેમ નમાજમાં લગતા નથી, અને હુકમરત્ત માંસ અપવિત્ર ગણવા નથી?” એ જ પ્રશ્નો સુરત ખ્રિસ્તી પૂછે છે, “તો પછી સર્વે કેમ અંધ કરતા નથી કે ઉશ્વરનો એકનો એક પુત્ર હોતો, અને મર્ચા પછી રીને દિવસે

દબરમાંથી ઊઠ્યો હતો, અને કેમ તેઓ સું ખાનું અને સું પીનું વગેરે ખાનખો. પર ઝગડા કરે છે ?”

સાચી વાત એ છે કે, એકતા ચાહવાવાળાઓ અને ધર્મના સુધારકો પણ એમ કહેવાની સાદે દિગ્ગત નથી કરતા કે મોટામાં મોટા અવતાર કે પેગંબર આખરે આદમી જ હતા, અને મોટામાં મોટા ધર્મ અને ધર્મગ્રંથ ઉપર મનુષ્ય દ્વારા જ જગતમાં રચવાયા છે. આથી, તેમની કેટલીક વાતો સાચી હોઈ શકે છે, અને કેટલીક બૂલ બરેલીયે હોઈ શકે છે; વળી કેટલીક પોતાના દેસ કે જમાના માટે બરાબર અને ખીલ દેરા કે જમાના માટે બરાબર ન હોય એમ પણ બની શકે છે. આથી કોઈ પણ વાત, રીત-રિવાજ કે કામ આપણા વિવેકની ચાળખીમાંથી સાદે કરીને જ મંજૂર કરવા સામ્ય સખબની ઘટે છે. પાછલા જમાનાના ગ્રંથો દ્વારા જ આપણા ધર્મ અને અધર્મ ઠરાવવા ન પડે, અને કોઈ પણ મનુષ્યને ખુબતાર, મસીહ, પેગંબર, અથવા બેની કદી બૂલ થઈ જ ન શકે એવા પૂર્ણ અને સર્વજ્ઞ માનવો ન બેઠે. ન તો દરારપુત્ર રામ કે વસુદેવપુત્ર કૃષ્ણ પરમેશ્વરના અવતાર હતા, ન ઈશુ તેનો પુત્ર, અને ન મસા કે મહમ્મદ તેના નીચેલા પેગંબર. પોતપોતાના જમાનાના તેઓ બેશક અતિ પવિત્ર અને પ્રતાપી પુરુષો હતા, અને પોતાના લોકોના સુખાગ્રંથો અને નેતા હતા. પણ કોઈયે બૂલથી પર ન હતા.

ત્યાં સુધી આ પ્રશ્નને રૂપ કહેવાની આપણે દિગ્ગત ન કરીએ, અને માત્ર ગ્રંથોમાંથી સ્ત્રોતો કે કવચો સંભળી તેનાં સામ્ય દ્વારા જ આપણા સુધારક વિચારો લોકોને મજે હવારવાનો પ્રયત્ન કરીએ, ત્યાં સુધી આપણા જ દિલમાંની વાડાબોલીની આંક ટીલી ધંધે રાતે નથી, તો ખીલના દિલમાંથી તો કેમ જ પાય ?

ધર્મને નામે ઝગડા અને વાડાબોલી મગજના કરાવનારી બીજ વસ્તુ છે તે સામ્યની મદદથી ધર્મ કે પંથનો પ્રચાર કરવાનો કે તેનો પાયો દૃઢ કરવાનો અભિલાષ અને પ્રયત્ન. પ્રાચીન કાળથી ધર્મપ્રચારકોએ આ માર્ગે અનુસર્યો છે. જે જમાનામાં રાતની જ દેશમાં સવેપરી સત્તા હતી, ત્યારે સામ્યને પોતાના પંથનો મેટા બનાવી તેની મદદથી પંથને ફેલાવવા અને તેના અનુયાયીઓને બંધા અધિકારો અપાવવા, તથા બીજા પંથવાળાઓને દાખી દેવાનો કમ દુનિયાના દરેક કાળમાં ચાલતો હતો. બીજા પંથના લોકોને દૃઢવા, બાળી મૂકવા, દેશનિકાલ કરવા કે દેશ છોડી જવા દરજ પાડવી, સૌએ તથા બાળકોને જબરદસ્તીથી પોતાના પંથમાં ભેળવવા વગેરે વાતો દરેક મોટા પંથમાં થઈ છે. ત્યારે રાત આવા ઝગડાઓથી પર રહ્યો છે અને આવા સાંપ્રદાયિક પ્રયત્નોને કોઈ પ્રધાનની મદદ નથી આપી, ત્યારે જ

ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોમાંની કદરતા, ધીમે ધીમે આજી થઈ છે અને તેઓ એકબીજાને સદન કરતાં અને હળીમળીને રહેતાં રીપયા છે.

આજના જમાનામાં રાત બહુ મદરવની વ્યક્તિ રહ્યો નથી. તેનું રથાન રાજકીય પદોએ લીધું છે. અને તેવો પદો ધર્મ-પંથથી પર રહેનારા માણસોના ન હોય, પણ રાજ્યમાં સત્તા પ્રાપ્ત કરી કોઈ ખાસ ધર્મ કે પંથના લોકોની શક્તિ વધારવાની ઇચ્છા રાખવાવાળો હોય, તો તે પણ, ધર્માભિમાની કદર સામ્યોના દેશોમાં થઈ શકે તેવો જ, ધર્મને નામે ખૂનરેણ અને લુલચો ગુલરવાવાળો થાય છે.

ત્યારે ત્યારે રાજ્યે કોઈ એક પંથ પર મહેરબાની કરી છે, ત્યારે ત્યારે પ્રાચીન કાળમાં વેદિકો અને બૌદ્ધો, વેદિકો અને જૈનો, રમાતો અને વેશ્ણવો, મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી, ખ્રિસ્તી અને યહૂદી, રોમન કેથલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ, સરકારી થર્મ અને બિન-સરકારી ચર્ચો-બધામાં અંદર અંદરની લડાઈઓ થઈ છે. આ જમાનામાંથી એ જ ચાલી રહ્યું છે. રસિયાના રામ્પવાદીઓએ રામ્યની સત્તાથી ઈશ્વરવાદીઓ સામે લડાઈ પુકારી; નાઝીઓએ યહૂદીઓ સામે જેહાદ પુકારી; અને આપણા દેશમાં મુસ્લિમ લીમ મુસલમાનો તથા બ્રહ્મી સંસ્કૃતિ માટે એક નિરાણું રામ્ય જ રચાવવા મગે છે. કોઈને મનુષ્યના હલચલમાં પરમેશ્વર રહે છે કે બીકી નથ છે તેની ફિકર નથી; પણ મદિર રહેરો કે મસ્જિદ તેની જ બજતરા છે કોઈને એ ચિંતા નથી કે પોતાના ધર્મના અનુયાયીઓને સામ્ય અને નીતિથી છવન ગાળતાં શીખવવામાં આવે છે કે નહીં; પણ ખીલ ધર્મવાળાઓ પર ફેટલા આંધ્રો મૂકી સકાય છે, તેમને બદનામ કરી સકાય છે, તેમનાં મઠમાં પાકી સકાય છે, મકાનો બાળી સકાય છે, લંડકાટ અને અલાચારો કરી સકાય છે, તેની જ બજતરા છે. પરિણામે, ધર્મને નામે આપસની ખૂનરેણ ટાળી સમ્મતી નથી.

દરેક જમાનામાં અને દરેક ધર્મમાં કેટલાક પંડિત, મોલવી, પાદરી અને ભજ તથા તાલચથી ધૂમ પર અજા રાખવાવાળા માણસો, તથા પોતાની એક જુદી ગાદી રચાવવાની મદેચા ધરાવનારા સુરુઓ એક બાનુદી વાડાઓ બાંધવાની પ્રવૃત્તિઓ ચલાવતા જ રહેરો. પણ, જે માણસ કમમાં કમ એટલું સમજ ગયો હોય કે, કદી એવું તો હોઈ જ ન શકે કે માણસને ધર્મખુદિની જે બક્ષિસ મળી છે, તે આપસમાં લડવા અને પોતાની માણસાઈના જ દુરમન બનવા માટે મળેલી હોઈ શકે, તેણે બીજા વરફી વાડાઓલીને પ્રયત્ન પણ કરતા રહેવું બેઠે. તે ઈશ્વરબક્ત થાય, પણ કોઈ ધર્મનો ભિસ્તો ન લે; તે ગીતા, કુરાન, બાઇબલ વગેરે જે ગમે તે નામે,

અને રામ, કૃષ્ણ, શંકર, બુદ્ધ, મહાવીર, ઈશુ, મહમ્મદ વગેરે ગમે તેમો ગમે તેટલો આરાધ બને, પણ તે કોઈમાં દિવ્યભાવ ન રાખે અને કોઈને તેમ કરવાની ફેબલથી ન આપે. હિંદુ, મુસલમાન, શીખ, ખ્રિસ્તી વગેરે નામધારી ધર્મોમાં પેલા થયાનું અધિગમન ન રાખે, અને રાત્ર્યની મદદથી કોઈ ધર્મ કે ભૂતિને બળવાન બનાવવાના પ્રયત્નોને મદદ ન કરે કે તે પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ન રાખે. પણ, એવો આગ્રહ રાખે કે, રાત્ર્યના કોઈ પણ ખાતામાં ધર્મ અને ધાર્મિક ભૂતિને નામે બનેલા કોઈ પક્ષને માન્ય ન રાખવામાં આવે. રાત્ર્ય સર્વ નામધર્મોથી દૂર અને ઉપર રહેતું ભઈએ.

આ દૃષ્ટિએ એ જ આંકડાબરના “નવા હિન્દ” માં શ્રી બગવાનદીનજીએ “ધર્મ” વિરુદ્ધ નેશન” નામે લેખમાં રજૂ કરેલા એક વિચાર અને બરાબર લાગતો નથી. તેઓ લખે છે કે, “નેશન કરતાં ધર્મ” મહાન શબ્દ છે. ઇસ્લામ, ખ્રિસ્તી એ ધર્મો છે, નેશન નથી. હિન્દુ નેશન છે એમ કહેવામાં હિંદુધર્મને લાંબન લાગે છે.”

આ ફરીથી વિચાર કરવા જેવી બાબત છે. ‘નેશન’ કરતાં માનવતા એ એકાદ વધારે મહાન શબ્દ છે. પણ મારા નમ્રમત પ્રમાણે હિંદુ, ઇસ્લામ, ખ્રિસ્તી વગેરે ધર્મો નેશનથી વધારે મહત્વના નથી; પણ બંને સરખી કોટિના છે. નેશન શબ્દ કોઈ દેશ કે વસ્તીના નામ પરથી બનેલા સમાજનું નામ છે, અને ધર્મ તેમના દેવો, શુરુ - ચેત્તબરો, કુશન - પુરાણો, રીત - રિવાજો વગેરે પરથી બનેલા સમાજોના નામ છે જ્યારે ધર્મ કોઈ ખાસ નામથી ઓળખાય છે, ત્યારે તે કેવળ ઈશ્વરપરાયણતા કે નીતિ-પરાયણતા સૂચવનારો નથી રહેતો, પણ દેવપૂજન, પ્રતીકપૂજન, શુરુપૂજન, અંધપૂજન, ફાલિપૂજન વગેરે અનેક ચોતેની પૂજનો સૂચક થાય છે. નેશન કે સંપ્રદાય બંનેને ત્રિયાવી દેવા મુરદેવ છે. પણ નેશન શબ્દથી ઓળખાતો સમાજ વધારે રાષ્ટ્રાધારિક અને ન યાજી શકાય એવો છે. સંપ્રદાયના વારામાંથી ને ઇચ્છે તે છૂટી શકે છે પણ કોઈ ને કોઈ નેશનમાં હોય સમાજમાં વસતા મનુષ્યને અનિવાર્ય છે. બંનેનું ક્ષેત્ર પોતાની યોગ્ય હદને વટાવી ન જાય એ ભેદ રહેતું ભઈએ. એમ રહેવાના ધરમાં ગમે તેટલી સફાઈ રાખીએ છતાં કયાંક પણ ફોજિયા પોતાની બળ હાંમેશાં કરતા જ રહે છે અને ઇવજતેમો પણ મેદા થતાં જ રહે છે; એટલું જ કરી શકાય કે ઘરને વારંવાર સાફ કરતા રહેવું, અને તેમને વધવાને બહુ અવકાશ ન

આપવો; એ જ રીતે ધર્મ, વિચાર (આઈડિયોલોજી), રાત્ર્યનીતિ, ધંધા - રોજગાર, દેશ વગેરે સોંકડો કારણોથી વાઝાઓ બંધાયો જ કરવાના. પણ સમજદાર સફાઈયા-ઓએ તેમને વારંવાર સાફ કરતા રહેવું ભઈએ. એમણે ધર્મના વાઝા, નેશનના વાઝા કરતાં, વધારે બરા હોવાનો સંભવ છે.

એક બીજા, કારણસર પણ શ્રી બગવાનદીનજીનો વિચાર ફરીથી તપાસવા જેવો છે. મને લાગે છે કે ધર્મોની યાદીમાં ‘હિંદુ શબ્દ કંઈ સો - સવાસો વર્ષથી જ ઉમેરાયો છે. હકીકતમાં એ નામ કોઈ ધર્મનું નથી, પણ બેબરવાદ તથા બહુચિસ્તાનને માર્ગે આ દેશમાં આવેલા મુસાફરોએ સિન્ધુ નદીના પૂર્વ દિનારાથી સર થતા પ્રદેશના રહેવાસીઓને હિન્દુને નામે અને તેમના દેશને હિંદુસ્તાનને નામે પોતાના દેશોમાં ઓળખાવવાથી પડેલું છે. તાત્પર્ય કે, ને હિંદુસ્તાનમાં રહે છે તે હિન્દુ છે; ભલે તે ધર્મે વેદિક, જૈન, બૌદ્ધ, શીખ, ખ્રિસ્તી પારસી, મુસલમાન, એનિમિસ્ટ (બેતપૂજક) કે કોમ્યુનિસ્ટ (પ્રતિવંશી) હોય. આ એકલા માટે પણ સાચી વાત છે કે, એમાં આજે હિંદુ મનાય છે, તેમનામાં કોઈ એક ધર્મનું નામ નિદાન નથી. નથી તેમનો કોઈ એક સર્વમાન્ય દેવ, અવતાર, કે ચેત્તબર; નથી કોઈ એક સર્વમાન્ય ગ્રંથ. કોઈ માણસને હિંદુ તરીકે ઓળખાવવાથી તેના ધાર્મિક મતની આપણને ખબર પડી શકતી નથી, માત્ર તેના દેશ અને સમાજની જ ભૂલ થાય છે. હું આને એક સારી વાત સમજું છું. છતાં ને હિંદુ શબ્દનો અર્થ હવે સંકુચિત થઈ ગયો હોય અને કોઈ કારણસર એ નામ આ દેશમાં વસતાં સર્વે માણસોને પસંદ ન પડેલું હોય તો યાદ રાખીએ કે હિંદુ કે હિંદુસ્તાન શબ્દો આપણા ધરેલા તો છે જ નહીં. આથી તેને આગ્રહથી વળગવાની જે જરૂર રહેતી નથી. સર્વને પસંદ હોય એવું આપણને ગમે તે નામ આપણા દેશ તથા આપણી સમગ્ર પ્રજાને ઓળખાવવા આપણે ધારણે કરી શકીએ. મતલબ કે, કાં તો આપણે હિંદુ શબ્દ આ દેશના સર્વ વતનીઓ માટે લાડુ કરીએ બધા તેને ખિલકલ છોડી દઈએ. પણ એક ધર્મનું સ્વરૂપ આપી, દેશના કેટલાક માગને જ તેમાં સામેલ સગાવવા અને બીજાઓને તેની બહારના બહુવા, એ ગમે બરાબર લાગતું નથી.

સેવાગ્રામ,

૨-૧૧-૪૬

દિશેષલાલ ધ. મરાઠવાળા

ધર્મનો માર્ગ તો નજીક જ હોય છે, પણ લોકો તે દૂર ઓળખા જાય છે. ધર્મનું કાર્ય તો સહેલું હોય છે, પણ લોકો તેને મુશ્કેલમાં શોધવા જાય છે.”

— કોન્ફ્યુશિયસ

ઝૂડતાં ફૂલ અને સ્થાવર પતંગિયાં

શિવબાલક બિરોનના પુરુષાર્થથી ને બચીચો અહીં બન્યો હતો એનો અવરોધ પણ એણે આકર્ષક નથી. ન્યાંથી સુવૈદ્ય થાય છે એ જ બાલુ સ્વેચ્છવિદ્યારિણી બુવનવલ્લરી પોતાની અગિરિખાઓ પવન સાથે દવામાં વીજે છે. એની એક કમાન બનાવવાના હેતુથી અને એને — એની સાખાઓને દોરીથી બાંધી પાસેના ઝાડ તરફ ખેંચી લીધી. બુવનવલ્લરીને એ ગમ્યું નથી. એણે એ સાખાઓ ઝાડ તરફ વધવા દઈને અમારી આમન્થા તો રાખી, પણ બીજી થયી સાખાઓ સીધી અને ઊંચી દવામાં ઊડી દઈ અમને ભહેરે દેખું, “શોભા તો સ્વચ્છંદ વિદ્યારમાં જ ખોટી થશે,” આ નવી સાખાઓ ન્યાં સુધી પાસેના ઝાડ કરતાં ઊંચે અર્ધ નહિ ત્યાં સુધી બુવનવલ્લરીને જગ પડ્યો નહિ.

અમારી આ બુવનવલ્લરીનાં ફૂલોને રંગ મોંઘણી અણાહીની ફૂલો જેવા છે. વેરાઅચ્ચક ગેરુવા (ભગવા) રંગને મળતો હોવાં છતાં એ તો ચોવાની સચ્ચ લલનાઓએ અપનાવેલા અણાહી રંગનું લાવણ્ય જ વધારે વ્યક્ત કરે છે.

જમણી બાલુ બહુ પારિભતક છે. મથા કનાભામાં એને એક પણ પાંદડું રહ્યું ન હતું. બીક દની કે એ મરી જશે. પણ સરસ છવરને કારણે એ છતી મથા અને મથા ચોમાસામાં એણે વરસાદ સાથે દરીદ્રાઈ કરી શકે એવી ફૂલોની વર્ષા કરી. આને એ કાનનીરની અગિરચત્તાથી શોભે છે.

જમણી બાલુની વાડમાં મહેલી મેંદી છે. જેમ તડકા વધે તેમ એની ઉન્માદકારી મહેક પોતાને નરો ફેલાવે છે. પ્રાચીન કવિઓએ પંચજાળુના (મદનનાં બાણોમાં) સાયકોમાં આંખોના ચોરને રથાન આપ્યું છે, એની સાથે મેંદીની મંજરીને પણ રથાન આપ્યું મેંદીનું દર્દ.

મેંદીની પાછળ એક ગુલાબ લીમડા છે. પોતાના ‘ચાકણા પાત’ દ્વારા એ ‘દોનકાર’ બિરવાન દોવાની ખાતરી રાખે છે. રાખી બાલુ પાણીની ટાંચી સંઘાડવાનું કામ ચમેલીની નજી પડા કરે છે. એ પડા અને પાસેના આંચણના ચમેલીના ચાર ઊંડા દમણાં પોતાનાં ફૂલોની સુગંધથી આખી દવાને ભરી દે છે. મને લાગે છે, ને લંદાઈ નથી એવી ચમેલી અમારે ત્યાં જ છે. અમારી આ ચમેલીએ કવિની કદવનાની મેંદી ફૂલો આખી આપોને અપારાની તારણી રાત સાથે દરીદ્રાઈ કરે છે અને ‘મદરાં આ બાળકોને મારી સાથે જ રહેવા દેનાર આ માનવીએનું ભગવાન સહુ કરે’ એના આશીર્વાદ અખંડ મહેકે છે.

એ ચમેલીને એકે કવિએ એક નાનકડો ઊંડા છે એને બનવાને ફૂલો આપ્યાં નથી, એટલે એ પોતાનાં કુમળાં પાંદડાંને જ નારની રંગ આપી દૂરથી અને નજીથી પણ ફૂલોની જમણા કવચ કરે છે. એની પદ્મોત્પા ઊંડો આંચ

ફૂલ આપતા નથી, પણ તેટલા માટે એમને દેખું એણે નથી. એકાદ જ ફૂલ આપે તેથી ‘બુલો તમારા પર કેટલો ઉપકાર કરું છું’, એનું મોડું ક્યાં વગર એ રહેવા નથી. એમની જ એક બેટન બુવનવલ્લરીનાં મૂલિયાંને દોષે છે. એણે મોટાં મોટાં એ ફૂલોની એથી તો ઉમદા બિલ્લી અમારી આગળ ધરી કે શ્રી. કુંદરે કાવ્યરતિમાં આવીને મને દેખું, “એહો! તમારે ત્યાં તો દહાડે પણ મુડુશની કુતિ દેખાય છે!”

સરોજ-રેહાનાને ધેર જવાના રસ્તા પર ને મંડપ છે એનો વેલો દમણાં ખુશીમાં આવ્યો છે. સફેદ અને ગુલાબી મંજરીથી એ લગી પડ્યો છે. આશ્ચર્ય એ કે, એ વેલાનો જેટલો ભાગ નેવાંની ઝાંચ તળે છે ત્યાં તો એ મંજરી ખોલે નહિ, અને ન્યાં સખત તડકા છે ત્યાં પાંદડાં કરતાં જ મંજરીએ વધી પડે છે! અને તે એટલી બધી દેતાળ કે પવનની જરા સરખી લટકીને પણ વધાવ્યા વગર રહે નહિ.

એની પાછળ છેક ખૂણમાં ક્ષિરનાં સફેદ અને ગુલાબી ફૂલો ખીસેલાં છે. એની પડખે બરવાન અનંતનો ઊંડા શુભિનાના પ્રતીક સમાં ધોળાં ફૂલો આપ્યે જ નહય, અને ઉપરે ટાંચીની પાછળની ભયુરી પોતાનાં રૂપવર્ણી પોષિક ફૂલોથી મને આ વરસની મારી આસામની વાત્રાનું રમણુ કરાવે છે. એટલા બધા મુંદર ભયુરીના ઊંડો જિંદગીમાં મેં પહેલી જ વાર આસામમાં ભેળા અને આ વરસે જ ભયુરીનું વેમચયુગ કાવ્ય હું પ્રથમ માણી સકયો. અત્યાર સુધી એ ફૂલોની કદર મારી પાસે તો મણપતિના ત્રિવ ફૂલ તરીકે જ હતી. અમારી આ ભયુરીને પણ એક લીમડો તરીકે મળ્યો છે. એ એને અખંડ પાંખો ક્યાં જ કરે છે અને એક પારિખતે પણ ભયુરીને કાચા કરવાનું મારે લીધું છે.

વાડ સાથે ને વેલા છે તેની મંજરીએ વધારે તડકા ખાઈને વધારે લાલ થઈ દયો.

વાડને સરણે પાછળનું બેવર દંઠાર્થ મળ્યું છે. પણ એમાંયે ફેરલાં ગુલાબનાં ફૂલો પોતાના મોટા હાણા તડકામાં થરી પડીમાતાની પ્રસાદીનું રમણુ કરાવે છે.

આ આખા દરય ઉપર બગવંતના સનાતન આશીર્વાદની જેડે નીહું આકાશ ધ્યાન ધરે છે. અને ‘આમ મું બુવનવલ્લરી ભેગા છે’, એમ કહેનારાં ધોળાં અને સામળાં વાદળાં એ આકાશના મોઢા ઉપર પોતાનાં રમતિયાળ આંચળાં ફેરવે છે.

અને ભણે એ વાદળોની એ મૂંઝા રમત પણ અણૂલી લામરી દોષ તેમ જત ભતનાં પડીઓ એ વાદળાં સાથે કણુલ્લી લીંદીઓ બેચોને એમની દરેકી ઉઠી નાખવા માગે છે.

જ્યાં ફૂલો હોય ત્યાં 'રંગમુગ'ધીનાં રસિયાં પંખીઓ આવવાનાં જ. અને આવવાનાં એટલે નાચવાડવાનાં અને આવનાં પણ ખરાં. સવારથી સાંજ સુધી એ અહીં આવે છે, રંગે છે અને નચે છે. કોક કોક વાર રંગ રંગનાં પતંગિયાં આવીને ફૂલોને પૂછે છે, "આમ બેઠાં કેમ છો? બેઠાંને અમારી પેટે. આખી દુનિયા જોઈ આવીશું." ફૂલો કહે છે, "તમે બેઠાં ફૂલો છો અને અમે રથાવર પતંગિયાં છીએ. દરેકનો રથપથ જુદો. પણ તમે અમારી મુલાકાતે નહિ આવો તો નહિ ચાલે. તમારાં પુનિત પગલાંથી જ તો અમારું જીવન દૃઢપદ ચાલે છે. અમારી પાસે જે કાંઈ મધુ છે તે તમને અપાડીશું અને પરાજ હોય તે તમારે ચરણે ધરીશું, પણ તમારે અમને તમારાં દર્શનથી વંચિત નહિ તાપવાં."

એક નાનકડું, શ્રીવર્ધનની સોપારી જેવું પંખી આવે છે. સાચ કાણુ, નીકું અને સોનેરી. સહેજ જુઓ ત્યારે કાણુ જ દેખાય. ઠીક નિહાળો ત્યારે એ કાળામાં બેઠી નીકી હજા દેખાય; અને જ્યારે તડકામાં એ ચલે ત્યારે તો કૃષ્ણવર્ણુ સોનું જ જોઈ લેા. એની ચાંચ જરા લાંબી અને વાંછી હોય છે. પક્ષીની પેટે ઠાજ ઉપર બેસવાને હલે પતંગિયાની પેટે હવામાં તરતા તરતા ગજરીમાંથી ખુપાન કરવામાં એ માને છે. અને એની ખુશી ભેટાં તાલવી ધાય છે કે એ માણે પણ છે. મધ ચૂસવાની એની ઠલી નાજીકાઈ 'મ'જરીને જરા સરખું પણ વામે નહિ અને મધનો લવલેશ પણ અંદર રહે નહિ. મને લાગે કે, ફૂલોમાંનું આ મધુ જ પંખીઓના કંઠમાંથી બહાર ઠીકળી ગયનનું રૂપ છે. જન્મેની મીઠાશમાં, નહિ કે, અટકું સમ્યક કયાથી?

અહીં અનેક પક્ષીઓ આવે છે. એ મેળાવડાને સંગ્રેહન કેમ જ કહેવાય? સંતલસ હરીને આવેલા તો નથી હોતાં. પણ બધાને મળીને ભેટા આજો આગળ એક સુંદર રાત્ર પ્રગટે છે. કેટલાક પંખીઓ તો લીમડા પર બેસીને નીચેના ફૂલોની ચોખા નિહાળે છે કેટલાક બધાં જ ફૂલોને મલીપથી કરવામાં માને છે. કેટલાક પંખીઓની પૂંછડી એટલી તો લાંબી હોય છે કે, એના બારથી એ નીચે નમેલી જ રહે છે. કેટલાક પંખીઓને પોતાની પૂંછડી ઉપર રાખીને પ્રયોગ કરી ભેવાતું મન ધાય છે કે, આમ કરવાથી મોરની પેઠે આપણે પણ કળા દેખી શકીશું ખરાં?

હમણાં હમણાં એક પક્ષી આવવા લાગ્યું છે. એ પોતાની પૂંછડી ઉપર નીચે નથી કરડ, પણ હાથી પોતાની સુંઠ જમણી ને ડાબી બાજુ હલેલે અથવા ચાલ પોતાની પૂંછડીથી માખીઓ ઉડાડે તેમ અર્ધગોલાકાર ફરવડું નચે છે. એની એ ક્રિયા એટલી તો લારેખજ દેખાય છે કે, ભણે 'પંખીની ભવમાં હું અદ્વિતીય છું એવું જ્ઞાન મને નથી કે શું,' એમ જ પૂછવું હોય.

એક વૈષાટ-લીલું પક્ષી આવે છે. એક નહિ બે છે. એમની હાલી તો વૈષાટ જેવી જ હોય છે, પણ માથું અંછડી રંગનું છે. અને આશ્ચર્ય એ કે એ બેઠે છે ત્યારે એની પાંખ તળે પણ અંછડી રંગ જ ફેલાય છે. ખરા અંછડી રંગમાં લાલ અને લીલાની ફલ-પૂંચણી હોય છે, જ્યારે આમાં લીલા સાથે 'બેગુની' રંગ વણાય છે. આ પક્ષીને પોતાનું રથાન ઊડવાનું મન નથી થઈ. પણ પક્ષીની ભવ! એક કેઠાણે કરીકામ બેસે તો ધર્મગ્રહ ધાય! એટલે જરાક બેઠીને પહેલે રથાને પાણું આવે. ફરી નચે ને ફરી આવે. જ્યાંથી એની ચાલ બેઠે છે ત્યાંથી એના ચાલ ઉપર ભગવાને ચાંચ જેટલી જ કાળી લીટી આપી છે. તેથી એની ચાંચ છે એના કરતાં બેવડી લાંબી હોય એવો ભાસ ધાય છે.

એક કાચર એટલે અનેક પક્ષીઓનું દંડાચન. બધાં પક્ષીઓના ભવ ભવના અવાજનો સંગ્રહ કરતો એ જ એનો વ્યવસાય અને એ જ એનો આનંદ જેને ફૂલો કરતાં બેતરના ફાણાનું આકર્ષણ વધારે. એ પક્ષી ગાઢકુંડે છે એના કરતાં અવૈયા વધારે છે. મનમગ્ના દુધાળા ફાણા હોય તો જ ચાંચમાં ધરે.

ચાર દિવસ પહેલાં શ્રી. ચિંતામણિ રાણી મળવા આવ્યા હતા. દાંડીકયાથી આવે મુધી એક કેઠાણે કરીકામ રહ્યા નથી. રેડિયો અને ભજન બન્નેનો પ્રચાર કરતા ફરે છે દિવસજ બન્ને જા. એમણે આવીને વખણાવેલી સાથે ભજન છેડ્યું. ચિ. દેહાનામે પોતાના કેઠિલ-કંઠી આલાપો ઉમેર્યા. જે જણ વારાફરતી ગાતાં નચે અને ભગીચાનાં પક્ષીઓ એ બધું માણતાં નચે. તે દિવસે એકઠાં તો પક્ષીઓ ભેગાં થયાં હતાં કે, મને અંદરથી થયું કે સંગીતથી મુગ્ધ થઈને જ એ આવ્યા છે.

પણ તો પછી તેઓ માનારના ખજા પાર કેમ જ આવીને બેઠાં કે હું હઠેશદુનમાં હતો ત્યારે હું ગાનો ન હતો, છતાં પક્ષીઓ મારા ખજા પર અને પૂંછડી પર આવીને બેસતાં. અહીં તો એમને સંગીતનો પ્રવાહ મળતો હતો પણ એ પક્ષીઓ ચેતવેતરને કેઠાણે બેસીને જ સંગ્રહ સાંભળતાં હતાં અને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પોતાના સૂરનો ઉમેરો કરતાં હતાં.

આ લગ્ન છે ત્યાં એક પતંગિયું જીવનવલ્લરી પર બેઠીને બેઠું. એણે એક ફૂલ સાથે વાતો કરી. તરત બન્ને બેઠ્યાં અને બેઠવા માંડ્યું. પતંગિયું વાડની પેલી પાર ગયું અને ફૂલ હવામાં ચક્ર ચક્ર બેઠું ધીમે રહીને જમીન પર બેઠયું. ભણે કહેવું હોય કે, 'ના એ આપણું હાથ નથી.'

આ ફૂલોને, આ પતંગિયાને, અને આ પંખીઓને તડકો જરાય નડતો નથી. કેવાં ખુશ છે! આ વાદળોને પણ તડકો નડતો હોય એમ લાગતું નથી.

હુંલોએ અને પક્ષીઓએ તડકામાંથી પેટપેલાની પસંદગીના રંગો લઈ લીધા છે. સુખથી તે પેદા થાય છે ભૂખીનમાંથી; અને ખીલે છે તડકાથી.

અને આ પક્ષીઓનું ગાયન? — તે તો આ સનાતન સંસ્કૃત્યુ આકાશની જ પ્રસાદી છે. વર્ષા, ૫-૧૧-૪૬
કાઠિયાંદી એકાદશી
કાકા કાલેલકર

અનેકપત્ની-નિષેધક કાયદો

અનેકપત્ની કરવાના હિંદુ રિવાજનો નિષેધ કરતો કાયદો મુંબઈ સરકારે કર્યો છે. આ કાયદો એ અગિયારે પહેલોથી વળવામાં કાર્યકર છે, એમ આશા રાખીએ. અનેકપત્નીનો રિવાજ હિંદુ સમાજમાં અતિ વ્હોટી છે. અરે, સ્ત્રી-પુરુષ-સમાનતાના આદિયુગમાં અનેકપત્નીનો ધારોય હતો. પરંતુ કળાંતરે એમાં સુધારો થયો છે, અને યતો રહે છે, અનેક-પતિ-ધારો આજે નાશ થયો છે; અનેક અનેકપત્ની-ધારો કાર્યકર થાય છે પરંતુ તે બહુ ઉચ્ચ-ન્યાય નથી રહ્યો. છતાં કાયદો શું કામ, એમ કાર્ય છે. એનું નિર્માન-કારણ, કાર્યકર અરો, એકઠપર ખીલે છે ખીલે કરવાની, 'બહેલાઓ'માં ભગેલી આ બંદા લાગે છે. આમ ભેદિયે તો, હિંદુઓમાં પછાત ગણના વહેમાં આ ધારો યુગોથી થાયુ જ છે, અને તેની સાથે તમા બ્યવસ્થિત દ્વારોડાનો પણ રિવાજ છે જ. આથી, એક સમાજ તરીકે, હિંદુઓને અનેકપત્ની કરવામાં કમકમાડી અથવા ભારે અરેસાં લાગતી નથી. પરંતુ, પશ્ચિમને રાહે, નવા 'બહેલા' વર્ગને અને નવયુવાન-યુવતીને લાગે છે. છતાં, વિચિત્ર એ છે કે, તેઓમાં જ મુનત્તર દેખાવા લાગ્યું છે! આની પાછળ કાર્યકરો સિલકાં કે સામાજિક કલ્યાણની બાબત નથી, પણ નરી વાસના લાગે છે. અને લગ્નસંસ્થાનો ઉદ્દેશ એ છે કે, સ્ત્રીપુરુષમાં રહેલી નરી વાસનાને સમાજના હિતમાં અને વ્યક્તિની પણ ઉન્નતિને માટે વ્યવસ્થિત કરવી. એટલે મુંબઈ સરકારનો આ કાયદો મહદરૂપ બની રાકે છે.

અને એ પણ ઉપરના વિવેચનને સમર્થન આપતી વાત છે કે, કેટલાક કહે છે કે આ કાયદોની સાથે દ્વારોડાનો કાયદો પણ કરવો ભેદિય; તો અન્યોન્યપરત્તા થઈ રહે. આ કાયદો કાર્ય લોકને રાગ કે સીતા બનાવવા માટે એકપતિપત્નીવ્રતના આદર્શનો નથી. એ અંગે કાયદો કરી પણ શું રાકે? એ તો ઉપરની 'બહેલી' બજારે પહેલોથી વળવા માટે વિચારાયો છે. અને તેથી જ તેની સાથોસાથ દ્વારોડાને માટેય વિચાર કરવો ભેદિય, એમ 'બહેલી' મત છે. સરકાર એનો પણ વિચાર કરે

* સિમલા તરફ અમુક ભાગમાં એ થયે છે એમ થોડા વખત પર 'હિન્દુ'માં વર્ણવેલું. મહાભારતમાં પણ એ રિવાજ હિમાલય-પર્વતમાં આજુ હતો એમ લાગે છે. પણ તે કાલે એટલે બનેથી લોકમાં તેનો સાથે છે.

એમ સંભવિત છે. તો આ બાબતમાં એક વસ્તુની ચોખવટ થવી ભેદિય.

આ નવો કાયદો યતાં અગાઉ, જિ સ્ત્રીઓ કરી ભેદલા પતિથી દ્વાર વધારો હક ને જોગંતે આપવો ભેદિય તેને માટે આ કાયદોમાં જ નરરી કલમો મૂકી રાહત તો ન થયું તો હવે નવા કાયદોથી કરી રાહત, અને એ પ્રકારનો મર્યાદિત દ્વારોડાનો આ અનેકપત્ની-નિષેધનો ઉપ-કાયદો કરવામાં આવે એ એક વસ્તુ છે. અને હરેક લગ્નને અર્થ એક સામાન્ય દ્વારોડાનો હિંદુ કાયદો વિચારતો એ ખીલ વસ્તુ છે. આમાંથી કયા પ્રકારનો લોકોને ભેદિય, એ સાદું નથી થયું. નવાં બહેલાં યુવકયુવતીઓ, મનભમી ભય તો, ખીલ વાર પરછે છે. તેમ જ તેઓ એક વાર પરધામાંથી દ્વારો વધાયુ ઉચ્છે છે. આથી તેની દ્વાર 'આપની' સિવિલ લગ્નપદ્ધતિ પસંદ થતી ભય છે. પછાત ગણના હિંદુઓ તો સહીઓથી આ હક ભોગવે જ છે. તેમની હરોજમાં જિસવાથી કાર્ય બહુ જોડું તો નહિ જ થાય. લોકશાલી અને સમાનતા થવી ગણાયો. પરંતુ, હિંદુ સમાજે જે આદર્શ તરફ જવાન અને ચોખવટક પ્રગતિ કરી છે તે તો સીતારામના એકપત્નીવ્રત તરફ. દ્વારોડાનો વ્યાપક કાયદો એ બ્રહ્મમાં વિચારવો પડે.

અહીં એ પણ યાદ કરવું ભેદિય કે, આ સુધારા પશ્ચિમને રાહે અને એમની વિચારસરગી અપનાવતાં આપણને રહે છે. એમાં એટલા જ માટે જોડું છે એમ કહેવાનું નથી. માત્ર સંસ્કૃતિ-સંસ્કરની સંભળ રાખવી ભેદિય. અનેકપત્નીધારો, અને દ્વારોડાના હક સાથેનો એકપત્નીધારો, એકપત્નીવ્રતના અર્થ આદર્શથી ભેદા, સરખે સરખા આવી રહે છે. એકસાથે અનેક પતિ કે પત્ની હોવા, અને દ્વારોડા દ્વારા એક પક્ષી એક અનેક પતિ કે પત્ની થવાં, એમાં કાલના પ્રકારનો જ ભેદ છે. એથી તો હિંદુ સમાજે ડોરોડા અનેકપતિધારો પણ રાક થઈ ભય છે. પણ આપણી માનવી દુનિયામાં કળનો એ ભેદ મોટો લાગે છે એટલે આપણા સમાજની સાચી નજર અને એનું સંગીન દ્વારસ્થ વિચારીને જે ધારો કરવા એવો લાગે તે કરવો પડે. એ દૃષ્ટિએ આ અનેક-પત્નીનિષેધક કાયદો સુધારકોને મહદરૂપ થઈ રાકશે. ભેદિયે હવે દ્વારોડા અંગે સરકાર શું વિચારે છે.

आज उन्हें मुहताज किया

[नीचे कुछ हिंदुस्तानी राज्य गांधी-न्यायी सम्राट्‌गं के सम्राट्‌गं के लड़े लड़े स्थाने — सुस्त ने अभिवादन — सांभल्युं. ते केनी स्थाना थे, के लख्खुवा न मल्लुं. केईने जलर डाय तो धप्पी मोहले केपी विन'दी साथे नीचे केने जलोणी लहोरात आयुं धुं. — २०]

आपसके झगड़ोने देखो भारतको बरबाद किया ।

जिनका था मुहताज ज़माना, आज उन्हें मुहताज किया ॥

आपसमें हम रहे झगड़ते गैरोंने आ राज किया ।

जिनका था मुहताज ज़माना आज उन्हें मुहताज किया — आपसके

कभी मेरे इस भारतमें धी-दूधकी नदियाँ बहती थीं ।

धन-धानके थे कोठार मेरे, आनंदमें दुनिया रहती थी ॥

या कुवेरका भण्डार यहाँ, हीरोकी होती खेती थी ।

मिट्टीका सोना बनता था, अनमोल यहाँकी रेती थी ॥

आज उसी गुलशनको देखो, कुसंपने ताराज किया ।

जिनका था मुहताज ज़माना आज उन्हें मुहताज किया ॥ — १

कभी मेरे गुलशनकी डालियाँ हरी भरी लहराती थीं ।

झूमझूमके सुंदर कलियाँ गीत सुहाने गाती थीं ॥

या सरस्वतीका वास यहाँ, दौलत इन्सानकी दासी थी ।

थे रोज़ नये तेहवार यहाँ, हररोज़ दीवाली आती थी ॥

सुरमें थे सब साज़ मेरे थे, किसने बेसुर आज किया ?

जिनका था मुहताज ज़माना आज उन्हें मुहताज किया ॥ — २

नये तराने सुनते सुनते भूल गये हम अपना ताल ।

गैरोंके संग चलते चलते भूल गये हम अपनी चाल ॥

ऐश, मौज, फ़ैशनमें फँसकर आज हुआ भारत कंगाल ।

रोटी, रोटी, खड़े पुकारें भारत माँके छावों लाल ॥

बुलंद थी आवाज़ हमारी, किसने बे-आवाज़ किया ?

जिनका था मुहताज ज़माना आज उन्हें मुहताज किया ॥ — ३

प्राचीन भारतकी, यारो, जाहोज़लाली याद करो ।

उजड़े हुए बतनफ़ो अपने फिर, यारो, आबाद करो ॥

नया खून है, नौजवानो, मायूस न हो दिल शादं करो ।

भारत माता बिलख रही है, बंधनसे आज़ाद करो ॥

भूल गये उस माताफ़ो, है जिसने तुमको जन्म दिया ।

जिनका था मुहताज ज़माना आज उन्हें मुहताज किया ॥ — ४

સ્વ. વસંતરાવ હેગિષ્ટે

૧૯૪૨માં 'હિંદ ઊડો'ની મળવળ શરૂ થઈ, અને તેણે ભરાવા લાગી. જેવમાં યુવાનોની ભરતી સોથી વિશેષ પ્રમાણમાં હોય એ સ્વાભાવિક છે. સાબરમતી નેલમાં આદર્શરેલી રાષ્ટ્રપ્રેમી યુવાનો એકઠા થયા. એમાંના કેટલાકને, સપટર્ફ ગણેલા સામ્યવાદી યુવાનો, પોતાના વિચારના કરવા માટે અધ્યાય સમ હઠાવી રહ્યા હતા. અને એ વસ્તુ જોઈને જરા આશ્ચર્ય થયું. એ પ્રવૃત્તિની સાથે મહાસત્યા સમાજવાદી પક્ષની વિચારશ્રેણી ધરાવનારા કેટલાક યુવાનોએ પેલા પક્ષનું જળ અને સંચાલન તોડવાની પ્રવૃત્તિ આદરી. ઘણા જ દિવસોમાં સામ્યવાદીઓએ એક દિવસ ઊજળ્યો, એમાં દાદા વસંતરાવને હતે 'વજીવંદન રાખ્યું' કુટુંબને વરા થઈ એમાં હું ભેગા ગયો. ત્યાં વસંતરાવને પહેલી વખત પ્રાણત્યાગ સાંભળ્યો. એ પ્રસંગે ધોધધલ ઘરો અને કઠોચ ગરમાગરમ થયાં અને પરિણામે વિખવાદ ઘરો, એમ મેં ધારેલું. એમાં કેવળ એક પ્રેક્ષક તરીકે તેમ જ, દાદા કુંડે છે, તે રાંબળવા પૂરતો જ હું ગયા હતા. એમણે એ બે પક્ષોને સાંત પાડવા તેમ જ કાલે માકલને સમજાવા તેમ જ મહાસત્યાના શ્વેચને સમજાવા સંબંધી યુવાનોને એ દઈશરી અપીલ કરી તે વખતે હું વસંતરાવને સમજાવ્યો કે, આ માણસ સાચો સેવાસાધી છે અને સાચો પરિસ્થિતિથી માહિતગાર છે. એ પ્રસંગ પૂરો થયો, સાબરમતી જેવું અમારું છવન પડું થયું અને અમે નાશિક પહોંચ્યા. ત્યાં દાદાની વધારે નજીક આવવાનું સદ્ગમ્ય પ્રાપ્ત થયું.

દાદાની વિચારશક્તિ બહુ તીવ્ર હતી. તે સાથે જ પ્રયોગો કરવાને બહુ શોખ. અમે હોજ ઉપર નાહવા ભેમા થતા, કોઈ યુવાનો ભેગની સાથે નાહવામાં આનંદ માણતા. નળની ચકલી ઉપર આંગળીઓ દાખી 'સાવર બાય' લેવાની યુવાનોને ખૂબ મન પડતી. હું પણ એ લાભ ઉઠાવતો, એમાં દાદા તો ઘણી વાર બીજાને નવડાવવામાં વધારે આનંદ માણતા. કેટલીક વાર મને થતું કે એ યાત્રી ભતા દરી, એમ માનીને હું કોઈ કોઈ વાર એમને નવડાવતો.

દાદાની સાથે વાત કરવાની મન કાંઈ ચોર જ હતી. સૌ કોઈ એમને પોતાની સુરેલીઓ સંબંધી ઉકેલ માટે પૂછતા, અને એ સાંત ચિત્તિ સાંભળી, કાંઈક વિચારે કરી, જરૂર પડે પુસ્તકો ઉઘલાવીને જાણ દેતા.

દાદાને નિસર્ગોપચારનો બહુ શોખ. તેઓ એ વિષયનું જોડું જ્ઞાન ધરાવતા એટલું જ નહિ, પણ એ તરફની એમની મમતા બહુ મોટા પ્રમાણમાં હતી, જેથી યુવાનો નિસર્ગોપચાર તરફ આકર્ષાયા. એ સંબંધી એમણે

જોઈ શકે ક્યાં. એમાં યુવાનો સારી સંખ્યામાં દાખલ થયા. પણ એટલેથી એમને સંતોષ ન થયો. એમણે તો અર્ધ મોદાક, નિસર્ગોપચારની દૃષ્ટિએ, તૈયાર કર્યા અને તે જ મોદાક લેવા અને તેને નતે તૈયાર કરવા વગેરે કાલ કરી. કેટલાક યુવાનોએ એમાં સાથ આપ્યો. અને પણ એમાં ભેડવાનું આમનસૂચ મળ્યું. મેં જણાવ્યું કે, એ વસ્તુ હું જેલ બહાર જઈ અમલમાં મૂકી શકું એ રિપરિમાં હું ન હોવાથી, ભેડાઈ શકું એમ નથી યુવાનોએ શરૂઆતમાં સારી ઉત્સાહ આપ્યો, એમાં વિવિધ વાનગી-ઓની પ્રયોગ શરૂ થયો. પણ એ વસ્તુ બિંધી ચડી મહિના જ ચાલી, અને યુવાનોને ઉત્સાહ એસરી ગયા. પણ એ વાંક દાદાને નહિ, પણ યુવાનોની નળણી મનો-વૃત્તિને કંઠી રાકાય.

આમ દાદા તો આગળ વધતા જ ગયા. યુવાનોએ શમય, પચાર કરવા સાડુ વિધિવિધ વિષયોનું જ્ઞાન મળે એ હેતુથી જોઈ શકે ક્યાં અને બહુ દિવસના અમુક કલાક સાવા ચાલતી હોય એવું વાતાવરણ નેલમાં તૈયાર થયું. અને પોષવામાં અને જરૂરી મદદ કરવામાં દાદાને ફાળો ધોળો મોટો કઠી રાકાય.

દિવસો જતા ગયા તેમ દાદાને ભાથે બીજું એક મંજીર જવાબદારીનું કામ આવી પડ્યું. આમ તો દરદીઓની સારવાર કરવામાં ખૂબ રસ બતાવના, એ આધારે કોઈ કોઈ વાર દોરિષ્ટલમાં એમને રહેવાનું થઈ, પણ પછી તો એમણે બેગો સમય ત્યાં જ આપ્યો એમ નહીં થયું એટલે દિવસનો ધણો મોટો ભાગ દરદીઓની સારવારમાં જતો. એમને માટે સેવા કરવાની તક મળવા ઉપરાંત દરદીઓના દરેની વિગતો પોતાના જ્ઞાનમાં રૂઢિ કરવામાં મદદરૂપ થઈ પડતી, એટલે એમને સંતોષ હતો.

મને તો દરદી તરીકે એમના હાથ તળે રહેવાનું ગમ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. ભારી નેલની ઉદલી માદગીમાં એમની સારવાર અને ઘણી હંફ આપતી. સામાન્ય રીતે ધરના માણસો આપણી પાસે રહી આપણી સેવાયાકરી કરે તે કરતાં પણ એમની મદદથી દરદીને ધણી રાહત મળતી, કારણ કે એમનું સારવાર તથા આરોગ્યવિજ્ઞાન અંગેનું જ્ઞાન એ દરદીને મન બહુ ઉપયોગી હતું. અડધી રાતે ઊડીને પણ એ દરદી પાસે પહોંચા જતા. કાંતરોની સાથે સારવાર બાળતમાં થયાં પણ કરતા અને સૂચનાઓ પણ કરતા. એ બધું જોતાં એમ હાથે કે, આવા માણસો જે દરેક દોરિષ્ટલમાં થોડા પ્રમાણમાં પણ હોય, તો દરદીઓમાં દરો અડધા પ્રમાણમાં ઓછાં થઈ જાય.

દાદાને સારવાર કરવી ગમે. પણ એટલેથી એ અટકે નહિ. એમને પેપર તો વાંચતું જ નેહ્યું. એમણે એમના

મિત્રોને મળવું તો જોઈએ જ અને યોગ્ય વિષય પર ચર્ચા કરવી જોઈએ. અને કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ થતી હોય ત્યારે એમાં એમણે ફાળો પણ આપવાનો હોય જ.

દાદાની સૂચના લેવા સી કોઈ તૈયાર. જેલમાં ગાંધી-જયંતી અંગે હિંદુ-અહિંસાના પ્રશ્ન પર અમે ચર્ચા ગોઠવી, એ વખતે દાદાએ જ્યારે ચોતાવું વળાવ્યું ત્યારે ત્યારે મને તો ખૂબ આશ્ચર્ય થયું. પણ બાપજી પૂરું ચર્ચા જ ખાતરી થઈ કે, કેવળ દલીલ કરવા ખાતર કુદરતી રીતે એમણે ચોતાની રત્નચાત કરી સામાન્ય રીતે અહિંસા અંગેની મતજૂત દલીલો થઈ હોય એના રહિયા આપવો એ સહેલું કામ નથી, પરંતુ એમણે એ કામ સફળ રીતે પાર પાડ્યું.

આ બધું તો ઠીક, પણ મેં એક દિવસ સામજીક કે, દાદાએ એક નવો વર્ગ શરૂ કર્યો છે. મેં લખાસ કરી તો ખબર પડી કે, 'જ્યોતિષ'નો એમને બારે શોખ છે. એ આધારે એમણે 'જ્યોતિષ'ના વર્ગો ચલાયા. એમાં શરૂઆતમાં તો સારી દાબરી થઈ, પરંતુ પાછળથી રસ ઓસરવા લાગ્યો. મને કેટલીક વાર એમ થતું કે દાદાને હાલ કે તમે આમ તમારી શક્તિ શું કામ વેડો છો. મને એમની સાથે એવો સારો સંબંધ હતો. પણ પછી વિચાર કરતાં મને લાગ્યું કે, દાદાની એ પ્રવૃત્તિથી એમને સંતોષ મળવા ઉપરાંત એમને તો એમણી સીખવાનું મળશે, એટલે શુભાવવા કરતાં હાલ જ વિરોધ છે.

બ્રિટિશ રાજ્યનાં 'અદકેરાં અંગ'

અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે, આવની ઘરનાઓના ઓળા અગાડથી લેવા મળે છે. હિંદમાં શરૂ થતા સ્વાતંત્ર્ય-યુગમાં અંગ્રેજોને શું સ્થાન મળશે, એની ચર્ચા બધે શરૂ થઈ છે, તે આવતા ફેરફારને આવો એક પડાવણી મળ્યા. અંગ્રેજીના પક્ષકારોની મોટી દલીલ એ છે કે, એ ભાષામાં જ જ્ઞાનલોકાર છે તે જીતી કેમ કરાય? એને જ જ્યાં જીતી રીતે મૂકીને તેનો એક પેલ-પક્ષ કહે છે, 'હિંદ' અર્થાત્ત્વના સંપર્ક રાખવો હોય તો અંગ્રેજ વગર કેમ થાકશે? જુઓ આત્મવેદીય જગતમાં તેનું સ્થાન.'

અને આ જ પક્ષને શિક્ષણ-જગતનો વિદ્વાન આ લેકને પેલાની પરિભાષામાં કહે છે, 'અંગ્રેજ માન્યમને હૃદય શિક્ષણમાંથી કાઢવા જશે તો તાત્કાલિક પરિણામ એ આવશે કે, આપણે એ દ્વારા મળતા જ્ઞાનવિજ્ઞાન વગરના રહીશું ને હૃદય શિક્ષણનું ધોરણ નીચું ઊતરી જશે.' આ હોકા રવસાપાના માન્યમનો વિરોધ તો કરી નથી શકતા, કેમ કે એ તો એક સિદ્ધાંત કહ્યો. પણ એમને એ ગમતું નથી, અથવા ગમે તોય તેઓ અમલમાં

દાદાના પરિચયમાં કોઈ પણ જેલવાસી જાનવીથી આવી શકે. એમનામાં ન મળે અભિમાન કે ન મળે અહંભાવ. એ તો હંમેશા કાર્યરત હોય. કોઈ દિવસ ઉપવાસ હોય, કોઈ દિવસ કોઈ પ્રયોગ હોય, કોઈ દિવસ કોઈ ચિંતનમાં જ હોય; આમ હંમેશા એ પ્રવૃત્તિશીલ રહેતા. એમને રાજદ્વારી અને મિતરાજદ્વારી કેદીઓ વચ્ચે બેઠા પણ નહિ. એક વખત જેલરની સામે એક કેદીને ધાવડી માર મારવા બદલ ફરિયાદ પણ કરેલી અને એ અંગે આંદોલન પણ હાથેકું. આમ દાદા તો મોઠું કરી છૂટવામાં જ સાર્થકતા માનતા.

દાદાએ જે રીતે જીવન પૂરું કર્યું તે રીતે બહુ જ યોગ્ય માણસોનું થવું હશે. એમને સમયની કિમત હતી, એમને શિસ્તનો ખ્યાલ હતો અને એ શિસ્તને ખાતર પ્રાણ અર્પવાની એમની તૈયારી એમની આકૃતિ માટે જવાબદાર છે.

દાદા આપણી પાસે બધે રમણ દેહે ન હોય, પણ એમના વિચારો, એમનાં કાર્યો, એમનું વર્તન એ બધું જ આપણી આંખ આગળ છે, તેમાંથી પ્રેરણા લઈને જીવનમાં ઉતારવાથી આપણે ખરેખર વધુ હૃદય મારી જઈ શકીશું.

સુરત

અરુણચંદ્ર પંડ્યા

મૂંડી નથી શકતા; કેમ કે એને માટે કરી પૂર્વતૈયારી તેમની પાસે નથી; છતાં એ સિદ્ધાંત ગાંધી તો પડે છે, કે અમલમાં આણવો તો જોઈએ. એ બધી દશાને આ શિક્ષણ-પક્ષ ઉપરની દલીલ દ્વારા ઢાંકે છે.

બહે કે, સ્વભાષાના માન્યમમાં માનનારા હોકા જ્ઞાનવિજ્ઞાનનો વિરોધ કરતા હોય! બહે કે, એમને હિંદના આંતરદેશીય સંપર્ક અને મોજાની પછી ન હોય!— એમ સમજ આ પક્ષ વર્તે તો નથી ને? તો તો સ્વભાષા-પક્ષને અન્યાય કરવા બેસાડે છે.

સવાલ તો એ છે કે, અંગ્રેજોને બાળનારા કે વધે ચલા છે તેઓ શું તેના આદિપ્રજોના રાજ સમમોહન રામ જેવાના જ્ઞાનવિજ્ઞાનપ્રેમને લીધે, એમ માનવું? આ જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની વાત આગળ કરીને દલીલ કરવાને પક્ષ વળી એવો દાવો કરે છે કે, અમે વહેવારુ અને વાસ્તવદર્શી છીએ! વાસ્તવિક જીવો તો આ અંગ્રેજીના પ્રેમનાં મૂળ શુદ્ધ જ્ઞાનમય છે કે? એ સવાલનો વાસ્તવિક જવાબ તો સ્વભાષા-માન્યમ-પક્ષનો છે કે, ના; આ તો કેવળ

પરરાજ્યથી આવેલી અધો-દશાનું સૂચક છે. એમાં કેવળ 'દાલ-ભાત'નો પ્રશ્ન આંતરે છે.

આ ભત્તનો એકરાર અંગ્રેજ-પક્ષી એક બાઈએ 'Times of India'માં (૧૮. ૪-૧૧-૪૬ મુજબ અંક) હમણાં કરેલા છે તે અહીં કતારવા જેવા છે. અંગ્રેજના પક્ષની લાંબી દલીલને અંતે તે કહે છે :—

"અંગ્રેજ શીખનું એ એનું તો રૂઝા કાઢી નાખે એવું કામ છે કે, નવરાસ અને પનવાણા લોકો સિવાય બીજા કોઈ બાગ્યે જ એના માત્ર સાહિત્યિક ગુણને લઈને એ તરફ આકર્ષાય. આને દિશિત એવી છે કે, આપણાં રાષ્ટ્રી માખણ એના પર નબે છે અને દરેક પ્રકારનો આર્થિક, સામાજિક તથા ઔદિક વિકાસ એને આધારે છે."

આમ માનતાં હોવાથી તે બાઈ તેની સાથે સાથે રવભાષા-પક્ષને સફળ થવા સારું ગુરુદિશ્વરી પણ બતાવે છે કે,

"મુજબાષા તરીકે વધા યુનિવર્સિટીઓમાં જે રચાને આને અંગ્રેજ અધી બેઠું છે ત્યાંથી તેને હટાડેલી કાઠવાનું કામ સહેલી વાત છે. એ પ્રમાણે કાયદો કરે અને રાજભાષા તરીકે અમુક બીજા ભાષા ન શીખે તો નોકરી નહિ મળે એમ કરે."

આ બાઈ અને એમના પક્ષના લોકો સમજે કે, જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની ભાષા તરીકે અંગ્રેજને કોઈ કાઠવું નથી. એ રચાને જ એ રહે; અને રાષ્ટ્રની રાજભાષાનું અને શિક્ષણના માધ્યમનું સ્થાન એ જે પચાવી બેઠી છે, ત્યાંથી એને કાઢીને તેને ચોગ્ય સ્થાને બેસાડવામાં આવે.

એ પક્ષને એ પણ કહેવું જોઈએ કે, નવરા અને ધની લોકને માટે જ નહિ, જ્ઞાનના ઉપાસકને કોઈ હોય (ગરીબ કે કામચરત), તે સૌ અંગ્રેજને, નવરાસની ચીજ તરીકે નહિ, પણ દેશરોવા કરવાના એક જ્ઞાન-અંગ તરીકે ઉપાસરો.

અને અંગ્રેજ ઉપર 'રાષ્ટ્રી-માખણ' જરૂર અવગણે છે; પણ આ રાજ્યમાં તે કોણ પામે છે? તેથી માલમ આંતરે જેમો પામે છે (કે કુંડી લે છે?) તે કેટલા લોક છે? પ્રભુનો મોટો ભાગ તે રાજધાની વખાણી મરે છે.

અને જે વિકાસ રૂંધાવાની વાત એ બાઈ કરે છે, તે પણ આ જ રાષ્ટ્રી-માખણવાળા લોકોને માની લીધેલા છે. તે ખરેખર વિકાસ છે કે ધન નવરાસને વિધાસ? અંગ્રેજ શીખી સારો ધંધો રોજગાર કમળે કરી લેવા એ જ મુખ્ય પ્રયોજન નથી કે? તે કર્યા પછી જે કોઈ થાય તે બધે. એ વિકાસ કેમનો? એ નર્મી નાણાવિકાસ, વડેવિકાસ, કે વિદ્યાવિકાસ મોટે ભાગે હોય છે. એને અને એવા લોકના જીવનને શો સંબંધ રહે છે? શું એ જ્ઞાન-વિજ્ઞાન આ લોકનાં જીવન પર ઝાલો ફેરફાર કરે છે? અહીંયાં વિવેક વ્યક્તિઓ બાદ કરીને વાત કરવામાં

આવે છે. એક સામાજિક કે સામાજિક પ્રવાહ તરીકે જોઈએ તો, અંગ્રેજ દ્વારા, હિંદમાં એક નોખો રહિતવાર્થી વર્ગ પરદેશી સરકારે બીજો કર્યો છે. તેવા જ વર્ગો સામાજિક, રાજદારી, આર્થિક વગેરે ક્ષેત્રોમાં પણ ઉભા થયા છે. તે બધાની આગળ આમ પ્રભુનો અવાજ બેઠ્યો જ નથી. ઉપરાંત બધા વર્ગો પરદેશી સરકાર જેટલા સહકારથી માતબર બન્યા છે. આને જ્યારે પરદેશી હકમત રમે છે તે દેશી સત્તાને હલકાળ આપ્યો છે, ત્યારે આ બધા અત્યાર સુધીમાં બેલકા બનેલા વર્ગો, ખરેખર જેતાં એક પોતાના જ નાના વર્ગના હિતર્થે, પણ કહેવામાં નહોતું આખા રાષ્ટ્રના અને તેનાં જ્ઞાનવિજ્ઞાન અને ધર્મવિદ્યા દ્વિતર્થે હોય એમ, — જ્યાં ત્યાં પોતાનું આખી ભર અજમાવી રહ્યાં છે. મિલોવાળા કહે છે કે, લોકની નવચી દસા જોઈ કાપડની ચિંતા માટે અમરે મિલો ચલાવવી છે! શિક્ષણવાળા કહે છે, લોકનું જ્ઞાન જોઈ અને અંગ્રેજ વિષે સાવધાની રાખવા કહીએ છીએ. અંગ્રેજ સરકારે પોતાની ભેદનીતિ અર્થે જ અવેલા કામી અને હરિજન નેતરો કહે છે, અમારા કરોડોને કોમિયુટી બચાવવા અને આખરી અને અમલી પક્ષમાં લઈએ છીએ. અને એમ જોયે, આ અંગ્રેજ રાજ્યમાં અને એની કુમકથી તથા પાંખ તળે ભ્રમી થયેલા નાના નાના રવ-હિતાર્થી મતવાદીઓ આને દેશમાં ઉઠાળા ઉપર આવ્યા છે. મૂક આમપ્રભ સિંદ્રી દબાયેલી છે તેનાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાન અંગ્રેજ દ્વારા સધારો? તેનાં મૂંઝામાં વજ્ર મિલવાળો મોકલો? તેનાં દુઃખે દુઃખી આને સત્તાની વહેંચણી મારે ભગેલા વર્ગો છે કે? અંગ્રેજીની દ્રષ્ટી જે ભંદરે દિમાયત કરનારાઓ આ વિરુદ્ધ ભૂમિકામાં પોતાના મત અને દલીલોના વિચાર કરે. અંગ્રેજ રાજ દરમિયાન દેશો જે કોઈ લાજદારી રાખ્યું છે, ખતે ખાવાનો પ્રશ્ન જ નથી. હરોઈએ આગળ જ વધવું છે. દેશો આ રાજ્યમાં શું લાભદાયી સાધ્યું છે, એ પ્રશ્ન જરૂર બેઠે. પરંતુ કોઈ પણ લાભ જે સ્પષ્ટ હોય તેને ઊઠાવાની વાત નથી જ. વાત છે, પૈલી મૂક મહાન દેશી પ્રભુને તેના સ્વત્વ અને સ્વત્વ વિષે સલામ કરવાની જે કોઈ કાર્ય એ કામ કરે, તેનો અમલ ચતુર્દિગ્ગિ પણ આજની રાત્ર વગેરે જોઈએ. અને એ જ વિરાળ ભૂમિકાની અંદર આપણું મુનર્થકનાનું આખું કામ વિચારવું જોઈએ. બનવા ભેગ છે કે, બીજા દેશોને જુનુબ વગેરે વિચારી જેતાં, અને તેમાંથી મળતાં અપનો અપનાવી લીધા બાદ, કોઈ ક્ષેત્રોમાં આપણે જગતમાં નવો પ્રારંભ પણ કરેલા પડે. તો શું હિંદ હજી સાત નકલિયું જ રહે? રશિયા કોની નકલ કરીને આગળ આવ્યું? તેણે એક નીતિ પ્રવર્તાવી તેમ હિંદ પોતાની નવી નીતિ કેમ ન પ્રવર્તાવી રાશે? એ કરવા માટે મુખ્ય શરત એ છે કે, આપણને આત્મવિશ્વાસ

ને તેમાંથી જન્મતી હિંમત હોવાં જોઈએ, અને સાચા આમ પ્રભંભત કેળવવા માટે આપણી રાંઠ જની બચેલી પ્રયત્ને સમાન કરવી જોઈએ. તે કરવાને માટે એક મુખ્ય જાગૃત શિક્ષણમાં સ્વભાષાની પ્રતિષ્ઠા થાય એ છે. એ વિના એ થાય છે કે વિચારાય છે, તેથી પૈલા નવા સ્વ-હિતગર્હ વર્ગોનું કાર્યકર રખાઈ રહેશે. આ વસ્તુ સમજાય નહિ તો સાચું રાષ્ટ્રીય શિક્ષણતંત્ર સ્થાપનાં મૂળમાં જ બૂધ થશે. અને હવે એ કાર્ય કામ આપણી સરકારે કરવા ધારે કે 'વિચારવા કાઢે, તે પાછળ આ સાંપી નગર હોવી જોઈએ. હવે આપણે દેશનું સાચું લોકશાહી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણતંત્ર સ્થાપવું છે; તેના પાયા નાખવાના છે; એ કાર્ય પચડું ભરાય — અને વચગાળામાં અનેક ચિત્ર-વિચિત્ર લાગતા પગલાં ભરવાં પડશે એનીય કોઈ ના નથી પાડવું, — તેની પાછળ આ લાખી નગરનો શાષ્ટ્રખો ખ્યાલ અને એના નિર્ણય ઉપર ઉપાધી — એ જોઈ શકે એવી — અસર છે, એમ જતાવવું જોઈએ; તો જ આમ પ્રભ બેડી સકશે, અને તો જ લોક જમશે. આને પરદેશી રાજાત્યાંએ ભાલકા બનાવી મૂકેલા વર્ગો, કે જેમને કુલ સમુદાય એ પ્રભમતનો પ્રતિનિધિ નથી, એ વર્ગને પણ સાચો દોષજીની જરૂર છે. નહિ તો વર્ગોનું એ પરસ્પર કલકલું રહેલું રાષ્ટ્ર સ્વતંત્રતાને અને દેશની ઉદવચાનાને ગરને મૂંઝાવતી દેશે. જેમકા બોરાક પાઈએ તો સરીરના કેન્સરને પણ પોષણ મળે, તેમ કોન્સેરના રાષ્ટ્રને માટેના પ્રભકીય કામથી અંગ્રેજી રાજ્યનાં આવાં બધાં 'અદેરાં અંગો'ને પણ આને પોષણ મળ્યું છે. તેઓ પણ દુઃકાર વર્તી શકે છે. એ ન ફાવવાં જોઈએ, નહિ તો આરે આવેલું નાવ ફૂલે. અંગેએ એ કુબાહવા છત્તે છે એમ એક ગવ છે એ ખરો હોય; બોરા પણ હોય. એ વિષે બિચાંબોચી કરવાની જરૂર નથી. એટલું જરૂર સાચું છે કે, આપણી બૂલોથી તો એ નાવ જરૂર ફૂલે; અને અંગેએને કે દેશના હિતશાસ્ત્રોએ એ જાં હસાદો હોય એમ માનો તોય, તે આવી આપણી બૂલોથી જ જરૂર આવી શકે એમ છે એ હિતચિંતાથી બળો પાડે એવી બીજી રાજ્ય છે જ નહિ અને હકુચ નહિ. આપણી બૂલોથી એની ધાર તે જ ન બને, એ બેવાનું આપણા હાથમાં છે આ વ્યાપક નીતિથી ચાલીને જ દેશે રાષ્ટ્રીયની નીતિથી એ કાર્ય પ્રગતિ કે બળ સાંચુ છે તે સંધુ છે. દેશની સ્વતંત્રતા કેલગીની પ્રથા સ્થાપવી હોય તો નહિ કે અંગ્રેજી, પરંતુ સ્વભાષા અને હિંદુસ્તાનીની પ્રગતિ અને તેનું સ્થાન એ ચિંતાને વિષય છે. અંગ્રેજી તો પોતાને બળે પણ વધારેપડત જ પ્રધાની ખાનાર છે ધ્યાન અને ચિંતા એને માટે કયાં જરૂરી છે? એ કાર્ય ધ્યાન કે ચિંતા જરૂરવા છે તે આ બેને મળે. — સ્વભાષા અને રાષ્ટ્રભાષા. એ બેની પ્રગતિના પ્રયત્ને વધે છે? એ બે માટે દેશ જોરજોર પગલાં માટે છે કે પછી

એ સર્વસંગત કામને, 'અંગ્રેજી બચમાં છે' — એવી બોલી હાંકલથી, રોકવા જ કરવાનું છે? આને પ્રવર્તી પરિસ્થિતિનું એક સુચક લક્ષણ છે, કે જો છે તે અમુક વસ્તુ બચમાં છે એમ જ ખતરાણું કરે છે. 'હરલામ બચમાં છે', 'હિંદુ ધર્મ બચમાં છે.' 'અંગ્રેજી જશે તો જ્ઞાન-વિજ્ઞાન ને હવ્ય શિક્ષણ બચમાં છે' — દલિત નતિએ બચમાં છે' ૪૦-૪૦ પોકારો ચોમર સાથે છે અને પૂછા તો એ બધાને સાર 'રાષ્ટ્ર કે રાષ્ટ્રીયતા બચમાં છે' એ જ છે, અંગ્રેજી રાજ્યે બધાં દેશોં 'અદેરાં અંગો' — હિંદી રાષ્ટ્ર-સરીરને સૈકાથી ગોદાવી ગોદાવીને જગલેલાં કેન્સર-સ્થાને — એને આને ખાવા તડયાં છે. અંગ્રેજીવાળા એમાં નથી, એ ખાતરી છે? એ ખાતરી મેળવવા વચર રાષ્ટ્રના શિક્ષણની પુનર્વંદના નહિ સંભવી શકે. પુનિવસિંદી કરનારા, ચંત્ર-ઉદ્યોગ વધારવા માગનારા, સોને મરે આ સ્વાભાવ બહાન છે. 'અદેરાં અંગો' પોતાની શેલે ટકાય એટલું ટકે. તેમની પાસે તેને માટે નિભાવ-જરૂરી પડેલો છે. તે વડે એ તેઓ રાષ્ટ્રસરીરને પુષ્ટ કરશે, તો પોતાનું યોગ્ય સ્થાન પણ મેળવી લઈ, સર્વાંગ મુંદર થવા માગતા હિંદી રાષ્ટ્રીય સરીરમાં ચોમશે. પણ એ સરીરનું હાડ તો આને મૂક પટેલી અજ્ઞાન આમ પ્રભ છે. તેને બોલી રીતે સિચકારી આરી સાધ્ય. અંગ્રેજીએ એની ઉપર બેકારી માથે મારી, એને જ વાપરીને લસર પોલીસ ક્રાંતિ, 'રાજ્ય કંચું, નાના મોટા સ્વાધી માટે આપણે પણ એમ જ કર્યું છે? આ કહેવામાં, મારી નજર સામે દેશમાં આલતાં હિંદુસારી રમખાણો પણ છે. એની પાછળ આ ક્રૂષી દૃષ્ટિ છે. એવી જ ક્રૂષી વચર રાષ્ટ્રની પુનર્વંદનામાં કામોમાં પણ રહેવા બીતિ છે. આને દેશમાં ને સાથે છે, તેનું નિદાન આમાં રહેલું છે. દેશે ખત્યારે બે રીતે માગ કરવાનું છે: — એક તો આખા દેશને અંગ્રેજી રાજ્યે એક રાષ્ટ્રીય બેકારો કે દરી મૂક્યો છે, તે બેકારી સાદે કરવાનો છે. બીજું, દેશની સુવ્યવસ્થા કરી તેને મુંદર લામકે થર બનાવવાનું. પહેલું નકારવાચક છે, બીજું હકારવાચક છે. થોડા માસ પર લામકું લઈ કે, પહેલા કામ માટે ખાસ અલગ રાજકી નહિ ખર્ચવી પડે કે ઉભરશે નહિ રહેવો પડે: નેરથી સાલતા બીજા સ્થાન-કાર્જના સુધે પ્રધારથી ન્યાં ત્યાં ખૂણે બરાચેલી પેલી અંધગંદબી લેડી જશે. પણ આપણા નસીબમાં કે આપણા રાષ્ટ્રીય પુરુષાર્થમાં એ નથી દેખાવું છતાં કામની રીત તો એ જ છે. એક તરફ ધ્યાન આપવાને લીધે કામના રકા ઓછા બેતર; પરંતુ એકંદરે તે વધે જ છે, એ

* મોઘ વખત ઉપર વિભાવતમાં એક નહેરુ ચર્ચા, પાર્લિમેન્ટના સભ્ય મિ. કેલે મળું કરીને હિંદને જગતનું મધ્યભિયુ ('સ્કમ') કે ચેલકું કહેવું એ વાદ ચાલે છે. આને આપણે એ એટલે સુધીએ ડીએ.

ખાતરી મેળવવી લેઈએ. રાષ્ટ્રનું સાચું બળ આજે એ ખાતરી આપે છે. 'એને પોષવાનું કામ, ઉપર કહી તેવી નજર સાફ રાખવામાં અને તે મુજબ જ ચાલવામાં રહેલું છે. અને તેવાં રૂઠાં રૂપાંગાં દેખાતાં પણ જવા

એકલાં આ રાજ્યનાં 'અદોરાં અંગ'ની મોહિનીથી ન બરમાલું લેઈએ. એ જવાબદારી અંગેજી રાજ્યે ભ્રષ્ટા કરેલા 'ઇન્ડિઅનિયા' — બલેશા વર્ગને માથે વધારે છે. ૮-૧૧-૪૬ મગનભાઈ દેસાઈ

નાહકની બીક

એક બાઈ નીચે પ્રમાણે લખીને રચતા માથે છે :—

"શિક્ષણ અને સાહિત્ય'માં શિક્ષણના માધ્યમ વિષે એક લેખ આપના પ્રચર થયો હતો. તેના આપે કોલેજમાં શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે માન-બાધાની જ હિમાયત કરેલી. રાષ્ટ્રભાષા એક વિષય તરીકે દાખલ થઈ શકે—પણ શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે તેનું સ્થાન ન જ હોય. એવી આપની માન્યતા છે. તેનો અર્થ એ થયો કે, ગુજરાતની કોલેજોમાં ગુજરાતી પ્રોફેસરો જ બણાવી શકે—અગુજરાતી નહિ જ. કારણ કે તેની સામે તો બાધાનો મોટો પ્રશ્ન આવે. પરિણામે ગુજરાતમાં કોઈ ખાસ વિષયના ઉચ્ચ કક્ષાના પ્રોફેસર ન મળે તોય તદ્દન સામાન્ય પ્રોફેસરથી પણ કામ ચલાવવું પડે ઉપરાંત ડૉ. શવ કે સુવંપક્ષી રાધાકૃષ્ણન લેવા મહાન વિદ્વાનોને આપણે કોઈ રીતે યોગ્ય ન રાખીએ. તેથી આપણા શિક્ષણનું ધોરણ ઘણું નીચું આવે અને તે કોઈ પણ રીતે ઇચ્છનીય નથી. તે આપ પણ સ્વીકારો.

હાં, એક દલીલ કરી શકાય કે આપણે ત્યાં પણ વિદ્વાનો દરો જ આ માટે ન હોય? પણ અનુભવે એવું લાગ્યું છે કે ઘણી વખત ઇતર પ્રાંતીય વ્યક્તિની માગ બીજી યાય છે જ.

તો રાષ્ટ્રભાષા કોલેજોમાં બિવિધમાં શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે યાય. તો મને લાગે છે કે, સારા વિદ્વાનોની આપણે ઇચ્છા થઈ શકે. અને એ રીતે પ્રખર વિદ્વાનોનો લાભ આપો દેશ હર્ષ શકે. આપ આ વસ્તુ રચક કરો, એવી વિનંતી છે."

આ પ્રકારની નાહકની બીક ખીલ્યોને ખૂબ હશે. તેથી તેની બદલે ચર્ચા કરવા જેવી અગત્ય.

ગુજરાતની કોલેજોમાં ગુજરાતી નહિ ગુજરાતી લખનાર અધ્યાપક બણાવી શકે. અને જેમ થી. રાધાકૃષ્ણન વગેરે અંગેજી સારી જાણી શકે, તેમ તેવા કિંદી વિદ્વાનો ગુજરાતી, જંગમી, મરાઠી ઇંગ્રેજી પ્રાંતભાષાઓ ન જાણી શકે, એવું થોડું જ છે.

સામાન્યપણે દરેક ભાષાપ્રાંત પોતાની વિદ્યાપીઠ પોતાની ભાષાના માધ્યમમાં ચલાવશે. તે ચલાવી શકાય એ માટે તો ભાષાવાર પ્રાંતો અને તેમની વિદ્યાપીઠોની ચળવળ ચાલી શકે છે.

આવા પ્રાંતો અને વિદ્યાપીઠોમાં આવના કરતાં અનેક અભિ રાંપક અને વિનિયમ રચનારો, રાજદારી ન નહિ, આર્થિક અને સંસ્કૃતિક, અને તે વિશેષે સ્ત્રીને. તેને માટે વિદ્યાપીઠોના અધ્યાપકો પરસ્પર સહવાસ મેળવવા આવતા જતા દરો. દરેક પ્રાંતીય વિદ્યાપીઠમાં પ્રાંતભાષાઓનાં વિદ્યાર્થીઓ દરો. આવા અધ્યાપક-વિનિયમથી એ મંદિરો પુષ્ટિ મેળવશે. અને એમ અવગજવર કરનારા અધ્યાપકોને પ્રાંતભાષા નહિ બોલી શકતા હોય તો વિદ્યાપીઠમાં રહેવાના સમય દરમિયાન હિંદુસ્તાનીમાં પોતાનું કાર્ય કરશે. આમ યાય—અને એ થઈ શકે છે અને થતું લેઈએ—તો પત્રલેખક રાખે છે એવી ભીતિ નહિ રહે. પરંતુ એને માટે શુનિવર્તિનીનું સ્વાભાવિક માધ્યમ જે વિદ્યાર્થીઓની સ્વભાષા, તેને ખલલવાની બિલકુલ જરૂર નથી. તે સ્થાને રાષ્ટ્રભાષા પણ ચોખી ન શકે.

અને પત્રલેખક એ પણ વિચારે કે, આજે તો હિંદુસ્તાની (કે એક પ્રાંતભાષા)માં પોતાનું 'પૂરું' કામ કરવાને તે દેડે છે તે કે ખીલ કેટલા અધ્યાપકો તૈયાર છે? એટલે ધોરણ બિતરવાની ખોરી બીક અસ્થાને છે.

અને ઉપર એ પણ યાદ રાખવું લેઈએ કે, જ્ઞાનની ઉપાસના જે ખરેખર કરવામાં આવે તો ભાષા તેમાંથી ફૂટે છે. અંગેજી એમ જ ખીલી છે. તેની સામે મોં તાકીને બેસી રહેવાથી જ આવી નાહક બીતિઓ જન્મે છે. ભાષા એ જ્ઞાન નથી; જ્ઞાનનું વાહન એ છે. અને એવું કાંઈ જ નહિ કે, જ્ઞાન એ જ ભાષાથી વાદી શકાય છે. આવી શક્યા અને દિંમતથી કામ કરવું લેઈએ. લડાઈમાં 'દારેલું' જાપાન આ બાજતમાં આપણને માર્ગદર્શક દર્શાવે પડે પાડે છે. જ્ઞાનનું ધોરણ કોઈ ભાષાજ્ઞાન ઉપર નહિ પણ જ્ઞાનની છવંત અને છવનપ્રદ ઉપાસનાથી જીવે થયે છે એવા ઉપાસકને ભાષાથી એ કામ કરશે, તે ભાષા જીવે ચડશે. અને સાચો ઉપાસના ધાવતું સાથે કે અગધરીમાં મળવી માતૃભાષા દ્વારા જ થઈ શકે, એ માનવીના ધરતરમાંથી જરૂરે સિદ્ધાંત છે. એ વ્યાપક વસ્તુ ઉપર ચાલીને બેઠક આમળ વધવાથી સી સારાં વાનાં જ છે, એમાં કોઈ સંકા નથી.

સરકાર અને હિંદુસ્તાની

જૂનરાત હિંદુસ્તાની પ્રચાર સમિતિએ, મુંબઈ સરકારની હિંદુસ્તાનીના શિક્ષણ બાબતની નીતિ અંગે, જે બહામણનો ઠરાવ કર્યો છે, તેને પ્રચારકો તથા શિક્ષકો તરફથી સારો આવકાર મળે છે એમ કે, સુરતના તે સમુદાયે પોતાની સભામાં તે ઠરાવને બહાલી આપી છે. કેટલીક જગ્યાએથી એ ઠરાવની નીતિ બાબત પૂછપરછ પણ આવે છે. એ વિષે ચોખવટ કરવી જોઈએ.

સદરહુ ઠરાવનો મર્મ સાવ સાદો અને દૃઢાંતર્ય છે. વાચકોને યાદ હશે કે, સરકારની આજુ નીતિ બાબતમાં કોઈએ માંધીજીનું ધ્યાન દોરીને પૂછવું હતું કે, આ સ્થિતિમાં સરકાર શું કરે. આ સ્થિતિ એટલે શિક્ષણમાં રાષ્ટ્રભાષાની જે શૈલી તથા જે સિપિ બધાને જ વિષે જોને જે મર્મે તેવો વિકલ્પ છે કે શિક્ષણમાંથી સુક્તિ પણ મેળવી શકે. આ વિષે પેલા ઠરાવમાં તથા માંધીજીએ લખેલી 'હિંદુસ્તાની અને ઉર્દૂ' તથા 'હિંદી' નોંધમાં (જુલો 'હરિજનબંધુ' તા. ૮મી સપ્ટેમ્બર, '૪૬, પા. ૩૦૮) પૂતની ચોખવટ હોવાથી, અહીં તે વિષે વિસ્તારની જરૂર નથી. પ્રસ્તુત વાત છે માંધીજીએ તે સ્થિતિમાં સરકારે શું કરવું જોઈએ, એ બાબત એ કહ્યું તે. તેમના જ ઘાખો એ નોંધમાંથી નીચે લેવાડું:—

“હિંદુસ્તાની, વાસ્તવ હિંદી અને ઉર્દૂનું મિશ્રણ છે તથા નામની અને કારત્તી બેંક સિપિમાંથી લેવાય છે, એ હકીકત કરી છુટાવી ન જોઈએ. આખાંતિને જો કેવળ હિંદી અથવા કેવળ ઉર્દૂ અને એ જ સિપિ જોઈવી હોય તો, જે એમ માનવી ન હોય તથા એમ કરવાની જેની તાબત હોય, એવી સરકાર પર તેઓ એ વસ્તુ લાદી ન શકે. બને પણ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાને મુખત્યાર છે.”

સરકારની નીતિ ૧૯૩૬થી રપદ છે કે, હિંદુસ્તાની એ હિંદી અને ઉર્દૂથી અલગ અને સ્વતંત્ર છે અને તે જે સિપિમાં લખાય છે. અને તે બાબતમાં ચોખવટ કરતાં શ્રી વડાપ્રધાને ભિલગામ મુકામે મળેલી હિંદુસ્તાની પ્રચાર પરિષદના થોડા માસ ઉપર કહ્યું હતું કે, આ જ નીતિ હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભાની છે, જેનો હું રમાપક-સભ્ય છું. અને સરકાર તરફથી ચાલતું શિક્ષણ તે નીતિને અનુસરશે; તે અંગે ફરિયાદ-અરજિયાત-પણા બાબત શું કરાવવું એ જ માત્ર વિચારવાનું રહે છે. આ બાબતમાં માંધીજીની ઉપર કહેલી નોંધમાં વિશેષ રપદતાથી જણાવ્યું છે કે, એમાં સરકારે પોતાની રાષ્ટ્રીય દષ્ટિ જે છે તેને વફાદાર રહીને વર્તવું જોઈએ. જુ. હિં. ૦ પ્રચાર સમિતિ આ સિદ્ધાંત સ્વીકારીને પોતાની બહામણ જણાવે છે. તે કહે છે કે:—

૧. સરકાર જેક સિપિ દ્વારા હિંદુસ્તાની શીખવવાનું આજના સંજોગમાં જરૂરિયાત રાખી ન શકે. છતાં તે નીતિ તો એ ન છોડી શકે; એટલે તેણે એ ‘વિદ્યાર્થી’ની મરજી ઉપર રાખવું જોઈએ. એમ કરવામાં પછી ભલ્લી છૂટાટા હોય નહિ, હોવાની જરૂરી પણ નથી રહેતી. સરકાર સાબમાં જે શિક્ષણ આપે તે અંગે આ ધરું.

૨. પ્રજામાં પણ આનો પ્રચાર થવો જોઈએ. સરકારે ત્યાં પણ પોતાથી ધર્મ શકે તે કરવું જોઈએ, અને તે પણ ‘પૂર્ણ’ રાષ્ટ્રભાષાની જ નીતિથી. એટલે, જે મરજો આ નીતિથી ચાલતાં હોય તેને જ સરકારી ઉત્તેજન, માનવતા અને મદદ વગેરે મળવાં જોઈએ.

૩. અને સરકારે પોતાના નોકરો, શિક્ષકો વગેરેની પસંદગીમાં પણ આ નીતિને રધાન આપીને ચાલવું જોઈએ, જેથી લોકગતને તે પ્રોત્સાહન આપે.

આ ત્રણ બાબતોમાં ઠરાવનો રહસ્ય-ભાગ આવી ગયો. એમ પૂછવામાં આવે છે કે, જેઓ હિંદી નામની દ્વારા અને ઉર્દૂ તેની સિપિ દ્વારા શીખવા માગતા હોય, અથવા હિંદુસ્તાની કોઈ એક સિપિમાં શીખવા ઇચ્છે, તે શું એ ન કરે ? પ્રસ્તુત સર્ચમાં આ સવાલ લેવાનો જ નથી; અથવા તેનો જવાબ ઉપર આવી નવ્ય છે. પ્રજામાંથી જેઓ સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રભાષાની રીતિથી જુદી રીતે શીખવા માગતા હોય, તે તેમ કરી શકે છે. માત્ર સરકાર એને ઉત્તેજન આપવાનું પોતાનું કર્તવ્ય નહિ સમજે.

અને એમ શીખવા ઇચ્છનાર વિદ્યાર્થી કોઈ હશે તેને એવું અધિકૃત શિક્ષણ રાજાઓમાં સરકાર નહિ આપે. વિદ્યાર્થીનાં માખાઓ તેને પોતાને ઘેર કે ખીજ બાગની સવડથી શીખવી શકે છે.

સમિતિને સદરહુ ઉપર આવવી યોગજારા રાખીને જ પોતાની બહામણ કરે છે. જેમ અરપરધતામાં માનનારા તે વસ્તુ સરકારી રાજાઓમાં માન્ય રખાવીને તેમનો ઉપયોગ ન કરી શકે, કોઈ એને મળતી આ વાત ઘર્ષ. રાષ્ટ્રના લોકમત અમુક સ્વીકાર્યા છતાં, જૂના પૂર્વગ્રહો કે જૂની ટેવાને લઈને, કાર્ય કરવામાં જે શિથિલતા અને સુસ્તી રહ્યા કરે છે, તેને દૂર કરી જીવંત કાર્ય માર કરવાને માટે પ્રવ્રજીય સરકારે એ આડું ‘પરજીય ભરવું’ જોઈએ છે. તેથી જ રાજ ‘કાલસ્ય કારણમ’ બની શકે છે આજે જો પ્રવ્રજીય સરકાર છે અને તેણે એવા સમયમાં કામ કરવાનું છે કે જ્યારે રાષ્ટ્રની રાષ્ટ્રીયતા જ હોડમાં મુકાઈ જવા ભય છે, ત્યારે આવી બાબતોમાં વધારે જલ્દત બનીને કામ કરવું જોઈએ. એના કોઈની સ્વતંત્રતા જવાનો પ્રશ્ન જ નથી.

૧૯-૧૨-૪૬

અમનભાઈ દેસાઈ

માટે અમને તે આવ્યો હતો. તે પણ તે દરથી જાણવતો હતો.

બેચેર પછીના બાળમાં એક મિત્રની મદદથી પ્રવાસના બાકીના ૮ માર્ચના ભાગમાં અંતર્ધે. રસ્તે એક બળદ-ગાડાની સેવા અમને બળી. રસ્તામાં એક માણસ ધારિયું લઈ દોડતો જતો હતો. તપાસ કરતાં જણાયું કે, તેની યુવાને સ્ત્રી નાસી ગઈ હતી તેને પાછી લાવવા તે દોડતો જતો હતો. અમારા ગાડાવાળાએ એક સ્ત્રીને નાસતી જોઈ હતી. પણ આ આ માણસને તેણે લક્ષ્ય ન દિશા જતાવી.

સાંજે ૭ વાગ્યે સહેરમાં દરિજાનો સમાનું થયું કમ હઈ એટલે ઝડપથી પાછા આવ્યા. પણ સમાનો મોટાં ફેરી જણાઈ નહિ, એટલે સવા બધ રહી. લગભગ ૧૭ માર્ચનો અમારો પગનો પ્રવાસ આ રીતે પૂરો થયો.

હિંદુસ્તાન ગામડાંમાં વસે છે એ બાબત ને સ્વીકારીએ, તો આ પ્રશ્નો આપણી વિચારણા નથી માત્ર હેતુ ?

પરીક્ષિતલાલ મનમુદાર

હિંદુસ્વાતંત્ર્ય અને પુનરુત્થાન

૧.

એકાંગી અર્વાચીન સંસ્કૃતિ

હિંદુસ્તાન રાજકીય ગુલામીમાં દબાયું હોવા છતાં, તેની વિચારસરણી શોષનદોર, ક્લાઈમન, અને નિદોરનાં લખાણો દ્વારા ધુરોપની કિલકટીના પ્રવાહમાં દાખલ થઈ. એમર્સન, વોલ્ટ વિલિયમ્સ અને શેરો જેવા અમેરિકાના મુખ્યવધર્મવાદીઓ, થોડાં અને ન્યૂન રસેલ જેવા આયર્લેન્ડના લેખકો, અને રોમ શેલ જેવા યુરોપખંડના લેખકો હિંદી સંસ્કૃતિની કિંમત અને પ્રાણપૂર્ણતાના સાક્ષીઓ છે. સમકાલીન અંગ્રેજ લેખકો પણ તેની અસરથી મુક્ત રહી શક્યા નથી. એક લલિતા અંગ્રેજ સામાજિકતા વાળેલરના અંકમાં તેમનો 'શિરસ્તી આંધાણ' વાર્તિક ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. હિંદી તત્ત્વજ્ઞાન અર્વાચીન સંસ્કૃતિના એકાંગી વિકાસ સામે એક સુધારક બળ નીવડશે એ વિશે મને શંકા નથી.

આજની કેવળ વૈજ્ઞાનિક સંસ્કૃતિ, કે જે ધ્યેય વિનાનાં સાધનોની સંસ્કૃતિ બની રહેવાનો ભય લેતો થયો છે, તે જીવનસમગ્રની દૃષ્ટિએ કાર્યસાધક બની શકે તેમ નથી; તથા તેના પૂરક વાર્તિક આધ્યાત્મિક મૂલ્યો ઉપર ભાર મૂકવાની જરૂર છે, એ વાત હવે ચારે બાજુ સમજવા લાગી છે. આપણી અર્વાચીન સંસ્કૃતિ વિજ્ઞાન, સુદ્ધિમતા, અને શિરેતની બાબતમાં પૂરી છે, પરંતુ માનવતાની બાબતમાં કંઈક ઊણી છે. અધ્યાત્મપ્રકાશ વિનાના કેવળ જ્ઞાનનો કેવાં વિનાશકારી પરિણામો આવે, એ વસ્તુ જગતની એ સૌથી વધુ સુધરેલી પ્રબલ્યોએ બે સદેશના સંજ્ઞા વિનાશ વડે વિજ્ઞાનની મહાનમા મહાન સિદ્ધિની ફેરી નહેરાત દ્વારા તાલેલરમાં જ પેશણે આપણા ધ્યાન ઉપર લાવવામાં આવી છે. આપણે જે કાંઈ સહન કરી રહ્યા છીએ તે આપણી સુદ્ધિની કાંઈ બાજુ પરિણામ નથી; અરે, નૈતિક અજ્ઞાનનું પણ નથી; પરંતુ આધ્યાત્મિક અધતા એ જ આપણાં બધાં દુઃખાનું મૂળ છે. પારલગ્ન શબ્દોમાં કહીએ તો, આપણે વિચારની બુમિકામાંથી

સહાયતાની બુમિકાએ ચડવાની જરૂર છે. હિંદુસ્તાન કદાચ એ પ્રક્રિયાને વેગથી બનાવવામાં મદદ કરી શકે.

૨.

વધારેપડતી આધ્યાત્મિકતા

આપણા દેશમાં આપણે પછીના સમયમાં થયેલા એકાંગી વિકાસનાં પરિણામ ભોગવીએ છીએ, ઉપરના ભાગમાં આપણે અત્યંત ખીલવવા પાછળ, અર્થાત આપણી ભતિના સામાજિક જીવનની સાચી પ્રગતિને ભોજે શુદ્ધ આત્મપરાયણતાના વિકાસ પાછળ આપણે બધું લક્ષ કેન્દ્રિત કરી રીધું. હિંદી માનસની વધારે પડતી આધ્યાત્મિકતાએ બતાવી આપ્યું છે કે, તેના વડે દરેક વ્યક્તિએ દેહલે કાંઈ જઈ શકે—હિંદુસ્તાને દરેક પુત્રમાં એવી વ્યક્તિઓ પેદા કરી છે કે જેમને માટે જગતનો કાંઈ પણ દેશ ગર્વ લઈ શકે—તથા સાથે સાથે એ પણ બતાવી આપ્યું છે કે, જો તેઓ ઉચ્ચની શોધ પાછળની તમનામાં માનવંતર દ્વારા જે કાંઈ સિદ્ધ કરવાનું હૈયે કર્યું છે તે તરફ દુર્લભ કરે, તો તેમની કેટલી મોટી અવિચલિત થઈ શકે. આત્મપરત્યે જે જે ભૌતિક, માનસિક અને સામાજિક કલેષોમાં મૂલતંત થઈ જઈએ, તે બધાં પ્રત્યે યથાયોગ્ય લક્ષ આપવા વડે હિંદુસ્તાનની આધ્યાત્મિક અધ્યાત્મ-પરાયણતા-પરિપુષ્ટ થયેલી ન હોવાથી જ હિંદુસ્તાનને સહન કરવું પડ્યું છે. પશ્ચિમની રાજકીય અને વૈજ્ઞાનિક સંસ્કૃતિ સાથેની અપકામણે આપણને આપણી પ્રાચીન જ્ઞાનસમૃદ્ધિની ઉલ્લેખી બાજુ પ્રત્યે સચેત કર્યા છે.

ઈશ્વરનું સામાન્ય એટલે કે પૂર્ણતાએ પહોંચેલા માનવસંજ્ઞાનું સામાન્ય ક્લાઈમન શબ્દો વાપરીએ તો, 'વેદામાં સળકતાં માનવ ધાકાં કલ્યાણ' આપણને બતાવી આપ્યું છે કે, આપણે આપણી સામાજિક જીવન-દારી સમજવામાં કેટલા નિષ્ફળ નીવડ્યા છીએ. જે સમાજનાં જેનું કદાચ નહોતું માણસોને મોજુસાઈબનું જીવન જીવવા માટે, તેમ જ તેમણે પાળેલાં પશુઓ

તેમને જુદાં પાંડે તેવા શારીરિક તેમ જ માનસિક અણોચિક્ષાપત્રા માટે કેળવણી, તક કે અવકાશ મળતાં નથી, તે સમાજમાં કંઈક બારે મોટા હોય રહ્યો હોયો નેહિએ.

ખાદ્યોમાં તથા રસ્તાની ફરસખી ઉપર લાગેલી સંખ્યામાં માણસો મરતાં હોય ત્યારે તાત્કાલિક વિચારો અને વિશુદ્ધ કળાની ઉપાસના કરતા વિદ્વાન પંડિતોને, કે મંદિર કે મસ્જિદમાં પૂજા-પ્રાર્થનામાં મસજીદ રહેવામાં જ ઇતિહાસવાદ માનતા ધાર્મિક બંદોને, દુઃખદારિદ્ર્યના રોગાવા સંખ્યાબંધ માણસોની અવદશાથી હણાયેલું આધુનિક હિંદુસ્તાન હવે સાંપી લઈ શકે તેમ નથી. આધ્યાત્મિક જીવન સામાજિક જવાબહારીથી અલિપ્ત હોઈ ન શકે. હિંદુસ્તાનની દરિદ્રતા, નિરસરતા, રોગ, બેકારી વગેરે જનથોં એ કંઈ વિધાતાએ કરમાવેલી અને તેથી અવસાપણે માથે ચઢાવવાની બાબતો નથી; પરંતુ માણસ વરે સ્વપ્રવલની દર થઈ શકે તથા રોગી રાકાય તેવી વસ્તુઓ છે. પરંતુ, મિ. કેસીના રાજો વાપરીએ તો, 'એ દિશામાં બહુ જોડો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.' હિંદુસ્તાન ધર્મપ્રાપ્તિ દેશ છે; પરંતુ આ પુનઃપ્રવર્તે છે પ્રવર્તે સ્વપ્રવલ બદલાયું છે. આપણે એ બદલાયેલું સ્વપ્રવલ સ્વીકારી લઈએ; અને વૈકુંઠ કે સ્વર્ગના નહિ પરંતુ આ પૃથ્વી ઉપરના ઈશ્વરની સેવા કરીએ; તથા માણસોનાં અંતરમાં તેનો ઉદ્ધાર કરીએ. માણસોનાં બુદ્ધિ મરતાં શરીરો અને વિમલાર્થ અથેનાં વિચારોમાં આપણે ફરી ગૌરવને પાછું લાવીએ; તથા અકિંચન બનેલા લોકોમાં આત્મસંમાનની બાબત પૂરીએ એ ધર્મ છે; એ રાજકારણ છે.

૩

સ્વાતંત્ર્યની આવશ્યકતા

જે જીવનની સમૃદ્ધતા અને વૈવિધ્ય બાબત-સુધિને તેમના યોગ્ય સ્થાને પુનરુપાધિત કરવા હોય, તે હિંદીઓની આ રાજકીય ધણજીને સાત કરવી નેહિએ. પરંતુ જ્યાં સુધી હિંદુસ્તાન સ્વતંત્ર ન બને અને સ્વરાજ્ય બોગવતો ન યાય, ત્યાં સુધી એમ બનવું સકય નથી હિંદુસ્તાનના ડોઈ પછુ સુદિશાળી યુવાન કે યુવતીના ચહેરાને તમે ધ્યાન દઈને તપાસો. અથવા તે બેપમાં હોય ત્યારે જુઓ, તે તમને તેના ઉપર એક એવી છાયા કે રેખા દેખાશે કે જે જીવાનીમાં એક સ્વાભાવિક ન હોવાય. ચાંતે એક વિશાળ તેમ જ મોટી વસ્તીવળા પ્રાચીન દેશનું સંતાન છે કે જે હજી ગુલામીમાં છે, એ બાબતો વિવાદ તેના ભીતરમાં વ્યાપી રહેલો હોય છે. એના મુખ ઉપર એ અસ્વાભાવિક પડછાયા છવાયો છે, તથા જ્યાં સુધી અત્યારની પરિસ્થિતિ ચાહુ રહેશે ત્યાં સુધી

ત્યાં રહેવાનો જ. હિંદુસ્તાનના માણસને એ અંતરમાં કારી યા થયેલો છે. અને હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ્ય ન મળે, તથા જીવનની પ્રત્યેયોની જમાત પ્રત્યેયો પોતાની ફરજે તે અદા કરી શકે એટલી સ્વતંત્રતા બોગવતું તે ન યાય, ત્યાં સુધી તમે તે યા રચવી નહિ શકો. તેવી સ્વતંત્રતા હોય ત્યારે જ લોકોની મરજીનું જેમા પ્રતિબિંબ પડયું હોય તેનું રાજ્યતંત્ર હિંદુસ્તાનને મળવું સકય બને; — એનું રાજ્યતંત્ર કે જે બારે કરેશ નાખવાને તેમ જ સ્થાપિત થયેલા આર્થિક હિતોને છોડવાને, તેમ જ નિષ્ક્રિયતા તથા અજ્ઞાનને કારણે ઊભા થયેલા સ્વાભાવે બદલવાને કલ્પક તથા હિંમતવાળું હોય. તેથી કરીને હિંદુસ્તાન ઉપરથી જાંજોનેના કાલ ખસેડી લેવામાં આવે તેની સાથે જ આખા દેશમાં જે અધાપૂધી અને દુઃખજતા ઓળા ફરી વળે, તેનું વારંવાર રજીલ કર્યા કરવાને બદલે, તથા હિંદુસ્તાનની આમ જનતા પ્રત્યેયો પોતાની મોટી જવાબહારીઓ, દેશી રાજ્યો સાથેના અંતિહાસિક કરારો, તેમ જ હિંદુસ્તાનના રાજકીય જીવનના મુખ્ય ધટો વચ્ચે પ્રવર્તતા અવધાઓ (કે જે અવજન મોજીલ છે ખરા, પરંતુ તે બધા જ કંઈ હિંદુસ્તાને પોતે ઊભા કરેલા નથી,) તે બધું વારંવાર આગળ કર્યા કરવાને બદલે બ્રિટને નૈતિક દૃષ્ટિએ સાચો અને રાજકીય દૃષ્ટિએ રહાવણુબરેલો એવા મહાન નિર્ણય લેવા કહિબદ થવું નેહિએ, તથા એક અખંડ સ્વતંત્ર હિંદુસ્તાનની સ્થાપના કરી દેવી નેહિએ; કે જેને સાંતિમય માર્ગેથી સામાજિક સાંતિ અને આર્થિક પુનર્વંદના પ્રવર્તવાની સ્વતંત્રતા હોય, એથી કરીને હિંદીઓને સામાજિક ન્યાય અને વૈવિધ્ય સ્વાતંત્ર્ય મળી રહે. •

આપણે સામાન્ય રીતે ઇતિહાસને નામે અપીલ કરીએ છીએ; આ બાબતમાં આપણે બવિશ્યને નામે પછુ અપીલ કરીએ. જે સ્વતંત્ર હિંદુસ્તાન અને ઉત્ખાંડ એ બંને મિત્રપ્રત્યર્થા સંબંધો વડે એકસાથે મળીને કામ કરતાં યાય, તે તે ઇતિહાસની એક મહાન સિદ્ધિ ગણાશે. પૃથ્વી આજે એક સમુદ્ધ. બાપક તથા અવજન-મતલ નહિ એવી સંસ્કૃતિને જન્મ આપવા પીડા બોગવતી રહી છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં કેટલાંક સર્વોત્તમ તત્વોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી બે પ્રત્યેયોના સહકાર ઉપર ચાલેલો હિંદુસ્તાનનો ઇંગ્લંડ એ નવી સમુદ્ધ સંસ્કૃતિના જન્મ મદિની પૂર્વદેશી રૂપ ન થઈ શકે ?*

સર સર્વેપલ્લી રાધાકૃષ્ણન

* 'એતિયા' પત્રમાંથી 'રેયલ વીડલી' એ (૩૦-૬-૪૬) ઉત્તરેલા લેખને અનુવાદ.

માસિક વિવેચન

વર્ષ 'પૂરુ' થયું

આ અંક સાથે ઈંગ્લીસનું ચાલુ વર્ષ અને આ માસિકનું પણ વર્ષ 'પૂરુ' થાય છે. આ દરમિયાન પણ, હિંદ અને જનતા અવિશ્વાસ અને અશ્રદ્ધા, દગા અને ફરજ, સ્વાર્થ અને વાડાખંધી, યિયાજિયા અને તડાતડી, અજ્ઞાપો અને અનુભ, — એ બધામાંથી બહાર આવી શક્યું નથી. પરંતુ પરમ હયાથુ પરમેશ્વરની કૃપા છે કે, એ બધાના સારરૂપે યુદ્ધ અને કલેઆમના ખાડામાં એ નથી પડ્યાં હનુમનુ ડહુમનુ પણ હાંઈકે આગળ જવાય છે અને આસાનાં ફિરજુ દેખાવા વિષે હતાશા નથી જોડે, આ પણ નકારવાચક ભાષાથી કહેવું પડે છે એ તો ખુબ જ. છતાં આશા અમર છે. કેમ કે, આખરે હિંદની પ્રલનાં ભેર અને સિસ્તળજી ઉપર જ સ્વરાજ્યના પ્રેરવાની છે. એશિયા પોતાનું બંધારણ ઘટે છે

સરકાર વલ્લભભાઈએ ૧૯૪૫માં ફસમાંથી આવ્યા બાદ એક મોટી વાત કરેલી કે, હવે અંગ્રેજો સમજ કે, 'હિંદ ઊઠે' જ નહિ, 'એશિયા ઊઠે' એ સૂત્ર સામે ઊભું છે આપણા રાજકારણમાં સરકારની ને કોઈ વિરલ વિરોધતા હોય તો એ છે કે, આવતા સમયને એ વાસ્તવપ્રમા ભણી લે છે, અને કંપ્રીય ભાષામાં એ વાત પ્રભને સમજાવી દે છે. આને આપણે જોઈએ છીએ કે, હિંદ જ નહિ, આખું એશિયા પોતાનું બંધારણ ઘટે છે અંગ્રેજોએ જમાનાઓથી પાટી દીધેલી કુટેવથી આપણે એમ જ માતા યઈ ગયા છીએ કે, બંધારણ ધડવાનું કામ વજીરોનું ને નિરાતે કરવાની કાયદાખાલુ છે આપણે સુધી હિંદનું બંધારણ કહેવાતું હે કાયદાનું ચાકું મોકલાયા કરવું, તે આણું હવું. પણ એ કોઈ વ્યવસ્થા ન કહેવાય. એ તો હિંદની અંગ્રેજોની ભગીરીની હવે પણ કેમ વહીવટ કરવો, એનો પટો હતો. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની એવા 'ચાઈર' — પટાથી જ કામ કરતી હતી ને? વિક્ટોરિયા ચાણી આપવાથી 'પટા'ને બદલે 'કાયદો' સબ્બ લગાડયો એટલું જ. જો બંધારણ કહેવાય તે તો હવે ધડવાનું શરૂ થાય છે. બાળક જેમ પોતાનો બાપો, જીવંત પ્રક્રિયાવે વર્તતાં વર્તતાં ને મોઢું પડતાં યતાં બાંધે છે, તેમ જ પ્રભાઓ પણ વર્તે છે. એશિયામાં આજે પ્રક્રિયાનો યુગ મોકો છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધનું એ એક શોષણ ફળ છે હિંદ ઉપરાંત ચીન, ત્રસદેશ, સિલોન, બર્મા, ઇરાન, ઇન્ડો, પાલેસ્ટાઈન, અરબસ્તાન — બધા દેશો પોતાનું સ્વતંત્ર સર્વાધાર બંધારણ ધડવા માટે મથી રહ્યા છે. કોઈ આગળ ને કોઈ પાછળ — સૌ આ જ એક મહાન નવજન્યની વાતવામાં છે. હિંદ ને પોતાનું સ્વતંત્ર પૂરેપૂરું કાબજે તો તે એમાં એશિયાને અને એ દ્વારા આખા જગતને મારું બતાવી શકે.

આ મહાન પ્રક્રિયાનું જ એક અંગ સંયુક્ત રાષ્ટ્ર મંડળની આપણી ફોરેક છે. ઇતિહાસના અનાંશીન યુગના એ મુખ્ય મુદ્દાઓ છે — (૧) સર્વાધારસમાધાન — નાનામોટા બધા રાષ્ટ્રો માનવ કક્ષાણની નજરે સરખા છે, તેથી માનવજાતના દરબારમાં તે સરખા હકવાળા છે. ત્યાં કોઈ મોટી નથી ને કોઈ નાનો નથી. આ એક વસ્તુ. અને (૨) એ પાયા ઉપર કામ કરીને જનતામાં શાંતિસ્થાપના કરવી. આ યુગસિદ્ધાંતનું ભેર શીમતી વિજયવાલકમી વડિતે અને એમના સાથીઓએ ખરોબર પિછાન્યું. ક્રમ સામાજ્યવાદના ભણેઅભણે આવેલા અંધારાને લઈને કે મોતિયાને લીધે, જનરલ રમરસ જેવો યુવર સળસળાય અને ફિલસૂફી-વિદ્વાન આ ન. જોઈ શક્યો. તે પોતાની સબ્બપ્રતિષ્ઠા અને દશાપિત વાદોના ભેરે રહ્યો; હિંદ ઇતિહાસનિયત આદર્શને ભેરે આદર્યું. એવા જ આદર્શ-ભેરથી આપણે રથ વર્ધી બ્રિટિશ સામાજ્યવર્તીઓ ભેરે નથી હરી રહ્યા? એ આદર્શને આધારે પ્રત્યક્ષ કામ કરતાં આવડતું જોઈએ. હિંદમાં અને હિંદ બહાર એ કામ હવે કરવાનું છે. એ વડે જ આપણું રાષ્ટ્રીય બંધારણ પુષ્ટ પડે અને ધડાઈ શકે. શ્રી. વિજયાલક્ષ્મી બહેને એક એનેરી દિસામાંથી આપણને પુષ્ટિ આપી આપી છે; તે માટે એ અને એમના સાથીઓને દેશ ધન્યવાદ આપે છે.

ગુજરાત કોલેજ અને સરકાર

એવા ખબર ભલુવા મળે છે કે, સરકાર પોતાને હસ્તક ગુજરાત (આર્ટ્સ) કોલેજ ક્રમે ક્રમે આવતા વર્ષથી બંધ કરશે. બીજા બાજુ ધાર્પમાંથી એમ ભલુવા મળે છે કે, અમદાવાદ કોલેજની મંડળ તે કોલેજ સરકાર પાસે માગે છે! આ માટે? પણ આ નોંધ એ વિષે નથી.

આ ખબર ખરી હોય તો પ્રશ્ન થાય છે કે, સરકાર શું કામ એ બંધ કરે છે? એની જરૂર નથી રહી એમ? હવે અનેક ગેરસરકારી કોલેજો ઉપરાંતપરી નીકળે છે, તો પણ સરકાર પોતે શું કામ એ બંધાવે, એ વિચારેથી? જો આ બીજું કારણ હોય, તો સરકારને એક સુચવવા જેવું છે, અને રાષ્ટ્રની પ્રભાવી સરકારે એ પર ધ્યાન દઈ ખબીર વિચાર કરવો ધટે.

હવે શિક્ષણનું માધ્યમ વિદ્યાર્થીના સ્વભાષા હોઈ શકે અને હોવું જોઈએ, એ આજે અમલમાં મૂકવાનો સિદ્ધાંત બન્યું છે. દેશમાં તમામ અર્થમાં સરકારી ગણાવી યુનિવર્સિટીઓ — જેમ કે, નાગપુર, લખનૌ, બનારસ — તેનો અમલ શરૂ કરે છે સુબંધમાં હજી બીજા બેસી નથી. કોલે એ ઉણડવી જોઈએ.

વળી, સ્વભાષાના માધ્યમનો પ્રયોગ કરવાની જરૂર છે. જો એમ ન હોત તો તરતોતરત એ ફેરફાર થઈ જાત.

પણ પૂર્વે તેવારીઓના અનાવની મોટી વહેવાડ અટકાવ્યું છે. તેને દૂર કરવાનું કામ પ્રત્યક્ષ સરકારનું છે. માત્ર પ્રાથમિક શિક્ષણમાં જ નહિ, શિક્ષણની બધી જ કક્ષાઓમાં નવરચના સરકારે શરૂ કરવાની છે. એટલે પાયાની ફેળવણીને પ્રયોગ કરી તે હવે સાંવૈરિક કરશે, તેમ ઉચ્ચ શિક્ષણમાં માધ્યમ ફેરવવાનો પણ પ્રયોગ સરકારે શરૂ કરવો જોઈએ. આપણા પ્રાંતમાં આવો પ્રયોગ બિન-સરકારી કોઈ શરૂ કરે એમ હોય તો ગુજરાત વિદ્યાપીઠ એક છે. બાકી સામાન્યપણે આવા કામ સરકાર કરે. એટલે, ગુજરાત કૌચલ બાબતમાં સરકારે એવું કરાવવું જોઈએ કે, તેને બંધ નથી કરવાની, પરંતુ સ્વરાજની નવી ફેળવણી રચવાને માટે ગુજરાતી માધ્યમથી નેને વાહુ સજવામાં આવશે. 'આર્ટ્સ' કૌચલમાં આવો ફેરફાર જલ્દી અર્થે નથી. ત્યાં પરિભાષાનો કોયડો અતિ ભારે નથી થયું. શિક્ષણ તો બાકે પણ ગુજરાતી દ્વારા આખી રાજ્ય. સંસ્કૃત, સુભાષવિદ્યા જેવામાં જરા કાણુઈ છે; એવું જાણપક્ષે દ્વારા એ દૂર કરવાના પ્રયાસો શરૂ થવા જોઈએ. સરકારે ગુજરાત કૌચલ દ્વારા એ કરવું જોઈએ. તે તેની માધ્યમ-નિતિની પણ સૌખ્યદાયક થશે અને રચનાકર્મમાં એક કોમની પગલું બધું" ગણશે. ગુજરાત પણ આનો વિચાર કરી પોતાની સરકારને એ વિષે કહી શકે.

માસિકનું કદ

માસિક તથા પ્રકાશનકાર્ય હપ્ત કાગળ માટે સરકારી કાજ થાય છે. આશા પટની હતી કે, નવી સરકાર તે કાઢી શકશે, પણ તેમ બન્યું નથી. છતાં ને સ્પષ્ટિક પડે મળી છે, તેમાંથી માસિકનું કદ નવા વરસથી — એટલે કે આવતા અંકથી ૮ પાન જેટલું વધારી રાકશે. મેધવારી જોતાં, આ વધારાની સાથે તે પેટ લવાજમ-વધારો પણ કરવો જોઈએ પણ તેમ કરવાથી સામાન્ય વાચકને એ જ મેધવારી, સામી બાળુથી નડે. એટલે, એ વધારો ન કરવો એમ કરાવ્યું છે. ગુજરાતનો સામાન્ય વાચક આ માસિકને જો પૂરી સંખ્યામાં અપનાવે, તો એ પરવડી શકે, એ ગુજરાતના વાચકને જણાવવું જોઈએ. પાનાં વધે છે, તેથી એક બીજા સુધારો કરી રાકશે. એમાં પાનાંને લીધે નાનાં બીજાં વાપરવા માંડ્યાં હતાં, તે હવે કાઢી નાંખી પહેલાં પેટે સામાન્ય ચાલુ બીજાં શરૂ કરવામાં આવશે.

વે વર્તે મુનિ બાકી હતી તે આ અંક સાથે વાચકને પહોંચતી કક્ષામાં આવે છે. અને આ પૂરા થતા વર્ષની સુગિ આવતા અંક સાથે મેક્સિમામાં આવશે.

માસિકના ગ્રાહકોને

'ગિઝ સાઉન્ડ' બ્યવસ્થાપક ગ્રાહકોને તેમનાં વાર્ષિક લવાજમ ભરવા બાબત નીચેની સૂચના કરે છે:—

"તમે જો તમારું ગિઝ સાઉન્ડ લવાજમ વર્ષની વચમાં ન બધું હોય તો આ મહેત તમારું બાર મહાસુ લવાજમ

જણાવ થાય છે. તમે માસિકના ગ્રાહક ચાલુ રહેવા માગતા હો તો વાર્ષિક (દેશમાં) રૂ. ચાર, (પરદેશમાં) રૂ. છ મની-એકેડેમી મેક્સિમામાં ગ્રાહક તરફે ચાલુ રહેવા ન માગતા હો તો કાગળ લખીને અમને તેમ જણાવશો. બનેલાંથી એકે નહિ મળે તો અમે માનીશું કે, અમે લવાજમ વી. પી. હાન વધુ કરીએ એમાં તમે સંમત હો, એટલે તમને આપશે અંક વી. પી.થી મળે તો વી. પી. સ્વીકારી અગાધી કરીશું."

"પ્રાથમિક શિક્ષકો માટે"

'સિઝ સાઉન્ડ' ગ્રાહકોના અંકમાં એક ભાઈના પત્ર હપ્તરથી 'પ્રાથમિક શિક્ષકો માટે' નોંધ લખી હતી. તે વાંચી એક શિક્ષક ભાઈ ફરિયાદ કરે છે કે,

"આપના શિક્ષકના કામ હયા પગાર વિશેના વિચારો 'શિક્ષણ' અને સંસ્કૃતિમાં વાંચીના પત્રના પ્રત્યુત્તરમાં જામ્યા. આપ મને કે ન માને પણ તે સિકાની એક જ બાલુ છે. સત્યની કેંક અરી અવગણના જણાય છે. કારણ: 'શિક્ષક સમાજમાં' રહે છે એ વસ્તુની તેમાં અવગણના છે. ઉદાહરણ: વર્ષથી શિક્ષક સમુદાય ભાગી રીયલિમાં છે. અપે કોઈ અનર્ફેડ કે ટ્રેન શિક્ષકના ધર્મની મુલાકાત લીધે છે તે બાબતની. સત્યની, કપડાંની કેવી સગવડ છે તે ભરી નહિ છે. છેલ્લાં ૭ વર્ષથી કાપડ, કોલસા, કોલેસ્ટ્રોન, અનાજ, ફિયાજી વગેરેમાં કાળાં બલર છે તેનો જોમ કોણ થયું? છેલ્લાં કાગળોને અર્થેડ નોરને પાંચ આપી, હસ આંચકી લે આ ભાગના સમજ તરફ ફેણ ભુમે છે."

અને જણાવે છે કે, આનની મેધવારીમાં પગાર ફક્ત પડવાથી કેટલાક શિક્ષકો વધારે મજતરવામાં કામેગામાં જતા રહે છે, ને સાક નથી થયું. અને તે ભાઈ શિક્ષકના અર્થના આંકડો ને અંદાજપત્ર બતાવીને, પોતે માનેલી 'સિકાની બીજા બાલુ' કરે છે.

આ બધા સાથે મને પૂરો સહભાવ છે. અને તે એ સંદર્ભ લેખમાં ધ્યાનમાં લીધું ન છે. પરંતુ, અભણતાં છતાં, આ શિક્ષકભાઈ પેલા વાલીની ફરિયાદને સાચી પારે છે કે, શિક્ષણમાં પગાર એ જ ભૂલે એક વસ્તુ ન હોય, એમ શિક્ષકો મું કામ પતે છે."

આ કહેવી વખતે એ તો મી સ્વીકારે છે કે, પગાર વધવો જોઈએ. અને સરકાર તે વધારવા લાગી છે, અને વધારશે. એટલે, ખરી રીયલિ તે એ છે કે, શિક્ષકની પગારની એ એક બાલુ જ ભેથા કરનારા શિક્ષકોને બીજા બાલુ બતાવતી રહે છે કે, તમે કંધામાં ને જોડામાં જ છો તો તેને માટે લાવકાત પણ ફેળવો અને લીધેલું કામ પણ કરો. તમને એ કામ ન મળે તો બીજે ભલે ભયો. પણ કંધો લીધા પછી કામ-ગાર થવામાં બારે આરિય્થક છે.

આ વસ્તુ, ખરું જોતાં તો, કોઈ સિકાની બાલુ નથી, પણ સ્વતંત્ર એક વસ્તુ છે. પગાર સામે બીજા બાલુ તો શિક્ષકની લાવકાત છે, ને પણ ધ્યાનમાં દેવી જોઈએ.

પુસ્તકાલય-પ્રવૃત્તિનું મંગળાચરણ

ગુજરાતમાં પુસ્તકાલય-પ્રવૃત્તિ સરકાર સારૂ કરવા માગે છે અને તે કામ તેણે હાથ ઉપર લીધું છે; અને તેના મંગળાચરણમાં પ્રાંતનું એક કેન્દ્રીય પુસ્તકાલય અમદાવાદ સ્થાપવાનું છે;—આ વાત ગયા અંકમાં કહી હતી. આવા પુસ્તકાલયનું કામ સરકારી તંત્રથી નહિ પણ ખાનગી સંસ્થા દ્વારા કરવા તે ધારે છે, કેમ કે આવાં કામો કરવા માટે જે ધનસા અને લગની જોઈએ તે ત્યાં સંભવી શકે. આ પ્રવૃત્તિની સાથે ક્રીડશિક્ષણ પણ સંબંધાયેલું છે. પ્રભ-ધરતરમાં આવાં કામો પ્રગતિશીલ નવનિમજ્જિનાં ગણાય. તેને તે રીતે જોયજવાં જોઈએ.

મુંબઈ સરકારે આ કામ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠને સોંપવાનો ઠરાવ જાહેર કર્યો છે. મુંબઈ સરકારનું આ પગલું સ્તુત અને યોગ્ય છે. તેને માટે વડા પ્રધાન શ્રી પેરસાદેનને ધન્યવાદ પાઠે છે વિદ્યાપીઠના કાર્યની આ રીતે કદર કરી તેમાં એમણે રાષ્ટ્રીય કેળવણીની અને તેના વિકાસની જરૂરની કદર કરી છે, એ ઉપાડું છે. પરંતુ તમે રાષ્ટ્રીય કેળવણી કુખ્યત્વે પ્રભના સ્વતંત્રતા-પ્રેરના સંસ્કાર ધરનારા એક લઠ-બંધ તરીકે ખીણી શકે છે; પરંતુ આજે જ તેનો, સામાન્ય અર્થમાં સમજતો વિકાસ અને ખિલવણી સંભવે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠને માટે હવે આ ખીણે યુગ જોરે છે. તેની તે રીતે કદર કરી ગુજરાતના બાવી નિમિત્તમાં પ્રબળીય સરકારે યોગ્ય પગલું બંધ્યું છે. ગુજરાત તેની કદર કરી, વિદ્યાપીઠને તેના આ નવા કામમાં સહકાર અને મદદ કરશે એવી આશા છે.

અંક ૩૦
હાકોરજીનાં કાર ન ખૂલે?

અખિલ ભારત હરિજન સેવકસંઘ તરફથી દર મારે માસિક હેવાલ પ્રકટ પાયા છે અને હિંદુસ્તાનમાં આવેલી

સાભાર

ઈશ્વરનો અવતાર યાને (પ્રભુ ઇસુ ખ્રિસ્ત) : લે. રેવરન્ડ લેન દેવાળમાઈ કિં. ૧-૪-૦ ગુજરાતના કોર્મિટીમાં : લે. રાજુપ્રસાદ બદ્ર પ્ર : વિકાસ સાહિત્ય મંદિર કિં. ૧-૦-૦. ખગોળ-અવેશ : લે. ઠાકુભાઈ સુધાર ચરોતર એન્જીયરશન સોસાયટી કિ. ૨-૪-૦. અમૃતાર્ધકિં : સામાન્યતર કતા રવામી કૃષ્ણાનંદ પ્ર : રવ. શ્રી અંબાલાલ પ્રભુદાસના સ્મરણથી જગતબહેન, રાત્રીપીપળા કિં. ૦-૨-૦. સંસ્કાર પૈથી સા. ૧, ૨, ૩ : સંતબાલ, મહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર, માણેદેવક, અમદાવાદ દરેક ભાગની કિં. ૦-૪-૦ સુવર્ણ રત્નમાલિકા : સંચાદક. હેમરાજ હાનજીયાવડા, તિનુગરા -૬૨૭. કેળવણીની પગદંડી : લે. નાનામાઈ બદ્ર, પ્ર : ભારતી સાહિત્ય સંઘ કિ. ૩-૮-૦. સોચાં સંતાન : લે. શિવલાલ એસલપુરા પ્ર : વિકાસ સાહિત્ય મંદિર કિં. ૦-૬-૦. સોરઠી વિભૂતિએ : લે. મનુભાઈ જોધાણી પ્ર : ગુજર મં. સાહિત્ય કિં. ૨-૪-૦. યશવંત

સંધની તમામ પ્રાંતિક રાજાઓને તે મોકલવામાં આવે છે. તેમાં હજમત દર માગે મંદિરપ્રેરેશનો વિભાગ દોષ છે. અરુપસ્યતાના દિક્ષા તરીકે મરાઠ્ઠર યથેલા દશિણ હિંદના પ્રદેશો—જેવા કે તામિલનાડ, મલબાર—માં મંદિરો ખૂલ્યાં હોવાના સમાચારો, તેમાં દોષ છે. તેમાં લખે છે કે, તામિલનાડમાં “પ્રખ્યાત મીનાક્ષીનું મંદિર હરિજનો માટે ખૂલ્યું” મુકાનું તેણે જ એક બીજું મંદિર વિરુધે દુર ગામે સુખદાક્ષિયા મંદિર છે. આ રમણે ગઈ તા. ૧૪મી નવેમ્બર, મદ્રાસ સરકારના કેળવણી ખાતાના પ્રધાન અધિવાસ વિગમ મૈટિયાર, માટ હરિજન પ્રધાન શ્રી મુનિસ્વામી પિલ્લે તથા અન્ય લોકો વાળતે ગાળતે હરિજનો સાથે ગયા, અને દેવની પૂજા કરી”

ગુજરાતમાં હાકોરજીનું પ્રખ્યાત મંદિર હિંદુઓનું મોટું તીર્થધામ ગણાય છે. ગુજરાતના હરિજનો પણ આ મંદિરના બક્ષ છે; અને અનેક અંતરાયો વેગીને પણ શ્રી રણછોડરાયજીનાં દૂતો દર્શન કરીને તેઓ સંતોષ માને છે. શ્રી. રણછોડરાયજીના મંદિરના વ્યવસ્થા, પ્રિયી કાઠ-નિસલના એક સુમાદાની રૂએ પાંચ સંઘોની બેઠેલી એક સમિતિને સોંપવામાં આવેલી છે. ગુજરાતનો મંદિર જનરો હિંદુસમાજ આ તીર્થધામ હરિજનો માટે ખુલ્લું મુકાય એવી જહેરાત કરે તો મંદિરની વ્યવસ્થાપક સમિતિને જરૂર આ દિશામાં વિચાર કરવો પડે. ગુજરાતનાં યુવકો-ડોળો, સેવાસમાજો, અને આવી બીજી સંસ્થાઓ આ પ્રશ્ન હાથમાં લઈ શકે અને ગાંધે ચામ વસતા હિંદુઓને વરુસ્થિતિ સમજાવી, તેમની અનુમતિ મેળવીને ગુજરાત હરિજન સેવકસંઘને તે મોકલી આપશે. તો આ દિશામાં ધકતી તળવીજ થશે.

પરીક્ષિતલાલ મજાસુદાર

સ્વીકાર

પંડ્યાનાં ખાળ નાટકો : પ્ર : ઉપર પ્રમાણે કિં. ૨-૮-૦. શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝ : લે. ગુજવંતરાય આચાર્ય પ્ર : ઉપર પ્રમાણે કિં. ૨-૮-૦. ઝાંડી-રાણી જિંદગી : લે. જ્વલિખળુ પ્ર : ઉપર પ્રમાણે કિં. ૨-૮-૦. પુશિવી વજ્રલ : લે. ક. સા. મુનશી પ્ર : ઉપર પ્રમાણે કિં. ૨-૮-૦. આપણું બાંધવ રાજ્ઞી : લે. જ્વલિખળુ આપાનેરિયા પ્ર : ભારતી સાહિત્ય સંઘ કિં. ૩-૦-૦. શ્રી કાન્ત રોષ-પત્ર : લે. મનુભાઈ શુક્લ પ્ર : આર. આર. રોડની કંપની કિં. ૩-૮-૦. વળામણ : લે. પનાલાલ પટેલ પ્ર : ઉપર પ્રમાણે કિં. ૨-૦-૦. બદ્રા : લે. નાથાલાલ દને પ્ર : ઉપર પ્રમાણે કિં. ૩-૮-૦. નાનયોગી ચંદ્રભાઈ : સંપા. રેકુંડલાલ શ્રીષ્ઠરાય હાકોર પ્ર : રામકૃષ્ણ સેવા સમિતિ કિં. ૩-૦-૦. રવરાજ શિક્ષણ : લે. શીમતી સોદિયા વાલિયા, અમુ : ચંદ્રકંઠર શુક્લ પ્ર : હમારા હિન્દોસ્તાં કિં. ૧-૦-૦.

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૩ વ્હુ

ઈ. સ. ૧૯૪૧-૨

વાર્ષિક અનુક્રમણિકા

૧. લેખસૂચિ

અસરજ્ઞાન ઉપરાંતની કેળવણી	વિકુલદાસ મોહરી	૨૨૧	પ્રદાનો પોગમ	કિં ૫૦ મહાફવાળા	૩૪૫
આત્મના શિક્ષકો અને શિક્ષણપદ્ધતિઓ.			બોવાયેલો માલ		૧૦ ૨૩૨
	૧૦ માં શાલ	૧૩૫	મામડાંતા શંધા		વિં ૧૧૧
આ નજી છે ?	૫૦	૭૦, ૧૦૯	મામડાંની હાઈરેકલનો પ્રશ્ન	સાંજુપ્રસાદ કૃ. બદે	૨૨૨
આપણું શરીર	૫૦ ૨૬, ૭૩, ૧૪૬, ૧૭૩, ૨૩૩,		મામડાંનું ઉપાન	ગાંધીજી	૪૧
	૨૬૯, ૩૦૮, ૩૪૬, ૩૬૩		ગાંધીજીના જીવનનો સંદેશ	કિશોરલાલ મશરવાળા	૧
આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ ને રાષ્ટ્રીય સંસ્કારો			ગાંધીજીનો રચનાત્મક કાર્યક્રમ	બાહુ પારેખ	૫૫
	મગનભાઈ દેસાઈ	૩૬૫	ગીતાદેહીનું મંદિર !	કિશોરલાલ	૫૦ મશરવાળા ૧૨૬
બાપદે લીધો		કિં ૫૦ ૫૦ ૨૧૭	શુરુદેવનો આદેશ	જી ૦ રામચંદ્રન	૧૦૬
એક કૃત સમસ્યા	ગાંધીજી	૪	શુ ૦ ૫૦ સોનું વાર્ષિક વ્યાખ્યાન		૫૦ ૬૦
એક ગદ્યલેખ	"	૮૬	શુ ૦ ૫૦ સોનું ઉચ્ચ અભ્યાસ અને		
એક યુવકના વેવલા મનોરમ	મગનભાઈ દેસાઈ	૩૬૪	સંશોધન વિભાગ		ગો ૦ ૫૩
એક વિદ્યાર્થીની મૃત્યુવશ	"	૩૪૨	ગુજરાત વિદ્યાપીઠનું વાર્ષિક નિવેદન		૨૨૩
એની એ ન બસા		૫૦ ૨૬૧	આગપુરવઠાકાલે માટે સાહિત્ય	પાંડુરંગ દેશપાંડે	૧૦૦
કર્મચોગનું સામાજિક ભાષ્ય	મગનભાઈ દેસાઈ	૨૪૩	ગ્રીષ્મ પ્રવૃત્તિનાં કેલેન્ડર બનાવો		૫૦ ૩૮૦
કલકત્તાની કાળી કોટડી		ગો ૦ ૧૩	ધર-માળી	નારાયણદાસ સલાચિયા	૪૩૦
કવિ નિમ્ફુજાનંદ સ્વામી		કિં ૫૦ ૫૦ ૨૮૭	ધરમાં ભાળકાની કેળવણી	દિલ્લુશ બ. દિવાનજી	૫૦
કવિવરનું વિશ્વભારતી	નાથાલાલ દલે	૬૬	ઘોષાનો ખોરાક	નારાયણદાસ સલાચિયા	(૧) ૧૮૦, (૨) ૨૩૧, (૩) ૨૬૩
કાલમરત રૂઢિની શિરઝેરી		૫૦ ૧૭૬	છાત્ર અને હાલિદાનાલય	મગનભાઈ દેસાઈ	૪૦૭
કાંતજીની કમાળી ગણવાની રીત		વિં ૧૭૫	જીવનનું ધ્યેય શું ?		કેદારનાથ ૩૨૬
કોટડોમાં આગિપાહારના પ્રદાર			જ્ઞાનવજ્ઞાના અધ્યયન		મગનભાઈ દેસાઈ ૨૮૪
	મહાદેવપ્રસાદ દરિલાલ દેસાઈ	૩૨	કોલ્ડન પ્લેન અસફળ નથી		હરજીવન સોમિયા ૨૧૮
કેનું વિચિત્ર !		વિં ૭૧	તુકારામની વાણી		કિં ૫૦ મહાફવાળા ૬, ૧૨૭, ૨૦૩, ૨૪૨, ૨૮૬, ૩૨૫
કેળવણીનું દર્શન	કિશોરલાલ ૫૦ મશરવાળા	૪૦૧			
ખાદીની બેગિશ		વિં ૨૩૫			

ધામણામાં અભ્યાસગૃહ બબલભાઈ મહેતા ૪૧૪
 હાઈ કેમ ન પીવે ? દેવ વાં ૧૦ (૧) ૧૦૮, (૨) ૧૫૦,
 (૩) ૧૬૦, (૪) ૨૧૮, (૫) ૩૧૨, (૬) ૪૨૬
 દેશભક્ત અધ્યાપક સ્વામીનારાયણ દેસાઈ વાલજી ગોપિંદજી ૩૩૬
 ધર્મનાં બાહ્યચિહ્નોની મહત્તા ને મર્યાદા ૨૫૦ ચિત્રનલાલ વેધ્યુવ ૨૨૬
 ધર્મનું નવનિર્માણ કિં ૬૦ મરાઠવાળા ૩૬૧
 નર થતું કે નારાયણ ? ૪૨૮
 નરસિંહ મહેતા કૃત સુદામા ચરિત મં ૩૮૭
 'નારીની સાધના' નગીનનાસ પારેખ ૩૬૬
 નિરક્ષરતા ક્યારે નાખદ થશે ? વિઠ્ઠલનાસ કોઠારી ૧૪૫
 ન્યાયમૂર્તિ રાનડે પાંડુરંગ દેસાપાંડે (૧) ૧૭૦,
 (૨) ૨૦૬, (૩) ૨૧૧, (૪) ૩૦૨, (૫) ૩૩૪, (૬) ૩૭૧
 પદાર્થવિજ્ઞાનની ગુજરાતી પરિભાષા ૧૦૪, ૧૩૩
 પીઠનું પાટિયું જુગતરામ દવે ૬૨
 પ્રત્યક્ષ સેવાનો આનંદ ૩૨૧
 પ્રાથમિક શિક્ષકમંડળ માટે કામકામ
 ઝીણુભાઈ દેસાઈ (૧) ૩૩૭, (૨) ૪૨૦
 પ્રૌદક્ષીની મત આપવાની પદ્ધતિ મં ૩૮૬
 મહરી બિં ગાય ચો ૬૦ ગાંધી ૫૫
 મદરિકાશ્રમનો પ્રવાસ 'ઓદ્ય' ૮૭
 મંથાળાની દશા (૧) ૧૭૫૭-૭૨ ૨૫. રમેશચંદ્ર દત્ત ૬૨, ૬૬;
 (૨) ૧૭૭૨-૬૩ ૧૮૫
 બાળજીવનનાં મંથનોનું શિક્ષણકાર્ય
 દિલપુરા બ. દીવાનજી ૨૦૧
 બિન-ઓલ્ડરી પીન્લર્થ જુગતરામ દવે ૨૪૮
 ભુદ્ધિ શી રીતે ખાલે ? કિશોરલાલ ધં મરાઠવાળા (૧) ૧૨૩
 (૨) ૧૬૧, (૩) ૨૦૪, (૪) ૨૪૧
 બગવાનની બાપા કિં ૬૦ મં ૩૦૬
 'બહેલા'ના વહેમો દિલપુરા દીવાનજી ૩૨૦૬
 ભર્તૃહરિની વિખ્યાત કાદા કાલેલકર ૧૮
 ભલામણ પર ભલામણ ! વિઠ્ઠલનાસ કોઠારી ૨૧૬
 ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રનો દેહ ઇલિહાસ
 હરિહર ભટ્ટ (૧) ૧૭૮, (૨) ૨૧૫, (૩) ૨૬૫,
 (૪) ૨૯૪, (૫) ૩૪૩, (૬) ૩૮૪, (૭) ૪૨૨
 બિશુ અખડાનદજી ચો ૧૬૬
 ભૂતકાળના પ્રયોગો આ. કૃપાલાની ૨૦૬, ૪૧૫
 મચ્છર અને મહેરિયા નારાયણનાસ સલાચિયા ૧૬૨
 મહેરિયાનો મચ્છર ૧૪૮

'મારા પુત્રની કેળવણી' અનુ. ઈશ્વર પેટલકર ૧૩૬
 મારે મન જિસસ એકથે — ગાંધીજી ૧૨૧
 મુક્ત અને ખાલી વિં ૨૬૭
 મુવકોની ઔષ્ધપ્રવૃત્તિ મગનભાઈ દેસાઈ ૩૩૧
 મુવાનનું કાર્ય સામ મી. નેક્સાતપાન ૨૭.
 રચનાકાર્ય — ૧ કિશોરલાલ ધં મરાઠવાળા ૪૨૪
 રસાયણવિદ્યાની ગુજરાતી પરિભાષા ૩૦૭, ૩૫૧, ૪૨૭
 રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિનું મહાધામ 'પ્રવાસી' ૧૨૮
 રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના આદ્ય અધ્યાપક કાદા કાલેલકર ૨
 રેડિયાની તાકાત ચો ૬૦ ગાંધી ૧
 લિપિઓનો પ્રશ્ન કિશોરલાલ ધં મરાઠવાળા ૨૮૧
 વર્ધા કેળવણીનો પ્રયોગ — ધામણા
 નરહરિભાઈ ખરીખ ૪૧૧
 વર્ધા ચોળનાની રત્નગાદ આ. કૃપાલાની ૭
 વર્ધા ચોળનામાં સમાયેલા મુદ્દાઓ ૪૮
 વલ્લભ વિદ્યાલયના પ્રવાસો ચિવાભાઈ ચો ૫૮૬ ૨૫
 વહેવારુ ખગોળ હરિહર ભટ્ટ (૨૪) ૨૨, (૨૫) ૬૬,
 (૨૬) ૧૦૩, (૨૭) ૧૪૧
 વિદ્યાર્થીઓની આમરોવા છાવણીઓ જુગતરામ દવે ૩૬૨
 વિદ્યાર્થીઓ માટે રચનાત્મક કાર્યક્રમ ગાંધીજી ૧૨૪
 વિશ્વની ભૌતિક રચના મગનભાઈ દેસાઈ ૧૦
 વિશ્વની રાસાયણિક રચના — ૧ ૧૯૩
 વીજળીની પરિભાષા ૨૬
 વ્યાસનું અરણ્યદુહન મં ૪૦ બાવલત ૧૬૨
 શબ્દોના વંશ અં બેચરાસ દોશી ૧૮, ૩૪૬
 શાળાઓમાં હરિભા પ્રવેશ મગનભાઈ દેસાઈ ૪૬
 'શાળાના રસોખાસના' 'એક શિક્ષક' ૨૫૮
 શિક્ષક અને સહાધ્યુભૂતિ
 વિજયશંકર પ્રાણશંકર મહેતા ૨૩
 શિક્ષણ-સંક્રિનું દેવાણું ? મગનભાઈ દેસાઈ ૫
 સફળ લોકશાહીની ચરતો હેમિલ્ટન ફીઈક ૧૪૩
 સંસ્કૃતિની પ્રવૃત્તિ અને પાવાની કેળવણી
 આં કૃપાલાની ૯૩
 સાચેજવાવાદ કિશોરલાલ ધં મરાઠવાળા ૪૩
 સાવ બહાઈ ગયો ! વિં ૩૧
 સોળ વરસનું સરવેયું - વિઠ્ઠલનાસ કોઠારી ૨૦૪
 સ્થાનિક સ્વરાજ મં ૩૬૨
 સ્વાધ્યાય મં ૨૫૬
 છાઈસ્કેલો માટે ગુજરાતીનું ધોરણ ૪૧૦
 કિંદના દાદા જુગતરામ દવે ૧૭૪

૨. નવું વાચન - પુસ્તકસૂચિ

ઈશ્વરનું ખૂન	જાં ૨૭૩	રણાજીવન	મં ૩૫૪
ઈશ્વરનો ઇન્કાર	„ ૪૩૫	રજુમલ્લહ અને તેનો સમય	„ ૩૨૬
કપવાસ કેમ અને ક્યાં ?	„ ૭૪	રમતોના નિયમો	છાં ૫૦ ૧૧૬
કર્ણી સાહિત્ય સંમેલનનો અહેવાલ		‘રાધુશાયા’	મં ૩૧૪
અને નિબંધ સંગ્રહ	મં ૩૧૩	વિજેતા	જાં. ગાં. ૩૫૬
કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર	પાં ૪૩૩	વિવેચના	અભ્યાસી ૧૧૩
કાઠિયાવાડના ધર્મવેદ	જાં ૩૫૬	વિશ્વદર્શન	મં ૩૧૪
કિશોર રામાયણ	„ ૨૭૬	વીળવીની દુનિયા	જાં. ગાં. ૭૪
કુમકુમ	ચૂં ૪૩૭	વીરપૂત	‘અભ્યાસી’ ૪૩૪
ગંગાનાં નીર	જાં ૩૧૬	ચારીરચનાનું રહસ્ય	મં ૩૫
ગાંધીજી	‘એક વાચક’ ૧૧૭	રોડ લા. દ. દોલેનું ઇમાસિક	„ ૧૫૩
ચા-પર	રાં સો ૩૧૫	શ્રી હેમ સારસ્વત સત્ર પાઠશાળા	
જનપદ	મં ૭૫	— અહેવાલ અને નિબંધસંગ્રહ	‘અભ્યાસી’ ૨૭૨
જિન્દગીનો આનંદ	જાં ૩૧૬	સંપ્રત ગીતા	ગ્રાં ૨૩૬
જીવનનું રંગ	પાં ૩૬	સુધે આધ્યાત્મ	છાં ૫૦ ૩૧૫
જીવવિજ્ઞાન	જાં ૩૧૭	સાદી રમતો અને રમતસંચાલન	„ ૧૧૬
ત્રણ પગલાં	જાં ૧૨૮	સાર્વજનિક	મં ૧૫૩
ત્રિસેટા	ચૂં ૭૩	સાહિત્યવિમર્શ	ગ્રાં ૧૬૪
દેશદેશાવરમાં	રાં. ગાં. ૨૭૨	સુવર્ણ	ચૂં ૩૫૨
નાનકી વાતો	મં ૭૪	સોની વાતો	મં ૭૬
પતંગીતા	ગ્રાં ૨૩૬	સ્વરામચરામ	કાકા કાલેશ્વર ૪૩૩
પરિપક્વપ્રયોગનાં ભાષણો	મં ૩૧૪	સ્વામી રામસીંધ	મં ૩૬૬
પૃથ્વીનો પહેલો પુત્ર	જાં ૧૫૫	હાર્યવિભાગ	રાં સો ૨૩૭
બાળકોના વિવેકાનંદ	મં ૩૧૫	હિમાલય સ્વરૂપ અને બીજાં નાટકો	પાં ૧૧૭
ભારતદર્શન	„ ૭૧	હિંદુનાં બાળી બંધારણ	ચૂં ૧૫૯
મહાભારત	„ ૩૫૬	હૃદય વિશ્લેષ	રાં સો ૩૬૮
મોતીબાઈ અમીન - જીવન અને કાર્ય	„ ૩૬૬		

૩. માસિક વિવેચન

‘(મંની મેષિ સિવાયની જે છે તેમના લેખકની જ સંજ્ઞા બતાવી છે, એટલે સજ્ઞાગતની મેષિ મંની સમજવી.)’			
‘અભ્યાસ’ પ્રત્યયનો લપ્સોગ	૭૭	કૃતરાં બિલાડોને દેહાંતદંડ	૧૨૯
‘અસ્મિતા’ અને ‘પ્રગતિ	૪૩૮	અષ્ટ બેટું જ વાપરો	૩૫૮
આં એન એમ શાહને વિનંતી	૨૩૬	ખાદી દ્વારા શિક્ષણ અને સેવા	૩૮
‘આજના શિક્ષકો અને શિક્ષણપદ્ધતિઓ’	૧૯૯	ગીતાની પાષાણ પ્રતિમા	૧૫૮
આંખને કળાની મળી	૧૫૭	સું વં સોના દેવાલમાં સુધારો	૩૫૩
‘આંતરરાષ્ટ્રીય’ એટલે યુરોપીય નહિ	૩૫૬	ચૂંસત વિનય મંદિર	૩૬૦
‘એક ખુલાસો’	૩૫૯	ગ્રામપુસ્તકાલયો માટે સરકારી યોગ્યતા	૮૦
એક સુવાન સાક્ષર બચા	૪૪૦	ગ્રીષ્મ વર્ષના સંચાલકોને	૩૨૦
એક વિચારવા જેવી વાત	૭૬	બલુવા જેવા ચુકાદો	૧૫૭
એ તો બહાનું લાગે છે	૩૮	જીવનને વફાદાર શિક્ષણ	૪૦
અભ્યાસ અને અભ્યાસ	૪૩૮	તકલી અને આરોગ્યલેખ	૩૬
	૭૯	તે સુધરવી પટે	૩૫૭

ત્યારે શું કરવું ?	૩૧૯	રાષ્ટ્ર અને નિષ્કામતા	૧૨૦
ધર્મશુરોમાં મતભેદ	૮૦	રાષ્ટ્રભાષાપ્રેમીઓને	૩૨૦
પદવીદાન-આયોગ	૧૬૦	‘લેક્ચર’ના પ્રયોગ મંદુર	૪૪૦
પરચો આપ્યો	૨૭૭	વિદ્યાર્થીનું નવું દ્રષ્ટ ‘ફ’	૩૧૬
પરસેવાની કેળવણી	૩૧૭	વિદ્યાર્થીઓનું રાજકારણ	૧૫૬
પરીક્ષાપદ્ધતિ પર ચર્ચા	૩૧૮	વિદ્યાવતમાં એ નં મોક્ષણ	૩૧૮
પંચકોમી ક્રિકેટ	૧૧૮	સાચીચલક કે પૂર્વચલ ?	૧૧૮
પૂર્વ પશ્ચિમની એકતા	૨૭૬	શિક્ષણ અને સુદ્ધ	૨૭૭
પ્રગતિશીલ હો તો —	૪૦૦	શિક્ષણ અને સેવા	૭૭
પ્રધાન પ્રધાનમાં ફેર	કિં ૪૦ ૪૦ ૨૪૦	શિક્ષણને લોગે ?	૩૬૬
‘પ્રસરણીય’ અને ‘સંકોચનીય’ ન ચાલે	૧૬૦	શિક્ષણનો ધીકતો ધંધો	૩૬૬
માત્રિકા હિંદુસ્તાની-પ્રચારનું માધ્યમ	૨૮૦	શું નથી ભેટવું ?	૨૭૭
પ્રોપેગેન્ડાની કળા	૨૦૦	શેઠ શ્રી જમનાલાલજી	૨૩૮
બે સેવકો ગયા	૨૦૦	શેરસાહની ખાનદાની	૪૩૬
બહાર-શુભરાત્રી બાળકોની કેળવણી	૧૧૬	સરકારને ‘કોની નિંતા છે ?	૧૬૬
માર મીમાંસા	૩૩૮	સાચું આંતરરાષ્ટ્રીય	૩૫૬
મિં ૨મોલનો પુરાવો	૩૬	સામ્રાજ્યની આંતરરાષ્ટ્રીય આદર્શિ	૨૮૦
સુદ્ધ અને રમતોના જલસા	૨૭૮	સાહિત્ય સંમેલન (૧૪મું)	૭૭
સુદ્ધ સામે જીવનનું સુદ્ધ	૨૭૮	સુધારો	૨૪૦, ૩૫૬
યોગ્ય પક્ષકોની	૪૪૦	૨૪૦ અંબાલાલ જી. નની	૩૧૭
શ્રીનંદનામનું સાહિત્ય	૮૦	૨૪૦ મણિલાલ ઇન્કારામ દેસાઈ	૪૦૦
શશિયાને કહાપણ આનંદ	૭૮	હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભા	૩૬૬
રાજકારણ અને સાપુતો	૧૫૮	હેવાલ રાખવાની આન્યાધી રીત	૩૫૭
રાજ અને મંદુર	૪૩૬		

૪. છેલ્લું પૂઠું

શુભરાત્રી સુનિવર્તિની	૮ મા અંકનું	વેપારીની આખર સામાં છે ?	૧૨ મા અંકનું
નાગરિક એટલે દ્રષ્ટી	૫ મા	સંસ્કૃતિનું ધડતર	૧ હા
ભારતનું ભાવિ	૯ મા	સાહિત્યકેમ માટે કાર્યક્રમ	૨ જા
ચંત્રસુદ્ધ વિ. હૃદયવિકાસ	૬ હા	સાહિત્યકેમ માટે સોનાનું ચલણ	૧૦ મા
વર્તમાન વિદ્યાર્થી-જગતનો અભાવ	૪ થા	સાંચાકામ વિગે માનવ સ્વાર્થ	૭ મા
વિજ્ઞાનમાં વાદ અને હરીકત	૩ જા		

૫. લેખકસૂચિ

‘અભ્યાસી’ — વિવેચના ૧૧૩; વીરપૂજ ૪૩૪; શ્રી હેમ	કિં ૪૦ ૪૦ — ભિષગો લીધો ૨૧૭; કનિ નિષ્કુળાનંદ
સારસ્વત સત્ર, ચાટણ — અહેવાલ અને નિબંધ-	સ્વામી રત્નજી પ્રધાન પ્રધાનમાં ફેર ૨૪૦; ભગવાનની
સંજ્ઞા ૨૭૨	ભાષા ૩૦૯
‘એક વાચક’ — વાંધીજી ૧૧૭	કૃપાલાની આ — ભૂતકાળના અનુભવો — ૨ ૪૧૫;
‘એક શિક્ષક’ — ‘સાળામાં રસોપાસના ૨૫૮	ભૂતકાળના પ્રયોગો ૨૦૬; વર્ધા જોગનામાં સમાયેલા
‘અભિવ્યક્તિ’ — બદરિકાશ્રમનો પ્રવાસ ૮૭	મુદ્રાઓ ૪૮; સંસ્કૃતિની પ્રગતિ અને પાયાની
કાકા કાલેલકર — ભગ્નહરિની વિભતિ ૮૧; રાષ્ટ્રીય	કેળવણી ૬૩
શિક્ષણના આશ અધ્યાપક ૨; રવરાજશાસ્ત્રી ૪૩૩	કેદારનાથ — જીવનનું ધ્યેય શું ? ૩૨૬

- ખીલે ? (૧) ૧૨૩, (૨) ૧૬૧, (૩) ૨૦૪, (૪) ૨૪૧; વિન્—કાંતલુની કમાળી ગણવાની રીત ૧૭૫; શું વિચિત્ર !
 રચનાકાર્ય—૧ ૪૨૪; સિપિઓનો પ્રશ્ન ૨૮૧; જી; ખાદીની બ્રમિદા ૨૩૫; ગામડાંતા ધંધા ૧૧૨;
 સાપેક્ષતાવાદ ૪૩, યુદ્ધ અને ખાદી ૨૬૭; સાવ બદલાઈ ગયો ૩૧
 મહામાય, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ—ગુજરાત વિદ્યાપીઠનું વૈષ્ણવ, ૨૫૦ ચિમનલાલ—ધર્મનાં ખાસ ચિહ્નોની
 વાર્ષિક નિવેદન ૨૨૩ મહત્તા ને મર્યાદા ૨૨૬
 મહેતા, બળલાભાઈ—થામણમાં અન્યાસગૃહ ૪૧૪ શાહ, નં ૩૧૦—ગાજના શિક્ષકો અને શિક્ષણપદ્ધતિઓ
 મહેતા, વિજયરાવેશ્વર પ્રાણરાવેશ્વર—શિક્ષક અને સંદાનુ- ૧૩૫ શાં ૩૧૦ દેશ દેશાવરમાં ૨૭૪
 ભૂતિ ૨૩ સવારિયા, નારાયણદાસ—ધર-માખી ૪૩૦; ચોખાનો
 સમયદન, ૭૦—ગુરુદેવનો આદેશ ૧૦૬ ખોરાક (૧) ૧૮૦, (૨) ૨૩૧, (૩) ૨૬૩; મચ્છર
 સ૦ સ૦—ચા-ધર ૩૧૫; હારથવિલાસ ૨૩૭; હૃદય અને મલેરિયા ૧૬૨; મલેરિયાનો મચ્છર ૧૪૮
 વિભતિ ૩૬૮ સોમૈયા, હરજીવન—ડોલન પ્લેન અસફળ નથી ૨૧૮

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૪ થુ

ઈ. સ. ૧૯૪૫

વાર્ષિક વિષયાનુક્રમણિકા

૧. લેખસૂચિ

અક્ષરજ્ઞાન વિ. વ્યક્તિવિકાસ	પ્ર. ઈ. કલાઈ ૧૩૨	જામડાંમાં જતા વિદ્યાર્થીઓને	બળલાભાઈ મહેતા	૫૪
અ. ભા. હિંદુસ્તાની પ્રચાર		ગંધીવાદ શીખવાની નવી રીત	કિં ધં મરાઠવાળા,	
સંમેલન, — વર્ષા	ગાંધીજી ૪૬	નાદરિભાઈ પરીખ, ખારેલાલજી,	સ્વામી આનંદ	૭૬
અક્ષરસો સત્તાવનના બીતરમાં	વિં મં ૦ બદ ૧૮૨	ગુજરાતના સરદાર	મોરારજી દેસાઈ	૨૧૭
આપાતોઃ ધર્મજિજ્ઞાસા	કિં ધં મરાઠવાળા ૧૯૬	ગુજરાતમાં હિંદુસ્તાનીનું પ્રચાર કામ	મોં ૬૦ ગાંધી	૨
અમાનું પ્રદર્શન	લાભરાઈ ૨૨ વ્યાસ ૨૨૬	ધરમાખી	નારાયણ સલારિયા	૧૯
અંગ્રેજ દોહરાદીની આગેદૂર	મગનભાઈ દેસાઈ ૧૭૪	ગોડો અને ગોવાળિયા	છાંદુભાઈ સુધાર	૨૩૨
આકાશી મંદરણ	છાંદુભાઈ સુધાર ૨૭૬	ચાંદની રોલ	કાકા કાલેલકર	૨૩૦
આદિવાસીઓમાં શિક્ષણની યોજના		ચોખાસાનું આકાર	છાંદુભાઈ સુધાર	૧૫૭
ડાહ્યાભાઈ જી. નાયક ૧૬૦		લોટણી રિયર જી	મગનભાઈ દેસાઈ	૮૫
આપણા ઉત્તિહાસનું જીવેખાણું મધ્યમિડુ		ડોં મોન્ટેસોરીનું આદિ પ્રવચન	ડોં મોન્ટેસોરી	૯
વિં મં ૦ બદ ૧૩		તાલીમી છાવણીઓ	કિં ધં મં ૨૨૦	
આપણે ક્યાં જાએ ? કેમ જાએ ?	વિકૃત્તવાસ કોઠારી ૧૦૯	ત્રણ પુનર્જન્મો	મગનભાઈ દેસાઈ	૧૭૫
આર્થિક વિકાસની યોજનાઓ	વિકૃત્તવાસ કોઠારી ૪૧, ૫૭	નવા અર્થમાં “સ્થાનિક સ્વરાજ્ય”	જીગતરામ દવે	૨૨૭
આંખની ઉત્ક્રાંતિ	બંસીલાલ ગાંધી ૧૧૧	નિર્મિત ન લખાવો !!	એક વાલી	૨૦૪
ઉત્તિહાસનો અભ્યાસ	વિજયપંથકર મં. બદ ૮૭	‘પારસિતાન’ વિષે નાણુવા જેવું	વિકૃત્તવાસ કોઠારી	૨૦૭
ઉત્તિહાસ શિક્ષક સંમેલન	ગીણાભાઈ દેસાઈ ૧૧	પુનર્જન્મ હરિઃ કિં	મગનભાઈ દેસાઈ	૧
ઉચ્ચ અભ્યાસ અને માનુશાષા	પાંડુરવ દેસાપંડે ૭૭	પુરાતત્ત્વ અને સ્વરાજ	એક વાચક	૨૦૫
‘જો’ અને ‘તે’	કિં ધં મં ૧૧૦	પ્રજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો સંબંધ તેઈએ સિતિમોહન સેન	૨૫૪	
એકાદશીની આત્મકથા	બંસીલાલ ગાંધી ૬૩	પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોને દરજ્જો મગનભાઈ દેસાઈ	૫૬	
એક પવિત્ર મૂક સેવકનું અવસાન	જીગતરામ દવે ૨૭૪	ફારી-જીત	મગનભાઈ દેસાઈ	૨૨૧
એક વિદ્યાર્થીની મનોદશા	મં ૭૪	જીવવાની	જીગતરામ દવે	૧૪૫
એક શિક્ષકવાળી શાળાઓ અને વિદ્યાર્થીસંખ્યા		જાણસૂચિમાં ડોહિયું	કાકાસાહેબ કાલેલકર	૭૫
ગીણાભાઈ દેસાઈ ૧૦૨		‘બુદ્ધિ’-વિકાસ એટલે ?	કિં ધં દીવાનજી	૧૯૮
એક સૂચક અધ્યયિન	મં ૧૮૬	જગતજીવીતા — એક સ્વાધ્યાય	ગોપાલદાસ પટેલ	૧૩૦, ૧૫૦, ૧૭૯
એમનું તેજ	કિં ધં મરાઠવાળા ૨૪૧	સ્વાસ્થ્ય ખગોળશાસ્ત્રનો દ્રંક		
કનુ અને કરાગિયો	બંસીલાલ ગાંધી ૨૦	ઉત્તિહાસ — ૮	હરિહર બદ	૧૧
કન્યા અથવા કુમારઆશ્રમ	જીગતરામ દવે ૧૬૬	ભૂતકાળના પ્રયોગોની નિષ્ફળતા	ગોપાલદાસ પટેલ	૬૧
કમાતી કેળવણી	કિં ધં મરાઠવાળા ૨૫	ભૂતકાળના પ્રયોગો — સોવિયેટ અખતરો	”	૧૪
કાકાસાહેબ કાલેલકર	મગનભાઈ દેસાઈ ૨૬૫	મથેરિયાની યોજના યરો ?	વિકૃત્તવાસ કોઠારી	૨૩૩
કાણે કોને વેર છે ?	વિં મં ૦ બદ ૧૨૮	મારાં લખાણ વાંચવાની ચાવી	મોં ૬૦ ગાંધી	૧૨૧
કેમિસ અને રાખૂઆપા	મગનભાઈ દેસાઈ ૨૪૪	મારી જંખના	વિનોબા બાવે	૨૦૦
કાંતિકાર તપસ્વિની શ્રી. નાની ખડેન		મેષપી મારત્ય	છાંદુભાઈ સુધાર	૨૫૬
ગંગાદે	મયોત્તના શુક્લ ૧૨૭	મોંયંતું શીખસિક્ષણ	જીગતરામ દવે	૨૪૮
કાન્તિના પાયા	કિં ધં મરાઠવાળા ૨૨૨, ૨૭૦			
ખાદીકામની સરકાર સામે ફરિયાદ	વિં ૧૪૬			
અણપતિનું સ્વરૂપ	રવિરાઈકર વ્યાસ ૨૨૮			

યુક્તોત્તર કેળવણીની સારાનંદ યોજના

વિકલદાસ કોઠારી ૧૧૨

રચનાકાર્ય

કિં ૫૦ મસાવાળા (૨)૬, (૩)૩૮

સાંખ્યિકતા માટે નવ નિયમો

દેવદાસ શિક્ષક ૧૪

રાષ્ટ્રભાષા વિષે વિચાર

મો ૦ કં ગાંધી ૯૭

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંસ્થાઓ

પાછી કામે ચરે છે

મં ૨૪૬

વર્ણવ્યવસ્થા ઉપર

શ્રી. કિશોરલાલભાઈની નોંધ

કિં ૫૦ મસાવાળા ૧૨૨

વર્ધા કેળવણીનાં આશાચિન્તો

દિલપુરા હીવાનજી ૨૬

વિકસતી આદિસા

મહાદેવ દેસાઈ ૪

વિદ્યાર્થીકેન્દ્ર એક ૨૧૧

દિલપુરા હીવાનજી ૧૭૨

વિદ્યાર્થીઓ અને આત્મશુદ્ધિ

મગનભાઈ દેસાઈ ૧૦૦

વિદ્યાર્થીઓમાં કરવાનું

મો ૦ ૬૦ ગાંધી ૧૭

વિનંતી

અવલુષ્ટ દેસાઈ ૧૮૬

વિશેષ ટીકાની જરૂર નથી

પરીક્ષિતલાલ મજમુદાર ૧૯

વીસમા શ્રેણીનાં એકમ અને

ઉપનું અવન

વિકલદાસ કોઠારી ૮૩

વ્યાસભૂષણ

મં ૧૩૪

શબ્દોના વંશ

અં ૦ મેચરદાસ દેસાઈ ૮૦, ૧૧૪, ૨૫૮

સામુદાયિક આકાર

ગોટલાઈ સુધાર ૧૪૫

સામિયા અને બેક

" ૨૧૦

સાજાઓ અને ઉત્સવ

નગીનદાસ પારેખ ૩૫

સાજામાં ઇતર પ્રવૃત્તિ

અંગે એક સાવચેતી અંબારીદર ન પંચા ૨૩૧

શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થી મંડળો

મગનભાઈ દેસાઈ ૭૭

શિક્ષકોના પગાર અને તાલીમ

નં ૮

શિક્ષકોની સુધારણા

સ્વં ઉચ્ચશાલ વ્યાસ ૧૦૪

શિક્ષણગતના શિકારીઓ

કાકાસાહેબ કાલેલકર ૯૯

શિક્ષણની સોદાગરી

મગનભાઈ દેસાઈ ૧૨૩

શિક્ષણમાં અનારથા — એક

ગોપાળદાસ પટેલ ૧૦૫

બીજા સંવાદ

ગોપાળદાસ પટેલ ૧૦૫

૨. નવું વાચન

[ને પૃષ્ઠની સામે 'જ' લખ્યો હોય તે પૃષ્ઠની સામે 'પૂઠું' જણે.]

અભિધર્મ

મો ૧૩૯

અમારાં બા

મં ૯૧

અમારી ઇચ્છા શિક્ષણ

પાં ૦ ૧૧૬

અર્વાચીન દૃષ્ટિએ પ્રાચીન (પ્રાચીના)

અભ્યાસી ૧૫

અભ્યાસ આનંદશીલર મુવ રમારક અથ

અભ્યાસી ૧૪૦

આહાર અને ચોપણ

ગાંધીજી ૮૯

આગણનાં શબ્દમાર

મં ૯૧

ઉપમા

૧૦ સો ૨૩૬/૫

હિડતાં ભંગો

મં ૯૧

ભૂમી વાટે

" ૧૩૭

એક વર્ણમાત્ર્યું અવલોકન

મૂં ૨૨

કલાપી

મૂં ૨૧

કંઈ સોદામણાં

અં ૦ ગાં ૨૧૪

સમગ્ર આમરેવાની ગંગાની

ગાંધીજી ૨૬૮

સમગ્ર રચના

નરદસિંભાઈ પરીખ ૨૫૩

સવર્ણની નામોસરી

(૧) કોને વારે કોને ડામ ?

કાલાભાઈ નાયક ૨૫૭

(૨) હવે તો સમજે !

પરીક્ષિતલાલ મજમુદાર ૨૫૭

(૩) ભંગો ધર્મશાળાનું આત્મમુદ્ધત

મામા કંઈક ૨૫૭

સંસ્થાઓની શિરત

કિશોરલાલ મસાવાળા,

નરદસિ પરીખ ૯૭

સાધ્ય અને સાધન

સામ મી. નેકસાતપાન ૨૦૧

સારાનંદ યોજનાના કેટલાક

નોંધપાત્ર વિચારો

વિકલદાસ કોઠારી ૧૨૫

સારાનંદ યોજનાની

મહત્વની ભલામણો

" ૧૫૩

સુદર ચિત્ર

કાકાસાહેબ કાલેલકર ૨૦૩

સુવરને વર્તાણે સ્વરાજ

૧. ખાટી માટે સુવરનું ચલણ શું કામ ?

ગાંધીજી ૧૬૩

૨ ખૂટતી કડી

" ૧૬૪

સેવામામતું રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંમેલન

પાંદુરંગ દેસાઈ ૨૮

શ્રી સેવિકા તાક્ષીમચર્ગ, સાવરમતી

મં ૨૭૭

સ્વં ઉચ્ચશાલ વ્યાસની નોંધો

સ્વં ઉચ્ચશાલ વ્યાસ ૭૮

સ્વસ્થતા અને આત્મવિશ્વાસ

નં ૩૬

સ્વરાજ વિં શિક્ષણ ?

મગનભાઈ દેસાઈ ૪૦

સ્વં નરસિંહભાઈ ઉચ્ચશાલ પટેલ

" ૨૭૩

સ્વં શ્રી ત્રિવેદી સાહેબની અવનકથા સારુ

૮૮

સ્વં શ્રી મહાદેવ દેસાઈનું રમારક

૭૩

સ્વાધ્યાય

મગનભાઈ દેસાઈ ૯, ૮૨, ૧૧૩, ૧૩૬,

૧૬૨, ૧૭૩, ૨૨૫, ૨૫૧, ૨૭૫

ઉચ્ચશાલ વ્યાસ

કિં ૫૦ મસાવાળા ૨૫

હાપરમાલ

૬૦ બાં ૦ કાલેલકર ૧૭૦

હિંદુસ્તાની પ્રચારનો હેતુ અને નીતિ

મો ૦ કં ગાંધી ૩

હિંદુસ્તાની પ્રચાર સમાનો કરાવ

મં ૮

૨. નવું વાચન

[ને પૃષ્ઠની સામે 'જ' લખ્યો હોય તે પૃષ્ઠની સામે 'પૂઠું' જણે.]

અભિધર્મ

મો ૧૩૯

અમારાં બા

મં ૯૧

અમારી ઇચ્છા શિક્ષણ

પાં ૦ ૧૧૬

અર્વાચીન દૃષ્ટિએ પ્રાચીન (પ્રાચીના)

અભ્યાસી ૧૫

અભ્યાસ આનંદશીલર મુવ રમારક અથ

અભ્યાસી ૧૪૦

આહાર અને ચોપણ

ગાંધીજી ૮૯

આગણનાં શબ્દમાર

મં ૯૧

ઉપમા

૧૦ સો ૨૩૬/૫

હિડતાં ભંગો

મં ૯૧

ભૂમી વાટે

" ૧૩૭

એક વર્ણમાત્ર્યું અવલોકન

મૂં ૨૨

કલાપી

મૂં ૨૧

કંઈ સોદામણાં

અં ૦ ગાં ૨૧૪

કુમારદેવી

મં ૯૮

કોની બહેન ?

" ૨૬૪

એરામના ગુણદોષ

" ૨૮૧

અમનને ગોખે

અં ૦ ગાંધી ૬૨

ગાંધીજીના સમાગમમાં

પાં ૦ ૨૮૨

ગાંધીજીનો સરકાર સાથેનો

મં ૯૧

પત્રવહેવાર ૧૯૪૨-૪૪

" ૧૬૮/૫

ગીતાગીતરત્ન

મો ૦ કં ગાંધી ૧૭૭

ગુજરાત જ્ઞાનમાળા

વિં ૨૧૩

ગુજરાતજીની સંસ્કરણ

ડૉ. મણિલાલ દેસાઈ ૨૧૨

ગુજરાતના પંચમહાલ નિવસના ભવિ

વિં ૧૩૮

ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ

મૂં ૧૬૮

સુરુપસાદ	મં ૨૮૨	Masaryk's Path & Legacy	મં ૧૬૨
ધરની વાતો	વિં ૨૧૩	મેટ્રિક જર્નલ	„ ૨૮૨
પુવટ મોદ્યું	મં ૨૬૬	મોદાસામાંથી મળેલાં પ્રાચીન શિક્ષ અને	
પૃથવતાં પૃથ	‘અભ્યારી’ ૧૬૬	પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતામાં મોદાસા	„ ૯૦
ચાલુક્ય	મં ૨૮૪	સુવાનોની સંદેશ સંપાદના	મં ૧૬૨
ચોળાલા દાણી	ખં ૦ ગાં ૨૧૪	સુવાનોનો જોગ	„ ૬૬
જગતમાં જાણવા જેવું	મં ૨૮૨	ચોમ્પીયા	નં ૨૧
જનમદીપ	ચૂ ૨૪૦	રૂપરૂપનાં અંજાર	ખં ૦ ગાં ૨૧૪
જાદુઈ ચક્રો	મં ૧૪૧	તોમ અને વહેમ	„ ૨૧૩
જન ખજોળ ગણિતની સત્યતા	ગો ૨૮૦	વચ્ચમાં વસનારાં	મં ૬૧
Zechoslovak Sokol	વિં ૧૧૮	વાચિનીવેળી	‘અભ્યારી’ ૧૧૭
હક્કિય આરિફાની રંખમુમિ રાવજીભાઈ મ. પટેલ	૮૬	વિશ્વદર્શન	ખં ૦ ગાં ૨૧૪
દરિયાલાલ	ચૂ ૬૬	વેદની વિચારધારા	મં ૧૬૨
દેવકુંડુમ	‘અભ્યારી’ ૨૧૧	શ્રી ગીતાશ્રવણ	ગો ૨૬૨
દોહતપરી	ખં ૦ ગાં ૨૧૪	શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા સ્વાધન ભાષ્ય ભાગ ૧-૨	
ધરનીને યથાજો	ચૂ ૧૪૧	તથા બગવદ્ગીતાપરિપદ્ધ વેદિક ભાષ્ય	„ ૨૩૯
પટેલ પદ્માણી	મં ૧૪૧	શ્રી યોગવાસિકા	મં ૪૪
પરિવર્તન	„ ૨૬૨	શ્રી સામનાથ	„ ૬૦
પાંડુ અનેરી	ખં ૦ ગાં ૨૧૪	શ્રી સ્વામ્યાય ગીતા	„ ૬૦
પ્રેમી પંખીડાં	ચૂ ૨૮૧	સંદીપન	મં ૨૬૪/મ
ખદિશ્કાર	મં ૬૧	સાનંદ યોગના	વિં ૨૧૩
ખાલજત	વિં ૧૧૮	સંદીપનીનાં રેખાચિત્રો	ચૂ ૨૮૧
Bishop Grundwig	મં ૮૬	સુવર્ણ મૃગ	મં ૬૦ ૧૧૬
જો ગીતો	„ ૧૯૨	સોના પદ્મવળી	ખં ૦ ગાં ૨૧૪
જો નવલકથા	પાં ૬૬	સ્વં સમનતાથ વેણુવના પત્રો	મં ૬૧
અક્ષયચાંદ્ર	મં ૨૬૪/મ	હંસાડગી	નં ૧૬૮/મ
ભારતીય પ્રત્યક્ષ પંચાંગ	વિં ૧૭	દિદિદ્ય પ્રભાતીય અર્ધરાત્ર	
ભીતપત્રો દ્વારા લોકશિક્ષણ	વિં ૨૧૩	વેદિકભાઈ સદ્ગુભાઈ મહેતા	૧૯૨/મ
મરાઠી			

૩. માસિક વિવેચન

[‘અં’ની નોંધો સિદ્ધાંતો ૭ છે તેમજ સંપાદનનાં સંજ્ઞા પત્રોથી છે, એટલે નહિ સંજ્ઞાથી નોંધો ‘અં’નો સંપાદન.]

અક્ષર્ય અક્ષર્ય	નં ૧૨૦/મ	એ અસદિષ્ટતા દર્શી ?	૧૪૪
અભુવિશ્વાસની અસર	„ ૬૬/મ	એક અંક પૂરો થયો	૧૪૨
અભુજોગ્ય વિશે વધુ	૨૧૫	એક નાનકડો કીમતી દેવાલ	૭૨
અતિથનનાં અનિષ્ટ	૭૧	કન્યા ઓળખવર્ત	૧૨૦
અભિનંદનને પાત્ર	પરીક્ષિતલાલ મજુદાર ૨૮૮/મ	કામચંદ્રનિયમન હવે કષ્ટદે જશે ?	૨૩૮
અમદાવાદમાં અંધરાણા ઉપરી	૪૮/મ	કાવા-કોરુલ્લ કસોડી	૨૧૬/મ
અમેય કોઈ ભિતરતા નથી !	૨૩૫	‘જાળી નોકરી’	૧૪૨
અરુણવતાનિવારણ મટિ	પરીક્ષિતલાલ મજુદાર ૧૬૧	પેલી રામભાવતારી ખોટા ?	૭૨
અંજોતેનેય કહેલો	૨૩૭	‘કોરિયા’ને આવકાર	૧૯૧
આશા દિદ દોશ દેસ	૨૮૪	કોની નવોગીતી ?	૨૩૭
આદિવાસી કાષ્ટકર્તાઓ સંમેલન		કોલેન્જિયોના ચૂટણીનાં	૧૬૪
આપણે ત્યાં શું છે ?	પરીક્ષિતલાલ મજુદાર ૧૨૦/મ	‘શિવસિંહ’ સાથે ચેતવણી	૬૬/મ
આભરકામો દોડ	૧૪૩	અવા અંદમાં સુધારો	૨૮૮/મ
ધનામી નિર્મલ દરીદ્રાઈ	૬૬	આંધીય અને દિદી પ્રચાર સંગિત	૧૬૦
ઉચ્ચ અભ્યાસ અને દેશીય.પાઓ	૭૧	ગુજરાતમાં ઓન્ટોસોરી વર્ગ	૨૪
ઉત્કલ વિદ્યાપીઠનો ઠરાવ	૧૪૩	ગુરુદેવની વાણી	૧૮૮
ઉદ્ધવચિદને આંધીયનો સંદેશો	૭૦	ઓળખવર્ત વ્યવસ્થાપકોને	૧૨૦
		ધન્ય છવો	૨૧૫

ધોડદોડના જુગારનો અચાપ	૨૬૫	લોકમાન્ય અને હિંદુસ્તાની	૧૮૬
છાપાં અને બાપાશુદ્ધિ	૨૪	લોકશાહીના શિક્ષણના પ્રયોગો	૨૩૪
જવાહરલાલની સલાહ	૨૩૬	વર્ધા હિંદુસ્તાની સંમેલન	૭૦
નમત પ્રશ્નનું લક્ષણ	૨૮૮	વલ્લભાશાં હિંદુસ્તાની પ્રચાર	૯૪
“ભણે તે કમાયો; નહિ ભણે તે ખેરો”	૨૮૮	વાર્ષિક મુચ્ચિ	૨૮૮/મ
જોડણી કોશની નવી આંદોલિત	૨૪/મ	વિજય વાવટો અને શીરોપરી	૧૪૨
તારક મંડળ	૬૬	વિજ્ઞાન અને યુદ્ધની બંધનકરતા	૪૭
ત્રાવણકોરમાં કાંતિ	૨૩૪	વિદ્યાર્થી અને અરધુરપદાનિવારણ	
ત્રીન્ન વર્ષની રચિત	૭૨/મ	પરીક્ષિતલાલ મજમુદાર ૧૬૫	
ત્રીજી હરિજન સેવક પરિષદ		વિદ્યાર્થી બેના કરાવો	૨૮૭
પરીક્ષિતલાલ મજમુદાર ૨૪૭	૨૮૪	વિદ્યાર્થીઓને	૧૪૪/મ
‘નફો એ યુનો છે ?’	૧૮૭	વિદ્યાર્થીઓને દેશવર્ણી	૨૮૬
નવમી ઓગસ્ટ	૧૧૬	વિદ્યાર્થી દાયકતા સંમેલન	૨૪
નામમાં જ બધું છે !	૧૨૦/મ	વિદ્યાર્થી-પ્રવાસ માટે એક પ્રશ્ન	૨૬૧
નીચેના શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ કહો	૧૬૧	વેરબાને લાગે ?	૯૫
પરમાણુની રાક્ષિ	૧૪૩	વ્યાકરણશાસ્ત્રની જરૂર	૧૪૪
પાણું બેખળું	૨૬૦	શહેર વિનં ગામડું	૨૧૬
‘પૂના યુનિવર્સિટી’	૪૭	સાતિવાદની કસોટી	૪૮
પૂ. બાની સંવત્સરી	૨૩૬	‘સિંહ સાળ’ના આકલોને	વ્યવસ્થાપક ૪૮/મ
પૂર્વની અગ્રેહ જવાબહારી	૭૨/મ	શિક્ષણ નિષ્ઠા અને પમાર	૨૮૬
પ્રકાશકોને	૭૨	શિક્ષણની પુનર્વિદ્યા — એક પ્રશ્ન	૧૬૫
‘પ્રાથમિક શાળાશિક્ષકોના પુનર્વિદ્યા’	૧૬૪	શેનો વિજય થયો ?	૧૧૬
બીજા અંકનો પડદો બેખળો	૭૦	શ્રી સુભાષ ણાણુ	૧૬૧
બે ભૂતા ભેગી ગયા	૨૧૬/મ	સરકાર આવી ગયા	૧૮૮
બે નવા પારિભાષિક શબ્દો	૬૪	સાક્ષરશીનો અભિગ્રાહ	૧૮૮/મ
બિમાંથી શું કરવું ?		સર ફિરોજશાહ તહેતા સાતાબિ	૧૮૮
બાહરજુના હરિજન પ્રવૃત્તિ	૧૪૪/મ	‘સંયુક્ત રાષ્ટ્ર મંડળનું નહેરુનામું’	૨૬૦
બાહરજુના હરિજન પ્રવૃત્તિ	૬૬	સાથે ફરિયાદ	૨૧૬/મ
બાહરજુના હરિજન પ્રવૃત્તિ	૧૧૬	સુપરેલા નંચલી	૨૧૫
બાહરજુના હરિજન પ્રવૃત્તિ	૧૬૪	સુરત રાષ્ટ્રભાષા પ્રચારક મંડળ	૨૮૮
બાહરજુના હરિજન પ્રવૃત્તિ	૨૬૧	સેનેક નથી સુધારણી ?	૪૮
બાહરજુના હરિજન પ્રવૃત્તિ	૨૫૬	સેવાગ્રામ શિક્ષણ સંમેલન	૨૬૨
બાહરજુના હરિજન પ્રવૃત્તિ	૧૨૦	સેવા મંડળોને માટે આવરણ	૧૮૬
બાહરજુના હરિજન પ્રવૃત્તિ	૨૬૨	સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ એક જરૂરી ચુલ્લ	૨૧૬
બાહરજુના હરિજન પ્રવૃત્તિ	૬૩	સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ અમીનનું સમારક	૨૩૬
બાહરજુના હરિજન પ્રવૃત્તિ	૨૦ ૬૦ ૨૩	લક્ષ્ય બેઠાં બાણવવાં છે ?	૨૧૬
બાહરજુના હરિજન પ્રવૃત્તિ	૬૬/મ	હિંદીને કે હાં નથી ?	૨૩૮
બાહરજુના હરિજન પ્રવૃત્તિ	૨૬૦	હિંદી સાહિત્ય સંમેલન અને અંગ્રેજી	૧૨૦/મ
બાહરજુના હરિજન પ્રવૃત્તિ	૨૮/મ	હિંદુસ્તાની પ્રચારક વર્ગ	૪૭
બાહરજુના હરિજન પ્રવૃત્તિ		હિંદુસ્તાની પ્રચારક સંમેલન	

૪. વ્યાકરણચર્ચા

‘આ, એ, તે’	કેશવરામ કા. ચાવડા ૧૮૪	વ્યાકરણચર્ચા	ધીરજલાલ અ. ગોરા ૨૫૫
ઓ-કારાત પુલ્લિંગ શબ્દો	કિં ૫૦ મં ૧૫૮, ૨૩૧	વ્યુત્પત્તિ કહો	મં ૧૫૬
ઓ-કારાત પુલ્લિંગ શબ્દો	કુ. ડો. પંડ્યા ૨૦૯	સંબંધો બેવડા પ્રયોગ	મં ૧૫૬
વ્યાકરણ અંગે એક પ્રશ્ન	કુ. ડો. પંડ્યા ૨૦૯		

૫. છેલ્લું પૃષ્ઠ

આગામી સુધેલ માટે

ભવિષ્યવાણી	એલ. પી. જેક્સ ૧૦ માં અંકનું
આંધળા વિજ્ઞાનનું નેતૃત્વ	એલેક્સી ફેરેલ ૧૧ માં
કલા અને વિજ્ઞાન	ગ્રોસ્ટોય ૧૨ માં
કલાની મુલ્યવણી	" ૭ માં
જગતના આગેવાનોને	ગાંધીજી ૪ માં
જીવનભરનું રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ	૧ લાં

એ કહના હે 'ટ્રીડી'

કહે જ રહે છે

૫. ધ્યયોદનદાસ

દત્તાત્રેય 'ટ્રીડી' ૩ માં અંકનું

તારી કથા ગણું છું જુદી	જીવનદાસ દલે ૬ માં
જુદું નહિ રાચને કે સપને	જીવનદાસ દલે ૬ માં
માતૃભાષા અને કેળવણી	લોકમાન્ય તિલક ૨ માં
માનવજાત માટે પ્રાથમિક હકનાંતું	પ્રે. ટુઝવેલ્ટ ૫ માં
'હું' કહેતો નહિ છું	— રવીન્દ્રનાથ ઠાકોર ૮ માં

૬. લેખક સૂચિ

'અભ્યાસી' — અર્ચિશન દક્ષિણ પ્રાચીન ૬૫; અર્ચર્થ
 આનંદશંકર કુવર સ્મારક ગ્રંથ ૧૪૦; મુલ્યવર્તા પૂર
 ૧૬૬; દેવકુસુમ ૨૧૧; વાચિનીદેવી ૧૧૭
 આનંદ, સ્વામી — ગાંધીવાદ શીખવાની નવી રીત ૭૬
 એક વાચક — પુરાતત્ત્વ અને સ્વરાજ ૨૭૮
 એક વાચી — વિજય ન લખાવો !! ૨૦૪
 કાલેલકર, કાકા — ચાંદની રાત ૨૩૦; બાળસુધિમાં
 રોકિયું ૭૫; શિક્ષણ જગતના ચિકારીઓ ૬૬; હુંદર
 ચિત્ર ૨૦૩; હાથમાલ ૧૭૦
 કો યો મું — 'એ' અને 'તે' ૧૧૦; એ-કારાન્ત
 પુસ્તિકા સમ્રો ૧૫૮, ૨૩૧; તાલીમો ડાવણીઓ
 ૨૨૦
 કોહારી, વિહલદાસ — અપણે ક્યાં જીએ? કેમ જીએ?
 ૧૦૬; આર્થિક વિકાસની યોજનાઓ ૪૧, ૫૭;
 'પાકિસ્તાન' વિષે લખવા જેનું ૨૦૭; મહેરિયાની
 યોજના થયો? ૨૩૩; મુદ્દોત્તર કેળવણીની સારજ ૬
 યોજના ૧૧૨; નીસમા એકાદાં એકમ અને ઈવનું
 જીવન ૮૩; સારજ ૬ યોજનાના કેટલાક નોંધપાત્ર
 વિચારો ૧૧૫; સારજ ૬ યોજનાની મહત્ત્વની ભલામણો
 ૧૫૩
 કોન્ફ્યુસિયસ — રાજ્યકર્તા માટે નવ નિયમો ૬૪
 કલાક, પ્રેમ ઈ — અક્ષરજ્ઞાન વિનં વ્યક્તિવિકાસ ૧૩૨
 ગાંધીજી — અખિલ ભારતીય હિન્દુસ્તાની પ્રચાર
 સંમેલન — વર્ધા ૪૬; આહાર અને ચોખું ૮૬; ખાટી
 માટે સુતરનું ચલણ શું કામ? ૧૬૩; ખૂટી કહી
 ૧૬૪; ગીતાગીતમંજરી ૧૭૭; ગુજરાતમાં હિંદુસ્તાનીનું
 પ્રચાર કામ ૨; મારાં લખાણ વાંચવાની ચાવી ૧૨૧;
 રાષ્ટ્રભાષા વિષે વિચાર ૬૬; વિદ્યાર્થીઓમાં કરવાતું
 રચનાત્મક કાર્ય ૧૭; સમગ્ર આમરોવાની અંગ્રેજી
 ૨૬૮; હિંદુસ્તાની પ્રચારનો હેતુ અને નીતિ ૩
 ગાંધી, બંસીલાલ — આખની ઉત્કાંતિ ૧૧૧; એકોક્ષીની
 આમરકથા ૬૩; કનુ અને કરોળિયા ૨૦; ગજનને
 ગોષે ૬૨

૩૧૦ — અસિધર્મ ૧૩૬; જન ખગોળ ગણિતની સાચતા ૧
 ૨૮૦; શ્રી ગીતાયુવજી ૨૬૨; શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા —
 સાધનભાષ્ય ભાગ ૧-૨ તથા ભગવદ્ગીતાપરિપદ્
 પેદિકાભાષ્ય ૨૩૬
 ચૂં — એક વણખાતું અવલોકન ૨૨; કલાપી ૨૧;
 ગુજરાતનો સાર્વજનિક ઇતિહાસ ૧૬૮; જનમદીપ ૧૪૦;
 દરિયાવાસ ૧૬; ધરતીને મયાળે ૧૪૧; બહિષ્કાર
 ૨૮૧; સાંદીખનીનાં દેખાવિતો ૨૮૧
 દલે, જીવનદાસ — એક પવિત્ર મૂક રોવકનું અવસાન
 ૨૭૫; કલા અથવા કુમાર આશ્રમ ૧૬૬; નવા
 અર્થમાં "સ્થાનિક સ્વરાજ્ય" ૨૨૭; બાલપાઠી
 ૧૪૫; મોટાનું શીશુશિક્ષણ ૨૪૮
 દીવાનજી, દિગ્ગજ — 'સુધિ' વિકાસ એટલે? ૧૬૮;
 વર્ધા-કેળવણીનાં આચાર ચિહ્નો ૨૬; વિદ્યાર્થીનું એક
 રત્ન ૧૭૨
 દેસપાંડે, પાંડુરંગ — ઉચ્ચ અભ્યાસ અને માતૃભાષા
 ૩૭; સેવાપ્રાગર્થનું રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંમેલન ૨૮
 દેસાઈ, જીવજી — વિનંતી ૮૬
 દેસાઈ, ગીજીલાલ — ઇતિહાસ-શિક્ષક સંમેલન ૧૬; એક
 શિક્ષકવાણી શાળાઓ અને વર્ગની વિદ્યાર્થીસંખ્યા ૧૦૨
 દેસાઈ, ડૉ. ગણિલાલ — ગુજરાતજીની શરીરસંપત્તિ ૨૧૨
 દેસાઈ, મનભાઈ — અંગ્રેજ લોકશાહીની આગેકૃત ૧૭૪;
 કાકાસાહેબ કાલેલકર ૨૬૫; કોંગ્રેસ અને રાષ્ટ્રભાષા
 ૨૪૪; નેહરુની રિયર છે ૮૫; 'ત્રણ પુત્ર'નો ૧૭૫;
 પુનઃ દરિ: કે ૧; પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકને
 ૬૨૦ ૫૬; કૌશલ-વૃત્તિ ૨૨૧; વિદ્યાર્થીઓ અને
 આમરશુદ્ધિ ૧૦૦; શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીમંડળો ૭૭;
 શિક્ષણની સોદાગરી ૧૨૩; સ્વાધ્યાય ૧૮, ૮૨,
 ૧૧૩, ૧૩૬, ૧૬૨, ૧૭૭, ૨૨૫, ૨૫૧, ૨૭૫;
 સ્વં નરસિંહભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલ ૨૭૩; સ્વરાજ્ય
 વિનં શિક્ષણ ૧૪૦
 દેસાઈ, મહાદેવ — વિકસતી અહિંસા ૪
 દેસાઈ, મોરારજી — ગુજરાતના સરદાર ૨૧૭

દોશી, અંબરદાસ — રાખોના વંશ ૮૦, ૧૧૪, ૨૫૮ નાં અસૂચ્ય અસ્પર્શી ૧૨૦/અ; અણુવિશ્વાસની અસર ૬૬/અ; ચોમદેશી ૨૧; શિક્ષકોના પમાર અને તાલીમ ૮; સ્વભાષા અને આત્મવિશ્વાસ ૩૬; હંસાડકી ૧૬૮/અ

નાયક, ટાણાભાઈ — કોને વાંકે કોને દામ ૧ ('સવલોની નામેશી'માં) ૨૫૭

નાયક, ટાણાભાઈ જી. — આદિવાસીઓમાં શિક્ષણની યોજના ૧૬૦

નેકસાતખાન, સામ મી. — સાધ્ય અને સાધન ૨૦૧

પટેલ, ગોપાલદાસ — ભગવદ્ગીતા — એક સ્વાધ્યાય ૧૩૦, ૧૫૦, ૧૭૬; ભૂતકાળના પ્રયોગોની નિષ્ફળતા ૧૧; ભૂતકાળના પ્રયોગો — સોવિષેટ અખતોર ૧૪; શિક્ષણમાં અનાસ્તા એક બૌદ્ધ સંવાદ ૧૦૫

પરીખ, નરહરિભાઈ — ગાંધીવાદ રાજધાની નવી રીત ૭૬; સમગ્ર રચના ૨૫૩; સંસ્થાઓની સિસ્ટ ૬૭

પટેલ, રાવજીભાઈ મ. — ફિણ્ણ આફ્રિકાની રંગબ્રમિ ૮૬ પંખા, અંબારીદર ન. — સાળામાં ઇતર પ્રવૃત્તિ અંગે એક સાવચેતી ૨૩૧

પંખા, દ. ડો. — એ-કારાન્ત પુલિંગ રાખો ૨૦૬; વ્યાકરણ અંગે એક પ્રશ્ન ૨૦૬

પારેખ, નમીનદાસ — સાળાઓ અને હસ્તક ૩૫

પાં. — અમરી ઇડનું શિક્ષણ ૧૧૬; આંધીજના સમાગમમાં ૨૮૬; ભક્તચર્ચાશ્રમ ૧૬

પ્યારેલાલજી — ગાંધીવાદ રાજધાની નવી રીત ૭૬

ફેડકે, મામા — બંધાઈ ધર્મશાળાનું આત્મહુવ ('સવલોની નામેશી'માં) ૨૫૭

ખં. ગાં. — કંઈ સેલ્લામણી ૨૧૪; ચોખ્ખા રાણી ૨૧૪; હાલતપરી ૨૧૪; પ્રેમી પંખીડાં ૨૧૪; રૂપરૂપનાં અંબાર ૨૧૪; રોગ અને વહેમ ૨૧૩; વિષદર્શન ૨૧૭; સોના પડમણી ૨૧૪

ભદ્ર, રાં. મં. — અઢારસો સત્તાવનના ભીતરમાં ૧૮૨; આપણા ઇતિહાસનો હવેખચિત્રી મધ્યજિંદુ ૧૩; ઇતિહાસનો અભ્યાસ ૮૭; કોણ કોને ચેડે છે ૧૧૮

ભદ્ર, હરિહર — ભારતીય અંગ્રેજશાસનો દેક ઇતિહાસ — (૮) ૧૧

ભાવે, વિનોબા — મારી જખના ૨૦૦

મં. — એક વિદ્યાર્થીની મનોહરણ ૩૪; એક સૂચક ભયજિંદન ૧૮૬; રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંસ્થાઓ પાછી કામે ચેડે છે ૨૪૬; વ્યાકરણચર્ચા ૧૩૪; વ્યુત્પત્તિ કહો ૧૫૬; રાખોનો બિરોડા પ્રયોગ ૧૫૬; સ્ત્રી સેવિકા તાલીમ વર્ગ, સાબરમતી ૨૭૬; હિંદુસ્તાની પ્રચાર સંઘાનો ઠરાવ ૮

: (જુઓ 'માસિક વિવેચન' અને 'નવું વાચન' એ લેખસંચિના ખંડો પાછા.)

મં.મુદાર, પરીક્ષિતલાલ — અભિનંદનને પાત્ર ૨૮૮/મ; અરપૂરવતાનિવારણ માટે ૧૬૧; આદિવાસી કાર્ય-કર્તાઓનું સંમેલન ૧૨૦/મ; આબડોહનો હાલ ૨૩૮; ત્રીજી હરિજન સેવક પરિષદ ૪૭; બાદરણમાં હરિજન પ્રવૃત્તિ ૧૪૪/મ; વિદ્યાર્થી અને અરપૂરવતાનિવારણ ૧૬૫; વિરોધ કીકાની નર ૧૫૧ ૧૬; હવે તો સમજો ૧ ('સવલોની નામેશી'માં) ૨૫૭

મં. મં. — સુવર્ણ મુગ ૧૧૬

મરાઠવાળા; કિં. ધં. — અચાતો ધર્મજિજ્ઞાસા ૧૬૬; એમનું તેજ ૨૪૧; કમ્પાતી કેળવણી ૨૫; કાન્તિના પાયા ૨૨૨, ૨૭૦; માંધીવાદ રાજધાની નવી રીત ૭૬; રચના કાર્ય — (૨) ૬, (૩) ૩૮; 'વર્ણવ્યવસ્થા' ૭૫૨ શ્રી. કિરોરલાલભાઈની નોંધ ૧૨૨; સંસ્થાઓની સિસ્ટ ૬૭; હરિજનસેવાના કાર્યકારો પર મહેતા, બખલભાઈ — ગામડાંમાં જતા વિદ્યાર્થીઓને ૫૪ મહેતા, વેક્ટરભાઈ લક્ષ્મીભાઈ — હિંદુ પ્રત્યક્ષ અર્થ-સાધ ૧૬૨/મ

મોન્ટેસોરી, ડો. — ડો. મોન્ટેસોરીનું આદિ પ્રવચન ૬ શાં. સો. — કપાળા ૨૩૬/મ

વિ. — આદીકામની સરકાર સામે ફરિયાદ ૧૪૪; ગુજરાત જ્ઞાનગણા ૨૧૩; ગુજરાતના પંચમહાલ જિલ્લાના ભીસે ૧૩૮; ધરની વાતો ૨૧૩; Zechoslovak Sokol ૧૧૬; Bishop Grundtwig ૧૧૬; બીતપત્રો દ્વારા લોકશિક્ષણ ૬૭; મરાઠી ૨૧૩; સામન્ટે યોજના ૨૧૩

નોરા, પીરજીભાઈ આ. — વ્યાકરણચર્ચા ૨૫૫

બવરયાપં. — પ્રકાશકોને ૪૮/મ; 'સાં. સાં.ના માહકોને ૪૮/મ

વ્યાસ, સ્વં. ઈશ્વરલાલ — શિક્ષકોની સુધારણા ૧૦૫; સ્વં. ઈશ્વરલાલ વ્યાસની નોંધ ૭૮

વ્યાસ, રવિશંકર — ગણપતિનું સ્વરૂપ ૨૨૮

વ્યાસ, લાલશંકર — અમારું પ્રદર્શન ૨૨૬

રાષ્ટ્રી, કેશવરામ કા. — 'આ, એ, તે' ૧૮૪

શુકલ, ન્યાસેના — કંતિકાર વપરિવની શ્રી. નાની બહેન ગામડા ૧૨૭

સલાચિયા, નારાયણ — ધરમાંખી ૧૯

સુધાર, જી.કે.ભાઈ — આકાશી હરણ ૨૭૬; વાડો અને એવાળિયા ૨૩૨; ચોખ્ખાસાનું આકાશ ૧૫૭; સેવકી મત્ત ૨૫૬; રાદજનનું આકાશ ૧૮૫; સર્મિષ્ઠા અને બક ૨૧૦

સેન, સિતિમોહન — પ્રજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો સંગમ બેઠેએ ૨૫૪